STUDIA
ARCHAEOLOGICA
UNIVERSITATIS
SERDICENSIS

SUPPL. IV

Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov

STUDIA
ARCHAEOLOGICA
UNIVERSITATIS
SERDICENSIS

SUPPL. IV

Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov

СОФИЯ · 2005 · SOFIA
УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО "СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ"
PRESSES UNIVERSITAIRES "ST. KLIMENT OHRIDSKI"

ИЗДАТЕЛСКИ СЪВЕТ НА ИСТОРИЧЕСКИЯ ФАКУЛТЕТ

Доц. д-р Румен Донков (председател)
Проф. д.и.н. Георги Даскалов
Проф. д-и.н. Христина Мирчева
Доц. д-р Димитър Цанев
Доц. д-р Мария Радева
Доц. д-р Петър Делев
Доц. д-р Красимир Лещаков (отговорен радактор)
Доц. д-р Веселин Тепавичаров

FACULTY OF HISTORY – EDITORIAL BOARD

Associate Prof. Dr. Rumen Donkov (Editor-in-Chief)
Prof. Dr. Habil. Georgi Daskalov
Prof. Dr. Habil. Hristina Mircheva
Associate Prof. Dr. Dimitar Tsanev
Associate Prof. Dr. Maria Radeva
Associate Prof. Dr. Petar Delev
Associate Prof. Dr. Krassimir Leshtakov
Associate Prof. Dr. Vesselin Tepavicharov

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ – SUPPL. IV

Доц. д-р Тотко Стоянов
Доц. д-р Стефка Ангелова
Ас. Ивайло Лозанов

EDITORIAL BOARD OF SUPPL. IV

Associate Prof. Dr. Totko Stoyanov
Associate Prof. Dr. Stefka Angelova
Assist. Prof. Ivaylo Lozanov

Съставител
Доц. д-р Костадин Рабаджиев

Compiled by
Associate Prof. Dr. Kostadin Rabadjiev

Редактор
Милета Милчева

Editor
Mileta Milcheva

Художник на корицата
Борис Драголов

Cover design
Boris Dragolov

Предпечатна подготовка
Венета Ханджийска
Диян Янкулов

Design
Veneta Handjiiska
Diyan Yankulov

Настоящото издание е част от STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS, продължител на Годишник на Софийския университет "Св. Климент Охридски". Исторически факултет – специалност *Археология*.

The presant volume of SAUS continues Annuaire de L'Universite de Sofia "St. Kliment Ohridski", Faculte d'Histoire – Studia Archaeologica.

© 2005 Софийски университет "Св. Климент Охридски"
Исторически факултет
Университетско издателство "Св. Климент Охридски"

СЛОВО ЗА УЧИТЕЛЯ, ИЛИ НИЩО ПРЕКАЛЕНО...

Археологическото проучване пласт след пласт ни доближава до древното начало на човешката история. Пласт след пласт, година след години, купища от артефакти, зад които прозират скрити чувства, нечии спомени, осъществени мечти. И дали, когато достигнем заветното начало (стерилният пласт), ние не разголваме човешката душа от напластяванията, които цивилизацията е трупала век след век върху стаеното дълбоко в нас его. Археологията на спомените е мъчителен процес, в който рушим очарованието на отминалото и в опитите да го осмислим – ние го пренаписваме отново и отново…

Затова не на спомените бих разчитал, за да изявя професор Людмил Гетов пред очите на тези, които ще четат написаното утре. За да не остане затворен във времето като *в черупка на охлюв*, бих потърсил извечните измерения на човешката добродетел: Μηδὲν ἄγαν (*нищо прекалено*) е написано върху стената на Аполоновия храм в Делфи като мяра, с която древните елини са отмервали човешкото в нас, а с нея и днес Людмил Гетов продължава да мери своите пристрастия и човешки наклонности.

Καλός καὶ ἀγαθός (*красив и добър*) е елинският идеал за човека, в който εἴδωλον (*образ*) и θυμός (*душа*) са слети в хармонията на тялото. Защото и древните не вярвали на философи като орфиците, че затворена в тялото, душата чака своето освобождение. Не вярва и професорът днес, че красотата може

да бъде друга освен добра (пък дори и у жената!).

Трудно е да отстояваш себе си в суматохата на дните, но казано е от римляните: Aquila non capit muscas (*Орелът не лови мухи*). А това и днес се потвърждава в поведението на личности като Людмил Гетов, които успяват да устоят на делничната суета във време, когато празнодумството изпълва ефира и превъплъщенията се оказват тъй лесни и примамливо достъпни.

Но пък университетският професор има предимството да бъде познаван чрез най-добрите свои ученици и това е така, защото другите не присъстват осезателно в научното пространство (е, не винаги!). Затова и този сборник очертава, от една страна, широките интереси на професора в науката, от друга – е явно свидетелство за способностите му като Учител, вдъхнал интерес и обогатил със знания стотици млади хора. Затова и написаното тук е подарък от неговите приятели, колеги и ученици с благодарност за споделеното.

Защото, далеч преди дигиталните умения на модерния човек да превръща живота си във виртуална измислица, Платон е прозрял, че *сън на сянка е човекът*, но и той тогава, както и ние днес вярваме, че хора като Людмил Гетов правят този сън красив и смислен...

Костадин Рабаджиев

ПРОФ. Д. И. Н. ЛЮДМИЛ ГЕТОВ

БИО-БИБЛИОГРАФИЯ

Проф. Людмил Стефанов Гетов е роден на 15 септември 1935 г. в с. Бутан, Врачанско.

От 1955 г. е студент в специалност "История" в Софийския университет "Св. Климент Охридски". През 1960 г. завършва висшето си образование със специализация по *археология*. След завършването си работи като уредник-археолог в Историческия музей в Казанлък и с археологията на този регион са свързани и първите му проучвания (некрополът на Севтополис, Мъглижката гробница и др.) и публикации:

Новооткрита тракийска тухлена гробница при язовир "Г. Димитров". – *Археология* III, 1961, № 4, 58–60.

Нови данни за въоръжението у нас през латенската епоха. – *Археология* IV, 1962, № 3, 41–43.

Могилно погребение от халщатската епоха при с. Долно Сахране, Старозагорско. – *Археология* V, 1963, № 1, 51–53.

Два нови епиграфски паметника за укрепителната дейност на Антонин Пий в Тракия. – *Археология* VI, 1964, № 1, 29–33 (Хр. Буюклиев).

Могилни погребения от с. Долно Сахране, Старозагорско. – *ИАИ* XXVIII, 1965, 203–229.

Народен музей Казанлък. Старо изкуство (албум). С., Български художник, 1967 (Г. Цанова).

Трако-римски могилни погребения от Казанлъшко. – *Археология* XI, 1969, № 1, 36–47.

Могилни погребения от с. Тулово, Старозагорско. – *Археология* XI, 1969, № 4, 29–40 (Г. Цанова).

Тракийската гробница при Казанлък. С., Български художник, 1970. 96 с. (Г. Цанова).

В музея Людмил Гетов работи до 1971 г., но интересът към археологията на Казанлъшко се запазва и присъства в научните му писания:

Тракийско погребение от латенската епоха при Севтополис. – *ИАИ* XXXIII, 1972, 91–95.

Тракийската гробница при Мъглиж. – *Археология* XV, 1973, № 2, 15–25 (Г. Цанова).

Археологически проучвания при с. Долно Паничерево, Старозагорско. – *ИМЮИБ* I, 1976, 85–91.

Sur le probleme des scèptres zoomorphes en pierre. – *Studia Praehistorica,* 1980, No 3, 91–96.

Мъглижката гробница. С., Български художник, 1988. 46 с.

Тракийски гробници в хинтерланда на Севтополис през елинистическата епоха. – В: *Тракийската култура през елинистическата епоха в Казанлъшкия край*. Казанлък, 1991, 40–45.

През 1971 г. Людмил Гетов участва с успех в конкурс за асистент към Катедрата по археология в Историческия факултет на Софийския университет. Същата година защитава докторат с тема "Погребални обичаи и гробни съоръжения в Тракия и Мизия I–IV в." (научен ръководител акад. проф. Д. П. Димитров). Това е темата и на неговите изследвания, но видимо не задълго:

Погребални обичаи и гробни съоръжения у траките през римската епоха (I–IV в.). – *Археология* XII, 1970, № 1, 1–12.

Погребални обичаи и гробни съоръжения у траките през римската епоха (I–IV в.). Автореферат на кандидатска дисертация, 1971.

За вноса на саркофази в Одесос през римската епоха. – *Археология* XX, 1978, № 2, 13–19.

Observations sur les rites funéraires des Thraces aux époques hellénistique et romaine. – In: *Actes de II-e Congrès international de Thracologie*. T. 2. Bucarest, 1980, 219–222.

Certaines aspects de relation commerciales entre Proconnese et les villes pontiques à l'époque romaine. – In: *Studia in honorem Chr. Danov. ГСУ. ИФ*, 77, 1985, № 2, 157–160.

Причината за това вероятно е включването му през 1972 г. в новосформирания колектив за археологическо проучване на Кабиле, в който той неотменно до днес е участник и ръководител (след 1993 г.) на научния екип. Но с Кабиле го свързва не само изследователският интерес – древният град се превръща в школа за поколения млади археолози от Историческия факултет на Софийския университет и първите си стъпки в науката те правят не без насърчението и колегиалната отзивчивост на проф. Людмил Гетов. Археологията на Кабиле и неговият хинтерланд, проблемите, които градът поставя в науката за Древна Тракия, завладяват трайно интереса му и присъстват отчетливо и в научните публикации:

Гробни находки от Ямболско. – *Археология* XIV, 1972, № 3, 42–52 (Ж. Попов).

Монета на тракийския династ Спарток от

Кабиле. – *Нумизматика* XX, 1980, № 3, 27–31.

Елинистическият некропол на Кабиле. – В: *I Национален симпозиум "Поселищен живот в Тракия"*. Ямбол, 1982, 61–68.

Кабиле в политическата история на Тракия през ранноелинистическата епоха. – В: *България 1300. Институции и държавни традиции*. Т. 2. С., 1982, 91–94.

Тракийски могилен некропол от римската епоха при Кабиле. – В: *Кабиле*. Т. 1. С., 1982, 40–78.

Sur l'histoire politique de la Thrace à la haute époque hellénistique. – In: *Dritter Internationaler Thrakologischer Kongress (Wien), 2–6. Juni 1980*. Band 2. S., 1984, 134–137.

Могилен некропол от елинистическата епоха при Кабиле. – В: *Кабиле*. Т. 2. С., 1991, 168–197.

Bericht über die bulgarisch-deutschen Ausgrabungen in Drama (1983–1995). Neolithicum – Kupferzeit – Bronzezeit – Eisenzeit – Römerzeit. – *Bericht der Römisch-germanischen Komission*, 77, 1996, 5–151 (J. Lichardus, A. Fol, Fr. Bertemès, R. Echt, R. Katincharov, I. Iliev).

Forschungen in der Mikroregion Drama 1983–1999. Bonn, Dr. Rudolf Habelt GMBH, 2000, 222 pp. (J. Lichardus, A. Fol, Fr. Bertemès, R. Echt, R. Katincharov, I. Iliev).

Изследвания в микрорайона на село Драма 1983–1999. С., Университетско издателство "Св. Климент Охридски", 2001. 228 с. (Я. Лихардурс, А. Фол, Фр. Бертемес, Р. Ехт, Р. Катинчаров, И. Илиев).

Νάρκισσος Ζήνωνος Περίνθιος. – Архитект или скулптор? – In: *Jubilaeus V. Сборник в чест на проф. Маргарита Тачева*. С., 2002, 109–110.

Паметници на Асклепий и Хигия от Кабиле. – В: *Сборник изследвания в чест на проф. Атанас Милчев. ГСУ. ИФ. Спец. Археология (Studia Archaeologica)*, Suppl. II, 2002, 119–123.

Bericht über die bulgarisch-deutschen Ausgrabungen in Drama (1996–2000). Neolithicum – Kupferzeit – Bronzezeit – Eisenzeit – Römerzeit. – *Bericht der Römisch-germanischen Komission*, 84, 2003, 157–220 (J. Lichardus, A. Fol, Fr. Bertemès, R. Echt, R. Katincharov, I. Iliev).

Cohors I Athoitorum in Kabyle (epigraphic record). – In: *Honour of Alexander Fol's 70-th Anniversary. Thracia* XV. S., 2003, 121–123.

QUI ET CASTRA POSUIT (към епиграфиката на Кабиле). – В: Сборник научни статии, посветен на живота и творчеството на д-р Георги Китов. С., 2003, 71–72.

От 1973 г. Людмил Гетов е главен асистент, а от 1975 г. – доцент към Катедрата по археология, чийто ръководител е от 1976 до 1993 г. В един значителен период от време проф. Людмил Гетов е заместник-декан (1978–1983) и декан (1983–1984 и 1989–1993) на Историческия факултет.

Доктор на историческите науки става

през 1989 г. с изследването си "Търговско-икономическите връзки на Кабиле IV–II в. пр. н. е. (по данни на керамичната епиграфика)" и това бележи нов плодотворен период в неговото творчество:

Новооткрити тасоски амфорни печати от Кабиле. – *Археология* XXVIII, 1986, № 4, 27–31.

Ранни родоски епонимни печати от Кабиле. – *Археология* XXX, 1988, № 3, 22–26.

Sur la concordance chronologique entre les éponymes et les fabricants rhodiens. – In: *Akten des XIII. Internationalen Kongresses für Klassische Archäologie, Berlin.* Mainz am Rhein, 1988, p. 307.

Към хронологията на родоските фабрикантски печати. – *Археология* XXXI, 1989, № 3, 41–45.

The Trade and economic Relations of Kabyle (IV–I cent. B.C.). – In: *Studies of Settlements Life in Thrace*. *TAB* V, 1990, 67–73.

Амфорни печати от група "Парменискос" от Тракия. – В: *Поселищен живот в Древна Тракия. III международен симпозиум "Кабиле"*. Ямбол, 1994, 247–251.

Ранен тасоски внос по долното и средното течение на Тунджа и Марица. – *ГСУ. ИФ. Спец. Археология (Studia Archaeologica)* I, 1994, 79–83.

Амфори и амфорни печати от Кабиле (IV–II в. пр. н. е.). Университетско издателство "Св. Климент Охридски". С., 1995. 202 с.

Contribution à la concordance chronologique entre les éponymes et les fabricants des amphores rhodiennes. – In: *Studia in honorem Georgii Mihailov*. S., 1995, 207–210.

On the chronology of amphora stamps of Ἀντίφιλος. – In: *Studia in memoriam Velizari Velkov*. *Thracia* XIII. S., 2000, 149–153.

Зенон от Каунос в няколко находки от Тракия. – В: *Сборник в памет на д-р Петър Горбанов. ГСУ. ИФ. Спец. Археология (Studia archaeologica)*, Suppl. I, 2003, 130–132.

Thasos und Thrakien – zur Frage ihrer frühesten Handelskontakte. – In: *Von Domica bis Drama. Gedenkschrift für Jan Lichardus*. S., 2004, 257–259.

Керамични надписи от Кабиле. – В: *Studia in honorem D. P. Dimitrov. ГСУ. ИФ. Специалност археология (Studia Archaeologica)*, Suppl. III (под печат).

Проф. Людмил Гетов е един от участниците в създаването на специалност "Археология" към Историческия факултет. По време на дългогодишния си преподавателски стаж в Софийския университет чете "Общ курс по археология" на студентите от Историческия факултет, както и лекции по класическа археология и спецкурс "Проблеми на икономическите връзки в Древна Тракия (VI–I в. пр. Хр.)" на учещите в специалност "Археология". В

момента продължава да води курсовете си към специалност "Археология" като гост-професор на Софийския университет. Заедно с тези ангажименти проф. Людмил Гетов води и "Общ курс по археология" в Югозападния университет "Неофит Рилски" – Благоевград, където е хоноруван преподавател.

Специализира в Гърция и Италия; изнася лекции в Будапеща, Солун, Брюксел, Хамбург и Букурещ. Десетки са младите хора (дипломанти и докторанти), които са направили първите си стъпки в науката под негово ръководство.

От 1981 г. е член на Специализирания научен съвет по стара история, археология и етнография при ВАК, а в периода 1997–2001 г. е председател на Научната комисия за история към ВАК.

Проф. Людмил Гетов е дългогодишен член на редакционната колегия на едно от най-авторитетните български археологически издания – списание "Археология", както и на Годишника на Катедрата по археология (Studia Archaeologica), чийто продължител е Studia archaeologica universitatis serdicensis.

Анета Петрова

СЪДЪРЖАНИЕ

Мая АВРАМОВА. Магическите брадви – вотиви и/или амулети (*Maya Avramova*. The Magic Axes) 1

Стефка АНГЕЛОВА, Румяна КОЛЕВА. Пещи за изпичане на битова керамика от Дръстър (*Stefka Angelova, Rumyana Koleva.* Kilns for Firing Everyday Pottery from Drustur) 10

Dobrin ANTONOV. Ancient Finds from the Vicinity of Butan,Vratsa District (1st – 6th c.) 21

Петър БАЛАБАНОВ. Вносът на амфори в Тракия преди елинистическата епоха (*Petar Balabanov*. The Amphora's Import in Thrace before the Hellenistic Epoch) 28

Анна БАЛКАНСКА. Ранноримски амфорни печати от I в. сл. Хр., открити в Ескус (*Anna Balkanska*. Early Roman Amphora Stamps from the 1st C. A.D. Found in Oescus) 41

Anelia BOZKOVA. Hellenistic Cantharoi from Southwestern Bulgaria 46

Борис Д. БОРИСОВ. За производството на художествена керамика в Югоизточна България през XI−XII в. (*Boris D. Borisov.* About the Production of Artistic Ceramics in South-Eastern Bulgaria in the 11th–12th Centuries) 52

Илиана БОРИСОВА-КАЦАРОВА. Един саркофаг с изображение на конник от Ulpia Oescus (*Iliana Borisova-Katzarova.* A Sarcophagus with Representation of Horseman from Ulpia Oescus) 68

Диляна БОТЕВА. "Двубой с лъв" при изображенията на Тракийския конник: анализ на база данни (*Dilyana Boteva.* "Combat against a Lion" on the Votive Plaques of the Thracian Rider: a Data Base Analysis) 73

Илиян БОЯНОВ. Ветеранското земевладение в Римската империя (*Ilian Boyanov.* Veteran's Landowning in the Roman Empire) 84

Людмил Ф. ВАГАЛИНСКИ. Гладиаторски керамичен релеф от Югозападна България (*Lyudmil F. Vagalinski*. Gladiatorial Ceramic Relief from Southwest Bulgaria) 89

Maya VASSILEVA. The Belt of the Goddess: Phrygian Tombs versus Greek Sanctuaries 91

Василка ВЛАДИМИРОВА-ПАУНОВА. *Pars pro toto:* за пет апликации от конска сбруя и още нещо (*Vassilka V. Paunova. Pars Pro Toto*: Regarding Five Appliqués for Thracian Horse Harness and Something Else) 102

Bisserka GAYDARSKA. Prehistoric Drama and Its Regional Context 116

Мирослава ГЕОРГИЕВА. Некрополите на античния град при Сандански (*Miroslava Georgieva.* The Necropolises of the Ancient Town at Sandanski) 134

Петя ГЕОРГИЕВА. За зооморфните скиптри и последните етапи на късноенеолитните култури Варна, Коджадермен–Гумелница–Караново VI и Криводол–Салкуца (*Petya Georgieva.* About Zoomorphic Sceptres and the Final Stages of the Varna, Kodjadermen–Gumelnita–Karanovo VI, and Krivodol–Salcuta Cultures of the Late Eneolithic) 144

Румяна ГЕОРГИЕВА. Червенофигурен атически скифос от Карнобат (*Rumyana Georgieva.* A Red-Figure Attic Skyphos from Karnobat) 168

Недялка ГИЗДОВА. Тракийски могилен некропол и селище в местността Сухия саз при с. Величково, Пазарджишко (*Nedyalka Gizdova.* Die thrakische Grabhügelnekropole und die thrakische Siedlung in der Gegend "Suchija Sas" in der Nähe des Dorfes Velichkovo bei Pazardzik) 173

Златозара ГОЧЕВА. Връзката паметник – изображение при надгробните плочи с конници от Долна Мизия (*Zlatozara Gocheva.* The Monument – Image Relation in the Funeral Stelae with Riders from Moesia Inferior) 193

Дамян ДАМЯНОВ. "Ладиевидни" фибули в Родопите (*Damyan Damyanov.* Boat-Shaped Fibulae in the Rhodopes) 206

Margarit DAMYANOV. Graves with Circles of Amphorae in the Greek Necropoleis in the Black Sea 214

Здравко ДИМИТРОВ. Капители с кошница, украсена с гладки листа, от Римска Тракия (*Zdravko Dimitrov.* Capitals with Flat Leaves Basket from Roman Thrace) 224

Ivan DIMITROV. Late Chalcolithic Fruitstands – Some Suggestions about Their Distribution and Chronology 238

Павлин ДИМИТРОВ. Проблеми на художествените занаяти на Втората българска държава. Декоративност и символика (*Pavlin Dimitrov.* Ornamentality and Symbolism – Some Problems of Arts and Crafts in the Second Bulgarian Kingdom) 247

Диана ДИМИТРОВА. Кестелева могила край Мъглиж (*Diana Dimitrova.* Kesteleva Tumulus near Maglizh) 257

Александра ДИМИТРОВА-МИЛЧЕВА. Геми и камеи от Историческия музей в град Плевен (*Alexandra Dimitrova-Milčeva.* Gemmen und Kameen aus dem Historischen Museum der Stadt Pleven) 264

Венцислав ДИНЧЕВ. Късноантични обществени складове от *Thracia* и *Dacia* (*Ventzislav Dintchev.* Late Antique Public Granaries from *Thracia* and *Dacia*) 277

Lidia DOMARADZKA. Greek Classical and Hellenistic *Graffiti* from Thrace ($6^{th}/5^{th}$ – 3rd C. BC) 296

Димитър ДРАГАНОВ. Неизвестен ауреус на Диоклетиан (*Dimitar Draganov.* An Unknown Aureus of Diocletianus) 308

Bojan DUMANOV. The Encrusted Spatha from Durostorum 310

Julij EMILOV. The Galatians and Cabyle. A Fragmentary Inscription and Its Context 324

Марио ИВАНОВ. Наблюдения върху местоположението и начините на издигане на римските надгробни стели и ари от провинция Тракия (*Mario Ivanov.* Observations upon Position and Ways of Raising Roman *Stelae* and *Arae* in the Province of Thrace) 333

Petya ILIEVA. Greek Colonization of Samothrace: Problems of the Investigations and Interpretations 343

Кирил ЙОРДАНОВ. Ранните тракийски династически домове (*Kiril Jordanov.* Les plus anciennes maisons dynastiques Thraces) 358

Милен КАМАРЕВ. Лявото и дясното в глинената пластика – идеи за някои духовни представи от епохата на късния халколит (*Milen Kamarev.* The Left-Side and the Right-Side in Clay Plastic Art – Some Ideas on Concepts of the Late Chalcolithic Period) 371

Даниела КАТИНЧАРОВА. Колективна находка от култови предмети от с. Цръчна, Пазарджишко (*Daniela Katintscharova.* Ein Befund der Rituellgegenstaende aus dem Dorf Tsrancha, Pazardzhik Bezirk) 384

Веселка КАЦАРОВА. Археологически данни за топографията и характера на тракийското селище, предшестващо римския град Пауталия (*Vesselka Kazarova.* Archäologische Angaben über die Topographie und den Charakter der thrakischen Siedlung, Vorläufer der römischen Stadt Pautalia) 392

Elena KESSYAKOVA, Nadezhda KIROVA. Brickwork Double Grave from the Roman Age from the Village of Scutare, Plovdiv District 406

Георги КИТОВ. Богат гроб в могила Светица (*Georgi Kitov.* Rich Grave in Svetitsa Tumulus) 420

Любава КОНОВА. Образът на Хеката–Артемида в Аполония Понтика. Бележки към синкретизма в западнопонтийските двукултурни зони (*Lyubava Konova.* The Image of Hekate–Artemis in Apollonia Pontica. Notes on the Syncretism in the West-Pontic Bi-Cultural Zones) 427

Красимир ЛЕЩАКОВ. Относителна хронология на пласта от бронзовата епоха в селищна могила Казанлък (*Krassimir Leshtakov.* Komparative Chronologie der Frühbronzezeitlich Besiedlung des Siedlunghügels von Kazanluk) 442

Ивайло ЛОЗАНОВ. Диосполис в Тракия (*Ivaylo Lozanov. Diospolis* in Thracia) 455

Мариана МАЛИНОВА. Сансидуй в контекста на археологическата карта на Китай от ранната бронзова епоха (*Mariana Malinova.* Sanxingdui in the Context of the Archaeological Map of Early Bronze Age China) 469

Иван МАРАЗОВ, Татяна ШАЛГАНОВА. Скално тракийско светилище в местността Беглик Таш (*Ivan Marazov, Tatyana Shalganova.* The Thracian Rock Sanctuary in Beglik Tash) 482

Николай МАРКОВ. Наскоро намерена токичка-амулет от Рациария (*Nikolaj Markov.* Une boucle de ceinture-amulette, récemment trouvée à Ratiaria) 497

Rumjana MILČEVA. Bildnis des Marc Aurel 500

Димчо МОМЧИЛОВ. Конска амуниция от римската епоха, открита край Карнобат (*Dimcho Momchilov.* A Set of Horse Trappings of Roman Date Discovered near Karnobat) 504

Васил НИКОЛОВ. Култовите масички от тел "Казанлък" (*Vassil Nikolov.* Clay Altars from Tell "Kazanlăk") 510

Lyuba OGNENOVA-MARINOVA, Totko STOYANOV. The Chalkidian Helmets and the Origin of the North Thracian Ceremonial Armour 519

Кръстина ПАНАЙОТОВА. Амфори "кипърски" тип от Аполония Понтика (*Krastina Panayotova.* Amphorae of the So-Called "Cypriot" Type from Apollonia Pontica) 540

Евгени ПАУНОВ. Златни статери от монетното съкровище от с. Режанци, Пернишко (*IGCH* 411) (*Evgeni Paunov.* Gold Staters from the Rejantsi Coin Hoard (IGCH 411), Pernik District, Western Bulgaria) 555

Елка ПЕНКОВА. Дионисовата обредност в некропола от Дуванлий (*Elka Penkova.*The Funeral Riteness in the Necropolis of Duvanlii) 563

Елена ПЕНЧЕВА. Костени изделия, открити в сграда от римската епоха в местността Дана бунар (в землището на село Георги Добрево, община Любимец) (*Elena Pencheva.* Bone Implements Found in a Building from Roman Period in Dana Bunar Locality, the Territory of the Village of Georgi Dobrevo, Municipality of Lujbimets) 581

Aneta PETROVA. Shield, Altar and Wreath. Gravestones of Fallen Citizens from Apollonia 591

Димитър ПОПОВ. Тракия и траките в гръцката лирика (*Dimitar Popov.* La Thrace et les thraces dans la poesie lyrique grecque) 599

Христо ПОПОВ. Тракийски градове и римски градове. Има ли приемственост? (*Hristo Popov.* Thrakische Städte und Römische Städte. Gibt es Kontinuität?) 610

Калин ПОРОЖАНОВ. Тракийски морски култури в Северна Анатолия през класическата древност (*Kalin Porojanov.* Cultures maritimes des Thraces d'Anatolie du nord dans l'antiquitè classique) 618

Hristo PRESHLENOV. Inequalities. Society of the Cities along the Bulgarian Black Sea Coast in *Imperium Romanum* 630

Костадин РАБАДЖИЕВ. Херкулес в сцена на жертвоприношение (към обосновката на иконографския тип) (*Kostadin Rabadjiev.* Hercules in Act of Sacrifice) 636

Totko STOYANOV. A Bronze Helmet of Chalkidian Type from Golyamo Shivachevo, Sliven District. Notes on the Chalkidian Helmets in Thrace 646

Даниела СТОЯНОВА. Йонийски рамки за врати в елинистическа Тракия (*Daniela Stoyanova.* Ionische Türen in Hellenistischen Thrakien) 654

Маргарита ТАЧЕВА. Епиграфски ситнежи (*Margarita Tacheva.* Opuscula Epigraphica) 671

Nikola THEODOSSIEV. The Thracian Monumental Tomb at Rozovets: Re-Examination of an Old Discovery 677

Иво ТОПАЛИЛОВ. Върху един аспект от политиката на Веспасиан в Тракия (*Ivo Topalilov.* Revue sur la politique de Vespasien en Thrace) 685

Нарцис ТОРБОВ. Украса на тракийското въоръжение и снаряжение, открито в Северозападна България (III–I в. пр. Хр.) (*Nartsis Torbov.* Decoration of Thracian Weapons and Accoutrements, Found in Northwestern Bulgaria, III–I C. BC) 693

Alexander FOL. he Nine Languages of Naming 701

Валерия ФОЛ. Слънчевите двери – врата към отвъд (*Valeria Fol.* Gate of the Sun – a Door to the Beyond) 705

Венета ХАНДЖИЙСКА. Антропоморфен съд от Елинистическия некропол на Кабиле (*Veneta Handjiiska.* Anthropomorphic Pot from the Hellenistic Necropolis of Kabile) 711

Тодор ЧОБАНОВ. Към въпроса за сасанидското влияние върху старобългарската култура на Долен Дунав (*Todor Chobanov.* On the Theory for the Sassanian Influence on the Proto-Bulgarian Culture on Lower Danube) 717

Анастасия ЧОЛАКОВА. Стъклени съдове от ранновизантийското укрепено селище при Дичин, Великотърновско (предварително съобщение) (*Anastassia Cholakova.* Glass Vessels from the Early Byzantine Fortress near Dichin, Veliko Turnovo District (Preliminary Report) 729

СЪКРАЩЕНИЯ (Abbreviations) 739

STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS
Supplementum IV (2005)
Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov

МАГИЧЕСКИТЕ БРАДВИ – ВОТИВИ И/ИЛИ АМУЛЕТИ

МАЯ АВРАМОВА

Преданията, легендите и поверията на много народи разказват за богове и герои, чието най-сигурно оръжие във водените от тях битки е брадвата, често направена от божественния майстор-ковач. Брадвата е атрибут на велики богове – хетския Тешуба, асирийския Адад, критския Зевс Лабрандей, келтския Тор и т. н. На почит се радват също мечът и копието, като те дори понякога са формата на самия бог. Най-популярния пример е Скитският Арес – почитан като меч-акинак, на който издигали могила-светилище и принасяли жертви (Hdt. IV.62).

Колекционерът от Стара Загора инж. Асен Хаджикостов, комуто благодаря за жеста, ми предостави за публикация 16 броя миниатюрни брадви, направени от олово. Те са били открити от иманяри в землищата на гр. Нова Загора и гр. Стара Загора. За съжаление, както е обичайно при такива случаи, информация в какъв контекст са били предметите няма. Доколкото ми е известно, досега за подобни брадви се съобщава единствено в публикация на колекционера нумизмат Ст. Топалов, но и той не дава сведения за тяхното намиране (Topalov 2004: 42, abb. 69–71, 76, 77).

Брадвите могат да се разделят на няколко типа (табл. 1):

Тип I.

1. Брадва-чук, дъговидно извито острие, правоъгълна пета, овален отвор; дълж. 2 см, вис. 0.7 см, шир. 0.6 см.
2. Брадва-чук, дъговидно извито острие – единият край е отчупен, правоъгълна пета, овален отвор; дълж. 2.1 см, вис. 0.5 см, шир. 0.6 см.

Тип II.

1. Брадва, право тяло, равно острие, заоблена пета, кръгъл отвор; дълж. 1.9 см, вис. 0.8 см, деб. 0.4 см.
2. Брадва, трапецовидно тяло, равно острие, заоблена пета, овален отвор; дълж. 2 см, шир. 1.2 см.

Тип III.

1. Брадва – тесла/мотика?, право тяло с разширяващо се равно острие, близо до правоъгълната пета – кръгъл отвор; дълж. 3.1 см, шир. 0.7 см, пета 0.5 х 0.4 см.
2. Брадва – тесла/мотика?, трапецовидно тяло, разширяващо се при равното острие, правоъгълна пета, кръгъл отвор; дълж. 1.2 см, шир. 1 см.
3. Брадва – тесла/мотика?, трапецовидно тяло, разширяващо се при леко дъговидното острие, правоъгълна пета, без отвор; дълж. 2.1 см, шир. 1.1 см.
4. Брадва – тесла/мотика?, трапецовидно тяло, разширяващо се при дъговидно извитото острие, правоъгълна пета, без отвор; дълж. 1.2 см, шир. 0.9 см.

Тип IV.

1. Брадва – секира, тясно трапецовидно тяло, дъговидно извито острие, квадратна пета, кръгъл отвор; дълж. 4.2 см,

шир. 0.8 см, вис. на острието 2.3 см.

2. Брадва – секира, тясно трапецовидно тяло, леко извито дъговидно острие, правоъгълна пета, без отвор; дълж. 2.2 см, шир. острие 1.9 см, пета 0.4 х 0.6 см.
3. Брадва – секира, тясно трапецовидно, разширяващо се към скосеното острие тяло, правоъгълна пета, без отвор; дълж. 3.1 см, шир. острие 1.2 см.
4. Брадва – секира, право тяло, разширяващо се при дъговидно извитото острие, правоъгълна пета, без отвор; дълж. 2.4 см, шир. на острието 0.9 см, деб. 0.6 см.

Тип V.

1. Брадва – секира, право тяло, преминаващо в плосък четириъгълник с равно острие, заоблена пета и овален отвор, по предната част на тялото са набодени точки; дълж. 2.5 см, шир. 2.1 см.
2. Брадва – секира, право тяло, преминаващо в плосък правоъгълник и равно острие, правоъгълна пета, удебеление при овалния отвор; дълж. 2.3 см, шир. на острието 1.7 см.
3. Брадва – секира, право тяло, преминаващо в плосък правоъгълник, острието е тъпо, правоъгълна пета, кръгъл отвор; дълж. 2.1 см, шир. 1.8 см, пета 0.5 х 0.7 см.
4. Брадва – секира, право тяло, преминаващо в плосък правоъгълник, тъпо острие, правоъгълна пета, кръгъл отвор; дълж. 1.5 см, шир. 1.8 см, пета 0.4 х 0.3 см.

Втората находка е от миниатюрни железни сечива, предадена е в Националния исторически музей също от инж. А. Хаджикостов. Находката съдържа модели на два косера и един сърп, три брадви, два ножа и предмет, който може да се оприличи както на лъжица, така и на лопата. Предметите са открити в местността Джамбаз виран, разположена на около 5 км северозападно от с. Братя Кунчеви (старо Черково), в южните склоно-

Карта 1

ве на Източна Средна гора – т. нар. Сърнена гора (карта 1). Местността представлява нисък заоблен връх, в чиято южна част има голям бял камък – вероятно оброк. Около него са откривани различни предмети, вкл. оловни огледала. От това място произхожда мраморна вотивна плочка с релефно изображение на орел (Велков 1921–1922: 248). Вероятно тук е функционирало светилище от римската епоха.

Предметите от находката са направени грижливо и предават всички елементи от формата на реално използваните сечива – косерите са дъговидно извити почти под прав ъгъл и е оформена отворена втулка за дръжка; сърпът е извит в по-голяма дъга и завършва с удължен шип, вбиван в дървена дръжка; моделите на ножове/мечове също завършват с клин за дръжка и са двулезвийни; моделът на лопата(?) представлява правоъгълна дръжка, завършваща с диск (част от него е отчупена); брадвите са с трапецовидно тяло, равно острие, а втулката е продължение на тялото и огъната в кръг (фиг. 1):

Фиг. 1.

1. Модел на сърп – дълж. 3.5 см; шир. 1.5 см; НИМ, инв. № 45104.
2. Модел на косер – дълж. 3.5 см; шир. 1.1 см; НИМ, инв. № 45103 б.
3. Модел на косер – дълж. 4.7 см; шир. 2.5 см; НИМ, инв. № 45103 а.
4. Модел на нож/меч – дълж. 4.8 см, шир. 0.9 см; НИМ, инв. № 45101 а.
5. Модел на нож/меч – дълж. 5 см; шир. 0.9 см; НИМ, инв. № 45101 б.
6. Модел на лопата(?) – дълж. 5.5 см; шир. 2.9 см; НИМ, инв. № 45106.
7. Модел на брадва (в отвора е прорасъл корен) – дълж. 2.74; шир. 1.9 см; НИМ, инв. № 45102 а.
8. Модел на брадва – дълж. 2.5 см; шир. 2 см; НИМ, инв. № 45102 б.
9. Модел на брадва – дълж. 3 см; шир. 1.9 см; НИМ, инв. № 45102 в.

От този район произхожда още един предмет – модел на брадва – тесла, тялото е лято от желязо, а върху тилната част/ тесла е апликирана медна пластина, която обгръща горната и страничните страни на предмета. Пластината е украсена с два реда набодени точки, подчертани от вълнообразна линия и врязани гирлянди. Размери: дълж. 4 см; шир. 1.4 см; НИМ, инв. № 45062 (фиг. 2 а, б).

а б

Фиг. 2.

Най-близки аналогии като форма на брадвите от тип I са желязна брадва, косери и сърпове от колективна находка от с. Българин, Хасковско, датирана в късноримската епоха (Аладжов 1965: 44, 9) и железен рударски чук-клин, открит в минна галерия до с. Лъки, Асеновградско (Жуглев 1965: 38, обр. 1). Брадвите (тип III–V) и моделите на оръдия от втората находка намират точни паралели с реално употребявани през римската епоха сечива – копачи и мотики, сърпове, косери и пр. (Дуков 1965: 150–154, табл. 41). В Древна Гърция и в Рим брадвата е била използвана както като стопанско оръдие, така и като оръжие (Словарь 1989: 582).

Богът-ковач е основна фигура/персонаж в почти всички религии; той строи домовете на боговете, той майстори за тях и за героите вълшебни оръжия и атрибути. Такъв е например Кусар-и-Хусас (в превод – умел и мъдър, прозвище, заменящо забраненото за произнасяне име на бога) – в западносемитската митология е бог-занаятчия-оръжейник, който създава вълшебни оръжия и строи домове на боговете (Мифы 2: 30). Същевременно богът-ковач е свързан и с другия, подземния свят. Оттам той взима рудите и използва подземния огън и водата, за да сътворява своите изделия – в гръцкия мит Хефест живее временно в морето; в римската митология ковачниците на Вулкан се намират в пещери и/или в кратерите на вулкани и той е свързан и с вълка като образ на воинската сила. Така богът-ковач се явява посредник между горния и долния свят (Мифы 2: 21–22).

Почитта към металните сечива, която се проявява в разказите за създаването им от могъщи богове и тяхното обожествяване, е документирана за много древни народи и митологии. Например в един от месопотамските епоси е записано:

> Дойде денят, когато Енлил мотиката създаде...
> с похвална песен възслави своята мотика...
> Енлил реши предназначението на мотиката,
> мотиката е благословена!
>
> (Личковска, Шажинска 1984: 56)

Друг пример за вълшебната/божествената сила на секирата се открива в "Песен за Уликуми". Уликуми е чудовище, враг на бога на бурята и преди решителната битка бог Еа нарежда:

> И нека донесат прастарата секира,
> с която някога небето от земята разделиха,
> и ще отрежем из основи каменния Уликуми,
> създаден от Кумарби като бунтовник срещу
> боговете.
>
> (Попко 1983: 143)

Като свещен предмет тя, двойната брадва – лабрис, е почитана в Крит. Именно тук в погребения, датирани в периода 2600–2400 г. пр. Хр., са открити най-ранните малки по размери вотивни брадви, направени от олово (Блаватская 1984: 23).

В скитската легенда свещените златни предмети, паднали от небето, предназначени за богоизбрания цар, са рало, ярем, брадва и чаша (Hdt. IV.5). Брадвата е оръжието, с което се убива жертвеното животно.

Павзаний разказва за един извънредно интересен обичай в Атика – за т. нар. Притайон, където осъждат железни предмети и други неодушевени неща. Той разказва и за обичая след като се принесе в жертва бик на Зевс Полиевс, жрецът, извършил убийството, да избяга, като хвърля секирата, а нея, секирата, я съдят (Paus. I 24.4; I 28: 10).

Скъпоценното парадно оръжие е и жертва, която се принася на боговете, за да се извоюва желана победа или изрази благодарност за сражения враг. Ксеркс хвърля в Хелеспонта като жертва на Слънцето или на морето чаша, златен кратер и меч-акинак (Hdt. VII.54).

В обредните практики на Древния Рим също са регистрирани обичаи, в които обект е оръжието. Отнетото от врага оръжие се пречиства чрез огън и се посвещава на Вулкан, на богиня Луа (която е паредър на Сатурн) или на Марс, може би като изкупление за пролятата кръв. То е трофей, който се поставя в свещеното място, където е главният храм на Лаций:

> ...Много трофеи
> бяха окачени там, над вратите свещени. Висяха
> малки двуколки и гривести шлемове, брадви извити,
> много големи ключалки на порти, изкъртени предни
> корабни части и също така щитове...
>
> (Verg. Aeneis, VII, 184–188).

И Еней след победата си над един от враговете си изпълнява оброк:

...забучи огромен
дъб с окастрени клони на малка могила,
връз него метна безценните бойни доспехи
на вожда Меценций и ги обрече на тебе,
всесилния бог на войната, Марсе!
(Verg. Aeneis, XI, 4–14).

Според легендата обичаят да се почитат свещените оръжия бил постановен от цар Нума Помпилий: "Нума избрал също и 12 салии в чест на Марс Градив... Те се задължавали да носят падналите от небето оръжия, които се наричали ancilia, и да вървят из града, пеейки песни, съпроводени от празнични бойни танци" (Titi Livi, Ab Urbecondita, I.20).

Римският обреден календарен комплекс, посветен на бог Марс, завършва с "празника на "очищението на оръжията" на войниците преди зазимяването им, т. нар. armilustrium (Иванов 2002: 74).

Друг обичай, практикуван в Древния Рим, е devotio. Той е свързан със саможертвата в името на общото благо, но ако тя, жертвата, не бъде приета, т. е. ако човекът, обрекъл се на смърт, оцелее, той повече няма право да участва в жертвоприношения, а оръжието му се принася като жертва на Вулкан и се зарява. С течение на времето devotio се превръща в жертвоприношение с магически елемент на проклятие, което отпраща към подземните богове (Щтаерман 1987: 43, 95–96).

В Рим от времето на републиката до Късната античност е засвидетелствана и традицията бог Марс да се почита в образа на копие – например копие е било почитано в Марсовото светилище в регията на Римския форум, т. е. подобно на почитането на Арес като меч при скитите и пр. (Иванов 2002: 80–81). "В Нове е открит надпис, посветен на Марс без епитет и на "гения на производителите на оръжие" от "пазителя на оръжията" (Иванов 2002: 111).

В германско-скандинавската митология Тор е бог на гръмотевицата, на бурята и плодородието. Върху скални изображения от бронзовата епоха той е представен с брадва/чук, наречена Мелнир, и колело – соларен символ. Според вярванията на скандинавците, те трябва да принасят в жертва на "гръмовния старец", друго име на Тор, миниатюрни брадви-чукове – модели на божеския атрибут (Мифы 2: 519).

В българската народна вяра и обредност някои от употребяваните в ежедневието оръдия участват като магически предмети в редица практики. Такъв предмет е брадвата – според представите на хората тя има магическа сила, защото е желязна и остра. Брадвата, поставена до постелята, охранява родилката и новороденото от нави и самодиви. В баянията против уроки дори и да не участва като магически предмет, тя, брадвата, се споменава в текста на магията:

Събрали се снощи девет брата,
събрали и продумали.
Че взели леви брадви,
Отишли в лява гора…
(Тодорова-Пиргова 2003: 140)

С помощта на брадвата, захвърлена с острието нагоре на двора, се гони градоносният облак. Тя е оръжието, с което баячките разсичат болести и уроки. Така например за "юдинска болест" баячката използва метла, брадва и отвара от юдинска трева (Тодорова-Пиргова 2003: 279, 415). В магическите практики се използват и други предмети от ежедневието и селскостопанската работа – ножове, коси, сърпове, косери, с които се разсичат болестите и уроките:

Тоа нож
както отсяква-пресяква тая вода,
така да са отсечът-пресечът тяй ураки…
(Тодорова-Пиргова 2003: 141)

"Дядото взима коси от три махали, защото "трите са косили на различни места раз-

лични треви". После взема калаена паничка с вода и с бяла памучна кърпа, натопена във водата, изтрива върха на острието на трите коси. Чака да се утаи водата и тя става зелена."

Болният пие три вечери от тази вода от три лъжици, които накрая се хвърлят в река, а косите се връщат на собствениците им (Тодорова-Пиргова 2003: 276).

"В Средните Родопи жени, които нямат деца или чиито деца умират, носят малка брадвичка, изкована посред нощ от гол ковач. Когато детето се роди, то носи брадвичката цял живот. В Сърбия се среща подобен обичай: за задържане на деца ковач изчуква в глуа доба малки уреди (търнокоп, мотика, секира, нож, сърп, игла), които детето носи на врата или пояса си, докато е живо (Георгиева 1983: 66).

Приведените примери от древните религии и българската традиционна обредност струва ми се убедително показват значението на оръжията и/или оръдията като свещени предмети, които участват и в магически практики.

Изработката на моделите на оръдия/оръжия от желязо и олово за обредите поставя и въпроса за символиката на металите в представите на древните общества. Най-често оловото символизира твърдост, мъчение, невежество и е металът, съответстващ на Сатурн (Мифы 2: 147). Магическата сила на оловото може да се проследи и в разказите за съдовете, в които са затворени бедите и болестите. Те винаги са затворени с направени от олово капаци. Този детайл е записан както в мита за изчезналия бог Телепину, така и в мита за Пандора. В библейската книга на пророк Захария нещастията също са затворени в специален съд – ефа, който е пренесен във Вавилон – град на безбожието според древните евреи: "...и рече той: тая жена е самото нечестие, и я хвърли всред ефата, а на отвора й хвърли оловния къс..." (Попко 1983: 91–95).

В средновековна България на оловото се приписва свойството да отблъсква злите демони. Познати са амулети от X в., открити в големите градове – оловни пластини, върху които е написан текст срещу нежит – вредоносен дух, който носи болести по главата и зъбите (Христова 2001: 65–66).

В традиционната култура на българите всеки от металите е натоварен с определена символика и функции в обредността. За оловото се смята, че то има "голяма магическа сила: то може да направи магии и да развали магии. То се лее в особен съд и в течно състояние има магическа сила и баячката го заклева". Куршумът затова се лее от олово и той е за различни видове магии – за любов, против омраза, против уроки или лоша среща, против болести и да се познае кой/какво е причинило болестта или бедата (Маринов 1981: 227).

Желязото символизира постоянство, твърдост, жестокост, упоритост, грубост. В Древния Египет различавали два вида желязо – немагнитно, което било свързано с черната магия и бог Сет – врагът на Озирис, и магнитно желязо, притежание на добрите богове.

В представата на българите желязото и изготвените от него сечива като ръжен, секира, верига, маша, дарак имат магическата способност да прогонват злите сили. Това се определя от материала, от тяхната форма (остри, режещи) и от връзката им с огъня. В Кюстендилско е записано баенето: "ете отът идът 77 дугерина, носат 77 секири, носат 77 тривона, 77 свредела, 77 мотики, 77 лопати, 77 метли" (Георгиева 1983: 65).

Описаните находки от оловни и железни модели на оръжия и сечива като типове намират най-близки паралели с реалните оръдия и оръжия от римски обекти, откривани в България. Това ми дава основание да ги датирам в широкия диапазон II–V в. Те вероятно са били използвани в обреди, свързани с предстоящи битки, или принасяни в жертва

вместо реалните оръжия след извоювана победа. Друго тълкование би могло да ги определи като символични заместители на основните оръдия, свързани със земеделието, които трябвало да се принесат в жертва, за да се гарантира богата реколта. Моделът на брадва от желязо с медна обковка вероятно е бил носен като амулет, предпазващ от зло.

Надявам се, че, провокирани от написаното, и други колеги ще обърнат внимание на тези невзрачни на пръв поглед находки и ще публикуват по-точни данни както за намирането им, така и за тяхното предназначение.

ЛИТЕРАТУРА

Аладжов, Д. 1965. Колективна находка на къснориmски селскостопански оръдия в село Българин, Хасковски окръг. – Археология № 1, 43–45.

Блаватская, Т. 1966. Ахейская Греция во II тыс. до н. э. М.

Георгиева, И. 1983. Българска народна митология. С.

Велков, И. 1921–1922. Археологически вести. – ИБАИ I.

Дуков, Л. 1965. Земеделието и земеделските железни оръдия в българските земи през античността. – ИЕИМ VIII, 141–185.

Жуглев, К. 1965. Антични археологически находки от Асеновградско. – Археология № 4, 38–43.

Иванов, Д. 1999. Арес. С.

Иванов, Д. 2002. Марс. С.

Личковска, К., К. Шажинска 1984. Митология на Месопотамия. С.

Маринов, Д. 1981. Народна вяра и религиозни народни обичаи. Избрани произведения. Т. 1. С.

Мифы народов мира. 1982. Т. 1–2. М.

Попко, М. 1983. Митология на Хетска Анатолия. С.

Тодорова-Пиргова, И. 2003. Баяния и магии. С.

Словарь Античности. 1989. М.

Христова, Б. 2001. Амулетите и талисманите в българската писмена традиция. С.

Штаерман, Е. М. 1987. Социальные основы религии Древнего Рима. М.

Topalov, S. 2004. Nichtmonetäre austauschgegenstände im Rahmen des Kleinhandels der thrakischen Regionen während des ersten Jahrtausends v. Chr. – Archaeologia Bulgaria 2, 35–45.

Herodotus. Historiae.

Pausanias. Graeciae descriptio.

Titi Livi. Ab Urbecondita.

Vergilius, Publius Maro. Aeneis.

Таблица 1

ТИПОВЕ БРАДВИ

Тип	Група	Образ
I	1	
I	2	
II	1	
II	2	
III	1	
III	2	
III	3	
III	4	
IV	1	
IV	2	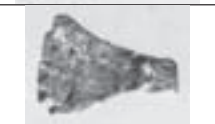
IV	3	
IV	4	
V	1	
V	2	

THE MAGIC AXES

MAYA AVRAMOVA

(summary)

The myths and the legends of many a nation tell about heroes whose most reliable combat arm is the ax. The God-blacksmith has a place of his own in the pantheon of many religions; he epitomizes the esteem and the veneration of the smith's trade in the ancient societies. Often the ax is the basic attribute to the almighty God – the Hittite's Teshuba, the Assyrian Adad, the Carian Zeus Labradeus, etc. Besides, ever since the Neolithic, the ax has been worn as an amulet too, repelling harm; buried under the hearth, it protected the house from evil.

The subject of the present study are the 16 ax-amulets cast in lead in the collection of Mr. Asen Hadjicostov, engineer. These are one random find from somewhere around the town of Nova Zagora and were apparently used as amulets and/or in magical rituals (tabl.1). The second fined consist models of iron axes and tools from village of Bratja Kunchevi near Stara Zagora (fig. 1 and 2 a, b). Typologically, most of them correspond to the iron axes and tools, characteristic of the Roman period.

Echoes of the veneration of the smith's trade and the cult of the ax are to be found in many rituals rooted in the Bulgarian folk festivals.

STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS
Supplementum IV (2005)
Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov

ПЕЩИ ЗА ИЗПИЧАНЕ НА БИТОВА КЕРАМИКА ОТ ДРЪСТЪР

СТЕФКА АНГЕЛОВА, РУМЯНА КОЛЕВА

През 2003 и 2004 г. в централната северна част на укрепения Дръстър (кв. Д9) са разкрити изцяло две грънчарски пещи. Още две са частично разчистени в профила на проучвания терен от юг. Те ще бъдат публикувани едва след цялостното им разкриване. Предмет на настоящата публикация са пещ № 1 и пещ № 3.

Грънчарска пещ № 1 (обр. I, 1). Проучена е през 2003 г.

Пещта е с овална в план камера с размери 1.70 х 1.30 м Южната стена е значително по-извита от северната стена, която е почти права. Камерата на пещта е вкопана в терена – по-запазена е южната стена, с височина 0.76 м. В стените има вградени камъни с неголеми размери. Това личи най-добре в нарушения североизточен край, където в основата се виждат камъни с размери 0.12/0.16 м. От юг, покрай западната стена на пещта следват и по-големи. Камъните не се проследяват навсякъде в стените и липсват във височина. Обмазката от примесена с пясък глина, която след опалването има охристожълт до червен цвят, е нанесена върху камъните или направо върху околния терен. По-високо запазената южна стена на пещта е с неравна вътрешна повърхност – вероятно от попадналите в насипа камъни.

В камерата се разчистиха две успоредни на дългата ос (И – З) ребра. Изградени са от фрагменти строителна керамика, камъни, споени и обмазани с глина. Опалени са до червено, а камъните в тях са силно обгорели. В източния край на северното ребро върху обмазката се вижда фрагмент строителна керамика, също обмазан с глина – възможно от частична поправка или втора обмазка. Ребрата имат средна широчина 0.25 м и височина от дъното на камерата 0.20–0.24 м. Дъното има лек наклон в южна посока и между двете ребра е с 0.04–0.06 м по-високо от периферията.

Отворът на камерата е от северозапад и е оформен като широк 0.76 м канал със запазена дължина до 0.54 м. Сводът на канала е разбит, но и в северната и южната стена личи преход към засводената част. Височината му 0.34 м е значително по-ниска от максимално запазената височина на камерата. Дъното на канала също е разбито, но петно от пепел показва приблизителното му ниво и лек наклон към камерата на пещта. Вероятно в канала е извършвано изгарянето на горивния материал.

Пълнежът на камерата е от пръст, фрагменти от битова керамика, камъни с неголеми размери, част от тях концентрирани по оста на камерата и в пространството между двете ребра и между ребрата и стените на камерата. Изключителен превес сред фрагментите битова керамика представляват изработените от глина с примес на едри пясъчни частици, охристочервени или сиви след изпичането. Върху чирепа и дори върху лома на някои от тях се виждат капки от зеленикава глазура, макар да липсват данни, че пещта е за глазиране на съдовете. В северната стена на пещта

е намерената горяла монета № 81/2003 – анонимна византийска клас I (1080–1085)*, която е terminus post quem за нейната датировка.

Характеристиките на доминиращите по количество фрагменти от съдове показват ясно, че в пещта е изпичана домашна керамика, изработена на бързо грънчарско колело (обр. I, 2–18). Преобладават гърнета от силно песъклива глина. При изпичането цветът е светлокафяв или сивкав. Разликите са в зависимост от температурата и достъпа на кислород, както показва различното оцветяване на някои от фрагментите.

Грънчарска пещ № 3 (обр. II, 1). Проучена е през 2004 г.

Камерата на пещта е кръгла в план, с диаметър 1.20 м. Дъното е плоско, в центъра му се издига масивен цилиндричен стълб с височина 0.35 м и диаметър 0.55 м. Вертикалните стени на камерата имат дебелина 0.03–0.05 м и са опалени до червено. Запазени са на височина 0.75 м от дъното на пещта. Обмазката им е нанесена направо върху пръстта или на места върху грижливо подредени камъни**. Централният "подпорен" стълб е изграден от опалени до ронливост камъни и фрагменти строителна керамика и е обмазан с глина. Пластът глина върху горната му страна е неравномерен, подравнителен, с дебелина до 0.10 м. Обмазката по вертикалните стени на камерата не е напълно запазена. Прави впечатление, че в горната си част, до нивото на стълба, е по-добре запазена – гладка, опалена до червено, на места дори прегорена до сиво. Между стълба и вертикалните стени се образува канал с височина 0.35 м и широчина 0.35 м. Дъното му, както и вертикалните му стени са по-лошо запазени, ронливи и не толкова твърди при разчистването им. Отворът на камерата е от изток, югоизток. Оформен е като канал с дължина 0.55 м и широчина 0.60 м. Върху вертикалните стени от камъни и фрагменти тухли е поставена тегула. Пред отвора е разположено почти кръгло в план предпещно огнище с диаметър 0.80 м.

В горните 0.20 м камерата е запълнена с рохкава пръст, примесена с фрагменти битова керамика, въглени, камъни с неголеми размери, части от свода на пещта, животински кости и люспи от риби и повече наподобява пълнеж на сметна яма. Оттук е и монета № 30/2004 – медна, латинска константинополска имитация тип O, от III–V/VI десетилетие на XIII в. В следващите 0.20 м надолу в пълнежа се наблюдава концентрация от фрагментите от свода и разрушените стени на камерата, сред които се срещат и фрагменти от производствен брак – деформирани части от гърнета. Най-много и с по-големи размери, вкл. и едно цяло деформирано гърне, са фрагментите от производствен брак на нивото на централния стълб и в канала между него и вертикалните стени на камерата, в самия отвор на камерата, а няколко и в предпещното огнище. В канала на камерата се откри един цял валчест предмет от изпечена глина с дължина 0.32 м, широчина 0.18 и дебелина 0.09 м и фрагменти от още четири подобни. Целият "валец" е разположен диаметрално срещу отвора. Фрагментите са концентрирани на еднакво разстояние едни от други радиално в канала на камерата. Части от още един, шести, са намерени в предпещното огнище. Отворът на камерата е запълнен с фрагменти от строителна керамика, тухли и керемиди. В него и в предпещното огнище се наблюдава дебел до 0.10 м пласт от отухлена до охристочервено примесена с много слама рохкава глина – възможно от запушване след прекратяване процеса на горене. Под този пласт се наблю-

---

* Монетите са определени от ст. н. с. д-р Вл. Пенчев, за което му изказваме благодарност.

** Преди разрушаването на пещта не можем да кажем със сигурност каква част от камерата е оформена от подредени камъни и строителна керамика, върху които е положена обмазката на стените.

дава концентрация на пепел и въглени, един по-голям изпепелен къс от дърво, използвано за горивен материал, както и силно обгорели кости от животни, малко фрагменти от бракуваната продукция. Две кръгли, изрязани от тухли, подставки със следи от обгаряне са намерени над отвора. Връзката им с изпичането на керамиката в пещта е несигурна, тъй като в камерата не са открити други такива.

В пещта е изпичана кухненска и трапезна керамика (обр. II, 3–11; IV, 3–5). Съдовете са от глина с едри опостняващи примеси (кварц или едрозърнест пясък). След изпичането са кафяво-червени, керемиденочервени или сиви*. Различният цвят е в зависимост от температурата, достъпа на кислород и времето за изпичане. Срещат се и фрагменти с оцветяване от червено-кафяво до сиво. Фрагментите от деформирани съдове са сиви на цвят. Много от тях са напукани и шуплести от прегарянето. Фрагментите с червеникав цвят нямат силно изразена деформация. Преобладават частите от гърнета – конусовидни, с широко отворени извити навън или свити изправени устия с косо срязан ръб, шийката е къса или не е оформена. Дъната са с по-малък диаметър от устията. Гърнетата са без дръжки. Освен гърнета в пещта са изпичани и други форми – намерени са няколко фрагмента от 1–2 блюда с широка периферия (обр. II 10; IV 5 d) и от 4–6 кани (обр. II, 9). В сравнение с гърнетата количеството им е незначително. Върху някои от фрагментите се виждат капки или петна от глазура (обр. II, 4; IV, 5 b, c). В зависимост от плътността си и цвета на чирепа тя е със зелен или жълто-зелен цвят. Глазурата не е на места, които да предполагат специалното й нанасяне. Среща се по-често върху деформирани фрагменти, вкл. и върху ломове. Това показва, че се е получила случайно в процеса на изпичане, а не като търсен ефект. Възможно е да е следствие от същите стихийни процеси, протекли в камерата на пещта, които са предизвикали и бракуването на продукцията. Капките глазура може да са попаднали и случайно върху съдовете преди изпичането им, ако заедно с тях са били произвеждани и глазирани съдове. За подобна вероятност свидетелстват фрагменти от блюдо с врязана вълниста линия по периферията (обр. II, 10; IV, 5 c). Блюдото не е глазирано, но аналогични форми с нанесена направо върху чирепа зеленикава глазура се срещат в Дръстър. Няма съмнение, че в случая е извършвано първичното изпичане до бисквит.

Керамиката от двете пещи е слабо застъпена в материалите от средновековния Дръстър. Съдейки по количеството й, използването на проучените пещи е кратковременно. Формално керамиката от пещите е по-близка до някои съдове от Южна България, отколкото до известни от Дръстър форми. Гърнетата от пещ 1 са подобни на тип Г–V А, с профил Г–1 В1 по класификацията на Б. Борисов (Борисов 2002: 31, обр. 12 е), а тези от пещ № 3 – на тип Г–Х Б, профили Г–1 Д2 (Борисов 2002: 34, обр. 13 а). Устията от кани са близки до тези на тип К–ХХ (Борисов 2002: 112, обр. 91 и). Датировката на посочените от Борисов съдове е предимно XI в. Обликът им обаче е твърде различен от характерната за XI в. керамика от Дръстър. Освен това гърнетата от Дръстър са изработени на бързо грънчарско колело и носят всички характерни за това белези. Сравняването им с толкова отдалечен район е оправдано единствено, доколкото липсват по-близки териториално сходства, а и могат да се забележат някои общи тенденции във форма и украса.

Пещите от Дръстър са опростен ва-

---

* Експерименти и анализи с материала не са правени – изводите са на базата на субективните наблюдения на проучвателите.

риант на познати типове от Античността (Henning 1977: 193, Abb. 5, Abb. 6). При тях централният подпорен стълб или разделителна стена служат за подпора на скарата. При разглежданите от нас тези подпори заемат значителна част от дъното на камерата и няма сигурни данни за използваната скара. През Средновековието пещи с подпорни стълбове и без скара са известни от Южна България – в селище от XI – първите години на XIII в. в местността Орта бурун до гр. Любимец*.

Пещи с аналогична на дръстърските конструкция са известни от Сучава, Румъния. Датират се в края на XIV – началото на XV в. и са определени към тип Ia и Ic на пещите без скара (Nicorescu 1965: 98–99, fig. 1). Същите са отнесени към тип 3 – пещи с хоризонтална тяга на горещия въздух, в класификацията на М. Квапениова и А. Валови (Kwapieniowa, Wałowy 1969: 221). Идеята, че съдовете са подреждани само върху издадените ребра или централен стълб ни се струва неприемлива. Това би ограничило капацитета на пещите и би довело до излишен разход на гориво за изпичането на продукцията. Значителното количество бракувана продукция в канала на камерата на пещ № 3 подсказва, че е много по-вероятно съдове да са подреждани по цялата площ на камерите. Дали за това са били използвани някакви подвижни скари, които при изоставянето на пещите са извадени, и как са били подреждани съдовете е трудно да се каже. При реконструкцията на подобни пещи от Англия се допуска, че освен върху издадените "поставки" продукцията е нареждана и върху керамични фрагменти в канала на камерата (www.medievalpottery.uk.net/page12.html). Възможно е да са подреждани и направо в пространството на оформените канали (Redknap 1999: 46, Abb. 3; обр. 5) При срутването и пропадането на съдовете в камерата на пещ № 3 това е трудно да се установи, а пещ № 1 е изоставена, след като от нея е извадена цялата готова продукция.

Датирането на пещите във втората половина и края на XIII в. има своето основание освен в намерените в тях монети и в стратиграфската ситуация на терена. Откритата в пещ № 1 медна анонимна византийска монета клас I (1080–1085) е terminus post quem за нейната датировка. Крайната хронологическа граница на пещ № 3 се определя от медна монета, латинска константинополска имитация тип O от III–V/VI десетилетие на XIII в. Пещ № 3 попада под жилищно ниво от XIV в., датирано с монета № 29/2004 – неотпечатана медна пластина, използвана като монета през XIV в. Вкопани са в пластове от XI–XIII в. и са функционирали във втората половина или самия край на XIII в.

Пещите се разполагат на 10–15 м на запад – югозапад от притвора на базиликата и още по-близо до верижната сграда, която я огражда от запад. Верижната сграда е използвана с редица преустройства през първата половина на XIII в. Все в това време е построена и една двуделна сграда върху нея, опожарена при татарското нашествие в 1242 г. (Пенчев 1987). След пожара Дръстър е напуснат за известно време, на което съответства един ясно изразен хиатус. Тук, на тези терени обаче хиатусът не е много ясен, тъй като е нарушен от многобройни вкопавания на жилища, огнища и пещи. Тези съоръжения не биха могли по никакъв начин да се свържат със строителството през първата половина на XIII в. Техните характеристики показват дълбок упадък на културата на градското население. Този упадък е следствие от татарското нашествие. Може би грънчарските пещи, вкопаните жилища с глинени мазилки и глинени битови пещи отразяват процес на известна стабилизация,

* Непубликувани проучвания на Р. Колева.

настъпил най-вероятно във втората половина или края на XIII в. Много е вероятно, когато са функционирали пещите, базиликата да не е използвана. Иначе не можем да си обясним наличието на тези огнеопасни съоръжения в близост до църквата. Самите грънчарски пещи с тяхната примитивна конструкция и още по-примитивната продукция, произвеждана в тях, не са белег за развито градско производство.

ЛИТЕРАТУРА

Борисов, Б. 2002. Керамика и керамично производство през XI–XII век от територията на днешна Югоизточна България. – "Марица-изток". Археологически проучвания. Т. 6. Раднево.

Пенчев, В. 1987. Към историята на Дръстър през XIII в. (по нумизматични данни). – Нумизматика XXI, 2, 26–29.

Constantinescu, N. 1964. Cococni – centru de producţie ceramică din ţara Romînească (sec al XV-lea).– SCIV (Bucureşti) XV, 1, 103–112.

Henning, J. 1977. Entwicklungstendenzen der Keramikproduktion an der mittleren und unteren Donau im 1. Jahrtausend u. Z. – ZfA (Berlin) 11, 181–206.

Kwapieniowa, M., A. Wałowy 1969. Piece garncarskie w świetle badań archeologicznych. Materiały archeologiczne, (Kraków) X, 205–229.

Nicorescu, M. 1965. Cuptoare de ars ceramică din secolele XIV–XV de la Suceava. – SCIV XVI, 1, 97–111.

Redknap M. 1999. Die römischen und mittelalterlichen Töpfereien i Mayen. – In: Berichte zur Archäologie an Mittelrhein und Mosel (Trier) 6, 11–401.

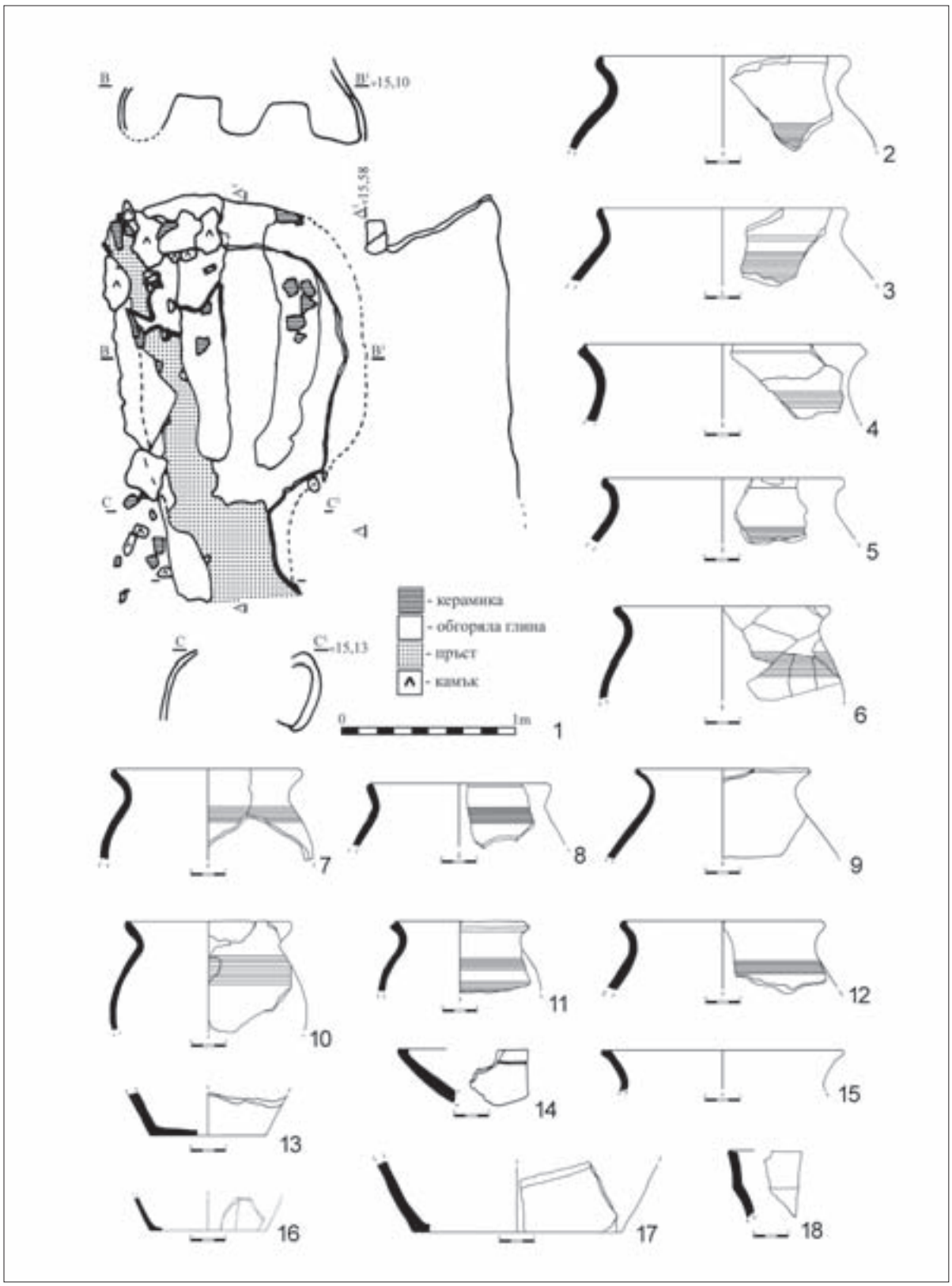

Обр. I. 1. Пещ № 1, план. **2–18.** Намерени в пещта фрагменти от съдове

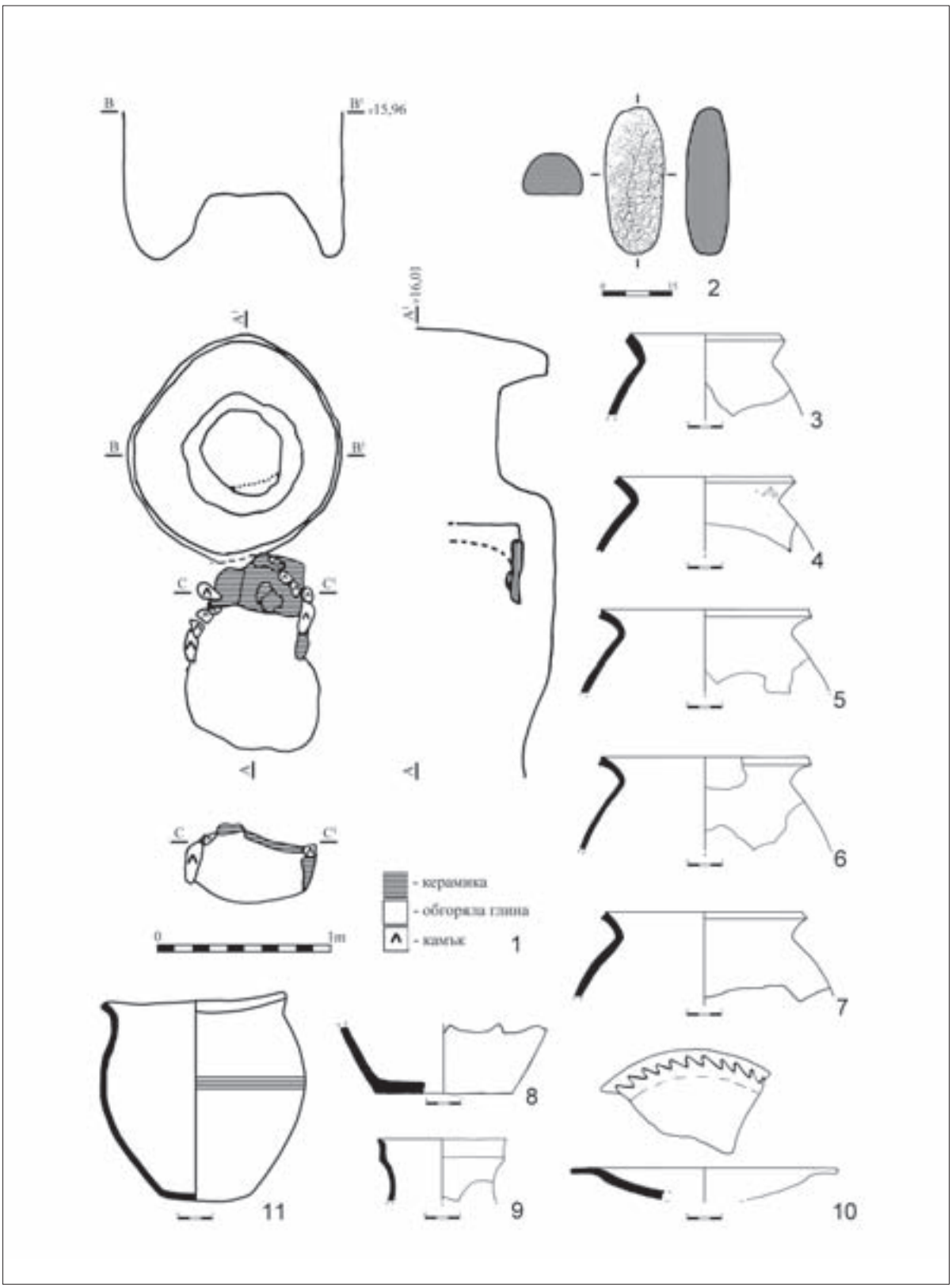

Обр. II. 1. Пещ № 3, план. **2.** Глинен "валец". **3–10.** Намерени в пещта фрагменти от съдове. **11.** Деформирано гърне от камерата на пещта

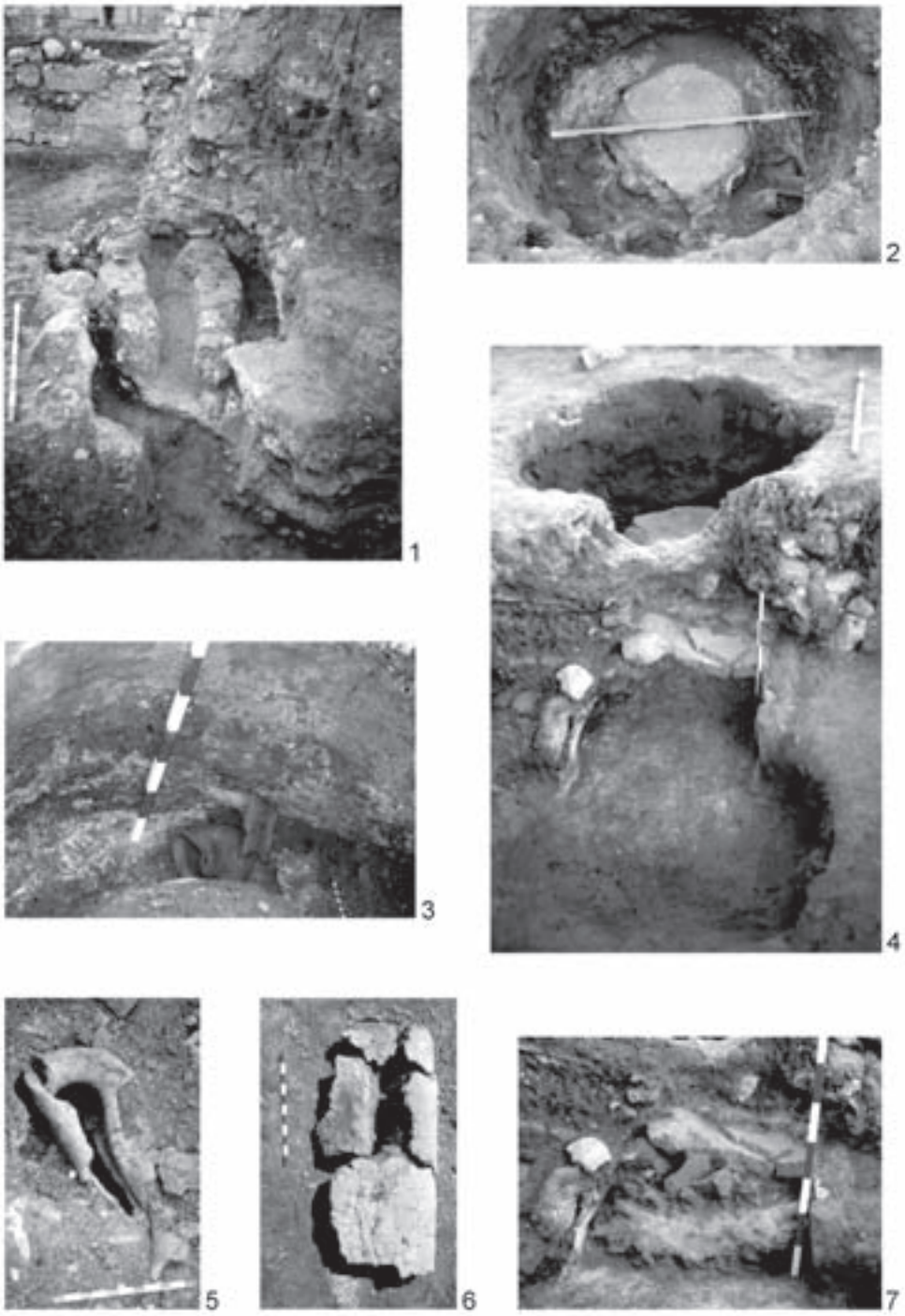

Обр. III. 1. Пещ № 1. **2, 3.** Камера на пещ № 3, детайл. **4.** Пещ № 3. **5.** Производствен брак в камерата на пещ № 3. **6.** Глинен "валец". **7.** Запушване на отвора на пещта

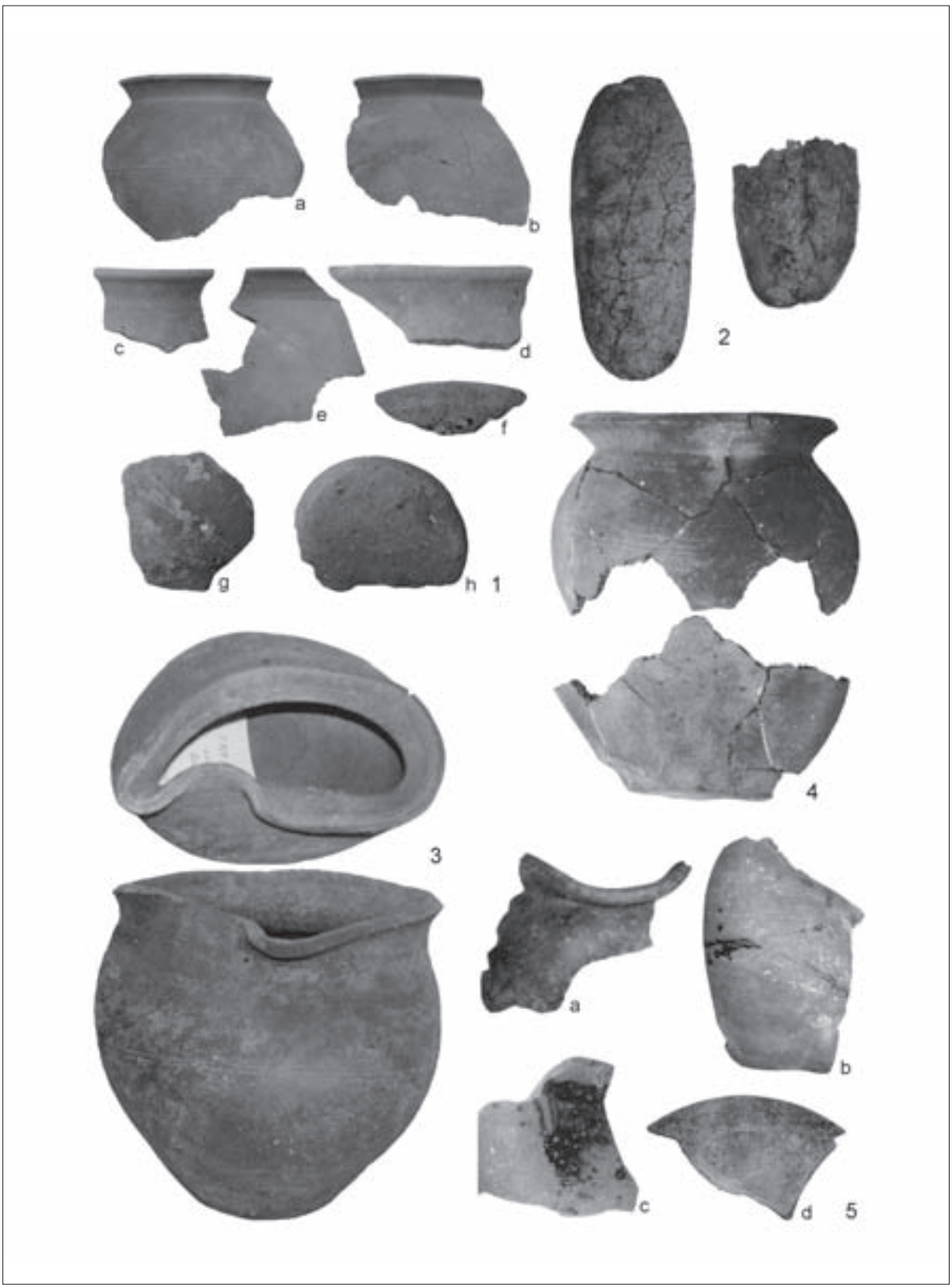

Обр. IV. 1. Фрагменти от пещ № 1. **2.** Глинени "валци". **3.** Гърне от камерата на пещ № 3. **4, 5.** Фрагменти от пещ № 3

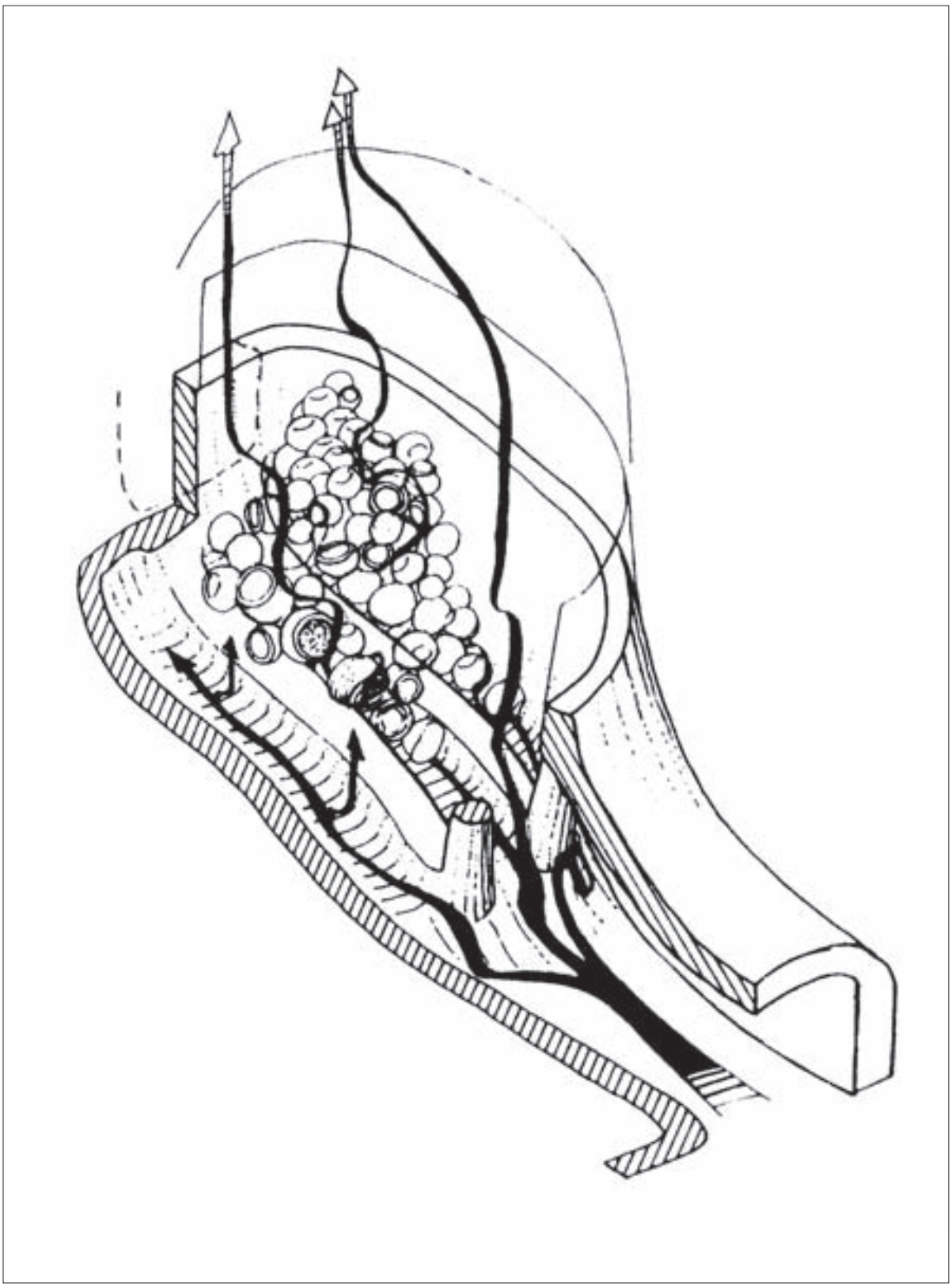

Обр. V. Пещ основна форма E (по M. Redknap)

KILNS FOR FIRING EVERYDAY POTTERY FROM DRUSTUR

STEFKA ANGELOVA, RUMYANA KOLEVA

(summary)

In 2003–2004 two kilns were excavated in the medieval town of Drustur (Silistra). Two more were registered and will be published after they are fully examined.

The first one has oval chamber with two prolonged tongue-like pedestals running out from the back. The flue is badly preserved and no stacking area is registered. No debris that can suggest a floor of a stacking chamber are observed.

The second kiln has a single flue covered with a tile and an oval stocking area in front of it. The chamber is round in plan and has a large cylindrical pedestal in its center. No fragments or other signs of raised oven floor are to be seen. Pottery waste was concentrated in the area above the pedestal and between the pedestal and the chamber walls. Most probably the both kilns were of up-draught type.

The pottery that was fired in them is for everyday use – coarse ware with sandy texture. The forms are mainly pots and only a few fragments from others are found. Some spots of glaze on the surface may be either signs of glaze occasionally spread over or may result from the processes of firing.

According to the coins and stratigraphical data the kilns are built and used in the second half of 13th c.

STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS
Supplementum IV (2005)
Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov

ANCIENT FINDS FROM THE VICINITY OF BUTAN, VRATSA DISTRICT (1ST – 6TH C.)

DOBRIN ANTONOV

The controversial winds of fate usually send the most merited men far away from their place of birth. My teacher and fellow countryman prof. Getov makes no exception – from the lands of his ancestors in Northwestern Moesia, he found himself married in Eastern Thrace. In spite of this, the professor returns in his birthplace – Butan every year: always welcomed as man, whose honorable life and career make us proud and happy.

This paper means to represent the ancient finds from the vicinity of professor Getov's birthplace – region, where no excavations have been undertaken so far. That's why all of the finds have been found by chance and are still unpublished. On the other hand the few visits in the region and the stories of the local people (including prof. Getov) gave me interesting information about the life of the local people after the Roman conquest. Ten years ago Bogdan Nikolov mentioned, that in the region of the village can be seen more than 10 Thracian tumuli and Early Medieval settlement from the age of First Bulgarian kingdom (Nikolov 1996: 33), but the accent in the present paper is on the period 1st – 6th c.

Butan is located by Ogosta (*Augustae*[*]) river in the hinterland of the Roman Lower Danube limes: 15 km southwestern of *castellum Augustae* and 60 km northern of *Haemus mons* (fig. 1). Presumably, the Romans optimally exploited the loess and the local Thracian population to fill their silos with wheat. This thesis is backed up with the fertility of this kind of soil and the huge 3rd century *horeum* (with great amounts of carbonized wheat) that we recently excavate in the *castellum Variana* – about 20 km northeastern of Butan.

A couple of civil settlements can be located near Butan. The earliest one (fig. 1. 1) is in "Bazovich" locality by the next village – Krushovitsa, where, except some ceramic fragments, was found a silver adornment (fig. 2. 1, cat. No 1). This settlement wasn't devastated by the Roman invasion and survived during the Dominate as well. Evidences for this are some ceramic fragments, the lower part of limestone handmill (fig. 3, cat. No 4) from "Varna mogila" locality (fig. 1. 2) and bronze *exagium*, marked with "N" and equal to the weight of 1 nomisma (fig. 9. 1, cat. No 16). So the settlement in "Bazovich" locality is definitely a place to be surveyed in the future.

Silver adornments, like the one found there, were used by the local Thracian aristocracy in 1c. BC – 1c. and shouldn't be related to the Dacians, who adopted them in 1c. (Popović 1994: 89–90). This kind of jewels were widely spread in the present district of Vratsa (fig. 2. 2–3, cat. No

[*] The Latin words in the paper are in Italics, because some of them have different modern usage.

2–3). They testify for the permanent existence of local aristocracy, the greater part of which was killed by the troops of Marcus Licinius Crassus (Dio Cass. LI, 23, 27). The set of tools, hanged on an earring from the mountain pass by Vratsa (fig. 2. 3, cat. No 3) is another argument for the agricultural engagements of the local population during 1c.

These adornments prove the existence of local jewellers, who probably traveled between the settlements to find clients for their expensive production. The Romans vastly increased the exploitation of the silver mines in Moesia Superior (Tomović 1995), so the local craftsmen probably used their resources as well. Some finds testify, that during the Principate they also visited the Roman towns and garrisons, where some of the Thracians settled from 1c. on – as soldiers, traders, etc. (Marazov 1998: 226–227; Popović 1994: 93–94, 188, 204–205). But because of the Roman military and economical invasion the production of these craftsmen is just pale reminiscence of their Hellenistic ancestors, serving the dynasts of the *Triballoi* (Nikolov 1988: 6; Torbov, Antonov 2002: 46).

On the other hand, the limestone handmill from "Bazovich" locality settlement (fig. 3, cat. No 4) should be related to the local Late Antique workshop, found by Bogdan Nikolov close to the bank of Ogosta River (fig. 1. 3) between Butan and Hajredin (Nikolov 1996: 128), while the bronze *exagium* is a circumstantial evidence for intensive local trade relations.

Another workshop – a toreutic one, should be localized by the town of Vulchedrum (Montana district), bordering on the east with Butan. Close to their border in "Savini brestove" locality (fig. 1. 4) was accidentally found cast and forged billet of bronze *fibula*[*] (fig. 4. 6, cat. No 6). Its spring reminds of the arched *fibulae* from 1st – beginning of 2nd c. (Gencheva 2004: 18–21). This billet proves the existence of a manufacturing complex. The workmanship of a male bronze statuette of Apollo[**] (fig. 5, cat. No 7), found also accidentally in the same locality (the vertical stripes of the garment and the head of which are decorated by thin copper layer) defines it as Italic import from the end of 1st century, which probably belonged to a wealthy Roman citizen or officer. The workshop could be a part of Early Principate *villa rustica* complex, but the lack of archaeological surveys makes any thesis unworkable.

By Sofronievo, on the hills southeastern of Daneva mogila (fig. 1. 5) in "Selishteto" ("The settlement") locality (fig. 1. 6**;** fig. 6) can be seen traces from another ancient settlement. The local people told me, that they found clay tubes down the hills. Coming from a spring on the top, they supplied the settlement with water. According to the fact, that on the route of this very aqueduct stays another spring, we can assume that the settlement was a big *vicus*, which needed more water than expected. This place is also worthy to be surveyed.

The finds that we have so far from the settlement in "Selishteto" locality are three *fibulae* (fig. 4. 1–3**,** cat. No 8–10) and three earthen jugs (fig. 8, cat. No 13–15). Both *fubulae* and earthenware can be dated between the end of 2nd and the middle of 4th c. (Gencheva 2004: 45, 51). The presence of Gothic adornment (fig. 4. 3) and the lack of destruction means that the Goths visited the village, but didn't attack it. The future excavations should reveal the character and sizes of this promising site.

In 1968 between Butan and Glozhene[***] (fig. 1. 7) was accidentally found a piece of brick

[*] I owe a gratitude to Rumen Purvanov from Museum of History – Montana for his permission to include the unpublished billet in the paper.

[**] I owe a gratitude to Spasena Delijska from Museum of History – Lom for her permission to include the unpublished statuette in the paper.

[***] Until 1980 Glozhene is a ward of Mizia.

with reversed stamp "LE M CV" (fig. 7, cat. No 5). It was probably made in *Regiana* or *Augustae castella* by subdivision of *Legio V Macedonica*, but still stays as single find – out of any archaeological complex (and interpretation).

The greater part of finds from Butan vicinity comes from the territory between the village and the present towns of Kozlodui (the last situated over *castellum Regiana*) and Mizia (fig. 1. 8). Except two fibulae (fig. 4. 4–5**,** cat. No 11–12), there were accidentally found eight *exagia* (fig. 9. 2–9, cat. No 17–24). The two *fibulae* are peculiar to *Moesia Superior* – they should be dated in 2nd c. (Gencheva 2004: 36–37) and probably belonged to soldiers from *Regiana*.

Five of the *exagia* are similar as size and weight (fig. 9. 4–5, 7–9, cat. No 19–20, 22–24). They are square bronze plates, marked with "N" and equal to 1 nomisma (νόμισμα). Their weight varies between 4.00 and 4.37 grams. Such standart weights were widely spread in 6th century (Gerasimov 1973: 56–57, fig. 9; Jotov 1988: 18–20; Vladimirova 1985: 22) The other 3 are quite different. The first, marked with 6 incised dots, is made of lead (fig. 9. 6, cat. No 21). Its weight is 27.38 grams (one ounce). The second one is a copper octagonal plate (fig. 9. 3, cat. No 18), weighting 63.19 grams and marked with "ך " (reversed "Γ" – for ούγγκίαι). It is equal to three ounces, composed by reduced solids of 3.51 grams each. Such reducions are peculiar to the Late Antique nominals (Vladimirova 1985: 24). The last *exagium* is a tubby bronze one, weighting 77.79 grams and marked with "X•L" (fig. 9. 2, cat. No 17). It is also equal to three ounces, but composed of 4.32 grams solids.

The *exagia* were used for assurance check of the weight of gold and silver coins or other objects (Vladimirova 1985: 22). Presumably, in the region enclosed by Butan, Kozlodui (*Regiana*) and Mizia in 5–6 centuries existed a trading post or settlement, but there is no concrete data about it (so far).

According to the data above, between 1st and 6th centuries Butan was surrounded by a couple of interesting sites and two workshops. The great number of *exagia* unambiguously proves the existence of brisk trade in 5–6 centuries. The find also make us believe, that the region wasn't ravaged by the barbaric invasions between the middle of 3rd and the end of 6th centuries. The treasure hunters didn't attack the sites so far and we expect beneficial archaeological surveys. I am sure, that with the wise assistance of prof. Getov the results will be more than successful!

Ad multos annos!

CATALOGUE

1. Silver adornment, consisted of bracelet, two earrings and two pendants; found in "Bazovich" locality at Krushovitsa;
   Regional museum of history – Vratsa (RMH – Vratsa), inv. No B701; Fig. 2. 1.
   total weight: 24.4 grams; max. diam. bracelet: 6.6 cm; max. diam. earrings: 4.1 cm and 3 cm.

2. A pair of silver earrings, one of them with silver axe-shaped pendant; found at Gradeshnitsa (Vratsa district);
   RMH – Vratsa, inv. No B277; Fig. 2. 2.
   total weight: 9.4 grams;
   max. diam.: 3.7 cm and 3.4 cm.

3. Iron earring, covered with rolled silver wire and hanged with six silver pendants – tooler, sickle, awl, mattock, file and bracelet; partly broken; found in "Vratsata" pass at Vratsa;
   RMH – Vratsa, inv. No B578; Fig. 2. 3.
   total weight: 5.0 grams;
   max. diam.: 3.0 cm.

4. Lower part of limestone handmill, partly broken; found in "Varna mogila" locality at Krushovitsa;
   RMH – Vratsa, inv. No A690; Fig. 3.
   max. diam.: 45.4 cm.

5. Piece of brick with damaged reversed stamp "LE M CV"; found between Butan and Glozhene;
RMH – Vratsa, inv. No B49; Fig. 7.
size of the stamp: 16.6 x 4.5 cm.

6. Billet of bronze fibula, cast and forged, with spring mechanism; found in "Savini brestove" locality between Butan and Vulchedrum;
Museum of history – Montana, inv. No 1367; Fig. 4. 6.
length: 7.6 cm.

7. Bronze statuette of Apollo, partly inlayed with thin copper sheet; found in "Savini brestove" locality between Butan and Vulchedrum;
Museum of history – Lom, inv. No 106; Fig. 5.
length: 7.6 cm.

8. Bronze Roman fibula; found in "Selishteto" locality between Butan and Sofronievo;
RMH – Vratsa, inv. No B56; Fig. 4. 1.
max. length: 4.5 cm; max. height: 2.4 cm.

9. Bronze Roman fibula; found in "Selishteto" locality between Butan and Sofronievo;
RMH – Vratsa, inv. No B57; Fig. 4. 2.
max. length: 4.3 cm; max. height: 2.5 cm.

10. Bronze Gothic fibula; found in "Selishteto" locality between Butan and Sofronievo;
RMH – Vratsa, inv. No B58; Fig. 4. 3.
max. length: 4.3 cm; max. height: 2.5 cm.

11. Bronze Roman fibula, the spring and the needle are missing; found between Butan, Mizia and Kozlodui (*Regiana*);
RMH – Vratsa, inv. No B686; Fig. 4. 4.
weight: 6.3 grams; max. length: 3.6 cm;
max. height: 1.4 cm.

12. Bronze Roman fibula, half of the spring mechanism and the needle are missing; found between Butan, Mizia and Kozlodui (*Regiana*);
RMH – Vratsa, inv. No B688; Fig. 4. 5.
weight: 6.5 grams; max. length: 3.9 cm;
max. height: 1.6 cm.

13. Earthen jug, the upper part and the handle are missing; found in "Selishteto" locality between Butan and Sofronievo;
RMH – Vratsa, inv. No B60; Fig. 8. 1.
preserved height: 9.3 cm; max. diam. : 9.6 cm.

14. Earthen jug, the upper part and the handle are missing; found in "Selishteto" locality between Butan and Sofronievo;
RMH – Vratsa, inv. No B61; Fig. 8. 2.
preserved height: 10.4 cm; max. diam. : 12.4 cm.

15. Earthen jug with two handles; found in "Selishteto" locality between Butan and Sofronievo;
RMH – Vratsa, inv. No B62; Fig. 8. 3.
height: 14.6 cm; max. diam. : 14.2 cm.

16. Bronze exagium, formed as square plate; found in "Bazovich" locality at Krushovitsa;
RMH – Vratsa, inv. No B624; Fig. 9. 1.
weight: 4.06 grams; sizes: 1.32 x 1.25 x 0.38 cm.

17. Tubby bronze exagium; found on the territory between Butan, Mizia and Kozlodui;
RMH – Vratsa, inv. No B513; Fig. 9. 2.
weight: 77.79 grams; height: 2.05 cm;
max. diam.: 2.6 cm.

18. Octagonal copper exagium; found on the territory between Butan, Mizia and Kozlodui;
RMH – Vratsa, inv. No B514; Fig. 9. 3.
weight: 63.19 grams; height: 1.2 cm;
max. diam.: 3.0 cm.

19. Bronze exagium, formed as square plate; found on the territory between Butan, Mizia and Kozlodui;
RMH – Vratsa, inv. No B504; Fig. 9. 4.
weight: 4.02 grams; sizes: 1.3 x 1.2 x 0.35 cm.

20. Bronze exagium, formed as square plate; found on the territory between Butan, Mizia and Kozlodui;
RMH – Vratsa, inv. No B505; Fig. 9. 5.
weight: 4.2 grams; sizes: 1.3 x 1.1 x 0.35 cm.

21. Lead exagium, formed as square plate with concave faces; found on the territory between Butan, Mizia and Kozlodui;
RMH – Vratsa, inv. No B569; Fig. 9. 6.
weight: 27.38 grams; sizes: 1.8 x 1.65 x 1.0 cm.

22. Bronze exagium, formed as square plate; found on the territory between Butan, Mizia and Kozlodui;
RMH – Vratsa, inv. No B620; Fig. 9. 7.
weight: 4.2 grams; sizes: 1.4 x 1.33 x 0.3 cm.

23. Bronze exagium, formed as square plate; found on the territory between Butan, Mizia and Kozlodui;
RMH – Vratsa, inv. No B621; Fig. 9. 8.
weight: 4.00 grams; sizes: 1.3 x 1.23 x 0.35 cm.

24. Bronze exagium, formed as square plate; found on the territory between Butan, Mizia and Kozlodui;
RMH – Vratsa, inv. No B622; Fig. 9. 9.
weight: 4.37 grams; sizes: 1.41 x 1.31 x 0.31 cm.

BIBLIOGRAPHY

Gencheva, E. 2004. Rimskite fibuli ot Bulgaria. Veliko Turnovo.

Gerasimov, T. 1973. Rannovizantiiski ekzagii ot Bulgaria. – Arheologia Sofia XV, No 2, 54–58.

Jotov, V. 1988. Ekzagii ot muzeite v Tolbuhin i Silistra. – Numismatica Sofia XXII, No 1, 18–21.

Marazov, I. (ed.). 1998. Ancient Gold: The Wealth of the Thracians. Treasures from the Republic of Bulgaria. Catalogue. New York.

Nikolov, B. 1988. Thracian treasures from the Vraca area. S.

Nikolov, B. 1996. Ot Iskar do Ogosta. S.

Popović, I. (ed.). 1994. Antique silver from Serbia. Belgrade.

Tomovich, M. 1995. Rimsko rudarstvo I metalurgija srebra u Gornoj Mezii. – In: *Popović, I., T. Cvjetićanin, B. Borić-Brešković (eds.)*. Silver workshops and mints. Belgrade, 117–130.

Torbov, N., D. Antonov 2002. Bronze tools from Northwestern Bulgaria (6th–1st centuries BC). – Archaeologia Bulgarica VI, No 2, 37–53.

Vladimirova, D. 1985. Ekzagii ot Dolna Mizia. – Numismatica IX, No 1, 22–31.

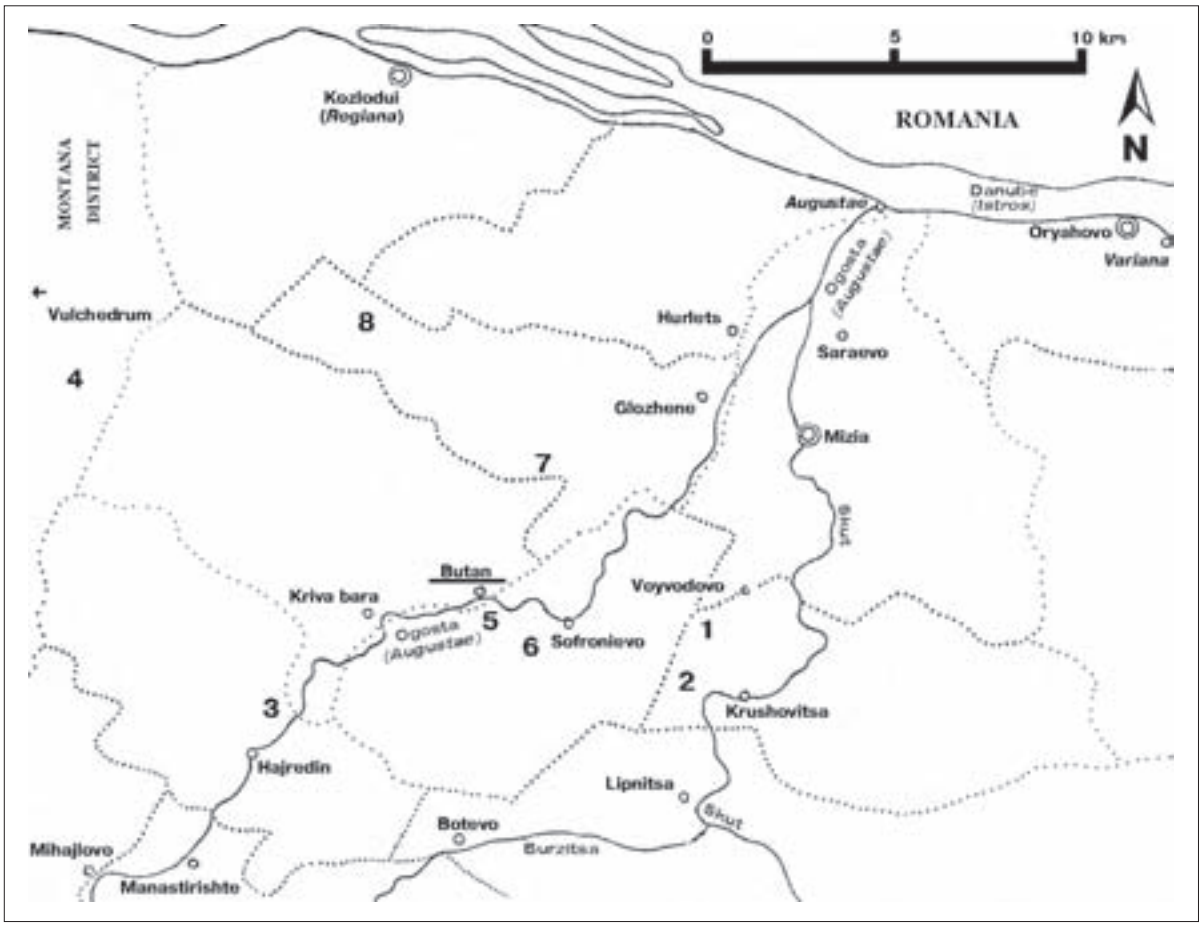

Fig. 1. Towns, villages and rivers in the northern part of Vratsa district and their boundaries

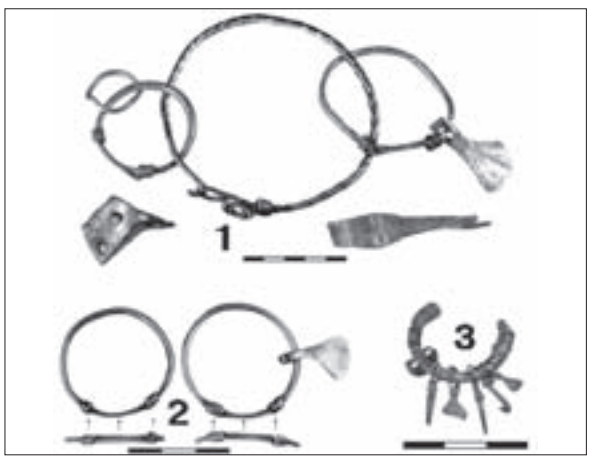

Fig 2. Silver adornments from Vratsa district

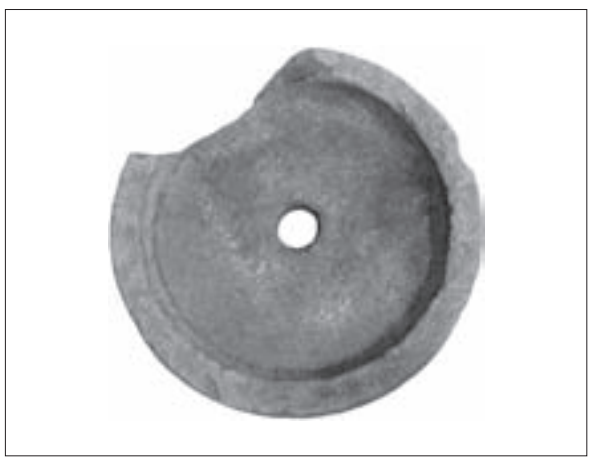

Fig. 3. Limestone handmill

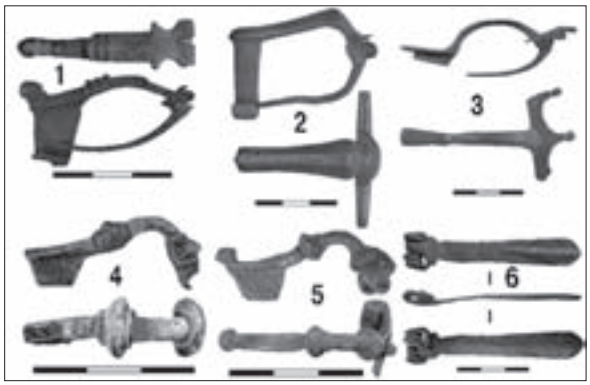

Fig. 4. Bronze fibulae

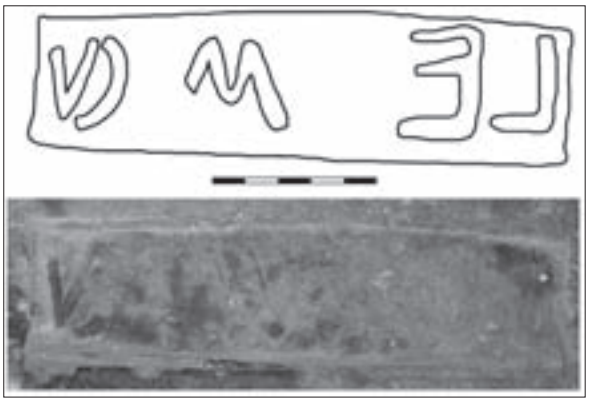

Fig. 7. The stamp of the brick, found between Butan and Glozhene

Fig. 5. Bronze statuette of Apollo

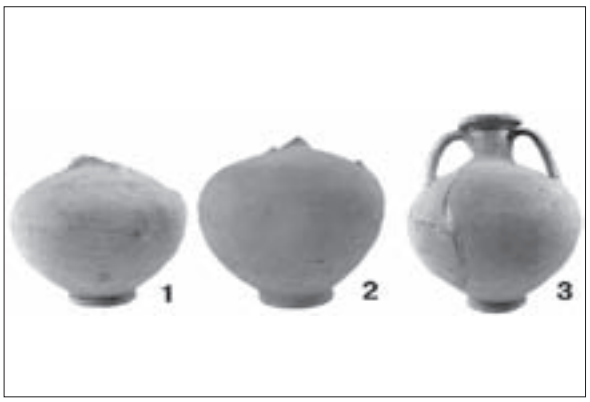

Fig. 8. Earthenware jugs

Fig. 6. View from Daneva mogila at the settlement in "Selishteto" locality

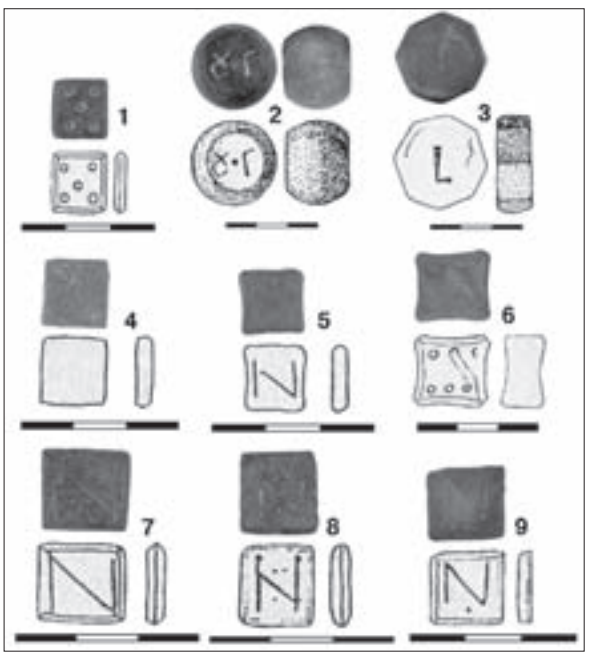

Fig. 9. Exagia

STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS
Supplementum IV (2005)
Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov

ВНОСЪТ НА АМФОРИ В ТРАКИЯ ПРЕДИ ЕЛИНИСТИЧЕСКАТА ЕПОХА

ПЕТЪР БАЛАБАНОВ

Амфорите са сред най-добре изучените керамични съдове от Античността в Средиземноморския и Черноморския басейн. Масовото им присъствие в културните пластове на всички археологически обекти ги прави първостепенен критерий за хронологията на живота в тях и за определяне на важни особености от развитието на икономиката им. Публикациите, посветени на амфорите, както обобщаващи, така и специализирани, са база за наблюдения и изводи, които излизат далеч извън проблемите, свързани с изследването на самите съдове.

Като универсална търговска тара на своето време те са сигурен белег за направлението, обема, номенклатурата и формите на значителна част от търговските контакти между гръцките полиси, а също – между тях и съседните им земи. Отделно от това като самостоятелен икономически отрасъл производството на амфори и търговията с тях в басейна на Черно море са важен показател за уточняване на относителния дял на отделните полиси в икономиката на региона.

Особен интерес за историята на Древна Тракия представлява изследването на находките на амфори в хинтерланда на гръцките полиси и в по-отдалечените от морските брегове райони на страната в периода VII–V в. пр. Хр. В него могат да бъдат обособени няколко направления: анализ и датиране на отделните комплекси, съдържащи импортни амфори; уточняване на времето, произхода, обема и пътищата на проникването им във вътрешността на страната; поява и динамика на разпространяване на този вид съдове, произведени по бреговете на Понта.

В научната литература най-добре са осветлени проблемите от първия раздел. За съжаление, въпреки значителния обем на публикуваните материали, все още значителна част от находките продължава да отлежава необработена във фондовете на музеите. Констатацията важи с особена сила за България, където след дисертацията и серията публикации на М. Лазаров (Лазаров 1973, 1974, 1975, 1977, 1978, 1980, 1982) и книгата на Л. Гетов за амфорната тара от Кабиле (Гетов 1995) на практика липсват значими специализирани или обобщаващи изследвания. Подобна е ситуацията в научната литература на Румъния и Молдова (Dupont 1997). Находките от Северното Черноморие по същия начин са известни отдавна, за сметка на което – доста непълно (Онайко 1966; 1980). За момента и още дълго време като обем на представените материали и териториален обхват на проучването по тази тема ще изпъква книгата на С. Монахов за амфорните комплекси по бреговете на Понта. Тя обхваща огромен брой находки главно от територията на бившия СССР, както и публикуваните до края на XX в. материали от Румъния и България. Освен това тя предлага достатъчно пълна библиография по темата

(Монахов 1999).

Археологическите открития от последните десетилетия на о. Березан, както и в обекти като Аполония Понтика и Истрия доказаха, че, започвайки от средата на VII в. пр. Хр., по бреговете на Северното и Западното Черноморие редовно са били внасяни амфори, произведени в различни центрове на континентална Елада, Западна Мала Азия и най-вече – по островите в Източното Средиземноморие (Nedev, Panayotova, 2003; Avram, 2003). Всички автори, засягали темата, са съгласни, че количеството на този тип съдове нараства скокообразно през втората половина на VI в. пр. Хр. и още веднъж – през втората половина на следващото столетие, за да достигне своя връх към средата на IV в. пр. Хр. През последната четвърт на V в. пр. Хр. се появяват и амфорите, произведени по бреговете на Понта, които бързо заемат значителен дял от пазара.

За съжаление огромната част от новите открития в добрия случай са само бегло споменати в отчетите за теренни проучвания и разкопки. Независимо от това, дори беглият им преглед позволява да разширим и обогатим знанията си за търговските контакти на тракийските племена и държави с гръцките полиси от Източното Средиземноморие и бреговете на Понта. Те позволяват да уточним пътищата, времето и интензивността на проникване на амфорната тара във вътрешността на страната. Интересен факт, на пръв поглед трудно съвместим с представите за пренасяне на амфори изцяло с воден транспорт, е появата на фрагменти от тези съдове още през архаичната епоха доста далеч от морските брегове, а през следващите столетия – масовото им намиране в обекти, отдалечени от какъвто и да било воден път. Наблюдението е показателно за високата степен на развитие на стоковото производство в Тракия и за динамиката на нейната икономическа интеграция с гръцките и близкоизточните държави.

Според наличните материали можем да предположим функционирането на няколко основни търговски маршрута, по които амфорите са започнали да навлизат във вътрешността на страната. Единият от тях е по долината на р. Струма. Той е започвал от морското крайбрежие, непосредствено около устието на реката. На север през ранноелинистическата епоха е достигал със сигурност тракийското селище на хълма Кракра в Перник, а вероятно – и това, документирано под площад "Демокрация" в центъра на София. Паралелно е функционирал и пътят по долината на р. Места, който, според различни автори, е пресичал Родопите с разклонения към най-важните градове по горното и средното течение на р. Марица.

Друг път е функционирал по течението на р. Марица. Разкопките от последните години в Пистирос, при с. Ветрен, доказаха, че още през V–IV в. пр. Хр. тук по трасето му са внасяни амфори от островите в Егейско море.

Трети важен път е започвал в района на Бургаския залив, откъдето съдовете са проникнали през Айтоско и Карнобатско към околностите на Ямбол, а според последните находки на енглифични печати – и доста по-навътре в страната: към Долината на тракийските царе, а даже и до Пистирос. Резултатите от последните проучвания позволяват да предположим и функционирането на местен сухоземен път през Странджа между Бургаския залив и Лозенградско.

Значително по-трудно е да се очертаят пътищата, които са започвали от бреговете на Черно море на запад в Северна България. Може да се предположи с голяма степен на сигурност, че един от тях е бил по р. Дунав. Находките в Добруджа и Лудогорието обаче са достатъчни, за да приемем, че част от амфорите са достигали дотам по суша от района на Одесос.

Сред находките на ранни съдове от този

тип през последните години на първо място трябва да се споменат фрагментите от амфори с рисувана украса от Копривлен (Božkova, Delev 2002), открити в археологически комплекс от ранножелязната епоха. Налага се изводът, че още през VIII–VII в. пр. Хр. местните тракийски племена са поддържали търговски контакти с гръцките градове по крайбрежието на Егеида и близките острови. Сравнително малкият брой на материалите от този тип сам по себе си е недостатъчен за обобщителни изводи, тъй като обектът не е изследван напълно. Големият хронологически отрязък, към който се отнасят намерените тук амфори, обаче показва, че става дума не за изолирани находки, а за останки от масов внос на съдове от този тип в рамките на широк хронологически период.

Добра илюстрация за процеса на проникването на архаични амфори във вътрешността на страната представляват находките на цели и фрагментирани съдове, открити по време на разкопките на тракийските светилища в местността Костадин чешма при с. Дебелт, Бургаско, през 1981–1985 г. (Балабанов 1999). Те маркират началото на неизвестен досега път на проникване на амфорите далеч от морските брегове. Макар че двата обекта – Копривлен и Дебелт – са разположени далеч един от друг, синхронността на намерените в тях материали позволява да приемем, че вече към края на VII в. пр. Хр. търговията със стоки, насипани в амфори, е била стандартна за тракийските земи (обр. 1).

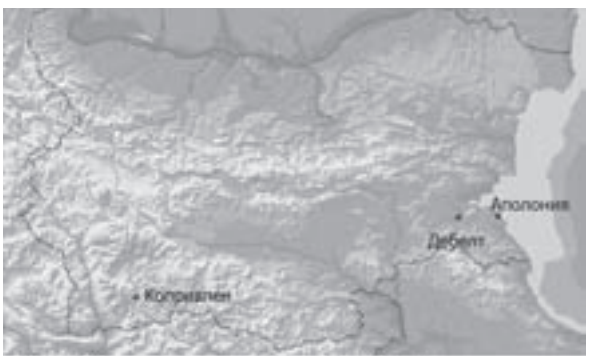

Обр. 1. Находки на гръцки амфори VII–VI в. пр. Хр. на територията на България

За разлика от Копривлен, в Дебелт находките на архаични амфори се отнасят към два отделни хронологически комплекса, очевидно свързани с развитието на местната тракийска селищна структура. На терасата, разположена непосредствено на юг от долното течение на р. Средецка, при нейното вливане в Мандренското езеро, на площ от около един декар през 1982–1983 г. бяха документирани останки от културен слой, датиран в края на ранножелязната епоха, почти изцяло унищожен при по-късни изкопни работи. От него по повърхността на терена и в горните пластове на насипа бяха намерени няколко десетки фрагмента от битови керамични съдове, правени

Обр. 2.

на ръка от добре изпечена глина с примеси от пясък, придобила кафяв до черен цвят. Повечето от тях имаха излъскана повърхност, а някои – украса от плитки успоредни канелюри и щамповани орнаменти, както и от малки букели (обр. 2).

В източните квадрати на сектор А–І бяха проучени останки от огнище с обредна яма под него. В нея имаше череп от крава(?) и масивен керамичен букел с форма на рог и излъскана повърхност. Заедно с тези находки в преотложените пластове бяха намерени три фрагмента от стени на амфори с лакова украса в стил "а ла брос", както и подобни, покрити

Обр. 3. Архаична амфора от о. Хиос

с бяла боя, върху която с тънки ивици кафяв до тъмнокафяв лак е нанесена украса от различни геометрични фигури или хоризонтални и вертикални линии (обр. 3). Към същия вид съдове вероятно се отнасят и шест фрагмента от дръжки с елипсовидно сечение, покрити с бяла на цвят боя и украсени с вертикални ивици от кафяв лак, както и две масивни венчета с полукръгло сечение, също така покрити с бяла боя, върху която е нанесен плътен слой от черен до кафяв на цвят лак. Според последните изследвания тези амфори се отнасят към втората половина на VII – първата четвърт на VI в. пр. Хр. Амфорите с украса "а ла брос" са произвеждани в различни центрове, поради което само по фрагменти е невъзможно де се определи произходът им (Dupont 1997). Тези, покрити с бяла боя, върху която са украсени с геометрични фигури от широки ивици тъмнокафяв до черен лак, се причисляват обикновено към продукцията на о. Хиос (Рубан 1988; Туровский, Николаенко, Горячук 2001).

Веднага следва да се отбележи, че обектът при с. Дебелт се намира в края на античния път по вода – по акваторията на Мандренското езеро, което през I хил. пр. Хр. е представлявало плавателен лиман. По него кораби са навлизали до 15 км навътре от същинския морски бряг. Липсват обаче каквито и да било сведения, че районът се е намирал под непосредствения контрол на близките гръцки колонии – Аполония и Месамбрия, въпреки че първата е разположена само на 30 км по права линия от него. Нещо повече – за елинистическата епоха е сигурно, че територията е била подвластна на местна тракийска династия (Карайотов, Кияшкина, Господинов 2000).

За момента находките от Дебелт представляват и най-старите, открити в Източна Тракия извън границите на основаните по морските брегове през VII в. пр. Хр. гръцки колонии. Появата им в техния хинтерланд почти едновременно с тези от Копривлен показва, че проникването на амфори към вътрешността на страната е започнало почти едновременно, възможно дори преди колонизацията на близките крайбрежия. Находките поставят отново въпроса за осъществяването на търговски контакти между Елада и Тракия преди и през първите десетилетия след възникването на новите полиси по бреговете на Егеида и Черно море. Те свидетелстват, че

Обр. 4. Дръжки и стени от архаични амфори от обект Костадин чешма при с. Дебелт, Бургаска област

икономическите връзки на траките с производствените центрове от Източното Средиземноморие са доста по-стари, интензивни и разнообразни от приеманото доскоро.

Значително по-многобройни в обект Костадин чешма бяха обаче находките от амфори, намерени при проучването на струпването от ритуални ями, датирано в средата – втората половина на VI в. пр. Хр. (обр. 4). Участъкът бе разположен в северната половина на сектор А–I и в близост до него от север и запад, както и в западната половина на сектор А–II. Отделни фрагменти бяха намерени и в насипа около тях. Те очевидно са били преотложени

Обр. 5. Архаични амфори от Костадин чешма от яма № 1, кв. 7, сектор А–I, при с. Дебелт

при по-късни изкопни работи, например при възникването на същата тераса на античен некропол от I–IV в., при строителството на средновековната митница и оградата за нейния двор през IX в., на стопански сгради от 50-те години на XX в. или на масивния стоманобетонен бункер, построен през 1942 г. и унищожил изцяло културните пластове на площ от около 500 кв. м.

В ритуална яма, отнесена според фрагменти от йонийски луксозни битови съдове с

Обр. 6. Устия и шийки от архаични амфори от с. Дебелт

украса от лак към втората половина на VI в. пр. Хр., в кв. № 7 от сектор А–I бяха намерени две цели амфори: едната от о. Самос, а другата – вероятно от гр. Клазомене (Монахов 2000; Абрамов 2001). Те принадлежат към добре проучени типове (обр. 5). Отделно в същата яма бяха намерени четири устия и шийки от архаични амфори, две от които без съмнение произхождат от о. Самос (Grase 1971) (обр. 6), както и няколко десетки фрагмента от стени, дръжки и дъна на амфори от същото време. Подобни материали се откриваха на практика в почти всички 47 архаични ритуални ями. Сред по-характерните от тях са дръжки от амфори с изпъкнал вертикален ръб от о. Лесбос (Clinkenbeard 1982), стени с украса от широки хоризонтални ивици кафяв до тъмнокафяв лак, устия с масивни венчета с полукръгло или елипсовидно сечение, често покрито с черен до тъмнокафяв лак, столчета, характерни за амфорите от архаичната епоха (обр. 7).

Според публикации за находки от кв. "Сладките кладенци" в гр. Бургас, там в началото на 50-те години от миналия век са били намерени фрагменти от амфори и луксозни битови съдове, аналогично на откритите в Дебелт (Гълъбов 1950; 1958). По този начин се очертава пътят по вода, по който тези материали са пренасяни от морския бряг към вътрешността на страната. Според последните интерпретации на обекта от Бургас, дори там да е съществувал емпорион на Аполония Понтика, като цяло той е бил под контрола на мес-

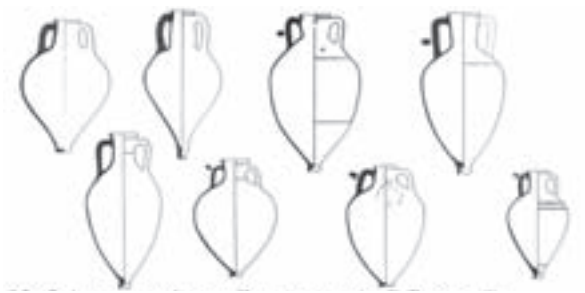

Обр. 7. Архаични амфори от Черноморието (по Е. Туровский)

тни тракийски структури (Balabanov 1995).

Представените находки от обект Костадин чешма още веднъж потвърждават наблюдението, че сред ранните амфори, документирани по западните брегове на Черно море от средата и втората половина на VI в. пр. Хр., превалират тези от о. Хиос. Доста ограничен остава списъкът на други центрове, чиято продукция присъства сред материалите от същото време. Сред тях по-забележимо място заемат островите Самос и Лесбос. Като количество и състав находките от българските земи отговарят на тези от Северното и Северозападното Черноморие. Това е сериозен аргумент, че територията на Тракия също е била включена в активните търговски операции на елинските полиси от Източното Средиземноморие още през архаичната епоха.

Прави впечатление, че амфорната продукция на градовете, считани за метрополии на първите колонии в Понта – Березан/Олбия, Оргаме/Истрия и Антея/Аполония – е сравнително слабо застъпена. Въобще намирането на материали, които със сигурност произхождат от Милет (Рубан 1991), Ефес, Смирна, Мегара (Dupont 1997), е рядкост в иначе многобройния масив на артефакти от това време. Отделно може да се отбележи и непропорционално големият дял на находките на керамика, приписвана на о. Хиос – не само амфори, но и луксозни битови съдове – в комплексите от VII–VI в. пр. Хр., въпреки че, според изворите, той не е бил първостепенен участник в процеса на извеждането на колонии.

Почти еднаквият състав на находките на амфори в очертанията на един изключително голям регион по северните и западните крайбрежия на Черно море ни дава основание да приемем, че контролът върху търговията с тези земи е бил в ръцете на ограничен брой контрагенти. Може да се приеме, че сред тях през архаичната епоха о. Хиос се очертава като главен снабдител на Черноморието с вино, зехтин и други селскостопански продукти, както и с голяма част от луксозната битова керамика.

Правени са немалко опити на база на известните находки – брой и обем на амфорите от различни обекти – да се изчисли приблизителното количество на внасяните по този начин в басейна на Черно море стоки (Брашинский 1984; Кац 1992). Независимо от високата степен на относителност на резултатите, не може да се отрече, че до края на VI в. пр. Хр. използването на амфори и обемът на пренасяната в тях номенклатура са били доста скромни както в сравнение със синхронния обем на търговските операции като цяло, така и със ситуацията през следващите столетия.

Сравнително ограниченото количество на находките на ранни амфори в Тракия води и към друга констатация – броят на потребителите (както местни, така и гръцки) на пренасяните в тях стоки е бил ограничен до незначително малцинство от населението. В същото време стабилизирането в страната на постоянни търговски центрове е показател, че като интензивност международните икономически контакти са били редовни и по-всяка вероятност – регламентирани. Особено важно е да подчертаем, че те са съществували не само

Обр. 8. Амфори от Менде (ляво) и от о. Тасос (дясно) от края на V – началото на IV в. пр. Хр.

в гръцките полиси и техните емпории, но и на територията, контролирана от местните племена. За Копривлен подобен извод не може да се оспори. Що се отнася до Дебелт, разположението му в непосредствена близост до морския бряг не е достатъчно, за да търсим тук аполонийски или месамбрийски емпориум. Добре известно е подобно средище на скитите в делтата на р. Дон – Елисаветинското градище (Марченко 1992). Наблюдението има сериозна стойност за оценката на развитието на местните икономически и обществени структури, които очевидно са осигурявали достатъчно стоки, за да обезпечат перманентни и мащабни международни търговски операции.

От последната четвърт на VI и особено след средата на V в. пр. Хр. броят на археологическите комплекси от вътрешността на страната, в които се откриват амфори, както и броят и разнообразието на производствените центрове, към които те принадлежат, нараства многократно. Амфорите от о. Хиос обаче запазват лидерските позиции в търговията и по това време. Сред новите производители по-забележими са островите Тасос (Монахов 1996) и Пепарет (Монахов 1999), градовете Менде (Брашинский 1976) и възможно Византион (обр. 8). За сметка на това изчезват амфорите от Клазомене, Коринт, островите Лесбос и Самос. Очевидно процесът може да се свърже с ограничаването на потенциала на традиционните контрагенти на Понта след персийските завоевания в Западна Мала Азия и по източните острови в Егейско море към края на VI в. пр. Хр., от което са се възползвали техните конкуренти от островите в централната и западната му част, както и производителите от Беломорска Тракия.

Заедно с тези промени се налагат и ред нови особености в технологията на производството, дизайна и обема на амфорите. Една от причините за това е масовото налагане на ергастериите в Елада, които изместват дребните производители. Потребността от огромно количество съдове е оставило на заден план някои разбирания за необходимост от декорация или детайли, които нямат достатъчно прагматично предназначение. Повишаването на температурата на изпичане и оптимизирането на състава на глината довежда до намаляване на дебелината на стените на съдовете. За кратък период в началото на V в пр. Хр. изчезват всички видове украса от лак и боя по амфорите. През следващите десетилетия само епизодично се срещат ленти от червена боя по шийките или устията на отделни съдове. За сметка на това започват да се появяват различни начини на тяхното маркиране като доказателство за производителя или града, в който са произведени.

Дъната на амфорите започват да се оформят като "крачета". Изчезват масивните профилирани венчета. Шийките, наистина с някои изключения, стават значително по-високи, а телата – по-издължени. Сериозно намалява обемът. Добре проучените явления показват еднозначно, че именно през този период амфорите от сравнително скъпи и с ограничена употреба съдове са се превърнали в утилитарни битови предмети.

Споменатите тенденциите са илюстрирани и от множество находки в Тракия. В района на Бургаските езера могат да бъдат цитирани материалите от м. Костадин чешма, но също така – от известния обект Сладките кладенци, както и от селището в ж. к. "Изгрев" в северната част на гр. Бургас. Трябва да имаме предвид обаче, че основната част от материалите все още не са обнародвани. Напоследък станаха известни например и находки на амфори от това време от археологически обекти западно от Несебър и Айтос, както и в Централна Странджа (Карайотов, Кияшкина, Господинов 2000).

Качествената промяна в обема на търговията с амфори придобива нови, сравнително

устойчиви параметри особено през последните десетилетия на V в. пр. Хр. След сравнително равномерното увеличаване на количествата им в предходното столетие, тогава за много кратък период от време броят и разнообразието на тези съдове в археологическите комплекси по крайбрежието нарастват многократно (Монахов 1999: гл. 3). Донякъде това може да бъде прието като следствие от новата геополитическа ситуация в Източното Средиземноморие след гръко-персийските войни, но несъмнено важна роля за активизирането на търговията е изиграло и развитието на местната икономика. В Югоизточна Тракия например именно към това време Аполония достига върха на своето могъщество, а в района на Бургаския залив се стабилизира гъста мрежа от селища и пристанища, намирали се под контрола на местните тракийски административни и политически структури. Подобни процеси са ясно забележими и за районите на Месамбрия, Одесос, новосъздадения Калатис, Истрия, Олбия и всички останали елински центрове по бреговете на Черно море (Nedev, Panayotova 2003; Prechlenov 2003; Minchev 2003; Avram 2003).

Нещо повече – именно към това време се отнася появата на гръцки колонии дълбоко във вътрешността на страната. Локализирането на Пистирос позволи ново тълкуване на писмените извори за тях (Velkov, Domaradska 1994). Откритията очертават високото равнище на развитие на местната икономика и засилващите се процеси на икономическа (а както можем да заключим от резултатите на археологическите разкопки и проучвания, наистина отнасящи се към втората половина на следващото столетие – и битова, и културна) интеграция между двата етноса.

Сред първите открития от този тип трябва да споменем находките в некропола при с. Дуванлий (Филов, Велков, Миков 1934). От втората половина на V в. пр. Хр. са находките на импортна керамика от с. Васил Левски (Кисьов 1994). От близкия район на яз. "Пясъчник" също има подобни находки, наистина – непубликувани. През последните две десетилетия обаче именно разкопките в Пистирос, при с. Ветрен, по горното течение на р. Марица позволиха да се направят особено важни наблюдения за търговията с амфори по това време (Юрукова и кол. 2004; Domaradski 2000). Сред намерените там фрагменти и цели съдове повечето са достигнали района очевидно по пътя покрай бреговете на р. Марица, но отделни екземпляри са постъпили тук несъмнено по трасетата от западните брегове на Черно море. Не може да бъде изключен вариантът за пренасянето на някои съдове (например тези от Менде) по течението на р. Струма или р. Места през Родопите.

Обр. 9. Пътища на проникване на амфори към вътрешността на Тракия през V–IV в. пр. Хр. и област на разпространението им

Независимо от по-нататъшните уточнявания на търговските трасета по суша, от наличните материали следва, че вече през последната четвърт на V в. пр. Хр. амфорите са прониквали дълбоко в континента (обр. 9). Това от своя страна подсказва, че са били въведени в употреба начини за пренасяне на тези съдове с каруци или товарни животни, което пък говори за развитието на международната търговия като важен самостоятелен отрасъл на местната икономика. От друга страна, нарасналото количество на находките позволява да

направим извода за значителното увеличение на кръга от потребители на стоките, пренасяни в амфори.

Възможни са различни обяснения на това явление. В някаква степен то без съмнение е отглас на процесите и събитията, развили се в Източното Средиземноморие в хода на противопоставянето между Елада и Персия. Загубата на повечето от традиционните източни пазари неминуемо е наложила на гръцките полиси и обединения да търсят нови източници на суровини и места за реализиране на своята продукция. Очевидно Тракия е можела да стане и бързо се е превърнала в такава база. Резултатите на археологическите разкопки и проучвания от последните десетилетия дават основание за категорично заключение, че икономическото развитие на страната (несъмнено и с ресурсите на търговията) е особено ускорено именно през този период.

Характерна особеност на търговията с амфори в Тракия през последната четвърт на V и първата половина на IV в. пр. Хр. е, че те се откриват в археологическите обекти заедно с луксозни битови съдове, украсени с черен фирнис и червенофигурни рисунки. Въпреки хипотезите за местното производство на поне една част от тях (Reho 1990), то все още не е доказано със сигурност. За сметка на това значителна част от тези материали е определена като внос от Атика. Известните досега импортни стоки от Елада, въпреки че липсват достатъчно подробни обобщения на находките (Archibald 1998), позволяват да очертаем една доста обширна територия, в която през посочения период те се срещат вече като правило, а не като изключение. Тя обхваща ивица с ширина около 150–200 км покрай морските брегове, централната и горната част на Тракийската равнина, долините на Струма и Места.

Промените в търговията с амфори очевидно са предизвикани не само от конюнктурни причини. Известно е, че военните действия в Егеида по време на Пелопонеските войни са довели до сериозни поражения в икономиката на редица мощни производствени центрове като Хиос и Тасос. Лесно е да допуснем, че свиването на производството на Менде в определена степен е резултат от стабилизирането на Македонското царство. Във всеки случай продължителните бойни операции в района на Долна Струма, както и установяването на външен контрол над корабоплаването през Босфора и Дарданелите – отначало на Атина, а в последното десетилетие на века – от Спарта, неминуемо е създало сериозни затруднения за традиционните търговски контакти.

В същото време стабилизирането на тракийската държавност в лицето на Одриското царство е достатъчен аргумент за високата степен на развитие на местната икономика. Косвен, но сигурен белег за стабилизирането на регионални вътрешни пазари е разпространението на сребърните монети от различен номинал с изображение на силен и нимфа (Топалов 1998). Известните материали позволяват да направим извода, че степента на развитие на стоковото производство в Тракия се е доближила до това на някои райони на Елада.

Важен, макар и недостатъчно изследван момент от икономическите контакти на това време е появата и разпространението на амфори, произвеждани в градовете по брега на Черно море. Фактът, че те не са известни извън пределите му, поставя и въпроса за нарасналата роля на вътрешната търговия в раз-

Обр. 10. "Хераклейска" амфора и енглифични амфорни печати от с. Дебелт

глеждания район като самостоятелен икономически фактор. Наблюденията над динамиката на тяхното разпространение имат висока стойност за уточняването на икономическото развитие не само на тези градове и на техния хинтерланд през V–III в. пр. Хр., но и на по-отдалечените от морето територии.

Най-ранни и най-широко разпространени сред тази категория съдове са т. нар. амфори с енглифични печати, приемани по традиция за хераклейски. Напоследък се появяват все повече аргументи, че те могат да бъдат свързани по-скоро с Аполония Понтика (Балабанов 2001) (обр. 10). Според съвременните изследователи тяхната поява се отнася към последните десетилетия на V в. пр. Хр. (Монахов 1999). Разпространението им е изключително бързо и вече в първата четвърт на следващото столетие те са регистрирани в голям географски район – Боспорското царство, Кримският полуостров, земите по долните течения на реките Дон, Днепър, Южен Буг, Днестър, Дунав, в Добруджа, както и в Централна Тракия. Могат да се отбележат няколко особености, които значително ги отличават от масовото производство на егейските центрове. На първо място – по-малката им вместимост дори в сравнение с амфорите от о. Тасос, които се приемат от изследователите като модел, от който са копирани тези с енглифични печати. На второ – видимо по-лошото качество: по-ниска температура на изпичане, по-зърнист състав на глината, сравнително груб дизайн и по-голяма средна дебелина на стените. Интересен факт е ранното въвеждане на цялостно маркиране на съдовете със специфични врязани печати, които първоначално съдържат имената на производителите им. Още през първата четвърт на IV в. пр. Хр. се е наложил в централизиран държавен контрол над производството в рамките на полиса. В печатите от началото на века задължително е отразявано и името на епонима. В Средиземноморието подобна практика е въведена най-вече на островите Тасос и Родос, при това – повече от половин век по-късно.

Независимо от дискусиите, свързани с тях, разпространението на амфорите с енглифични печати документира вътрешните връзки на един огромен пазар, който ги предпочита в сравнение с конкурентната продукция. Основните им характеристики очевидно са били съобразени преди всичко с него. Оттук могат да се направят определени изводи за интензивността на вътрешната търговия в пределите на Понта и земите покрай северните и западните му брегове в края на V и първите три четвърти на IV в. пр. Хр. Публикуваните материали дават възможност да направим извода, че през втората половина на IV и първата на III в. пр. Хр. амфори, произведени в различни центрове, но преимуществено от типовете с вместимост до 8–12 литра, проникват на стотици километри навътре в територията на Тракия, както показват находките от Севтополис, Сборяново, Казанлък, Велико Търново и други обекти. Независимо от възможността част от пътя им дотам да е бил облекчен от използването на воден превоз по течението на големите реки, несъмнено по по-дългата част от трасетата те са били превозвани по суша.

Това позволява да предположим, че в хинтерланда на полисите през този период са функционирали интензивно сухопътни трасета, по които са се движили масиви от стоки. В същото време е очевидно, че стойността на пренасяне на амфори по суша вече е била достатъчно ниска, което предполага и наличието на специализирани начини на доставката им. Независимо от това, сравнително ограниченото количество на находките не дава основание да приемем, че доставките в амфори в дълбокия хинтерланд са били в обеми, доближаващи се до тези от крайбрежните райони. Бързото изчезване на находките на амфори там през късноелинистическата епоха показва, че става

дума за специфично явление в развитието на търговските отношения, което не е успяло да се превърне в устойчива традиция.

Въпреки че се появяват в самия край на разглеждания период, амфорите, произвеждани в Синопе (Garlan 2004) и Таврически Херсонес (Монахов 1999), добре илюстрират формулираните по-горе изводи. По своите форми, обеми и технология на производство те се отличават значително от тези с енглифични печати. Произвеждани в епоха на драстични промени в икономическото развитие на Източното Средиземноморие и направленията на търговските потоци на Балканите и в Близкия изток, амфорите на тези полиси не успяват да се наложат в значителни мащаби. Ако продукцията на първия полис се открива достатъчно отчетливо в почти всички райони на крайбрежието, а дори и извън Черно море, то амфорите на Таврически Херсонес се разпространяват главно в непосредствените околности на града.

По-нататъшните детайлни изследвания на находките на амфори в територията на Древна Тракия несъмнено ще помогнат много за изясняването не само на нейните търговски контакти по време на най-блестящия период на разцвета на тракийската култура, но и за прецизиране на характеристиките на икономическото и социалното развитие на тракийското общество.

ЛИТЕРАТУРА

Абрамов, А. 2001. Типология и хронология клазоменских амфор. – Древности Боспора 4, М.

Балабанов, П. 1999. Тракийски ритуални ями край с. Дебелт, Бургаско. – Археология XL, № 3–4, 62–77.

Балабанов, П. 2000. Класификация и вътрешна хронология на енглифичните печати върху амфори. – ИНМБ 3, 101–106.

Балабанов, П. 2001. Энглифические клейма на амфорах – новая постановка проблем (резюмета от докладите на международната конференция "Ольвія та античний світ Олбия"). Київ.

Брашинский, Й. 1976. Амфоры Менды. – Художественная культура и археология античного мира. М.

Брашинский, Й. 1980. Греческий керамический импорт на Нижнем Дону. Л.

Брашинский, Й. 1984. Методы исследования античной торговли. Л.

Гетов, Л. 1995. Амфори и амфорни печати от Кабиле (IV–II в. пр. Хр.). С.

Гълъбов, И. 1950. Археологически приноси за историята на град Бургас. – ИНМБ I.

Гълъбов, И. 1958. Далечното минало на Бургаския район. – Юбилеен сборник 80 години от Освобождението на Бургас. Бургас.

Карайотов, И., П. Кияшкина, К. Господинов 2000. Бургас, вечното пристанище. Бургас.

Кац, В. 1992. Методика сравнительной оценки экспорта-импорта товаров в керамическиой таре из одного производственного центра. – Греческие амфоры. Саратов.

Кисьов, К. 1994. Археологически проучвания на селище и могилен некропол от късната желязна епоха край с. Васил Левски, Община Карлово. – АОР, Велико Търново, 36.

Лазаров, М. 1973. Антични амфори (V–I в. пр. н. е.) по българското Черноморие. – ИНМВ IX, 3–66.

Лазаров, М. 1974. Амфорни печати от Одесос. – ИНВМ X, 19–57.

Лазаров, М. 1975. Непубликувани антични амфори и амфорни печати от българското Черноморие. – ИНВМ XI, 3–34.

Лазаров, М. 1977. Търговските връзки на Родос със западнопонтийските градове през елинистическата епоха. – ИНВМ XIII, 1–48.

Лазаров, М. 1978. Синопе и западнопонтийския пазар. – ИНМВ XIV, 11–68.

Лазаров, М. 1980. Разпространението на хераклейските амфори и печати в Тракия. – ИНМВ XVI, 5–21.

Лазаров, М. 1982. Търговията на Хиос със западнопонтийските градове. – ИНМВ XVIII, 5–17.

Марченко, К. 1992. Боспорское поселение на Елисаве-

товском городище. – В: Очерки археологии и истории Боспора. М.
Монахов, С. 1990. Амфоры Клазомен и "круга Клазомен". – Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средные века. Ростов на Дон.
Монахов, С. 1996. О фасоском импорте первой половины V века в Северное Причерноморье. – Древнее Причерноморье. Одесса.
Монахов, С. 1999. Греческие амфоры в Причерноморье. Комплексы керамической тары. Саратов.
Онайко, Н. 1966. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII–V вв. до н. э. – САИ Д1–27. М.
Онайко, Н. 1980. Архаический Торик. Античный город на северо-востоке Понта. М.
Рубан, В. 1988. К хронологии раннеантичных поселений Бугского лимана (по материалам хиосских амфор). – Материалы по хронологии археологических памятников. Киев.
Рубан, В. 1991. Опыт классификации так называемых милетских амфор из Нижнего Побужья. – СА 2, 182–196.
Топалов, С. 1998. Племена и владетели от земите на Одриското царство и граничните му югозападни територии от края на VI до средата на IV в. пр. н. е. С.
Туровский, Е., П. Николаенко, В. Горячук, И. Ладюков. 2001. Древние амфоры в Северном Причерноморье. Киев.
Филов, Б., И. Велков, В. Миков. 1934. Надгробните могили при с. Дуванлий, Пловдивско. С.
Юрукова, Й. и кол. 2003. Археологически разкопки на емпорион Пистирос и неговите околности. – АОР. С., 45–46.
Archibald, Z. 1998. The Odrisian kingdom of Thrace. Oxford.
Avram, V. 2003. Hisrtria. – Ancient Greek colonies in the Black Sea. Publications of the archaeological institute of Northern Greece, 4, Thessaloniki.
Balabanov, P. 1995. Trois insciptions de la littoral sud-est de la mer noir. – Studia ad honorem Georgi Mihailov. S., 37–40.
Božkova, A., P. Delev. 2002. Koprivlen. T. 1. S.
Clinkenbeard, B. 1982. Lesbian Wine and Storage Amphoras. A Progress Report on Identification. – Hesperia LI, 2.
Domaradski, M. 2000. Problèmes des emporia en Thrace. – Pistiros and Thasos. Opole.
Dupont, E. 1997. Amphore archaïques de Grèce proper en Mer Noir. Ėtat de la question. – Mar Nero 2, (1995–1996). Bucureşti. Roma. Paris.
Garlan, Y. 2004. Les timbres ceramiques sinopeen sur les amphores et sur tuiles, trouves a Sinope. Istanbul.
Grace, V. 1971. Samnian amphoras. – Hesperia XL, 1.
Minchev, A. 2003. Odesos. – Ancient Greek colonies in the Black Sea. Publications of the archaeological institute of Northern Greece. 4, Thessaloniki.
Nedev, D., K. Panayotova 2003. Apollonia Pontica. – Ancient Greek colonies in the Black Sea. Publications of the archaeological institute of Northern Greece. 4, Thessaloniki.
Prechlenov, H. 2003. Mesambria. – Ancient Greek colonies in the Black Sea. Publications of the archaeological institute of Northern Greece. 4, Thessaloniki.
Reho, M. 1990. La ceramica atica a figure nero e rosse nella Tracia bulgara. – Archaeologica (Roma), 86.
Velkov, V., L. Domaradska 1994. Kotys I (383/2–359) et l'emporion de Pistiros en Thrace. – BCH 118.

THE AMPHORA'S IMPORT IN THRACE BEFORE THE HELLENISTIC EPOCH

PETAR BALABANOV

(summary)

The researches over the amphorae from the period VII–V century BC in the environs of the Greek cities and in the regions of the country situated farther away from the seaside are very important from understanding of the history of Ancient Thrace.

There have been no significant researches in Bulgaria after the dissertation and the series of publications of M. Lazarov (Lazarov 1973, 1974, 1975, 1977, 1978, 1980, 1982) and the book, wrote by L. Getov on the amphora container from Kabile (Getov 1995). The situation in the oth-

er Black Sea countries is similar. The book of S. Monahov on the amphora complexes along the shores of the Pontus has been the most remarkable work of the researches over this field and will surely remain as such for a long time (Monahov 1999).

According to the known materials, we can trace the several routes by which the amphorae have entered inland Thrace. In west it is the route, which runs along the Strouma, Mesta and Maritza valleys. Another important track started from the bay of Burgas and went in the direction of Iambol and the inland. It is harder to sketch the routes from the Black Sea shores to the west in North Bulgaria.

The oldest among the finds of early vessels are these from Koprivlen (Bozkova, Delev 2002). The finds from the Thracian sanctuaries in Debelt (Burgas region) also rouse interest for the clearing up of the roads of penetration of archaic amphorae into the inland (Balabanov 1999). They refer to two complexes, connected with the local Thracian village structure.

The site near Debelt is located at the end of a water road in the lake of Mandra, which was once a navigable firth. There is no information whether the region was kept under the control of the Greek settlements Apolonia and Mesambria, although the first colony is situated only 30 km in a straight line from the site.

The finds from Debelt are the oldest ones found in East Thrace outside the borders of the Greek colonies, which were founded along its shores in VII century BC. They appeared almost at the same time as these from Koprivlen. This shows it was possible that the penetration of amphorae in the country had started before the colonization of the seaside.

The trade with amphorae acquired new, comparatively stable characteristics during the last decades of V century BC. At that time the number and the variety of these vessels in the archeological complexes near the seaside and in the country increased rapidly in a very short time (Monahov 1999: chapter 3).

Again at that time appeared the amphorae manufactured along the Black Sea coast. The so called amphorae with engliphic stamps are the earliest and most widely spread. They are traditionally accepted as production of Heraclea Pontica (Monahov 1999). Lately more and more proof appears supporting the hypothesis that they must connected with Apolonia Pontica (Balabanov 2001).

The published materials show that during the second half of IV and the first half of III century BC amphorae with capacity up to 8–12 liters, made in different centres, penetrated all the territory of Thrace at hundred of kilometres.

The finds of amphorae manufactured in Sinope (Garlan 2004) and Hersonesos (Monahov 1999) widen our knowledge of the trade contacts at that time. The production of the first is found almost in all regions near the seaside. The production of Hersones is found mostly in the immediate vicinity of the city.

Further researches undoubtedly will contribute for the clarifying and specifying of the economy of Ancient Thrace during the most brilliant period of its history.

STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS
Supplementum IV (2005)
Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov

РАННОРИМСКИ АМФОРНИ ПЕЧАТИ ОТ I В. СЛ. ХР., ОТКРИТИ В ЕСКУС

АННА БАЛКАНСКА

Сред амфорните находки в Ескус се открояват три фрагмента от амфорен тип, известни като *Dressel 6B* (Baldacci 1972: 7–28; Buchi 1973: 547; Carre 1985: 207). Детайли в профила на устието позволяват те да бъдат определени по-точно. По създадената от Келемен типологическа класификация на римските амфори в Панония (Kelemen 1987: 3–17), те принадлежат към типове 5 и 6 – северноиталийски истрийски амфори I и II. Тези амфори често са подпечатани с един или два печата, като обичайно и двата печата са поставяни върху устийното венче, по-рядко един от тях върху дръжката. Единият печат е с името на собственика (dominus) на предприятието, другият – с името на майстора производител на амфори (officinator), роб или освободенец. Невинаги върху наличния амфорен фрагмент са запазени и двата печата, но и не всички амфори са били подпечатвани с два печата (Kelemen 1987: 29; Carre 1985: 207 sq; Carre 1998: 301). Срещат се и единични печати – на собственика или на занаятчията. Трите образци от Ескус носят три различни типа печата на устийното венче: на занаятчията, на собственика и императорски печат.

1. Фрагмент от устието и шийката на амфора тип *Kelemen 5* (северноиталийска истрийска амфора I = Baldcci III a) (Kelemen 1987: 10 sq). Отделеното от шийката, силно изпъкнало устие има зърнообразна форма. Горният край е закръглен навътре, долу се стеснява. Върху шийката, под устието е прокарана дъговидна бразда с извити нагоре краища (Bezeczky 1982/83: 154, Pl. 12) (обр. 1). Глината е добре пречистена, придобила при изпичането червен цвят; има следи от жълтеникаво-белезникава ангоба. В средата на фрагментираното устие има частично запазен, релефен правоъгълен печат.

Фрагментът е открит в Ескус през 1971 г. при разкопките на храма на Фортуна, на улицата, която ограничава от запад (западното кардо) архитектурния ансамбъл, в пласта под нивото на уличната настилка от варовикови плочи (Ivanov 1987: 12, Abb. 7, 8, 3; Иванов 1998: 62), т. е. под нивото на Траяновия град

Обр. 1.

(основан 106 г.) (Иванов 1998: 117).

В запазения десен край на печата личат два буквени знака И (обърнато N) и G. По аналогия печатът може да бъде възстановен като познатата марка ABING, на името на фабриканта (officinator) Abinnaeus. Въпросното лице е един от известните производители на амфори, свързан с познатата фирма KANI на името на Kanius, собственик (dominus) на търговско-производително предприятие в Истрия (Carre 1998: 301 sq.). Допустимо е в случая съкращението KANI на името на собственика да попада в липсващата страна на печата върху отчупената част на устийното венче: [KANI//ABI] NG – (Kani Abi)n(naeus)G (Cambi 1989: 315, 318, fig. 15; за коментар вж. Recneil…, 1998: 301). Отделната буква след името на фабриканта (в случая G) е елемент на тези печати (Carre 1998: 305). Едно от предположенията е, че означава маркировка на звено в организацията на производството (Carre 1998: 305).

В изследванията на римските амфорни печати е посочено, че печата ABIN носят адриатически амфори *Lamboglia 2* (Carre 1998: 302). При находката от Ескус този печат, ако се приема предложената възстановка, се появява върху амфорен тип хронологически и локално еволюирал от групата на амфорите *Dressel 6*, произвеждан в керамичните работилници на адриатическия полуостров Истрия. Това производство се свързва с процъфтяването на истрийската търговия с маслиново масло (Carre 1985: 224) и се отнася към ранната императорска епоха от последните десетилетия на I в. пр. Хр. докъм началото / средата на II в. сл. Хр. (Kelemen 1987).

За находката на този печат в Ескус t.a.q. е Траяновата урбанизация в началото на II в. сл. Хр. (Иванов 1998: 117; Иванов, Р. 1998: 10–27), а t.p.q. – основаването на ранноримския легионен лагер в началото на I в. сл. Хр. (Иванов, Р. 2000: 57–65). Стратиграфски амфорният фрагмент с този печат принадлежи на втората фаза на ранноримския строителен период в Ескус (Кабакчиева 1993: 90). Следователно амфората тип *Kelemen 5* с този печат, открит в Ескус, датира в раннофлавиевата епоха – втората половина на I в. сл. Хр.

2. Фрагмент с устието, шийката, дръжката и раменете на амфора тип *Kelemen 6* (северноиталийска истрийска амфора II = амфора с камбановидно амфорно венче *Baldacci IIIb*) (обр. 2).

Сред амфорите с камбановидно венче са разграничени две големи групи (Kelemen 1987: 13, 19; Baldacci 1972: 7–28; Carre 1985: 219). При едната устийното венче се разширява рязко с косо издадени навън стени, като завършва с широк, изпъкнал околоустиен край (форма *Baldacci IIIb*; *Kelemen* 1987: fig. 2/26). Към тази група спада вторият образец от Ескус.

Запазената горна част на съда определя принадлежността му към амфорната форма *Dressel 6*, тип *Dressel 6B* (Kelemen 1987:

Обр. 2.

5; Carre 1985: 207, 211, 219 sq.), а детайли в профила на устийното венче доуточняват типа като *Kelemen 6*. Венчето е камбановидно, отворено навън, а самото устие – леко извито навътре (Kelemen 1987: 13). Върху долната, стесняваща се част на венчето са прокарани три хоризонтални, успоредни бразди – отличителен белег на тип *Baldacci IIIb* (Kelemen 1987: 19, fig. 2/26; Bjelajac 1996: fig. I/18). Отпред, в средата на устийното венче има малък, квадратен, трудно четим печат.

Амфорният фрагмент с този печат бе открит в експозицията на музея от разкопките на Ескус през 1972 г. Сигнатурата му показва, че произлиза от разкопките на италианската археологическа експедиция през 1941–1943 г. под ръководството на А. Фрова, който през 1943 г. прави дълбок сондаж на терена, където по-късно е локализиран форума (Фрова 1950: 34–58). През 1989 г. Г. Кабакчиева предприема археологически проучвания на стратиграфията на Улпия Ескус чрез сондаж в северозападната част на форума. Тук сред находките се намират и ранноримски амфори от I в. сл. Хр. (Кабакчиева 1993: 87). По всяка вероятност посоченият образец принадлежи към същия ранноримски културен пласт.

В полето на печата се разграничават три букви, от които първите две са свързани в лигатура: LAE. Най-близка аналогия предлага един печат върху амфора от Панония: Zalalövo, Salla (Унгария) – LAE [-] – LAE [K] – LAE [K(ani)] – Laecanius (Bezecky 1987: 57, n°, fig. 3 et 17, Pl 7; Recneil…, 1995: 92, n° 273). Това е един от широко разпространените печати на познатата фирма на името на C. Laecanius Bassus (Tassaux 1982: 227 sq.). Надписът върху печата от Ескус предава в съкратена форма името на тази известна консулска фамилия: бащата – консул в 40 г. сл. Хр., и неговият едноименен син – консул в 64 г. сл. Хр. (Carre 1998: 313 sv.). Знае се, че тази знатна фамилия (Egger 1950: 487; Egger 1963: 97; Degrassi 1962: 958; Beltran-Lloris 1970: 386; Carre 1985: 224) притежавала имения в Истрия и керамична работилница във Фазана, близо до Пола (Kelemen 1987: 16; Gnirs 1910: 79–88; Gnirs 1911: 35–39). Тази фамилия заемала видно място в икономическия живот на района с производство и износ на маслиново масло (Gnirs 1911: 35–39; Carre 1998: 313–314), за което има данни, че са били използвани специално амфорите с камбановидно устийно венче (Kelemen 1987: 19, fig. 1/28, 33).

Името върху тези печати обикновено се отъждествява с името на Laecanius-младши (Recneil…, 1995: 92, n° 244, 264). На основание на консулската дата печатът се датира във втората половина на I в. сл. Хр.

3. Фрагмент с устието, шийката и дръжките на амфора тип *Kelemen 6* (северноиталийска истрийска амфора II = амфора с камбановидно устийно венче *Baldacci IIb*), с отвесни, леко изпъкнали стени (Baldacci 1972) (обр. 3). Отпред, приблизително в средата, е поставен правоъгълен печат с надпис IMP (imperatoris) (Kelemen 1987: 16 sq). Този фрагмент бе

Обр. 3.

открит в сбирката на музея от разкопките в Ескус. Той не носи никаква сигнатура, поради което точният му произход остана неизвестен за нас. Без съмнение обаче, той произлиза от Ескус – може би от недовършените и необнародвани разкопки на Добруски (1904–1905), проведени също сондажно на мястото на форума.

Императорските печати се появяват през втората половина на I в. сл. Хр. за означаване продукцията на императорските керамични работилници (Kelemen 1987: 30–31). Те се датират по името на императора, следващо титулатурата. Печатите с надпис IMP са датирани в ранната Флавиева епоха (Kelemen 1987: 30). Те представляват особен тип печати, при който името на владетеля липсва. Евентуално това би могло да е формален израз на постановлението за върховната власт на Веспасиан Флавий (Lex imperio Vespasiani – 73 г. сл. Хр.). На фрагмента от Ескус императорският печат е единствен върху съда на мястото на печата на собственика (dominus). Това насочва към съществуващата хипотеза за прехвърлянето на истрийските имения на рода Laecanii около 77 г. сл. Хр., предполагаемата дата за смъртта на Laecanius-младши, към императорските владения (Kelemen 1987: 30; Tassaux 1982: 227–269). Тази хипотеза се основава на съществуването на печати с имената на едни и същи производители на амфори (officinatores), които се срещат заедно както с печати на Laecanius, така и с императорски печати [IMP (eratoris)] (Carre 1998: 313–314).

При посочените примери от Ескус данните, съдържащи се в печатите, се допълват взаимно с типологическата характеристика на подпечатаните амфори. Това допринася за потвърждаването на произхода на трите печата, които бележат ранноримския внос в едно от важните средища на Долнодунавската отбранителна система по време на настъпателната в източна посока политика на Флавиите.

ЛИТЕРАТУРА

Иванов, Р. 1998. Военното присъствие в Ескус през прнципата и късната античност. – В: Улпия Ескус. Т. 1. С., 10–27.

Иванов, Р. 2000. Долнодунавската отбранителна система между Дортикум и Дуросторум от Август до Маврикий. С.

Иванов, Т. 1998. Топография, градоустройство, укрепителна система на Ескус I и II. – В: Улпия Ескус Т. I. С.

Кабакчиева, Г. 1993. Към въпроса за стратиграфията на Улпия Ескус (по данни от археологическите проучвания през 1989 г.). – ГНМ IX.

Фрова, А. 1950. Разкопки на италианската мисия в Ескус. – ИАИ XVII, 34–58.

Baldacci, P. 1972. Importazioni cisalpine e produzione Apula. – Collection de l' École Française de Roma 101, 7–28.

Beltran-Lloris, M. 1970. Les anforas romanas en Espana. Zaragosa.

Bezecky, T. 1987. Roman Amphorae from the Amber Route in Western Pannonia. – BAR, Int. Ser, Londres, Oxford.

Bezeczky, T. 1982/83. Roman Amphorae from Zalalövö. – Mitt. Arch. Inst. Budapest 12/13.

Bjelajac, L. 1996. Amfore gornjomezijskog Podunavija. Beograd.

Buchi, E. 1973. Banchi di amfore romane a Verona. Note sui commerci cisalpini. – Il territorio veronese in etá romana romana. Verona.

Cambi, N. 1989. Anfore romane in Dalmazia. – In: Amphores romaines et histoire économique: dix ans de recherche, CEFR 114.

Carre, M.-B. 1985. Les Amphores de la cisalpine et de l'Adriatique an debut de l'Empire. – Melanges d'École Française de Rome 97.

Carre, M.-B. 1998. Les amphores de KANIUS. – Recneil de Timbres sur Amphores Romains II.

Carre, M.-B. 1998. Un nouveli officinator de C. Laecanius Bassus. Recneil de timbres sur amphores romaines II (1989–1990 et compléments

1987–1988).
Degrassi, A. 1962. L'esportazione di olio e olive Istriane nell'età Romana. – Scritti vari di Antichità 2.
Egger, R. 1950. Die Ausgrabungen auf dem Magdalensberg 1949. – Carinthia I, 140.
Egger, R. 1963. Die Ausgrabungen auf dem Magdalensberg 1960 und 1961. – Carinthia I, 153.
Gnirs, A. 1910. Eine römischen Tonwarenfabrique in Fasana bei Pola. – Jahrbuch für Altertums Kunde 4.
Gnirs, A. 1911. Fasana: Neue Funde aus der Figlina des C. Laecanius Bassus. – JÖAJ 14.
Ivanov, T. 1987. Der Fortuna-Tempel in der Colonia Ulpia Oescensium in Moesia Inferior (heute NR Bulgarien). – Bulletin de l'Institut d'Archaeologie XXXVII. S.
Kelemen, M. N. 1987. Roman Amphorae in Panonia – North Italian Amphorae. – Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae XXXIX.
Recneil…, 1995. Recneil de Timbres sur amphores romaines (1987–1988). – Travaux du Centre Camille Jullian N 16.
Recneil…, 1998. Recneil de Timbres sur amphores romaines II.
Tassaux, F. 1982. Laecanii – recherches sur une famille senatoriale d'Istria. – Melanges d'École Française de Rome. Antiquite 94/1.

EARLY ROMAN AMPHORA STAMPS FROM THE 1ST C. A.D. FOUND IN OESCUS

ANNA BALKANSKA

(summary)

Three amphora stamps found in the Roman military camp Oescus, recognized as Dressel 6B type are subject to closer examination. According to their morphological characteristics they could be attributed to the North Italian production (types 5 and 6) – Istrian amphorae I and II (Kelemen 1987: 3–17). The Oescus exemplars bear three different kinds of stamps on their rim: the owner`s name (dominus), that of the producer (officinator) and an Imperial one.

1. Rectangular stamp on amphora fragment, found below the level of a later street (cardo) in the Trajanic colonia (founded in 106 A.D.). The abbreviation ABING (fig. 1) could be connected with Abbinaeus – a famous producer in Istria, engaged in the production-enterprise of the owner Kanius. The owner`s name could have stood on the missing part of the rim giving way to restore the whole reading of the stamp as [KANI//ABI] NG – (Kani Abi)n(naeus)G. The enterprise is active in the thriving period of Istrian trade with olive oil dated to the Early Imperial Age from the last decades of the 1st C. B.C. to the beginning/middle of the 1st C. A.D. Historical and stratigraphic context in Oescus suggests dating in the Early Flavian period.

2. Fragment of an amphora with the rim, neck and the shoulders (type Kelemen 6 – north Italian Istrian amphora II = Baldacci IIIb) (fig. 2). A small illegible stamp with quadrangular form put below the rim could be spelled as LAE. This abbreviation is attributed to the consular family of C. Laecanius Bassus owning estates and ceramic workshop in Fasana, near Pola. The father and the son of the same name are both engaged in production and distribution of olive oil kept in amphorae of the type discussed above. The name on the stamp is generally identified with the Younger Laecanius (consul in 64 A.D.). The archaeological context confirms dating in the second half of the 1st century A.D.

3. Amphora fragment with its shoulders, neck, rim and handles (type Kelemen 6 – north Italian Istrian amphora II = Baldacci IIb) (fig. 3). The rectangular stamp IMP (imperatoris) is typical for the Early Flavian period denoting an imperial control over production of transport commodities, instead of the private owners (domini). Perhaps this was the case with the Laecanii estates in Istria, where some time around 77 A.D. (the conjectural date for the death of the Younger Laecanius) the ownership was transferred to the emperor. Arguments in that direction could be raised regarding those amphorae with stamps of producers (officinatores) that are both attended by the stamp of Laecanius or the Imperial one.

The quoted fragments from Oescus are good example for the complementary value of the stamps and morphological features of the amphorae, marking the early Roman import in important stronghold along the Danubian defense system in Flavian period.

STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS
Supplementum IV (2005)
Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov

HELLENISTIC CANTHAROI FROM SOUTHWESTERN BULGARIA

ANELIA BOZKOVA

The area comprising the Nestos and Strymon river valleys displays a comparative profusion of pottery shapes and types in the Hellenistic age. A large part of this pottery displays local diagnostic traits or such connected with the peculiar characteristics of workshops in the wider neighbouring region, due no doubt to the specific cultural and historical conditions in the whole area in this age. In this sense the group of Hellenistic cantharoi examined in the present paper is also particular and differs from the similar vessels known in the more eastern parts of the Thracian territories or from the Black Sea area.

I. Provenance of the cantharoi

The available Hellenistic pottery from the Nestos valley is of varied provenance. Some of it originates from systematic regular or rescue archaeological excavations, notably the pottery complex from the Thracian settlement site and pit sanctuary at Koprivlen, the most important part of which is already published. A number of incidental pottery finds from this area have also been acquired by museum collections and are thus available for scientific investigation; the cantharoi from Sredna near Gotse Delchev and from Ablanitsa in the Rhodope ridges rising above the Nevrokop basin are of such provenance. At least several Hellenistic cantharoi acquired by private collectors come most probably from illegal excavations in the Gotse Delchev area, but the locations and circumstances of their discovery remain unfortunately unknown.

The area of the middle Strymon valley acquired a particular importance in Hellenistic times and lived through a period of intensive urbanization, as is witnessed by both the information of the written sources and the results from archaeological surveys. It is to be regretted that none of the settlement sites here have been subjected to more systematic and detailed archaeological excavations, while the material from the partial excavations of some necropoleis remains mostly unpublished. The few available examples of Hellenistic cantharoi from the middle Strymon included in the present paper hardly represent a satisfactory image of the presumed variety of vase shapes in the area, and this restricts considerably the possibility of drawing any adequate conclusions from their analysis.

II. Non-decorated cantharoi

A. Black-Glazed Cantharoi

1. Cantharos from a ritual pit in the pit sanctuary at Koprivlen, Gotse Delchev region, Nestos valley (Fig. 1)

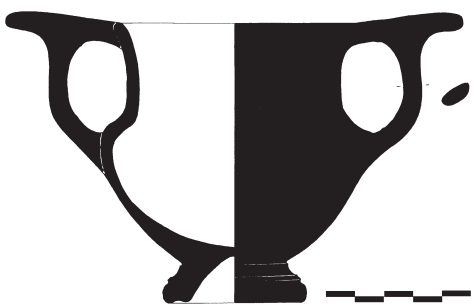

Fig. 1. Cantharos from Koprivlen

The vessel has the shape of a classical cantharos with a low foot, a spherical cup and a relatively short neck. The rim is straight, and the two vertical handles have the usual spur-shaped thumb-rests. The whole surface is covered with a shining black glaze. This cantharos can be dated to about 325 B. C.[1] The characteristic features suggest an attribution to one of the leading pottery centres, most probably Attica, although a provenance from a good North-Aegean workshop cannot be completely excluded. It has not been published previously. Many other fragments of black-glazed cantharoi of the classical type recovered in the excavations of the pit sanctuary near Koprivlen have been mentioned in the comprehensive publication of 2002.[2]

2. Cantharos from Sredna, Gotse Delchev region, Nestos valley (Fig. 2)

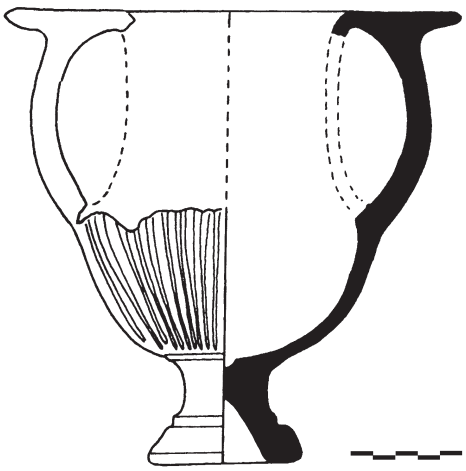

Fig. 2. Cantharos from Sredna

This cantharos presents a developed version of the conventional shape with a comparatively elongated outline, a high composite foot and a fluted cup.[3] It pertains to a grave complex displaying the features of the „warrior graves" of the Hellenistic age. The vessel is but incompletely preserved and it is impossible to determine whether it didn't have some West-slope decoration. Following the general standards of Attic cantharoi the piece from Sredna should be placed in the first quarter of the third century B. C.,[4] but it should be kept in mind that unlike the Attic workshops the ones in Macedonia continued to produce classical type cantharoi with elongated outline throughout the third and second centuries B. C., according to some authorities reaching their production maximum only towards the end of the third century.[5]

B. Gray-Colour Cantharoi

3. Cantharos from Ablanitsa, Gotse Delchev region, Nestos valley (Figs. 3–4)

The cantharos from Ablanitsa[6] is a characteristic example of a local pottery group, which incorporates the general trends of the glazed

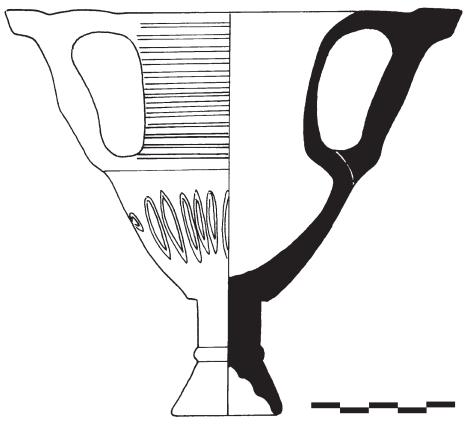

Fig. 3. Cantharos from Ablanitsa

Fig. 4. Cantharos from Ablanitsa

prototypes but interprets them in a rather clumsy and crude manner. An impressive quantity of fragments belonging to this type of local cantharoi have been discovered at the Koprivlen site, mostly gray in colour, sometimes covered with a silvery slip, at others without any specific treatment of the surface.[7] Generally the craftsmanship is poor, the proportions of the parts of the vessels far from ideal, and the grooving on the cups is shallow. These vessels resemble closely with some of their specific traits a cantharos from the region of Drama,[8] and this permits the establishment of a cultural unity in a larger geographical area, evidently displaying common principles and models in the local ceramic production in more advanced Hellenistic times. As a matter of fact the examples from Bulgaria do not have a well dated context; the cantharos from Drama however was found together with a coin hoard from the second quarter of the second century B. C.[9]

4. Cantharos from Skrebatno, Gotse Delchev region (Nestos valley)

This vessel presents a less known local variety of the classical cantharos displaying gray colour, a biconical body, markedly concave neck walls and a plain foot of medium height.[10] I do not know other examples of this type from the Western Rhodopes, but there is a very close gray-coloured parallel from the region of Plovdiv.[11] In view of the local origin the dating of this type of cantharoi presents some difficulties. The circumstances of the find from Skrebatno remain doubtful. The authors of the publication assert that the vessel contained a coin hoard of some 250 Thasian silver coins of types, the actual dating of which is placed near the end of the fifth century B. C.[12] This however is totally anachronistic in relation to the cantharos, the shape of which suggests definitely a date not earlier than the end of the fourth century B. C.[13] If the coins and the vessel were really found together, this would imply that the hoard was hidden a very long time, probably more than a century after the coins were minted or were in circulation.

III. West-slope cantharoi

5. Cantharos from unknown provenance in the Middle Nestos area (Fig. 5)

Fig. 5. Cantharos from unknown provenance

The exact origin of this cantharos is unknown but could be placed loosely in the Nevrokop basin or the adjacent parts of the western Rhodope Mountains. At present it is kept in a private collection in Gotse Delchev.[14] The vessel has a high cylindrical foot, a grooved cup and a high neck displaying a simple decoration with a necklace pattern. The surface is covered with a matt brown glaze. The characteristic features including the morphological traits of the body and foot, the decoration and the glazing all suggest a North Aegean (Macedonian) workshop and a date around the middle or third quarter of the third century B. C.[15]

6. Cantharos from unknown provenance in the Middle Nestos area (Fig. 6)

The place and context of the find are unknown.[16] This cantharos displays formal characteristics resembling the foregoing one, but the

Fig. 6. Cantharos from unknown provenance

neck is shorter and the cup is not grooved. The decoration of simple necklace type also resembles the previous example. Most probably this is another product of a Macedonian workshop from around the third quarter of the third century B. C.[17]

7. Cantharos from Mitino, Petrich region, Strymon valley (Fig. 7)

This cantharos was discovered in a grave context together with other ceramic vessels.[18] The characteristic traits are close to the two foregoing examples. The West-Slope style decoration however is more complicated, comprising as a central pattern a tripod on a base (?) between two

Fig. 7. Cantharos from Mitino

garlands. By analogy with cantharoi from ancient Macedonia the Mitino cup could be dated in the second half of the third century B. C.[19]

8. Cantharos from the necropolis in the Metlata locality near Rupite (Muletarovo), Petrich region, Strymon valley (Fig. 8)

Fig. 8. Cantharos from Rupite

This is one of the numerous cantharoi found during the excavations of the necropolis of the ancient city near the modern village Rupite.[20] With the exception of a brief announcement the results of these excavations have not been published. The cantharos belongs to the classical type with very elongated proportions and a high straight foot. The decoration is unpretentious and consists of a row of double dots and a simple garland. The cup is hemispherical and grooved. This could be a product of a Macedonian workshop from the second half or the end of the third century B. C.[21]

9. Cantharos from the necropolis in the Metlata locality near Rupite (Muletarovo), Petrich region, Strymon valley (Fig. 9)

This is the only cantharos from South-

Fig. 9. Cantharos from Rupite

western Bulgaria known so far the shape of which is not linked genetically with the classical type of cantharoi.[22] The vessel has a rounded biconical body with a wide funnelform neck displaying West-Slope decoration. Generally speaking this shape is popular in different modifications in many production centres of the Hellenistic age.[23] The peculiar fact about this cantharos from Rupite is that it presents a peculiar hybrid between shapes C and C1 in the classification of S. Drougou and I. Touratsoglou which are dated respectively to the third or fourth quarter of the third century B. C.[24]

Implications

The examination of the cantharoi from Southwestern Bulgaria leads to some inferences about the characteristics of the pottery complex of the Hellenistic age. In concert with the Mediterranean fashion of the time this area in the lands of ancient Thrace accepted the cantharos as an usual pottery shape common both in everyday life and in funerary ceremony. The fourth century cantharoi are characterized by their shiny black glaze and the classical proportions (with simple or heavy rim), which correlates them with the production of some of the major pottery centres, notably those of Attica. From the start of the third century B. C. on the archaeological finds from the Nestos and Strymon valleys attest two main types of double-handled drinking cups. The first of these is represented by finds of West-Slope style covered with a matt brown glazing. The morphological characteristics of these cups and the style of their decoration both suggest that they were produced in the contemporary Macedonian workshops.[25] At present these cups are better attested in the Strymon valley, but this is probably due to the state of the archaeological investigations and does not necessarily reflect inherent peculiarities of the pottery complex. The second type of Hellenistic cantharoi are of gray colour and of markedly elongated shape, and represents an original local pottery group, imitating Macedonian prototypes but produced in local workshops located probably in the Nestos valley and possibly also elsewhere. Generally speaking, the pottery group from Southwestern Bulgaria investigated in the present paper displays the marked relationship of the pottery complex from the early third century B. C. with the production and models of the Macedonian pottery workshops.

NOTES

[1] Ср. *Rotroff, S. I.* 1997. Hellenistic Pottery. Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material. Princeton [= The Athenian Agora, 29], Nos 1–3.

[2] *Bozkova, A.* 2002. Black-Glazed Ware. – In: Koprivlen, Vol. 1. Rescue Archaeological Investigations along the Gotse Delchev – Drama Road 1998–1999. S., 153–157. Non-decorated black-glazed cantharoi of the classical type are also known from the Strymon valley, but none have been adequately published so far. Ср. e. g. a photograph in the brochure by К. Грънчарова "Исторически музей Благоевград" (София, no date).

[3] *Кулов, И.* 1990. Нова находка на тракийско въоръже-

ние от с. Средна, Гоцеделчевско. – ИИМ Кюстендил 2, 25, обр. 1.

[4] *Rotroff, S. I.* Op. cit., 83–84.

[5] *Drougou, S., I. Touratsoglou.* 1991. Hellenistische Keramik aus Makedonien: kronologische Indizien. – Antike Kunst 34, 23. The same trend for a prolongated production of regional imitations of very elongated proportions has been observed also in other areas of the ancient world, notably in the Black Sea region; cp. *Bozkova, A.* 1997. A Pontic Pottery Group of the Hellenistic Age (A Survey Based on Examples from the Bulgarian Black Sea Coast). – Archaeologia Bulgarica, No 2, 9–10.

[6] *Домарадски, М. и др.* 1999. Паметници на тракийската култура по горното течение на река Места. С. [= РП 26], 28, табл. 38/6.

[7] *Bozkova, A.* Black-Glazed Ware, Figs. 140/3 and 147/4.

[8] *Πούλιος. Β.* 1994. Χρονολογημένη ελληνιστική κεραμική από τήν Ανατολική Μακεδονία. – Γ' επιστημονική συνάντηση για την ελληνιστκή κεραμική. Αθήναι, 117–118, πιν. 67/β.

[9] Ibid., 118. S. Drougou and I. Touratsoglou (op. cit., 23) suggest that the production of local cantharoi of elongated proportions and crude silhouette started in the Macedonian workshops precisely in the second quarter of the second century B. C.

[10] *Колев, К., Ц. Славчева.* 1972. Монетно съкровище от село Скребатно, Благоевградско – МПК, 12/4, 26, обр. 1.

[11] *Цончев, Д.* 1959. Сивата тракийска керамика в България. – ГНАМП 3, 96.

[12] *Picard, O.* 2000. Le monnayage de Thasos aux époques grecque et romaine. – In: Grandjean, Y., F. Salviat. 2000. Guide de Thasos. Paris, 305–306.

[13] Following the general chronological principles and the development of the shape of the classical cantharos, cp. *Rotroff, S. I.* Op. cit., 83–84.

[14] The photograph of this vessel was made available to me through the valuable help of V. Hadjiangelov to whom I express once more my sincere gratitude.

[15] *Πούλιος, Β.* Op. cit., πιν. 66, Α 414 (a cantharos from the area of Seres); *Νικολαίδου-Πατερα, Μ.* 1994. Κλειστό χρονολογικό σύνολο ελληνιστικής κεραμικής από τα περίχορα της Ηιόνας. – Γ' επιστημονική συνάντηση για την ελληνιστκή κεραμική. Αθήναι, πιν. 51, Α 4216 (a cantharos from the area of Eion).

[16] I am grateful to the owner of the collection who kindly permitted me to study this cantharos.

[17] Cp. the parallels from Eion: *Νικολαίδου-Πατερα, Μ.* Op. cit., πιν. 50, Α 4095, πιν. 51, Α 4203; and from Prilep: *Битракова-Гроздановa, В.* 1987. Споменици од Хеленистичкиот период во СР Македонија. Скопје, табл. I/2.

[18] *Domaradzki, M.* 1983. Ograzden and the Strumešnica valley in the second half of the first millennium B. C. – In: The Lower Strumešnica Valley in Prehistoric, Ancient and Early Medieval Times. Krakow, 52–53, Fig. 3/3.

[19] Ancient Macedonia, Athens. 1988 [Catalogue Australia], Nos. 283, 284.

[20] *Божинова, Ю.* 2003. Античен некропол край с. Рупите, Петричка община. – Изв. на Народния музей Кюстендил, VIII, 80, обр. 5/а.

[21] Ancient Macedonia, Nos. 283, 284.

[22] *Божинова, Ю.* Цит. съч., 80, обр. 5/6.

[23] *Rotroff, S. I.* 2002. West Slope in the East. – In: *Blondé, F. et al.* Céramiques hellénistiques et romaines. Lyon, 111, Fig. 1/3, 4.

[24] *Drougou, S., I. Touratsoglou.* Op. cit., 23.

[25] About these cp. *Drougou, S.* (ed.) 1991. Hellenistic Pottery from Macedonia. Thessaloniki.

STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS
Supplementum IV (2005)
Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov

ЗА ПРОИЗВОДСТВОТО НА ХУДОЖЕСТВЕНА КЕРАМИКА В ЮГОИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ XI–XII В.*

БОРИС Д. БОРИСОВ

Керамиката е най-масовия археологически материал във всички селища от периода на византийското владичество в българските земи. Нейното изследване дава възможност за изясняването на редица важни въпроси, свързани с произхода, бита и културата на населението, обитавало нашите земи. През XI и особено през XII в. широко разпространение получава и художествената керамика. В зависимост от вида на покритието й се различават керамика със златиста ангоба, керамика с червена ангоба и глазирана керамика. От своя страна последната се дели на обикновена, рисувана и сграфито керамика.

На производството на някои групи художествена керамика през XI–XII в. на територията на днешна Югоизточна България е посветено настоящото изследване. В него няма да се спираме подробно на вече известни и доказани факти, а ще акцентираме основно върху най-новите и все още неизвестни данни за производството на художествена керамика в изследвания район.

Ето защо тук няма да разглеждаме въпроса за производството на керамика със златиста ангоба, което доказахме още преди 10 години. Още тогава локализирахме и един от производствените й центрове – средновековният град на Хисарлъка в Сливен (Борисов 1992: 188–193). В последно време изводите ни относно местното производство на този вид керамика бяха напълно потвърдени (Манолова-Войкова 2000: 6).

Почти по същото време посветихме друго изследване на производството на една група сграфито керамика, което изнесохме на конференцията "Сграфито керамиката в България", проведена през есента на 1992 г. във Велико Търново. В него за база беше използван керамичният материал от средновековните селища до Дядово, Знаменосец, Полски Градец, крепостта край с. Искрица и Хисарлъка в Сливен. За голямо съжаление резултатите от тази конференция и до ден днешен останаха непубликувани.

Малко по-късно – през 1998 г., се върнахме отново на темата за производството на сграфито керамика в Североизточна Тракия (източната част на Горнотракийската низина) на международна конференция в Ялта, посветена на глазираната керамика (Борисов 1998: 49–50). Тук базата на изследване бе разширена с новооткритите материали от Гипсово, Гледачево–1, Караново, Асеновец, Любимец и

* Този доклад бе изнесен на конференцията по случай 75 годишнината на Историческия музей в Нова Загора, състояла се през есента на 2001 г. Отпечатването на сборника обаче се забави и през следващата, 2002 г. излезе от печат монографията ми "Керамика и керамично производство през XI–XII в. от територията на днешна Югоизточна България", където проблемът за производството на художествената керамика е засегнат най-подробно и са включени най-новите данни за художествената керамика.

Кърджали.

Без да изпадаме в подробности, ще припомним, че тук става дума за една група сграфито керамика, при която подглазурният орнамент представлява пояси от врязани с гребен вълнообразни линии. Този орнамент изобилства сред обикновената керамика още през IX–X в. Интересът към тази керамика се обуславя от липсата на този вид орнаментация сред находките от сграфито керамика както на територията на Византия, така и в съседните страни. В това ни убеждава един, макар и съвсем бегъл преглед на сграфито керамиката от Балканския полуостров и Северното Черноморие.

В столицата Константинопол липсват съдове с украса от пояси от врязани с гребен вълнообразни линии. Не откриваме такива нито сред материалите от Големия дворец (Rice 1958: 110–113), нито от Сарачхане (Harrison, Firatli 1966: 237, figs. 39–40), нито от Хиподрума (Megaw 1968: 67–68). Все пак сред находките от последния е намерен един фрагмент от паница, датирана в средата на XII в. По периферията и са врязани две единични вълнообразни линии (обр. 1 а). Следователно идеята за вълнообразната линия все пак не е чужда за византийската керамика, но липсва врязването с гребен, характерно за керамиката от Югоизточна България.

Аналогична е и картината в останалите големи византийски находища. В Коринт – един от най-големите центрове за производство на сграфито керамика, досега е намерен само един-единствен фрагмент от разлата паница с широка периферия, върху която с гребен са врязани два концентрични пояса по-скоро от зигзагообразни, отколкото вълнообразни линии (обр. 1 б). Съдът е украсен с петна от зелена глеч и покрит с жълта глазура (Sanders 1995: 132). Съвсем очевидно обаче този фрагмент по никакъв начин не доказва производството на този вид керамика в Коринт. От Атина засега е известен един-единствен фрагмент от разлата паница, под периферията на която е врязана вълнообразна, но единична линия (обр. 1 в), (Alison Frantz 1938: 249–267; Megaw, Jones 1983: 235–263, Pl. 28–3_9). В другите центрове – Солун (Bakirtzis, Papanikola Bakirtzis 1981: 421–436), Спарта (Dawkins, Droop 1910–1911: 23–28), Серес (Papanikola Bakirtzis 1992: 22–35), Пергамон (Spieser 1966), Ефес (Parman 1989: 275–289), Немея (Miller 1977: 1–26), Родос (Ορλανδου 1948: 222–225) и Саламин (Παλλα), отново липсват съдове с врязани пояси от вълнообразни линии. Едва в Олинт (Xyndopoulos 1933: 285–292), откриваме един фрагмент сред многобройните керамични образци, при който се редуват врязани прави и единични, а не в пояси вълнообразни линии (обр. 1 г). При това той датира твърде късно – чак в XIV в.

От направения, макар и съвсем бегъл, преглед на сграфито керамиката от византийските центрове става ясно, че в украсата не се среща мотивът от врязани с гребен пояси от вълнообразни линии, който е характерен за керамиката от територията на днешна Югоизточна България. Следователно родината на този вид керамика не може да се търси във Византия.

Разглеждайки керамиката от съседните на България страни, наблюдаваме аналогични резултати. Така в Сърбия през XI–XII в. сграфито керамиката е изцяло внос от Византия, което напълно обяснява липсата на интересуващата ни украса (Bajaloviћ-Hadzi-Peisiћ 1981: 75–110; Татиħ-Ђуриħ 1960–1961: 27–43; Дредун 1971: 135–145). Подобна орнаментация липсва и сред сграфито керамиката от територията на Македония (Бабиќ 1986: 280–296; Babic 1971: 45–53; Билбија 1981–1982: 229).

Същото е положението и в северните части на Балканския полуостров. В цялостно

проучената Диногеция, в Румъния сред многобройните керамични находки на сграфито съдове липсват примери на разглежданата украса (Barnea 1967: 229). Същото се отнася и за керамиката от останалите обекти от територията на северната ни съседка (Nicolescu 1959: 75–103).

Сред сграфито керамиката от територите на Русия и Украйна също не откриваме образци с вълнообразно врязани с гребен линии. Такава украса липсва в керамиката от Тмутаракан (Макарова 1971: 94) и Таврика (Якобсон 1979: 119–131). Оттук следва, че родината на въпросната сграфито керамика не може да се търси на север и изток от България.

При това положение единствената възможност остава родината на този вид керамика да се намира в земите на днешна България.

В Северна България са проучени и публикувани значителен брой градове и селища. За съжаление обаче, сграфито керамиката от тях се отнася към по-късен период – XIII–XIV в. Следователно и тази част от територията на Балканите не може да бъде родина на сграфито керамиката, украсена с пояси от врязани с гребен вълнообразни линии.

От Царевец във Велико Търново е известно огромно количество керамичен материал. Тук един от най-често срещаните мотиви в украсата на сграфито керамиката е единичната вълнообразна, редуваща се с прави линии (Георгиева 1974: 57–186), но липсва мотивът от вълнообразно врязани с гребен линии (обр. 2).

Абсолютно същите мотиви откриваме и в сграфито керамиката от Шуменската крепост, която датира от времето на Второто българско царство (обр. 3) (Антонова 1977: 38–64).

Същото се отнася и до сграфито керамиката от другия средновековен център на Второто българско царство – Червен (Георгиева 1985: 140–164). Приликата с орнаментацията на керамиката от горните два града е толкова голяма, че поставя въпроса за един и същи производствен център. И тук обаче липсва разглежданият мотив (обр. 4).

Подобни резултати показват и наблюденията на керамичния материал от черноморските градове Варна (Кузев 1975: 140–164), (обр. 5 б) и Калиакра (Бобчева 1975: 155–159), (обр. 5 а).

Сред находките от сграфито керамика от Южна България мотивът от врязани с гребен вълнообразни линии липсва в една част от проучените селища. Така сред многобройните образци на сграфито керамика от XI–XII в. от средновековния Перник напълно отсъства мотивът от пояси от вълнообразно врязани с гребен линии (Чангова 1992). Същият липсва и сред оскъдните находки на сграфито керамика от селището край с. Ковачево, Пазарджишко, датирано в XII в. (Гатев 1985). Не го откриваме и сред материалите от средновековния Дебелт. Оттам произхожда една паница, датирана твърде общо в периода XII–XIV в. (Дражева 1984: 94–98). Върху нея са врязани единични вълнообразни линии около медальон с концентрични окръжности (обр. 6).

Аналогична е и украсата върху един фрагмент от разкопките на средновековния Стенимахос (обр. 6 б), който датира от същия период (Морева 1989: 213–229), но и тук липсва мотивът от врязани с гребен вълнообразни линии.

Същата картина показва и керамичният материал от средновековното селище върху тракийския град Севтополис (Чангова 1972: 67). Оттам произхожда и един фрагмент от сграфито паница, датиран в XII–XIV в. Върху него е представен медальон с диаметрално разположени единични вълнообразно врязани линии (обр. 6 в).

От XIII–XIV в. е и една паница от средновековната крепост Копсис, край Сопот, върху периферията на която са врязани две единич-

ни, успоредни вълнообразни линии (Джамбов 1991: 77–78).

Коренно различна е обаче картината в редица селища в Североизточна Тракия. Тук най-често срещащият се мотив в композицията на врязания подглазурен орнамент при сграфито керамиката е поясът от врязани с гребен вълнообразни линии.

На първо място трябва да се спомене керамиката от селището до с. Дядово (Borisov 1989: 231). Оттам произхождат голямо количество фрагменти от съдове със споменатата украса (обр. 7). От голямо значение е обстоятелството, че фрагменти с такава украса се срещат в едни и същи комплекси заедно с керамика със златиста ангоба и ранна византийска вносна сграфито керамика от XI – началото на XII в., което е от голяма важност за датировката на сграфито керамиката с врязани с гребен вълнообразни линии. Нещо повече, в Дядово този вид керамика не излиза извън рамките на XII в., когато загива и самото селище. Следователно нейната най-ранна дата трябва да се постави още в края на XI или началото на XII в. (Борисов 1998: 49).

Същите резултати показва и обработката на сграфито керамиката от селищата край Знаменосец (Борисов 1991: 239–240) (обр. 8) и Искрица (Шейлева 1995: 248) (обр. 9). Тя се открива сред материали от третия хоризонт на първото селище и датира от началото до края на XII в. (Борисов 1991: 339–340, обр. 28).

Още по-голяма е концентрацията на разглеждания орнамент сред керамиката от селището до с. Полски Градец (обр. 10), чиято горна хронологическа граница, подобно на Дядово, Знаменосец и Искрица, достига отново до края на XII в. – 1190 г. Оттук произхожда и една реставрирана паница, при която в центъра са изобразени концентрични окръжности с плътни, дебели линии, някои от които в "champ levee". Около централния медальон минава концентричен пояс от вълнообразно врязани с гребен линии, а под ръба на устието минава още един пояс от концентрични окръжности. Подобна е и украсата върху една фрагментирана паница от същото селище. Разликата между двете се състои само в мястото на пояса от врязани с гребен линии.

Аналогични резултати се наблюдават и при останалите, сондажно проучени селища – Карановo, Асеновец, Любимец, Гипсово (Борисов 1995: 229) и Крум (обр. 11). И тук най-често разпространеният мотив сред украсата на сграфито керамиката е врязаният с гребен пояс от вълнообразни линии.

На последно място този орнамент е широко разпространен и сред керамиката от Хисарлъка в Сливен. Наред с огромното количество фрагментарен материал, оттук произхождат и редица цели съдове, които показват пълното развитие на врязания подглазурен орнамент (обр. 12). И тук датировката на керамиката не излиза извън рамките на XII в. (Радева 1988: 54).

Най-южна точка в разпространението на сграфито керамиката с украса от вълнообразни линии, врязани с гребен, бележат съдовете от манастирския комплекс в квартал "Веселчани" на Кърджали, които се датират в периода XII–XIII в. (обр. 13) (Овчаров, Хаджиева 1992: 77–79).

Специален интерес предизвиква и една цяла паница, снабдена с две малки дръжчици, от цялостно проученото сезонно селище Гледачево–1, което датира към третата четвърт на XII в. (Борисов 1997: 139–140). Вътрешната повърхност на съда е покрита с бледокремава ангоба, която излиза и отвън около устието. В центъра на съда отвътре, между две концентрични прави линии, е врязан пояс от вълнообразни линии. Втори подобен пояс е врязан по средата на стените. Върху врязания орнамент е нанесена тъмна маслинозелена глазура, която не покрива цялата повърхност на паницата. Петна от подобна глеч са нанесени и под ръ-

ба на устието (обр. 14). Този цвят на глазурата няма аналогии нито във византийската, нито в която и да е друга глазирана, рисувана или сграфито керамика, с изключение на една група рисувани паници от Североизточна Тракия.

Интересно е да се отбележи, че фрагменти от паници с подобна сграфито украса, при която глазурата покрива само врязания орнамент са намерени и в близкото селище край с. Знаменосец (обр. 14 б). Съвсем очевидно тук става въпрос за една подгрупа сграфито керамика, която, освен че има местен произход, би могла да се локализира и в по-тесни граници. Изхождайки от обстоятелството, че досега подобна украса е регистрирана само в Знаменосец и Гледачево–1, които отстоят на разстояние не повече от 5–6 км, считаме, че въпросните съдове са произлезли от ателие в близката околност, а още по-вероятно в самия Знаменосец. Тук естествено напълно изключваме селището Гледачево–1 поради сезонния му характер.

Прегледът на сграфито керамиката от Югоизточна България ясно показва, че този мотив е разпространен в сравнително неголям по площ район, обхващащ част от Североизточна Тракия. От друга страна, липсата на подобен вид украса в останалите балкански страни, както и в Северна България сочи, че произходът на сграфито керамиката с пояси от вълнообразно врязани с гребен линии трябва да се свърже с грънчарските ателиета на Североизточна Тракия. Разбира се, засега е трудно да се локализират центровете на производството ѝ, но наблюденията показват, че един от най-вероятните е този на Хисарлъка в Сливен, където наред с обикновената кухненска керамика са се произвеждали още керамика със златиста ангоба и глазирана керамика. Освен в Хисарлъка сграфито керамика с разглеждания орнамент вероятно се е произвеждала в ателиетата на някои от градските центрове, а може би и в някое от селските ателиета, където не са липсвали висококвалифицирани художници-грънчари.

В подкрепа на това мнение се явява и една група рисувана керамика, за която са характерни рисунки от зелена и кафява глеч, най-често под формата на спирали, волути или съвсем безформени петна. Върху останалата повърхност на съдовете липсва глазура, (обр. 15), подобно на разгледаните по-горе сграфито съдове. По форма, технология и най-вече по композицията на рисувания орнамент този вид керамика наподобява напълно византийската белоглинена керамика от Константинопол (Stevenson 1947: 54–5) и Коринт (Morgan 1942: 77–80), където е широко разпространена в края на XI и през целия XII в. По същото време рисуваната белоглинена керамика се среща, макар и рядко, и в средновековната Таврика (Якобсон 1979: 144–146). Въпреки голямата прилика между двата вида керамика, тази от Югоизточна България е от червена глина. Голямата прилика между двата вида рисувана керамика ни дава пълното основание да твърдим, че паниците от Югоизточна България са се произвеждали в местни грънчарски ателиета по подобие на византийската белоглинена керамика. В подкрепа на това е обстоятелството, че в случая всички представители на групата произхождат от същите селища, както и сграфито керамиката, украсена с врязани с гребен вълнообразни линии. На второ място често при тази група керамика се наблюдава същата тъмна маслинозелена глазура, за която вече споменахме при сграфито паницата от Гледачево–1. Очевидно двата вида художествена керамика са били произвеждани в едни и същи ателиета.

В последно време това наше мнение бе възприето и от М. Манолова (Манолова-Войкова 2000: 21). Тук ще си позволим да посочим, че подобна керамика наистина липсва в почти всички византийски центрове. Досега единствено сред керамичните находки

от Спарта са намерени само два фрагмента от паници, при които от вътрешната страна, върху бялата ангоба, са нанесени рисунки със зелена глеч, а останалата част е непокрита с глазура (Dawkins, Droop 1910–1911: 27, Pl. $XVIII_{68–69}$). Незначителният брой на находките от този тип от територията на Византия засега не опровергава изказаното по-горе мнение, че този вид рисувана керамика се е произвеждала в някои от грънчарските ателиета на територията на днешна Югоизточна България.

Сигурно доказателство за производството на художествена керамика от разгледаните два вида в Югоизточна България се явяват и резултатите от направените рентгено-структурни, петрографски, кристало-структурни и химически анализи на образци от всички видове средновековна керамика, битуваща през XI–XII в. Резултатите от изследванията показват удивително сходство в състава и структурата на образците от разглежданата керамика, независимо от местонамирането им. Това от своя страна е доказателство, че по-голямата част от съдовете са произлезли от един и същи производствен център, функционирал от втората половина на XI до края на XII в. На последно място доказателство за това е сравнително тесния ареал на разпространението на двата вида керамика.

Следователно в заключение трябва да се отбележи, че производството на сграфито и рисувана керамика на територията на днешна Югоизточна България започва още през втората половина на XI в., т. е. значително по-рано от това в Северна България, където пък по време на Второто българско царство то достига небивал разцвет.

ЛИТЕРАТУРА

Антонова, В. 1977. Трапезна глазирана керамика със сграфито украса (XII–XIV в.) от средновековния Шумен. (Предварителен обзор). – ГМСБ 3, 38–64.

Бабиќ, Б. 1986. Материјалната култура на македонските словени во светлината на археоложките истражувања во Прилеп.

Бобчева, Л. 1975. Сграфито керамика от Калиакра. – ИНМВ 15 (30), 155–159.

Борисов, Б. 1991. Средновековно селище и некрополи край с. Знаменосец. – В: "Марица-изток". Археологически проучвания. Т. 1, 205–306.

Борисов, Б. 1992. Към въпроса за производството на керамика със златиста ангоба в Югоизточна България. – В: Приноси към българската археология. С. ИК "Аргес", 188–193.

Борисов, Б. 1995. Сондажни проучвания на ранновизантийското и средновековно селище в землището на село Гипсово, в комплекса "Марица-изток". – В: "Марица-изток". Археологически проучвания. Т. 3. Раднево, 227–242.

Борисов, Б. 1997. Керамиката от средновековното селище край с. Гледачево. – В: "Марица-изток". Археологически проучвания. Т. 4. Раднево, 129–184.

Борисов, Б. 1998. Д. О происхождении одного вида керамики сграфито. – В: Историко-культурные связи Причерноморья и Средиземноморья X–XVIII вв. По материалом поливной керамики. Симферопол, 49–50.

Гатев, П. 1985. Средновековно селище и некропол от XII в. край с. Ковачево, Пазарджишки окръг. – РП XII.

Георгиева, С. 1974. Керамиката от Двореца на Царевец. – В: Царевград Търнов. Т. 2. С. 7–186.

Георгиева, С. 1985. Грънчарство. – В: Средновековният Червен. Т. 1. С., 133–165.

Джамбов, И. 1991. Средновековната крепост край Сопот. С.

Дражева, Ц. 1984. Сграфито керамика от средновековния Дебелт. – В: Странджанско-сакарски сборник. Т. 2. Малко Търново, 94–98.

Дредун, Р. 1971. Неколико примерака Персијске керамике из музеја применење уметности и приватних колекција у Београду. – Музеј применење уметности. Зборник 17, 135–

145.

Кузев, А. 1975. Археологически данни за производството на сграфито и декоративна керамика във Варна през XIII–XIV в. – ИНМВ 11 (25), 140–164.

Манолова-Войкова, М. 2000 Луксозна керамика в българските земи през византийското владичество (XI–XII в.). Автореферат на дисертация за научната и образователна степен "доктор". С.

Макарова, Т. И. 1971. Поливная керамика таманского городища. – В: Керамика и стекло Древней Тмутаракани. М., 119–131.

Микулчиќ, И., М. Билбија 1981. Маркови кули. Водно, Скопје. – МАА 7–8, 205–220.

Морева, Р. 1989. Към въпроса за средновековния Стенимахос. – ИМЮБ 15, 213–229.

Овчаров, Н., Д. Хаджиева 1992. Средновековният манастир в гр. Кърджали – център на епископията Ахридос (XI–XIV в.). – РП XXIV.

Радева, М. 1988. Средновековна керамика от Сливен (XI–XII в.). – ИМЮИБ XI, 45–61.

Татиќ-Ђурић, М. 1960–1961. Три византийске посуде из народног музеа у Београду. – Музеј применење уметности. Зборник 6–7, 24–37.

Шейлева, Г. 1995. Разкопки на средновековно селище, крепост и некрополи край с. Искрица, Гълъбовско, през 1989–1994. (Предварително съобщение). – "Марица-изток". Археологически проучвания. Т. 3. Раднево, 243–288.

Чангова, Й. 1972. Средновековното селище върху тракийския град Севтополис (XI–XIV в.). С.

Чангова, Й. 1992. Перник. Т. 3. С.

Якобсон, А. Л. 1979. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики. Л.

Alison Frantz, M. 1938. Middle Byzantine Pottery in Athens. – Hesperia 7, 429–467.

Babic, B. 1971. Trouvaille scelle de poterie de table Byzantine a Skopsko Kalee. – Archaeologia Iugoslavica XII, 45–49.

Bajalovih-Hadzi-Pesih, M. 1981. Keramika u Srednovekovnoj Srbiji. Beograd.

Bakirtzis, C., D. Papanikola Bakirtzis. 1981. De la ceramique byzantine en glaure a Thessalonique. – Byzantinobulgarica 8, 421–436.

Barnea, I. 1967. Keramika de import. – Dinogetia. Vol. I, 229–276.

Borisov, B. 1989. Djadovo 1. Mediaeval Settelment and Necropolis (11th–12th Century). Tokyo, Tokai University Press.

Dawkins, R. M., J. P. Droop 1910–1911. Byzantine Pottery from Sparta. – ABSA XVII, 23–28.

Harrison, M. R., N. Firatli 1966. Excavation at Sarachane in Istambul (Second and thrid preliminary repotrs). – DOP 20, 1966, 223–238.

Megaw, A. H. S. 1968. Zeuxippus Ware. – ABSA 63, 67–88.

Megaw, A. H. S, R. E. Jines 1983. Byzantine and Allied Pottery: Acontribution by Chemical analisis to problems of origin and disribution. – ABSA 78, 235–263.

Morgan, Ch. 1942. The Byzantine Pottery. – Corinth XI, Cambridge-Massachusetts.

Nicolescu, C. 1959. Ceramika smaltuita din secolele X–XIV in lumina ulterior cercetari archeologice. – SCIA 2.

Papanikola Bakirtzis, D. 1992. A Glazed-Pottery Production Center during the Late Byzatine period. – In: Ceramic Art from Byzantine Seres, 21–35.

Parman, E. 1989. Pottery from Ephesos. – In: Recherchs sur la ceramique Byzantine. Paris, 277–287.

Rice, D. T. 1958. The Great Palace of the Byzantine Emperors. Second report. Edinburg, 110–113.

Sanders, G. D. R. 1995. Byzantine Glazed Pottery at Corinth to 1125. – A thesis submitted to he Faculty of Arts of the University of Birmingam for degree of Doctor of Philosophy. Birmingam.

Spieser, J.-M. 1996. Die Byzantinische Keramik aus der Stadtgrabung von Pergamon. Berlei – New York.

Stevenson, R. B. K. 1947. The Pottery. – In: The Great Palace of Byzantine Emperors. Oxford, 31–63.

Xyndopoulos, A. 1933. Byzantine Pottery from Olynthus. – Exavations at Olynthus 5, Baltimor, 285–292.

Ορλανδου, Α. 1948. Βυζαντινα αγγεια του μουσειου Ροδου. – Αρχειον των βυζαντινων μνημειων τησ Ελλαδοσ, 222–225.

Παλλα, Δ. 1948–1949. Σαλαμινιακα. – Αρχ. εφημερισ, 112–134.

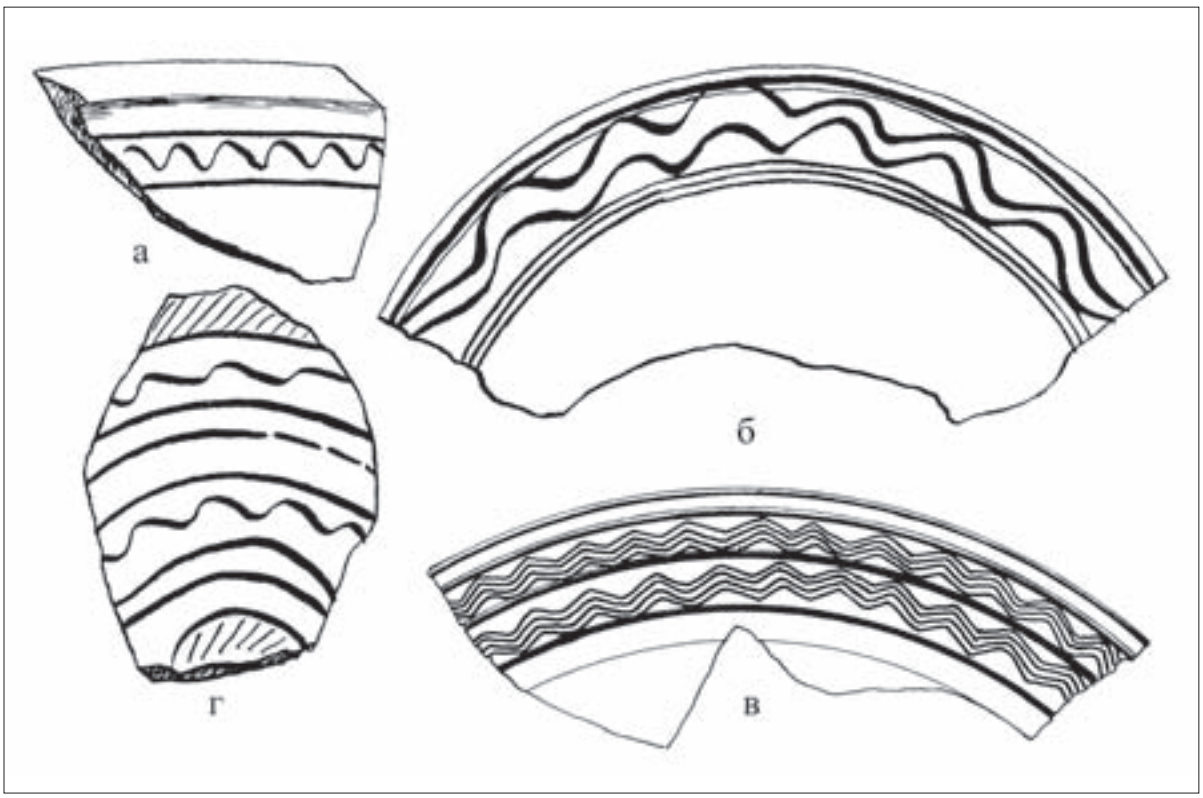

Обр. 1. Фрагменти от сграфито паници от Византия: а – Константинопол; б – Коринт; в – Атина; г – Олинт

Обр. 2. Фрагменти от сграфито паници от Царевец

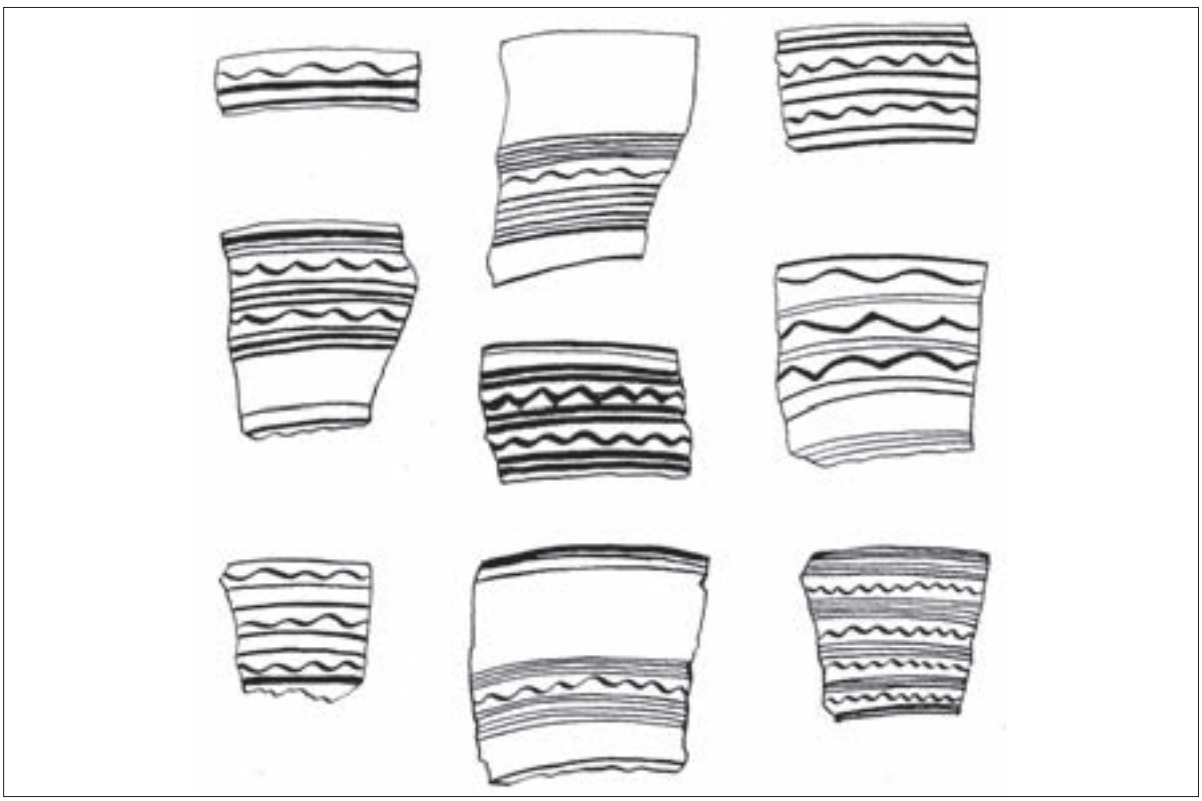

Обр. 3. Фрагменти от сграфито паници от Шуменската крепост

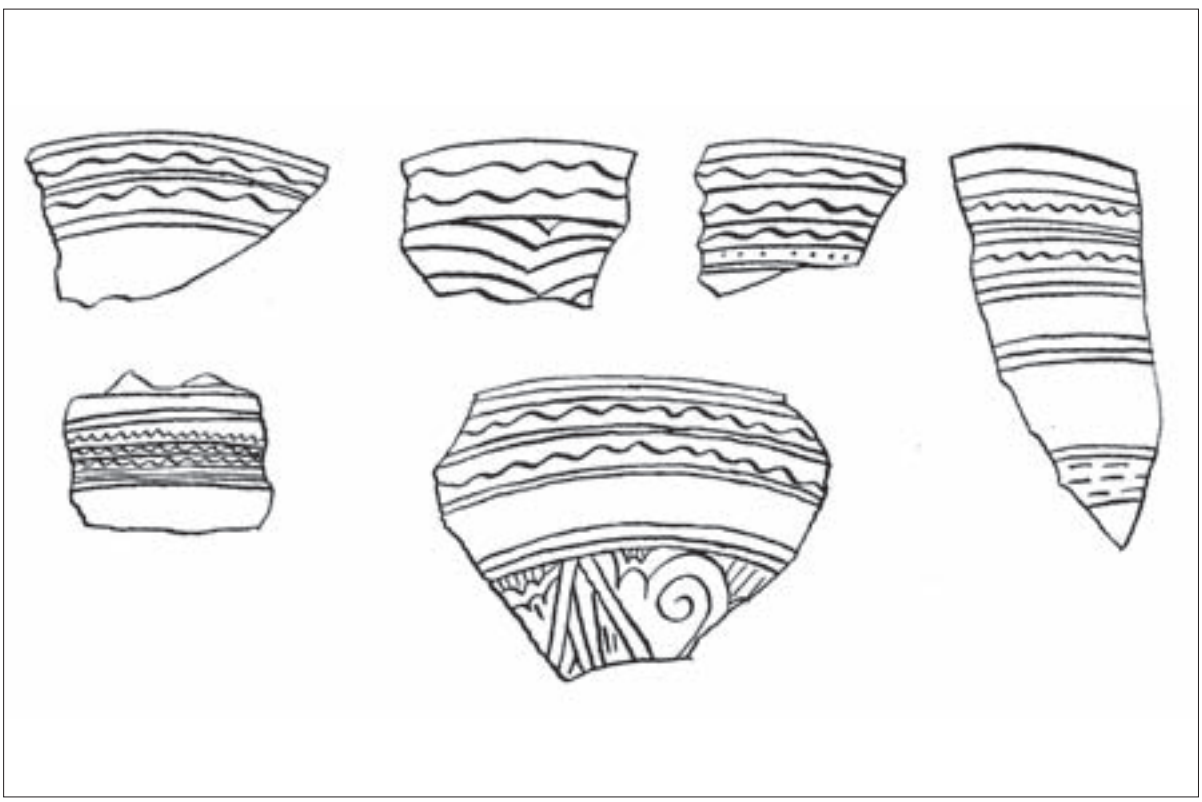

Обр. 4. Фрагменти от сграфито паници от Червен

Обр. 5. а – Фрагменти от сграфито паници от Калиакра; б – фрагменти от сграфито паници от Варна

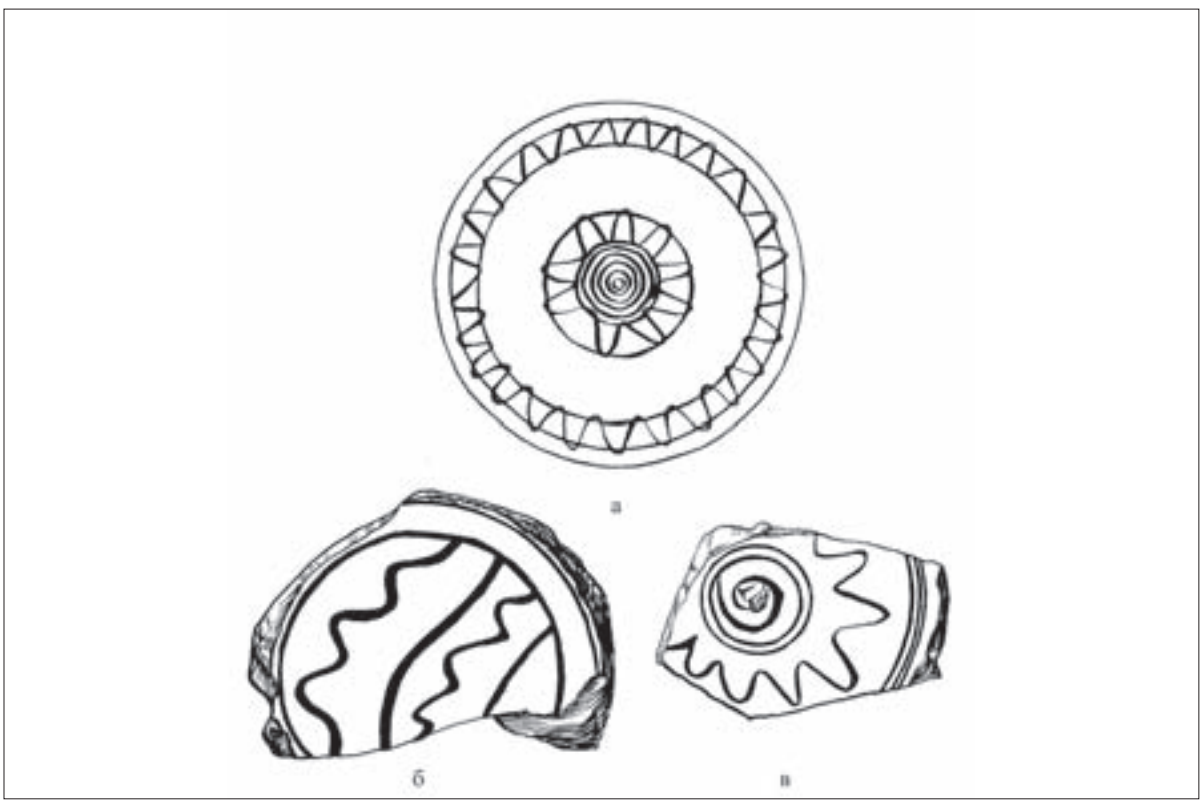

Обр. 6. Фрагменти от сграфито паници от Южна България: а – Дебелт; б – Стенимахос; в – Севтополис

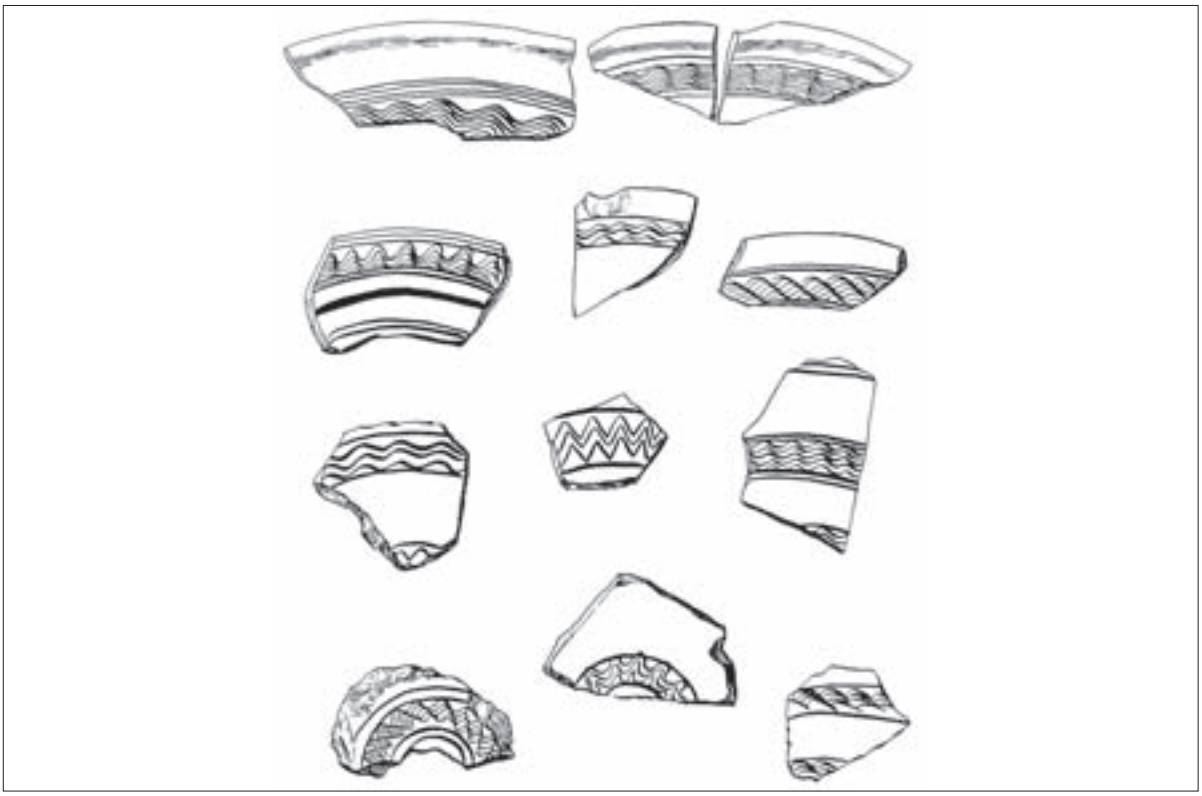

Обр. 7. Фрагменти от сграфито паници от Дядово

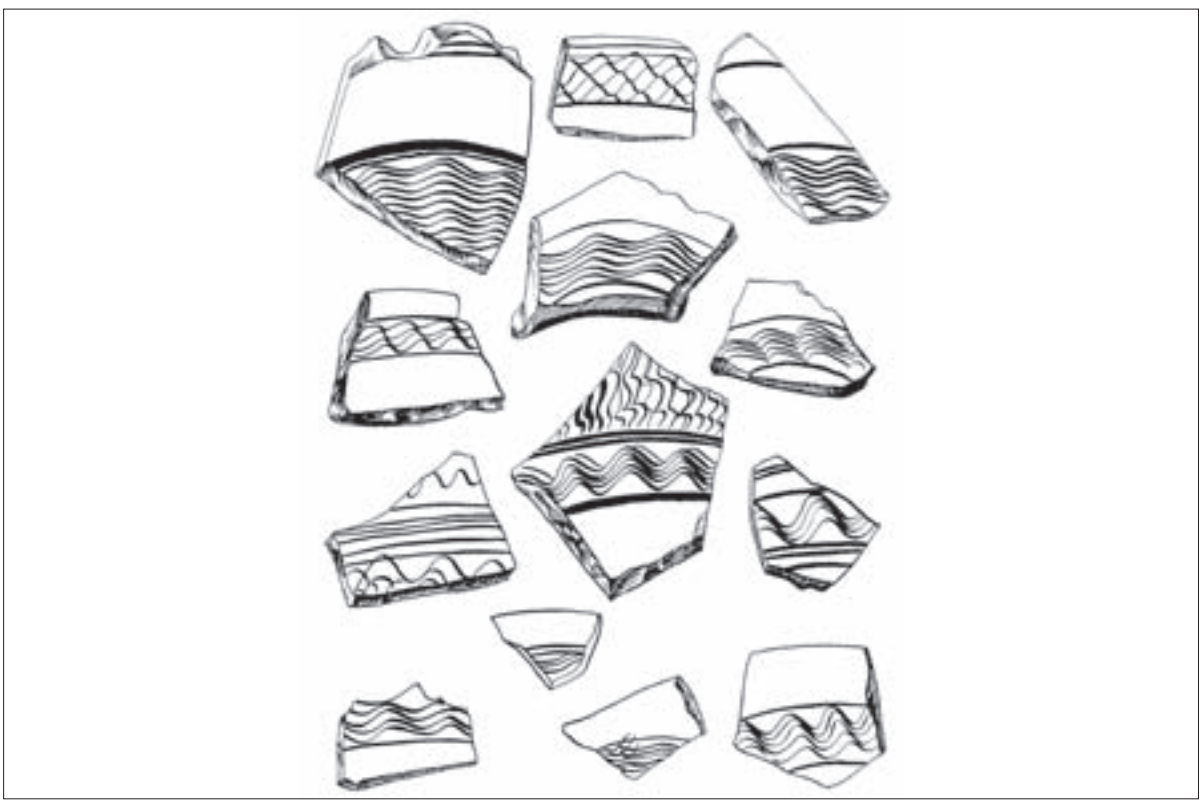

Обр. 8. Фрагменти от сграфито паници от Знаменосец

Обр. 9. Фрагменти от сграфито паници от Искрица

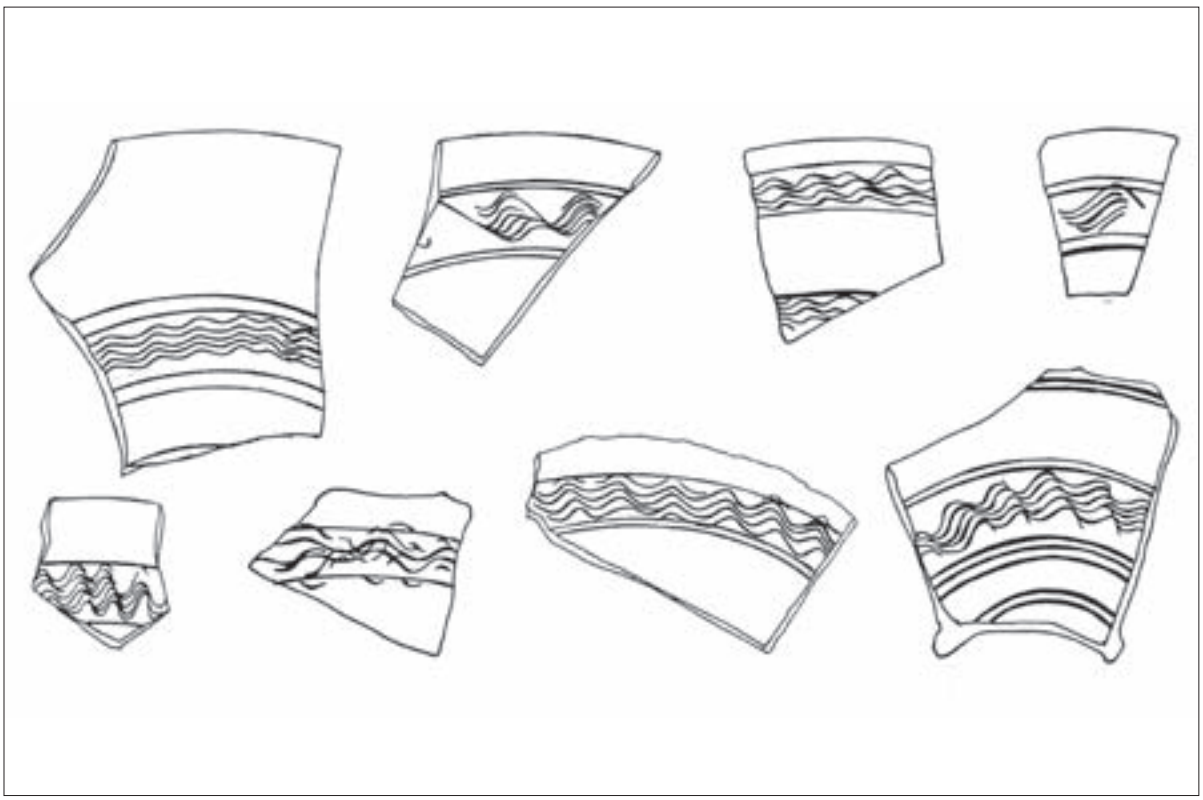

Обр. 10. Фрагменти от сграфито паници от Полски Градец

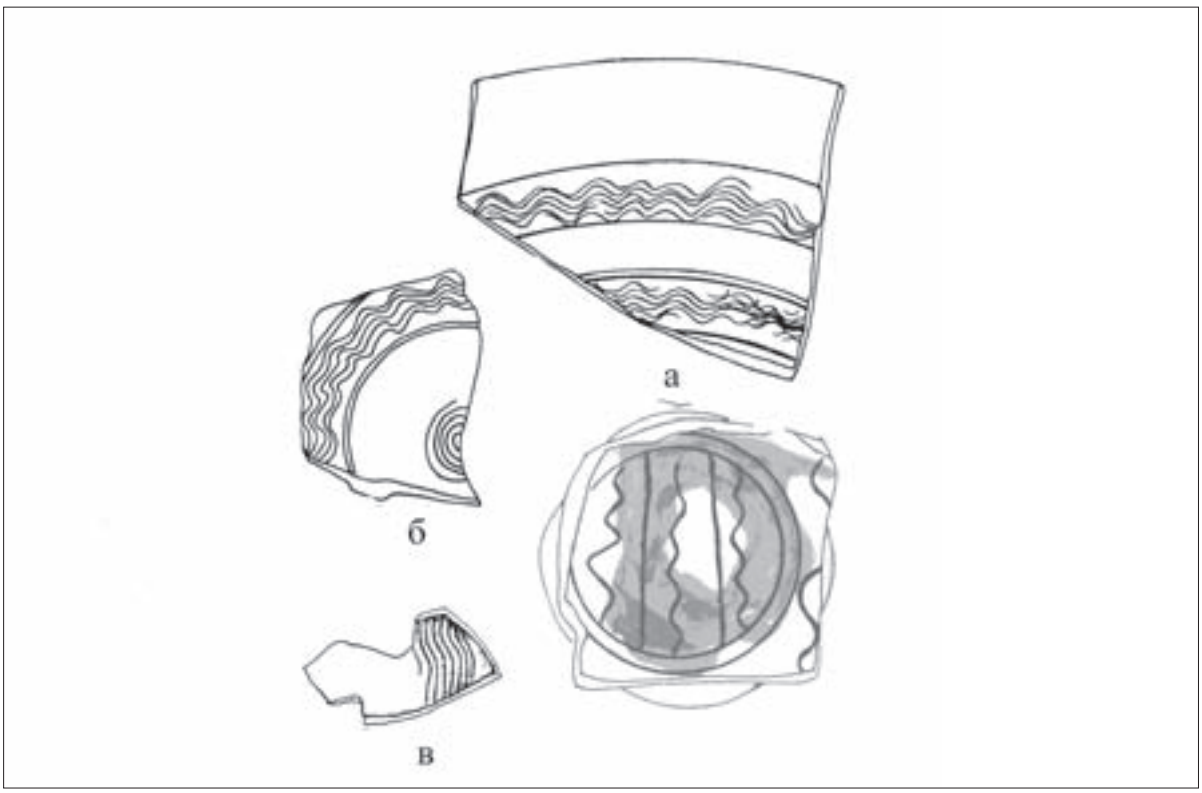

Обр. 11. Фрагменти от сграфито паници: а – Караново; б – Гипсово; в – Крум

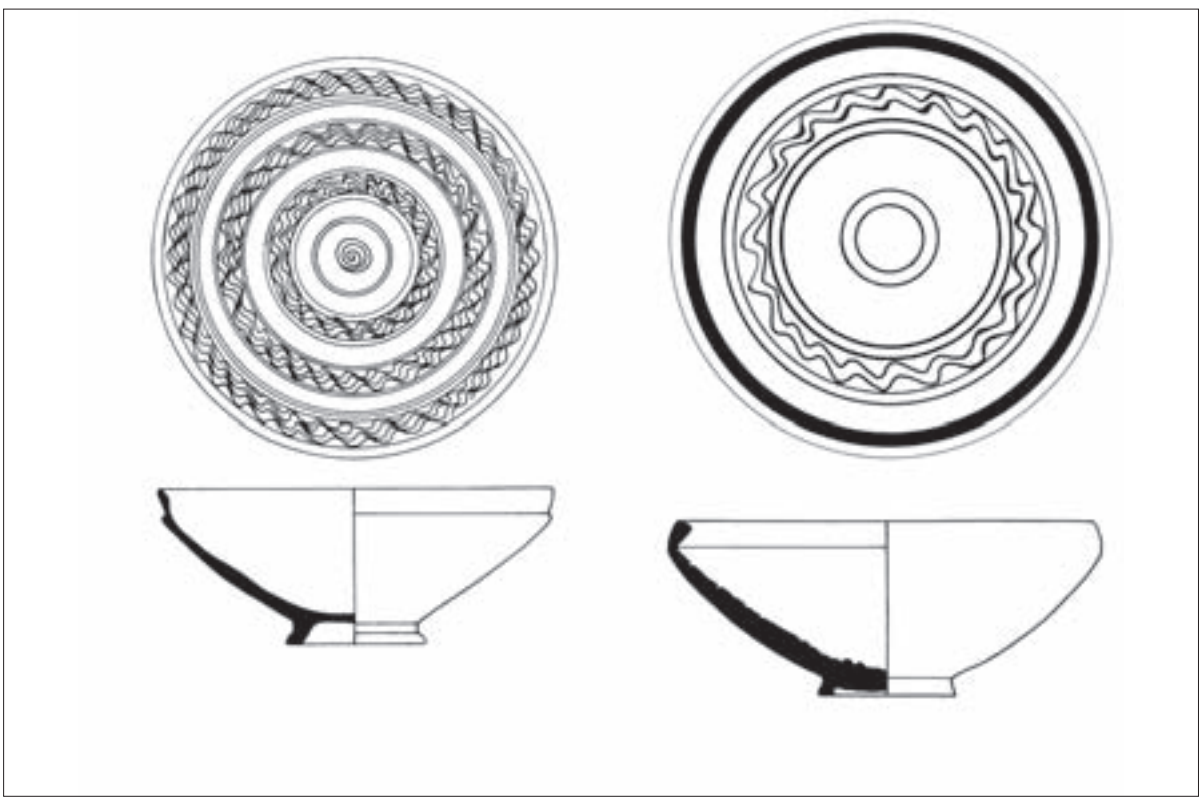

Обр. 12. Сграфито паници от Хисарлъка в Сливен

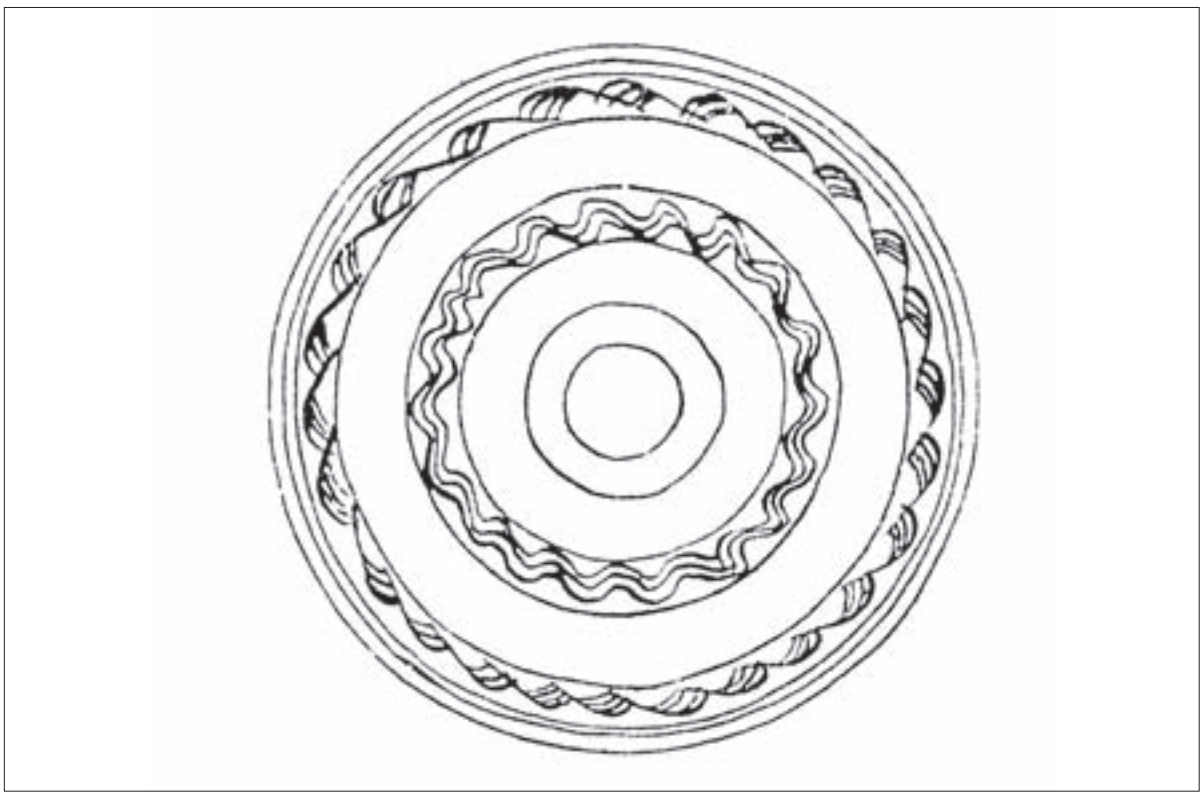

Обр. 13. Сграфито паница от Кърджали

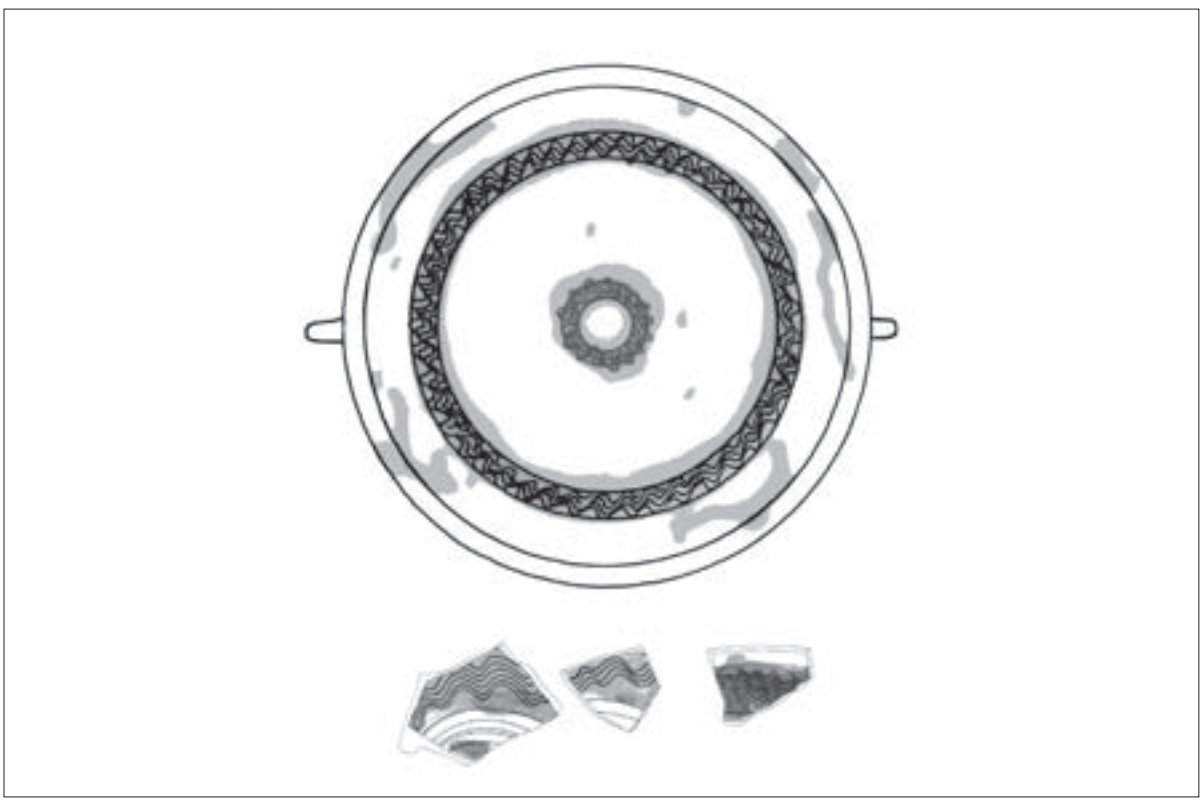

Обр. 14. Сграфито паници, при които глазурата покрива само врязания орнамент: а – Гледачево; б – Знаменосец

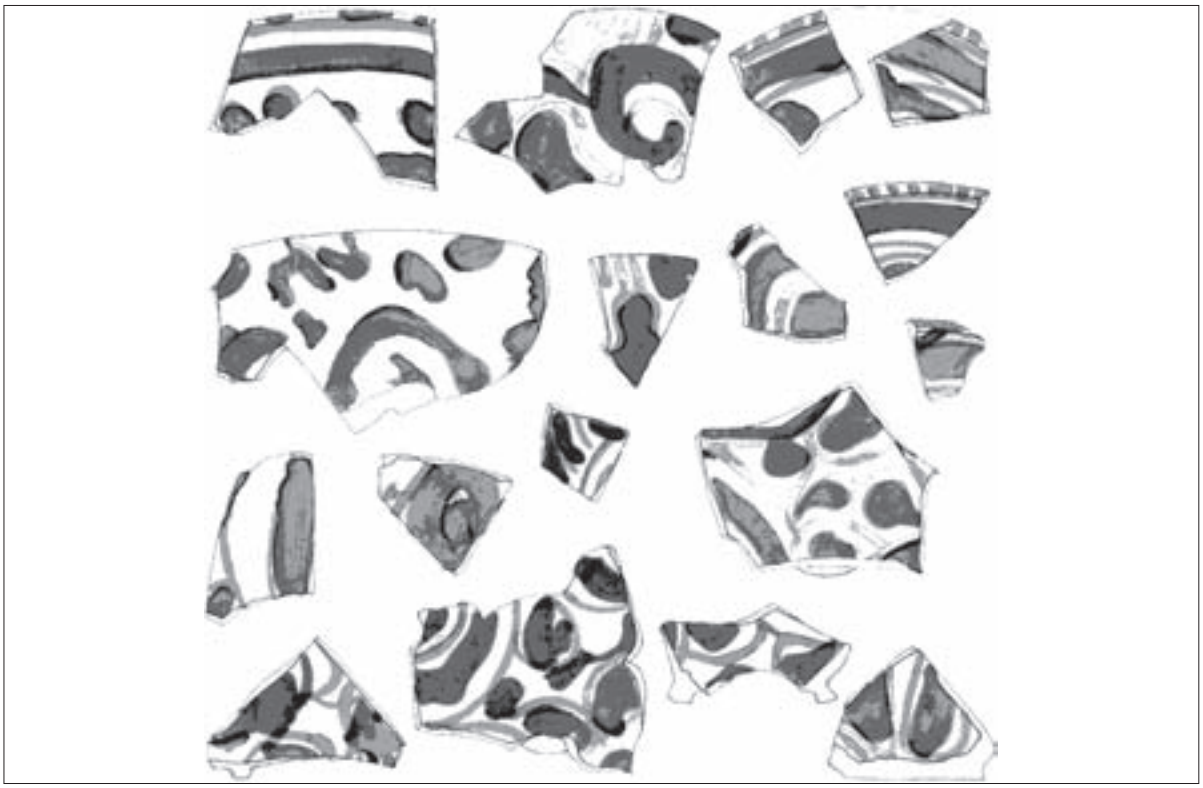

Обр. 15. Фрагменти от рисувана глазирана керамика

ABOUT THE PRODUCTION OF ARTISTIC CERAMICS IN SOUTH-EASTERN BULGARIA IN THE 11TH–12TH CENTURIES

BORIS D. BORISOV

(summary)

Ceramics is the most volumetric archaeological material in all of the villages in the period of the Byzantine domination on the Bulgarian lands. Its research gives opportunities for clarifying lots of important questions about the population in our lands and its origin, manner and culture. In the 11th and especially in the 12th century the artistic ceramics is widespread. Depending on the kind of its covering the ceramics is with a golden slip, a red slip and glazed ceramics. The last one is divided into ordinary, painted and sgraffito ceramics.

This research is about the production of some groups of artistic ceramics in the 11th and 12th centuries in the area of southeastern Bulgaria. It doesn't go into the production of ceramics with a golden slipthat was proved 10 years ago when one of its production centers – the medieval town of "Hissarlucka" in Sliven was located.

For a base of research is used the ceramic material from the medieval villages near Diadovo, Znamenosets, Polski Gradets, the stronghold near the village of Iskritsa, Gipsovo, Gledachevo1, Karanovo, Asenovets, Lyubimets, "Hissarluka" in Sliven and the monastery in the town of Kurdzhali.

The article is about a group of sgraffito ceramics which underglazy ornament is belts of wavy lines, engraved with a comb. This kind of ornamentation is not found in the finds of sgraphite ceramics in the area of Byzantium and in the neighbour countries.

So in the capital Konstantinople and in the other big Byzantine centers – Corinth, Thessaloniqui, Athens, Sparta, Pergamon, Effes, Seres, Salamine, Nemea, Rhodos, Olinth,

etc. there aren't sgraffito vessels with similar decoration. It follows from this that Byzantium is not the native land of this kind of sgraffito ceramics.

Similar ornamentation is not found in the finds from the neighbour Serbia, Macedonia, Rumania, Russia and the Ukraine. The ceramics from the centers of the Second Bulgarian Kingdom (Tsarevets in Veliko Turnovo, Cherven, Shumen, Varna, Kaliakra, etc.) is not different.

The situation is similar in the area of southern Bulgaria. The ceramics is found there only in a small part of the land of southeastern Thrace. The vessels - decorated with belts of wavy lines engraved with a comb predominate. It's a reason to claim that the centers of its production are exactly in this part of the territory of Bulgaria.

A subgroup of sgraffito ceramics from the villages of Gledachevo–1 and Znamenosets provokes special interest. Its glaze covers only the engraved ornament of wavy lines. A dark-oil-green glaze is used there. There aren't analogies neither in the Byzantine nor in other glazed, painted or sgraffito ceramics, except for a group of painted bowls from northeastern Thrace. It's an evidence for their local origin. They have the same locality of spread and probably they have been produced in the same ceramic studios together with the sgraffito ceramics mentioned earlier.

Next evidence about the production of the artistic ceramics are the results from the X-ray-structural, petrographical, crystal-structuraland chemical analyses of models from all kind of medieval ceramics from 11th–12th centuries. They show an astonishing similarity in the composition and the structure of the models, in spite of their location. This is an evidence that the bigger part of the vessels are derived from the production center from the second half of 11th to the end of 12th century. The last argument is the narrow location of spreading of the two kinds of ceramics.

Therefore the production of sgraffito and painted ceramics on the territory of today's southeastern Bulgaria begins in the second half of the 11th century. It's earlier than the beginning of the production in northern Bulgaria where it reaches its bloom during the Second Bulgarian Kingdom.

STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS
Supplementum IV (2005)
Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov

ЕДИН САРКОФАГ С ИЗОБРАЖЕНИЕ НА КОННИК ОТ ULPIA OESCUS

ИЛИАНА БОРИСОВА-КАЦАРОВА

В днешните български земи се открива една немногобройна, но интересна група паметници – каменни саркофази с изображения на конници от римската епоха. Конкретният повод за коментирането на този материал е непубликуван фрагмент от капак на саркофаг от Ulpia Oescus (дн. с. Гиген, Плевенско).

К. Шкорпил (Шкорпил 1905: 464) споменава, че в стената на църковната ограда в с. Гиген има вграден фрагмент от саркофаг. Във фронтонното поле е изсечен релефен тракийски конник, в ъгъла на фронтона – жена върху делфин, в триъгълника на десния фрагмент – глава на медуза. Вероятно става дума за десния акротерий, който днес е отчупен и липсва. G. Koch също споменава саркофаг от Ескус, в чийто акротерий е изобразена "Леда с Ерос и морско същество" (Koch, Sichtermann 1982: 338). Възможно е да става дума за същия фрагмент и в запазения акротерий той да разпознава три персонажа, но изображението е много изтрито и днес тълкуването на образа е затруднено.

Запазеният фрагмент от саркофаг, за който смятам, че е същият, споменат от Шкорпил, се намира в двора на музейната сграда в с. Гиген. Той представлява част от фронтона на капак на саркофаг с единия акротерий, изработен от местен варовик.

Размери

Запазена дължина на фронтона – 1.02 м.
Височина на фронтона – 0.89 м.
Височина на акротерия – 0.82 м.
Ширина на акротерия – 0.69 м.

В триъгълното поле на фронтона е изобразен конник в галоп надясно, с вдигната дясна ръка (вероятно замахващ с копие). Възможно е зад конника да е имало по-малка мъжка фигура, която държи опашката на коня, но поради лошото състояние на релефа е трудно да се каже със сигурност. В лицевото поле на акротерия са изобразени жена и делфин (обр. 1, 1 а). Върху страничното поле на

Обр. 1. Фрагмент от саркофаг от Ulpia Oescus

Обр. 1 а.

акротерия ясно личи гола фигура, полегнала надясно. Свитата в лакътя лява ръка подпира главата. В дясната си ръка, отпусната надолу пред тялото, държи венец, от който излизат нещо като лъчи. Без съмнение това е гений на смъртта (обр. 2, 2 а).

Обр. 2. Фрагмент от саркофаг от Ulpia Oescus – странично поле на акротерия

Обр. 2 а.

Откриването на паметник с изображение на конник в Ескус е много интересно, тъй като такива изображения са редки за този район както върху надгробни, така и върху оброчни плочи.

В днешните български земи са открити и публикувани още седем саркофага с изображение на конник – два от Ratiaria (Филов 1910: 8–16, обр. 3–4; Атанасова 1972: 145–151, обр. 7–11) и по един от с. Долна Бешовица, Врачанско (осуарий) (Цветков 1934), с. Чавдарци (б. Лъджене), Ловешко (Филов 1911: 276–277, обр. 13–15; Кацаров 1929: 80 сл., обр. 30, 35, 36; Димитров 1945: 12, обр. 5; Мънзова 1978: 80 сл., обр. 133, 135 и др.), с. Продановци, Самоковско (осуарий) (Mitova-Djonova 1981: 152–159, abb. 9–13), Филипопол (Дякович 1924: 135–174) и с. Винарово, Чирпанско (Дякович 1924: 171, № 49, обр. 33). Произхождат от провинциите Горна Мизия (Рациария), Долна Мизия (Лъджене), Dacia Mediterranea (Долна Бешовица), Тракия. Всички, без последния, са датирани в средата и втората половина на II в. Осуарият от Долна Бешовица е датиран в последната четвърт на III в. Височината и ъгълът на фронтона на фрагмента от Ескус сочат, че той би трябвало да се датира след края на II в. От съседното на с. Гиген – с. Байкал, произхожда капак на саркофаг с изображение на гении на смъртта в акротериите, датиран в първата половина на III в. Пак в същото време е датиран и друг саркофаг от Ескус, при който починалият е изобразен в раковина. Възможно е саркофазите от Байкал и Гиген да са изработени в едно ателие, обслужвало Ескус и околността му през първата половина на III в.

Четирите саркофага от Северна България (Рациария, Лъджене и вер. Ескус) имат големи сходства по отношение на формата си – те принадлежат на малоазийската група саркофази, за която са характерни капаци с големи акротерии и пластично изобразени керемиди от типа на тегулите и имбриците (Гетов 1978: 14). Двата саркофага от Рациария без съмнение са изработени в едно ателие. Филипополският саркофаг вероятно има връзка с малоазийските аркадни саркофази. Формата на този от Винарово не може да се възстанови.

Погребването в саркофази няма традиция в земите на траките отпреди идването на римляните. Следователно появата на този вид паметници може категорично да се свърже с процеса на романизация (Гетов 1970: 6). От друга страна, саркофазите, открити в България, почти без изключение следват ма-

лоазийски образци. Изцяло липсват изделия от т. нар. група на римските саркофази.

Появата на изображение на конник поставя въпроса доколко то е свързано с малоазийска традиция, където се появява върху саркофази и надгробни релефи далеч преди римската епоха, и доколко може да се търси връзка с вярата на местното население в Тракийския Бог-конник.

След анализ на изображенията на конниците върху нашите саркофази можем да обособим най-общо две иконографски схеми:

– Конник в спокоен ход (Рациария). На единия саркофаг пред конника са изобразени олтар и дърво, а зад конника – мъжка фигура (тип А по Кацаров).

– Конник в галоп надясно, с развята хламида, замахващ с копие (всички останали) (тип В по Кацаров). Върху саркофага Продановци е изобразен само конник без допълнителни елементи или поне такива не личат сега.

Към тази схема в отделните случаи са добавени различни елементи:

– олтар (жертвеник) (Долна Бешовица);

– ловна сцена (Лъджене);

– женска фигура (Филипопол,Винарово);

– дърво (Винарово);

– мъжка фигура зад коня (Филипопол, Лъджене, Ескус (?). Схемата от Филипопол е усложнена от присъствието на втора мъжка фигура пред конника и седнала жена зад конника(?). За разлика от традиционните иконографски схеми върху оброчни и надгробни плочи, тук женският персонаж е зад конника, макар че има няколко изключения (Улметум, Heraclea Lyncestis, с. Султанци, Провадийско – надгробни релефи).

Интересно е да се отбележи различното място, което изображенията заемат върху саркофазите. При двата саркофага от Рациария изображението е поместено в правоъгълна рамка на дългата страна на саркофазите. При осуариите е върху едната тясна страна, при този от Продановци – в медальон. На саркофазите от Филипопол вероятно е на едната тясна страна, под пластично оформена арка с акротерии. При саркофазите от Ескус и Лъджене е във фронтонното поле. Както виждаме, няма предпочитано място за разполагане на този вид изображения. Върху саркофази от Истанбул, Текирдаг, Солун и другаде в Мала Азия (Phul, Moebius 1977: NoNo 367, 368, 385 etc.) конник е изобразяван в правоъгълна рамка на дългата страна на коритото, така както е при тези от Рациария. За последните изображения можем да допуснем, че са директно копирани от първообразите си.

Изображенията на конници върху надгробни паметници поставят въпроса дали те са декоративен елемент или покойникът е изобразяван като конник, или отразяват вярата на траките в Бога-конник. Едва ли може да се отговори еднозначно на тези въпроси. В античното фунерално изкуство няма чисто декоративни елементи. Всяко изображение е символ с определена смислова натовареност. Всички придружаващи изображенията на конник елементи са традиционни за фунералното изкуство – гирлянди, гении на смъртта, Ероси, морски същества и пр. Всички те са свързани с вярата в отвъдния живот и са детайлно коментирани на много места (Димитров 1942; Phul, Moebius 1977; Koch, Sihtermann 1982 и др.). В случаи като тези от Рациария и Долна Бешовица може да се допусне, че покойният е изобразен като конник, както и при някои надгробни плочи в памет на ветерани. Това изображение намира паралели в подобни изображения върху надгробни плочи от същите райони, от които са и саркофазите. Красноречив пример е надгробна стела от с. Горна Бешовица, Врачанско (Иванов 1962: 38–48). В други случаи обаче фигурата на Конника може да не се разглежда като героизирания покойник, а като фигура от по-висш

порядък, като божество.

Върху два, а може би върху три от разглежданите саркофази има изобразена мъжка фигура зад конника. Този елемент е познат от редица надгробни и оброчни релефи. Фигурата е по-малка от тази на конника, понякога е облечена във военни дрехи, понякога в хитон или пък е без дрехи. В някои случаи носи оръжия (копие, меч, щит) и/или държи опашката на коня. Този персонаж не е интерпретиран задоволително засега. Наричан е "слуга", "оръженосец", "придружител", "аколит" (Kazarow 1938; Goceva, Oppermann 1979 и др.), без авторите да се аргументират за избора на тези определения. При всички случаи фигурата заема подчинено положение спрямо Конника. Дали не може да се допусне, че именно този персонаж има връзка с починалия или този, за когото се прави оброка, а Конникът е или самото божество, или медиатора между смъртните и боговете?

Надгробните паметници с изображения на конници имат отношение към проблема за възникването на иконографията на Тракийския Бог-конник. Всички елементи, известни от надгробни и оброчни плочи с изображения на конник от днешните български земи – олтар (жертвеник), дърво със или без змия, женски персонажи, мъжка фигура зад коня, ловни сцени – присъстват в надгробни релефи от Мала Азия от предримската епоха (Phul, Moebius 1977: NoNo 390, 1330, 1339). В тракийска среда тази иконография търпи някои изменения – "Конник, връщащ се от лов" (тип С на Кацаров) е нов момент. Доколкото ми е известно, напълно отсъства върху надгробни паметници. Специфична иконография се наблюдава и в провинция Македония, където се среща Конник, размахващ камшик, а в един сигурен случай – надгробна плоча от Пиперица (Димитров 1939: 38, обр. 54) – т. нар. камшик представлява змия.

За да се разтълкуват правилно изображенията на конници върху надгробните паметници, е необходимо да се държи сметка за района, в който се откриват, за етническия произход и занятията на починалите. Както беше споменато, използването на саркофази при погребения няма традиции в земите на траките отпреди идването на римляните. Този обичай не просъществува повече от два века. Появата на Конник върху саркофази е свързана безспорно с малоазийското фунерално изкуство. Но в земите на траките това изображение намира радушен прием и явно добре се вписва в традиционните местни представи. Доказателство за това обаче е не толкова развитието на надгробния релеф, колкото на оброчния, където именно се наблюдава промяната в иконографията на Конника, даваща основание да говорим за съществуването на Тракийски бог-Конник.

ЛИТЕРАТУРА

Гетов, Л. 1970. Погребални обичаи и гробни съоръжения у траките през римската епоха. – Археология № 1, 1–12.

Гетов, Л. 1978. За вноса на саркофази в Одесос през римската епоха. – Археология № 2, 13–19.

Димитров, Д. П. 1939. Портретът върху античните надгробни плочи от римско време в Североизточна Македония. – ИБАИ XIII, 1–128.

Димитров, Д. П. 1942. Надгробните плочи от римско време между Дунава и Балкана. С.

Дякович, Б. 1924. Барелефи на Тракийския конник. – ГНБ – Пловдив, 135–174.

Иванов, Т. 1962. Новооткрит старохристиянски некропол при с. Горна Бешовица, Врачанско. – Археология № 2, 38–48.

Кацаров, Г. 1929. Ловеч и Ловчанско I, с. 80 сл.

Мънзова, Л. 1978. Антична скулптура в България. С.
Филов, Б. 1910. Избрани паметници на античното изкуство в България. – ИБАД I, 8–16, обр. 3–4.
Филов, Б. 1911. Новооткрити старини. – ИАД, 2, 276–277.
Цветков, А. 1934. Село Долна Бешовица, Врачанско. – ИБАИ VIII, 1934, 449–450, обр. 265–267.
Шкорпил, К. 1905. Абоба – Плиска. Окопы и земляныя укрепленія Болгаріи. – ИРАИК 10.
Goceva, Z., M. Oppermann. 1979. Corpus Cultus Equitis Thracii I – Monumenta orae Ponti Euxin Bulgariae. Leiden.
Kacarov, G. 1938. Die Denkmaeler des Thrakischen Reitergottes in Bulgarien. Budapest.
Koch, G., H. Sichtermann 1982. Roemische Sarkophage. Muenchen.
Mitova-Dzonova, *D.* 1981. Steinurnen mit plastischer Verzierung aus des Provinz Thrakien. – In: Spartacus. Symposium Rebus Spartaci gestis dedicatum 2050 A. Blagoevgrad. 20–24. IX 1977. C.
Pful, E., H. Moebius. 1979. Die oestgriechischen Grabreliefs. Mainz am Rhein.

A SARCOPHAGUS WITH REPRESENTATION OF HORSEMAN FROM ULPIA OESCUS

ILIANA BORISOVA-KATZAROVA

(summary)

The object of this article is a fragment of a limestone sarcophagus, found in Roman colony Ulpia Oescus. The preserved part is from the lid of the sarcophagus. The shape shows that it belongs to the Asia Minor-group of sarcophagi. On the fronton is represented a Horseman. A small naked male figure can be noticed behind the horse. On the front field of the preserved acroteria is represented a woman, probably dolphin and may be male figure, but the condition of the stone is not good, so the interpretation is hard. On the lateral side of the acroteria *genius mortis* is presented. The sarcophagus could be dated in the first half of III century AD. It was produced in a workshop, situated in the vicinity of Oescus. The fragment with these images is commented in the context of six other sarcophagi with similar representations from roman time, found in Bulgarian lands – two from roman Ratiaria, one from roman Philipoppolis and from villages Dolna Beshovitca (near Vratca), Chavdartci (former Ludjene) (near Lovech), Prodanovtci (near Samokov) and Vinarovo (near Chirpan).

STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS
Supplementum IV (2005)
Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov

"ДВУБОЙ С ЛЪВ" ПРИ ИЗОБРАЖЕНИЯТА НА ТРАКИЙСКИЯ КОННИК: АНАЛИЗ НА БАЗА ДАННИ*

ДИЛЯНА БОТЕВА

Идеята, защитавана в настоящия текст, се роди в хода на работата ми върху оброчните релефи и статуетки, открити в тракийското светилище на Асклепий Лименос край гр. Сливница (Софийско) през 1982 и 1983 г. В основната си част тези паметници бяха обработени и подготвени за публикация "на територията" на Катедра "Археология" при Историческия факултет на Софийския университет, а неин ръководител тогава бе честваният с настоящия сборник юбиляр. Признателна съм му за разбирането и за търпението, с което понасяше временната "експанзия" на оброчните паметници върху значителна част от работната площ в катедрата, както и за дадените съвети и споделените знания.

* * *

При някои паметници на ловуващия Херос под коня е представен единствено лъв, тичащ надясно. Липсва куче или пък друго животно, което би могло да бъде дефинирано еднозначно като обект на лов (фиг. 1). Няма съмнение, че посланието на тези изображения се различава значително от релефите, при които Конникът е представен невъоръжен, в спокоен ход и придружаван от лъв (фиг. 2).

В специализираната книжнина от Г. Кацаров насам (Kazarow 1938: 6; LIMC VI: 1023) лъвът е интерпретиран еднозначно като спътник и помощник на Конника, независимо от конкретния сюжет на изображението[1]. В такъв случай лъвът би символизирал върховния статус на Тракийския Херос в човешката, герои-

Фиг. 1. Оброчна плочка от с. Кюлевча, Шуменско (CCET II–1: 383)

* Основната работа по анализирането на разглежданите тук паметници осъществих по време на специализация в Работната група по семиотика при ТУ – Берлин с финансовата подкрепа на Фондация *Alexander von Humboldt*. Създател и дългогодишен ръководител на лабораторията е проф. Роланд Познер, който ми помогна да аргументирам и доразвия търсенията си при проучването на тракийските оброчни релефи.

Фиг. 2. Оброчна плочка от района на Тулча (CCET IV: 10)

ческата и божествената йерархия. Подобна реконструкция би била допустима, като се имат предвид данните за евентуалното възприемане на лъва в Тракия като "царска емблема" (Рабаджиев 1986: 113)[2]. Сведението на Плутарх, че "Котис подарил от своя страна лъв на едного, който му подарил пантера", също би могло да подкрепи тази линия на мислене[3].

Съществува все пак и друга възможност, подсказвана от самите паметници. Тук на първо място ще спомена един фрагмент от релеф,

Фиг. 3. Фрагмент от релеф, открит в светилището край Сливница

открит в светилището край Сливница (фиг. 3)[4]. Този паметник представя тромаво движещ се лъв с глава, наведена надолу, което създава впечатление за ранено животно (Ботева 1985 а: 55, No 27). За съжаление до нас е достигнал само фрагмент от оброчна плочка, чието цялостно изображение остава неизвестно. Все пак, заради цялостната ситуация на намирането му, има основания да се предполага, че фигурата на ранения лъв е част от паметник с изображение на Тракийския конник.

Сюжетът "двубой с лъв" / "лов на лъв" е добре познат в древността, вкл. до времето на Късната античност[5]. Засвидетелстван е например чрез многобройни митове. Достатъчно е да напомня, че Херакъл е победител в две независими едно от друго единоборства с лъв като антагонист: той успява да убие и киторонския, и немейския лъв. Такъв изход имат и две единоборства с лъв, засвидетелствани за исторически личности като Александър Велики и Лизимах (Delev 1995; Briant 1993). Обвързаността на македонския царски двор със сюжета, представящ конник при лов на лъв, се доказва и от стенописа върху фасадата на прочутата гробница във Вергина (Andronikos 1978: 18–19). П. Бриан датира този стенопис във времето след 323 г. пр. Хр. (Briant 1993: 277), тъй като вижда в него силно ахеменидско влияние. Прави наистина впечатление почти пълното отсъствие на този сюжет сред паметниците на конен Херос, открити в земите на Древна Елада. Засега е известно само едно изключение – релеф от Атина, датиращ от III–II в. пр. Хр. (LIMC VI: 1052, No 453).

Изглежда сюжетът "двубой с лъв", при който главният персонаж е качен на кон, е засвидетелстван и в предримска Тракия. Несигурността се дължи на две сребърни апликации с позлата от все още непубликуваното Луковитско съкровище (фиг. 4, а–б)[6]. Изобразеното върху тях животно, атакувано от конника, се идентифицира различно от отделните

Фиг. 4, а–б. Апликациите от Луковит

изследователи. При първото съобщение за тази находка в научната литература животното в краката на конника е определено като лъвица (Димитров 1957: 66). Сравнително неотдавна бе предположено, че торевтът е представил пантера (Венедиков 1996: 38). Най-често изображението е "четено" като лъв[7]. Склонна съм да приема, че определени иконографски детайли подкрепят тълкуването на атакуваното животно върху апликациите от Луковит именно като лъв (Boteva 2000: 968 сл.).

За предримска Тракия античните автори съобщават фабулна развръзка на този сюжет, белязана от смъртта на героя. От Конон научаваме за предание, според което Олинт, брат на Резос и син на тракийския цар Стримон, "загинал на лов, като влязъл доброволно в борба с един лъв"[8]. Не е сигурно дали и как това предание се вписва в евентуални собствено тракийски митологични представи. Едно възможно обяснение вече е обосновано в литературата. Ив. Маразов например, който от всички изследователи досега най-подробно е анализирал сведението, разглежда ценностното изпитание на Олинт като резултат от смъртта на законния цар (Резос) и необходимостта следващият брат да докаже, че е достоен за престола. "Той не преминава царското изпитание и загива. Заедно с него е сложен край на самата династия" (Маразов 1992: 353)[9].

* * *

Сюжетът "двубой с лъв" при паметниците на Тракийския конник е засвидетелстван досега единствено върху засводени оброчни релефи в три иконографски разновидности[10]:

1. Херос в единоборство с лъв – 7 броя[11].
2. Двубой с лъв в присъствие на две жени – 2 броя.
3. Двубой с лъв в присъствие на жена – 1 брой.

Прави впечатление пълното отсъствие на четири важни иконографски елемента: кучето, змията, лирата и миниатюрният конник. Особено значима при анализираните релефи ми се струва липсата на куче, което е една от главните действащи фигури при паметниците на Тракийския Херос. Активното участие на кучета при лова на лъв е засвидетелствано върху фриза от Вергина[12]. За разлика от това изображение, при тракийските оброчни релефи атаката на Конника срещу лъва е лишена от внушение за ловна сцена. Затова в случая изглежда би било по-вярно да се говори за "двубой с лъв", а не за "лов на лъв".

За коректното "разчитане" на този сюжет много показателно би могло да се окаже липсата на змия. Защото едва ли е случайно, че от своя страна единственият сигурен засега паметник, който представя еднозначно "миролюбивите" чувства между Конника и представения "самотно" в краката на коня лъв (фиг. 2), включва змията като иконографски елемент.

1. Херос в единоборство с лъв

В **иконографско отношение** групата, която включва седем релефа, е ясно оформена в рамките на една много опростена схема. Херосът е въоръжен с копие. Само при един паметник той държи щит в лявата си ръка (Kazarow 1938: 141, Abb. 59). Прави впечатление задължителното присъствие на олтар пред тичащия надясно лъв (фиг. 1). Това са всичките елементи на пластично пресъздадения сюжет "Херос в единоборство с лъв", доловим в тракийска среда чрез оброчните паметници от

римската епоха.

Една от важните характеристики на този сюжет е **разпространението** му върху относително ограничена територия както на север от Хемус, така и на юг от тази планина.

В земите между река Дунав и Стара планина разглежданите релефи са открити в селата Кюлевча (Шуменско) и Самоводене (Великотърновско). Наблюдението изглежда значимо заради факта, че точно в тази територия се вписва и Мадарският конник, където победеното животно е именно лъв (срв. Неделчев 2003: 138 сл.). Но нека напомня, че за разлика от тракийските оброчни релефи тук е представено и куче като спътник на конника. Все пак налагат се още две пояснения. Скалата с релефа е разположена във възвишенията непосредствено на изток от съседните села Мадара и Кюлевча. Паметникът, чийто произход се свързва със с. Кюлевча (фиг. 1), е открит в местността Дараач баир (CCET II–1, 383), който се намира по прекия път между Мадара и Кюлевча. В случая едва ли става дума за случайно съвпадение. По-скоро тези факти свидетелстват за популярността и продължителния живот на сюжета "двубой с лъв" на така очертаната територия.

В земите на юг от Старопланинската верига разглежданият сюжет се среща в два ясно оформени района. Така два от релефите са намерени в светилища в пазарджишките села Огняново и Звъничево. За един се съобщава, че произхожда от "Пещера, Пловдивско" (Kazarow 1938: 134, No 754; LIMC VI: 1052, No 456), но по-вероятно е да става дума за град Пещера (Пазарджишко), а не за с. Пещера (Смолянско) (срв. Мичев, Коледаров 1989: 212). Ако това е така, то много е възможно паметниците да са взаимно повлияни, ако не и да са с общ произход.

Вторият район в земите на юг от Хемус се оформя благодарение на двата релефа от светилището при Перник (Любенова 1980: 106–107, No 8, обр. 30; 109, No 37, обр. 53). Единият от тях е фрагментиран, но заради вдигнатата нагоре дясна ръка на Конника сравнително сигурно може да бъде "разчетен" като изображение на двубой с лъв. Ако към тях добавим и релефа от светилището при Сливница, запазил фигурата на (ранен?) лъв (фиг. 3)[13], който обаче не е отчетен статистически поради своята фрагментарност, картината на разпространение на сюжета "двубой с лъв" в земите на Римска Тракия се допълва с трети район. Става дума за пространството, очертано от съвременните градове Сливница и Перник.

При анализа на **епиграфските данни**, засвидетелствани при паметници на "Херос в единоборство с лъв", правят впечатление няколко момента. Струва си да се отбележи например, че и двата релефа, открити в земите между Дунав и Хемус, са анепиграфски, докато и петте, открити на юг от Хемус, носят старогръцки надпис. Като се има предвид цялостната картина на тракийските вотивни плочки, в случая се налага усещането за един сравнително висок процент на надписаните оброчни паметници с разглежданата сцена. Засвидетелстваните епиграфски данни са представени тук в табл. 1.

Прави впечатление, че имената на двама от посветителите са безспорно тракийски (Μουκαζενις Επταλ[ου] и [- - -] Βριζεν[εο]ς – срв. IGBulg. III–1, стр. 282–283) или съдържат тракийски елемент (Πύρος Διζαλου – срв. Detschew 1976[2]: 133). Макар и с известно колебание, името Αυγαζων също би могло да бъде определено като тракийско (IGBulg. III–1, стр. 283)[14].

За съжаление надписът от с. Огняново (Пазарджишко) е фрагментарно запазен, поради което до нас не са достигнали данни за адресата на това посвещение. Надписът върху релефа от Звъничево (Пазарджишко) е адресиран кратко "на Господаря". "На Господаря Ас-

клепий Кейлайскенос" е посветен един от релефите, открити в светилището при Перник. Почти сигурно е, че и втората оброчна плочка от Перник е имала същия адресат, възможно само с друг вариант на локалния епитет.

Съвсем неочаквано звучи посвещението върху релефа от Пещера: "На боговете Диоскури". Най-изненадващото при този паметник е обвързването на изображение на Тракийския конник, при което той е представен съвсем сам, с посвещение за "боговете Диоскури". Засега няма задоволително обяснение за този факт (срв. и LIMC VI: 1052, No 456; CCET IV, 36). В случая се добавя несигурността дали тук са визирани конкретно двамата братя Полидевк и Кастор, известни от древногръцките митове. Потенциално е възможно, но пък е недоказуемо, името "Диоскури" тук да е употребено като превод-означение за синовете на Зевс, какъвто например е Херакъл.

2. Двубой с лъв в присъствието на две жени

Досега са известни само два релефа с този сюжет (фиг. 5). И двата **произхождат** от район, очертан вече благодарение на паметниците от разгледаната по-горе група "Херос в единоборство с лъв". Открити са в днешна Североизточна България – в светилището на Херос Пюрмерулас при с. Люблен (Разградско) (CCET II–2, 566) и в Русе, античната Сексагинта Приста (CCET II-2, 619). Така в източните части на пространството между Дунав и Стара планина се оформя един сравнително малък триъгълник с върхове с. Кюлевча (Шуменско), Русе и с. Самоводене (Великотърновско), където са концентрирани находките на паметници с изображение на Тракийския конник в двубой с лъв.

Като **изображение** тези паметници представят сцена, която комбинира елементите на сюжета "Херос в единоборство с лъв" с добре познатата сред оброчните плочки на Тракийския конник, но все още неясна като внушение иконографска група, съставена от две женски фигури пред коня и аколит, който върви след коня, хванал опашката му (Ботева 2000: 31–32; Ботева 2002: 400)[15]. Върху релефа от светилището на Херос Пюрмерулас женските

Таблица 1

Епиграфски данни, засвидетелствани при паметници на Тракийския конник с изображение тип "Херос в единоборство с лъв". Базата данни включва 7 такива релефа, два от които не носят надпис

№	Произход и публикация	Адресат	Адресант	Вотивна формула
1.	Звъничево, Пз **светилище** Kaz.141, Abb. 59 = IGBulg. III–1, 1079	[κ]οιρίῳ	Μουκαζενις Επταλ[ου]	δῶρον
2.	Пещера, Пд Kaz. 754, Abb. 378 = IGBulg. III–1, 1319	Θεοῖς Διοσκόροις	Αυγαζων	ὑπὲρ αὐτοῦ καὶ τῶν ἰδίων εὐχήν
3.	Огняново, Пз **светилище** Kaz. 874, Abb. 421 = IGBulg. III–1, 1366	фрагментиран паметник	- - - Βριζεν[εο]ς	εὐχήν
4.	Перник **светилище** Любенова 1980:106, 8 = IGBulg.V, 5801	Κυρίωι Ἀσκληπιῶι [Κ(ε)ι]λαισκηνωι	...(.)ία Πλωτεῖνα	ὑ[πὲρ τοῦ] ἀνδρὸς […Σ]αλλουστίου Λούπου εὐξαμένη ἀνέθηκεν
5.	Перник **светилище** Любенова 1980:109, 33 = IGBulg.V, 5826	фрагментарен паметник	Πύρος Διζαλου	εὐχήν

Фиг. 5. Оброчна плочка от с. Люблен, Търговищко (CCET II–2: 566)

фигури са представени така, сякаш са стъпили върху олтар, докато при този от Сексагинта Приста те са зад олтара, който само е загатнат и е със съвсем малки размери.

Паметниците от тази група потвърждават напълно и дори задълбочават споделеното по-горе впечатление за сравнително висок процент на **надписани** оброчни плочки със сцена "двубой с лъв". Базата данни включва два релефа с този сюжет, като и двата носят латински надпис с адресат "Херос" (вж. табл. 2).

Релефът от Люблен е посветен в светилището на Херос Пюрмерулас от войника Aurelius Mucapaibes, чието име подсказва тракийски произход, но и доказва получено римско гражданство в контекста на една от двете възможни Аврелиеви романизации: от времето на Марк Аврелий или на Каракала.

3. Двубой с лъв в присъствието на жена

Засега е известен само един оброчен релеф на Тракийския конник, чиято **иконография** включва двубой с лъв в присъствието на стояща пред коня жена (Kaz., 602, Abb. 300). Женската фигура е изобразена сумарно, но и достатъчно ясно, за да личи, че главата е покрита с химатион. Отчетливо се вижда и олтарът, върху който е стъпил конят с предното си копито.

Паметникът е **намерен** в района между селата Лисец и Баховица (Ловешко) без археологически контекст. Прави впечатление, че релефът е открит извън очертаните по-горе територии на разпространение на сюжета "двубой с лъв" в римската епоха. В същото време чрез своя произход той би могъл да се свърже със съобщените по-горе Луковитски апликации от предримската епоха.

Разглежданата оброчна плочка носи латински **надпис** (срв. ILBulg., 259), чиито пълни данни са представени в табл. 3.

Оброчната плочка е посветена от Aurelius Pirurus, чието име подсказва съдба, сходна с тази на "познатия" ни вече от аналогичен паметник Aurelius Mucapaibes. И двамата са войници от помощните войски, чийто род остава обаче неизвестен по отношение на Mucapaibes. Името Pirurus се определя като тракийско (Detschew 1976[2]: 370 и 386), дока-

Таблица 2

Епиграфски данни, засвидетелствани при паметници на Тракийския конник с изображение тип "Двубой с лъв в присъствието на две жени"

№	Произход и публикация	Адресат	Адресант	Вотивна формула
1.	Люблен, Тщ **светилище** CCET II-2, 566	Heroni	Aurelius Mucapaibes miles	ex votum l(ibens) m(erito) p(osuit)
2.	Sexaginta Prista CCET II-2, 619	Heroni	- - - - Marcianus Lecti	vot(um) sol(vit)

то гентилът Aurelius свидетелства за получено римско гражданско право при Марк Аврелий или при Каракала.

Прави също впечатление, че и двете посвещения са свързани по някакъв начин с Пюрмерулас: това на Мукапайбес е "поднесено" в светилището на Херос Пюрмерулас при с. Люблен (Търговищко), докато това на Пирурус носи посвещение Sancto Pirmer(ulae). Приемливо обяснение за този факт засега няма.

* * *

При сегашното ниво на проученост на паметниците на Тракийския конник всеки един извод би могъл да бъде единствено предварителен и би бил белязан от голяма степен на хипотетичност. Поради тази причина на сегашния етап предпочитам да завърша анализа на релефите, представящи Хероса в двубой с лъв, само с обобщение на оформилите се наблюдения.

1. Прави впечатление, че разглежданите паметници са относително малко на брой, което пък подсказва, че сюжетът "двубой с лъв" не е особено популярен сред тракийското общество. Тяхното разпространение **засега** е концентрирано основно в три района: на север от Хемус – в триъгълника с. Кюлевча (Шуменско) / Русе / Самоводене (Великотърновско), а на юг от планината – в Пазарджишко / Пловдивско, както и в Перник / Сливница. Една от възможните причина за този феномен е обвързаността на разглеждания сюжет с определени ателиета. Съществуват естествено и други потенциално възможни причини, но за тяхното формулиране са необходими многобройни допълнителни изследвания.

2. Едва ли е случайна липсата както на значителна иконографска вариативност, така и на "разточително" въвеждане на иконографски елементи при представянето на този сюжет. Отсъствието тук на изключително важни за традиционните изображения на Тракийския конник "фигури" като кучето, змията, дървото, лирата, миниатюрния конник, при задължителното присъствие на олтар и допустимото такова на една жена, както и на групата от две жени и аколит, би трябвало да има своето логично обяснение. Формулирането обаче на такова обяснение засега остава невъзможно.

3. Прави впечатление изключително високият процент на "надписани" оброчни релефи с изображение на "двубой с лъв" (80%)[16]. От десет сигурни паметника, осем "проговарят" чрез надписите, поръчани от техните дедиканти. Наред с това сме изправени пред красноречивия факт, че почти всичките посветители носят по едно или две тракийски имена. Изключенията от това правило са две: ...(.)ία Πλωτεῖνα (срв. табл. 1, № 4) и [- - - -] Marcianus Lecti (срв. табл. 2, № 2). Натрапва се усещането, че за разлика от повечето тракийски паметници на Хероса, които като че ли са продукт на и функционират в едно безкнижовно общество, оброчните плочки с изображение на "двубой с лъв" са предпочетени в повечето случаи от посветители с тракийски произход, възприели класическата антична епиграфска традиция. От друга стра-

Таблица 3

Епиграфски данни, засвидетелствани при единствения известен засега паметник на Тракийския конник с изображение на "Двубой с лъв в присъствието на жена"

№	Произход и публикация	Адресат	Адресант	Вотивна формула
1.	между Лисец и Баховица, Лч Kaz.602, Abb. 300 = ILBulg., 259.	Sancto Pirmer(ulae)	Aurelius Pirurus mil(es) alarix *(sic)*	няма

на, това би могло също да означава, че вдъхновението за избора на този сюжет се корени не в устно разпространяваните и съхранявани през поколения тракийски наративи, а в мотиви или разкази, достъпни почти единствено на четящите представители на тракийското общество[17].

БЕЛЕЖКИ

[1] Много показателни в това отношение са дефинициите, дадени в LIMC (VI: 1023) под рубриката "Heros comme chasseur: 1. Seul": "a) Suivi d'un chien; b) Avec un lion; c) A la chasse au sanglier; (…); f) La chasse à l'our; g) La chasse au cerf; i) La chasse au chevreuil; j) La chasse au lièvre…". Очевидно следвайки Кацаров, авторите на статията за *Heros equitans* в това авторитетно издание разглеждат лъва като спътник на Конника, а не като негов антагонист.

[2] Plut., *Reg. et imper. apophth.* 174 D, 1. Преводът е на В. Бешевлиев (Кацаров, Дечев 1949: 290).

[3] За владетеля и лъва като "идейно равнозначни" срв. Попов (1989: 40). За лъва като "царско животно" срв. Маразов (1992: 353).

[4] За светилището край Сливница вж. Ботева 1985 и Тачева 1999.

[5] Думанов (2002) анализира късноантични токи за колан, върху част от които е представен именно този сюжет.

[6] Пръв за откриването на това съкровище съобщава Д. П. Димитров (1957: 64–67). За общо представяне на находката от 1953 г., която е допълнена с нови открития през 1955 и 1986 г. вж. Китов (1993) и Венедиков (1996: 38).

[7] Животното е разпознато като лъв многократно: Чичикова 1980: 2; Gold 1987: 221, No 377; Попов 1989: 38; Маразов 1992: 353; Китов 1993: 164; Ancient Gold: 123, No 43.

[8] Преводът е на В. Бешевлиев (Кацаров, Дечев 1949: 232).

[9] Вж. и Попов 1989: 39.

[10] За формата на тракийските оброчни плочки вж. Boteva 2003: 286–287. Релефът от района на Тулча (вж. тук фиг. 2) не се вписва в това правило, както впрочем и в това по отношение на змията (вж. по-долу в текста). Няма съмнение, според мен, че този паметник носи съвсем различна семантика.

[11] Статията в LIMC VI: 1052 цитира само три релефа от Тракия с такава иконография, което очевидно не изчерпва известните паметници. Дадената от мен цифра не включва един релеф от светилището при Перник (Любенова 1980: 110, № 37), за чието изображение не може да се каже нищо сигурно, тъй като е фрагментирано както отгоре, така и отляво, и отдясно. Потенциално е възможно тук да е изобразен двубой между лъв и бик, от който до нас да е достигнала единствено лъвската фигура.

[12] Върху репродукцията на фриза, която се приема за достатъчно достоверна възстановка на оригинала и е публикувана в множество научни издания и каталози (срв. напр. Faridis: 37), лъвът е атакуван от три кучета.

[13] Ботева 1985 а: 55, No 27. Запазената част от надписа върху този фрагмент е коментирана последно от Г. Михайлов в IGBulg. V, 5742.

[14] Прави все пак впечатление, че Дечев не е включил името сред тракийските езикови остатъци (срв. Detschew 1976[2]: 34).

[15] Не ми е известен нито един опит в съвременната литература за "разчитане" семантиката на цялостната иконографска група от две жени и аколит. За тълкуване на двете женски фигури вж. напр. Стоянов 1987: 27; за аколита – Венедиков 1996: 23.

[16] За съотношението между анепиграфски и "надписани" оброци в тракийска среда вж. Ботева 1997: 66.

[17] Съпоставката безкнижовни (нелитературни) / книжовни (литературни) общества е обект на изследване от специалисти в различни области. Натрупаната литература вече е огромна – срв. напр. Ong 1982; Kullmann, Reichel 1990; Thomas 1992. Ал. Фол съпоставя тези феномени в условията на античните Балкани в почти всички свои изследвания: вж. напр. Фол 1998.

ЛИТЕРАТУРА

Ботева, Д. 1985. Оброчни паметници от светилището на Асклепий Лименос край Сливница. – Археология № 4, 31–38.

Ботева, Д. 1985 а. Оброчни и култови паметници от светилището. – В: Историко-археологически и етнографски изследвания в Софийски окръг. Книга I. (= Студентски проучвания, VII–1. Софийски университет, Исторически факултет). С., 37–91.

Ботева, Д. 1997. Оброчните релефи на Тракийския конник. I: Изображения-образи. – Проблеми на изкуство № 3–4, 66–70.

Ботева, Д. 2000. Изображения-разкази върху оброчните релефи на Тракийския конник: I: Херосът в света на боговете. – В: Jubilaeus III: Сборник в памет на проф. Б. Геров. С., 22–43.

Ботева, Д. 2002. Изображения-разказ "Лов на глиган" върху оброчните релефи на Тракийския конник. Анализ на база-данни. – В: Πιτύη. Изследвания в чест на проф. Иван Маразов. С., Анубис, 395–406.

Венедиков, И. 1996. Тракийското съкровище от Летница. С.

Димитров, Д. П. 1957. Материалната култура и изкуството на траките през ранната елинистическа епоха (IV–III в.). – В: Археологически открития в България. С., 61–92.

Думанов, Б. 2002. Наблюдения към един иконографски тип "Ловуващ конник" върху произведения на късноантичното ювелирство. – В: Πιτύη. Изследвания в чест на проф. Иван Маразов. С., Анубис, 407–413.

Кацаров, Г., Д. Дечев 1949. Извори за старата история и география на Тракия и Македония. 2. разшир. изд. С.

Китов, Г. 1993. Луковит – съкровище. – В: Кратка енциклопедия Тракийска древност. (Отг. ред. Д. Попов). С., Изд. Аргес, 164–165.

Любенова, В. 1980. Каталог на материалите от светилището. – В: Тракийски паметници. 2. Тракийски светилища. С., 106–138.

Маразов, И. 1992. Мит, ритуал и изкуство у траките. С.

Мичев, Н., П. Коледаров 1989. Речник на селищата и селищните имена в България 1878–1987. С., Наука и изкуство.

Неделчев, Н. 2003. Леономах и леономахия в хинтерланда на Одесос. – В: Плиска – Преслав 9, 136–140.

Попов, Д. 1989. Залмоксис. Религия и общество на траките. С.

Рабаджиев, К. 1986. Култът на Херакъл в Кабиле. Проблеми на проникването в Тракия. – В: Поселищен живот в Тракия. Втори симпозиум. Ямбол, 104–122.

Стоянов, Т. 1987. За иконографията и семантиката на женските изображения в паметниците на Тракийския конник. – Векове № 1, 18–30.

Тачева, М. 1999. Тракийското светилище на Асклепий Лименос край град Сливница (територията на Сердика) и неговият епиграфски архив. – In: Thracia antiqua 10: In memoriam G. Mihailov. С., 152–169.

Фол, А. 1998. Древната култура на Югоизточна Европа. С.

Чичикова, М. 1980. Тракийското съкровище от Луковит. Комплект от 12 картички и тройна корица. С., ДИ Септември.

Ancient Gold (s. a.). Ancient Gold: The Wealth of the Thracians. Catalogue to the Exhibition in the USA. Harry N. Abrams, Inc. Publishers.

Andronikos, M. 1978. The Royal Graves at Vergina. Athens.

Boteva, D. 2000. The Votive Reliefs of the Thracian Horseman as a Sign System: An Attempt at Modelling Thracian Mythology. – In: *Bernard, J., P. Grzybek, G. Withalm* (Hg.). 2000. Modelling History and Culture. Proceedings of the 9th International Symposium of the Austrian Association for Semiotics. (= Angewandte Semitok 16/17). Vol. II. Wien, 961–972.

Boteva, D. 2003. Darstellung einer thrakischen Katabasis-Sage? – In: Thracia XV. In honorem annorum LXX Al. Fol. S., 383–394.

Briant, P. 1993. Les chasses d'Alexandre. – In: Ancient Macedonia. Fifth International Symposium. Vol. 1. Thessaloniki, 267–277.

CCET I. = Gočeva, Z., M. Oppermann 1979. Corpus cultus equitis Thracii, I: Monumenta orae Ponti Euxini Bulgariae. Leiden, Brill.

CCET II–1. = Gočeva, Z., M. Oppermann 1981. Corpus cultus equitis Thracii, II–1: Monumenta inter Danubium et Haemum reperta (Durostorum et vicinia, regio oppidi Tolbuhin, Marcianopolis et vicinia, regio oppidi Sumen). Leiden, Brill.

CCET II–2. = Gočeva, Z., M. Oppermann 1984. Corpus cultus equitis Thracii, II–2: Monumenta inter Danubium et Haemum reperta (regio oppidi

Targoviste, Abrittus et vicinia, Sexaginta Prista et vicinia, Nicopolis ad Istrum et vicinia, Novae). Leiden, Brill.

CCET IV. = Hamparţumian, N. 1979. Corpus cultus equitis Thracii, IV: Moesia inferior (Romanian Section) and Dacia. Leiden, Brill.

Detschew, D. 1976². Die Thrakische Sprachreste. 2. Auflage. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Delev, P. 1995. Lysimachus and the lion. – In: Thracia, 11 (= Studia in honorem A. Fol). C., 311–316.

Faridis, K. (s. a.). Vergina. Geschichte – Archaeologie. Thessaloniki, Rekos.

Gold, 1987. Gold of the Thracian Horseman. Treasures from Bulgaria. Montréal, Les éditions de l'homme.

IGBulg. III–1. = Mihailov, G. 1961. Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae. III, fasc. 1. Inscriptiones inter Haemum et Rhodopem repertae. Territorium Philippopolis. Serdicae.

IGBulg., V. = Mihailov, G. 1997. Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae. Inscriptiones novae, addenda et corrigenda. Serdicae.

ILBulg. = Gerov, B. 1989. Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae. Inscriptiones inter Oescum et Iatrum repertae. Serdica.

Kaz. = Kazarow, G. 1938. Die Denkmäler des Thrakischen Reitergottes in Bulgarien. Textband und Tafelband. Budapest, Institut für Münzkunde und Archäologie der P. Pázmány-Universität.

Kullmann, W., M. Reichel (Hrsg.). 1990. Der Übergang von der Mündlichkeit zur Literatur bei den Griechen. (Script Oralia 30. Reihe A:). Tübingen, Gunter Narr Verlag.

LIMC VI, 1992 = Heros Equitans. In: Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae. Vol. VI. Zürich – München, Artemis Verlag, pp. 1019–1081: *Koukouli-Chrysanthaki, H., V. Machaira, P. A. Pantos.* Der Heros Equitans in der griechischen Welt (pp. 1064–1073); *Oppermann, M.* Der Heros Equitans im Ostbalkanraum (pp. 1073–1077); *Cermanović-Kuzmanović, A.* Der Heros Equitans im mittleren und nördlichen Balkanraum (pp. 1077–1078);

Ong, W. J. 1982. Orality and Literacy. The Technologizing of the World. London – New York, Methuen.

Thomas, R. 1992. Literacy and Orality in Ancient Greece. Cambridge Univ. Press

"COMBAT AGAINST A LION" ON THE VOTIVE PLAQUES OF THE THRACIAN RIDER: A DATA BASE ANALYSIS

DILYANA BOTEVA

(summary)

This article should be considered as a part of a general project on the votive plaques of the Thracian Rider supported financially by the Alexander von Humboldt Foundation and carried out in 2002–2003 at the TU–Berlin.

The Thracian votive plaques where a lion is the antagonist of the Rider do not create an impression of a hunt. Even the dog, the faithful companion of the Horseman, is missing here. It is enough to make a comparison with the boar hunt on the votive monuments of the Thracians or with the lion hunt on the painted frieze of the chamber tomb in Vergina. Because of this reason I prefer to speak about Rider's "combat against a lion" when Thracian votive plaques are concerned.

We do find only seldom the representation of this combat on the votive monuments of the Thracians (only ten are known so far). Obviously, this subject was not very popular throughout the entire Thracian territory. To date, it is attested mainly within three small regions, which I define using the names of some modern Bulgarian towns. We find the subject within the triangle Šumen – Ruse – Veliko Tărnovo in North Bulgaria (it is worth mentioning that the famous Madara Rider is carved in a rock situated exactly here). Further, such monuments are attested in the region of Pazardjik / Plovdiv (ancient Philippopolis) in South Bulgaria and in two relatively rich sanctuaries near Pernik and Slivnica in West Bulgaria (very close to Sofia). This distribution might be dependent on some workshops but we have to admit that the reason might be different, though unknown so far.

Noteworthy is further the scarcity of iconographic elements that appear with a representation of Rider's combat against a lion: none of the ten plaques here under scrutiny

shows any dog, serpent, tree, lyre, etc. On the other hand we do see an altar on all of them and on some of them two female figures and a servant (on two plaques), or a woman in front of the horse (on one plaque). A reasonable explanation for these iconographic peculiarities is still missing.

One is impressed by the very high percentage of the inscribed Thracian plaques (80%) representing Rider's combat against a lion: eight of the ten carry an inscription. Further, with two exceptions only all their dedicators have one or even two Thracian names.

To date, there is hardly a doubt that the majority of the votive monuments of the Thracian Horseman appear to have been a product of and to have functioned within a society and culture marked by orality. Obviously, this was not the case with the plaques here under discussion. They seem to have been chosen by worshippers with a Thracian origin who had already accepted the Greek and Roman epigraphic tradition. This might also mean that the inspiration to choose a subject represented on their votive plaques had been rooted not in the Thracian oral tradition but in narratives accessible in Thrace to literate circles only.

STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS
Supplementum IV (2005)
Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov

ВЕТЕРАНСКОТО ЗЕМЕВЛАДЕНИЕ В РИМСКАТА ИМПЕРИЯ

ИЛИЯН БОЯНОВ

През последните години на републиката и в първите векове на империята развитието на ветеранското земевладение представлява съществена отличителна черта на аграрните отношения през този период. Първоначално то се развива в Италия, но впоследствие се разпространява преимуществено или единствено в провинциите. Докато в Италия след Август е прекратено основаването на аграрни колонии на ветерани, то в провинциите именно след Август ветераните започват да съставляват основния процент римски земевладелци. Според съществуващите тогава наредби ветераните, които са получавали *honesta missio*, т. е. уволнение след изслужване на определения брой години, или предварително уволнение по благоволението на императора, или по здравословни причини (*missio causaria*), са имали право на *praemia militaria*, т. е. известно възнаграждение. То се състояло или в пари – *missio nummaria*, или в земя – *missio agraria* (Геров 1980: 37).

В литературата няма единно виждане относно същността на ветеранското земевладение. Според някои автори то не представлявало античната форма на собственост, но, напротив, по-скоро било кризисно явление за нея. Доколкото за римската форма на собственост била задължителна принадлежността на земевладелеца към определена гражданска община и само като неин член той можел да владее земя на територията на града, то ветеранското земевладение не отговаряло напълно на тези условия. Ветеранът получавал земя от императора като награда за службата му, владението на която не било свързано с принадлежността на ветерана към града, но в същото време на практика тази земя се явявала негова пълна собственост *ex iure Quiritium*. Така погледнато, при ветеранското земевладение може да се каже, че действала обратна зависимост: за да е земевладелец и гражданин, нужно било да стане първо войник (Утченко 1962: 30 сл.). Самата служба в легиона вече предполага римско гражданство и следователно, постъпвайки във войската, легионерът вече принадлежи към определена гражданска и земевладелческа общност. Според *lex Thoria*, като *ager optimo iure privatus* земята на ветерана била наследявана от неговите потомци, за които тя се явявала *praedia patrita et avita*. Връщане на асигнираните земи се осъществявало само по изключение и при липса на наследници по завещание или по закон[1]. Свидетелства за тези поземлени владения на ветерани намираме и в епиграфските паметници, където често се използват формули като *insuper solum suum, in praedio suo, obiti ad villam suam* и т. н. Обикновено името на ветерана получавало родовото име (*Longinopara* – от *Longinus*). Известно е, че владелци на земя с такова право могат да бъдат само пълноправни римски граждани, които като такива не могат да не са едновременно и граждани на определена община. В такъв случай земената собственост на ветерана съответствала на

основните характеристики на римската форма на собственост. Затова и в Италия, и в провинциите именно развитието на ветеранското земевладение представлявало една от най-разпространените римски форми на собственост на територията на империята. Нейното възникване означавало в повечето случаи и поява на градове, често дори и с най-привилегирован статут – колонии.

Ако приемем, че колонизацията на ветерани в провинциите започнала при Август, то възниква въпросът от какви земи са давани парцели на ветераните. Асигнациите и дедукциите на колонии до IV в. пр. Хр. се осъществяват със закон, след това с решение на Сената и това е напълно в съответствие с изискването разпределението на публичната собственост да се осъществява от компетентни държавни органи, които имат право на разпореждане с нея, тъй като предоставените земи се придобиват в индивидуална частна собственост. Разликата между двете форми се състои в начина на осъществяване на това разпределение. При асигнациите предварително е определен общият размер на земята и броят на парцелите, а е неограничен кръгът от лицата, които могат да получат земя. При разпределението на земите в колонията е определен броят на колонистите и общата площ на земите, без тя да е парцелирана (Новкиришка-Стоянова 2000: 26). Според някои автори на ветераните били давани земи в лагерните територии, но това виждане е все още дискусионно (Геров 1980: 38). Доколкото по това време в провинциите почти няма муниципии и колонии, т. е. няма градове със собствена територия, и откупването на земя не било разпространено така, както в Италия, то за земите на ветераните били използвани вероятно императорски домени. Обратно – развитието на градовете в провинциите се оказва свързано с колонизацията на ветерани. Те образували гражданска и земевладелческа община с най-привилегирован статут на територията на империята. При възникването на колонии в провинциите действало старото правило от времето на републиката, когато земите на колонистите се размервали за сметка на победените съседни народи[2]. Имотът на колониста можел да се намира на територията на колонията само ако той самият бил гражданин на тази колония. Този имот представлявал категория земя, която агрименсорите считали за принадлежност на колониите и муниципиите. Такива земи били давани и на ветераните. Тези участъци били включени в карти, в които задължително било отбелязвано какъв е размерът на назначената земя на ветерана (*ager adsignatus*), къде се намира и какви са границите ѝ, за да не възникват между ветераните никакви спорове и конфликти.

Центуриацията на земята за ветерани била предшествана от религиозно очищение на територията, след което следвало и самото разделяне на центурии – квадратни участъци земя със страни по 2400 стъпки (710.4 м), затварящи 200 югера земя. За всеки участък била съставяна карта, удостоверяваща правото на собственост, която агрименсорите наричали *forma, tipus, pertica*. Копие от всеки такъв документ се съхранявало в Рим в *tabularium*-а на Сената или в *sanctuarium Caesaris*, а друго копие оставало в архива на колонията (Колосовская 1963: 103).

Известно е, че размерът на поземленото владение на ветерана се определял по заслуги (*pro merito*), зависел и от военния чин – *secundum gradum militiae*, и от качеството на земята – *secundum bonitatem agrorum*. Размерите на тези имоти в Италия се колебаели от 25 до 66.3 югера, т. е. една трета част от центурията. В провинциите, където свободните земи били повече, отколкото в Италия, били по-големи и участъците на ветераните – някои достигали до 200 югера.

Аграрните закони от времето на републи-

ката определят юридическия статус на имота на колониста в Италия като *ager optimo iure privatus*. Употребяваният от агрименсорите термин *datio* заедно с *assignatio* свидетелства за преминаването на земята от държавна в частна собственост. Имотът на ветерана, както вече казахме, можел да бъде наследяван от неговите потомци. Правото на собственост на ветерана върху земята е очевидно и от факта, че той можел да го продаде веднага след като го е получил. Тук обаче възниква въпросът съответствало ли е това владение на землената собственост според италийското право? Повечето градове в провинциите не са имали *ius Italicum*. Затова земята на територията на града, бидейки фактическа собственост, формално се считала за наследствено владение – *possessio*. В провинциите италийското право е означавало за римските граждани освобождаване от поземлен данък – *tributum soli*, и превръщане на земята в пълна собственост *ex iure Quiritium*. На основание действащите норми на римското право (*mancipatio* и *usucapio*) земята можела да бъде подарена, дадена под аренда, продадена, разделена между наследниците във време, когато върху земята в провинциите било възможно само владеене и ползване (*possessio* и *usus fructus*), което означавало, че в случай на необходимост държавата можела да се разпорежда с тези земи. Даването на градовете на *ius Italicum* поставяло гражданите, владеещи земи на територията на тези градове, в най-привилегированото положение, в което можел да се окаже муниципиален земевладелец изобщо. Но много от колониите не получили *ius Italicum* и в тези градове именията на ветераните били наследствени владения, но от тях се събирал поземлен данък. Като римски граждани ветераните плащали също и данък наследство.

Както свидетелстват изворите, заселването на ветераните в провинциите било сходно по своя характер и значение с ранната колонизация на Италийския полуостров. За главна цел то имало създаването на римски градове, които се явявали опорни центрове на римското влияние.

С изчерпването на свободните земи (*ager publicus*) намалява и възможността да бъдат давани парцели на ветераните като възнаграждение (*missio agraria*). Това принудило императора на практика да разреши на легионерите да придобиват земи по време на службата си в тази провинция, където квартирувал легионът. Разрешението да оставят за себе си тези земи след края на службата си се разглежда като награда (*praemii loco*). Формално, както съобщава Емилий Макр, юрист от времето на Александър Север, на войниците било забранено да придобиват земи в тези провинции, в които те имали военни задължения, за да не ги отвлича това от военната им служба. Но Макр отбелязва, че ако не възникне разследване срещу закупилия земя легионер, той можел да владее този имот спокойно. Юристът също отбелязва, че това разпореждане не се отнася за ветераните, на които такова позволение за владение на земя се дава вместо награда (*quod praemii loco veteranis concessum intellegitur*). По този начин, вместо предоставяне на имот, императорът обещавал на ветерана да не възбужда процес за противозаконно придобитите му по време на службата имоти, в случай че този факт остане неизвестен за провинциалните власти.

По това време императорът дарявал със земи (*agri limitanei*) и ветераните от спомагателните погранични войски – *milites limitanei* (или *castellani*) *et riparienses*. Тези земи оставали техни само, в случай че и наследниците им постъпят във войската. Земята им била предоставяна не като собственост, а във владение – наричали ги *possidentes*. Ако обаче синът на някой ветеран не постъпел в армията, то парцелът му преминавал в разпореждане на военната част. Такъв бил случаят и

ако ветеранът нямал потомство. Ветераните от тези войски образували земевладелческа община, стояща извън градските организации. На ветераните от легионите било разрешено да купуват земя, както и да обработват пустеещи земи на територията на градовете. Привилегированият режим на *ius collendi* се разпростира по отношение на ветераните, които могат да притежават земи, получават във връзка с обработването им паричен аванс, добитък и посевен материал. В кодекса на Теодосий в разпоредбите, отнасящи се към времето на Константин, на ветераните от легионите се разрешавало да обработват пустеещи земи, като ги освобождавали завинаги от поземлени данъци (Cod. Theod., VII, 20, 3; VII, 20, 8): "*Veterani iuxta nostrum praeceptum vacantes terras accipiant easque perpetuo habeant immunes et ad emenda ruri necessaria pecuniae in nummo viginti quinquemillia follium consequantur, boum quoque par et frigum promisseuarum modius centum…*" Може да се предположи, че по отношение на ветераните и пограничните войски нормите на *ius collendi*, изградени по източния образец на фаворизиране на военните с предоставяне на освободени от всякакви данъци имоти при задължение за наследствена военна служба, имат голямо приложение и по-късно върху тях се моделира византийската прониарна система.

Такова било развитието на ветеранското земевладение в империята през вековете. В течение на този период то не останало непроменено. През I в. – първата половина на II в. постоянно възникващите имения на ветерани се явявали основната форма на римска собственост. Като римски граждани и земевладелци ветераните били едновременно членове на определена гражданска община, доколкото владението на землени участъци в мнозинството случаи, както видяхме, било съпроводено със задължителното условие те да бъдат заселени в даден град. Ветераните от втората половина на II и III в. не образували градски общини, макар и да се вливали в тях постоянно. В епиграфските паметници те изрично се определят като *consistentes*. Като земевладелци ветераните се оказвали в подчинено положение спрямо града, доколкото от него зависело дали ще ги приеме или не в числото на своите граждани. Оттук е и стремежът на ветераните да оказват благодеяния на града или селото, където те владеят земи, и в това време да подчертават своето особено положение в градските общини вследствие заслугите си пред императора. Те се обединявали в отделни колегии и винаги старателно показвали верноподаническите си чувства; поддържали връзки с легионите и след уволнението си.

Докато до средата на III в. ветеранското земевладение съставлявало част от градското, то след кризата през III в. то било слабо свързано с градовете. Това явление било често срещано в градовете по лимеса, където градската община престава да съществува вследствие постоянните войни и заселването на варварски племена в градските територии в провинциите. Условията за предоставяне на земи на ветерани от пограничните войски въобще не ги поставяли в каквито и да било отношения с градовете, а само с военните власти. Войниците от тези войски не само не били граждани на градовете, но можели да не бъдат и римски граждани. Тяхното отношение към империята се състояло в защитата на нейните граници. Изменил се и самият юридически статут на земята на ветерана: от негова собственост тя се превърнала в негово владение. От изложеното дотук може да се направи извода, че в края на своето развитие ветеранското земевладение въпреки всичко може да бъде характеризирано като римска форма на собственост.

БЕЛЕЖКИ

[1] Срв. Cic., Pro Marco Tulio, 7.

[2] App., BC, I, 7.

ЛИТЕРАТУРА

Велков, В. 1962. Към въпроса за аграрните отношения в Мизия през II в. на н. е. – Археология № 4.

Геров, Б. 1955. Проучвания върху поземлените отношения в нашите земи през римско време (I–III в.). – ГСУ. ФФ 50, № 2.

Геров, Б. 1980. Земевладението в римска Тракия и Мизия I–III в. – ГСУ. ФКНФ 77, № 2.

Иванов, Р. 1984. Заплащане, награди и наказания в римската войска през Принципата. – ВИСб № 3, 180–192.

Кадеев, В., А. Матемьянов 1996. Ветераны римской армий в Нижней Мезий и Фракии в первых веках н. э. – Анали III, 1–4, 75–84.

Колосовская, Ю. 1963. Ветеранское земевладение в Панонии. – ВДИ № 4.

Новкиришка-Стоянова, М. 2000. Дългосрочните поземлени отношения в римското право. С.

Тачева, М. 2000. Власт и социум в Римска Тракия и Мизия. С.

Утченко, С. Л. 1962. Римская армия в I в. до н. э. – ВДИ.

Mrozewicz, L. 1989. Die Veteranen in den Municipalraten an Rhein und Donau zur Hohen Kaiserzeit (I–III Jh.). – Eos., Bd. 77.

Mrozewicz, L. 1995. Legionisci Moeziscji w I wieku po christysie. Poznan.

Sarnowski, T. 1988. Wojsko rzymskoe w Mezji Dolney i na pólnocnym wybrzezu morza czarnego. – Novaensia No 3.

Vittinghoff, F. 1974. Das Problem des "Militärterritoriums" in der vorseverischen Kaizerzeit. – In: Attidiritti locali nelle province romane con particolare riguardo alle condicioni guiridiche del suolo. Roma, 109–124.

VETERAN'S LANDOWNING IN THE ROMAN EMPIRE

ILIAN BOYANOV

(summary)

The object of this feature is the veteran's landowning in the Roman Empire. The different opinions of its place in the Roman land relations are treated, as well as its legal essence. Following up its development enables to define it as considerable distinctive feature of agrarian relations at this stage, as well as to describe the veteran's landowning as Roman form of ownership.

STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS
Supplementum IV (2005)
Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov

ГЛАДИАТОРСКИ КЕРАМИЧЕН РЕЛЕФ ОТ ЮГОЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ

ЛЮДМИЛ Ф. ВАГАЛИНСКИ

С настоящото съобщение публикувам този интересен артефакт, намерен случайно в с. Палат, Благоевградско (фиг. 1)*. Той представлява фрагмент от глинена плочка, възстановен от две парчета с размери 8 х 10 см и 16 х 8 см. Покрита е с глазура, имаща жълто-зелен до кафяв цвят. Пластична рамка бележи периферията и обгражда релефна композиция – двубой между двама гладиатори. От левия боец личат крака с наколенници. Десният носи малък кръгъл щит, туника до коленете, два наколенника – липсват глава и дясна ръка. Теренът е обозначен с хоризонтална релефна линия. Между краката на двамата са представени две аналогични фигурки, в които се разпознава победител, доубиващ повален по гръб противник. Щитът и мечът на последния лежат до него. Плочката може да се датира най-общо във II–III в.

Фиг. 1. Керамичен гладиаторски релеф от с. Палат, Благоевградско

Този релеф има най-тясна връзка с гладиаторски борби сред известните керамични примери в България. Бойци на арената с подобно облекло и въоръжение са изобразени в мозайки и релефи от западни провинции. Мраморен релеф от Ефес, Мала Азия, показва, че такива гладиатори се подвизават и в източния дял на империята. Смята се, че техни двубои откриват гладиаторската програма (Hellenica VIII, 69, табло XXVII, 70/бел. 1, 2). Очевидно по-малките фигури от сцената (фиг. 1) представят края на двубоя на изправените гладиатори-туникати. По-важен е въпросът за предназначението на плочката. От с. Палат произхождат и няколко глинени маски, покрити със същата глазура. В близката околност на селото са регистрирани селища от римската епоха (Дремсизова-Нелчинова 1987: 220–222). В отстоящия на около 35 км на юг античен град при село Мулетарово са намерени аналогични плочки, но с други релефни изображения**. Логично е да допуснем, че фиг. 1 е местно производство. В гроб на керамик (края на II – начало на III в.) в антично селище при Барбоши, Южна Молдова, са открити шест глинени калъпа за релефна украса на

* Плочката ми предостави Юлия Божинова, а снимката – Малгожата Грембска-Кулова. И двете работят в Историческия музей в Благоевград, където се съхранява релефът – инв. № 1.2.–154.

** Устна информация от Юлия Божинова – археолог в Историческия музей в Благоевград.

глинени съдове с фигурални сцени (между които и гладиаторски двубой) и подобен на фиг. 1 керамичен медальон с изображения на циркови състезания. Смята се, че тези медальони се продават като сувенири по време на самите зрелища, като освен за домашна украса се използват като символичен заместител на задоволяващата душите на мъртвите и подземните богове гладиаторска кръв (Sanie 1981: табло 22bis, 105). Дори да не е свързана пряко с конкретен мунус, плочката на фиг. 1 разкрива популярност на гладиатурата сред местните жители, която е най-вероятно плод на директния им зрителски контакт.

ЛИТЕРАТУРА

Дремсизова-Нелчинова, Ц. 1987. Археологически паметници в Благоевградски окръг. С.

Hellenica. Recueil d'epigraphie de numismatique et d'antiquités grecques publieés par Louis Robert. Vol. I–XIII (1940–1965). Paris.

Sanie, S. 1981. Civilizatia Romana la Est de Carpati şi Romanitatea pe teritoriul Moldovei sec. II i.e.n. – III e.n. Iaşi.

GLADIATORIAL CERAMIC RELIEF FROM SOUTHWEST BULGARIA

LYUDMIL F. VAGALINSKI

(summary)

This unpublished artifact covered with yellow-green and brown glaze was found by chance in the village of Palat, Blagoevgrad district. The fragment of the tablet (fig. 1) consists of two pieces (8 x 10 cm и 16 x 8 cm). It can be dated to II–III C AD. A fight in two stages between two gladiators is represented. The initial stage is marked by the big figures and the final – by the small ones in the center of the scene. Such ceramic pictures should be sold during *venations et munera*. They can be used as home decoration as well as symbolic substitute of gladiatorial blood that satisfies (according to the ancient beliefs) deceased's souls and underworld's gods.

STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS
Supplementum IV (2005)
Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov

THE BELT OF THE GODDESS: PHRYGIAN TOMBS VERSUS GREEK SANCTUARIES

MAYA VASSILEVA

It is a pleasure and honour to offer this essay on the occasion of 70th anniversary of Prof. Lyudmil Getov. Although trained as a historian, I attended his lectures in archaeology and later on did a lot of archaeological work. He was the first teacher to reveal to me the wonders of the archaeological exploration, not only of our lands but worldwide.

My work during the last years has been devoted to ancient Phrygia. For several years now I have participated in Gordion archaeological team. Thus, I will be glad to offer some of my preliminary results which are part of a larger project on the bronze objects from the Gordion City Mound.

Bronze belts were among the ceremonial attire in many ancient cultures. They are among the most attractive finds in many areas in the Southeastern Europe and in Eastern Mediterranean. They were discussed both in Phrygian studies and in works on Thracian art and archaeology.

Belts are known and published from the excavated tumuli at Gordion.[1] Phrygian imports or imitations have been found in many Greek sanctuaries. Following their development, I would like to investigate their ritual meaning in both Phrygian and Greek contexts, as well as to demonstrate the interactions between Phrygia and the Greek world.

There is no belt found in the Gordion City Mound in the Destruction Level, i.e. c. 700 BC, or c. 800 BC, according to the recently obtained new C_{14} dates.[2] Five complete or almost complete belts and more fragments of hooks, catch-plates and belt buckles were discovered in post-destruction contexts.[3] Seven of the belts and the belt fragments come from the so-called South Cellar. This is a sizable, square structure, near the rear of Building O, belonging to the Middle Phrygian citadel. Two floors and later disturbances have been detected. Initially it was believed that there was one filling of the 5th century BC. Its stratigraphy has recently been reconsidered and earlier deposits recognized.[4] According to the reconstructed section of the cellar by Keith DeVries, the belts should be dated to the late 8th or early 7th century BC.

Probably the most exquisite among the previously published belts are the three ones from Tumulus P, a child's burial at Gordion (fig. 1).[5] The excavators claimed to have found 10 belts in the so-called "Midas Mound", the biggest tumulus containing the richest burial, but they are of another type: composed of open-work rectangular plaques and big studded discs with thick leather backing.[6] Similar to these is the belt found in Tumulus W.[7] Fragments of a belt come from one of the Ankara tumuli.[8] Fragments of belts were found in Bogazkoy.[9] A silver belt was discovered in Tumulus D at Bayındır, in ancient Lycia.[10] There are stray finds of belts, probably from near Afyon.[11] An open-work catch-plate, very similar to the later Phrygian examples comes from

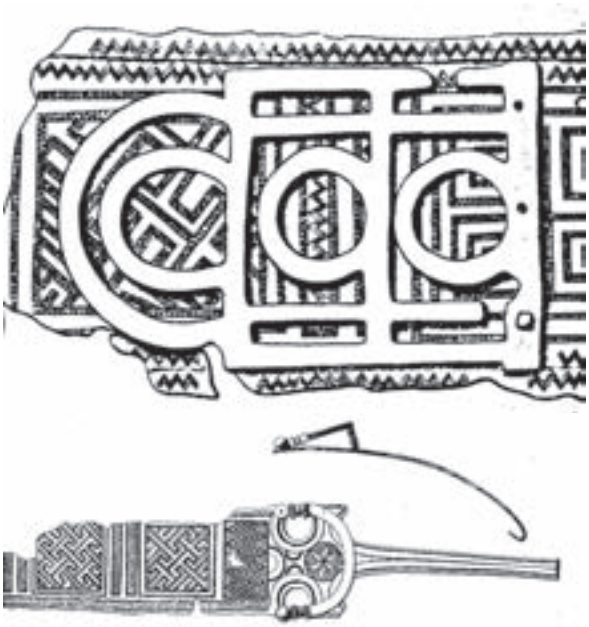

Fig. 1. Bronze belt from Tumulus P at Gordion: TumP35, after Young 1981: Fig. 10

Toprak Kale.[12]

The belts under consideration consist of solid bronze bands with small holes running along both long sides, probably for sewing them to leather or tissue. A set of parallel incised lines also borders both long sides. Often they run along the two edges of the hook. Sometimes the bronze band is covered with geometric incised design. The belt buckle is of a Phrygian fibula type, covering the base of a long hook. It has no functional meaning. It has long been suggested by J. Boardman that the fibulae had initially been used to fasten linen belts and later survived as decorative element of the bronze belts.[13] The catch plate is a rectangular open-work piece with a rounded end, usually riveted to the band. The hook is cut out of the same bronze sheet and comes out of two semi-circular cut-outs. Sometimes it is also decorated with meander or guilloche incised patterns. Compass drawn rosette is found at the base of the hook on some items.

Phrygian belts differ from the Caucasian, Iranian and Urartian belts.[14] The bronze band is usually narrower and lacks decoration with figural scenes. Only for the belts from Tumulus MM and W separate bronze plaques that were arranged on a leather band can be supposed, similarly to some Iranian examples.

Most of the visual representations from the Near East depict belts of the same tissue as the dress, or made of one or several strings, fastened on the front. More visual data is provided by the Neo-Assyrian reliefs. Since 9th and 8th centuries BC a new type of belt has been developed which ends fastened with hooks.[15] However, some similarities in the rounded shape of the belt ends and the fastening can be observed on some Syrian and Hittite representations: an example is the warrior on the relief of the King's Gate at Hattussa/Bogazkoy.[16] The same features can be found later in the Neo-Hittite representations on stone: on a relief from Carchemish, from the "Royal Buttress", young Kamanis, introduced by his regent Yariris, wears a wide belt ending with a triangular open-work piece, which might be a knitted work as well.[17] A sword is hanging over his belt. It is worth noting that Kamanis is known through his dedicatory inscriptions for the building of Kubaba's temple and setting her cult statue.[18] Similar to Kamanis' belts are worn by warriors on another relief of the same time. Narrower belts of the same type can be seen on a relief from Zincirly, worn by musicians, probably in a ritual ceremony.[19] There are tassels hanging along the lower edge of the belts and the pointed ends fit into rings. The tassels might suggest tissue or leather for the whole belt. All these Neo-Hittite representations are dated to the late 9th and throughout of the 8th century BC and defined as being of Assyrianizing style. Other images on Neo-Assyrian reliefs of the 8th century BC, also show hooks that fit into rings on the opposite end and geometrical design of the plate.[20]

Although a genetic relation of these belts to the Phrygian and Ionian ones has been denied,[21] in view of Mita's political activity in southeastern Anatolia in the late 8th century BC,[22] some con-

tacts and exchange could possibly be considered. The political involvement of Midas in southeastern Anatolia has also been the explanation of the Phrygian type fibula and a belt with rectangular geometric decoration worn by the Tabalian king Warpalawa wears and a on his relif at Ivriz.[23]

The Near Eastern belts were part of the warrior's attire, and as such, were also king's attributes in his representations as a warrior. Weapons are extremely rare in Phrygian tombs and we can hardly associate the Phrygian belts with a warrior's costume. We cannot doubt, however, their aristocratic or royal contexts. The very few Phrygian representations of human figure are not very informative about this dress accessory.

Greek Archaic sculpture and other representations also suggest belts of tissue or leather, fastened with strings or straps on the front. When a special attention is paid to the representation of the belt, it usually shows plain band with rectangular ends. An ivory statuette of a kouros from Samos displays rectangular belt decorated with lines of bosses running along the edges separated by plain relief lines.[24] A wooden statuette of a goddess (?), again from Samos, depicts a more elaborate costume. The female figure wears a high *polos* decorated with a pattern of rectangles, a shawl and a decorated long skirt. The belt is similar to the one of the above mentioned kouros.[25]

Entire belts of Phrygian type, or parts of them, were excavated at many Greek, mostly East Greek, sanctuaries: on Samos,[26] Chios,[27] at Ephesos,[28] Miletos,[29] Didyma,[30], Old Smyrna,[31] Erythrai,[32], as well as in Delphi[33] and Olympia[34], not always in well stratified contexts. The best dated seem to be those from the Harbor Sanctuary on Chios belonging to the 7th century BC. [35] A number of these belts, as well as some of the Phrygian fibulae, found in the sanctuaries are Greek imitations.[36] I would not enter here the discussion on distinguishing the genuine Phrygian imports from the imitations.

A development in the shape of the belts can be followed both on the Phrygian proper items and on those from the Greek temples. The hook becomes shorter and thicker, sometimes riveted to the bronze band.[37] The open-work catch-plate becomes finer: relatively large arcs or circles, which provide only between two and four options for fastening, developed into a network of smaller squares and triangles or circles, resembling more a knitted piece (figs. 2–3).[38] Then, it was replaced by solid bronze plaques with a greater number of

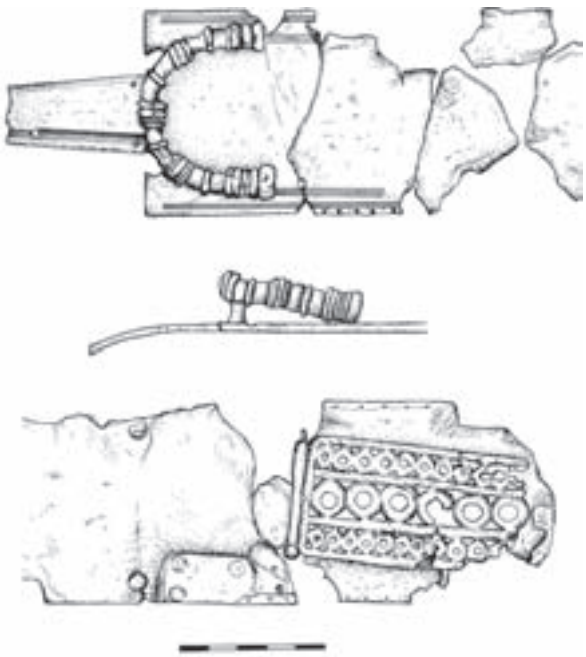

Fig. 2. Bronze belt from the Gordion City Mound: B 1605, M6C, South cellar. Courtesy The Gordion Project

Fig. 3. Catch-plate from a belt from the Gordion City Mound: B 1510, M5E, South Cellar. Courtesy The Gordion Project

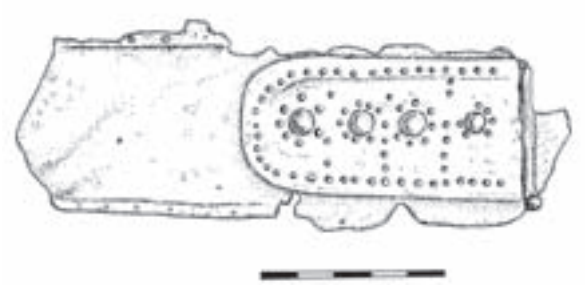

Fig. 4. Bronze belt from the Gordion City Mound, B 677, ET–N3, level 2. Courtesy The Gordion Project

circular or square holes for the hooks to fit in.[39] A border of embossed dots surrounds the holes and runs along the perimeter of the plate (fig. 4). The catch-plates of the earlier belts are riveted to the band and immovable, while later they are attached by a hinge;[40] the hook becomes also decorated.[41] More often than not a rod, connecting both ends of the belt-buckle, is present. Only one of the earliest Phrygian belts has this type of buckle,[42] while it became frequent in the Greek examples.[43] The explanation of its function to provide a better hold for tightening or loosing the belt[44] can hardly be the only reason for its increasing popularity. The misunderstanding of the purpose of the Phrygian fibula-type buckle is demonstrated by a belt from Ephesos where it is placed in a reversed manner: with the cross bar facing the hook (fig. 5).[45] The end moldings of the belt buckle become ridged rectangular blocks, while on the Greek examples they are hemispherical and button-like.[46] Rectangular buckles are known from Greek sites,[47] but not from Phrygian

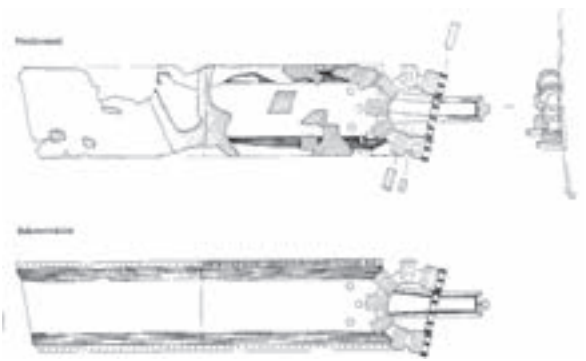

Fig. 5. Bronze belt from the Artemision at Ephesos. After Bammer, Muss 1996: Abb. 93

Fig. 6. Gold fibula from the Artemision at Ephesos. After Bammer, Muss 1996: Abb. 100

ones. Openwork D-shaped buckles consisting of two or three concentric wires[48] are also absent from the Phrygian repertoire. Lion's heads at the terminals of the fibula-type buckle look like an Ionian innovation, unknown in Phrygia.[49] They are worth comparing with the lion's head in the middle of the fibula bow on the exquisite gold examples from Ephesos (fig. 6).[50]

Except for those from the City Mound at Gordion, all other Phrygian belts of known provenience originate from burials. Some were worn by the deceased, others were obviously grave goods, like the hundreds of fibulae discovered in the richest tombs. They, together with the other objects found in the graves, marked the high social status of the buried: a royal or priestly person.

The evidence for the gendering of the belts is scarce. In Tumulus MM a male in his 60s was buried (not Midas, as originally claimed). Despite the claims for a female child in Tumulus P,[51] anthropologically the sex of the dead cannot be determined; most probably it was a boy that was buried there.[52] A young adult, possibly male, was the occupant of Tumulus W.[53] It was suggested that it was a woman buried in Tumulus

D in Bayindir,[54] but this information is not seriously confirmed as the tomb has not yet been published. The cremations in the Ankara tumuli and the tumulus in Kaynarca are beyond gender definition.[55] Among the 'lesser' Gordion tumuli (inhumations), belt fragments were discovered in Tumulus S1 and in Tumulus J: 22–29: there is a male skeleton in J; the dead in S is assumed to be male because of the fragments of studded leather belt and two fibulae, while there is no identification data for the scattered bones in S1.[56]

There has been an ongoing discussion about the Phrygian and Phrygian-type belts from the Greek sanctuaries. Some scholars believe that they were part of the clothing of the cult statue. A late Roman copy of an earlier statue of Artemis from the prytanaeum at Ephesos was used as an argument (fig. 7).[57] The belt fastening of the statue is actually different from that of the Phrygian examples:[58] it seems that the Romans had found a functional position for the belt-buckle, very similar to the modern concept of a clasp. The other major difference is that the belt is fastened on the back of the figure. Rosettes, bees and hyppocampi alternate to form the decoration of the belt itself: scholars suggested that a 7th century BC shape of the belt had been preserved but decorated with later synchronous elements.[59]

Recently however, it is accepted that these belts were rather votives than part of the clothing of the cult statue.[60] A number of Phrygian or Phrygian-imitated fibulae were also discovered in the Greek sanctuaries.[61] It has been supposed that not only the belts, but the whole dress or garment was dedicated.[62]

Fig. 7. The back side of the Roman copy of a statue of Artemis Ephesia, found in the Prytaneion. After Bammer, Muss 1996: Abb. 95

There are not many visual representations of human figures from Phrygia. Most of them depict the Phrygian Mother Goddess, known to the Greeks as Kybele. On a couple of reliefs, dated to the 7th–6th centuries BC, she is represented frontally standing with a long belted dress.[63] However, no details of the belt can be seen. Could they have been fastened on the back, as the Roman statue of Artemis from Ephesos? The goddess wears a high *polos* with a veil, sometimes tucked in the belt. This costume with a long mantle-like veil can be followed in the 9th–8th century BC Neo-Hittite reliefs from Carchemish, Maraş, Malatya.[64] Similar dress is displayed by the statuettes of ivory, gold and silver, dated to the 7th–6th centuries BC and found in the east Greek cities, as well as by the ivory figurine from Tumulus D in Byındır.[65] It was suggested that they reflect indirectly an earlier Anatolian fashion,[66] possibly through Phrygian intermediaries.

It could hardly be just a coincidence that a winged goddess, a *Potnia Theron* type, was depicted with a similar belt fastening on a bronze plaque from Olympia, dated to the last quarter of the 6th century BC.[67]

Most of the belts and the fibulae are found in sanctuaries of goddesses: Artemis in Ephesos, a goddess in the Harbour Sanctuary on Chios,[68] Hera in Samos,[69] Athena Pronaia in Marmaria, Delphi,[70] Aphrodite at Zeytintepe, Miletos,[71] a goddess at Old Smyrna. At Didyma, however, Apollo was worshipped together with his twin sister Artemis.[72] Only one of the Samos belts comes from a burial.[73]

It is known from literary sources and epigraphic data that the Greek women dedicated their

belts to Hera or Artemis before marriage, or as an offering for a successful childbirth.[74] It has been noted that Artemis received the most numerous dedications of clothes according to the written evidence.[75] In *The Illiad* the belts are special king's attributes and royal gifts: Agamemnon had a silver belt,[76] and Nestor–a shining one; Bellerophon received a belt from Oineos.[77] Usually their shining surface and red color are emphasized.[78] It is worth noting that the initiates at Samothrace received red girdles.[79] As early as the epics, goddesses and immortal women wore belts whose sexual meaning has long been acknowledged (*cf.* Circe).[80]

There are no specific indications to claim the Phrygian belt as part of the *panoplia*. As far as our evidence goes, typological parallels between Phrygian and Achaean societies are justified.[81] Mycenaean survivals can be detected in king Midas' titles: *lavagetas wanax*, carved on a rock-cut façade in the so-called "Midas City".[82] Thus, probably the meaning of the Phrygian bronze belts is closer to the epic texts,[83] than to the later evidence on the common Greek practice of women dedicating belts before marriage. Their use could come closer to the epic sense of a royal gift and sign of distinguish, rather than the panoply. Nevertheless, the above mentioned representations of Kybele from Phrygia and of goddesses(?) (or priestesses) from Ephesos and Bayındır speak in favour of a goddess attribute.

The evidence from the Phrygian burials suggests that in most of the cases the belts were associated with men. Also, that they, together with the fibulae, were special grave offerings of great value and not only adornment of the deceased. The bronze belts from the Gordion citadel are the only ones that do not come from burials.[84] One from the "South Cellar" was found in a pot, three more come from the same spot, one is found in clay under the cellar and two more were discovered in the fill of the cellar.[85] Even if their chronology is different,[86] the concentration of seven belts in one construction could hardly be a coincidence. They can be dated to the late 8th and early 7th centuries BC. Two more fragments from later contexts were discovered in pits.[87] The stratigraphic precision of the rest of the finds is almost impossible: one can only rely on stylistic analysis. A lot of them bear traces from carbonized textiles on both sides: so, they were either put together with the entire dress, or were wrapped in cloth. Bearing in mind the type of the City Mound itself, a royal citadel, I would assume a special ritual deposit (or re-deposit) for the belts from the "South Cellar"; those in the pits could have possibly had a similar fate. Maybe the situation in the "South Cellar" comes closer to that at the Greek sanctuaries.

Similarities between the geometric decorative designs on some of the belts, the patterns on the Phrygian rock-cut façades and on wooden inlayed furniture from the Gordion tombs have long been discussed.[88] They are considered to have been related to the symbolism of Kybele's cult and the goddess' role in Phrygian burial custom has been established.[89]

I would suggest that the bronze belts were goddess' attributes and were worn by the dead kings/aristocrats, put as grave offerings or dedicated as a mark of a special relation to the Mother goddess and her cult. Could they possibly be marks of initiation and their different number–a sign for different stages of initiation? As we know from the Greek literary sources, king Midas was a priest (or considered the son) of the Great Mother-Goddess and founder of her mysteries.[90] The literary evidence for his dedicating his throne in Delphi has often been quoted, as well as the text about Croesus dedicating his wife's belts at Delphi.[91] Some scholars even suppose that Midas made dedications in other Greek sanctuaries where Phrygian objects were found.[92]

We have no way of knowing who the dedicators at these sanctuaries were, as no inscribed belt has been found, but the concentration of

Phrygian belts and fibulae in East Greek sanctuaries is impressive. The choice of Phrygian objects, imports or imitations, strongly suggest a relation with a goddess of rather Anatolian nature. Artemis is the best Greek 'translation' of the Anatolian Mother-Goddess. Most probably both men and women dedicated these objects in Greek sanctuaries.[93] The Greek imitations show that it was not only foreigners who visited the sanctuaries.

It is difficult to answer the question whether these bronze belts were worn in every-day life. Some of them bear traces of repair,[94] thus suggesting that they were either regularly worn or used in recurrent ceremonial occasions. Some of them could have possibly been brand new when laid in the grave. This might have been the case with the three belts in Tumulus P at Gordion, as their catch-plates are firmly attached to the bronze band and offer very few options for adjustment of the length of the belt. Thus, they would have been difficult for a frequent use.

Certain influence of the shape of some of the Neo-Assyrian belts on the Phrygian ones (possibly through the Neo-Hittite intermediaries in southeastern Anatolia) could be assumed. The fastening with a hook, a fibula-type belt buckle and a catch-plate with holes (and not simply a ring at the opposite side) is unique and obviously copied by the Greeks. Following the development of the Phrygian belts, it can be concluded that the Greeks accepted some of the later, more advanced shapes.[95] The Greek inclusion of lion's heads on the belts and the fibulae supports further their interpretation as associated with the Great Goddess. As it is well known, the Greek iconography of Kybele includes two lions flanking her throne, while these animals were only rarely depicted with the goddess in Phrygia.

Phrygian bronze belts can furnish one more piece of evidence for the Phrygian contribution to Greek art and cult. I would suggest that the Greeks were not just fascinated by exotic foreign accessories, but borrowed some major traits of Phrygian cult symbolism. Phrygian objects and their imitations in Greek sanctuaries betray the Greek way of adaptation of an old Anatolian/ Phrygian cult of the Great Goddess.

NOTES

[1] Young 1981: 17–20; 147–154; 207–208; Kohler 1995: 207–210.

[2] DeVries, Kuniholm, Sams, Voigt 2003; Manning, Kromer, Kuniholm, Newton 2001: 2532–2535; Muscarella 2003: 225–252.

[3] A total of 16 inventory numbers, listed in Kohler 1995: 209.

[4] DeVries, K. 2005: 37–42.

[5] Young 1981: TumP 34–36.

[6] Young 1981: TumMM 170–180. The finding spot and the size of the nine studded discs and plaques can open again the discussion on their interpretation as belts. The tenth one has another type of buckle and was found on the skeleton.

[7] Young 1981: TumW 25–26.

[8] Özgüç, Akok 1947: Figs. 23, 25–26.

[9] Only one of these originates from a Phrygian urn burial, while the other pieces are unstratified; probably, they also once belonged to grave goods: Boehmer 1979: 7, Taf. 5–6.

[10] Pehlivaner 1996: 40–41.

[11] Caner 1983: G22a–d, Taf. 81.

[12] Barnett 1972: 173, Fig. 13; Caner 1983: 199.

[13] Boardman 1961/1962: 184.

[14] Moorey 1967; Kellner 1991; Ziffer 2002: 645–657.

[15] Calmeyer 1971: 690.

[16] For example: Moorey 1967 : 84; Seeher 1999 : 75–78, there is still a discussion who is represented in this relief; Seeher supposes that it could be Sarrumma, the tutelary god of king Tudhaliya IV.

[17] Hogarth 1914: Pl. B.7; Akurgal 1949 : 35, Taf XLVIIa. It was previously thought that Yariris was a king and Kamanis' father. Further research revealed that he was his regent and guardian. J. D. Hawkins dates their works in the late 9th and in the first half of the 8th century BC: Hawkins 2000: 78; Orthmann 2002: 278: first half of the 8th century BC.

[18] Hawkins 2000: KARKAMIŠ A 31and B 62a.

[19] von Luschan 1902: Taf. LXII, dated to the second half of the 9th century BC; Özgen 1982: 57–59.

[20] Hrouda 1965: 47–48, Taf. 7, 20–23; Calmeyer 1971:

690–691.

[21] Calmeyer 1971: 691.

[22] Hawkins: 1997: 272.

[23] The rule of Warpalawa is dated c. 738–709: Hawkins 2000 a: 429; Muscarella 1967: 83–84; Boehmer 1973: 150–156, the fibula, the belt and the dress are considered Phrygian and a royal gift.

[24] It is dated to the late 7th century BC, or c. 630: Boardman 1978: Fig. 54; Guralnick 1989: Fig. 20b.

[25] Boardman 1978: Fig. 49, dated to the same late 7th century BC; Kopcke 1967: Beilage 45 and on other wooden statuettes from Samos: *passim*.

[26] Jantzen 1972: 49–53, Taf. 44–48: 21 pieces listed; Boehlau, Habich 1996: 124, Abb. 3.

[27] Lamb 1934–1935: 149, Fig. 32–33; Boardman 1961/1962: 179–189; Boardman 1966: 193–194; Boardman 1967: 205–221.

[28] Hogarth 1908: Plate 19, 1–2;Bammer 1991/1992: 37–43, Abb. 28–33; Bammer, Muss 1996: 78, Abb. 93–94; Klebinder 2001: 111–122; Klebinder 2002 : 79, Taf. 15, 1, 3.

[29] Donder 2002: 3, Abb. 4.

[30] Naumann, Tuchelt. 1963/1964: 47–48, Taf. 31, 2–4.

[31] Boardman 1961/1962: Fig. 21b.

[32] Caner 1983: G18, G21, Taf. 79; Akurgal 1993: Fig. 93d.

[33] Perdrizet 1908: 130, Fig. 485–486.

[34] Völling 1998: 243–252.

[35] Boardman 1961/1962: 183; Boardman 1967: 217. Most of the rest are of the same date, cf. Donder 2002: 2–3. There is already an attempt at correcting the date of the belts found in Boğazköy in view with the new chronology of the Gordion "Destruction Level", as well as at considering the time of the Greek adaptations of old Anatolian and Phrygian prototypes: Prayon 2004.

[36] Donder 2002: 3; Klebinder 2001: 115–117; Klebinder 2002: 78–79.

[37] Boardman 1967: 215, Nos. 276, 279, 294, 295; Bammer, Muss 1996: Abb. 93.

[38] Compare the belts from Tumulus P at Gordion: TumP 34–36 with the later ones from Tumulus S1: TumS1 13, 15: Kohler 1995: 126.

[39] See the examples from Samos: Jantzen 1972: Taf. 47.; Chios: Boardman 1967: Pl. 90; B 677 from the Gordion City Mound, cf. fig. 4.

[40] On these features see Klebinder 2001: 117; Klebinder 2002: 79.

[41] Boardman: 1961/1962: Plate 21, c; Boardman 1967: Nos. 279, 294, 295, 298, 302.

[42] Young 1981: TumP 34, Fig. 9A.

[43] See for example several items from Samos: Jantzen 1972: Taf. 45, B116; Taf. 46, B1691, B 605, B 614.

[44] Young 1981: 19.

[45] Bammer, Muss 1996: Abb. 93.

[46] Kohler 1995: 127, TumS1 18, with comments on this feature, the author compares the belt buckle to the Emporio type C.

[47] Boardman 1961/1962: Pl. 20 a, c; Boardman 1967: Nos. 277, 278, 280, 281, 287.

[48] Boardman 1961/1962: Pl. 20 d; Boardman 1967: Nos. 293. It is worth noting that the two examples of this openwork arc, from Chios and from the collection of the British Museum, have lion's heads terminals: Barnett 1963–1964: Pl. 31 g.

[49] Naumann, Tuchelt 1963/1964: 47, Taf. 31, 2–4 : this one from Didyma is published by the excavators as an appliqué (possibly for a furniture piece); the lion's head looks really big for the end moulding of a fibula-type belt buckle: 4 cm long; Boardman 1967: 217, No. 293; Caner 1983: 198, G21; Klebinder 2002: 79. However, there is an example with lion's heads from Kaynarca, near Tyana in southeastern Anatolia: Akkay 1992. An example with ram's heads is known from Phanai, Chios: Boardman 1967: 217.

[50] Bammer, Muss 1996: Abb. 99–100.

[51] Boardman 19961/1962: 188; Völling 1998: 251.

[52] Only five teeth were found in the burial chamber: Young 1981: 7, 9; Kohler 1981: 239; Simpson, Spirydowicz 1999: 32, 63; Muscarella 1999: 4.

[53] Young 1981: 196–197.

[54] Mellink 1990: 140; Özgen, Öztürk 1996: 27.

[55] Özgüç, Akok 1947: 63–69, 70–77, seven spearheads were found among the grave goods, thus a man was supposed; Akkay 1992.

[56] Kohler 1995: Tum S1: 11–16, TumJ: 22–29, 57, 95.

[57] Muss 1995: 603; Bammer, Muss 1996, 78, Abb. 95; Prayon 2004: 615–617.

[58] Fleischer 1973: 89; Völling 1998: 247; Klebinder 2001: 119.

[59] Fleischer 1973: 62, Abb. 1–2; Fleischer 1995: 608, more on the survivals of Phrygian traditions in the Ephesian Artemision cf. Prayon 2004: 616.

[60] Fleischer 1995: 608–609; Völling 1998: 251; Klebinder 2001: 119.

[61] Boardman 1967: 205–206, Fig. 136; Jantzen 1972: 48–49; Klebinder 2002: 77–78.

[62] Jantzen 1972: 53; Boehmer 1973; the same practice is supposed for Olympia: Fellmann 1984 : 117.

[63] Most recently: Roller 1999: 72–75, Figs. 7–10; Berndt-Ersöz 2003: 146–149.

[64] Özgen 1982: 273, 285; cf. also Roller 1999: 44–53; Prayon 2004: 614.

[65] Bammer, Muss 1996: 76–77, Abb. 87; Özgen, Özgen 1988: Figs.41–42 and the so-called Megabyzos figures from Ephesos and Bayındır: Akurgal 1961: Figs. 158–159; Özgen 1982: 121–126; Roller 1999: 104, fig. 36; Prayon 2004: *passim*.

[66] Özgen 1982 : 254, 263–286.

[67] Boardman 1961/1962 : 189, Fig. 5; Völling 1998 : 247, Abb. 6; Klebinder 2001: 119–120: Prayon 2004: 616–617, Abb. 11.

[68] Boardman 1961/1962; Osborne suggest that the votive at the Harbour Sanctuary display celebration of female sensuality compared to the 'civic' cult on the acropolis: Osborne 2004: 5.

[69] Boardman 1961/1962: 189.

[70] Diodorus speaks about a temple of Artemis in Marmaria: Diod. 22.9.5, Völling 1998: 250.

[71] Donder 2002: 3; Senff 2003.

[72] Boardman 1961/1962: 189; Boardman 1966: 194; there is an epigraphic evidence for a sanctuary of Artemis: Günter 1988: 216.

[73] Völling 1998: 246–247, n. 28; Boehlau, Habich 1996: 124, Abb. 3.

[74] Rouse 1902: 249, the data gathered by the author has recurrently been quoted by later scholarship: Boardman 1961/1962: 189; Günter 1988: 233; Losfeld 1991: 313, 324–325; Muss 1995: 603.

[75] Günter 1988: 233–237.

[76] Hom. *Il.* 11. 236–237, this is the only occurrence of a silver belt in *The Iliad*: Bennett 1997: 48, the author compares these verses with the silver belt from Tumulus D in Bayındır.

[77] Hom. *Il*. 10. 77–79; 6.219–220.

[78] The bright "vermillion" color of the belt in Tumulus W in Gordion is emphasized by Young 1981: 208, comments in Bennett 1997: 50.

[79] Mylonas 1974: 279; Cole 1984: 29.

[80] Bennett 1997: 125, 157–159.

[81] Vassileva 1994: 221–227.

[82] Brixhe, Lejeune 1984: M–01a, 8–9; Huxley 1959.

[83] A similar idea in: Bennett 1997: 180.

[84] A total of 16 belts or fragments of belts were found on the City Mound: Kohler 1995: 209, and B 2003 in addition to her list.

[85] B1510, B1604–07, B1638, B1685; Kohler 1995: 209. I would like to express my thanks to prof. G. Kenneth Sams, Gordion Project Director, who offered me the opportunity to work with the objects and with the Gordion field notebooks.

[86] An attempt at their more precise chronological arrangement in: DeVries 2005.

[87] B1147 in MW2: Gordion NB 70, 123, 1957, and B 1441 in CC Anex 2, N scarp, earth mixed fill: Gordion NB 91, 179, 1963.

[88] Simpson 1988: 34–35; Simpson 1998: 636; Vassileva 2001: 59–60.

[89] Buluç 1988: 22; Roller 1999: 102, 104, 111–112.

[90] Vassileva 1997.

[91] Hdt. 1.14; 51.

[92] Boehmer 1973: 166; Völling 1998: 251–252; Prayon 2004 : 617; on the relation of Midas and the Phrygians with the Greek world: Muscarella 1989.

[93] As is the case with the other type of belts with big phalerae in Olympia: Fellmann 1984: 118–119.

[94] For example, from Chios: Boardman 1967: No 276, Pl. 87; cf. B 1605 from Gordion: Fig. 2.

[95] Klebinder 2001: 117.

BIBLIOGRAPHY

Akkay, M. 1992. Objets phrygiens en bronze du tumulus de Kaynarca. – In: La Cappadoce méridionale jusqu'à la fin de l'époque romaine: état des recherches. Actes du Colloque d'Istanbul 1987. Paris, 25–27.

Akurgal, E. 1949. Spaethethitische Bildkunst. Ankara.

Akurgal, E. 1961. Die Kunst Anatoliens von Homer bis Alexander. Berlin.

Akurgal, E. 1993. Eski çağda Ege ve İzmir. İzmir.

Bammer, A. 1991/92. Multikulturelle Aspekte der fruhen Kunst in Artemision von Ephesos. – JhÖ 61, 17–54.

Bammer, A., U. Muss 1996. Das Artemision von Ephesos. Das Weltwunder Ioniens in archaischer und klassischer Zeit. Mainz am Rhein.

Barnett, R. D. 1963–1964. Review of Acquisitions 1955–1962 of Western Asiatic Antiquities (II). – British Museum Quarterly 27, Nos. 3–4, 79–88.

Barnett, R. D. 1972. More Addenda from Toprak Kale.– Anatolian Studies 22, 163–178.

Bennett, M. J. 1997. Belted Heroes and Bound Women. The Myth of the Homeric Warrior-King. New York – Oxford.

Berndt-Ersöz, S. 2003. Phrygian Rock-Cut Shrines and Other Religious Monuments. A study of structure, function and cult practice. University of Stockholm.

Boardman, J. 1961/1962. Ionian Bronze Belts. – Anatolia 6: 179–189.

Boardman, J. 1966. An Anatolian Greek Belt Handle. – Anatolian Studies 16, 193–194.

Boardman, J. 1967. Excavations in Chios 1952–1955. Greek Emporio. (BSA Suppl. 6). Oxford.

Boardman, J. 1978. Greek Sculpture. The Archaic Period. Oxford – New York – Toronto.

Boehlau, J., E. Habich. 1996. Samos – die Kasseler Grabungen 1894 in der Nekropole der archaischen Stadt. Staatliche Museen Kassel.

Boehmer, R. M. 1973. Phrygische Prunkgewänder des 8. Jahrhunderts v. Chr. Herkunft und Export.– Archäologischer Anzeiger, Heft 2, 149–172.

Boehmer, R. M. 1979. Die Kleinfunde aus der Unterstadt von Bogazköy. Grabungskampagnen 1970–1978. (Bogazköy–Hattusa Ergebnisse der Ausgrabungen 10). Berlin.

Calmeyer, P. 1971. Gürtel. – In: Reallexikkon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie. 3. Berlin – New York, 689–693.

Caner, E. 1983. Fibeln in Anatolien I. Prähistorische Bronzefunde XIV.8. München.

Cole, S.G. 1984. Theoi Megaloi. The Cult of the Great Gods at Samothrace. Leiden.

DeVries, K. 2005. Greek Pottery and Gordion Chronology. – In: *Kealhover, L.* (ed.) 2005. The Archaeology of Midas and the Phrygians: Recent Work at Gordion. Philadelphia: University of Pennsylvania Museum Publications, 36–55.

DeVries, K., P. I. Kuniholm, G .K. Sams, M. M. Voigt. New dates for Iron Age Gordion–Antiquity 77, No 296, 2003, Project Gallery (http://antiquity.ac.uk/ProjGall/devries/devries.html).

Donder, H. 2002. Funde aus Milet. XI. Die Metallfunde.– Archäologische Anzeiger No 1, 1–8.

Fellmann, B. 1984. Frühe olympische Gürtelschmuckscheiben aus Bronze. Olympische Forschungen 16. Berlin.

Fleischer, R. 1973. Artemis von Ephesus und verwandte Kultstatuen aus Anatolien und Syrien. Leiden.

Fleischer, R. 1995. Neues zum Kultbild der Artemis von Ephesos. – In: *Friesinger, H., F. Krinzinger* (eds.) 1995. 100 Jahre Österreichische Forschungen in Ephesos. Akten des Symposions Wien. Bd. 1. Wien, 605–609.

Günter, W. 1988. "Vieux et inutilisable" dans un inventaire inédit de Milet. – In: *Knoepfler, P., N. Quellet* (eds.) 1988. Comptes et inventaires dans la cité grecque. Actes du colloque international d'épigraphie tenu à Neuchatel du 23 au 26 septembre 1986 en l'honneure de Jacques Tréheux. Librairie Droz S.A., Genève, 215–237.

Guralnick, E. 1989. Greece and the Near East: Art and Archaeology. – In: *Sutton, Jr., R. F.* (ed.) 1989. DAIDALIKON. Studies in Memory of Raymond V. Schoder. Wauconda, Illinois, 151–176.

Hawkins, J. D. 1997. Mita. – In: Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie, 271–273.

Hawkins, J. D. 2000. Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions. Volume I Inscriptions of the Iron Age. Part 1: Text, Introduction, Karatepe, Karkamiš, Tell Ahmar, Maraş, Malatya, Commagene. Berlin – New York.

Hawkins, J. D. 2000 a. Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions. Volume I Inscriptions of the Iron Age. Part 2: Text, Amuq, Aleppo, Hama, Tabal, Assur Letters, Miscellaneous, Seals, Indices. Berlin – New York.

Hogarth, D. G. 1908. Excavations at Ephesus. London.

Hogarth, D. G. 1914. Carchemish I. Introductory. London.

Hrouda, B. 1965. Die Kulturgeschichte des assyrischen Flachbildes. Bonn.

Huxley, G. L. 1959. Titles of Midas. – Grek, Roman, and Byzantine Studies 2. 2: 85–99.

Jantzen, U. 1972. Samos. Band. VIII. Aegyptische und orientalische Bronzen aus dem Heraion von Samos. Bonn.

Kellner, H. J. 1991. Gürtelbleche aus Urartu. (PBF 12. 3.). Stuttgart.

Klebinder, G. 2001. Bronzegürtel aus dem Artemision von Ephesos. – In: *Muss, U.* (ed.) 2001. Der Kosmos der Artemis von Ephesos. Österreichisches Archäologisches Institut. Sonderschriften Bd. 37. Wien, 111–122.

Klebinder, G. 2002. Ephesos und Phrygien. Eine Untersuchung der Beziehungen anhand der Bronzen aus dem frühen Artemision von Ephesos. – In: *Asamer, B., P. Höglinger, C. Reinhold, R. Smetana, W. Wohlmayr* (eds.). 2002. Temenos. Festgabe für Florens Felten und Stefan Hiller. Wien, 75–82.

Kohler, E. 1981. Belts. – In: *Young, R. S.* Three Great Early Tumuli. The Gordion Excavations Final Reports. 1. Philadelphia, 236–239.

Kohler, E. 1995. The Lesser Phrygian Tumuli. Part 1. The Inhumations. The Gordion Excavations, 1950–1973 Final Reports. Vol. 2. University of Pennsylvania.

Kopcke, G. 1967. Neue Holzfunde aus dem Heraion von Samos. – Archäologische Anzeiger 82, 100–148.

Lamb, W. 1934–1935. Excavations at Kato Phaná in Chios.– BSA 35, 138–164.

Losfeld, G. 1991. Essai sur le costume grec. Paris.

Manning, S. W., B. Kromer, P. I. Kuniholm, M. W. Newton.

2001. Anatolian Tree Rings and a New Chronology for the East Mediterranean Bronze-Iron Ages. – Science 294, December, 2532–35.

Mellink, M. J. 1990. Archaeology in Anatolia. – American Journal of Archaeology 94, 125–151.

Moorey, P. R. S. 1967. Some Ancient Metal Belts: Their Antecedants and Relatives. – Iran 5, 83–98.

Muscarella, O. W. 1967. Fibulae Represented on Sculpture.– Journal of Near Eastern Studies 26, No. 2, 82–86.

Muscarella, O. W. 1989. King Midas of Phrygia and the Greeks. – In: *Emre, K., M. Mellink, B. Hrouda, N. Özgüç* (eds.) 1989. Anatolia and the Ancient Near East. Studies in Honor of Tahsin Özgüç. Ankara, 333–344.

Muscarella, O. W. 1999. Parasols in the ancient Near East.– Source 18.2, 1–7.

Muscarella, O. W. 2003. The Date of the Destruction of the Early Phrygian Period at Gordion. – Ancient West and East 2.2., 225–252.

Muss, U. 1995. Zur Dialektik von Kultstatue und Statuetten im Artemision von Ephesos. – In: *Friesinger, H., F. Krinzinger* (eds.) 1995. 100 Jahre Österreichische Forschungen in Ephesos. Akten des Symposions Wien. Bd. 1. Wien, 597–603.

Mylonas, G. E. 1974[3]. Eleusis and the Eleusinian Mysteries. Princeton.

Naumann, R., K. Tuchelt 1963/1964. Die Ausgrabungen in Södwesten des Tempels von Didyma 1962.– Istanbuler Mitteilungen 13/14, 15–62.

Orthmann, W. 2002. Kontinuität und neue Einflüsse. Die Entwicklung der späthethitischen Kunst zwischen 1200 und 700 v. Chr. – Die Hethiter und Ihr Reich. Das Volk der 1000 Götter. Kunstß und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, 18. Januar – 28. April 2002. Stuttgart, 274–279.

Osborne, R. 2004. Hoards, votives, offerings: the archaeology of the dedicated object. – World Archaeology 36.1, 1–10.

Özgen, I. 1982. A Study of Anatolian and East Greek Costume. Ph.D. Dissertation. Bryn Mawr College.

Özgen, E., I. Özgen (eds.).1988. Antalya Museum Catalogue. Ankara.

Özgen, I., J. Öztürk. 1996. The Lydian Treasure. Heritage Recovered. Ankara.

Özgüç, T., M. Akok. 1947. Die Ausgrabungen an zwei Tumuli auf dem Mausoleumshügel bei Ankara. – Belleten 11, 41, 57–85.

Pehlivaner, M. 1996. Antalya Museum Guide. Ankara.

Perdrizet, P. 1908. Monuments figures, petits bronzes, terres-cuites, antiquites diversses. – In: *Homolle, Th.* (ed.) 1908. Fouilles de Delphes. Tome V. Ecole francais d'Athenes. Paris.

Prayon, F. 2004. Zum Problem von Kultstätten und Kultbildern der Anatollischen Muttergöttin in 8. Jh. v. Chr. – In: *Korkut, T.* (ed.). 2004. Anadolu'da Doğdu. Festschrift für Fahri Işık zum 60. Geburtstag. Istanbul, 611–622.

Roller, L. 1999. In Search of God the Mother. The Cult of Anatolian Cybele. Berkeley – Los Angeles – London.

Rouse, W. H. D. 1902. Greek Votive Offerings. Cambridge.

Seeher, J. 1999. Hattusha. A Day in the Hittite Capital. Guide. Istanbul.

Senff, R. 2003. Das Aphroditeheiligtum von Milet. – *Heedemann, G., E. Winter* (Hrsg.) 2003. Neue Forshungen zur Religionsgeschichte Kleinasiens. Elmar Schwertheim zum 60. Geburtstag gewidmet. (Asia Minor Studien 49). Bonn, 11–25.

Simpson, E. 1988. The Phrygian Artistic Intellect. – Source 7.3/4: 24–42.

Simpson, E. 1998. Symbols on the Gordion Screens. – In: XXXIV. International Assyriology Congress, 6–10.VII.1987 Istanbul. Ankara, 629–639.

Simpson, E., K. Spirydowicz 1999. Gordion Wooden Furniture. Ankara.

Vassileva, M. 1994. Thrace and Phrygia. Some Typological Parallels. – In: Europa Indo-Europea. Atti del VI° Congresso Internazionale di Tracologia e VII° Symposio di Studi Traci. Palma da Mallorca 24–28 Marzo 1992. Roma, 221–227.

Vassileva, M. 1997. King Midas: Between the Balkans and Asia Minor. – Dialogues d'histoire ancienne 23/2: 9–20.

Vassileva, M. 2001. Further considerations on the cult of Kybele. – Anatolian Studies 51, 51–63.

Völling, Th. 1998. Ein phrygischer Gürtel aus Olympia. – Archäologische Anzeiger, 2, 243–252.

von Luschan, F. 1902. Ausgrabungen in Sendschirli. 3. Berlin.

Young, R. S. 1981. Three Great Early Tumuli. The Gordion Excavations Final Reports. 1. Philadelphia.

Ziffer, I. 2002. Four New Belts from the Land of Ararat and the Feast of the Women in Esther 1:9. – In: *Parpola, S., R. M. Whiting* (eds.) 2002. Sex and Gender in the Ancient Near East. Proceedings of the 47th Rencontre Assyriologique Internationale, Helsinki, July 2–6, 2001. Part II. Helsinki, 645–657.

STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS
Supplementum IV (2005)
Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov

PARS PRO TOTO: ЗА ПЕТ АПЛИКАЦИИ ОТ КОНСКА СБРУЯ И ОЩЕ НЕЩО

ВАСИЛКА ВЛАДИМИРОВА-ПАУНОВА

През 2003 г. в галерия за антики в Ню Йорк са били представени на търг група от пет украшения за конски оглавник. Разпознати са като тракийски и са датирани от авторите на аукционния каталог в IV в. пр. Хр.[1].

Две от апликациите са сребърни, три са позлатени (обр. 1). Заедно с тях е била предложена за откупка и златна биконична висулка за огърлица. За жалост липсват данни за конкретния археологически контекст, в който са били открити. При тези обстоятелства единствено чрез анализа им може да се потърси оцеляла, макар и индиректна информация за времето, когато са изработени, и за културно-историческата среда, в която са били актуални. Така те ще влязат в научна употреба и ще са достъпни за коментар от по-широк кръг специалисти и ценители на тракийската древност[2].

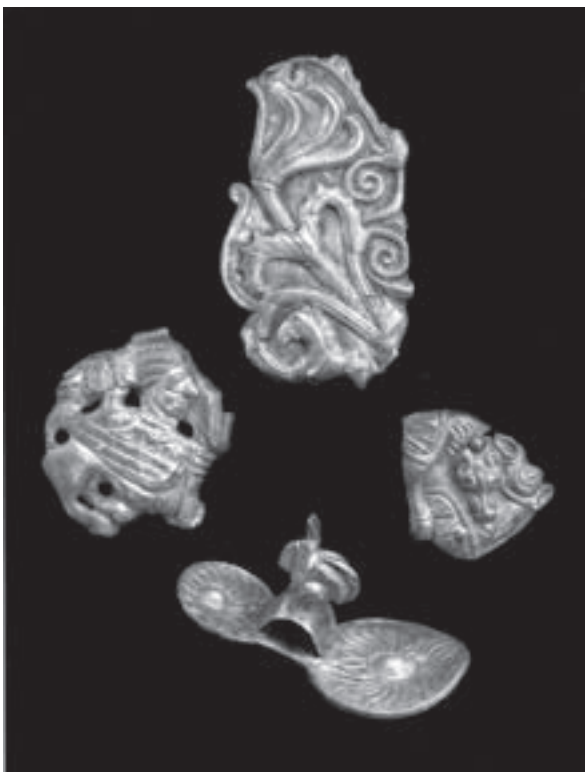

Обр. 1. Апликации – част от украса към конски оглавник (Снимка S. Hagen)

В настоящата статия се разглеждат особеностите на стила и техниката на изработка на петте апликации. Накратко се анализират изображенията, за да се потърси наличието или отсъствието на картинна връзка между тях. Апликациите се коментират и в контекста на сребърните, позлатените и златните украшения за конска сбруя, открити в земите на Древна Тракия. От една страна, това позволява прецизиране на вече посочената датировка, а от друга – дава възможност, макар и хипотетично да се очертае района на изработването им.

I. Описание

Петте апликации са характерни елементи от украса на конски оглавник[3].

1. Наносникът е лят, сребърен, с дължина 6.4 см, височина – 3 см, максимална ширина – 3.7 см (обр. 2 а–б–в). Подобно на преобладаващия брой наносници, разпространени в Тракия през периода V–III в. пр. Хр., и тук описваният се състои от две части – хори-

Обр. 2 а. Сребърен начелник (Снимка S. Hagen)

Обр. 2 б. Сребърен начелник – поглед отгоре (Снимка S. Hagen)

зонтална плочка и вертикален обемен бутон[4]. Последният е оформен като глава на орлов грифон, с голям, дъговидно извит клюн, който започва от основата на ушите. Очите са бадемовидни, рамката им е очертана с врязана линия, а с точка е маркирана зеницата. Чертите са сковани, остри, схематични. Търсенето на обем и триизмерност е постигнато чрез специфична техника, при която умишлено се противопоставят "плоскости под ъгъл". Около дъгата на очите, по извивката на клюна и върху шията на орловия грифон са врязани множество точки. Ушите са щръкнали, гривата и периферията на клюна са назъбени. В края на

Обр. 2 в. Сребърен начелник – гръб (Снимка S. Hagen)

шията му е изрязан дъговиден отвор, предназначен за преминаване на кожен ремък.

Плочката е отлята като осморка[5]. В полето на предната и част е врязано растение с двадесет и четири ветрилообразно разперени листа. Те са извити S-овидно и имат дъговиден прорез при върха. Приложена е симетрия, при която дванадесет от листата са огледален образ на останалите дванадесет. Най-вероятно гравираното растение е палмета. В основата й са врязани два по-малки и заоблени листа, а в центъра й се издига във висок релеф полусферичен кух бутон със седем радиално врязани линии. Повърхността му е с множество набождания.

Задната страна на наносника е заета от идентична, но по-малка четиринадесетлистна палмета и с бутон с набождания.

Досега откритите наносници от земите на Древна Тракия са над двадесет. Въпреки това, до този момент сред тях няма еднакви екземпляри. Те се различават най-вече в избора на обемната животинска, птица или човешка глава, по стилизацията на чертите им и по подбраните мотиви върху предната плочка[6].

Сходствата са предимно конструктивни.

Описаният наносник се отличава от познатите вече седем[7] с глава на грифон (от Букьовци, Врачанско[8]; два от Луковит[9]; от Тетевен[10]; от могила Оструша, Шипченско[11]; от Оризово, Старозагорско[12]; от Панчова могила до Старосел, Хисарско[13]) и по начина на моделиране на животинските белези, и по гравираните палмети. Тъй като орловият грифон е митично и фантастично животно, торевтът е разполагал с известна свобода при интерпретацията на белезите му. Тя се проявява най-вече при моделирането на орловата глава. При част от наносниците тя е с реалистично предаден, леко извит и понякога полуотворен клюн. Ушите са единствения белег, по който става ясно че главата не е орлова, а грифонова. При други клюнът е доста голям, силно извит, хиперболизиран, акцентирано е и върху гривата[14]. Втората група наносници се среща по-често на север и на североизток от Стара планина и тъй като е широко разпространен и в скитска среда, е наричан от част от археолозите и изкуствоведите "скитски тип". Грифоновата глава на описвания тук спада към същия северен тип.

При преобладаващата част от наносниците с плочка "осморка" е изобразена т. нар. "гръцки тип" палмета със завити навътре нечетен брой листа (от пет до тринадесет). В основата и се извиват два ластара, които понякога са оформени и като симетрични спирали. При тук описвания палметите са многолистни, с четен брой листа (14 и 24) и макар и да имитират старогръцкия им вариант, те са схематични и врязани неумело. От центъра им се издига омфалос. Далечно сходство се открива с плочката на наносника от Оризово, Старозагорско, която е оформена като обемна розета с изпъкнал омфалос. Подобни като начин на изпълнение бутони, с набождания по повърхността и с врязани линии, се виждат и по лицевата дясна периферия (непосредствено в края на гравираното дясно око) на златния шлем от Коцофенещи, Румъния[15].

2. Част от апликация "набузник" – сребърна, със запазени размери 3.3 х 3.5 см (обр. 3 а–б). Представя борба между лъвов и орлов грифон. Митичните животни се захапват едно друго за врата. Предните им лапи се впиват в тялото на противника. Апликацията е запазена само до горната част на крилете. Периферията на врата, шията и крилото на орловия грифон са подчертани с тесен пояс, изпълнен с коси успоредни линии. Перата са маркирани с висящи надолу триъгълници, чиято половина е

Обр. 3 а. Апликация № 2 – лице

Обр. 3 б. Апликация № 2 – гръб (Снимка S. Hagen)

изпълнена с коси насечки. Фигурите на животните са покрити с множество дребни набождания.

На гърба на апликацията е прикрепена халка, предназначена за окачване към вертикален ляв ремък.

Иконографската схема – "борба на орлов и лъвов грифон", при която фантастичните животни са във вертикална позиция и са представени като равностойни съперници, досега не бе срещана върху набузниците. Същата позиция, но представяща "борба на орлов грифон и лъв", се среща върху позлатения набузник от Летница, Ловешко[16], и върху сребърния от Долна Козница, Кюстендилско[17].

3. Апликация – ажурна, с частично запазена позлата, височина 4.7 см, ширина 4.2 см (обр. 4 а–б). Представен е крилат кентавър[18] в профил наляво, с мъжка глава, конски копита и високо вдигната опашка. Предните му крайници не са моделирани, а ръцете съвсем условно са представени само чрез пръсти. Върху раменете му е преметнато убито животно – вълк (куче) или овен. С дясната длан го държи за шията, а с лявата – за опашката. Предните и задните крайници на жертвата са отчупени.

Обр. 4 а. Апликация № 3 – лице

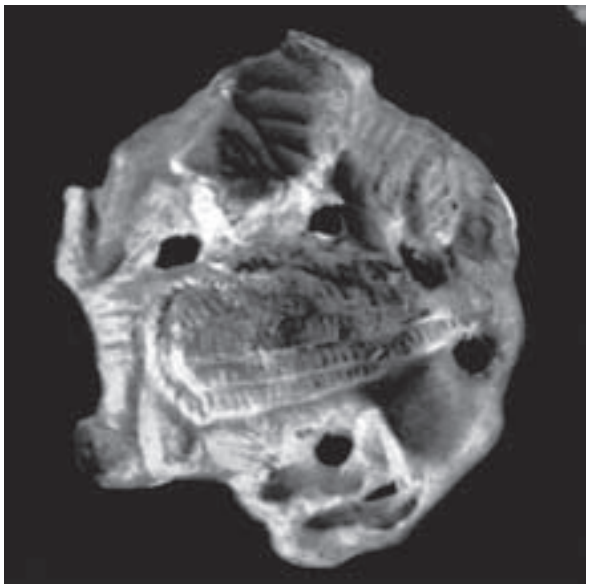

Обр. 4 б. Апликация № 3 – гръб (Снимка S. Hagen)

Върху лицето и крилото на кентавъра е запазена част от позлата. Отделни незначителни останки от нея се виждат по цялата му повърхност, факт, който подсказва, че е възможно изцяло да е бил позлатен. На гърба липсва халка за окачване към ремък.

Най-близки иконографски аналогии са бронзовите матрици от Горско Абланово, Търговищко[19] (7.4 х 5.7 см), и от Кубрат, Разградско[20] (4.8 х 5 см). Те са били предназначени за изковаването на обърнати надясно апликации, докато тук описаната е обърната наляво. Почти идентични с нея са четири сребърни апликации от Пруси, Украйна[21]. Забелязва се еднаква трактовка на човешкото лице, коса, криле.

Въпреки че изображенията върху матриците и апликациите се различават в дребни детайли, то изключително важно е да се проследят вариантите на представяне на един и същ популярен митологичен персонаж, чиито граници на почитане засега се установяват между Стара планина и Среден Днепър.

4. Кръгла апликация тип "наочник" – диск, сребро с позлата, лята, с диаметър 5 см (обр. 5). Центърът е оформен като омфалос,

Обр. 5. Апликация № 4 – лице (Снимка S. Hagen)

изпълнен с шестлистна розета. Около нея симетрично се редуват четири лотосови пъпки с четири отворени лотосови цвята. Флоралният мотив е ограничен от кръгъл пояс, изпълнен с коси и вертикални насечки, които съвсем схематично маркират растение. Позлатата върху централната розета е частично изтрита. Няма данни за халката на гърба на апликацията. Въпреки че засега тя няма точен паралел, като схема на разгръщане на флоралния мотив – по осем радиални лъча, излизащи от омфалос в центъра, е сходна със златните наочни апликации от могилата Голямата Косматка до Шипка[22] и с кръглите апликации с гранулация от Каварна[23].

5. Апликация тип ляв "набузник" – сребро с плътна позлата, височина 7.4 см, ширина 4.3 см (обр. 6). Изрязана е по контурите на развит акант, с назъбени листа, ластари и отворена палмета. От най-ниското листо се подава наивно представена глава на орлов грифон, в профил надясно. Цялата композиция е "устремена" надясно. Фитоморфният мотив върху апликацията е вариант на много популярна иконографска схема, чиито вариации могат да се видят върху златните набузници от Ивански, Шуменско[24], от Каварна, от

Обр. 6. Апликация № 5 – лице (Снимка S. Hagen)

Мезек, Хасковско[25], и подобно на тях е с по-високи художествени качества.

Няма данни за наличието на халка на гърба, но следвайки логиката на изображението, ако е налична, тя трябва да е прикрепена хоризонтално, за да преминава набузен, ляв вертикален ремък.

6. Биконично златно мънисто – висулка за огърлица, с височина 3.6 см (обр. 7). Украсена е със сложна мрежа от филигранни конуси, спирали, пъпки, "перлен" низ. Тръбестото удължение на върха се свързва перпендикулярно с малък цилиндър, украсен с филигранен низ, който се е нанизвал на огърлицата. В долната част едно подобно удължение завършва с гранулирана розета.

Макар и да не е елемент към конска сбруя, висулката е постъпила като част от групата апликации. Тя има много близък паралел – висулката от огърлица от гробницата в Малката могила край Шипка, датирана в последната четвърт на IV в. пр. Хр.[26].

Обр. 7. Биконична висулка – злато (Снимка S. Hagen)

II. Техника на изработка

Ако съдим по факта, че две от апликациите са сребърни, а три са сребърни с лицева позлата, можем да предположим принадлежността им към два различни комплекта за конски оглавник – елементи № 1 и № 2 – от сребърен, и №№ 3, 4 и 5 – от позлатен.

Изработването на наносника (апликация №1) е чрез отливане в калъп, а на останалите четири – чрез изковаване.

По-сложен като начин на изработка е сребърният наносник. Двете му части – хоризонталната плочка и обемната глава на орлов грифон, са отлети в отделни калъпи[27]. Краищата на шията са ковани допълнително. Те са прикрепени перпендикулярно чрез два нита за прехода между предната и задната плочка на наносника и са приплеснати върху гърба му. След отливането растителните орнаменти, поясите с точки и радиалните линии са нанесени чрез врязване.

Това е първият наносник, при който захващането е чрез нитове. Преобладават отлетите в двустранен калъп[28] и тези, при които плочката и бутонът са изковани (и щамповани и пресовани) върху отделни матрици и след това са припоени една за друга (Долна Козница, Кюстендилско; Летница, Ловешко; Свещари, Исперихско, и др.). При други – плочката е изрязана от тънка ламарина, към която е припоена куха животинска или птича глава и на гърба – халка за преминаване на ремък (Биньова могила, Шипченско; Кралево, Търговищко, и др.).

Тъй като в тракийските земи са обнародвани две бронзови матрици (споменатите по-горе от Кубрат, Разградско, и от с. Горско Абланово, Търговищко), сходни с изображението върху апликация № 3, то могат да се установят етапите на нейното изработване[29]. Това е най-опростения начин на изковаване (щамповане), при който върху мека подложка се закрепва неподвижно сребърен лист. С лице към него е положена бронзовата матрица (с изображение във висок релеф), следвана от омекотяваща материя. С удари с чук е направен отпечатъкът от матрицата върху сребърния лист. След това обемите на отделните фигури са били подсилени и дооформени с помощта на допълнителни инструменти. Част от детайлите, чиито рамки са заложени върху матрицата – крилото, опашката, косата, гривата, допълнително са гравирани с коси линии и есове. Поясите под опашката, между предните и задните крайници на крилатия кентавър и вълка, са изрязани (тук ръбовете при отворите са остри). Изрязана е и периферията по контурите на животинските тела. Върху апликация № 3 (както и върху 4 и 5) е била плакирана тънка позлата, която сега в голяма степен липсва.

Апликация № 2 е била изработена по идентичен начин. Халката, предназначена за преминаване на вертикален кожен ремък, е изработена от сребърна омеговидно огъната лента. Прикрепена е към апликацията чрез два нита. От лицевата страна те са с добре оформени глави, а краищата им са приплесна-

ти върху гърбовата част.

Апликация № 5 също е била изкована. Характеристиките на високия релеф на изображението, доминиращо над фона, предполагат използването на единична матрица *intaglio* (с вдълбан релеф), върху която е бил изкован набузникът. Принципът и етапите на дообработване са идентични на гореописаните с тази разлика, че вътрешният фон между ластарите и акантовите листа не е изрязан, т. е. апликацията не е ажурна. Върху лицевата повърхност е нанесена тънка позлата, която на някои ръбове е затрита.

Особеностите на формата и украсата на апликация № 4 (конкавност, редуването на релефни и плоски пояси) предполагат използването на техниката "пресоване с матрици". За целта сребърният лист се поставя между две прилягащи една към друга бронзови матрици (обикновено едната е подвижна, а другата – неподвижна) – с еднакви изображения, но в позитив и в негатив. След внимателното им центриране със специални клещи, с удари с чук се отпечатва изображението.

На този етап на археологически открития най-ранните апликации за конска сбруя, изработени чрез пресоване с матрици, се датират след средата на IV в. пр. Хр.[30]. То продължава да се прилага за този тип украси до I в. пр. Хр. Не е за подценяване фактът, че тази техника се регистрира най-рано и най-често в комплекти, в които преобладават растителните мотиви и за които се предполага, че са изработени от елински майстори.

Апликации № 3, 4 и 5 са позлатени и са елементи към един и същ оглавник.

В тракийските земи са познати два вида амуниции с позлата. Едните са сребърни с плътна позлата, а другите са сребърни с частична позлата, нанесена само върху отделни пояси и изображения.

Позлатените на външен вид не се отличават от златните и освен че са представителни, те са и функционални[31]. Сребърният лист дава стабилност на апликациите, която им позволява да издържат на опъна на кожените ремъци на оглавника.

Широко практикувано е листовото позлатяване чрез прилепването (чрез златен припой или чрез силно притискане) на тънък златен варак. С такова покритие е била и апликация № 3, но голяма част от него сега липсва. Възможно е и апликации № 4 и 5 да са били позлатени по-същия начин, но това трудно може да се прецени по наличните снимки.

Други използвани методи на позлатяване са били чрез живачна амалгама или чрез "златна вода". Последното е ставало бързо и равномерно, но нетрайно, защото златният слой е бил много тънък.

До този момент е по-голям броят на откритите амуниции с частична позлата, нанесена само върху отделни пояси[32]. То е широко застъпено и върху други произведения на античната торевтика – съдове, накити, воински доспехи. Чрез него е търсен ефектът от противопоставянето на цветовете бяло–жълто. Макар да е акцентирано върху отделните детайли в общата композиция, намерено е и художественото равновесие между двата метала, които взаимно се подчертават и допълват. Амуниците с частична и с плътна позлата, открити в тракийските земи, се срещат в археологически комплекси след средата и най-вече от последната четвърт на IV в. до I в. пр. Хр.

През втората половина на IV в. пр. Хр. се появяват и направените от злато украшения за конска сбруя. На фона на вече многобройните комплекти от бронз и сребро техният брой е все още малък[33].

III. Комплектуване и датировка

Сребърните апликации, описани по-горе, са част от комплект, който се е състоял най-малко от 7 големи елемента, сред които – един наносник, два набузника и четири наочника.

Комплектуването им не е механичен сбор от случайно подбрани апликации, а е подчинено на строги иконографски и формални принципи, особеност, която го прави "предсказуемо". Сребърните (и бронзовите) комплекти за конска сбруя са познати в няколко основни варианта, които се различават помежду си най-вече в начина на оформяне на плочката на наносника. Описаният по-горе спада към групата на наносниците с обемен бутон и плочка, изрязана като осморка. Тази група се появява през втората половина на IV в. пр. Хр.

Запазен е ключовият елемент за сребърния комплект – наносникът с глава на орлов грифон, която излиза от основите на две палмети. Левият набузник, който винаги е чифт с още един идентичен и симетричен, представя композицията "борба между орлов и лъвов грифон". Наочниците[34] липсват, но във вече известните комплекти те са четири и най-често са с еднаква форма и с еднакви растителни или животински изображения. Те не са случайно избрани и повтарят едно от животните, моделирано или върху наносника, или върху набузниците. Ето защо за наочниците от този сребърен комплект е бил използван един от двата възможни композиционни варианта. При първия, около централен омфалос (изпълнен с розета), се моделират четири "гонещи се" глави на лъв или на лъвов грифон[35]. При втория – централен омфалос с три "гонещи се" глави на орлов грифон[36]. Формата на тези апликации може да бъде кръгла, ако животинските изображения са вписани в кръгла рамка, или с неправилни очертания, ако тя е изрязана по контурите им. Решението на торевта за това, каква да бъде рамката, не променя съдържанието на подбраната сцена.

Хипотетичната възстановка на позлатения комплект е по-трудна, защото липсва ключовият и елемент – наносника, но не е невъзможна, ако се ползват принципите на комплектуване на вече известните.

Всички златни и позлатени амуниции от IV–III в. пр. Хр., открити на територията на България до този момент, представят три основни композиционни варианта.

При единия, върху всички апликации и върху плочката на наносника са изобразени само растителни мотиви – палмети, лотоси, розети, акант. Изключение прави само обемният бутон на наносника (ако го има), който е моделиран като човешка, животинска или птича глава.

При втория – върху плочката на наносника е представен фитоморфен мотив, а върху набузниците и наочниците се срещат комбинирани или самостоятелно антропоморфни, зооморфни и фитоморфни изображения.

При третия – върху плочката на наносника са представени две или три животински глави или фигури и палмета, а върху останалите апликации – животински изображения и розетки.

Наносниците и от трите варианта комплекти са с плочка, която е оформена като осморка. Съдейки по изображенията на трите позлатени апликации, можем да причислим този комплект към описания по-горе втори вариант.

Левият набузник с акантов лист и грифонова глава би трябвало да бъде чифт с още един – десен, с идентично изображение. Четирите наочника са представени от кръглата апликация № 4, с лотосови цветове и централна розета. Мястото на изобразения крилат кентавър, преметнал върху раменете си вълк, би могло да се търси върху челото на коня[37].

Наносникът винаги е логически обвързан с изображенията върху набузниците и заедно диктуват картинния разказ върху оглавника. Едно от представяните животни върху набузниците (или негова равностойна хипостаза) винаги се среща и върху наносника. В случая, над най-ниското листо на аканта в основата на апликация № 5 се разпознава дребна глава на

орлов грифон. Така изобразен, листът може да се интерпретира и като крило. Смислово тази апликация представя раждането на митичния грифон от аканта (в случая играещ ролята на свещено дърво). Позицията на животното е такава, че то би могло да се възприема и като пазител на свещеното дърво. Ето защо, ако се търси картинно равновесие между тези апликации, то можем да предположим, че върху наносника също е била моделирана обемна глава на орлов грифон, а плочката му е била оформена като осморка, с две вписани палмети (розети, лотоси). Орловият грифон е в семантична равнопоставеност и с крилатия кентавър като същества – пазители със соларна природа.

Подобна възстановка, колкото и недоказуема да остава, е и много вероятна, защото е подчинена на принципите на групиране на апликациите по форма и изображение. Петте елемента представят два различни по качество на изработка комплекти. Сребърният е със схематични фито- и зооморфни изображения и неумели врязвания. Позлатеният, макар и да се стреми към реалистичното естетическо въздействие на старогръцките ателиета и да се доближава до ползваните от тях иконографски схеми, в които преобладават фитоморфните мотиви, по-скоро може да се смята за успешна местна имитация на продукцията им. Двата комплекта, видимо различни, съдържат семантично равностойни изображения и най-вероятно са изработени в близък период от време.

От направения по-горе общ технологичен анализ е очевидно, че дори елементите от една амуниция се различават по начин на изработка. Тази особеност се забелязва и при други находки от Тракия. Въз основа на нея може да се направи изводът, че и първият, и вторият комплект са изработени от вече налични в ателието калъпи и матрици, които са били или донесени от друго място (места), или са били предварително направени, а не специално за конкретния случай. Въпреки това, спазен е канонът, регистриран за цялата територия на Тракия и определящ принципите на маркиране на различните анатомични части, фона и периферията на изобразените фигури и растения.

Общият вид на апликациите подсказва, че е много вероятно те да са били поръчани и използвани в периода последна четвърт на IV – първа четвърт на III в. пр. Хр. Въпреки че е рисковано да се обвързват подобен тип подвижни паметници на античната торевтика с конкретен географски район, то, съдейки по иконографските особености на изображенията и от направените по-горе паралели със сходни паметници, смятам, че е много вероятно те да са изработени и комплектувани в локално ателие (или ателиета), функциониращо на тракогетската територия.

IV. Археологическа среда

Няма данни за контекста, в който са се намирали петте апликации и за реалния им брой. Присъствието на биконичното мънисто сред тях е една възможна индикация за определянето им като гробен инвентар в гроб на мъж с висок социален статус.

По-долу ще бъдат обобщени познатите до този момент варианти на полагане на няколко амуниции, защото един от тях би могъл да е възможният археологически комплекс за описаните апликации.

Откриването на два или на три комплекта за конски сбруи в общ контекст не е необичайно явление за земите на Тракия от втората половина на IV до II в. пр. Хр. Те са били полагани и в подмогилни съоръжения (във вкопани скални ями, в гробове и в гробници) и сред съдове и накити, в т. нар. съкровища (положени в бронзов съд или направо в земята, без маркировка с могилен насип).

Познатите варианти за комбиниране на

амунициите в споменатите археологически комплекси са следните:

1) две (три?) сребърни амуниции – в дарохранителница до гроб в Пейчова могила, Хисарско, от втората половина на IV в. пр. Хр.;

2) един сребърен комплект и един сребърен с частична позлата – разделени в две скални ями в могила край Равногор, Пазарджишко[38], от II в. пр. Хр.;

3) комплект фалери от сребро с частична позлата и плътно позлатен комплект – в бронзов съд, положен в земята, без маркировка – край Летница, около втората четвърт на IV в. пр. Хр.;

4) две сребърни амуниции и една сребърна с частична позлата – до гробница в Аджигьол, Румъния; в могилен гроб в Перету; т. нар. съкровище от Крайова, от втората половина на IV в. пр. Хр.;

5) една сребърна и две частично позлатени – т. нар. Женевска колекция [39] от ограбен гроб (гробница) в Тракия от втората половина на IV в. пр. Хр.;

6) две сребърни и една амуниция с плътна листова позлата – в могилен гроб край Долна Козница, Кюстендилско, от първата половина на III в. пр. Хр.;

7) сребърна, сребърна с частична позлата и амуниция с плътна позлата – в т. нар. съкровище от Луковит, сред фиали и кани, положени без маркировка в земята, от края на IV в. пр. Хр.;

8) три златни амуниции – могилна находка от Каварна, вероятно гробница от първата половина на III в. пр. Хр.

Разгледани през спектъра на тракийската мито-ритуална действителност, интерпретациите за полагането на няколко амуниции в т. нар. съкровища могат да бъдат различни и да звучат еднакво логично. Спорна е тезата за укриването им като ценни предмети при надвиснала военна опасност. Забелязаната градация при трезорирането на два или три комплекта – сребърен, сребърен с частична позлата и позлатен, провокира тезата за култовото им заравяне в земята, проследимо в продължение на три века. Най-голямата интензивност на ритуално положени ценни предмети и на монети е регистрирана в годините между 340–280 и между 190–70 г. пр. Хр.[40].

Любопитен факт е изработването по едно и също време на златни и на позлатени оглавници и присъствието им в еднакви като тип комплекси – и в могилни гробове, и в гробници, и като "съкровища".

С какво може да се обясни нарасналия брой на златните и позлатените конски амуниции, използвани от втората половина на IV до средата на III в. и каква е разликата между тях?

Отговорът на тези сложни въпроси може би се крие във функционалната натовареност на този тип златни предмети. За съжаление все още липсват публикации и технологични наблюдения, които да потвърдят или отхвърлят практическото използване на златните украси върху конския оглавник.

Вече бе обстойно коментирано значението на златната амуниция като регалия на царската власт[41]. Съдейки по крехкостта на елементите и, не е изключено тя да е имала само свещен и представителен характер.

За разлика от нея, позлатените амуниции притежават необходимите технически качества да бъдат реално използвани като украса върху оглавника на коня. Така те успешно биха могли да заместват златните при разкрасяването на ездитния параден и боен кон, или при култовото им заравяне в земята. До средата на IV в. пр. Хр. (до македонското завоевание) вероятно единствено представителите на Одриския царски род са имали право да разполагат със златни амуниции като символ на законната царската власт. От средата на IV в. пр. Хр. влиянието им отслабнало зна-

чително за сметка на обособяването и икономическото укрепване на местни племенни династи. Последните успешно се възползвали от сложната военно-политическа обстановка, откъснали се от централната власт и водели в голяма степен самостоятелна политика. Вследствие нарасналото търсене на наемници и редовното участие на тракийски воини в армиите на елинистическите владетели, в ръцете на местните владетели били натрупани значителни парични и предметни съкровища. Икономическата и политическата им независимост ясно проличава в активния строеж на крепости, на монументални хероони и гробни съоръжения, в които били полагани скъпи дарове. Осъзнатото им достолепие вероятно започнало да се изразява и в стремежа им да поръчват, да притежават и да показват отличителните и задължителни регалии на "законната" царска власт, сред които била и златната амуниция и нейният позлатен заместител.

Това е едно от възможните обяснения за нарасналия брой на откриваните позлатени комплекти за конски оглавник след средата на IV в. пр. Хр. Може би това е и причината за изработването на амуниции и с видимо послаби художествени качества, които, подобно на описаните тук пет апликации, били направени в местни, а не в професионално утвърдени централни ателиета.

БЕЛЕЖКИ

[1] Marinescu, Cox 2003: Nos. 28, 41.

[2] Благодаря на галерията Fortuna Fine Arts и лично на Dr Constantin A. Marinescu за любезното разрешение и съдействието да включа в моите изследвания шестте тракийски предмета.

[3] Вж. повече по въпроса у Владимирова 1994: 48–49.

[4] В статията ще бъдат коментирани само наочниците с тази конструкция, без да бъдат разглеждани другите видове, разпространени в Тракия през IV–I в. пр. Хр.

[5] Маразов 1981: 26; Маразов 1975: 34–38.

[6] Владимирова 1994: 48–49; Паунова 2001: 30.

[7] Два наносника с глава на грифон се съхраняват в РИМ – Шумен. Тъй като те все още не са обнародвани, не са включени в тук изброените 7 броя. За тях се споменава у Агре 2003: 23.

[8] Вж: Gold of the Thracian Horsemen 1987: 178, No 270.

[9] Gold of the Thracian Horsemen 1987: 220, 229; Nos. 375, 399; Marazov, I (ed.) Ancient Gold, 1998: 122–129, Nos. 42, 49.

[10] Gold of the Thracian Horsemen 1987: 181, No 277; Die Thraker 2004: 292, No 250 a.

[11] Китов 1995: 56, обр. 6.

[12] Gold of the Thracian Horsemen 1987: 182, No 280.

[13] Китов 2003 б: 41, обр. 51.

[14] Повече за грифона от този период вж. у Паунова 2003: 173–181.

[15] Goldhelm, Schwert und Silberschaetze 1994: 148–149, No 45; Berciu 1969: 77–82.

[16] Венедиков 1974: 46, обр. 3; Die Thraker 2004: 286, No 246 b.

[17] Стайкова 1997: 30–35; Die Thraker 2004: 302, No 287f.

[18] Тук съвсем условно и за краткост се използва това наименование, тъй като описаното същество по външни белези се различава от старогръцкия кентавър, който няма криле. Не е изключено използваната за кентаврите антична метафора "облакородни" (Овидий, Метаморфози XII, 246) да е намерила своята тракийска интерпретация в моделирането на криле. Вж. за "крилатия кентавър" обобщено у Маразов 1994: 144–152; Agre 1995: 293–298.

[19] Кръстева 1983: 45–47.

[20] Иванов 1982: 33–35.

[21] Древности Приднепровья II (1899–1900). М., 1900, рис. 453, табл. VIII; цит. по: Agre 1995: 290–292, fig. 2.

[22] Китов 2005: 86, обр. 137; Календар на ТЕМП'2005, с. 22–23 (декември).

[23] Минчев 1982: 41–44, № 2 и 4.

[24] Комплектът от гробницата при с. Ивански, Шуменско, открит през 2000 г., все още не е публикуван. Негови снимки са представени в пътеводителя на Шуменския музей и върху картички.

[25] Gold of the Thracian Horsemen 1987: 217, No. 367.

[26] Китов 1994: 66–67, кат. № 05; Китов 2003 а: 30–32, обр. 8; Marazov, I (ed.) Ancient Gold 1998: 95, No 2.

[27] Подобен калъп за отливане на обемна глава, но на елен, е изложен в експозицията на РИМ – Шумен.

[28] Вж. двустранен калъп за отливане на наносници, погрешно наречен "матрица" при публикацията – Агре 2003: 23–26.

[29] Повече по въпроса вж. у Василев 1978: 62–65; Атанасов 2003: 32–38; Георгиева, Бучински 1959.

[30] Типичен пример за приложената техника "пресоване с матрици" са кръглите апликации с малка розета в центъра от позлатения комплект от Луковитското "съкровище" – вж. Gold of the Thracian Horsemen 1987: 223, No 384.

[31] Амуниции с плътна позлата са открити край Летница, Луковит, Долна Козница.

[32] Амуниции с частична позлата са открити край Луковит, Летница, Равногор, в т. нар. Женевска колекция; от Крайова, от Аджигьол, от Перету и др.

[33] Златна амуниция е открита край Кралево, Търговищко; Ивански, Шуменско; край Шипка (могила Голямата Косматка). Три златни амуниции са били открити край Каварна (сега в неизвестност). Елементи от златна амуниция са намерени в гробницата Малтепе, Свиленградско; Гинина могила край Свещари, Исперихско; Казанлъшката гробница; от Панчова могила, Хисарско.

[34] Това наименование не е съвсем точно, защото 2 от тях се нанизват на ремъците при очите на коня, а другите 2 – при муцуната му, но е станало много популярно, затова тук те са обобщени с него.

[35] Такова е решението при комплекта от Долна Козница, Кюстендилско.

[36] Такова е решението при комплекта от Летница.

[37] Това е и мястото на ажурната апликация, представяща конник с ритон в ръка от комплекта от Пейчова могила. Вж. Китов 2003 б: 32, обр. 36.

[38] Китов 1988: 40–48.

[39] Vladimirova-Paunova 1998: 40–51.

[40] Вж. повече по въпроса у Кабакчиев 2001: 79–98.

[41] Паунова 2002: 23–36.

ЛИТЕРАТУРА

Атанасов, Г. А. 2003. Щемпели от колекцията на музея в Шумен (V–II в. пр. Хр.). – В: Пътят. Сб. научни статии, посветен на живота и творчеството на д-р Георги Китов. С., Гео Прес, 32–38.

Агре, Д. 2003. Бронзова матрица от Драгоево, Шуменско. – В: Пътят. Сб. научни статии, посветен на живота и творчеството на д-р Георги Китов. С., Гео Прес, 23–26.

Василев, В. 1978. Тракийски бронзов печат от IV в. пр. н. е. – Векове № 1, 62–65.

Василев, В. 1980. Една група сребърни съдове от V в. пр. н. е. Принос към античната торевтика. – Изкуство № 8, 18–21.

Венедиков, И. 1968 а. Принос към изучаването на торевтиката в Тракия. – ИБИД XXVI, 5–18.

Венедиков, И. 1968 б. Торевтиката в Североизточна България. – Изв. на Народния музей – Варна 4, 3–15.

Венедиков, И. 1974. Съкровището от Летница. С., Български художник.

Венедиков, И., Т. Герасимов 1973. Тракийското изкуство. С., Български художник.

Владимирова, В. 1994. Състав и предназначение на апликациите към конска сбруя в Тракия (V–III в. пр. Хр.). – Анали I, № 1, 45–57.

Георгиева, С., Д. Бучински 1959. Старото златарство във Враца. С., Изд. на БАН.

Гинев, Г. 1983. Съкровището от Кралево. С. Български художник.

Гинев, Г. 2000. Тракийски могили при с. Кралево, Търговищко. Варна, Зограф.

Димитров, Д. П. 1957. Материалната култура и изкуството на траките през ранната елинистическа епоха (IV–III в. пр. н. е.). – В: Археологически открития в България. С., Наука и изкуство, 63–91.

Димитров, К. 1990. Развитието на Тракия през ранноелинистическата епоха (340–270 г. пр. н. е.), според съкровищата с монетни типове "Филип II" и "Александър Велики". – Истор. преглед XLV, № 2, 20–38.

Домарадски, М. 1988. Тракийски богати погребения. – Terra Antiqua Balcanica 3, 78–86.

Иванов, Т. 1982. Тракийски бронзов релеф. – Изкуство № 3, 33–35.

Кабакчиев, Ю. 2001. Наблюдения върху тракийския социум от предримската епоха. (=Summa Thracologiae 2). С.

Китов, Г. 1987. Новопостъпила апликация за конска амуниция от Луковитското съкровище. – Изкуство № 8, 27–31.

Китов, Г. 1988. "Свещени дарове" в тракийска могила край Равногор в Родопите. – Изкуство № 7, 40–48.

Китов, Г. 1993. Конска амуниция. – В: Кратка енциклопедия Тракийска древност. С., с. 148.

Китов, Г. 1994. Долината на царете в Казанлъшката котловина. – Анали I, № 2–3, 46–76.

Китов, Г. 1995. Траколожка експедиция за могилни про-

учвания през 1992–1994 г. – Археология XXXVII, № 4, 54–61.

Китов, Г. 2003 а. Долината на тракийските владетели (II). – Археология XLIV, № 2, 28–42.

Китов, Г. 2003 б. Тракийски култов център Старосел. Варна, "Славена".

Китов, Г. 2005. Долината на тракийските владетели. 2. прераб. и доп. изд. Варна, "Славена".

Кръстева, М. 1983. Бронзова матрица от с. Г. Абланово, Търговищко. – Изкуство № 4, 45–47.

Маразов, И. 1975. Начелникът от Прага. – Изкуство № 3–4, 34–38.

Маразов, И. 1981. Тракийски тип начелници. – Проблеми на изкуството № 1, 19–27.

Маразов, И. 1988. Трако-скитската културна общност. – В: *Раевский, Д.* Митология на скитите. С. Български художник, 5–46.

Маразов, И. 1992 а. Видимият мит. С., ИК "Христо Ботев".

Маразов, И. 1992 б. Мит, ритуал и изкуство у траките. С. Университетско издателство "Св. Климент Охридски".

Маразов, И. 1992 в. Погребаните съкровища. – Проблеми на изкуството № 3–4, 3–16.

Маразов, И. 1994. Митология на златото. С. ИК "Христо Ботев".

Минчев, А. 1982. Каварненското съкровище. – В: Сб. Чиракман – Карвуна – Каварна. С., 41–44.

Паунова, В. 2001. Колесницата на Дионис. – Анали VII, № 2–4, 28–39.

Паунова, В. 2002. В търсене на златната юзда. – Анали IX, № 1, 23–36.

Паунова, В. 2003. Бронзова апликация с изображение на птица от Тетевенско – проблеми на стила и датировката. – В: Пътят. Сб. научни статии, посветен на живота и творчеството на д-р Георги Китов. С., Гео Прес, 173–181.

Стайкова, Л. 1997. Апликации към конска сбруя от могилно погребение при с. Долна Козница, Кюстендилско. – Проблеми на изкуството № 3–4, 30–35.

Филов, Б. 1919. Паметници на тракийското изкуство. – ИБАД VI (1916/18), 1–55.

Филов, Б. 1937. Куполните гробници при Мезек. – ИБАИ XI, 1–116.

Agre, D. 1995. On the Semantics of the Images on the Matrices found in the town of Kubrat and the village of Gorsko Ablanovo, Targovishte District. – Thracia 11 (= Studia in honorem Alexandri Fol). Serdicae, 289–298.

Alexandrescu, P. 1996. L'atélier Agigiol et l'Iran Pre-Achemenide. – Il Mar Nero 2 (1995/6), 10–27.

Berciu, D. 1969. Arta traco-getică. Bucureşti: Editura Akademiei.

Die Thraker. 2004. Das goldene Reich des Orpheus. *Fol, A*. (ed.) Austellungskatalog. Bonn.

Goldhelm, Schwert und Silberschätze 1994. Reichtümer aus 6000 Jahren Rumänischer Vergangenheit. Austellungskatalog. Frankfurt.

Gold of the Thracian Horsemen. 1987. Treasures from Bulgaria Catalogue of the Exhibition at Palais de la Civilisation. Montreal: Les Editions de l'Homme.

Kitov, G. 1992. La toreutique thrace. – Orpheus (Journal of Indo-European and Thracian Studies) 2, S., 70–80.

Marazov, I. (ed.) 1998. Ancient Gold: The Wealth of the Thracians. Treasures from the Republic of Bulgaria. /Exhibition Catalogue/. New York: Harry M. Abrams Publ.

Marinescu, C., S. Cox 2003. Living Long Ago. (Works of Art from the Ancient World). Fortuna Fine Arts Gallery. New York.

Mincev, A. 1983. Ein verschwundener thrakischen Schatz aus Kavarna und einige Bemerkungen über die Goldschmiedekunst Thrakiens im IV–III Jh. n. Chr. – Pulpudeva 4, S., 310–323.

Sirbu, V. 2002. "The Golden Age" of the Getae Princes (350–250 B.C.). – In: Studia in honorem Prof. Ivani Marazov. C., 370–388.

Tonkova, M. 1994. Vestiges d'ateliers d'orfévrerie thrace des Ve–IIIe s. av. J.-C. (sur le territoire de la Bulgarie). – Helis 3, 175–214.

Vassilev, V. P. 1980. Einige Charakteristische und traditionelle Methoden in der Thrakischen Toreutik. – Pulpudeva 3, 149–164.

Vladimirova-Paunova, V. 1998. An Unknown Grave Find from Thrace, 4th c. BC. – Archaeologia Bulgarica II, No 2, 40–51.

Vladimirova-Paunova, V. 1999. Warrior's Belt Appliqués from Thrace (6th–4th c. BC). – Archaeologia Bulgarica III, No 2, 15–30.

Vladimirova-Paunova, V. 2000. Dionysos' Chariot: A new key to an Interpretation of Thracian Art. – In: *Docter, R. F., E. M. Moormann*, (eds.) Proceedings of the 15th International Congress of Classical Archaeology (Amsterdam, 12–17 July 1998), /=Allard Pierson Series 12, Part 1/. Amsterdam, 442–444, pl. 38.

Williams, D., J. Ogden 1994. Greek Gold. Jewellery of the Classical World. London, British Museum Press.

PARS PRO TOTO: REGARDING FIVE APPLIQUÉS FOR THRACIAN HORSE HARNESS AND SOMETHING ELSE

VASSILKA V. PAUNOVA

(summary)

In 2003 a group of five silver gilt ornaments for horse harness was consigned into a New York antiquities gallery. They were explicitly identified as 'Thracian' and dated by the auction cataloguers to the 4th century BC. (Marinescu, Cox 2003: Nos. 28 and 41). Along with the appliqués (fig. 1), a gold biconical pendant was offered for sale. Now they are part of two different American private collections.

1. A massive bridle frontlet (headpiece) – cast in silver, long 6.5 cm, height 3 cm; max. width – 3.7 cm (figs. 2 a–b). The base is cast, composed of two circular elements (8-shaped), decorated with 2 schematic palmettes on the outer face. An eagle-griffin head is projecting from its center. This frontlet is similar with a large group of Thracian nose decorations, mostly found in the Northeast of Bulgaria.

2. Fragment of an appliqué (cheek-piece). Silver, no gold, hammered, preserved measures 3.3 x 3.5 cm (figs. 3 a–b–c). Scene 'lion-griffin attacking eagle-griffin'.

3. Open-work appliqué – silver with partial gilding, height 4.7 cm, width 4.2 cm A repoussé image of a winged centaur and a body of wolf in left profile is presented (figs. 4 a–b).

4. Round appliqué (brow-piece) – disc, silver with gold preserved, diametre 5 cm (fig. 5). A rosette, lotus leaf-buds and lotus blossoms are presented.

5. Appliqué, (left cheek piece) – silver with densely gilding, height 7.4 cm; w. 4.3 cm (fig. 6). It was hammered on a matrix in '*intaglio*' relief. Floral motifs – acanthus with indented leaves and head of an eagle-griffin, are represented.

6. Biconical gold pendant – to be threaded to a necklace, height 3.7 cm (fig. 7). Decorated with a network of coiled gold wire spirals, made in filigree.

The first two appliqués (nos. 1and 2) are elements of a silver-made horse harness, and nos. 3, 4, and 5 – of a gilded harness. Five ornaments represent two different in quality of execution bridle sets. The silver one is decorated with schematic floral and zoomorphous unskillful incisions. The gilded one, although attempting a realistic esthetic effect of the Greek toreutic workshops, could be accepted mostly for a successful imitation of their production. Both bridle sets are apparently different but contain semantically equivalent images, most probably produced in a short period of time.

The general layout of the appliqués demonstrate they were ordered and used in the last quarter of the 4th or early 3rd century BC, in a single (or more) local metal workshop, possibly localized in north Thracian or Thraco-Getan territory.

The discovery of 2 or more set of horse bridle in a common archaeological context is usual for the Thracian lands. It was widely practiced between second half of the 4th and 2nd century BC. Bridles were laid down in burial mounds and constructions (rock-cut pits, stone graves and tombs), as well as put together with silverware or jewellery (buried in bronze vessel, or simply laid in the ground under a tumulus).

The following combinations of 'bridle burial' in Thracian archaeological environment can be noticed:

1. Two (or three?) silver bridle sets – in a symbolic grave in Peychova Mound at Starossel village (Plovdiv region), dated to the second half of the 4th century BC;

2. A plain silver set and a silver with partial gilding, separated into two rock pits – under a mound No. 2 in Ravnogor in the Rhodopi, 2nd century BC;

3. A set of round phalerae, made of partially gilded silver along with a gilded set – in a bronze container, near Letnitza (Lovech region), dated to the second quarter of the 4th century BC;

4. Two silver bridle sets and a third one with partial gilding – from the Agigiol tomb (South Romania); from the grave at Peretu (Romania), all belonging to the second half of the 4th century BC;

5. A plain silver and two silver gilt sets – the so called 'Geneva collection' (bridle set from a plundered grave of south Thrace);

6. Two silver and one silver gilt sets – in a tumular grave from Dolna Koznitsa (Kyustendil region) – from the early 3rd century BC;

7. Silver, silver with partial gilding and third with complete gold – in the Lukovit 'treasure' (Lovech region) among silverware (phialae and jugs), laid in the ground without a mark, in the end of the 4th century BC;

8. Three gold bridle sets – tumular find in Kavarna (Varna region), probably a tomb from the first half of the 3rd century BC.

The highest intensity of ritually buried precious metal objects (coins, silver- and goldware, bridle sets) so far well recorded in Thrace for the period between 340–280 and ca.190–70 BC. A curious fact is the contemporary execution of gold and silver harness sets and their attendance in Thracian burial complexes – burial mound graves, tombs and in the form of 'treasures'.

STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS
Supplementum IV (2005)
Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov

PREHISTORIC DRAMA AND ITS REGIONAL CONTEXT

BISSERKA GAYDARSKA

AVANT-PROPOS

If I ever had any doubts in my professional choice, which I had to do in an early stage of my archeological carrier (second year student) – these hesitations were provoked by the irresistible devotion and passion with which Professor Getov has talked about the Classical past. If it was not for my poor ancient Greek and Latin, perhaps I would not resist the temptation to continue to the world of the Classical Art and Architecture. However, even in my prehistoric field of research, Professor Getov happened to be very helpful and supportive, providing me with some valuable information, some of which is included in the following pages. I dedicate my paper to the jubilee and would like to thank him for introducing to us – his students – the exciting and beautiful side of archaeology.

INTRODUCTION

So far, there is only one case in Bulgaria in which microregional aspects of the study were claimed and partly implemented as such. For 18 seasons since 1983, a German expedition has undertaken a series of field surveys, total excavation of three sites, palaeo-geographical investigations, detailed analysis of artefacts (flint, pottery) and the study of animal bones and plant remains in the region around the modern village of Drama in Southeast Bulgaria (Fol et al. 1989; Lichardus et al. 1996; Lichardus et al. 2000 a; Lichardus et al. 2000 b; Лихардус и кол. 2001). The results of these studies are well known and do not need to be repeated here again.

However, for the purposes of this article a few points should be raised. In the three major publications, huge attention was paid to the definition of phases in the prehistoric pottery development, perhaps because, on the one hand, it contradicts the so-far accepted Bulgarian relative chronology based on pottery typology,[1] and, on the other hand, because pottery was the main source for claiming the presence of a certain occupational stage in the surveyed area. The features containing this pottery, whether ceramic scatters, pits or houses, tend to lack any attempt of interpretation in terms of social practices, settlement pattern or intra- and inter-site relationships. Similarities in pottery were the only inter-site link to be mentioned.

The early death of the director of the expedition led to the lack of the establishment of settlement patterns and overall reconstruction of human – environment relations throughout the occupational sequence of the region and hence, the failure to provide a coherent picture of life in the microregion as a whole. Insofar as this difficult but vital summary of the results of Drama investigations, is still forthcoming, here I suggest some contribution based on my work with Drama microregion. My contribution is a comparative study of the changing and/or recurrent patterns of dwelling, land use and social practices in the

Sokolitsa microregion, the Ovcharitsa microregion (both in the adjacent region of the Maritsa Iztok Power Station) and the Drama mircoregion. Discussion of the evidence from Maritsa Iztok can not be presented here, due to the word limit. Therefore, only the final results will be discussed and any details on Maritsa Iztok evidence can be found in Gaydarska (2004).[2]

An anticipated result of my comparative study was the variety of prehistoric archaeological evidence deriving from the three small valleys in South East Bulgaria. It became obvious that there are striking similarities, as well as revealing differences. In the following pages, I shall define and attempt to explain the repetitive and diverse patterns of human occupation in the three study microregions.

LANDSCAPE AND SETTLEMENT PATTERN

The pattern of site location in the study area shows a clear spatial/chronological division. The first human occupation is along the South valley of the Sokolitsa river and such evidence is sparse to the North valley in the Ovcharitsa river. The intensive inhabitation of the Ovcharitsa valley starts at the end of the Chalcolithic and in the following 2000 years is densely settled by numerous barrows, one enclosure and one flat settlement. On the contrary, the Sokolitsa valley comprises mainly Neolithic and Chalcolithic settlements and formal deposition sites. The tell settlements are eventually re-settled towards the end of the EBA. One tell, one formal deposition site (the two Polski Gradets sites) are located in the interfluve and a barrow cemetery (Mednikarovo-Iskritsa barrow cemetery, henceforth MIBC cf. Панайотов и Александров 1994) between the two valleys. The tell is first settled before the start of the Bronze Age (henceforth BA), while the other two sites emerged during the BA. Therefore, there were exceptions to the prevailing pattern of valley occupation throughout the whole prehistoric site sequence in the study area. In the Drama basin, it is important to note the very small number of sites occupied during the 4000 years of later prehistory.

The differences in elevation of site locations are due to the landscape particularities and there is a tendency for barrows to be situated on prominent places or hills. The undulating environment favoured site locations in generally flat areas or at least areas with not more than 5^0 steep slopes. There are variations in the aspect, with some preferences to North West and South West.

An important result of the current study is that there is no constraining link between settlement location and type of soil distributed around it. There are various combinations of types and amount of soils around the settlements, which suggests that the subsistence strategies and cultivation technologies practices by prehistoric communities in the study area were flexible and not dependent on a single environmental factor. The most extreme example in this sense is the Polski Gradets tell, which lacks meadow soil up to one km from the site and beyond that point the amount of meadow soil is not sufficient for cultivation. Such a pattern has two important implications. First, smolnitsa and cinnomonic forest soil were suitable as arable soils in both the Copper Age (henceforth CA) and the BA and meadow soil was not a prerequisite for cultivation. Secondly, the choice of site location is not predefined by certain environmental variables but is a complex decision based on both social priorities and environmental availabilities. In the present devastated state of the environment in the Maritsa Iztok study area it is difficult to draw some general conclusions of soil distribution around the sites. However, the available data suggests that during the Neolithic the sites are located in areas with both the zonal type of soil distribution (e.g. Klisselika tell) and the patchy type of soil distribution (e.g.

Obrutchishte flat site). During the Late Copper Age (henceforth ECA), a tendency towards zonal type of soil distribution dominated by meadow soil is observed. During the BA, the tell occupants re-used both patchy and zonal soil distributions, while the new settlers occupy areas that probably have a zonal type of distribution.

MATERIAL CULTURE AND SOCIETY THE SIMILARITIES

Both the similarities and the differences in the evidence from the study area are going to be discussed according to a similar pair of characteristics – social practices and contacts.

Social Practices Fragmentation

Probably the commonest characteristic of the sites is the abundance of fragmented objects. They are made from all types of material (e.g. stone, bone, clay, etc.), have different primary functions and are found in a variety of contexts (e.g. in pits, on dwelling floors and in cultural layers). Only in the Drama microregion have the abundance of sherds and missing parts of figurines received interpretative attention, being considered as the result of deliberate practice (Лихардус и кол. 2004: 94). An outstanding illustration of the nature of the deliberate fragmentation practice is the multiple examples of earlier sherds found in a secure later context. Broken objects were laden with specific meaning and then used as communication means in social negotiation. One of the best examples for a structured message mediated through fragmented objects is the joint deposition of a base and a lower part of a pithos and a rim and walls from another pithos in a pit in the LCA layers of Galabovo tell (T. Stefanova pers.comm.). Another striking example derives from Gudgova tell, where apart from the whole and restorable vessels, fragments from at least 200 vessels with different shape and decoration were found in the LCA layers during the first excavation of the tell.[3] These revealing cases, together with the numerous fragmented objects kept in settlements, as well as the claim of the Drama investigators for missing parts of the figurines should suggest that the fragmentation and the successive employment of fragments in various social interactions was a deliberate social practice in the study area.

Most often, fragmented objects were found in a context that reinforced their specific meaning – the context of structured deposition.

Structured Deposition

The second commonest practice in all the three study regions is the structured deposition. It was documented in different forms throughout the whole occupation sequence from the Neolithic up to the Late Bronze Age (henceforth LBA). Most often, structured deposition was made in pits in both the settlement area and within formal depositional areas. There are cases in which pit deposition precedes the settlement activity (e.g. the Gerena flat site cf. Лихардус и кол. 2001: 110–111); there are cases in which pits are contemporary with the habitation of the sites (e.g. Galabovo tell cf. Панайотов и кол. 1991); and finally, there are cases in which pit digging is the final human activity on the site (e.g. Mednikarovo tell[4]). Despite the differences in the concrete patterns of deposition, as well as, perhaps the differences in the concrete reasons for the deposition – every structured deposition in pits shares one and the same general aim, exchange with the antecedent reality. In the case of pits as initial occupation, it is the virgin soil, while in the case of pits cut into the cultural layer it is the ancestral deposits which are exchanged with contemporary objects in order to create a specific structured relationship between the past and the present. The meaning of structured deposition in pits is reinforced in the formal areas for deposition. It is possible that different

primary aims of the act of deposition, such as legitimising newcomers' presence, memorising an important event or devoting fertility gifts, etc. may have deliberately taken place in different places. Given the present state of the data, there is rarely conclusive evidence for such spatial divisions.

Very little contextual information is available for specific patterns of pit deposition. In Pit 17 from Polski Gradets pit site[5] (known as the site "Selishteto"), there was a clear North / South division of finds. At the Iskritsa site,[6] one pit (N4) contained only sherds from fine vessels in contrast to the fill in the other pits that was mixed coarse and fine ware. The importance of the recovery of detailed contextual evidence for all excavation contexts cannot be over-emphasised; with this additional information, a clearer sense of the structural principles guiding pit deposition would be more readily defined (cf. Chapman 2000).

The other type of structured deposition was deposition in ditches. Such an activity was most probably a common community performance, as it involved joint efforts in the cutting, maintenance and re-filling of the ditch. Therefore, structured deposition in ditches may have been associated with a sequence of target-oriented practices (e.g. burning houses and then deposing the burnt rubble), in which more or less the whole community was taking part, either as a participant or as a witness. From the two cases of structured deposition in ditches in the study area, one was interpreted as deliberate ritual activity (ditches in Drama) and the other was claimed as a settlement activity (Ovcharitsa II cf. Kančev and Kančeva-Russeva 1996). As discussed in Gaydarska (2004: 264–266), there are many arguments why such an interpretation for Ovcharitsa II is not convincing. Instead, it is highly probable that the site is a depositional area with a high level of structured discard, which continued over a lengthy period of time, perhaps several seasons.

Other types of structured deposition, such as burial practices and the deliberate burning of houses (Chapman 1999) will be discussed in later sections. At this point, the last types to be mentioned are pottery scatters, foundation deposits and the de facto deposition of exotic materials inside containers or in contexts. Examples include the Galabovo find of a bead in a vessel arguably imported from the Levant (Leshtakov 2002), and the placing of non-local stone artifacts in the ditch at Drama-Merdzumekja (Лихардус и кол. 2001: 37).

The diversity of archaeological evidence from the study sites has confirmed that structured deposition in various forms and probably meanings was an important social practice from the Neolithic up to end of the LBA.

Burnt Houses

The deliberate burning of a house/building for the purposes of celebrating the death of the structure, which in turn enabled the subsequent deposition of its rubble, was argued only for the Drama MBA ditch (Лихардус и кол. 2001). The abandonment, levelling and burning of the "full" houses in Drama Merdzumekja, in the Karanovo VI period, was also a deliberate act that was not connected to some hostile invasion. The majority of the investigated sites contains evidence for both controlled fire and for secondary deposition of burnt rubble. Apart from Drama, the most prominent example of deliberate burning is the Iskritsa pit site, where, after a millennium of recurrent structured deposition, the final-phase building was burnt to mark the end of this life cycle of the site. This event coincides, in a broad sense, with the burning of the features in the LCA layers of the Galabovo and Gudgova tells and the above-mentioned abandonment of Merzdumekja tell and probably underpins a crucial moment in the social development in the later prehistory of the study area. The practice of burning features was prevented by the mud-

volcano eruption which covered the Iskritsa site but it was continued on the re-occupied tells. It is likely that burnt rubble was distributed from the places of fire on the tells to other places where it was deposited. Such a claim is based on the data from the Mednikarovo tell and the Polski Gradets pit site, both of which contain BA secondary deposits of burnt rubble but lack conclusive evidence for massive on-site fires. The data for the Neolithic practice of deliberate burning are sparse but the evidence from the Mednikarovo tell and the Gerena flat site suggest that it is possible that the concept of killing houses with fire and the subsequent re-ordering of settlement space may have been developed during the Neolithic period in the study area.

It is beyond question that our modern rationality does not allow us to comprehend in full the particularities of archaeological evidence we find and often archaeologists substitute modern for ancient worldviews (Brück 1999). However, this should not stop the attempt at reconstruction of the social development of the communities we study by inter-relating the variety of available evidence and integrating them into a coherent interpretative framework. For the current study, such an interpretative framework is provided by the concept of the Arena of Social Power (Chapman 1992) which may give an answer to the questions – why, when and what type of social practices were employed by the small communities of the study area.

Structured deposition is connected to both practices – fragmentation and burning houses – since sherds and burnt rubble are found very often in structured deposition context. However, broken objects are also to be found in not necessarily formalized deposits, which means that fragmentation as a practice has an importance of its own (e.g. a fragment of stone axe may have been kept as a sign of personal enchainment in a house rather than in structured context). The same unconstrained link is valid for structured deposition and burnt houses. The deliberate burning of houses is a form of structured deposition in its own right, based as it is on a performance choreographed in accordance with specific aims. Therefore structured deposition, fragmentation and the burning of houses were independent but closely integrated practices. Most probably fragmentation, structured deposition and the burning of houses on their own and their dynamic link were daily, annual or once-in-a-lifetime practices in the study area. They served routine quotidian purposes but in the same time they were powerful means for the negotiation of social continuity and social change.

The best example for such a temporally and spatially integrated system of social practices is the Merdzumekja tell. This almost fully excavated site provides secure evidence for deliberate formalization of the area where preceding settlement had taken place. There is no evidence for violence or environmental disaster, which means that the abandonment of the settlements was voluntary, and hence most probably related to some social issues. Social practices were not a characteristic only for "new" settlements. They were also part of the everyday life (e.g. the maintenance of the ditch) or ritual activity (e.g. once the clay pits were exhausted, they were re-filled as an act of homage to the ancestors) of the Merdzumekja occupants.

Given the present state of the data in the Maritsa Iztok study area, such a consistent and repeated proof of successive social practices is missing. There are, however, a few cases of matching patterns that may through some light on the overall social life in the Sokolitsa and Ovcharitsa study regions.

It was pointed out that all more or less securely dated LCA occupational levels ended their life-cycle with fire. The next occupation in the region developed in the EBA1 phase at the enclosure of Ovcharitsa II, together with the first

barrows. The burial mounds will be discussed further down and here only a few comments are made on the role of the Ovcharitsa II site in the settlement development of the microregions.

On several occasions (Gaydarska 2004: 264–266), I have disputed the current interpretation of the site as a settlement and argued that Ovcharitsa II is an enclosed space primarily for a sequence of structured deposition events. It followed a period of break in human occupation, which I would argue was not longer that a generation. An important support for the revised interpretation of Ovcharitsa II is the abandonment and burning of the LCA occupations. Chapman (1992) has argued that settlements constituted domestic arenas, whose abandonment should point to an unresolved social tension through current means of social negotiation. The reasons for such tension may have been the intensification of the process of social differentiation consequent upon moving back into a once-occupied area. This would entail reconciliation, as well as formal denial of the "old order", and hence a new formal type of occupation activity. The imitation of houses and settlement activity in Ovcharitsa II, together with the features of structured deposition (the ditch, the "chain-dwellings") and the enclosed space itself employ an array of highly structured contexts, which act to reinforce a particular aim – the legitimization of the "return" to the region.

The same aim of legitimization is pursued in the numerous examples of exchanges of identity with the ancestors, achieved mainly made by cutting into earlier cultural deposits. Such a practice may have followed a cyclic pattern (e.g. annually) but it also may have taken place at times of increased social tension. A good example of such a critical moment in the social development of a tell was found in square O7 in the 11th BA[7] horizon at the Galabovo tell, where three pits and an infant burial were found in part of a destroyed house. In this case the link between the ancestors and the living is reinforced by the presence of the dead, at a time when the death of the house coincides with the death of an infant and many artifacts.

The cases in which the links between ancestors, the newly-dead and the living are crucial are connected either with possible newcomers or successful households disputing over communal paramountcy. Perhaps, it is not a coincidence that life on the tell has ceased after two (or three) more settlement occupations. The presence of Anatolian imports (Leshtakov 2002) provides one possible reason for such social tension. Imported objects were brought on the tell either by locals, by which they most probably gained in status, or by newcomers, whose social distance was a threat to the community. Long distance specialists/traders who have gained not so much wealth but rather power, specific knowledge and skills may have disputed the paramountcy of the local leader or vice versa – the local leader may have disputed the traders' abilities and power. The Anatolian interaction was claimed to begin in the tenth BA horizon, and hence may well have triggered intensive social interaction visible in the intensification in structured deposition.

The sites from the three microregions provide evidence for similar social practices through time and space and suggest a long-lasting, dynamic process of social transformation.

The Contacts

There are at least four groups of objects defined as such in accordance of their way of coming onto the sites.

The first group contains objects that have come to the sites as a result of hunting, gathering, mining and raw material production. During all of these activities, people have been in constant link with other people either in the form of support and co-operative labour or in the form of

competition and rivalry. Such interactions have motivated different types of social behaviour (e.g. the trophy display at Gudgova tell) and constitute the basic form of contact – everyday contact.

The second group of objects contains features and things that could be considered as local but which were commonly found over areas much larger than the study area. This is the suite of similar pottery, tools assemblages, ritual objects, etc., in other words, the elements of "*archaeological culture*". These similarities in material culture represent, in the terms of the present study, a dynamic social network, in which biological reproduction was dependent on exogamous marriages and for whose successful social reproduction a coherent communication code was vital. The similarity of basic tools shows a shared knowledge of resources, production technologies and skills. It also betokens exchange and transmission of innovations and traditions in time and space, which are only possible in a society with mutual interests in self-sustaining development and successful reproduction. The establishment and (re-)negotiation of social order was made through the total variety of material culture and *the contacts* between sites within the breeding network were crucial for maintaining the uniformity of this communication means. Resistance to traditions and accepted aspects of the habitus is expressed through major changes in material culture.

The next group of objects, which is the group of similar widespread objects of non-local origin distributed among most of the sites, consists of two main types of artefacts – *Spondylus* ornaments and lithic tools – both of which were found in a quantity and frequency suggesting regular trading activity. More conclusive evidence is available for the flint tools made from the so-called honey-coloured flint originating from areas in North East Bulgaria beyond the Stara Planina Mountains. The latter is not very high but rather wide, covering 50–60 km from the start of the Southern foothills to the end of the Northern foothills. The South – North crossing is possible mainly in the summer but cannot readily be crossed even with the current developed network of routes. Long-lasting and recurrent contacts across the mountains between the flint sources in North Bulgaria and the BA sites in the Thracian plain are documented by the discovery of finished tools from north Bulgarian sources at other settlements, such as Ezero (Георгиев и кол. 1979). Whether the extraction of raw material, the production of tools and their subsequent distribution was a co-ordinated process is difficult to infer from the present state of investigation. It is also not possible to ascertain whether finished or semi-prepared products were distributed. What is obvious, however, is that flint extraction and production was not a daily activity and, if it was practiced by individuals from each BA site in the Thracian plain, all of them should have had a specific logistic knowledge as well as specific flint production knowledge. I would suggest that the movement was in the opposite direction and long-distance specialists from areas North of Stara Planina were trading or exchanging finished tools and/or blanks in the Thracian plain.

The same general pattern of distribution is probably valid for the *Spondylus* ornaments as well. Whether they were from the Black Sea (Todorova 1995: 2002) or from the Mediterranean Sea (Séfériadès 1995) and whether they were transported as shells or ready ornaments is still not certain. There is some evidence for possible *Spondylus* working at one of the tells in North East Bulgaria (Gaydarska et al. 2004) but the results of the excavations are not published and proper analyses have not yet been completed.[8] However, the *Spondylus* shell is not a local resource in the study area and was probably traded (e.g. at least once per year) by long-distance specialists.

In the present state of research priorities and

the types of evidence available in Bulgaria and in the study area, it is difficult to suggest whether there was a widespread exchange equivalent (e.g. type of "currency") or what was traded in return for the flints and *Spondylus*.

Finally, there were either exotic objects or single objects of distant origin. This group of objects includes the obsidian blade in Grave 1 in Gonova mogila (Кънчев 1991), the glaucophane axe from Gudgova tell, the small cup in the child burial in Kajrjaka, etc. and represent the essence of the link between people and object, people and people and people and places. If these exotic objects were personal belongings that came into the study region with their owner, they most probably were kept as a symbol of the people and places from which the newcomer arrived. This specific message of an object evoking images of people and places is reinforced in the case of possible exchange. In such a case, in addition to the personal biography of the object – having a specific value of its own – another important link is made through the personal enchainment between the person/s who brought the object and the person/s who accepted the object.

These four types of contacts – local, regional, middle-distance and long-distance reveal complex and dynamic links between people and objects, people and places, and people and people.

The similarity of practices and the trends in contacts a) across the study region, and b) within the single site sequence marks strong evidence for long-lasting and intensive local networks, regularly complemented by the extension of these social networks into long-distance exchange and procurement.

THE DIFFERENCES

The Social Practices

There are two main differences between the Drama microregion on the one hand and the Sokolitsa and Ovcharitsa microregions from the other.

The first difference is the lack, so far, of any evidence for accumulation practice in the Maritsa Iztok study area. By contrast, on the Merdzumekja tell in Drama, house 244 from the Karanovo VI period, with its more than 200 vessels, 40 flint tools and other special finds is a typical example of accumulation.

The second important difference is the lack of barrows and any other burial evidence in Drama microregion (except the MBA grave at Kajrjaka), in contrast to the abundance of mounds in the other two study regions.

These differences are due to particularities in the social responses that communities in the study microregions have given to increasing social differentiation.

The appearance of the barrows should be envisaged in the context of social tensions at the end of the LCA that have led to the abandonment of the settlements in the study area and to the emergence of entirely new forms of arenas of social power.

The barrows are generally dated to the BA (Кънчев 1991) and as the analyses have shown (Gaydarska 2004) there are some differences in the deposition patterns between the EBA and LBA. The biggest difference is that, in the LBA, the practice of founding new barrows was not very popular (only one new barrow was created during this period) and, instead, the old barrows were re-used alongside the emergence of flat cemeteries. However, it should be pointed out that there is clear spatial continuity that includes re-use of not only barrows but also flat cemeteries, which are located in places with EBA structured deposition. The other difference is that grave good deposition was more common for the LBA burials than for the EBA burials. And finally, red ochre deposition is rare during the LBA in contrast to the EBA, when its deposition is common. These differences could be explained

by the development of a common understanding of the display of the mortuary set that differs from the specific meaning of the burial deposition in the preceding EBA. Such differences may be rooted in the different ways through which people have tried to negotiate similar social issues: during the LBA, the legitimising in the region was performed by burying into existing mounds, rather than by creating new barrows – the preferred practice for a certain period of time during the EBA.

However, it was possible to identify some general patterns of deposition among all the barrows. Although it is not always specified, there are two forms of burial of the body – in pits and on the surface – underlining two different ways of linking the newly-dead with the ancestral place. Of the very few metal objects found in the study area, the majority derives from the mortuary context and represent mainly gold and silver ornaments (e.g. Tcherniova mogila,[9] Kamenna mogila, MIBC barrow 3, henceforth MIBC3, etc). This is an indication of the developing process of accumulation, in which the display of precious objects is an important means of status negotiation. Apart from accumulation, the other social practices documented on the settlements (fragmentation, structured deposition and use of fire) were practised in the mortuary arena as well. Sherds were found in the graves and in the memorial features (trizna). It is possible that the matching parts of the vessels were kept at the settlements but, so far, such an investigation has not been conducted. The graves themselves are a form of structured deposition and, in addition, there is also structured deposition in pits (e.g. Tcherniova mogila) and pottery scatters (Barrow Four cf. Лещаков и Борисов 1995) found in the mounds. The use of fire is documented by the presence of hearths (e.g. MIBC2), bonfires (e.g. Goliamata mogila), ashes and charcoal (e.g. Ovchartsi barrow cf. Kalchev 1996). This is important evidence for overall continuity of social practices between the domestic domain of an earlier period (the LCA) and the mortuary domain of a later period (the EBA) and is rarely found in any other part of the Balkans. This pattern of complex similarity is reinforced by the similar ways in which the barrows and the tells grew from smaller, lower monuments to fully-formed, broad and high landscape features. The clearest mortuary example is at Goliamata mogila, where a complex pattern of combined vertical and horizontal growth is found – readily comparable to the way in which tells grow.

A relatively clearer pattern of site development through four different types of deposition (in pits or on the surface, with or without a mound) can be observed in barrows with more than ten graves (Goliamata and Manchova mogili). At the same time, these large barrows do not contain many special finds in comparison to certain other, smaller barrows, such as exotic objects in the graves, feasting or memorial features. On the contrary, the majority of the other barrows that contain up to six graves present different combinations of particular features: in Tcherniova mogila, all of the graves have organic covers, while, in Manchova mogila, the only use of red ochre in the LBA is documented. The combined evidence from the mortuary domain in Maritsa Iztok represents a dynamic form of interrelation between a specific and a general pattern of deposition. This may indicate the tensions between local kinship group identities and wider regional identities apparently absent in Drama.

There can be a great diversity of depositional patterns within each barrow (e.g. in MIBC3, one of the graves has no grave goods and red ochre, while the other contain red ochre, five vessels and a silver pendant) as well as diversity between all the barrows. Such diversity should be seen in the context of the diverse social and political backgrounds of the mourners celebrating the death of a relative or kinsperson.

Apart from being a personal act of devotion, a burial is also an important social act, since the community has lost a member. In such a joint personal and communal act, the reinforcement of such a rite of passage may raise many social issues (e.g. by an old rival or a grateful son, etc.), which ultimately affected the specific practice of deposition. Thus, a commonly agreed standard is followed (e.g. in pit, crouched on left side, with red ochre or any other combination) but, at the same time, a specific (personal) contribution to the deposition may have been made as well (e.g. the covering of the body with pebbles, the offering of a gold pendant or the deposition of ash and charcoal as a memorial rite).

An important additional factor in mortuary practice is the landscape position of the mound. Thus, for example, the two graves in MIBC2 have no grave goods and only one of them has red ochre. But the latter is the only one in the cemetery that has a panoramic view over the Sokolitsa valley (Gaydarska 2004) and can, conversely, be seen widely from there. Therefore, I would suggest that this a symbolic link between the people buried in the barrow, the people at the funeral and the living who either pass through or live in the Sokolitsa valley. The barrow acts as a visual focus for potentially long-lasting cultural memory, just as the burial rite itself is a shorter-term focus for the whole community, perhaps symbolized for distant kin by the form of the barrow, but a vital source of close-family memorialisation. Furthermore, Barrow four and Kurdova mogila, whose graves, as a general pattern, do not contain grave goods and red ochre are in a special spatial location, which is equally accessible from the two valleys. This is the first time in which equal accessibility from the Sokolitsa and the Ovcharitsa is attested, after a period when the microregion was a zone dominated mainly by barrows. Finally, the same specific barrow location is valid for the Ovchartsi barrow, where recent (summer 2002) unpublished investigations have revealed 15 burials dated to the MBA/LBA (S. Alexandrov, pers. comm.). Therefore, the change from a position in which barrows were the sites with easiest access to a distribution where there was equal access to the sites from both the two valleys was an important development, which can be dated towards the middle and end of the BA.

The specific location of Kurdova mogila is probably related to the collective burial which it contained. There are two possibilities: either the spatial link created by the barrow location is symbolically reinforced by the link between the large number of people buried together or the converse. Perhaps there was a direct relationship between the size of the buried group and the size of the territory readily accessible from the barrow.

The other collective burial lies within MIBC 1 – the only one in the barrow with grave goods but which lacks the pebbles found in the other two graves. The other collective burials are at Goliamata mogila, where there four pairs. These double burials should be seen in relation to the overall specific depositional pattern at the barrow. The two pairs containing babies are buried in the sterile soil, while the other two are set within the body of the mound. The significance of these two particular collective burials is reinforced by the presence of stelae above one of the babies' graves and the deposition of ten vessels and an awl in the woman-and-child's burial. Both depositional patterns are unique in the study area and indicate local kinship patterns of identity.

The last of the collective burials occurs in the LBA cemetery of Polski Gradets. So far, the primary data is insufficient for a conclusive interpretation. However, it is sure that collective burial was not a novelty in the region and its appearance at the Polski Gradets pit site should not be envisaged as an exceptional pattern of deposition – rather, a return to ancestral practices which linked the present to the past.

Last but not least is the evidence for an ancestor cult observed in at least three cases – the missing skulls in Aldinova mogila and Grave 27 from Kajrjaka, the missing mandible at the Polski Gradets pit site and the missing hands from the burial in MIBC2. Бъчваров (1999) has summarised the evidence for missing body parts, including the secondary deposition of mandibles, using Balkan Early Neolithic data. He concluded that this was a deliberate practice aiming at underlining the high status of the deceased. On the basis of evidence from the study area, I should develop further the argument that not only the mandible but also other human bones were taken from the decayed body and were deliberately kept among the living as one of the forms of maintaining relations with the ancestors – another practice which the barrow mortuary zone shared with the domestic arena. I would also claim that such a practice did not stop at the end of the Neolithic but rather developed and continued during the BA, thus confirming the vitality of the ancestors' cult through time – a fact already observed in the settlement arena.

Burial practices in the study area show a tension between the past *habitus* and what new or divergent social practices were possible in the present. Resistance to past practices may have been effected in the name of different personal or group identities, or through emphasis on new rituals, as a choice of moving away from the past which grounded those communities. Continuity of an ancient *habitus* linked those communities to the ancestors, with all of the social power created and delivered by such links. What is particularly striking in the study region is the transposition of a wide range of social practices from one social arena – the domestic – in the LCA to a new arena – the mortuary zone – in the EBA. If continuity in basic aspects of the *habitus* is an indication of strong social continuity through time (cf. Frankel 2000), these elements of continuity at a period of crucial transition in the Balkans are highlighted in a clearer way than in any other microregion in this part of Europe.

The Contacts

The lack of formal places for burial disposal in Drama suggests that social tensions in the region were negotiated by using different means. Given the present condition of the data, there are two possibilities that may have substituted for archaeologically visible burial practices. The first one concerns the idea that, insofar as there is no secure evidence for settlement activity during the BA, then the Kalnitsa study area was mainly used for structured deposition of exotic as well as quotidian objects. The second possibility is connected with the first one and concerns the deposition of exotic objects in quantity and variety not paralleled in the other two microregions. However, the second possibility can only be valid if what is published so far from Drama microregion as local BA material reflects the real balance or quantity of finds deposited there. What appears to have occurred is a rejection of a new development in the monumentalisation of the local landscape, in a way which seeks to compete with, or undermine, the ancestral values of those living on tells. The other side of the coin is that this resistance to innovations amounts to maintenance of traditional cultural values in the Kalnitsa valley.

LONG-TERM TRENDS IN PREHISTORIC LIFE IN SOUTH EAST BULGARIA

Sokolitsa And Ovcharitsa Microregions

The earliest occupation in the Maritsa Iztok study area has revealed that the first settlers dwelled in a landscape void of previous human occupation, which towards the end of the Neolithic had been transformed into a dispersed settlement landscape. During the ECA, the same pattern is observed but diversification

of sites started to appear and a new type of *place* emerged in the landscape – the formal area for pit deposition.

In the LCA, there was a densification in the settlement system and, in addition to the existing tells, new settlements (which later developed into tells) and deposition sites were established. The major settlement area was still the Sokolitsa valley. The LCA was a time of diversifying but not yet competing landscapes.

A major change took place in the structuring of the landscape at the very beginning of the BA. During the EBA1 phase, an enclosure and the first barrows emerged in the landscape. For the first time, the study area consisted of conflicting landscapes, in which the monumentalisation of "the world of the dead" was opposed to "the world of the living" (the tells). This opposition was reinforced by a clear spatial division – the new sites were established in the Ovcharitsa valley, while the old settlements were located along the Sokolitsa valley.

In the next period (EBA2), an attempt at reconciliation of the opposed landscape principles was made by the establishment of the MIBC between the two valleys. Along with the new barrows, a new flat settlement in the Ovcharitsa valley appeared that was inserted into the "barrow landscape". During this period, one certain and two unconfirmed episodes of the re-settling of tells have taken place. The definition of the barrow landscape is confirmed by the relatively high percentage of barrow intervisibility, which stands in marked contrast to the very low barrow – settlement intervisibility.

By the end of the EBA (EBA3), all the ancestral tells were re-occupied. Most probably some of the existing barrows were re-used and some new barrows appeared. With a general dispersed pattern of site location, this was a time of integrated landscapes in which the occupants effected a reconciliation of the two worlds – the tells and their imitations, the living and the dead.

In the following MBA, for a period of at least 500 years, the landscape most probably has stayed unchanged. Only one tell was definitely inhabited in the antecedent landscape of tells and barrows.

During the last period in consideration (LBA), there was a dispersed pattern of contemporary sites. One flat site and two flat cemeteries (both on previous sites) were clustered in the Northeasternmost part of the study area. Some of the EBA barrows along the Ovcharitsa valley were re-used, while one new barrow cemetery was founded South of the Sokolitsa – most probably connected to the settled areas in the Sakar foothills. There was a weak pattern of monumentalization of the landscape: instead of building new monuments, there was rather a tendency towards incorporation of the ancestors' formal depositional places (a pit site and several barrows) into the new settlement pattern, while, for the domestic activity, areas empty of previous settlements were preferred.

Drama Microregion

A narrative comparable to that of Maritsa Iztok is not possible since the number of sites in Drama microregion is much smaller. However, repetitive and at the same time changing patterns of dwelling and land use can be observed for each of the occupational phases in the Drama microregion. Given the present conditions of the data, it may be inferred that human occupation in the Drama microregion started with structured deposition at Gerena, which continued during the following periods together with some settlement activity. Burnt houses are present at the site but whether the burning was deliberate or accidental is difficult to determine. Deliberate fragmentation, however, is a common social practice, shown by the ratios of the number of sherds: number of whole vessels: number of restorable vessels. There is no feature continuity (e.g. house 571 destroys, rather than overlying,

two previous houses); instead there is a pattern for digging into the rubble of the ancestors' site (e.g. in house 580).

The general summary of the subsistence strategy of the occupants of the Gerena site is consistent within the evidence and interpretative framework applied by its excavators. There are, however, a few problematic points that should be taken into consideration. After careful cross-reference of all the publications, it becomes clear that the total occupational sequence was not taken into account in discussing subsistence but only the latest Neolithic layer of the flat site (the so-called Gerena C). The attempt to dispute the "Mesolithic" chronology of the microliths is generally correct but the implication that they were used for hunting (as they were allegedly used during the Mesolithic) is a functional determinism (Лихардус и кол. 2001, Lichardus et al. 2000 b), whose application in any subsistence interpretation could be very misleading. Microliths could be used for hunting or for threshing (Clarke 1975). The problematic layer C contains 42.2% cattle and 53.5% goat/sheep, which in comparison to the first occupational level (17.3% cattle, 76.9% goat/sheep) shows a clear tendency for an increase in cattle-raising, which may have been related to some form of arable cultivation (Beneke, n. d.).[10] Last but not least, the general results of the pedological investigation can be disputed (see Gaydarska 2004: 100–125), which together with my own observations make me suggest that the region around Gerena site contains fertile, arable land that may have been used for arable land during each of the Neolithic occupations. Comments on the subsistence patterns of the first two horizons were not made, so no comparison is possible given the present state of the data.

In summary, I would agree with the Neolithic chronology of the microliths but dispute their necessary hunting function. I would suggest that the Neolithic community at Gerena practiced some kind of mixed subsistence economy in which hunting, gathering and farming were all staple sources.

The type of occupation and the reasons for (re)-settling and abandonment of the site were not discussed by the excavator. It was pointed out that, after the second horizon, the site was used for cultivation rather than for living but it was not discussed where the people that were cultivating the area were living. The occupational sequence published so far (for Gerena and for the Drama microregion in general) consists of pottery phases rather than inter-related contextual evidence (e.g. houses, other features, archaeological material, osteological material, etc.) and does not allow any reconstruction of contemporary and/or successive sites (settlements, depositional places, etc).

The long occupational sequence in Merdzumekja shows a pattern of recurrent social practices.

Structured deposition was most probably the commonest as it appears in various forms in each settlement layer. Deliberate fragmentation is the other widely performed activity that is related to both ritual (figurine breakage, deposition of fragmented vessels, etc.) and quotidian (e.g. construction of ovens, floors, etc.) practices.

Various objects were used for deposition that derive from the every-day repertoire. There were, however, some particularities (e.g. burnt rubble, daub features, non-local stones) that imply highly structured practice of interweaving the everyday with the exotic, the ritual with the quotidian.

There was no feature precisely overlaying another earlier structure in terms of deliberate continuity of layout (Bailey 1990; 1996), rather, there was a repeating pattern of cutting into ancestral deposits. It is important to point out that the MBA ditch cuts only three earlier houses in an otherwise densely occupied area (Фол и кол., plan provided by Professor Getov).

The only strong evidence for accumulation is house 244. There were other fully excavated houses but only this contained such a quantity of material. Taking into account that house 244 was the only two-storied dwelling, I should suggest that the inhabitants of the house have gained some prestige, displayed and thus authorized by the great quantity and variety of objects.

Nonetheless, the deliberate abandonment and burning of the houses was not explicitly related, although it may be assumed that this was one of the crucial activities on the Merdzumekja tell, whose major goal was successful social reproduction.

And finally, there is a very clear pattern in the structuring the area of the previous settlement. Various types of structured deposits (e.g. pits, platforms, etc.) reveal a complex practice of conceptualizing the space that has specific meaning for the participants and witnesses of such activity. There is evidence for deliberate deposition in pits and ditches in the very first occupational level, as well as throughout the whole occupational sequence which alters to a progressive diversification of depositional practices (e.g. platforms and stone scatters). Therefore, there is not only a synchronic discourse (exchange of massages) through the way of deposition but also a diachronic discourse and/or continuity of depositional messages. With the present state of the data, it is difficult to reconstruct the actual sequence and possible meaning of the specific deposition but I should infer that structured deposition within each occupational level, as well as through time, was a major means of organizing communication in the social life of the tell Merdzumekja.

The evidence from the Kajrjaka site points to two possible types of site development. First, the inconsistency of the data in respect of the existence of an occupation layer is maybe due either to erosion process or to later occupations of the site, in which the IA structures and the Roman cemetery have destroyed the earlier layer. Secondly, the lack of clearly interrelated settlement, burial or depositional activities may correspond to some kind of highly formalized structured deposition, from which only scattered evidence is now available due to the later destruction. The hypothesis for the existence of a place whose primary function is structured deposition does not contradict the general evidence from the Drama microregion, in which structured deposition is widely practiced. In such a case, the Kajrjaka site presents evidence for long-lasting depositional continuity, with closely related cultural memory providing another aspect of continuity from the Neolithic up to the LBA.

CONTINUITY AND CHANGE

Before turning to the final reconstruction of prehistoric life in the study region, an extended comment should be made on a particular issue that the current study has challenged and which in the following concluding claims is integrated into a consistent hypothesis of social continuity.

So far it is still widely accepted on the basis of a single cemetery that the EBA agriculturists in Thrace (Ezero culture) buried their dead in flat cemeteries (Kalchev 1996). Such a claim reinforces the false opposition that agriculturists are buried in flat graves, while nomadic stock-breeders are buried in barrows. The evidence from Maritsa Iztok further questions the validity of this claim. The BA chronology of the barrows was claimed not on the basis of any datable material or 14-C dates but following the cultural historical interpretative framework, in which certain features of material culture are connected to a certain type of ethnic group. In this particular case, the barrows were associated with the pit grave culture and therefore dated to the EBA. There is no other evidence to support such date and I should argue that the appearance of barrows should not be restricted to the BA or indeed to

nomadic societies.

In order to bridge the gap between a) the chronology (with no 14-C date provided for either periods) and b) the false ethnic opposition, I should incorporate the Maritsa Iztok data into a wider context of mortuary evidence. During the LCA, the flat cemeteries in North Bulgaria and the barrows in Hungary have appeared as a consequence of specific social developments in these areas (Chapman 1994). Formal burial areas clearly contemporary with those in North Bulgaria and Hungary are not known in the study area. However, it is not impossible that similar processes that have led to the appearance of such monuments in these two areas took taken place in the Maritsa Iztok study area, as well. Moreover, as argued above, people from the study region were in dynamic interaction with communities beyond the Stara Planina Mountain, and may have been aware of the nature of mortuary practices there. I am far from saying that identical social processes may have led to an identical response to social tension, or that the concept of burial domain has "migrated" from North to South. Rather, I am trying to imply that the reasons underlying the establishment of a formal disposal area are not chronological but social. Moreover, some of the graves in barrows in North Bulgaria have recently been re-dated to the so-called "Transitional period" (Alexandrov, S. pers. comm.).

Finally, the striking similarity between the burnt house inventory from one of the Eneolithic houses on the Galabovo tell (Панайотов и кол. 1991) with the grave set of Gonova mogila (Кънчев 1991) and the general parallel with the Csóngrad burial in South East Hungary (Ecsedy 1979: 23, Fig. 12–13) make the Chalcolithic date of the barrow plausible.

This attempt to reconcile the evidence from Maritsa Iztok with wider cultural practices is grounded in the idea that there are no sharp ends and beginnings of cultural phenomenon, which was neatly argued by Plog (1974) and more recently by Blake (1999). In the context of the Bulgarian evidence, continuity rather than change in material culture between the LCA and EBA has been argued for flint assemblages (Sirakov and Tsonev 1995) and stone axes (Терзийска 1994).

Therefore, I should suggest that it is possible that the barrows in Maritsa Iztok have appeared in the end of the CA as an alternative arena of social power to the existing arenas, which were not able to solve the increasing social contradictions deriving from new gender relations and intensified accumulation practices in the region. The visual imitation of the tell is a local interpretation of the idea of "barrows".

If, however, the idea of "barrows" was not "local", their appearance in the landscape most probably triggered a series of social events performed by the locals, which aimed to re –establish and re-negotiate the status quo. The most obvious response was to incorporate the barrows into the local social value system by burying the newly dead into the existing mound, hence turning it into an ancestral place. This process is well expressed in the gradual horizontal and vertical expansion of Goliamata mogila. Another possible integrating practice may have been the subsequent location of barrows and sites in which visual links or cost distances were important issues (Gaydarska 2004).

In either case, the appearance of the barrows was not separate from the social life of the inhabitants in Maritsa Iztok, who, either through creation or consistent structuration, succeeded in integrating the burial mounds into their social landscape and internalising them as a crucial means of the expression of social power.

In summary, in the following reconstruction, the barrows are accepted as local features, whose appearance, growth and distribution is an important part of a more general process of successful social reproduction that operates in accordance

with the local societies' world view, which was always stimulated and challenged by intra-social network relations and inter-social network contacts.

Several levels of continuity – structured deposition, material culture (such as flint, polished stone tools and bone tools and house construction), monumentalisation of sites, site location and the repetitive use of paths – support the idea that there was no radical change of population, but rather there was change in the social status quo. This is not to say that there was no change in this so-called LCA – EBA transition! The deliberate distancing of the barrows from the antecedent past is supported by the very low one-way visibility from the barrows towards earlier sites.

Social diversification on the basis of gender, kin rivalry or personal disputes over prestige and power may have triggered social tension, which was not possible to settle within the current pattern of social negotiation. In such a case, successful social reproduction is dependent on radical changes in communication. At the end of the Chalcolithic and the beginning of the BA, two of the three study microregions have tried to solve the exsiting tension by the abandonment of old settlements along the Sokolitsa river; consequent settling along the Ovcharitsa valley by following a highly formalized pattern of structured deposition in the form of multiple ditch enclosure and burial mounds; and finally gradual re-occupation of the old settlements.

The landscape changes in the Drama microregion were not that intensive and on such a large scale. The initial occupation was in the flood plain and consisted of both a structured deposition place and settlement activity. The same dual type of activity later or contemporary with the last occupational phase of Gerena flat site was transferred to a small hill in the flood plain. It is possible that seasonal floods made the settlers move to the higher place but they remained in the flood plain. An alternative to the lowland location of the settlements was the high position of the Kajrjaka flat site, which suggested a constant deliberate opposition between hill and plain, presumably throughout the entire later prehistoric occupational sequence of the Drama microregion. The most important difference from the Maritsa Iztok study area is the lack of any mortuary monumentalization of the landscape, in contrast to the growth of the Merdzumekja tell. The idea of "barrows" as mortuary monuments, visually reminiscent of tells, was clearly part of the regional stock-in-trade of social practices; in contrast to the Maritsa Iztok area, the communities of the Drama basin chose not to draw upon this cultural "resource", preferring to exchange exotica from the Aegean or the Levant.

In summary, the landscape in the study area was in constant but gradual change. There were moments of tension between "different" landscapes, as there were moments of negotiation between members of the social networks which criss-crossed the landscape. The social transformation of the landscape can be envisaged and interpreted in the context of the social change and continuity in prehistoric life in the study area.

NOTES

[1] The relative chronology followed by the team does not correspond to the commonly-accepted chronology in Bulgarian prehistory (e.g. Karanovo V is termed "ECA" according to Bulgarian chronology, while in the German version it belongs to the Late Neolithic) but rather uses some individual chronological schemes (e.g. Katincharov's definition of MBA, which, according to almost all other Bulgarian BA investigators, is termed "EBA3": Katincharov

1981). Arguing against such confusing relative chronology is not one of the aims of the current study. The phases mentioned in the current statement follow the original chronology of the Drama team, despite my general disagreement with such relative dating.

[2] I would like to thank to the members of the Maritsa–Iztok Expedition – Boris Borisov, Ivan Panayotov, Stefan Alexandrov, Gergana Sheileva, Stoyan Stoyanov, Tsvetana Popova, Krasimir Nikov, Maria Ivanova, and especially Krasimir Leshtakov for their cooperation, advice and encouragement before and during the time of my study. Many thanks to T. Kuncheva-Russeva from Nova Zagora museum for her help during my museum visit in 2000.

[3] I would like to thank Mr. Stoyan Stoyanov for this information.

[4] I am very grateful to Associate Research Professor Ivan Panayotov and Associate Research Professor Stefan Alexandrov for permission to work with Mednikarovo materials and to publish the present information.

[5] I would like to thank the excavator of the site Dr. Krassimir Nikov for providing vital information on the site of "Selishteto".

[6] My warmest thanks to Dr. Boris Borisov and Gergana Sheileva for the opportunity to publish the information from Iskritsa site.

[7] The sequence of building horizons is from bottom to top *pace* the current publication of Galabovo tell.

[8] The *Spondylus* – ornaments and debris – and the working tools are on display at Omurtag Historical Museum.

[9] My warmest thanks to Associate Research Professor Ivan Panayotov and Associate Research Professor Stefan Alexandrov for providing the very important information from Tcherniova mogila.

[10] I am very grateful to Professor L. Getov for providing this information.

BIBLIOGRAPHY

Blake, E. 1999. Identity mapping in the Sardinian Bronze Age. – European Journal of Archaeology 2 pt. 1, 35–56.

Brück, J. 1999. Ritual and rationality: some problems of interpretation in European prehistory. – European Journal of Archaeology 2 pt. 3, 313–344.

Chapman, J. 1992. The creation of arenas of social power in Serbian prehistory. – Zbornik Narodnog Muzeja (Beograd) 14, 305–317.

Chapman, J. 1994. The living, the dead, and the ancestors: time, life cycles and the mortuary domain in later European prehistory. – In: *Davies, J.* (ed.) Ritual and remembrance. Responses to death in human societies. Sheffield: Sheffield Academic Press, 40–85.

Chapman, J. 1999. Deliberate house burning in the prehistory of Central and Eastern Europe. – In: *Gustafsson, A., H. Karlsson* (eds.). Glyter och arkeologiska rum – en vaenbuk till Jarl Nordbladh, Goetborg, Institute of Archaeology, Goeteborg University, 113–26.

Chapman, J. 2000. Pit-digging in the Neolithic and the Copper Age. – Proceedings of the Prehistoric Society 60, 1–27.

Ecsedy, I. 1979. The people of the Pit-Grave kurgans in Eastern Hungary. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Fol, A., R. Katincharov, J. Lichardus, F. Bertemes, I. Iliev 1989. Bericht über die bulgarisch-deutschen Ausgrabungen in Drama (1989–1988). – Bericht der Römisch-Germanisch Kommission 70, 5–227.

Frankel, D. 2000. Migration and ethnicity in prehistoric Cyprus: technology as habitus. – European Journal of Archaeology 3, No 2, 167–187.

Gaydarska, B. 2004. Landcape, material culture and society in South East Bulgaria. Unpublished PhD dissertation. University of Durham.

Kalchev, P. 1996. Funeral rites of the Early Bronze Age flat necropolis near the Bereket Tell, Stara Zagora. – Reports of Prehistoric Research Projects 1, Nos. 2–4, 215–225.

Kančev, M., T. Kančeva-Russeva 1996. Arhitektur der praehistorischen Siedlung Ovčaritza II. – Reports of Prehistoric Research Projects 1, Nos. 2–4, 227–238.

Katincharov, R. 1981. États des recherches sur l'âge du bronze en Bulgarie du sud-est. – ИАИ 36, 117–140.

Leshtakov, K. 2002. Galabovo pottery and a new synchronisation for the Bronze Age in Upper Thrace with Anatolia. – Anatolica XXVIII, 171–211.

Leshtakov, K., T. Kuncheva-Russeva, S. Stoyanov 2001. Prehistoric Studies. Settlement Studies. – In: Maritsa–Iztok, Archaeological research V Radnevo, 15–68.

Lichardus, J., A. Fol, L. Getov, F. Bertemès, R. Echt, R. Katincharov, I. Iliev 1996. Bericht über die bulgarisch-deutschen Ausgrabungen in Drama (1989–1995). – Bericht der Römisch-Germanisch Kommission 77, 5–153.

Lichardus, J., A. Fol, L. Getov, F. Bertemès, R. Echt, R. Katincharov, I. Iliev 2000 a. Forschungen in der Mikroregion Drama 1983–1999. Bonn, Dr. Rudolf Habelt GMBH.

Lichardus, J., I. Gatsov, M. Gurova, I. Iliev 2000 b. Geometric Microliths from the Middle Neolithic Site Drama Gerena (Southeast Bulgaria) and the Problem of Mesolithic Tradition in South-Eastern Europe. – Eurasia Antiqua 6, 1–12.

Plog, F. 1974. The study of prehistoric change. New York, Academic Press.

Séfériadès, M. 1995. The Neolithic of Greek Macedonia: from Nea Nikomedeia to Dikilitash. – Poročilo XXII, 83–105.

Sirakov, N., T. Tsonev. 1995. Chipped-stone assemblage of Hotnitsa–Vodopada (Eneolithic/ Early Bronze Age transition in Northern Bulgaria) and the problem of the earliest "steppe" invasion in Balkans. – Préhistoire Européenne 7, 241–264.

Todorova, H. 1995. The Neolithic, Eneolithic and Transitional Period in Bulgarian prehistory. – In: *Bailey, D., I. Panayotov* (eds.). Prehistoric Bulgaria. Madison, WI, Prehistory Press, 79–98.

Todorova, H. (ed.) 2002. Durankulak Band II. Die prähistorischen Gräberfelder. Berlin, Deutsches Archäologisches Institut.

Бъчваров, К. 1999. Мандибула от раннонеолитното селище Слатина. – Старини 1, 93–96.

Георгиев, Г., Н. И. Мерперт, Р. Катинчаров, Д. Димитров (ред.) 1979. Езеро – ранно бронзовото селище. С., БАН.

Кънчев, М. 1991. Некрополи от бронзовата епоха в района на Марица Изток. – В: Марица–Изток. Археологически проучвания. Т. 1. С., 41–71.

Кънчев, М. 1995. Надгробна могила II (Голямата могила) до село Голяма Детелина, община Раднево (част I). – В: Марица–Изток. Археологически проучвания. Т. 3. Раднево, 35–65.

Лещаков, К., Б. Борисов. 1995. Надгробна могила IV от ранната бронзова епоха в землището на село Голяма Детелина, община Раднево. – В: Марица–Изток. Археологически проучвания. Т. 3. Раднево, 9–35.

Лихардурс, Я., А. Фол, Л. Гетов, Ф. Бертемес, Р. Ехт, Р. Катинчаров, И. Илиев. 2001. Изследвания в микрорайона на село Драма 1983–1999. С., Университетско издателство "Св. Климент Охридски".

Панайотов, И., С. Александров. 1995. Могилен некропол от ранната бронзова епоха в землищата на селата Медникарово и Искрица. – В: Марица–Изток. Археологически проучвания. Т. 3. Раднево, 87–115.

Панайотов, Ив., К. Лещаков, С. Александров, И. Змейкова, Ц. Попова, Т. Стефанова 1991. Селищната могила Гълъбово – халколитна, ранна и средна бронзова епоха. – В: Марица–Изток. Археологически проучвания. Т. 1. С., 139–205.

Терзийска, С. 1994. Типология на каменните брадви от бронзовата епоха от селищната могила при с. Юнаците. – В: Марица–Изток. Археологически проучвания. Т. 2. С., 105–110.

STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS
Supplementum IV (2005)
Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov

НЕКРОПОЛИТЕ НА АНТИЧНИЯ ГРАД ПРИ САНДАНСКИ

МИРОСЛАВА ГЕОРГИЕВА

Днешният град Сандански е разположен в долината на Средна Струма, простираща се от Кресненския до Рупелския пролом, ограничавана от Малашевските възвишения и Огражден, от една страна, и Пирин, от друга, а на юг – от Беласица. Заедно със своите леви и десни притоци, вкл. и долното течение на Струмешница, тя представлява обособена физико-географска, племенна и културна област със свой собствен облик. Освен с богати почви, обилен дървен материал, мраморни кариери, районът се характеризира с мек беломорски климат и топли минерални извори, които блогоприятствали появата на живот още от ранния неолит и обуславяли селищната приемственост. Географското положение на областта между тракийски, гръцки и македонски земи очертава една контактна зона, включена от най-дълбока древност в ареала на средиземноморската цивилизация.

От V в. пр. Хр. тракийските племена, населяващи среднострумската долина, привличат вниманието на древните автори. На тях дължим сведенията за имената на планините, реките, племената, селищата и събитията, станали от средата на първото хилядолетие пр. Хр. до идването на славяните. В своята цялост местното население принадлежи на тракийското племе меди.

През 168 г. пр. Хр. Рим завладял Македония, а по-късно я организирал като римска провинция. Римската империя станала съсед на тракийските племена по долината на Струма, в това число и на медите. Въпреки упоритата съпротива, след походите на Марк Лициний Крас, през 29–28 г. пр. Хр. медите загубили своята политическа независимост. Цялата област между Кресна и Рупел била присъединена към провинция Македония.

Най-значителният селищен център с организиран градски живот в среднострумската долина през римската епоха е съществувал на мястото на днешния град Сандански. Той е един от малкото градове по течението на р. Струма, засвидетелстван епиграфски и регистриран археологически. Поради липсата на сигурен писмен паметник от района на града не ни е известно античното му име, поради което той все още си остава анонимен.

Местоположението на древния град е било много сполучливо избрано. Той е бил разположен покрай десния бряг на р. Сандански Бистрица, която го е защитавала естествено от север и изток, като крепостните стени са отстояли на близко разстояние от буйната планинска река. По своето разположение градът прилича на редица други съвременни на него градове и кастели. Такъв е например и случаят с Пауталия (дн. Кюстендил), чиято северна крепостна стена върви на няколко десетки метра на юг от р. Банщица.

Древният град е лежал изцяло под терена на съвременния град. Бил е разположен отчасти в равнина, отчасти по склоновете на възвишенията. Намирал се е на важния път, който е свързвал земите на Средиземно море с тези

отвъд Дунав.

Защитената от крепостната стена територия на града е имала неправилна форма и е обхващала площ от около 20 ха, т. е. колкото един средно голям град в провинциите. Надлъжната градоустройствена ос е била разположена в посока север – юг, почти успоредно на р. Сандански Бистрица. Установено е, че градът е планиран по ортогоналната система. Вън от крепостните стени са се намирали некрополите и сградите, ползвани във всекидневния живот, а в града – тези, свързани с обществения – булевтерион, гимназион, стоа и др.

Състоянието на съвременните проучвания и епиграфските паметници показват, че анонимният град при Сандански започнал да се оформя като такъв още в края на I и началото на II в., а утвърждаването му като център с организиран градски живот – по време на император Хадриан и след него. Изключително голяма роля при основаването му имат римските ветерани, които са играли важна роля в неговото управление, стопанско и материално издигане. Присъствието на ветерани колонисти е засвидетелствано епиграфски и в други селища от долината на Средна Струма. Но освен тях и пришълците от гърцките и елинизирани области, тракийският елемент е съставлявл мнозинството от населението (Геров 1961: 159 сл., 191–192, 200–203, 204–206; Велков 1963: 142; Иванов 1965: 19; Иванов 1972: 10; Иванов, Серафимова, Николов 1969: 201–202; Герасимова-Томова 1973: 9–11; Димитрова 1980: 19–22; Čičikova 1981: 56–59; Милчев 1981: 82–83, 86–87; Иванов 1994: 28 сл.; Александров, Петков 2000: 1–8; Тачева 2000: 180 сл.; Димитрова-Милчева 2002: 269–272).

Останките от археологически паметници на територията на Сандански са привличали вниманието на пътешественици и учени още през XIX в. (Григорович 1877: 124–125; Кънчов 1970: 157 сл.). В периода до Втората световна война с въпроси от неговата история и култура се занимават най-изтъкнатите специалисти на древността у нас като Д. Дечев, И. Велков, Т. Герасимов, Д. П. Димитров и др. Със съдействието на някои от тях през 1936 г. се слага началото на археологическо дружество "Струма", чийто днешен приемник е Археологическият музей в града (Петков, Тодорова, Филянова 2002: 5). След Втората световна война интересът към културно-историческото наследство на античния град не намалява. Тук трябва да прибавим имената на В. Велков, Т. Иванов и др. През 60-те години се появява и обстойната историческа студия на Б. Геров върху западнотракийските земи, в която той дава най-обхватна и обобщена картина на развитието на целия район в древността (Геров 1961).

Първите системни археологически разкопки в Сандански се провеждат през 1960 г. под ръководството на Т. Иванов от АИМ при БАН, екипи от Окръжния исторически музей – Благоевград (Д. Серафимова), и Градския музей – Сандански (Н. Николов). Те поставят началото на нов етап в развитието на археологията в града, а така също и на музейното дело. Тези разкопки се оказват добър старт за бъдещите проучвания на укрепителната система, градоустройството и архитектурата, уличната и канализационната мрежа, светилищата, погребалните обичаи и некрополите. През 70-те години и след това проучванията се провеждат предимно под научното ръководство на А. Димитрова-Милчева от АИМ при БАН. Тук трябва да се споменат и Г. Кузманов, Г. Узунов, В. Попова-Мороз, О. Сомова, Д. Манджовски, С. Пищалов и др. и, разбира се, В. Петков (понастоящем директор на Археологическия музей – Сандански), под чието ръководство се извършва голяма част от археологическите разкопки в града (Димитрова-Милчева 2002: 270; Петков, Тодорова, Филянова 2002: 5 сл.).

* * *

Некрополите на античния град при Сандански заемат основно място сред неговите археологическите паметници. Тяхното значение произтича както от сведенията, които дават за духовната култура на населението, отразена в погребалните практики, така и от данните, които ни предоставят за ежедневния живот на хората и техния бит, за разкриването на етническия и социалния им състав, религиозните вярвания, топографските изменения и т. н.

Нивото на проученост на некрополите се намира в своя начален етап. Само една част от тези паметници са изследвани чрез разкопки и след това – публикувани. Информацията, с която разполагаме за някои от тях, има случаен и откъслечен характер.

Целта на настоящото изложение е да се систематизират данните от проучените до този момент некрополи, както и тези от откритите при случайни обстоятелства гробни находки и да се направят някои първоначални заключения (с оглед на недостатъчните проучвания), свързани с погребалните практики тук.

* * *

От най-ранните антични некрополи, за съжаление, нито един не е проучван археологически до този момент. Данните, с които разполагаме за тях, са почерпани от случайни находки, крайно недостатъчни за разкриването на погребалната обредност през този период.

Един от тези антични некрополи е локализиран в местността Ушите, намираща се в западна посока от града (Иванов, Серафимова, Николов 1969: 202; ДВ 1973: 63, 6; Дремсизова-Нелчинова 1987: 111, № 275; Иванов 1994: 39; Димитрова-Милчева 2002: 286, 288). Преди години на това място по време на стопанска дейност са открити гробове. Тук е намерена известната плоча с надпис на Флавиана Филократия, която е един от основните паметници, от които съдим за организацията и устройството на античния град. Оттук произхождат и релефни надгробни плочи, за които споменават Д. Дечев, Д. П. Димитров, Ив. Велков, Г. Михайлов, Н. Николов и др. (Дечев 1938: 290–291, 293; Димитров 1939: 113–114, 116; Велков 1932–1934: 87, 89; Mihailov 1966: 257–258; Николов 1973: 10).

Надгробни плочи са открити и при строежа на градската поликлиника и оформането на терена около нея (улиците "Свобода" и "Б. Сарафов") в края на 50-те години на миналия век (Николов 1973: 9; Димитрова-Милчева 2002: 286). Откритите гробове и надгробни релефи показват, че най-вероятно тук се е намирал друг античен некропол на града, разположен в южна посока.

Най-ранните антични некрополи се характеризират с наличието на надгробна пластика, изразяваща се в надгробни плочи с релефна украса. Както е известно, за долината на Средна Струма са характерни малките надгробни плочи (четвъртити или с формата на медальон), с портрет като основен мотив на украсата, чийто главен изследовател е Д. П. Димитров (вж. Димитров 1939: 1–128; Димитров 1940: 62–81; Димитров 1942–1943: 22 сл.; Dimitrov 1945–1946: 60). Голяма част от тях произхождат от Сандански и неговата околност.

Друг античен некропол е установен в местността Турлин баир, намираща се непосредствено западно до съвременния град (Дремсизова-Нелчинова 1987: 111, № 274; Димитрова-Милчева 2002: 288). И тук откритията са случайни. Имаме данни за няколко гроба, в единия от които е намерен гробен инвентар.

За самите гробни съоръжения от тези най-ранни некрополи нямаме почти никаква информация, тъй като, както вече се спомена, при тях разкопки не са правени. От кратките данни, посочени в каталога на

"Археологически паметници в Благоевградски окръг" (Дремсизова-Нелчинова 1987), научаваме, че това са гробове, "иззидани от каменни плочи", и такива, "оформени от тухли" – за некропола в местността Ушите (Дремсизова-Нелчинова 1987: 111, № 275), и гробове, "изградени от плочи" – за некропола в местността Турлин баир (Дремсизова-Нелчинова 1987: 111, № 274).

Гробовете, произхождащи от местността Ушите, могат да се отнесат към категорията на "зиданите гробове" (тип 9 по класификацията на Л. Гетов), най-масово разпространеният тип гробно съоръжение в нашите земи през римската епоха (Гетов 1970: 7). Но за съжаление, освен за материала, от който са направени, нямаме повече информация за тях. Тези, открити в местността Турлин баир, биха могли да се причислят към т. нар. гробове от каменни плочи (тип 7 по класификацията на Л. Гетов). Те са разпространени предимно при плоските некрополи и са характерни за погребенията с трупозаравяне, особено в периода II–III в. Установено е разпространението им в градовете (Гетов 1970: 6; Гетов 1971: 10). Споменатата гробна конструкция засега е известна като най-употребяваното съоръжение в този район на България (Дремсизова-Нелчинова 1987: 25). Тя е характерна и за селищата, разположени около Сандански, които най-вероятно са влизали в неговата градска територия. Подобни гробове са засвидетелствани и в други селища по долината на Средна Струма, а също така и на Места.

За района на Средна Струма е характерно разпространението и на един друг тип гробни съоръжения, използвани в периода II–III в., определяни в историографията неедноз-начно като детски саркофази (Милчев 1960: 373–374; Илиев 1970: 11 сл.), каменни урни (Mitova-Džonova 1981: 143–166) или осуарии. Почти всички такива паметници, известни досега от територията на България, произхождат от Сандански и южната част на средностру-мската долина (Mitova-Džonova 1981: 143; Димитрова-Милчева 2002: 287). Те са характерни за тази провинция, като от Средна и Западна Македония произлизат немалко подобни примери (Иванов 1999: 34–35).

От българските земи са известни само още няколко такива съоръжения, но те не принадлежат към същия тип. Паметниците от долината на Средна Струма са типичен представител на сепулкралната пластика. Те имат богата пластична украса и се характеризират със сполучлив опит за възпроизвеждане на традиционната архитектоника на малоазийския тип гирляндни саркофази. Очертаният им териториален обхват – изключително югозападните български земи (т. е. Североизточна Македония), предлага добри възможности за локализиране на местни производствени ателиета, едно от които вероятно се е намирало на територията на античния град при Сандански.

За съжаление всички примери, произхождащи от средностру-мската долина, са намерени при случайни обстоятелства и нито един при разкопки. Това обстоятелство ни лишава от ценни сведения за погребалния обред, от който те са били неизменна част.

От римския град имаме пример и за монументална гробна архитектура. Става въпрос за откритата преди немного години римска гробница-мавзолей, намираща се на най-високия западен склон на града (Пищалов, Петков 1996: 79–81; Димитрова-Милчева 2002: 287; Филипова 2003: 67–73).

Според проучвателите сложният архитектурен план и етажната структура с две гробни съоръжения показват, че комплексът е имал освен погребален, и мемориален характер. Въз основа на монетната колекция (включваща 45 монети) е установено, че той е изграден в последната четвърт на III в., когато са извършени и първите погребения и е използван до

30-те години на IV в.

Около гробницата са разкрити гробове, които не са проучвани досега (по данни на В. Петков). Това навежда на мисълта, че в този сектор (западно от града) се е намирал един от некрополите на античния град. Въпросът може да бъде решен, разбира се, само при евентуални бъдещи проучвания.

Поради непроучеността на най-ранните антични некрополи на римския град нямаме данни за начина на погребване, другият основен компонент на погребалния обред.

От случайно открити гробове в местността Ушите е установен ритуалът на трупополагане (Дремсизова-Нелчинова 1987: 111, № 275). Въпреки че масовото прилагане на трупополагането е типично явление за градските центрове поради налагането на римския бит и култура (то се установява тук под римско влияние) (Гетов 1970: 8; Getov 1980: 220–221), откъслечните данни не позволяват да се направи извода за преобладаването му в града. Тази констатация се налага още повече, като се има предвид и факта, че не е разкопан нито един некропол от този период. Още помалко е възможно проследяването му през отделните векове.

Макар че погребения с трупоизгаряне не са засвидетелствани, не можем да твърдим на този етап, че те не са били практикувани. Показател за това биха могли да бъдат срещащите се тук съоръжения, определени от Д. Митова-Джонова като "погребални урни". Според нея те показват, че в долината на Средна Струма през епохата на римското владичество се запазва ритуалът на трупоизгаряне (Mitova-Džonova 1981: 144).

Липсват каквито и да било данни за начина на полагане на мъртвите и ориентацията на гробовете. Също така няма информация и за ритуалите, съпътстващи погребенията.

Трябва да отбележим, че данните за тези най-ранни некрополи, принадлежащи към античния град, имат твърде условен характер. Това произтича, както беше изтъкнато, от липсата на археологически проучвания и разкопки. Сведенията, с които разполагаме за некрополите през късноантичната епоха, са сравнително повече, което е в тясна връзка с цялостното проучване на града. До днес са известни няколко от тях. Проучването им е от особено значение, тъй като в някои случаи е доловима топографска приемственост в съществуването им през отделните епохи.

Късноантичен некропол е локализиран в западната част на площад "България", при строежа на Културния дом, намиращ се южно от града (Кузманов 1978: 13–21; Дремсизова-Нелчинова 1987: 111, № 277; Димитрова-Милчева 2002: 286; Петков, Тодорова, Филянова 2002: 10–11). Част от този некропол е проучена чрез спасителни разкопки през 1975 г. от Г. Кузманов. Установено е, че в този негов сектор са били извършвани погребения от самото начало – до третата четвърт на IV в. Към 70–80-те години на IV в. на това място започват да погребват мъртвите по християнски обред. Според проучвателя откритите тук гробове съдържат едни от последните езически погребения в южния некропол на античния град. В следващите два века той се християнизира напълно, като погребалните съоръжения в него добиват монументален вид (Кузманов 1987: 16). Показател за това са раннохристиянските сводести гробници, открити в двора на гимназията "Яне Сандански", където е установен един от раннохристиянските некрополи на града. Недалечното разстояние между тях показва, че те са принадлежали към един общ некропол, а именно южния/югозападния некропол на античния град.

Споменатите раннохристиянски гробници са открити през 1958–1959 г. при изравняване двора на гимназията, в нейния източен край. Наред с интересните старини, намирани тук, се оказва, че между употребените в

изграждането на гробниците каменни плочи, някои представляват гръцки надписи, съдържащи ценна информация. Такъв е известният надпис с рескрипта на император Антонин Пий, който е един от основните епиграфски паметници, от които се съди за административната, фискалната и обществената организация на античния град. Гробниците са обнародвани от В. Велков, посетил мястото през 1960 г., когато прави по-подробно описание на една от тях. Разкопки на това място не са предприемани. Днес нито една не е запазена. Некрополът е датиран общо в периода IV–VI в. (Дечев 1938: 290; Велков 1961: 246–247; Иванов, Серафимова, Николов 1969: 202; ДВ 1973: 63, 6; Дремсизова-Нелчинова 1987: 111, № 276; Димитрова-Милчева 2002: 288; Петков, Тодорова, Филянова 2002: 5).

Голям късноантичен и раннохристиянски некропол е съществувал в североизточна посока, извън укрепения град, в местността Нишан таши, днес т. нар. Ловен дом (Герасимов 1966: 222–225; Иванов, Серафимова, Николов 1969: 202; ДВ 1973: 63, 6; Дремсизова-Нелчинова 1987: 112, № 278; Димитрова-Милчева, Петков 1994: 85; Димитрова-Милчева 2002: 288; Петков, Тодорова, Филянова 2002: 2–5; Petkov, Somova 2003: 24–47). През 30-те години на миналия век, при строежа на сграда за Ловния дом, тук случайно са открити няколко раннохристиянски зидани гробници. Те са публикувани през 1966 г. от Т. Герасимов, който прави подробно описание на най-голямата, предизвикваща особен интерес гробница. Тя е с плоско покритие, гробна камера и преддверие. Дългите стени постепенно се стесняват нагоре и в напречен разрез гробницата представлява трапец. Т. Герасимов вижда в това аналогия на египетски постройки от времето на XVIII династия и чак до гръко-римската епоха. Именно поради това той счита, че строителят й е произхождал някъде от Изтока (Герасимов 1966: 222–224). Д. Митова-Джонова задълбочава тази идея, като изтъква връзката между култа към египетските божества Изида и Сарапис и погребалния култ, който е засвидетелствана в надгробната пластика в долината на Средна Струма. Според нея египетският погребален култ е бил застъпен и по-късно в християнските погребални паметници, чийто пример е въпросната гробница в Сандански*. Тя смята, че тези паметници са не само изработени от египетски майстори и каменоделци, но и че са били предназначени за египетски преселници тук (Mitova-Džonova 1981: 162).

През 1992 г. в южната част на платото, около сградата на Ловния дом, са проведени спасителни разкопки. Разкрити са 26 късноантични и 22 раннохристиянски гроба. Некрополът е бил разрушаван многократно при съвременни строителни дейности (Димитрова-Милчева, Петков 1994: 85). В края на 90-те години са преоткрити гробниците, регистрирани през 30-те години на XX в. (Петков, Тодорова, Филянова 2002: 17).

В резултат от всички тези проучвания се установява окончателно, че тук се е намирал североизточният некропол на града, разположен под днешния град Сандански.

Друг некропол, използван твърде дълго време, е документиран от южната страна на ул. "Осми март" (обект ДСК–2). През 1994–1995 г. тук са проведени археологически разкопки, ръководени от В. Петков, но резултатите все още не са обнародвани. Разкрити са 65 късноантични, раннохристиянски и средновековни гробове (Димитрова-Милчева 2002: 288; Петков, Тодорова, Филянова 2002: 17).

През късноантичния период е налице по-

---

* Според М. Тачева плочи, произхождащи от местността Хилядница, при с. Градешница, свързани с този култ, са по-скоро оброчни, а не надгробни (Тачева 1982: 39–43, 107; вж. и Герасимова 1978: 66–69; Герасимова-Томова, Сандански 1980: 24–26).

голямо разнообразие на гробните съоръжения, което най-вероятно се дължи на нивото на проученост на некрополите. Те са засвидетелствани в южния и североизточния некропол на града (Кузманов 1978: 13–21; Димитрова-Милчева, Петков 1994: 85; Petkov, Somova 2003: 24–47).

Като основен тип гробно съоръжение през този период се срещат ями с погребения с трупозаравяне (тип 3 по класификацията на Л. Гетов). Документирани са както обикновени ями, така и гробни ями, облицовани с тухли. Някои от гробовете са покрити с големи речни камъни (до двойно покрити с два реда камъни), а други – с тегули. Този тип гробно съоръжение има чужд произход и е много разпространено в некрополите на големите градски центрове – Августа Траяна, Филипопол, Пауталия, Одесос и др. В този смисъл присъствието му в римския град при Сандански е съвсем логично. То се среща през късната римска епоха у нас и е предназначено за хора с по-нисък социален статус и ограничени материални възможности (Гетов 1971: 9). Гробният инвентар, открит в посочените некрополи, потвърждава тази констатация.

Важно място сред гробните съоръжения заемат гробовете от стреховидно поставени тегули (тип 6 по Л. Гетов), едно типично съоръжение, навлязло в нашите земи през римската епоха.

В късноантичния южен некропол е открит и един зидан тухлен гроб (тип 9 по Л. Гетов). Той представлява солидна тухлена гробница с плоско покритие и е датиран в началото на IV в. (Кузманов 1978: 14).

С приемането на християнството гробните съоръжения започват все повече да се монументализират. В раннохристиянските некрополи са засвидетелствани зидани тухлени гробници с плоско покритие (местността Нишан таши, при Ловния дом) и зидани сводести гробници (при гимназията "Яне Сандански"), които са особено характерни за раннохристиянската епоха.

Във всички документирани гробове от късноантичните и раннохристиянските некрополи погребенията са били извършени чрез трупополагане, което е характерно за този период. Известно е, че от средата на III в. трупополагането все повече се налага за сметка на трупоизгарянето, което окончателно спира да се употребява в нашите земи през IV в. (Гетов 1970, 8; Getov 1980: 221). Причините за това са комплексни, като разбира се, една от най-важните е навлизането на християнството, особено след приемането му за официална религия през 313 г.

За погребалния инвентар, произхождащ от некрополите на града, на този етап, не би могло да се каже много. Но от документираните находки от проучваните обекти и от случайните такива се вижда, че той е по-скоро беден и е свързан с предмети от ежедневния бит на градското население. Най-многобройни са предметите от керамика (глинени съдове и лампи). Срещат се предмети, свързани със занятието на вече покойния (напр. медицински инструменти), също накити и монети. Един от основните проблеми, възникващ при проучването на некрополите на града, намиращ се под днешния Сандански, е въпросът за тяхната локализация. В настоящия момент той не би могъл да бъде решен цялостно. Трудно може да се определи точната им локализация, тъй като нямаме пълни данни за укрепителната система на града и времето на нейното изграждане. Липсват също така сведения за административната територия на града, на която той е бил икономически и културен център. Поради това съществува вероятност някои от установените антични некрополи на града да принадлежат не на него, а на някой *vicus*, намиращ се в съседство.

На този етап от проучванията, можем най-общо да допуснем, че некрополите на

града при Сандански са били съсредоточени предимно в южна/югозападна и североизточна посока от укрепения град. На юг и североизток се забелязва топографска приемственост през отделните епохи. Към южния некропол бихме могли да отнесем – в хронологическа последователносст – античния некропол, намиращ се при общинската поликлиника и около нея, късноантичния, в западната част на площад "България", и раннохристиянския при гимназията "Яне Сандански". Трите района вероятно принадлежат към един общ некропол на града, който се е разширявал или леко изместал през вековете. Показател за това са недалечните разстояния между тях. Другият основен район на разположение на некрополите на града се е намирал в североизточна посока от крепостната стена. Друг район би могъл да се очертае в западна посока от града (където е открита римската гробница-мавзолей), но на този етап е рано за подобно твърдение.

В заключение можем да направим следните обобщения:

Некрополите на града са плоски и са концентрирани предимно в югозападна и североизточна посока от крепостната стена. В тях са извършвани предимно бедни погребения на градското население. Има пример за богата римска гробница-мавзолей, свързана най-вероятно с погребението на влиятелен римски гражданин, живеещ в града. По принцип трудно би могъл да се определи етническият произход на погребаните мъртъвци. Но надгробните плочи с релефи и надписи, произхождащи от Сандански, показват, че тракийският елемент съвсем осезаемо е приъствал в града. Той е засвидетелстван както епиграфски, така и в местния бит (изразен чрез облеклото) и религията (изобразяването на Тракийския Херос-конник), върху надгробните плочи (Геров 1961: 201–202; за тракийското облекло по Средна Струма вж. Герасимова-Томова 1981: 4, 28–36). Могилни некрополи в хинтерланда на античния град при Сандански не са засвидетелствани.

В най-ранните антични некрополи се срещат зиданите гробове и гробовете от каменни плочи. Вторият тип се очертава като регионална специфика за района на Средна Струма. Специфични за района са също каменните урни/осуарии и надгробните релефни плочи с портрет като основен мотив на украсата.

През късноантичната епоха са засвидетелствани още гробове от стреховидно поставени тегули, обикновени ями и ями, облицовани с тухли. И през този период зиданите гробове са широко застъпени. Срещат се и двата вида – зидани гробници с плоско покритие и гробници със сводесто покритие.

Като основен начин на погребване във всички некрополи се налага трупополагането. То е основно и в некрополите на селищата, намиращи се в близост до Сандански.

Разбира се, трябва да отбележим, че направените заключения на този етап имат предварителен, най-общ характер и бъдещите проучвания ще ги допълнят, затвърдят или опровергаят. Надяваме се те да спомогнат за решаването на всички тези въпроси и да допринесат за цялостното реконструиране на погребалната обредност в този римски град, заемащ централно място в долината на Средна Струма.

ЛИТЕРАТУРА

Александров, С., В. Петков 2000. 3200 години поселищна история на град Сандански. Сандански.

Велков, В. 1961. Нови епиграфски данни за античната

история на град Сандански. – ИАИ 24, 253–255.

Велков, В. 1963. Един античен град в долината на Средна Струма. – ИБАИ 26,141–155.

Велков, И. 1932–1934. Археологически материали. – ГНМ, 6, 61–97.

Герасимов, Т. 1966. Раннохристиянска гробница при град Сандански. – ИАИ 29, 222–225.

Герасимова, В. 1978. Към религията на източните божества в долината на Средна Струма (II–III в.). – Векове, 66–69.

Герасимова-Томова, В. 1973. Паметник на преторанец от района на Средна Струма. – МПК № 4, 9–11.

Герасимова-Томова, В. 1981. Тракийското мъжко облекло от долината на Средна Струма през римската епоха. – Археология 23, № 4, 28–36.

Герасимова-Томова, В., Б. Сандански. 1980. Името на един античен град. – МПК № 2, 24–27.

Геров, Б. 1961. Проучвания върху западнотракийските земи през римско време. – ГСУ. ФФ 44, 1959–1960, № 3, 155–406.

Гетов, Л. 1970. Погребални обичаи и гробни съоръжения у траките през римската епоха (I–IV в.). – Археология 12, № 1,1–11.

Гетов, Л. 1971. Погребални обичаи и гробни съоръжения в българските земи през римската епоха I–IV в. от н.е. – Автореферат на дисертация. С.

Григорович, В. 1877. Очерк путешествия по Европейской Турции. М.

Дечев, Д. 1938. Антични паметници. – ИАИ 12, 281–303.

Дечев, Д. 1939. Едно дарение в областта на Средна Струма. – ИБАИ 13,190–194.

Димитров, Д. П. 1939. Портретът върху античните надгробни плочи от римско време в Североизточна Македония. – ИБАИ 13, 1–128.

Димитров, Д. П. 1940. Медальонът като надгробен паметник в долината на Средна Струма през римската епоха. – Македонски преглед № 3, 62–81.

Димитров, Д. П. 1942–1943. Особеностите на римския портрет от Тракия и Македония. – ГСУ. ИФФ 39, 1–22.

Димитрова, А. 1980. Археологически данни за форума на античния и ранновизатийския град край Сандански. – МПК № 5, 19–23.

Димитрова-Милчева, А. 2002. Сандански (Свети Врач) от античността до средновековието. – В: *Иванов, Р*. (ред.). 2002. Римски и ранновизантийски градове в България. Т. 1. С., 269–294.

Димитрова-Милчева, А., В. Петков 1994. Спасителни разкопки в Свети Врач. – АОР през 1992–1993 г. Велико Търново, с. 85.

Дремсизова-Нелчинова, Ц. 1987. Археологически паметници от Благоевградски окръг. С.

Държавен вестник, 1973, № 63, 6 (Списък на археологическите паметници в Благоевградски окръг).

Енциклопедия "Пиринский край". 1999. Т. 2. Благоевград.

Иванов, М. 1999. Саркофази с пластична украса от Мизия, Тракия и Македония от II–III в. Магистърска теза. СУ "Св. Климент Охридски". С.

Иванов, Т. 1965. Един нов паметник, датиран по актийската ера от долината на Средна Струма. – Археология 7, № 2, 16–20.

Иванов, Т. 1972. Поселищната приемственост в тракийските земи през римската епоха. – Археология 14, № 2, 7–16.

Иванов, Т. 1994. Античният град при Сандански. Културно-историческо наследство. – Анали № 2–3, 29–45 .

Иванов, Т., Д. Серафимова, Н. Николов 1969. Разкопки в Сандански през 1960 г. – ИАИ 31, 105–209.

Илиев, Й. 1970. Детски саркофаг от с. Гара Пирин. – МПК № 4,11–12.

Кузманов, Г. 1978. Късноантичен некропол в Сандански. – Археология 20, № 1, 13–21.

Кънчов, В. 1970. Избрани произведения. Т. 1. Пътуване по долините на Струма, Места и Брегалница. С.

Милчев, А. 1960. Разкопки и проучвания в долината на Средна Струма. – ГСУ. ФФ 53, 1959, 361–401.

Милчев, А. 1981. Поселищен живот в долината на Средна Струма през античността. – Исторически преглед № 1, 82–90.

Николов, Н. 1970. Новооткрити паметници от Сандански и околността му от римската епоха. – ИАИ 32, 284–293.

Николов, Н. 1973. Антични паметници от Сандански и околността му. – МПК № 1, 8–15.

Петков, В., В. Тодорова, И. Филянова 2002. История на археологическите проучвания в град Сандански 1917–2002 г. Сандански.

Пищалов, С., В. Петков 1996. Късноантична гробница-мавзолей от Сандански. – АОР през 1995 г. С., 79–81.

Тачева, М. 2000. Власт и социум в римска Мизия и Тракия. С.

Тачева-Хитова, М. 1982. История на източните култове

в Долна Мизия и Тракия V в. пр. н .е. – IV в. от н. е. С.

Филипова, С. 2003. Монети от късноантична гробница-мавзолей от град Сандански. – ИИМБл 3, 67–73.

Čičikova, M. 1981. Maedica à l'époque classique et hellénistique. – In: Spartacus. Symposium rebus Spartaci gestis dedicatum 2050 a. S., 56–59.

Dimitrov, D. P. 1945–1946. Les stèles funéraires en forme de médaillon dans la vallée de la Struma moyenne à l'époque romaine. – ГСУ. ИФФ 60.

Getov, L. 1980. Observations sur les rites funéraires des thraces aux époques hellénistique et romaine. – In: Actes du II congrès international de thracologie (Bucarest, 4–10 septembre 1976), Bucureşti, 219–222.

Mihailov, G. 1966. Inscriptiones Graecae in Bulgaria Repertae.Vol. IV, p. 243–262.

Mitova-Džonova, D. 1981. Steinurnen mit plastischer Verzierung aus der Provinz Thrakien. – In: Spartacus. Symposium rebus Spartaci gestis dedicatum 2050 a. S., 143–166

Petkov,V., O. Somova. 2003. Eine spätantike Nekropole des 3.–6. Jahrhunderts beim "Loven dom" (= Jagdthaus) in Sandanski. Ein Vorbericht. – In: Mitteilungen zur christlichen Archäologie, 9, 24–47.

THE NECROPOLISES OF THE ANCIENT TOWN AT SANDANSKI

MIROSLAVA GEORGIEVA

(summary)

The most important urban centre in the valley of The Middle Struma during the Roman Period existed at the place of the modern town of Sandanski, which is recorded both epigraphically and archaeologically.

The necropolises of the ancient town occupy a main place among its archaeological monuments. By now there are three necropolises from the earliest ones, which have been recorded: in the place called "Ushite"; at the municipal polyclinic and behind it in the streets "Svoboda" and "B. Sarafov"; and in the place called "Turlin Bair". Unfortunately, none of them have been explored archaeologically by excavations. Data available here are taken from accidental finds and they are utterly insufficient for revealing the funeral customs during this period.

Four necropolises have been established from the late Antique period. They are situated in the west part of Bulgaria square; in the region around "Yane Sandansli High School"; in the place called "Loven Dom", and in the south part of "Osmi Mart" street (site DSK-2). Three of them have been excavated.

Despite the insufficient study of necropolises of the ancient settlement, on the base of observations and research done up to now, we can draw the following conclusions:

The necropolises of the settlement are flat and are mostly in the south-west and north-east direction from the fortress wall. Usually, poor citizens were buried there. Burial mounds in its hinterland have not been registered. We have an example of a rich Roman tomb-mausoleum, connected, most likely, with the funeral of a rich Roman citizen, who had lived in the settlement.

Graves made of bricks and stone plates have been registered in the earliest antique necropolises. The second type is a kind of a regional feature in the Middle Struma valley. Stone urns or the so-called ossuary, and embossed tombstones with the portrait of the deceased as the main pattern of the decoration, are also specific to this region.

Graves with eaves, ordinary pits and pits, reveted with bricks were registered during the late Antique period. In this period, the graves made of bricks were quite widespread, too. Both kinds can be encountered: tombs with flat covering and tombs with vaulted covering. Taking in mind the tomb-mausoleum as well, with a complicated plan, it turns out that here are present the three types of graves according to L.Getov's classification. (type 9, variants a,b,c)

The main burial practice in all necropolises was the inhumation. The funeral inventory is rather scanty, and it is connected with citizens' everyday needs.

The conclusions drawn at this stage, have preliminary, most general character, and the future study will expand, harden or disprove them. We hope that they will be able to help for the solution to all these questions and to contribute to the complete reconstruction of the funeral customs in this Roman settlement existed in the valley of The Middle Struma.

STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS
Supplementum IV (2005)
Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov

ЗА ЗООМОРФНИТЕ СКИПТРИ И ПОСЛЕДНИТЕ ЕТАПИ НА КЪСНОЕНЕОЛИТНИТЕ КУЛТУРИ ВАРНА, КОДЖАДЕРМЕН–ГУМЕЛНИЦА–КАРАНОВО VI И КРИВОДОЛ–СЪЛКУЦА

ПЕТЯ ГЕОРГИЕВА

Каменните зооморфни скиптри, изобразяващи стилизирана животинска глава, прецизно изработена от камък, са едни от най-любопитните и дискутирани находки от праисторията на Югоизточна Европа. Може да се каже, че са сред малкото предмети от тази епоха, на които са посветени значително повече публикации, отколкото са те самите. Принос към изследването им има и нашият юбиляр, професор Людмил Гетов (Ghetov 1980), комуто от сърце желая да ни радва още много години със своята жизненост и остроумие.

Тук са разгледани възможностите за хронологическото и културното отнасяне на зооморфните скиптри към последните етапи на късноенеолитните култури Варна, Коджадермен–Гумелница–Караново VI (КГК VI) и Криводол–Сълкуца–Бубани Хум Ia (КСБХ Ia). Територията на тези култури е югозападната част на твърде обширния им район на разпространение, централната част на който е районът на култура Кукутени–Триполие, северната – районът на Хвалинската култура, и югоизточната – Кавказ (Govedarica, Kaiser 1996: Abb. 1–2).

Ареалът на разпространение на скиптрите, различната културна среда на откриването им и спецификата на периода, в който се срещат – време на засилени междукултурни контакти, са причина за създаването на съществено различаващи се една от друга теории за произхода и културната им принадлежност. Най-ясно формулирана и най-много привърженици има теорията, според която скиптрите са една от характеристиките на културата на степните скотовъдни племена и разпространението им в териториите, населявани от земеделци, е един от белезите на т. нар. първа степна миграция или инвазия (Даниленко, Шмаглий 1972; Gimbutas 1977; Мерперт 1980; Тодорова 1986: 222–227; Дергачев, 2000), или постепенно разселване (Мовша 1981; Георгиева 1992). В. Дергачев даже нарича скиптрите "визитна картичка на неканените гости". Причините за миграцията са природно-климатични, социално-икономически и демографски. Тя е един от основните фактори, довел до значителни промени в развитието на културата Кукутени–Триполие и до изчезването на "блестящите" енеолитни култури от района на Балканите. Основните аргументи, които се изтъкват в подкрепа на тази теория, са:

1. Скиптрите изобразяват конска глава – животно, одомашнено от скотовъдците от степните и горско-степните райони на Източна Европа и непознато за земеделците. Това твърдение се смята за сигурно доказано след находката от Суворово (Даниленко, Шмаглий 1972), макар че реално погледнато явна прилика с глава на кон има само при този скиптър. Във връзка с находките на т. нар.

протопсалии е изказано и предположение, че конете са използвани освен за храна и за езда, което на този етап не се потвърждава.

2. Част от скиптрите произхождат от могилни или плоски гробове със специфичен ритуал (посипване на тялото и дъното на ямата с червена охра) и инвентар (предмети от кремък, шайбовидни костени мъниста, накити от зъби), нехарактерни за земеделските култури (имат се предвид енеолитните некрополи на културите Варна и КГК VI) и характерни за културите на скотовъдците, от типа на Хвалинска и Среден Стог. Ареалът на разпространение на скиптрите приблизително съвпада с ареала на разпространение на този тип гробове.

3. Времето и ареалът на разпространение на скиптрите приблизително съвпадат също с разпространението на керамиката, направена от глина, примесена със стрити черупки от миди или охлюви, т. нар. керамика "тип С" – традиция в керамичното производство, която не може да се свърже със земеделците и очевидно е пренесена от хора, придошли от районите на първоначалното й възникване.

4. През същия период в района на култура Кукутени–Триполие се увеличава рязко броят на укрепените селища, променят се границите на културата, увеличава се количеството на находките на предмети, свързани с войната – кремъчни върхове за стрели (Дергачев 2000: 196–208).

5. Приблизително в края на V хилядолетие спират развитието си енеолитните култури Варна и КГК VI и задълго прекъсва традиционното обитаване на селищните могили. Х. Тодорова сравнява данните за регистрираните финални етапи и отчита, че изоставянето на селищата от късния енеолит от Североизточна България и Тракия е започнало през края на II фаза – 11.7% от общия брой, 17.6% – през първата половина на III фаза, и 46.6% – финала на III фаза. Според нея тази ясно изразена тенденция към изоставяне на селищата отразява постепенната дестабилизация на енеолитната икономика, свързана с отзвучаването на климатичния максимум и заблатяването или засоляването на обработваемите терени. Всички най-горни жилищни хоризонти на могилите са опожарени. Скиптрите от Тракия се отнасят към хронологически хоризонт, непосредствено следващ последните фази на тези култури. Културата Криводол–Сълкуца продължава развитието си по-дълго от културите Варна и КГК VI, тъй като е по-отдалечена от миграционната вълна и тъй като територията й е с по-голяма надморска височина и следователно е в по-малка степен засегната от природно-климатичните промени (Тодорова 1986: 86–89).

6. Някои от характеристиките на културите Чернавода I–Певец и Галатин (част от керамиката е направена от глина, примесена с натрошени миди; рязко се променят формите и орнаментацията на съдовете; за първи път в този район в селища се откриват значително количество кости от коне), които хронологически следват енеолитните култури Варна, КГК VI и Криводол–Сълкуца и се развиват на по-голямата част от териториите им, също свидетелстват за миграция и усядане на племена със степен произход (Георгиева 1992; Нинов, Илчева 1995).

Според други учени произходът и разпространението на скиптрите не са свързани непрменно с разселването на скотовъдни племена. В по-ранните публикации формата на изображението при реалистичните е интерпретирана като глава на хипопотам, на куче, на глиган или просто стилизирана животинска глава (Andriesescu 1929; Nestor 1932; Dumitrescu 1934; 1957; Popescu 1937/40; Иессен 1952; Berciu 1960). Ал. Хойзлер сравнява абстрактните скиптри с подобни по форма костени находки, изобразяващи птица, и ги свързва с мезолитните и неолитните традиции

на племената, населявали Северна и Източна Европа (Hausler 1982). Концентрацията и разнообразието на този тип находки в Карпато-Балканския ареал и особено в района на културата Кукутени–Триполие позволява да се предполага, че те биха могли да произхождат оттам (Збенович 1987: 112; Govedarica, Kaiser 1996: 76–77). Ю. Рассамакин представя оригинална, и в значителна степен противопоставяща се на "миграционната", теория за взаимоотношенията между земеделските и степните култури, която обяснява появата на материали, свързани със скотовъдците в районите на земеделски култури и обратно – на материали, произхождащи от земеделците в районите на скотовъдните култури, със засиленото, в резултат на развитието на търговията, развитие на процесите на културно взаимодействие и взаимопроникване (Rassamakin 1994; Рассамакин 1997). Друг противник на миграционната теория е И. Манзура. Той подлага на критичен анализ и отхвърля повечето аргументи, изтъквани в подкрепа на степната инвазия. Не приема като доказателство за разселване на население, произхождащо от степите в района на културата Кукутени–Триполие, дори разпространението на керамиката "тип С", която, според него, би могла да има и местен произход. Обръща специално внимание на промените в териториалния обхват на културата Кукутени–Триполие в различните й етапи на развитие – постепенно разширяване в североизточна посока. Според него значителните културни промени в Източните Балкани, в ареала на Кукутени–Триполие или в южната част на Източна Европа са част от мащабния процес на трансформация, който засяга и други части на Европа и не може да бъде обяснен с унищожителна миграционна вълна (Манзура 2000).

През последните години в България бяха открити материали, които дават нова информация за възможностите за синхронизиране на последните етапи на местните късноенеолитни култури и за хронологическо отнасяне на скиптрите от Балканите към тях. Те позволяват уточняване на част от фактите, на които се основават описаните по-горе теории.

Данни за релативната хронология и културната принадлежност на скиптрите

Хронологията на скиптрите е определена на базата на откритите в комплекси. Някои са от могилни или немогилни охрови гробове, други – от селища. Най-ясна е хронологията на скиптрите от селища на култура Кукутени–Триполие – етапите Кукутени А2/3, А3, А4–Триполие ВІ (Dodd-Opritescu, Mitrea 1983). Два скиптъра (един "абстрактен" от Хвалинския некропол и един "реалистичен" от Хлопковския некропол) има от гробове на Хвалинската култура – определена като синхронна на паметниците от новоданиловски тип и ранния период на Средностоговската култура, а чрез тях на Триполие В и Караново VI–Гумелница (Агапов, Васильев, Пестрикова 1990: 85–88; Манзура 2000: 256). Други два скиптъра (Суворово – "реалистичен" и Архара – "абстрактен") са от могилни гробове и са отнесени към най-ранния хоризонт на могилните гробове (Даниленко, Шмаглий 1972; Мерперт 1974: 60). Гробът от Суворово е на два възрастни индивида. Освен скиптъра, в него са намерени две медни шила с кръгло напречно сечение, парче въглен, три кремъчни пластини, кремъчна стъргалка и голямо количество висулки, направени от черупки на миди Unio (Алексеева 1976: 176–178). Прякото точно хронологическо съотнасяне на тези два гроба с някои от етапите на Кукутени–Триполие е невъзможно. Косвено, ако приемем, че са синхронни или приблизително синхронни с могилния гроб от Кайнари, който по намерения в него триполски съд е отнесен към началото на Триполие В I (Мовша 1981: 71), можем да отнесем и тези находки към

приблизително същото време. Скиптърът от Касимча е от охров немогилен гроб (Popescu 1937) и възможностите за точно хронологическо определяне са както за ранните могилни погребения. Скиптрите от Тракия – Ръжево (Детев 1961) и Драма (Ghetov 1980) – района на културата КГК VI са случайни находки и са отнасяни към период, хронологически следващ края на културата заради предполагаемата им връзка с инвазията на степни племена, които унищожават местното население (Тодорова 1986: 224–225). Двата скиптъра от района на културата КСБХ Ia са също с неясна стратиграфска позиция. Единият се свързва с енеолитната група Шуплевац (Garasanin 1960), а другият е отнесен към късната Сълкуца[1]. От района на култура Варна е последната находка, която се свързва със скиптрите – едно миниатюрно, много прецизно изработено, точно костено подобие на "реалистичните" зооморфни скиптри, моделирано върху дръжката на лъжица. По форма то най-много се доближава до скиптъра от Суводол. Находката е от късноенеолитния пласт на селището при Созопол, представящ най-късния етап от развитието на култура Варна (Dimitrov 2004). Тази находка е важна, защото е намерена в късноенеолитно селище при редовни разкопки. Практически това е първата находка с ясни стратиграфски данни, която показва, че скиптрите от Балканите могат да се отнесат хронологически към края на късноенеолитните култури КГК VI и Варна, а не към период, следващ тяхното изчезване. Тя, както и останалите материали от селището не са основание за промяна на представите ни за хронологията на скиптрите, тъй като не противоречат на данните за останалите находки, намерени в комплекси, а по-скоро за промяна на представите за културната среда, в която се появяват скиптрите в тази част на Балканите и хронологията на късните етапи на културите Варна и КГК VI.

От територията на България има още няколко гробни находки, които вероятно се отнасят към същия хронологически хоризонт и се интерпретират като "степни". Още един скиптър, също зооморфен, но различен по форма и от "реалистичните", и от "абстрактните" е намерен в гроб (№ 33) без могилен насип в периферията на ранносредновековния некропол при Кюлевча (Vazarova 1986). Погребаният е положен по гръб със свити в коленете крака (фиг. 1: 2). Костите са оцветени с червена охра. Върху гърдите е била положена костена дръжка с втулка в горния край, дълга 40 см, в която, според проучвателката, е бил закрепен с дюбел скиптърът. Той е доста по-обемно изработен от останалите и за разлика от тях има дупка за закрепване в дръжката. Според описанието е направен от твърда сива скала на светли петна. Надочните дъги, очите и ноздрите са представени релефно (фиг. 1: 3). В гроба е намерен и кремъчен нож (пластина). Подобен по конструкция зооморфен скиптър с вертикално пробита дупка за закрепване на дръжка (фиг. 1: 4) е открит в енеолитен гроб от некропола при Красное, района на Долен Днестър – могила 9, гроб 17 (Серова, Яровой 1987: 66–68). Той е изработен от рог. Предната част (муцуната) и дръжката са украсени с медни клинчета. Освен скиптъра, в гроба са намерени кремъчен резец за сърп, който Коробкова определя като карановски тип, и кремъчна стрела – и двата направени от местен кремък. Стратиграфски този гроб се отнася към най-ранния насип на могилата, който покрива централния гроб (разрушен и ограбен още в древността) и една уникална конструкция, изградена от дървени колове и каменни плочи, интерпретирана като светилище. Стратиграфски следващите гробове в могилата са също енеолитни и според обреда и двата керамични съда, намерени в един от тях, се отнасят, според В. Дергачев, към етапа Триполие С I, а според Е. Яровой – към

по-ранен етап. Хронологически, на базата на обреда, инвентара и стратиграфската позиция, разрушеният гроб, гробът със скиптъра и светилището са определени най-общо като енеолитни, т. е. към същия хронологически хоризонт, към който се отнасят и останалите гробове със зооморфни скиптри (Серова, Яровой 1987: 121–128). Още един подобен скиптър, направен от рог, с вертикално пробита дупка за дръжка, е намерен в гроб № 2, Ворошиловград (Писларий, Кротова, Клочко 1976). На базата на обреда и инвентара – голямо количество кремъчни предмети (пластини и една стрела), е отнесен към същия период.

В некропола при Кюлевча са открити още два други гроба, вероятно едновременни на този със скиптъра. Единият от тях е без инвентар. Погребаният е положен по гръб със свити в коленете крака. Костите и почвата около тях са оцветени с червена охра. Другият гроб (№ 45) е публикуван като ранносредновековен (Вължарова 1976: 110). Погребението е извършено в правоъгълна яма със заоблени страни. Погребаният е бил положен по гръб с изпънати ръце и крака, ориентиран, според описанията в текста, в посока запад – изток, а според чертежа – запад – изток с около 30 градуса оклонение, т. е. югозапад – североизток. До коляното на левия крак е намерена глинена паница с s-овиден вертикален профил (фиг. 1: 1) (Вължарова 1976: обр. 65, 3). Направена е от глина, примесена с пясък и дребни камъчета. Вътрешната повърхност и ръба на устието са огладени, а външната – изкуствено огрубена чрез издрасквания с твърда четка или метличка. Външната страна на дъното също е покрита с такива издрасквания. При описанието на този гроб не е отбелязана охра и единствено заради паницата може да се предполага, че той е свързан с другите два[2]. Съдове с подобна профилация се появяват в този район в края на късния енеолит, най-рано, като единична находка, в етапа, представен в Козарева могила (фиг. 2: 1), а сравнително по-масово – в етапа, представен в Созопол (фиг. 3: 12). Подобни форми се срещат и в керамиката на култура Чернавода I–Певец и Галатин, а също и в Кукутени–Триполие.

Друга находка от България, която се отнася приблизително към времето на разпространение на скиптрите, е гробът от Девня (Мирчев 1961; Lichdrdus, Lichdrdus-Itten 1993). Той е открит случайно при строителни работи и затова не е известно точното положение и ориентация на скелета. Костите и всички други предмети, намерени в гроба, са плътно покрити с червена охра. Това, както и многобройните кремъчни предмети, открити в него – върхове за стрели и пластини, са причина той да бъде причисляван към "степните" находки. Масивните медни предмети, намерени в гроба – дълга тел с квадратно напречно сечение, плоска брадва, две длета (тип ТД–14, ТД–2 и ТД–22 по Черных), представят най-късния комплекс от медни предмети от района на култура Варна (Черных 1978: 111; Тодорова 1986: 224–225, фиг. 24). Макар и хронологически по-късен от повечето от останалите находки от култура Варна, този гроб очевидно представя етап от нейното развитие и няма сериозни основания да бъде определян като "степен" или принадлежащ на пришълец от степите, тъй като всички предмети, намерени в него, са характерни за културата. Твърде вероятно е той да е част от непроучен некропол[3]. Спецификите на обреда и най-вече обилното оцветяване с червена охра могат да се интерпретират като характеристика на обреда от късните етапи на културата, от които това е единствената известна досега гробна находка, а не непременно като свидетелство за погребване на пришълец от степите.

Парчета червена охра, посипване и оцветяване на различни части от тялото, дъното на ямата и инвентара са познати и от по-ранни гробове от Варненския некропол, напри-

мер в гробове №№ 1, 2, 3, 4, 5, 6, 15, 23, 41, 97 и 134 (Иванов, Аврамова 1997: 25–48), и явно употребата й в погребалните обреди на населението, носител на култура Варна, не е необичайно. Голямото количество кремъчни предмети, което се приема като една от основните характеристики на погребалния обред на мигриращите от степите скотовъдни племена, изглежда също е по-скоро белег за сравнително по-късната хронология на гроба, отколкото за културната принадлежност на погребания. Кремъчни предмети се срещат и в некрополите на култура Варна. Те впечатляват не толкова с количеството, колкото с размерите си – най-голямата кремъчна пластина, намерена в гроб № 43 на некропола при Варна, е дълга 39.5 см (Иванов, Аврамова 1997: 44). Впечатляващо големи пластини има освен в този некропол и в късноенеолитния некропол при Дуранкулак (Sirakov 2002). Най-големите очевидно не са използвани като оръдия или оръжия, тъй като са твърде крехки и се чупят лесно – счупили са се само от натиска на пръстта в гроба. Те биха могли да се използват само като суровина за изработване на оръдия. Поставяни са в гробовете по-скоро като демонстрация на богатство, отколкото като предмети, които да служат на погребания като оръдия или оръжия в задгробния му живот. Вероятно във връзка с общото развитие на търговията, породено от развитието на търговията с метал в късноенеолитното общество, е нараснала ролята и на кремъка като суровина, която може да бъде обменяна. Това е стимулирало събирането и натрупването на кремък, като едновременно с това се е увеличила употребата му. За отцепването на големи пластини са необходими големи кремъчни ядра, които се намират рядко и това естествено увеличава стойността им. Показателни в това отношение са наблюденията на Н. Сираков върху измененията на характеристиките на кремъчните предмети от различните хронологически етапи от праисторическия некропол при Дуранкулак. Кремъчните предмети от по-ранните гробове са от местна суровина и със сравнително по-малки размери. Значително по-големи и направени от вносна суровина са тези от гробовете на култура Варна (Sirakov 2002). През този период са повече находките на големи кремъчни предмети и от селищата на културите от Балкано-Карпатската металургична провинция. Освен големи пластини (т. нар. криви кремъчни ножове) се срещат върхове за стрели или копия, брадви-клинове и ядра. В едно от жилищата на селището Ребърково е намерен комплект от стрели, големи пластини и оръдия от пластини от различни видове кремък, които, доколкото може да се съди от начина, по който са намерени, са били поставени в две или три торбички, сложени близо една до друга (Георгиева 1994). В района на културата Кукутени–Триполие през същия период – времето на разцвета на търговията с метал (Кукутени А–Триполие В I), се отчита рязко покачване на находките на върхове на стрели, особено в селищата, разположени в югоизточната периферия на културата – зоната, обърната към степите на Източна Европа (Дергачев 2000: 215–222, Пр. 1). Дергачов интерпретира този факт като признак за състояние на война. Това заключение е логично, но е логично също увеличаването на общото количество и особено на размерите на кремъчните находки да се дължи и на развитието на търговията с мед, довело до увеличаване на стойността на кремъка като средство за обмяна. "Обърнатата към степите зона" е районът, през който е преминавала медта, изнасяна от Балканите към степите. В този смисъл може да се каже, че поставянето на кремъчни предмети и особено на твърде голямо количество кремъчни предмети или впечатляващо големи пластини в някои от гробовете от този период е по-скоро белег за имуществено положение, отколкото ритуална особеност и не може да се

приема като типично единствено за степните култури.

Данни за релативната хронология на късните етапи на къснохалколитните култури от България

Според въведената от Х. Тодорова периодизационна схема на енеолита в България късният енеолит, представен от културите или културните комплекси Варна, КГК VI и Криводол–Сълкуца, има четири фази на развитие (Тодорова 1986: 33–35). Последната, четвърта фаза е установена само в западните райони, в рамките на културата Криводол–Сълкуца, а в източните – културите доживяват само до края на третата. За края на третата фаза на КГК VI и Варна материалите, от която съществено се отличават от тези от I, II и началото на III подфаза на фаза III, е въведено наименованието "самия край на фаза III" или "финал на фаза III". Анализът на материалите, отнесени към четвъртата фаза на Криводол–Сълкуца, показва, че сред тях се различават поне два етапа (Georgieva 2004). Те намират своите типологически и хронологически съответствия както в наскоро проучвани селища, така и в отдавна проучвани и определени като принадлежащи към "финал на фаза III" на културите Варна и КГК VI. За да се избягнат грешки, тези етапи тук най-общо наричам последни етапи от развитието на културите или с имената на някои от обектите, в които са представени.

Култура Варна. Културата е определена и описана от Хенриета Тодорова (Тодорова 1986: 119–123). Към третата й фаза тя отнася най-горния опожарен енеолитен хоризонт на селището Дуранкулак–Острова (Тодорова 1986: 71, табл. 23) и част от гробовете от некропола (Todorova 2002). Към същата фаза са отнесени XIV–XVII хоризонти на селището при Голямо Делчево, като там са разграничени два етапа на фазата – III А и III Б, и към втория е отнесен само последният, XVII хоризонт (Тодорова и кол. 1975: 12).

Хронологически по-късен етап в развитието на културата бе открит в най-горния енеолитен хоризонт на селищната могила Козарева могила (Георгиева 2003). Селището е загинало от пожар. Там е открита пещ за печене на керамика и над сто цели съда. Макар да са очевидно продължение на същата керамична традиция, типологически те доста се отличават от съдовете от Дуранкулак и Голямо Делчево, отнесени към III фаза на културата – някои форми не се срещат, елементи от други са различни, при фината керамика освен орнаментация с графит се среща и рисунка с цветни пастозни бои – червена, сиво-червена, сиво-кафява (фиг. 2: 3–4). Най-близки аналогии този комплекс намира сред материалите от селищата при Старозагорски минерални бани[4] (финал на фаза III по Х. Тодорова), Долнослав[5] и Султана (Гумелница A2/B1) (Andreescu, Popa 2003; Andreescu, Mirea, Apope 2003). Сред керамиката от този хоризонт, от гледна точка на разглежданата тук проблематика, интерес представляват два "импортни" съда. Единият (горна част от гърне) е направен от глинено тесто, опоснено с натрошени (ясно видими в лома) черупки от миди (фиг. 2: 1). Повърхността му е огладена, но порьозна. Формата на запазената част от профила е есовидна. Украсата е от насечки по ръба на устието, редици от щамповани точки по късата шийка и вертикално нанесени, плитко врязани линии по плещите. Използваният опоснител, формата и украсата не се срещат при останалите съдове. Това е най-ранната (или поне първата публикувана) находка на керамика "тип С" от района на култура Варна. Другият съд – фрагмент от капак (фиг. 2: 2), е направен от бяла глина и е изцяло оцветен с черна боя отвън и отвътре. Съдове от бяла глина, украсени с черна боя, са познати от района на култура Кукутени–Триполие, но те

са рисувани, а не изцяло боядисани, както намерения тук. Други находки от този хоризонт са две медни шила, каменни оръдия, тежести за тъкачен стан, антропоморфни и зооморфни фигурки, направени от кост и глина.

Късноенеолитното селище, открито при подводни проучвания в Созопол (Draganov 1998), от което е последният публикуван костен зооморфен "скиптър" (Dimitrov 2004), представя етап от развитието на късния енеолит, хронологически следващ етапа, проучен в Козарева могила. От технологична и типологична гледна точка, керамиката от него също е продължение на традициите на керамичното производство на култура Варна, но формите и орнаментацията са доста по-различни от тези от Дуранкулак и Голямо Делчево и сравнително близки, но също различни от тези от Козарева могила. Материали от него са публикувани на два пъти – първо от В. Драганов, който представя обща характеристика на селището и намерената керамика, и след това от К. Димитров във връзка с публикуваната лъжица-"скиптър"[6]. Преобладаващата част от съдовете са с малки размери и плавна есовидна профилация (фиг. 3: 1–2, 7, 11–12). От гледна точка на типологическото развитие на керамиката на културата, за първи път тук се появяват облодънни съдове (Dimitrov 2004: fig. 4: A, B), чаши с вертикално поставена лентеста дръжка, излизаща над ръба на устието (обр. 3: 5), както и съдове с една или две малки, вертикално поставени непосредствено под ръба на устието дръжки с полукръгъл профил, типологически доближаващи се най-много до т. нар. млечни гърнета (Dimitrov 2004: fig. 4: B, 5: D), характерни за керамиката на културите от "шайбенхенкел" и непосредствено предхождащия го хронологически хоризонт. Нов елемент са също устията с полукръгло удебеление от външната страна (Dimitrov 2004: fig. 4: B, E) и нанесената с щампа украса от ленти, наподобяващи гирлянди от клонки с гъсто наредени листа (обр. 3: 3, 6, 9), които имат аналог сред керамиката от селищата Ребърково, Ваксево, Шуплевац на културата Криводол–Сълкуца (фиг. 7). Продължава да се среща керамика, рисувана с графит (фиг. 3: 1–3, 6, 9, 8, 10), както и с червена и бяла боя. Според описанията на К. Димитров в керамичния комплекс от Созопол има отделни съдове и фрагменти, направени от глина, опоснена с органика, а също и с фино стрити черупки от миди, от което може да се съди, че керамиката, представяща тази технологична група тук, макар и малобройна, в сравнение с останалата, направена от глина с неорганичен опоснител, е значително повече от намерения единствен фрагмент в Козарева могила. По отношение на хронологията на селището и В. Драганов, и К. Димитров са на мнение, че то се отнася към по-късен етап от представения в селищата от фаза III на културите Варна и КГК VI и го определят като фаза IV на култура Варна. Във връзка с това искам да отбележа, че типологическите сходства и различия между керамичния комплекс от III фаза на култура Варна (представена в Голямо Делчево и Дуранкулак) и комплекса от Козарева могила са не по малки от сходствата и различията между комплексите от Козарева могила и Созопол. От това следва, че би трябвало да ги определим или като самостоятелни фази в развитието на културата, или като два етапа от развитието на последната фаза IV.

Култура Коджадермен–Гумелница–Караново VI. Третата фаза на културата Х. Тодорова е установила в около двадесет селища от Североизточна и Южна България (Тодорова 1986: 51–79). Някои от тях са определени само като принадлежащи към тази фаза, а за други като Старозагорски минерални бани, Биково, Банята, Русе, Хотница и др. е отбелязано, че представят "самия финал" на третата фаза. За съжаление за находките от повечето селища няма точни стратиграфски

данни. Тук ще се спра само на отделни характеристики на керамичните комплекси от някои селища от т. нар. финал на трета фаза, които показват сходство с характеристиките на комплексите от финалните етапи на култура Варна и култура Криводол–Сълкуца.

Материалите от най-горния енеолитен хоризонт на селището при Старозагорски минерални бани дават добра представа за характеристиките на този етап, тъй като са сравнително много, добре запазени и с ясна стратиграфия – от един горял жилищен хоризонт. Те са типологически близки до тези от Козарева могила – синхронни или малко по-ранни. Сред тях (или поне сред материалите, с които имах възможност да работя) няма керамика със стрити миди в тестото. И тук при фината керамика преобладава украсата, рисувана с графит, но има също съдове, украсени с графит и червена пастозна боя, както и само с червена боя (фиг. 4: 3, 6) или червена и бяла боя. С червена боя е рисувано както върху гладки повърхности, така и върху предварително издраскани полета. Специфични за релефната украса както при фината, така и при кухненската керамика са често срещащите се прилепени високи или ниски релефни шайби или пъпки (бутони) с трапецовидно напречно сечение (фиг. 4: 4). Нови форми за този етап са дълбоките съдове с ясно очертана шийка и две големи, вертикално поставени дръжки (фиг. 4: 7) или две хоризонтално или косо поставени дръжки (фиг. 4: 5). Нов, но не често срещащ се елемент са и издължените хоризонтално пробити дръжки, поставени върху средната част на стената на конични блюда (фиг. 4 : 2), които биха могли да бъдат прототип на по-късните тунелести дръжки, характерни за ранната бронзова епоха. Открити са доста антропоморфни и зооморфни изображения – самостоятелни плътни фигурки, съдове и рисунки върху съдове. Сред тях, от гледна точка на разглежданата тук проблематика, интерес представлява един малък глинен предмет (дължина – 6.2 см), който по форма наподобява кръстовидните медни брадви (фиг. 4: 1). Втулката за дръжка е много добре оформена, но за разлика от брадвите е пробита само от долната страна. Краищата на двете рамена са оформени като животински глави с ясно изобразени очи (направени с дупчици), муцуна и при едната от тях – уши. Възможни са различни интерпретации на функцията на този предмет. Ако погледнем на него като на модел, умалено глинено копие на реално съществуващ предмет, подобен по форма на кръстовидните медни брадви, то това е модел на зооморфен скиптър, при това двоен зооморфен скиптър, изобразяващ глави на две различни животни. Като конструкция той е доста различен от "степните" каменни зооморфни скиптри, които, с изключение на тези от Кюлевча и Красное, нямат втулка за дръжка, но е подобен на скиптрите с дръжки със златен обков от Варненския некропол (Иванов, Аврамова 1997: 25, 32, 36–37, 43).

Други две селища, в които са открити интересни материали от късните етапи на културата КГК VI, са селищната могила Калето при с. Рупките, Чирпанско (Георгиева 1994: 12–13, обр. 24–26) и селищната могила при с. Хотница (Чохаджиев, Еленски, Чохаджиев 2004). В горните късноенеолитни хоризонти на селищата при Рупките и Хотница, наред с традиционната енеолитна керамика, формувана от глина с неорганичен опоснител, е намерена и керамика, направена от глина, опоснена със стрити черупки от миди. Стратиграфските данни за този вид керамика от Рупките не са много ясни и двата намерени фрагмента с черупки от миди биха могли да се отнасят както към хоризонта с керамика от финала на културата КГК VI, така и към по-късен хоризонт, синхронен на култура Галатин (Георгиева 1994: обр. 24–26). Керамиката с миди от Хотница обаче е от най-горния горял късно-

енеолитен хоризонт и при това, също като съда с миди от Созопол, е рисувана с графит (Чохаджиев, Еленски, Чохаджиев 2004: 32).

Култура Криводол–Салкуца. За разлика от културите Коджадермен–Гумелница–Караново VI и Варна, които възникват и се развиват на едни и същи територии, култура Криводол–Салкуца променя териториалния си обхват по време на развитието си. Тя е пряк продължител на традициите на култура Градешница–Дикилиташ–Слатино и селища от ранните й етапи са известни само от територията на Западна България (Georgieva 1990; 2004). В късните си етапи се разпростира на значително по-голяма територия: Олтения – Салкуца I–III, Западна България, Сърбия – Бубани Хум Ia, Родопите и Македония. В рамките на този късен период от развитието на културата се разграничават два етапа. По отношение на керамиката за първия от тях е характерна появата на украса, рисувана с пастозни бои – червена, бяла, оранжева, жълта, нанесена с четка върху огладената повърхност на съдовете, подобно на рисуваната с графит украса (фиг. 5: 1, 3). Тази украса повтаря композициите, рисувани с графит. Среща се комбинирана с графит върху едни и същи съдове и самостоятелно. През този етап количеството на рисуваната с графит керамика намалява за сметка на керамиката, рисувана с пастозни бои. Преобладаващата част от формите на съдовете се запазват, но се променят отделни детайли. През хронологически следващия етап от развитието на културата (последен, според възприетата в България периодизационна схема), представен в селищата Ребърково (Георгиева 1994), Ваксево–Скалето (Чохаджиев 2001: 195–210), Салкуца III (Berciu 1961), Шуплевац (Гарашанин, Симоска 1976), Црнобуки (Симоска, Китаноски, Тодоровић) и др., измененията в характеристиките на керамиката са съществени. Общото качество на керамиката е по-лошо, отколкото в предходния етап. В някои селища за първи път е регистрирано присъствието на керамика (отделни фрагменти), направена от глина, примесена с натрошени черупки от миди или охлюви, напр. в Салкуца III (Berciu 1961). Украса, рисувана с графит, се среща рядко. Рисуваната с пастозни бои украса се различава от тази от предходния етап – не се срещат сложни многоцветни композиции, рисувани с тънка четка. Тук с пастозни бои (най-често червена или оранжева) са оцветявани сравнително големи орнаментални полета. Боята е нанасяна или върху огладена повърхност, или върху огрубена (издраскана) повърхност и в повечето случаи е лошо запазена. Характерна е релефната украса, комбинирана с щампована и врязана. От щампованата украса интерес представлява украсата, нанесена с малка къса щампа, наподобяваща шнуровата украса, т. нар. лъжлив шнур, с която са описани гирлянди или полукръгове, позната от Шуплевац, Ребърково и Ваксево (фиг. 7). Тя намира близки паралели сред керамиката от Созопол (фиг. 2: 3, 6, 9). Редица аналогии с керамиката от етапа, представен в Созопол, се наблюдават и по отношение на формите. Преобладаващата част от съдовете са с малки размери. Появяват се съдове с плавно очертан есовиден вертикален профил, каквито не се срещат в предходните етапи (фиг. 6: 3, 5, 6, 8, 9). За първи път се появяват вертикално поставени дръжки, излизащи над ръба на устието (фиг. 6: 1), облодънни съдове (фиг. 5: 4) и съдове с две малки вертикални дръжки, прилепени на или непосредствено под ръба на устието – т. нар. млечни гърнета (фиг. 5: 4, 5). Както в Созопол, и тук се срещат съдове с полукръгло удебеление от външната страна на устието (фиг. 6: 2, 7). От гледна точка на "степните елементи", интерес представлява комплексът от съдове, открити в едно горяло жилище в селището при Оходен (Николов 1968). Принадлежността му

към културата Криводол–Сълкуца не предизвиква спор, макар че Б. Николов го определя като най-късен етап, а Х. Тодорова – като втора фаза (Тодорова 1986: 83). Там са открити няколко впечатляващо различни варианта на един от най-характерните за културата типове съдове – чаши с две вертикални дръжки (фиг. 8: 1–9). Някои от тях са с равни дъна (фиг. 8: 5, 9), други – с конкавни (фиг. 8: 6, 7), трети – с обли (фиг. 8: 2–4) или заострени (фиг. 8: 1). Формите на дръжките са: наклонени към устието (фиг. 8: 1, 9), с полукръгъл вертикален профил (фиг. 8: 3–6) и издигнати над ръба на устието (фиг. 8: 7, 8). Повечето съдове са с неорганичен опоснител, здрав череп и плътна, добре огладена повърхност. Само един от тях е с шуплеста повърхност (фиг. 8: 11). Глината, от която е направен, е опоснена със сравнително малко по количество органично вещество. Няма съдове, направени от глина, примесена с черупки от миди. Ако приемем за вярно твърдението, че всички съдове са от един комплекс, то те се отнасят към един от късните етапи от развитието на културата и облодънните съдове са едно от доказателствата за присъствие на "степни" елементи в нея.

От направения преглед на данните за хронологията на зооморфните скиптри и на характеристиките на керамичните комплекси от късните етапи на културите Варна, Коджадермен–Гумелница–Караново VI и Криводол–Сълкуца могат да се направят следните изводи:

1. Присъствието на редица еднакви елементи в характеристиките на керамичните комплекси на късните етапи на трите късноенеолитни култури като керамика, рисувана с цветни пастозни бои, съдове с есовидна профилация, съдове с вертикални дръжки, излизащи над ръба на устието, еднотипна щампована украса, паници с полукръгло удебеление от външната страна на устието доказват тяхната едновременност и следователно дават основание да се отхвърли твърдението за по-ранния финал на културите Варна и КГК VI в сравнение с Криводол–Сълкуца. На този етап на изследване е трудно да се каже доколко заключенията на Х. Тодорова за постепенното обезлюдяване на източната половина на България през късния халколит са верни, тъй като материалите от повечето селища са или непулбикувани, или избирателно публикувани, при това най-често без стратиграфски данни и малкото известни находки не позволяват нито да се докаже, нито да се отхвърли това твърдение.

2. В рамките на "късните етапи" се разграничават два хронологически хоризонта – отличителна характеристика на първия (представен в селища като Козарева могила, Старозагорски минерални бани, Хотница, Галатин) е орнаментацията с цветни пастозни бои, а на втория (представен в селища като Созопол, Ребърково, Шуплевац, Сълкуца III) – поява на съдове с s-овидна профилация, със заоблени дъна, с вертикални дръжки, излизащи над ръба на устието, и на украса от щамповани ленти, описващи полукръгове и гирлянди.

3. И в трите комплекса се запазват традициите в керамичното производство по отношение на технологията, формите и украсата, факт, който показва, че носителите на местните земеделско-скотовъдни култури или поне част от тях не са били избити от "степната инвазия". Изтъкваният нееднократно в литературата факт за опожаряването на най-горните късноенеолитни жилищни хоризонти в селищните могили не може да се приеме като доказателство за унищожително масово нахлуване на етнически чужди племена, тъй като и част от по-ранните енеолитни, както и неолитни хоризонти също са горели, а и защото тези най-горни горели хоризонти не са едновременни.

4. И в трите комплекса в отделни селища

е открита малко керамика, направена от глина, примесена със стрити черупки от миди или охлюви. Твърде лошото качество на тази керамика (порьозна повърхност, висока водопропускливост, трошлив и ронлив череп), в сравнение с традиционната за района (гладка повърхност, ниска водопропускливост, здрав плътен череп), изключва възможността за интерпретирането й като технологично нововъведение, резултат на усъвършенстването на керамичното производство. Нейният произход от степните и горско-степните райони на Североизточна Европа е многократно коментиран в литературата и повечето автори го считат за безспорен (Dodd-Opritescu 1982). Появата й като "импортни" съдове (Козарева могила) и като съдове местно производство (селищна могила Хотница) в селища от късните етапи на културите Варна, КГК VI и Криводол–Сълкуца доказва навлизането на малобройно население, носител на тази производствена традиция, в териториите на земеделците и смесването му със завареното още по времето на съществуването на тези култури. Появата на облодънни и остродънни съдове вероятно също е резултат от влиянието на традициите на пришълците от степите. Досега на териториите на културите Варна, КГК VI и Криводол–Сълкуца в хронологическия хоризонт, към който се отнасят каменните зооморфни скиптри, не са открити едновременни или по-ранни находки, които да доказват масова миграция. Прогресивното увеличаване на количеството на керамиката "тип С" в керамиката на хронологически следващите култури Чернавода I–Певец и Галатин–Сълкуца IV–Херкулан II/III–Бубани Хум Iб (само в районите около Дунава), както и в къснотрипол-ските селища изглежда по-скоро резултат от натрупване и усядане на бавно придвижващо се в югозападна посока скотовъдно население, носител на тази производствена традиция, отколкото на краткотрайна голяма миграционна вълна.

5. Стратиграфската позиция на костената лъжица със зооморфно украсена дръжка от Созопол и сходствата в керамичните комплекси от селищата Созопол, Сълкуца III, Ваксево, Ребърково и Шуплевац потвърждават данните за културно-хронологическото отнасяне на каменните зооморфни скиптри от Суводол и Сълкуца към същия период. Това е етапът Гумелница A2/B1, Кукутени A2/3, A3, A4–Триполие B I и скиптрите, намерени в селища на Кукутени–Триполие, се отнасят също към него. Следователно няма основание да се смята, че находките на каменни зооморфни скиптри, в това число и случайните находки от Ръжево и Драма, се отнасят към период, непосредствено следващ края на късноенеолитните култури на Балканите, те са част от последния им етап. Същото важи и за гробовете от Девня и Русе, а вероятно и Кюлевча, които бяха отнасяни непосредствено след "финала на енеолитните култури" заради спецификата на ритуала и типологическите характеристики на медните предмети от гроба в Девня – практически тъкмо към периода, разглеждан тук. Медните предмети от този гроб, медните находки от Козарева могила, немалкото случайни находки на масивни медни предмети от района на гр. Варна[7], както и медните предмети от района на културите Кукутени–Триполие, Среден Стог и Хвалинска свидетелстват, че и през този период е продължило както металургичното производство, така и износът на метал.

Предложените тук корекции на представите за релативната хронология на последните етапи на къснохалколитните култури и на зооморфните скиптри от Балканите, макар да не променят съществено възможностите за решаването на въпросите за произхода и културната принадлежност на последните, дават малко повече информация в тази насока. Едновременно с най-разпространените "кла-

сически" каменни зооморфни скиптри от т. нар. реалистичен и абстрактен тип, в същите райони и в подобен контекст се срещат и зооморфни скиптри с дупка за дръжка, изработени от камък или рог, както и модели и на "класическите", и на тези с дупка, от кост и глина. Няколко скиптъра (не зооморфни) от камък, мед и злато има от Варненския некропол. Техните дръжки са били обковани със злато и това е сериозно основание да бъдат възприемани като особено важни символи. Очевидно разпространението на този вид предмети и особено практиката да се слагат в гробовете е характерно за времето на късния халколит, практически за всички култури, свързани с Балкано–Карпатската металургична провинция. На базата на данните, с които разполагаме досега, не може да се определи културният произход на различните срещани типове, както и на "прототипа", от който започва "модата" на скиптрите. Явно е обаче, че те са произвеждани и използвани от племена с различна културна принадлежност. Разпространението на едни и същи типове в различна културна среда в период, за който няма данни за масова миграция, е показателно за степента на засилване на междукултурните контакти. Това се вижда и от находките на импортни съдове, и от увеличаването на еднаквите елементи в характеристиките на керамичните комплекси на различните култури. Един от първоначалните двигатели на този процес, който по-късно довежда до формиране на нови културни общности, е развитието на металургията на медта и провокираното от нея развитие на търговията. Ние не знаем как точно е бил разпространяван металът. Възможно е да е бил обменян за други стоки, но е възможно също да е заграбван и след това отново обменян. Естествено е засилването на търговските контакти да доведе до натрупване на богатства, имуществено разслоение и поява на разбойнически групи. Вероятно увеличаването на броя на укрепените селища през етапа Кукутени А–Триполие В I, което В. Дергачев свързава с инвазия от степите, да е резултат на тези промени в стопанството на късноенеолитните племена. През този период "степните" елементи в земеделските култури са твърде малко, за да можем да ги свържем с масово разселване.

БЕЛЕЖКИ

[1] Към тях в литературата за скиптрите са добавени още две находки от селището Телиш IV. За мен е трудно да възприема тези два предмета като скулптирани зооморфни глави, а още по-малко като зооморфни скиптри. Единственият елемент по тяхната повърхност, който би могъл да се използва като аргумент за такава интерпретация, са врязаните кръгчета, "изобразяващи" очи – при единия, само от едната страна, т. е. само едно око, а при другия – две, но несиметрично разположени от двете страни на плоския камък. Те се отличават по форма и от абстрактните, и от реалистичните скиптри, а също и един от друг и приличат по-скоро на два камъка с интересна форма, донесени по някакъв повод в селището (Гергов 1994; Govedarica, Kaiser 1996: 17: 2).

[2] Тази паница е била разпозната като "триполска" от проф. Хенриета Тодорова при едно от пренаражданията на находките в АИМ – София. Благодаря й за това, че насочи вниманието ми към нея. Благодаря също на доц. Стефка Ангелова, която определи паницата като нетипична за Ранното средновековие.

[3] Територията около гроба не е щателно проучвана за други гробове – за тази информация дължа благодарност на покойния колега Иван Иванов.

[4] Селището е проучвано от Минчо Димитров, благодарение на любезното съдействие на когото имах възможност да се запозная и да нарисувам значителна част от находките.

[5] Съдовете от селището не са публикувани. Благодаря на Бистра Колева за предоставената ми възможност да се запозная с тях.

[6] Прави впечатление, че В. Драганов не е обърнал внимание на присъствието в керамичния комплекс на керамика, направена от глина, примесена със стрити черупки от миди, на които обръща внимание К. Димитров.

Благодарение на любезното съдействие на К. Димитров, аз също имах възможност да се запозная с част от откритата керамика, но също като В. Драганов не видях керамика от "тип С".

[7] Благодаря на колегата Вл. Славчев от музея във Варна за дадената ми информация.

ЛИТЕРАТУРА

Агапов, С., И. Васильев, В. Пестрикова. 1990. Хвалынский энеолитический могильник. Саратов.

Алексеева, И. Л. 1976. О древнейший энеолитических погребениях Северо-Западного Причерноморья. – МАСП 8, Киев, 178–186.

Въжарова, Ж. 1976. Славяни и прабългари (по данни от некрополите от VI–XI в. на територията на България). С.

Гарашанин, М., Д. Симоска. 1976. Контролни ископувања на Шуплевец и некои проблеми на групата Шуплевец–Бакарно гумно. – Macedoniae Acta Archaeologica 2, Prilep, 9–27.

Георгиева, П. 1992. Этнокультурные изменения в переходном периоде от энеолита к бронзовой епохе в Нижнедунайском районе. – Studia Praehistorica, 11–12, 339–346.

Георгиева, П. 1993. Праисторическото селище при с. Негованци, Радомирско. – ГСУ. ИФ 86, 5–25.

Георгиева, П. 1994. Проучвания на селище от преходния период от енеолита към бронзовата епоха при с. Ребърково, Врачанско. – Археология № 1, 9–26.

Георгиева, П. 1994. Селищната погила Калето при с. Рупките, Чирпанско. ГСУ, ИФ Спец. Археология 1, 7–50.

Георгиева, П. 2003. За края на енеолита в Западното Черноморие. – Добруджа 21, 214–238.

Гергов, В. 1994. Каменни зооморфни скиптри от праисторическото селище Телиш–Редутите. В: – *Александров С., Б. Борисов* (ред.) 1994. Марица–Изток. Т. 2, С., 73–78.

Даниленко, В. М., М. М. Шмаглий 1972. Про один поворотний момент в історіі енеолітичного населення південноі Европи. – Археологія 6, 3–20.

Дергачев, В. А. 2000. Два этюда в защиту миграционной концепции. – Stratum plus No 2, 188–236.

Детев, П. 1960. – Отечествен глас, (Пловдив), № 5020, 18 ноем.

Збенович, В. Г. 1987. Место трипольской культуры в энеолите Причерноморья. – В: Кавказ и Юго–Восточная Европа в эпоху раннего металла. Тбилиси, 109–119.

Иванов, И., М. Аврамова 1997. Варненски некропол. С.

Иессен, А. 1952. К вопросу о древних связях Северного Кавказа с Западом. – КСИИМК, XLVI 48–54.

Манзура, И. 2000. Владеющие скипетрами. – Stratum plus No 2, 237–295.

Мерперт, Н. Я. 1974. Древнейшие скотоводы Волжско-Уральского междуречья. М.

Мерперт, Н. Я. 1980. Ранние скотоводы Восточной Европы и судьбы древнейших цивилизации. – Studia Praehistorica 3, 65–90.

Мирчев, М. 1961. Три погребения от енеолитната епоха. – ИВАД XII, 117–125.

Мовша, Т. Г. 1981. Проблемы связей Триполья–Кукутены с племенами культур сшепного ареала. – Studia Praehistorica, 5–6, 61–71.

Мовша, Т. Г., Г. Ф. Чеботаренко 1969. Энеолитическое курганное погребение у ст. Кайнары в Молдавии. – КСИА 115, 45–49.

Николов, Б. 1968. Праисторическото селище при с. Оходен, Врачански окръг. – Археология № 1, 65–75.

Нинов, Л., В. Илчева 1995. Домашните и диви животни от праисторическото селище Хотница–Водопада. – ИИМВТ X.

Писларий, И., А. Кротова., Т. Клочко 1976. Погребение эпохи энеолита в г. Ворошиловграде. – В: Энеолит и бронзовой век Украины. Киев, 21–28.

Рассамакин, Ю. 1997 В: Давня історія Україні. Т. 1. Киев, 237–309.

Серова, Н., Е. Яровой 1987. Григориопольские курганы. Кишинев.

Симоска, Д., Б. Китаноски, Ю. Тодоровиħ 1976. Населбата Црнобуки и проблемот на истоимената култура во светлината на новите археолошки истражувања. – Macedoniae Acta Archaeologica 2, Prilep, 43–64.

Тодорова, Х. 1986. Каменно-медната епоха в България. С.

Черных, Е. 1978. Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии. С.

Чохаджиев, С. 2001. Ваксево. Праисторически селища. Велико Търново.

Чохаджиев, С., Н. Еленски, А. Чохаджиев 2004. Археологически проучвания на селищната могила край с. Хотница. – АОР през 2003 г., 30–33.

Andreescu, R., T. Popa 2003. Sultana Malu-Rosu. Catalog selectiv. – Cercetari Arheologice XII, Bucuresti, 60–67.

Andreescu, R., P. Mirea, S. Apope 2003. Cultura Gumelnita in Vestul Munteniei. Asezarea de la Vitanesti, jud. Teleorman. – Cercetari Arheologice XII, Bucuresti, 71–89.

Andriesescu, I. 1929. Des survivances paleolithiques dans le milieu neolithique de la Dacie. – BSH 15, 1–8.

Berciu, D. 1960. A zoomorphic "sceptre" discovered in the People's Republic of Bulgaria, and its cultural and chronological position. – Dacia, n. s. 6, 396–400.

Berciu, D. 1961. Contributii la prollemele Neolijicului in Rominia in lumina noilor cercetari. Bucuresti.

Dimitrov, K. 2004. Stone scepters tipe zoomorphic figure from Sozopol. Steppe influences on the West Black See coast during the IV mill. BC. – In: *Stefanovich, M., H. Todorova* (eds.). 2004. In the steps of James Harvey Gaul, 2–3 (in print).

Dodd-Opritescu, A. 1982. La ceramique Cucuteni C. Son origine. Sa signification historico-culturelle. – Thracia praehistorica. Suppl. Pulpudeva 3. S., 70–80.

Dodd-Opritescu, A., I. Mitrea 1983. Le sceptre de pierre de Mogosesti-Siret dep. Iasi, Roumanie. Problemes d`origine et de datation. – Thraco-Dacia 4, 5–11.

Draganov, V. 1998. James Harvey Gaul and the Present State of Eneolithic Research in Northeastern Bulgaria and Thrace. – In: *Stefanovich, M.* (ed.) 1998. In the steps of James Harvey Gaul 1, 203–219.

Dumitrescu, V. 1934. Les figurines en pierre trouvees a Salcuta et a Fedeleseni et le commerce entre l`Egipte et le Bas–Danube, pendant la periodeeneolithique. – Istros 1, 187–200.

Dumitrescu, V. 1957. Le depot d`objets de parure de Habasesti. – Dacia, n. s. 1, 73–96.

Garasanin, M. 1960/1961. Elemente der Steppen und der Pontischen Einflüsse der Unteren Donau und auf dem Balkan am Übergang vom Neolithikum zur früher Bronzezeit. – Glasnik Saraejvo, n. s. 15–16.

Georgieva, P. 1990. Periodization of the Krivodol–Salcuta–Bubdnj Culture. – In: *Srejovic, D. N. Tasic* (ed.). 1990. Vinca and its World. Belgrade, 167–173.

Georgieva, P. 2004. On the Late Stages of the Krivodol-Salcuta Culture. – In: *Stefanovich, M., H. Todorova* (eds.). 2004. In the steps of James Harvey Gaul 2–3 (in print).

Ghetov, L. 1980. Sur le probleme des sceptres zoomorphes en pierre. – Studia Praehistorica 3, 91–96.

Gimbutas, M. 1977. The First Wave of Eurasian Steppe Pastoralists intu Copper Age Europe. – JIES 5: 4, 277–338.

Goveodrica, B., E. Kaiser 1996. Die aneolithiscken abstrakten und zoomorphen Steinzepter Südost- und Osteuropas. – Eurasia Antiqua 2, 59–103.

Hausler, A. 1982. Zum Problem des Vordringens früher Steppenelemente im Neolithikum Mittel- und Südosteuropas. – Thracia Praehistorica. Suppl. Pulpudeva 3. S., 98–118.

Lichdrdus, J., M. Lichdrdus-Itten 1993. Das Grab von Reka Devnja (Nordostbulgarien). – Sastuma 2.

Nestor, I. 1932. Der Stand des Vorgeschichtforschung in Rumänien. – Bericht der Rom. Germ. Komission 22.

Popescu, D. 1937/40. La tombe a ocre de Casimcea (Dobrogea). – Dacia 7–8, 85–91.

Rassamakin, Y. 1994. The Main Directions of the Development of Early Pastoral Societies of Northern Pontic Zone: 4500–2450. – In: *Kosko, A.* (ed.) 1994. Nomadism and Pastoralism in the Circle of Baltic–Pontic Early Agrarian Cultures: 5000–1650 B. C. Baltic-Pontic Studies 2, Poznan, 29–70.

Sirakov, N. 2002. Flint artifacts in prehistoric grave-good assemblages from the Durankulak necropolis. – In: *Todorova, H.* 2002. Durankulak. Band II. Die prahistorischen Graberfelder. 213–246.

Todorova, H. 2002. Durankulak. Band II. Die prahistorischen Graberfelder.

Vazarova, Z. 1986. Zoomorphes Zepter aus Kjulevca, Bezirk Sumen. – Studia Praehistorica 8, 203–207.

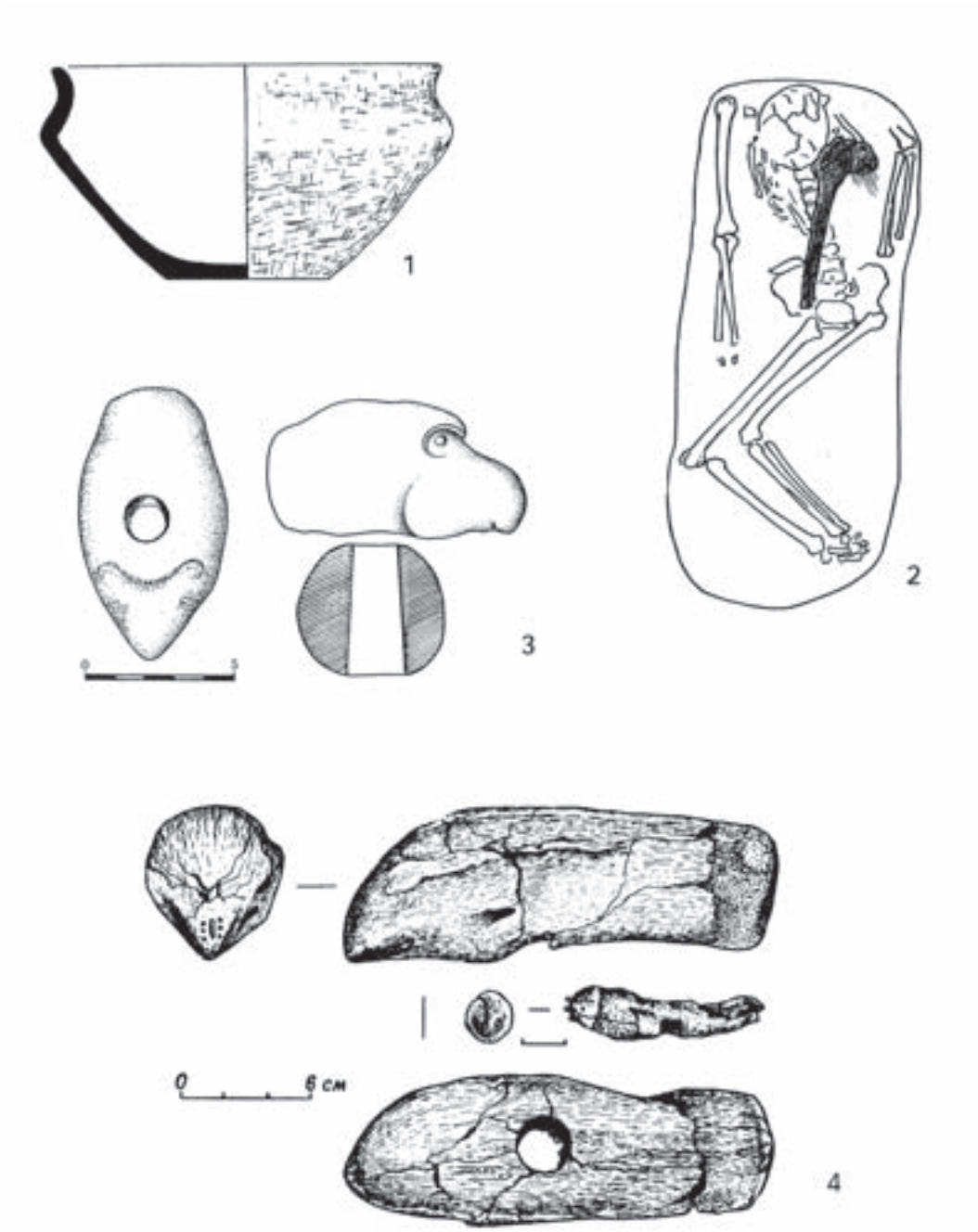

Фиг. 1. Съд от гроб № 45 (1), гроб № 33 (2) и скиптър от гроб № 33 от некропола при Кюлевча (3). Скиптър от гроб №17, могила 9 от некропола при Красное (4). 2, 3 - по Vazarova 1986; 4 - по Серова, Яровой 1987

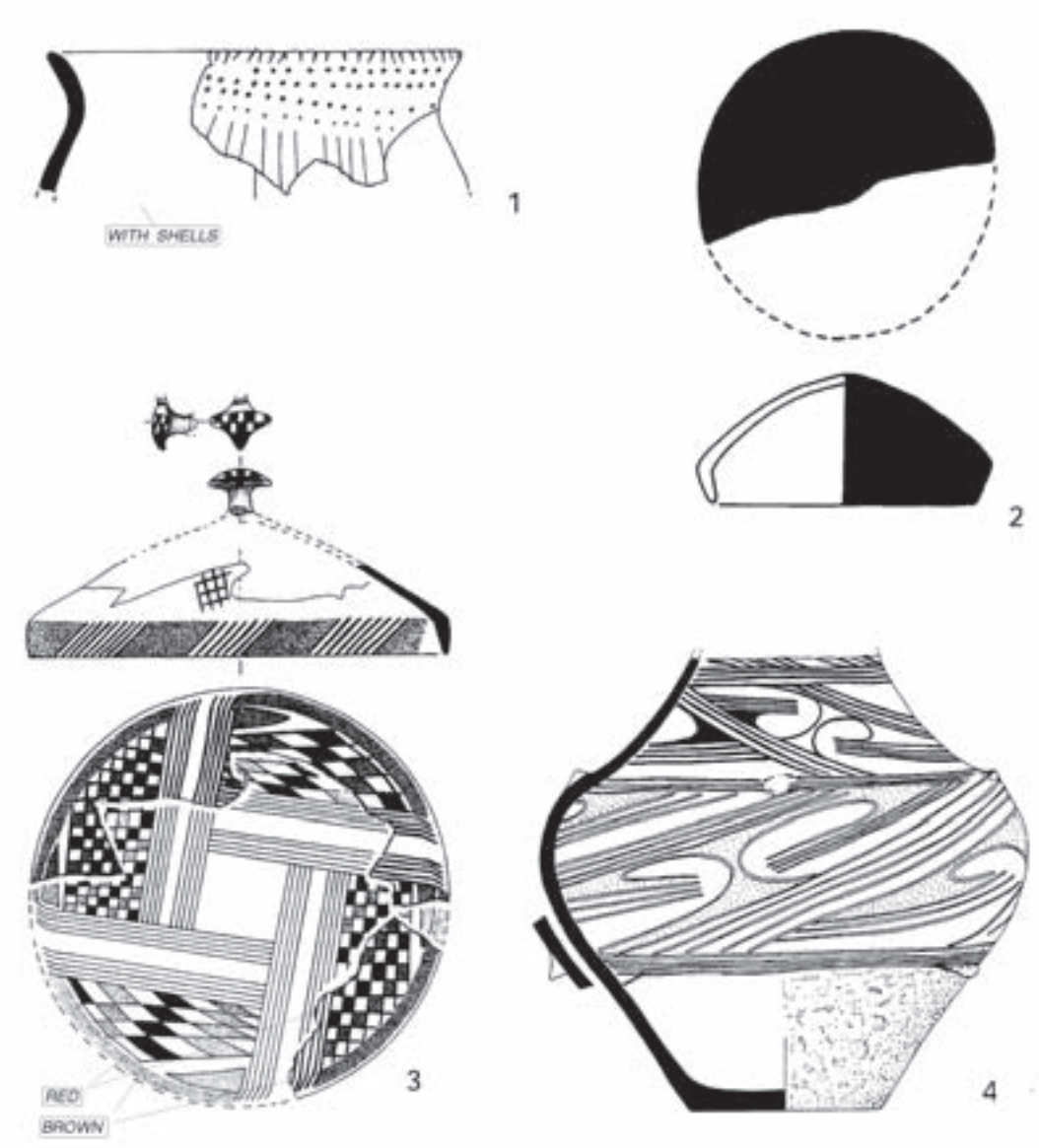

Фиг. 2. Керамика от късноенеолитното селище при Козарева могила

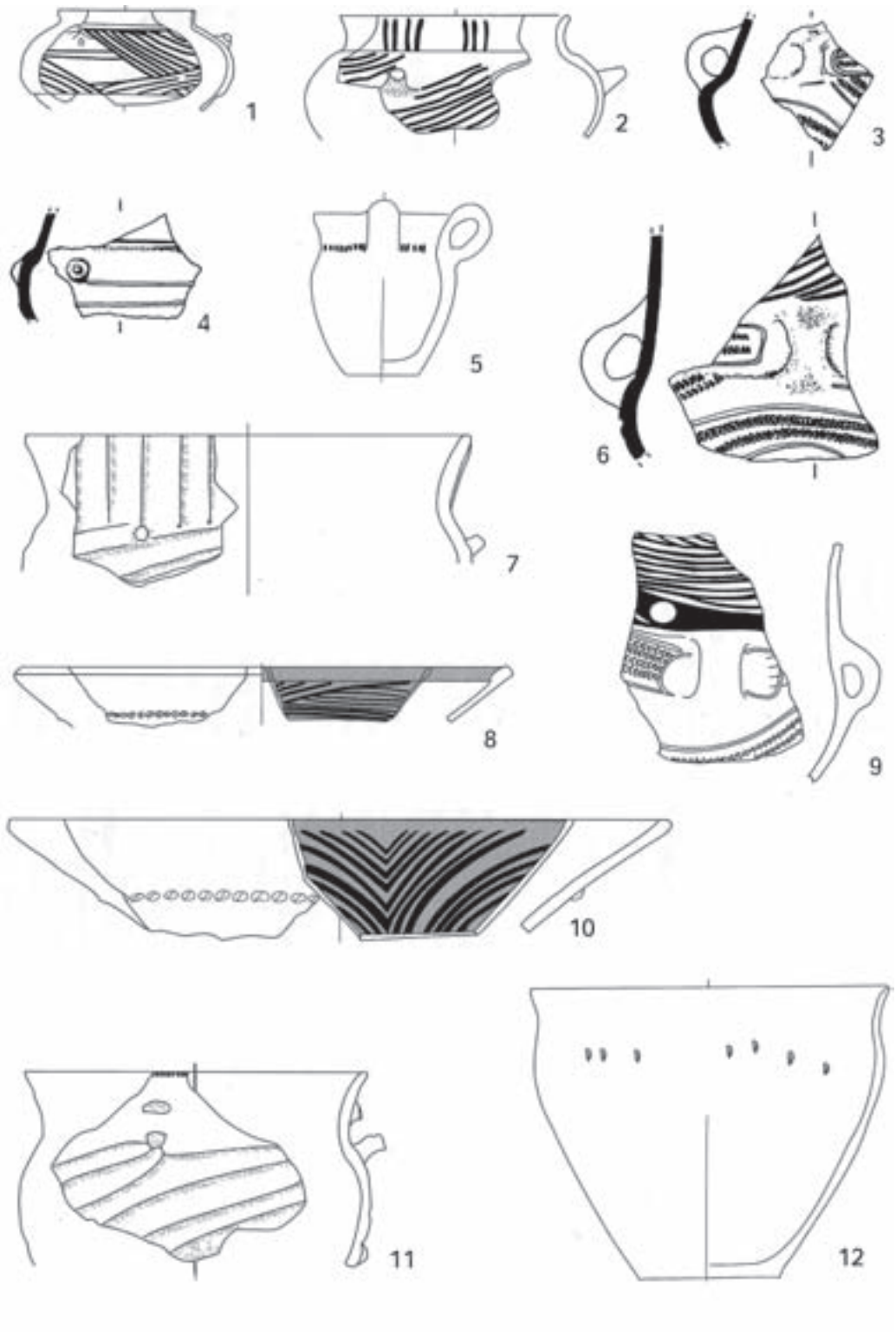

Фиг. 3. Керамика от късноенеолитното селище при Созопол (по Draganov 1998, fig. 2-4)

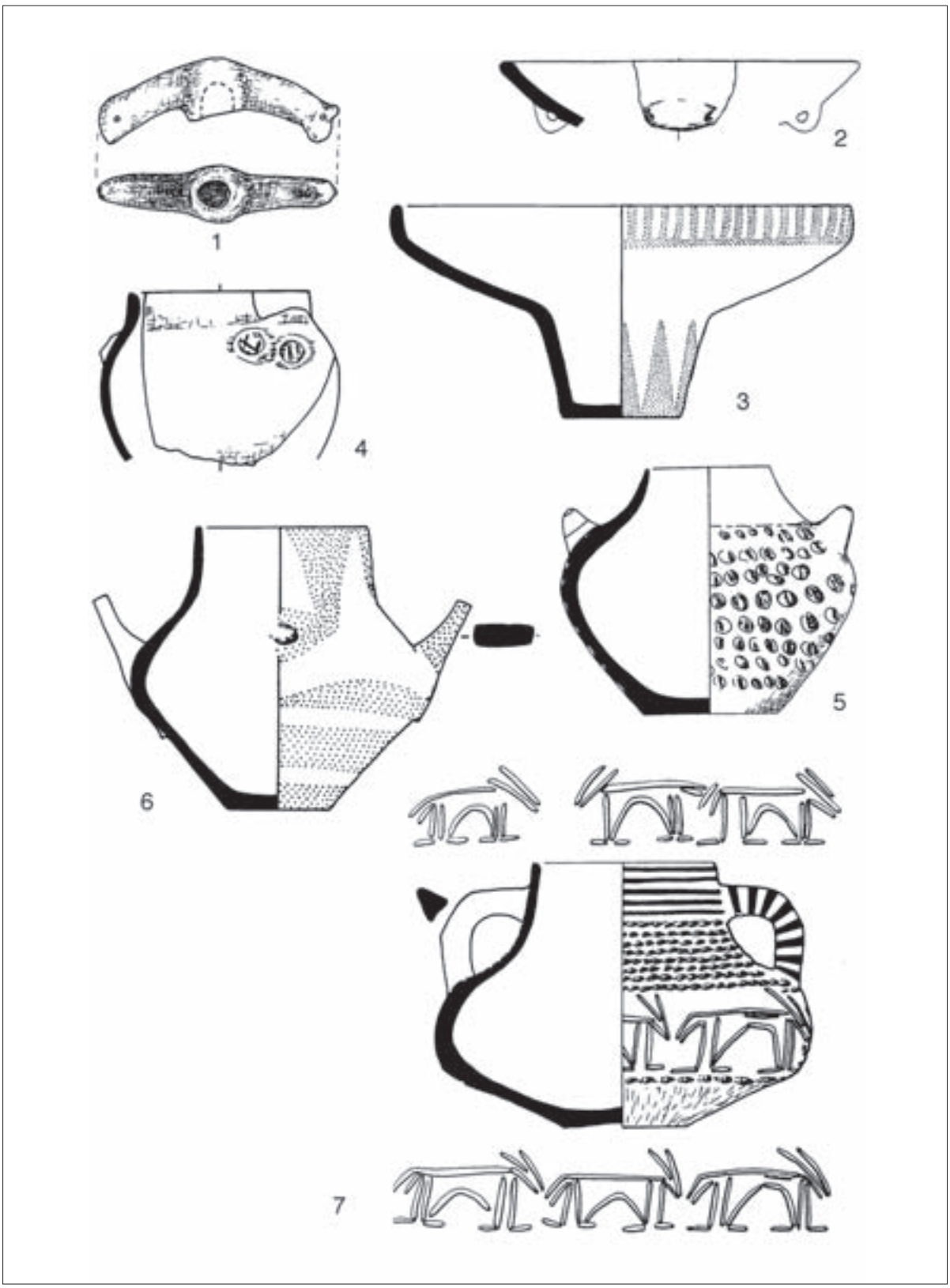

Фиг. 4. Глинен модел на скиптър и съдове от късноенеолитното селище при Старозагорски минерални бани

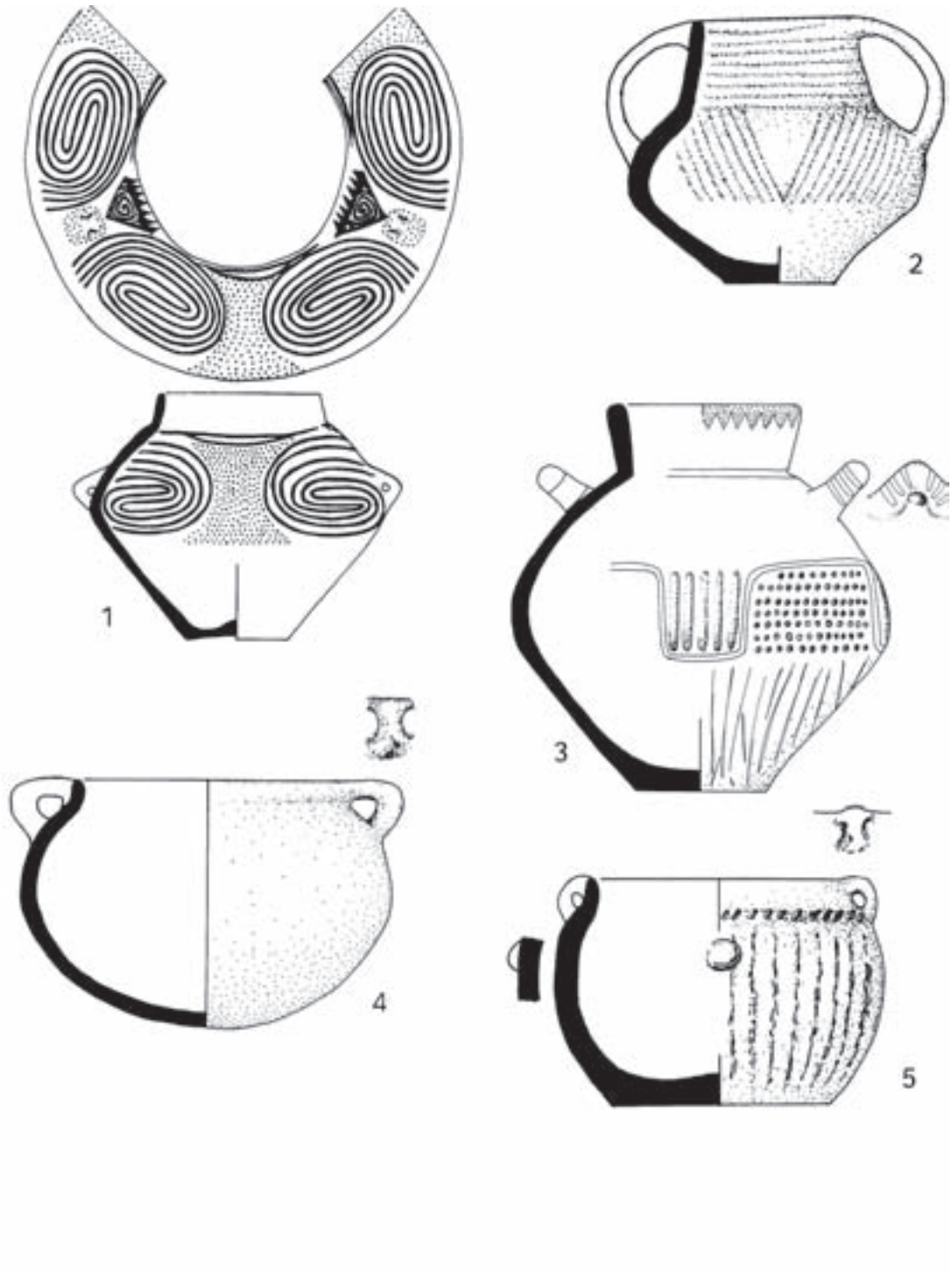

Фиг. 5. Керамика от късноенеолитните селища при Криводол (1-2, 4-5) и Галатин (3)

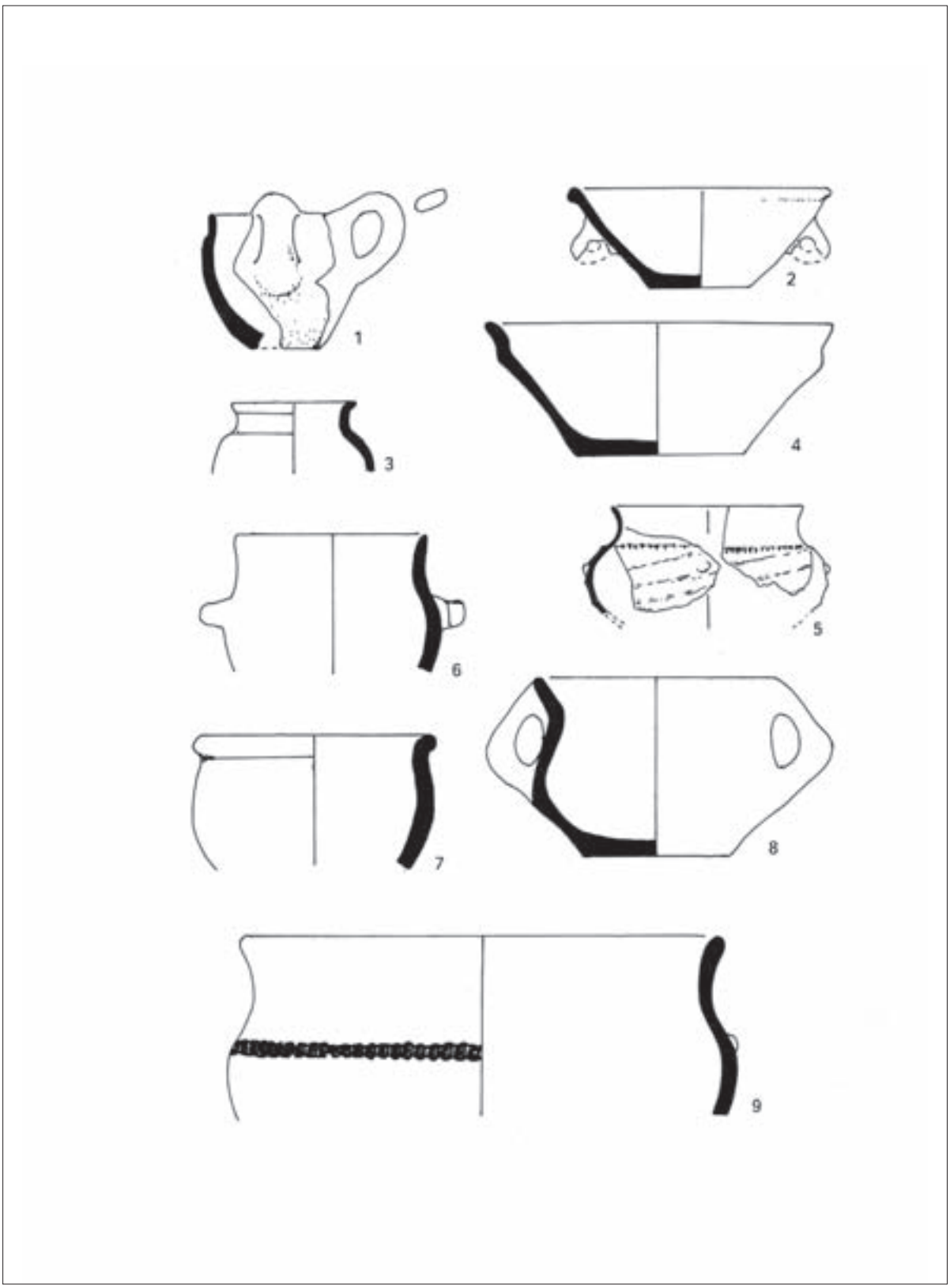

Фиг. 6. Керамика от късноенеолитните селища при Ребърково (1-2, 4-5, 8) и Ваксево-Скалето (3, 6-7 - по Чохаджиев, 2001)

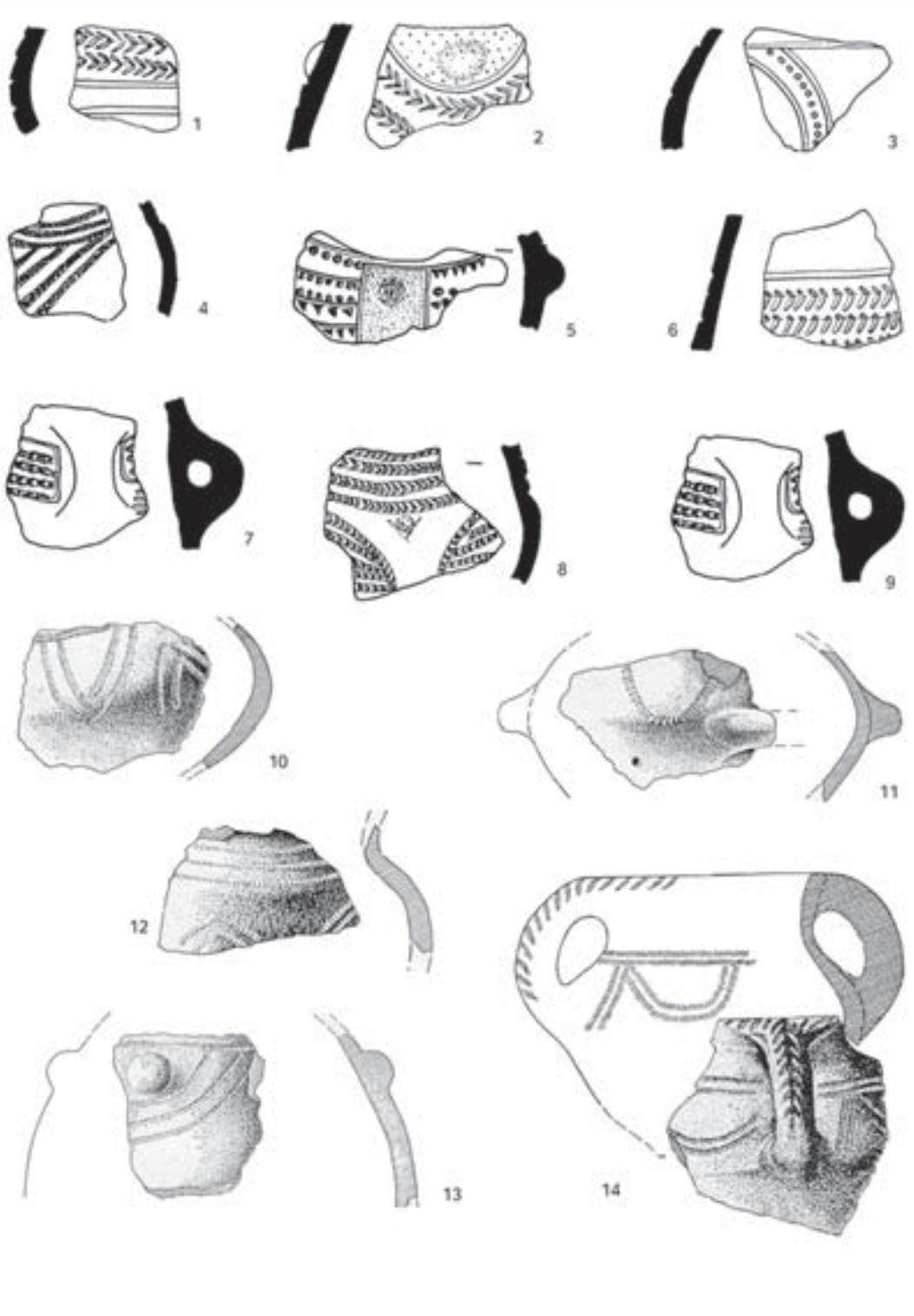

Фиг. 7. Керамика от късноенеолитните селища при Ребърково (1-3, 6), Ваксево-Скалето (4-5, 7-9 - Чохаджиев 2001), Шуплевец (10-13 - по Гарашанин, Симоска 1976) и Црнобуки (14 - по Симоска, Китаноски, Тодоровик 1976)

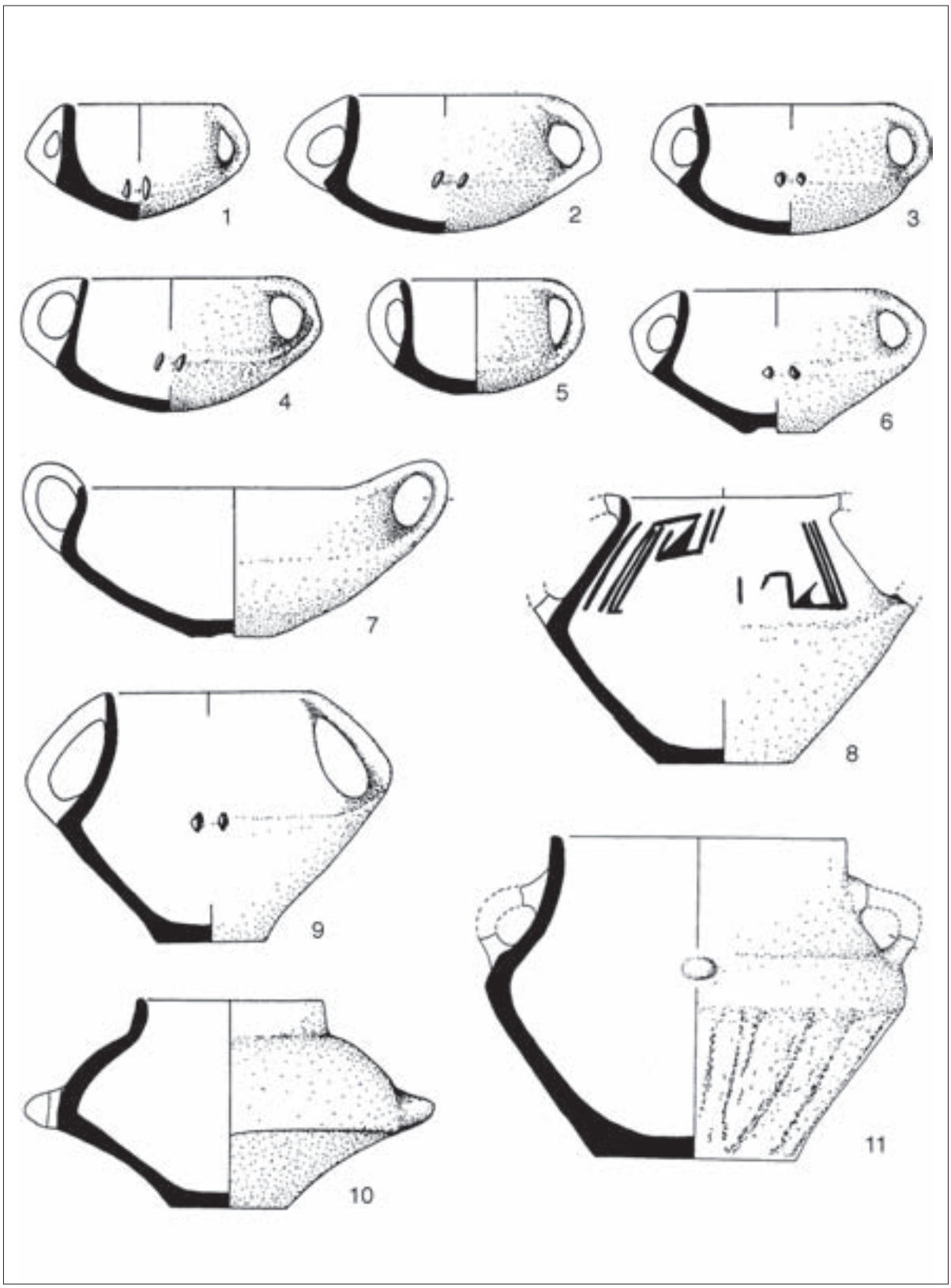

Фиг. 8. Керамика от късноенеолитното селище при Оходен

ABOUT ZOOMORPHIC SCEPTRES AND THE FINAL STAGES OF THE VARNA, KODJADERMEN–GUMELNITA–KARANOVO VI, AND KRIVODOL–SALCUTA CULTURES OF THE LATE ENEOLITHIC

PETYA GEORGIEVA

(summary)

Bulgarian literature on prehistory assumes that the Varna and Kodjadermen–Gumelnita–Karanovo VI cultures of the Late Eneolithic came into existence and developed simultaneously with the Krivodol–Salcuta culture, but abruptly stopped their development before the latter ended. According to this logic, the accidental finds of stone zoomorphic sceptres from Thrace (Razhevo and Drama) and north-east Bulgaria (Kyulevcha) were related to a period immediately following the Eneolithic and were interpreted as one of the proofs of invasion by stock-breeding tribes from the steppes.

Finds from two of the recently explored Late Eneolithic settlements from the region of the Varna culture give grounds to revise this thesis. Two consecutive stages of the end of the development of the culture are represented in those settlements: the earlier one, at tel Kozareva Mogila, and the later one (according to research so far, the final one), at Sozopol. Comparative analysis of a number of characteristic features of the pottery from those settlements (vessels with S-shaped profiles; vertical handles protruding above the edge of the rim; decoration painted with coloured pastose pigments; stamped decoration; a small number of vessels made of clay mixed with clam shells) and the pottery from the late stages of the Krivodol-Salcuta culture (phase IV according to H. Todorova) proves their contemporaneity. Similar elements are found among the pottery of some of the settlements of the end of the Kodjadermen–Gumelnita–Karanovo VI culture, which indicates that it also survived up to that stage.

A miniature copy of a stone zoomorphic sceptre of the so-called realistic type, made with precision on the handle of a bone spoon, was found in the Eneolithic settlement at Sozopol. Data about the relative chronology of this find and data about the relative chronology of all known zoomorphic sceptres from their rather wide area of distribution delineate a relatively narrow chronological horizon: the final stages of the Varna, Kodjadermen–Gumelnita–Karanovo VI, and Krivodol–Salcuta cultures, the stages Kukuteni A2/3, A3–Tripolie B1, the Hvalinska culture, and the earliest stage of the mound ochre tombs. The tombs with red ochre from Devnya and Kyulevcha are also related to the same chronological horizon. This means that the penetration of "steppe elements" into the Balkans does not differ significantly from their penetration within the bounds of the Kukuteni–Tripolie culture. It was gradual and did not have a destructive or invasive nature.

STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS
Supplementum IV (2005)
Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov

ЧЕРВЕНОФИГУРЕН АТИЧЕСКИ СКИФОС ОТ КАРНОБАТ

РУМЯНА ГЕОРГИЕВА

През 1996 г. в землището на Карнобат е разбита надгробна могила, известна под името Гяурската могила. Тя има диаметър 38 м и височина около 4 м. Издигната е върху възвишение, което доминира в околността. На около 1 км северно от нея има втора, по-малка могила, чийто насип е пресечен от коларски път. Върху нея има изкопи, направени при военни учения, които са засегнали поне един вторичен гроб. В пространството между двете могили и особено по склона, оставащ североизточно от тях, се откриват фрагменти от съдове от късната желязна епоха.

Разрушенията върху Гяурската могила са значителни. Трите иманярски изкопа са разположени в най-високата й част, като най-дълбокият от тях, който попада почти в геометричния й център, е с дълбочина над 2.50 м[1] и диаметър около 2.20 м. В него иманярите са попаднали на гроб, който почти са унищожили.

След залавянето им от тях са иззети части от пет бронзови съда, фрагменти от железни оръжия, бронзови стрели, две сребърни ножници[2], парчета от чернофирнисова и червенофигурна керамика, амфора и сива купа на високо кухо столче. При предприетите покъсно спасителни разкопки[3] в изхвърлената от иманярите пръст бяха намерени фрагменти от още чернофирнисови и два червенофигурни съда (скифос и кана), две полусферични бронзови копчета, едното от които покрито с тънка златна пластинка, парчета от железни оръжия, скоби и пирони, бронзови стрели. В разрушения гроб бяха открити други два фрагментирани бронзови съда и части от железни предмети.

Има основания да се предполага, че някои от добитите от иманярите вещи от благороден метал са били продадени, но дори и без тях, гробът от Гяурската могила край Карнобат несъмнено се нарежда сред най-богатите не само в района, но и в страната. Най-забележителна сред находките от него е червенофигурната каничка с изображения на тракийски воини[4]. Рядкост за нашите земи е и намереният в същия гроб атически червенофигурен

Обр. 1 а, б. – Снимки на скифоса

скифос, който е предмет на настоящата публикация (обр. 1).

Атическите червенофигурни скифоси се срещат у нас както в колониите, така и в тракийските обекти от района на Черноморието и във вътрешността. Почти без изключение това са съдове от втората половина на V и най-вече от IV в. пр. Хр.[5]. Скифосът, открит край Карнобат, се отнася към един по-рядко срещан тип скифоси с една хоризонтална и една вертикална дръжка. За разлика от стандартните скифоси с две хоризонтални дръжки, определяни като атически тип А, той принадлежи към т. нар. тип Б (Type B)[6]. Двете изобразени върху него сови (кукумявки) го поставят в групата на т. нар. "Owl skyphoi type" или "glaux"[7]. Съдовете от този тип се различават от първите не само по позицията на дръжките, но и по своите пропорции. Те са по-малко на брой и почти винаги са украсени със сови, което е повод да се смята, че с това разположение на дръжките (едната – мислена като клюн, а другата – като опашка) самият съд наподобява птица[8].

Преобладаващата част от скифосите с нарисувана върху тях сова (кукумявка) са популярни главно през втората – третата четвърт на V в. пр. Хр., но сред тях има както по-ранни, така и по-късни екземпляри[9]. Смята се, че изборът и предпочитанията към този сюжет, срещан най-вече върху скифоси и по-рядко – върху други вази (ойнохое, киликс и др.), има пряка връзка с изображенията върху атическите монети от Пизистрат насетне и с някои произведения на изкуството от този период[10]. В днешните български земи съдовете с изображения на кукумявка са рядкост и засега са намирани главно в Аполония: става дума за един фрагментиран съд от созополското пристанище, за едно ойнохое тип VIII/C по Beazley от средата на V в. пр. Хр. и за част от скифос тип Б, "glaux", от втората половина на V в. пр. Хр.[11]. От Западното Черноморие произхождат още два скифоса, открити на територията на Румъния и датирани между 475–450 г. пр. Хр.[12].

Скифосът от Карнобат е почти напълно запазен – липсват само дребни фрагменти от тялото му (обр. 1 а, б). Изработен е от фина светлобежова глина. Фирнисът, първоначално черен и лъскав, сега е доста олющен и издава продължителната му употреба. Тялото му е яйцевидно, с ниско пръстеновидно столче, заоблен устиен ръб (вис. 8.7 см, устие – 10.2 см, дъно – 5.2 см) и две срещуположни дръжки с елипсовидно сечение – съответно хоризонтална и вертикална, разположени непосредствено

Обр. 2 а, б, в. – Рисунка, графит на дъното и фриз

под устието. От външната страна на дъното, в полето между точката с кръг в средата и широкия черен пръстен в периферията, има издраскан графит (обр. 2 б).

От двете страни А и Б, върху фриз, отделен от долната част на съда със светла и тънка хоризонтална линия, са представени две почти идентични изображения на сова (кукумявка), застанала надясно, между две четирилистни маслинови клонки, всяка от които е раздвоена в горния си край (обр. 2 а, в). Фигурата на птицата е симетрична и реалистично предадена. Върху главата, която е ясно разграничена, изпъкват отбелязаните с тънка черна линия силно извити надочни дъги (вежди), големите, очертани с плътни тъмни кръгове очи със зеница в средата и малкият Т-образен клюн. Крилото е представено с успоредни черни черти. Пред него, върху корема на птицата, е прокарана фина черна линия, която разделя краката й. Пухкавостта и оперението на совата са показани с точки. Те са пръснати върху главата и сякаш обикалят лицето на птицата, както и по крилото, като са най-много в горната му част. Там точките са подредени в три хоризонтални реда; по една редица точки има към средата и върха на крилото, а по една точка – над всеки крак. Светлобежовият цвят на използваната глина подчертава белотата на изобразената птица.

Двете статии на F. P. Johnson, публикувани през 60-те години на XX в., предлагат изчерпателен анализ на скифосите с изображения на сова (кукумявка). Авторът разделя съдовете в девет групи, като отчита техния произход (сред тях има вази от Апулия и Кампания, някои от които са били погрешно разглеждани като атически) и детайлите в рисунъка. Той използва критерии като пропорции и позиция на птицата, вид, количество и място на точките върху главата и тялото и, начин на оформяне на очите, веждите, клюна, крилото, клонките от маслина и т. н., които, според него, са хронологически обусловени[13]. Изобразените върху съда от Карнобат сови (кукумявки) нямат абсолютно точни аналогии сред показаните изображения, но по отделни свои елементи (оформяне на фриза, очите, зениците, клюна, крилете, точките върху главата и вейките от маслина) са твърде близки до птиците върху скифоси от Коринт, Болоня и Женева[14]. Прави впечатление, че рисунките по нашия скифос са сред най-представителните за съдовете с подобен сюжет и издават школувана ръка.

Графитът, издраскан върху дъното на съда, е изключително интригуващ (обр. 2 б). Според обичайните за атическите съдове означения той би могъл да представлява знак за собственост, някакви инициали или свързан с търговията белег[15]. В случая не е изписана конкретна буква, а може би лигатура на епсилон (Е) и ро (Р), което или е огледално обърнато и стои на гърба на Е, или е продължение на средната му къса линия. Има знаци за собственост, представени по подобен начин върху атически съдове[16] и ако наблюденията тук са верни, може би става дума за монограм, който би трябвало да се чете по-скоро Ερ ( ), отколкото Ρε ( ).

Не може да се каже със сигурност кой, кога и защо е надписал скифоса. Ако този графит е знак за собственост на покойника, тогава вторият и различен от него графит, който може да се види върху дъното на единия от два еднакви чернофирнисови съда, открити в същия гроб, би трябвало да има друг смисъл[17]. Това би могло да означава, че или единият, или и двата съда са имали предишни притежатели и са били препродадени (подарени) на погребания край Карнобат тракиец.

Според датата на приведените аналогии и според останалите находки от гроба, скифосът от Карнобат изглежда е бил използван между 450–425 г. пр. Хр. Това предположение се подкрепя от намерената заедно с него чер-

венофигурна каничка с изображения на тракийски воини, която е почти идентична с една кана от Созопол, датирана от A. Lezzi-Hafter към 425 г. пр. Хр[18]. Следите от дълга употреба по разглеждания съд и фактът, че каничката е предметът с може би най-късна дата в гроба, допускат предположението, че скифосът е бил изработен около средата на V в. пр. Хр.

БЕЛЕЖКИ

[1] В действителност изкопът е достигнал основната скала, която в тази част на могилата се появява на 3.50 м дълбочина, но беше частично запълнен поради свличането на камъните от конструкцията.

[2] Георгиева 2002: обр. 4.

[3] Проучването на обекта не е завършено. По време на кампанията през 1996 г. беше разчистен унищоженият гроб и отнета част от насипа в южната половина на могилата. Спасителните разкопки се проведоха под ръководството на Румяна Георгиева (Институт по тракология) и Димчо Момчилов (Исторически музей – Карнобат), на когото благодаря за предоставената ми възможност да публикувам тази находка.

[4] Георгиева 2005 (ръкопис).

[5] Иванов 1963: 199 сл.; Лазаров 1990; Рехо 1992: 30 сл.; Reho 1990: № 23–25, 65, 150–155, 408–411 и др..

[6] Beazley 1963: 982–984; Sparkes, Talcott 1970: 86–87.

[7] Понякога терминът "glaux" се използва за всички скифоси с изображения на сови (кукумявки), но според Beazly той е валиден само за съдовете от Type B, вж. Beazley 1963: 984.

[8] Johnson 1953: 96–97.

[9] Johnson 1955: 120 sq.; Beazley 1963: 982–983.

[10] Lippold 1952: 95–98.

[11] Гълъбов 1965: 14; Рехо 1992: 33, 45.

[12] Скифосите са с неясен археологически контекст. В сравнение с Карнобат при тях птицата е по-тромава, вж. CVA, 1965, p. 37, Pl. 33, 3,4.

[13] Johnson 1955: 120–124.

[14] Johnson 1955: Pl. 37, Fig. 28; Pl. 35, Fig. 17; Pl. 36, Fig. 25, 27.

[15] Lang 1976: 23–30, 55–58.

[16] Lang 1976: Pl. 13, F 73, Pl. 12, F 14, 45; вж. също графитите, вкл. лигатури, върху аполонийски съдове у Гълъбов 1965: 20–21, 38.

[17] Става дума за атически съд с една дръжка, върху чието дъно има две букви – A и X, издраскани на разстояние една от друга. Малко вероятно е в случая X да е знак за вместимост, понеже става дума за съд с малък обем, вж. Lang 1976: 56.

[18] Lezzi-Hafter 1997: 359; вж. също Лазаров 2003: 109–112.

ЛИТЕРАТУРА

Георгиева, Р. 2000. Паметници на тракийската култура от Карнобатско. – В: История и култура на Карнобатския край. Т. 4. Варна, 144–155.

Георгиева, Р. Каничка с изображения на тракийски воини от Карнобат (ръкопис).

Гълъбов И. 1965. Предримска керамика от Аполония. – ИНМБ 2, 11–47.

Иванов, Т. 1963. Антична керамика от некропола на Аполония – В: Аполония. Разкопки в некропола на Аполония през 1947–1949 г. С.

Лазаров, М. 1990. Антична рисувана керамика от България. С.

Лазаров, М. 2003. Древногръцката рисувана керамика от България. Варна.

Рехо, М. 1992. Атическа червенофигурна керамика в Националния археологически музей – София. С.

Beazley, J. D. 1963. Attic Red-figure Vase-painters. Oxford.

CVA 1965. Roumanie I.

Johnson, F. P. 1953. An Owl Skyphoi. – In: Studies Presented to D. M. Robinson, II, S. Louis and Washington University, 96–105.

Johnson, F. P. 1955. A Note on Owl Skyphoi. – AJA 59, 119–124.

Lang, M. 1976. Graffiti and Dipinti. – The Athenian Agora, XXI.

Lezzi-Hafter, A. 1997. Offering Made to Measure. Two Special Commisions bu the Eretria Painter for Apollonia Pontica. – In: *Oakly, J. H., W. D. E. Coulson, O. Palagia* (eds.) 1997. Athenian Potters and Painters.

The Conference Proseedings (= Oxbou Monografs 67). Oxbou Books. Oxford.
Lippold, G. 1952. Vasen und Münzen. – JDAI LXVII, 93–98.
Reho, M. 1990. La ceramica attica a figure nere e rosse nella Tracia Bulgara (Archaeologica 86).
Sparkes, A., L.Talcott. 1970. Black and plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C. – The Athenian Agora XII, 1970.

A RED-FIGURE ATTIC SKYPHOS FROM KARNOBAT

RUMYANA GEORGIEVA

(summary)

The skyphos was discovered in a grave under a tumulus, disturbed by looters, near Karnobat (southeastern Bulgaria). It is almost intact (fig. 1). It is made of fine buff clay. The glaze, once black and shiny, is now peeled off at many spots and betrays a long use. The body is oval, egg-shaped, with a low ring-like foot and rounded mouth rim (H 8.7 см, D_{rim}: 10.2 см, D_{bottom}: 5.2 см). It has two handles, a horizontal and a vertical one, with ellipsoid cross section on opposite sides below the rim.

Two almost identical images of an owl facing right between two olive boughs are depicted on the vessel (fig. 2 a, c). The bird's figure is symmetrical and realistically rendered. The curved eyebrows are represented by a thin black line; the full dark circles that mark the eyes and the small T-shaped beak stand out. The wing is rendered by parallel black lines. The feathers and the puffiness of the owl are suggested by black dots.

The skyphos belongs to a rare type with a horizontal and a vertical handle, defined as Attic Type B. The images assign it to the so-called "Owl Skyphoi Type", or, more precisely to the "glaux", a type known best from the second and third quarter of the 5th century BC. The vessels with depictions of owls are relatively rare and have so far been found in Bulgaria mainly in Apollonia Pontica: a fragmentary vessel from the Sozopol harbour, a mid-5th century BC oinochoe of Type VIII/C after Beazley, and a piece of a late-5th century BC skyphos Type B, or "glaux".

The graffito scratched on the bottom of the vessel (fig. 2 b) displays probably a ligature of *epsilon* (E) and *rho* (P), the latter in its mirror image attached to the back side of E, or as a prolongation of the middle stroke of E. It is possible for this to be a monogram which can be read Eρ ( ) rather than Pε ( ). As there is another vessel with a different graffito in the same grave, this would mean that either of the vessels, or both of them had had previous owners and were resold (or given as a gift) to the deceased Thracian near Karnobat.

According to the date of the analogues mentioned above, as well as the rest of the grave goods, the skyphos from Karnobat seems to have been used during the third quarter of the 5th century BC. This suggestion is supported by a small red-figure jug, found together with the skyphos, which bears the figures of Thracian warriors. Its closest parallels are on a jug from Sozopol, dated by A. Lezzi-Hafter c. 425 BC. The traces of a long use of the presented vessel, as well as the fact that the small jug is the latest item in the grave, suggest that the skyphos was manufactured some time around the middle of the 5th century BC.

STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS
Supplementum IV (2005)
Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov

ТРАКИЙСКИ МОГИЛЕН НЕКРОПОЛ И СЕЛИЩЕ В МЕСТНОСТТА СУХИЯ САЗ ПРИ С. ВЕЛИЧКОВО, ПАЗАРДЖИШКО

НЕДЯЛКА ГИЗДОВА

Село Величково (Згарлий) се намира на 12 км северозападно от гр. Пазарджик. Влиза в състава на Пазарджишка община, Пазарджишка област. Землището му е разположено върху склона на Средногорските възвишения, Бошулско-Величковските възвишения, както и падината между височините Градище (448 м) на запад и Ясъджа (320 м) на север до картела (280 м). На югоизток земите му се простират до р. Марица, а на североизток – до р. Тополница (Батаклиев 1969: 592).

В землището на селото има останки от богата древна култура. Това се потвърждава от запазените тракийски могили, останки от селища и множество единични находки от различни епохи, откривани в района на селището. В местността (м.) Зимбилюка, до р. Тополница, е била намерена каменна тесличка, вероятно от праисторическо селище, фигура на животно, две тежести за стан, съхранявани в Историческия музей – Пазарджик и много фрагменти от керамика.

Под връх Каракая, в м. Исови камъни има останки от тракийско светилище. Тук през 1937 г. е било намерено малко глинено гърне със седем декадрахми от трако-македонското племе дерони (VI–V в. пр. Хр.). Според Т. Герасимов това е единствената позната у нас колективна находка от такива монети на това племе, което е живяло в Македония (Герасимов 1937: 249–257). Пак в Каракая са намерени: монета от император Филип-баща и Север Александър.

За времето на траките говорят още запазените в землището на селото седем тракийски надгробни могили (Батаклиев 1969: 593). В м. Геренчето, на 2–3 км южно от съвременното село, има останки от тракийско селище. Тук през 1971 г. при подравняване на терена за оризища са били открити много фрагменти от битова и строителна керамика[1]. На 500 м южно от съвременното село има останки от строителна и битова керамика от тракийската епоха[2].

В м. Бялата чешма, на 1 км северозападно от съвременното село, има също останки от тракийско селище, просъществувало и през римската епоха. Открити са строителна и битова керамика. Тук е била намерена колективна находка от 15 римски денара (Герасимов 1938: 455).

Останки от строителна и битова керамика на тракийско селище с некропол има и в м. Алтъгьоз, на 3 км североизточно от съвременното село. Тук при риголване на земята за лозе е била открита през 1957 г. гробница, градена с плоски тухли с размери 0.35/ 0.35 м и 0.35/ 0.17 м с правоъгълна форма, покрита с тънка каменна плоча без орнамент. Гробът е бил разрушен (Гиздова 1957).

В близост с това селище, в м. Сухия саз, на 2.5 км североизточно от селото се откриха останките на друго тракийско селище с некропол от две могили от II–IV в. (Гиздова

1966). На 0.5 км западно от селото има останки от крепост, известна под името Смильово градище. По своя градеж с червен хоросан крепостта може да се отнесе към ранновизантийските (V–VI в.), но тя е използвана и през Средновековието. Населението тук смята, че тя е била владение на местен велможа, а може би и на Смилец, поради което я наричат Смильово градище. Около него са намерени стари гробове. На югоизток под градището, в м. Юрта, е било селището. Под градището през 1903 г. Трифон Николов при оране на нивата си открил голямо съкровище от 25 кг златни византийски монети. Те били от Комнините и Исак Ангел (втората половина на XII в.). Намерени били още един златен кръст, една сребърна ваза и 10 сребърни позлатени тасчета (Батаклиев 1969: 593–594; Мушмов 1914: 272).

На 200–300 метра северно от селото, на възвишението Ясъджа, има останки от църква, която населението нарича манастира "Св. Георги", където, според Иван Батаклиев, били намерени кръстове, сребърни дискоси, икона, копия и др. (Батаклиев 1969: 594).

В м. Белите гробища, на 2 км североизточно от съвременното село, се предполага, че това са били богомилски гробища през Средновековието (Батаклиев 1969: 594).

През 1966 г. бяха извършени спасителни разкопки на двете тракийски могили, останали от некропола на селището в м. Сухия саз, за които споменахме. Повод за разкопките на същите бе, че на мястото на античното селище и могилите трябваше да се направи образцова оризова система. За целта площите трябваше да бъдат обработени, заравнени и превърнати в оризови клетки. В процеса на машинната обработка на земята се попадна на това голямо тракийско селище, просъществувало и през римската епоха. Разкрита бе повече от 180 дка площ. Точните му граници не бяха определени. Това можеше да стане само след бъдещи разкопки и проучвания[3]. Разкритата от машините площ бе осеяна с камъни, тухли и керамика на разрушени зидове. Открити бяха основите на много от постройките. В някои от тях имаше запазени цели долиуми или силно фрагментирани. Най-многобройни обаче бяха фрагментите от керамика от типа на римската и местна, груба тракийска керамика. Намерени бяха още много железни гвоздеи и скоби от сградите, железни оръдия на труда, едно желязно копие, един бронзов пръстен и четири римски медни монети, както следва:

1. Част от обковка на лопата, желязна, с размери: вис. 0.20 м, шир. 0.035 м., дълб. на жлеба 0.01–0.15 м. На места отчупена. Консервирана (инв. № А–1311).

2. Част от обковка на лопата, желязна (обр. 1_1), като горната. Дълж. 0.115 м, шир. 0.03 м, жлебът дълбок 0.01 м. Консервирана (инв. № А–1318).

3. Част от обковка на лопата. Като горните две. Дълж. 0.133 м, шир. 0.023 м, жлебът силно нащърбен. Консервирана (инв. № А–1319) (обр. 1_2).

4. Изземка, желязна, дълга 0.297 м с форма на пръчка с кръгло сечение. Единият край във вид на тясна и дълга лъжичка-улей, дълга 0.06 м. Другият – сплеснат, постепенно стесняващ се, отчупен в края. Запазена. Консервирана (инв. № А–1315) (обр. 1_3)

5. Желязно длето (обр. 1_4), обикновено, дълго 0.26 м във вид на пръчка с кръгло сечение; кръгла, нащърбена на места долна част – четириръбеста и постепенно накрая става плоска във вид на острие, широко 0.025 м. Консервирано (инв. № А–1316).

6. Наковалня, желязна (обр. 1_5). Дълга 0.13 м, шир. 0.015 м с пирамидална форма с издължен четириръбест връх с дължина 0.75 м, леко отчупен. Консервирана (инв. № А–1317).

7. Сърп, железен (обр. 1_6). Дълж. 0.32 м, ширина на острието 0.03–0.035 м. Лобът за-

почва непосредствено от дръжката и е почти равномерно широк; извивката на устието плитка; дръжката плоска и към края се стеснява, дълж. 0.14 м, на нея две дупчици за прикрепване на дървената част; разядена. Консервиран (инв. № А–1313).

8. Част от железен сърп (обр. 1_7). Запазена част от лоба и дръжката; дълж. 0.13 м, шир. на лоба 0.017 м. Консервиран (инв. № А–1321).

9. Желязно ножче (обр. 1_8). Едноостро, дълж. 0.066 м, шир. на острието 0.01 м, доста разядено от ръжда. Консервирано (инв. № А–2328).

10. Предмет, железен, с неизвестно предназначение, четириръбест, към края се стеснява. Дълж. 0.093 м. Почистен (инв. № 1329).

11. Пластинка, желязна, плоска, дълж. 0.15 м, шир. 0.035 м от двете части, разядена, почистена (инв. № 1320).

12. Пластинка, желязна, плоска, дълж. 0.032 м, шир. 0.011 м, със закръглена форма. Почистена (инв. № 1322).

13. Скоба, желязна (обр. 1_9), дълга 0.20 м, шир. 0.016 м, деб. 0.003 м, с плоска правоъгълна форма, добре запазена. Почистена (инв. № 1312).

14. Скоба, желязна, като горната (обр. 1_{10}), дълж. 0.09 м, шир. 0.017 м, деб. 0.003 м, със счупени извити краища. Почистена (инв. № 1323).

15. Връх на копие, железен (обр. 1_{11}), дълго 0.36 м, листовидна форма с изпъкнал ръб по средата. Дължина на втулката 0.11 м, отчупена на места, ощърбен. Почистен (инв. № 1314). Подобни върхове на копия са открити в некропола при с. Меричлери (Аладжов 1965: 103, обр. 255) и др.

16. Меден пръстен с диам. 0.021 м, триръбеста халка, столче с форма на пресечен конус, украсено с точки и вдлъбнат орнамент. Столчето отделено от халката с по две издатинки, добре запазен. Почистен (инв. № 1324).

Намерени бяха и четири медни монети[4].

1. Монета на Тацит (III в.), медна, 23 мм, добре запазена (инв. № А–1044).

Лице: IMPC.CLTACITVSAVG. Бюст надясно

Опако: SALVS AVG. Салус седи наляво XXI

2. Монета на Констанций II (IV в.), 15 мм, добре запазена (инв. № А–1045).

Лице: ….IVSPPAVG Бюст надясно

Опако: във венец – V/ XX/ MVLT/ XXX

3. Монета също на Констанций II (IV в.), медна, 18 мм, лошо запазена (инв. № А–1046).

Лице: DNCON…TIVS.. Бюст надясно

Опако: Император поваля неприятел, наляво

4. Монета, римска, медна, неопределена, от IV в., 16 мм, лошо запазена (инв. № А–1047).

Лице: ….. Бюст надясно

Опако: …. Император надясно, CON

Откритите находки в насипа на селището, макар и случайни, керамиката и особено монетите ни дават основание да отнесем тракийското селище към римската епоха (II–IV в.).

Разкопани и проучени бяха само останалите две могили от некропола на това селище[5]. Те бяха разположени в северозападния край на селището, отдясно на пътя Пазарджик – с. Динката и северно от с. Величково. Могилите означихме условно с могила I и могила II (обр. 2).

Могила I е известна на населението под името Ганчово тепе, а могила II с името Динчанската могила. В миналото те са били обработвани, в резултат на което бяха почти заравнени, особено могила I. Височината им достигаше до 0.80 м. Вследствие разораването и заравняването на могилите, те бяха добили

елипсовидна форма. Диаметрите им в основите достигаха до 19 м. Разкопаването на могилите се извърши на сектори, като се оставиха по две ребра, ориентирани по четирите посоки на света. Копаеше се на пластове по 0.20–0.30 м едновременно в четирите сектора, от върха на могилата към основата й. Могилите бяха натрупани от глинесто-песъчлива пръст с примеси от керамични фрагменти. Установиха се два вида погребения: чрез трупоизгаряне в огнища в самата могила или извън нея и чрез трупополагане. Размерите на огнищата вариряха от 2–3 м. В центъра на двете могили не се откриха гробове, а се намериха в периферията им. Твърде възможно е самите могили да са кенотафи, а откритите гробове да са вторични.

Могила I (Ганчово тепе) (обр. 3) бе със запазени диаметри: при основата изток – запад 19.5 м, север – юг – 18 м. Тя бе обработвана и почти заравнена, използвана за пасбище. Източната й половина бе прорязана от малък напоителен канал, дълбок 1 м. В могила I бяха открити 3 гроба, два от тях извършени чрез изгаряне на тялото на покойника (№ 1 и № 2) и един чрез трупозаравяне, изграден с тегули (гроб № 3).

Гроб № 1. В югоизточния сектор на дълб. 0.30 м, на 2.5 м от южната ос и на 3.40 м от източната ос**.** Погребението бе извършено чрез трупоизгаряне извън могилата. Останките на покойника от недоизгорели кости, въглени и пепел са били събрани и поставени в периферията на могилата направо на естествения терен. Върху тях бяха нахвърляни даровете. Гробният инвентар се състои от силно фрагментирани съдчета с липсващи части, разхвърляни на площ от 1.5/ 1.5 м. Възстановени бяха 6 съдчета:

1. Паница, глинена (табло 1_1), с форма на част от сфера; стените наклонени навън, устието с леко удебелен и заоблен ръб, подчертан с тясна врязана линия отвътре, равно дъно върху ниско пръстеновидно столче. По средата, върху вътрешната страна, вдълбана линия. Изработена от добре пречистена глина с примес от дребен пясък, с бежов цвят; покрита с червено-кафяв лак без блясък, на места опадал. Размери: вис. 0.035 м, деб. 0.005 м, диам. на устието 0.195 м, на дъното 0.065 м. Реставрирана (инв. № А–1292).

2. Паничка, плоска, глинена (табло 1_2), със слабо изразена сферична форма с наклонени навън стени и с косо отрязан и леко заострен ръб на устието, подчертано с тясна врязана линия отвътре, а отвън с плитък жлеб. Дъното с ниско пръстеновидно столче, по средата пъпка. Отвътре на дъното вдлъбната линия. Изработена от добре пречистена глина с примеси от дребен пясък и слюда с червен цвят. Покрита с кафяв до сиво-кафяв лак, без блясък, на места опадал. Размери: вис. 0.044 м, деб. 0.006 м, диаметър на устието 0.14 м, на дъното – 0.05 м. Реставрирана (инв. № А–1299).

3. Паничка, глинена, плоска с форма на част от сфера. (табло 1_3). Към устието стените завити нагоре, с хоризонтално отрязан и заоблен ръб на устието, подчертан с тясно врязана линия отвътре. Равно дъно с ниско пръстеновидно столче. Около дъното отвътре с релефен ръб. Изработена от фина глина, покрита със сив лак, запазен на места, без блясък, със сиво-бежов цвят. Размери: вис. 0.025 м, деб. 0.004 м, диам. на устието 0.145 м, на дъното 0.06 м. Реставрирана (инв. № А–1303).

4. Паница, плитка (табло 1_4), с конусовидно тяло, с издаден навън хоризонтален ръб на устието. Малко вдлъбнато дъно с ниско плътно столче. Изработена от недобре пречистена глина с примес от дребен пясък и слюда, червено-кафяв цвят със сиво-черна ангоба отвътре, на места опадала. Размери: вис. 0.035 м, деб. 0.005 м, диам. на устието 0.175 м, на дъното 0.06 м. Повече от половината липсва. Реставрирана (инв. № А–1300). Този тип па-

ница Кабакчиева отнася към Вариант 2 на сивата и сиво-черната керамика, работена на ръка и широко разпространена в Родопската област през периода IV–VI в. (Кабакчиева 1986: 28, обр. 23, таб. 40. № 461).

5. Чаша, глинена, с две дръжки (табло 1_5), със сферична конусовидна форма на тялото, отвесен и профилиран ръб на устието, с малки дъговидни отвесни дръжки; с елипсовидно напречно сечение; малко конкавно дъно върху ниско пръстеновидно столче, по средата малка пъпка. Изработена от фина глина с примеси от песъчинки и слюда, с бежов цвят. Лакът е некачествен със сиво-кафяв цвят. Украса от две врязани тесни линии под устието отвън. Размери: вис. 0.06 м, деб. 0.003 м, диам. на устието 0.09 м, на дъното 0.03 м. Реставрирана (инв. № А–1297).

6. Стомна, глинена, малка (табло 1_6), почти цяла, липсват само дръжката и устието. Тялото със сферична форма, шийката цилиндрична, запазена само част от нея. Върху раменната част на шийката личат следи от основите на дръжката; с малко дъно и ниско пръстеновидно столче, леко конкавно; изработена е от добре пречистена глина с примеси от дребен пясък и слюда, кафяв цвят, лакът почти изтрит. Размери: запазена височина 0.085 м, деб. 0.003 м, максимален диам. на тялото 0.075 м, диам. на шийката 0.001 м (вътрешен), диам. на дъното 0.035 м. Реставрирана (инв. № А–1302). Подобни стомни са известни от вилата при Ивайловград (Кабакчиева 1986: таб. 21, № 282), Пловдив (Дякович 1930: 201, обр. 13), Свиленград (Герасимов 1946: 183), Девня (Минчев, Георгиев 1979: 109, таб. 14, 1) и др. Тези стомнички Г. Кабакчиева отнася към Тип I, Вариант 2 и ги датира към II–IV в. (Кабакчиева 1986).

Гроб № 2. В североизточния сектор на дълбочина 0.30 м, на 1.40 м от източната ос и на 4.70 м от северната се откри главното погребение, извършено в огнище с размери 2/1.50 м. Огнището бе изпълнено с много въглени, пепел и недогорели кости. Върху него на няколко групи бяха нахвърляни даровете на покойника, предимно керамика (обр. 4). Едни от съдовете бяха с устията нагоре, а други – похлупени. Някои от тях наредени по 3–4 един в друг. Съдовете бяха силно фрагментирани и бяха възстановени само 16 от тях. Най-многобройни бяха чашите.

Гробен инвентар:

1. Чаша, глинена с две дръжки (табло 2_1), подобна на чаша № 5 от гроб № 1 на могила I, със сферично-конусовидно тяло, отвесен профилиран ръб на устието, с малки отвесни дръжки с елипсовидно напречно сечение, малко конкавно дъно върху ниско пръстеновидно столче. Изработена от добре пречистена, с примеси от дребни песъчинки и слюда глина, с кафяв цвят. Лакът е некачествен, със сиво-кафяв цвят. Украсена с две врязани линии под устието. Размери: вис. 0.58 м, деб. 0.005 м, диам. на устието 0.095 м, на дъното 0.03 м. Реставрирана (инв. № А–2030).

2. Чаша, глинена с две дръжки (табло 2_2). Подобна на горната, сив цвят и сиво-черен некачествен лак. Размери: вис. 0.058 м, деб. 0.004 м, диам. на устието 0.093 м, на дъното 0.03 м. Реставрирана (инв. № А–2031).

3. Чаша, глинена с две дръжки (табло 2_3), като горната. Със сиво-черен цвят, покрита с черен некачествен лак. Размери: 0.065 м, деб. 0.003 м, диам. на устието 0.095 м, на дъното 0.027 м. Реставрирана (инв. № А–2032).

4. Чаша, глинена с две дръжки (табло 2_4), като горните чаши; със сиво-черен цвят и некачествен лак, опадал на места. Размери: вис. 0.056 м, деб. 0.003 м, диам. на устието 0.09 м, на дъното 0.027 м. Реставрирана (инв. № А–1298).

5. Чаша, глинена с две дръжки (табло 2_5) като горните чаши. С кафяво-черен цвят, покрита с червен лак без блясък, на места опадал. Размери: вис. 0.063 м, деб. 0.004

м, диам. на устието 0.09 м, на дъното 0.03 м. Реставрирана (инв. № А–1296).

6. Чаша, глинена с две дръжки (обр. 5, табло 2_6). Като горните чаши. Червен цвят, покрита с червен без блясък лак, на места опадал. Размери: вис. 0.065 м, деб. 0.003 м, диам. на устието 0.105 м, на дъното 0.035 м. Реставрирана (инв. № 2039).

7. Чаша, глинена без дръжки (табло 2_7). Полусферична форма на тялото с прав заобле навътре ръб на устието. Украсено по периферията отвън и отвътре с по една врязана концентрична линия; с малко конкавно дъно, върху ниско пръстеновидно столче. Изработена от фина глина с кафяв цвят и тъмносив некачествен лак без блясък. Реставрирана (инв. № А–1304).

Чашите са едни от най-масово представените форми сред керамиката не само в този некропол, но и в цяла Тракия[6] и Мизия (Тончева 1962: 4, 55, обр. 1_6; Султов 1969: 4, 20; Дремзисова 1960: 10, обр. 16) през периода II–IV в. Подобни чаши са откривани и в Румъния (Popilian 1976: 104–105, табл. 52) и в Унгария (Faler 1877: 39, pl. 29).

8. Паничка, плоска, глинена, със слабо изразена сферична форма, наклонени навън стени и с косо отрязан и леко заострен ръб на устието; подчертано с тясна врязана линия отвътре, а отвън с плитък жлеб; конкавно дъно с ниско пръстеновидно столче, по средата изпъкнало. Изработена от добре пречистена глина с примеси от дребен пясък и слюда, с червено-кафяв цвят, покрита с червено-кафяв лак без блясък, на места опадал. Запазена само ¼ от паничката. Размери: вис. 0.035 м, деб. 0.005 м, диам. на устието 0.14 м, диам. на дъното 0.56 м. Реставрирана (инв. № А–2036) (табло 3_8).

9. Паница, глинена (обр. 7, табло 4_9), плоска, със слабо изразена сферична форма. Стените завити нагоре. С косо отрязан и леко заобле ръб на устието, подчертано с тясна врязана линия отвътре, с равно дъно, ограничено с плитка врязана линия. Широко пръстеновидно столче, украсено с врязан и щемпелуван орнамент, в центъра на дъното във вид на пет десетлистни розети. Изработена от добре пречистена глина с примеси от дребни камъчета и слюда със сив цвят, недобре изпечена, покрита със сиво-черен лак без блясък, на места опадал. Размери: вис. 0.03 м, деб. 0.008 м, диам. на устието 0. 205 м, диам. на дъното 0. 152 м. Реставрирана (инв. № 1301).

10. Паница, глинена (обр. 8, табло 4_{10}) със сферично тяло със завити навън до изправени в горната част стени. С хоризонтално отрязан и леко удебелен ръб на устието. Равно дъно върху ниско пръстеновидно столче. Изработена от добре пречистена глина с примеси от дребни песъчинки и слюда. С кафяво-бежов цвят, покрита със сиво-черен лак без блясък, на места опадал. Отвътре, в центъра на дъното украсена от две плитко вдлъбнати концентрични окръжности, в средата щемпелът във вид на стъпало с изобразени пръсти, а петата с врязани успоредни помежду си линии. Размери: вис. 0.035 м, деб. 0.006 м, диам. на устието 0.20 м, диам. на дъното 0.09 м. Реставрирана (инв. № А–2027).

11. Паница, глинена, дълбока, малка (обр. 6, табло 3_{11}), с конусовидно тяло, наклонена навън стена с хоризонтален заобле ръб на устието с плитко вдлъбната линия отвътре и отвън, равно дъно. Глината добре пречистена с малък примес от пясък и слюда, с кафяво-черен цвят, покрита отвътре и отвън с черен лак. Размери: вис. 0.05 м, деб. 0.005 м, диам. на устието 0.12 м, диам. на дъното 0. 04 м. Реставрирана (инв. № А–1293). Подобни дълбоки панички са откривани в некропола при Меричлери (Аладжов 1965: обр. 28_9, таб. Д $VI_{7,2}$), във вилата край Ивайловград (Кабакчиева 1986: 28), в Родопската област през периода IV–VI в. (Кабакчиева 1986: 28).

12. Стомна, малка, подобна на № 6 от

гроб № 1, могила I (табло 3_{12}). Липсват дръжката, шийката и устието. Тялото със сферична форма. Малко дъно, с ниско пръстеновидно столче, леко конкавно. Над него отвън с врязана линия. Върху раменната част на съда следа от основата на дръжката. Изработена от добре пречистена глина с дребни примеси от слюда. Червено-кафяв цвят, лакът изтрит. Размери: вис. 0.46 м, диам. на тялото 0.063, диам. на дъното 0.028 м. Реставрирана (инв. № А–1305).

13. Паница, глинена, плитка (табло 4_{13}), със слабо изразена сферична форма с наклонени навън стени. Устието с широка периферия, украсено с две врязани успоредни помежду си линии и с един израстък във вид на пъпка. От вътрешната страна на периферията има украса от врязани коси резки, под тях един ред ямички. Дъното плоско с пръстеновидно столче. Глината недобре пречистена и изпечена с дребни примеси от песъчинки и слюда, кафяво-червен цвят. Лакът изтрит. Запазени само 8 парчета от паницата. Размери: вис. 0.07 м, деб. 0.006 м, диам. на устието 0.26 м, шир. на периферията 0.02 м, диам. на дъното 0.095 м. Реставрирана (инв. № А–2067).

14. Паница, глинена, плитка, подобна на № 13. Силно фрагментирана, от която съединени само 10 фрагмента. Украсена с щемпелуван орнамент по периферията и с чашковидни израстъци, сив цвят. Не може да се реставрира (инв. № А–2033).

15. Паница, глинена, подобна на № 9 (обр. 9; табло 4_{15}), със слабо изразена сферична форма, стените завити нагоре с косо отрязан и леко заоблен ръб на устието, подчертано с плитка врязана линия отвътре и отвън. С равно дъно, ограничено с 2 плитко врязани линии и широко пръстеновидно ниско столче. Украсена е с врязан и щемпелуван орнамент. В центъра на дъното има пет розети. Изработена е от добре пречистена глина с примеси от пясък и слюда, с кафяво-червен цвят, недобре изпечена, покрита със сиво-черен лак без блясък, на места опадал. Размери: вис. 0.05 м, деб. 0.008 м, диам. на устието 0.28 м, диам. на дъното 0.145 м. Реставрирана (инв. № 2028).

16. Паница, глинена, плитка (обр. 10; табло 4_{16}). С форма на част от сфера с дъговидно извити нагоре стени. Издаден навън хоризонтален ръб на устието, хоризонтално дъно и ниско пръстеновидно столче. Отвътре дъното украсено с врязан и щемпелуван орнамент. В центъра две плитки концентрични окръжности. Наоколо редуващи се два реда стъпковиден орнамент и един ред във вид на розети, и един ред пак пъпки. По ръба на устието две врязани успоредни линии и три фигурки на бюстове на жени. Изработена от добре пречистена глина с примеси от слюда, неравномерно изпечена и придобила кафяво-червен, на места бежово-син цвят. Лакът некачествен, със сиво-червен цвят, без блясък, опадал. Размери: вис. 0.05 м, деб. 0.004 м, диам. на устието 0.26 м, шир. на перваза 0.02 м, диам. на дъното 0.09 м, деб. 0.05 м. Реставрирана (инв. № А–1306).

17. Нож, железен, триъгълен, едноостър (обр. 11). Върхът на шипа отчупен. Размери: дълж. 0.12 м, шир. 0.02 м. Силно корозирал, почистен. Такива ножчета са откривани в некропола при Меричлери (Аладжов 1965: обр. 18_6) и в светилището при с. Варвара, Пазарджишко (IV в.) (Цончев 1941: 71, обр. 16) и др.

18. Откри се още един железен предмет, силно разложен, поради което не може да се определи неговата форма и предназначение.

Гроб № 3. В югозападния сектор на дълб. 0.50 м, на 3,80 м от западната ос и на 1,20 м от южната ос. Гробът е бил изграден с големи плоски керемиди, ориентирани югозапад – североизток. В основата му по дължина бяха поставени 3 броя тегули с лицето нагоре, а встрани по няколко камъка. Върху тях е бил

положен индивидът, а отгоре покрит също с тегули. Керемидите са с размери 0.60/ 0.38/ 0.45 м, но силно разтрошени. Гробът е дълъг 1.80 м и широк 0.40 м (обр. 12). Костите са почти изгнили и запазени само част от ребрата и ключиците, а върху тях се намери една бронзова тока на колан (обр. 13). Подобни токи са намерени в могила № 2 при с. Кирило-Методиево (Свети Кирилово) (Герасимов 1946: 182, обр. 67), могилата Мушовица при Дуванлий, Пловдивско (Филов 1934: 82, обр. 102), могилата при Ивайловград (Младенова 1971: 4, 45, обр. 6_a), в крепостта на гр. Перник (Любенова 1981: 177, обр. 119_7), датирани в IV в. Следователно можем да приемем, че тази тока има същата датировка. Токата е с кръгла форма и диам. 0.03 м. Направена е от дебела пластинка, на лицето с четири врязани концентрични окръжности, запълнени две по две с коси нарези, в центъра с дупчица. Гробът е гладък. По краищата са разположени кръстовидно три заоблени издатъка, по средата с дупчици за закрепване към колана и правоъгълен издатък напред, дълъг 0.035 м и широк 0.007 м, който прави ухо за халката (външен диам. 0.025 м, вътрешен 0.02 м), която е четириръбеста. Езичето липсва (инв. № 1327).

Подобни гробове, градени с керемиди-тегули, са откривани и в други могили като тази при с. Меричлери – могила II, гроб № 8 (Аладжов 1965: 91), при с. Аканджиево, Пазарджишко – могила 12, гроб № 27 (Гиздова, под печат), датирани от III–IV в. По начина на погребване и намерената тока за колан можем да приемем за датировка на този гроб IV в.

Могила II, или Динчанската могила, се намира на 20 м северозападно от могила I. Тя бе висока 0.80 м, с диаметри при основата изток – запад 13 м и север – юг 10 м. И тази могила в миналото е била обработвана, поради което пръстта й е била разнесена и е добила елипсовидна форма. До започване на разкопките тя бе обрасла с храсти и тръни.

В могила II открихме три погребения (обр. 14), от които две вторични, извършени чрез трупополагане, и едно главно (гроб № 3) – чрез трупоизгаряне.

Гроб № 1. В северозападния сектор на дълб. 0.25 м, на 1 м от западната ос и на 0.40 м от северната ос. Ориентиран е югозапад – североизток. Погребаният е бил поставен направо върху земята. Костите са силно разложени. По-добре е запазена само едната бедрена кост. Край него имаше няколко камъка и фрагменти от керамика. Без инвентар.

Гроб № 2. В североизточния сектор на дълб. 0.30 м, на 0.40 м от източната ос и на 3 м от северната ос. Ориентиран северозапад – югоизток. Индивидът е бил поставен направо върху земята. Костите са силно разложени. Запазени по-добре са само двете бедрени кости. Без инвентар. Този гроб се откри над първичното погребение (гроб № 3) в югозападния му край.

И двете погребения са вторични, подобни на тези, намерени в могилите при с. Аканджиево, Пазарджишко, които се датират от III–IV в. (Гиздова, под печат).

Гроб № 3. В североизточния сектор на могилата на дълб. 0.75 м, на 0.70 м от източната ос и на 3.60 м от северната ос. Погребението е извършено чрез трупоизгаряне на самото място, в огнище с размери 2/3 метра. Върху огнището на няколко места бяха нахвърляни гробните дарове, предимно керамика:

1. Паница, глинена (табло 5_1) с форма на част от сфера, към устието стените завити нагоре, ръбът хоризонтално отрязан, леко заоблен. Под устието една плитко вдлъбната линия, оформяща ръба. Дъното плоско, ограничено с вдълбана линия, с пръстеновидно столче. Изработена от пречистена глина с примеси от пясък и слюда. Кафяв цвят. Лакът със сиво-кафяв цвят, опадал. Размери: вис. 0.035

м, деб. 0.005 м, диам. на устието 0.185 м, диам. на дъното 0. 065 м. Реставрирана (инв. № А–2040).

2. Чаша, глинена (табло 5_2) с две дръжки, подобна на чашите от могила I, гроб № 1 и 2. Изработена от много добре пречистена глина, бежова, със сиво-черен лак без блясък. Размери: вис. 0.06 м, деб. 0.004 м, диам. на устието 0.09 м, диам. на дъното 0.03 м. Реставрирана (инв. № А–2038).

3. Фрагмент от друга чаша, подобна на горната, но с червен цвят.

4. Част от глинен дебелостенен съд (табло 5_3). Запазена само горната част. С право устие с диам. 0.215 м, деб. 0.01 м. С две хоризонтални езичести дръжки, прищипнати два пъти; под устието украсен с релефна лента с дълбоки коси нарези. Кафяв цвят. Липсва поголямата част от дъното (инв. № 2037).

5. Фрагменти от две глинени гърнета с три симетрично разположени вертикални дръжки, с овално сечение, със заоблено разширено тяло и къса цилиндрична шийка. Едното гърне е с издаден навън устиен ръб, а другото – с профилуван малко завит навътре ръб на устието. Изработени от много добре пречистена глина с червен цвят. Не могат да се реставрират.

6. Намерени бяха два глинени капака за гърнета с конусовидна форма и с цилиндрични дръжки. Долният край е заоблен и завит навътре, за да прилепва по-плътно към съда. Единият (обр. 15_1; табло 5_6) е висок 0.055 м и с диам. на основата 0. 145 м, и диам. на дръжката 0. 044 м. (инв. № 1295). Другият (обр. 15_2) е висок 0.05 м, диам. на основата 0.125 м и диам. на дръжката 0.04 м. Реставриран (инв. № 1294). Такива капаци са откривани както у нас (Кабакчиева 1986: таб. 43), така и в други страни (Robinson 1959: Tabl. 14, K 86088, Tabl. 14, K 107, Tabl. 14, K 115), датирани II–V в.

7. Част от глинена цедка. Вътрешността й е разчленена с релефни окръжности, между тях отвори-дупчици, с конусовиден израстък в центъра; отчупена. Размери: диам. на дъното 0.083 м, сиво-кафяв цвят (инв. № 2029).

Намерени бяха в огнището и други фрагменти от типа на римската керамика, които не можеха да се възстановят.

* * *

Погребалните практики при некропола в м. Сухия саз при с. Величково, Пазарджишко, повтарят тези на другите некрополи в страната от римската епоха (II–IV в.). Погребенията в този некропол са извършвани по два начина: чрез трупоизгаряне и трупозаравяне. От общо 6 погребения (по три в могила), три са извършени чрез изгаряне на трупа (две в могила I и едно в могила II) и три чрез заравяне на трупа (едно в могила I и две в могила II). Видно е, че и двете практики на погребване са прилагани и при двете могили, като през IV в. почесто се среща трупозаравянето, и то при вторичните погребения. Това ни дава основание да предполагаме, че докато е съществувало селището, могилите са използвани и през IV в. за вторични погребения.

Погребението чрез изгаряне на трупа е ставало по два начина. Единият случай е при главните погребения, които са ставали на самото място върху естествения терен (гроб № 2 на могила I и гроб № 3 на могила II). След изгарянето на индивида, върху огнището са нахвърляни гробните дарове – съдовете (на групи). После е бил натрупван могилният насип.

В другия случай при вторичното погребение (гроб № 1 на могила I) изгарянето е станало извън могилата, а останките на покойника са били събрани и заровени плитко на повърхността на могилата (дълб. 0.30 м), като върху тях са били нахвърляни няколко съда.

При трупозаравянето индивидът е бил полаган направо върху повърхността на могилата, без оформяне на гроб. Само един от трите гроба е бил оформен с керемиди-тегу-

ли (гроб № 3 на могила I). Ориентацията им е различна. Поради разбъркване на костите положението на ръцете не може да се установи. Всички са без инвентар с изключение на гроба с тегули, където се откри бронзовата тока за колан.

Насипването на могилите е ставало с еднороден насип от близката околност, но поради постоянната обработка на могилите покъсно насипът е бил разнесен и могилите са придобили елипсовидна форма.

* * *

Датирането на некропола се базира най-вече на керамиката. Липсват монети или характерни предмети, които могат да ни улеснят в това отношение.

Повечето от съдовете са от сивата или сиво-кафявата до сиво-черната керамика, работена на грънчарско колело. Те са предимно паници, чаши и само две малки стомнички. Глината не е добре пречистена, както при червенолаковите съдове. Тя е с примеси от песъчинки, слюда, а при някои и с малки камъчета. Съдовете не са изпечени равномерно и затова са добили различни нюанси – от червенокафяв, сив до сиво-черен цвят. Лакът им е без блясък, на места опадал. Повечето от съдовете са без украса. Украсата им е обикновено с врязани хоризонтални прави линии, върху ръба на устието или в горната част на тялото отвътре, понякога и отвън. Само четири от паниците правят изключение. Това са паници №№ 9, 10, 15, 16 от гроб № 2 на могила I. При тях, освен врязаните хоризонтални прави линии, е използван и щемпелуван орнамент във вид на стъпала (стъпки), розети, кръгове, а при паница № 16 по ръба на устието има 3 женски фигури-бюстове. Тази украса е имитация на източната terra sigillata. Тя не може да се определи като вносна. Вероятно тази керамика е била изработена в някакво местно ателие и затова формите, които има, както и украсата й носят белезите на традиционното тракийско керамично производство. Даже се откриха и фрагменти от типа на местната груба дебелостенна керамика, работена на ръка с релефна украса (гроб № 3, могила II).

Изобщо откритата в некропола керамика повтаря формите на съдовете от римската епоха. Тя не се различава от тази в Тракия и Мизия, произвеждана в провинциалните центрове през периода II–IV в. Направените паралели в текста потвърждават това.

Другите предмети, макар и малко, желязното ножче от гроб № 2, могила I, под № 17, се среща от I–IV в., а бронзовата тока от гроб № 3, могила I, е от IV в.

Всичко това ни дава основание да заключим, че разкопаният некропол в местността Сухия саз при с. Величково е съществувал сравнително дълго време – II–IV в.

Извършените археологически разкопки на некропола при с. Величково, Пазарджишко, ни позволиха да установим погребалните практики на това население в този район, който не е бил проучван дотогава, и да се обогатим с нови материали, предимно сивата тракийска керамика, която не е вносна и може би е била работена в някое местно ателие на този край.

БЕЛЕЖКИ

[1] Гиздова и В. Мацанова от ИМ – Пазарджик, тук е била намерена глинена чаша (ОФ–А № 2019).

[2] *Гиздова, Н*. Непубликувани материали.

[3] Във връзка с новооткритото селище през 1966 г. бе назначена от АИМ при БАН – София комисия в състав: Ал. Милчева – н.с. при АИМ, Д. Джонова от НИПК –

София и Н. Гиздова от ИМ – Пазарджик, която излезе с предложение да бъдат разкопани незабавно двете могили, а площта на селището засега да бъде изключена от площите на оризовата система и засята с такива селскостопански култури, които да не засегнат останките от античното селище.

[4] Монетите са определени от проф. Тодор Герасимов.

[5] Разкопките се проведоха през м. юни 1966 г. под ръководството на Н. Гиздова – тогава директор на Народния музей – Пазарджик.

[6] *Велков* 1937: 150, обр. 141; 161, 153; *Миков* 1934: 110, обр. $97_{б}$, $98_{а}$; Аладжов 1965: 94, обр. 15_{5} и табл. А $III_{3,2}$; 95, обр. 15_{7} и табл. А $III_{4,2}$; 96, обр. 18_{5} и табл. А $III_{9,3}$; *Ваклинова* 1972: 152–153, обр. $6_{а,б}$; *Гетов* 1969: 1, 44, обр. 21; *Кабакчиева* 1986: 18, обр.15, таб. 17, № 238; обр. 16, табл. 17, № 239.

ЛИТЕРАТУРА

Аладжов, Д. 1965. Разкопки на трако-римски некропол при Меричлери. – ИАИ XXVIII, 103.

Батаклиев, И. 1969. Пазарджик и Пазарджишко. С.

Ваклинова, М. 1972. Късноантичен некропол при с. Беден, Смолянски окръг. – В: Родопски сборник, III, 152–153.

Велков, И. 1937. Разкопки около Мезек и гара Свиленград през 1932–1933 г. – ИБАИ II, 150.

Герасимов, Т. 1937. Находки от декадрахми на трако-македонското дерони. – ИБАИ XI, 249–257.

Герасимов, Т. 1938. Колективни находки на монети през 1937 и 1938 г. – ИБАИ XII, св. 2, 455.

Герасимов, Т. 1946. Археологически вести. – ИАИ XV, 183.

Герасимов, Т. 1946. Разкопки на могили при с. Свети Кирилово. – ИАИ XV, 182.

Гетов, Л. 1969. Тракоримски могилни погребения от Казанлъшко. – Археология № 1, 44.

Гиздова, Н. 1966. Новооткрито антично селище. – Септемврийско знаме (Пазарджик), № 47, 26 юни.

Гиздова, Н. Тракийски могилен некропол при с. Аканджиево, Пловдивско (под печат).

Дремзисова, Ц. 1960. Нови данни за икономиката на Долна Мизия през римската епоха. – ИНМК I.

Дякович, Б. 1930. Могилни находки от Пловдив. – ГПлНБМ, 201.

Кабакчиева, Г. 1986. Керамиката от вилата при Ивайловград, II–IV в. – Разкопки и проучвания, XV.

Любенова, В. 1981. Селището от римската и ранновизантийската епоха.– В: Перник, I. С.

Миков, В. 1934. Разкопки в Сакар планина. – ГНМ VI, 110.

Милчев, А., *П. Георгиев* 1979. Разкопки в Марцианопол през 1975 г. – ИНВМ 15 (30), 109.

Младенова, Я. 1971. Надгробна могила при Ивайловград. – Археология № 4, 45.

Мушмов, Н. 1914. Колективни находки на монети през 1891–1914 г. – ИБАД, 272.

Султов, Б. 1969. Новооткрит керамичен център при с. Хотница от римската епоха и старобългарската епоха. – Археология № 4, 20.

Тончева, Г. 1962. Римски некрополи от Толбухинско и Варненско. – Археология № 4.

Цончев, Д. 1941. Тракийското светилище при с. Варвара, Пазарджишко и старините в съседната околност. – ГПлБМ.

Faler, F. 1877. Roman cemeteries on the territory of Pecs (Sopianae). Budapest.

Popilian, G. 1976. Ceramica romana din Oltenia, Craiova, 104–105.

Robinson. H. 1959. Pottery of the Roman Period. Athenian Agora 5. Princeton.

Обр. 1. Железни предмети от тракийското селище в м. Сухия саз при с. Величково, Пазарджишко

Обр. 2. Общ вид на могилите

Обр. 4. Могила I. Огнището на гроб 2

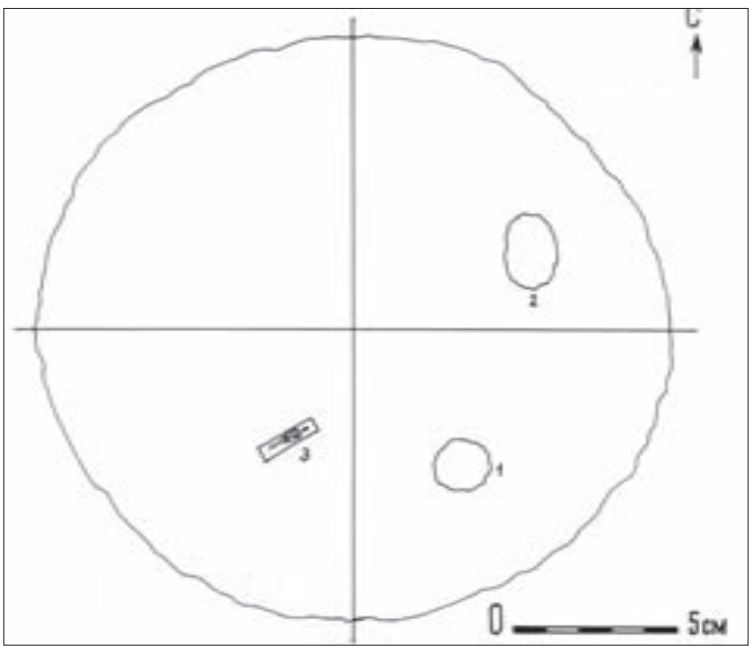

Обр. 3. План на Могила I с откритите гробове

Обр. 5. Могила I, гроб 2, № 6 (табл. 26) – чаша с две дръжки

Обр. 6. Могила I, гроб 2, № 11 (табл. 311) – дълбока сиво-черна паница

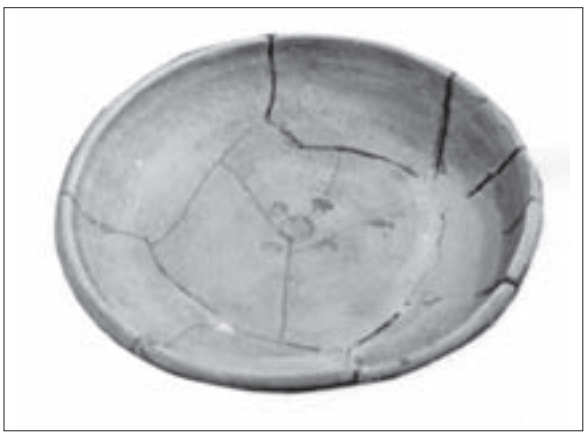

Обр. 7. Могила I, гроб 2, № 9 (табл. 49) – врязан и щемпелуван орнамент във вид на розети

Обр. 8. Могила I, гроб 2, № 10 (табл. 49) – глинена паница с врязан и щемпелуван орнамент във вид на стъпало

Обр. 9. Могила I, гроб 2, № 15 (табл. 415) – глинена паница с врязан и щемпелуван орнамент във вид на розети

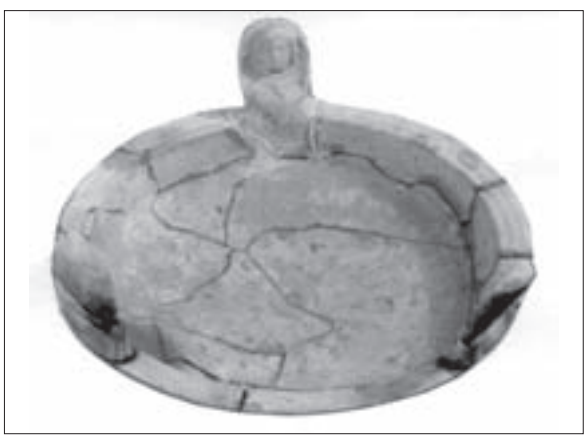

Обр. 10. Могила I, гроб 2, № 16 (табл. 416) – глинена паница с врязан и щемпелуван орнамент с три женски фигури-бюстове по ръба на устието

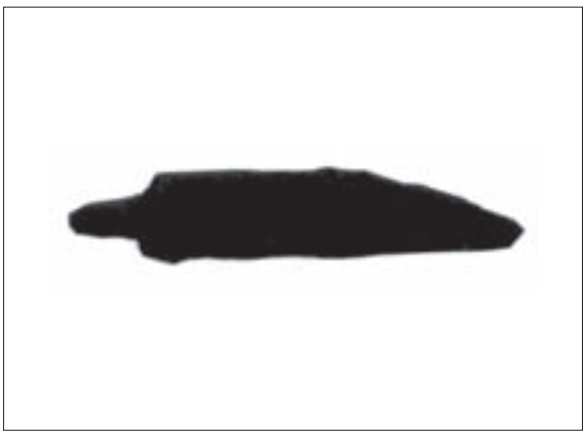

Обр. 11. Могила I, гроб 2. Желязно ножче

Обр. 12. Могила I, гроб 3.

Обр. 13. Могила I , гроб 3 – бронзова тока на колан

Обр. 15. Могила II, гроб 3 – глинени капаци

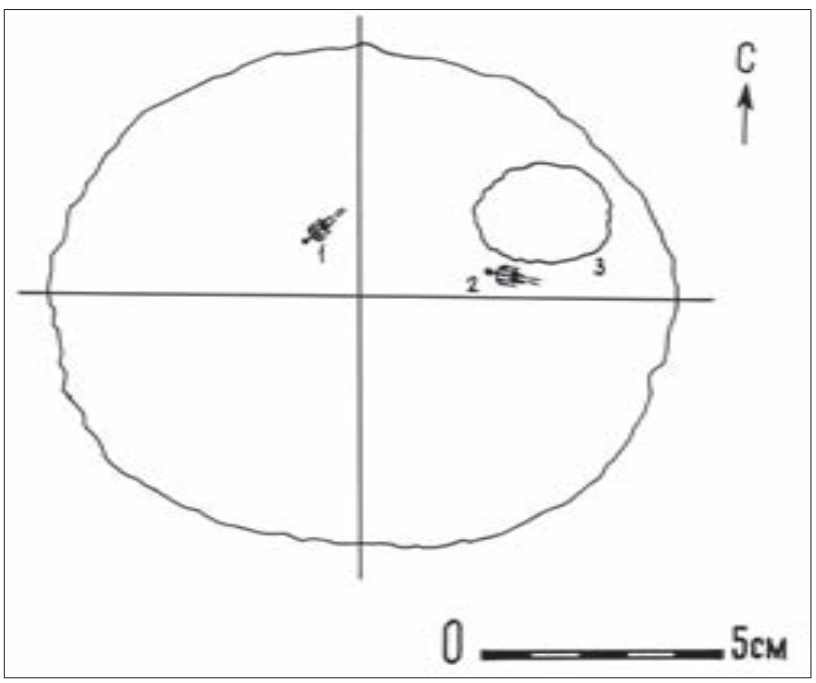

Обр. 14. План на могила II с откритите гробове

Могила I, гроб 1. Глинени съдове **Табл. 1.**

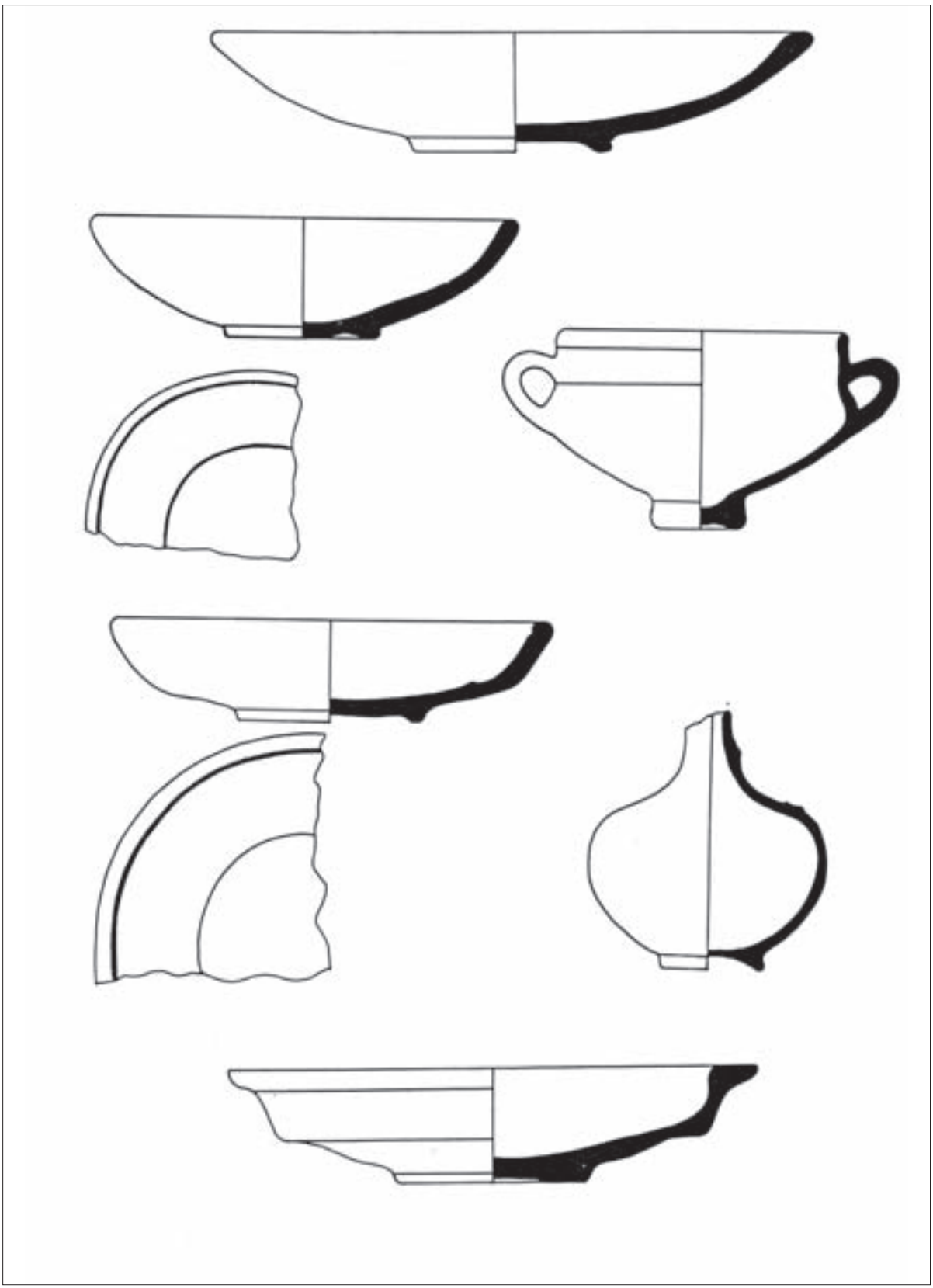

Могила I, гроб 2. Глинени чаши **Табл. 2.**

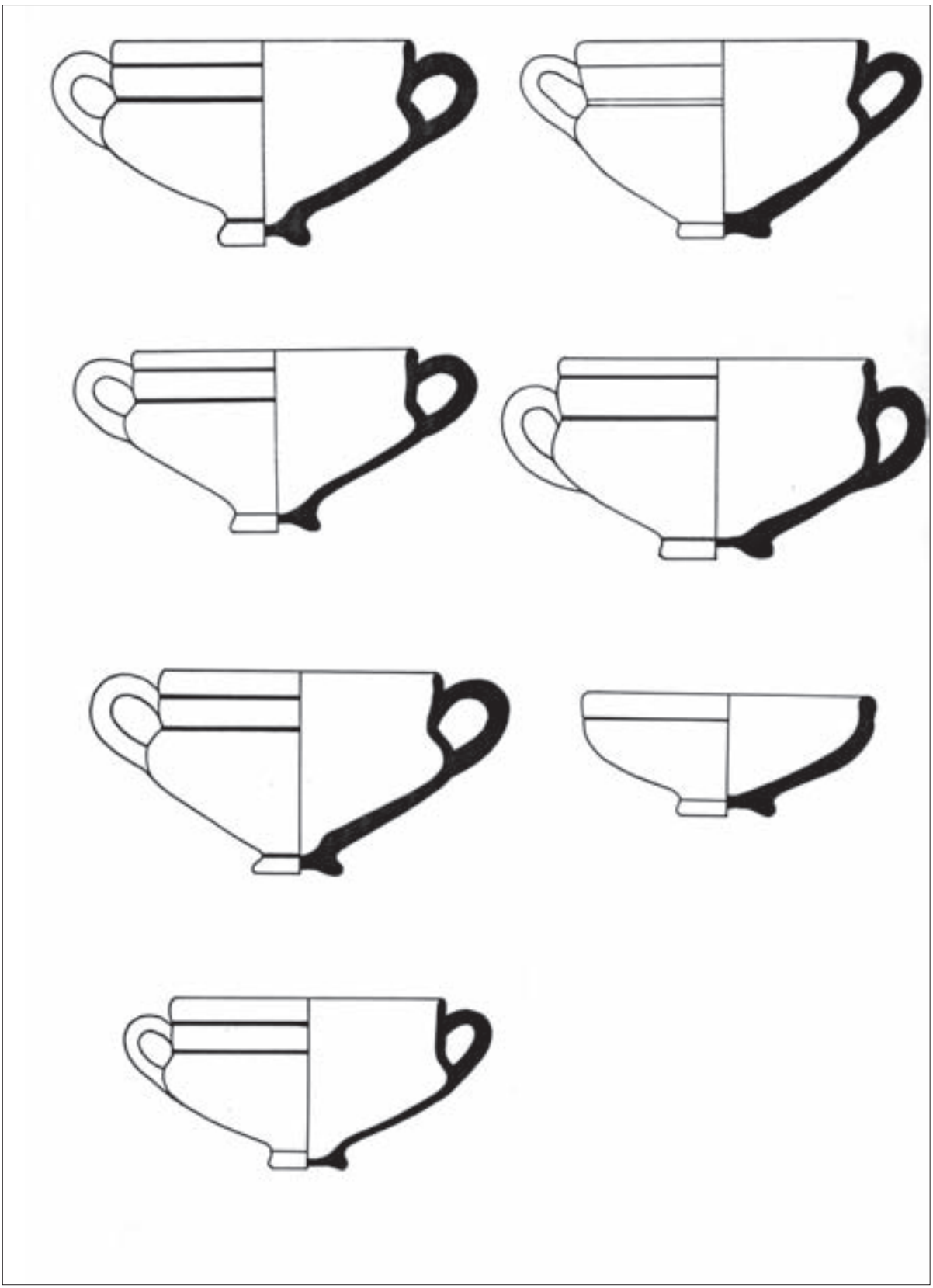

Могила I, гроб 2. Глинени съдове **Табл. 3.**

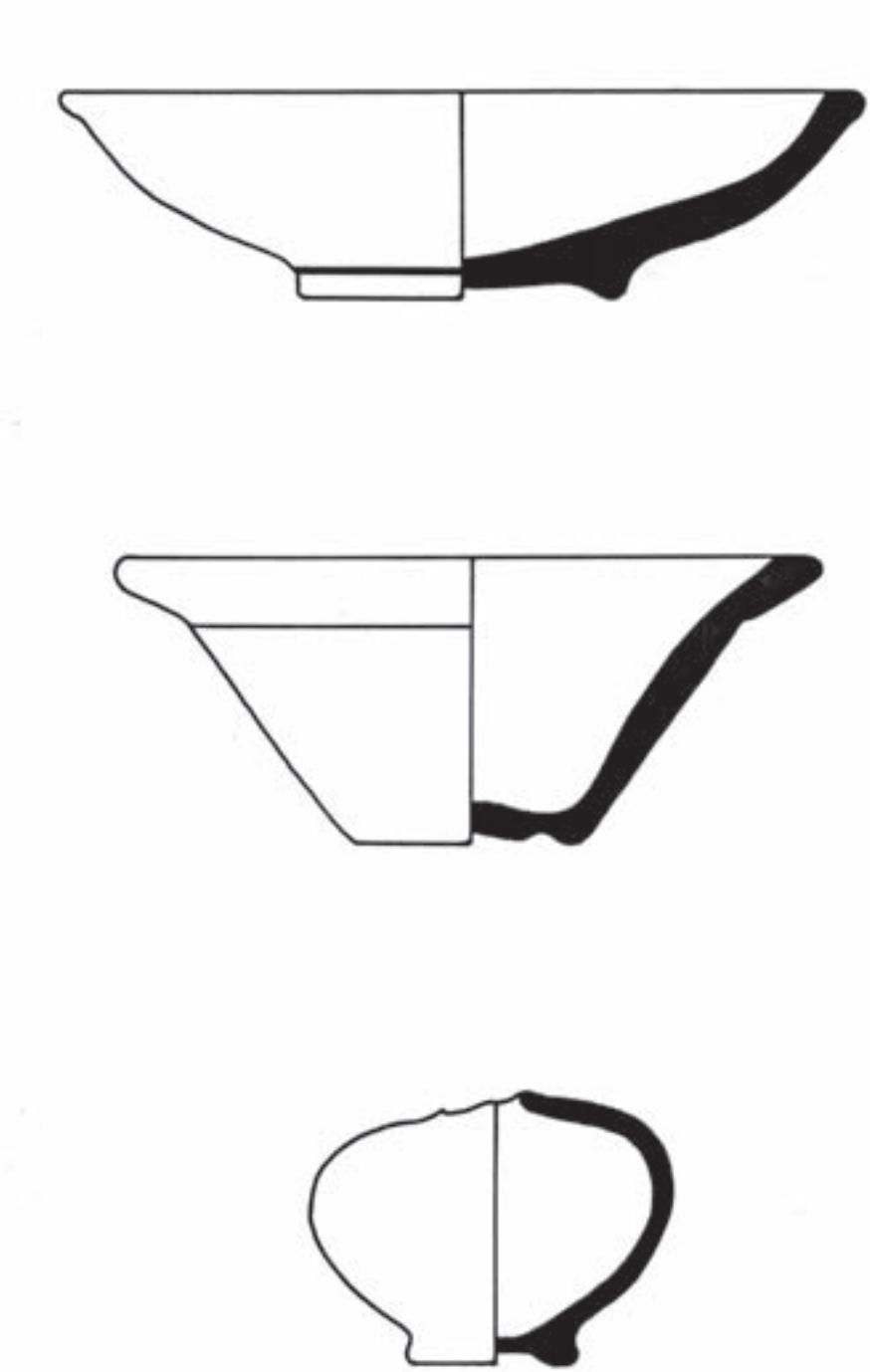

Могила I, гроб 2. Глинена паница с врязана и щемпелувана украса **Табл. 4.**

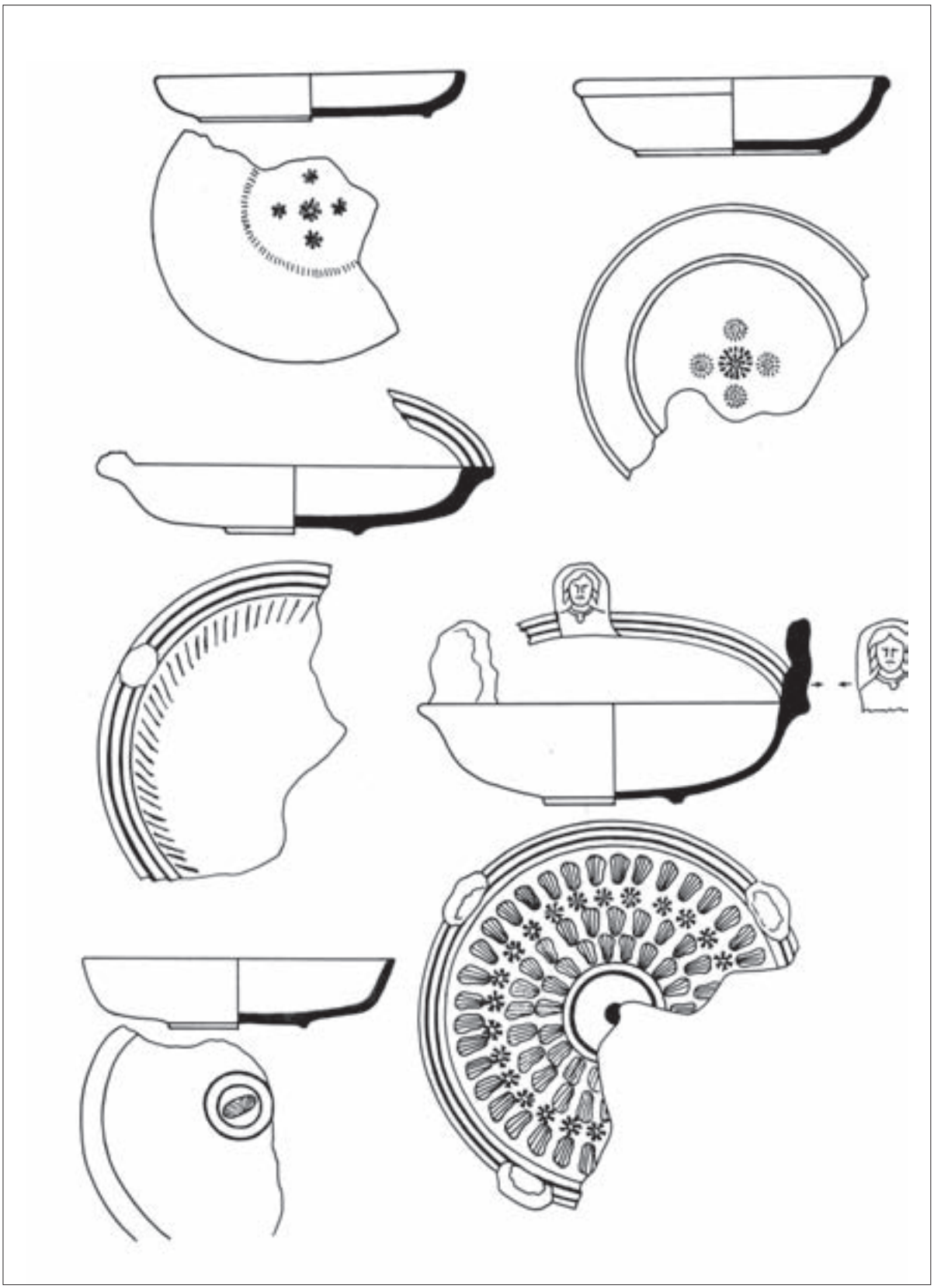

Могила II, гроб 3. Гробен инвентар **Табл. 5.**

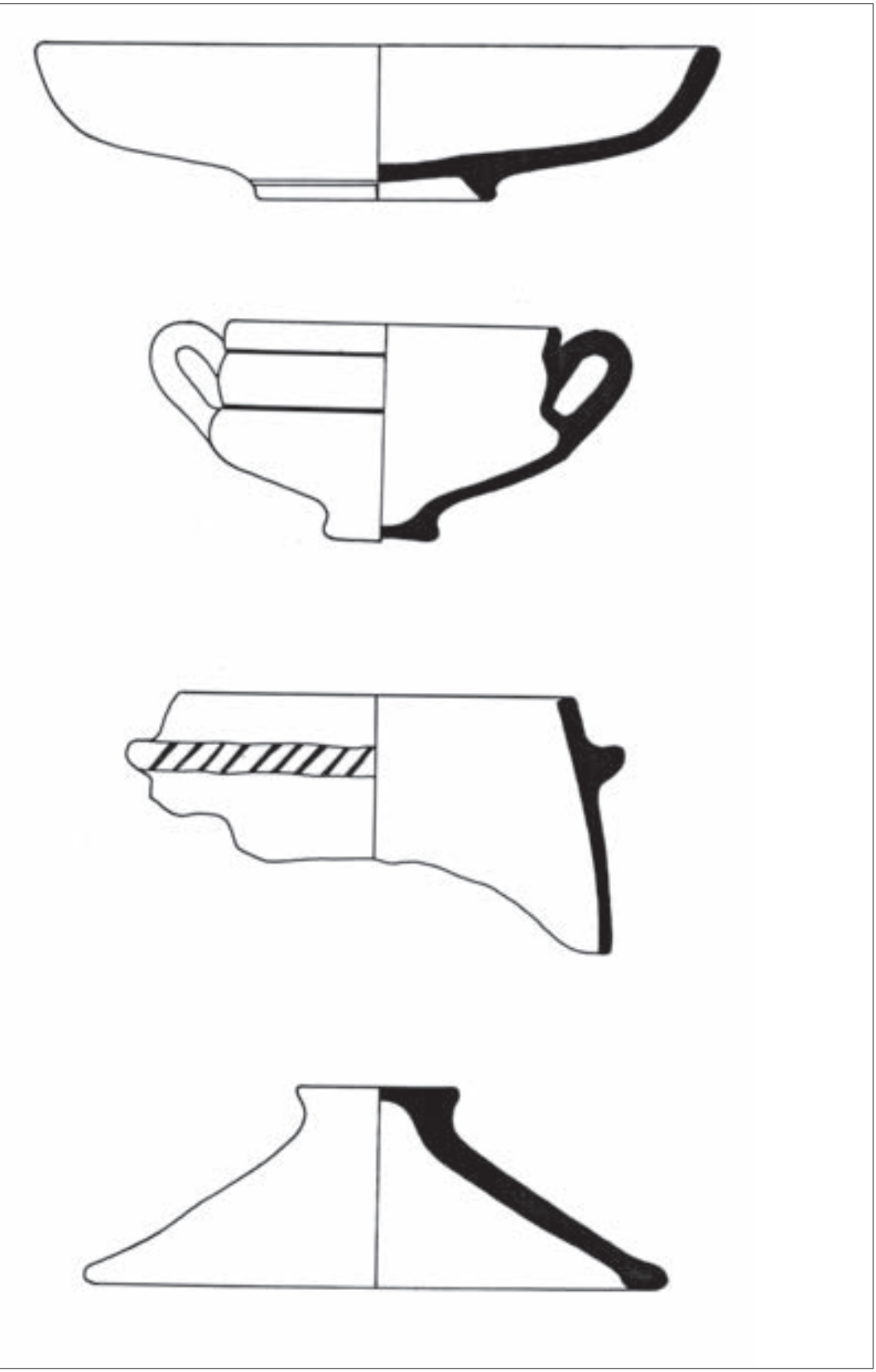

DIE THRAKISCHE GRABHÜGELNEKROPOLE UND DIE THRAKISCHE SIEDLUNG IN DER GEGEND "SUCHIJA SAS" IN DER NÄHE DES DORFES VELICHKOVO BEI PAZARDZIK

NEDYALKA GIZDOVA

(Zusammenfassung)

Die thrakische Grabhügelnekropole und die thrakische Siedlung befinden sich im Flur des Dorfes Velichkovo. Im Jhare 1966 unternimmt man Rettungsgrabungen der zwei von den Grabhügeln. Sie gehören zu einer groβen Siedlung aus der Römerzeit. Die Siedlung grabt man nicht. Bei der modernen Maschinenbearbeitung der Erde wurden die Fundamente vieler Bauten und Keramikscherben freigelegt. Man endeckt auch viele eisernen Nadel, Klammern von den Gebäuden, eiserne Werkzeuge, Geräte und Waffen, Münzen u.a. Nach den in der Siedlungsschüttung freigelegten zufälligen Befunden, der Keramik und besonders der Münzen datieren wir die thrakische Siedlung in die Römerzeit (II–IV Jh.).

Man untersucht die Grabhügelreste nur der zwei Grabhügel dieser Nekropole. Sie befinden sich an der nordwestlichen Siedlungsgränze. Im Grabhügel Nr1 wurden drei Gräber aufgedeckt. In den zwei Gräbern waren die Bestattungen mit Leichenverbrennung und in einem, aus flachen Dachziegeln gebauten Grab, wurde eine Leichenbestattung aufgedeckt. Im Grab Nr 1 legte man eine Bestattung mit Leichenverbrenung auβerhalb des Grabhügels frei. Die nicht vollkommen verbrannten Knochenreste der Begrabten, die Kohlen und die Asche wurden gesammelt und in die Grabhügelperipherie gerade auf den anstehenden Boden angelegt. Darauf sind die Grabbeigaben gestellt worden. Das Grabinventar besteht aus starkfragmentierten Tongefässen. Im nordöstlichen Teil des Grabhügels deckt man das Zentralbegräbnis (der Grab Nr 2) auf . Es wurde auf eine Feuerstelle durchgeführt. Sie ist mit Asche, Kohle und nicht vollkommen verbrannten Knochen aufgehāuft. Auf die Feuerstelle wurden die in einigen Gruppen eingeteilten Beigaben angelegt.Das ist vor allem starkfragmentierte Keramik. (Man restaurierte nur 6 Gefässe).Der Grab Nr 3 ist aus groβen Dachziegeln gebaut und ist nach der südwestlicen-nordöstlichen Richtung orientiert. Auf den Knochen findet man eine Schnalle. Nach dem Begräbnisritus und der Schnalle datieren wir den Grab in die 4. Jh.

Im Grabhügel Nr 2 deckt man drei Bestattungen auf. Zwei der Begräbnissen sind sekundär und mit Leichenbestattung. Das eine von der Begräbnissen ist primär und mit Brandbestattung auf demselben Platz. Auf die Feuerstelle wurden die Beigaben angelegt. Das ist vor allem Keramik. (Man restauriert 7 Gefässe aus der Römerzeit). Sie unterscheidet sich nicht von der Keramik, die man in der Provinzialzentren Mösiens und Thrakiens in der Zeitspanne von dem 2. bis zum 4. Jh. herstellt.

Daraus schliessen wir, daβ in der Nähe des Dorfes Velichkovo ergrabten Nekropole lange Zeit – von der 2. bis zur 4. Jh., existiert.

STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS
Supplementum IV (2005)
Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov

ВРЪЗКАТА ПАМЕТНИК – ИЗОБРАЖЕНИЕ ПРИ НАДГРОБНИТЕ ПЛОЧИ С КОННИЦИ ОТ ДОЛНА МИЗИЯ

ЗЛАТОЗАРА ГОЧЕВА

Поставянето на надгробни плочи е обичай, нехарактерен за тракийското население и появата им в провинция Долна Мизия обикновено свързваме с елементи на елинизация и романизация. Естествено най-рано те се появяват в земите на траките сред населението на Черноморското крайбрежие и ние можем да кажем, че са изключително свързани с гръцките градове колонии там и техните обитатели елини (Goceva 1994: 229–241; Гочева 2001: 169–176). Впоследствие в рамките на Римската империя и в тракийските земи прониква римското влияние и с процесите на романизация се явява обичаят на поставяне на надгробни плочи, особено в градовете с посилна романизация на местната административна и военна аристокрация.

Задачата, която си поставяме в това изследване, е да проследим развитието на надгробния релеф в провинция Долна Мизия, която, макар и доста периферна, все пак се числи към западния тип провинции на империята. Благодарение на редица особености на положението си и развитието й като гранична провинция в един доста дълъг период тя става седалище на няколко легиона и на помощни римски войски. По този начин тя получава елементи на по-силна романизация, особено в някои свои части. Тогава именно надгробният релеф тук се появява и търпи специфично развитие, което може да се проследи в регионалните му характеристики. Това, което особено ни интересува в случая, то е до каква степен в развитието на иконографската схема на тези римски паметници се открива и тракийско влияние, особено с появата на типични тракийски елементи в тях – най-вече изображение на т. нар. Тракийски конник, и до каква степен това може да се свърже директно с тракийския култ и предпочитанието към него, обвързано с някакво желание да се изрази по този начин тракийския произход на споменатите в надписите персонажи.

Въпросът за характера на надгробната плоча в провинция Долна Мизия, като част от римския надгробен релеф, основно е проучен от Д. Димитров (Димитров 1942). С този въпрос ние не смятаме да се занимаваме. Той ни интересува само доколко в него има основна римска схема и изисквания за този вид паметници и евентуално предпочитанията на самите погребани и техните роднини да покажат тракийския етнически произход или за някаква по-дълбока връзка в религиозен план с тракийските си представи при формирането на изображението върху тях. Това е един проблем, който отчасти поне може да се разреши, като се анализират биографичните и ономастични данни, които могат да се извлекат с подробен анализ на надписа, изписан на релефа. За Долна Мизия това е възможно, защото по-голямата част от надписите са латински и тези, които са на гръцки език са направени по-скоро върху римски модел и съ-

държат много детайли и подробности според римските изисквания.

Преди всичко прави впечатление, че разпространението на този вид паметници съвсем не е процентно много голямо и не може да се търси във всички части на провинцията. Можем да ги разпределим на няколко по-големи групи по местонамиране.

В най-западните части на Долна Мизия е известен само един паметник при с. Мокреш, районът на Монтана – обр. 1 (Димитров1942: 26, № 19), който се намира съвсем на границата на провинцията и може да се свърже поточно с паметниците на Горна Мизия. Плочата е много грижливо изработена – с широка рамка, изпълнена с лозов орнамент, като лозовите клони излизат от ваза в средата на най-долното поле на плочата. Надписното поле заема средната, най-голяма част. Отгоре завършва с триъгълен фронтон, обграден с по-тясна рамка, излизаща над триъгълното очертание на плочата. Изображението, разположено в най-горната част, в полето на фронтона, наподобява много изображение на Тракийски конник тип В – с вдигната нагоре ръка на конника, държаща копие, което не е изцяло изобразено. В краката му се вижда само куче като придружител, което повече напомня на гръцкия надгробен релеф. Латински надпис в надписното поле гласи:

D(is} M(anibus)
G(aius) Iul(ius) Aemilianus
vet(eranus) leg(ionis VII Cl(audiae)
vixit annis
LX mesibus X
diebus IIII Emil(ianus)
Vitalis m(iles) pret(orianus)
fil(ius) et Dudis fra(ter)
et Victor et
Iul(ius) et Ael(ius) fil(ii) kari(simo)
Patri bene me-
renti posueru-
nt

Според номинацията в него починалият е напълно романизиран или по-скоро римски гражданин с три имена. Посочен е като *veteranus legionis VII Claudiae.* Единият от синовете му има също две римски имена – *Emilianus Vitalis,* и е посочен като преторианski войник. Тримата други носят само по едно име, също римско. Обаче малко по-долу е споменат брат му само с едно име, и то тракийско или фригийско – *Dudis* (Detschew 1973: 151). Това е много обяснимо явление, тъй като надписът е датиран II–III в. В легионите от края на II в. вече влизат представители на местното население. Това вероятно е една тракийска фамилия – починалият и неговият син явно са служили в римската войска. Другите трима може би не са изпълнявали никакви длъжности, но вече са наречени с римски имена като израз на проникналото в семейството римско влияние. Романизацията на фамилията в този случай, въпреки римските имена, е не така силна, за да притъпи напълно чувството им за етнически произход, което личи и от изображението на конника във фронтона. Паметникът е поставен от синовете му.

Една сравнително по-голяма група надгробни паметници с изображения на конници е съсредоточена в малък район по течението на р. Искър – между Мездра и Луковит. В най-северната му част е открита една плоча при с. Чомаковци (Димитров 1942: 36, № 53) – обр. 2. Паметникът е продълговат, разделен на четири полета. Отдолу, в добре запазената част, е изобразена ваза, фланкирана от две пантери, разположени хералдически. Нагоре следва сравнително голям надпис. Над него в четвъртито поле е представена композиция – фигурите на мъж, жена и дете, доста повредени – личат само главите и краката им. Надясно от мъжа се откроява слабо още една фигура, вероятно на мъж, както може да се предвиди от размерите и непокритата глава. Най-отгоре, в правоъгълно поле, увенчано с

фронтон, е изобразена фигурата на конник в скок надясно. Във вдигнатата си нагоре дясна ръка той е държал копие, което не личи на плочата; в лявата, зад главата на коня, държи щит. Зад коня е изобразен слуга, а пред него – седнала женска фигура на стол с облегалка, облечена е с химатион, преметнат през главата й. Единият му край жената държи с лявата си ръка в жест на скръб. Под краката на коня е изобразен глиган, тичащ надясно. Въпреки много голямата прилика на това изображение с иконографията на Тракийския конник, все пак в случая имаме и някои елементи, които го отличават от него. Преди всичко фигурата на седналата жена с явен жест на скръб е нехарактерен елемент за оброчните релефи, също така и глиганът е представен в сцената като придружаващ конника, вместо срещу него, както трябва да е в ловната сцена. Надписът на латински гласи:

D(is) M(anibus)
Ziadinnio
pref(ecto) vehi(culorum) vix(it)
an(nis) LX, mil(itavit) an(nis).
XXXVI [e]t Aurel(iae)
Salviae vix(it) an(nis)
LXX. Hic sepulti sunt
Quarum memoria(m)
et tit(ulum) bene meri(tis) patri
<i> et matri Marcus Bitianus
prot(ector) domes(ticorum) fecit

Паметникът е поставен на един *praefectus vehiculorum,* който обаче носи само едно име – чисто тракийско: *Ziadinnius* (Detschew 1976: 186), докато съпругата му носи две имена, и двете римски – *Aurelia Silvia.* Но и това за тази епоха е съвсем нормално. Паметникът е поставен от сина им, който носи две имена *Marcus Bitianus*, от които едното е римско, а другото най-вероятно тракийско (Detschew 1976: 62). Освен това той е определен като *protector domesticorum.* Явно в случая имаме една тракийска фамилия, членовете на която имат повърхностна романизация, дължаща се на длъжностите, които изпълняват. Бащата отговарял за пощенските връзки, за които не се изисквало дори и принадлежност към конническото съсловие. Нетрадиционният начин, по който е предадено името, не трябва да смущава поради късната датировка на надписа – III – началото на IV в., когато това става възможно. Изобразяването на починалия във вид на конник, независимо от някои подробности като седналата в поза на скръб жена, което е по-скоро елемент, характерен за надгробните плочи, както и не съвсем правилно ориентираната фигура на глигана, говорят за известно влияние, вероятно взето от надгробни плочи с този елемент, както това се забелязва при някои по-ранни паметници на Конника от Черноморското крайбрежие (Гочева 2001: 169–176). Основната сцена явно сочи връзката им с Тракийския конник, почитан от местното население, към което, въпреки елементите на романизация, и те принадлежат.

Следващите три паметника са много повредени, особено що се отнася до конното изображение в тях. Единият е от Червен бряг (Димитров 1942: 45, 86) – обр. 3. От него е запазена само едната половина на горната част, разделена на две иконографски полета. В долната е представена сцена на погребално угощение, от която се различава само лежаща мъжка фигура и зад нея седнала на стол жена. В горното поле е представен конник в скок надясно, запазен само в предната си част. Пред него, някак като че ли иконографски несвързан с конника, е изобразен бюст на забулена с наметката си жена. Надписът е много силно повреден и не дава повече никакви данни за починалите.

Другите два паметника, открити наблизо, са почти еднакви и вероятно произлизат от едно и също ателие. Единият е открит при vicus

Trulensium – до с. Кунино (Димитров 1942: 36, 51) – обр. 4, а другият – при с. Камено поле (Димитров 1942: 35, 50) – обр. 5. И двата са разделени на три полета. Най-долу, както може да се види от първата, по-добре запазена стела, е представена една бъчва, вероятно за вино, пред нея е изобразена каруца, карана от два вола. Надписното поле е относително широко. Над надписа в правоъгълно поле са предадени изображения на конник – и на двете плочи много изтрити, показващи доста изразен примитивизъм. Първото изображение представя глиган в борба с две кучета. Надясно от тях – орел. Отдолу на тази сцена се виждат само краката на кон. Второто изображение е разделено на две сцени. В горната част се виждат две фигури, които свирят на тромпет и вдясно от тях – кратер. Двете фигури са трудни за обяснение и в тях има редица елементи, които се отличават от изображенията на Тракийския бог конник. Първият има следния гръцки надпис:

Αὐρ.N- - - - -
Ζεισειο[ς ζήσαντα]
ἔτη ὁ καὶ [M]οῦσαν
Ἰνγενόο[υ σ]ύνβι-
ον αὐτοῦ ζήσασ(αν)
ἔτη ν΄.M[ά]σκλος καὶ
Ζειζεις καὶ Ἀλλέξανδ(ρος)
των γοναίων μνημό-
συνον ἔστησαν

Името на погребания Ζεισειο[ς, както и на двамата наследници, които са поставили паметника – Μασκλος et Ζειζεις, свидетелстват за неговия и на наследниците му тракийски произход (Detschew 1942: 178, 290), което може би обяснява присъствието на конното изображение.

Надписът на втория паметник е на латински:

D(is) M(anibus)
[Ael(ium)] Mucianum mil(item) leg(ionis)
- - - - - - - - d]eceptum a barba-
[ris Ae]l(ius) Durazis fra
[te]r eius memoriam
[c]ausam posuit
valete Viatores

От него става ясно, че е надпис на войник, но не се чете легионът, в който е изпълнявал военната си служба. Все пак той носи две имена, първото от които е императорско и обикновено – *Aelius*, но второто *Mucianus* вероятно е тракийско. Повърхностната му романизация явно идва от неговата служба във войската. За тракийския му произход свидетелства както второто му име, така и името на неговия брат, който е поставил паметника – *Durazis (*Detschew 1942: 316, 153).

Интерес представлява със своите детайли един паметник, открит малко пò на запад, при с. Горна Бешовица, Врачанско (Иванов 1962: 38–48). Видът на паметника е по-особен. Той е разделен на четири полета и завършва с малък фронтон с два акротера (обр. 6). На акротерите е изобразен геният на смъртта, а на фронтона Амур и Психея – елементи, характерни за надгробните плочи от този район. В долната рамка в средата има урна, от която излизат лозови клонки и обикалят в рамката на целия паметник. В сравнително малкото надписно поле има гръцки надпис. Над него е представена една ивица изображения на три двойки – боксьори, атлети и гладиатори. Такива изображения се срещат за първи път на надгробна плоча от Долна Мизия. В полето над тях е поместена централната иконографска композиция – група от две прави фигури на мъже във военно облекло, вдясно от тях женска фигура и фигура на момиче и едно малко момченце между двете мъжки фигури. По всичко изглежда, че имаме сцена, пряко свързана с едно семейство. Мъжката фигура

отляво е войник в пехотинска униформа – къса до коленете туника и наметка. В лявата си ръка държи свитък, а до левия му хълбок виси меч, закачен с кожен ремък през лявото му рамо – характерен за войниците от помощните войски. Вторият мъж вдясно от него е малко по-едър. В лявата си ръка държи късо копие – явно и той е войник. Другите фигури вероятно са членове на семейството му. Жената е облечена с наметка, която покрива като воал и главата й. До нея е изправено момичето, облечено в къс хитон и държи в ръка ябълка. Пред краката на двамата мъже е изправено момчето. В най-горното поле са изобразени двама конници в скок един срещу друг в хералдическа поза. Левият е по-млад и без брада. Облечен е в хитон, но за разлика от обикновената иконография на Тракийския конник, е препасан с колан – типичен атрибут на войник. В лявата си ръка държи късо копие, което се готви да хвърли срещу заек, преследван от куче, и в дясната – щит. На кръста му виси меч – още една подробност, отличаваща го от Тракийския конник, свидетелстваща по-скоро за известна индивидуализация. Друга особеност е и портретният характер на изображението. Вдясно, обърнат към него е другият конник. Той е по-възрастен, с брада и по-едър. В дясната си ръка държи късо изправено копие, в лявата – поводите на коня. Облечен е в къса туника и зад гърба му се развява хламида. На челото на коня се вижда начелник, нещо също характерно за тракийските конници. Под краката – същата ловна сцена на заек и куче.

От една страна доста детайли приближават по характер двете изображения, но фигурата на левия конник е по-голяма и портретизираните черти на изображението показват един по-възрастен мъж, който прилича на представения в по-долното поле. Друга подробност, отличаваща ги от бога конник, са различните видове оръжия, които двамата конници държат. Въпреки изрядната симетрия, фигурите на двата конника се различават по ясната си индивидуализация. Може да се предположи, че художникът е имал задачата да представи изобразените на паметника мъже като тракийски богове. Изображението е придружено със следния гръцки надпис:

Αὐρ(ήλιος) Μάξιμος Δαεζερεος
ζῶντος ἑαυτοῦ ἑαυτῷ καὶ
τῷ ἀδελφῷ Αὐρ(ήλιῳ) Οὐαλε-
ριανῷ, στρ(ατιώτῃ) χώρ(τῃ) α’ Βρακα-
ροῦ, πεπτωκότι ἐν πολέμῳ,
ἐκ τῶν ὑπαρχόντων ἑαυτῶν
μνήμης χάριν στήλην ἀνέστη-
σαν ἅμα συμβίῳ Ῥοδόπῃ.
Χαῖρε, παροδεῖτα.

Преди всичко надписът дава имената на двамата братя. Единият от тях носи три имена, съвсем по римски образец. Третото му име обаче е по-скоро филиацията – името на бащата в генетив и то е тракийско (Detschew 1912: 110), а собственото му име говори за императорска номинация, което често се среща след 134 г. Най-вероятно го е получил при романизацията си като резултат от влизането му във войската – това обаче не е отбелязано в надписа, но може да се предположи от самото изображение по атрибутите му на военен. Но това, което е важно за нас, то е тракийското му бащино име Δαεζερεις, което показва категорично тракийския му произход, а така също и името на съпругата му – Ῥοδόπῃ. Същото вероятно се отнася и до брат му, макар това да не е отразено в името му. Явно, че, както личи от надписа, той е загинал като военен и може би поради това се представя само с двете си римски имена. Сигурно двамата братя са принадлежали към римската войска. За по-малкия, който е убит в сражение и на който всъщност според заслугите му е поставена от брат му плочата, е дадено, че е служил в кохортата на Бракарите, която е засвидетелствана и

на други места в Долна Мизия (Gerov 1959: 204). С елемент на романизация се обяснява и изображението на гения на смъртта, както и Амур и Психея на фронтона на паметника. Изображението им като конници с портретни черти и някои особени елементи, които ги отличават и отдалечават от пълно покритие с Тракийския бог конник, все пак говори, от една страна, за повърхностна романизация и, от друга страна, за стремежа да бъдат представени под образа на бога, почитан от тях и техните прадеди.

Малко пò на юг е открита надгробна плоча, запазена само в горната си част (IGBulg, II: No 502) – обр. 7. Запазено е изцяло само средното поле. На него са изобразени четири фигури. От лявата страна са представени две мъжки фигури на военни, като единият от тях държи дълго копие с дясната си ръка. Вдясно от тях е представена жена, хванала за ръка дете, обърната с тялото си към мъжките фигури. Облечена с дълъг хитон и забулена в главата. Отгоре на доста зле запазения в горната рамка фронтон(?) е изобразена жена и конник в скок надясно, с предните си крака стъпил на нисък олтар. Тялото на конника е доста повредено. Пред коня е изобразена женска фигура и зад коня аколит – една сцена, доста характерна за изображенията на Тракийски бог конник за Североизточна Тракия (Гочева 2004). В долното поле личи част от надписа на гръцки, от който почти нищо свързано не може да се прочете. Според Г. Михайлов възможно е да е част от епиграма. Между надписа и средното поле в малки размери са представени две конни фигури една срещу друга в хералдическа поза и между тях, по близо до левия конник, изправена женска фигура, която Д. Димитров интерпретира като Елена между Диоскурите (Димитров 1942: 36, 55). Г. Михайлов повтаря това определение малко по-общо, като цитира Шапотие (Chapouthier 1935). Би могло дори по-общо да се приеме едно изображение на т. нар. Дунавски конници, характерни за този район. За съжаление надписът не е запазен и не може да се каже нищо по-сигурно за изобразените на плочата фигури, нито за техния етнически произход. Единствено от иконографията на конника на фронтона и използването на гръцки език в надписа бихме могли да предположим връзката им с местните религиозни представи, изразени в Тракийския бог конник.

Една друга група паметници се очертава от Никополис ад Иструм. Три от тях се смята, че произлизат оттам, въпреки че са открити вторично използвани в средновековната крепост на Царевец – Велико Търново. И трите плочи са от един и същ тип – висока правоъгълна форма, с голямо надписно поле, обградена с профилирана рамка и изображение, разположено в горната част, завършваща в полукръг. Две от тях имат еднакви изображения – отляво конник в спокойна поза и срещу него една женска фигура, облечена в хитон и със забулена глава (CCET, II, 2, Nos 628, 629) – фиг. 8 и 9. На по-добре запазената плоча може да се забележи и жестът на поздрав към конника. Типичните за Тракийския конник елементи при тях не се забелязват – седналата жена е елемент от гръцката, или по-скоро малоазийската надгробна плоча. Надписът е на латински:

D(is) M(anibus)
M(anii) Fabrici
Sabini. Vix(it)
ann(is) LV
h(ic) s(itus) e(st)
Iulia Secun
da marito
b(ene) m(erenti) f(aciendum) c(uravit)

Използването на латински език при надгробните надписи не е съвсем нещо характерно за епиграфските паметници на Никополис

ад Иструм. Но то може да се обясни с италийското име на починалия, характерно за Централна Италия *Manius Fabritis Sabinus*, а така също и името на съпругата му – *Iulia Secunda.*

Другият паметник има гръцки надпис:

Μ[ουκ]ατρα-
λ[ις Βει]θυος
[ἀ]νέστησεν
στήλλην π α
τρὶ Βειτυι ζή
σαντι ἔτη ἑξήκοντα.

Фактът, че бащата носи тракийското име – Βειθυσ, и че името на сина му е Μουκατραλισ свидетелства за една тракийска фамилия (Detschew 1976: 62; 317–318). Видът на паметника и иконографската му схема може да бъде обяснена с влияние на надгробния релеф на Мала Азия, което съществува в Никополис ад Иструм.

Третият паметник е малко по-различен по отношение и на конното изображение (CCET, II, 2, No 627) – обр. 10. На горното му поле, пак обградено с рамка, са представени мъж, жена и дете – най-вероятно синът им, с портретни черти. На самото надписно поле е изобразен конник в спокоен ход надясно, с развята хламида, без други детайли. Надписът е на латински:

D(is) M(anibus)
Florus Gerulonis bul(euta)
vixit annis XXXX Cas-
sia Nice [c]oniux et Fes-
tivos F(ilius) b(ene) m(erenti) f(ecerunt)
Cl.(audius) T(iti) l(ibertus)
scr(ibentus) c(uravit).

За имената на погребания нищо положително не може да се каже – особено за второто. Най-вероятно и двете са римски. Фактът, че му се прави паметник на латински език по римски образец, се обяснява с принадлежността му към административната аристокрация на Никополис ад Иструм – споменат е дори като *buleutes,* нещо нормално за Никополис ад Иструм, който като създаден и принадлежал дълго време към провинция Тракия се е управлявал от *bule,* по източен образец, което е запазено като институция, независимо че може би във времето на създаването на паметника (най-вероятно края на II – началото на III в.) вече е минал към Долна Мизия. Макар и доста сумарно, представеното изображение на конника много вероятно има предназначението да загатне и някакъв местен тракийски произход.

Още два паметника от с. Караисен принадлежат към територията на Никополис ад Иструм, а възможно е да са пренесени там от самия град. Единият от тях е вторично използван в конструкцията на една чешма и от него е запазена само горната му половина. На нея се вижда изображение на конник (CCET, II, 2, No 676) в скок надясно (обр. 11). В лявата си ръка, вдигната нагоре, държи дълго копие. При краката на коня е изобразен олтар, на който конят е поставил крака си. Така представената иконография на конника много ясно го свързва с Тракийския бог конник и показва божеската му същност. От надписа е запазена само една малка част.

D(is) M(anibus)
P(ublius) Aelius gerrius
ex duplo vet(eranus)
[vi]xit annos.

Имената на погребания са римски. Той е определен като *veteranus,* което значи, че е бил в армията – какъв не е ясно, но това обяснява повърхностната романизация на името му. Най-вероятно той е с местен произход и след уволнението си остава в родината си.

С това може да се изтълкува изображението на Тракийски конник в неговата специална иконография на надгробната му плоча. Латинският език на надписа може да се обясни и с доста по-голямата степен на романизация, която се отбелязва в територията между Никополис ад Иструм и Нове, както и неговата принадлежност към войската.

Другият паметник, представлява плоча (CCET, II, 2, No 675), разделена на две полета (обр. 12). Горното е значително по-малко издълбано като плитка, закръглена отгоре ниша. На него са представени два бюста – на мъж и жена, и вляво от тях – конник в спокойна поза, с вдигната нагоре дясна ръка, в която е държал копие. Изображението е доста повредено и подробности трудно се открояват. Вероятно двата бюста са портрети на починалите мъж и жена. В долното, двойно по-голямо поле, има латински надпис, който гласи:

D(is) M(anibus)
C(aius) Iulius Attius
annorum LX
si(b)i vivo posuit (
et coiugi Ditu-
borini Porinis
fil(liae) annorum
XXX. Zia f(ilia) Car-
ceni Carden-
tis Fi(lii)anno)
rum XXXX

В близост до римския военен лагер при Нове (дн. Свищов), на Дунавското крайбрежие при с. Кривина, в римския лагер Карасура, е намерена и една надгробна плоча (обр. 13.) (Димитров 1942: 35, No 47), отчупена в горния си край. Запазено е голямото надписно поле и изображението под него в правоъгълна ниша. Рамката е много красиво и грижливо изработена с лозови листа и гроздове. Под надписа е представена конна фигура в спокоен ход надясно и развята хламида, без повече подробности. На главата на конника има шапка. Над него е латинският надпис. Фронтонът е отчупен в горната си част, но в долната му половина личат драперии от дрехите на четири бюста.

D(is) M(anibus)
Tib(erio) Claudio
Valenti et
Corini {T}ib(erius)
C]l(audius) Secund
us pater et
Cl(audia)Fortu
nata mater

С изключение на погребания, който носи три римски имена, а това говори за някаква повърхностна романизация, може би да е принадлежал към местната административна аристокрация на Никополис ад Иструм, името на жена му – *Dituborinis Porinis,* на дъщерята – *Zia,* и на сина – *Carsenus,* са може би тракийски (Detschew 1976: 374–375, 186, 232) или малоазийски. За повърхностна романизация говорят и портретните изображения в горната част на плочата, но от друга страна, за тракийския им произход напомня и изображението на конника, което много наподобява схемата на иконографията на Тракийския бог конник. Надписът е напълно издържан в изискванията на римската номинация на римски граждани – както бащата и майката, така и синът са римски граждани. За съжаление не е спазена практиката да се дават подробности за професията и възрастта поне на починалия и не може да се каже нищо повече за тях. Но като имаме предвид близостта на лагера на I италийски легион при Нове, може да приемем римското им гражданство като нещо нормално. Не са дадени действително никакви податки за връзката им с войската и военни длъжности, но бащата, а може би и синът са

действащи военни. Единствено четвъртото име на сина Corinus дава основание да се помисли за гръцки или малоазийски характер на името му като прякор, но и то нищо особено не показва. В този случай, както е даден и конникът отдолу, без всякакви подробности, не можем да вадим никакви особени заключения за връзка с етническия произход на починалия, единствено за нещо намеква може би особената му шапка, но и това е малко съмнително.

Останалите паметници от Долна Мизия, които са свързани по-пряко с Черноморското крайбрежие, можем да причислим към друга група поради различни влияния. Като заключение трябва да отбележим, че изображенията на конници върху надгробните плочи от Долна Мизия не са много разпространени и се локализират в три отделни микрорайона, където романизацията не е толкова изразена. И все пак можем да отчетем наличието на тракийско влияние, запазено като традиция в местното население. Това най-ярко е засвидетелствано в района между Мездра и Луковит, където би могло да се отчете, от една страна, близостта до долнодунавския лимес и присъствието на римски легиони, и свързаните с тях помощни войски. Малко по-различен е случаят с Никополис ад Иструм, където тракийското и също така малоазийско влияние се е запазило дълго време и след присъединяването на Никополис ад Иструм към провинция Долна Мизия. Романизацията се чувства по-ясно преди всичко сред провинциалната аристокрация, и то най-силно на територията на града. Във всеки случай присъствието на конната фигура, особено в случаите, когато следва в общи линии иконографската схема на Тракийското конно божество, това най-малкото показва тракийско етническо присъствие, което е оказало влияние и в оформянето на иконографията на надгробния релеф, в който са се наложили тези нови елементи.

ЛИТЕРАТУРА

Гочева, З. 2001. Особености в иконографията на Тракийския конник в Одесос и неговата територия. – Seminarium Thracicum 5, 177–184.

Гочева, З. 2004.

Димитров, Д. 1942. Надгробните плочи от Северна България. С.

Иванов, Т. 1962. Новооткрит старохристиянски некропол при с. Горна Бешовица, Врачанско. – Археология № 2, 38–49.

CCET, II, 2 *Goceva, Z., M. Oppermann* Corpus Cultus Equitis Thracii. Vol. II/ 2. Leiden, 1984.

Chapoutier, F. 1935. Les Dioscures au service d'une déece. Paris.

Detschew, D. 1976. Die thrakischen Sprachreste. Wien.

Gerov, B. 1959. Zwei neugefundene Militärdiplomas aus Nordbulgarien. – Klio 37, 204 I sl.

Goceva, Z. 1994. Les monuments funéraires avec des images de Cavaliers du littoral occidental de la Mer Noire.Tranquillitas. –In: Mélanges en. honneur de Tran–tam Tihn. Quebec, 229–241.

IGBulg., II. *Mihailov, G.* Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae. Vol. II. S., 1958.

Обр. 1

Обр. 2

Обр. 3

Обр. 4

Обр. 5

Обр. 6

Обр. 7

Обр. 8

Обр. 9

Обр. 10

Обр. 11

Обр. 12

Обр. 13

THE MONUMENT – IMAGE RELATION IN THE FUNERAL STELAE WITH RIDERS FROM MOESIA INFERIOR

ZLATOZARA GOCHEVA

(summary)

The paper concerns the funeral monuments with an image of a rider from *Moesia Inferior*, revealed with an idea about the Thracian influence, as we can trace it in the similarities with the *Thracian Horseman*. The problem is in the fact that the funeral *stelae* are not a Thracian tradition and in Roman *Moesia* they prove to be result of Roman military presence and influence (*Romanization*). The monuments come from regions where the Romanization was not so strong, as the territory of *Nicopolis ad Istrum* was, being part of *Thracia* up to the 3rd c. and where the Thracian traditions have been preserved long after it was incorporated in *Moesia Inferior*. The Thracian idea of the image is proved by the analyses of the epigraphic data (in Latin or in Greek) which reveals a Thracian origin for many of the deceased and their families. The same is corroborated with the iconography of the image that is very similar to the Thracian equestrian god. So we can assume that the image of rider on the funeral *stelae* was a result of Thracian religious tradition, but the romanized names of the dead Thracians confirm their use as a Roman manner to distinguish the tomb.

STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS
Supplementum IV (2005)
Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov

"ЛАДИЕВИДНИ" ФИБУЛИ В РОДОПИТЕ

ДАМЯН ДАМЯНОВ

"Ладиевидните" фибули, съхранявани във фонда на Историческия музей – Смолян, в по-голямата си част са открити при археологически разкопки на могилни некрополи на територията на днешна Смолянска област. Те принадлежат към групата на дъговидните еднопружинни (едноспирални) фибули с висок, асиметричен иглодържател – тип A II 3 по Гергова (Gergova 1987). Към тях причислявам и онези – тип A II 1–2 по Гергова, които също приличат на ладия (navia, navicella) и поточно на кораб с платно. Поради близката им форма, ареал на разпространение и датировка в настоящата статия обединявам представяните фибули в два типа, съвпадащи съответно с тип A II 1–2 и тип A II 3 по Гергова (Gergova 1987).

Характерно за "ладиевидните" фибули от тип I (обр. 1–7) е , че: 1) иглодържателят им е висок, правоъгълен или трапецовиден, често с извита навътре отвесна, външна страна и леко издадена напред долна част; 2) лъкът има кръгло, квадратно или многоъгълно напречно сечение, увеличаващо се леко към средата му; 3) пружината е голяма, еднонавивна, с диаметър 12–17 мм, или малка, едно- и двунавивна, с диаметър 7–10 мм.

Представители на този тип на територията на Родопите са открити в района на: Грохотно (обр. 1), Чепеларе (обр. 2), Мадан (обр. 3), Гела (обр. 4 и 6), Девин (обр. 5), Пампорово (обр. 7), Проглед (Попов 1913: 144; Миков 1940–41: 20, обр. 1f), Рожен (Петканов 2000: 35) – област Смолян; Драгиново, Велинградско (Катинчарова 2002: 94, обр. 1. 1–2) – област Пазарджик; Лъкавица, община Дряново (Дякович 1921: 34), гара Въча (Детев 1950: обр. 268B) – област Пловдив; Широко поле (Gergova 1987: 27) – област Кърджали. Техни аналози се срещат: на север в подбалканските котловини – при Васил Левски, Карловско (Кисьов 2004: T. XLI. 2); на запад в Македония (Bouzek 1973: 131, fig. 1, 5; Gergova 1987: 27); на юг по егейските острови: Хиос, Самос, Тира, Родос, Крит (Sapouna-Sakellarakis 1978: Typ IIb) и Егейското крайбрежие на п-в Мала Азия: в околностите на Истанбул, Чанаккале (Троя) и Измир (Caner 1983: 33, Typ II (24 c–e), Typ III (43, 43 a) Taf. 71 (A1–3).

"Ладиевидните" фибули от тип II (обр. 8–17) притежават: 1) иглодържател – висок, правоъгълен или трапецовиден, с роговиден издатък напред; 2) лък – едно- или двустранно изпъкнал, разширяващ се към средата си, почти винаги украсен с три пояса – в краищата и средата, съставени от различен брой релефни ребра; 3) пружина – малка, едно- или двунавивна. Досега в Родопите екземпляри от този тип са открити: при Солища (обр. 8), Гела (обр. 16), Любча (обр. 9–12, 14, 15; Damyanov 2003), Смолян (обр. 17) и Павелско (Попов 1913: 149, обр. 7; Дякович 1921, обр. 17 a, b; Миков 1940–41: 24, обр. 2 c, d) – Смолянска област; при Огняново, община Гърмен (обр. 13) и Кочан (Гергова 1980:

33) – Благоевградска област; при Лъкавица, Добралък (Gergova 1987: Taf. 4) и Скобелево (Panayotov 1978: 308, fig. 10) – Пловдивска област. На север такива фибули са намирани: в Тракийската низина – при Дебращица, Пловдивско (Gergova 1987: Taf. 3), Доганово, Ямболско (Попов 1913: 148, обр. 8) и язовир "Пясъчник" (Dimitrova 2003: 575, fig. 2 a, b); в подбалканските котловини – при Казанлък (Табакова 1959: 87, обр. 70. 1–3) и Долно Сахране, Старозагорско (Гетов 1963: 52, обр. 3; Гетов 1965: 208, обр. 7); в Дунавската равнина – при Държаница, Видинско (Георгиева 1999: 149, обр. 4 д), и Арковна, Провадийско (Златковская 1971: 57); в Молдова – при Трестина (Bader 1983: 100, Fig. 296). Представители на втория тип "ладиевидни" фибули се срещат: на изток в Странджа планина при Визица и Заберново, Бургаско; на запад и югозапад от Родопите при Долна Долина в Босна (Миков 1940/41: 34) и Фере в Тесалия (Kilian 1975: 141, Taf. 56, Fig. 1565); на юг от планината в Месембрия на Егейско море (Daux 1968: 928, fig. 17) и на о. Родос (Sapouna-Sakellarakis 1978: 84, Taf. 31, Fig. 1049–1059).

Разпространението на "ладиевидните" фибули от тип I се отнася към периода от втората половина на VIII в. до първата половина на VII в. пр. Хр. (Гергова 1977: 52). Те са синхронни с откриваните им аналози по северозападното крайбрежие на п-в Мала Азия и егейските острови (Sapouna-Sakellarakis 1978: 45; Gergova 1987: 27). Представителите на тип II, които се откриват главно в югоизточната, континенталната част на Балканския полуостров и на о. Родос, датират от втората половина на VIII в. до VI в. пр. Хр. (Gergova 1987: 27–30; Sapouna-Sakellarakis 1978: 84; Bader 1983: 100). Мисля, че фибулите от тип II (тип A II 3 по Гергова) все още не са достатъчно проучени, за да ги определим като самостоятелен вариант в развитието на "ладиевидните" фибули, характерен за Южна Тракия (Гергова 1977; Gergova 1987), имайки предвид наличието на почти еднакви техни аналози, открити в Тесалия (Kilian 1975: Taf. 56) и на о. Родос (Sapouna-Sakellarakis 1978: Taf. 31, Fig. 1049–1059). Досегашното им наименование "Островен тип" (по Блинкенберг от 1926 г. – Gergova 1987: 27), би могло да се замени с "Егейски тип", включващ към ареала си на разпространение широка ивица от северното и западното крайбрежие на Егейско море.

Появата на "ладиевидните" фибули през втората половина на VIII в. пр. Хр. и разпространението им по егейските острови и крайбрежията на Егейско, Мраморно и Черно море са синхронни с процеса на елинската колонизация, т. е. създаването на апойкии (колонии) по бреговете и островите на споменатите морета (Фол 1995: 40). Липсата на такива фибули на територията на континентална Гърция обаче свидетелства, че те не произхождат оттам. Според мен възникването им е реакция на едно забележително за времето си нововъведение в материалния живот на Егейския свят. Това е появата и утвърждаването в корабоплаването на нов тип кораби – ветроходните. Ветроходите (платноходи), специализирани като търговски кораби, улесняват поддържането на редовни отношения в акваторията на Егейско, Мраморно и Черно море (Порожанов 1998: 115).

Представлявайки стилизиран образ на модерните за времето си платноходи, "ладиевидните" фибули се разпространяват по крайбрежията на Егейско, Мраморно и Черно море и във вътрешността на Балканския полуостров, в земи, обитавани от тракийски племена, които общуват и търгуват с приморските центрове. Съдейки по откритата в Сакар планина матрица за отливане на "ладиевидни" фибули от тип II (Аладжов 1984: 187, обр. 4), явно те не само се внасят, но и се произвеждат в Южна Тракия, като навлизат в погребалната

практика на родопските траки (в конкретния случай), разкривайки една страна от техния духовен живот – представата им за света (земен и небесен) и вярата им в задгробния живот. Красноречив пример за това е ситуацията на откриването им в могилния некропол при село Любча, Доспатско (Damyanov 2003). Погребенията са извършени чрез кремация. Някои от тях са символични – кенотафи. И в двата случая фибулите са намерени в могилните насипи като погребален дар, който изразява отношението на живите към мъртвите, желанието им да изпратят техните души в отвъдния, небесния свят, дори и в случаите, когато по някаква причина липсва тялото на мъртвия, за което свидетелстват могилите-кенотафи (Damyanov 2002: 146).

Резултатите от проучванията на надгробните могили в Родопите разкриват два пътя за преход към задгробния свят (Damyanov 2003: 591). При първия контактът се осъществява чрез "Свещената планина" (Hieron Oros), през чийто център минава оста (Axis mundi), свързваща земния и небесния, божествения свят. Ролята на тази планина играе могилата, издигана, за да бъде осигурен желаният преход. Вторият път е по "...океана всевечно кръжащ..." (Омир, Илиада, XVIII, 399). По него, пътувайки на запад, душите на мъртвите достигат отвъдния свят с помощта на "свещената ладия", символизирана от приличащата на платноход фибула.

КАТАЛОГ

Тип I – тип A II 1–2 по Гергова (Gergova 1987)

1. Обр. 1. Грохотно, общ. Девин, обл. Смолян; могила. Бронзова фибула: висок, правоъгълен иглодържател; лък с квадратно напречно сечение; голяма, еднонавивна пружина. Дълж. 77 мм.

2. Обр. 2. Чепеларе, обл. Смолян; м. Белите камъни, могила. Бронзова фибула: висок, правоъгълен иглодържател; лък с квадратно напречно сечение; голяма, еднонавивна пружина. Дълж. 92 мм.

3. Обр. 3. Мадан, обл. Смолян; случайна находка. Бронзова фибула: висок, правоъгълен иглодържател; лък с кръгло напречно сечение; голяма, еднонавивна пружина. Дълж. 71 мм.

4. Обр. 4. Гела, обл. Смолян; м. Заевете, могила. Бронзова фибула: висок, правоъгълен иглодържател; лък с кръгло напречно сечение; голяма, еднонавивна пружина. Украса на иглодържателя: две зигзагообразни линии при прехода към лъка; единична линия по периферията. Дълж. 93 мм.

5. Обр. 5. Девин, обл. Смолян; иманярска находка от могила. Бронзова фибула: висок, правоъгълен иглодържател; лък с кръгло напречно сечение; малка, еднонавивна пружина. Дълж. 68 мм. Частна колекция.

6. Обр. 6. Гела, обл. Смолян; м. Заевете, могила. Бронзова фибула: висок, трапецовиден иглодържател; лък с кръгло напречно сечение; малка, двунавивна пружина. Украса: релефно ребро по периферията на иглодържателя; два пояса с по осем релефни ребра в краищата на лъка. Дълж. 129 мм.

7. Обр. 7. Пампорово, обл. Смолян; м. Светицата, могила. Бронзова фибула: висок, трапецовиден иглодържател; лък с кръгло напречно сечение; малка, двунавивна пружина. Дълж. 75 мм.

Тип II – тип A II 3 по Гергова (Gergova 1987)

8. Обр. 8. Солища, обл. Смолян; случайна находка. Бронзова фибула: висок иглодържател с роговиден издатък напред; лицево изпъкнал лък, разширяващ се към средата си; малка, двунавивна пружина. Украса на лъка: среден пояс от седем релефни ребра – средното по-високо от останалите, с плитки напречни насечки; два пояса в краищата с пет и четири релефни ребра. Запазена дълж. 73 мм.

9. Обр. 9. Любча, общ. Доспат, обл. Смолян; погребален дар в насипа на могила-кенотаф. Бронзова фибула: висок, трапецовиден иглодържател с роговиден издатък напред; двустранно изпъкнал лък, разширяващ се към средата си; малка, двунавивна пружина. Украса на лъка: среден пояс от седем релефни ребра – средното по-високо от останалите; два пояса в краищата, от три и четири релефни ребра. Damyanov 2003.

10–13. Обр. 10. Любча, общ. Доспат, обл. Смолян; погребални дарове в могилните насипи. Четири бронзови фибули: едностранно изпъкнали, разширяващи се

към средата си лъкове. Украса на лъковете: среден пояс от седем релефни ребра – средното по-изпъкнало и с плитки напречни насечки; два пояса в краищата с две до четири релефни ребра. Запазени са само лъковете. Damyanov 2003.

14–15. Обр. 11. Любча, общ. Доспат, обл. Смолян; погребални дарове в могилните насипи. Две бронзови фибули: високи иглодържатели; двустранно изпъкнали, разширяващи се към средата си лъкове с кръгло напречно сечение; малки, двунавивни пружини. Украса на лъковете: средни пояси с по седем, еднакво високи ребра; крайни пояси с по две-три релефни ребра. Damyanov 2003.

16. Обр. 12. Любча, общ. Доспат, обл. Смолян; погребален дар в могила-кенотаф. Бронзова фибула: двустранно изпъкнал лък с елипсовидно напречно сечение. Украса на лъка: среден пояс от седем еднакви, релефни ребра; два крайни пояса. Запазена дълж. 50 мм. Damyanov 2003.

17. Обр. 13. Огняново, общ. Гърмен, обл. Благоевград; иманярска находка. Бронзова фибула: висок, трапецовиден иглодържател с роговиден издатък напред; двустранно изпъкнал, разширяващ се към средата си лък, с елипсовидно напречно сечение; малка, двунавивна пружина. Украса: три издутини, получени чрез удари по опакото на иглодържателя, разположени в горната му част като върхове на равностранен триъгълник; среден пояс от четири еднакви ребра в средата на лъка и два – в краищата също с по четири ребра. Дълж. 61 мм.

18–24. Обр. 14. Любча, общ. Доспат, обл. Смолян; погребални дарове в могилните насипи. Седем бронзови фибули: високи иглодържатели (вероятно с роговидни издатъци напред); лицево изпъкнали лъкове, разширяващи се към средата си. Украса на лъковете: средни пояси с четири–седем, релефни ребра; крайни пояси с две до пет ребра. Запазени са лъковете и фрагменти от иглодържателите. Damyanov 2003.

25–27. Обр. 15. Любча, общ. Доспат, обл. Смолян; дарове в могилните насипи. Три бронзови фибули: лицево изпъкнали, тесни лъкове. Украса: средни пояси с пет–седем релефни ребра; крайни пояси с две–три релефни ребра. Запазени са само фрагменти от лъковете. Damyanov 2003.

28. Обр. 16. Гела, обл. Смолян; м. Заевете, могила. Бронзова фибула: висок, правоъгълен иглодържател с роговиден издатък напред; двустранно изпъкнал, разширяващ се към средата си лък, с елипсовидно напречно сечение; малка, еднонавивна пружина. Запазена дълж. 47 мм.

29. Обр. 17. Обл. Смолян; неизвестен произход. Бронзова фибула: висок, правоъгълен иглодържател с роговиден издатък напред; лък с елипсовидно напречно сечение, разширяващ се към средата си; малка, еднонавивна пружина. Украса на иглодържателя: по периферията – врязана лента от две успоредни линии и зигзагообразна между тях; във вътрешността – пет издутини, получени чрез удари по опакото, вероятно маркиращи съзвездие. Запазена дължина 57 мм.

ЛИТЕРАТУРА

Аладжов, Д., Д. Балабанян 1984. Паметници от старожелязната епоха в Хасковски окръг. – Thracia VI, 185–235.

Георгиев, З. 1993. Басараби стилот и Македонија. – Macedoniae Acta Archaeologica 13, 81–96.

Георгиева, Р., Т. Спиридонов, М. Рехо 1999. Етнология на траките. С.

Гергова, Д. 1977. Развитие на фибулите в Тракия през старожелязната епоха (XI–VI в. пр. Хр.). – Векове № 1, 47–57.

Гергова, Д. 1980. Тракийската древност в Западните Родопи. – Родопи № 3, 32–33.

Гетов, Л. 1963. Могилно погребение от халщатската епоха при с. Долно Сахране, Старозагорско. – Археология № 1, 51–53.

Гетов, Л. 1965. Могилни погребения при с. Долно Сахране, Старозагорско. – ИАИ 203–229.

Дамянов, Д. 2002.Тракийски могили в района на село Проглед, Смолянска област. – Rhodopica 1–2, 139–148.

Детев, П. 1950. Отделни находки от Южна България. – ИАИ XVII, 333–335.

Дякович, Б. 1921. Халщатски и латенски фибули в Археологическия музей при Народната библиотека в Пловдив. – ИАИ 1, 31–40.

Златковская, Т., Д. Шелов 1971. Фибулы Фракии VII–V вв. до н. э. – Советская археология № 4, 50–70.

Катинчарова, Д. 2002. Колективна находка от ранножелязната епоха от с. Драгиново, Велинградско. – Rhodopica 1–2, 93–97.

Кисьов, К. 2004. Тракийската култура в региона на Пловдив и течението на р. Стряма през втората половина на I хил. пр. Хр. С.

Миков, В. 1940/41. Разкопки из Родопите. – ГПНБМ 19–32.

Омир. Илиада. С.,1976.

Петканов, Г. 2000. Поглед в миналото на село Соколовци. Смолян.

Попов, Р. 1913. Халщатски и Латенски фибули отъ разни находища въ България. – Списание на БАН VI, 141–164.

Порожанов, К. 1998. Общество и държавност у траките – средата на II – началото на I хил. пр. Хр. (в контекста на палеобалкано-западномалоазийската общност). – Studia Thracica 6.

Табакова, Г. 1959. Халщатски фибули от Казанлък и околностите му. – Археология 3–4, 87–88.

Фол, А. 1995. Тракийската култура: казано и премълчано. С.

Bader, T. 1983. Die Fibeln in Rumänien. – Prähistorische Bronzefunde, Abt. 14, Bd. 6. München.

Bouzek, J. 1973. Graeco-Macedonian Bronzes. Praha.

Caner, E. 1983. Fibeln in Anatolien I. – Prähistorische Bronzefunde, Abt. 14, Bd. 8. München.

Damyanov, D. 2003. Das Weltbild der Thraker. Thrakische Hügelgrab-nekropole bei Ljübtscha, Westliche Rhodopen. – Thracia XV, 581–593.

Daux, G. 1968. Chroniques des fouilles et decouvertes archéologiques en Grece en 1967. – BCH 92, 711–1138.

Dimitrova, D. 2003. Unpublished Fibulae from the Region of Pyassachnik Dam, Central Bulgaria. – Thracia XV, 573–579.

Gergova, D. 1987. Früh- und ältereisenzetliche Fibeln in Bulgarien. – Prähistorische Bronzefunde, Abt. 14, Bd. 7. München.

Kilian, K. 1975. Fibeln in Thessalien von der mykenischen bis zur archaischen Zeit. – Prähistorische Bronzefunde, Abt. 14, Bd. 2. München.

Panayotov, I. 1978. New Data about the Thracian Fortresses in the Rhodope Mountains. – Pulpudeva 2, 306–314.

Sapouna-Sakellarakis, E. 1978. Die Fibeln der griechischen Inseln. – Prähistorische Bronzefunde, Abt. 14, Bd. 4. München.

Обр. 1. Фибула от Грохотно, общ. Девин

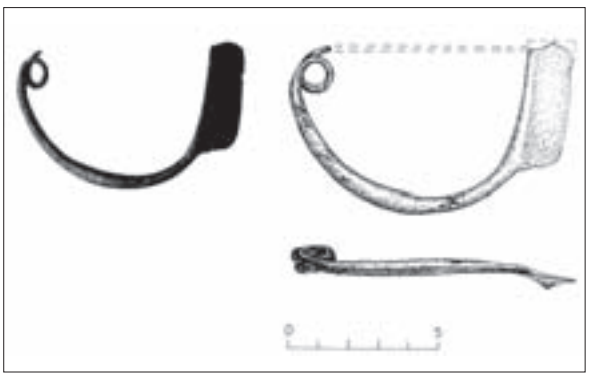

Обр. 2. Фибула от Чепеларе

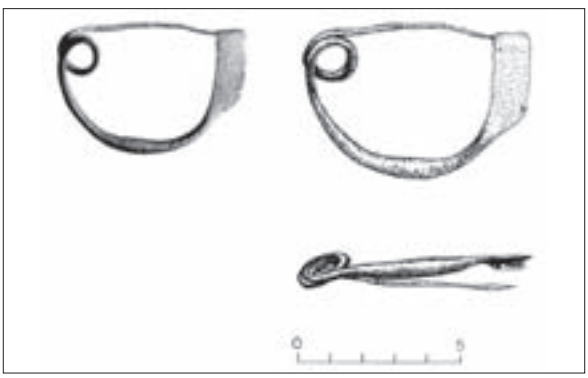

Обр. 3. Фибула от Мадан

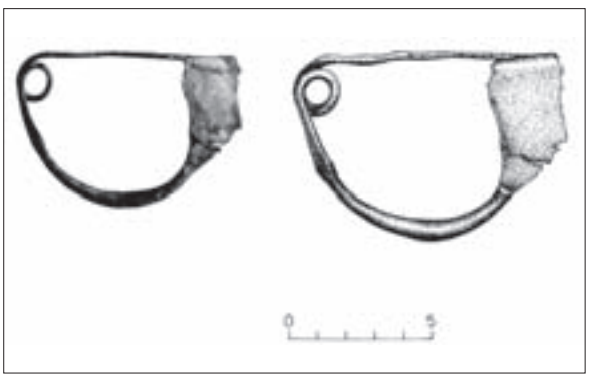

Обр. 4. Фибула от Гела, общ. Смолян

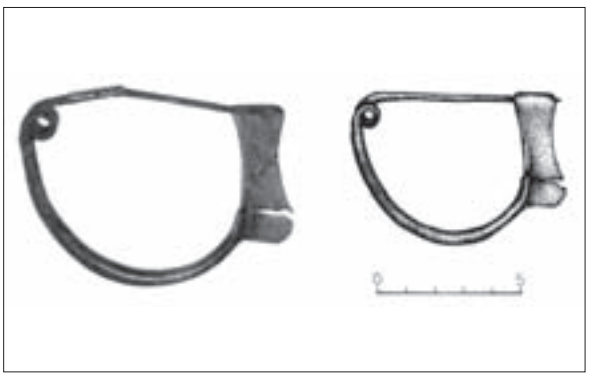

Обр. 5. Фибула от Девин

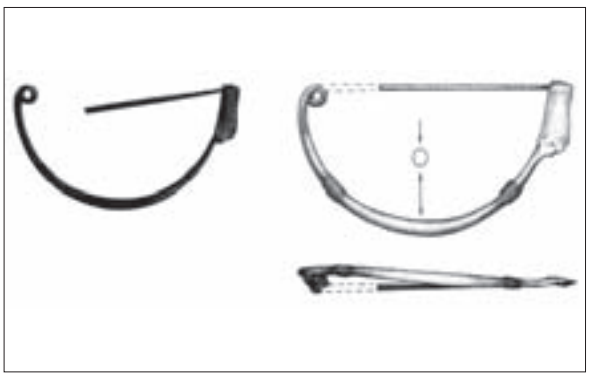

Обр. 6. Фибула от Гела, общ. Смолян

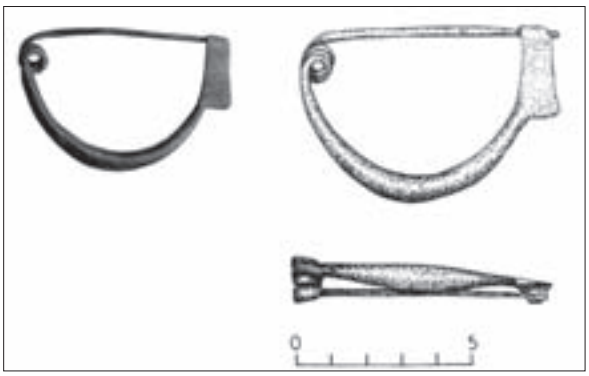

Обр. 7. Фибула от Пампорово

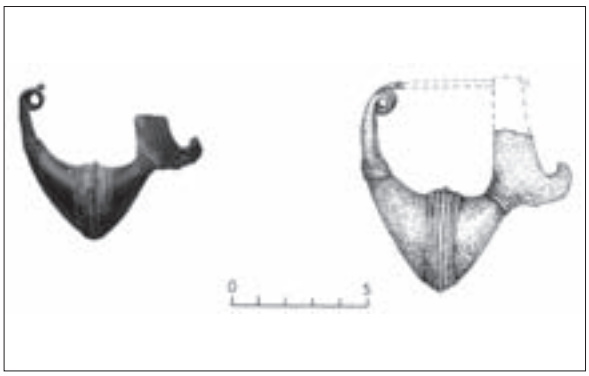

Обр. 8. Фибула от Солища, общ. Смолян

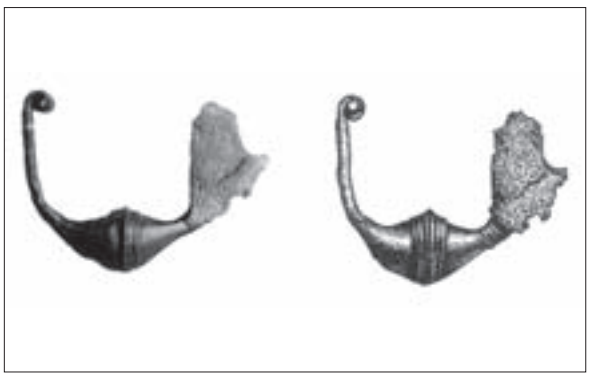

Обр. 9. Фибула от Любча, общ. Доспат

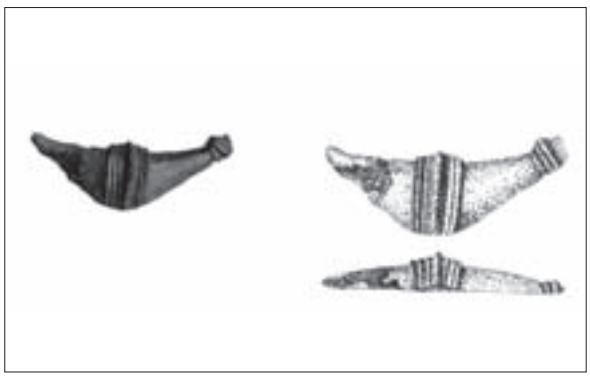

Обр. 10. Фибула от Любча, общ. Доспат

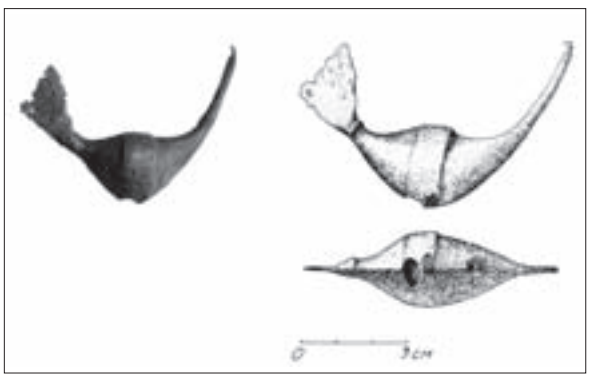

Обр. 11. Фибула от Любча, общ. Доспат

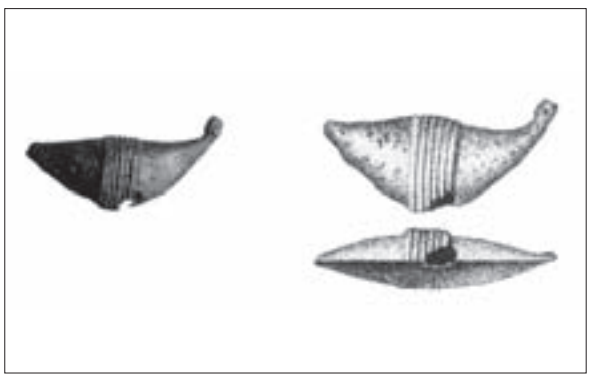

Обр. 12. Фибула от Любча, общ. Доспат

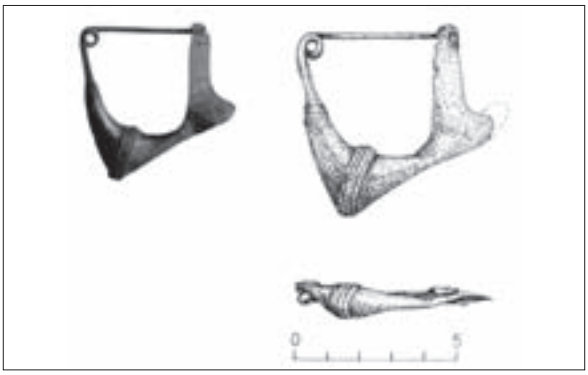

Обр. 13. Фибула от Огняново, общ. Гърмен

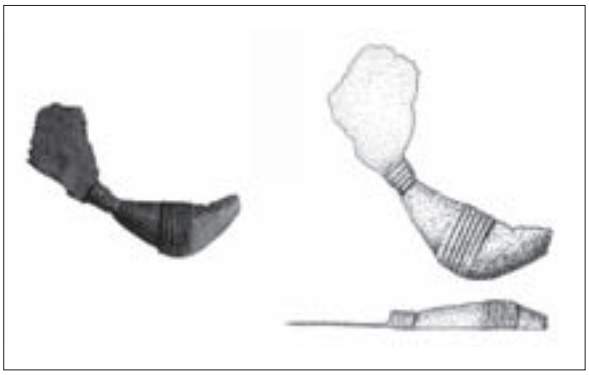

Обр. 14. Фибула от Любча, общ. Доспат

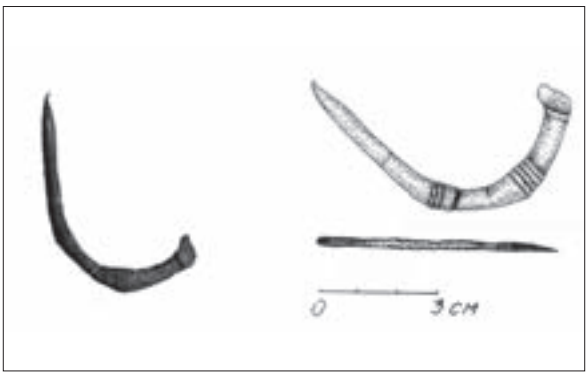

Обр. 15. Фибула от Любча, общ. Доспат

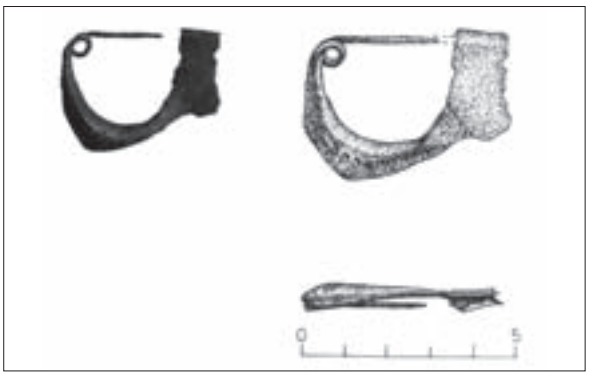

Обр. 16. Фибула от Гела, общ. Смолян

Обр. 17. Фибула от Смолян

BOAT-SHAPED FIBULAE IN THE RHODOPES

DAMYAN DAMYANOV

(summary)

The boat-shaped fibulae exhibited in the Museum of History in Smolyan have been uncoverd (most of them) while carrying out archaeological excavations of mound necropolis where the territory of Smolyan region is now. They belong to the group of the arc-shaped, big-spring (monospiral) fibulae with a high, asymmetrical slab of the needle-holder and resemble in shape a boat (navia, navicella) or, more precisely – a sailboat. The boat-shaped fibulae type I (figs. 1–7), can be found (besides in the Rhodopes) to the north – in the Thracian plain, to the west – in Macedonia, to the south – along the Aegian coast – on the Asia Minor peninsula and the islans of Chios, Samos, Thera, Rhodos. The type II samples, figs. 8–17, can be found in the Rhodopes; to the north – in the Thracian plain, the Danube plain and Moldavia; to the east – in Strandzha mountain; to the south – along the Aegean coast, the Balkan peninsula and the island of Rhodos; to the south-west – in Thesalia.

The distribution of the findings of the boat-shaped fibulae (dating from the second half of the VIII century till the VI century BC) coincide in time with the Helenic colonization along the coasts of the Aegean, the Marmar and the Black Seas. It is possible that their appearance is the reaction to a remarkable (for its time) new phonomenon in the Aegesan civilization. It is sailing of ships – especially a new type of ships – sail boats – which facilitated the regular trade relations in the waters of the above mentioned seas. Representing the styled image of the modern (for their time) sailboats, the boat-shaped fibulae were part of the ritual of the burial rites of the Thracian tribes in the Rhodopes; it revealed their idea of the world (on earth and in heaven) and their belief in afterlife. By presenting those as a gift at the funeral, the living, in a symbolic way, expressed their desire to see off the immortal in men – their souls – to the afterlife world. This refers to the cases when no dead body is found, as – we find a proof for that in cenotaph mounds.

STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS
Supplementum IV (2005)
Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov

GRAVES WITH CIRCLES OF AMPHORAE IN THE GREEK NECROPOLEIS IN THE BLACK SEA

MARGARIT DAMYANOV

The aim of this text is to present a phenomenon, which seems to be specific only for the necropoleis of the Greek colonies in the Black Sea area. These are graves where the grave structure or space are enclosed in a circle composed of amphorae. At present, twelve such graves are known, discovered in five necropoleis from the western and northern shores of the Black Sea – those of Apollonia Pontica, Orgame, Olbia, Panticapaeum and Nymphaeum (fig. 1). As far as I am aware, not a single grave like this has been excavated in the Mediterranean – neither in Ancient Greece properly said (the mainland, the islands and the littoral of Asia Minor), nor in the areas of Greek activity in the West.

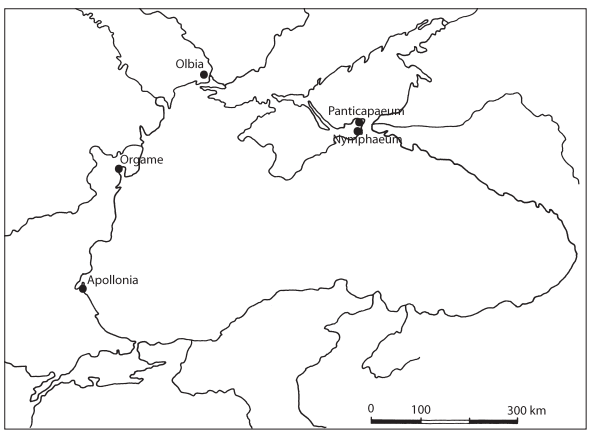

Fig. 1. The Black Sea and the necropoleis with graves with circles of amphorae

The presentation of the complexes is organised following their geographical position – first those from the Western Black Sea coast (Apollonia and Orgame) and after that those from the Northern Pontic littoral (Olbia and the necropoleis on the Bosporos). In this way, the accent will fall on the graves from the Bulgarian lands, which until now have escaped the attention of the scholars. In addition, such a review of all complexes will allow some observations to be made on the ethnic attribution of these graves that differ from the mass and ordinary (and Greek *par excellence*) graves in the necropoleis of the Greek colonies in the Black Sea.

In the early 1980s on Kolokita promontory – some 5 km to the south of Apollonia – a tumulus was excavated covering two graves with different dates (fig. 2).* The primary one – a structure built of fieldstones, possibly with a wooden covering – was surrounded with two large semicircles composed of amphorae (one in the western and the other in the southeastern part of the tumulus). The northern periphery of the tumulus had been destroyed, but on the plan it could be seen that the two semicircles were parts an almost perfect circle with diameter of some 14 m. It is interesting to note that in the western group the amphorae were placed with their mouths

* Until now, only preliminary reports were published on the results from the excavations (Цанева 1986; Tzaneva 1985; Zaneva 1986). At present, the materials are being prepared for publication by the author. A text on the chronology of the graves in the tumulus was presented at the Bulgarian-Greek colloquium "Apollonia-Argilos", held in Sozopol in September 2004, and will appear in the proceedings (Damyanov, in print).

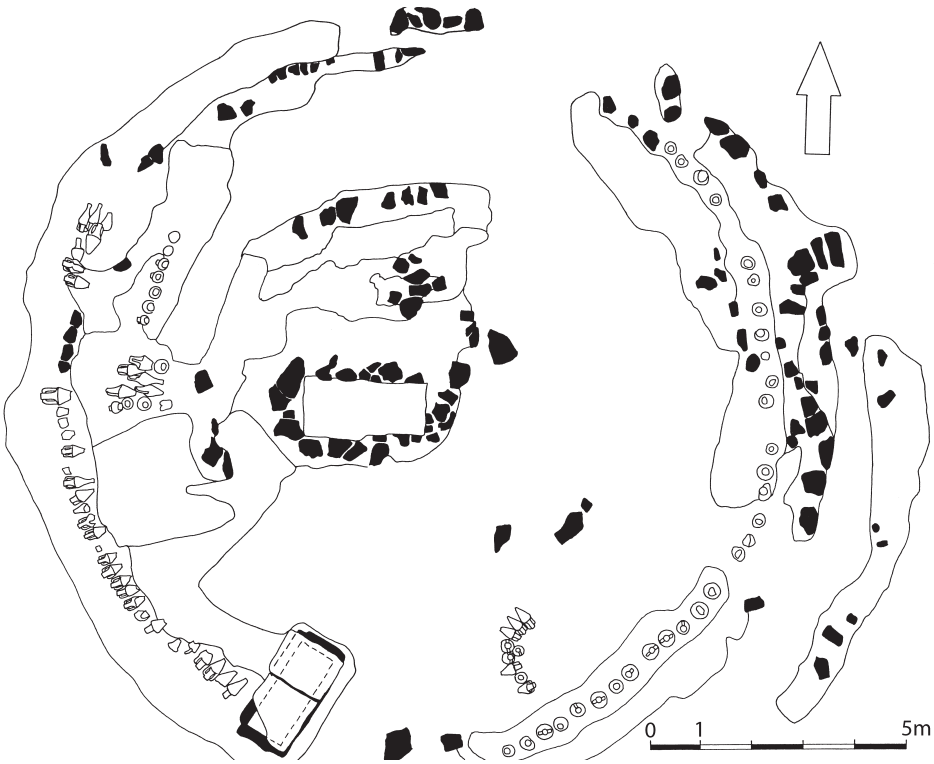

Fig. 2. The tumulus on Kolokita promontory, near Apollonia Pontica

turned downwards and out, and in the other – the one on the southern and the eastern periphery – they were placed vertically with their mouths up. The first semicircle is composed of amphorae from Thasos, Heraclea and Chios, but it seems that the second contains only (at least most of all) Heraclean containers. Except for the two main semicircles, in the embankment of the tumulus several more groups of amphorae were unearthed that did not make part of the circular arrangement. According to the notes of the archaeologist conducting the excavations, in the tumulus some 120 amphorae were discovered. In the primary grave, a bronze mirror and two *alabastra* were found. Unfortunately, it is not possible to trace the transition between the two main groups, for in between them the second grave structure was constructed – a sarcophagus made of large stone slabs. In the sarcophagus, a red-figure *lekythos* was found, dating from the beginning of the third quarter of the 4th c. BC (Reho 1990: No 392). Among the amphorae from the two semicircles and the other groups, there were stamped containers from Thasos and Heraclea. Five Thasian eponyms from the early period were identified – *Damas(tes)*, *Leog(_)* and *Charo(_)* from Garlan's Group *B* and *Thrasonides* and *Amphi(_)* from Group *C* (Garlan 1999). They provide a date in the 370s BC, most probably around 375 BC (having in mind the lowered dates proposed by A. Avram – cf. Avram 1996). On the Heraclean stamps, several names could be identified: those of the magistrates *Dionysios (I)* and *Sosios* (and probably *Kromnios* и *Styphon*) and of the fabricants *Kallias, Lakon, Onasos, Pyronidas* and *Silanos*. According to the latest chronological table of the Heraclean stamps all the magistrates belong to the Magistrates' Group II, comprising 19 names and dated in the 380s and 370s BC (Кас 2003: 268–270, 275; cf. Монахов 1999: 158, 249–250). All the fabricants' names belong to the group of the early fabricants, part of which were active with the early magistrates as well. I.e. the Heraclean stamps confirm the date

based on the Thasian eponyms. The chronological discrepancy between the amphorae from the circle and the *lekythos* from the sarcophagus justifies the interpretation of the two graves as primary and secondary. In the preliminary reports, the primary grave is interpreted as a cenotaph. Some indirect data and the comparison with contemporary graves under tumuli from the vicinity of Apollonia (Seure 1924: 341–343; Цанева, Димитров 1976) allow us to think that the rite could have been secondary cremation with deposition of the ashes directly in the grave structure, without an urn. In the sarcophagus, a skeleton in very bad state of preservation was discovered.

During earlier excavations of another tumulus on Kolokita promontory maybe some 112 amphorae were unearthed (50 Heraclean and 62 Chian) (Seure 1924: 328 ff.). The lack of certitude is because the amphorae were discovered on two times – in 1885 the Greek consul in Burgas Gofas unearthed 50 amphorae, "each one having a rectangular stamp on the neck". In 1904 the French consul Degrand discovered another 62 amphorae (according to G. Seure in the same tumulus), "resembling the *diotas* depicted on the Chian coins". It is not clear which Chian coins exactly Degrand meant (he mentioned this resemblance in a private letter). On the 5th c. BC emissions various variants of the amphorae with bulging neck were represented (in front of the depiction of the Sphinx); on much later emissions an amphora with conical body and high cylindrical neck is depicted – identical with the so called amphorae with "hooded feet", dating from the 4th c. BC. According to the latest chronology proposed for the Heraclean stamps, their appearance should be dated around 415 BC (cf. Kac 2003). Therefore, the earliest possible date for the Heraclean amphorae is in the end of the 5th or the beginning of the 4th c. BC, when the earliest Chian amphorae with "hooded feet" appeared. It seems that the date of Tumulus IV (according to Seure's numeration) is more or less the same as that of the first tumulus presented.

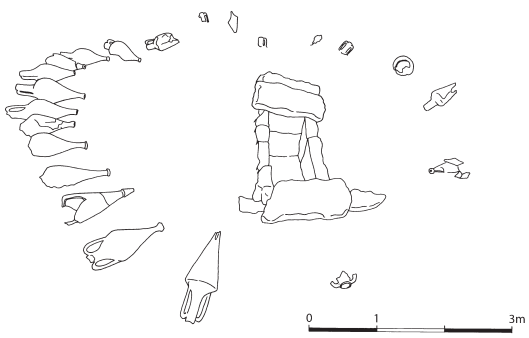

Fig. 3. Grave No 368 from the necropolis of Apollonia in "Kalfata" locality (after Венедиков 1963: Обр. 25)

We do not have exact information about the arrangement of the amphorae in the tumulus. Nevertheless, on the grounds of the description it is possible to assume that at least the first group was arranged in circle or semicircle. The other 62 amphorae were placed "in all positions among stone blocks" (Seure 1924: 330). The situation in the tumulus presented above was similar – two semicircular arrangements and several freestanding groups.

A grave with a circle of amphorae was excavated in the necropolis of Apollonia in "Kalfata" locality. This is Grave No 368 from the excavations in 1946–1949 – inhumation in a stone cist with a circle (with a diameter of about 7 m) composed of 27 amphorae placed with their mouths turned outwards (Венедиков 1963: 41, обр. 24, 25) (fig. 3). The complex is situated in a free space near three groups of graves. The recent excavations in the necropolis in "Kalfata" locality have proven the existence of tumuli. Therefore, it seems justified to assume that Grave No 368 and the circle of amphorae were covered with a mound. Its isolated position is one more indication of the existence of a tumulus. In the grave, a bronze *strygila* and fragments from a local grayware vase were discovered. Unfortunately, these materials do not provide a more or less fixed date. The amphorae are not illustrated in the catalogue of the pottery discovered in the necropolis

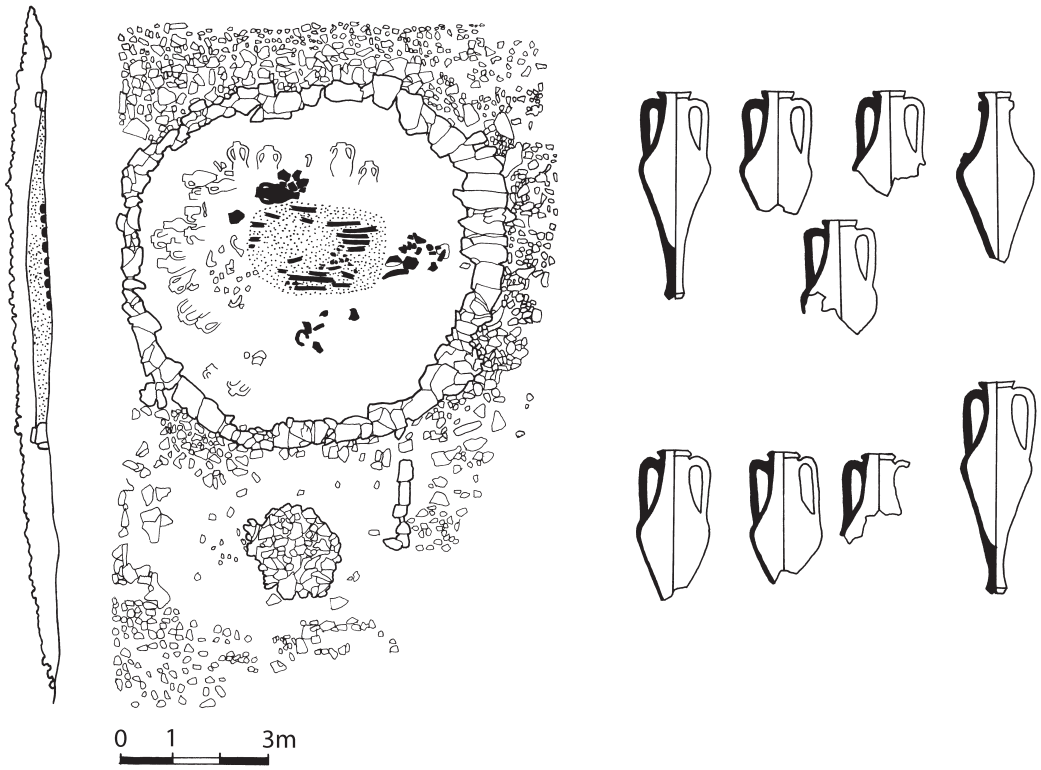

Fig. 4. Tumulus T–IV from the necropolis of Orgame (after Lungu 1995: Figs. 3, 7)

and therefore could not be used for the dating of the grave (Иванов 1963: № 761 a). On the published drawing, at least two Chian amphorae with "hooded feet" could be identified, as well as several Thasian containers. I.e. the composition of the circle is identical with the one from Kolokita promontory and therefore one could assume a similar date.

In the necropoleis of the other Greek colonies on the Bulgarian Black Sea coast, no circles of amphorae around graves have been discovered. To the north, the next complex was excavated in the necropolis of Orgame in Northern Dobrudzha (Lungu 1995; Lungu 2000). The tumulus T–IV (fig. 4) is the nucleus of a most probably family group, composed of seven graves – one central and six "secondary" (in the central one the rite is primary cremation and in the secondary graves it is cremation outside the tumulus). According to the typology of the grave complexes from the necropolis of Histria, the grave in the tumulus T–IV is of the type *JAaI* (cf. Alexandrescu 1965: 165–166) – cremation *in situ* without a ventilation pit and with the ashes left on the remains of the pyre. Unlike the necropolis of Histria, however, and in conformity with the traditions of that of Orgame, the pyre was enclosed in a stone circle with a diameter of about 6.50 m. The meticulous observations during the excavations allowed a reconstruction of the order of the ritual actions. The body was most probably dressed in a simple garment – an iron fibula was discovered on the pyre. Before the fire burned down an amphora, two jugs, an Attic *askos*, a cup-*kantharos* and a fishplate were thrown on the pyre. Later outside the pyre two more amphorae and a *myke* were deposited. Outside the stone circle, a libation pit was made in which a small black-glazed bowl with pierced bottom was discovered. After all these actions, the funerary space was covered with a thin layer of soil, upon which large number of Thasian and Chian am-

phorae were arranged in circle. They were placed with their mouths turned down and outwards – similar to the western semicircle in the tumulus on Kolokita promontory. Twenty-eight amphorae were discovered (23 Thasian and 5 Chian), but much larger number could be assumed for half of the circle has been destroyed. The tumulus – with a diameter of about 13 m, was piled on the amphorae. Shards of numerous amphorae were discovered on a sort of stone platform constructed around the stone circle (63 feet and more than 20 handles with stamps were found). In the first publication, the archaeologist dated the erection of the tumulus in the latter half of the 4th c. BC, in the period 330–320 BC (Lungu 1995: 242). In a later text the materials related to the ritual actions are dated in a larger time-span – 356/342 – 325/320 BC (Lungu 2002: 183). The presence of the same Thasian eponyms on the pyre, in the circle of amphorae and among the materials from the stone platform is indicative of that the ritual actions began along with or immediately after the burial (Lungu 1999: 76–77, Nos 12–17).

In the necropolis of Orgame another tumulus has been discovered, containing about 100 amphorae (Canarache 1957: 380) (fig. 5). According the drawing published by Canarache, the amphorae were arranged in a circle with a diameter of about 11.5 m (the diameter of the tumulus was about 30 m) and placed on their sides and with their mouths turned inwards (Canarache 1957: Fig. 71 a). The amphorae were of two different types – Chian with "hooded feet" and Thasian with stamps: the two types alternate in the circle. Unfortunately, the complex was entirely destroyed during land cultivation and there are no observations on the grave structure and the rite. The use of the same types of amphorae as in the tumulus T–IV could indicate a similar date and possibly a similar archaeological situation. Following the description of the Thasian stamps V. Lungu assumes a date in the first half of the 4th c. BC and identifies one of the eponyms as the early Thasian magistrate *Aristomenes* – with a device Heracles drawing a bow (Lungu 1992: 69–70).

The tumulus T–IV from the necropolis of Orgame provides a valuable parallel of the complex on Kolokita promontory, most of all due to the meticulous observations on the stages of its erection. Of particular importance is the fact that the deposition of the circle of amphorae was made immediately after the "closing" of the grave itself. This justifies the assumption that the order of the ritual actions in the tumulus on Kolokita promontory were carried out in the same order. According to V. Lungu the wine from the amphorae was used for extinguishing the funeral pyre.

Two graves with circles of amphorae were excavated in the Classical necropolis of Olbia. Both are cremations on a platform built especially for the purpose. In the first case, the ashes were collected in a black-glazed *oenochoe* (Grave No 78 from 1911 – fig. 6), and in the

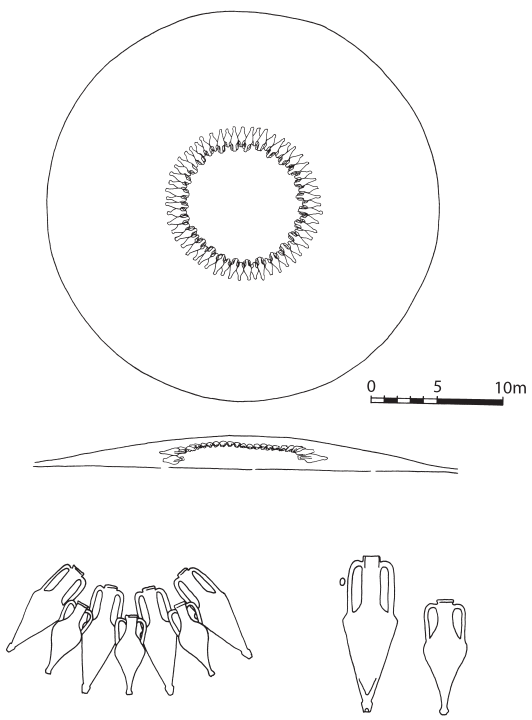

Fig. 5. Tumulus from the necropolis of Orgame (after Canarache 1957: Fig. 71)

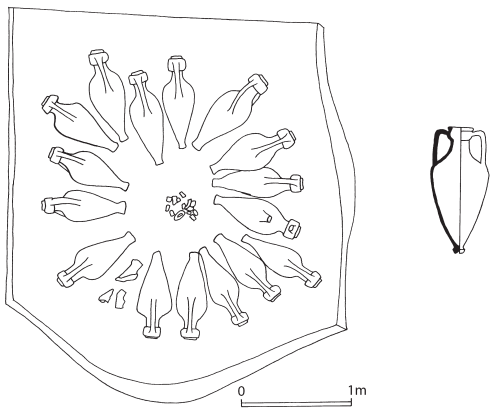

Fig. 6. Grave No 78/ 1911 from the necropolis of Olbia (after Козуб 1974: Рис. 4 and Лейпунская 2001: Табл. 1/6)

second they were left *in situ* (the so-called "large cromlech" from 1926 – fig. 7) (Козуб 1974: 31–34). In both cases around the remains of the pyre there were amphorae arranged in circle, placed with their mouths turned outwards. Around Grave No 78/1911 these were 17 Chian amphorae with bulging necks (the diameter of the circle was about 2.5–2.8 m), and around the "large cromlech" there were more than 90 amphorae, also Chian, but of two different types (the diameter of the circle was 10.7 m). On the grounds of the amphorae the dates of the two graves could be determined – the third quarter of the 5th c. BC for Grave No 78/1911 and the late 5th c. BC for the "large cromlech" (Лейпунская 2001: 11–12). The grave goods of the two complexes did not differ from those of the contemporary graves in the necropolis of Olbia – amphorae, jugs and cups (a drinking set) and oil-containers (*alabastron* and *lekythos*); in Grave No 78/1911 a spearpoint was discovered (Козуб 1974: №№ 179, 272).

Several such graves were excavated in the necropolis of Panticapaeum. Unfortunately, all of them were discovered in the 19th c. and, for this reason, there are only descriptions preserved. In the early 19th c. P. Dubrux excavated a tumulus on Mount Mithridates, in the centre of which he discovered remains of pyre (with a diameter of about 8.5 m). In the centre of the pyre, there was a red-figure *hydria*, used as a cinerary urn (Бич 1959: 304–306). The vase was covered with the lower half of an amphora. Above the urn, 13 more amphorae of the same type were arranged in a pyramidal structure. A drawing from that time provides us with the idea of the arrangement of the amphorae (fig. 8 a), though the vases depicted are not of the type described by Dubrux. On his drawings, it could be seen that the amphorae were of the late Chian type with bulging neck (fig. 8 b). The date of the complex should be placed in the third quarter of the 5th c. BC, i.e. it is contemporary with the graves from Olbia. We should note the unusual arrangement of the amphorae, but otherwise it is identical with Grave No 78/1911 from Olbia – a pyre with an

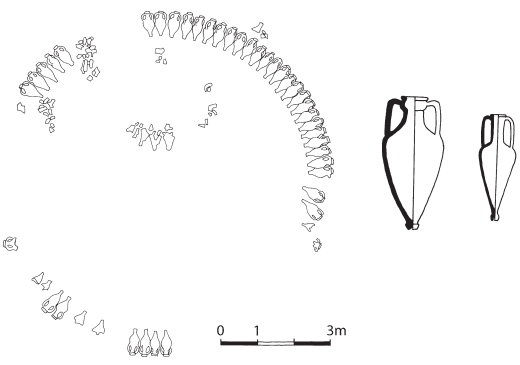

Fig. 7. The "Large cromlech" from 1926 (after Козуб 1974: Рис. 5 and Лейпунская 2001: Табл. 1/6,8)

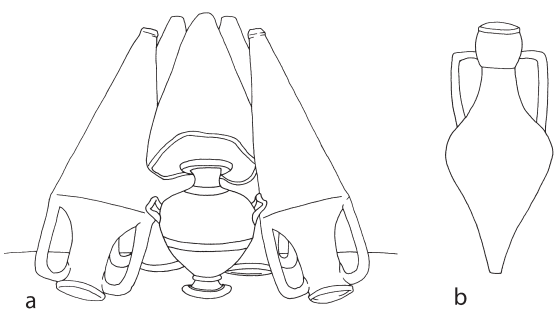

Fig. 8. The grave with the hydria from the necropolis of Panticapaeum (after Tunkina 2003, Fig. 23 and Бич 1959, Рис. 4/Т)

urn in the centre, and a large number of amphorae around it. Similar situation was revealed by another grave, excavated on Mount Mithridates in the mid-19th c. – the remains of the pyre were encircled from the south with 18 amphorae. The grave was a pit dug into the pyre, in which a marble urn was deposited (Цветаева 1957: 235). One more such grave is mentioned – the pyre was enclosed in a "double circle" of Sinopean amphorae with stamps from 4th–3rd c. BC (Цветаева 1957: 235, бел. № 50).

Two more such graves were excavated in the necropolis of Nymphaeum. Unfortunately, the first one is known only from a description. It was a tumulus covering a pyre, in the centre of which a black-glazed vase (most probably the cinerary urn) was found. The pyre was encircles with amphorae (Силантьева 1959: 17–18). The grave could be dated generally in the Classical period. During excavations in the 1980s, another such complex was discovered – in the centre of a pyre (15 m^2), the lower half of an amphora was unearthed, containing the ashes. Eighteen amphorae were arranged in circle around the pyre. Most of them were Chian with bulging neck. According to the publication, the complex should be dated in the late 6th c. BC (Грач 1989: 66). This means that amphorae of the type Chios-1 were used, dating from the late 6th – early 5th c. BC (Лейпунская 2001: 8–9, табл. 1/4). Such a date would mean that this is the earliest grave with circle of amphorae discovered so far.

The graves presented here cover a large portion of the Black Sea coast and date from a relatively long period – from the late 6th or the early 5th c. BC (Nymphaeum?) to the mid-4th c. BC (or the end of the same century, having in mind the uncertain date of one of the graves from Panticapaeum). What is to be noted is the chronological discrepancy between the different regions: the graves from the necropoleis of the Western Pontic colonies (Apollonia and Orgame) date from the second quarter of the 4th c. BC; those from the Northern Pontic colonies (Olbia, Panticapaeum, Nymphaeum) are earlier and date from the 5th c. BC. Nevertheless, almost all the complexes demonstrate remarkably close features – with the exception of the graves from Apollonia, all the others are primary cremations (usually under tumuli – only for the two graves from Olbia there is no data about burial mounds, but all the parallels justify the assumption that there were tumuli). The Grave No 368 from the necropolis of Apollonia in "Kalfata" locality is the only grave with inhumation and not cremation. It was already said that there are grounds to believe that the grave was covered with a mound.

In relation to the tumulus T–IV from the necropolis of Orgame, V. Lungu voiced the hypothesis that the wine from the amphorae was used for extinguishing the fire. L. Silant'eva proposed the same idea three decades earlier, concerning one of the graves from Nymphaeum (Силантьева 1959: 20–21). Both authors refer to the burial of Patrocles described in the "Iliad". The review made here justifies to a certain extent such a hypothesis – this impression is imposed by the recurring situation of a primary cremation (with the ashes collected in an urn or left in place) surrounded with amphorae. We have no certain data about the two tumuli on Kolokita promontory. As it was already said, according to the preliminary reports the primary grave in the tumulus excavated in the 1980s was a cenotaph. The traces of burning, however, and the presence of some charcoal in the grave, as well as the fact that under tumuli around Apollonia there were graves with ashes deposited directly in the grave structure, could indicate that in this case the rite was also secondary cremation without an urn. That is to say that we could not exclude the possibility the wine from the amphorae to have been used for extinguishing the pyre and after that the empty vases to have been deposited around the grave. Only the grave from the necropolis in "Kalfata" locality could be adduced as an ar-

gument against such a use of the wine. Another possibility is the wine to have been used for libations accompanying the funeral. In between the graves in the necropolis in "Kalfata" locality, numerous depots of amphorae and of amphorae and jugs with pierced bottoms were discovered. They could be interpreted in a similar way.

In this respect, another grave from Apollonia could be adduced. Unfortunately, it is not published and all we have at our disposal are some notes. According to the description, it was a tomb excavated in "Kharmanite" neighbourhood – on the cape between the ancient town and Kolokita promontory. The walls of the structure were built of ashlars and the covering was of stone slabs shaping a step-like vaulting. In the grave there was a 0.30–0.40 m thick layer of ashes and charcoal. Around the tomb, about ten craters were discovered broken *in situ* (there is no information about the arrangement of the vases). Seven of them were attributed to the "Painter of the Black Thyrsus". They provided the date of the complex – 360–340 BC (Reho 1990: Nos 138–144; 146–147; Pexo 1985). According to one interpretation, it was a collective cremation grave and the craters served for transferring the ashes from the pyre to the grave. This is one more complex from the necropoleis of Apollonia, in which the remains of the pyre were deposited directly into the grave structure, without being collected in an urn. In this case, the craters could give the idea of drinking of wine (or its use for libation).

The graves with circles of amphorae raise another question, related to the limited area of their distribution. The lack of similar complexes in the Mediterranean underlines the isolated character of this phenomenon, specific only for the Black Sea. The combination of a tumulus and "non-normative" practices could tempt the scholars to interpret these graves as monuments of the barbarian surroundings. For example, in all the preliminary reports on the tumulus on Kolokita promontory M. Tsaneva considers it an indication of the presence of local Thracian population near Apollonia.

The first observation that could be made on the base of the review presented here is that graves with circles of amphorae appear in the necropoleis of colonies that were founded and existed in areas with very different ethnic surroundings. Thracian tribes (the Skyrmiadae of Herodotus) inhabited the Hinterland of Apollonia. In Northern Dobrudzha – around Orgame – lived the Getae, also a Thracian people (though Thucydides thought they had much in common with the Scythians). Without any doubt in the 5th c. BC the region of Olbia was dominated by the Scythians from the steppes. The ethnic situation in the region of the Cimmerian Bosporus (where Panticapaeum and Nymphaeum are situated) is more complicated, for in addition to the Scythians there were other tribes as well (e.g. the Sindae). The only ethnos that appears in all these areas are the Greek colonists. The burning of the body was a rite characteristic for the Thracians, and therefore the cremations graves in the necropoleis of the Greek colonies on the Thracian coast of the Pontus could be interpreted as local influence. Scythians however did not burn their dead and all the scholars are unanimous that the cremation graves in the Greek necropoleis in the Northern Pontic region are purely Greek. That is to say that there are no grounds to believe that the graves with circles of amphorae appeared because of some indigenous influence.

One more thing is to be noted – the graves with circles of amphorae appeared in Greek necropoleis that differ greatly one from the other. The necropolis of Orgame for example is characterised by the absolute domination of the cremation as a burial rite – this feature remains constant from the mid-7th to the 3rd c. BC. In this respect, it forms a separate group with the necropolis of Histria, where the burning of the body was the main rite throughout the existence of the city (Alexandrescu 1966). The necropolis of Olbia is

very different – the cremation appears as an exception. This is true for all the periods (Скуднова 1988; Козуб 1974; Паровић-Пешикан 1974). The same with the necropoleis of Panticapaeum and Nymphaeum – though relatively more numerous (compared to Olbia), the cremation graves remained a minority. Nevertheless, the graves with circles of amphorae demonstrate identical features. This fact raises another question – could it be possible that we are dealing here with a practice that specific for only one portion of the population. Its limited use and the appearance of "non-normative" elements could indicate that it was the aristocracy of the poleis. In this case it seems perfectly possible the idea about this rite to have been taken from the heroic epos. It seems that the appearance of almost identical complexes in different points of the Black Sea area witnesses the existence of close contacts between the ruling classes of the Greek colonies.

BIBLIOGRAPHY

Alexandrescu, P. 1965. Types de tombes de la nécropole tumulaire d'Histria. – Dacia, NS IX, 163–184.

Alexandrescu, P. 1966. Necropola Tumulara. Sapaturi 1955–1961. – Histria II, 133–294.

Avram, A. 1996. Les timbres amphoriques. Thasos. – Histria VIII, 1.

Canarache, V. 1957. Importul amforelor stampilate la Istria. Bucureşti.

Damyanov, M. (in print). On the Date of a Burial Mound on Kolokita Promontory near Sozopol. – In: Proceedings of the Bulgarian-Greek Colloquium "Apollonia-Argilos", Sozopol, September 2004.

Garlan, Y. 1999. Les timbres amphoriques de Thasos. I Timbres protothasiens et thasiens anciens. – In: Études Thasiennes XVIII.

Kac, V. 2003. A New Chronology for the Ceramic Stamps of Herakleia Pontike. – In: The Cauldron of Ariantas. Studies presented to A. N. Šceglov on the occasion of his 70th birthday, Aarhus, 261–278.

Lungu, V. 1992. Circulatia amforelor stampilate în zona Capul Dolojman. – Pontica 25, 69–97.

Lungu, V. 1995. Une tombe du IVe siecle av. J.-C. dans la nécropole tumulaire de la cité d'Orgamé–Argamum. – Peuce XI, 231–263.

Lungu, V. 2000. Pratiques funéraires et formes d'organisation sociale dans la nécropole de la cité grecque d'Orgamé. – In: Tombes tumulaires de l'Âge du Fer dans le Sud-Est de l'Europe. Actes du II-e Colloque International d'Archéologie Funéraire, Tulcea, 101–117.

Lungu, V. 2002. La tombe d'un 'HPΩΣ et l'organisation de la nécropole d'une cité Milésienne du Pont Euxin: le tumulus T–A95 d'Orgamé. – In: Talanta, XXXII–XXXIII (2000–2001),171–188.

Reho, M. 1990. La ceramica Attica a figure nere e rosse nella Tracia Bulgara. Roma.

Seure, J. 1924. Archeologie Thrace. – Revue Archeologique XIX, 307–350.

Tunkina, I. 2003. The Formation of a Russian Science of Classical Antiquities of Southern Russia in the 18th and early 19th century. – In: The Cauldron of Ariantas. Studies presented to A. N. Šceglov on the occasion of his 70th birthday, Aarhus, 303–364.

Tzaneva, M. 1985. Thrakisches Hügelgrab bei Kolokita. – Thracia Pontica II, 352–359.

Zaneva, M. 1986. Die Thraker und Apollonia nach den Vorschungen der Hügelgrabmaler. – Thracia Pontica III, 166–173.

Бич, О. И. 1959. Первые раскопки некрополя Пантикапея. Дневник раскопок П. Дюбрюкса в 1816–1817 гг. – МИА 69, 298–321.

Венедиков, И. 1963. Разположение на некропола и организация на разкопките. – В: Аполония. Разкопките в некропола на Аполония през 1947–1949. С., 7–64.

Грач, Н. Л. 1989. Нимфейская археологическая экспедиция (основные итоги исследований за 1973–1987 гг.). – В: Итоги археологических экспедиции. Л., 61–79.

Иванов, Т. 1963. Антична керамика от некропола на Аполония. – В: Аполония. Разкопките в некропола на Аполония през 1947–1949. С., 65–274.

Козуб, Ю. І. 1974. Некрополь Ольвії V–IV ст. до. н. е. Київ.

Лейпунская, Н. А. 2001. Амфоры Хиоса и Ольвийско-Хиосские торговые отношения. – В: Морська торгівля Пивнічному Причерномор'е. Київ, 6–16.

Монахов, С. Ю. 1999. Греческие амфоры в Причерноморье. Комплексы керамической тары. Саратов.

Паровић-Пешикан, М. 1974. Некрополь Ольвии эллинистического времени. Киев.

Рехо, М. 1985. Художникът на черния тирс в България. – Изкуство XXXV, 4, 32–38.

Силантьева, Л. Ф. 1959. Некрополь Нимфея. – МИА 69, 5–107.

Скуднова, В. М. 1988. Архаический некрополь Ольвии. Л.

Цанева, М. 1987. Траки на морския бряг. – Алманах "Море" 1, 359–364.

Цанева, М., Б. Димитров 1976. Каменни гробници от некропола на Аполония Понтика. – Музеи и паметници на културата 3, 5–8.

Цветаева, Г. А. 1957. Курганный некрополь Пантикапея. – МИА 56, 227–250.

STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS
Supplementum IV (2005)
Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov

КАПИТЕЛИ С КОШНИЦА, УКРАСЕНА С ГЛАДКИ ЛИСТА, ОТ РИМСКА ТРАКИЯ

ЗДРАВКО ДИМИТРОВ

Архитектурните детайли, които са предмет на това изследване, са капители с твърде интересна украса. Те спазват изцяло декоративната схема на коринтския капител, но тяхната кошница не е украсена с аканти, а с неразчленени гладки листа. Досега те не са били предмет на отделно изследване в българските научни среди[1]. В световен мащаб капителите с гладки листа намират място в някои проучвания и отделни монографии за комплексите, в които са открити (Romanelli 1927; Perkins 1948; Akurgal 1960; Etienne 1960; Bianchi Bandinelli 1963; Mercklin 1962; Börker 1965; Heilmeyer 1970; EC 1970; Klengel 1971; Pensabene 1973; Kiss 1987; Freyberger 1990; Ertel 1991; Sear 2000; Лилчиќ 2001).

Петте архитектурни ордера, които са продукт на гръко-римската цивилизация, спазват строги принципи при оформлението на капителите. Именно поради тази причина тези детайли са винаги определящи за принадлежността на конкретна архитектурна фасада към даден ордер. Добре известно е, че базите, вертикалните подпори (стълбове, колони, пиластри и анти) и частите на антаблемана често се използват с една и съща схема при различните стилове[2].

Коринтските капители са специфични със своето триизмерно оформление, което позволява те да бъдат възприемани точно по един и същи начин от всичките гледни точки. Това дължим на уникалното решение моделът на този капител да бъде изпълняван чрез копирането на кошница, покрита с листа. В оригиналния вариант на коринтския капител се използват акантовите разклонения и техните остро и гъсто назъбени листа. Пълният апарат на коринтския капител е развит в елинистическата епоха на Древна Гърция – Олимпейона в Атина, датиран 174 г. пр. Хр. (Fletcher 1948: 130, fig. A), както и в булевтериона на Милет, също от II в. пр. Хр. (Strong 1963: 74). Той включва два реда по осем броя акантови листа, които заемат две трети от височината на детайла без абака. Последната третина се заема от каулис, възел на каулиса, чашка, волути, хелици, стъбло на абаковия цвят, абаков цвят и устна на калатоса (обр. 1, по Freyberger 1990: Beilage IV a).

Капителите, чийто калатос е покрит с гладки листа, повтарят напълно апарата на коринтския капител. Единствената разлика е, че те не са украсени с акантови листа, а с гладки, неразчленени листа. Ако трябва да определим точно растителния вид, има две най-добре аргументирани възможности – лотосови или тръстикови листа.

В днешните български земи, които през Античността са спадали към провинциите на Римската империя, са ми известни три капителa с кошница, покрита от гладки листа. Те са от Дуросторум (дн. Силистра, лапидарен паметник), от Марцианопол (дн. Девня, частна собственост) и от Сердика (София, соб-

ственост на ОП "Стара София", открит през 2000 г. в базиликата в Южния парк, част III)[3].

Капителът от Марцианопол е открит през 1946 г. от Петър Колев от с. Река Девня (днес квартал на гр. Девня) при строежа на неговата къща[4]. Днес паметникът е в избата на същия възрастен господин, който учтиво ни разреши да работим с детайла (вж. обр. 2–6).

Безспорно капителът е открит in situ, т.е. в региона трябва да предполагаме наличието на поредния богат дом от Марцианопол от втората половина на II в. сл. Хр. Всички досегашни сведения говорят, че този квартал е бил застроен именно в късноантониновата епоха (Минчев 1986: 33–36; Ангелов 1999: 17–20; Minchev 2002: 245).

Днес е съхранена половината от паметника, тъй като капителът е бил разцепен вертикално точно по средата[5]. Запазената част дава пълна представа за декорацията и елементите на целия детайл (вж. обр. 2 и обр. 5). Той е моделиран от шуплест, мек варовик със светлобежов до жълтеникав цвят. Това е материалът, характерен за най-известните каменни кариери на Марцианопол в местността Кесмето (северозападно от гр. Девня) и до с. Манастир[6].

Декорацията на капителa започва с един ред от гладки листа. Той следва коринтската схема, но не тази на капителите с пълен апарат, а на т. нар. четирилистни коринтски капители. Ето защо листата са били в един ред и само четири на брой (в случая са запазени две съседни). Те се разполагат точно под волутите, покривайки техните стволове. И двата листа са ясно видими. Без съмнение става въпрос за отлично копиране на лотосови листа. Тялото на листа е гладко, достатъчно дебело и леко заоблено в горния край, за да ни напомни за лотос (обр. 3). Най-ясно определяме биологичния вид на растението от дебелата и релефно изпъкнала централна жилка на повърхността. Цялото изпълнение очевидно имитира точно плътните месести листа на лотоса. Над върховете на лотосите се завиват краищата на волутите. Те са изпълнени фино и ненатрапчиво. Окото на волутата е малко, а стволът тънък и едва отличим от ръба на лотосовия лист (обр. 4). Един от най-характерните моменти в декорацията на запазената фасада на капителa от Марцианопол е неговият абаков мотив.

Тук типичният растителен елемент или цвят е заменен от лице на Горгона Медуза. Тя е изработена със закръглена физиономия, пълни бузки и дебел нос. Прави впечатление прическата, оформена като двойна плитка над челото (като днес известното "кукуригу"). Друг важен елемент от тази част на капителa е стъблото на абаковия цвят, което е запазено на характерното му място, въпреки че тук имаме антропоморфно изображение (обр. 6).

Изработката на софита на капителa ни подсказва, че той е бил колонен детайл. Поради размерите му и контекста на региона, в който е открит, най-вероятно той е принадлежал на интериорната декорация на жилищна сграда от северозападните квартали на Марцианопол[7].

Датировката на този паметник е в късноантониновата епоха или началните години от управлението на Северовата династия, т. е. втората половина на II в. сл. Хр. – началото на III в. сл. Хр.

Тези хронологични граници съм склонен да определя според строителните фази в самия Марцианопол и на базата на множество аналогии. Сходствата са в три насоки: като изображение на Горгона Медуза, като изпълнение на абаковото стъбло и като декоративен тип на целия детайл.

По първия и втория критерий паметникът намира съвсем близки подобия в самата провинция Долна Мизия. Напълно сходно е изпълнението на глава на Горгона Медуза при фриз-архитрав от храма на Фортуна в Ескус[8]

(Димитров 2002: № 3, обр. 6, 39 б). Както добре е известно, целият комплекс е датиран точно чрез строителен надпис в самия край на управлението на император Комод: 191–192 г. сл. Хр. (Ivanov 1987: 36). Абаковото стъбло от своя страна е изцяло сходно с този елемент от украсата на коринтски четирилистен капител от Дуросторум (Димитров 2004: № 213).

В третата насока, като декоративен тип, нашият паметник намира своите аналогии в Гърция, Мала Азия, Сирия, Италия, Панония, Балканските провинции и особенно Африка. Налице е и един отчасти сроден паметник от провинция Тракия. Това е композитен полуколонен капител от Филипопол (вж. обр. 7), който съдържа украса от гладки листа между втория акантов ред и ехина (Цончев 1956: 151, обр. 84; Петрова 1990: 45, обр. 3 б). Това е модел, извесетен от ефеско-пергамската архитектура от I–II в. сл. Хр., при който се използват гладките листа в комбинация с акант. Най-популярните образци, които са напълно аналогични на филипополския пример, са от агората и Целзиевата библиотека в Ефес (Heilmeyer 1970: Taf. 22, 4; Taf. 28, 1–2) и от Асклепиона в Пергам (Heilmeyer 1970: Taf. 28, 3–4). Заострените гладки листа са съвсем правилно определени от Д. Цончев като тръстикови (Цончев 1956: 151), но датировката, която той поставя (края на III в. – началото на IV в. сл. Хр.), е твърде късна. Всички декоративни белези, както и принципите на обработка на каменната повърхност, ни отвеждат към Антониновата епоха[9].

През римската императорска епоха капителите с гладки листа са сериозно свързани с още една разновидност на коринтския капител – акантово-канелираните капители (Perkins 1948: 66). Смесването на моделите е факт от Августово време в строежите в Ефес (Alzinger 1974: Taf. 78, Abb. 124, 126). Това са капители от гражданската базилика, при които са използвани три декоративни елемента в един и същ детайл – аканти, канелюри и лотоси.

Зараждането на украсите от венци, които са образувани от гладки листа, е в еолийските капители от архаиката. В образците от Неандрия и Лариса от VI в. пр. Хр. (Akurgal 1960: 3–5, Taf. III, V c) срещаме гладки листа, които явно са едни от най-ранните прототипове за комбинациите с акант, появяващи се още при първия пример на коринтския капител – образецът от интериора на храма на Аполон Епикуриус в Басае[10] (до Фигалия в Аркадия) (Stierlin 2001: 151, 152). Изложените факти водят В. Алцингер до правилния извод, че ранноримските капители по коринтска схема и със смесена декорация, каквито срещаме в Ефес от началото на I в. сл. Хр., би трябвало да се наричат "коринтско-еолийски" (Alzinger 1974: 92–94).

Други ранни и много съществени за развитието на архитектурната декорация, свързана с коринтския ордер, модели са представени в атическите образци от паметника на Лизикрат (Lawrence 1996: 140–141, fig. 219–220, Stierlin 2001: 223) и от Кулата на ветровете в Атина (Lawrence 1996: 180–181, fig. 312–314; Robinson 1943: 291–305). Тук съвсем ясно се откроява връзката между акантовата декорация и гладките листа[11].

Дискусионен момент е дали моделите на коринтския капител, които съдържат и гладки листа, са украсени именно с лотоси[12]. Дж. Пъркинс ги приема за такива (Perkins 1948: 66–72), докато Кр. Бьоркер е по-предпазлив и ги нарича "капители с кошници от гладки листа" – Blattkelchkapitelle (Börker 1965; Börker 1976: 272, Abb. 11). Това е терминът, който е по-коректен, тъй като коментира общия вид на листата, а не дали става въпрос за тръстика или лотос. Ако разглеждаме аналогиите от йонийски капители, проблемът за биологичния вид става съвсем сложен[13] (Bingöl 1980: 82, 84). Най-правилно разглежда неща-

та В. Алцингер, който приема присъствието и на двата флорални мотива (тръстика и лотос) върху т. нар. "коринтско-еолийски капители", съдържащи, разбира се, и акантова украса (Alzinger 1974: 92). В корпуса на античните фигурални капители също се засяга въпросът за гладките листа. Има ги във всякакви вариации – лотоси (Mercklin 1962: No 216, Abb. 413), акант, съчетан с лотоси (Mercklin 1962: No 213 a, b, Abb. 404, 407; No 513, Abb. 979), тръстика и акант, съчетан с тръстика (Mercklin 1962: 90, No 213 a, b, Abb. 407–409).

През епохата на Принципата украсата с гладки листа върху капители с коринтска схема се възражда с голяма сила и моделите се развиват много бързо в различни краища на империята.

Логично в африканските провинции се откриват най-добрите образци. Все пак лотосът е отдавна познат в архитектурните украси на този континент. Още от древноегипетските царства има капители с кошница, декорирана с лотосови листа. Тези паметници са известни както от стенописи в гробни комплекси (Mercklin 1962: 14, 15, No 33–42, Abb. 50–62), така и от монументална архитектура – храмът на Ипет в Карнак[14] (Mercklin 1962: 11, No 19, Abb. 31, 35) и храмът на Рамзес III в Мединет Хабу[15] (Mercklin 1962: 15, No 43, Abb. 60).

В рамките на римската императорска епоха капителите от Римска Тракия срещат отлични аналогии в Лептис Магна[16] (Romanelli 1927: tav. III, fig. 26 b; Bianchi Bandinelli 1963: 91–98, fig. 240, tav. 110, 115, 125; EC 1970: tav. 216; Sear 2000: 197–198, fig. 122), Була Регия[17] (Sear 2000: 204–205, fig. 129), Волубилис[18] (Etienne 1960: 34, 39, Pl. XLVIII, 1; LXXXVIII, 2; тук вж. обр. 9), Еа[19] (дн. Триполи) (Perkins 1948: 69), Цезареа (EC 1970: tav. 211 b), Тубурбо Майус[20] (EC 1970: tav. 211 a; тук вж. обр. 12) и Кирене[21] (Perkins 1948: 69), както и множество твърде интересни детайли от родината на лотосовата декорация – Египет[22] (Perkins 1948: 69). Много важен пример от африканските провинции е капителът от театъра на Сабрата[23] (Mercklin 1962: 144–145, No 379 a, Abb. 716).

Също така точни сходства, и като модел, и като изработка, имаме от Гърция и Мала Азия – Атина[24] (Perkins 1948: 68–69, fig. 11, 4; Börker 1976: 264–278; Walker 1979: 117–119, fig. 18), Коринт[25] (Corinth 1932: fig. 141; тук вж. обр. 11), Пергам (Perkins 1948: 69–70, fig. 11, 3) и Смирна[26] (Perkins 1948: 69).

Гладките листа са възприети в столицата Рим и италийските земи само няколко години след появата им в комибнацията с акант върху капителите от Кулата на ветровете в Атина (около 40 г. пр. Хр.). По времето на Август в Храма на Съгласието (Concordia) върху симата на коринтския корниз е изпълнена декорация от гладки листа (определено лотоси) и акант[27]. Храмът е осветен в 10 г. сл. Хр. (Perkins, Strong 1962: pl. XIX; Sear 2000: 67–68, fig. 37). При управлението на Нерон (54–68) вече срещаме украсата с гладки листа върху капител, който произхожда от Неапол и е датиран точно в 56 г. сл. Хр. (Mercklin 1962: No 487). При Флавиите и първите Антонини (последните три десетилетия на I в. сл. Хр. и първата половина на II в. сл. Хр.) този тип декорация се налага вече и в ордерната архитектура. В.-Д. Хайлмайер и К. Фрайбергер разглеждат такива капители от форумите на Нерва и Траян (вж. обр. 8), както и впечатляващи примери от късна реконструкция (III в. сл. Хр.) на Колизеума[28] (Heilmeyer 1970: 140–143, Taf. 50, 51; Freyberger 1990: 129, 130, No 313, Taf. 47 b).

В Италия особено силно се развиват декорациите с гладки листа през Хадриановата епоха. Множество оригинални решения откриваме във Villa Hadriana в Тиволи. Запазени са цели девет капителa с декорация, съдържаща гладки листа в по два или дори три растителни пояса (Mercklin 1962: 215–216, No

526 a–i, Abb. 997–1005). Капителите са колонни, стълбови, пиластрови-облицовъчни и дори при някои има пълно смесване на декоративните типове – акант е комбиниран с гладки листа (най-вероятно лотоси) и канелюри.

Трябва задължително да отбележим, че от цяла Италия най-сериозно е развит декоративният тип на капителите, украсени с гладки листа, в пристанищния град Остия. Това са огромни серии от капители (над 140 бр.), които започват своето развитие още от I в. сл. Хр. и продължават без прекъсване до края на IV в. сл. Хр. и дори самото начало на V в. сл. Хр. (Pensabene 1973: 111–135, Tav. XLII–LI, No 405–541). Детайлите са изследвани като: коринтски капители с гладки листа, коринтизирани капители с гладки листа и композитни капители с гладки листа. Това е още едно потвърждение, че разглежданият в тази статия декоративен тип спазва точно коринтската или в някои случаи композитната схема на капителния детайл. Именно от Остия виждаме и точно копие на модела, използван в Марцианопол – четирилистен капител с фини волути и сравнително малки общи размери. Паметникът е мраморен детайл от малкия пазар на Остия, датиран е в края на III – началото на IV в. сл. Хр. (Pensabene 1973: 119, Tav. XLIV, No 448). Нашият образец е без съмнение по-ранен, тъй като има ясни разлики в принципите на резбоване на повърхностите (особено личи това при листата и абаковия мотив), но общата схема определено е еднаква.

Особено важно е развитието на капителите с гладки листа в Северна Италия. Ясни примери са вече отбелязани и изследвани от Медиоланум – Хадрианова епоха или около средата на II в. (Mercklin 1962: 213, No 520, Abb. 989), от Ларинум, от Хистониум и от дн. Градо (до Удине) (Perkins 1948: 67).

От северноиталийските земи капителите с гладки листа оказват много силно влияние и върху архитектурата на военните лагери по Рейн (Горна и Долна Германия), Норик, Реция и особено в Панония. В днешните австрийски и унгарски земи този декоративен тип се налага като водещ за изпълнението на коринтската схема. Безброй примери имаме от Карнунтум (обр. 13 а), Пфафенберг, Тихани, Савария, Виндобона, Горзиум (Ertel 1991: 23–25, Abb. 5, Taf. 2, 3, 29, 30, 44–46), Скарбанция, Бригецио, Аквинкум (обр. 13 б), Интерциза (Kiss 1987: 17, 27, 35, 40, Taf. 1, 2, 11, 13–15, 26, 45). Особено интересен е един пример от територията на дн. Швейцария – капител, изграден по коринтската схема, но с два реда гладки листа и човешки бюст от театъра на Авентикум (Mercklin 1962: 95, No 232, Abb. 445). Оформлението на листата и особенно тяхното завиване в горния им край е напълно аналогично на нашите случаи от Долна Мизия (Марцианопол и Дуросторум)[29].

В днешна Македония също има капители, сходни на марцианополския образец. Най-сроден е паметникът от Чепигово. Според В. Лилчиќ той е коринтски капител с незавършена декорация. Поради факта, че паметникът е сериозно обрушен, това не е напълно сигурно. Той спокойно би могъл да е капител с кошница, покрита от гладки листа, копиращ коринтската схема (Лилчиќ 2001: 426, 427, 431). Датировката, която дава авторът, е доста ранна: I в. пр. Хр. – I в. сл. Хр.

Като цяло може да се резюмира, че произходът на капителите, следващи коринтската схема, но използващи друг биологичен вид, а не акант, е в елинистическата епоха, но най-сериозното развитие на тези модели е в ранноимператорската епоха (I–III в. сл. Хр.). Налице са най-разнообразни модели – чистият акантов вариант, смесване на акант с канелюри, на акант с лотоси, на акант с палмети, както и изцяло лотосови, тръстикови или дори палметни капители (Pülz 1989: 170, 174–175, Taf. 30, 2–5; 31, 6–10).

В късноримския период отново има ма-

сово използване на капителите с гладки листа. Подобни детайли са регистрирани най-вече от раннохристиянски култови сгради. Известни са отлични образци от Сергиополис и Qal'at Sim'an в Сирия (Klengel 1971: 187, 193, 195), от Аргос в Пелопонес[30] (Goffinet 1962: 254), както и един много интересен капител от Италия[31] (Mercklin 1962: 174, No 417, Abb. 810–813). От този период и от същия тип сгради е и сердикийският вариант на късноантичните капители с гладки листа.

Паметникът от Марцианопол спада и към един друг тип антични детайли. Това са т. нар. фигурални капители – Antike Figuralkapitelle (Mercklin 1962). Както вече споменах, абаковият цвят на този детайл е заменен от лице на Горгона Медуза. Капители, които съдържат лица на абака, не са рядкост в Долна Мизия. Примерите са от Одесос[32] (Шкорпил 1930: обр. 71; Петрова 1985: 22, обр. 12; Петрова 1996 а: № 2; Димитров 2003: № 5; Димитров 2004: № 137), Марцианопол – още три детайла освен разглеждания тук паметник[33] (Петрова 1996 б: 45–51, обр. 8 а, б; 9 а, б; Димитров 2003: № 22; Димитров 2004: № 221, 227, 228), Никополис ад Иструм[34] (Шкорпил 1905: 476, таб. CIV: No 5; Димитров 2004: № 197), Дуросторум[35] (Димитров 2004: № 209), мавзолей край с. Люблен, Търговищко[36] (Овчаров 1979: 33–46, обр. 16). Те биха могли да се разглеждат и в отделна декоративна група – "Капители с антропоморфни изображения".

Много интересен факт е, че в Марцианопол се е наложила изключително силно идеята за изпълнението на човешки фигури на абака. От осем паметника с антропоморфни мотиви от Долна Мизия, половината са именно в този град. При това върху съвсем различни типове детайли – антови капители, колонен коринтски капител и разглеждания тук капител с гладки листа.

В другите римски провинции намираме безброй много аналогии на изображението на Горгона Медуза от Марцианопол (Mercklin 1962: 83–119). Мотивът е широко разпространен във всички зони на римския свят и през целия Принципат и дори в IV в. сл. Хр. Най-точните подобия на лицето от абака в Марцианопол са върху пиластров капител от Музея на термите в Рим (обр. 10), датиран в първата половина на II в. сл. Хр.[37] (Mercklin 1962: 210–211, No 510, Abb. 975–977), върху композитен капител от източния портик на агората в Ефес, датиран в самото начало на III в. сл. хр. (Mercklin 1962: 118, No 331, Abb. 608) и върху йонийски антов капител от римски храм в Der el Ashair (Сирия), датиран във втората половина на II в. сл. Хр. (Mercklin 1962: 117, No 330, Abb. 603).

Трите капителa от Римска Тракия, които имат украса от гладки листа върху кошницата, клонят към различни датировки. Най-ранен е капителът от Дуросторум, който има пълен апарат (според схемата на коринтския капител) и би трябвало да се датира до средата на II в. сл. Хр. Най-вероятно капителът е от ранноантониновата епоха (управлението на Траян (98–117) или Хадриан (117–138)). Разгледаният тук капител от Марцианопол е от втората половина на II в. сл. Хр. или най-късно от началото на III в. сл. Хр. В късноримската епоха (IV–V в. сл. Хр.) би трябвало да се датира капителът от базиликата в Сердика[38].

Това кратко изследване не претендира да реши проблемите, свързани с капителите с гладки листа, а единствено да постави въпроса за тяхното проучване в България. Видно е, че в световен мащаб този тип капители са намерили място в редица изследвания. Явно родината на тази архитектурна декорация е Египет. От тази зона на Северна Африка развитието на гладките листа преминава през Сирия, където са налице лотосови капители още от ранноавгустовата епоха – примери от

жилища в Суейда (Mercklin 1962: 25, No 76, Abb. 104), за да се формират завършените варианти в Атина (Кулата на ветровете, театъра на Дионис, агората) и Коринт (базиликата и агората от римската епоха). Капителите с кошница, покрита от гладки листа, било то в комбинация с акант или без него, се разпространяват в повечето римски провинции и стават популярни най-вече през епохата на Принципата. Традицията за тяхното изпълнение се запазва и през късноантичната епоха, пример за което имаме вече и от нашите земи.

Влиянията, оказани на архитектурната среда в провинциите Долна Мизия и Тракия през II–III в. сл. Хр., са твърде разнообразни. В земите северно от Хемус определено има редица фактори, които говорят за непосредствената връзка в граничните зони на империята от Рейн чак до Долен Дунав. В Тракия и особено по Черноморието е много силно влиянието от източните и африканските провинции. Това най-вече личи при капителните детайли. Примерът от Марцианопол е безспорно едно от потвържденията за директния внос на архитектурно-декоративни модели от елинската зона на средиземноморския свят. Одесос и близкият му Марцианопол са два от градовете по западния бряг на Понта, които съдържат редица каменни детайли и за тях бе вече доказано, че са импортни стоки (Гетов 1978: 13–20). Малоазийските и атическите модели в архитектурата на тези два града намират почва и в силното присъствие на дорийския ордер и особено в специфичното му изпълнение при капителите, в наличието на някои типично източни декоративни схеми за корнизите от йонийския ордер (пак в Марцианопол), в изработката на някои от капителите по моделите на каменоделските школи от Изтока (афродизийски, ефеско-пергамски, памфилски, атически), в големия брой детайли от проконесоски мрамор и в редица други примери на каменната пластика.

Ето защо съм склонен да определя разгледания тук капител с гладки листа от Марцианопол и като сигурна проява на влияние от Източното Средиземноморие и африканските провинции на империята, а не само като част от развитието на архитектурните модели от Северна Италия към Централноевропейската и Долнодунавската лимесна зона.

Изразявам благодарност към Анастас Ангелов и Иван Сутев от Музея на мозайките в град Девня за възможността да работя с детайла намясто и разрешението им той да бъде публикуван.

БЕЛЕЖКИ

[1] Капителите, които са украсени с гладки листа, са разгледани за пръв път в дисертацията на автора на тази статия и в последвалата я кратка типология на архитектурните детайли от римската епоха в днешните български земи (Димитров 2004; Димитров 2005). Определено е факт, че досега не е имало специализирано изследване на декоративния тип, а той е съществуващ и, макар да е рядък за нашите земи, заслужава отделно внимание.

[2] Налице са йонийски бази, които са изпълнявани при йонийски, коринтски или композитен ордер. Също така са известни елементи на дорийския ред при корнизните елементи на коринтския антаблеман и т. н.

[3] Поради факта, че и трите паметника са непубликувани, имам възможността и съгласието да развия изследването си само върху един от примерите – този от Марцианопол. Другите два паметника ще бъдат публикувани в най-скоро време от проучвателите на комплексите. Детайлите от Марцианопол и Дуросторум са включени в дисертационнен труд (Димитров 2004, № 256 и 257).

[4] Благодарение на колегата Ив. Сутев от Музея на мозайките успях да получа информация лично от откривателя. При строежа на къщата си Петър Колев е попаднал на античния пласт от северозападните жилищни кварта-

ли на Марцианопол. Детайлът е намерен на дълбочина над 2.50 м, което изключва неговата принадлежност към късноримските пластове на Марцианопол. По технологични причини този "камък" е бил съхранен в избата. Освен всичко това колегите от музея са получили данни от частични разкопки в района при прокопаването на траншеи за канализация в Девня. В засвидетелстваните инсули са регистрирани комплекси изцяло от жилищен тип (от II в. сл. Хр. и до Късната античност).

[5] Параметрите на детайла са: височина – 0.36 м; диаметър на колоната – 0.32 м; гладки листа (лотоси) – 0.23 м; абак – 0.045 м.

[6] Данните са от лични наблюдения на колегите от Музея на мозайките в Девня.

[7] Най-вероятно капителът е бил част от колонадата, оформяща атриумния двор на жилището. Подобни случаи, които ще бъдат разгледани по-нататък, имаме от Була Регия, Волубилис и Ефес.

[8] Днес паметникът е собственост и е съхраняван в АИМ–БАН, открита аркада, инв. № 8494.

[9] Тази дата бе вече коректно и аргументирано поставена от Св. Петрова в изследването за композитния капител (Петрова 1990: 45). Вероятно грешната датировка, поставена от Д. Цончев, се дължи на късноантичния контекст, в който е открит паметника. При всички положения той е бил преизползван.

[10] Предполага се, че строежът на хексастилния дорийски периптер е започнал през 429 г. пр. Хр. и е завършил между 400 г. и 390 г. пр. Хр. Определяната като първа проява на коринтския ордер колона в интериора завършва с капител, съдържащ ранни модели на акантови листа и един съвсем тънък пояс от гладки листа в основата.

[11] Комбинацията и при двата паметника е от два реда листа – един акантов и един с гладки листа. А. Лоурънс разглежда гладките листа описателно. Той ги нарича "тесни и издължени листа", но не определя биологичния им вид.

[12] Термините за този тип капители на отделните западни езици са следните: английски – Lotus-and-acanthus capitals = акантово-лотосови капители; немски – Blattkelchkapitelle = капители с кошница от гладки листа; италиански – Capitelli a foglia lisce = капители с гладки листа; френски – Chapiteau à feuilles d'eau = капител с листа на водни растения (лотоси, тръстика и др.). В немската терминология се срещат още Lotus-, Pfeifen- oder Schilfblätter (лотосови или тръстикови листа).

[13] Дж. Пъркинс нарича листата смело "лотосови", тъй като коментира примери от Лептис Магна, а в африканските провинции наистина е очевидно, че се копира това растение. К. Бьоркер от своя страна разглежда типа общо и, включвайки примерите от елинския свят, дава пообщ термин. О. Бингьол пък разглежда само декорацията на възглавниците на йонийските капители от Мала Азия и ги конкретизира като тръстикови. Това също е правилно, тъй като лотосите, резбовани върху йонийския капител, изглеждат по съвсем друг начин.

[14] Капителите от храма на Ипет в Карнак са от типа "Хатор". Те принадлежат към елинистическия период от развитието на лотосовите мотиви в египетската архитектура (Mercklin 1962: 10–12). Считам, че именно тези лотосови капители, покриващи кошници, подобни на добре известната от коринтския ордер, са прототипите на африканските варианти на лотосовите и акантово-лотосовите капители от времето на Принципата в Северна Африка.

[15] Това е може би един от най-ранните примери за изпълнението на лотосов капител при каменен детайл. Материалът е варовик. Налице е комбинация от лотосов, папирусов и лилиев капител. Листата на отделните растения са ясно отличими. Паметникът е датиран в управлението на XX династия, I половина на XII в. пр. Хр.

[16] Капителите, съдържащи лотосови листа, са от перистилните портици на Северовия форум в Лаптис Магна. Те са от типа акантово-лотосови капители (Perkins 1948: 66–69, fig. 11, 1; fig. 12). На първия ред са резбовани прекрасни акантови листа, а на втория – лотосови. Датировката на Северовия форум е в самото начало на III в. сл. Хр. Годината, която се посочва най-често като дата за освещаването на целия ансамбъл, е 203 г. сл. Хр., малко по-късно е изградена гражданската базилика към същия комплекс: 209/210 – 215/216 г. сл. Хр. (Bianchi Bandinelli 1963: 59), която има същия тип капители в интериорното пространство. Друг грандиозен архитектурен комплекс в Лептис Магна, съдържащ акантово-лотосови капители, е площадът, оформящ пазара на града (Perkins 1948: 66–69, fig. 11, 1; fig. 11, 2).

[17] В т. нар. Къща на лова от Була Регия имаме отлични примери на лотосови капители с украса от два реда по 8 лотосови листа. Тези детайли напълно спазват схемата на коринтския капител, тъй като притежават не само необходимите пропорции, но и всички елементи от апарата на нормалния коринтски капител. Примерите са от колонадите на перистилния двор в подземния етаж на жилищната сграда, т. е. и като местоположение, и като архитектурен комплекс, от който произхождат (богата жилищна сграда), те също са отлични аналогии на марцианополския вариант.

[18] Отново имаме точни аналогии от жилищни комплекси. Това са два комплекса, заемащи по цяла една инсула, факт, който е добре познат и от Марцианопол. Капителите с лотосова украса заемат колонадите в перистилния двор на "домът на Дионис и четирите сезона" и "домът на Флавий Германий". Моделът е на коринтски капители с пълен апарат и растителен пояс, в който акантът е напълно заменен от лотосови листа. Образецът от "домът на Флавий Германий" е най-добри-

ят аналог на разглеждания детайл от Марцианопол, що се отнася до декоративната схема – лотосов капител с изображение на Горгона Медуза на абака. Датировката на жилищната сграда е точна поради наличието на епиграфски паметници – самото начало на III в., т. е. по време на управлението на Септимий Север.

[19] Двата капителa от Еа (дн. Триполи) са също така от Северовата епоха.

[20] Двата африкански градски центъра Тубурбо Майус (Thuburbo Majus) и Цезареа (Cesarea) ни предоставят два от най-добрите примери за капители, чиито кошници са изцяло покрити само с гладки листа. Изпълнени са точно по схемата на коринтския капител – съдържат волути, хелици, каулис, чашка, абакови мотиви, т. е. това са пълни имитации на коринтски капители с пълен апарат, но със замяна на акантовата декорация с гладки листа. Тук определено не става въпрос за тръстики, а именно за лотос.

[21] Дж. Пъркинс посочва три капителa с акантово-лотосова декорация от Кирене, всички те са от римския период на града – I–III в. сл. Хр. Паметниците са открити до един in situ: при входа към фонтана на Аполон, единична находка край Цезареума и в градината на вила Грациани.

[22] Капителите от Египет са акантово-лотосови и акантово-канелирани. Те са както от римския период (30 пр. Хр. – III в. сл. Хр.), така и от Късната античност – представители от раннохристиянски базилики. Основните образци произхождат от Александрия и Абу Мина. Най-известни са т. нар. коптски капители с живописна украса от Сакара (Mercklin 1962)

[23] Това е един от пиластровите капители в лявата половина на скенето. Той е декориран с два реда лотосови листа и съдържа волути и хелици (т. е. имитира точно пълен коринтски апарат). Съвпаденията с капителa от Марцианопол са при модела на лотосите, при наличието на фигура на абака (само че тук е лъвска глава) и при датировката (края на II – началото на III в. сл. Хр.)

[24] В Атина през Принципата се откриват най-голям брой капители с декорация от гладки листа (лотоси), комбинирани с акант. Това е напълно логично, като се има предвид произхода на явлението и близостта във времето на основния прототип – капителът от Кулата на ветровете (ок. 40 г. пр. Хр.). Примерите от ранноимператорската епоха са от Акропола (поне три различни типа изпълнения!), от театъра на Дионис и от нимфеума. Последният детайл е бил преизползван в църквата "Св. Апостоли", но първоначалната му датировка е от времето на Антонин Пий (138–161 г. сл. Хр.)

[25] Примерът от Коринт, който прави най-силно впечатление и представлява основен образец за типа акантово-лотосов капител от римско време, при това от центъра на възникването на модела (Елада), е детайл от гражданската базилика от края на I – началото на II в. сл. Хр. Тази ранноантонинова датировка доближава детайла до примерите от Рим (форумите на Нерва и Траян)

[26] В Мала Азия акантово-лотосовите капители са поредки, отколкото в Гърция и Северна Африка. По-използваната форма тук е на акантово-канелираните капители. Основните образци, съдържащи лотосовата декорация, са от Пергам и Смирна. В Пергам примерите произхождат от Траянеума – два отлично запазени пиластрови детайла (Mendel 1914: No 1200, 1201)

[27] Още по-рано, в 13 г. или 11 г. пр. Хр., е построен театърът на Марцел. В него също срещаме гладки листа, но те са върху калатоса на коринтски капител (Heilmeyer 1970: Taf. 51, 1). В случая става въпрос за недообработени акантови листа, а не за изпълнение на лотоси. Подобен пример имаме и от Долна Мизия – във фригидариума на римските терми в Одесос е налице коринтски капител, при който на всеки ред има по четири обработени и четири голи необработени акантови листа.

[28] При Колизеума става въпрос за установена реконструкция (Heilmeyer 1970: 142, Taf. 50, 2; 51, 5), при която са включени капители с гладки листа в комплекса на западния вход на амфитеатъра. В този случай гладките листа са използвани при схема на композитен капител, а не коринтски. Ясно личи схематизацията в апарата – отсъстват абакови стъбла и цветове, няма оформление на основните елементи на волутите и на ехина (йонийската кима въобще не е моделирана). В един от капителите на форума на Нерва също става въпрос за преправка. Детайлът, който отлично спазва схемата на коринтския капител с пълен апарат, но има пояс от два реда гладки листа, е датиран убедително в Хадриановата епоха. Произходът на тази лека поправка във форума на Нерва е точно определена като дело на атически майстори (Freyberger 1990: 130).

[29] Капителът е датиран в средата на III в. сл. Хр. и при всички положения преди разрушаването на Авентикум през 265 г.

[30] Капителите, украсени с гладки листа от Сергиополис, произхождат от Сергиевата базилика, която се датира на прехода между V и VI в. сл. Хр. (Klengel 1971: 203). В това изследване капителите с гладки листа са наричани "византийски". Същите прекрасни образци откриваме и в пиластрови варианти от т. нар. Октогон в Qal'at Sim'an. В Пелопонес в раннохристиянска базилика от Аргос са определени датировки от началото на V в. сл. Хр. за капителите с гладки листа.

[31] Детайл от Вобърн Абий в Англия, от колекцията на дука на Бедфорд. Капителът е една изключителна изработка, произхожда от Италия и е датиран доста общо: III–IV в. сл. Хр.

[32] Тук става въпрос за прочутия йонийски капител от сградата на гробното съоръжение, проучено от К.

Шкорпил край Варна в началото на XX в. Налице е женска фигура, покриваща цялата долна страна на завивката на ъгловата волута на капителa. Датировката на този капител е от самото начало на II в. сл. Хр., най-вероятно в Траяновото управление (98–117).

[33] Два от детайлите са антови (съхранявани в АМ – Варна и в АИМ – БАН), а третият е колонен (АМ – Варна). Именно колонният е с най-интересни антропоморфни изображения (2 бр.). Той е открит вграден в късноантична базилика в Марцианопол, но при всички положения е преупотребен там. Оригиналната му датировка е без никакво съмнение в Антониновата епоха, т. е. малко по-ранен или синхронен на разглеждания в тази статия детайл от същия град. Днес капителът е в експозиционната зала за късноантичната епоха в АМ – Варна. Благодаря на г-н Ал. Минчев за възможността да работя с детайлите от АМ – Варна.

[34] Коринтски колонен капител с пълен апарат от пропилеите на западния вход на агората в Никополис ад Иструм. Датира се точно по строителния надпис на антаблемана: 145–161 г. сл. Хр.

[35] Коринтски колонен капител. Непубликуван. Собственост на ИМ – Силистра. Благодаря на г-н И. Бъчваров за възможността да разгледам детайла в дисертацията си. Считам, че се датира в късноадрианова епоха или най-късно около средата на II в. сл. Хр.

[36] Мавзолей на лекар, проучен през 70-те години от Д. Овчаров. Налице са били два коринтски колонни капитела, единият разрушен. Комплексът е точно датиран от автора в средата на III в. сл. Хр.

[37] Абаковото стъбло е абсолютно идентично и като оформление, и като изпълнение с примера от Марцианопол.

[38] Съвсем друг въпрос е дали този детайл не е преизползван от античната Сердика.

ЛИТЕРАТУРА

Ангелов, А. 1999. Марцианопол. История и археология. Варна.

Гетов, Л. 1978. За вноса на саркофази в Одесос през римската епоха. – Археология № 2, 13–20.

Димитров, З. 2002. Фриз-архитравни блокове от храма на Фортуна в Ескус във фонда на НАМ. – ИАИ XXXIX (под печат).

Димитров, З. 2003. Архитектурни детайли от римската епоха (I–III в. сл. Хр.) в колекцията на АМ – Варна. Част I – Колонни капители. – ИНМВ за 2003–2004 (под печат).

Димитров, З. 2004. Архитектурна декорация в провинция Долна Мизия (I–III в. сл. Хр.). Дис.

Димитров, З. 2005. Типология на архитектурните детайли в Долна Мизия и Тракия през римската епоха (I–III в. сл. Хр.) – В: Археология на България. Т. 1. Сб. под състав. на Р. Иванов, С., изд. "Иврай".

Лилчиќ, В. 2001. Македонскиот камен за боговите, христијаните и за живот по животот. Т. 1. Скопје.

Минчев, А. 1986. Музеят на мозайките в Девня. – МПК 24, № 4, 33–36.

Овчаров, Д. 1979. Тракийска надгробна могила и светилище от III в. на н. е. при с. Люблен, Търговишки окръг. – Археология № 3, 33–46.

Петрова, С. 1985. Римо-йонийски капители от Мизия. – Археология № 3, 15–25.

Петрова, С. 1990. Композитният капител в Мизия и Тракия. – Археология № 1, 44–47.

Петрова, С. 1996 а. Римо-йонийски капители от Мизия и Тракия, I–IV в. С.

Петрова, С. 1996 б. Антови римо-коринтски капители от Мизия и Тракия. – Археология № 3, 45–51.

Цончев, Д. 1956. Приноси към проучването на римската архитектура в България. – ГМПО 2, 141–175.

Шкорпил, К. 1905. Абоба-Плиска. – ИРАИК 10, Софія/Варна.

Шкорпил, К. 1930. Археологически бележки от черноморското крайбрежие. – ИАИ 6, 57–87.

Akurgal, E. 1960. Vom äolischen zum ionischen Kapitell. – Anatolia V, 1–7.

Alzinger, W. 1974. Augusteische Architektur in Ephesos. – ÖAI, Sonderschriften, Bd. 16, Wien.

Bingöl, O. 1980. Das ionische Normalkapitelle in hellenistischer und römischer Zeit in Kleinasien. Ist. Mitt., Beiheft 20, Tübingen.

Bianchi Bandinelli, R. 1963. Leptis Magna. Roma.

Börker, Ch. 1965. Blattkelchkapitelle. Untersuchungen zur kaiserzeitlichen Architekturornamentik in Griechenland. Berlin.

Börker, Ch. 1976. Zwei vergessene Giebel in Athen. – AA, Bd. 91, Heft 2, 264–278.

Corinth 1932. Corinth. Introduction, Topography,

Architecture. Vol. 1, part 1. Harvard, 1932.
EC 1970. Enciclopedia Classica. Topografia e Archeologia dell' Afrika Romana. – In: Enciclopedia Classica, sezione III, volume X, tomo VII. Torino.
Ertel, Chr. 1991. Römische Architektur in Carnuntum. – In: Römische Limes in Österreich, Heft 38, Wien.
Etienne, R. 1960. Le quartier nord-est de Volubilis. Paris.
Fletcher, B. 1948. A History of Architecture. London.
Freyberger, K. S. 1990. Stadtrömische Kapitelle aus der Zeit von Domitian bis Alexander Severus. Mainz am Rhein.
Goffinet, E. 1962. L'eglise Saint-Georges à Delphes. – BCH 86, I, 1962, 242–261.
Heilmeyer, W.-D. 1970. Korinthische Normalkapitelle. – MDAI, RA, Ergänzung 16, Heidelberg.
Ivanov, T. 1987. Der Fortuna-Tempel in der Colonia Ulpia Oescensium in Moesia Inferior (heute VR Bulgarien). – ИАИ 37, 7–60.
Kiss, A. 1987. Pannonische Architekturelemente und Ornamentik in Ungarn. Budapest.
Klengel, H. 1971. Syria Antiqua. Leipzig.
Lawrence, A. 1996. Greek Architecture. The University of Yale Press.
Mendel, G. 1914. Catalogue des Sculptures Grecques, Romaines et Byzantines, III. Constantinople.
Mercklin, E. 1962. Antike Figuralkapitelle. Berlin.
Minchev, A. 2002. The "House of Antiope" – A Late Roman Residential House with Mosaics at Marcianopolis (Devnya, Bulgaria). – In: The Roman and Late Roman City. The International Conference (Veliko Turnovo 26–30 July 2000). S., 245–255.
Pensabene, P. 1973. Scavi di Ostia. I capitalli. Vol. VII. Roma.
Perkins, J. B. W. 1948. Severan art and architecture at Leptis Magna. – JRS, Vol. XXXVIII, 59–80.
Perkins, J. B. W., D. Strong. 1962. The Temple of Castor in the Forum Romanum. – PBSR 30, 1–31.
Pülz, S. 1989. Untersuchungen zur Kaiserzeitlichen Bauornamentik von Didyma. Tübingen.
Robinson, H. 1943. The Tower of the Winds and the Roman market-place. – AJA XLVII, 291–305.
Romanelli, P. 1927. Leptis Magna. Roma.
Sear, F. 2000. Roman architecture. London.
Stierlin, H. 2001. Greece. From Mycenae to the Parthenon. Köln.
Strong, D. E. 1963. Some Observations on the Early Roman Corinthian. – JRS LIII, 73–85.
Walker, S. 1979. Corinthian Capitals with Ringed Voids: The Work of Athenian Craftsmen in the Second Century A.D. – AA, 94/1, 103–129.

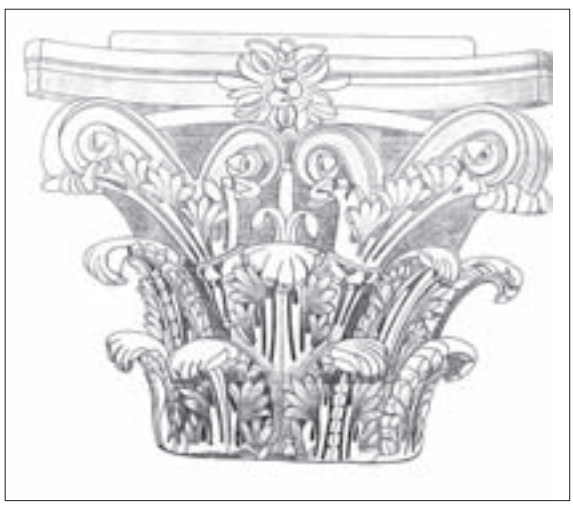

Обр. 1. Модел на пълния апарат на коринтския капител (по Freyberger 1990: Beilage IV a)

Обр. 2. Капител с гладки листа (лотоси) от Марцианопол – фасада. (Снимка З. Димитров)

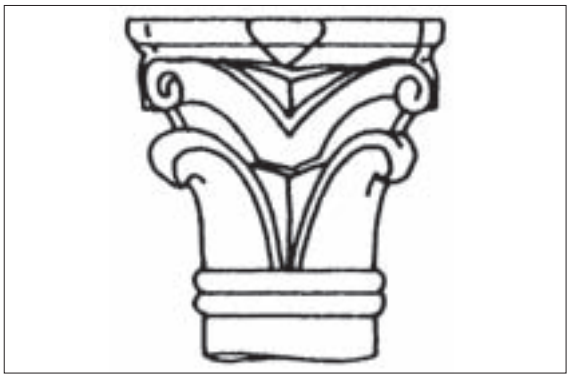

Обр. 2 а.

Обр. 3. Капител с гладки листа (лотоси) от Марцианопол – ракурс към лотосовия лист. (Снимка З. Димитров)

Обр. 4. Капител с гладки листа (лотоси) от Марцианопол – ракурс към волутите. (Снимка З. Димитров)

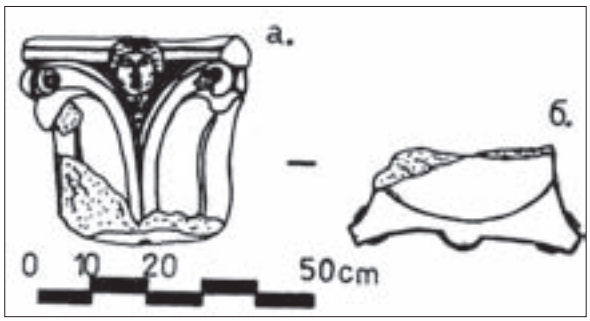

Обр. 5. Графично изображение на капителa с гладки листа (лотоси) от Марцианопол: а) общ изглед; б) горна повърхност на абака

Обр. 6. Детайл на изображението на Горгона Медуза и абаковото стъбло върху капителa от Марцианопол

Обр. 7. Композитен капител с гладки листа от Филипопол – графичен образ (Цончев 1956)

Обр. 8. Капител с гладки листа от форума на Траян в Рим (Heilmeyer 1970)

Обр. 11. Капител с гладки листа и аканти от Коринт (т. нар. коринтско-еолийски вариант) – римска епоха (Corinth 1932)

Обр. 12. Капител с гладки листа от Thuburbo Majus (EC 1970)

Обр. 9. Капител с гладки листа от дома на Флавий Германий във Волубилис (Etienne 1960)

Обр. 10. Детайл на трагическа маска (вер. имитираща Медуза) и абаково стъбло от капител в Музея на термите в Рим (Mercklin 1962)

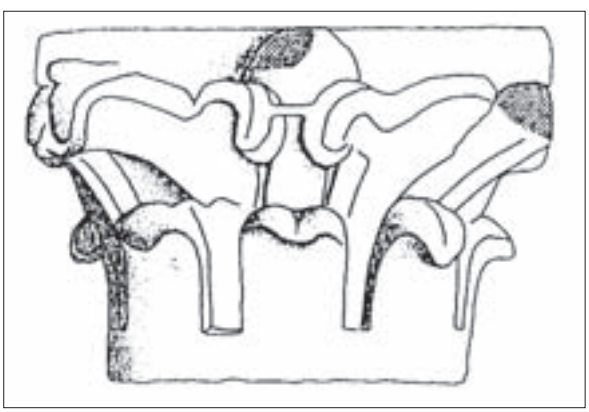

Обр. 13. Капители с гладки листа от Панония: а) Карнунтум (Ertel 1991); б) Аквинкум (Kiss 1987)

CAPITALS WITH FLAT LEAVES BASKET FROM ROMAN THRACE

ZDRAVKO DIMITROV

(summary)

The subject of this research are details entirely following the decorative scheme of the Corinthian order. The one and only but important difference is that instead of acanthus leaves they have a basket (for the Greek term of catalos) covered with flat leaves. The plants for them are lotus and reed. This is the first research on those capitals in Bulgaria. Globaly the phenomenon had been analysed many times. The most specific research on the genesis and the development of capitals with flat leaves in different lands comes from J. Perkins, Ch. Börker, E. Mercklin, W.-D. Heilmeyer, P. Pensabene and W. Alzinger (Perkins 1948; Börker 1965; Mercklin 1962; Heilmeyer 1970; Pensabene 1973; Alzinger 1974).

Several variations of capitals with flat leaves have been identified – lotus, reed, combination of lotus and acanthus and combination of reed and acanthus. The genesis of these details is in the very first years of the creation of the Corinthian order. Quite often the composed capitals with flat leaves and acanthus are called "Eolic-Corinthian capitals" (Alzinger 1974: 92). During Roman times the models are developped parallel to each other – Corintian capitals, capitals with flat leaves (lotus or reed) and composed capitals (lotus-and-acanthus capitals, composed capitals with lotus, acanthus and palm leaves).

There exist three known capitals with flat leaves coming from the current Bulgarian territories. In the Antiquity those territories were part of the Roman povinces of Thace and Lower Moesia. These are the details from the lapidarium in the Historic museum of Silistra (ancient Durostorum), from the late-roman basilica within modern Sofia (ancient Serdica) and from a private house in Devnya (ancient Marcianopol). I am publishing here one of them – the detail from Marcianopol (fig. 2–6). The dimensions of the capital are 0.36 metres height, 0.32 metres diametre of the column, flat leaves (lotus) 0.32 metres, abacus 0.045 metres. Its decoration is composed of four lotus leaves in one line. They are postioned under the stems of the volutes so that the capitals itself is immitating the scheme of the Corinthian capital with four leaves. The volutes are carved with very fine and subtle indentions. The capital has no helices and caulis, but there are abacus elements. The very intirguing moment is that the abacus flower is substitued by Medusa head.

In other Roman provinces there are a lot of examples similar to the capital in Marcianopol. The closest are in North Africa: from a private house in Bula Regia (Sear 2000), from the Severian forum in Leptis Magna (Bianchi Bandinelli 1963), from Kyrene (Perkins 1948) and most of all the capitals from a residential building of Flavius Germanus in Volubilis, Mauritania (Etienne 1960). There are very close examples also in the homeland of this decoration Greece. We can site a lot of examples from Athens (Perkins 1948; Walker 1979; Börker 1976), Corinth (Corinth 1932), Asia Minor: Pergamon and Smyrna (Perkins 1948). The capitals with flat leaves are very common in Rome (Freyberger 1990; Heilmeyer 1970), Ostia (Pensabene 1973), in the provinces in Pannonia (Kiss 1987; Ertel 1991).

We can conclude that the capital in Marcianopol comes from the peristile colonnades of a residential building from the late–antonine times. Compared with the other similar examples and taking into account the background of its discovery, this capital can be dated in the second half of the II century A.D. or in the first decades of the III century A.D. in the latest.

The model shows a perfect immitation of lotus decoration. If we consider the positioning of the leaves (the lotuses cover the calatos entirely and there is no combination with acanthus) it is important to note that this is the type which is more common for Italy, Pannonia and North Africa. However, the carving the floral decoration and especially the Medusa head shows there is strong influence from the Eastern Mediterranean (Ancient Greece, Asia Minor and Syria).

STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS
Supplementum IV (2005)
Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov

LATE CHALCOLITHIC FRUITSTANDS – SOME SUGGESTIONS ABOUT THEIR DISTRIBUTION AND CHRONOLOGY

IVAN DIMITROV

The subject of the present article is a group of clay vessels, which is distributed in the late prehistoric periods in Eastern Europe and Anatolia. These vessels are known in the literature as bowls on high foot or fruitstands. They have often triangular cut – outs on the foot.

As I know the fruitstands are found for the first time in Eastern Europe in the Late Neolithic settlement Dudeşti (Nica 1976: fig. 4.13), but they have considerable typological difference from the later examples. The start of their real distribution in this region begins in the Early Chalcolithic. These vessels are known from the settlements Krakra (Pernik), Brenitza and Slatino (Тодорова 1986: 84, fig. 16; 124, fig. 45.9; 128, fig. 47.9). The fruitstands are typical element for the ceramic assemblage of culture Hamangia IV – Middle Chalcolithic/transition between Early to Late Chalcolithic (Slavchev 2003: 158, fig. 1.7; 159, fig. 2; 160, fig. 3.1). Their appearance in the forest-steppe regions of Eastern Europe is in the period Precucuteni III – Tripolye A2 (Marinescu-Bîlcu 1981: 24). They have wider distribution in the middle stages of the culture Cucuteni – Tripolye – Cucuteni A, AB – Tripolye B I, B I / II. The manufacture of the vessels stops in the late phase – Cucuteni B – Tripolye C I (Рижов 2001: 9–14).

At this background, the chronological position of the Anatolian fruitstands seems to be insufficient clear. K. Bittel in 50th years of last century notes that Alişar`fruitstands have parallels among the ceramic repertoire in Southeast Europe. He considers the end of IV mill. BC as chronological indicator for their development (Bittel 1953: 24–25). In his monography devoted to the Inneranatolian pottery, W. Orthmann predated the settlement layers in which the discussed vessels are founded – from the Late Chalcolithic in EBA I (Orthmann 1963: 98–99, Tabl. 9).[1] His proposition is put to the touch and some scholars insist on its revision (Parzinger 1993: 240; Thissen 1993: 220–222). His conception that each early chronological assemblage should be dated in EBA is hardly acceptable forty years later. Some scholars even propose to be changed the entire conception about the prebronze development of Central Anatolia and to be constructed a new approach to the cultural ties of the region with Southeast Europe (Николов 1998: 176–178; 216–218; Özdoğan 1991: 218; Özdoğan 1996: 185–195; Schachner, Yenipınar, Gűlyat-Schachner 1997: 9; Steadman 1995: 23–27).

Meanwhile, the discovery of fragments from fruitstands in Late Chalcolithic context in Tilkiburnu (Eastern Thrace) gives a possibility to be made an attempt for reconsideration of their EBA date and to connect Central Anatolia and Westpontic Area[2] (Tabl. 1. 1–3).

In the salvage excavations of this settlement four pits and remains of a dwelling are found. The potttery in them is dated in the latest stages of the complex KGK VI. It is pointed out that,

it reflects a specific regional variant – horizon Tilkiburnu. The investigator had discovered also six fragments from high cylindrical pedestals belonging to fruitstands. Two of the fragments are from the surface, the other four are found in the limits of a dwelling (Őzdoğan 1982: 9, 12; 1991: 223).[3]

In Anatolia, fruitstands for the first time are found in the excavations of Alişar Hűyük in 1927–1932. They are from the upper part of Chalcolithic layer – 14M – 12M (Tabl. 1. 4–7). Only one fragment is from the upper part of lower layer – 19M – 15M, but its stratigraphic position is in question. From layer 14M – 12M are known sherds with graphite slip, with traces from burnt graphite, sherds with red and brown paint and two heads from clay antropomorphic idols. All these items are probably import from the Balkans (von der Osten 1937: 52, 57, fig. 63.3–4, 81; Thissen 1993: 218, note 27). This evidence is used as a proof about the dating of Alişar 14M–12M in Late Chalcolithic and the synchronization with the development of the complex KGK VI (Parzinger 1993: Beilage 5_1; Steadman 1995: 25; Thissen 1993: 218–222).

The resumed investigations in Alişar`region from 1993 gave a new information about the Chalcolithic culture. The aim of the excavations of Çadır Hűyük, which is not far from Alişar, is to be found an answer of one of the most disputable problems in the Anatolian prehistoric chronology – the transition between Late Chalcolithic and EBA I. The team of R. Gorny has discovered in 1999–2000 in Late Chalcolithic levels I and II fragments from fruitstands and a sherd with graphite slip. From this settlement are known a long series radiocarbon dates, which is precedent for Central Anatolia.[4] The date of one dwelling in which many fruitstands are found is in the interval 3650–3490 BC. The proximity in the ceramic repertoire of Alişar and Çadır was allowed of the investigators to propose similar dates for the development of Late Chalcolithic`Alişar (Gorny, McMahon et alli 1995: 77; Gorny, McMahon et alli 1999: 155; Gorny, McMahon et alli 2002: 113, 121, 126).

Fruitstands are discovered also in Alaça (Central Anatolia). They are from layer IV, building horizons 9–14 (Tabl. 1. 8–9). The excavations of this layer are carried out of very small area and the information is heavily restricted. Initialy, the materials are determinated as Chalcolithic (Koşay 1938: 170; 1944: 156), later their chronological position is precised and they are designated as Late Chalcolithic (Kosay, Akok 1973: 19). Like above described scheme W. Orthmann pre-dated these layers in EBA I (Orthmann 1963: 34). V. Nikolov considers that the pottery from period IV belongs to two diferent periods, though its presentation as a uniform complex: IV a – Late Neolithic and IV b – Late Chalcolithic, according to the valid chronology for the prehistoric development of Thrace (Николов 1998: 176).[4]

Before some years in the published dissertation of A. Gűrsan-Salzmann, which is devoted to a reassesment of the excavations and sequences of Alaça Hűyük, is showed that the fruitstands originated only from horizons 12–9. She has sychronized Alaça 12–9 with Alişar 14M – 12M of the basis of the typological parallels (Gűrsan-Salzmann 1992: 23, 25). It is necessary to note that in these four horizons are registered sherds with red pastose paint (Koşay 1951: 182; Orthmann 1963: 32).

Fruitstands are also founded in other three Central Anatolian settlements – Çengeltepe (Tabl. 2. 1), Yarıkkaya and Yazır Hűyük (Tabl. 2. 4). The first two information settlements are explored at very small area and the context of the ceramic material is scanty and unclear. It is shown parallels with already known fruitstands from Alişar and Alaça. The suggested date is EBA I (Űnal 1966: 120; Hauptmann 1969: 69). It is published a fruitstand`foot from Yazır Hűyük which originated from the upper two layers

(Temizer 1960: 163). They are dated in the Late Chalcolithic, but the lower two layers are Late Neolithic according to the terminology of today`s Bulgarian lands (Николов 1998: 176).

The stratigraphic situation about the discussed vessels is considerably clearer in East Anatolian settlements – Tepeçik and Arslantepe. These sites have a great importance about our understanding for the contacts between Central Anatolia and Mesopotamia in Pre-Urban period.

We have information about fruitstands produced of pottery wheel in the salvage excavations in Tepeçik (Tabl. 2. 2–3). They have founded in a layer with imported pottery Uruk VI–IV (Esin 1982: 114, 117–118). The radiocarbon dates showed chronological interval 3644–3376 BC (di Nocera 2000: 74).

The data in the literature point out that the beginning of distribution of the fruitstands in Arslantepe (Tabl. 2. 5) is from the sixth layer, which belongs to EBA I (Frangipane 2001: 4). The information from the excavations in 2002–2003 shows that these vessels are appeared in the VIIth layer – Late Chalcolithic. There is identical situation as in Tepecik – the fruitstands are founded with imported pottery Late Uruk.[5] We have six radiocarbon dates for Arslantepe VII. They are in ithe interval 3640–3535 BC. Two of them are earlier for the initial stage – 3943 and 3788 BC (di Nocera 2000: 74, 82, tabl. 1).

The outlined above picture displays that the region of the distribution of Anatolian fruitstands can be differentiated in its central and eastern part. Some aspects connected with earlier investigations like: low percent of explored area, insufficient clarity of stratigraphic data and contradictory dating of the beginning of EBA in Central Anatolia don`t contribute completely to determination of the chronological frame. The newest researches in this area and the data from settlements disposed east of it throw light about the chronological framework – the first half of IV mill. BC.

There is no uniform opinion about the terminology of this period in Anatolia as a whole and especially its eastern part. This is due to the fact that in this geographical region completely lacks archaeological material synchronic to Ubeid. The materials from middle/late Uruk are with very low percent and the analogies with Syro–Mesopotamia start not until EBA II (Őzdoğan, Miyake, Őzbasaran 1991, 64–65; 1993: 180). As consequence, in the publications exist different determinations about the first half of IV mill. BC:

– *Late Chalcolithic* – synchronic to the period Karanovo VI in Tharce (Thissen 1993: 220, 222; Parzinger 1993: 265; Beilage 5_1);

– *Late Chalcolithic – EBA I* (Őzdoğan 1991: 218);

– *EBA I (*Gűrsan-Salzmann 1992: 275, tabl. 1).

The lack of radiocarbon dates from the key settlements Alişar and Alaça urged us to make an attempt for relative dating of the layers in which fruitstands are discovered through typological similarities with materials from Balkans. Analogies between this region and Central Anatolia are noticed long ago in the literature, but as a whole they are associated with Late Neolithic and Early Chalcolithic, according to Thracian chronology (Tezcan 1958: 521; Kosay, Akok 1957: 25; Esin 1993: 51). As it was mentioned above, namely from the building horizons with fruitstands originate Late Chalcolithic materials which are probably import from the Southeast Europe. On the other hand, there is a reverse situation – fruitstands`sherds in Balkan Late Chalcolithic context.

Two fragments from Tilkiburnu make a great impression. They are decorated with cord – impressions or with the imitations of such decoration (Őzdoğan 1982: 25, fig. 7_{13}; 26, fig. 8_6). It is known from the literature that this kind of decoration is distributed in the period between the end of Cucuteni and Ezero IV–I (Dodd-Oprițescu 1992: 35–36). There is no clear evidence of later occupation phase at the site and this is of some

significance for the dating of the assemblage. Consequently, we can relate these sherds with the earliest appearance of the corded decoration. The beginning is synchronic to Cernavoda I – middle stage ("14 dwellings"), Cucuteni AB_2 – Tripolye B II (Dodd-Oprițescu 1992: 38). Accordig to actual periodization this period can be put between 4100/4000 and 3700/3600 BC (Бурдо 2001: 62; Bem 2000–2001: 47; Kotova, Videiko 2004: 133, tabl. 7).

The information that Tilkiburnu pottery can be dated in the latest phases of KGK VI must be added with the fact that the upper limit of the site can be changed a bit later – most probably in the first four centuries of IV mill. BC. The first centuries of this millenium in the East Balkans belong to the Final Chalcolithic (Todorova 1995: 90; Nikolova 2000: 1). The suggested date is in general accordance with the evidence from the Anatolian sites with fruitstands. This is a reason to offer the designation Final Chalcolithic about these building levels in Anatolia.

The radiocarbon method use for dating of prehistoric sites in Anatolia has considerably briefer history than in Southeast Europe. The intensification in this area in last ten years can help in a great extent about more precise understanding of the cultural processes in Asia Minor. M. Őzdoğan considers that if Central Anatolian`dates come down, then "the chronological fault line" will disappear and it will be possible correlation with the Western Pont. This is a good possibility for adopting of Anatolia and Balkans as one integrated cultural zone developing with similar tendencies and directions, but considerable diversity in the composition of the cultural and material complexes from the Neolithic to EBA II (Őzdoğan 1991: 65; 1993: 177).

The presence of fruitstands in Eastern Turkey in the beginning of IV mill. BC is a reason to examine the opportunities about their origin – imports or local products. The existence of sherds in a site situated in a great distance from the regions of manufacture of these vessels is indicative about import. On the other hand, their hand-workmanship is not a secure fact about the upper statement. They differed technologically from the similar examples in Alişar (Őzdoğan 1991: 223). This fact is probably a local production special feature than an argument about rejection of possible contacts between the two regions. I consider that it is possible these sherds to be local, but produced under foreign influence as a result from connections and exchange of information.

It is necessary to accent that in the same chronological snip, fruitstands are made in Cucuteni – Tripolye region. This fact can not be neglected in the discussion about the cultural contacts. The logical question is: which is the direction of influences in Tilkiburnu – northeast, east or double-sided?

The geographical position of the site i.e. its natural "neighbourhood" to Asia Minor and some characteristic features of the pottery which have analogies in Kumtepe and Beycesultan forced me to think that the impulses come from Central Anatolia. The great distanece between the two areals hardly is a problem. There are many examples about discovery of items of hundreds and thousands kilometres from their source. At the first glance this suggestion is astonishing, because dominant tendency in the historiography is that about the lack of contacts between the Balkans and Anatolia in the Late Chalcolithic.

The present article has not the aim to give categorical answers of many questions connected with late prehistoric contacts. It tries to pay attention to the reader of a quite unexplored theme in the literature. More of the problems of the cultural history have predominantly multiaspect plan. Their decision does not depend only from one reason. I do not consider that suggested idea should be accepted as a undoubted. It presents a challenge to a insufficient developed problem – the cultural ties between Western Pont

and Anatolia in the Late Chalcolithic.

NOTES

[1] Used abbreviations in the text: KGK VI – Kodzadermen–Gumelnitsa–Karanovo VI; EBA – Early Bronze Age.

[2] Eastern Thrace comes in the limits of this cultural area (Лихардус, Фол и др. 2001: 8–9, фиг. 1).

[3] In the publication is pointed out the context of three fragments (Őzdoğan 1982: 18). The other three ones are founded in the dwelling. Personal communication with Prof. M. Őzdoğan. I express my gratitude to him for the information and the possibility to see these fragments in the Prehistory Laboratory of Istanbul University in March 2004.

[4] The author hasn`t showed which building horizons correspond to the periods IVa и IVb, but most probably the synchronozation is IVa – levels 13–14 and IVb – levels 9–12.

[5] Information from the lecture of M. Frangipane in Boshporus University in Istanbul in March 2004. The author of the present article had the honour to be at this place.

BIBLIOGRAPHY

Bem, C. 2000–2001. Noi propuneri pentru schiță cronologică a eneoliticului Românesc. – Pontica XXXIII–XXXIV, 25–121.

Bittel, K. 1953. Grundzűge der Vor- und Frűhgeschichte Kleinasiens. Berlin.

di Nocera, G.-M. 2000. Radiocarbon datings from Arslantepe and Norşuntepe: the fourth – third millenium absolute chronology in the upper Euphrates and Transcaucasian region. – In: *Marro, C., H. Hauptmann* (eds.) 2000. Chronologies des pays du Caucase et de l`Euphrate aux IVe – IIIe millenaires. Paris, 73–91.

Dodd-Oprițescu, A. 1992. Die schnurverzierte Keramik in der Cucuteni und Cernavodă I – Kultur. – In: *Roman, P., A. Dodd-Oprițescu, P. Janos.* 1992. Beiträge zur Problematik der schnurverzierte Keramik Sűdosteuropas. Mainz am Rhein, 38–47.

Esin, U. 1982. Tepecik kazısı. – In: Keban Projesi 1974–1975 Çalışmaları. Orta Doğu Teknik Űniversitesi Keban Projesu Yayınları Ser. 1, 7. Ankara, 95–125.

Esin, U. 1993. Gelveri – Ein Beispiel fűr die kulturellen Beziehungen zwischen Zentralanatolien und Sűdosteuropa während des Chalkolithikums. – Anatolica XIX, 47–56.

Frangipane, M. 2001. The transition between two opposing forms of power at Arslantepe (Malatya) at the beginning of the 3rd Millenium. – In: Tűrkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi, 4, 1–24.

Gorny, R., G. McMahon, S. Paley, L. Kealhofer. 1995. The Alişar Regional Project 1994. – Anatolica XXI, 65–100.

Gorny, R., G. McMahon, S. Paley, S. Steadman, B. Verhaaren. 1999. The 1998 Alişar Regional Project Season. – Anatolica XXIV, 149–183.

Gorny, R., G. McMahon, S. Paley, S. Steadman, B. Verhaaren. 2002. The 2000 and 2001 Seasons at Çadır Hőyűk in Central Turkey, A preliminary Report. – Anatolica XXVIII, 109–136.

Gűrsan-Salzmann, A. 1992. Alaca Hűyük – a reassesment of the excavations and sequences of the Early Bronze Age settlement. Disertation. University of Pensylvania.

Hauptmann, H. 1969. Die Grabungen in der prähistorischen Siedlung auf Yarıkkaya. – In: Boğazköy IV. Funde aus den Grabungen 1967 and 1968. Berlin, 66–69.

Koşay, H. 1938. Alaca Hűyük Hafriyati. 1936 Daki Çalışmalara ve Keşiflere ait Ilk Rapor. Ankara.

Koşay, H. 1944. Ausgrabungen von Alaca Hűyük. Ein Vorbericht űber die im Auftrage der Türkischen Geschichtskommission im Sommer 1936 durchgeführten Forschungen und Entdeckungen. Ankara.

Koşay, H. 1951. Alaca Hűyük kazısı 1937–1939. Tűrk Tarih Kurumu Yayınları V/5. Ankara.

Koşay, H., M. Akok 1957. Ausgrabungen von Bűyűk Gűllűcek. Vorbericht űber die Arbeiten von 1947 und 1949. Ankara.

Koşay, H., M. Akok 1973. Alaca Hűyük kazısı 1937–1939. Tűrk Tarih Kurumu Yayınları V/28. Ankara.

Kotova, N., M. Videiko 2004. The Absolute Chronology of the Ukraine during the Eneolithic. – In: *Hänsel, B., E. Studeníková* (Hrsg.) 2004. Zwischen Karpaten und Ägäis. Neolithikum und ältere Bronzezeit. Gedenkschrift fűr Viera Němejcová-Pavúková. Randen, 121–134.

Marinescu-Bîlcu, S. 1981.Tîrpesti. From Prehistory to History in Eastern Romania. – BAR International Series 107. London.

Nica, M. 1976. La culture de Dudeşti en Olténie. – Dacia N.S. XXI, 71–103.

Nikolova, L. 2000. Social transformations and evolution in the Balkans in the fourth and third millenia BC. – In: *Nikolova, L.* (ed.) 2000. Analyzing the Bronze Age. Contributions to the prehistoric cultural pattern in the Balkans. Report of Prehistoric Research Projects 4, 1–8.

Ortmann, W. 1963. Die Keramik der frűhen Bronzezeit aus Inneranatolien. Istanbuller Forschungen 24. Berlin.

Őzdoğan, M. 1982. Tilkiburnu. A late Chalcolithic site in Eastern Thrace. – Anatolica IX, 1–26.

Őzdoğan, M. 1991. Eastern Thrace before the Beginning of Troy I – an Archaeological Dilemma. – In: *Lichardus, J.* (Hrsg) 1991. Die Kupferzeit als historische Epoche. Symposium Saarbrűcken und Otzenhausen 1988. Saarbrűcker Beiträge zur Altertumskunde 55. Bonn, 217–224.

Őzdoğan, M. 1993. Vinça and Anatolia, A New Look at a Very Old Problem (Or Redefining Vinça Culture from the Perspective of Near Eastern Tradition). – Anatolica XIX, 173–193.

Őzdoğan, M. 1996. Pre-Bronze Age Sequence of Central Anatolia: An Alternative Approach. – In: *Mayen, V., M. Rashad* (Hrsg.) 1996. Von Halys zum Euphrat. Thomas Beran zu Ehren. Műnster, 185–204.

Őzdoğan, M., Y. Miyake, N. Őzbasaran. 1991. An interim report on excavations at Yarımburgaz and Toptepe in Eastern Thrace. – Anatolica XVII, 59–121.

Parzinger, H. 1993. Studien zur Chronologie und Kulturgeschichte der Jungstein-, Kupfer- und Frűhbronzezeit zwischen Karpaten und Mittlerem Taurus. Römisch-Germanische Forschungen, 52. Mainz am Rhein.

Schachner, B., H. Yenipınar, M. Gűlyat-Schachner. 1997. Die Civelek-Höhle in der Nähe von Gűlşehir. Ein neuer prähistorischer Fundplatz in Zentralanatolien. – Istanbuller Mitteilungen 47, 9–38.

Slavčev, V. 2003. Charakteristik der Keramik von Schicht VII aus dem Tell "Die Große Insel" bei Durankulak, Nordostbulgarien. – В: Изследвания в чест на ст.н.с. I ст. д.и.н. Хенриета Тодорова. Добруджа 21, 145–175.

Steadman, S. 1995. Prehistoric interregional interaction in Anatolia and the Balkans: an overview. – Bulletin of the American School of Oriental Research 299–300, 13–32.

Temizer, R. 1960. Yazır Hőyűğű Buluntuları. – In: V. Tűrk Tarih Kongresi. Ankara, 156–164.

Tezcan, B. 1958. Aksaray Çevresinden Derlenen Eserler. – Belleten 22, 517–526.

Thissen, L. 1993. New insights in Balkan – Anatolian connections in the Late Chalcolithic: old evidence from the turkish Black Sea littoral. – Anatolian Studies XLIII, 207–237.

Todorova, H. 1995. The Neolithic, Eneolithic and Transitional Period in Bulgarian Prehistory. – In: *Bailey, D., I. Panayotov* (eds.)1995. Prehistoric Bulgaria. (Monographs in World Archaeology No 22). Madison, Wisconsin, 79–98.

Űnal, A. 1966. Çengeltepe kazısı. – In: Tűrk Arkeoloji Dergisi 15, 118–120.

von der Osten, H. 1937. The Alishar Hűyük. Season of 1930–1932. Part I. The University of Chicago Oriental Institute Publications Vol. XXVIII. Chicago.

Бурдо, Н. 2001. Теракота Трипільскої культури. – В: *Рижов, С., Н. Бурдо, М. Видейко, Б. Магомедов* (ред.) 2001. Давня керамика України. Киев, 61–146.

Николов, В. 1998. Проучвания върху неолитната керамика в Тракия. Керамичните комплекси Караново II–III, III и III–IV в контекста на Северозападна Анатолия и Югоизточна Европа. С.

Рижов, С. 2001. Гончарство племен Трипільскої культури. – В: *Рижов, С., Н. Бурдо, М. Видейко, Б. Магомедов* (ред.) 2001. Давня керамика України. Киев, 5–60.

Тодорова, Х. 1986. Каменно-медната епоха в България (Пето хилядолетие преди новата ера). С.

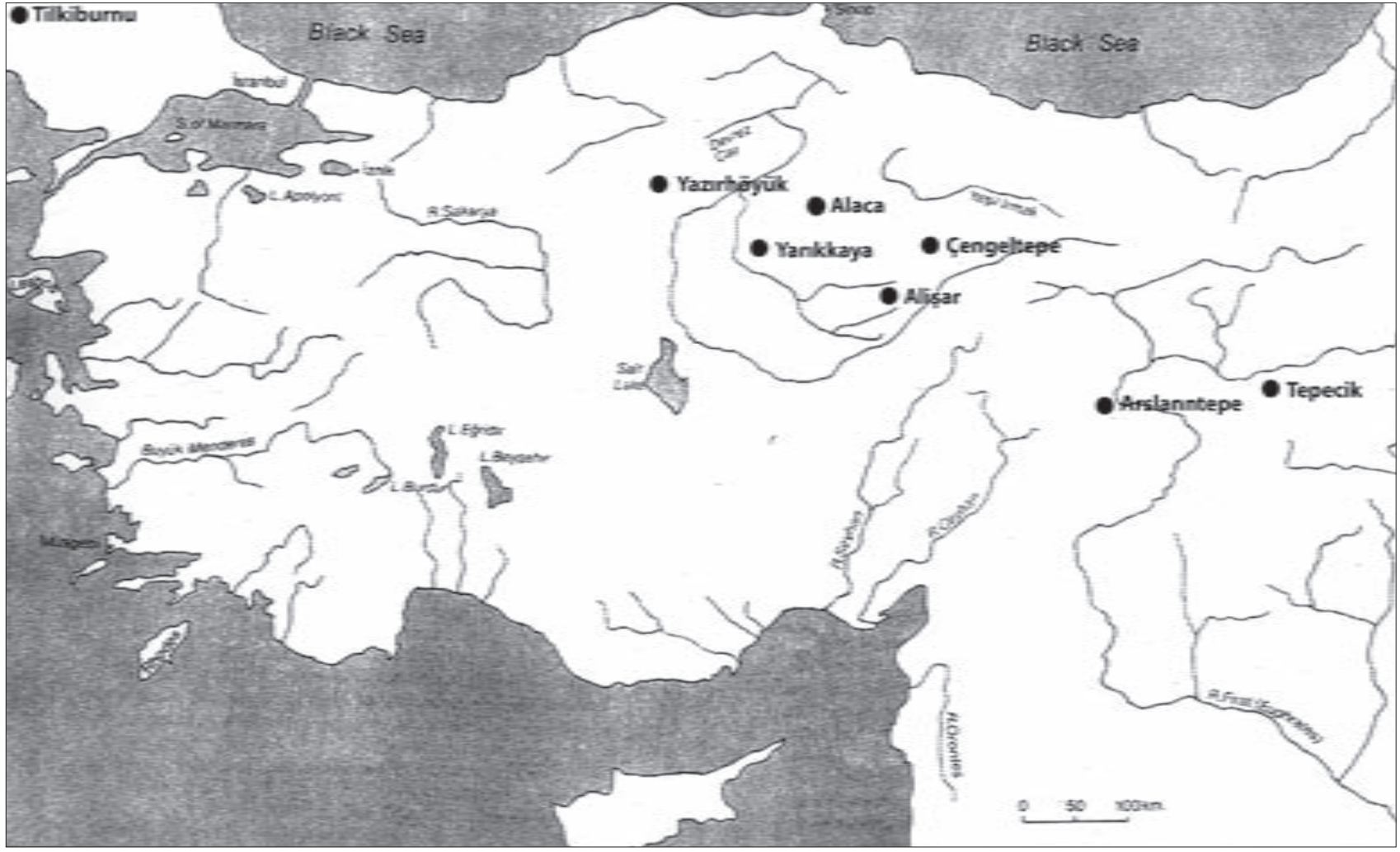

Sites mentioned in the text

Table 1.

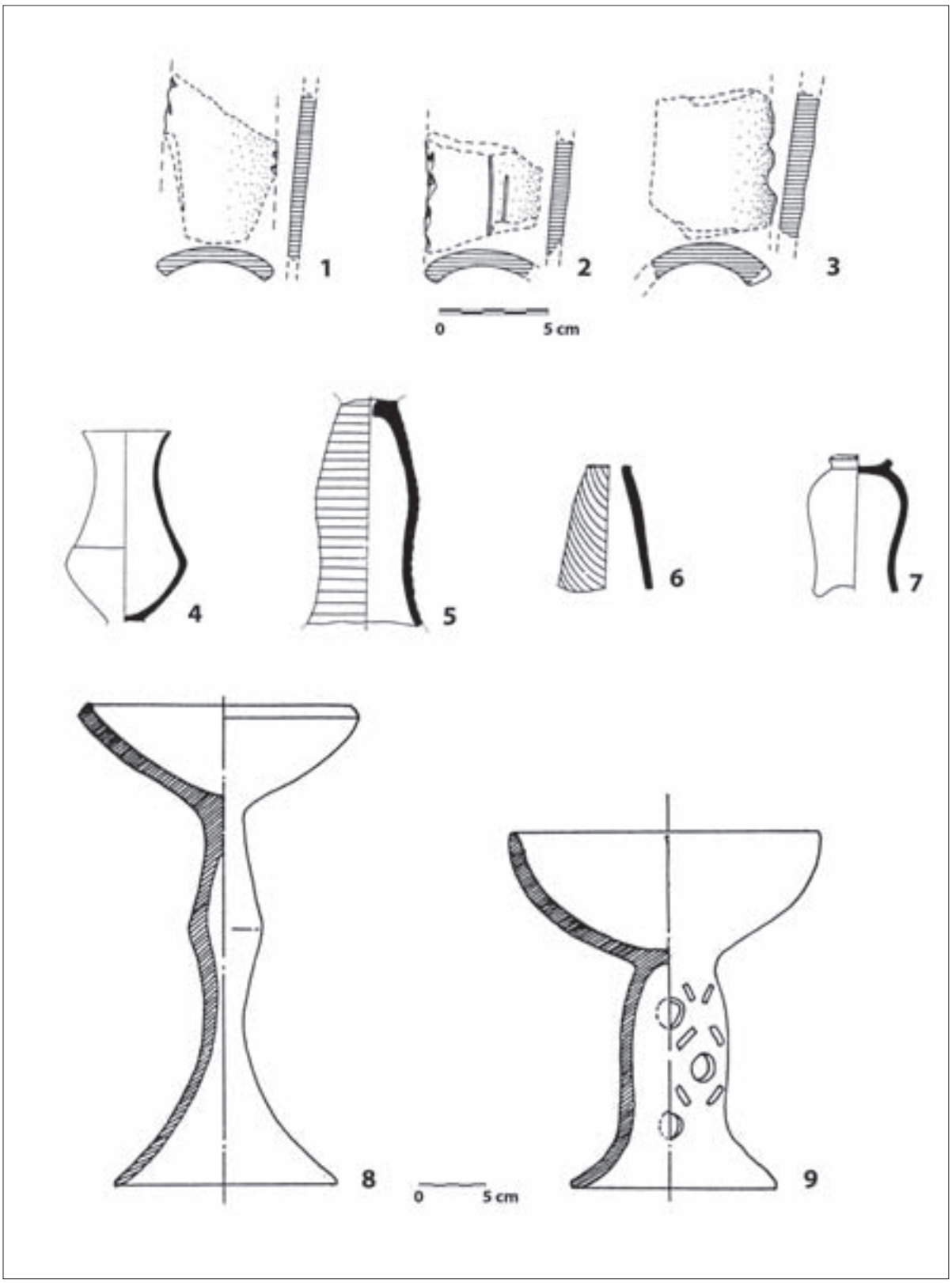

Fruitstands from: 1–3. Tilkiburnu; 4–7. Alişar; 8–9. Alaca

Table 2.

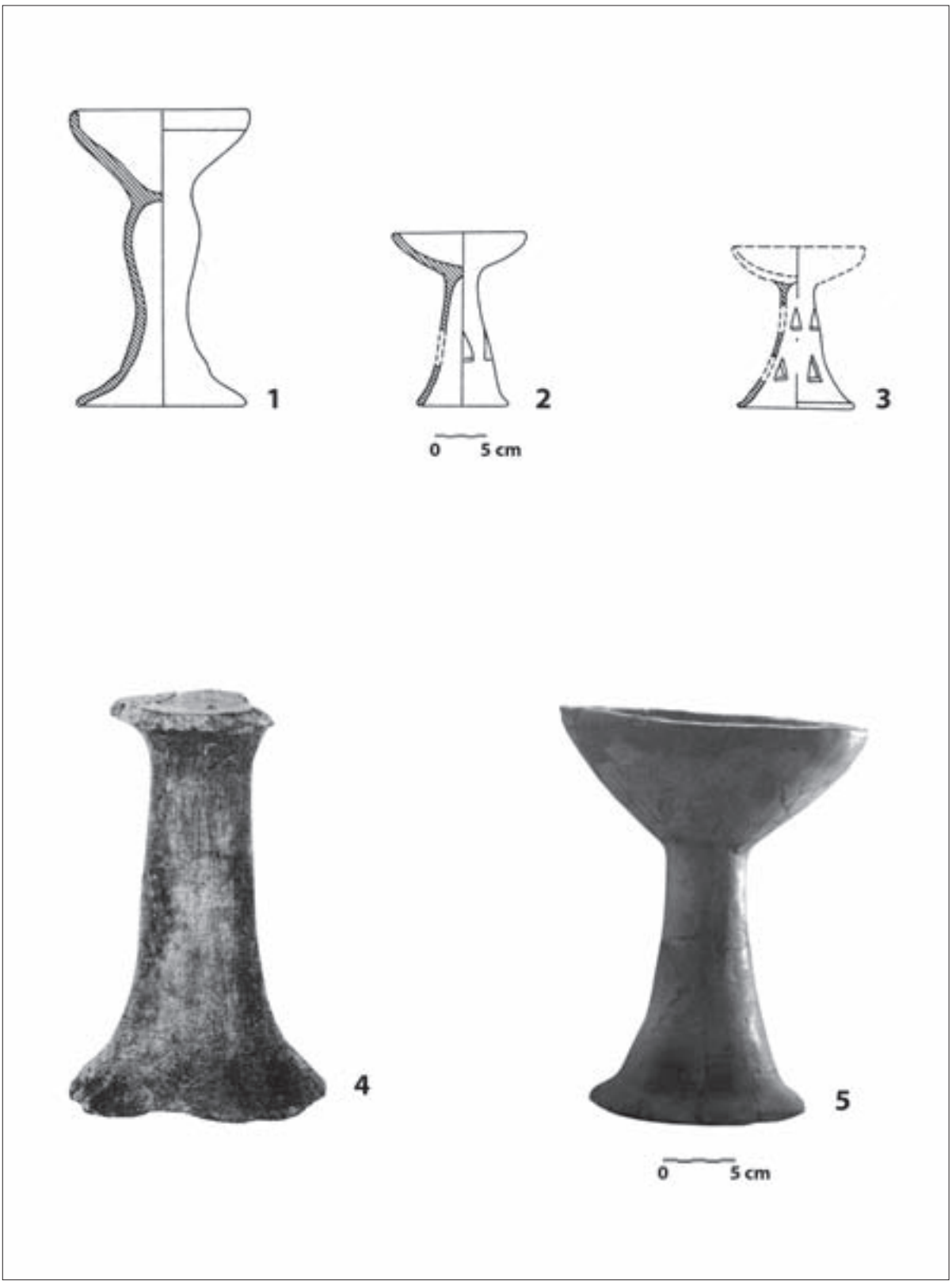

Fruitstands from: 1. Çengeltepe; 2–3. Tepecik; 4. Yazirhöyük; 5. Arslantepe

STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS
Supplementum IV (2005)
Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov

ПРОБЛЕМИ НА ХУДОЖЕСТВЕНИТЕ ЗАНАЯТИ НА ВТОРАТА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА. ДЕКОРАТИВНОСТ И СИМВОЛИКА

ПАВЛИН ДИМИТРОВ

В науката се смята за установено, че през периода на Втората българска държава се създават условия за нов подем и резултатна поляризация в развитието на художествените занаяти и приложните изкуства (Божков 1985: 15–23, 44, 59, 119, 203; Ангелов 1990: 170–189; Ангелов 1981: 53–93; Гюзелев 1985: 15–23). Въпреки това, ние все още не знаем има ли разлика между тях и какви точно са настъпилите промени. Не знаем също дали изказаната от В. Лазарев мисъл, че зооморфните изображения във византийското изкуство още след иконоборческия период изпълняват само украсителни функции (Лазарев 1971: 117), е основателна и може ли да се отнесе с такава категоричност и към българското средновековно изкуство. Цялостно изследване, посветено на художествените занаяти на Втората българска държава, засега няма. Някои наши и чужди учени засягат въпроса за функциите на отделни мотиви, но в трудове с други основни цели (Друмев 1967: 20–21, 60-61, 72–81, 367, 376, 379, 382, 384, 386, 388, 394; 1976: 277–295, 297–302; Георгиева 1974: 102, 104, 108, 114–115, 125–126, 128–133, 152; Каменна пластика 1973; Божков 1985: 62, 155–170, 186, 191, 203–227; Мушмов 1921/22, 61–63; Мавродинов 1936: 36–48; Попов 1985: 173–183; Нешева 1987: 34–37; Кондаков 1909: 54–62, 123–125, 128)*. Като имаме предвид всичко това, ние си поставяме по-ограничителни задачи. Нашата цел е да набележим някои от основните мотиви с декоративно и символично значение и на тази основа да очертаем, доколкото е възможно, нивото на мислене на средновековния българин и на художествените занаяти на Втората българска държава.

По своето предназначение художествените занаяти в нашите земи през XIII–XIV в. се определят като бифункционални (Друмев 1967: 24, 60–61, 382). В конкретните обществени условия те са задоволявали както практическите, така и естетическите потребности на българите през този период, въпреки че някои от техните творби имат повече утилитарен характер, а в други преобладава декоративността. Бифункционално по принцип е цялото средновековно изкуство (Алпатов 1948: 213, 220–222). Концепцията за художника като творец се формира векове наред от Ренесанса насам и е изключено средновековните ни майстори да не са били подвластни на канона. От друга страна, българските художествени занаяти обикновено се поста-

* Украсата на ръкописната книга е извън предмета на настоящата публикация (Вагнер, 1980: 75). Данни от тази украса се използват само в конкретни случаи и главно като аналози.

вят извън групата на официалните изкуства, появили се във връзка с интересите и нуждите на държавата и Църквата (Миятев 1965: 128, 129–132, 137–141, 142–207; Мавродинов 1966: 66–67, 95–96; Динеков 1953: 254–266; Петканова 1986: 14). Приложните изкуства през XIII–XIV в. остават само отчасти извън обсега на интересите на Църквата (Станчев 1982: 11; 1985: 52–56, 60). Определено може да се каже, че в тях традицията играе много по-голяма роля, отколкото в литературата, живописта или архитектурата. Според Б. Филов меродавни за самоуките майстори от този период са само ония художествени традиции, които са се запазили живи в народното съзнание (Филов 1924: 97).

Посочените схващания са основателни, но не дават отговор на въпроса може ли да се постави граница между художествените занаяти и приложните изкуства на Втората българска държава. Причините за това са другите цели, които си поставят авторите. Съществен напредък при разрешаването на този въпрос не е постигнат и в чуждата научна литература. Ж. Еберсолт (Ebersolt 1923) и Л. Брейе (Bréhier 1936) включват в обсега на византийските приложни изкуства преди всичко малките художествени форми. Подобно е схващането и на А. Банк (Банк 1978), но наред с "уникалните" произведения, тя разглежда и тези, които заемат междинно място между "високото" и "масовото" изкуство. Други учени, като Г. Бочаров (Бочаров 1984), свързват своята представа за приложните изкуства през Средновековието преди всичко с най-добрите творби на градските художествени занаяти. По-различно е мнението на В. Василенко (Василенко 1977), според което развитието на приложните изкуства в Древна Русия се определя както от градските занаяти, така и от селските майстори, но решаваща роля в този процес имат градските занаяти.

В българските земи през XIII–XIV в. осевен в градовете (Лишев 1970: 67–85), занаятите постигат определен напредък и в някои села. В тези села има златари – самостоятелни занаятчии. Основна роля в обслужването на феодалните имения обаче играят зависимите селяни занаятчии. Това довело до въвеждането на термина "технитари", който свидетелства за наличието на един напълно обособен слой в българското средновековно село (Ангелов 1981: 75). Данните за това развитие в писмените извори са сравнително малко и се отнасят за югозападните български земи (Ангелов 1958: 94, 108). Голямо значение за изясняване на въпроса придобиват археологическите разкопки. Резултатите от тях са категорични – центровете на занаятчийско производство по време на Втората българска държава са градовете (Средновековният Червен 1985: 132–207, 217–228). Археологическите проучвания показват също, че естетическите потребности на българите през XIII–XIV в. са задоволявани не само от висохудожествените произведения, работени по поръчка, или от произведенията на манастирските работилници и ателиета, обслужващи двореца и Патриаршията, но и от серийното производство, предназначено за пазара. От друга страна, те дават възможност да се разбере, че произведенията на художествените занаяти, открити в по-малките ни крепости или неукрепените селища, невинаги са работени намясто (Чангова 1972: 69, 73, 136-137). Не бива да се забравя и фактът, че продукцията, създадена в тези селища, понякога не е достигала художествената сръчност на градските занаяти, но винаги е носила белезите на един общ стил, разпространен в българските земи по това време.

Ето защо ние смятаме, че приложните изкуства на Втората българска държава се развиват главно като градски художествени занаяти. Техните творби отразяват не само особеностите на традицията, но и основните художествени тенденции на епохата. Връзката

между полезното и красивото в тях е връзка между занаята и творчеството, между многовековния опит и народната фантазия. Тъкмо поради това отговорът на въпроса за вложения в украсата на произведенията на художествените занаяти смисъл малко или много е свързан с въпроса за нейния произход.

Проблеми в тази връзка пред нас поставя и разпространението на произведението на художествените занаяти. От една страна, ние познаваме високохудожествените творби само по единични екземпляри. По пътя на археологическите проучвания най-често до нас достигат тези, които принадлежат към групата на масовото производство. От друга страна, в зависимост от употребата им, произведенията на художествените занаяти са разпространени във всички социални слоеве. Въпреки това, в своята образност те показват доста общи черти. Този факт, според нас, може да се обясни както с ролята на християнския образен свят в средновековната българска култура, така и с фолклорното мислене на майсторите. Художественото съзнание на българите през Средновековието не било чуждо и на оцелели в народната памет преживелици от езическото минало. Църквата не успяла да изкорени суеверията, езическите възгледи и представи. На тези фактори, както и на отношението на властите към тях, се дължи проникването на народни, понякога дори нехристиянски елементи в изкуството, предназначено за аристокрацията, или използването на мотиви, характерни за официалното изкуство, в произведенията на народа.

Подобен процес, както отбелязва П. Динеков, се наблюдава и в литературата (Динеков 1959: 182; 1979: 21, 23–30, 45). Въпреки своята забрана по отношение на фолклора, Църквата е имала диференцирано отношение към него. Разказите за животни се срещат както в литературата, така и във фолклора. Но връзките между фолклор и литература показват и някои особености. Влиянието на фолклора върху книжнината е по-слабо, отколкото въздействието на християнския светоглед върху фолклора (Петканова 1978: 126–149, 238–241). При художествените занаяти фолклоризирането на образите е по-силно и засяга сравнително равностойно произведенията, употребявани от различни социални групи.

Като имаме предвид посочените особености в развитието и битуването на художествените занаяти на Втората българска държава, ние смятаме, че по своето значение използваните в тях мотиви съвсем условно могат да се обособят в две групи – с декоративно и със символично значение. Основание за такъв подход намираме и в промените в светоразбирането на Византия. Носители на тези промени са византийските интелектуалци, между които Теодор Метохит, Никифор Григора и исихастите Григорий Синаит и Григорий Палама. И едните, и другите били за оздравяване на монашеството и възвръщане авторитета на Църквата. Н. Григора упреквал монасите, че "пият повече от слонове и в пиянство предсказват бъдещето"(Guill 1926: 80). Разликата между едните и другите е в разбирането на пътя, по който може да се осъществи връзката с Бога. Привържениците на Аристотел залагали на античните знания, а исихастите – на мистични действия и прояви. В сблъсъка между тях до идеи за преустройство на Църквата през XIV в. не се стига, но неоелинизма завоюва значителни позиции, а учението за Божествената енергия, която води до висши идеи и съвършенства, добива популярност. Промените в светоразбирането на Византия отреждат важна роля на естетическото в работата на майсторите и оказват значително влияние в културата на Източнохристиянския свят.

Единствено декоративни функции от геометричните мотиви, по възприетата в науката класификация, според нас изпълняват ком-

бинациите от редуващи се прави и вълнисти линии или от прави и начупени линии, мрежестият орнамент, рибената кост, шахматният орнамент, орнаментите с щрихи, наклонени чертички и точки и други подобни съчетания, разпространени в металопластиката, резбарството, златарството, сграфито керамиката и в каменната пластика (Георгиева 1974: 68, 77–78,83–84, 87, 90–91, 94–95, 102, обр. II–V, IX–X, XII–XX, 51, 53_{1-2}, 54–55, 58_{1-2}, 59, $61_{1, 3-5}$, 63_{1}, 64–66, 67_{1-2}, 68_{8-11}, $69_{8,10}$, 70_{1-3}; Каменна пластика, 1973, 54, 68–69; Николова 1974: 204, 220, 224–225, 240, 253–256, 267, обр. 19, 36, 42–43, 74–75, 76 в, 90; Друмев 1967: 23, 72, 119, 368, 379; 1976: 284, 298–300). От растителните мотиви към тази група вероятно принадлежат палметата, полупалметата и растителният развод, представяни различно в отделните художествени занаяти. Схващането за директна приемственост по отношение на украсата между Първата и Втората българска държава е неприемливо (Друмев 1976: 279). Много изделия на византийските приложни изкуства са изнасяни в страните на Източнохристиянския свят и са били неизчерпаем източник на идеи и мотиви (Лазарев 1978, 224–225; *Bajalović*-Hadži-Pešić 1981: 75–76, 80–81). Във Византия голяма част от растителните мотиви са възприемани като Дървото на живота. След преминаването им у нас за тяхното възприемане може да се съди единствено по степента на стилизацията и по композицията, в която участват. Подобни проблеми поставят и някои от геометричните мотиви. Съчетанията от прави и вълнисти линии са свързани с традициите на ранната славянска култура и с културата на Първата българска държава, но стават един от най-широко разпространените украсителни мотиви в някои от художествените занаяти на българите едва по време на турското робство. През XIII–XIV в. този мотив е най-често в обикновената керамика и до известна степен в сграфито керамиката (Димитров 1982: 362). Затова не може да се каже категорично какво точно е било значението на използваните мотиви. Вълнистият орнамент по своя първоначален смисъл се определя като знак на водата (Рыбаков 1951: 404). Но възприемането на видимата страна на образа в Източнохристиянското изкуство не изчерпва неговото съдържание (Бычков 1973: 161–165; Станчев 1978: 64–66). Не е изключено декоративното начало в някои от споменатите мотиви с растителен произход да е било свързано и с определено смислово съдържание (Даркевич 1975: 218).

Мотивите, които определяме като декоративни, показват известни различия. Част от тях са по-четливи не само по трактовка, но и по разположение. Друга част са по-свободно стилизирани, изменени и отдалечени от първоначалния си вид. Тези мотиви са използвани като фон или като компоненти на орнаменталната композиция и засилват нейното естетическо въздействие или въздействието на самия предмет.

По-особено място в художествените занаяти на Втората българска държава заема плетеницата. Тя е орнамент на градските занаяти, но по стил не се различава от останалите орнаменти от това време. В нея намира израз светоусещането на средновековния човек, определяно както от обществената система, така и от господстващата религия (Лихачев 1956, 83; Друмев 1976: 280; Василенко 1977: 257). Плетеницата не е нов, нито характерен само за нашите художествени занаяти мотив. Разпространена е в изкуството на Изтока, на Византия, славянските страни и Западна Европа (Даркевич 1975: 219–221; Василенко 1977: 254–262; Ремпель 1978: 84). У нас тя придобива някои особености, определящи до известна степен самобитността на Търновската художествена школа и става доминиращ мотив в декоративната система на Втората българска държава. Не е

вярно, че плетеницата е характерна само за украсата на ръкописната книга (Bajalović-Hadži-Pešić 1981: 81). Познаваме я от каменната пластика в Бояна, Охрид, Нерези и от други места в тогавашните български земи (Филов 1924: 25–26, обр. 17, 18; Друмев 1976: 279–281, обр. 304). Познаваме я и от дърворезбата в Търново, Охрид, Рилския манастир, както и от други паметници на това изкуство от разглеждания период (Кондаков 1909: 236–237, табл. III; Николова 1974: 255, обр. 77 в; Друмев 1976: 280–281, 283–285, 288, обр. 308, 313). Плетеницата се употребява в сграфито керамиката и ювелирното изкуство (Георгиева 1974: 79, 82–83, обр. 56, 57, 68_{1-7}, VI, VII; Друмев 1967, 23, 117–119, 135, обр. 1). В ръкописната украса тя е един от най-често срещаните мотиви и това се дължи преди всичко на спецификата на материала и технологията и отчасти на подема в занаятите (Джурова 1981: 31–40, 68–70). Представяна е различно в зависимост от различните технологии, материала и средата, в която се създава. Нейното широко разпространение във всички художествени занаяти на Втората българска държава може да се приеме като характерен белег за тяхното развитие и декорация. В ръкописната украса плетеницата запазва позициите си на най-често срещан мотив и през турското робство. В този период обаче, тя се "конвенционализира" и в този си вид преминава в ръкописите на Русия и Румъния, както и в най-ранните печатни книги на южните славяни (Райков 1972: 19–39; Джурова 1981: 57).

Мнението на Д. Друмев (Друмев 1976: 279–280, 289) за появата на плетеницата в славянските страни най-напред в дърворезбата и за ролята на каменната пластика от IX–X в. за преминаването в изкуството на следващата епоха, изглежда правдоподобно. Но само с традициите на Първата българска държава едва ли може да се обясни нейната поява и широкото й разпространение в художествените занаяти на Втората българска държава.

Плетеницата играе важна роля в художествения ритъм на произведенията на художествените занаяти. Нейното развитие от XIII до XIV в. води до изчистване на формите и показва, че тя е имала чисто декоративни функции. В това отношение плетеницата е аналог на стила "плетения словес" в книжнината от XIV – началото на XV в. Един от най-съществените белези на този стил е тенденцията към "изразяване чрез художественост" (Русев 1983: 26). През XIV в. на основата на местни традиции и предпочитания плетеницата придобива свои собствени черти и се различава от плетеницата в съседните страни и в Русия, въпреки че използваните мотиви и декоративно-композиционни принципи са общи.

Набелязаните орнаменти с декоративни функции не изчерпват репертоара на геометричната и растителната украса. Възможно е някои от мотивите в тази украса да имат и определени символични значения, свързани с представите на средновековния човек. При проучването на откритата в Херсонес късносредновековна глазирана керамика А. Л. Якобсон определя сексаграмата като предпазен знак (Якобсон 1950: 190–191, табл. XXII, 83, 84). Сексаграмата е един от характерните символи в изкуството на мюсюлманския свят и Задкавказието (Pézard 1920: T. XLV–2 CVIII–1, CXXVI–1, 3, CXXX–2; Якобсон 1979: 142). Във Византия тя е позната по единични екземпляри (Rice 1930: 69, fig. 5, 2). В нашата сграфито керамика също се среща доста рядко и показва сходство с образци от Персия, Египет, Армения и Грузия, но само въз основа на този факт е трудно да се правят изводи. Според С. Георгиева (Георгиева 1974: 11) през XIII–XIV в. апотропеичният смисъл, дори на някои характерни за Първата българска държава геометрични знаци, е вече почти забравен.

Много по-голямо значение в система-

та на средновековните символи имат други два от геометричните мотиви – окръжността и триъгълника. Дълго време и от различни народи окръжността е свързвана с култа към Слънцето, но през Средновековието тя е символизирала безконечността на Вселената и всемогъществото на Бога Отец, Който бил и Светлина. Подобни превъплъщения вероятно е преживял и триъгълникът, който символизира Светата Троица. Еднакъв в повечето случаи е и пътят на тяхното възникване и развитие. В изкуството окръжността и триъгълникът принадлежат към най-простите геометрични мотиви. Те се отличават с точност и чистота на рисунъка. Възприемани били като християнски символи.

От геометричните мотиви най-здраво свързан със смисловите възприятия на средновековния българин е кръстът. Като елемент на официалната култура, той е възприет по времето на хан Омуртаг в същия идеологически аспект, в който е употребяван във Византия, но без християнския му символичен пласт (Мусакова 1987: 15). Едва през следващия етап от културното развитие на българската държава кръстът става символ на Христос и признат от Църквата Божи знак със защитна роля в живота на човек. Изображенията на същински кръст през XIII–XIV в. са ни познати от металопластиката, каменната пластика, дърворезбата и сграфито керамиката (Филов 1924: табл. XXXVI; Георгиева 1974: 394, 396, обр. 1, 8; Каменна пластика 1973: 55, обр. 93). Предметите, които е украсявал, са свързани с религиозния култ и това е доказателство за възприемането като християнски символ. Материалите показват, че този символ е имал и декоративно приложение. В някои битови предмети той е само елемент на украсата или е превърнат в кръстовидна композиция.

Към групата на символичните мотиви с голяма сигурност може да се отнесе и лозата (Уваров 1908: 104, 172; Réau 1956: 132; Мавродинова 1985: 25–26). Според Фергюсън (Ferguson 1966: 31–32, 39–40; Пс. 80; Иоан 15: 1–8.) тя също е символ на Христос: "Аз съм лозата, а вие – лозовите пръчки…". В художествените занаяти на Втората българска държава лозата не се среща често. Познаваме я от единични паметници на каменната пластика и от украсата на ръкописната книга (Каменна пластика 1973: с. 60, обр. 103–104; Захариев 1976: 268). В Херсонес тя ни е известна от една група сграфито съдове, определени като внос от Византия (Якобсон 1979: 175–177, табл. VII). Корените на този мотив водят към раннохристиянската символика и дори по-нататък. В българските земи през XIII–XIV в. той е представян съобразно принципите на съществуващата тогава декоративна система – главно като стилизирани ластари във фризове и композиции. Налице е още един случай, при който един безспорен символ има и своето декоративно приложение.

Декоративната система на Втората българска държава "узаконява" "завръщането под егидата на Търновград към стилизираните форми на една колкото народна, толкова и елитарна демонология"(Божков 1985: 208). В групата на зооморфните изображения със символично значение могат да се включат гълъбът, паунът, орелът, лъвът, рибата, както и вариантите: гълъб с клонче в уста, гълъб, хранещ малкото си и два пауна около Дървото на живота. Тук се отнася и изображението на птица, бореща се със змия, както и тератологичните изображения, особено място сред които заема грифонът. Голяма част от зооморфните мотиви, срещани в произведенията на художествените занаяти извън пределите на нашата страна, по принцип също се определят като символични (Вагнер 1969: 134–136, 152–154, 268–292*; Nicolescue., Petrescue. 1974: 5, 45, 53–55; Рыбаков 1987: 557–656). Отговор

* Вж. Също историографския преглед, 7-44

на въпроса – дали средновековният човек е разчитал техния смисъл – не се дава. Според някои автори в тълкуването на зверинните мотиви във византийското изкуство е преобладавало "поетичното иносказание" (Даркевич 1975: 10, 189). Възможно е също както нашите, така и византийските майстори да са влагали в тях своето разбиране за красивото. Тези чудовища са ги връщали към първичните усещания за силата на природата и поради това са ги харесвали (Божков 1985: 226). В тези случаи някои от посочените мотиви вероятно са имали чисто декоративни функции. Кодът за тяхното разчитане трябва да се търси в рисунката и в мястото, което им се отрежда в композицията.

Тук няма възможност да дискутираме проблема за увлеченията на средновековния българин по зооморфните и чудовищните изображения. Ще посочим само, че проникването и широкото им разпространение в художествените занаяти от XIII–XIV в. не може да се обясни само с ролята на книжнината (Вагнер 1969: 31). Вярно е, че по мнението на редица учени тератологичният стил в украсата на ръкописната книга възниква най-рано в западните области на България (Даркевич 1975: 189; Джурова 1981: 35–36 и посочената там литература). Въпреки това, в книжната украса не е представен целият тератологичен репертоар, който познаваме от дърворезбата, торевтиката или сграфито керамиката, а някои от чудовищните изображения в сграфито керамиката все още пазят спомена за металопластиката. Не бива да забравяме също, че животинските изображения са често срещани в художествените занаяти и книжната илюстрация на Византия още през XII в. (Даркевич 1975: 189; Джурова 1981: 35–36). Известни са и опити за въвеждането на животинския свят от Физиолога в изкуството на Плиска и Преслав (Дуйчев 1963: 11; Даркевич 1975: 187–190).

Възниква въпросът: каква е ролята на самите майстори в създаването на зооморфните и чудовищните изображения, разпространени по нашите земи?

Като разглежда византийската и старобългарската ръкописна украса, Ф. Буслаев (Буслаев 1884: 79) пише, че нашите майстори се отклоняват от византийския образец с интереса си към една чудовищност, която може да се обясни само с народния бит и живот. Увлечението по нея е смущаващо за книги с религиозно съдържание, но във фолклорната преработка на византийския оригинал в една чудовищност на средновековния стил той вижда ролята на българските майстори и българския принос.

Фолклоризирането на художествените занаяти през XIII–XIV в. намира израз преди всичко в демитологизирането на някои образи и композиционни схеми, заимствани от Византия и Изтока, и извеждането им на друго семантично ниво. Интересен пример в това отношение са промените, настъпили при изобразяването на грифона в сграфито керамиката от двореца на Царевец и на мотива "птица кълве заек" (Ангелов 1981: 14–15; Вагнер 1969: 17, 260) в дървената врата на църквата "Св. Никола" в Охрид. Грифоните от Царевец не са с орлова или лъвска глава, както е в източната традиция, а с глава на змей, в някои случаи с раздвоен език, съобразно фолклорното мислене и представи. Още по-големи промени е претърпял мотивът "птица кълве заек". Този мотив е свързан с източната традиция. На охридската врата са представени два орела, разкъсващи по един заек. Мотивът е разработен почти като допустима случка в отношенията между животните. Липсва напрежението и противоборството, липсва скритият смисъл.

Значителна част от мотивите, използвани в художествените занаяти на Втората българска държава, имат декоративно значение и

показват стремеж към преодоляване на някои средновековни художествени норми. Друга чест от тях крият в себе си дълбок символичен смисъл. Репертоарът, изображенията и композиционната схема на последните дават основание да направим извода, че в символичното мислене на средновековния българин е настъпил нов етап, в който заимстваните от Изтока символи се преосмислят. Процесът на това частично десемантизиране е двустранен. Под влияние на фолклорните разбирания на майсторите митичните представи за света, заложени в посочените символи, са разрушени чрез претълкуването им в сцени със зооморфни чудовища или в близки до живота сцени. От друга страна, този процес бил невъзможен без заможните градски слоеве, които стоят в основата на технологичния подем на художествените занаяти и без благосклонното отношение на властите към промените. Подобен процес, но с известни особености, се наблюдава в изкуството както на Византия, така и на Западна Европа. Българските художествени занаяти са пред прага на епохата, в която при нормални обществени условия биха се създали предпоставки за преход от "обозначение" към "изобразяване", макар и не в смисъла на Италианския ренесанс.

ЛИТЕРАТУРА

Алпатов, М. В. 1948. Всеобщая история искусств. I. М.–Л.

Ангелов, В. 1981. Възрожденската дърворезба и фолклорът. – Проблеми на изкуството, № 2.

Ангелов, Д. 1958. Аграрните отношения в Северна и Средна Македония през XIV в. С.

Ангелов, Д. 1981. Икономическото развитие на България през периода на развития феодализъм (XI–XIV в.). – В: Стопанска история на България 681–1981 г. С.

Ангелов, Д. 1990. Към въпроса за средновековния български град. – В: Из средновековното ни минало. С.

Банк, А. В. 1978. Прикладное искусство Византии XI–XII вв. М.

Божков, А. 1985. Търновската средновековна художествена школа. С.

Бочаров, Г. Н. 1984. Художественный металл Древней Руси. М.

Буслаев, Ф. 1884. Славянский и восточной орнаменть по рукописям древнего и новаго времени. – В: Журналь министерства народного просвещенія. 188, часть CCXXXIII, Спб.

Бычков, В. В. 1973. Образ как категории византийской эстетики. – В: Византийски временник 34.

Вагнер, Г. К. 1969. Скульптура Древней Руси. М.

Вагнер, Г. К. 1980. От символа к реальности. М.

Василенко, В. М. 1977. Русское прикладное искусство. М.

Георгиева, С. 1974. Керамиката от двореца на Царевец. – В: Царевград Търнов. Т 2. С.

Георгиева, С. 1974. Накити и части от тъкани от двореца на Царевец. – В: Царевград Търнов. Т. 2, С.

Гюзелев, В. 1985. Училища, скриптории, библиотеки и знания в България (XIII–XIV в.). С.

Даркевич, В. П. 1975. Светское искусство Византии. М.

Джурова, А. 1981. 1000 години българска ръкописна книга. Орнамент и миниатюра. С.

Димитров, П. 1982. Сграфито керамиката и керамичната традиция в България. – В: България 1300. Институции и държавна традиция. 2. С.

Динеков, П. 1953. Стара българска литература. 2. С.

Динеков, П. 1959. Българският фолклор. 1. С.

Динеков, П. 1979. Похвала на старата българска литература. С.

Друмев, Д. 1967. Златарско изкуство. С.

Друмев, Д. 1976. Декоративно и приложно изкуство. – В: История на българското изобразително изкуство. 1. С.

Дуйчев, И. 1963. Болгарские лицевые рукописи XIV в. – В: *Щепкина, М. В.* Болгарская миниатюра XIV в. М.

Захариев, В. 1976. Украса и миниатюри на среднобългарските ръкописи. – В: История на българското изобразително изкуство. 1. С.

Каменна пластика. 1973. С., БАН

Кондаков, Н. П. 1909. Македонія – Археологическое путешествіе. СПб.

Лазарев, В. Н. 1971. Три фрагмента расписных эпистилиев и византийский темплон. – В: Византийская живопись. М.

Лазарев, В. Н. 1978. Разпространение византийских образцов и древнерусское искусство. – В: Византийское и древнерусское искусство. М.

Лихачев, Д. С. 1956. Средневековый символизм в стилистических системах Древней Руси и пути его преодоления. – В: Сб. Акад. В. В. Виноградову. М.

Лишев, С. 1970. Българският средновековен град. С.

Мавродинов, Н. 1936. Проучвания върху старобългарското изкуство. – ГНАМ VI.

Мавродинов, Н. 1966. Старобългарското изкуство XI–XIII в. С.

Мавродинова, Л. 1985. Стенописен орнамент. С.

Миятев, К. 1965. Архитектурата в средновековна България. С.

Мусакова, Е. 1987. Към въпроса за възприемането на християнската символика в старобългарската култура. − Археология XXIX, № 2, с. 15.

Мушмов, Н. 1921/22. Нови български монети с двуглав орел. – ИБАИ 1.

Нешева, В. 1987. Медна апликация с изображение на грифон от Мелник. – Археология XXIX, № 2.

Николова, Я. 1974. Домашният бит и въоръжението в двореца на Царевец според археологическия материал. – В: Царевград Търнов. Т. 2, С.

Петканова, Д. 1978. Апокрифна литература и фолклор. С.

Петканова, Д. 1986. Старобългарска литература. 1, С.

Попов, А. 1985. Сграфито керамика от Търновград с митични изображения. – В: Царствуващият град Търнов. С.

Райков, Б. 1972. Етрополската калиграфско-художествена школа през XVI–XVII в. – Известия на НБКМ XII.

Ремпель, Л. И. 1978. Искусство Среднего Востока. М.

Русев, П. 1983. Естетика и майсторство на писателите от Евтимиевата школа. С.

Рыбаков, Б. А. 1951. Прикладное искусство и скульптура. – В: История культуры Древней Руси. Т. 2. М. – Л.

Рыбаков, Б. А. 1987. Язычество Древней Руси. М.

Средновековният Червен. 1985. Т. 1, С., БАН.

Станчев, К. 1978. Концепцията на Псевдо-Дионисий Ареопагит за образното познание и нейното разпространение в средновековна България. – В: Старобългарска литература. Т. 3. С.

Станчев, К. 1982. Поетика на старобългарската литература. С.

Станчев, К. 1985. Стилистика и жанрове на старобългарската литература. С.

Уваров, А. С. 1908. Християнская символика. М.

Филов, Б. 1924. Старобългарското изкуство. С.

Чангова, Й. 1972. Средновековното селище над тракийския град Севтополис XI–XIV в. С.

Якобсон, А. Л. 1950. Средневековый херсонес (XII–XIV вв.). – МИА 17.

Якобсон, А. Л. 1979. Керамика и керамическое производство Средневековой Таврики. Л.

Bajalović-Hadži-Pešić, M. 1981. Keramika u srednjovekovnoj Srbji. Beograd.

Ebersolt, J. 1923. Les arts somptuaires de Byzance. Paris.

Bréhier, L. 1936. La sculpture et les arts mineurs byzantins. Paris.

Ferguson, G. 1966. Signs and Symbols in Christian Art. New York.

Guill, R. 1926. Essai sur Nicephore Gregoras, l'homme et l'oeuvre. Paris.

Nicolescu, C., P. Petrescu 1974. Ceramica Românească Tradiţională. B.

Pézard, M. 1920. La céramique archaique de l'Islam et ses origines. Paris.

Réau, L. 1956. Iconographie de l'art chrétien. 2. Paris.

Rice, D. T. 1930. Byzantine Gazed Pottery. Oxford.

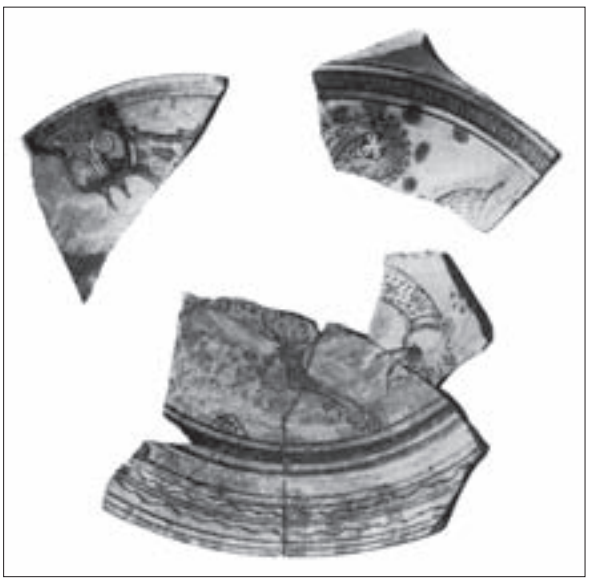

Обр. 1

Обр. 2

Обр. 3

ORNAMENTALITY AND SYMBOLISM – SOME PROBLEMS OF ARTS AND CRAFTS IN THE SECOND BULGARIAN KINGDOM

PAVLIN DIMITROV.

(summary)

The article discusses the most popular ornaments and decorative schemes in 13 - 14th C Bulgarian arts and crafts. The author traces their origins and the influence of the contemporary Byzantine aesthetics and philosophy. The Mediaeval Bulgarian town focuses the tendencies in the development of artistic life and witnesses the fundamental transformations in decorative and symbolic values of the traditional ornamentation.

STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS
Supplementum IV (2005)
Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov

КЕСТЕЛЕВА МОГИЛА КРАЙ МЪГЛИЖ

ДИАНА ДИМИТРОВА

Проучванията на могили в района на Мъглиж датират от 1964 г. Началото е поставено от Людмил Гетов. След проучването на една малка могила тогава, на следващата година е открита прочутата Мъглижка гробница с дълъг коридор, много помещения, остатъци от стенописи (Цанова, Гетов 1973: 15 сл.; Гетов 1991: 42). При други проучвания на Гетов в Казанлъшкия край е открита гробница в могила край с. Крън, две тухлени в района на яз. "Копринка", няколко други важни обекта от желязната епоха (Гетов 1965: 203 сл.; Гетов 1991: 40 сл.).

От 1992 г. в продължение на 6 сезона откритията на Траколожка експедиция за могилни проучвания (ТЕМП) наложиха за Казанлъшкия край, вкл. района на Мъглиж, названието Долина на тракийските владетели (Китов 2003 a: 13 сл.; Китов 2003 b: 28 сл. и цит. там лит.).

След известно прекъсване, през 2004 г. разкопките бяха подновени, при което освен придобилите широка известност могили Светица и Голяма Косматка, бяха проучени други 11 – повечето в района на Мъглиж. В Нанина могила в местността (м.) Кадийски гробища и Фъртунова в м. Габровща са открити примитивни, но добре запазени каменни гробници, а в Рачева – куполна гробница от камък и тухли. Подобно е съоръжението в Кестелева могила*, което е едно от десетте с куполно покритие от досега откритите в Долината на тракийските владетели (Китов 1996: 31 сл.; Kitov 1996 a: 7; Kitov 1997: 114). Могилата е разположена в м. Гюреша – на около 200 м северно от магистралата Казанлък – Бургас, на около 1.5 км югоизточно от Мъглиж и на 700 м южно от Мъглижката гробница със стенописи, проучена от Людмил Гетов и Гергана Цанова през 1965 г. (Цанова, Гетов 1973: 16 сл.). Има форма на сегмент от кълбо върху елипсовидна основа с диаметър 25 х 30 м (север – юг) и височина 6.60 м.

Съоръжението е значително разрушено още в древността, като част от камъните и тухлите са изнесени и вероятно употребени вторично другаде, след което могилният насип е възстановен. Иманярската интервенция от 2003 г. допълнително е повредила конструкцията в североизточната периферия на камерата и в коридора.

Храмът-гробница в Кестелева могила се състои от кръгла камера и двуделен коридор с дължина 6.25 м, който води на юг към периферията на могилата с 18˚ отклонение на изток (обр. 1).

Камерата на храма е с неправилен кръгъл план с диаметър 2.44 х 2.63 (север – юг) м. Входът й е оформен от праг – каменен блок с видима дължина 1.03 м, добре обработен от юг, лошо – от север, и две запазени в момента вертикални каменни страници, високи 1.17 и

* Благодаря на д-р Георги Китов – ръководител на проучванията, за предоставената ми възможност да публикувам резултатите от труда на екипа на ТЕМП 2004, чийто заместник-ръководител съм.

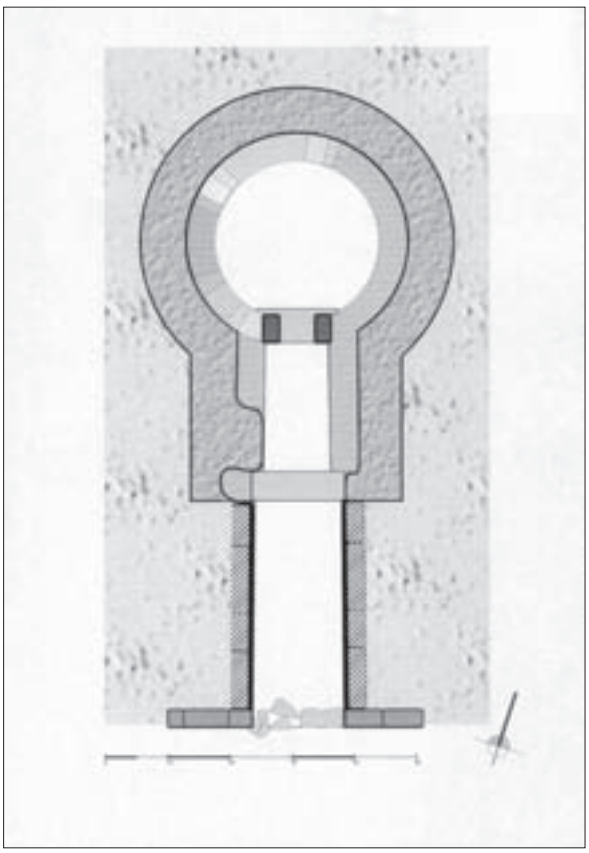

Обр. 1. План на съоръжението в Кестелева могила. Автори арх. Майя и Бойко Бужашки

1.18 м (обр. 2). Праговият камък е с изтъркани от влизане в помещението ръбове. Стените са силно разрушени още в древността, като най-добре запазена е североизточната периферия на височина до 0.75 м в 9 реда тухли, споени с бял хоросан. Във вътрешността на камерата бяха открити цели и фрагментирани тухли с лицево

Обр. 2. Страниците и входът към кръглата камера на съоръжението в Кестелева могила. Снимка Георги Китов

Обр. 3. Част от кръглата камера на съоръжението в Кестелева могила. Снимка Георги Китов

скосяване, което е основание да се предположи, че помещението е било с куполно покритие. До запазената височина стените са отвесни (обр. 3), което показва, че закуполяването е започвало от по-високо. Подът е от трамбована глина, на места опечена до сиво-кафяво, а някъде се срещат единични въглени. При северозападния край на прага има запазен на място къс от варова замазка с червена повърхност (обр. 4). Вероятно това е част от под от втори етап на използване на съоръжението, който е бил унищожен още в древността при оскверняването и ограбването на камерата. На дъното на съвременния иманярски изкоп до североизточната периферия на камерата беше открит голям каменен блок с размери 0.25 х 0.85 х 1.05 м, може би ключовият камък. Зад разрушените стени на помещението се вижда добре оформен кожух от речни камъни с дебелина 0.80 –0.90 м, който опира в много

Обр. 4. Част от кръглата камера на съоръжението в Кестелева могила и запазен къс от мазилка от второто подово ниво. Снимка Георги Китов

добре очертани предварително вертикални землени стени. Това е потвърждение на установената и на други места практика (Китов 1977: 19; Китов 1999: 50) за изграждане на култовите съоръжения във вече готов могилен насип, част от който е отнет за нуждите на строежа. Тези землени стени са на височина около 2.50 м над запазеното горно ниво на тухлените стени, като долният им край е маркиран от пласт речни камъни с дебелина 0.30–0.40 м. Вероятно това е височината на купола, след завършването на който е оформен този пласт. След това могилата е донасипана във височина, като на видимите места не се забелязва вертикална разлика между пластовете. Тухлите, от които е изградена камерата и първият дял на дромоса, са с нееднаква дебелина – между 7 и 9 см. Формата им е на четириъгълник с размери на страните между 41 и 47 см. Тези, използвани за оформяне на купола, са секторни и с подобни размери.

От камерата на юг извежда коридор от две части (обр. 5, 6), който опира прага на фуга. Първият (обр. 7), откъм камерата, дял с дължина 2.08 м е бил изграден от тухли, запазени в 4 и 5 реда, споени с бял хоросан. Не може да се установи оригиналната височина на дромоса. Незначителното количество фрагменти от тухли и керемиди, открити във вътрешността му, дават основание да се предполага покритие от керемиди в комбинация с

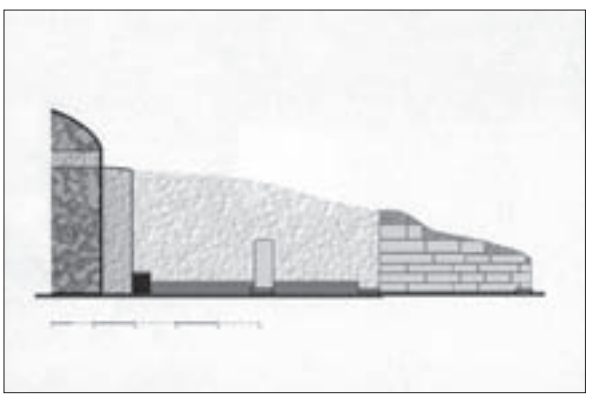

Обр. 5. Източна стена на съоръжението в Кестелева могила. Автори арх. Майя и Бойко Бужашки

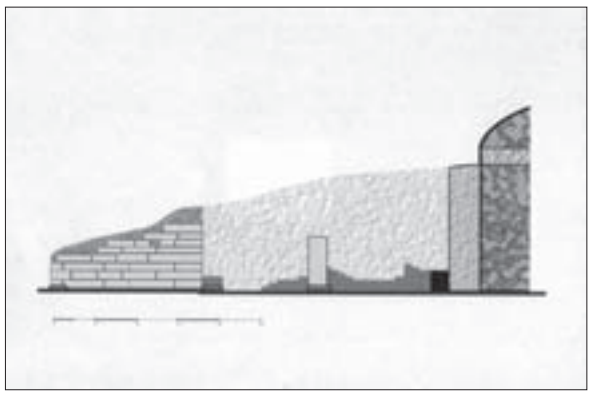

Обр. 6. Западна стена на съоръжението в Кестелева могила. Автори арх. Майя и Бойко Бужашки

дървени греди и талпи. Подът е от трамбована глина на две нива, като второто е с 3–4 см по-ниско и има остатъци от замазка с виненочервен цвят, според направения сондаж. Под него има пласт от ситен чакъл, който е служел за изравняване на нивото и основа на дромоса.

Вторият дял на коридора от запад е продължение на първия (обр. 8), а от изток е с около 20 см по-широк. Изграден е от грубо обработени камъни с дебелина между 0.05–0.25 м и дължина до 0.35 м. Запазената височина е от 0.60 до

Обр. 7. Първи (северен) дял на коридора на съоръжението в Кестелева могила. Снимка Георги Китов

Обр. 8. Западната стена на коридора на съоръжението в Кестелева могила. Снимка Георги Китов

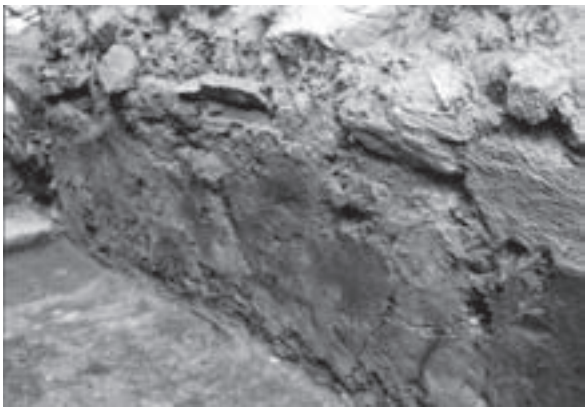

Обр. 9. Глинена мазилка по източната стена на коридора на съоръжението в Кестелева могила. Снимка Георги Китов

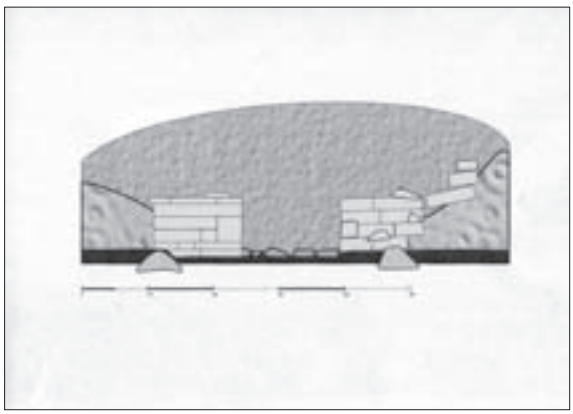

Обр. 10. Фасада с челата на коридора на съоръжението в Кестелева могила. Автори арх. Майя и Бойко Бужашки

1.85 м. До височина 0.60–0.70 м стените са измазани с глинена мазилка с дебелина до 2 см, опечена до червено и кафяво (обр. 9). На по-голяма височина, където мазилката липсва, на места между камъните се забелязва опечена глина и овъглено дърво. Глинената мазилка върху каменните стени на коридора се открива в много лошо състояние – силно напукана с тъмночервен до тъмнокафяв цвят и много отпечатъци от въглени, свидетелстващи, че в коридора в някакъв период от време е горял пожар. Подът е от трамбована глина, на места опечена, на други – със следи от размазани въглени. Успоредно на източната стена, в продължение на около 1.80 м беше открита неправилна линия от овъглено дърво. Опичането на глинената замазка в коридора засега не може да бъде задоволително обяснено, тъй като по камъните не личат следи от висока температура. От запад коридорът има кожух от речни камъни. От изток кожухът на места липсва, вероятно разрушен още в древността.

Ширината на коридора при входа му е 1.50 м, а в северния край – 1.04 м. Дромосът има чела от юг (обр. 10), запазени съответно до височина 0.80 м в четири неравни реда източното и до 0.95 м в пет неравни реда западното. Челата са оформени от плочести и речни камъни (обр. 11), като продължават във височина, но лицевите камъни сега липсват. Непосредствено пред челата беше открито струпване от фрагменти от керемиди върху площ с размери 1.10 х 2.65 (изток – запад) м, вероятно от покритието на южния дял на коридора.

Непосредствено до западния зид, в средата на коридора беше открит череп от конс-

Обр. 11. Фасада с челата на коридора на съоръжението в Кестелева могила. Снимка Георги Китов

ки скелет, положен върху дясната си страна с муцуна на югозапад. В пълнежа на коридора и камерата бяха открити общо три железни клина. На различна дълбочина южно от челата (на 0.70 и 1.10 м от повърхността на могилата), направо върху заравнени площадки в насипа бяха открити кости от два човешки скелета в доста лошо състояние, ориентирани запад – изток с глава на запад. Около тях нямаше никакви датиращи материали, като е

възможно да нямат връзка със съоръжението в могилата.

След като храмът е бил използван известно време като култово място, се е наложило удължаване на коридора, вероятно поради свличане на могилния насип, както и измазване за втори път на пода на камерата и близкия до нея дял от дромоса. В някакъв етап там е било извършено жертвоприношение на кон. След това или едновременно с него в южната половина на коридора е имало пожар, който обаче само е изпекъл мазилката по пода и стените, без да остави следи върху камъните. Възможно е това да е бил вид ритуално опалване с неголяма интензивност, което не е нарушило структурата на строителния материал. В определен момент съоръжението е било съзнателно разрушено, по-голямата част от камъните и тухлите – изнесени извън могилата, а самата тя – възстановена, така че за поколенията да бъде заличен споменът за това култово съоръжение. Оскверняването е било съпроводено и с ограбване, след което са останали само три железни клина и няколко нехарактерни фрагмента керамика, въз основа на които не може да се предложи точна датировка.

Според основния строителен материал – тухлата (Чичикова 1957: 129), съоръжението в Кестелева могила най-общо се датира след средата на IV в. пр. Хр. Древните тракийски строители и архитекти са използвали печени тухли при направата на още 4 подобни подмогилни постройки с кръгъл план в района – две гробници под водите на яз. "Копринка" (Чичикова 1970: обр. 42–48; Димитров 1984: 11), Казанлъшката гробница със стенописи (Миков 1954: 5 сл.) и храм-гробница в Рачева могила при Мъглиж*. Тухлата е основен строителен материал при храма-гробница с коридор и две правоъгълни помещения в Сарафова могила до Крън (Китов 1996 b: 68; Kitov 1996: 31), както и за тухлени гробове в района на Севтополис (Гетов 1991: 42). Така новият строителен материал се подчинява на изпитаните през вековете строителни традиции на траките (Mitova-Dzonova 1983: 27, Abb. 8; Митова-Джонова 1984: 5; Вълева 1994: 58; Китов 1999: 48; Бонев 2003: 151–152) и се пригажда към архитектурата на подмогилните съоръжения в Тракия. Трябва да се подчертае все пак, че няма район с такова интензивно използване на печената тухла, какъвто е Долината на тракийските владетели, с което се потвърждава и значението й като един от водещите центрове в развитието на тракийската култура поне в периода V–II в. пр. Хр.

* Непубликувани разкопки на д-р Георги Китов от 2004г.

ЛИТЕРАТУРА

Бонев, А. 2003. Ранна Тракия. Формиране на тракийската култура – края на второто – началото на първото хилядолетие пр. Хр. – РП XXXI.

Вълева, Ю. 1994. Тракийски и македонски монументални гробници. – Проблеми на изкуството № 3, 55–62.

Гетов, Л. 1965. Могилни погребения при с. Долно Сахране, Старозагорско. – ИАИ XXVIII, 203–229.

Гетов, Л. 1991. Тракийски гробници в хинтерланда на Севтополис през елинистическата епоха. – В: Тракийската култура през елинистическата епоха в Казанлъшкия край. Казанлък, 40–45.

Димитров, Д. П. 1984. Тракийският град Севтополис. – В: Севтополис. Т. 1, С., 11–17.

Китов, Г. 1977. Тракийска гробница-мавзолей край град

Стрелча. – Векове № 1, 12–21.

Китов, Г. 1996 a. Могилата Голяма Арсеналка (Монументална тракийска куполна гробница в некропола Шипка – Шейново). – Археология XXXVIII, № 4, 31–42.

Китов, Г. 1996 b. Нови открития в Долината на тракийските царе. – Анали № 1–4, 37–68.

Китов, Г. 1999. Форма, съдържание и предназначение на тракийските могили. – Старини № 1, 47–56.

Китов, Г. 2003 a. Долината на тракийските владетели (I). – Археология XLIV, № 1, 13–28.

Китов, Г. 2003 b. Долината на тракийските владетели (II). – Археология XLIV, № 2, 28–42.

Миков, В. 1954. Античната гробница при Казанлък. С.

Митова-Джонова, Д. 1984. Мегалитен храм-кладенец при с. Гърло, Пернишки окръг. С., 5–19.

Цанова, Г., Л. Гетов 1973. Тракийската гробница при Мъглиж. – Археология XIV, № 2, 15–29.

Чичикова, М. 1957. Поява и употреба на тухлата като строителен материал у траките в края на IV и нач. на V в. пр. н. е. – ИАИ XXI, 129–141.

Чичикова, М. 1970. Севтополис. С.

Kitov, G. 1996. The Thracian Valley of the Kings in the Region of Kazanluk. – Balkan Studies, Thessaloniki 37, 1, 5–34.

Kitov, G. 1997. Decouvertes recentes dans "La vallee des roisthraces". – Orpheus 7, 111–120.

Mitova-Dzonova, D. 1983. Megalithicher Brunnentempel protosardinischen typs vom Dorf Garlo, Bez. Pernik. S., p. 42.

KESTELEVA TUMULUS NEAR MAGLIZH

DIANA DIMITROVA

(summary)

The investigations of tumuli in the region of Maglizh date back to 1965 when Lyudmil Getov carried out the first studies.

The discoveries of the Thracian Expedition for Tumular Investigations (TEMP), started in 1992 and carried out over 6 seasons, have imposed the term of the Valley of the Thracian Rulers for the region of Kazanlak, Maglizh inclusive. During the excavations in 2002, alongside with the well-known Svetitsa and Golyama Kosmatka tumuli, yet another 11 tumuli were studied in the region of Maglizh.

The construction in Kesteleva tumulus is one of the ten constructions with dome-shaped roofs so far found in the Valley of the Thracian Rulers. The building had been almost destroyed yet in the antiquity. Part of the stones and bricks were removed and presumably used elsewhere and then the embankment was restored.

The temple-tomb in Kesteleva tumulus consists of a round chamber and a two-partial corridor, measuring 6.25 m in length and going to the southern periphery of the tumulus (18º deflection to the east). The chamber of the temple has got an irregular round plan with a diameter measuring 2.44 x 2.63 m (north-south). The edges of the doorstep stone are worn by multiple visitors. The walls had been almost destroyed yet in the antiquity. The northeastern periphery is the best-preserved part – it consists of 9 courses of bricks (0.75 m in height) bound with white mortar. The floor is made of rammed clay, which is partly burned as much as to look gray-brown. A piece of lime coating with red surface was found *in situ* close to the northwestern end of the doorstep. It is presumed to be part of the floor during the second stage of the use of the construction, which had been destroyed yet in the antiquity when the chamber was plundered and profaned. Behind the destroyed walls of the construction, a well-shaped river-stone casing (thickness of 0.80–0.90 m) is seen to touch well-outlined vertical earthen walls. This confirms the practice, found out in other sites too, to built cult constructions in already piled tumular embankment, part of which had been removed for the purpose of the construction. These earthen walls measure approximately 2.50 in height above the preserved upper level of the brick walls. The bricks, used to built the chamber and the first part of the dromos, are not of the equal thickness (between 7 and 9 cm) and are shaped as parallelepipeds with sides from 41 to 47 cm.

A two-partial corridor goes out of the chamber and touches the doorstep on a joint. The first part of the corridor measures 2.08 m in length and is constructed of bricks (preserved 4–5 courses) bound with white mortar. The floor is shaped at two levels with rammed clay. The second part of the corridor from the west is a prolongation of the first one and its eastern part is 20 cm larger. It is built of rough stones and its preserved height varies from 0.60 to 1.85 m. Up to approximately 0.60–0.70 m the walls are covered with clay coating. To the south the front-pieces of the dromos are

shaped with slabs and river stones. The western casing of the dromos is built of river stones while the eastern casing was supposedly destroyed yet in the antiquity.

A piling of fragments of roof-tiles, coming probably from the roof of the southern part of the corridor, was found close to the front-pieces of the dromos.

A horse cranium, laid down on its right side with southwest oriented muzzle, was found close to the western wall of the corridor. Furthermore three iron nails were discovered in the filling of the corridor and chamber. To the south of the front-pieces of the dromos bones of two human skeletons were excavated at different levels (0.70 and 1.10 m from the surface of the tumulus) on flattened platforms in the embankment. The west-east oriented skeletons were in bad condition and their heads were to the west.

After the temple had been used for a cult place, presumably due to landslide of the tumular embankment the corridor had to be elongated and than the floor of the chamber and of that part of the corridor, which is close to it, had to be coated again. At some stage of the use of the temple, a horse had been sacrificed there and the construction was destroyed deliberately.

If we judge on the bricks – the main construction material – the construction in Kesteleva tumulus can generally be dated to the middle of the 4th c. BC. The ancient Thracian constructors and architects used burned bricks for the construction of yet four similar constructions with round plans in the considered region – one temple-tomb with round plan and some graves around Seuthopolis. The new building material met the century-long Thracian construction traditions. Such intensive use of the burned bricks is not observed outside of the Valley of the Thracian Rulers, which confirms the importance of the Valley as one of the leading centers of the Thracian culture at least over the period from the 5th to 2nd c. BC.

STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS
Supplementum IV (2005)
Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov

ГЕМИ И КАМЕИ ОТ ИСТОРИЧЕСКИЯ МУЗЕЙ В ГРАД ПЛЕВЕН

АЛЕКСАНДРА ДИМИТРОВА-МИЛЧЕВА

Сред многообразието от находки, свързани с бита и културата на населението през римската епоха, от района на гр. Плевен принадлежи една атрактивна група от геми и камеи. Поради миниатюрните си размери и трудна четимост често пъти те остават незабелязани от посетителите на музеите, въпреки богатата и разностранна информация, която съдържат. Предложеното изследване включва единадесет геми и камеи*. Те са с различен произход – № 2, 8, 9, 11 са с неизвестно местонахождение, № 1, 3, 5, 6 произхождат от Ескус, като 1, 3, 6 са от разкопки. Към тях следва да прибавим още седем от Ескус в колекцията на Националния археологически музей в София (София 1980: № 52, 97, 101, 163, 205, 212, 307), случайно открити при полска работа. Камея № 7 е от женско погребение, открито на ул. "Раковски" № 1 при строеж на нов жилищен блок в гр. Плевен, а № 10 – златна обеца с камея – в каменен саркофаг в с. Сомовит, Плевенско. Така най-голям брой геми произхождат от Ескус и това е съвсем естествено, като се има предвид значението на града в системата на провинция Мизия. Още от времето на император Август в началото на I в. сл. Хр. Ескус е постоянен лагер на V Македонски, а по-късно и на XI Клавдиев легион. След дакийските войни император Траян основава колония Ulpia Oescensium (Иванов 1999: 259–267 и лит.). Градът-колония е не само важен гарнизонен център, но и голямо икономическо, производствено и културно средище на провинция Мизия. Оттук произхождат великолепни произведения на каменната и бронзовата пластика, златни и сребърни накити, стъкларски и керамични съдове – продукти на местната художествена промишленост или внос от големите производствени центрове на империята. Проведените през 80-те години сондажни проучвания от Г. Кабакчиева извадиха на бял свят изключително важни находки от импортна аретинска и галска сигилата, стъклени съдове, фибули, монети и др. от I в. сл. Хр. в подкрепа на тезата, че Улпия Ескус е застроен на територията на V Македонски легион (Кабакчиева 2000: 34–60), едно мнение, изказано и преди това, но неподкрепено с археологически данни. Следва да отбележа, че най-ранната сигилата от Августово време е от разкопки в Ескус (Dimitrova-Milčeva 2002: 43, 1). От I в. сл. Хр. са и част от гемите, открити в Ескус.

По-голямата част от представените тук геми са били монтирани в щита на пръстени от различен метал – злато, сребро или бронз, и използвани като печати. Само в два примера от Ескус – великолепният сардър с изображение на Аполон Китаред и червеният яспис с изображение на орел, стъпил върху заек, са запазени с пръстените – съответно от I и III в. (София 1980: № 52 и 212). Освен като печа-

* Гемите ми бяха предоставени за публикуване от Т. Ковачева, на която дължа благодарност.

ти, гемите са носени за украса или като амулети в зависимост от естеството на камъка, от който са направени, в отличие от камеите, използвани единствено за украса или с особено предназначение. Поради своята дискретност, религиозни предпочитания и художествено изпълнение гемите и камеите се радвали на широка популярност през целия период на Римската империя. Това се дължало освен на изображенията, на красотата и богатия колорит на използваните полускъпоценни камъни, често пъти и на приписваните им магически качества. Предпочитаният камък в случая е карнеолът с различна тоналност – в това число и гемите от Ескус в НАМ (6), особено през II в.; след това сард(ониксът), от който са направени камеите (4), яспис (2), сардър (1), серпантин (1), планински кристал (1), николо (1) и стъклена паста (2). През късноимператорската епоха (от края на I до началото на IV в.) репертоарът се унифицира. Едни и същи теми се срещат в източните и западните части на империята. С увеличаване на производството се стандартизират мотивите и стила (Guiraud 1996: 67). Темите са свързани с войската и цивилното население. № 1 и 2 са с изображения на Зевс-Юпитер. Първата представя един по-рядко срещан в глиптиката иконографски тип на бога, вероятно в случая като олицетворение на силата и победата. Прав, облечен в дълга дреха, той е представен върху реверса на монета от Сардис (по-късно и върху монети от Лаудикия по времето на Август (Maaskant-Kleibrink 1978: 134, Nr.192 и цит. там лит.). Без да е точно копие на посочените примери, нашата гема се отличава с елегантните си линии и изящно изпълнение в итало-републикански стил от I в. пр. – I в. сл. Хр. Този иконографски тип е известен от една гема, произхождаща от Нове, но богът е полуоблечен (Dimitrova-Milčeva 1987: Taf. LXVII, 4). Зевс-Юпитер на трон (№ 2) е реплика на статуята на Зевс от Фидий и на Капитолийския тип – изображение, често срещащо се върху монети на римски императори, особено на Северите (София 1980: 31, 1–7 и лит.). Коронясването на Атина от Ника-Виктория (№ 3) представя две хармонично моделирани фигури с особено фина пластика. Допуска се, че типът е заимстван от женските седнали фигури от IV в. пр. Хр. (Sena Chiesa 1966: Nr. 35).

Големият брой изображения на Атина, пресъздаващи типа на Атина Партенос или Атина Лемния, се дължи на голямата роля, която богинята играе в религиозния живот на провинция Мизия и особено крайлагерните селища, откъдето са известни най-голям брой геми с нейния образ (София 1980: № 37–47). Освен с геми, нейната популярност е намерила отражение в епиграфските паметници (Božilova, Kolendo, Mrozewicz 1992: 27–30, Nr. 12), релефи (Дончева 2002: 18–28) и бронзова пластика (Каталог 1984: № 51–55). Изключителната популярност на Ника-Виктория има трайно присъствие в елинистическото и римското изкуство. Популярният й образ се създава през средата на VI в. пр. Хр., за да премине през следващите столетия в гръцката вазопис и глиптика. През елинизма типът, обогатен иконографски, добива още по-широко разпространение. Римляните го възприемат и приспособяват със свои атрибути за нуждите на собствената си политика и пропаганда (Guiraud 1975: 127–134). Още през класическата епоха богинята се асоциира с по-авторитетни върховни божества като Зевс и Атина (Guiraud, пак там) – традиция, отразена и в гемата от Ескус. Доминираща тема в късноепубликанската глиптика е идеята за сила и победа, намерила израз в позата на въоръжената Атина-Минерва в композиция с Ника-Виктория (Gesztelyi 2000: 13). Железен пръстен е с изображение на Аполон (София 1980: № 52), покровител на император Август. Смисълът на изобразеното бо-

жество иде да покаже едно спокойно и мирно време, което създава условия за Августовия златен век на изкуствата. В синкретизирания образ на Фортуна-Изида с Хермес-Меркурий с победен венец в ръка (№ 4) се въплъщават покровители на плодородието, гаранти на мира, добруването и щастието. Те имат своите адепти както сред цивилното население, така и сред войската. От Истока има своя произход гемата с Изида (София 1980: 97). Орел, разкъсващ заек, и чакал е сюжет, свързан с култа на Юпитер Долихен (София 1989: 212). Сред символите на щастието е гемата с делфин (№ 5). От стъклена паста е една гема с неясен сюжет (№ 6). Прави впечатление общо малкият брой стъклени геми, открити в Тракия и Мизия.

Безспорно характерна група представляват камеите (№ 7, 8, 9, 10), три от които със сигурен археологически контекст. Те се датират в III в. сл. Хр. и отразяват еволюцията в камеоглиптиката през късната императорска епоха. Терминът "камея" означава изпъкнало релефно изображение. Първите камеи са от края на елинистическата епоха, след походите на Александър Велики в Истока. С виртуозна резба неизвестни майстори от Александрия в Египет и Антиохия създават блестящи произведения на камеоглиптиката. Прочути гравьори от Мала Азия и Гърция пренасят своя опит и елинистически традиции в Рим. Работейки за Юлиево-Клавдиевата династия и римския нобилитет, те създават шедьоври в миниатюрната портретна пластика и митологически персонажи, като бележат нов блестящ период в развитието на античната глиптика. Краят на I в. сл. Хр. бележи началото на постепенен упадък. През II в. продукцията от геми и камеи намалява, за да се възроди отново в края на II и началото на III в. (Guiraud 1996: 73). Изработват се малки камеи за монтиране в пръстени, обеци, медальони. През II–III в. се разпространява една характерна група камеи с женски бюстове, изпълнени в духа на господстващата мода и фризура при Антонините и Северите. Тъкмо в тази група се включва камеята с женски бюст в оригинална златна рамка с радиални коси линии (№ 7). Монетният тип на Юлия Паула (218–222), първата жена на Елагабал, и Аквилея Севера (220–221), втората му жена, оказва силно влияние върху серията частни женски портрети през първата половина на III в. (Vollenweider, Kat. Genf II: 252). Често женски портрети върху камеи се идентифицират с тях (Неверов 1988: № 273–278).

В композиционно отношение положението на тялото, линията на профила, леко издадената напред и заострена брадичка, закръглените бузи на плевенската камея показват общи черти с камеи от Нове, Силистра (Димитрова 1969: 43–50) и една камея от Ромула (Tudor 1968: 114, fig. 34). Стиловото сходство между тях налага мисълта за един и същи производствен център.

След публикуването на камеите от Народния музей в Белград (Поповић 1989: № 35–49) и Херсонес в Украйна (Неверов 1988: № 273–284) в мен се затвърди още повече изразеното в първите ми публикации мнение за един и същ художествен център. Големият брой находки, чийто ареал на разпространение обхваща балканските дунавски провинции и Херсонес чрез рекрутираните там от Мизия военни части, дава основание да ги смятаме за произведения на ателиетата в двете Мизии – Нове, Рациария, Виминациум. Този факт намира потвърждение в излезлия през 2000 г. каталог на гемите и камеите в Унгарския национален музей (Gesztelyi 2000). Неговият автор се утвърди като един от най-добрите специалисти в областта на римската провинциална глиптика. Систематизирайки данните от разпространението на камеите с женски бюст от края на II – началото на III в., той установява, че тяхната концентрация обхваща

двете Мизии и двете Панонии. В Британия и западните провинции те липсват, или там, където ги има, са по един екземпляр, в редки случаи – по два (Gesztelyi 2000: 21). Тази констатация се гради и на включените в Каталога на Megow камеи (Megow 1988: F7–F41). Унгарският автор приема като много по-убедителна тезата за техния произход в района на Долния Дунав (София 1980: 21), отколкото Кьолн, както смята Megow (Gesztelyi, пак там).

Към същия иконографски тип принадлежи златен медальон с камея от сардоникс, открита случайно в Рациария (Арчар) (Атанасова 1971: 94). Представен е бюст на млада жена с Helmfrisur и силно подчертани женствени форми. Изпълнена е в хубав стил от средата на III в.

Камеята с бюст на Атина (№ 8) отразява местния художествен стил. Макар отчупен, върхът на носа, линията на профила, брадата, заобленените бузи имат своите аналогии в камеите с женски бюст.

Един рядко срещащ се декоративен елемент върху обеца е камеята с изображение на Хермафродит (№ 9). Вероятно през елинизма от Изтока е възприет образът му на двуполово божествено смешение. В по-късни легенди получава името си като потомък на Хермес и Афродита. Изображенията на Хермафродит се появяват за пръв път в истинския му вид – прав, обикновено гол младеж или с кърпа около бедрата. През елинистическата и римската епоха се среща в кръга на Дионис или с ероси. Изображенията му са възпроизведени на статуи, релефи, теракоти, мозайки, стенописи, геми, апликации (Lexikon 1970: 97–98).

Камеята от Сомовит (№ 10) на крилат Ерос – дете, гений на смъртта (Genius mortis), е свързана с погребалния култ. Изображението е широко разпространено през късната елинистическа и римската епоха (Deliciae Leonis 1984: 67, Nr. 97, 98). Освен в долнодунавските провинции, особено голям брой камеи с образа на гения на смъртта са известни от Херсонес, аналогични като стил, вградени в пръстени и обеци (Поповић 1989: 13; Неверов 1988: № 367–375).

Камеята от непрозрачно черно стъкло с глава на Медуза (№ 11) по форма и предназначение е идентична на камеите от Страцин, Бургаско, и Ямбол, откъдето произхождат най-голям брой*.

КАТАЛОГ

1. Инв. № НМПл. 1125

Местонамиране: Oescus TF Зап., Кв. 2 – 0.22 м

От двете страни плоска форма, косо очертан тесен страничен ръб. Блестящо полирана повърхност, изображението матово. Запазена добре.

Размери: 11 x 12 x 2 мм

Датировка: I в. пр. Хр. – I в. сл. Хр.

Необнародвана.

Зевс-Юпитер прав, полуобърнат три четвърти, облечен в хитон от плъзгащи се хоризонтални и вертикални гънки, покриващ цялото тяло до глезените. На дясното рамо е преметнат химатион, чиито краища достигат ходилата. Лицето е покрито с дълга брада. Коси паралелни щрихи се вплитат в завития около лицето венец. Погледът е отправен към орела, стъпил в протегнатата му ръка, обърнат към него. В дясната ръка държи скиптър. Богът е стъпил върху означения терен. Издължени пропорции, изящна резба.

Срв. като мотив и стил: Svorons 1913: 157, Nr. 184, Taf. 3; AG Wien I: 133, Nr. 401, Taf. 67.

Като тип: Furtwängler AG, Pl. 39; Maaskant-Kleibrink 1978: 134, Nr. 192 a, b; Nr. 199, Nr. 769; Deliciae Leonis 81, Nr. 125 Дионис за гънките на дрехата, I в. пр. Хр.; Guiraud 1988: 87, Pl. I, 13 a; Dimitrova-Milčeva 1987:

* В статията "Антични геми от Историческия музей на гр. Ямбол" (под печат) се спирам на тяхното предназначение като печати или производствена марка, като апотропичен знак за отблъскване на злото.

198, Taf. LXVII, 4.

2. Инв. НМПл. № 1142
Без данни за намирането.
Планински кристал, плоска от двете страни форма. Широк, косо очертан ръб навътре. Над главата и по периферния ръб под изображението олющване.
Размери: 14 x 12.5 x 2 мм
Датировка: I–II в.
Необнародвана.

Зевс-Юпитер три четвърти обърнат, седнал на стол без облегалка. В протегнатата ръка държи патера, в назад обърнатата ръка – копие. При нозете орел с поглед към него. Богът е с брада, косите са навити на руло около лицето. Мантия покрива бедрата. Теренът означен. Овални форми, сумарно изпълнение.

Срв. като стил и тип: София 1980: 5, 5 а, сребърен пръстен с гема II в.; Sena Chiesa 1966: Taf. I, 11–15; като тип: Furtwängler, Beschreibung 7132–7136; AGDS I, 3: 2454 и сл.; AG Wien II: 159, 1229, Taf. 108: като тип и стил: Gramatopol, 1974: 96, T.V; Deliciae Leonis: 223, 363; Maaskant-Kleibrinк 1978: 289, 820, 820 a, 772 (Imperial Round Head Style, I–II в.).

3. Инв. № НМПл. 1206
Местонамиране: Oescus кв. 6/24 XI, 1972 г.
Оранжево-кафяв, прозрачен карнеол с почти квадратна форма и заоблени ъгли. Плоска повърхност и леко заоблен гръб. Запазена добре гема.
Размери: 16 x 15 x 2 мм
Датировка: I–II в. сл. Хр.
Необнародвана.

Композицията е разположена върху означения с права линия терен. Отдясно Атина в профил наляво е седнала на стол с ниска облегалка. Облечена е в хитон и химатион, обвиващ долната част на тялото. Лявото рамо е открито, в ръката държи копие, при нозете кръгъл щит, на главата коринтски шлем. Погледът е отправен към стоящата пред нея летяща Ника-Виктория с големи крила. Богинята е облечена с дълъг, развяващ се хитон. В протегнатата нагоре ръка държи венец. На лявото рамо палмово клонче. Изчистени линии, правилни пропорции, прецизно изпълнение.

Срв. за формата на гемата: Maaskant-Kleibrink 1978: 291, Taf. 158, 832 – Виктория-Ника коронясва Фортуна (Imperial Round Head Style, I–II в. сл. Хр.); като тема: Sena Chiesa 1966: 135, Taf. VIII, 159; Taf. XXXIII, 655–660; Taf. XXXIV, 661–672; Pannuti I 1983: 61; Zienkiewicz 1986: 136, Pl. XII, 51 a, b; AG Wien II: 195, Taf. 130, 1440, 1441; Guiraud 1988: 96, Pl. VI, 881, 97, Pl. VII, 93.

4. Инв. № НМПл. 1125
Местонамиране: Oescus.
Бял яспис с леко заоблена повърхност и кант, обърнат косо надолу. Голяма част от изображението на бога олющена.
Размери: 17 x 12 мм
Датировка: I–II в.
Необнародвана.

Отдясно на гемата Хермес-Меркурий прав, гол, фронтално обърнат, коронясва Тюхе-Фортуна. От атрибутите на бога е запазен частично кадуцеят и мантията. Главата е в профил наляво. Във вдигнатата ръка държи венец, усукан с лента. Пред него, обърната три четвърти, облечена в дълъг, високо препасан хитон и мантия, обвита около бедрата, богинята е с обичайните си атрибути – рог на изобилието и кормило. Тялото е силно извито. Главата в профил е с фризура – руло от коси около лицето (Haarrollenfrisur) и modius. Теренът означен. Изящна, фина изработка.

Срв. като мотив и стил: Кибальчич 1910: 49, Табл. 8, 261; Лордкипанидзе 1969: Табл. 10, 129; Gramatopol 1974: Nr. 248, Pl. 12; Maaskant-Kleibrink 1978: 302, Pl. 145 Ника коронясва Фортуна; AGDS I, 3: 81, Taf. 243, 2623; AG Wien II: 155, Taf. 105, 1208–1209 карнеол; Deliciae Leonis 238, Nr. 401 карнеол I–II в.; Guiraud 1988: 134, Pl. XXVII, 416; Spier 1992: 135, Nr. 369.

5. Частно притежание на Щърбанова
Придобита от Гиген (Oescus).
Без инвентарен номер.
Николо, плоска форма от двете страни и широк кант, скосен към основата. Сиво-черна основа и сиво-синя повърхност. Изображението полирано, фонът матов. Запазена добре.
Размери: 16 x 12 x 4 мм
Датировка: I в. сл. Хр.
Необнародвана.

Делфин с дебела извита опашка наляво. Под тялото надпис:
XXXXXXX тук да се сложи монограм XXXXXXXX

Срв. Walters 1926: Pl. XXVIII, 2500; Boardman 1968: Pl. XXXVIII, 592; Sena Chiesa 1966: 369, 1403 карнеол, 1404 николо; AGDS I, 1: 8.73; 15, 126, 129; 49, 430–431; AGDS I, 3: 272, 2866 два делфина; 323, 3424; AGDS II: 4, 10; 56, 286; 88, 502; AGDS III: 88, 19; AGDS IV: 179, 1305; Henig 1978: 264, Pl. XX, 645–644 и сл. Pannuti I: 156, Nr. 290, 290 a; Spier 1992: 140, Nr. 385 карнеол II–III в.; Krug 1980: 176, Nr. 29, Taf. 68 николо I в. сл. Хр.

6. Полеви инв. № 171

Местонамиране: Oescus, северна част на форума. Кв. 3/ LXIII дълб. 1.80 м

Стъклена паста, зелен цвят. Силно изтрита повърхност. Отчупвания по ръба под фигурата.

Размери: 13 х 12 х 2 мм

Датировка: I в. сл. Хр.

Необнародвана.

Върху означения с права линия терен са стъпили три фигури със силно обезличени изображения. Първата е полуобърната в ход надясно, облечена с дълга дреха, държи щит и копие в дясната ръка, лявата ръка, свита в лакътя, е протегната напред (Атина?). Втората фигура върви след нея с високо вдигната нагоре лява ръка, следвана от третата фигура с неясни атрибути. И двете са облечени в дълги туники(?).

7. Инв. № НМПл. А 1175 $_{Б}$

Местонамиране: камеята е част от инвентара на богато женско погребение, открито в гр. Плевен през 1971 г. Гробният инвентар съдържа още чифт златни обеци с форма на ажурен диск с пандантив, колие, двоен златен пръстен с надпис и глинени съдове.

Публикация: Ковачева 1973: 49–54.

Камеята е от двупластен сардоник в антична златна рамка. Млечносиня основа с млечнобяла повърхност. Рамката е украсена с бордюр от коси насечки и канелирана тръбичка за окачване. Полирана повърхност. Запазена добре.

Размери: на камеята 19 х 10 мм

на камеята с рамката 2,7 х 1,7 мм

Определение: частен портрет

Датировка: според фризурата средносеверова епоха.

Бюст на жена, без атрибути, в профил надясно. Облечена е с туника, чиито широки гънки около врата оформят дълбоко деколте. Тя носи колие от перлообразни елементи. В духа на фризурната мода по времето на Северите (Helmfrisur) плътно прилепналите към черепа опънати назад коси са със сплетени краища в плитка, издигната нагоре. Ушите са открити. При Северите монетният портретен тип на жените от императорския двор като този на Юлия Паула (218–222) и Аквилеа Севера (220–221) оказват силно влияние върху частния портрет, намерил широко място в камеоглиптиката. Със своето изпълнение камеята от Плевен е между най-сполучливите образци, представени в провинция Долна Мизия. Като стил и изпълнение тя има най-близки аналогии сред находките от Силистра и Нове (София 1980: № 297–299), камеите от Херсонес в Южна Русия (Неверов 1988: № 275–278 Юлия Паула?); от Народния музей в Белград (Поповић 1989: 45, 49, № 45, 46, 48 с неизвестно местонахождение).

Срв. Vollenweider, Kat. Genf II: 253–254, Nr. 264–265 = Megow 1987: F33, Taf. 51, 5–6; F35, Taf. 50, 18–19; същият 316 F38; Henig 1990: 45, Nr. 74 монетен тип върху денарий на Юлия Паула; 46 Nr. 77 монетен тип върху сестерций на Аквилеа Севера (220–221); 48 Nr. 81, 82, 84; Sternberg 1992: 43, Taf. XXIII, 531; 1995: 35, Taf. XVII, 200; Dupondius на Юлия Паула; 1996: 39, Taf. XI, 627; 1997: 164, Taf. LXXIX, 1453; Gesztelyi 2000: 84, Taf. 163, 281 около 220 г.; 2004: 32, 69.

8. Инв. № НМПл. А 1207

Местонахождение неизвестно

Ахат–оникс – камея, сиво-синя – светла. Отчупвания по ръба на лицето и фона. Блестяща повърхност.

Размери: 17 х 12 х 6 мм

Датировка: III в.

Бюст на Атина в профил надясно с коринтски шлем и егида. Хубаво изпълнение.

Срв. като мотив и стил: Henig 1974: Nr. 733, Taf. 46 – камея от Eastfield; Krug 1980: 188, Taf. 77, 78 сардоникс – камея III в.; AGDS II: 3, 15, 2182 червен яспис (Августова) Taf. 189; Henig, Whiting 1987: 28, Nr. 410.

9. Инв. № НМПл. 1077$_{1}$

Случайна находка, неизвестно местонахождение.

Оникс-камея с тъмносиво-синя основа и млечнобяла полирана повърхност, вгнездена в златна обеца. Тя е съставена от две части: горна с кръгла форма и пандантив с форма на стеснена в горния си край елипса. Периферията на двете части на обецата е украсена с палметообразен мотив. Масивна есовидна закопчалка с кръгло сечение. Запазена добре.

Размери на пандантива: 14 х 10 мм

на камеята: 11 х 8 мм

Датировка: III в.

Гол хермафродит стои три четвърти обърнат напред и профил надясно. Колената присвити, леко приведен. С двете си ръце държи широка кърпа, с която обвива ханша. Чертите на лицето грижливо моделирани.

Срв. за обецата: Slokoska 1991: 128, Nr. 61 и лит.; за камеята като тема: AGDS I, 3: 210, Taf. 329, 35-01; Lexicon 1970: 293–294.

10. Инв. № НМПл. А 782

Местонамиране: в саркофаг в с. Сомовит, Плевенско.

Златна обеца с камея от сардоникс и масивен пандантив с форма на грозд. Есовидно извита закопчалка от обла тел. Запазена добре.

Размери на камеята: 11 х 6 мм

с рамката: 15 х 10 мм

на цялата обеца с пандантива: 3.1 мм.

Датировка: средата – втората половина на III в.

Камеята е поместена в леглото на златна рамка,

обточена от широка лента, набраздена от коси насечки. На нея е окачен пандантив във формата на грозд, чийто зърна са запълнени с бяла паста. Амур-Танатос с голяма глава и тънки кръстосани крака, три четвърти наляво, се подпира на факла.

Срв. за рамката на камеята инв. № НМПл. А1175$_{Б}$; София 1980: 101, 298; Slokoska 1991: Nr. 57 a (обеци от Апиария; пак там № 7 а (от Сердика), № 32 а (Николаево); № 33 (Плевен), № 34 от същия тип, но с неизвестно местонахождение.

Като тема: София 1980: 106, № 320 Нове; Hamburger 1968: 32, Pl. V, 101; AGDS I, 1: 96, Taf. 58, 548; AGDS IV: 49, Taf. 27, 138; Furtwängler, Beschreibung: 90, Taf. 17, 1635, 1636; същият 134, Taf. 27, 9; Deliciae Leonis: 67, Nr. 98; Неверов 1988: 142–143, № 367–373 (№ 372–373 обеци); Krug 1980: 225, Taf. 108, 288 (в щита на листовидно изрязан златен пръстен); Krug, Fundgemmen 3: 3, 402, Taf. 51, 13 златен пръстен III в.; Henig 1990: 62, Pl. XXI, 105–106; Поповић 1989: 12–14.

11. Инв. № НМПл. А 1360

Местонамиране: случайна находка

Камея от черно непрозрачно стъкло с неправилна форма. Запазена добре. По средата две шнур-каналчета за нанизване.

Размери: 11 х 13 х 3 мм

Маска на Медуза, оформена в меката още стъклена маса. Дебели изпъкнали бузи, остър нос. Изпъкнали като две топчета очи. В косите крилца, изображението опасано.

Срв. Димитрова-Милчева 2004 и посочените там примери; Gesztelyi 2000: 82, Taf. 162, 271, 272; Районен исторически музей – Бургас, инв. № 3665 и 3666. Случайни находки от античното селище при с. Разбойна, Бургаско.

ЛИТЕРАТУРА

Атанасова, Й. 1971. Погребения от некропола на Рациария. – Изв. на българските музеи I, 1969, С., 87–101.

Димитрова, А. 1969. Камеи с женски портретни изображения от първата половина на III в. на н. е. – Археология № 2, 43–50, обр. 3–7.

Димитрова-Милчева, А. 2004. Антични геми от Историческия музей на гр. Ямбол. – В: Сб. в чест на Люба Огненова-Маринова (под печат).

Дончева, И. 2002. Иконографска характеристика на изображенията на Атина върху оброчни релефи от Мизия и Тракия. – Археология № 3, 18–27.

Иванов, Р. 1999. Долнодунавската отбранителна система между Диртикум и Дуросторум от Август до Маврикий. С.

Кабакчиева, Г. 2000. Oescus. Castra Oescensia. Ранноримският военен лагер при устието на р. Искър. С.

Каталог 1984 Художествен бронз от римската епоха в Националния археологически музей при БАН. С.

Кибальчич, Т. В. 1910. Южно-русские геммы. Берлин.

Ковачева, Т. 1973. Погребение от гр. Плевен (III в.). – Археология № 2, 44–54, обр. 2 а, б.

Лордкипанидзе, М. 1969. Корпус памятников глиптики Древной Грузии I. Тбилиси (на груз. ез.)

Поповић, И. 1989. Римске камеје у Народном музеју у Београду.

София 1980. *Димитрова-Милчева, А.* Антични геми и камеи от Националния археологически музей в София. С.

AGDS I, 1. *Brandt, E.* Antike Gemmen in deutschen Sammlungen I, Staatliche Münzsammlung München 1 (1968).

AGDS I, 3. *Brandt, E., W. Gercke, A. Krug u. Schmidt.* Antike Gemmen in deutschen Sammlungen I, Staatliche Münzsammlung München 3 (1973).

AGDS II. *Zwierlein-Diehl, E.* Antike Gemmen in deutschen Sammlungen II, Preußischer Kulturbesitz, Antikenabteilung Berlin (1969).

AGDS III. *Scherf, V., P. Gercke, P. Zazoff.* Antike Gemmen in deutschen Sammlungen III, Herzog-Anton-Ulrich-Museum Braunschweig, Sammlung im Archäologischen Institut der Universität Göttingen, Staatliche Kunstsammlungen Kassel (1970).

AGDS IV. *Schlüter, M., G. Platz-Horster, P. Zazoff.* Antike Gemmen in deutschen Sammlungen IV, Kestner-Museum Hannover, Museum für Kunst und Gewerbe Hamburg (1975).

AG Wien, I–III *Zwierlein-Diehl, E.* Die antiken Gemmen des Kunsthistorischen Museums in Wien I–III (1975, 1979, 1991).

Boardman, J. 1968. Archaik Greek Gems. London.

Božilova, V., J. Kolendo, L. Mrozewicz. 1992. Inscriptions

Latines de Novae. Poznan.

Deliciae Leonis *Vollenweider, M.-L.* Deliciae Leonis. Antike geschnittene Steine und Ringe aus einer Privatsammlung (1984).

Dimitrova-Milčeva, A. 1987. Gemme e cammei del Museo Storico Comunale di Svištov. – Ratiariensia No 3–4, 193–207, Taf. LXVII–LXX.

Dimitrova-Milčeva, A. 2000. Terra sigillata und dünnwandige Keramik aus Moesia Inferior (Nordbulgarien). S.

Furtwängler, Beschreibung. *Furtwängler, A.* 1896. Beschreibung der geschnittenen Steine im Antiquarium, Königliche Museen zu Berlin. Berlin.

Furtwängler, AG. *Furtwängler, A.* 1900. Die antiken Gemmen 1–3, Leipzig – Berlin.

Gesztelyi, T. 2000. Antike Gemmen im Ungarischen Nationalmuseum. Budapest.

Gesztelyi, T. 2004. Antike Gemmen von Brigetio.

Gramatopol, M. 1974. Les pierres Gravées du Cabinet numismatique de l'Académie Roumaine. Collection Latomus, vol. 138.

Guiraud, E. 1973. La Victoire sur quelques pierres gravées d'époque romaine. A propos d'une bague du Musée de Genève. Genava, n.s.t. XXIII, 127–134.

Guiraud, E. 1988. Intailles et camées de l'époque romaine en Gaule. Paris.

Guiraud, E. 1996. Intailles et camées romaines. Paris.

Hamburger, A. 1968. Gems from Caesarea Maritima. – 'Atiqot (Jerusalem) VIII, 1–37.

Henig, M. 1978. A Corpus of roman Engraved Gemstones from British Sites. – BAR. 8.

Henig, M., M. Whiting. 1987. Engraved Gemd from Gadara in Jordan. The Sa'd Collection of intaglios and Cameos. Oxford.

Henig, M. 1990. The Content Family Collection of Ancient Cameos. Oxford.

Krug, A. 1978. Römische Fundgemmen 3. Speyer, Worms, Bad Kreuznach, Mainz und Saalburg. – Germania 56, 476–503.

Krug, A. 1980. Antike Gemmen im Römisch-Germanischen Museum Köln. = Ber. RGK 61.1980, 152–260.

Lexikon 1970. Lexikon der Antike. Kunst. Bd. 1 (DTV).

Maascant-Kleibrink, M. 1978. Catalog of the Engraved Gems in the Royal Coin Cabinet. The Haag.

Megow, W.-R. 1987. Kameen von Augustus bis Alexander Severus. – Antike Münzen und geschnittene Steine, Bd. XI.

Pannuti, U. 1983. Museo Archeologico Nazionale di Napoli: Catalogo della collezione Glitica, vol. I. Roma.

Sena Chiesa, G. 1996. Gemme del Museo Nazionale di Aquileia. Padua.

Riseva-Slokoska, L. 1991. Roman Jewellery. A Collection of the National Archaeological Museum – Sofia. S.

Spier, J. 1992. Ancient Gems and Finger Rings. Catalogue of the Collection. The J. Paul Getty Museum. Malibu, California.

Sternberg, F. 1992. AG, Nr. 4 – Juli/August 1992, 401–567.

Sternberg, F. 1995. Auction XXVIII, Oktober 30, 1995, Zurich, Switzerland.

Sternberg, F. 1996. AG, Nr. 8 – August 1996, 588–627.

Sternberg, F. 1992. Auktion XXXIII, 18. und 19. September 1997, 137–165.

Svorons, I. N. 1913. Katalogos doreas K. Karapanou, Sylloge glypton. – Journal international d'archéologie numismatique XV, 147–184.

Tudor, D. 1968. Oltenia Romana. Bucureşti.

Vollenweider, Kat. Genf II. *Vollenweider, M.-L.* Catalogue Raisonne des Sceaux, Cylindres Intailles et Camées II, Genève, Texte 1979, Tafelu 1976.

Walters, H. B. 1926. Cataloque of the Engraved Gems and Cameos Greek, Etruscan and Roman, in the British Museum.

Zienkiewicz, J. D. 1986. The Legionary Fortress Baths at Caerlion II.

Обр. 1.

Обр. 1 а.

Обр. 2.

Обр. 2 а.

Обр. 3.

Обр. 3 а.

Обр. 4.

Обр. 4 а.

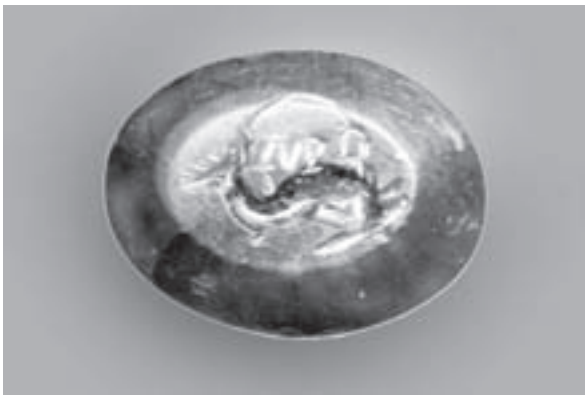

Обр. 5.

Обр. 5 а.

Обр. 6.

Обр. 6 а.

Обр. 7.

Обр. 8.

Обр. 9.

Обр. 10.

Обр. 11.

GEMMEN UND KAMEEN AUS DEM HISTORISCHEN MUSEUM DER STADT PLEVEN

ALEXANDRA DIMITROVA-MILČEVA

(Zusammenfassung)

Dargestellt ist die Sammlung aus Gemmen und Kameen des Historischen Museums der Stadt Pleven. Ein Teil davon stammt aus Ausgrabungen in Pleven und Oescus. Zur Vollständigkeit ist die Darlegung durch Gemmen aus Oescus im Nationalen Archäologischen Museum in Sofia (Sofia 1980: Nr. 52, 97, 101, 163, 205, 216, 307) ergänzt. Vertreten sind Darstellungen der Götter aus dem griechisch-römischen Pantheon (Pleven – Zeus-Jupiter (Nr. 1, 2), Athena und Nike-Viktoria (Nr. 2, 8). Hermes- Merkur und Fortuna (Nr. 4), Apollon Kitared (Sofia, Nr. 52), der Gottheiten Izis (Nr. 97), Iustitia (Auequitas) Nr. 101), eine Adler-Darstellung (Nr. 203), ein Adler auf Hasen stehend (Nr. 212), Kamee-Kinderkopf (Nr. 307).

Eine charakteristische Gruppe stellen die Kameen (Nr. 7, 8, 9, 10, 11), Sofia Nr. 307 dar. Das bei Ausgrabungen entdeckte Goldmedaillon mit Kamee-Frauenbüste aus den 30-er Jahren des 3. Jahrhunderts (Nr. 7) erweitert durch seine Stilbesonderheiten und Ausführung den Kreis dieser Gruppe als Produktion aus Untermösien. Im selben Stil ist die Kamee mit Athena-Büste (Nr. 8). Der Goldohrring aus Somovit (Nr. 9) besitzt eine Kamee, welche Hermaphrodit darstellt, und Nr. 10 ist ein goldener Ohrring mit Darstellung von Genius Mortis. Beide stammen aus dem 3. Jahrhundert. Nr. 11 ist aus schwarzer Glaspasta gearbeitet, zweiseitig durchbohrt und stellt den Kopf der Medusa dar.

STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS
Supplementum IV (2005)
Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov

КЪСНОАНТИЧНИ ОБЩЕСТВЕНИ СКЛАДОВЕ ОТ *THRACIA* И *DACIA*

ВЕНЦИСЛАВ ДИНЧЕВ

Осигуряването на хранителни продукти е от съществено значение за нормалното функциониране на установения обществен строй. През Античността основният хранителен продукт са зърнените храни. Кризисните десетилетия на III в. компрометират в немалка степен съществуващата дотогава система на снабдяване в Римската империя. Периодите на политическа нестабилност през следващите векове също поставят на изпитание прехраната на населението и войската. Поради това надеждното продоволствено снабдяване винаги е сред основните цели на стопанските, административните и военните реформи през Късната античност (284–610).

През IV в. снабдяването на градовете е все още в прерогативите на старите градски съвети (*curiae*). През V–VI в. изборът на магистратите (познати предимно с гръцкото си название σιτωναι), ангажирани със снабдяването на градовете, се осъществява от нови управителни тела начело с градските епископи. Същевременно още в края на III – началото на IV в. рязко нараства ролята на имперската администрация в събирането, съхраняването и разпределянето на хранителните продукти. Управителите на префектурите, диоцезите и провинциите упражняват върховния контрол върху снабдяването на градовете и останалите селища в съответните териториално-административни единици. Тяхна отговорност, опосредствана чрез назначени от тях чиновници (*praepositi horreorum*), е изграждането и поддържането на големи държавни складове. Снабдяването на армията през Късната античност се подсигурява с т. нар. *annona militaris* – редовни данъци в провизии, които се събират в складове по главните пътища на империята (*cursus publicus*) и се препращат предимно към военните обекти по имперските граници. В близост до границите също се изграждат снабдителни бази – укрепени складови комплекси. С военното снабдяване е ангажиран разгърнат апарат от военни лица и цивилни чиновници (*suspectores*, *primipilares* и т. н.)[1]. Когато в отделни области на империята нормалната система за снабдяване на населението и военните части трайно дефектира, централната власт предприема инзвънредни мерки – например създаването през 536 г. на т. нар. *quaestura exercitus* с център *Odessos* (дн. гр. Варна). С това особено териториално-административно образувание се цели редовно осигуряване на граничните долнодунавски провинции *Moesia inferior* и *Scythia* с провизии от малоазийската провинция *Caria*, от остров Кипър и от Цикладските острови[2].

Тенденциите в политическото и социално-икономическото развитие превръщат обществените (комунални и държавни, цивилни и военни) складове и особено тези за зърнени храни (*horrea*) в задължителни компоненти за структурите на всички по-значителни късноантични центрове (градове, полуградски се-

лища, военни лагери). Наред с фортификационните съоръжения, християнските базилики и резиденциите на висшата (цивилна, военна и църковна) администрация, обществените складове са отличителен архитектурен символ на живота през Късната античност.

Освен в специално изградени складови постройки, обществени провизии (предимно зърнени храни) през Късната античност се съхраняват и в сгради или съоръжения с други основни функции – например в крепостни кули или пък само в долии, вкопани в незастроен терен. Тези нестандартни складове не са предмет на настоящото изследване[3]. Освен в обществени постройки, съоръжения и пространства, провизии през Късната античност се съхраняват, разбира се, и в частни жилища. Частните и трудно определимите днес, от гледна точка на принадлежност, складове също не влизат в предмета на това изследване[4].

В двете едноименни провинции на диоцеза *Dacia* и в провинциите на диоцеза *Thracia* късноантични обществени складове за зърнени храни са изследвани изцяло или частично в (вж. обр. 1): *Timacum minus* (при с. Равна в района на гр. Княжевац, Сърбия) – един от края на III–началото на V в.[5]; *Storgosia* (при дн. гр. Плевен) – един, издигнат към средата на IV в.[6]; *Dimum* (дн. гр. Белене) – един "късноантичен"[7]; Градището край с. Дичин, обл. Велико Търново – общо три от V в., от които един вече обнародван[8] и два в подготовка за публикуване[9]; *Novae* (при дн. гр. Свищов) – един от IV в. в северозападния градски сектор[10] и още един от края на IV – първата половина на V в. в епископския комплекс[11]; *Iatrus* (при с. Кривина, обл. Русе) – един от втората половина на IV – началото на V в. в западния сектор "I"[12] и т. нар. мелница от първата половина на V в.[13]; *Abritus* (дн. гр. Разград) – един, издигнат в края на III – началото на IV в.[14]; *Capidava* (при с. Капидава, обл. Констанца, Румъния) – един от IV – първата половина на V в.[15]; *Flaviana* (при с. Расова, обл. Констанца) – един от "II–IV в."[16]; крепостта край с. Овидиу, обл. Констанца – един, издигнат през IV в.[17]; *Germania* (дн. гр. Сапарева баня)[18] – един "късноантичен"; *Diocletianopolis* (дн. гр. Хисаря) – един, издигнат през IV в.[19]; *Tzoides* (при дн. гр. Сливен) – един от втората половина на V–VI в.[20]; *Cabyle* (при с. Кабиле, обл. Ямбол) – един от втората половина на III–IV в.[21] Тук следва да се добави и големият *horreum* в *Romuliana* (при с. Гамзиград в района на гр. Заечар, Сърбия; вж. обр. 1)[22] – укрепената резиденция на император Галерий, която след неговата кончина става държавна собственост. Тук биха могли да се споменат и наколкото зърнени склада от края на III–IV в., изследвани в две големи вили, които се предполагат като центрове на императорски имения – *Mediana* (при гр. Ниш, Сърбия)[23] и вилата при с. Мадара, обл. Шумен (обр. 1)[24].

Всички изредени складове са големи или много големи еднопространствени постройки или зали с правоъгълен или с близък до правоъгълник план. Изключение донякъде е двуделният план на склада в епископския комплекс на *Novae*, в който освен зърнени храни са съхранявани и други продукти и материали. Почти всички складове са с градеж на хоросан. Тези в северозападния сектор на *Novae* (през първата му фаза), в Градището при с. Дичин и т. нар. мелница в *Iatrus* са градени с камъни, споени с глина, и с кирпичи и също са солидни постройки. При повечето складове зърното е съхранявано в свободно насипно състояние или в платнени чували, което обуславя наличието на определени конструктивни особености. Те са с повдигнати дървени подове (*suspensurae*), поддържани чрез редици от стълбове (предимно) или чрез вътрешни опорни стени (*Iatrus* – сектор "I", *Flaviana*). С това се цели осигуряване на въздушна циркулация под зърнената маса и предпазване на

последната от земната влага. Височината на дървените суспензури не е голяма, за да не се затруднява товаро-разтоварната дейност. Броят на опорните линии – пилонни редици или стени, е в зависимост от общите размери и пропорциите на сградите[25]. Външните стени на тези *horrea* са дебели. Те трябва да издържат на страничния натиск на зърнената маса. Когато постройките са с твърде големи размери, външните стени често са усилвани с контрафорси (*Timacum minus*, *Romuliana*, *Dimum*, *Abritus*, *Flaviana*, *Kabyle*)[26]. Установените складове в *Germania* и *Diocletianopolis* не притежават посочените особености, тъй като зърното при тях е съхранявано в голям брой глинени долии, вкопани в приземните им подови нива. Комбинирано съхранение на зърното е практикувано в големия *horreum* на *Mediana*, който има повдигнат дървен под и в който са открити долии – вкопани така, че устията да са на нивото на суспензурата. Сходен начин на функциониране не е изключен и за склада до централната сграда на вилата при с. Мадара[27]. Теоретично някои от складовете със или без повдигнати подове биха могли да имат горни етажи с някакви други функции. Поради недоброто състояние на съхраненост на останките им обаче тази възможност е недоказуема[28].

Сред известните днес късноантични обществени складове от диоцеза *Thracia* има и такива, чиито строителни и конструктивни характеристики се различават от представените по-горе. Така например в *Tomis* (дн. гр. Констанца; обр. 1) е изследвана голяма и интересна сграда, разгърната на няколко нива върху терасиран склон. Изградена е най-вероятно в началото на IV в. Най-ниската й част се състои от засводени, верижно наредени помещения. Те се интерпретират като складове, обслужващи близкото пристанище[29]. Този тип складове – от множество верижно наредени помещения, е твърде характерен за по-ранните римски *horrea* в средиземноморския басейн[30], но продължава да се възпроизвежда и през Късната античност[31]. В *Sozopolis* (дн. гр. Созопол; обр. 1) неотдавна са открити две големи късноантични постройки с по няколко помещения. Стените им са с вътрешна хидрофобна мазилка. В обнародваните съобщения те се определят като "специални складове за храни с много добра влагоизолация"[32]. Конкретното им предназначение подлежи на бъдещо уточнение. Вероятно това са изби или полувкопани приземия, а съответните постройки са имали горни етажи.

Установяването на обществени продоволствени складове в останалите късноантични центрове на очертания ареал, както и на нови складове в повечето от вече споменатите центрове, е въпрос на време, т. е. на нови проучвания, или пък... на реинтерпретация на резултати от извършени проучвания. Именно реинтерпретацията като обществени складове на известен брой постройки от различни места е цел на следващото изложение.

В резултат на интензивната строителна дейност в центъра на днешна София (обр. 1) са установени останки от много постройки на *Serdica*. Оскъдната в повечето случаи информация за инцидентните открития е систематизирана и обнародвана от арх. С. Бобчев. На него предимно дължим и нанасянето им на плана на римския и късноантичния град[33]. В случая интерес предизвикват инцидентно и частично разкритите останки от "осемте сходни донякъде по размер и форма антични постройки... подредени в редица" край южния участък на западната крепостна стена. Те са с правоъгълни планове и значителни размери. Дължината им надхвърля 30 м. Тези, за чието вътрешно устройство има данни, са "трикорабно разпределени" чрез надлъжни стилобати. Входовете им са от изток, като пред повечето има портици (обр. 2)[34]. Градежът им е солиден, а дебелината на стените – 1.50 м[35].

Няма сведения за архитектурно-пластична украса. Според С. Бобчев "с голяма вероятност може да се приеме, че това са антични базилики", използвани "за съдилища, нотариуси, архиви и др. близки до тях обществени учреждения"[36]. Други автори допълват, че сред тези "граждански базилики... е и сградата на герузията" на *Serdica*[37]. Неотдавна Ст. Бояджиев, изхождайки от принципната постановка за значението на "градския хамбар", предположи, че "от досега познатите паметници като най-вероятни (за складове – б. м., В. Д.) може да се приемат някои от базиликалните сгради покрай западната крепостна стена" [38].

Оскъдната информация за споменатите сгради на *Serdica* не позволява категорични заключения за техните функции и хронология, но все пак има основания за определени уточнения и предположения. Очевидно е, че те са планирани и строени като звена на общ комплекс. Очевидно е също, че те не са граждански базилики и че основното им предназначение не е за съдилища, нотариати или сбирки на герузията. В нито един от стотиците градове по цялата територия на империята не е констатирано подобно струпване на граждански базилики. Стилобатите на сердикийските сгради не са за представителен ордер, а за пилони или аркади с по-утилитарно предназначение. Плановете, броят и местоположението на тези сгради свеждат до две основните възможности за интерпретацията им: складове, вкл. и основно за зърнени храни; казарми. Вероятно някои са *horrea* с повдигнати подове, а други – дву- или триетажни сгради с горни казармени етажи. Приземните пространства на последните са използвани за складиране и ремонтиране на военно снаряжение, за конюшни,... и за съхраняване на провизии в долии[39]. Така тук, в югозападния край на защитената градска площ (обр. 2) се оформя една голяма продоволствена база. Тя е под пряката опека на градския гарнизон. Изграждането на общия военно-стопански комплекс най-вероятно е в края на III – първата половина на IV в., когато *Serdica* се утвърждава като столица на новоучредената провинция *Dacia mediterranea*. Крайната дата на функционирането му засега остава неизвестна.

През първата половина на миналия век в западния сектор на площта на късноантичната крепост на *Istros* (дн. гр. Истрия, Румъния; обр. 1) са изследвани няколко постройки с "базиликален" план, недалеч една от друга (обр. 3). Обнародваната информация за тях е сравнително оскъдна. Появата им се отнася към края на III – първата половина на IV в. Всички са с твърде солиден, но не съвсем прецизен градеж, с употреба на сполии. Тази, която е недалеч от главната порта на града (сграда "А"), е ориентирана приблизително запад – изток. Северната и южната стена са дълги по 16.65 м, западната – 11.15 м, а източната – 11.80 м. Входът, широк почти 1.70 м, е от север. Два надлъжни стилобата делят сградата на три приблизително еднакви части. Стилобатите са под нивото на околния дневен терен. Върху тях са зидани по пет четвъртити "бази". Предполага се, че последните са носили колони, но при проучването на сградата са открити само "един дорийски капител, една каменна база и три части от колони", за които "е сигурно, че... са принадлежали на по-ранна сграда"[40]. Сградата се интерпретира като "базилика... с административно предназначение". На около 40 м южно от нея е разкрита друга сграда ("В") с "приблизително квадратна форма" и размери – 17.50 х 17.30 м. От приложения план личи, че ъглите на сградата не са прави. Входът, широк 2.95 м, е от запад. Два стилобата, ориентирани запад – изток, членят вътрешната площ на три почти еднакви части. Върху стилобатите има по два пиластъра и по три пилона. Последните са по "1,04 х 1,33 х 1,17 м". Предполага се, че са били свързани с арки. Няма данни за архитектурна украса. И

тази сграда се интерпретира като "базилика... за административните нужди на селището"[41]. До нейния югозападен ъгъл опира североизточния ъгъл на една дълга, трапецовидна в план постройка ("С") с размери – 6.05 (север) х 24.10 (запад) х 7.25 (юг) х 23.75 (изток) м. Последната има по един вход в късите си стени. По надлъжната й ос са разположени девет зидани "бази за колони" с различни размери. Колони обаче не са открити. Тази постройка се интерпретира като "търговски базар (*tabernae*)". Нейният южен вход води директно в друга сграда ("D") с две правоъгълни зали, втората (южната) от които завършва с полукръгла апсида на юг. Те се интерпретират като "търговски склад" (северната зала) и "търговски *officium*" (тази с апсидата) или пък се определят общо за... "базилика". Няма данни за вътрешното им устройство[42]. В северозападния си ъгъл залата с апсидата има външен вход, който води към "площад" с портици. Северно от двора и непосредствено до крепостната стена е поредната "базилика... за обществените и икономическите дейности на селището" (сграда "Е") – последната, обсъждана тук (обр. 3). Тя е с най-ранна дата в границите на посочения период. Има четириъгълен план и ориентация север – юг. Късите стени са с почти еднаква дължина – 12.70 м. Дължината на източната стена е 25.75 м, а на западната – 24.80 м. Главният вход, широк 2.60 м, е от изток. Има вход и от юг. Два надлъжни стилобата разделят вътрешната площ на три части. Централната част е широка 4.95 м, а страничните – 2.85 м и 2.90 м. Върху стилобатите има по два пиластъра и по пет пилона. Последните са по "0,90 х 1,23 м". Предполага се, че са били свързани с арки. Няма данни за архитектурна украса[43]. Сградите "В", "С", "D" и "Е" функционират най-късно до средата на V в. Сграда "А" може би се използва и през VI в., но не е сигурно дали запазва конструкцията и функциите си[44].

Интерпретацията на повечето представени сгради от *Istros* като граждански базилики се основава на плановете и градежа им. Т. нар. базиликален план и градежът с хоросан обаче не са патент само на гражданските базилики. Същевременно планови и ситуационни особености като скъсените пропорции на сграда "А" и особено на сграда "В", и местоположението на сграда "Е" не са присъщи за тези базилики. Сравнително грубият градеж, отклоненията в плановете от точната правоъгълна форма и отсъствието на данни за собствена каменнопластична украса, респективно – за представително архитектурно оформление, при/на тези сгради са указания за по-утилитарен характер. При сграда "D" като аргумент за базиликална интерпретация се изтъква наличието на апсида[45]. Примерите за апсиди във военната щабна архитектура[46] и в представителната късноантична жилищна архитектура[47] обаче са много повече, отколкото при цивилните базилики. Що се отнася до сграда "С", определянето й като "базар (*tabernae*)" се основава на предположението, че деветте "бази" делят площта й на "десет малки помещения"[48]. При отсъствието на реални вътрешни прегради това предположение изглежда доста странно. Ако въпросните "бази" (всъщност пилони) делят изобщо площта, то това е по надлъжната, а не по напречната ос на сградата (обр. 3).

От значение за интерпретацията на сградите "А"–"Е" е и историческият контекст на тяхната поява. Развитието на стария черноморски център *Istros* е драстично накърнено от погрома, причинен му от готите в средата на III в. Неговата нова крепост от края на III в. редуцира защитената му площ повече от три пъти и, според този основен показател за значимост, той вече е сред малките градове на диоцеза *Thracia*. Неслучайно в края на IV в. Амиан Марцелин го споменава като "някога твърде могъщия град Истрос"[49]. Поради това

страстта към строителство на граждански базилики тук в края на III – първата половина на IV в., съгласно цитираните по-горе мнения, би била учудваща и неуместна.

Мисля, че като цяло интерпретацията на сградите "A"–"E" от *Istros* (обр. 3) следва да е сходна с тази на представените сердикийски сгради. Ниското приземно ниво на сграда "A" е указание за повдигнат под, респективно – за определяне на самата сграда като *horreum*. Тази интерпретация е допустима и за сграда "B" с уговорката, че мощните пилони тук могат да носят и горен етаж с някакви други функции. Тези сгради са близо до главната градска порта и достъпът до тях е лесен, което е необходимо условие за функционирането им като обществени складове. Сградата "E" вероятно също е двуетажна. Несъразмерното разполагане по напречната й ос на стилобатите с пилоните обаче подсказва отсъствие на суспензура и по-малко натоварване за пода на горния етаж. Тази конструктивна особеност и мястото на сградата до крепостната стена правят по-вероятна интерпретацията й като казарма – с обитаем горен и, може би, стопански долен етаж. Общият "площад" (или по-скоро перистилен двор) между "E" и "D", с който комуникират южният вход на "E" и външният вход на апсидната зала на "D", индикира функционална обвързаност между тези две сгради. За апсидната зала в частност би могло да се допусне по-представително военно предназначение (*principia* ?). Информацията за сграда "C" не помага много за интерпретацията й. Все пак струва ми се, че във функционален аспект тази сграда не се отличава съществено от стопанските и военните си "съседи".

В началото на XX в. в централния западен сектор на късноантичната *Zaldapa* (при с. Абрит, обл. Добрич; обр. 1) К. Шкорпил разкрива останки от една много голяма сграда (обр. 4). Проучвателят не е успял да публикува резултатите си, но благодарение на неговия архив това прави почти век по-късно С. Торбатов. Сградата е с правоъгълен план и външни размери около 101 (приблизително север – юг) x 18 м. Състои се от две еднакво големи зали и едно по-малко помещение с централно разположение. Вътрешните размери на залите са по 45.70 x 15.35 м, а на централното помещение, което е с обратна ориентация – 15.35 x 4.70 м. Стените са със солиден градеж. Дебелината им в суперструкция е 1.15–1.20 м. Дългите външни стени са усилени с по 20 контрафорса. Сградата има три външни входа от запад. Този на централното помещение е широк 2.90 м. Входовете на залите са широки по 1.80 м. Те не са по средата, а са изместени към външните ъгли на сградата. Вътрешни входове, широки по 2.45 м, свързват централното помещение и залите. Площта на всяка от залите се члени на три почти еднакви части чрез две надлъжни вътрешни стени, интерпретирани като стилобати (обр. 5). Сградата е издигната заедно със или непосредствено след фортификационните съоръжения на късноантичния център, т. е. в първата половина на IV в.[50] Няма данни за крайната й дата. Както К. Шкорпил, така и С. Торбатов я определят като гражданска базилика. Първият обаче изпада в противоречие след като приема още, че сградата е двуетажна – с приземен етаж, използван за склад, и с горен представителен етаж. Според втория "по замисъл и реализация, сградата представлява напълно завършен архитектурен паметник, съчетаващ в хомогенно цяло две по същество самостоятелни базилики, огледално разположени спрямо общо преддверие", което вероятно "отчетливо се очертавало във външния обем на сградата като вписан трансепт" [51].

Аргументите за базиликалната интерпретация на представената сграда от *Zaldapa* не са достатъчно убедителни. Повечето от тях впрочем прилягат еднакво добре или дори по-

добре на интерпретацията ѝ като стопански комплекс от два *horrea*. Така нейното разположение – по протежение на улицата между югозападната и северната порта на крепостта, е удобно не само за базилика, но и за склад. Неудобно обаче с оглед на първата възможност и без значение по отношение на втората възможност е обстоятелството, че откъм страна на централната зона на *Zaldapa* сградата няма нито един вход (обр. 4)[52]. Големите размери и солидният градеж са присъщи, както посочих по-горе, и за късноантичните обществени складове. Няма данни, че "немногочислените отломъци от архитектурни детайли", открити в залдапската сграда[53], са правени за нейното оформление. Напротив, сведенията за контекста им, когато има такива, показват тяхната вторична употреба – например преизползването на част от една колона за праг на външния вход на централното помещение[54]. Употребата на сполии е често явление в късноантичното строителство, вкл. в складовото такова. Сред "първенците" в това отношение са например споменатите *horrea* в *Storgosia* и *Novae*. Вътрешните опори чрез редици от стълбове върху (при големи сгради) стилобати или чрез непрекъснати стени са отличителна черта в конструкцията и плана на складовете с повдигнати подове. Известните базилики (граждански и християнски) с контрафорси са многократно по-малко от известните складове с контрафорси. В разглеждания ареал например само т. нар. *basilica forensis* в *Tropaeum Traiani* (при с. Иглица, обл. Констанца, Румъния) е с контрафорси. Приликата на двете зали на залдапската сграда с тази, изследвана преди повече от век "базилика" е важен аргумент в тезата на К. Шкорпил и С. Торбатов[55]. Не е излишно обаче да се посочи, че проблемите за хронологията и функциите на последната не са окончателно решени и че в литературата тя също е определяна като *horreum*[56]. Твърде близки по градеж, конструктивни особености, размери и пропорции с двете залдапски зали са редица безспорни складове – например тези в *Timacum minus* и в *Abritus* сред изредените по-горе. Сред по-отдалечените, добри паралели са някои от складовете от II–IV в. в голямата снабдителна база *Arbeia* в *Britania* (дн. South Shields, недалеч от Нюкясъл, Англия)[57] или например складовете на снабдителната база *Veldidena* от IV в. в *Raetia* (дн. Wilten, недалеч от Инсбрук, Австрия)[58]. Тук заслужава да се спомената и огромните *horrea* от IV в. в северозападната зона на *Treverorum* (дн. гр. Трир, Германия)[59], които са използвани като паралел и за... базиликалната интерпретация на залдапската сграда(?)[60]. С оглед на тази интерпретация наличието на две еднакви, "огледално" разположени зали в залдапската сграда "я прави уникална по своята същност"[61]. Посочените примери от *Arbeia*, *Veldidena* и *Treverorum* представляват именно комплекси от по два идентични, "огледално" разположени склада, като отликата им от залдапските зали е само в оста на симетрията.

По време на проучването на залдапската сграда "нито в залите, нито в централното помещение... подовата настилка не била открита в запазен вид". Части "от хоросановата ѝ подложка (пласт с дебелина 0,06 м) били разчистени само на места в централното помещение"[62]. Същевременно теренът тук е с определена денивелация, при това напречно на останките на сградата[63]. Съоръжаването на пода на една представителна сграда, каквато е гражданската базилика, не може да е в разрез със скъпото прецизно строителство на останалите ѝ части. В такава сграда подовата настилка няма да лежи направо върху земята, а върху солидна подложка. Ако има естествена денивелация, то тя задължително ще е неутрализирана с допълнителни съоръжения, с вкопаване в по-високата част или с насип върху по-ниската част на терена и... с още по-солид-

на подова подложка. Ако в по-късен момент тухлите или каменните плочи от подовата настилка са ограбени изцяло, то поне нещо от подложката ще остане. Поради това фактите, че при залдапската сграда не са регистрирани съоръжения или дейности за преодоляване на денивелацията[64] и че в нейните две зали няма никакви подови останки, са аргументи срещу базиликалната й интерпретация. Тези факти обаче се вписват в интерпретирането на залите като складове с дървени суспензури. За техните приземни подови нива не е необходима солидна подложка. Те "търпят" и денивелация. Наличието на хоросанова подова подложка само в централното помещение е логично, тъй като тук не е имало повдигнат под, а само товаро-разтоварни платформи пред входовете на залите (обр. 5). В това помещение са влизали коли със зърнени храни.

През първата половина на IV в. притежанието на гражданска базилика с размери като на разглежданата сграда почти със сигурност би означавало наличие на полисна уредба в съответния център. Относно *Zaldapa* обаче няма никакви писмени и епиграфски сведения за полисни институции. Данните за планирането и застрояването на защитената площ доказват или поне подсказват отсъствието на централния градски площад, на сградата на градския съвет и на останалите обществени компоненти на полисната структура[65]. По всяка вероятност този голям укрепен център е основан като военно-снабдителна база и сборен защитен пункт за селското население и земеделската продукция в централната южна част на провинция *Scythia*. За да изпълни предназначението си, *Zaldapa* е имала нужда не от граждански базилики, а от големи *horrea*, каквито именно са залите на разглежданата сграда. По-късно – поне век след от основаването, *Zaldapa* наистина получава градски статут, но той е легитимиран не от полисни институции, а от местната църква. Сходно с това на *Zaldapa* е развитието и на други големи укрепени центрове на Балканите, основани в края на III–IV в.[66]

В края на III–IV в. в североизточния ъгъл на известната крепост на *Montana* (дн. гр. Монтана; обр. 1) функционират две крепостни стълбища. Те са били с дървена конструкция, носена от зидани пилони. През следващия период, чието начало би трябвало да е в края на IV – първата половина на V в., в този сектор е издигната "една сграда с две помещения и една вътрешна кула" (обр. 6). Всички са с правоъгълен или близък до правоъгълник план. Външният вход, широк 3.10 м, е в югозападното помещение. През последното е достъпът до "кулата" и съседното на изток помещение. На север и изток стени на комплекса са всъщност прилежащите участъци на северната и източната куртина. Собствените му стени са с градеж на хоросан. Тези на "вътрешната кула" са дебели по 1.30 м, докато тези на южните помещения са по-тънки и опират на фуга в "кулата". Последната е с вътрешни размери – 11.30 х 6.80 м. В югозападния й ъгъл има масивно стълбище. По надлъжната й ос са разкрити четири каменни бази – две зидани и две от сполии, за дървените греди, "които са подпирали двускатен покрив". В югоизточната й част са "разкрити колонки от тухли или малки мраморни капители, върху които е имало дебел дървен под". Приема се, че "тази част на кулата е била използвана за жилищно помещение". Попадащите в северната й част останки от по-ранни стълбищни пилони изглежда не са били използвани. Югозападното помещение е с площ около 75 кв. м. Предполага се, че е било двуетажно. Като аргумент се изтъква запазената височина на стените му – до 2.80 м. Като "още по-сигурно доказателство" се посочва наличието на едно "зидано стълбище с Г-образна форма" до южния участък на източната му стена. В средата на това помещение е открита каменна база за опорна греда,

подпирала, според проучвателя, "гредореда на втория етаж". Югоизточното помещение е с площ около 60 кв. м. В него, освен останките от по-ранни стълбищни пилони, са "разкрити и по-малки по размери зидани бази". Всички са запазени на височина до 0.30–0.40 м. Те са носили повдигнат дървен под, от който са останали "много въглени и пепел". В двете помещения е открито значително количество фрагментирана "керамика с гребенчат орнамент". Проучвателят Г. Александров ги интерпретира като "казармени помещения". Комплексът функционира до края на VI в.[67]

Помещението или по-точно постройката в самия североизточен ъгъл на крепостта със сигурност е имала втори, а може би и трети етаж. Предвид нейните размери и по-малката дебелина на собствените й стени в сравнение с крепостните куртини, тя обаче не би могла да се издига над последните, т. е. не е вътрешна кула. Мястото и видът на тази постройка позволяват определянето й като казарма. Обитаем е бил вторият и, евентуално, третият й етаж. Малко вероятно е обособеното пространство с дървена суспензура в приземието й да индикира жилищно помещение. По-вероятно е тук функционирането на склад за храни с ограничена вместимост. Данните за югозападното помещение наистина го доказват като такова, т. е. това не е открито дворно пространство. Немалката му площ, по-тънките стени и наличието само на една вътрешна опора обаче са свидетелства срещу двуетажната му възстановка. То е необитаемо преходно помещение със спомагателни стопански функции. Възможно е и частичното му използване като конюшня или обор. Що се отнася до Г-образното стълбище, мястото и малката му "стъпка" (очертанието на основата) ясно показват, че то не е водело към горен етаж, а към... дървена товаро-разтоварна платформа пред входа на югоизточното помещение (обр. 6). Последното е безспорен *horreum*. Фрагментираната амбалажна тара – амфори с гребенчата украса, е допълнително указание за съхранението тук на значително количество зърнени храни. Тук – в най-ниската част на стръмния терен на крепостта и в близост до главната порта, е и най-удобното място за един *horreum*.

Строителните и функционалните характеристики на отделните части на представения комплекс от *Montana* позволяват допускането на известна времева разлика в появата им. Според тази хипотеза първо е издигната казармената сграда с хранителния склад в източната част на приземието й. Не след дълго обаче ограничените възможности на последния налагат изграждането на едноетажната стопанска постройка с по-големия *horreum*, на фуга до казармата.

В югоизточния сектор на Шуменския хисарлък (обр. 1) е изследвана една сравнително голяма късноантична сграда – "№ 21". Нейните стени застъпват останки от по-ранни крепостни стени и постройки в сектора. Тя е правоъгълна в план с външни размери – 21 (запад – изток) х 9 м. Включва открит навес от запад и основно помещение с вътрешни размери 13.50 х 7 м. Входът в западната стена на помещението е широк 2 м. Основите и долните части от стените са градени от камъни, споени с кал, но са солидни. Дебелината им съответно е 1.10 м и 0.90 м. В суперструкция градежът е по-прецизен, със средно големи обработени каменни блокове. В източната стена има отвор без "засводяване". В помещението са разкрити колонки от "грубо оформени четириъгълни камъни, забити по височина в трамбования под". Те са разположени "по седем в четири редици с посока север – юг". Съобщава се за два контрафорса на северната стена, които обаче липсват на обнародвания план (обр. 7). Според проучвателя В. Антонова колонките в основното помещение са от отоплителна инсталация. Отворът пък

в източната стена се определя като "канал за влизане на топлия въздух" от външно огнище. То се идентифицира със "следи от зидове на паянтово помещение", което... не е конструктивно свързано със сградата. В по-късен момент "каналът за топлия въздух е бил зазидан и хипокаустът престанал да се използва". В интерпретацията на сградата В. Антонова се колебае между "баня" и "обществена (неуточнено каква – б. м., В. Д.) сграда"[68]. Липсва ясно становище относно точната датировка на сградата[69].

Известните бани от Античността изобщо се различават съществено по плана, броя и вида на помещенията и съоръженията си, но баня като разгледаната постройка от Шуменския хисарлък не е известна. Предвид градежа на кал, вида на опорните колонки, наличието на широк външен вход с ниско прагово ниво – под нивото на горните части на колонките[70], и с оглед отсъствието на реални данни за *praefurnium* е очевидно също така, че тази сграда не е била отоплявана. Това е безспорен *horreum* с повдигнат дървен под и с отвор в срещуположната на входа стена за проветряване на приземното пространство. Появата му очевидно е след изграждането на крепостната стена, до която опира на фуга (обр. 7). Тази крепостна стена е изградена в края на IV – първата половина на V в. По-късното зазиждане на вентилационния отвор вероятно е по целесъобразност – например поради неефективност на самата вентилация или пък вследствие на някакви конструктивни проблеми на сградата, и не би следвало да се приема като указание за изоставяне на обществения склад.

Последният паметник, на който ще се спра, е от *Zikideva* – градът от VI–VII в. върху хълма Царевец в дн. гр. Велико Търново (обр. 1). Въпросният паметник е изследван в северната зона на хълма, като обнародваната досега информация за него се свежда до... един план без коментар (вж. тук обр. 8)[71]. Това е сграда, която принадлежи към по-голям, вероятно обществен архитектурен комплекс. Поради условията на терена нейният план е с форма на ромбоид. Вътрешните й размери са около 12 (север – юг) x 6 м. Градежът е без хоросан[72], но стените са дебели. Входът, съоръжен със стълбище, е от запад, откъм двора на комплекса. Във вътрешността на сградата са запазени останки от шест опорни пилона, подредени в две редици. Вероятно в североизточния, в югоизточния и в югозападния ъгъл е имало по още един пилон (обр. 8). Пилоните са указание за повдигната дървена суспензура, която пък насочва към складова интерпретация за самата сграда. Наличието на горен етаж с някакви други функции не е изключено, но е сигурно, че зиданите на глина пилони не са правени за горен етаж.

* * *

Сравнението на данните за споменатите в началото на изложението обществени складове и за реинтерпретираните като такива сгради насочва към един и същ извод: по-големите и по-солидните *horrea* в *Thracia* и *Dacia* са издигнати предимно в началния (късноримския) период на Късната античност – в края на III–IV в. Същевременно немалък брой от големите късноримски складове и особено от тези в граничните провинции са изоставени далеч преди края на VI в. При отсъствие на новоизградени през V–VI в. обществени складове това изоставяне би било признак не само за провала на централизираното събиране, съхранение и снабдяване на/с продукти, но и за съществена промяна в общите условия за развитие на съответните центрове.

БЕЛЕЖКИ

[1] За значението и административната организация на снабдяването с хранителни продукти, вкл. и особено със зърнени храни, в късната Римска империя (284–395) и в ранната Византийска империя (395–610), т. е. през Късната античност вж. Ricman 1971: 183–193, 264–270, 278–290; Durliat 1990: 29–605. Вж. и цитираните там извори.

[2] За quaestura exercitus вж. Szadeczky-Kardoss 1985: 61–64; Torbatov 1997: 78–87.

[3] Известните у нас например случаи за такова нестандартно съхранение на провизии са от по-скромни, негрsuperадски центрове и се отнасят предимно към периода след средата на V в. Вж. Dintchev 2001: 227–228.

[4] За късноантични складове в частни вили и за складове на частни жилища в късноантични укрепени селища у нас вж. Динчев 1997: 25–73; Dintchev 1997: 49–54.

[5] Petrovic 1986: 516, Abb. 2, 4, 5; Петровић 1997: 122–123; Петровић, Јовановић 1997: 20.

[6] Ковачева 1980: 22–23. За епиграфските паметници, употребени като сполии в градежа на големия horreum, вж. Ковачева, Герасимова-Томова 1983: 105, 111–116.

[7] Митова-Джонова 2003: 43, 47.

[8] Poulter 1999: 217–222, fig. 6–9; Poulter 2002: 18, 26–27, fig. 8–10.

[9] В момента резултатите от проучването на тези складове се подготвят за печат от моя британски колега A. Poulter, с когото заедно провеждахме разкопките на Градището.

[10] Dyczek 1997: 87–94, fig. 2–4; Dyczek 2002: 197–198, 200, fig. 6.

[11] Biernacki, Klenina 2002: 188–194, fig. 1, 2, 6–11.

[12] За безспорния horreum в западния сектор "I" на Iatrus вж. Dohle 1966: 137–156; Bulow 1995: 37–38. Възражение и аргументи срещу интерпретацията като horreum на голямата сграда в сектор "VII" вж. при Dintchev 1999: 167–173. Вж. и цитираните там публикации с тази интерпретация.

[13] Kuzmanov 1991: 111–116; Stančev 1995: 124–130.

[14] Иванов, Стоянов 1985: 34–37, 40, 41, обр. 41, 44–45; Радославова, Дзанев 2003: 133–134, обр. 50.

[15] Резултатите от новите проучвания на късноантичния horreum в Capidava бяха докладвани от колегата Ioan I. C. Opriş на международната конференция "Римският и късноантичният град", която се проведе през лятото на 2000 г. във Велико Търново.

[16] Zahariade 1996: 225, fig. 2.

[17] Bucovală, Papuc 1984: 153–154.

[18] Иванов 1992: 7; Иванов 2000: 122.

[19] Маджаров 1993: 150, 186, обр. 167.

[20] Щерева, Вачева, Владимирова-Аладжова 2001: 31–33, 40–41, 51, обр. 14, 32, 49.

[21] Велков, Фол, Милчева, Гетов, Домарадски, Гергова-Домарадска, Танчева-Василева, Чолаков 1979: 67; Велков, Фол, Гетов, Милчева, Домарадски, Гергова-Домарадска, Лазов, Танчева-Василева, Чолаков, Съселов 1980: 70.

[22] Срејовић, Лаловић 1991: 8, 9, 12; Vasić 1993: 118, 145–146, fig. 68.

[23] За големия, вече проучен horreum вж. Gusić 1993: 175, fig. 96; Петровић 1994: 41–46, обр. 30. За т. нар. обект F ("склад за жито"), който е в процес на проучване, вж. Петровић 1996: 297, обр. 2.

[24] Като зърнени складове в тази вила се интерпретират сграда "Б" – за втория период на нейното функциониране, и сграда "Д". Вж. Дремсизова-Нелчинова 1984: 74, 76, 95–99, 116, табло 1, обр. 1, 9, 12.

[25] Вж. Dintchev 1999: 170. При малка ширина на сградата необходимостта от вътрешни опори за дървената суспензура може да отпадне. Такъв е случаят например със склада в крепостта при с. Овидиу (недалеч от Констанца), чиято ширина е само 3.15 м. Вж. по-горе бел. № 17.

[26] Може би с контрафорси е и изследваният склад в Storgosia, за който досега са обнародвани само кратки съобщения. Вж. по-горе бел. № 6.

[27] Във въпросния склад – сграда "Б", са открити вкопани долии. Няма данни за вътрешни опори от траен материал. Дебелината на дългата му северна стена – 1.20 м, и усилването с контрафорси на по-тънката му южна дълга стена обаче са указание за повдигнат под или за горен етаж. От обнародваната информация за другия зърнен склад, открит във вилата при с. Мадара – сграда "Д", не може да се уточни начина на функционирането му. Вж. по-горе бел. № 24.

[28] За наличието по принцип на такава възможност при складовете с повдигнати подове вж. например Petrikovits 1977: 638–639.

[29] Ricman 1971: 137. За цялата сграда, вкл. за голямата подова мозайка на средната тераса – над складовите помещения, вж. например Bucovală 1977.

[30] Такива са например повечето складове в самия Рим и в близките му пристанища Ostia и Portus. Такива са складовете в северноафриканския център Leptis Magna, в малоазийските градове Myra и Patara и т. н. Вж. Ricman 1971: 15–144, и цитираните там публикации.

[31] С множество верижно наредени помещения е например складът от края на III – началото на IV в. в югозападния сектор на недалечния Sirmium (дн. гр. Сремска Митровица, Сърбия) или пък складовете от V–VI в. при пристанището на Caesarea Maritima (в дн. Израел), ня-

кои от които са с подови мозайки. Вж. съответно Jeremić 1993: 101–103, fig. 33; Patrich 2001: 93, и цитираните там публикации.

[32] Панайотова, Дражева 2003: 222; Дражева, Недев 2003: 108–109.

[33] Бобчев, 1943: 16–38, табл. I, III–XI; Бобчев 1989: 37–58.

[34] Бобчев 1943: 21, 29 (№№ 19, 38), табл. I, III, IV; Бобчев 1989: 38–40 (№№ 2, 5, 17, 39), 45, 47, 49, обр. 1, 2.

[35] Герасимов 1943: 256–257 (№№ 1, 5).

[36] Бобчев 1989: 49.

[37] Григорова 1984: 33; Станчева 1989: 15.

[38] Бояджиев 2002: 161.

[39] Вкопани долии са открити в крайната северна "базиликална" постройка под разрушената вече църква "Св. Спас" (под днешната централа на Булбанк). Един от долиите е с надпис "CA…STRISIANI". Вж. Велков 1924: 244. Късноантични паралели за постройки покрай крепостни стени със стопански приземия и горни казармени етажи вж. например при Dintchev 1999: 171–172. Хипотетично в солидната сердикийска постройка с вкопани долии би могло да има и горен зърнен склад с висока суспензура. Примерите за подобни сгради (вж. Petrikovits 1977: 638–639) обаче не са много.

[40] Florescu 1954: 110–111 (там като No 6); Suceveanu 1982: 87 (там като No 20).

[41] Florescu 1954: 114–115 (там като No 17); Suceveanu 1982: 87 (там като No 19).

[42] Florescu 1954: 122–126 (там като No 19); Suceveanu 1982: 86–87 (там като No 18). Вж. и Barnea 1991: 194, 270.

[43] Florescu 1954: 116–122 (там като No 18); Suceveanu 1982: 86 (там като No 16). Вж. и Barnea 1991: 194, 270.

[44] Suceveanu 1982: 86–87, 89, 90, 214–217. Там има корекции на хронологическите заключения, предложени в първичната публикация на Gr. Florescu.

[45] Suceveanu 1982: 87, not. No 180.

[46] Вж. например Fellman 1983: 31, 39, 42, 57, 57, 65, 66, Abb. 2, 12, 16, 32, 33/5, 40, 41.

[47] Вж. например Динчев 2002: 206–241.

[48] Florescu 1954: 124–125.

[49] Вж. Динчев 2001: 232, с цитираните там извор и публикации за Istros.

[50] Торбатов 2000: 37–47; Торбатов 2003: 96–99.

[51] Торбатов 2000: 44–45; Торбатов 2002: 98–99.

[52] Това е причината К. Шкорпил да предполага наличие на горен представителен етаж с входове от изток, т. е. откъм централната зона на Zaldapa. Вж: Торбатов 2000: 44; Торбатов 2003: 98.

[53] Торбатов 2000: 40; Торбатов 2003: 97.

[54] Торбатов 2000: 39; Торбатов 2003: 96.

[55] Торбатов 2000: 40, 45–46; Торбатов 2003: 97, 98–99.

[56] Poulter 1984: 119; Poulter 1996: 117.

[57] Bidwell, Speak 1994: 17, 20, 22, fig. 2.4–A5, 2.6–A5, 2.7–A5; Hodgson 1999: 75, 77, 79, fig. 10–A5, 11–A5, 12–A5.

[58] Mackensen 1999: 236–237, fig. 7/26. Вж. и цитираните там (p. 236) по-ранни публикации за Weldidena.

[59] Вж. Ricman 1971: 264–265 (и цитираната там публикация), fig. 65; Cüppers 1992: 228, Abb. 1–12.

[60] Торбатов 2000: 45, бел. № 126; Торбатов 2003: 98, бел. № 11.

[61] Торбатов 2000: 45–46; Торбатов 2003: 99.

[62] Торбатов 2000: 43; Торбатов 2003: 98.

[63] Торбатов 2000: 44; Торбатов 2003: 98.

[64] Може би не толкова липсата на входове от изток, а проблемът с денивелацията е причина за озадачаващото предположение на К. Шкорпил за засипване на "приземния етаж" на източните "отделения" на залдапските зали. Вж. Торбатов 2000: 44, бел. № 125; Торбатов 2003: 98, бел. № 10. Друг е въпросът, че това предположение конфронтира с базиликалната му интерпретация.

[65] Торбатов 2000: 34–36, 44; Торбатов 2003: 95–96, 98.

[66] Вж. Динчев 2001: 234, 236, посочените там примери и литература.

[67] Александров 1987: 60, 65–66, обр. 4, 5.

[68] Антонова 1973: 132, 147–150, обр. 5, 15а.

[69] Описанието на сградата е в "рновизантийската част" на съответната публикация (Антонова 1973: 143–154). Като ранновизантийска е представена сградата и в обнародвания там план (Антонова 1973: 132, обр. 5). Същевременно конкретното й описание завършва с уверението, че "тя е била използвана и в по-късния византийски (разбирай ранновизантийски – б.м., В. Д.) период" (Антонова 1973: 149). Това противоречие може да се констатира и в друга публикация, където въпросната сграда е представена на общ план на укрепеното селище от VI в. и същевременно на снимка с текст, че е от IV в. Вж. Антонова 1981: 22, обр. 13, 30, обр. 22.

[70] Вж. снимките при Антонова 1973: 150, обр. 15а; Антонова 1981: 30, обр. 22.

[71] Теофилов 1979: 35.

[72] Общо за градежа на постройките в сектора вж. Ангелов 1986: 54.

ЛИТЕРАТУРА

Александров, Г. 1987. Резултати от разкопките на крепостта Монтана (1971–1982). – Във: *Велков, В. (ред.)* 1987. Монтана. Т. 1. С.

Ангелов, Н. 1986. Антично и ранновизантийско селище. – В: *Петров, П. (ред.)* 1986. История на Велико Търново. Т. 1. С.

Антонова, В. 1973. Археологически проучвания на Шуменската крепост (предварително съобщение за тракийското, римското и ранновизантийското селище). – ИНМ – Шумен, VI, 127–158.

Антонова, В. 1981. Шуменската крепост. Твърдина през вековете. С.

Бобчев, С. 1943. Сердика. Материали за изучаване топографията, устройството и архитектурата на града (Материали за историята на София, XII). С.

Бобчев, С. 1989. Преглед на останките от Сердика, открити в течение на петдесет години. – Във: *Велков, В. (ред.)* 1989. Сердика. Т. 2. С., 37–58.

Бояджиев, С. 2002. Сердика. Градоустройство, крепостно строителство, обществени, частни, култови и гробнични сгради през II–VI в. – В: *Иванов, Р. (ред.)* 2002. Римски и ранновизантийски градове в България. Т. 1. С., 125–180.

Велков, В., А. Фол, А. Милчева, Л. Гетов, М. Домарадски, Д. Гергова-Домарадска, Н. Танчева-Василева, С. Чолаков 1979. Разкопки в Кабиле. – АОР през 1978 г. С., 66–69.

Велков, В., А. Фол, Л. Гетов, А. Милчева, М. Домарадски, Д. Гергова-Домарадска, Г. Лазов, Н. Танчева-Василева, С. Чолаков, Д. Съселов. 1980. Разкопки в Кабиле. – АОР през 1979 г., С., 69–72.

Велков, И. 1924. Новооткрити старини. – ИБАИ I, 1921–1922, 244–251.

Герасимов, Т. 1943. Новооткрити паметници в София. – ИБАИ XIV, 1940–1942, 256–262.

Григорова, К. 1984. Старините в центъра на София. С., Септември.

Динчев, В. 1997. Римските вили в днешната българска територия. С., Агато.

Динчев, В. 2001. Класификацията на късноантичните градски центрове от диоцезите Тракия и Дакия – модел и интерпретация. – Год. на Археологическия институт с музей I, 223–252.

Динчев, В. 2002. Към характеристиката на представителната късноантична жилищна архитектура в *Thracia* и *Dacia*. – Год. на Археологическия институт с музей II, 206–241.

Дражева, Ц., Д. Недев 2003. Археологически проучвания на територията на ААР Аполония – Созопол. – АОР през 2002 г. С., 107–109.

Дремсизова-Нелчинова, Ц. 1984. Вилата край с. Мадара, Шуменски окръг. – Разкопки и проучвания XI, 74–126.

Иванов, Т. 1992. Укрепителната система на римския кастел и ранновизантийски град Германия (дн. Сапарева баня). – Военноисторически сборник № 4, 5–25.

Иванов, Т. 2000. Фортификацията на Германия (Сапарева баня) през II–VI в. – ИНИМ XI, 121–128.

Иванов, Т., С. Стоянов 1985. *Abritus*. История и археология. С.

Ковачева, Т. 1980. Резултати от археологическото проучване на крепостта Сторгозия. – В: Окръжна археологическа конференция, Плевен, 20–23.

Ковачева, Т., В. Герасимова-Томова 1983. Епиграфски паметници от Сторгозия. – ИМСЗБ 8, 105–117.

Маджаров, К. 1993. Диоклецианопол. Т. 1. С.

Митова-Джонова, Д. 2003. Димум и близката околност. – В: *Иванов, Р. (ред.)* 2003. Римски и ранновизантийски селища в България. Т. 2. С., 39–55.

Панайотова, К., Ц. Дражева. 2003. Аполония Понтика – Созополис. – В: *Иванов, Р.* 2003. *(ред.)*. Римски и ранновизантийски селища в България. Т. 2. С., 215–234.

Петровић, П. 1994. Медијана – резиденција римских царева. Београд.

Петровић, П. 1996. Медијана. Античко насеље са вилама. – Старинар (Н. с.), XLVII, 295–300.

Петровић, П. 1997. Римљани на Тимоку. – В: *Лазић, М.* (ред.) 1997. Археологија Источне Србије. Београд, 115–128.

Петровић, П., С. Јовановић 1997. Културно благо Књажевачког краја: археологија. Београд.

Радославова, Г., Г. Дзанев. 2003. Абритус. – В: *Иванов, Р. (ред.)* 2003. Римски и ранновизантийски селища в България. Т. 2. С., 110–148.

*Срејовић, Д., А. Лаловић***.** 1991. *Felix Romuliana*. Галеријева палата у Гамзиграду. Београд.

Станчева, М. 1989. Археологическото наследство на София. Формиране, състояние, проблеми.

– Във: *Велков, В. (ред.)* 1989. Сердика. Т. 2. С., 6–36.

Теофилов, Т. 1979. Гражданска сграда на Царевец. – МПК № 2, 34–41.

Торбатов, С. 2000. Късноантичният град Залдапа. С., ALEA.

Торбатов, С. 2003. Залдапа. – В: *Иванов, Р. (ред.)* 2003. Римски и ранновизантийски селища в България. Т. 2. С., 87–109.

Щерева, И., К. Вачева, Д. Владимирова-Аладжова 2001. Туида – Сливен. Т. 1 (Разкопки и проучвания XXVIII). С.

Barnea, A. 1991. La Dobroudja aux IVe–VIIe siècles de n. è. – In: La Dobroudja romaine. Bucarest, 154–317.

Bidwell, P., S. Speak 1994. Excavation at South Shields Roman Fort. Vol. I. Newcastle upon Tyne.

Biernacki, A., E. Klenina 2002. Some Remarks on the Episcopal Residence from the 5–6 Cent. A. D. in Novae. – In: *Slokoska, L. et al. (eds.)* 2002. The Roman and Late Roman City. S.,187–195.

Bucovală, M. 1977. Marele edificiu roman cu mozaic de la Tomis. Constanţa.

Bucovală, M., Gh. Papuc. 1984. Date noi privind cercetările arheologice de la Ovidiu. – Pontica XVII, 153–156.

Bulow, G. von. 1995. Die Entwicklung des Siedlungsbildes von Iatrus in der Periode B/C. – In: Iatrus–Krivina. Bd. 5. Berlin, 29–54.

Cüppers, H. 1992. Das spätantike Trier und sein Umland. – In: *Chiesa, G., E. Arslan (eds.)* 1992. Felix Temporis Reparatio, Atti del convegno archeologico internazionale "Milano capitale dell' Impero romano" (Milano, 8–11 marzo 1990), Milano, 227–239.

Dintchev, V. 1997. Household Substructure of the Early-Byzantine Fortified Settlements on the Present Bulgarian Territory. – Archaeologia Bulgarica I, No 1, 47–63.

Dintchev, V. 1999. Sur la caractéristique d' Iatrus (deuxième moitié du IVe–début du Ve s.). – In: *Bülow, G. von, A. Miltscheva (Hgg.)* 1999. Der Limes an der unteren Donau von Diokletian bis Heraklios. S., 165–174.

Dintchev, V. 2001. Gesellschaftliche Komponenten der Struktur frühbyzantinischer befestigter Siedlungen auf dem Territorium des heutigen Bulgarien. – In: *Wendel, M. (Hrsg.)* 2001. Karasura. Bd. I (Schriften des Zentrum für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes, 1). Weissbach, 217–235.

Döhle, B. 1966. Das römische Gebäude im Sector I. – Klio 47, 137–156.

Dyczek, P. 1997. New Late Roman *Horreum* from Sector IV at Novae. – In: *Biernacki, A., P. Pawlak (eds.)* 1997. Late Roman and Early Byzantine Cities on the Lower Danube. Poznan, 87–94.

Dyczek, P. 2002. A Late Roman Settlement on the Site of the *Valetudinarium* at *Novae*. – In: *Slokoska, L. et al. (eds.)* 2002. The Roman and Late Roman City S., 196–202.

Durliat, J. 1990. De la ville antique à la ville byzantine. Le problème des subsistances (Collection de l' École française de Rome, 136). Roma.

Fellman, R. 1983. Principia – Stabsgebäude (Kleine Schriften zur Kenntnis der römischen Besetzungsgeschichte Südwestdeutschlands, 31). Limessmuseum Aalen.

Florescu, G. 1954. Monumentele din partea vest şi sud-est a cetăţii. – In: Histria. Vol. I. Bucureşti, 96–162.

Gusić, S. 1993. Mediana. – In: *Srejović, D. (ed.)* 1993. Roman Imperial Towns and Palaces in Serbia. Belgrad, 169–177.

Hodgson, N. 1999. South Shields – Arbeia. – In: *Bidwell, P. (ed.)* 1999. Hadrian's Wall, 1989–1999. A Summary of Recent Excavations and Research. Newcastle upon Tyne, 73–82.

Jeremić, M. 1993. Sirmium in the Period of the Tetrarchy. – In: *Srejović, D. (ed.)* 1993. Roman Imperial Towns and Palaces in Serbia. Belgrad, 89–114.

Kuzmanov, G. 1991. Ein spätantikes Wirtschaftsgebäude (Objekt XVIII). – In: Iatrus–Krivina. Bd. 4. Berlin, 111–116.

Mackensen, M. 1999. Late Roman Fortifications and Building Programmes in the Province of *Raetia*: the Evidence of Recent Excavations and Some New Reflections. – In: *Creighton, J., R. Wilson. (eds.)* 1999. Roman Germany. Studies in Cultural Interactions. Portsmouth, 199–244.

Patrich, J. 2001. Urban Space in *Caesarea Maritima*, Israel. – In: *Burns, Th., J. Eadie. (eds.)* 2001. Urban Centers and Rural Contexts in Late Antiquity. Michigan, 77–110.

Petrikovits, H. von. 1977. Verpflegungsbauten der Legion. – In: Akten des XI. internationalen Limeskongresses (Szekesfehervar, 30.8.–6.9.1976). Budapest, 633–641.

Petrović, P. 1986. Timacum Minus und die Kastelle im Timok–Tal. – In: Studien zu den Militärgrenzen Roms. Bd. III. Stuttgart,

514–519.

Poulter, A. 1984. Roman Towns and the Problem of Late Roman Urbanism: the Case of the Lower Danube. – Hephaistos. 5–6, 1983/1984, 109–132.

Poulter, A. 1996. The Use and Abuse of Urbanism in the Danubian Provinces during the Later Roman Empire. – In: *Rich, J. (ed.)* 1996. The City in Late Antiquity. London – New York. (2nd ed.), 99–135.

Poulter, A. 1999. "Gradishte" near Dichin: A New Late Roman Fortress on the Lower Danube. – In: *Bülow, G. von, A. Miltscheva (Hgg.)* 1999. Der Limes an der unteren Donau von Diokletian bis Heraklios, S., 207–227.

Poulter, A. 2002. From City to Fortress and from Town to Country: 15 Years of Anglo-Bulgarian Collaboration. – In: *Slokoska, L et al. (eds.)* 2002. The Roman and Late Roman City. S., 14–29.

Ricman, G. 1971. Roman Granaries and Store Buildings. Cambridge.

Stančev, D. 1995. Grabungen im Kastel Iatrus von 1984 bis 1988. – In: Iatrus–Krivina. Bd. 5. Berlin, 123–130.

Suceveanu, A. 1982. Histria. Vol. VI. Les thermes romains. Bucarest – Paris.

Szadeczky-Kardoss, S. 1985. Bemerkungen über den "Quaestor Iustinianus Exercitus" zur Frage der Vorstufen der Themenverfassung. – In: *Vavrinek, V. (ed.)* 1985. From Late Antiquity to Early Byzantium. Praha, 61–64.

Torbatov, S. 1997. Quaestura exercitus: Moesia Secunda and Scythia under Justinian. – Archaeologia Bulgarica, I, No 3, 78–87.

Vasić, Č. 1993. Felix Romuliana – Galerius's Palace at Gamzigrad. – In: *Srejović, D. (ed.)* 1993. Roman Imperial Towns and Palaces in Serbia. Belgrad, 118–147.

Zahariade, M. 1996. The Roman Frontier in Scythia Minor (1980–1994). – In: *P. Petrović (ed.)* 1996. Roman Limes on the Middle and Lower Danube. (Cahiers des Portes de Fer. Monographies 2). Belgrade, 223–234.

Обр. 1. Карта с центровете на *Thracia* и *Dacia*, в които са установени късноантични обществени складове

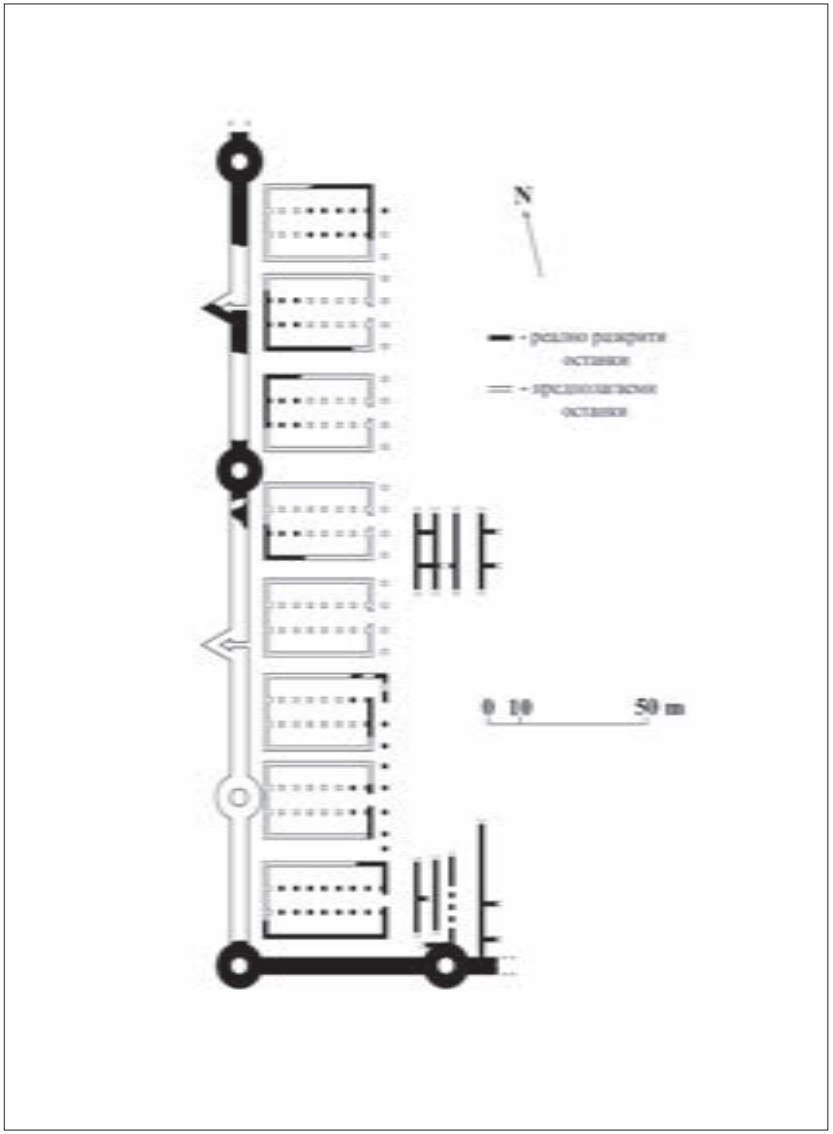

Обр. 2. Югозападният сектор на *Serdica* през IV в. (IV–VI в.?) (по Бобчев 1943: табл. I, III, IV; 1989: обр. 1; Григорова 1984: 12–13; Станчева 1989: обр. 4)

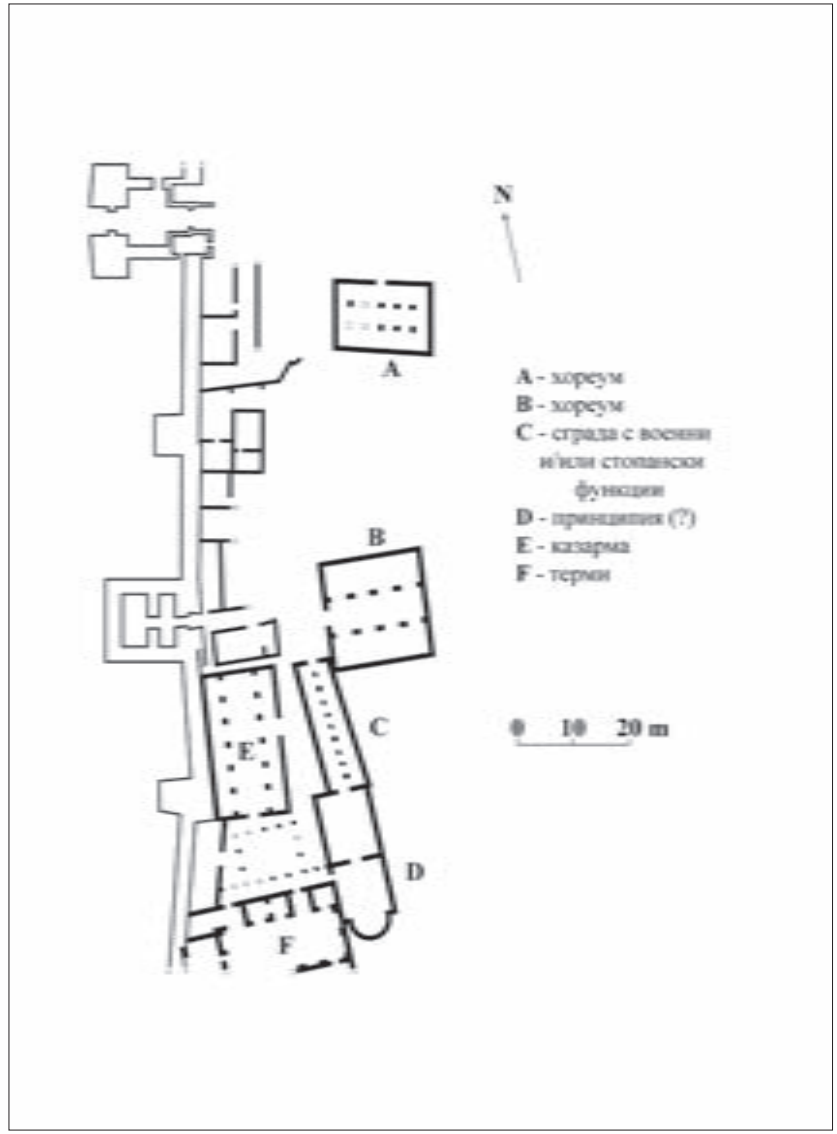

Обр. 3. Част от западния сектор на *Istros* през IV в. (по: Histria. Vol. I, Bucuresti, 1954, p. 64, pl. I; Suceveanu 1982: 215, fig. 52)

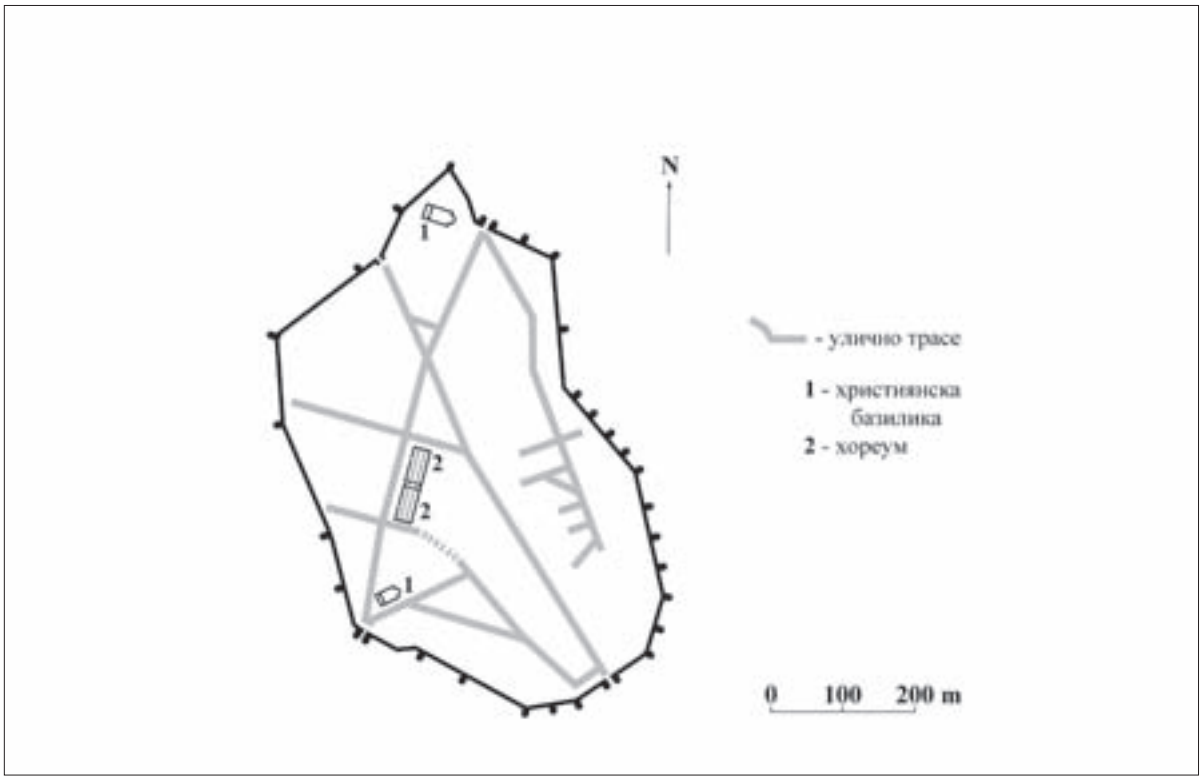

Обр. 4. Общ план на *Zaldapa* (по Торбатов 2000: 35, обр. 18)

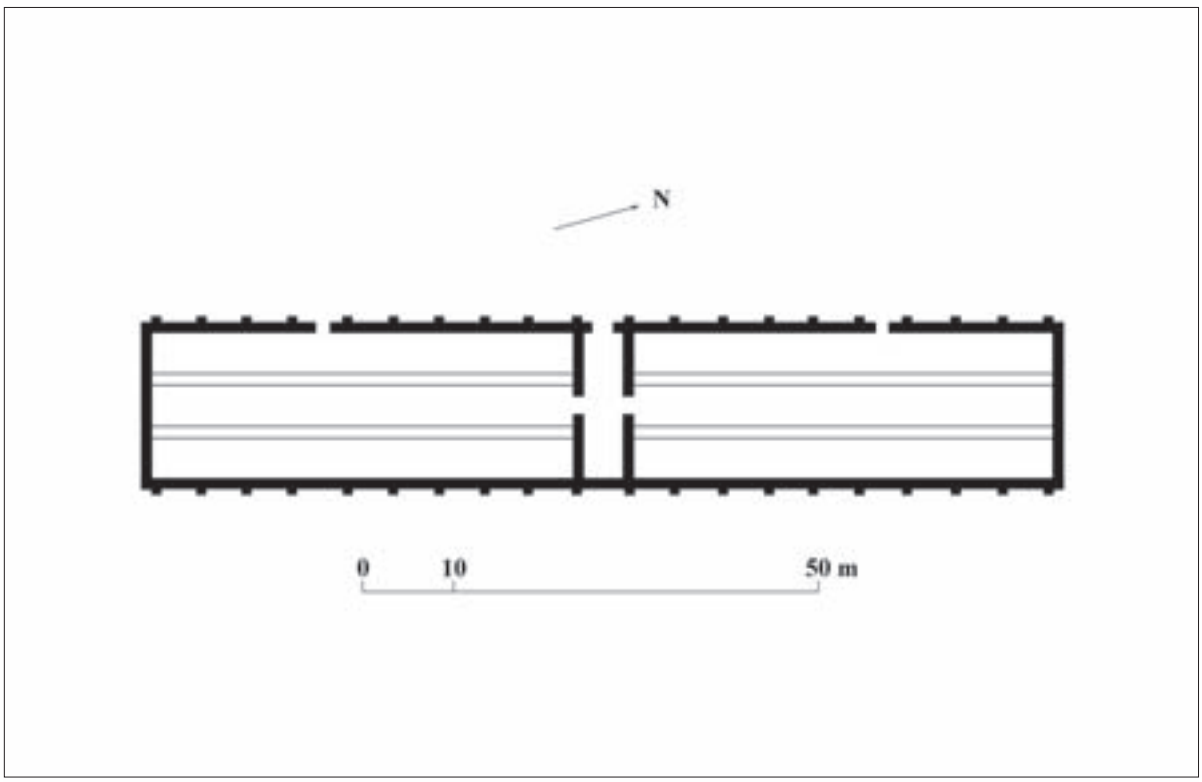

Обр. 5. Големите *horrea* от IV в. в *Zaldapa* (по Торбатов 2000: 39, обр. 20)

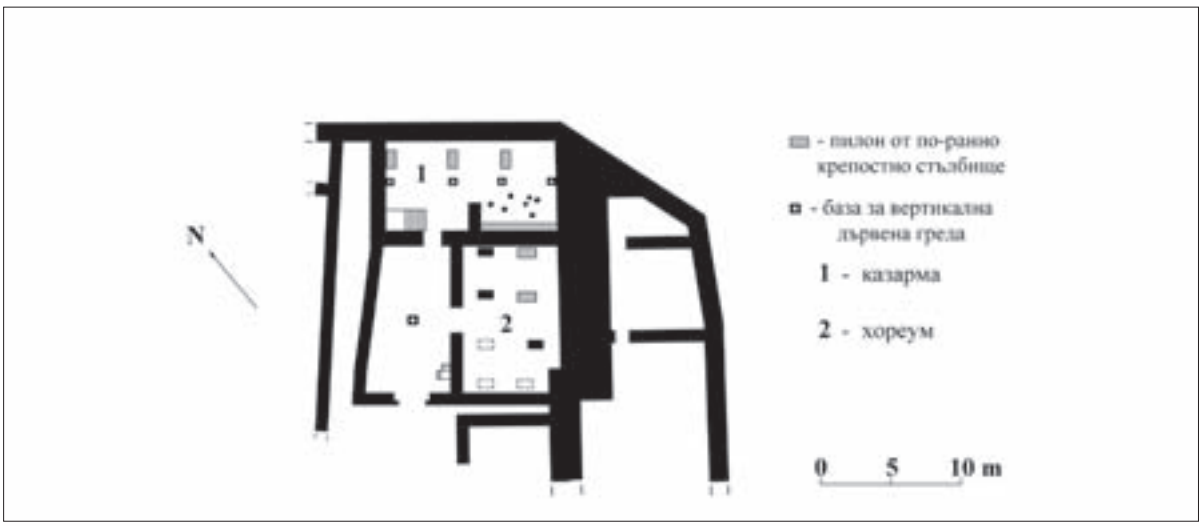

Обр. 6. Североизточният ъгъл на крепостта на *Montana* в V–VI в. (по Александров 1987: 50, 65, обр. пл. 4, 7)

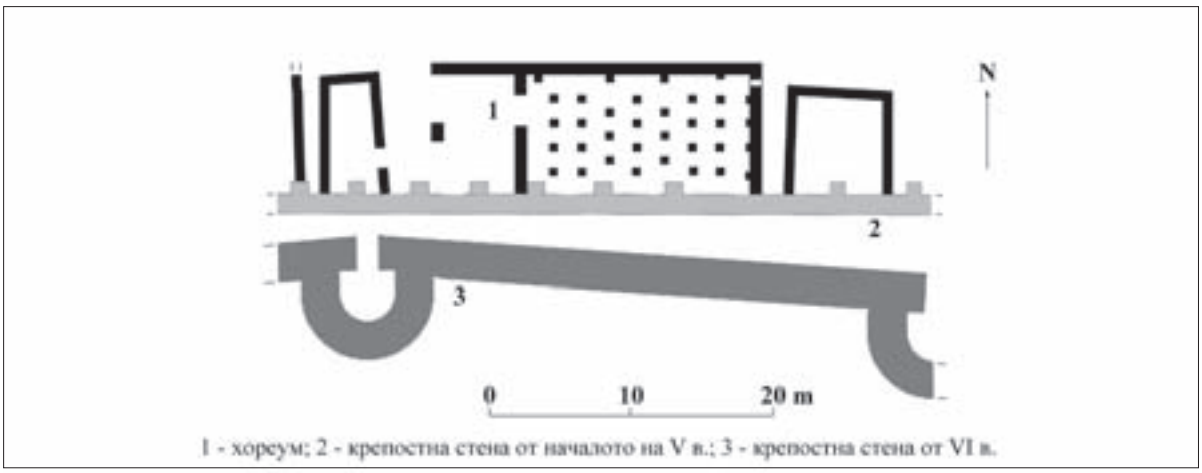

Обр. 7. Част от южния сектор на Шуменския хисарлък през V–VI в. (по: Антонова 1973: 132, обр. 5; 1981: 22, 30, обр. 13, 22)

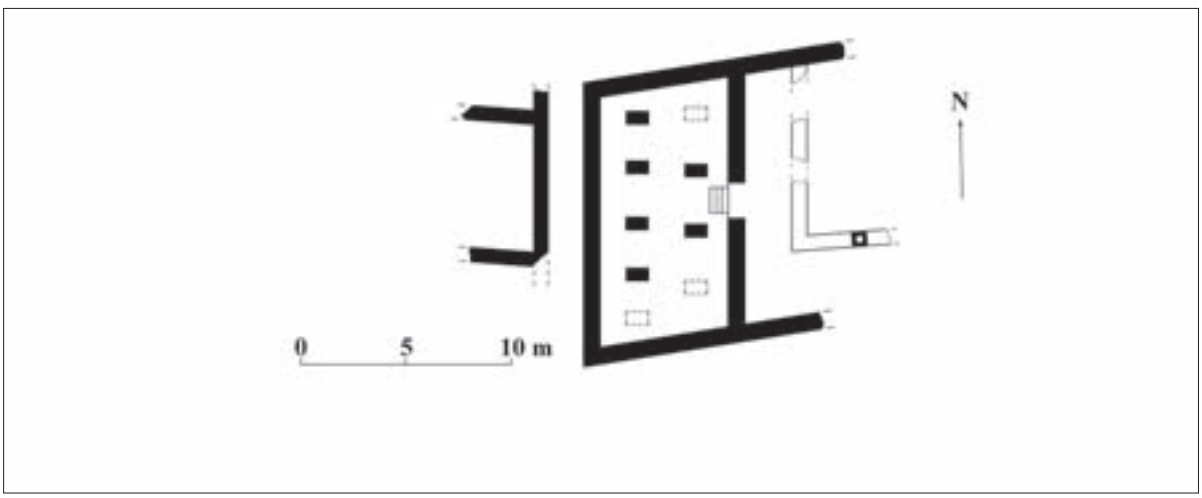

Обр. 8. Предполагаемият хореум в централния северен сектор на *Zikideva* (по Теофилов 1979: 35)

LATE ANTIQUE PUBLIC GRANARIES FROM *THRACIA* AND *DACIA*

VENTZISLAV DINTCHEV

(summary)

Public storehouses, particularly granaries (*horrea*), are obligatory components within the structure of all major centres in Late Antiquity (284–610 A.D.). About 30 buildings known so far in the dioceses of *Thracia* and *Dacia* are interpreted as public granaries. Almost 20 cities, castles and imperial estates are alleged to house outstanding buildings, conspicuous both by their solid construction and considerable size (fig. 1). Most of them have their wooden floors raised above ground level (*suspensurae*).

More public storehouses within the rest of the Late antique centres in the region are to be identified, either through new investigations, or by re-interpretation of the extant results. As for example the so called "*basilicae*" in the southern part along the western fortification wall in *Serdica* (fig. 2) and the western sector of the Late antique *Istros* (fig. 3). Also, as *horrea*, there could be defined two large halls within the huge complex in the central western sector of *Zaldapa* (fig. 4, 5). Beyond any doubt *horrea* are also some buildings, investigated in the northeastern corner of *Montana* fortress (fig. 6), as well as those in the southeastern sector at the "*Hissarlik*" near Shumen (fig. 7). Storehouse functions could be argued for a building in the northern part of *Zikideva* (fig. 8).

Larger and more solid public *horrea*, known so far in *Thracia* and *Dacia* (including those re-interpreted as such) are built mainly in the end of 3rd–4th c. A.D. Considerable number, particularly in the frontier provinces are abandoned long before the end of the 6th c. A.D. – a clear hallmark for corruption of the centralized system for collecting, storing and supply of/with products.

STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS
Supplementum IV (2005)
Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov

GREEK CLASSICAL AND HELLENISTIC *GRAFFITI* FROM THRACE (6TH/5TH – 3RD C. BC)

LIDIA DOMARADZKA

During the second half of the 20th century the Bulgarian epigraphic school arrived at its *floruit*. A good number of Bulgarian scholars who dealt with the period of the Antiquity collected and issued large part of the ancient inscriptions discovered in Bulgaria. However, a lot of important tasks remained unaccomplished in front of the epigraphists in the country. I would like to try to develop some ideas and plans concerning the filling of the gap (*lacuna*) that remained after our teachers passed away.

In a recent publication (Славова 2002: 289–293), the author made a revision of the status of research work on Greek inscriptions made on various artefacts (*instrumenta*). This task was a priority for the late Prof. Georgi Mihailov (IGBulg 1970: 7) "*…adiecta appendice, qua omnes inscriptiones in lamellis, anullis, ponderibus, vasis etc. incisae contineatur, quia pleraeque earum locis incertis Moesiae aut Thraciae repertae vel ex terris externis importatae sunt*."), however he himself could not carry it out (IGBulg 1997: Praefatio, VII: "*Non potui etiam edere instrumentum domesticum et textus in metallo inscriptos (quibusdam exceptis), sed in spe sum discipulos et collegas…edituros esse*.").

Among the main groups of artefacts with Greek inscriptions mentioned above and ought to be included under the term *instrumentum* according to the author (Славова 2002: 290), provided one takes into account the scrabbled objects that are discovered during the excavations of settlements and *necropoleis* dated from the pre-Roman era, we could add also the following inscribed artefacts. Objects connected to the trade and to the economic topics can be mentioned here: lead weights, seals and *bullae*. Lead sling bullets could be included in the group of weapons used at that time. They are unearthed in some Thracian settlements, e.g. Pistiros (Домарадски 1996: 66, рис. 5–8), or can be seen in museums or in private collections. Recently such artefacts dating from Early Hellenistic period were published, but unfortunately most of them lacked the archaeological context (Paunov, Dimitrov 2000: 44–57). We could add also the astragals with engraved inscriptions. One category of items the author of the article mentioned above believes that it is important to be collected and published concerns the inscriptions on clay vessels, so-called *graffiti* and *dipinti*. Here we would like to specify that inscriptions on clay items used for construction, on loom-weighs etc. should be included as well. The pre-Roman *dipinti* discovered in inland Thrace are only a few; till now we have only one such artefact from *Pistiros*.

Information on discovered *graffiti* can be found in articles published at the beginnings of the 20th century. After the discovery of Seuthopolis in the middle of the past century and its excavations much evidence has been collected on Greek *graffiti* found there. Their publication started a few decades later; but this publication gave a good example and marked the beginnings

of research of this group of epigraphic documents. As M. Chichikova stated correctly, the graffiti under consideration are Greek, but she represented them in the frame of imported and local pottery from Seuthopolis, placing them in their archaeological context. The outstanding chance of the excavators in this occasion has provided the opportunity to discover monuments on stone from the centre they excavated together with the brief texts of the *graffiti*. One of the inscriptions comprised a sensation in the Greek epigraphy for the time when it was unearthed. Unfortunately the scholars had to wait quite long for its final edition (IGBulg 1964, III/2: 1731 with the bibliographic *lemma*, cf. also IGBulg 1997: 274 et sqq., 5614=1731; Велков 1991: 105–114; Elvers 1994: 241–266; and the latest Bulgarian publications, e.g. Манов 1998: 8–15; Тачева 2000: 28–35; Рабаджиев 2002: 18–26).

Almost parallel with the publication of the first volumes from the *Seuthopolis* series, the excavations started at a newly localized centre of Classical and Early Hellenistic period situated in the very heart of Thrace. Only two years after the beginning of systematic excavations two inscriptions have already been found. One of these became the next sensation for the Classical scholars in Thrace: the large Vetren inscription became well known through many articles and books as the Pistiros inscription. During the excavation of the site inscriptions on stone and Greek *graffiti* written on pottery (both completely preserved vessels and fragments), were found as well, besides various artefacts with letters on them. Some examples were discovered on vessels from the *necropolis* at Akandzhievo (fig. 1a and 1b). The latter is located at the site called Ilovitsata, 3 km distant from the site identified as Pistiros (fig. 2). Both sites can be seen from each other. The larger part of the *tumuli* is synchronous to Pistiros, i.e. they could be dated 5th–3rd century BC. As it was pointed out by the excavators of the two sites, obviously the necropolis of Akandzhievo was in some way connected to Pistiros.[1] It is very reasonably to stress that the presence of stone inscriptions of such an early date (4th–3rd century BC) in inland Thrace, as well as the presence there of Greek *graffiti* from the same period could serve as a proof that at there was a pre-Roman centre of the economic contacts between Greeks and Thracians. Similar to Pistiros is the situation in the Chirpan region (Лозанов 2002: 197–205), from which Greek inscriptions dating from pre-Roman period are also known (IGBulg., III/2: 1635, 1639). During the archaeological research carried out in the last years a few Greek *graffiti* were excavated there.

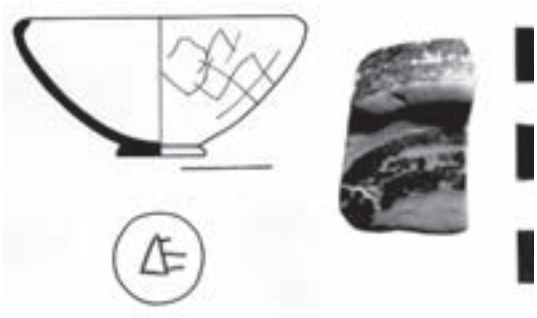

a) on local b) imported pottery

Fig. 1. Akandzievo. Graffiti

Fig. 2. Pistiros, Akandzievo and other sites

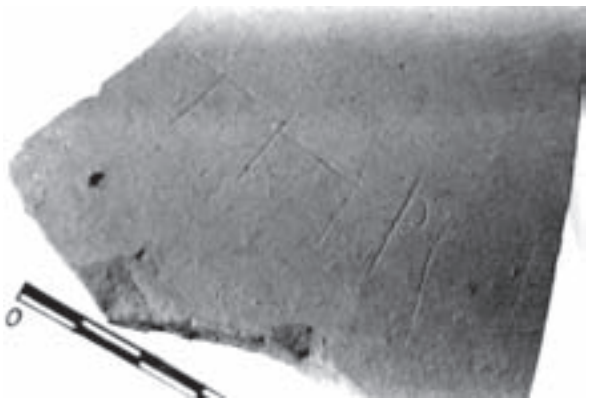

Fig. 3. Sboryanovo. Graffito with a Thracian personal name (Teres)

We could discover analogous situation at Kabyle (from that site came about 20 *graffiti* and a few inscriptions on stone, discovered during the excavations of Hellenistic layers) and of the fortified centre near the present-day Sboryanovo where a Greek votive inscription (Чичикова 1990: 82–92) and about 20 Greek *graffiti* were unearthed. There have been found about 20 graffiti on Greek on pottery fragments, predominantly on amphora walls on which it appear either Thracian first names, e.g. Teres (fig. 3) and Skakas (fig. 4) etc., or metric symbols (after the acrophonic system) and a dedicatory inscription found in 1987 near the southern gate of the Getic city at Sboryanovo: 'Menecharmos son of Poseidonios to Phosphoros' (Чичикова 1990: 82–92). The Greek name of the dedicator is rare and is not attested among the Greek inscriptions from Bulgaria known until now; in LGPN it is attested with only 4 examples – from Eretria on the island of Euboia (vol. 1, p. 308: Eretria, IV/III BC *IG* $_{XII\ (9)\ 248}$ B$_{,\ 12}$), from Athens ? (vol. II, p. 308, c. 236/5 BC), from Epiros (vol. III A, p. 297: Bouthrotos (Prasaiboi): a. 163 BC (SEG XXXVIII 495); Molossoi: III/II BC). The dedicator could be a merchant either from this Greek city or from another Greek colony along the coast of Pontos Euxinos, e.g. Odessos). The graffiti and the inscription from the Thracian city at Sboryanovo are dated ca. 330–240 BC, when the settlement was destroyed by an earthquake (for the site see Stoyanov 2002: 207–222). During the excavations carried out on Classical and Hellenistic sites around Debelt, about a hundred Greek *graffiti* have been discovered as well.[2]) A considerable part of *graffiti* were inscribed on amphorae fragments, but some of them on imported or local pottery, too. Very interesting is a fragment on which the local name *Dovelt* can be read (Балабанов 1999: 62–76; Balabanov 2000: 87–100). Greek *graffiti* from the period in question have also been found in the settlement near the present-day Simeonovgrad (Аладжов, Димов 1993: 26–41; Петров, Калоянов 1998: 199–200 and unpublished graffiti from the excavations carried out by G. Nekhrizov). The most interesting among them gives us a proper name – Astycrat(es?) (fig. 5) (see LGPN I, p. 92 (Astykrate), 92–93 (Astykrates); LGPN III

Fig. 4. Sboryanovo. Graffito with an unattested Thracian personal name (Skakas)

Fig. 5. Simeonovgrad. Graffito with a Greek personal name Astykrat(es)

A, p. 81 (Astykrates). We also have information on individual *graffiti* discovered during the excavations of Hellenistic Philippopolis (cf. also the funerary inscription of Antiphanes, son of Herandros, dated to the late 5th–early 4th c. BC from the village of Parvenec (Герасимова и др. 1993: 63–78; Domaradzka 1993: 50–55) (fig. 6). These rare epichoric names, and particularly Herandros, suggest the presence of a citizen of Eretria on the island of Euboea. The latter name is documented only once on Eretria, in an epitaph dating from early 4th century BC (IG XII, fasc. IX, No. 371). Our information is further supplied with *graffiti* from Nova Zagora and Yambol regions[3] (fig. 7), from the fortress near the modern town of Pernik, the fortified centre next to Sboryanovo,[4] from Apollonia, Messambria, Odessos, Malkoto kale, etc. The material gathered until now amounts up to 450 examples. We have to express our belief that, despite the separate publications of the *graffiti* included in excavation reports, as were the cases of Seuthopolis (Чичикова 1984: 18–114; Čičikova 1987, 130–133), Pistiros (Domaradzka 1996: 89–95; eadem 2002: 209–228) and Sboryanovo (forthcoming publication of the author), it will be important to publish a Corpus of Classical and Hellenistic Greek graffiti discovered in Thrace. The existing database to which out of doubt even more *graffiti* will be added represents a serious base for such a publication. We can remember here the excellent volume XXI "*Graffiti* and *dipinti*" of the series *The Athenian Agora* by M. Lang, which includes about 500 pre-Roman *graffiti*. This book might serve as a good example to be followed in the publishing *Corpora* of *graffiti* from other sites and countries. The same main principles should be followed that are valid for the epigraphic *Corpora* with Greek inscriptions, territorial, chronological, etc. The classification of *graffiti* from the same site in groups according to their content should be followed. However, the material on which they are engraved should be taken in consideration as well, i.e. the specific class and shape of pottery and its dating. Parallels should be drawn especially if imported pottery is considered and the archaeological context of a given *graffito* is known. In cases when pre-Roman inscriptions on stone originate from the site in question it is out of doubt that they should be taken into account while examining the *graffiti*. Such a book could enable the observations and the analysis of proper names met in the *graffiti* together with the data for the cults (most often the *graffiti* discovered are dedications to deities), the dialectical peculiarities (for example in the Pistiros' *graffiti* and stone inscriptions the use of Ionian forms is striking; upon that feature attention was drawn in the *editio princeps* of the Pistiros' inscription, cf. also the remarks that M. Slavova made in her recent work.[5]

Fig. 6. Parvenec, Plovdiv region. A funerary inscription of Antiphanes, son of Herandros (late 5th – early 4th c. BC)

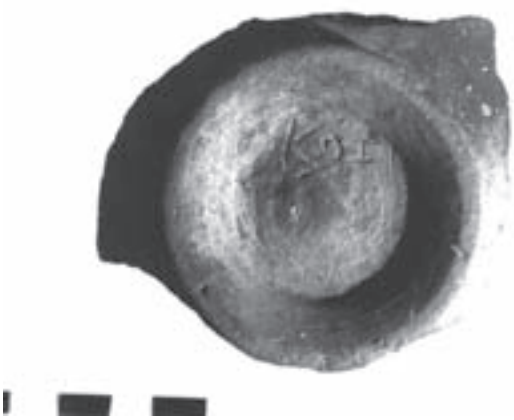

Fig. 7. Lesovo, Jambol region. Greek graffito

As the largest amount of graffiti have been discovered in the excavations of Pistiros (1988–2004) I would start with them. After the beginning of the excavations (1988) at the ancient site next to the village of Vetren, identified two years later, due to the large inscription, as Pistiros, the

number of the discovered *graffiti* grew bigger and bigger. At present they are about 250; the largest part dating from the first half of the 4th century BC, while some of them originate from late 5th–early 4th century BC. The important fact is that a good number of them are discovered during routine archaeological excavations and comes from clear archaeological contexts. Not lesser importance should be given to the fact that from the very site and its neighbouring area four (or five?) inscriptions on stone have been discovered, which could be dated in the 4th century BC as well. Graffiti from Pistiros could be divided into following groups:

1. *Graffiti* on fine Greek imported pottery (Attic or made in workshops of the Aegean poleis – Thasos, Maroneia, Abdera) – 38%.

2. *Graffiti* on pottery used in the household (approximately 28%), of reddish-orange (12%) or grey (16%) colour.

3. *Graffiti* on *amphorae* – about 10%.

4. *Graffiti* on *pithoi* – about 17%.

5. *Graffiti* on roof-tiles (4%)

6. *Graffiti* on clay, bone, stone, or metal objects – about 3%.

Most of the *graffiti* from the first group are placed on bottoms of vessels, some are displayed on their walls or mouths. The *graffiti* of the second group are situated usually on walls, sometimes on handles. The *graffiti* on *amphorae* are situated on walls or handles. In one case there is a red-coloured *dipinto* on the neck, below the mouth. The *graffiti* on *pithoi* are more often found on the mouths, and sometimes on the walls.

Another classification of the *graffiti* could be proposed according to their contents. Thus, they might be divided into following five groups:

1. Names of the owners – 32%.

2. Dedications to deities – 48%, i.e. almost half of the total number.

3. Names inscribed on fragments (sherds) – 2%.

4. Numerical notations – 11%.

5. Figures, drawings, signs – 7%.

Most examples should be attributed to the first group. They are usually situated on bottoms of fine imported Greek pottery and on household pottery with reddish-orange or grey colour. Only rarely they can be observed on walls, but sometimes they are applied on handles as well. The second group represents all examples that can be interpreted as dedications to deities. The examples of this group are *graffiti* consisting of one to four letters, e.g. abbreviations or ligatures. Here we have to clarify that at present stage of research it is very difficult to distinguish certainly whether the case is a dedication or an abbreviated theophoric name of the owner. The reason is that we possess only limited examples of entire names, while in a huge amount there are abbre-

Fig. 8. Pistiros and Aegean poleis: roads across the Rhodopes

viations or ligatures consisting of several letters. As an indirect argument that guides us in the recognition of *graffiti* that belong to the group of dedications to deities, it can be mentioned the fact that the prevailing number of these *graffiti* and the most interesting examples from Pistiros were found in two squares (B'2 and B'7) related to cult practices. From these two squares came certain kinds of artefacts in largest concentration, which allowed the researcher to interpret them as place for deposits of remains from sacrifices (Domaradzki 2000: 29–38) (fig. 8). From the same area originate 17% of all *graffiti* unearthed till the present day. In other squares the largest concentration of *graffiti* can be observed in: B22 (about 10%), B17 (6%), B12 (4%), B7 (6%), B6 (4%). In squares B'2, B'7, B17, B22; A6, A7, A8, A13, A15 clay altars were found and/or fragments of them, which can be dated in the second (early 4th–3rd century BC) and in the third (late 3rd–2nd century BC) phases of existence of the settlement. Since the area west of building No1 (especially square A6) was used for sacrifices during phases II and III, the area to the south of the bastion was the place for depositing remains from these sacrifices (Domaradzki 2000). At the present stage of research it is difficult to distinguish the deities to whom these offerings were made. Future archaeological excavations should shed light on this phenomenon: the discovery of a temple or a sanctuary would help us to point out, with greater deal of certainty, the deities to whom the *graffiti* were dedicated together with the remains of the sacrifices of Pistiros' inhabitants.

When we juxtapose the data from the above mentioned grave inscription discovered in the end of the 19th century and published by Vaclav Dobruský ('Dionysius, son of Diotrephes, from Apollonia'), on the one hand, with the information from the large Vetren inscription (line 3) as well as from the *graffiti* discovered at Pistiros, and with other objects that could be connected to the Dionysus' cult, on the other hand, we might assume that his cult was highly esteemed in this *emporion*, even that it was probably the most important of all official cults. This deity is a guarantee for the inviolability of the oath mentioned in the beginning of the Vetren inscription. We could discover the name of the same god in the compound theophoric names. Probably this very cult was the junction for the ethnically non homogeneous population in Pistiros; it has enabled the presence and the activities of Greek merchants and dealers with resources and materials so deep in the heart of Thrace, on a non-Greek territory, and especially their transfer on the inland roads (through the slopes of the Rhodopes!) mentioned in the Vetren inscription (Domaradzki, Popov 2000: 131–140) (fig. 7).

The knowledge achieved during the last quarter of a century, due to the systematic research of the Thracian cult areas, allows to distinguish the bases for their characterization and to outline elements present only in the sanctuaries in the north western part of the Rhodopes from those in the westernmost part of the Upper Thracian plain. Pottery richly decorated with various motifs (incised, stamped, pricked, or containing relief strips) is known as "Thracian cult pottery", and its appearance in 7th–6th century BC coincides with the process of consolidation of the Thracian society. The experience accomplished during these almost full three decades of research in Bulgaria, gave ground to the late M. Domaradzki to suppose where the famous oracle of Dionysus should be looked for. 'It is well known that it [the oracle] was located in the same part of Thrace, according to my opinion [i.e. of M. Domaradzki] in the northwest Rhodopes."

The discovery of such pottery in Pistiros, together with other outstanding finds related to Dionysus' cult (two *oenochoai* and fragments of two other decorated with stamps representing scene of abduction of Maenad by a Silen, and a Satyr's mask; all found in the supposed cult area

located south of the bastion), compared to the data from the large inscription and to the fact of presence in Pistiros and its vicinities of silver and bronze imitations of Thasian staters with the same scene are proofs of close relations between the population of Pistiros and the tribe of the *Bessi* that hosted the oracle of Dionysus.

Dionysus was one of the most popular deities in Thasos and Maroneia from where, according to the Vetren inscription, the largest part of the Greek dwellers in Pistiros originated. The similarity in cults and in practices, as well as the mutual benefit from Pistiros as an important centre for trade and other economic contacts between Greece (mostly Athens and North-Aegean cities) and Thrace under the domination of the Odrysian kings – these were apparently the reasons for the chance provided to Pistiros to flourish and prosper, especially during the time of Kotys the Great.

We might suppose that other cults were venerated and other deities worshipped in Pistiros as well: Hera's (cf. dedication to that goddess from Seuthopolis) or Heracles's, the hero who protected the trade and the merchants, very popular on the island of Thasos, or perhaps even to both of these deities. Several *graffiti* from the above mentioned places that could be assigned to the second phase of the *emporion* may be interpreted as dedications to the goddess Demeter. In the same sector of the layer, dating from the third and last phase of the existence of Pistiros, when the latter turned into a metallurgic centre, were unearthed *graffiti* that could be connected to the cult of Kabeiroi and Dactyls. These deities are connected to the discovery of processing metals. Dedication to the goddess Kora (Domaradzka 2002: 222, fig. 9.4: 41, pl. 48: 41) was discovered in the western part of the emporion, *extra muros*, in the sector explored by the Czech team (locality called Adzhiyska vodenitsa II) (Bouzek, Musil 2002: 37–110; Bouzek 2003: 5–70; Bouzek, Musil 2003: 71–77). Only few fragments of *terracottas* have been discovered until now at Pistiros, however one was interpreted as Demeter or Kora-Persephone (Dufková 2002: 229–231, fig. 10.1:5, pl. 51:1). We have to outline the fact that the dedication to Kora is the one and only in Dorian form. Not only in the inscriptions, but also in all the rest examples of *graffiti* discovered until now, the forms typical for the Ionian dialect prevail. Is it not possible for us to see in this fact the presence of representatives of Greek cities not incorporated in *syngeneia Ionia* in this sector located outside the city walls?

The *graffiti* representing dedications to deities are discovered mostly on the bottoms of *skyphoi*, k*antharoi*, cups, little bowls and salt-cellars, in other words – on vessels for wine or for symbolic offerings of corn or fruits. We could meet them more rarely on walls, then on mouths, and the rarest place is on handles or on walls between the two roots of a handle.

The third group is represented by two or three examples only. We could include here, but with a good amount of reservations, some fragments of vessels.

The fourth group comprises more than 23% from all the *graffiti* discovered in Pistiros. Here can be mentioned numerical notations put by craftsmen that produced these vessels, by merchants, or by owners of the vessels. We could discover them both on imported and on common pottery, on *amphorae* and on *pithoi*. They could mark either the volume of the vessel, or its weight (without the goods stored inside or with them), even price, the kind of the goods, or number of vessels in a batch. This group of *graffiti* is object of our present research and the conclusions should be part of a forthcoming publication. The *graffiti* belonging to this group are represented as acrophonic numerals, after so called acrophonic or Attic metrical system, which was in use in Attica and elsewhere throughout the Classical and Hellenistic periods. The most frequently used signs are applied in different com-

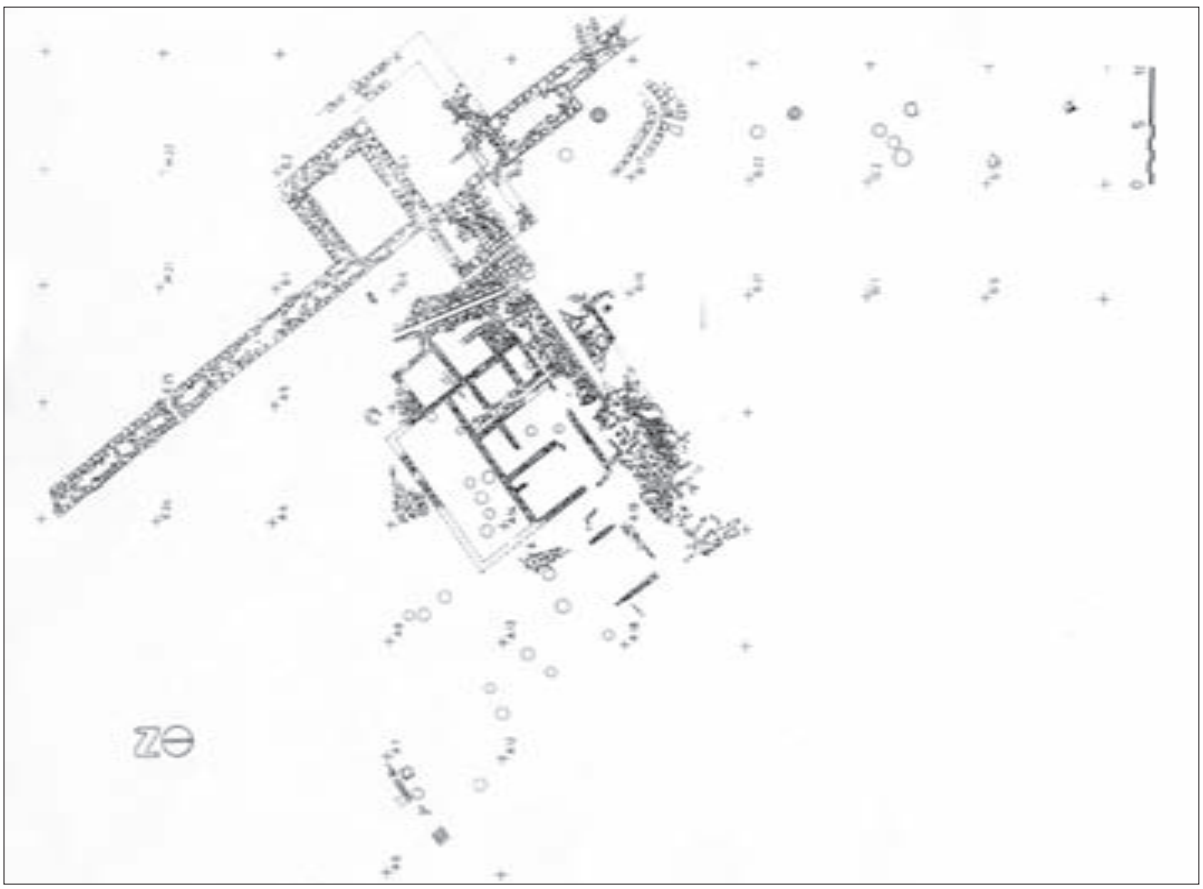

Fig. 9. Pistiros. Plan of the excavations 1988-2003

binations, for instance ΔΠΙΙΙ=17 (Domaradzka 2002: 211, fig. 9.1:5, pl. 44:5), ΠΙΙΙ=7 (eadem: 211, fig. 9.1 :9, pl. 44:8), ΔΔ =20 (eadem: 211, fig. 9.1:3, Pl. 44.3) etc. Almost the half of examples of this group are located on the mouths of *pithoi*; a quarter of them – on *amphorae* walls or handles; 20% are on imported pottery, while 10% of them are on household pottery. If we have to summarize, three quarters of them are on vessels used as containers for storage of goods.

To the last group belong the *graffiti* representing drawings or symbols (Domaradzka 1996: Fig. 6.3). The most interesting among these are the few examples of double axe – *labrys* (eadem: fig. 6.3: 4) (symbol connected by the scholars with the Odrysian dynasty and well known from coins and metal vessels), the drawing of a boat (eadem: fig. 6.3: 5), or randomly scrabbled lines and unreadable signs that could find parallels in similar examples from the Thracian Chersonese and its c*hora*, from Seuthopolis etc. and which were interpreted as magical.

As we have already mentioned, the Ionian alphabet is used in the *graffiti* and the stone monuments from Pistiros and its vicinities. The former replaced the local alphabets and was accepted in Athens and gradually in the whole Greek world, after having been proposed by Archinos, Thrasyboulos' friend and accepted officially in Athens during the year of archon Eukleides (403/2 BC). The epigraphic monuments from Pistiros present us a good command of Greek language; Ionian peculiarities could be observed here – in the formally official language of the Vetren inscription and in the remaining inscriptions and *graffiti* as well. All of them are characterized by a very careful execution, the letters are written meticulously

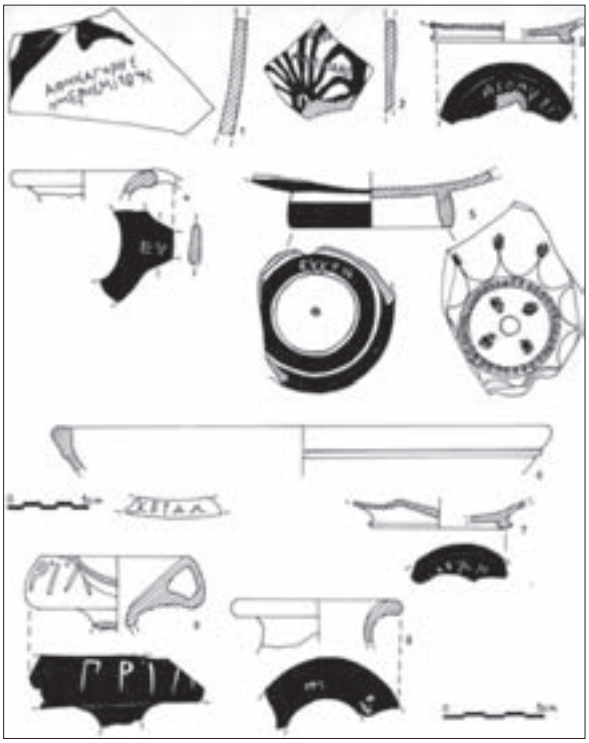

Fig. 10. Pistiros. Graffiti with Greek names

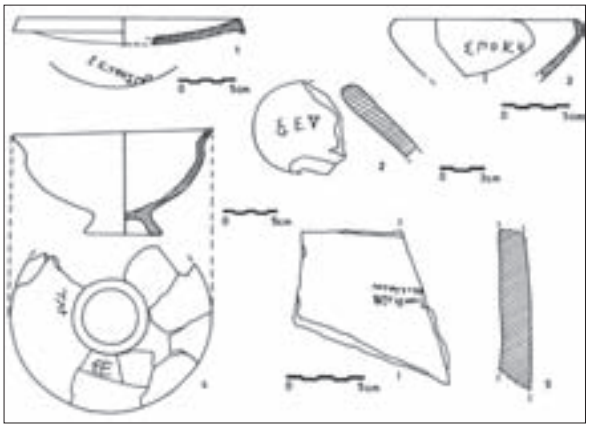

Fig. 11. Pistiros. Graffiti with Thracian names

and with proper, regular shapes. This could be seen not only on the *graffiti* on fragments from imported vessels (Attic or produced in the workshops of the Northern Aegean cities – e.g. Thasos and its *peiraia*, Abdera, Maroneia), but on reddish-orange or grey household pottery, on *amphorae*, on *pithoi*, or on various artefacts.

Due to the evidence from these objects we can propose some preliminary remarks on the prosopography and onomastics in Pistiros. At this stage of research we possess 22 proper names that could be divided into two groups – sixteen are of Greek origin (Bechtel 1917; Pape, Benseler 1911; LGPN; IGBulg) (fig. 9), while the other six are of Thracian origin (Detschew 1976: 434–437) (fig. 10). The first group in alphabetic order is as follows:

1. Antipatros
2. Athenagores (fig. 10:1) (LGPN I, sv. (1–3) Chios, or (4) Samos, the name is particularly well represented in 5th to 4th c. BC Thasos (5–11); see Pouilloux 1954: 282 ff., esp. Catalogue 1, *theoroi* of the Classical period, (col. iv, 38, 48).
3. Delios (fig. 10: 2) (Pape, Benseler: 1911: 286)
4. Phillipides (fig. 10: 2) (*ibidem*, 162)
5. Ekataios
6. Eroxeinos
7. Eukte from Euktes or Euktemon (masculine names) or Eukt(e) (feminine) (fig. 11: 4; fig. 10: 5)
8. Eor– from Eortios (m.) or Eorte (f.) (Domaradzka 1996: 91, fig. 6.1: 6, Pl. XXVIII: 6.2.1)
9. Dionysios (fig. 10: 3)
10. Dionysios Diotrepheos Apolloniates
11. Diotrephes, father of Dionysios
12. Kerdon (fig. 10: 6)
13. Maron (fig. 10: 7) (IGBulg. III/2: 1812, 1821, but dated to the Roman era; see Манов 1993: 40–49 for the graffito from the Classical period from Nessebar).
14. Mheidies (Domaradzka 2002 : 223, fig. 9.5: 48)
15. Metrophon (Domaradzka 1996 : Pl. XXVIII: 6.1; eadem 1999: 347–358).
16. Pril(los?) (fig. 10: 8, 9)
17. Someone son of Metrophon

The second group comprises the names:

1. Ebryzelmis (fig. 11: 5)
2. Kotys
3. Seuthes (fig. 11: 1, 5)
4. Seuthes MH – (fig. 11: 2)

5. Spokes (eadem 1999: fig. 11: 3)
6. Teres (fig. 11: 5)
7. Tar(sas) or Tar(as) (fig. 11: 4)

The analysis of the data provided by the *graffiti* from Pistiros placed in connection with other epigraphic and archaeological evidence from this site shows a good example how invaluable information could be extracted from these materials. The collecting of *graffiti* from various archaeological centres in Thrace, dated from the pre-Roman epoch, and their comparison with the relatively less, but tending to enlarge in number monuments on stone from the same period, could enable us to understand better the development of Greek script and language during the Classical and Early Hellenistic times, the religious beliefs, thoughts and other unknown elements of everyday life of the common people in Thrace.

NOTES

[1] I would like to acknowledge here the opportunity I was given by Ms. N. Gizdova to get acquainted to the pottery and the *graffiti* from the *necropolis*; the article regarding the results of the research of this necropolis is forthcoming in volume 38 of the Bulletin of the Archaeological Institute; cf. her paper in: *The culture of Thracians and their neighbours. In memory of Mieczyslaw Domaradzki.* BAR International series vol., Archaeopress. Oxford (in print).

[2] I appreciate the opportunity to study and publish the Greek graffiti from the excavations of Debelt given to me by the excavator Mr. P. Balabanov and by Ms. Tsonja Drazheva, Director of the Museum of Burgas

[3] I would like to acknowledge the help of my colleagues archaeologists M. Martinova from Plovdiv, V. Ignatov from Nova Zagora, Prof. L. Getov and the whole team that carries out the research in the Hellenistic Kabyle, as well as S. Bakurdzhiev from Yambol Historical Museum who provided me with information on the non-published *graffii* from all the above mentioned regions. A graffito reading KOZI inscribed on the bottom of a grey local wheel turned vessel (fig. 7) found good parallel in a newly discovered graffito inscribed on the wall of a tomb near Alexandrovo (late 4th c. BC) presenting Thracian personal name Kozimases (Китов 2004: 149–175; Gerassimova 2004: 177–178). I am also grateful to all members of the Pistiros excavations for their support.

[4] I would like to acknowledge the opportunity T. Stoyanov gave me to study and prepare for publication the *graffiti* from that site.

[5] The importance of implementing a project entitled **Classical Greek Graffiti from Thrace** was strongly recommended during my Visiting Fellowship of the British Academy that I was given in May 2002. Thus, I had the opportunity to consult and discuss this issue with Dr. Alan W. Johnston. I managed to study the literature on the problem in the excellent libraries in London and Oxford. This fact – together with the opportunities to work in the French School library in Athens (1999, 2001, 2002) and to visit the North Aegean Greek centres of Thasos, Maroneia, Abdera, and Zone in the frames of cultural exchange with the Kavala ephorate according to the Raphael project in 1999, where I got acquainted with *graffiti* from these sites – was of great importance to me and it helped the progress of my research work in that field. And last, but not least, I would like to thank the opportunity to work in Blegen library in Athens (15.01–15.04.2005) as a Mellon Fellow as well as to plan visits and work with the abovementioned materials discovered in the Athenian Agora, Kerameikos and the Aegean sites. I would like to express my thankfulness to all abovementioned colleagues and institutions.

BIBLIOGRAPHY

Balabanov, P. 2000. Mécanismes du commerce à l'époque hellénistique dans environs de Messambrie et d'Apollonie Pontique. – In: *Domaradzka, L., J. Bouzek, J. Rostropowicz* (eds.) 2000, 87–100.

Bechtel, F. 1917. Die historischen Personennamen der Griechischen bis zur Kaiserzeit. Halle.

Bouzek, J. 2003. A Survey of Unglaized and Plain Pottery from Adzijska Vodenica II, Oikos B. – Studia Hercynia VII, 5–70.

Bouzek, J., J. Musil 2002. Adzijska Vodenica II, 1994–1998: Excavations. Report by the Czech Mission,

with pls. 9–32 and colour pls. A-H. – In: *Bouzek, J., L. Domaradzka, Z. Archibald* (eds.) 2002, 37–110.

Bouzek, J., J. Musil 2003. A Survey of Diagnostic Examples of Attic Black-Glazed and Red-Figured Fragments from Adzijska Vodenica II, Oikos A and B. – Studia Hercynia VII, 71–77.

Bouzek, J., L. Domaradzka 2000. More than 300 Talents for Kersobleptes (with reference to Demosthenes, Against Aristocrates 110). – In: Proceedings of the 8th International Congress of Thracology. S., 391–398.

Bouzek, J., L. Domaradzka, Z. Archibald (eds.) 2002. Pistiros II. Prague.

Bouzek, J., M. Domaradzki, Z. Archibald (eds.) 1996. Pistiros I. Prague.

Čičikova, M. 1987. Graffiti sur céramique de Seuthopolis. – In: Proceedings of the 8th International Congress of Greek and Latin Epigraphy. Athens. Vol. 2, 130–133.

Detschew, D. 1976. Die thrakischen Sprachreste. Wien (2-te Aufl.).

Domaradzka, L. 1993. Inscriptions découverts dans le Haut de Maritza (ancien Hébros). – In: Archeologia (Warszawa) XLIV, 50–55.

Domaradzka, L. 1996. Graffiti from Pistiros. – In: *Bouzek, J., M. Domaradzki, Z, Archibald*. (eds.) 1996, 89–95.

Domaradzka, L. 1999. Monuments épigraphiques de Pistiros. – BCH 123, 347–358.

Domaradzka, L. 2002. Catalogue of *Graffiti* Discovered during the Excavations at Pistiros-Vetren, 1988–1998. Part one: graffiti on imported fine pottery, with pls. 38–43. – In: *Bouzek, J., L. Domaradzka, Z. Archibald* (eds.) 2002, 209–228.

Domaradzka, L. 2002 a. Pistiros and its Contribution to Classical Greek Epigraphy. – В: *Гичева, Р., К. Рабаджиев* (ред.) 2002, 294–302.

Domaradzka, L., J. Bouzek, J. Rostropowicz (eds.) 2000. Pistiros et Thasos. Structures économiques dans la péninsule balkanique aux VIIe–Ire siècles av. J.-C. Opole.

Domaradzka, L., M. Domaradzki 1999. Population Structure of Pistiros (5th – 4th c. BC). – In: Ancient Macedonia. Sixth International Symposium. Thessaloniki, vol. 1, 387–389.

Domaradzki, M. 1993. Pistiros – centre commercial et politique dans la vallée de Maritza (Thrace). – Archeologia (Warszawa) 44, 35–57.

Domaradzki, M. 2000. Problèmes des *emporia* en Thrace. – In: *Domaradzka, L., J. Bouzek, J. Rostropowicz* (eds.) 2000, 29–38.

Domaradzki, M., H. Popov 2001. Straβen und Wege in Thrakien während der späten Eisenzeit (6.–1. Jh. v. Chr.). – In : *Wendel, M*. (Hrsg.). 2001, 131–141.

Dufková, M. 2002. Terracottas from Pistiros, with pl. 51. – In: *Bouzek, J., L. Domaradzka, Z. Archibald*. (eds.) 2002, 229–232.

Elvers, K.-L. 1994. Der "Eid der Berenike und ihrer Söhne": eine Edition von IGBulg. III 2, 1731. – Chiron 24, 241–266.

Gerassimova, V. 2004. Preliminary Study of the Graffito from Alexandrovo Tomb. – ИИМХ 2, 177–178.

Gizdova, N. (in print). Thracian *tumuli* in the Pazardzhik district. – In: The Culture of Thracians and their neighbours. Proceedings of the International Symposium in memory of M. Domaradzki. Oxford, BAR Archaeopress, International Series.

Johnston, A. W. 1979. Trademarks on Greek Vases. Guilford. Surrey.

Lang, M. 1976. Athenian Agora. Vol. XXI. Graffiti and Dipinti. Princeton.

Pape, W., G. Benseler 1911. Wörterbuch der griechischen Eigennamen. Braunschweig.

Paunov, E., *D. Dimitrov* 2000. New data on the use of war sling in Thrace. – Archaeologia Bulgarica No 3, 44–57.

Pouilloux, J. 1954. Recherches sur l`histoire et les cultes de Thasos I. – Études thasiennes 3.

Slavova, M., 2004. Phonology of the Greek Inscriptions in Bulgaria. Steiner Verlag. Stuttgart, 16–17; 37–38; 68.

Stoyanov, T. 2002. The Getic Capital at Sboryanovo (North-Eastern Bulgaria). – In: *Tsetskhladze, G. R., J. G. de Boer* (eds.) 2002, 207–222.

Taneva, V. 2002. Coins of Macedonian Rulers Found in Pistiros. – In: *Bouzek, J., L. Domaradzka, Z. Archibald* (eds.) 2002, 255–268.

Tsetskhladze, G. R., J. G. de Boer (eds.) 2002. Black Sea Region in Greek, Roman and Byzantine Periods. Talanta XXXII–XXXIII, (2000–2001) (London/Amsterdam).

Velkov V., L. Domaradzka 1994. Kotys I (383/2–359) et l'emporion de Pistiros en Thrace. – BCH 118, 1–15.

Wendel, M. (Hrsg.). 2001. Karasura I. Untersuchungen zur Geschichte und Kultur des alten Thrakien (15 Jahre Ausgrabungen in Karasura. Internationales Symposium, Čirpan/ Bulgarien 1996). Weissbach. Beier & Beran.

Аладжов, Д., Н. Димов 1993.Симеоновград от древността до 1885 год. Симеоновград.

Балабанов, П. 1999. Тракийски ритуални ями край с. Дебелт, Бургаска област. – Археология № 3–4, 62–76.

Велков, В. 1991. Надписи от Кабиле. – В: Кабиле. Т. 2, С., 105–114.

Герасимова, В., М. Русева, К. Кисьов 1993. Непубликувани паметници от землищата на селата Брестовица и Първенец, Пловдивска област. – ИМЮБ XVIII, 63–78.

Гичева, Р., К., Рабаджиев (ред.) 2002. Πιθύη. Изследвания в чест на проф. Ив. Маразов. София. Изд. къща "Анубис".

Гочева, З. (ред.) 1999. Studia in memoriam Prof. Georgii Mihailov (=ThA 10), S.

Добруски, В. 1895. Материали по археологията на България. – СбНУ 12, 318–338.

Домарадски, М. 1996. Пистирос. Трако-гръцки търговски отношения. Септември.

Домарадски, М. 2003. Гърците в Тракия. – ГСУ. ИФ (=Studia archaeologica. Suppl. I, Studia in memoriam Dr P. Gorbanov). S., 105–114.

Китов, Г. 2004. Александровската гробница. – ИИМХ 2, 149–175.

Лозанов, И. 2002. Графити от Халкабунар. – ГАИМ II, 197–205.

Манов, М. 1993. Още веднъж за един графит от Несебър. – НСфр № 1–4, 40–49.

Манов, М. 1998. Големият надпис от Севтополис. – Археология № 1–2, 8–15.

Петров, И., С. Калоянов 1999. Гръцки графити от района на Симеоновград (V–IV в. пр. Хр.). – В: *Гочева, З.* (ред.) 1999, 199–200.

Рабаджиев, К. 2002. Елински мистерии в Тракия. Опит за археологически прочит. С.

Славова, М. 2002. Старогръцките надписи върху предмети, намерени в България (състояние на проучванията и перспективи). – В: *Гичева, Р., К., Рабаджиев* (ред.) 2002, 289–293.

Славова, М. (под печат). За йонийския диалект в България. – В: Studia in honorem Prof. Zl. Gocheva. Велико Търново.

Тачева, М. 1988. Тракийските владетели и гръцките полиси по северното Егейско крайбрежие. – Нумизматика, XXII, № 1, 1–19.

Тачева, М. 2000. Севт III, Севтополис и Кабиле (341–252 г. пр.Хр.) според епиграфските и нумизматичните данни. С.

Тонкова, М. 2002. Новооткрит тракийски център от ранноелинистическата епоха при извора Халкабунар в землището на с. Горно Белево (проучвания през 2000 и 2001 г.). – ГАИМ II, 148–196.

Чичикова, М. 1984. Антична керамика. – В: Севтополис. Т. 1. С., 18–114.

Чичикова, М. 1990. Новооткрит епиграфски паметник за култа на Фосфорос в Североизточна Тракия. – ТАВ IV, 82–92.

STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS
Supplementum IV (2005)
Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov

НЕИЗВЕСТЕН АУРЕУС НА ДИОКЛЕТИАН

ДИМИТЪР ДРАГАНОВ

В частна колекция[1] се съхранява следният изключително интересен ауреус на император Диоклетиан.

Лице: IMP C DIOCLETIANVS PF AVG
Бюст на Диоклетиан с лавров венец и ризница, надясно.
Опако: MARTI PROPVGNATORI
Марс с шлем, държащ копие в дясната си ръка и щит в лявата, надясно
AU; 22 мм; 6.78 г; местонамиране: неизвестно къде в България.

Ауреуси от типа MARTI PROPVGNATORI (Марс защитник) с името на Диоклетиан (284–305) са сечени единствено в монетарницата на Сисция (дн. Сисак, Хърватска)[2]. Върху лицето им обаче е представен бюст на Диоклетиан наляво, в императорска мантия, държащ скиптър, завършващ горе с орел[3]. Следователно нашият ауреус е от нов, неизвестен до този момент тип. С други думи, комбинацията от бюст на Диоклетиан, надясно (за лицето), и MARTI PROPVGNATORI (за опакото) беше досега неизвестна и непубликувана.

Най-вероятно и този ауреус е продукция на монетарницата в Сисция. Освен това интерес представлява и необичайно високото тегло на ауреуса – 6.78 г при нормално тегло от ок. 5.46 г (= 1/60 от римската либра с тегло 327 г). Излиза, че новопредставеният ауреус е с тегло над 1/50 (ок. 6.55 г) от либрата, което го прави изключително рядък и по този показател. Всъщност оказа се, че той е най-тежкият известен досега ауреус на Диоклетиан изобщо[4]. Причините и мотивите за емитирането на тези по-тежки редки ауреуси са засега необяснени. Предполага се все пак, че някои от тях са сечени преди големите финансови реформи на Диоклетиан[5], т. е. преди 293/4 г.[6]

БЕЛЕЖКИ

[1] Ауреусът се съхранява в нумизматичната колекция на братя Бобокови, гр. Русе.

[2] RIC V, part 2, p. 245, 250.

[3] Познати са само 3 екземпляра от този тип, съхраняващи се съответно в Оксфорд, Виена и Будапеща. Вж.: *Lukanc, I.* 1991. Diocletianus. Der römische Kaizer aus Dalmatien. Wetteren, S. 148, 8; S. 170, 47; S. 205, 1; *Calicó, X.* 2003. The Roman Aurei. Barcelona, 4546.

[4] От 501 известни и каталогизирани ауреуса на Диоклетиан, най-тежкият е екземпляр от Виена с тегло 6.62 г. Вж.: *Lukanc, I.* Цит. съч., с. 165, 6.

[5] RIC, V, part 2, p. 207–208.

6 *Vagi, D. L.* 1999. Coinage and history of the Roman Empire. T. 1. Sidney, Ohio, p. 421. За реформите на Диоклетиан, свързани с монетосеченето, съществува огромно количество литература. Вж. последно с лит.: *Ermatinger, J. W.* 1996. The economic reforms of Diocletian. Pharos: Studien zur griechisch-römischen Antike, Band VII, St. Katharinen, 35–65.

AN UNKNOWN AUREUS OF DIOCLETIANUS

DIMITAR DRAGANOV

(summary)

The following unknown aureus of Diocletianus is kept in the Bobokov bros. numismatic collection (Ruse, Bulgaria).

Obv.: IMP C DIOCLETIANVS PF AVG

Laureate and cuirassed bust of Diocletianus, right.

Rev.: MARTI PROPVGNATORI

Mars advancing right, holding spear and shield.

AU; 6.78 g; findspot: Bulgaria.

Aurei of the MARTI PROPVGNATORI type by the name of Diocletianus have been struck at the mint of Siscia. The obverse (laureate bust l., in imperial mantle, holding sceptre), however, differs from the newly presented specimen (laureate and cuirassed bust of Diocletianus, r.). Therefore, the aureus from the Bobokov bros. collection is of a new, unpublished coin type.

Most probably, it appears to be a product of the Siscia mint, too. In addition, it turns out, that it is the heaviest aureus of Diocletianus, known so far.

STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS
Supplementum IV (2005)
Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov

THE ENCRUSTED SPATHA FROM DUROSTORUM

BOJAN DUMANOV

The remarkable grave find had been discovered in 1968 in Silistra, when group of builders did some excavation works at the region near the famous tomb with mural paintings (about 150 m southwards). Parts of four-wheel chariot, silver belt elements (probably of *cingulum* and *balteus*), golden cross bow brooch (*Zwiebelknopffibel*) golden ring, tin plates of gold, and two swords with ornamented scabbards have been discovered in the not well documented complex.[1] The subject of the present article is the larger sword, whose handle and scabbard are decorated with semi-precious stones and gilded plates (Tables I−IV, fig. 1 a–d; V−VI, fig. 2 a–e).[2] The scabbard and the grip are wooden. A spherical silver plate is attached to the metal handle's termination. Its periphery is ornamented with a row of large beads. A fragment of profiled vertically situated plate is kept under the beads, as it had been situated over the whole lower length of the handle's end. Three mounts, made of on-edge soldered plates are fitted on the surface of the pommel with two encased red and orange agates. The mounts' periphery is strengthened and thus decorated with two rows of filigree. Two pairs of hearth-shaped ornaments of filigree are put between them. The silver guard is fitted under the blade. Its form and measure are identical with the ones of the pommel. The periphery is incised with nielloed intended ornament and two ornaments like palmettos with gilded central leaf flank the aperture for the blade.

The scabbard is made of wood. A profiled plate, surrounding its whole diameter is put on its upper end. Four tin plates make a rectangular frame with three oval garnet encrustations (according to the reconstruction of V. Vassilev). Ornamental composition of gilded silver appliqués is arranged under the scabbard's mouth. Two silver rivets, ornamented with radial incised lines are situated in the both ends of the composition. Two triangles touch their tops to the rivets. Their faces are outlined with tin plates, similar to the ones of the frame under the scabbard's mouth. Applications with the same form are put into the triangular frames. Their periphery is with embossed ornamentation of horizontal stretches, but in the base of the triangle the motives are zigzag. Oval mount with large incised garnet, surrounded by two rows of filigree is fitted in the application's center. The contrary situated lower triangle has the same ornamentation. Fragmented square application is situated between. Its entirety is ornamented with plates identical to the ones on the triangle appliqués. Mount with chalcedony is assembled in the square's center. This element is fitted on a solid iron plate, taken up over the rest, as the space above is empty, making a cramp for the sword's suspending. The next application on the scabbard is rectangular. The frame is outlined with the identical silver plates. In the both parts of the periphery are fitted long plates with perpendicularly incised lines. Three mounts with two garnets and an amethyst and two rows of filigree are arranged between the plates. The composition below is similar to the one on the upper

scabbard's part. The differences are in the central ornament of the triangular elements, which is not an incrustation, but a massive rivet with tiny incised ring of gilded silver wire. The scabbard's end is a silver discus. It is composed of two halves, as the one is smooth, and the face is ornamented with several concentric bands. Oval garnet is incased in the middle. Nine bands of circles in relief, whose surface is ornamented with oblique or vertically incised stretches, follow the central incrustation.

The armament elements often were subject of art working. Most frequently these were the swords and knives or daggers, especially their handles and scabbards. By means of interlacing of iron and steel bands, alternating the colours of metal, the armament masters decorated the blades.[3] The ceremonial sword from the catacombs of "Gospitaljnaja" in Kerch is the only known example of rich decoration, depicted on the blade.[4] The same applies to the knives, independent of their form and designation. The artefacts with barbarian origin got one more element – the magical pearl, which is typical for the Age of the Huns.

The long two edged sword, whose name according to Vegetius' definition is *spatha*, was the main sword type that had been used by the Roman army during the late 2nd–3rd cc. The annular guard of the earlier short sword is changed with wider and flat one. The grip usually was made of wood or bone with oval or flat pommel. The scabbard was made of wood, reinforced with different metal elements – end and side plates. Sometimes it was covered with leather.[5]

Most frequently the scabbard was object of ornamentation with elements of gold, silver, bronze and mounts with precious stones. Procopius and other later Greek authors used various definitions – *θήκη, θηκάριον, κουλεός*, and the Latin writers as Vegetius, Ammianus Marcelinus, Isidorus, etc. – *vagina*. According to Ioannis Lydis the making and repair of scabbards hired special masters, called *θικοποιοί* or *vaginarii*.[6]

The form of the sword and the scabbard was well known in the period of the 3rd and 4th cc. *Spathae* with length 0.70−0.75 m, connecting with oval endings are known as archaeological finds, but also thanks to some iconographical sources as the funeral *stella* of Aprilius Spikatus from Byzantion.[7] Ornamented endings of iron and silver are known from the grave finds from Nydam, Reichersdorf, Colonia Agripina, etc.[8] but there are not swords of this form and type, decorated with incased precious stones.

Two-edged swords with guards in cloisonné are typical pieces of the late antique polychromatic style of 5th and 6th cc. Their distribution embraces the lands between the steppes of South Russia and Portugal and Belgium. Usually they were found in rich barbarian complexes as most possibly the swords had been gifts for the princes from the imperial court of Constantinople or made to their order in the workshops with traditions in the ornamentation with cloisonné.[9] The swords' form itself, the grips, pommels and scabbards were typical for the arms, penetrated with beginning of the Hun invasion and as whole do not correspond with the late antique *spathae*. The way of production and ornamentation of the separate elements also was more different than the technique of the sword from Durostorum, which being a product of the polychromatic style belongs to the group of the artifacts, decorated with stones in separate mounts (cabochons). Several works of the plastic arts represent such kind of decorated *spatha.* At first place these are the porphyry sculptures of the Tetrarchs at the San Marco Cathedral in Venice (Table VII, fig. 3).[10] The Augusts and the Caesars hold long handed swords with rich decorated scabbards. Their observable side is covered with couples of oval encrustations in separate mounts. As far as it could be judged by these representations, the mounts are fixed on rectangular plates in equal inter-

vals along the lower scabbards' half. It is possible these plates had been made of gold and had an additional ornamentation, whose explicit representation has been not possible, because of the porphyry hardness. The scabbard's mouth is ornamented with couple of large incrustations and the hanging clamp. The structure of the ornamentation and the way of attachment to the belt of the sword from Durostorum is similar – a wide silver plate with tree stones, dominating with its size over the rest of the elements is fixed under the scabbard's mouth. The clamp is under this application. The difference is in the form of the end – the Tetrarchs' scabbard ends are rectangular, but not with the typical oval ending. According to J. Werner the rectangular scabbard's end is typical for the long swords and originates from Sassanian Persia.[11] Too similar are the swords of the hunting Persian king on the Tag-I Bustani relieves or the warriors on the bone plate from Kurgan-tepe near Samarkand. Their scabbards are covered with incrustations, identical to the ones of the Tetrarchs' sculptures.[12] Another representation of a scabbard with stones, incased in separate mounts is on the ivory carved plate of Flavius Stilicho from Monza (Table VII, fig. 4). The stones, arranged in horizontal rows got various forms. Their composition is too similar to the incrustations of the nomad adornments from the East European steppes and Middle Europe in the Age of the Huns (end of 4th–5th cc.). The Stilicho sword itself possibly is with German origin. Its handle and the scabbard's elements have not any analogies among the typical Roman examples.[13]

Separate incrustations had been rarely used in the ornamentation of armament elements, but there are several famous examples. Typical for the Roman armour are the helms from Berkasova and Budapest (Table VII, fig. 5).[14] They are made of iron, covered with gilded silver sheet. In the separate mounts are incased incrustations of glass paste. The places where the sheets cover each other are ornamented with various embossed motives, which are similar to the ones on the plates of the scabbard from Durostorum. The composition of the mounts on the Berkasova helm bears a resemblance to human face - mask. Their form is various – oval, rectangular and lozenge shaped. These on the Budapest helmet also follow an exact composition. The material is glass as the colour re-creates original precious stones – emerald, agate, sapphire, etc. Greek inscription, containing the names Διζζων and Αβίτος is engraved on the Berkasova helm. [15] Possibly the first has barbarian origin and the second one belongs to the jeweler, who has made the helm's decoration.[16] The Budapest helm has not designations of such kind but the technique and stylistic similarity of the both helms suggest to common origin in a Middle Danubian workshop in the time of 4th c.[17]

The compound conical helm from Kispek (Kabardino-Balkaria) is identical in its conception of decoration (Table VII, fig. 6). Composition of two rectangular and two spherical carneols is fitted over the nose. Several bronze belt applications, covered with silver sheet and glasses and carneols put into bezels also originate from this complex. Possibly its date is about the end of 4th – beginning of 5th cc., as the armament had belonged to Alanian aristocrat.[18]

Series of belt buckles and applications with central composition of mounted stone and embossed ornament originate from the North Pontic area. Some of them, especially the ones from the Chersonesus cemetery (Table VIII, fig. 7 a–b), had been found with objects, indicating a date in the late 3rd – first half of 4th cc.[19] Other as the pieces from Kopsun-Tolga (Kalmikiya) (Table VIII, fig. 7 f), stanitsa Timoshevskaya, several buckles from Crimea, etc., had been discovered into barbarian context and have the same date, but several (stanitsa Timoshevskaya (Table VIII, fig. 7 e) could belong to the end of 4th or early 5th cc.[20]

The decoration of the scabbard end is also

unusual. The base of its decoration are the concentric circles, imitating spiral wrapped wire around a central encrustation. Similar scabbard ends, made of gild silver are known from the grave finds by Vemose, Dennmark and Simris. Their ornamentation is identical as the objects date back to the end of 3rd – begging of 4th cc. and belong to graves of barbarian warriors.[21]

The spherical or rectangular encrustations, surrounded by filigree or pseudo-filigree, the embossed motives are the common feature of these artefacts. In many relations this kind of ornamentation is similar with the decoration of real filigree and granulation on various objects. They are typical for the North Pontic area, but also for the centers of the East Black Sea coast as Gorgipia. These objects are result of a synthesis between the Roman culture, the local Hellenistic traditions and several new trends. The gilded with embossed gold sheet bronze or silver adornments are imitations of original objects of high quality – a phenomenon, characterized as *imitatio imperii.*[22] The applications on the scabbard of the sword from Durostorum also belong to this group of ornaments. The logical problem is about the nature of original model – whether a more expensive sword with polychromatic ornamentation of the scabbard had been copied or the scheme is taken from the buckles and other belt elements. The fact that other armament elements also have such kind of decoration points out that encrusted swords are not separate phenomenon. Beyond the objects on the statuary group of the Tetrarchs and the diptych of Stilicho, a sword with encrusted scabbard is depicted on a picture in *Codex Parisinus graecus*, dated in the age of Basilius I, as the sword belongs to Theodosius the Great.[23] The author of *"De ceremoniis"* mentioned the richly decorated armament of the imperial guards and the aristocracy, which indicates that kind of swords had not been possessed by the rulers only.[24]

The sword from Durostorum is not an imitation of more richly decorated examples. The pommel and the guard of the handle are made of massive silver. The granulation on the periphery is of high quality. The ornaments around the oval encrustations are also made of real filigree. This high qualitative workmanship indicates that the sword is an expensive object, which belonged to a high-ranging military officer. The price of a scabbard of *spatha* (*bagina spathae; θήκης σπάθής*), determinate in *Edictum Diocletiani* is one hundred of *denarii*.[25] Too expensive is the decoration of the handle with filigree (*χρυσου ενησμένου*), which is among the most valuable activities, fixed in the *Edictum*.[26] The activities and the material of the masters, producing sheets and foil for applications and gilding (*τεχνίτης τοις εις τό πέταλον υ αυρικαισωρίβους*) and embossing them (*χρυσελάτης εις λάμνας*) were also costly.[27] The exact price according to *Edictum Diocletiani* could not be calculated since the plates on the scabbard are made of gilded silver. Regardless the imitation of gold, other features as the real precious stones (agate, garnet, chalcedony, but not glass imitations), and the excellent workmanship involve a high total price for the sword from Durostorum.

The technique of ornamentation of the scabbard elements direct the object to the above mentioned analogies, dating mainly to the first decades of 4th c. The coin of Probus involves too early date, as its high wear must also be envisaged. The golden cross bow brooch and the silver belt elements direct the whole complex to the early 4th c. There are also expressed opinions about the ethnicity of the owner of the sword from Durostorum. It has been considered as a part of the armament of high-ranking officer of barbarian origin, possibly a Sarmatian.[28] An assumption of such kind is determinate by the technique of ornamentation of workmanship and its elements with numerous analogies among the complexes of Alanians and Sarmatians in the North Pontic zone and Caucasus. The helms from

Berkasova and Budapest are also connected with this group of barbarians. The encrusted swords of the Tetrarchs have also eastern analogies. The sword of Stilicho – a barbarian in Roman service, also must be taken into consideration.

The objects, found in the grave from Durostorum are Roman in their entirety and have their analogies among identical complexes from the Empire. The encrusted with precious stones *spatha* indeed directs to barbarian artifacts, but that does not automatically means that its owner was a barbarian. The situation of Durostorum on the *limes* of Lower Danube assumes immediate contacts with barbarians and some taste for polychromatic decoration could be delivered by means of cultural interrelations. The workmanship directs an origin from Middle Danubian or North Pontic workshop, where the sword has been ordered and gained to its final owner. The available data determine the North Pontic origin as more probable, since the Middle European analogies have just glass imitations, but not precious stones. The question about the way in that the officer had acquired the sword – private order, gift or spoils of war must be considered separately. The wider blade and the handle pattern are other features, detaching the sword from the typical Roman weapons. It is also not inadmissible that this sword had belonged to a Romanized barbarian, who adopting numerous roman elements, kept some features of the barbarian armament and costume.

NOTES

[1] Гетов 1985.

[2] Василев, Митанов 1974: 27−43; Atanasov 2001: 132, n. 3, 25−26; Measures: a) sword: grip's length – 11.0 cm; width – 3.2 см; pommel: lenght – 6.2 cm, width – 3.4 cm; guard: length – 6.8 cm, width – 3.5 cm; blade: lenght – 73.0 cm, max. width – 5.5 см; b) scabbard: lenght – 76.0 cm, width – 7.8 cm; applications: above to below: a) length – 6.6 cm, width – 4.4 cm, b) length – 18.1 cm, max. width of the squares' bases – 5.6 cm, c) length – 4.9 см, width – 4.3 см, d) length – 18.0 см, max. width of the triangles' bases – 4.9 cm, e) diameter of the scabbard's end – 7.0 cm; Museum of History – Silistra, II 497 (sword), II 498 (scabbard), applications − II 501–507; The illustrations have been done by the author, thanks to the access to the find, granted me by the Director of the History museum of Silistra, Mr. Ivan Bachvarov. Prof. Dr. Ljudmil Getov, whom I am highly grateful, gave me the photos from his private archive.

[3] Southern, Dixon 1996: 103.

[4] Спицын 1905: 115, рис. 48; Behmer 1939: Taf. 11, 5; Засецкая 1968: 54; Damm 1988: 71, 95; Anke 1998: 61, Taf. 60, 17.

[5] Bishop, Coulston 1993: 162; Southern, Dixon 1996: 104.

[6] Kolias 1988: 148.

[7] Coulston 1987: 142, Pl. 2.

[8] Martin-Kilcher 1998: 299, 307, fig. 1; 5; Behrens 1919: 8; Bishop, Coulston 1993: 162, fig. 116.

[9] Kazanski 2001: 411.

[10] Southern, Dixon 1996: Pl. 16.

[11] Werner 1966: 138.

[12] Brentjes 1993: 38, Abb. 44; Domyo 1995: 139, fig. 64.

[13] Behmer 1939: Taf. 17, 5; Davidson 1962: fig. 1112; Southern, Dixon 1996: 109.

[14] Manojlović-Marijanski 1964: 36−38; Klumbach 1973: 15−38, Abb. 1−11; 39−50, Abb. 12−8.

[15] Διζζων υγιαινων φορει Αβίτου εργον... (Manojlović-Marijanski 1964: 22).

[16] Since the inscription doesn't concern another master's name, except the one of Avito, I think he had done only the ornamentation, but not the helm itself, that's to say he was not an armourer but just jeweler.

[17] The wrong interpretation of the technique and composition of the incrustations and inscription's spelling out gave opportunities for various speculations about the date and the wearer ethnicity of the Berkasova Helm (Ждраков, Делева 2000: 5–15).

[18] Kazanski 1995: 193, fig. 4–5; Anke 1998, 65, Taf. 108−109.

[19] Якобсон 1959: обр. 138; Амброз 1989: 24; Soupalt-Becquelin 1997: 296.

[20] Salin 1904: 113, Abb. 298; Damm 1988: 156–157; Soupalt-Becquelin 1997: 297, fig. 6–9; Anke 1998: 136, Taf. 136,4.

[21] Martin-Kilcher 1998: 301, fig. 13–14.

[22] Soupalt-Becquelin 1997: 294.

[23] Kolias 1988: 156.

[24] Kolias 1988: 158.

[25] Edictum Diocletiani 7, 37, Laufer 1971: 120-121.

[26] Edictum Diocletiani 30, 2, 3, 4, Laufer 1971: 191, 279.

[27] Edictum Diocletiani 30, 5, Laufer 1971: 191, 279.

[28] Werner 1989: 132; Martin-Kilcher 1998: 301.

BIBLIOGRAPHY

Anke, B. 1998. Studien zur reiternomadischen Kultur des 4. bis 5. Jahrhunders. Weissbach.

Atanasov, G. 2001. Das römischen Wagengrab von Silistra (Bulgarien). – In: *Daim, F., Th. Kühtreiber* (Hsg.) 2001. Sein & Sinn \ Burg&Mensch. St. Pölen, 130–136.

Behmer, E. 1939. Das zweischneidige Schwert der germanischen Völkerwanderungszeit. Stockholm.

Behrens, G. 1919. Germanische Kriegergräber des 4.–7. Jahrhunderts im stadtlichen Altertumsmuseum in Mainz. – Mainzer Zeitschrift 14, 1–16.

Bishop, M. C., J. C. N. Coulston 1993. Roman military equipment from the Punic wars to the Fall of Rome. London.

Brentjes, B. 1993. Waffen der Steppenvölker – I. Dolch und Schwert im Steppenraum vom 2. Jahrtausend v. Chr. bis der alten türkischen Zeit. – Archäologische Mitteilungen aus Iran 26, 5–45.

Coulston, J. C. N. 1987. Roman military equipment on 3rd century AD tombstones. – In: *Dawson, M.* (ed.) 1987. Roman military equipment: The Accoutrements of war. Proceedings of the Third Roman military equipment Research seminar. Oxford. – BAR S336, 141–156.

Damm, I. G. 1988. Goldschmiedearbeiten der Völkrwanderungszeit aus dem Nördlichen Schwarzmeergebiet. Katalog der Sammlung Diergardt. – Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte XXI, 65–210.

Davidson, H. R. E. 1962. The sword in Anglo-Saxon England. Oxford.

Domyo, M. 1995. Tag-I Bustan. Tokyo.

Kazanski, M. 1995. Les tombes des chefs alano-sarmates du IVe siécle dans les steppes pontiques. – In: *Kazanski, M., F. Vallet.* La Noblesse Romaine et les Chefs Barbares du IIIe au VIIe siécle. T. IX des Mémoires publiées par l'Association Française d'Archéologie Mérovingienne. Paris, 189–206.

Kazanski, M. 2001. Les épées "orientales" à garde closonnée du Ve-Vie siécle. – In: International Connections of the Barbarians of the Carpathian Basin in the 1–5 centuries A.D. Aszód-Nyíregyhaza, 389–417.

Kolias, T. 1988. Byzantinische Waffen. Wien.

Klumbach, H. 1973. Spätrömische Gardehelme. Munich.

Laufer, S. 1971. Diokletians Preisedikt. Berlin.

Martin-Kilcher, S. 1998. A propos de la tombe d'un officier Cologne (Severinstor) et de la quelques tombes á armes vers 300. – In: *Kazanski, M.* L'Armée Romaine et les Barbares du IIIe au VIIe siécle. Paris, 299 – 312.

Manojlović-Marijanski, M. 1964. Kasnorimski šlemovi iz Berkasova. Novi Sad.

Salin, B. 1904. Die altgermanische Tierornamentik. Tipologische Studie über germanische Metalgegenstände aus dem IV. bis IX. Jahrhundert, nebst einer Studie über irische Ornamentik. Stockholm.

Soupalt-Becquelin, V. 1997. IMITATIO IMPERII: Le cas des plaques-boucles du style polychrome (du IIIe au IVe s. ap. J.-C.). – Germania 76, 1, 296–306.

Southern, P., K. R. Dixon 1996. The Late Roman army. London.

Werner, J. 1966. Spätrömische Schwertortbänder vom Typ Gundremmingen. – Bayerische Vorgeschichtsblätter 31, 134–141.

Werner, J. 1989. Zu den römischen Mantelfibeln zweier Kriegergräber von Leuna. – Jahrschriften für mitteldeutsche Vorgeschichte 72, 121–134.

Амброз, А. К. 1989. Хронология древностей Северного Кавказа. М.

Василев, В., П. Митанов 1974. Консервация на находки от гроб от 4 в. в Силистра. – Музеи и паметници на културата 4, 1, 27–43.

Гетов, Л. 1985. Антична гробна находка от Дуросторум. София.

Ждраков, З., А. Делева 2000. Към интерпретацията на шлем-маска № 1 от Ашман (Беркасово). – Археология LXI, 3–4, 5–1.

Засецкая, И. П. 1968. Полихромные изделия гуннского времени и погребения нижнего Поволжья. – Археологический сборник X, 15–17.

Спыцин, Л. А. 1904. Вещы с инкрустацией из керченских катакомб. – Известия Росийской императорской археологической комисии XVII, 115–126.

Якобсон, А. Л. 1964. Средневековный Крим. М. – Л.

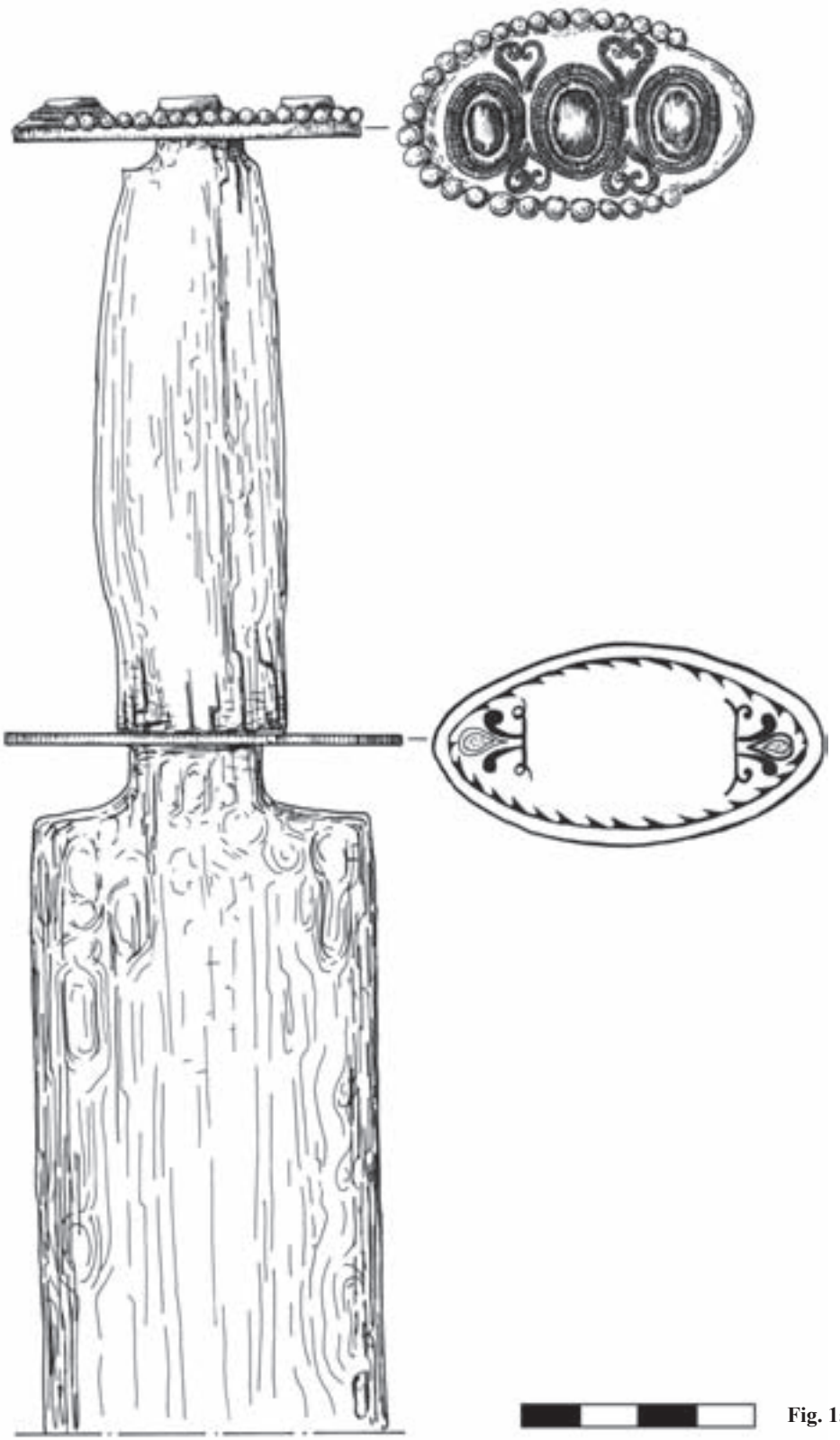

Fig. 1a

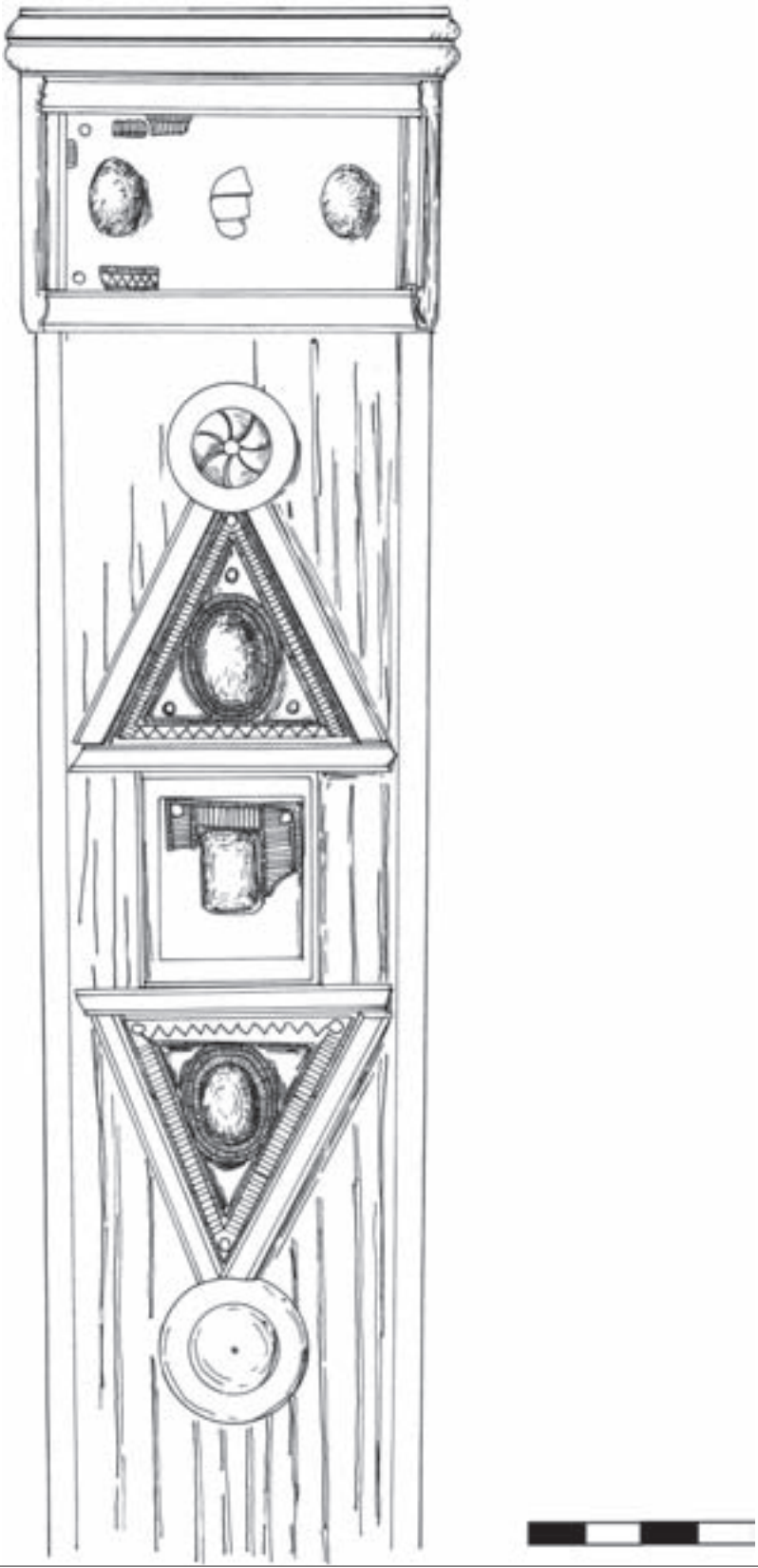

Fig. 1b

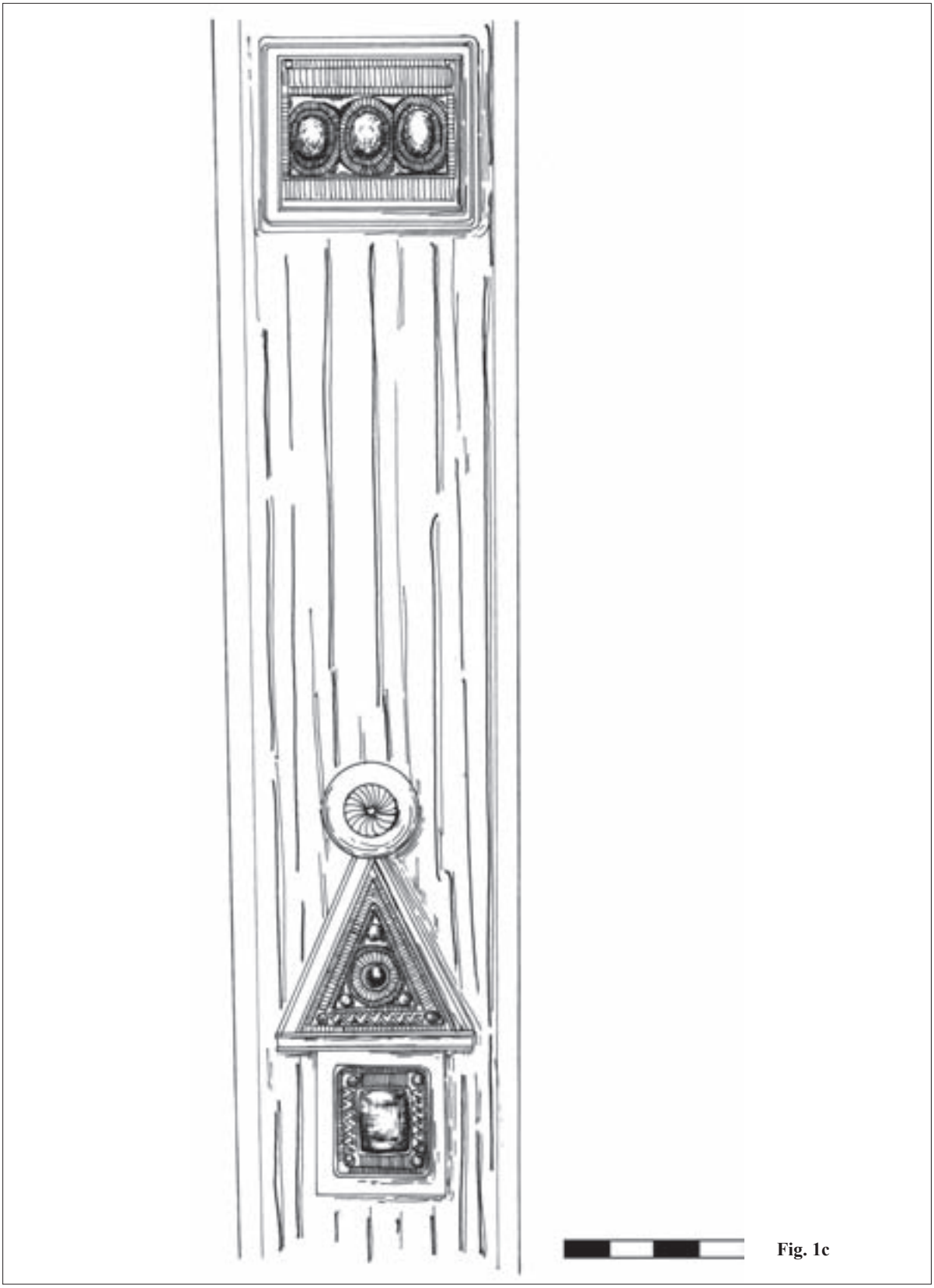

Fig. 1c

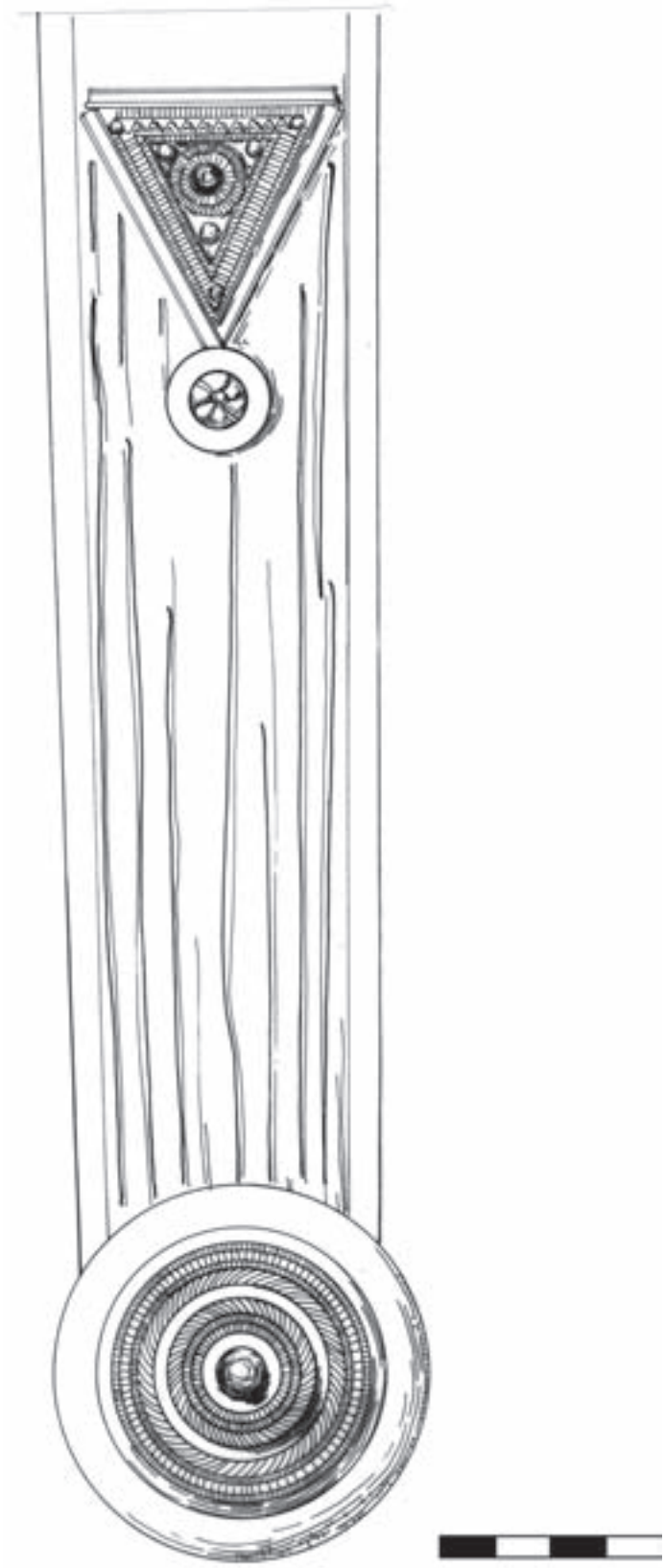

Fig. 1d

Fig. 2a

Fig. 2b

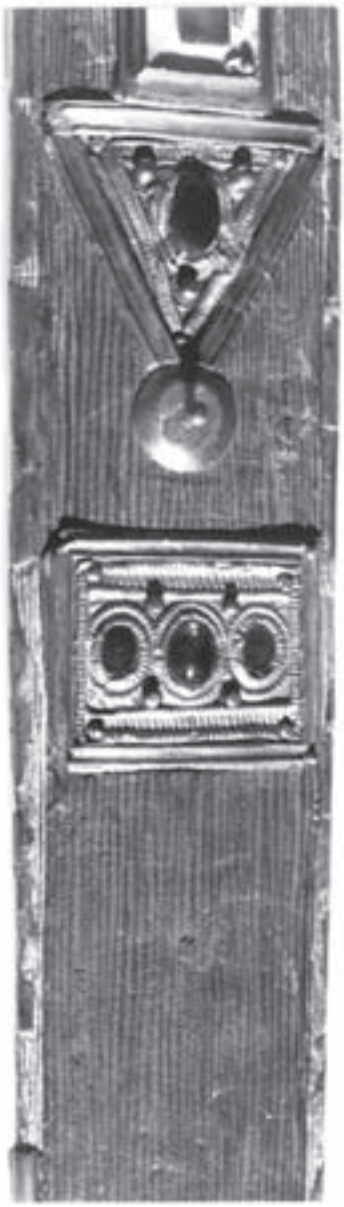

Fig. 2c

Fig. 2d

Fig. 2e

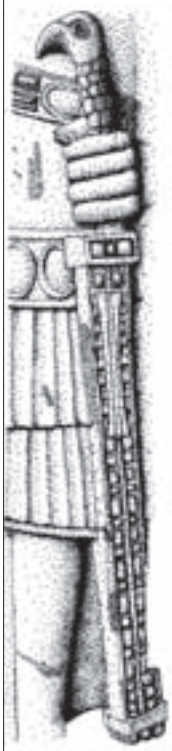

Fig. 3

Fig. 4

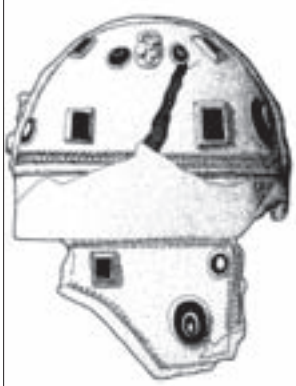

Fig. 5

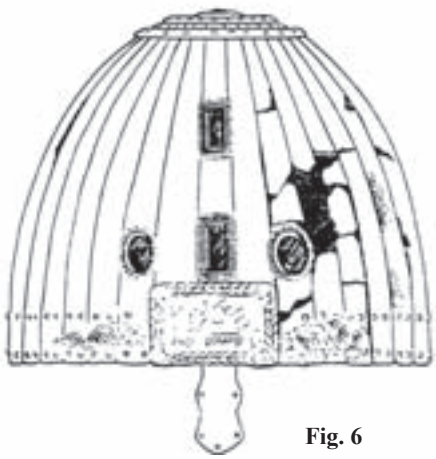

Fig. 6

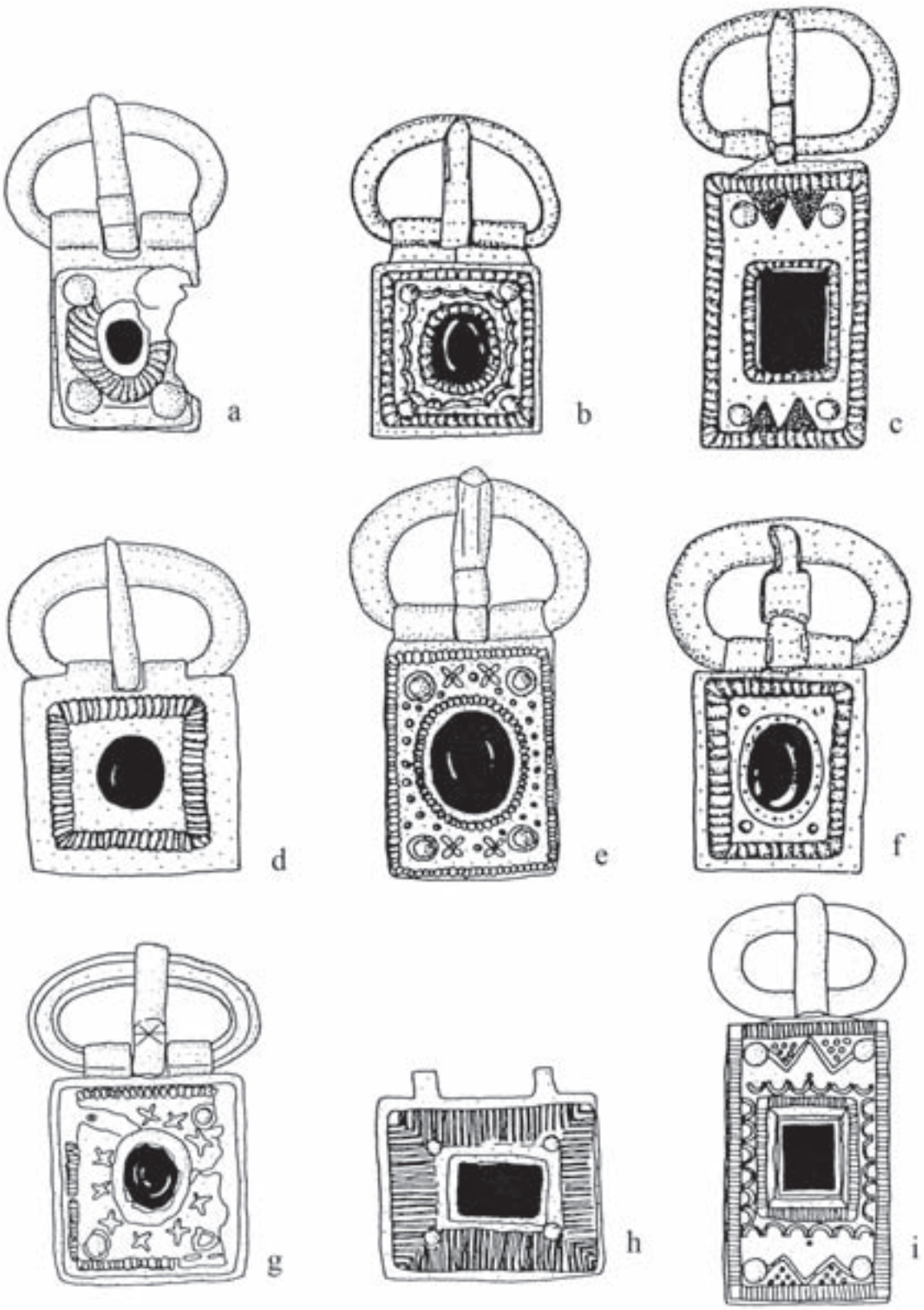

Fig. 7

STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS
Supplementum IV (2005)
Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov

THE GALATIANS AND CABYLE
A FRAGMENTARY INSCRIPTION AND ITS CONTEXT

JULIJ EMILOV

The battle of Couropedion in 281 BC and the end of Lysimachus' rule in Thrace, Macedonia and Asia Minor followed by the Galatian campaigns in the Balkans and Anatolia in the beginning of the 70ties of the third century BC marked a period of significant political transformations in the Hellenistic world. Antigonos Gonatas was recognized as a king of the Macedons after his sound victory over a Galatian band near Lysimachia in the late summer of 277 BC and managed to establish the house of Antigonids as a ruling family in Macedonia until the Roman involvement in the region (Gruen 1984: 429–436; Green 1990: 134). A victory over the Galatians appeared to be the best and quickest way to win solid international prestige. The theme was successfully employed by the Aitolians expanding immensely the political influence and the military force of their koinon in Continental Greece after the Galatian campaign to Delphi (Scholten 2000: 30). A slogan of saving the Hellenic world from the destructive barbarian forces was also introduced in Anatolia and both the Seleucids followed more successfully by the Attalids of Pergamon proclaimed their victories against the barbarians on inscriptions and architectural monuments (Worrle 1975; Marszal 2000; Gruen 2000: 17 ff). The actual role of the Galatians in the affairs of the Hellenistic world was certainly not among the leading ones. Political importance of the military accomplishments against their tribal groups in Anatolia was beyond doubt a matter of exaggeration as illustrated by contemporary Pergamene art and "Kulturpolitik" (Allen 1983: 73; Schales 1985; Gruen 2000: 20 ff).*

The European Galatians or more precisely the ones which remained in ancient Thrace near the enigmatic Tylis did not had the historical chance of their Anatolian kinsmen to become a subject of artistic representations as the famous statuary groups presumably Pergamene in origin known by Roman replica (Steward 2000 with op. cit). The history of their kingdom of Tylis, its territory, political weight and relations to the other centers of power in Thrace is rather problematic (cf. recent studies on the history of the period in Thrace: Delev 2003 with op. cit; Делев 2004: 282). The Galatian invasions and settlement in the Thracian plain certainly have changed the political landscape but it is hard to assess if these events had such a devastating effect on the development of the local communities as suggested (Венедиков 1955; Mihailov 1961). Taking in consideration the paucity of written sources and archaeological discoveries relevant to the turbulent times in Thrace of the second quarter and the second half of the 3rd century BC it is questionable whether the crisis caused by the Galatians

* The idea of this article was born during my research in the library of EFA. I take the occasion to express my gratitude to the institution for the support.

is not an invented modern conception, which sets about the shortcomings of the information in hand. Every attempt to present a coherent picture of Thrace in post Lysimachus period faces brief and scattered evidence of the ancient authors supplemented to a certain degree by evidence of numismatic data and several epigraphic monuments from Messambria and Apollonia Pontica (cf. Данов 1952; Михайлов 1955; Тачева 1981; 1997: 25 ff; Delev 2003; Делев 2004: 280–295). In this respect, a badly preserved inscription from Cabyle and a hypothetical reconstruction of the combination ΓΑΛΑ on the marble slab as ΓΑΛΑΤΑΙ or ΓΑΛΑΤΩΝ deserves attention as a curious testimony of the Galatians in Thrace and the interaction between different communities and political entities in the region.

The fragment of the inscription is discovered by chance near a basilical building of Late Antiquity period in Cabyle (see Appendix). The monument is published by V. Velkov and dated to the second half of the 3rd century BC (Велков 1985: 24–25; 1991: 11–12, обр. 2). It is the paleography of the preserved letters and the inscriptions mentioning Galatians found in other parts of the Hellenistic world that constitute the basis of suggested dating.

An attempt will be made in this paper to present a short overview on several of the inscriptions related to the activities of or against the Galatians. In this order, some light could be thrown on the historical background of the fragmented inscription from Cabyle and the actions of the Galatians registered in the epigraphic records of the period. The actual context of the find *strictu sensu* – uncovered in vicinity of much later construction is of no help in regards to inscription's content and probable dating. These issues are examined in the framework of some historical and archaeological evidence from the region providing a broader context of the partially preserved epigraphic monument and reflecting the major trends of cultural process in the valleys of ancient Tonzos and Hebros rivers.

Information of Galatians appear in epigraphic documents of Hellenistic age shortly after the Delphic campaign (278 BC) and in the following period both Galatians acting as mercenaries or on their own are preserved in the record. An inscription from the Aegean island of Cos (Dittenberger Syll3 398) is among the earliest examples. It expresses the spontaneous enthusiasm of the inhabitants of the island on learning the news of the barbarian retreat from Delphi and celebrates the events as a day of victory and salvation (Momigliano 1975: 61; Nachtergael 1977).

While Brennus and his forces were raiding towards the sanctuary of Apollo a Galatian band under the leadership of Leonorius and Lutarios pillaged the Propontis. This force consisted of three separate tribes of Tolistobogii, Tectosages and Trocmi looking for land to settle. After invitation from Nicomedes, ruler of Bithynia, they landed in Anatolia and caused instability in western part of Asia Minor, which culminated in the famous "Elephant battle" (Bar-Kochva 1973). The Galatians searched for booty the coastal centers of trade and posed danger to the areas legendary of its rich (Strobel 1996: 236–252; Cunliffe 1997: 83 ff). An inscription from Priene (Dittenberger OGIS 765) dated to this period records opposition of the community of Priene against invading Galatians and honors Sotas – a prominent citizen of his participation in the events and his virtues. A stele in Cyzikus (Dittenberger OGIS 748) on other hand expresses the gratitude of the citizens to Phileitairos (ca 300–263 BC), ruler of Pergamon for a series of benefactions in the resistance against the Galatians. The dynast had a military success over the Galatians, an event later commemorated on a dedication on Delos (Gruen 2000: 18 with op.cit).

Antiochus I victory over the Galatians best illustrated by a terracotta statuette of an Indian

war elephant attacking a Galatian warrior from Myrina, at present in Musée du Louvre lays the beginning of Seleucid royal propaganda (Bienkowski 1928: 141 ff, fig. 212–213). The ruler is celebrated as Soter after triumph on battlefield over the barbarians as an inscription from Laodicea and several others monuments suggest (Worrle 1975; Green 1990: 140; Strobel 1996: 260–262; 2002). After the initial hostilities the heirs of Antiochus I on the Seleucid throne took a more practical approach towards the incomers and started to employ Galatian mercenaries in their campaigns. As a consequence there is a constant number of Galatians in the Seleucid army taking part in any major battle during the second half of the 3rd and the beginning of the 2nd century BC (Griffith 1935: 166 ff). Victories of Attalos I (241–197 BC) over Galatian contingents serving in the forces of Antiochus Hierax and defeats inflicted on several of the Galatian tribes are denoted on several inscriptions from Pergamon (Dittenberger OGIS 269, 275, 276, 280).

As early as 274BC Galatians made their way into an Egyptian army. Initially 4000 Galatians were engaged to suppress a revolt in Cyrene. Their dissatisfaction with the employer ended in a desert island of the Nile where the Galatian warriors were taken to perish by hunger and each other swords (Griffith 1935: 119 ff with op. cit). Some of the later recruits of Galatians in Egyptian service had a more convincing performance and were settled in cleruchies. In 186 BC they wrote on a little temple of Horus in Abydos in Egypt: "we of the corps of the Galatians have come and have captured a fox" (Dittenberger OGIS 757). If it is really a fox or a jackal they caught is certainly not of importance but the inscription is a single evidence of this kind, a written testimony made by Galatian mercenaries (Momigliano 1975: 53 ff). It should be noted however that the corps of Galatians serving in the Ptolemaic army in the beginning of the 2nd century BC is composed by sons and grandsons of long established settlers near the Nile and the number of new recruits is relatively small (cf. Polyb. 5.65). In this respect the inscription of Abydos reflects process of Hellenization among the Galatian mercenaries in Egypt and greatly diverges from the bulk of the epigraphic evidence discussed above.

To the very beginning of the 2nd century BC is dated an inscription (Dittenberger Syll3 757) which registers help of the Massaliots to Lamsacus in relations of the city to the Galatians in Anatolia. It is a curious document of diplomacy and refers to the Phocean origin of both poleis and reputation of Massalia as intermediary in contacts to Galatians against the background of Massalian successful interaction to indigenous population in the valley of river Rhone.

One of the most famous epigraphic monuments related to the activities of Galatians outside Anatolia is the inscription of Protogenes from Olbia, now preserved in the Public Library of St. Petersburg (Shchukin 1995 with op. cit). On paleographical grounds, the text is dated to the last decades of the 3rd century BC and provides a description of barbarian invasion in the chora of Olbia. The decree is in honour of Protogenes, a wealthy citizen who rebuilt the fortifications of the polis in the time when Galatians and Scirians were heading towards the urban center near the estuary of the Southern Bug River. By its nature, the inscription resembles the one of Sotas from Priene celebrating a distinguished citizen on his actions in favor of the endangered community. On the other hand Protogenes decree poses several problems of dating the Galatian penetration in this part of Black sea littoral and the events described in the text as most of the La Tène finds associated with the Galatians in the area belong to Duchcov-Münsingen phase of the early 3rd century (Shchukin 1995: 212). Another contradiction to dating in the last decades of the 3rd century is the fact that all settlements near Olbia were destroyed in the first or the second third of the cen-

tury and no hillside suburbs of oiketai mentioned in the text existed at the time of paleographical date (Shchukin 1995: 214 with op. cit). One possible solution of the inconsistencies between archaeological data and results of epigraphic methods of dating in this case is the suggestion that record on marble is made several decades after the actual time of the events. The inscription of Protogenes is an illustration of the difficulty in dating and interpreting a historical event such as Galatian expansion to Eastern Europe and local events of Olbian history based on paleographical features of a single epigraphic document. It also reveals the importance of relation between textual information and its contextual archaeological background especially in geographical areas of scanty written sources and extremely limited number of decisively and closely dated epigraphic documents.

In the instance of the monument from Cabyle, the matter is even more complicated due to the fragmentation of the inscription. There is no available narrative (see Appendix) or even a single line, which could allow direct comparison to any of the inscriptions, mentioned above. It does not seems plausible however to suppose it is an inscription similar to the one from Cos celebrating the salvation of Delphic sanctuary or like the writing from Abydos of Galatian mercenaries who marked their visit to a place with a notice of their leisure time amusements. On the other hand, there is no information in ancient written sources or indication in archaeological contexts of any destructions or disasters taking place in Cabyle in the beginning of the 70-ties of the 3rd century at the peak of Galatian raids in Thrace nor yet in the following decades. It does not imply that relations of the urban center situated at the great bend of the river Tonzos to the incomers were serene and peaceful but at present stage of research there is no evidence of conflict and hostility. Taking in consideration the available information V. Velkov suggested the involvement of the Seleucids in the political affairs in Thrace and the campaign of Antiochus II Theos (261 – 246 BC) as one of the possibilities to situate the fragmentary inscription in historical context (Велков 1985; 1991).

The exact chronology of military operation of Antiochus II in Europe is a matter of debate in the modern scholarship as well as the opponents and territorial scope of his activities in Thrace (Юрукова 1982; Тачева 1997: 24 – 25, 36; Делев 2004: 287). The Seleucids managed to impose their rule for a short time in lower course of the river Hebros and neighboring Thracian Chersonese according to information of the sources and attested by issued silver tetradrachms of Antiochus II in Lysimachia (Юрукова 1982: 4 with op. cit). On other hand, the activity of this Seleucid king was not confined only to coastal Aegean regions and the Straits. Considerable number of his coins are discovered in inner Thrace and a stategus of Antiochus II army is honored in a fragmented Doric decree found in Apollonia Pontica dated to the middle of the 3rd century BC (Юрукова 1982: 1–8; Драганов 1986; 1991; 1993: 56–58; Delev 2003: 113). Notice of the friendly relations between Cabyle and the Syrian ruler is the fact that bronze mints of Antiochus II had a wide distribution in Cabyle and the local authorities stamped a countermark of the city on the Seleucid coins to validate their participation in the internal circulation on equal basis to the local currency (Драганов 1991: 206; 1993: 56–58). In this context the fragmentary inscription from Cabyle is interpreted as a treaty between the urban center on Tonzos and Antiochus II (Велков 1985: 23–28; 1991: 12). Penetration of Antiochus II mints followed by official recognition of his monetary units is the economic expression of his domination and direct consequence of the agreement.

The role of the Galatians in these affairs and their relation to the events in the middle of the 3rd century remains obscure. They are among

the potential enemies in the Thracian campaign of Antiochus II (Delev 2003: 114) and if we accept the idea that the fragment of inscription from Cabyle is such an agreement Galatians could be mentioned in the text as a clause in φιλία or συμμαχία treaty between the sides. In Hellenistic instruments of diplomacy φιλία and related to it συμμαχία indicate amity and collaborative agreement involving partnership in war (Gruen 1984: 69 ff with op. cit.). Military enterprise of Antiochus II against the Ptolemeis in the Thracian littoral and Seleucid involvement in the affairs in Thrace are appropriate circumstances to establish relations of φιλία and συμμαχία with Cabyle, one of the leading political entities in inner Thrace.

Another possibility following the same line of thought but adding some nuance to military cooperation and friendly relations discussed above is to view the inscription in the framework of royal propaganda popular during the Hellenistic period. Repeated slogans of ἐλευθερία and αὐτονομία are regularly proclaimed by the epigonoi. The house of Seleucus also adopted such formulas and reiterated it from reign to reign stressing on the continuity and maintaining the order. This announcement was an efficient instrument employed by the major Hellenistic powers to assure the good will and cooperation of lesser states (Gruen 1984: 133–140). The Galatians could be mentioned in relation to the image of Seleucid rulers as protectors of freedom and autonomy indicating the achievements of Antiochus Soter, father of Antiochus II Theos against the barbarians.

The main argument in favor of Seleucid actions against the Galatians is a partly preserved Doric decree from Apollonia (Михайлов 1948: 63–66, IGBulg 12 No 388, IGBulg 5 No 5136). It registers the help of the Antiochus to endangered Pontic poleis and honors a strategus of the Syrian king. In the commentary to the inscription, the editor discussed the problem of identification of Antiochus from the monument – Antiochus Theos or Antiochus the Great. The threat to the Pontic settlements however is not explicitly stated in the text and it is conjectural that Galatians are the ones repelled with the assistance of Seleucid forces. Such a scenario cannot be ruled out as well as any actions of Antiochus II against the Galatians.

Written sources however remain silent on any activity of the Galatians in Thrace until the time of their last king Cavarus in the beginning of the last quarter of the 3rd century (Тачева 1981, 1997: 35 ff). The coins minted in Cabyle in the name of the last ruler of Galatians in Thrace are the single evidence of direct connection between the Hellenistic center and the kingdom of Tylis (Draganov 1984; Драганов 1985). There are similarities between the coins of Cavarus and the countermark of Cabyle on the Antiochus II coins – image of the goddess Artemis with a pair of torches. The same figure is engraved on the autonomous coinage of city (Draganov 1984: 96–99; Драганов 1986: 81–89; 1991: 204 with op. cit). Striking at the same time of Cavarus issues and silver coinage of the city poses the question what were the reasons and the circumstances that forced Cabyle to mint in the name of Galatian ruler. It is suggested Cavarus issues were tribute to the Galatians similar to the contributions paid by Byzantion to the political formation of Tylis (Герасимов 1959: 119). According to Polybios information (4.46) at the time of Cavarus Byzantion was forced to raise the contribution up to 80 talents annually (Walbank 1957: 499–500; Werner 1996: 288). On the other hand, in a fragment of Polybios (8.25) Cavarus is noted as providing a security of the traders in the Pontic area. Byzantion remained the main focus of interest for the Thracian Galatians and their last ruler is involved in the conflict of Byzantion and Rhodes and a peace mission in 220 BC – beyond doubt an extraordinary political move to ensure the revenues from Pontic trade (Домарадски 1984:

86; Domaradzki 1995: 126–127). It seems the Galatian tribute imposed on Cabyle was a single act and a brief episode of urban center history rather than a notion of long-term dependency and pressure (Delev 2003: 110).

Is it possible to associate the fragmentary inscription from Cabyle mentioning Galatians to this episode? The context is beyond doubt appropriate and the chronology of the events does not contradict to broad dating of the inscription based on paleographical features of the monument in the second half of the 3rd century. Maybe it was an agreement between Cabyle and Galatians concerning the tribute of the city or a decree in honour of a citizen involved in the events. Such an interpretation cannot be ignored although the exact nature of the inscription remains unclear due to its fragmentation and lack of available basis of comparison.

The urban center situated at the great bend of the river Tonzos is an example of continuous development during the 3rd century BC (Велков 1991a). Intensive trade relations to Aegean and Pontic centers as Rhodes, Cnidos, Cos and Sinope are indicated by numerous amphora stamps discovered in the city (Гетов 1995: 118–122). Wide distribution of its autonomous coinage is also an evidence of active commercial activity and incorporation in the Hellenistic koine (Драганов 1993: 91–92). Cabyle gives an impression of political stability, emergence of social structures similar to the Hellenistic poleis and economic prosperity in the period following the Galatian raids and contemporary to the existence of Galatian kingdom of Tylis. It appears that some of the communities in Thrace not only have survived the arrival of the fierce warriors from Central Europe, but also managed to take advantage of important factors as favorable geographic location and economic potential to preserve their autonomy and benefit from the relations to the major Hellenistic centers.

Hellenistic fashion could be observed also in the grave goods discovered in the necropolis of the Cabyle citizens (Гетов 1991). At the present stage of research, there is a single find of La Tène type discovered in the territory of Cabyle. A double-loop spring of a bronze fibula is found close to the left shoulder of the individual buried in tumulus No 7 (Гетов 1991: 174–175). The grave is one of the most representative structures in the investigated necropolis from the Hellenistic period. Wooden planks cover the sidewalls of the grave pit roofed in addition by wooden beams. Among the inventory of the grave – an iron sword, an iron candelabrum, an iron strigil, two funeral wreaths as well as the pottery correspond to the elaborate grave construction and demonstrate Hellenistic fashion in the expression of status and group identity of the individual.

One swallow however does not make a summer and a single spiral of La Tène fibula does not change the overall impression that adornments of such types are not a regular element of the costume popular in Cabyle during the 3rd century. This striking fact stands out more clearly in comparison to the other urban center located on upper Tonzos river. In Seuthopolis 108 intact or partly preserved fibulae are discovered 26 of which belong to La Tène related types with double-looped spirals (Ognenova 1974; Огненова 1984: 160–163; Домарадски 1991: 135–136; 2000: 207). Some of these finds are undoubtedly a local production in the decades prior to destruction of the center and reflect changing fashion of these items during the first half of the 3rd century. One possible explanation of the double spiral introduction and production of the artifacts are contacts of local groups in Thrace to the Galatians and to the cultural traditions of La Tène Europe. The lack of such finds in Cabyle and in the territory under his control at the present stage of research is apparent and leads to the assumption that the urban center was not actively involved in this process.

At the very beginning of the 2nd century BC a major event in the history of Cabyle is the mili-

tary campaigns of Philip V (221–179 BC). The results of the investigation of Western fortification wall date the destructions and the abandonment of defense structures because of the interference of the Macedons (Домарадски 1991 a: 60). The actions of this Hellenistic monarch had more profound effects on the development of the urban center than the Galatian raids in Thrace and political formation of Tylis.

APPENDIX
(after Велков 1991: 11)

Historical museum Jambol INV. No I – 1068. Marble slab. Height – 0. 43 m. Width – 0. 085 m. Thickness – 0. 027 m. Preserved part of a band and left part of an inscription. Height of the letters – 0. 01–0. 014 m. Discovered by chance in 1970 in Late Antiquity basilica.

ΤΩ	
ΤΩΙ	
ΕΥΜΑ	
ΒΑΣΙ	βασι[λεὺς?]
5 ΤΗΣΠ	τῆς π[ὸλεως]
ΓΑΛΑ	Γαλὰ[ται?]
ΤΑΙΚ	
ΙΔΙΑ	
ΤΩΝ	

BIBLIOGRAPHY

Allen, R. E. 1983. The Attalids Kingdom, A Constitutional History. Oxford.

Bar-Kochva, B. 1973. On the Sources and Chronology of Antiochus I's Battle against the Galatians. – Proceedings of Cambridge Philological Society 199, 1–8.

Bienkowski, P. 1928. Les Celtes dans les arts mineurs gréco-romain. Cracovie

Cunliffe, B. 1997. The ancient Celts. Oxford.

Delev, P. 2003. From Corupedion towards Pydna: Thrace in the third century. – Thracia XV (In honorem Alexandri Fol), 107–120.

Dittenberger OGIS = Dittenberger, W. 1903–1905. Orientis Graecae Inscriptiones Selectae. 1–2, Leipzig.

Dittenberger Syll3 = Dittenberger, W. 1919–1924. Sylloge Inscriptionum Graecarum, Ed. 3, 1–4, Leipzig.

Domaradzki, M. 1995. La diffusion des monais de Cavaros au Nord-Est de la Thrace. – Eirene 31, 120–128.

Draganov, D. 1984. The Minting of the Silver coins of Cabyle and of King Cavarus. – Etudes Balcaniques, No 4, 64–74.

Green, P. 1990. Alexander to Actium. The Historical evolution of the Hellenistic age. Berkeley – Los Angeles.

Griffith, G. T. 1935. The Mercenaries in the Hellenistic World. Cambridge.

Gruen, E. S. 1984. The Hellenistic world and the coming of Rome. 1–2. Berkeley.

Gruen, E. S. 2000. Culture as policy. The Attalids of Pergamon. – In: *Grummond, N. T. de, B. S. Ridgeway* (eds.) From Pergamon

to Sperlonga. Sculpture and context. (Hellenistic culture and society 34), 17–30.

IGBulg12 = Mihailov, G. 1958–1970. Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae, 12. Serdicae,

IGBulg 5 = Mihailov, G. 1997. Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae. Inscriptiones novae, addenda et corrigenda. 5 . Serdicae.

Marszal, J. 2000. Ubiquitous Barbarians: Representations of the Gauls at Pergamon and elsewhere. – In: *Grummond, N. T. de, B. S. Ridgeway* (eds.) From Pergamon to Sperlonga. Sculpture and context. (Hellenistic culture and society 34), 191–230.

Mihailov, G. 1961. La Thrace aux IVe et IIIe siècles avant notre ère. – Atheneum N.S. 39, fasc.1–2, 33–44.

Momigliano, A. 1975. Alien Wisdom. The Limits of the Hellenization. Cambridge University Press.

Nachtergael, G. 1977. Les Galates en Grèce et les Soteria des Delphes. Bruxelles.

Ognenova, L. 1974. Notes sur la toreutique antique en Thrace. – Thracia III, 185–193.

Schalles, H. J. 1985. Untersuchungen zum Kulturpolitik der pergamenischen Herrscher in dritten Jahrhundert vor Christus. (Istanbuler Forschungen 36.) Tübingen, 104–123.

Scholten, J. B. 2000. The Politics of Plunder: Aitolians and Their Koinon in the Early Hellenistic Era, 279–217. University of California Press (Hellenic culture and society 24).

Shchukin, M. 1995. The Celts in Eastern Europe. – Oxford Journal of Archaeology 14, 201–227.

Steward, A. 2000. Pergamo Ara Marmorea Magna. On the Date, Reconstruction, and Functions of the Great Altar of Pergamon. – In: *Grummond, N. T. de, B. S. Ridgeway* (eds.) From Pergamon to Sperlonga. Sculpture and context. (Hellenistic culture and society 34), 32–57.

Strobel, K. 1996. Die Galater. Geschichte und Eigenart der keltischen Staatenbildung auf dem Boden des hellenistischen Kleinasien. 1. Akademie Verlag.

Strobel, K. 2002. State formation by the Galatians of Asia Minor. Politico-Historical and cultural Processes in Hellenistic Central Anatolia. – Anatolica 27, 1– 46.

Walbank, F. W. 1957. A Historical Commentary on Polybius, v. I. Commentary on books I–VI. Oxford, Clarendon Press.

Werner, R. 1996. Die Thraker und ihre Nachbarstämme: Die Beziehungen der Thraker zu Skythen, Illyriern und Kelten. – In: *Leschhorn, W., A. V. P. Miron, A. Miron* (eds.) Hellas und der Griechische Osten. Studien zur Geschichte und Numismatik der Griechischen Welt. Festschrift für Robert Franke zum 70. Geburtstag. Saarbrücken, 273–290.

Worrle, M. 1975. Antiochos I., Achaios der Altere und die Galater. Eine neue Inschrift in Denizli. – Chiron 5, 59–87.

Велков, В. 1985. Към историята и икономиката на тракийския град Кабиле. – В: Юбилеен сборник в чест на акад. Д. Косев. С., 23–28.

Велков, В. 1991. Надписи от Кабиле. – В: Кабиле Т. 2. Ямбол, 7–53.

Велков, В. 1991 а. Тракийският град Кабиле в светлината на последните проучвания. – В: Тракийската култура през елинистическата епоха в Казанлъшкия край. Казанлък, 143–151.

Венедиков, И. 1955. Келтското нашествие в нашите земи през III в. пр. н. е. под светлината на археологическите материали. – Истор. преглед, №11, 77–95.

Герасимов, Т. 1959. Где са сечени тетрадрахмите на Кавар, келтски владетел в Тракия. – ИАИ 22, 111–116.

Гетов, Л. 1991. Могилен некропол от елинистическата епоха при Кабиле. – В: Кабиле Т. 2. Ямбол, 168–197.

Гетов, Л. 1995. Амфори и амфорни печати от Кабиле (IV–II в. пр. н. е.). С., Университетско издателство „Св. Климент Охридски".

Данов, Х. 1952. Към историята на Тракия и Западното Черноморие от втората половина на III в. до средата на I в. преди н. е. – ГСУ. ФИФ 47, 105–166.

Делев, П. 2004. Лизимах. С., Университетско издателство „Св. Климент Охридски".

Домарадски, М. 1984. Келтите на Балканския полуостров. С.

Домарадски, М. 1991. Културата на траките през късножелязната епоха в Казанлъшкия район. – В: Тракийската култура през елинистическата епоха в Казанлъшкия край. Казанлък, 126–143.

Домарадски, М. 1991 а. Западната крепостна стена на град Кабиле. – В: Кабиле Т. 2. Ямбол, 54–82.

Домарадски, М. 2000. Фибули от късножелязната епоха в Тракия. Част I. – Год. на Департамент Археология – НБУ/АИМ, IV–V, 202–224.

Драганов, Д. 1985. Сребърното монетосечене на Кабиле и Кавар. – In: Studia in honorem Chr.

Danov, 131–141.

Драганов, Д. 1986. Хронология на автономното монетосечене на Кабиле. – В: Поселищен живот в Тракия. Т. 2. Ямбол, 75–89.

Драганов, Д. 1991. Контрамарките на Кабиле. – В: Кабиле. Т. 2. Ямбол, 198–219.

Драганов, Д. 1993. Монетосеченето на Кабиле. С., Dios.

Михайлов, Г. 1948. Надписи, намерени край Созопол през 1946 година. – РП 2, 63–66.

Михайлов, Г. 1955. Към историята на Тракия през IV–III в. пр. Хр. – ИАИ 19 (Сб. Г. И. Кацаров 2), 150–165.

Тачева, М. 1981. Опит за възстановяване политическата история на Тракия от края на IV до края на III в. пр. н. е. – Векове, № 3, 48–52.

Тачева, М. 1997. История на българските земи в древността през елинистическата и римската епоха. С., Университетско издателство „Св. Климент Охридски".

Юрукова, Й. 1982. Политическата обстановка в Югоизточна Тракия около средата на III в. пр. н. е. (по нумизматични данни). – Археология XXIV, № 2, 1–8.

STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS
Supplementum IV (2005)
Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov

НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ МЕСТОПОЛОЖЕНИЕТО И НАЧИНИТЕ НА ИЗДИГАНЕ НА РИМСКИТЕ НАДГРОБНИ СТЕЛИ И АРИ ОТ ПРОВИНЦИЯ ТРАКИЯ

МАРИО ИВАНОВ

Същността на надгробния паметник като знак за гробно място и видима структура, концентрираща в себе си спомена за починалия, предопределя важността на неговото местоположение върху терена. Информацията за местонамирането на всеки екземпляр и начина на неговото издигане над гроба спомага за създаването на по-пълна представа както за изгледа на гробния парцел, така и за възприемането на различни традиции при оформянето на надземните му части.

Лапидарният надгробен материал от Тракия, подобно на други паметници, изработени от монолитен камък, още от древността е бил обект на ограбване с цел преизползване в по-късни градежни структури. Поради тази причина в по-голямата си част стелите и арите са откривани извън своя оригинален контекст, което силно затруднява реконструкцията на първоначалната им позиция. Само за 40 паметника съществуват сведения, макар и доста общи в повечето случаи, за тяхното местонамиране. За по-голямата част от тези екземпляри се споменава единствено, че са открити в територията на някой от некрополите на различни градски центрове. Подобна ситуация е отбелязана за стели от Филипопол (IGBulg III/1: 1006, 1011, 1024; IGBulg V: 5464, 5465; Topalilov 2002; Герасимова, Мартинова 1994: 27–40, фиг. 1, 3; Tsontchev 1962: 1516, Pl. CCCV, Fig. 7), Сердика (IGBulg IV: 1957, 1963, Бояджиев 1967: 22, приложение 20–21; Добруски 1901: 782, № 91; Филов 1913: 97–98, обр. 98), Перинт (Seure 1912: 595, Fig. 34; 598–600, Fig. 37; 618, No 74, Fig. 44; 605–610, Fig. 40; Sayar 1998: 61, Abb. 85; 307–308, No 144, Abb. 125; 314, No 153, Abb. 129; 361–362, No 215, Abb. 155; 326, No 169), Tacoc (Bernard, Salviat 1967: 612–615, Fig. 42, 46; Picard 1921: 171, No 38, Fig. 30), Абдера (Kazarow 1918: 48–49, Abb. 53), Месамбрия (IGBulg V: 5124) и некропола на Анастасиуполис (Βαβρίτσας 1965: 483, πιν. 608 α). За някои ари също са налице индикации за откриването им в територията на некрополите – Сердика (IGBulg IV: 1966; Kalinka 1906: 300–301, No 383) и Перинт (Sayar 1998: 61, Abb. 25, 292, No 121, Abb. 113–115, 293–294, No 123, Abb. 116–117). Макар и в недостатъчно количество, тези стели и ари могат да послужат за създаването на известна представа за изгледа на градските некрополи. Налага се впечатлението, че надгробните паметници, за които има информация, произхождат основно от некрополите на големите градски центрове, т. е. в повечето тракийски градове се спазва старата гръко-римска традиция за маркиране на гроба със стела. Може да се предположи, че не всеки гроб бил отбелязван по този начин, а най-вече тези на среднозаможните граждани, голяма част от които вероятно е с нетракийски произход. Регистрирането и на ари в подо-

бен контекст показва тяхното съвместно разполагане в границите на некропола. За разлика от стелите, арите представляват по-скъп и представителен паметник, като обикновено се асоциират с по-заможни собственици. Още от елинистическата и ранноимператорската епоха те съставляват част от градежно оформена гробна структура, но не задължително гробница. Съществуващите налични данни за арите, основно от Сердика и Перинт, не позволяват идентифицирането им с подобно представително оформяне на гробното пространство. Изглежда, че тяхната употреба се е ограничавала единствено до поставянето им върху гроба, като се е разчитало на собствената стойност на формата и материала на арата.

За една стела от Филипопол е известно, че е била вградена в стена на антична гробница (IGBulg III/1: 1007). Размерите и оформянето не противоречат на нейното използване като част от градеж, следователно може да се приеме, че тя е представлявала част от фасадата на архитектурна структура. Подобен случай е известен при мавзолея от Лъджене (дн. Чавдарци, Ловешко), където е открита мраморна плоча с малки размери и рамка с формата на *tabula ansata*, съдържаща гробна епиграма (Филов 1912/ 1913 а: 322). В този смисъл паметникът не е точно надгробна стела, а част от архитектурен комплекс, носеща епиграфската информация за собствениците на съоръжението.

При с. Каменово, Новозагорско, е открита една ара на място, където са регистрирани и основи на антична сграда (IGBulg III/2: 1673). За съжаление от оскъдната информация не може да се прецени дали става дума за съоръжение, свързано с гроба, част от което е била арата, или се касае за някаква селищна структура. Предвид представителността на арата като гробен знак и нейната първоначална връзка с гробен комплекс, първата възможност не бива да се изключва. Подобно съчетание на надгробна ара с голямо, архитектурно оформено, гробно пространство е засвидетелствано при мавзолеите към вила № 2 при Монтана (Александров 1994: 245).

Няколко други стели разкриват различен контекст на местонамиране (IGBulg III/1: 1022; IGBulg III/2: 1828; Kazarow 1918: 48–49, Abb. 53; Ботушарова 1960; Дякович 1924: 172–174, обр. 35). Общото при всички тези паметници е, че те произхождат от могили. Трябва да се отбележи също и принадлежността им най-вече към извънградски некрополи. Само за една стела от Филипопол съществува информация за мястото на откриване на паметника в самата могила – в нейната периферия (Ботушарова 1960: 175). Практиката е засвидетелствана в близката територия на града още в ранноелинистическата епоха. При разкопки на подмогилно гробно съоръжение недалеч от гара Филипово в периферията на могилния насип на около 10 м от входа на гробницата е разкрит каменен постамент за издигане на надгробна стела (Ботушарова, Коларова 1961: 280–282, фиг. 2, 4). Останалите екземпляри са намерени при разрушаване на могилите от изкопни и земеделски дейности, поради което липсват конкретни данни за контекста на намирането им. Вероятно част от тракийското население, възприело обичая за издигане на гробен паметник под формата на стела, го е приложила към своя обичай за погребване под могилен насип. По този начин гробът получава двойна маркировка – веднъж от стелата и втори път от самата структура на могилата. Доколкото може да се прецени от хронологията на паметниците, тази практика, резултат от синкретичната провинциална култура, може да се проследи след средата на II в., но се прилага с по-голяма интензивност едва от началото на III в. насетне.

Последният паметник, предлагащ информация относно местонамирането си, е една плоча от територията на Хадрианопол

(Кулов 1989). Според първичната публикация на автора стелата е открита при разработването на стара (антична?) кариера за мрамор в местността Барелца до с. Камилски дол, Ивайловградско. Интересното при този паметник е, че той също е изработен от мрамор, а самата плоча няма надпис. Единствено петрографски анализ на мрамора на стелата и този от кариерата би могъл да докаже неговата идентичност, но, според наличните данни и изложените наблюдения, може да се предположи с голяма степен на сигурност, че в случая плочата представлява изработен намясто паметник, вероятно в ателие, съществувало в непосредствена близост с кариерата. От района произхожда още една мраморна стела с подобна форма, за която също може да се допусне, че материалът за нейната изработка е взет от същата кариера. И двата паметника се датират в първата половина на III в. Вероятно експлоатацията на мраморните залежи в района е започнала около началото на същото столетие и е имала предимно локално значение.

Издигането на гробния паметник върху гроба е другият основен момент от неговото възприемане. При изследването на този аспект на надгробните плочи е от особено значение начинът, по който е оформена долната част. Наблюдават се три основни варианта: долната повърхност завършва с клин, изработен като част от стелата; долната повърхност е равна, като може да съществува по-голям или по-малък пояс под надписа или изображението, оформен чрез грубо изчукване (или поскоро оставен необработен), а може и стелата да няма такъв пояс. Изглежда, че начинът на оформяне на долната част (и съответно закрепването на паметника) не зависи толкова от размера на стелата* или каменната порода, от която е изработен.

Стелите, завършващи с каменен клин, са били издигани вертикално и закрепвани с помощта на каменна основа с паралелепипедна форма, в която е оформена вдлъбнатина, с идентична на клина форма и малко по-голям размер (обр. 2. *2*). Някои находки на стели с подобна каменна база от с. Горна Бешовица (Иванов 1962: 47, обр. 6) и с. Тръстеник (Табакова-Цанова 1970: 40–43) нагледно засвидетелстват употребата на този начин на закрепване. След поставянето на паметника в каменната основа, вероятно при тази част от гроба, където е главата на покойния, долната му част заедно със самата каменна база са били затрупвани с пръст до известна височина, съобразена с конкретното местоположение на надписа и релефните изображения. Възможно е за по-здраво свързване на клина и основата да е поставян допълнително варов разтвор, макар за това да няма индикации. Една особена група образуват тук медальоните, повечето от които също завършват с клин. Разликата при тях е, че въпросният клин се е втъквал във видима над земята мраморна основа, вероятно под формата на ара или кубична база (обр. 3, *2*), която в много от случаите е носела и надписа (Ioakimidou-Kontse: под печат). Много от стелите с малък и среден формат и клиновиден завършек е възможно да са били закрепвани не във вкопана в земята основа, а, подобно на медальоните, върху надземен носител от типа ара или по-скоро стълб с различен размер (обр. 1, *5*; срв. Pfanner 1989: 186).

Стелите с хоризонтален завършек и грубо обработена долна част указват подобен начин на закрепване. При някои екземпляри паметникът е с много големи размери и собствена тежест, което е изисквало дълбокото му вкопаване в земята без помощта на каменна основа (обр. 2, *1*). Характерно за тези памет-

* В текста са възприети следните метрични характеристики на гробните плочи: малък формат – размери до 50 x 30 x 6 см, среден формат – размери от 50 x 30 x 6 см до 100 x 50 x 10 см, и голям формат – размери над 100 x 50 x 10 см. Разграниченията са до известна степен условни, но отразяват реалните дадености на паметниците.

ници е оставянето на долната част от ствола на стелата в грубо оформен вид, тъй като тя е била невидима под пръстта.

Значителна част от плочите, основно от Тасос и Перинт, изработени предимно от мрамор, показват хоризонтален долен завършек, но без огрубяване или съвсем малка огрубена част. Въпреки по-малките си размери, закрепването им във вертикално положение е трудно, макар и не невъзможно, единствено чрез вкопаване на огрубената част (обр. 1. *1*). Макар да липсват данни в публикациите за тези екземпляри, трябва да се приеме, че те са закрепяни чрез жлебове и метални скоби към друга носеща повърхност или към евентуална ограждаща гроба стена (обр. 1. *2–3*; срв. Pfanner 1989: 186–187; Fabricius 1999: 266–267, Abb. 39, 320–321, Abb. 42). Вероятно една от причините за подобно решение е повисоката цена на мрамора, което не позволява излишната му употреба за тези части от стелата, които ще бъдат невидими под земята. Някои плочи от голям формат, изработени от варовик, демонстрират подобно закрепяне с жлебове и метални скоби, залети с олово, независимо от наличието и на широка огрубена долна повърхност (Филов 1912/1913: 12, обр. 8). Вероятно това двойно подсигуряване се е наложило от големите размери на паметника и много по-голямата видима част по отношение на вкопаната (обр. 2, *2–4*).

Само при една стела с големи размери и хоризонтален долен край (Tsontchev 1962: 1511–1512, Pl. CCC–CCCI, Fig. 1–3) са налице индикации за нейното съществуване в структурно оформено гробно пространство. Върху долната и двете странични повърхности на паметника има оформени дупки за закрепването му както към допълнителна основа, така и към странични части. Вероятно тази плоча е съставлявала част от по-импозантно оформено гробно място, образувайки неговия акцент (обр. 3, *1*). Възможно е да се предположи подобна позиция и за други плочи от Тракия, предимно тези с по-големи размери, но засега липсват сигурни сведения за начина на закрепване над земята и към други надземни части.

Следващ начин на поставяне на надгробната плоча е вграждането в стена или прикрепването към такава посредством железни скоби (Pfanner 1989: 186; Fabricius 1999: 143–152). Първият вариант (обр. 1, *4*) е засвидетелстван при две плочи (IGBulg III/1: 1007, 1022). Свободното окачване към стена (обр. 3, *3*) може да се предположи за някои медальони (Grandjean, Salviat 2000: 270–271, Fig. 221; Dunant, Pouilloux 1958: 145, No 294, Pl. XXXIII, 5), при които липсва клин за закрепване в каменна основа (Ioakimidou-Kontse: под печат).

Последната разновидност на пространственото оформяне на надгробните плочи са т. нар. съставни стели. Техният брой не е голям и възникването им (към края на II в. – началото на III в.) се е извършило под влиянието на култовия релеф и по финансови съображения (Димитров 1942: 96). Само при един паметник са запазени и двете части на плочата – отделно изработеният релеф с малки размери и импозантният ствол с ниша, предназначен да поеме релефа (IGBulg III/2: 1605). Останалите екземпляри от Тракия представляват само релефната част (IGBulg III/1: 1016, 1532; IGBulg III/2: 1667; IGBulg V: 5467). Техните малки размери и формалната близост със стела (IGBulg III/2: 1605) подсказват принадлежността им към паметниците от типа съставна стела. В този смисъл влагането на малката релефна плочка в тялото на големия носител едва ли може да се разглежда като тяхна (собствено казано) надземна позиция. В случая стелата-носител се явява основна част от надземната структура, но тъй като при повечето екземпляри тя липсва, не могат да се направят конкретни наблюдения върху начина на изди-

гане над гроба, освен по аналогия с паметника от Августа Траяна (IGBulg III/2: 1605). От гледна точка на наличните гробни релефи е важно да се разбере тяхната принадлежност към този особен вид стела.

Относно закрепването на надгробните ари могат да се направят много малко наблюдения и изводи. С изключение на една ара от Перинт, за никой друг паметник не съществуват данни за елементи, предлагащи информация за начините на поставяне на тези паметници. По-горе вече бе разгледана възможността много от арите да са стояли на открито върху гробното съоръжение в рамките на градския некропол. Вероятно те са поставяни върху подложка от камъни, към която евентуално са били прикрепвани с метални скоби (Зотовић 1995: 24). Възможно е и поставянето им директно върху гробното място без помощта на допълнителни елементи. Предвид широката им, почти квадратна основа, арите са били достатъчно устойчиви. Известна част от тях обаче със сигурност са били елементи от по-голямо структурно оформено гробно пространство или сграда. Вече бе споменато за екземплярите, при които съществуват индикации за свързването им с градежни структури. Сигурен паметник от този вид е една ара от Перинт, чиято задна страна е оставена необработена (Sayar 1998: 292, No 121, Abb. 113–115). Това е директно указание, че тази част на арата е била долепена до стена на гробница или ограден гробен парцел от типа *area maceria cincta*, в който покрай арата вероятно са се намирали и други съставни елементи. Липсват конкретни данни за местонамирането на паметника, но предвид представителните функции на този тип гробен знак, е много вероятно свързването му по един или друг начин с пространствено оформена надземна част на гроба.

Представените обобщени наблюдения върху местонамирането и начина на издигане на надгробните стели и ари от провинция Тракия имат предварителен и в известна степен хипотетичен характер. Разгледаните аспекти на гробната пластика представляват важна, макар и често пренебрегвана част от изследването на погребалните обичаи и гробни практики като съществена част от провинциалната римска култура.

ЛИТЕРАТУРА

Александров, Г. 1994. Погребални съоръжения и находки от римската епоха в Монтана и района. – В: Първи международен симпозиум "Севтополис". Надгробните могили в Югоизточна Европа. Казанлък 4–8 юни 1993 г. Велико Търново, 241–247.

Ботушарова, Л. 1960. Надгробна плоча от Пловдив. – ГНАМПл 4, 175–179.

Ботушарова, Л., В. Коларова. 1961. Куполна гробница при Пловдив. – В: Изследвания в памет на Карел Шкорпил. С., 279–297.

Бояджиев, С. 1967. Софийската църква "Света София". С.

Герасимова, В., М. Мартинова 1994. Нови данни за източния некропол на Филипопол. – ИМЮБ 20, 27–40.

Димитров. Д. П. 1942. Надгробният паметник на Аврелия Криспина и Целзина. – ГНАМ 8, 90–97.

Добруски, В. 1901. Материали по археологията на България. – СбНУ 18, 704–812.

Дякович, Б. 1924. Барелиефи на Тракийския конник. – ГНБПл, 135–174.

Зотовић, Р. 1995. Римски надгробни споменици источног дела провинције Далмације. Ужице.

Иванов, Т. 1962. Новооткрит старохристиянски некропол при с. Горна Бешовица, Врачанско. – Археология № 2, 38–48.

Кулов, Г. 1989. Мраморна надгробна плоча от с. Камилски дол, Ивайловградско. – ИМЮБ

15, 105–111.

Табакова-Цанова, Г. 1970. Римски надгробни плочи от Плевенски окръг. – Археология № 1, 38–47.

Филов, Б. 1912/1913. Антични паметници в Народния музей. – ИБАД 3, 1–52.

Филов, Б. 1912/1913 а. Разкопки при Лъджане. – ИБАД 3, 316–323.

Филов, Б. 1913. Софийската църква "Света София". С.

Bernard, P., F. Salviat 1967. Inscriptions de Thasos. – BCH 91, 578–621.

Dunant, Ch., J. Pouilloux 1958. Recherches sur l'histoire et les cultes de Thasos, 2. (Études Thasiennes 5). Paris.

Fabricius, J. 1999. Die hellenistischen Totenmahlreliefs. Grabrepresentation und Wertvorstellung in ostgriechischen Städten. München.

Grandjean, Y., F. Salviat 2000. Guide de Thasos. Athéne.

IGBulg = G. Michailov. Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae. Vol. III/1 – 1961, III/2 – 1964, IV – 1966, V – 1997, Serdicae.

Ioakimidou-Kontse, Ch. 2002. Die Grabmedallions der römischen Kaiserzeit aus Ostmakedonien. – In: Втори международен симпозиум 2075 г. от въстанието на Спартак. Тракоримско наследство. 2000 г. християнство. Сандански 1–4. октомври 2002 г. (под печат).

Kalinka, E. 1906. Antike Denkmäler in Bulgarien. Wien.

Kazarow, G. 1918. Zur Archäologie Thrakiens. – AA 33, 1–63.

Picard, Ch. 1921. Fouilles de Thasos (1917–1920). – BCH 45, 86–173.

Pfanner, M. 1989. Ein Relief in der Münchener Glyptotek und Überlegungen zu einigen bemerkungswerten Aspektn hellenistischer Grabreliefs. – AM 104, 165–196.

Sayar, M. H. 1998. Perinthos – Herakleia und Umgebung. Wien.

Seure, G. 1912. Antiquités thraces de la Propontide. Colléction Stamoulis. – BCH 36, 534–640.

Topalilov, I. 2002. A Roman Veteran's Tombstone in Philippopolis. – Archaeologia Bulgarica 1, 59–65.

Tsontchev, D. 1962. Monuments funéraires des νέοι ἥρωες en Bulgarie. – Colléction Latomus 58, 1507–1522.

Βαβρίτσας, Α. 1965. Ἀρχαιότατες καὶ μνήμεια Θράκης. – Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 20, Β 3, Χρονικά, 482–485.

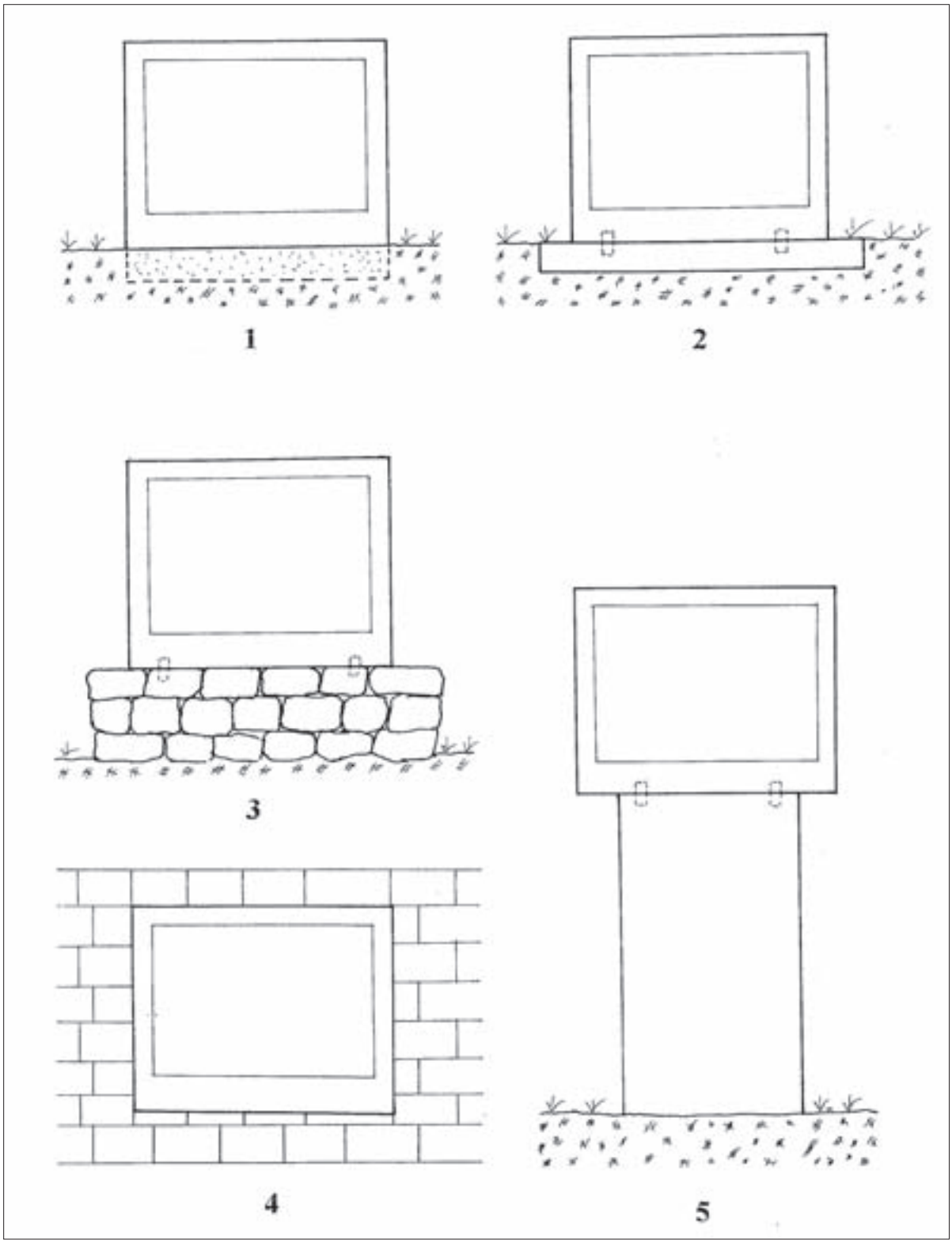

Обр. 1. Варианти за поставяне на надгробни плочи от малък формат

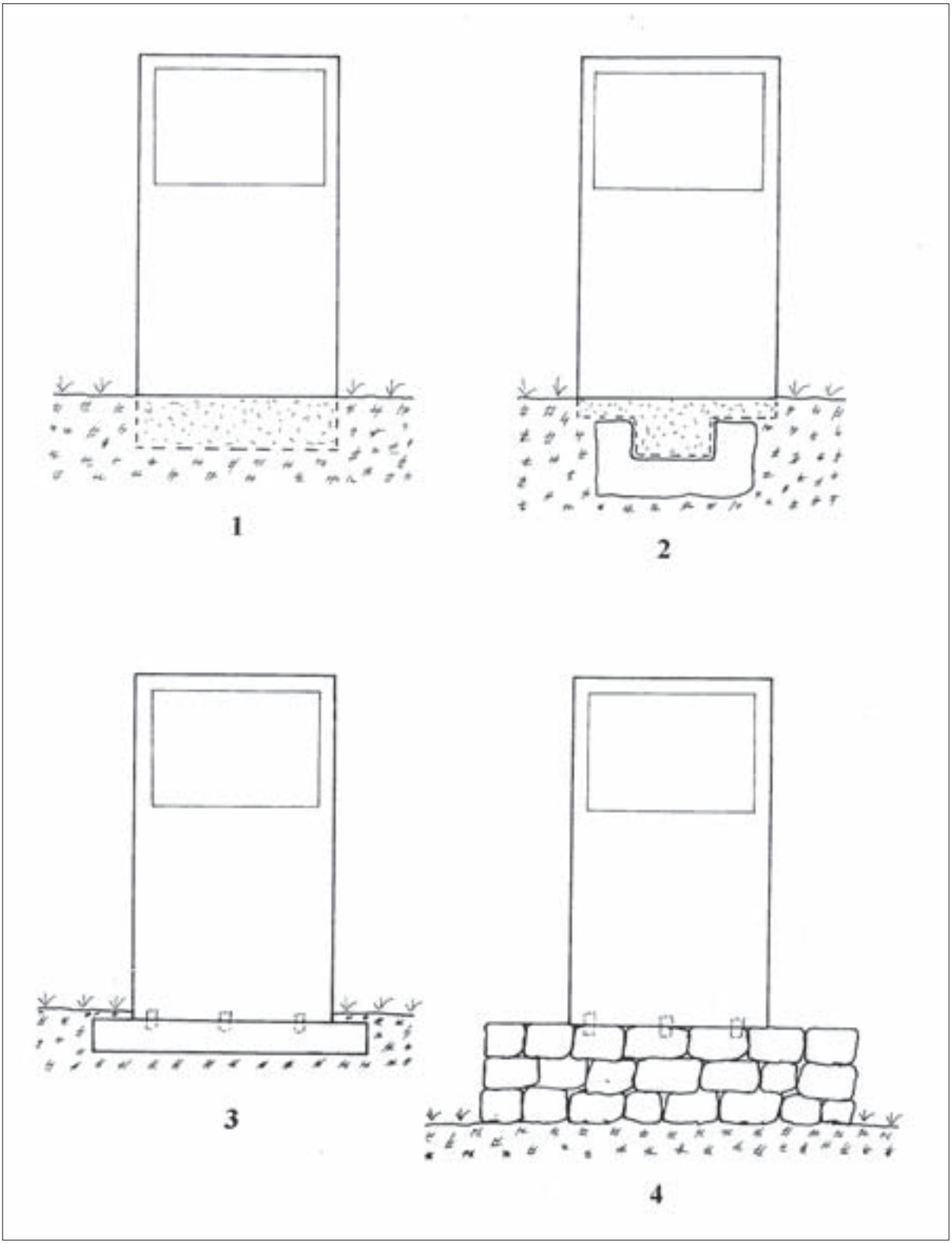

Обр. 2. Варианти за поставяне на надгробни плочи от среден и голям формат

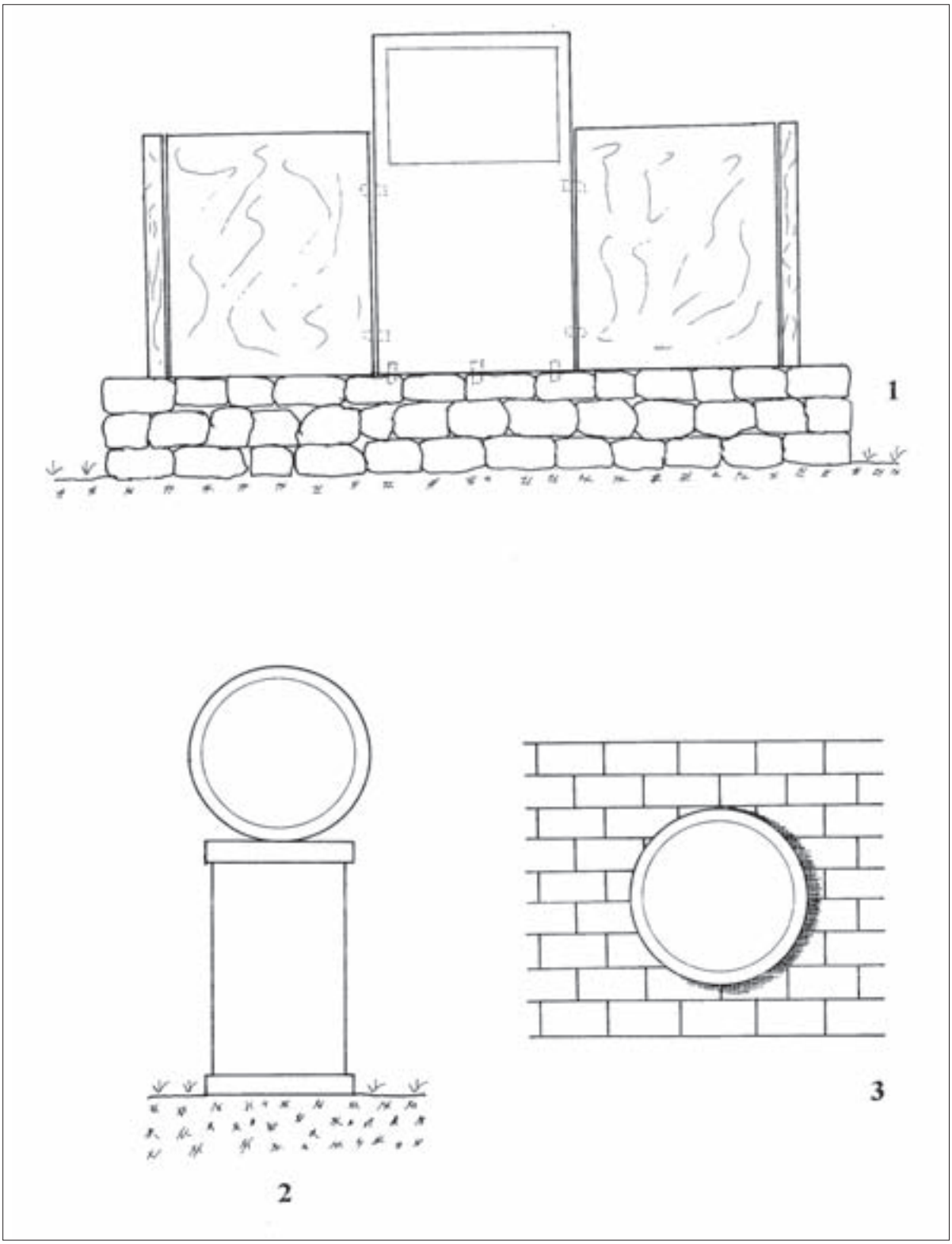

Обр. 3. Варианти за поставяне на медальони и надгробни плочи от среден и голям формат

OBSERVATIONS UPON POSITION AND WAYS OF RAISING ROMAN *STELAE* AND *ARAE* IN THE PROVINCE OF THRACE

MARIO IVANOV

(summary)

The article presents summarized observations upon some aspects of grave relief in the province of Thrace. The positions of the monuments and ways of their raising at the grave place remained almost unexamined in Bulgarian scientific research. Through that reason analysing these specifics of the grave monuments presents their more complete characteristic.

The monuments, which allow observations of gravestones' and grave altars' position, are in limited amount. In spite of that the data allow tracing some major tendencies. The main part of the monuments is found of the necropolises of *Philippopolis, Serdica, Perinthos, Thasos* and others. Big differences of the number of monuments show that not every grave was marked by a gravestone or altar. That custom was popular especially among the middle class non-Thracian citizens. There is data that some of the monuments were part of architectural ensembles, most of them parts of tombs. Some of the tombstones and altars are found in tumuli. This phenomenon is a result of syncretism of Roman provincial culture and it is wide represented after the end of 2nd century. One of the *stelae* (from the village Kamilski dol, Ivailovgrad district), was found at an old marble quarry. There is enough data to assume that after the beginning of the 3rd century near the quarry a workshop for grave monuments has existed.

The monuments' sizes and their formal characteristics allow us to differentiate several major variations for raising the *stelae* and altars. Most of the tombstones, and especially the large ones, ended with a wedge, forced into a stone base under the ground (fig. 2, *2*). The tombstones with smaller sizes, as well as most of medallions, ending with a wedge were forced in same way, but their bases was a marble or stone fundament prismatic or altar shaped (fig. 1, *5*; 3, *2*). Some of the monuments have fundaments, which are roughly shaped. This shows that they might have been raised by digging into the ground without stone base (fig. 1, *1*; 2, *1*). Larger percent of the monuments have neither wedge nor rough fundament. We supposed they were raised with metal cramps or mortar fixed by underground stone base (fig. 1, *2*; 2, *3*). Another possibility is to be fixed by the surrounding grave's wall (fig. 1, *3*; 2, *4*).

Only for a single tombstone from Hissar we have data that it was a part of the grave structure. Its lower part and both of its sides were marked of the cramps, which fixed the tombstone to a stone base and stone or marble blocks surrounding the grave (fig. 3, *1*). Another way of fixing the *stelae* is their incorporating into a wall or hanging on the wall by cramps. Such methods were used especially for the small sized tombstones or some medallions (fig. 1, *4*; 3, *3*). Interesting variations are the bipartite, compound *stelae*. One of their parts is large stone plate the other is small relief image. The image is posed in intentionally prepared niche. Such tombstones were used after the end of 2nd century. The practice is related with the cult relief and became popular due to its lower price.

The data concerning the altars is incomplete. Probably most of them were placed at the graves over base of stones without connecting parts. An altar from *Perinthos* has rough backside, which shows that the monument was posed next to a wall.

The exposed observations are hypothetical but they are important part of the studying roman burial rites in province of Thrace.

STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS
Supplementum IV (2005)
Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov

GREEK COLONIZATION OF SAMOTHRACE: PROBLEMS OF THE INVESTIGATIONS AND INTERPRETATIONS

PETYA ILIEVA

Until the early 80-ies of 20th century the "archaeology of Samothrace" was understood and identified by the scholars with "archaeology of the Sanctuary of the Great Gods" that is the absolute focus of all the investigations conducted till then. Its attractiveness as a site for archaeological excavations is out of doubt and perhaps results from the attempts for searching the material expression of the famous mysterial cult. It is clear, however, that these investigations could offer limited information relative to the foundation and organization of the Greek apoikia, its connection with the other parts of the island etc. Although the present study aims to trace the archaeological researches of Samothrace and the controversial points resulting of them, only materials concerning the early Greek presence on the island will be scrutinized. The architectural history of the Sanctuary of the Great Gods (in particular) is not a basic one for the study.[1]

The ancient repairs and the succeeding events when the Sanctuary went through two earthquakes (in 2nd or 1st c. B.C. and especially destructive in the 6th c.) (Lehmann 1998: 55; McCredie 1968: 200–234), since 5th c. till recent times a few lime kilns on its territory were in use (Lehmann 1998: 55; ΑΔ 1966: 382), the local inhabitants regularly have exploited the ruins for building material, a torrent was flowing for a certain period through its central part (Lehmann 1951: 1–31; 1996: 73), during the World War II it suffered badly (Lehmann 1950: 1–21; 1996: 28, 61) and the numerous archaeological excavations held in the site by different teams, make its study a difficult task. The circumstances pointed out restrict the possibility a clear stratigraphic sequence relative to the character of the materials found, to be established.[2]

The review of the investigations of the Sanctuary of the Great Gods traditionally starts with 1444 when the diplomat Cyriacus of Ancona visited the island. Expressing his interest in its antiquities he is the first European traveler who provides brief information for the destroyed sanctuary, and a drawing of an inscribed stele that he saw in the ruins.[3]

The mid-19th century is the period when the European archaeologists show a scientific interest in the Sanctuary, probably provoked by the unsatisfactory information that the ancient literary tradition keeps. In 1854 Ernst Otto Blau and Konstantin Schlottmann carried out the first excavation of the site as their efforts were concentrated on its topography and description of buildings and sculptures.[4] During his travel among the islands of the Thracian sea in 1858 A. Conze recorded the visible antique and Byzantine monuments and inscriptions, published two years later under the title "Reise auf den Inseln des Thrakisches Meers" (Matsas 2001: 29). In 1863 the Sanctuary retrieved its antique fame. It is due to the excavations held by the French consul at Edirne (Adrianoupolis) N. Campoiseau that led to the discovery of the famous Nike of Samothrace.[5]

It was transported to Paris together with other marbles. The statue was and is exhibited in the Louvre. As a result of the discovery the French government sent officially G. Deville and E. G. Coquart on the island. In 1866 they mapped the then visible remains and made trial excavations in several places.[6] They sent architectural pieces and inscriptions in the Louvre, too.

The first extensive archaeological exploration is Austrian, held in two campaigns in 1873 and 1875, directed by A. Conze. They uncovered the Propylon of Ptolemy II and the Stoa and partially the Hieron, The Hall of Choral Dancers and the Rotunda of Arsinoe (fig. 2, 26; 11; 15; 17; 20). After an agreement with the Turkish government part of the finds, mainly architectural pieces and sculptures were taken by the excavators to the Kunsthistorisches Museum, Vienna. The remaining part of the finds was shipped to Gallipoli and handed over to the Turkish authorities, but a few of them only reached the museum in Istanbul, the rest being lost during the transportation (Lehmann 1998: 46; Matsas 2001: 29). The results of their excavations were published in two volumes in 1875 and 1880[7] and, although the attention of the authors was focused only on the architecture of the Sanctuary, they constituted the first "modern" archaeological editions with professional drawings and photographs that are documents of buildings which are worse preserved now.

After the Austrian missions Campoiseau went back on Samothrace in 1897 when he took the ship-base of Nike in Paris, and in 1881 when, looking for Nike's head he discovered the Theater (Lehmann 1998: 46; Matsas 2001: 29).

In the second half of the 19th century the French-educated physician N. Fardys lived and worked on the island.[8] He is the first who expressed interest in the Samothracian antiquities out of the Sanctuary of the Great Gods and held trial excavations in different places (Matsas 1993: 647; 2001: 29). He collected a number of ancient objects from Mandal Panayia locality in the southwestern part of the island (fig. 1, 6) that O. Kern (AM 1893: 381) and later C. Friedrich (AM 1909: 23) described. The collection included terracottae, fibulae, and herm.

In the beginning of the 20th century, in 1923 and 1927 French-Czechoslovak team made excavations in the Sanctuary, but their results were published considerably later (Bouzek, Ondrejova 1985). The materials in this issue are limited, again, to architectural elements relative to the appearance of the complex and the history of its buildings.

The first systematic investigation, based on modern archaeological methods of field work began in 1938. It is carried out by the Institute of Fine Arts of New York University under Karl Lehman's direction till 1960, followed by the present director J. McCredie. Yet the first campaign in 1938 led to the discovery of the Anaktoron (fig. 2, 23). Lehmann based his opinion for the name of the building on a bilingual stele with incised kerykeion between two snakes, found in it. By comparing it with the ancient literary tradition about two images of the Kabeiroi "'εν ανακτόρω" he accepted the identification of the discovered building with the Anaktoron (Lehmann 1939: 133–145). The same year the American team made several trial trenches in the ancient town and in the harbor which they found filled and penetration in depth was impossible because of underwater current. Next year excavations in the northern part of the Sanctuary continued and in the space between the Anaktoron and the Rotunda of Arsinoe was located the so-called Sacristy (fig. 2, 22) (Lehmann 1940: 238–258). After an interruption of the Second World War the investigations were renewed in 1948.[9] The next decade saw the most extensive period of excavations in the Sanctuary when its main components were discovered, a big amount of materials was published (i.e. they went out of the purely "architectural" attitude in investiga-

tions) that gave base for chronological and interpretative schemes to be proposed. The revived excavations were initially concentrated again in the northern part of the sanctuary, where, in addition to the already established buildings, foundations of one more were identified. It was labeled as "Double Precinct" (Lehmann 1950: 1–21; McCredie 1976: 95 ff.) or "Orhtostate Structure" (Lehmann 1950: ibid.) as it is known today (fig. 2, 21). In the preliminary reports on the results of these investigations Lehmann suggested the following chronological sequence for the above mentioned buildings. The "Orhtostate Structure" was dated to the 7th c. B.C. because of its stratigraphic connection with the buildings nearby. At a later stage was dated the Anaktoron – ca. 500 B.C. (Lehmann 1940: 328–358). The erection of the Sacristy he accepted as simultaneous with that of the Rotunda – 3rd c. B.C. (Lehmann 1940: ibid., 1950: op. cit.) mentioning the existence of a substructure from building synchronous with the Anaktoron which he thought to be used as Sacristy during 5th – 4th c. B.C. (Lehmann 1940: op. cit.). This chronological scheme is radically changed by McCredie in several articles after 1974 when control trench excavations in the Anactoron and the Rotunda were held (McCredie 1976: 91–103; 1979: 1–44; 1988: 119–123). Using the stratigraphy in the Rotunda of Arsinoe II, which he described as "representative" (McCredie 1988: 119), he constructed new chronological sequence. The earliest building, the "Double Precinct" or "Orhtostate Structure" he dated in the first half of the 4th c. B.C. with the addition that it, in fact, was three-parted. The date of its destruction is not clear, but he thought that the construction of the Rotunda followed immediately after it, i.e. the beginning of the 3rd c. B.C. Next in turn of appearance was the so-called "Proto-Anaktoron" whose existence became clear in 1961. The building is partially preserved under the foundations of the Anaktoron which it preceded. McCredie expressed his observations that the foundations of the "Proto-Anaktoron" were set in fill connected with the construction of the Rotunda and so, they are probably part of a building project of the first half of the 3rd c. B.C. In the early 1st c. B.C. was erected the Anaktoron whose ruins are visible today. It was built after the destruction of the "Proto-Anaktoron", probably by earthquake. Synchronous with the Anaktoron is the building of Sacristy. The chronology proposed by Prof. McCredie is widely accepted and actual.[10]

As it was mentioned above, in the 50-ies, the team directed by K. Lehmann investigated almost all the main architectural components of the sanctuary. South of the Rotunda of Arsinoe II is one of the most interesting buildings in the complex. Its survey started with the Austrian campaigns. In their documentation it is designated as "Alter Tempel" (Conze 1875; 1880). In the preliminary reports of the American team is included as "Central Terrace (Precinct)" (Lehmann 1951: 1–31; 1952: 19–44) and in 1982 is published as Samothrace, vol.5 with the name Temenos. In the most recent editions on Samothrace and the Sanctuary of the Great Gods it is replaced by the descriptive "Hall of Choral Dancers" (Lehmann 1998: 73–78; Matsas 2001: 41–57) because of the frieze with chorus of dancers – part of the decoration of the building, which was found in situ (fig. 2, 17). The date of its construction is not questioned – ca. 340 B.C., but in the northwestern part, under the marble floor were discovered the earliest traces of sacrifices – a horseshoe shaped heart built on the natural rock with a dense accumulation of ash, charcoals, bones, hand-made pottery and a homogeneous group of wheel-made ware with sub-geometric decoration which Lehmann dated in the first half of the 7th c. B.C.[11] (fig. 3, 1–2, 4). Close to this deposit, under the floor of the building a bothros and eschara were found by the Austrians. According to the American team they are predecessors of the same structures from the 4th c. B.C. incor-

porated in the building (Lehmann 1952: op.cit.; Lehmann, Spittle 1982; Lehmann 1998: 78). The abovementioned early ritual deposit is of great importance because it posts the question for the date of Greek arrival on the island and that of the apoikists' origin – two basic moments that are still under discussion. On the base of these finds and due to epigraphic evidence K. Lehmann accepted the arriving of the Greek *apokoi* ca. 700 from Aeolis (Lehmann 1952: op.cit.; 1960: 3; 1996: 19).

Continuing the excavations in the sanctuary the mission of the Institute of Fine Arts investigated the Hieron (fig. 2, 15) known from the Austrian drawings as "Neue Tempel". This Hellenistic apsidal building was fully published as Samothrace vol. 3 in 1969. In the northwest of it survey of a building that Lehmann named as "Hall of votive Gifts" (fig. 2, 16) began in 1951 (Lehmann 1953: 1–25). The ceramic and metal finds gave him a cause to date its erection ca. 550/ 540 B.C. and a restoration ca. 400 B.C. (Lehmann 1953: op. cit; 1962: 23–107; 1998: 86–88). Although this early date[12] is a reason for serious hesitations for a number of scholars (McCredie 1988: 121; Matsas 2001: 43; Graham 2002: 231–260) the only suggested correction lowered it in the end of the 6th or the beginning of 5th c. B.C. (Kuhn 1985: 169–317).

A rectangular enclosure (known from the Austrian excavations, too) designated as Altar Court, was uncovered on the south of it (fig. 2, 14). Its construction is dated in the late 4th c. B.C.[13]. The Hellenistic altar covered an archaic sacrificial place on top of a huge natural rock of red and green porphyry.

The archaeological exploration of the sanctuary was going on in the 60-ies and 70-ies under the direction of J. McCredie when the Eastern (fig. 2, 24–26, 28) and Western (fig. 2, 1–12, 29) Hills were surveyed. In this period a road leading from the ancient town to the sanctuary was identified, as a building complex on the Eastern Hill (McCredie 1968: 200–234; 1979: op. cit.; 1988: op. cit.). The earliest building included in it goes back to the 5th c. B.C. and is a round structure named, also, as "circular area" (Lehmann 1998: 97) or "Holy Circle" (Matsas 2001: 67) (fig. 2, 25). Its present-day form dates to the late 5th or early 4th c. B.C.

The earliest building in the Western Hill has a mid-4th c. date (or second half of the 4th c. B.C.) and most probably it served as *hestiatorion* (McCredie 1979: op. cit.; 1988: op. cit).

All the remaining buildings included in the plan of the sanctuary, but not discussed in the present review of surveys, are surely dated in or after Hellenistic period. Summarizing his observations on the stratigraphy and the materials from the sanctuary Prof. McCredie assigns the structures that belong to the period "before the intervention of Philip II": the round structure on the East Hill, the Orhostate Structure, the hestiatorion on the Western Hill and expresses uncertainty as regards the Hall of Votive Gifts (McCredie 1988: 120).

Bothroi were found in several buildings in the central part of the Sanctuary but they do not offer any data concerning the chronology of the ritual activity on the site.[14]

Meanwhile excavation of the South Necropolis situated in a close proximity to the Sanctuary of the Great Gods began in 1957. It was initially held under the direction of E. Dusenbery, till 1965 when A. Vavritsas joined as a representative of the Antiquity Service based in Komotini. Their cooperation lasted till 1967 when the survey of the necropolis was finalized.[15] Although the preparation for the publication of the site as part of the Samothrace volumes started in the late 60-ies, the two parts of this, at present, last volume were published in 1998. The finds from the necropolis are of real importance regarding the date of the Greek appearance on the island. In her preliminary reports Dusenbery accepted a 7th century date for the earliest pieces,

but in 1998 full edition of the cemetery she revised her opinion lowering its beginning in the second quarter of the 6th c. B.C.

Since 80-ies systematic investigations of archaeological sites in Samothrace began, which are part of the program of 19 Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities in Komotini. Although some conservation activities, surface surveys and collecting of chance finds were carried out in the 60-ies and 70-ies,[16] as limited archaeological diggings,[17] the extensive investigations outside the Sanctuary of the Great Gods started in the early 80-ies with the exploration of the prehistoric tell at Mikro Vouni (Ματσας 1984: 73–94; Matsas 1991: 154–179; 2001: 116) (fig. 1, 3). In 1989 two important for the history of the island archaeological sites were surveyed: the so-called "prehistoric" acropolis on Vrychos hill and ceramic workshops from the Hellenistic period in Keramidharia locality (Ματσας 1989: 607–613; Matsas 2001: 104–106) (fig. 1, 5). The investigations of Vrychos hill[18] are preceded by Prof. N. Andriotis' activities, who located three megalithic tombs (dolmens) there in 1928 (Moutsopoulos 1989: 246–279; Ματσας 1989: 607–613) (fig. 1, 4). The 1989 excavations led to the discovery of a two parted-acropolis with fortification wall and a second, dividing one, but building remains were not revealed and it lacks a stratigraphic sequence. The ceramic material that was found[19] generally belongs to the Early Iron Age (EIA) and is paralleled in the opposite Thracian shore (Τριαντάφυλλος 1990: 297–322).

The rescue excavations held in 1992 in the North Necropolis (situated west of the ancient town, close to the shore line) led to the discovery of 29 graves lasting from 6th c. B.C. till the 1st century of the Christian era (Καραδημα 1992: 677–683). The only early grave is an infant inhumation burial in SOS amphora dated to the end of 7th-first half of 6th c. B.C. Next year investigation was carried out in the site at Mandal' Panayia known since O. Kern mentioned it. It is an outdoor sanctuary, located in the foothills of Άι-Λιάς peak, where hand-made pottery, relative to this from Vrychos and the north Aegean coast, was found together with bronze fibulae dated between 8th and 6th c. B.C., archaic terracottae and wheel-made ware starting from 6th c. B.C. on. Stratigraphic sequence was not established because "…η επίχωση ήταν ταραγμένη"[20] (Ματσας 1993: 647–655).

In 1995 limited digging in the site of the ancient town revealed some Hellenistic buildings (Καραδημα 1995: 487–496) (fig. 1, 2). The only early material included in the publication consists of few sherds of G 2–3 type that were found in a mixed stratum together with later ceramics. It is clear, therefore, that any trace of stratigraphy is missing.

Simultaneously with the excavations, although limited, but carried all over the island, the Antiquity Service represented by D. Matsas, responsible for the archaeological activities on Samothrace and through the contribution of the museum staff, new archaeological sites were identified by regularly held surface surveys. The site in Mantroudhia locality could be mentioned, which is situated ca. 300 m. in northwest direction from the sanctuary at Mandal' Panayia. It is defined as Thracian settlement because of the building remains found on the site and ceramics from the EIA (Ματσας 1993: 647–655). A similar characteristic displays the site at Porta in the southwestern part of the island (fig. 1, 10) where hand-made pottery (including knobbed ware) was found. It is considered to have preceded the Vrychos pottery group and, therefore, dated in the period from 12th till mid-8th centuries B.C. (Matsas 2001: 121).

Despite the considerable amount of accumulated archaeological finds, general studies concerning the arrival of the Greek apoikists on the island, the nature of their contacts with the local inhabitants that they met and with the other parts of the Greek world, made their appearance

recently (Graham 2002: 231–261). Quite provocative in this respect is the article of J. Graham, who, summarizing the known archaeological, literary and epigraphic evidences, concludes contra Lehmann, that "…the colonists came from Samos,…on the best evidence we have, colonization took place in the first half of the 6th c. B.C.; and…the relations between Greeks and non-Greeks at Samothrace are highly interesting and very important, but many uncertainties remain" (Graham 2002: 255). The date that Graham proposes depends entirely on the earliest dated material from the South Necropolis and due to the fact that he ignores the G 2–3 ware as dating factor, because he adopts Beschi's opinion that it is Lemnian production, i.e. was not made by Greeks (Graham 2002: 238), which does not mean, of course, that it couldn't be shipped by Greeks. His opinion does not confront, by itself, the chronology that the pottery under discussion receive in its distribution centers – it covers the first half of the 7th c. B.C. with a possible beginning in the end of the 8th c. B.C.[21] Here comes the logical question: what is the degree of probability such a homogeneous group to be assumed as indicating Aeolian presence on the island? Graham rejects such a possibility emphatically. According to D. Matsas' opinion both elements – Aeolian and Ionian are represented (Matsas 2001: 22). Identification, however, of such compact and homogeneous group of archaeological artifacts with its (eventual) ethnic carriers is, at its best, uncertain. To assume that those who have produced some commodities were identical with those who consumed/ used them means that we are in risk of, at least, oversimplification of the ancient trade and the possibilities of the ancient Greeks for sailing in the Aegean basin. The presence of the discussed pottery could equally marks contacts with Troad during the 7th c. B.C. that led to its import in Samothrace and use by the local, pre-Greek inhabitants[22] of the island. This could be plausible explanation for the presence of some of the so-called "karchesia", too. They are relatively numerous,[23] but the lack of sure stratigraphic, hence, chronological position is evident. The only one that has clear context is 63SN766 (fig. 4, 3) found in grave S252 (pithos inhumation) which Graham defines as "Thracian burial" with possible dating between late 7th c. B.C. and the end of the 6th c. B.C.[24] All other karchesia from the South Necropolis were found in the so-called "Accumulations",[25] i.e. out of context. The same statement is valid for the fibulae from the Necropolis – only 8 of 50 published pieces were found in grave or could be associated with such (fig. 3). In accordance with the general chronology of the Necropolis they are dated after mid-6th c. B.C., although the same type, e.g. the Astragal fibulae Dusenbery designates as archaic, but D. Matsas' date is 8th c. B.C. and he is inclined to see in them evidence for a pre-Greek activity in the sanctuary at Mandal` Panayia (Ματσας 1993: 648, εικ. 1). Some of the fibulae types, especially the Leech[26] (fig. 3, 10–11) and Astragal[27] fibulae (fig. 3, 1–9) find their closest parallels in the Rhodope Mountain, the Aegean shore of Thrace and the Troad that permits revision of their upper terminus, meaning that they could support 7th century date. If taken together with the karchesia, these two categories of finds can be assigned to graves that have preceded the "Ionian" ones, hence, synchronous with S252. We could add Dusenbery observation that "In the South Necropolis there were few inhumation burials before the forth century B.C., and, with possible exception of S252 itself, none has survived" (Ducenbery 1998: 744). It could be assumed that the karchesia found in the sanctuary,[28] a Phrygian-type of fibula found under the floor of Hall of Votive Gifts (fig. 3, 12) with close parallel in mould from Bayrakli (Smirna) dated to the 7th c. B.C.,[29] as a Phrygian fibula from Mandal Panayia with date in the late 8th–7th century B.C. (Ματσας 1993, 648, εικ. 2) (fig. 3, 13) belong to the same chronological horizon. All these ar-

tifacts are, perhaps, partially synchronous with the G 2–3 group, i.e. till mid-7th century,[30] but the absence of clear stratigraphic relevance between them remains the question "open".

It is evident that the excavated sites on the island do not provide specific information concerning the initial stage of the Greek apoikia, its foundation date and settler's origin. The only existing possibility for changing the present picture is a systematic, extensive survey of the ancient town.

It could be concluded, however, that Samothrace shares clearly definable, "local" contacts with South Thrace and North Western Asia Minor (Aeolis), i.e. located in the Northeastern corner of the Aegean, from the end of the 8th century B.C. until the early 6th c. B.C. at least. The group of materials discussed above does not give strong support for identification of Aeolian settlers on the island or at least till more secure evidence is not found. It is tempting to see these early finds as bearing witness for pre-colonial contacts of the pre-Greek inhabitants with the neighboring regions. Although such are not postulated in the literature concerning the colonization of Samothrace, the reviewed materials are obviously not of local origin but belong to categories distributed in the region during the specified period. Who were the carriers who were shipping such commodities is another question?

As for the presence of Ionian Greeks on Samothrace the finds from the South Necropolis, the Sanctuary of the Great Gods and Mandal Panayia do not leave any doubt. By dating their arrival in the first half of the 6th century B.C. Graham believes them to be the real colonists of the island and identifies them with the Samians of the literary tradition. Date in the first half of the 6th century B.C. looks quite "wide" if compared with the date of the earliest materials from the necropolis – second quarter of the 6th c. B.C. that is reasonable enough to "narrow" the foundation date in the beginning of the century. D. Matsas accepts that they are coming from Samos, too. In the light of the claims for the Samian origin of the settlers it deserves mentioning that the earliest ceramics in the South Necropolis are Lemnian and Attic imports. The second half of the 6th century B.C. is the life-time for a group of amphorae belonging to the so-called ("pseudo") clazomenian (Cook 1952: 123–153; Cook et Dupont 1998: 95–107) classes Enmann and Knipovitch. This chronological group includes, also, the Black-figure Lion amphorae[31] (fig. 4, 5) and the Decorated amphorae that Dusenbery believes to be products, together with Enmann and Knipovitch of "…the same, as yet unknown place". To the group of archaic pottery from the same production center she designated the so-called Amphorae without decoration, which incorporate morphological and technological features of different ceramic categories, the Horsehead amphorae defined as "clear imitation of the well-known Attic group", imitations of C-cups and blind-spout bowls. Here belong, also, the Long-necked jugs, imported during the second half of the 6th c. B.C. This brief review clearly shows that except of the archaic Attic pottery, all other categories of archaic vessels belong to an unknown production center, or at its best, a local production for some of them is assumed. The fact that East Greek painted pottery styles as Wild Goat, Fikellura etc. are absent from the published ceramic assemblages of the excavated sites on the island, draws the attention. It is highly probable that future investigations of the ancient town could change the picture, although it is reasonable such a situation to find a reflection in the necropoleis. Artifacts definable as East Greek were found in the Samothracian sites but it is difficult to look for close affinities with the Samian ones – neither with those from the Heraion (Walter-Karydi 1973) nor with the necropolis (Gepcke, Loewe 1996).

Despite all the questions which the archaeology of Samothrace remains "open" for discussion, it is overtly that the colonists became soon

familiar with the new territories, if we bear in mind the appearance of the first Ionian materials in the sanctuary at Mandal Panayia in the 6th century B.C. The only question that stays out of doubt for the scholars is that concerning the relations of the new-comers with the local Thracian population. Lehmann is the first who postulated their peaceful co-existence, an opinion that Matsas accepts adding the new archaeological finds (Matsas 2001: 118). Although Graham describes these relations as "highly interesting", the absence of data suggesting conflict situations is an argument *ex silentio* supporting Lehmann's view.

NOTES

[1] It is the focus of study in Samothrace volumes as in a big part of the publications of the present director of the American expedition J. McCredie (1976: 91–103; 1979: 1–44; 1988: 119–123). For recent bibliography: Lehmann 1998.

[2] The preserved architectural monuments are excluded although uncertainties about some of them still exist.

[3] The drawing is on preservation in the Bodleian Library, Oxford (Lehmann 1998: 27, fig. 7).

[4] Matsas 2001: 29, where the source of this information is not mentioned.

[5] The scientific character of these excavations evokes serious doubts (Matsas 2001: 29)

[6] The results of their excavations are included in "Archives des missions scientifiques", IV, 1867 (Lehmann 1998: 46; Matsas 2001: 29).

[7] Conze 1875. Archaeologische Untersuchungen auf Samothrake. Wien; Conze 1880. Neue Archaeologische Untersuchungen auf Samothrake. Wien.

[8] He is of Samothracian origin and his house in the central village of the island – Chora, is still preserved.

[9] The renewed preliminary reports on the excavation results appeared until mid-50-ies in Hesperia volumes.

[10] Although a Samothrace volume devoted to the Anaktoron is not published yet, the accepted dates in the last edition of "Samothrace. A guide to the excavation and the museum" 1996 are those suggested by McCredie. See also Matsas 2001, 51–57.

[11] This is the pottery group known as G 2–3 which has central position in all discussions concerning the early archaic pottery development in the NE Aegean and/ or the problems of the Greek colonization in the region. On the discussion see: Samothrace, vols. 4, I, 1962: 117–146; 4, II, 1964: 151–189; 5, 1982: 317–383; Love 1964: 204–222; Bernard 1964: 77–146; Blegen et al. 1958: 253–255; Fisher 1996: 119–132; Beschi 1998: 48–76; Aslan 2002: 81–127; Graham 2002: 231–259; Γιματζιδης 2003: 73–81.

[12] This is the only building that retains its archaic date officially unchanged.

[13] The date depends on a dedicatory inscription from Arrhidaios (Lehmann 1953: 1–25; 1964: 31–119; 1998: 89; Matsas 2001: 43).

[14] Such exist in the Anaktoron (Lehmann 1950: 1–21), Orthostate Structure (Lehmann, ibid.), Hall of Choral Dancers (Lehmann 1952: op. cit.) and Hieron (Lehmann 1951: 1–31).

[15] The preliminary reports of Dusenbery campaigns are published in Archaeology 1959: 163–170; 1964: 185–202; 1967: 116–122 and ΑΔ 1960: 231–235; 1963: 263; 1964: 393; 1965: 486; 1966: 379; 1967: 443. The excavations were carried out with interruptions, hence the investigation was not yearly held during this 10-years period.

[16] See the annual reports of ΙΘ Εφορέια Προϊστορικών και Κλασσικών Αρχαιοτητών in ΑΔ 1963: 260; 1964: 386–389; 1965: 482–485; 1966: 377–378; 1967: 440–441; 1968: 364–366; 1969: 362–364; 1971: 422–440; 1972: 535–547; 1973: 462–476; 1974: 791–828; 1976: 312–317; 1978: 302–314; 1979: 336–338; 1980: 431–436.

[17] In 1966 A. Vavritsas carried out excavations in the North Necropolis of Samothrace and discovered 10 graves dated to the Roman period.

[18] "Acropolis" is usually the term used in the relevant Greek literature.

[19] I would like to express here my gratitude to Mr. Matsas who kindly permitted me to see the Vrychos material.

[20] "…the fill was mixed"

[21] Pottery belonging to this category was found in: **Troia**, Blegen et al., op.cit., with accepted date in the first half of the 7th c. B.C., although "it does not occur in a stratified sequence", p. 254; Antissa on **Lesbos**, (Lamb 1931/32: 41–67, fig. 20–25). W.Lamb dated it to the 8th c. B.C., but N. Spencer (1995: 269–306) in his revision of the chronology of the second apsidal building where it was found, put it in "…the very end of the eight century (at the earliest)", and "…the later strata above the second apsidal building … do not seem to preclude placing …much later than 700…", p. 285; **Lemnos** (Mustilli 1931/32; Beschi 1998: 48–76; Mesineo 2001: 123–147; Λημνος 2000: 35–41) where it

is placed between late 8th c. B.C. and the end of the 6th c. B.C., according to the destruction level of the sanctuary in Hefestia and the Kabeirion in Chloe. We have, however, bear in mind that the Lemnian G 2–3 is a local variant of the style and that the pottery from the island preserved early features for a considerable time-span (e.g. some of the G 2–3 shapes preserved Mycenaean features); **Tenedos** (Sevinc 1993: 311–320; Arslan et Sevinc 2003: 223–249) where it is not defined as such, but the designation of the two published vessels to G 2–3 group is unquestionable (see, Abb. 6, 1.4, 1.5). Their date is in the last quarter of 8th-first quarter of 7th c. B.C., but the remaining finds from the grave where they were found allow lowering till mid-7th c. B.C. **Thasos** (Bernard op.cit.; Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992: 572–577). In his pioneering article that is basic one for all the later studies of G 2–3, Bernard assigns the pottery from W level of the trench I in the ancient town to the early 7th c. B.C. The only example from cemetery is from a late burial stratum in grave K3A and belongs to the end of 8th-beginning of 7th c. B.C.; **Neapolis** (Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992: 574; 1993: 686–687, εικ. 21) – the author dates the material before the last quarter of 7th c. B.C; **Eion** (Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992: 574) where it was found together with Olyntus pottery style and in a stratigraphic relevance to G 2–3 from Thasos. Date – not later than the mid-7th c. B.C.; **Karaburnaki** (Therme) (Τιβέριος 2001: 255–262)-a date in the first half of the 7th c. B.C. is accepted by the excavators; **Skyros** (Graham 2002: 238). M.Moore made a detailed review of this type of pottery from Samothrace and finally accepted a date in the first half of the 7th c. B.C. (Moore 1982: 315–394). When I. Love summarized her observations on specific shape belonging to this group, the so-called "καρχήσια" that were found in the South Necropolis, Hall of Choral Dancers, Hall of Votive Gifts and the Altar Court, she dated them "…at least by the last decades of the seventh century…to the middle of the sixth century B.C." (Love 1964: 206–212). Vessels in the same shape, manufactured in G 2–3 technique were found in Troia and Lemnos, and as "Gray Aeolian" are known from Troad and Aeolis: Neandria, Pitane, Lesbos, Phokeia (Bayne 2000) with dating of the shape between the end of 8th and the beginning of the 6th centuries B.C.; Assos (Serdaroglou, Stupperich 1992: 79) – 7th–6th centuries B.C. according to the authors; Tenedos (Arslan et Sevinc 2003: 223–249) with the same dating as G 2–3. Due to the renewed Troia excavations where G 2–3 was found in stratified position two recent surveys on the subject were suggested: these of S.Fisher (1996: 119–132) and C. Aslan (2002: 81–127) that supported chronology in the first half of the 7th c. B. C. and a probable beginning in the late 8th c. B.C. is assumed (Aslan, see also Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992: 575).

[22] Such a possibility could find support on Thasos where the recent re-examination of the stratigraphy (Kohl et al. 2003: 58–72) and ceramics (Γιματζίδης 2003: 73–81) from Bernard's trenches assigns undoubtedly the W stratum to the "pre-colonial" period set the pottery complex from mid-8th c. B.C. on. Date from the late 8th till mid 7th c. B.C. is accepted for G 2–3. The conclusion of the author is unambiguous: "Η παρουσία εισαγμενής κεραμικής του 8ου αιώνα και των αρχών του 7ου αι.π.Χ. ..., μας βεβαιώνει ότι οι Θράκες κάτοικοι του νησιού γνώριζαν, πριν φτασούν οι πρώτοι άποικοι από την Πάρο, προϊόντα άπο τη Ν. Ελλάδα και κυρίως από τις περιοχές του Θερμαϊκού κόλπου και του βορειοανατολικού Αιγαίου." (Γιματζίδης 2003: 78) (The presence of imported ware of 8th and the beginning of 7th c. B.C.…ensures us that the Thracian inhabitants of the island knew, before the arrival of the first colonists from Paros, goods from S. Greece and mainly from the regions of the Thermaic gulf and north-eastern Aegean. Translation – the author). On the island of Lemnos G 2 - 3 was produced and in use by its pre-Greek population. In Eion it is stratigraphically relevant to that of the "pre-colonial" level at Thasos (see n. 21).

[23] In relation to the other places of their distribution (see n. 21).

[24] Graham accepts the end of the 6th c. B.C. as the latest possible date for the existence of this kind of vessels on analogy with the Lemnian material (see n. 21).

[25] The cemetery was extending on a distinctively limited area that was used and reused for centuries and the old graves were frequently disturbed by the more recent ones. It was a practice when new grave was dug the contents of the existing earlier ones (usually cremations) to be gathered and placed in groups called "accumulations". We have to bear in mind that when the prevailing ritual was changed the archaic and classical cremations were replaced by inhumations during the 4th c. B.C. the cemetery area was leveled with a new earth brought for easier dug of the new graves. It is evident that these circumstances make it impossible to associate the early materials with specific graves which, in this case, lack their character of a "closed complex".

[26] The type is widely distributed in Southern Thrace. It is AII3η type defined as "Thracian" (Gergova 1987: 27–31), with termini from 8th till 6th centuries B.C. The absolute parallels of the Samothracian pieces (i.e.without any bow decoration and with the so-called "zierelement") are four: from Kochan (Gergova 1987: taf. 6, 75), Lakavica (Дякович 1921/22: fig. 17б) and Aegean Mesambria - Zone (Daux 1967: fig. 9; 1968: fig. 13). Identical with the Samothracian ones were found in Gordion (Muscarella 1967: Appendix D) accepted to be Aegean imports dating between 8th and 6th centuries B.C. ("or earlier", p. 82–83). They fell in Sapouna-Sakelarakis' type IVb (the piece from Mandal Panayia) with latest possible date the middle of the 6th c. B.C. These with "zierelement" could be included in VIIa type dated from mid-8th c. B.C. till 600 B.C. (Sapouna-Sakelarakis 1978: 69–73; 94–97). According to the typological scheme of Caner

the exemplar from Mandal Panayia is of IVd type with date in late 8th–7th c. B.C. and closest parallels in "Thymbra" and Troia. For those with "zierelement" he accepts Sapouna-Sakelarakis' date and the best parallels from his corpus are finds from Izmir. Absolutely identical are fibulae from the necropolis of Tenedos found in the grave with G 2–3 (see n. 21) dated in late 8th–early 7th centuries B.C.

[27] The most compact, at present, group of this type of fibulae is the Samothracian one – 7 from the South Necropolis and 2 from Mandal Panayia. It shows features of AII3α and AI3β types (Gergova 1987: 24–25; 28) whose distribution in Southern Thrace covers the same areas. Almost identical with the Samothracian exemplars are those from Lakavica, Dobralak, Pavelsko, Skobelevo (Gergova 1987: 24–28), Aegean Mesambria - Zone (Daux 1967: fig. 9), Striama (Кисьов 2004: 39, XXXV, 4. The same pieces from Yagodina and Vasil Levski are reported. The date of the author is in the end of 7th–6th c. B.C.). Gergova defines these fibulae as Thracian because of their wide distribution in Southern Thrace and dates them in the 8th till the beginning of 7th c. B.C. Close parallels of the Samothracian ones are the finds from "Thymbra" (Caner's type VIII, who recognizes them as "Thracian") dated in the end of 8th–7th century B.C. (Caner 1982: taf. 9, 139–140). The piece from Mandal Panayia (fig. 3, 5) finds very interesting parallel in one from Izmir in respect of its decoration (Caner 1982: taf. 8, 116). The Izmir fibula is of "island type", but has identical decoration pattern centered circles all over its body combined with "zierelement". It receives date in the end of 8th–7th c. B.C. The Astragal fibulae (it is Dusenbery's term) group of Samothrace looks like local variant of the type popular in the southeastern Thrace and the northeastern Aegean shore.

[28] With a possible date till mid/ late 6th century B.C. (see n. 21; Love: op. cit.)

[29] Muscarella's description of the mould "The moldings of the fibulae cast in these moulds consist of a single oblong torus at both center and ends" (Muscarella 1967: 23, pl. XVI, 83, 84) is absolutely relevant to the fibula itself.

[30] According to the dating of this pottery. Having in mind the fact that the katchesia are of G 2–3 fabric, which has limited existence in the first half of the 7th century B.C., it is not clear how they could continue till the end of the 6th c. B.C., except if they are accepted to be Lemnian imports or local products.

[31] For all the discussed classes of archaic pottery see Dusenbery 1998: 715–743.

BIBLIOGRAPHY

Arslan, N., N. Sevinc 2003. Die eisenzeitlichen Graeber von Tenedos. – Istanbuler Mitteilungen 53, 223 - 249.

Aslan, C. 2002. Ilion before Alexander: Protogeometric, Geometric, and Archaic pottery from D9. – Studia Troica 12, 81–129, pl. 1–27.

Bayne, N. 2000. The Gray wares of North-West Anatolia in the Middle and Late Bronze Age and the Early Iron Age and their relation to the Early Greek Settlements. – Asia Minor Studien, Band 37. Bonn.

Bernard, P. 1964. Ceramiques de la premiere moitie de VII siecle a Thasos. – BCH 88–1, 77–46.

Beschi, L. 1998. Arte e cultura di Lemno arcaica, La Parola del Passato 53, 48–76.

Blegen, C., C. Boulter, J. Caskey, M. Rawson 1958. Troy IV. Settlements VIIa, VIIb and VIII. Princeton.

Bouzek, J., I. Ondrejova. (eds.) 1985. The results of the Czechoslovak Excavations in 1927 conducted by A. Salac and J. Nepomucky and the Unpublished Results of the 1923 Franco-Czechoslovak Excavations conducted by A. Salac and F. Chapouthier. Praha.

Caner, E. 1982. Fibeln in Anatolien I. – PBF, Abteilung XIV, Band 8. München.

Conze, A., A. Hauser, G.Niemann 1875. Archaeologische Untersuchungen auf Samothrake. Wien.

Conze, A., A. Hauser, G. Niemann 1880. Neue archaeologische Untersuchungen auf Samothrake. Wien.

Cook, R. M. 1952. A list of Clazomenian Pottery – ABSA 47, 123–152, pl. 29–33.

Cook, R. M., P. Dupont 1998. East Greek Pottery. London & New York.

Daux, G. 1967. Chronique des fouilles et decouvertes en Grece en 1966. – BCH 91–2, 623–889.

Daux, G. 1968. Chronique des fouilles et decouvertes en Grece en 1967. – BCH 92, 711–1138.

Dusenbery, E. 1959. A Samothracian necropolis. – Archaeology 12, 163–170.

Dusenbery, E. 1964. The South necropolis of Samothrace. – Archaeology 17, 185–192.

Dusenbery, E. 1967. Samothrace: the South necropolis. - Archaeology 20, 116–122.

Dusenbery, E. 1998. Samothrace 11, I–II. The Necropoleis. Princeton.

Fisher, S. 1996. Troian "G 2–3 ware" revisited.–Studia Troica 6, 119–132.

Fredrich, C. 1909. Aus Samothrake. – AM 34, 23–28.

Gepcke, P., W. Löwe (eds.) 1996. Samos – die Kasseler Grabung 1894. Staatliche Museen Kassel.

Gergova, D. 1987. Fruh- und altereisenzeitliche Fibeln in Bulgarien. – PBF Abteilung XIV, Band 7, München 1987.

Graham, A. J. 2002. The colonization of Samothrace. - Hesperia 71, 3, 231–261.

Kern, O. 1893. Aus Samothrake. – AM 18, 337–384.

Kohl, M., A. Müller, Γ. Σανίδας, Μ. Σγούρου. 2003. Ο αποικισμός της Θάσου: Η επαναξέταση των αρχαιολογικών δεδομένων. – ΑΕΜΘ 16, 58–72.

Kuhn, G. 1985. Untersuchungen zur Funktion der Saulenhalle in archaischer und klassischer Zeit. – JdI, 169–317.

Lamb, W. 1931/ 32. Antissa. – ABSA 32, 41–67, pl. 17–25.

Lehmann, K. 1939. Excavations in Samothrace. – AJA 43, 133–145, fig. 1–15.

Lehmann, K. 1940. Preliminary report on the second campaign of excavations in Samothrace. – AJA 44, 328–358, fig. 1–38.

Lehmann, K. 1950. Samothrace: Third preliminary report. – Hesperia 19, 1–21, pl. 1–13.

Lehmann, K. 1951. Samothrace: Fourth preliminary report. – Hesperia 20, 1–31, pl. 1–18.

Lehmann, K. 1952. Samothrace: Fifth preliminary report. – Hesperia 21, 19–44, pl. 3–11.

Lehmann, K. 1953. Samothrace: Sixth preliminary report. – Hesperia 22, 1–25, pl. 1–9.

Lehmann, K. 1962. Samothrace 4, I. The Hall of Votive Gifts. Princeton.

Lehmann, K. 1998. Samothrace. A guide to the excavations and the museum. Sixth edition, revised and enlarged. Thessaloniki.

Lehmann, K., D.Spittle. 1964. Samothrace 4, II. The Altar Court. Princeton.

Lehmann, Ph. W. 1960. Excavations at Samothrace. – ΑΔ 16, 231–235.

Lehmann, Ph. W. 1963. Excavations at Samothrace. – ΑΔ 18, 261–264, πιν. 301–303.

Lehmann, Ph. W. 1964. Excavations at Samothrace. – ΑΔ 19, 390–394, pl. 458–461.

Lehmann, Ph. W. 1969. Samothrace 3. The Hieron. Princeton.

Lehmann, Ph. W., D. Spittle 1982. Samothrace 5. The Temenos. Princeton.

Love, I. 1964. Kantharos or karchesion? A Samothracian contribution. – In: Essays in Memory of Karl Lehmann. New York, 204–222.

Matsas, D. 1991. Samothrace and the North-eastern Aegean: The Minoan Connection.– Studia Troica 1, 159–179.

Matsas, D., A. Bakirtzis 2001. Samothrace. A short cultural guide. Athens.

McCredie, J. 1965. Excavations on Samothrace in 1964. – ΑΔ 20, 486–487.

McCredie, J. 1967. Excavations in Samothrace. – ΑΔ 22, 441–444.

McCredie, J. 1968. Samothrace: Preliminary results on the campaigns of 1965–1967. – Hesperia 37, 200–234, pl. 58–72.

McCredie, J. 1976. Recent investigations in Samothrace. – In: Neue Forschungen in Griechischen Heiligtumern. Tubingen, 91–103.

McCredie, J. 1979. Samothrace: Supplementary investigations 1968–1977. – Hesperia 48, 1–44, pl. 1–16.

McCredie, J. 1988. Samothrace in the Classical period. – In: Πρακτικά του XII διεθνούς συνεδριού κλασικής αρχαιολογίας. Τόμος Δ. Αθηνα. 119–123.

McCredie, J., Ph. W. Lehmann. 1966. Samothrace 1965. – ΑΔ 21, 378 – 382.

Mesineo, G. 2001. Efestia. Scavi Adriani 1928–1930. Padova.

Moore, M. 1982. Catalogue of finds 1. Ceramics. – In: *Lehmann, Ph. W., D. Spittle.* Samothrace 5. The Temenos, Princeton, 315–394.

Moutsopoulos, N. C. 1989. Tournee au Rhodope du sud et a Samothrace. – In: Thracians and Mycenaeans. Leiden – Sofia, 246–279.

Muscarella, O. 1967. Phrygian Fibulae from Gordion. London.

Mustilli, D. 1931/32. La necropoli Tirrenica di Efestia. – Annuario della regia scuola archeologica di Atene 15–16, 3–137.

Sapouna-Sakelarakis, E. 1978. Die Fibeln der Griechischen Inseln – PBF Abteilung XIV, Band 4, München 1978.

Sevinc, N. 1993. Bozcaada (Tenedos) nekropolu 1992 yili kurtarma kazisi, IV Muze Kurtarma Kazilari Semineri 26–29 Nisan 1993. Marmaris, 311–321.

Spencer, N. 1995. Early Lesbos between East and West: A "Grey Area" of Aegean archaeology. – ABSA 90, 269–306.

Stuperrich, R., U. Serdaroglou. 1992. Ausgrabungen in Assos 1990. – Asia Minor Studien, Band 5, Bonn.

Walter-Karydi, E. 1973. Samos 6.1. Samische Gefasse des 6. Jahrhunderts v.Chr. Bonn.

Βαβρίτσας, Α. 1963. Αρχαιότητες και μνημεία Θράκης. – ΑΔ 18, 260, πιν. 300.

Βαβρίτσας, Α. 1964. Αρχαιότητες και μνημεία Θράκης. – ΑΔ 19, 386–389, πιν. 451–457.

Βαβρίτσας, Α. 1965. Αρχαιότητες και μνημεία Θράκης. – ΑΔ 20, 482–485.

Βαβρίτσας, Α. 1966. Αρχαιότητες και μνημεία Θράκης. – ΑΔ 21, 377–378.

Βαβρίτσας, Α. 1967. Αρχαιότητες και μνημεία Θράκης. – ΑΔ 22, 440–441.

Βαβρίτσας, Α. 1968. Αρχαιότητες και μνημεία Θράκης. – ΑΔ 23, 364–366.

Γιματζίδης, Σ. 2003. Ο αποικισμός της Θασου: Η επαναξέταση της κεραμικής πρώιμων φάσεων της αρχαίας πόλης, ΑΕΜΘ 16, 73–81.

Καράδημα, Χρ. 1995. Αρχαιολογικές εργασίες στη Μαρώνεια και τη Σαμοθράκη το 1995. – ΑΕΜΘ 9, 487–496, εικ. 1–13.

Καράδημα, Χρ., Μ. Κουτσουμανής 1992. Αρχαιολογικές εργασίες Σαμοθράκης, 1992. – ΑΕΜΘ 6, 677–679, εικ. 1–10.

Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. 1992. Πρωτοϊστορική Θασος. Τα νεκροταφεία του οικισμού Καστρι. Αθήνα.

Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. 1993. Η πρώιμη εποχλη του Σιδήρου στην Αντολκή Μακεδονία. – Αρχαία Μακεδονία. Πεμπτό Διεθνές Συμπόσιο. Τόμος 1, 679–735.

Λήμνος Αμιχθαλόεσσα. 2000. Αθήνα.

Μάτσας, Δ. 1984. Μικρό Βουνί Σαμοθράκης: Μία προϊστορική κοινότητα σ'ένα νησιώτικο σύστημα του ΒΑ Αιγαίου. – Ανθρωπολογικά 6, 73–94.

Μάτσας, Δ., Χρ. Καράδημα, Μ. Κουτσουμανής 1989. Αρχαιολογικές εργασίες Σαμοθράκης, 1989. – ΑΕΜΘ 3, 607–617, εικ. 1–5.

Μάτσας, Δ., Χρ. Καράδημα, Μ. Κουτσουμανής 1993. Η ανασκαφή στην Παναγία τ' Μάνδαλ' της Σαμοθράκης το 1993. – ΑΕΜΘ 7, 647–652, εικ. 1–12.

Πάντος, Π. 1976. Αρχαιότητες και μνημεία Θράκης. – ΑΔ 31, 316–317.

Πεντάζος, Ε. 1969. Αρχαιότητες και μνημεία Θράκης. – ΑΔ 24, 362–364.

Σκαρλατίδου, Ε. 1980. Αρχαιότητες και μνημεία Θράκης. – ΑΔ 35, 431–436.

Τιβέριος, Μ., Ε. Μανακίδου, Δ. Τσιαφάκη. 2001. Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατα το 2001: ο αρχαίος οικισμός. – ΑΕΜΘ 15, 255–262.

Τριαντάφυλλος, Δ. 1972. Αρχαιότητες και μνημεία Θράκης. – ΑΔ 27, 547.

Τριαντάφυλλος, Δ. 1973. Αρχαιότητες και μνημεία Θράκης. – ΑΔ 28, 462.

Τριαντάφυλλος, Δ. 1978. Αρχαιότητες και μνημεία Θράκης. – ΑΔ 33, 302–314.

Τριαντάφυλλος, Δ. 1990. Η Θράκη του Αιγαίου πριν από το ελληνικό αποικισμό. – Θρακική επετηρίδα 7, 297–322.

Дяковић, Б. 1921/ 22. Халщатски и латенски фибули в Археологическия музей при Народната Библиотека в Пловдив. – ИАИ I, 31–41.

Кисьов, К. 2004. Тракийската култура в региона на Пловдив и течението на р. Стряма през втората половина на I хил. пр. Хр. С.

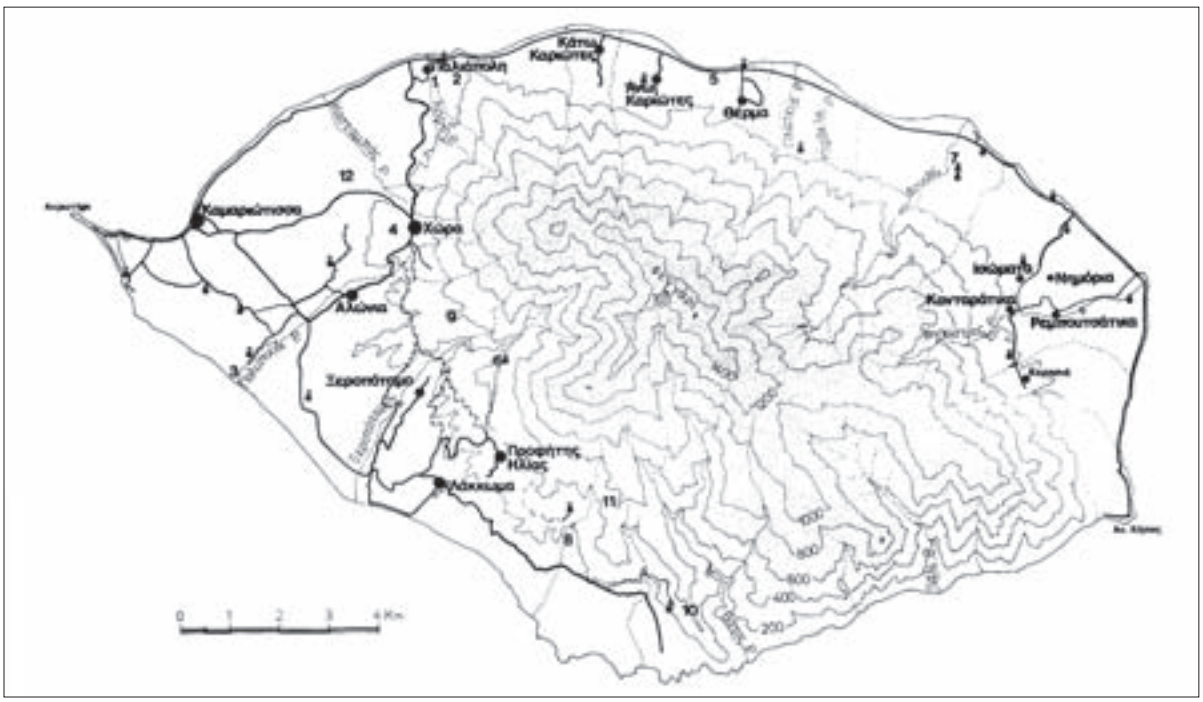

Fig. 1. Map of Samothrace with archaeological sites and monuments: 1. Sanctuary of the Great Gods. 2. Ancient town. 3. Mikro Vouni. 4. Vrychos. 5. Keramidharia. 6. Mandal Panayia. 7. Fonias. 8. Pournia. 9. Ayanemi. 10. Porta. 11. Kerasoudha. 12. Tourli. After Matsas 2001, fig. 2

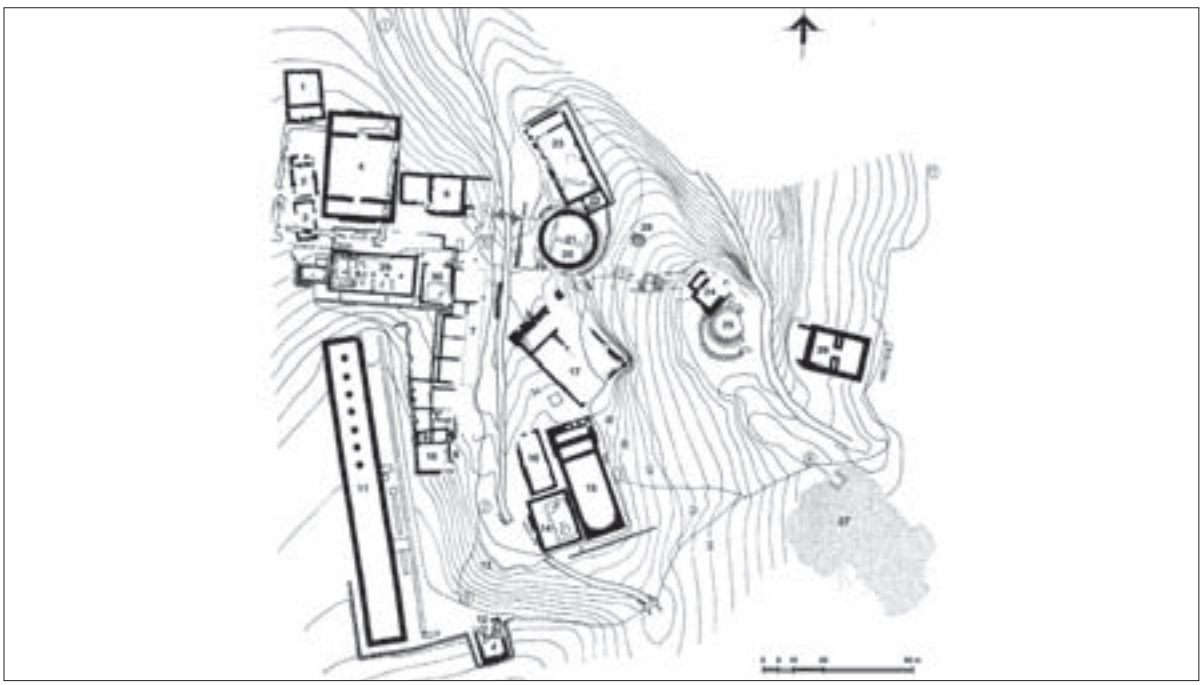

Fig. 2. Sanctuary of the Great Gods (actual state). 1–3. Unidentified late Hellenistic buildings. 4. Unfinished early Hellenistic building. 5. Medieval fort. 6. Milesian Dedication. 7. Dining rooms. 8, 10. Unidentified rooms. 9. Archaistic niche. 11. Stoa. 12. Nike Monument. 13. Theater. 14. Altar Court. 15. Hieron. 16. Hall of Votive Gifts. 17. Hall of Choral Dancers. 19. Sacred Rock. 20. Rotunda of Arsinoe II. 21. Ortosthate Structure. 22. Sacristy. 23. Anaktoron. 24. Dedication of Philip II and Alexander IV. 25. Circular area. 26. Propylon. 27. Soutern Necropolis. 28. Doric Rotunda. 29. Neorion. 30. Dining rooms. After Matsas 2001, fig. 30

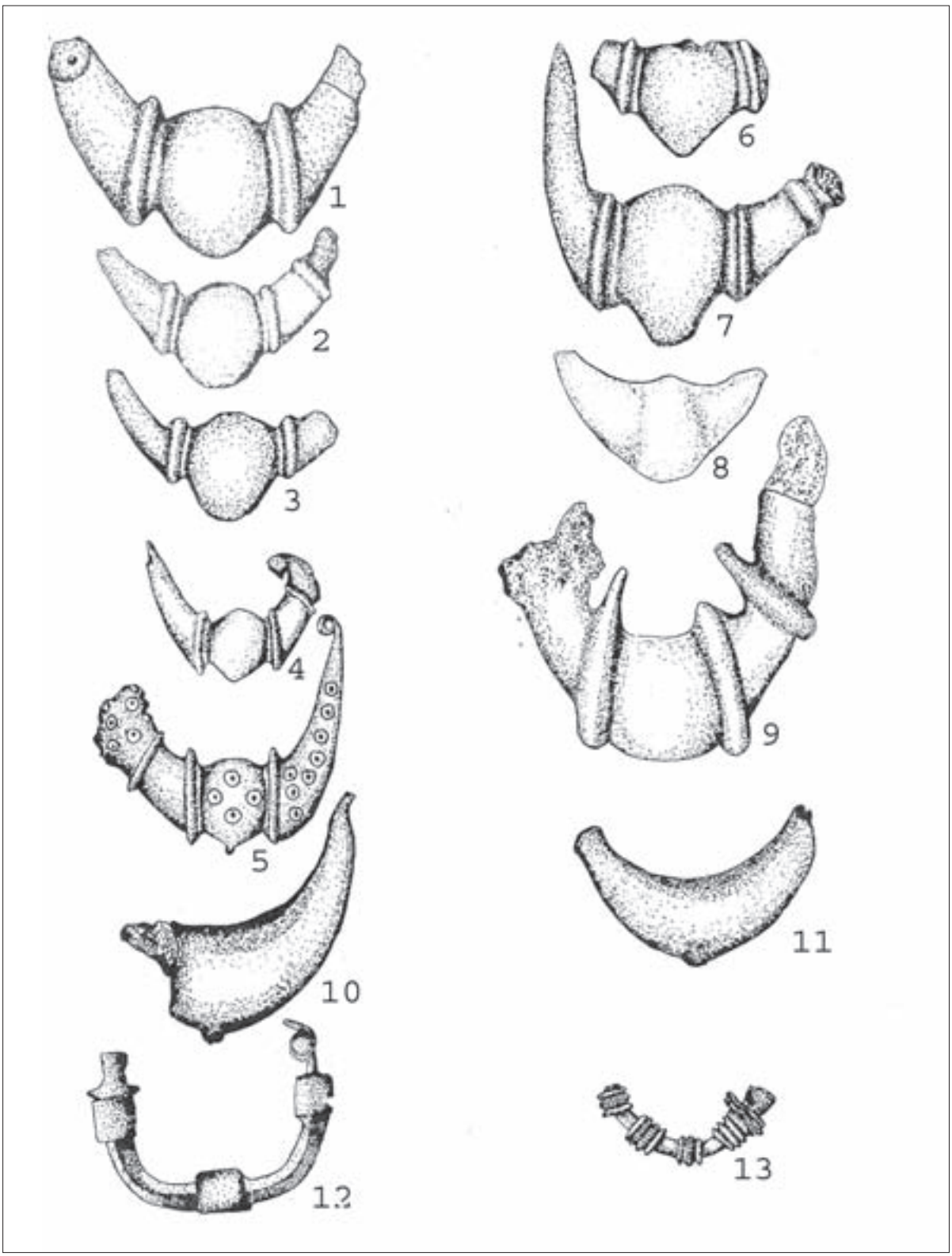

Fig. 3. 1. South necropolis. 2. South Necropolis. 3. South Necropolis. 4. Mandal Panayia. 5. Mandal Panayia. 6. South Necropolis. 7. South Necropolis. 8. South Necropolis. 9. South Necropolis. 10. South Necropolis. 11. South Necropolis. 12. Hall of Votive Gifts. 13. Mandal Panayia. Drawings: the author after Samothrace volumes and Matsas 2001

Fig. 4. 1. G 2–3 – Hall of Choral Dancers. 2. G 2–3 – Hall of Choral dancers. 3. Karchesion 63SN766 – South Necropolis. 4. G 2–3 – Hall of Choral Dancers. 5. Black-figure Lion Amphora – South Necropolis

STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS
Supplementum IV (2005)
Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov

РАННИТЕ ТРАКИЙСКИ ДИНАСТИЧЕСКИ ДОМОВЕ

КИРИЛ ЙОРДАНОВ

В научната литература се приема за сигурно доказано, че около средата на II хил. пр. Хр. в басейна на Източното Средиземноморие настъпили важни промени в икономическото развитие, социалната структура и политическия живот, довели до създаването на ранни форми на съсловно-класова държавност, т. нар. чифдъм, сред населяващите този обширен район общности. Тази епоха е известна с икономическото и военно-политическото могъщество на Крит и Микенска Елада, като между XVI–XIII–XII в. пр. Хр. се очертало т. нар. Микенско койне (Jordanov 2002: 273). От тази епоха са регистрирани многобройните надписи върху глинени таблички от линейно писмо "Б". Именно там сигурно са регистрирани етно-, тео-, антропо- и топоними, които пряко са свързани с тракийското ранно класово двусъставно общество, историко-методологически аргументирано с термина "Микенска Тракия" (Фол 2003: 33). Няма основателни възражения и срещу аргументите на хипотезата за значителното тракийско етнокултурно и политико-икономическо присъствие в Микенска Елада от около XVI в. пр. Хр., епохата до Троянската война, т. нар. таласократии от XII–IX в. пр. Хр. и ранното заселване на елински ойкисти в Халкидика, Егейска Тракия, Тракийския Херсонес, Пропонтида и Понта през VIII и VII в. пр. Хр. Добре известни са династическите, икономическите и политическите контакти между траки и трояни и очерталата се тяхна хегемония по суша и море, особено в Северна Егеида преди Троянската война (Порожанов 1998: 27–28). Още в ранния етап на Микенска Тракия, когато със сигурност са били очертани културно-исторически и типологически паралелите с Микенска Елада и Северозападна Мала Азия, се датира прочутият ритуален златен сервиз от Вълчитрън с тегло 12.5 кг. Той има сигурно доказани паралели в Източното Средиземноморие около 1300 г. пр. Хр. Безспорно този сервиз е бил собственост на анонимен тракийски цар-жрец, подобно на микенските или трояно-ахейските анакси, сиреч и предводител на сборна армия по време на поход или война (Бонев 2003: 26–29). Всъщност съкровището е убедително доказателство за функционирането на династически дом в земите на север от Хем в днешна централна Северна България.

Етнонимът "траки", заедно с имената на техните херои базилевси, за пръв път се появява във II песен на "Илиада", или т. нар. "Каталог на корабите". Ако се вярва на Омир, в относително тясното морско пространство около Хелеспонта и Троада били събрани 1186 бойни кораба, впоследствие потвърдени в "Археология" на Тукидид като 1200, а приблизителният общ брой на бойците с помощния персонал и обоза от двата противникови лагера надхвърлял 100 хиляди (Thuc. 1, 10, 4–5; Фор 2004: 128). В специализираната книжнина преобладава мнението, че разрушаването на Троя трябва да се свърже с културния пласт VIIa, приблизително датиран

между 1285–1275 и 1240 г. пр. Хр. (Йорданов 2003: 64). В писмената традиция, запазена у Херодот, тази датировка е потвърдена индиректно, тъй като е обяснено, че грандиозният сблъсък в Троада бил 800 години преди поколението на историка и три поколения след смъртта на легендарния Минос (Hdt. 2, 145, 3; 7, 171, 2). Малко по-различна е хронологията у Тукидид, който обяснява, че Хераклидите завладели Пелопонес 80 години след разрушаването на Троя, което, според някои изследователи, съответства приблизително на 1200 г. пр. Хр. (Thuc. 1, 12, 3–4; Хаммонд 2003: 75–76; 687–688). Сред съюзниците на троянците са споменати Акамант, син на Евсор, и героят Пейрой, син на Имбрас от Енос, които предвождали всички траки от района на Хелеспонта. Дори и Арес се появил в бойния ред (строй) на троянците, като приел образа на бързия предводител на траките Акамант, тъй като богът бил почитан от тях. Според "Илиада" Акамант загинал в битка с Аякс, синът на Теламонид, но изрично е наречен най-храбрият и най-мъжественият сред траките. Информацията у Омир косвено е потвърдена в текст и схолия към I книга от "Археология" на Тукидид. Там се коментира, че в Херсонес по време на Троянската война и със земеделие се занимавали тези, предвождани от Акамант, а на разбойничество се отдали онези, ръководени от Ахил (Hom. Il, II., 844–845; Schol. ad 844; IV, 517–520; V, 461–462; Schol. ad 462; VI, 5–11; Schol. ad 7; Thuc. 1, 11, 1; Schol. ad 1, 11, 1). Изключително популярен в X песен на "Илиада" е героят Резос, синът на Ейоней, където подробно е описано неговото могъщество и гибел (Hom. Il., X, 435–441; 474–497; Schol. ad 435; Schol. ad 496–497). Според познавачите на Омир X песен, т. нар. "Долония", била поетична реминисценция от контактите на атиняните от времето на тирана Пизистрат (561–528/527 г. пр. Хр.) с траките от района на златните и сребърните рудници в планината Пангей и устието на р. Стримон (Йорданов 2003: 72). Митът за Резос изглежда по-скоро регистрира или описва политически и икономически контакти между траки и елини от края на VIII–VII в. пр. Хр., а впоследствие на атиняни от времето на Пизистрат и Пизистратидите докъм 510 г. пр. Хр. Няма съмнение обаче, че този изключително важен икономически и военно-политически район бил ядро на тракийски династически дом с най-известен предводител в античната традиция Резос.

Друг важен тракийски военно-политически център, според Омир, бил разположен в земите на киконите, около бъдещата Маронея и с вероятна източна граница устието на Хеброс. В сблъсъка под Троя предводител на копиеборците кикони е Евфем, син на Тройзен. Известен е и друг вожд на киконите – Ментес, – който също се явил под стените на Троя с отряд бойци. Отново поетът споменава за киконите в "Одисея". Те станали първоначално жертва на пиратски набег от страна на Одисей и свитата му, но скоро се организирали, освободили града Исмар, като избили мнозина от нападателите. Сред киконите най-прочут бил Марон, син на Евант, жрец на Аполон. Самият Евант пък бил син на Дионис. Схолионът е особено важен, защото е пряко свързан с доктрината на тракийския орфизъм. В драмата "Циклоп" на Еврипид има реплика на Одисей, че Марон (Hom. Il., II, 846–847; XVII, 73–74; Schol. ad 73 a, b, c; Od., IX, 39–66; Schol. ad 39–40, 47; IX, 196–211; Schol. ad 197–198; Eurip. Kuklops, 140–141; Kratin, Od. Fr. 147) е синът на бога (Дионис). Кратин, големият комик от първата половина на IV в. пр. Хр. пък отбелязва, че виното се отъждествява с Марон. Каквито и да са причините за нападението на Одисей, главният претекст бил, че Евфем и Ментес са съюзници на Приам. Според познавачите на епохата, това са били класически пиратски набези,

характерни за микенско-ахейската древност (Фор 2004: 232).

Според учените палеобалканските общности, сред които се откроявали траки, кикони, пеони и троянските съюзници в Западна Мала Азия – лидо-меони, кари и фриги, били освен прочути бойци, смели мореплаватели и пирати. Писмената традиция в древността прекрасно знаела тези факти, които били систематизирани в списъка на таласократиите у Диодор (Diod. 7, Fr. 11; Jordanov 2002: 274). Достатъчно е да се напомни таласократията на пеласги и траки от Европа и Азия през XII и XI в. пр. Хр. или опоетизираният мит за слепия цар-жрец на траките от Салмидесос Финей (Sophoc. Ant., 966–967; Arr. Byth., Fr. 20; Amm. Marcel., 22, 8, 13–14), наложил контрол над Понта и Протоците. Царете Полтис и брат му Сарпедонт, синове на Посейдон, господствали над траките при устието на р. Хеброс с град Полтимбрия (Енос). Впоследствие Сарпедонт загинал от ръката на Херакъл, а Полтис се ползвал с авторитета на всепризнат арбитър (Apollod., Bibl., 2, 106; Plut., Reg. et imper. apophtheg. 174 C). Той посъветвал Парис-Александър да върне Елена и в замяна да получи две хубави жени (?!). В района на долното течение на р. Нестос над едоните царувал Ликург, известен с безумието си да се противопостави на бог Дионис, за което бил жестоко наказан (Apollod., 3, 34–35; Diod., 3, 65, 4–7; Фол 1994: 42, 214).

Митологията обобщава фигурата на тракийския цар-жрец от епохата на микенската древност, таласократията на пеласги и траки от XII–XI в. пр. Хр. и интензивните икономически, етнокултурни и политически отношения с елинските ойкисти от VIII–VII в. пр. Хр. в района на Егейска Тракия, Пропонтида и Понта чрез легендарния Орфей. Именно той е цар-жрец, певец, маг и учител както в Югозападна Тракия, в земите на киконите, така и в района на Хелеспонта (Фол 1997: 159–161).

Анализите на отделните митове дават ценна информация за етнокултурните, но и политическите контакти, особено в смесените дву- и триезикови общности. Добър пример в случая е митът за Терей, който взел за жена Прокна, дъщерята на легендарния атински цар Пандион. Митът има множество версии, но всички определят Терей като цар в Давлида, област във Фокида между епохата на Троянската война и края на IX – началото на VIII в. пр. Хр. В тази епоха светилището в Делфи било под тракийски контрол. Прочее, чак до средата на IV в. пр. Хр. там за тайнствата на култа се грижел жреческият род Тракиди. Споменатият мит за Терей бил особено популярен в Атина през 30-те години на V в. пр. Хр. Софокъл пише трагедията "Терей", с която спечелил победа в драматическите състезания преди 431 г. пр. Хр. или през първите години на опустошителната Пелопонеска война. Неслучайно митът за Терей бил популярен още преди това във вазописта от 60-те–50-те години на V в. пр. Хр., а Страбон изрично отбелязва, че град Давлида е свързан с Терей, Филомела и Прокна (Strabo, 9, 3, 13; Лозанова-Станчева 2003: 14–16, 30, 76–78, 181–185, 230). Атинската дипломация също активно експлоатирала мита, за да привлече могъщия одриски цар Ситалк, син на първия известен силен владетел Терес. Тукидид подробно коментира тази дипломатическа интервенция на полиса (Thuc., 2, 29, 2–3; Jordanov 2002: 274).

Устната или литературната обработка на царските митове в Югоизточна Европа и в частност в Тракия създали чудесни условия за изграждане образите на легендарните антроподемони или царе-жреци Орфей, Резос и Залмоксис, върховното божество на гетите, които съставляват групата на именуваните чеда на Аполон и Дионис (Попов 1995: 193–197; Фол 2004: 52, 63, 66–67, 73, 160). Дори и в са-

мия край на т. нар. Микенска Тракия, сиреч около и след средата на VI в. пр. Хр., много често анонимният тракийски владетел запазвал функциите си на цар-жрец, който налагал чрез аристократическия си елит езотеризма на орфическото учение (Fol 2000: 134–135). Допълнително било усложнено и политико-административното устройство на все по-ясно очертаващите се основи на териториалните ранноклasови държави, които били следващ, по-висш етап на вече споменатия "чифдъм" (Порожанов 2000: 16–18). Царят и аристократическият елит строели своите укрепени резиденции-светилища и съставлявали ядрото на тежковъоръжената конница, най-добрата част на сборната тракийска войска. Преките помощници на владетеля, т. нар. парадинасти понякога били почти независими. Те събирали данъците (форос) в поверените им области, грижели се за добрите вътрешнополитически отношения и естествено контролирали рекрутирането на сборни армии, особено при неизбежните войни със съседите. Много често били събирани и данъци (форос) и от емпориите или градовете на елинските ойкисти по брега на Егеида, Тракийския Херсонес, Пропонтида и Понта. Обикновено това ставало съгласно клаузите на някакво дипломатическо, икономическо или политическо споразумение или поради натиска на живеещите наблизо тракийски владетели и династи, с които конфликтът бил крайно нежелателен и неизгоден (Попов 2004: 432–434).

Далеч преди налагането на Одриското царство като хегемон в тракийския политически живот, още преди средата на VI в. пр. Хр., вече пълнокръвно функционирали ранни форми на племенни териториални държавни организации. Един от тези центрове по лесно обясними причини бил в Пропонтида и поточно в Тракийския Херсонес. Районът бил добре познат на йониската етногеографска школа и Хекатей в своята периегеза, написана между похода на Дарий I срещу скитите и йонийското въстание, т. е. края на VI – началото на V в. пр. Хр., изрично споменава за град Херонес и херонесити, сиреч жителите на Тракийския Херсонес, долонките и ойкистите около настаняването в района на Филаидите (Hec., F. Gr. Hist. I, Fr. 163). Подробна информация за тази държава в Тракийския Херсонес дължим на Херодот, който между 454 и 444 г. пр. Хр. многократно посетил почти целия район на Източното Средиземноморие, вкл. Понта, Пропонтида, Егеида и Македония, за да напише съответните "логоси" в своята "История" (Lendle 1992: 38–44). Според разказа на историка обитавалите Херсонес долонки имали продължителен конфликт със северните си съседи апсинти за контрол над полуострова. Долонките решили да изпратят делегация, водена от техните царе (базилевси) до светилището на Аполон в Делфи, за да се допитат до Пития. По нейно внушение те приели за свой предводител олимпийския победител Милтиад, синът на Кипсел, заедно с отряд от атински ойкисти, които били против установилата се в града през 561/560 г. пр. Хр. тирания на Пизистрат. Милтиад започнал управлението на смесената трако-атинска държава като тиран преди 556 г. пр. Хр., когато Пизистрат за пръв път бил прогонен от Атина. Тази държава била своеобразен синкретизъм между етностната териториална държава и ранната тирания в елинските полиси (Hdt., 6, 34, 1–36,1; Nepos, Milt., 8; Хаммонд 2003: 198). Една от първите дейности на Милтиад, наречен Стария, била да прегради с крепостна стена разстоянието между Кардия и Пактия, за да възпира нахлуванията на апсинтите. Впоследствие той влязъл в конфликт с жителите на Лампсак и бил пленен, но наскоро бил освободен по нареждане на лидийския цар Крез. Събитията се датират преди 546 г. пр. Хр. (Hdt., 6, 36, 2–38; Berve 1967: 80). Някои учени предполагат, че светилището на

Аполон в Делфи подкрепило създаването на смесена трако-атинска държава в Херсонес и поради взаимните икономически интереси в района, вкл. и богатите с жито земи в устието на Хеброс (Danov 1976: 217–218, 242–246). Информацията у Херодот, засвидетелствана и у късния Маркелин, съставил биографията на историка Тукидид, потвърждава убеждението, че властта на Филаидите е била предавана по наследство в рамките на рода (Hdt., 6, 38, 1–2; 6, 103,1–2; Marcel., Vita Thuc., 9–10; Jordanov 2002: 275). Краят на управлението на Милтиад Стари се датира между смъртта на Пизистрат в 528/527 г. пр. Хр. и политическото убийство на другия знатен Филаид Кимон от Пизистратидите в 524 г. пр. Хр. (Loukopoulou 1989: 77; Хаммонд 2003: 201–202). Херодот обяснява, че Милтиад Стари оставил властта на брат си Стесагор, син на Кимон. Новият тиран също водил война с Лампсак и впоследствие изглежда в 516/515 г. пр. Хр. станал жертва на политическо убийство. Пизистратидите, въпреки че били премахнали Кимон, бащата на Стесагор и Милтиад Млади, изпратили последния да отстоява атинските икономически и политически интереси в Херсонес. В архонтската 516/515 г. пр. Хр. Милтиад Млади вече бил се справил с политическите си врагове и дори сключил брак с Хегесипила, дъщерята на тракийския цар Олор (Hdt., 6, 39, 2; 6, 103, 2–4, 104, 1; Nepos, Milt. 2; Viviers 1993: 222–223). Изглежда за тракийския базилевс не било проблем да отпусне на своя зет Милтиад достатъчно средства, за да поддържа допълнително армия от 500 наемници. Дискусията в специализираната книжнина дали властта Ὀλόρου τοῦ Θρηϊκων βασιλέος се е простирала над сатри, бисалти, сапеи, апсинти или долонки ще си остане единствено кабинетна. Изглежда именно лапидарността на този текст у Херодот е дала пълно основание на П. Делев да обяви подобен спор за безпредметен (Delev 2002: 301). Същият Милтиад е сред милетските тирани и стратези, които придружавали Дарий I в кампанията му срещу скитите и дори бил склонен да приеме внушението на последните да се разруши понтонният мост на Истрос. Херодот изрично нарича Милтиад Млади стратег и тиран на херсонесците от Хелеспонта (Hdt., 4, 137, 1; Jordanov 2002: 276). Някои изследователи напомнят за един фрагмент от червенофигурна керамика, датиран около 520–510 г. пр. Хр., където е изобразен конник с тракийски дрехи и надпис Μιλτιάδες καλός. Изобщо от края на VI в. пр. Хр. насетне тракийската конница, тракийските дрехи и обичаи се радвали на широка популярност в елинския свят и особено в Атина.

Политическата ситуация в Северозападна Мала Азия, Пропонтида, прилежащите острови срещу Йонийското крайбрежие и земите в Югоизточна Тракия станала особено динамична поради големите военно-политически и административни амбиции на Ахеменидската империя през първите няколко години от царуването на Дарий I. В 519 г. пр. Хр. Дарий I организирал знаменития си поход в Централна Азия срещу саки тиграхауда, а през 517 г. пр. Хр. провел забележителните си административно-финасови реформи, след което сложил ръка върху (покорил) островите Самос, Лемнос и Хиос. Наскоро след това, изглежда в 515 г. пр. Хр., с огромен флот Дарий I се насочил към Хелеспонта. Азия и Европа били свързани с огромен понтонен мост, построен от големия строител, самосецът Мандрокъл (Hdt., 4, 87, 1–2 – 88, 1–2; Boardman 2000: 82). В специализираната литература подробно е описан походът на Дарий I през тракийските земи, където били изградени и първите персийски административни центрове като града Бориза в Тиниада или специално създадените, впоследствие стратегически бази с гарнизони при Сестос, Енос, Дориск, Абдера и Ейон (Jordanov 2003: 40–42). Изглежда първи-

ят етап от създаването на "европейската" сатрапия Скудра започнал непосредствено след завръщането на Дарий I от Скития и Тракия и оставането на 80-хилядна армия в Европа под командването на пряко подчинения му стратег Мегабаз около или след 515–513 г. пр. Хр. (Hdt., 4, 143, 1; 4, 144, 3; 5, 1, 1; 5, 2, 1–2; Briant 1996: 154–156). Едва след завладяването на крайбрежието край Хелеспонта започнало усвояването и на Егейското крайбрежие до долното течение на Стримон, покоряването на пеоните, преселването им в Азия и подчиненото положение на Амintас след избиването на персийските пратеници и последвалото споразумение, след което дъщеря му Гигая била дадена за жена на знатния персиец Бубарес. Събитията се отнасят около 511–510 г. пр. Хр. (Hdt., 5, 12, 1; 5, 14, 1–2; 5, 15, 1–2; 5, 17, 1–2; 5, 18–21; 8, 136, 1; Iust., 7, 3, 1–8; 7, 4, 1; Jordanov 2003: 45). Персийската сатрапия Скудра обаче, дори и да поставила Македония в зависимост, не обхващала територии отвъд тракийското крайбрежие на Пропонтида, Херсонес и Егеида. Същото може да се каже и за подробно описаните събития по времето около Йонийското въстание (499–494 г. пр. Хр.). Прочее, достатъчно е да се припомни краткото съобщение у Херодот, че Мегабаз поставил под властта на персите само областта покрай морето (Hdt., 5, 10, 2; Zahrnt 1997: 91–98). Самият процес на изграждането на сатрапията не може да се смята за завършен дори и при похода на Мардоний през 492 г. пр. Хр. в Егейска Тракия. Изредените военно-политически събития и административни реорганизации с център в Егеида неизбежно стимулирали укрепването на държавен живот в Югозападна Тракия в контактната зона с Македония и Пеония (Jordanov 2002: 276). Може би най-доброто доказателство за подобно твърдение са монетните емисии на племената от Югозападна Тракия, които експлоатирали златните и особено сребърните рудници в планините Дисорон, Пангей и край Датон (Крениди). Тези най-ранни монетни емисии от края на VI и първата половина на V в. пр. Хр. в пространството между долните течения на Аксий (Вардар) и Стримон – Нестос, според нумизматите, са от типа "тракийско племенно монетосечене", "трако-македонско племенно монетосечене", или т. нар. "монетосечене на трако-македонските и пеонските племена" (Юрукова 1992: 10; Peter 1997: 55; Драганов 2000: 27–28). Драганов изказва логичното предположение, че изобразената върху съответните монетни типове мъжка фигура е не само на Арес, Хермес или Резос, а по-скоро на съответния владетел. Тя символизирала тракийската орфическа доктрина и в частност божествения произход на царската власт. Ранната (първа) фаза на това монетосечене, около 530–514 г. пр. Хр., е представена от монетите тип "Лете". Втората фаза, около 513–480 г. пр. Хр., включва емисиите на едони / Гета, на също едонския владетел Литас/ Litas, сечени ок. 510 г. пр. Хр., на ихни, тинтени, орески, дерони, леи, зеели, "кентавър с нимфа" и "Лете" (втора фаза). Последната, трета фаза, бележи персийското отстъпление от района, т. е. 479 – ок. 460 г. пр. Хр. и в нея са включени монетите на едони / Гета, дерони, орески, бизалти и Мозес. Изглежда прави са тези нумизмати и историци, които предполагат, че поне част от монетните емисии от втората фаза са били предназначени за плащане на трибут на Ахеменидската администрация под формата на сребърни монети (Йорданов 2003: 95–96). В нумизматичната книжнина съществува дискусия дали октоболите на Мозес, сечени ок. 479–465/460 г. пр. Хр., са принадлежали на бизалти или на съседно племе, например на крестони (Юрукова 1992: 23; Драганов 2000: 51). В случая по-важно за историците е, че върху тези монети е изписано името на местен владетел. От същата епоха е един морализаторски разказ на Харон от

Лампсак, запазен у Атеней, който се отнася към 70-те и 60-те години на V в. пр. Хр. Там е описана хитростта на племенния предводител на бизалтите Нарис, който успял да победи жителите на Кардия (Athen., 12, 520 D-F; Jordanov 2002: 277).

В нумизматичните изследвания изрично са отбелязани типологическите сходства между ранното монетосечене (около и след 470/465 г. пр. Хр.) на одриския владетел Спарадок, тетрадрахмите на Гетас, тези на дероните, октоболите на Мозес и отодрахмите или октоболите на македонския цар Александър I Филелин. Изказано е предположението, че Александър I започнал стабилното си монетосечене едва след 465 г. пр. Хр., след частичното покоряване на бисалтите и предприетата експлоатация на мината в планината Дисорон, която му носела дневно по един талант сребро (Hdt., 5, 17, 1–2; Hatzopoulos, Loukopoulou 1992: 25; Psoma 2002: 514, 518).

Сред специалистите голям интерес продължават да предизвикват трите типа октодрахми на Гета(с), цар на едоните, сечени между 490–480 (I тип) и 479–460 г. пр. Хр. (II и III тип) (Tatscheva 1998: 613–625). Изглежда чрез I тип монети едоните, при които най-рано се споменава царска титла на техния владетел в нумизматиката на Европейския югоизток, са плащали с част от емисията данък на ахеменидската администрация. Изказано е предположението, че съвпадението на антропонима Гета(с) с най-прочутия и прославен от Херодот етноним "гети" от Североизточна Тракия може би е свещено прозвище за царежреци (Фол 1997: 262).

В гъстонаселения и икономически силно развит район на Югозападна Тракия най-стабилен изглежда династическият дом на едоните. Неслучайно през 496/495 г. пр. Хр. злополучният подбудител на Йонийското въстание и тиранин на Милет Аристагор, наскоро след като се опитал да се закрепи в град Миркин и да нападне съседен град, бил нападнат и погубен с почти цялата си войска от едоните (Hdt., 4, 124, 1–126, 2; Thuc. 4, 102, 2; Йорданов 2004: 20–21). Тукидид, който много добре познавал района и дори живял там след политическото си изгнание, изрично отбелязва, че тридесет и две години по-късно, т. е. около 464 г. пр. Хр., атиняните изпратили 10 хиляди ойкисти, но те били унищожени от траките при Драбеск. Едва в 437 г. пр. Хр. отново атиняните, предвождани от Хагнон, като имали за изходна точка Ейон, прогонили едоните и създали Амфиполис (Thuc., 4, 102, 2–4; Koukouli-Chrysanthaki 2002: 40, 43). Изглежда дипломацията на Атина успяла да привлече на своя страна едонския династически дом, стратегически необходим в очертаващия се конфликт за Халкидика по време на Пелопонеската война. Отново подробен информатор за динамичните събития в района около и след есента на 424 г. пр. Хр. е Тукидид. Историкът обяснява, че дори се стигнало до държавен преврат. Проатински настроеният цар на едоните Питак бил убит от синовете на някой си Гоаксий (вероятно едонски аристократ?!) със съдействието на царицата Брауро. На страната на Брасида преминали стратегическите селища Миркин, Галепсос и Ойсиме (Thuc., 4, 107, 2; Попов 2004: 429). Дипломатическите и политическите наддавания между Брасида и Клеон, от една страна, и династите от Югозападна Тракия продължили до лятото на 422 г. пр. Хр. Атинският стратег успял да привлече на своя страна Пердика II и царя на одомантите Полес. Брасида реагирал адекватно като присъединил към армията си 1500 тракийски наемници и всичките едонски пелтасти и конници (Thuc., 5, 6, 2–4; 5, 10, 1–12; Хаммонд 2003: 400–401).

В земите на север от Хемус важна роля в общотракийската политическа история играел династическият дом на гетите. Прочее, интердисциплинарният анализ на археологи-

ческите проучвания, съчетан с тези на античната писмена традиция от логографа Хекатей и Херодот насетне категорично доказват, че в североизточната част на тракийската диаспора до двуречието Днестър – Днепър, района на делтата на Дунав и южно от голямата река в Добруджа и Североизточна България са функционирали няколко центъра на държавнополитически живот поне от края на VII и VI в. пр. Хр. (Йорданов 1998: 62–63). Херодот подробно описва религиозното учение, проповядвано сред гетите от антроподемона и царжрец Залмоксис (Hdt., 4, 94, 1–96, 2; Попов 2004: 429). Историкът е категоричен, че гетите, прочути като най-храбри и справедливи сред траките, постъпили безразсъдно, като се противопоставили на Дарий I, но били покорени. Впоследствие очевидно най-доблестните от тях били принудени да последват сборната персийска армия в похода отвъд Дунав, в степите на Скития (Hdt., 4, 93; 4, 96, 2; Briant 1996: 154). Херодот още веднъж се връща към гетите, когато описва разговора на скитските пратеници с представителите на отделните народи, които охранявали построения понтонен мост в делтата на Истрос/Дунав. Те обяснявали, че Дарий I покорявал всичко и всички по пътя си, държал в подчинение другите траки и гетите, които са наши съседи (Hdt., 4, 118, 1–5). Очевидно великолепните бойни качества на гетите и особено на техните конници били широко известни през целия V в. пр. Хр., тъй като били привлечени в сборната 150-хилядна тракийска армия на одриския цар Ситалк в похода му срещу Македония и Халкидика през ноември 429 г. пр. Хр. (Thuc., 2, 96, 1; 2, 98, 4; Йорданов 2003: 102–105).

В северозападния дял на тракийската диаспора със сигурност е регистриран поне един център на държавнополитическия живот на трибалите от края на VI, целия V в. и докъм 335 г. пр. Хр. Данните в писмената традиция са категорични, че трибалите били достатъчно силни военно-политически, за да предприемат мощен поход на юг, чак до стените на Абдера през 376/375 г. пр. Хр. Те били предвождани от своя династ или цар на име Халес, който не успял да превземе града, но жителите му понесли тежки загуби, особено в хинтерланда на града, а притеклият се на помощ голям стратег на Атина Хабрий впоследствие бил убит с измама. Атаката на 30-хилядната армия на трибалите дълбоко на юг била подкрепена от траките (Diod., 15, 36, 1–4; Aeneas Tacticus, 15, 9–10; Schol. in Alii Aristidis, Orat. Panath. 172; Jordanov 2000: 113–114), най-вероятно се има предвид одриският владетел Котис I, дарил съдове, както личи от съкровището от Рогозен, за което ще стане дума малко по-късно.

Интердисциплинарните културно-исторически и археологически проучвания през последните четиридесетина години също категорично доказват изключителните възможности на трибалския династически дом през целия V и поне докъм 30-те години на IV в. пр. Хр. Достатъчно е да се споменат многократно интерпретираните находки от царските погребения от Могиланската могила във Враца, изключително богатото сребърно съкровище от Рогозен или разкошните апликации от Летница, всичките сигурно датирани в споменатия хронологически период и несъмнено принадлежащи на трибалски владетели/династи или членове на техните семейства (Венедиков 1966: 7–15; Торбов 1999: 31–70). Някои от тях, според И. Венедиков, са били сред военно-политическите противници на Филип II през 339 г. пр. Хр. или на сина му Александър III Велики през 335 г. пр. Хр. при походите им срещу трибалите, във втория случай – предвождани от Сирм (Венедиков 1996: 18, 42–43; Йорданов1998: 114–120).

Вече споменатото съкровище от Рогозен, събирано в трибалския царски дом около 150–160 години, даде нови възможности за интер-

претации на тракийската политическа история. Става дума за известните надписи върху фиала № 27 и кана № 118, където ясно се чете името ΣΑΤΟΚΟ = Садок, синът на одриския владетел Ситалк (± 450–424 г. пр. Хр.). Надписите категорично подсказват, че става дума за царски дарове, които са регулирали дипломатическите и политическите отношения между одриския и трибалския царски дом. Саток = Садок е добре известен на писмената традиция син на одриския владетел Ситалк и почетен гражданин на Атина, предал пратениците на Пелопонеския съюз в края на лятото на 430 г. пр. Хр. до Артаксеркс I на атиняните. Те впоследствие без съд били екзекутирани, което довело до дипломатически скандал (Hdt., 7, 137, 3–4; Thuc., 2, 29, 5; 2, 67, 1–4; Arist., Acharn. 142–150). Изказаното предположение, че след тази трагична случка Саток изчезва от историческата традиция, тъй като бил премахнат от баща си Ситалк заради държавна измяна(?!), изглежда почти абсурдно поради споменатите по-горе причини (Ботева-Боянова 2000: 67–68).

Именно двата надписа от Рогозенското съкровище (Mihailov 1989: 47–49) дадоха възможност на Ал. Фол още през 1986 г. да предположи, че Саток все пак е наследил покойния си/или убит(?!) баща след ноември 424 г. пр. Хр. (Фол 1986: 6–8) при поражението от трибалите. Може би чрез поне двата сигурно дарени от него съда Саток се е опитал да регулира отношенията си с победителите трибали. Трудно може да се каже колко време Саток е успял да се задържи на трона, но по неясни причини той е бил заменен от братовчеда си Севт I преди или след битката при Амфипол през лятото на 422 г. пр. Хр. или най-късно на следната година, когато бил сключен Никиевият мир. Изглежда новият владетел, също проатински настроен, се оказал, подобно на македонския цар Пердика II, по-гъвкав дипломат и политик, което било изгодно както за одриския царски дом, така и за дипломацията на полиса. Това е била сериозна причина да бъде сменен станалият неудобен твърде праволинеен гражданин на Атина Саток/Садок. Историкът и съвременникът на събитията Тукидид несъмнено е знаел за "промяната" в одриския династически дом, но като добър познавач на дипломатическите и политическите дела на Архето е могъл и да премълчи някои нейни "нестандартни" ходове. Опитите на някои модерни изследвачи (Badian 1993: 125–127, 134) да внушат, че понякога Тукидид умишлено подменял реалните исторически събития и дори съчинявал(?!) дезинформация(??), би могло да се възприеме като свръхкритицизъм или опит за некоректно оригиналничене. В териториите на юг от Хемус комплексните историко-археологически проучвания от и след средата на VI в. пр. Хр. очертават сигурното функциониране на два големи династически дома – на сатрите/бесите и на одрисите. Херодот е категоричен, че сатрите и по негово време не били покорени от никого. Те запазили свободата си единствено от траките, тъй като били много войнствени и живеели във високите планини, т. е. Рило-Родопския масив. Тяхно било прорицалището на Дионис, където прорицатели били бесите (очевидно царско-жрически род) от сатрите. Там жрица тълкувала отговорите на бога, подобно на това в Делфи (Hdt., 7,111,1–2; Йорданов 1998: 111). Краткият, но много ясен екскурс на Херодот потвърждава, че династическият дом на сатри/беси бил автономен не само по време на ахеменидската администрация в Северна Егеида около и след 515 г. пр. Хр., но и дори при грандиозния поход на Ксеркс срещу Елада в 480 г. пр. Хр. (Йорданов 2003: 98).

Общотракийското държавнополитическо развитие бележи един от своите върхове в Югоизточна Тракия с ядра Странджа – Сакар, средните и долните течения на Тонзос

и Хеброс. Районът се отличавал със своя добър климат, сигурни комуникации (пътища), значителни икономически и политически предимства поради близостта до западния бряг на Понта, Пропонтида, Тракийския Херсонес и Северна Егеида. Важен взаимен катализатор бил и ахеменидското политико-административно присъствие в района. Неслучайно, според подробния разказ на Херодот, Дарий I по време на похода срещу скитите, след като преминал Босфор, достигнал лечебните извори на р. Теар, издигнал там посветителен надпис, а при р. Артеск, която течала през земята на одрисите, струпал каменна грамада (Hdt., 4, 89, 3–92, 1). На одриския държавнополитически живот обаче не бил нанесен сериозен удар, какъвто впоследствие получили гетите.

Може би най-доброто доказателство от гледище на културно-историческата и държавнополитическата интерпретация са публикуваните преди повече от 70 години материали от огромния некропол при с. Дуванлий, Пловдивско, датирани след втората половина на VI в. и първата половина на V в. пр. Хр. Специалистите са единодушни, че сред изключителните находки има произведения на ахеменидското изкуство, на йонийски и елински ателиета и на местни такива (Boardman 2000: 188, 190, 207). Изглежда те подсказват, че тук е бил един от сигурните центрове на одриския държавнополитически живот (Кисьов 2004: 74–77). В случая ще се спра единствено на открития в Голямата могила от Дуванлий елипсовиден златен пръстен с изображение на конник с тегло 13.70 г, сигурно датиран през първата половина на V в. пр. Хр., изработен в елинско ателие и употребяван сравнително кратко време. Върху него много ясно личи надпис ΣΚΥΘΟΔΟΚΟ (Филов, Венедиков, Миков 1934: 18, 104–105, 192, 230). Без никакво съмнение антропонимът принадлежи към индо-иранските царски имена с втора съставка -dokos / -tokos, усвоена от династията на одрисите най-вероятно след експедицията на Дарий I през Югоизточна и Североизточна Тракия срещу скитите (Фол 2004: 103). Бих добавил само, че името потвърждава дипломатическите и политическите отношения между одриския и скитския династически дом при владетелите Терес – Ариапейт и Ситалк – Октамасад докъм средата на V в. пр. Хр., подробно описани у Херодот (Hdt., 4, 80, 3–5). Изглежда това даде основание на М. Тачева (Тачева 1999: 158) да предположи, че Скитодок е третият, неспоменат поименно у историка син на Терес, редом с известните Спарадок и Ситалк.

В елинската историческа проза пръв Тукидид изрично споменава за ранните одриски владетели. Той отбелязва, че Терес, бащата на Ситалк, пръв създал обширното царство на одрисите, но някои от тракийските земи останали автономни. Сведението съдържа в себе си косвена, но сигурна информация за съществуването на одриски династически дом преди Терес, който за големия историк обаче останал анонимен (Thuc., 2, 29, 2; Jordanov 2002: 278).

В заключение искам да напомня сигурната информация на Теопомп от неговата първа книга "История на Филип", запазена у Лукиан. Краткият текст гласи, че Терес, царят на одрисите, умрял на 92 години (Lucian, Macrob. 10 = Theop. FGrHist. 115 F 310). Ако към това се прибави опитът на някои учени да датират сребърните октодрахми на сина на Терес Спарадок около 464–444 г. пр. Хр. (Tačeva 1992: 58–74), вместо традиционната датировка 445–435 г. пр. Хр. (Юрукова 1992: 37–42; Peter 1997: 65–70), то Терес може би е бил роден преди средата на VI в. пр. Хр. и изглежда вече царувал по време на похода на Дарий I срещу скитите. Ако подобни хронологически пресмятания, колкото и те да се оказват хипотетични, са напълно допустими, то анонимните одриски владетели преди Терес са стояли

начело на Одриското царство по-рано от смесената трако-атинска държава на Филаидите в Тракийския Херсонес, сиреч преди 556 г. пр. Хр.

ЛИТЕРАТУРА

Извори:

Aeneas Tacticus (Oldfater)
Ammianus Marcelinus (Clark)
Apollodorus (Wagner)
Arrianus (Roos)
Athenaeus (Kaibel)
Diodorus Siculus (Vogel)
Hecataeus (FGrH – Jacoby)
Herodotus (Hude)
Homerus (Monro-Allen)
Iustinus (Ruehl)
Marcellinus (Jones)
Nepos, Milt. (Marshall)
Plutarchus (Hubert)
Schol Hom. (Erbse)
Schol. in Aelii Aristidis, Orat. Panath. (Frommel)
Sophocles (Pearson)
Theopompus (FGrH – Jacoby)
Thucydides (Smith)

Бонев, А. 2003. Ранна Тракия. Формиране на тракийската култура – края на второто – началото на първото хилядолетие пр. Хр. – Разкопки и проучвания XXXI.

Ботева-Боянова, Д. 2000. Проблеми на тракийската история и култура. С.

Венедиков, И. 1966. Новооткрито тракийско могилно погребение във Враца. – Археология № 1, 7–15.

Венедиков, И. 1996. Тракийското съкровище от Летница. С.

Драганов, Д. 2000. Монетите на македонските царе. Ч. 1. От Александър I до Александър Велики. Номинали, типове, цени. Ямбол.

Йорданов, К. 1998. Политическите отношения между Македония и тракийските държави (359–281 г. пр. Хр.) = Studia Thracica 7. С.

Йорданов, К. 2003. Thraco-Paeonica: Историческа панорама според писмената традиция. – В: Пирајхме. Т. 2. Куманово, 63–118.

Йорданов, К. 2004. Тракия и световните империи на древността. – История № 4–5, 19–25.

Кисьов, К. 2004. Тракийската култура в региона на Пловдив и течението на р. Стряма през втората половина на I хил. пр. Хр. С.

Лозанова-Станчева, В. 2003. Терей или драматургичният топос на метаморфозата. С.

Попов, Д. 1995. Богът с много имена. С.

Попов, Д. 2004. Древни общества и култури. Гърция, Рим, Тракия. С.

Порожанов, К. 1998. Общество и държавност у траките средата на II – началото на I хил. пр. Хр. (в контекста на палеобалкано-западномалоазийската общност). = Studia Thracia 6. С.

Порожанов, К. 2000. Държавност и цивилизации в Тракия и на траките до средата на I хил. пр. Хр. – Seminarium Thracicum 4, 9–18.

Тачева, М. 1999. Терес, първооснователят на Одриската държава. – В: Jubilaeus, II. Юбилеен сборник в памет на проф. Христо М. Данов. С., 155–158.

Торбов, Н. 1999. Могиланската могила. История на проучването. Гробни съоражения. Каталог. – ИМСЗБ 27, 31–70.

Филов, Б., И. Венедиков, В. Миков 1934. Надгробните могили при с. Дуванлий, Пловдивско. С.

Фол, А. 1986. Одриски и трибалски царе от Рогозенските надписи. – Векове, № 4, 5–15.

Фол, А. 1994. Тракийският Дионис. Книга втора Сабазий. С.

Фол, А. 1997[2]. История на българските земи в древността до края на III в. пр. Хр. С.

Фол, А. 2003. Етносност: Трако-пеонската хипотеза. – В: Пирајхме. Т. 2. Куманово, 31–38.

Фол, А. 2004. Orphica Magica I. С.

Фор, П. 2004. Повседневная жизнь Греции во времена Троянской войны. М.

Хаммонд, Н. 2003. История древней Греции. М.

Юрукова, Й. 1992. Монетни съкровища от българските земи. Т. 1. Монетите на тракийските племена и владетели. С.

Badian, E. 1993. From Plataea to Potidaea: Studies in the History and Historiography of the Pentacontaetia. Baltimore – London.

Berve, H. 1967. Die Tyrranis bei den Griechen. Bd. 1. München.

Boardman, J. 2000. Persia and the West. An Archaeological Investigation of the Genesis of Achaeemenid Art. London.

Briant, P. 1996. Histoire de l'Empire perse de Cyrus à

Alexandre. Paris.
Danov, Chr. 1976. Altthrakien. Berlin – New York.
Delev, P. 2002. Some Greeks in Thrace. – In: Proceedings of the Eight International Congress of Thracology "Thrace and the Aegean". T. 1. S., 301–309.
Fol, A. 2000. Royal Economy. – In: Ancient Thrace. S., 131–146.
Hatzopoulos, M. B., L. D. Loukopoulou 1992. Recherches sur les marches orientales de Téménides. – In: MELETHMATA 11. Athens.
Jordanov, K. 2000. Kingdoms and Policy. – In: Ancient Thrace. S., 101–130.
Jordanov, K. 2002. Les états des Thraces jusqu'au Ve s. av. J.-C. – In: Proceedings of the Eight International Congress of Thracology "Thrace and the Aegean". T. 1. S., 273–280.
Jordanov, K. 2003. Achaemenido-Thracica: Attempts at Political and Administrative Control (ca. 515–466 BC). – In: Thracia XV, In honorem annorum LXX Alexandri Fol. Serdicae, 39–54.
Jordanov, K. 2004. Der odrysische Staat. – In: Die Thraker. Das goldene Reich des Orpheus. Bonn, 118–125.
Koukouli-Chrysanthaki, Ch. 2002. The Development of the cities in Eastern Macedonia. – In: Proceedings of the Eighth International Congress of Thracology Thrace and the Aegean. T. 1. S., 37–58.
Lendle, O. 1992. Einführung in die griechische Geschichtsschreibung von Hekataios bis Zosimos. Darmstadt.
Loukopoulou, L. 1989. Contribution à l'histoire de la Thrace Propontique. – In: MELETHMATA 9. Athens.
Mihailov, G. 1989. The Inscriptions. – In: The Rogozen Treasure. S., 46–71.
Peter, U. 1997. Die Münzen der thrakischen Dynasten (5–3 Jahrhundert. v. Chr.). Berlin.
Psoma, S. 2002. Le monnayage de Sparadocos des Odryses. Un état de question. – In: Proceedings of the Eighth International Congress of Thracology Thrace and the Aegean. T. 2. S., 513–522.
Tačeva, M. 1992. On the Problems of the Coinages of Alexander I, Sparadokos and the so- called Thracian-Macedonian Tribes. – Historia 41, No 1, 58–74.
Tatscheva, M. 1998. ΓΕΤΑΣ ΗΔΟΝΕΟΝ ΒΑΣΙΛΕΥΣ. – In: Stephanos nomismatikos. Edith Schöner-Geis zum 65 Geburtstag. Hamburg – Berlin, 613–625.
Viviers, D. 1993. La chronologie du régne de Miltiade de Jeune en Chersones de Thrace. A propos d'Herodote VI, 40. – In: Rheinisches Museum für Philologie, Bd. 136, 222–238.
Zahrnt, M. 1997. Die Perser in Thrakien. – In: Actes du 2ème Symposium International des Etudes Thraciennes. Thrace Ancienne. T. 1, Komotini, 91–98.

LES PLUS ANCIENNES MAISONS DYNASTIQUES THRACES

KIRIL JORDANOV

(Résumé)

Les recherches historico-culturelles interdisciplinaires récentes ont établi avec certitude qu'à l'époque de la Thrace mycénienne, c.-à-d. à partir du milieu du IIe mill. av. J.-C. fonctionnent différents centres politiques. Le meilleur témoignage archéologique des territoires au nord de l'Hémus c'est le remarquable trésor d'or de Valčitran (vers l'an 1300 av. J.-C.) ayant appartenu à un représentant anonyme d'une maison dynastique locale. Dans la tradition écrite, plus précisément dans l'*Iliade* sont mentionnés les héros-basilei thraces de Propontide Acamas et Péiroos, le légendaire Rhésos et les chefs des Ciconiens Euphème et Mentès, établis à l'ouest de l'Hébros, eux tous des alliés fidèles des Troyens dans la guerre de Troie (vers le milieu du XIIIe s. av. J.-C.). Il y a lieu d'y ajouter le nom d'Orphée – roi-prêtre, mage, musicien et poète et maître des Thraces dans les terres de l'Egée septentrionale et de la Propontide .

Après le milieu du VIe s. av. J.-C. fonctionnent aussi les maisons dynastiques en Propontide, l'Etat thraco-athénien mixte des Philaïdes en Chersonèse de Thrace, la dynastie du roi des Thraces Oloros, les maisons dynastiques militaro-politiques stables des Edoniens, des Derroniens, des Bisaltes, des Crestoniens, des Besses et des Satres. En Thrace du Nord-Est la plus puissante est la maison dynastique des Gètes, vénérant l'anthropodaimon Zalmoxis, qui résistent à Darius Ier dans sa campagne contre les Scythes (vers l'an 515 av. J.-C.). Au nord-ouest, aux Ve–IVe s. av.

J.-C. très active est la maison dynastique des Triballes; ils opposent de la résistance au souverain odryse puissant Sitalcès, à Philippe IIe en 339 av. J.-C. et sont vaincus quatre ans après par Alexandre le Grand.

Dans le domaine militaro-politique, la plus puissante est la maison dynastique des Odryses, qui a ses représentants anonymes bien avant leur premier roi connu Térès ayant gouverné depuis la fin du VIe jusqu'aux années 70–60 du Ve s. av. J.-C.

STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS
Supplementum IV (2005)
Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov

ЛЯВОТО И ДЯСНОТО В ГЛИНЕНАТА ПЛАСТИКА – ИДЕИ ЗА НЯКОИ ДУХОВНИ ПРЕДСТАВИ ОТ ЕПОХАТА НА КЪСНИЯ ХАЛКОЛИТ.

МИЛЕН КАМАРЕВ

Изследванията на праисторическото изкуство в днешните български земи имат почти едновековна история. Проблемите и тенденциите, отнасящи се до глинената пластика от неолита и халколита, са разглеждани многократно в публикации на отделни обекти и в обобщаващи трудове (Радунчева 1973; Тодорова 1975; Тодорова, Аврамова 1982). Всички автори са единодушни относно богатството на пластичните изображения. Васил Миков съставя първата класификация на антропоморфните фигурки според формата и материала, от който са изработени (Миков 1934). По-късните изследователи възприемат и допълват неговата формално-типологическа класификация (Тодорова 1980).

Сред праисторическите материали типологически и художествено глинената пластика от късния халколит показва най-голямо разнообразие. Според морфологичните белези тя бива: антропоморфна, зооморфна, антропозооморфна, култови масички (Детев 1960 : 27) или олтари, модели на пещи, модели на жилища и др. (Тодорова 1980 : 45). Мястото и функцията на мъжките и женските пластични изображения в култа е обстойно изследвана (Тодорова 1974; Радунчева 1974; Pernicheva 2003). Правени са детайлни наблюдения върху формите и положението на отделни органи и крайници на фигурките (Миков 1934; Радунчева 1974; Pernicheva 2003), на формите и знаците върху култовите масички (Вандова 1995; Lazarovici 2002), но не е обръщано внимание на някои специфики при лицевите изображения. Става въпрос за асиметрията, приложена при изобразяването на лявата и дясната страна, респективно лявото и дясното око в къснохалколитната глинена пластика.

Настоящата статия разглежда асиметричността при очите (лицето), получена чрез различни художествени принципи и техники на украса. Посоченият критерий включва в изследването три групи предмети, изработени от глина: култови масички, антропоморфни фигурки и едно зооморфно изображение върху дръжка от съд. В изложението като синоними ще бъдат употребявани термини, наложени в българската праисторическа наука.

Описание на находките

Находките в изследването произхождат от източнородопски къснохалколитни обекти при селата Пчеларово, Седларе и Звиница. Това пространствено ограничение изключва търсенето на всякакви локални явления.

Пет от разглежданите глинени предмета произхождат от известния като "многослойно селище" обект в местността (м.) Градището край с. Пчеларово. Археологически разкопки тук са проведени през 1967–1968 г. Резултати от проучването не са публикувани (Кулов 1991; Герджикова 1994). Към тази кратка биб-

лиографска справка трябва да се добави, че документация от разкопките не е запазена. Липсват данни за стратиграфската ситуация на обекта, за характера на откритите съоръжения и археологическия контекст, в който са се намирали находките.

Каталожен № 1
(Обр. 1; Табл. 1, 1)
Фрагмент от глинена култова масичка.
Върху две съседни вертикални стени е изобразено по едно око.
Лявото око е полукръг, врязан. Размери: ширина 3 см, височина 1.2 см.
Дясното око е огледално обърнато. Рисувано с бяла паста. Размери: ширина 1.5 см, височина 0.65 см.

Каталожен № 2
(Обр. 2; Табл. 1, 2)
Глинена култова масичка с "очи" (Шукерова 1986: 68, фиг. 9)[*].
Върху едната вертикална стена са изобразени две очи.
Лявото око е трапец, врязан. Размери: ширина 1.8 см, височина 0.7 см.
Дясното око е трапец, врязан. С набождане е отбелязана зеница. Размери: ширина 1.8 см, височина 0.7 см.

Каталожен № 3
(Обр. 3; Табл. 1, 3)
Глинена фигурка на седящ мъж (Шукерова 1986: 64, фиг. 4).
Лявото око е елипса, врязана. Размери: ширина 2.25 см, височина 0.7 см.
Дясното око е елипса, врязана. Отворена към лявото око. Размери: ширина 2.9 см, височина 0.8 см.

Каталожен № 4
(Обр. 4; Табл. 1, 4)
Глава от глинена антропоморфна фигурка на мъж (Шукерова 1986: 65, фиг. 5).
Лявото око е овал, врязан. Две успоредни линии. Размери: ширина 1.5 см, височина 1.1 см.
Дясното око е полукръг, врязан. Отворен към лявото око. Размери: ширина 1.85 см, височина 1 см.

Каталожен № 5
(Обр. 5; Табл. 1, 5)
Глава от антропоморфна фигурка.
Лявото око не е изобразено.
Дясното око е четириъгълник, врязан. Размери: ширина 0.8 см, височина 1 см.

Селищната могила (Балкански 1969) или занаятчийския център (Радунчева 1997) при с. Седларе е единствения проучван в продължение на няколко сезона и стратифициран къснохалколитен обект в Източните Родопи. За съжаление находката, която има отношение към настоящото изследване, не произхожда от затворен комплекс. Открита е на повърхността[**].

Каталожен № 6
(Обр. 6; Табл. 1, 6)
Вертикална дръжка от съд, моделирана като зооморфно изображение.
Лявото око е кръгло, набождане.
Дясното око е елипсовидно, набождане.
Върху челото на лявата половина от лицето с графит, в позитив е нарисуван четириъгълник.
Дясната половина на лицето изцяло е покрита с графитно рисувани хоризонтални линии, вписани в позитивен четириъгълник.

[*] Благодаря на Алтънка Шукерова за предоставената ми възможност да работя с публикувани от нея материали.

[**] Благодаря на проф. Ана Радунчева за предоставената ми възможност да включа в изследването си тази находка.

През март 2004 г., при изкопни работи за основите на алиански молитвен дом в м. Каз дере, с. Звиница, се разкрива пласт с археологически материали от епохата на късния халколит*. Екип от Регионалния исторически музей в Кърджали** посети мястото и установи, че находките произхождат от деструкциите на жилище, построено от плет, обмазан с глина. Строителните работи бяха спрени, а на достигнатата дълбочина в изкопите е регистриран един строителен хоризонт.

Каталожен № 7
(Обр. 7; Табл. 1, 7)
Глинена култова масичка.
Върху едната вертикална стена са изобразени две очи.
Лявото око е полукръг, врязан. Размери: ширина 2.7см, височина 1 см.
Дясното око е полукръг, врязан. С набождане е отбелязана зеница. Размери: ширина 2.9 см, височина 1 см.

Каталожен № 8
(Обр. 8; Табл. 1, 8)
Глинена култова масичка.
Върху едната вертикална стена са изобразени две очи.
Лявото око е полукръг, врязан. Размери: ширина 2.6 см, височина 1.1 см.
Дясното око е полукръг, врязан. Размери: ширина 2.2 см, височина 1 см.

Сравнителен анализ на находките

От праисторическото селище при с. Пчеларово са изследвани и публикувани няколко антропоморфни и зооморфни фигурки (Балкански 1976 а; Шукерова 1984; Шукерова 1986). Датирани са в каменно-медната епоха и културата Коджадермен–Гумелница–Караново VI (Балкански 1976 а; Шукерова 1986). При разкритите антропоморфни фигурки от с. Пчеларово (Шукерова 1986 : 61) статистиката е следната:

Глинени антропоморфни фигурки	Брой
Женски фигурки	23
Мъжки фигурки	3
Неопределими фигурки	4

Култови масички с изобразени очи са открити в селищните могили при с. Долнослав, Пловдивско, Русе (Шукерова 1986) и в Гумелница, Румъния (Dimitresku 1925: fig. 6, 32, 24).

Седящата глинена мъжка фигурка (обр. 3) е изобразена с шапка (Шукерова 1986: 64). Енеолитни мъжки глинени фигурки, изобразени с шапки, са открити в Румъния и Югославия (Радунчева 1974: 29). Четирикракото столче с триъгълно облегало (обр. 3) наподобява праисторическо жилище (Шукерова 1986 : 64). Мъжка фигурка, седнала върху модел на жилище, произхожда от селищната могила Коджадермен (Радунчева 1974: 34, фиг. 13). Предполага се, че енеолитният майстор е искал да подчертае ръководната роля на мъжа в дома или общината (Шукерова 1986: 64). Фигурката вероятно изобразява обожествен прародител, племенен вожд или жрец (Радунчева 1974: 26).

Точен аналог фигурката от с. Пчеларово (обр. 4) намира в една глинена антропоморфна глава от Гуджова могила (Leshtakov at all 2001: fig. 23 a).

Технологичните, формалните и орнаменталните характеристики на керамичния материал показват, че обектът е съществувал през III фаза на комплекса Коджадермен–Гумелница–Караново VI.

Обектът при с. Седларе се датира във вто-

* Благодаря на алианската общност от с. Звиница за съвестното отношение към разкритите находки, които са предадени в РИМ – Кърджали.

** Благодаря на колегите си от РИМ – Кърджали за помощта им.

рата половина на енеолита (Радунчева 1997). В стилово отношение дръжката от с. Седларе (обр. 6) напомня една зооморфна дръжка върху паница от с. Негованци (Георгиева 1993: обр. 6, 4).

Култовите масички от с. Звиница (обр. 7 и 8) в технологично, морфологично и иконографско отношение стоят много близо до култовата масичка с "очи" (обр. 2) от с. Пчеларово. Приликите между тях позволяват разсъждения за произхода им от една работилница. Технологичните, формалните и орнаменталните характеристики на керамичния материал показват, че обектът е съществувал през III фаза на комплекса Коджадермен–Гумелница–Караново VI.

Сред публикуваната къснохалколитна глинена пластика от България се намериха образци с асиметрично изобразени ляво и дясно око или лице. Проблем за изследването на това "явление" е отделянето на целенасочената от неволно постигнатата изобразителна разлика. За типични примери на целенасочено отличаване на "лявото" от "дясното" приемам образец 1, 2, 5, 6, 7 (табл. 1). Вероятно е некоректното участие на предмети сред аналогиите. Сравнителният анализ е правен изключително по публикации:

Предмет:	**Обект:**	**Литература:**
глава от женска глинена фигурка	с. Султан (Невски)	Миков 1934: обр. 129, 7
глава от женска глинена фигурка	с. Султан (Невски)	Миков 1934: обр. 129, 8
глава от женска глинена фигурка	Карнобат	Миков 1934: обр. 129, 9
глинена фигурка	яз. "Чаталка"	Димитров 1965: обр. 20; Радунчева 1973: сн. 88; Радунчева 1974: обр. 9 а
антропоморфен съд	селищна могила с. Загорци	Радунчева 1973: сн. 76
глинена фигурка	селищна могила с. Караново	Радунчева 1973: сн. 79
глинен идол	Влашката могила	Тодорова 1986: 201, рис. 102
антропоморфен съд	селищна могила с. Каменар	Тодорова 1986: 203, рис. 106
култов съд	селищна могила с. Голям извор	Тодорова 1986: 203, рис. 108
глава на глинен идол	Пловдив	Тодорова 1986: сн. 147
глава от кух глинен идол	селищната могила при Русе	Тодорова 1986: сн. 145
глава от антропоморфна фигурка	Гумелница, Румъния	Dimitresku 1925: 81, fig. 63, 2
глава от антропоморфна фигурка	Гумелница, Румъния	Dimitresku 1925: 81, fig. 63, 3
глава от антропоморфна фигурка	Гуджова могила	Leshtakov at all 2001: fig. 23 a

Посочените аналогии показват разпространение на "явлението" сред предмети от глина в селища от ареала на комплекса Коджадермен–Гумелница–Караново VI. Изказвано е мнението, че такива предмети имат религиозно значение, свързано с живота (Миков 1933 : 94).

Антропоморфните глинени фигурки и култови масички се появяват на Балканите след 6500 г. пр. Хр. (Bailey 2000: 95). В ранния халколит култовите масички възприемат редица зооморфни и антропоморфни черти

(Тодорова 1974: 17). През V хил. пр. Хр. се увеличава количеството на глинената пластика, усложняват се украсите. Тази тенденция е в пряка връзка с повишеното търсене и употреба. В края на V хил. пр. Хр. такова нарастване на количеството на глинената пластика е регистрирано в Североизточна и Западна България (Миков 1934: 184; Bailey 2000: 229). Превръщането на глинената антропоморфна пластика в масово явление е в унисон с общото развитие на икономиката и културата през късния халколит. В по-ранните периоди идолите са били общосемейно притежание, а в края на халколита те са вече лична собственост (Тодорова 1974: 12; Тодорова 1986: 200). Под влиянието на тези прогресивни промени през енеолита се оформят нови вярвания, които намират отражение в археологическите материали (Тодорова 1974: 11).

Изследваните тук иконографски особености в глинена пластика от късния халколит разкриват идеи, различни от култовете за плодородие, култа към мъртвите предци (Тодорова 1974: 11), култа към Слънцето (Тодорова 1974: 9–10), вотивните дарове (Тодорова 1974: 13) и шаманските практики (Pernicheva 2003: 123). В допълнение към изказаното становище, че главата и лицето не интересуват скулптора, а той съсредоточава цялото си внимание и умение в изобразяването на долната част на тялото (Тодорова 1974: 6), настоящата статия разглежда главите и лицевите изображения. Сред глинените пластики (обр. 1–8) липсва такава с изразени женски полови белези. Само седящата мъжка фигурка (обр. 3) може да бъде свързана с конкретен пол. Останалите изображения могат да се определят като антропоморфни. Култовите масички (обр. 1, 2, 7, 8) са с равна горна част, което намалява предположенията относно вероятната им функция (Schwarzberg 2003).

През късния халколит най-често срещаната форма на очите сред пластиката изобщо е полукръг или елипса, изпълнен чрез врязване. Според Хенриета Тодорова това са очи на "идоли", а не на хора, защото са лишени от изражение, те са "слепи" за разлика от одухотворените изображения от късния неолит (Тодорова 1980).

За "лявото" и "дясното".

При образци 1, 2, 5, 6, 7 са приложени почти всички къснохалколитни техники на украса, за да бъде постигнато различие. Допускам, че тези действия са подтикнати от определени представи за "лявата" и "дясната" страна, като две половини на едно цяло (лицето).

Иван Маразов пръв обръща внимание на опозицията "ляво – дясно". При анализа на археологическата ситуация на един от най-богатите "символични гробове" от Варненския халколитен некропол (гроб № 36) той открива порядък в разположението на даровете с подчертаване на страната "дясно". Изследователят изтъква, че във фундаменталното деление на обществото на "женска" и "мъжка" половина, лявата страна винаги е отредена на жените, а дясната – на мъжете. Като друг пример за тази полова диференциация авторът посочва начина на полагане на тялото в гроба: мъжете са по гръб, изпънати; жените са наляво, със свити крака (Маразов 1994: 23– 25).

Дръжката от с. Седларе (обр. 6) и култовите масички от селата Пчеларово и Звиница (обр. 1, 2, 7, 8) не изобразяват хора. Следва предположението, че асиметрията, вложена в тези предмети, е подтикната от определени абстрактни представи, различни от отношенията "мъж – жена". Подкрепа на тази идея може да бъде открита единствено сред българския фолклорен материал.

Етнографската наука е съхранила достатъчно примери за символиката, която носят "лявата" и "дясната" страна в обредите и вярванията (Бонева 1994: 22, 32, 37; Арнаудов

1996: 12, 16, 25, 34; Райчевски 1998: 27, 42, 45). Фолклорните извори, отнасящи се към асиметрията "ляво – дясно" око, винаги се свързват с урочасването. Феноменът *уроки* се среща във всички нива на културите по света. В българските земи е отчетена високата степен на устойчивост, която притежават вярванията в "лошите очи" (Гоев 1992). Дълбоката им вкорененост сред населението отдавна е документирана (Чолаков 1859). За "урочасване" в съвременната магия се използват и названията "змийски поглед", "мисловна магия", "телепатия", "пси-въздействие" и др. (Димов, Пейчева 1993). В някои баятелски текстове против урочасване едното око се нарича огнено, а другото око се нарича водно (Шишков 891 : 102). Лявото око е възприемано като лошо, огнено и болестотворно (Гоев 1992).

* * *

До нас днес са достигнали твърде малко сигурни данни за духовността, религията, култовете и ритуалите на обществата, населявали земите на Древна Тракия от края на V и началото на IV хил. пр. Хр. Първите прояви на висока абстрактност в мисленето, като нещо ново за човека, датират от I фаза на комплекса Коджадермен–Гумелница–Караново VI (Тодорова 1974: 8). Изследваните находки (обр. 1–8) с различно изобразено ляво и дясно око представят антропоморфна пластика, култови масички и керамични съдове. Следователно търсената асиметрия "ляво – дясно" не е изобразителна характеристика на определен вид предмети, но засега е регистрирана само сред такива, изработени от глина. За да бъде изведена доминанта в съотношението "ляво – дясно" (табл. 1), е необходим статистически подход, което е свързано с натрупване на археологически материал. Наличната информация на този етап не е достатъчна за подобен анализ. Фрагментарността на материала, липсата на стратиграфски данни и археологически контекст затрудняват изграждането на цялостна картина относно появата, развитието, разпространението и предназначението на тези изображения. На базата на обобщените данни допускам, че асиметрично изобразените очи изпълняват функцията на апотропей, предпазващ човека и дома. В този смисъл находките могат да бъдат тълкувани като продукт на предметната магия (Димов, Пейчева 1993).

КАТАЛОГ НА НАХОДКИТЕ

№:	**1**
Обект:	с. Пчеларово, м. Градището
Археологически контекст:	няма данни
Предмет:	култова масичка, краче
Форма:	няма данни
Цвят:	неравен, червено-кафяв; черни (декоративни) петна
Повърхност:	много добре огладена; следи от гладилка
Глина:	средно фина
Примеси и концентрация:	фина златиста слюда, ниска; фин пясък, ниска

Техника на украса:	комбинирана; а) плитко врязана, с тясна работна повърхност; б) рисуване с бяла паста, тънка работна повърхност
Максимални размери:	височина 5.3 см; ширина 5.65 см; дебелина 4.9 см

№:	**2**
Обект:	с. Пчеларово, м. Градището
Археологически контекст:	няма данни
Предмет:	култова масичка
Форма:	четириъгълна, четирикрака, равна горна част
Цвят:	кафяв
Повърхност:	размита
Глина:	средно фина, песъклива
Примеси и концентрация:	дребни кварцови зърна, ниска; фина сребриста слюда
Техника на украса:	комбинирана; а) плитко врязана, с тясна работна повърхност; б) набодена, по-дълбоко
Максимални размери:	височина 4.75 см; ширина 6.75 см; дебелина 6.35 см

№:	**3**
Обект:	с. Пчеларово, м. Градището
Археологическа ситуация:	няма данни
Предмет:	глинена фигурка на седящ мъж. Тялото на фигурката е предадено схематично. Главата е с полукръгла форма, силно сплесната отпред и отзад. В долната част от двете страни на лицето са оформени хоризонтално две дъговидно извити изпъкналости с надупчени горни страни. Върху челото на статуетката се забелязва една хоризонтално врязана линия, която не продължава отзад върху тила. При представянето на лицевата част на статуетката не е постигната индивидуализация на образа. Устата е предадена чрез едно хоризонтално врязване, успоредно под нея са нанесени пет набодени точки. Очите са очертани от плитко врязани линии и имат елипсовидна форма. С врязани линии над очите са отбелязани веждите, а чрез изтегляне на глината в лицевата част е оформен носът (Шукерова 1986: 64–65, фиг. 4).
Форма:	седящ върху неподвижно столче
Цвят:	неравен, кафяв, сиво-кафяв
Повърхност:	много добре огладена, на места излъскана
Глина:	фина
Примеси и концентрация:	дребни кварцови зърна, ниска; фина златиста и сребриста слюда, ниска
Техника на украса:	плитко врязана; тясна работна повърхност
Максимални размери:	височина 11.5 см; ширина на главата 6.5 см; дебелина на главата 3.9 см

№:	**4**
Обект:	с. Пчеларово, м. Градището
Археологически контекст:	няма данни
Предмет:	глава от антропоморфна фигурка на мъж. Ушите са моделирани чрез леки разширения, като лявото ухо е отчупено. При това пластично изображение е постигната индивидуализация на образа. Лицето е предадено в поза, придаваща му устременост нагоре (Шукерова 1986: 65, фиг. 5).
Форма:	няма данни
Цвят:	равен, кафяв
Повърхност:	размита
Глина:	средно груба
Примеси и концентрация:	дребни до средни по големина кварцови зърна, ниска; златиста слюда, ниска
Техника на украса:	дълбоко врязана, с широка работна повърхност
Максимални размери:	височина 8.5 см; ширина 5.5 см; дебелина 5.2 см

№:	**5**
Обект:	с. Пчеларово, м. Градището
Археологически контекст:	няма данни
Предмет:	глава от антропоморфна фигурка. Пол неопределен. Главата има триъгълно-призматична форма. Изображението е предадено много схематично. Лицето е моделирано чрез силно прищипване в средата, което изобразява носа. Ушите представляват леки разширения, маркирани с по две хоризонтални перфорации. Лявото ухо е отчупено.
Форма:	неопределена
Цвят:	неравен, тъмнокафяв до черен
Повърхност:	добре огладена
Глина:	средно фина, песъклива
Примеси и концентрация:	дребни кварцови зърна, ниска; фина сребриста слюда
Техника на украса:	плитко врязана
Максимални размери:	височина 3 см; ширина 3.9 см; дебелина 2.9 см

№:	**6**
Обект:	с. Седларе
Археологически контекст:	няма данни
Предмет:	вертикална дръжка от съд със стена, зооморфно изображение
Форма:	триъгълна

Цвят:	равен, бежово-кафяв
Повърхност:	излъскана отвън; огладена отвътре; следи от гладилка
Глина:	фина
Примеси и концентрация:	дребни бучки шамот, ниска; фина златиста и сребриста слюда, средна
Техника на украса:	комбинирана; а) рисуване с графит; б) набодена, с триъгълна, правоъгълна и обла работна повърхност
Максимални размери:	височина 4.95 см; ширина 7.4 см; дебелина 3.65 см

№:	**7**
Обект:	с. Звиница, м. Каз дере
Археологически контекст:	няма данни
Предмет:	култова масичка
Форма:	четириъгълна, четирикрака, равна горна част
Цвят:	равен, кафяв
Повърхност:	размита
Глина:	средно фина, песъклива
Примеси и концентрация:	дребни кварцови зърна, ниска; фина сребриста слюда
Техника на украса:	комбинирана; а) плитко врязана, с тясна работна повърхност; б) набодена, по-дълбоко и широко, с кръгла работна повърхност
Максимални размери:	височина 4.45 см; ширина 6.3 см; дебелина 5.95 см

№:	**8**
Обект:	с. Звиница, м. Каз дере
Археологически контекст:	черен, горял пласт; деструкции на жилище
Предмет:	култова масичка
Форма:	четириъгълна, четирикрака, равна горна част
Цвят:	равен, кафяв
Повърхност:	размита
Глина:	средно груба, песъклива
Примеси и концентрация:	дребни зърна от кварцови и други породи, ниска; едра органика, ниска; фина златиста и сребриста слюда, средна; шамот, малко; дребни бучки червена охра, ниска
Техника на украса:	плитко врязана, с тясна работна повърхност
Максимални размери:	височина 3.3 см; ширина 7.05 см; дебелина 5.5 см

ЛИТЕРАТУРА

Арнаудов, М. 1996. Български народни празници. Велико Търново.

Балкански, И. 1969. Момчилград. Музейна сбирка. Кърджали.

Балкански, И. 1976. Археологически находки от Източните Родопи. Албум.

Бонева, Т. 1994. Народен светоглед. – В: Сб. Родопи. Традиционна народна духовна и социалнонормативна култура. С.

Вандова, В. 1995. Типология на неолитните култови масички от Южна България. – Археология, 1–7.

Георгиева, П. 1993. Праисторическото селище при с. Негованци. – ГСУ. ИФ 86, 5–27.

Герджикова, Е. 1994. Състояние и проблеми на археологическите проучвания в Източните Родопи. – ИМЮБ XX, 71–83.

Гоев, А. 1992. Урочасването. – Български народни вярвания №. 1.

Детев, П. 1960. Разкопки на селищната могила Ясатепе в Пловдив през 1959. – ГАМП 4, 5–60.

Димитров, М. 1965. Окръжен народен музей – Стара Загора. Водач.

Димов, В., Л. Пейчева 1993. Модерната магия (Между "всичко е магия" и "такова нещо няма" – опит за един не само фолклористичен дискурс). – Български фолклор № 5.

Кулов, Г. 1991. Тракийската култура през бронзовата и ранножелязната епоха по средното течение на р. Арда и нейните притоци. – ИМЮБ XVII, 73– 86.

Маразов, И. 1994. Митология на златото. С.

Миков, В. 1933. Селищната могила в с. Габарево. – ГНМ V, 83–113.

Миков, В. 1934. Идолната пластика през новокаменната епоха в България. – ИБАИ VIII, 183–214.

Радунчева, А. 1973. Доисторическое искусство в Болгарии.

Радунчева, А. 1974. Някои наблюдения върху антропоморфната пластика от енеолита. – ИБИД XXIX.

Радунчева, А. 1997. Енеолитен занаятчийско-производствен център до с. Седларе, Кърджалийско. – ГНАМ X, 162–176.

Райчевски, С. 1998. Родопски народен календар.

Тодорова, Х. 1974. Идолната пластика в България в светлината на новите открития. – ИБИД XXIX, 5– 20.

Тодорова, Х. 1975. Праисторическото изкуство в нашите земи. С.

Тодорова, Х. 1980. Классификация и числовой код пластики неолита, енеолита и ранней бронзовой эпохи Болгарии – Studia Praehistorica, No 3, 38–67.

Тодорова, Х. 1986. Каменно–медната епоха в България. С.

Тодорова, Х., М. Аврамова 1982. Праисторическото изкуство в България.

Чолаков, В. 1859. За урочасването. – Български книжици, кн. I, ч. I, 80–86.

Шишков, С. 1891. Тълкувания на природни явления, разни народни вярвания и прокобявания. от Ахър-Челебийско. – СбНУ, кн. IV, 102–104.

Шукерова, А. 1984. Полуготова мраморна статуетка от с. Пчеларово, Кърджалийски окръг. – ИМЮБ XI, 76–82.

Шукерова, А. 1986. Култова пластика от праисторическото селище при с. Пчеларово, Кърджалийски окръг. – ИМЮБ XIII, 61– 70.

Dimitresku, V. 1925. Fouilles de Gumelnita. – Dacia II.

Bailey, D. 2000. Balkan prehistory, Exclusion, incorporation and identity.

Lazarovici, C.-M. 2003. Pre-Writing Signs on Neo-Eneolithic Altars – In: Early Symbolic Systems for Communication in Southeast Europe, 85–96.

Leshtakov, K., T. Kancheva-Russeva, S. Stoyanov 2001. Prehistoric studies. Settlement sites, Maritsa–Iztok. – Archaeological research. Vol. 5, 15– 68.

Pernicheva, L. 2003. Towards the Interpretation of the Copper Age Male Figurines. – In: Early Symbolic Systems for Communication in Southeast Europe, 119–124.

Schwarzberg, H. 2003. On Problems in Identifying Ritual Pottery: The Example of the So-colled "Cult–tables". – In: Early Symbolic Systems for Communication in Southeast Europe, 79–84.

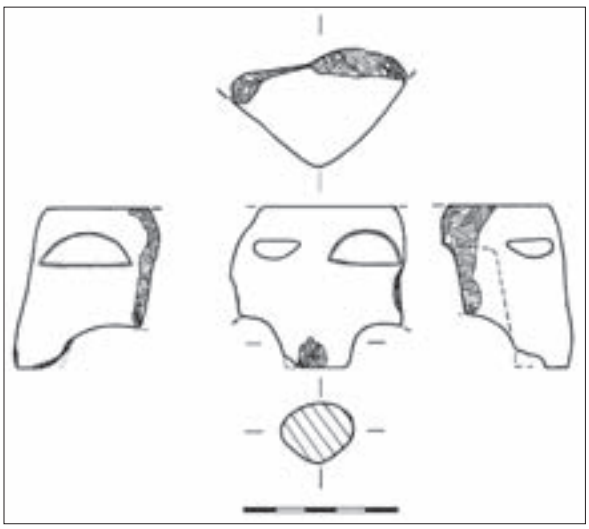

Обр. 1

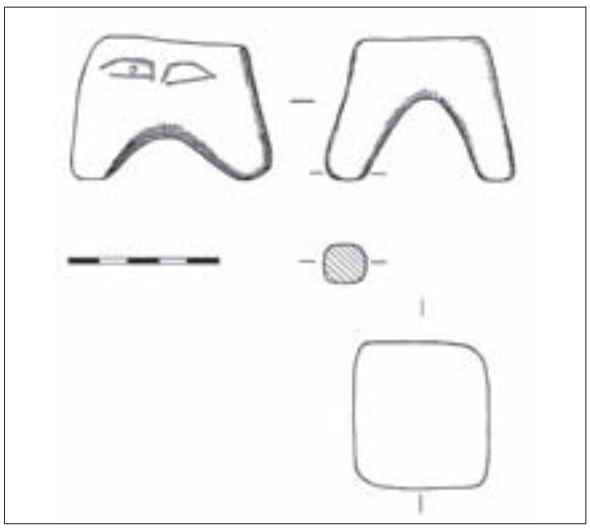

Обр. 2

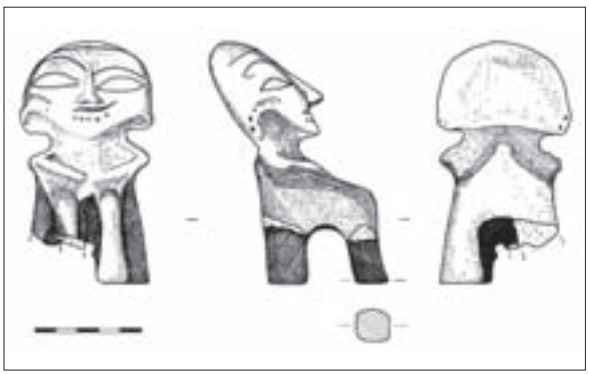

Обр. 3

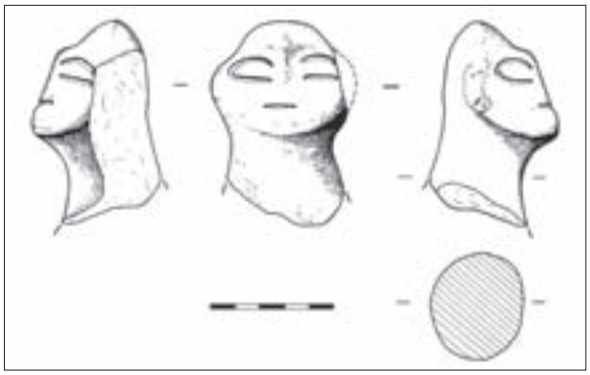

Обр. 4

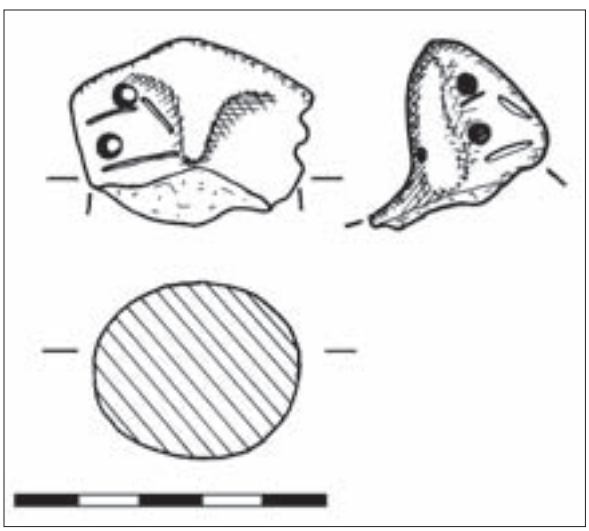

Обр. 5

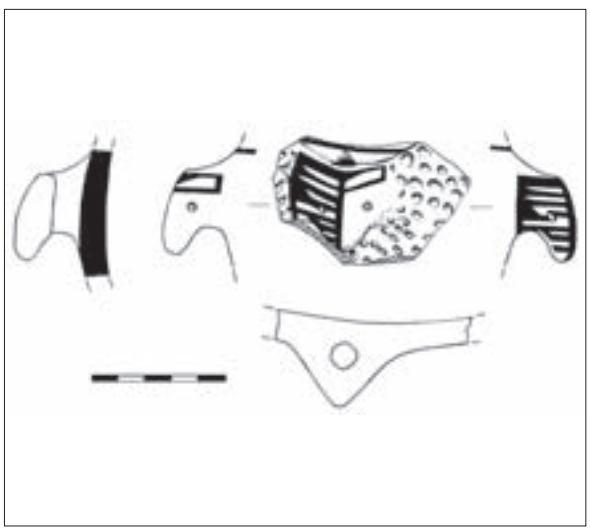

Обр. 6

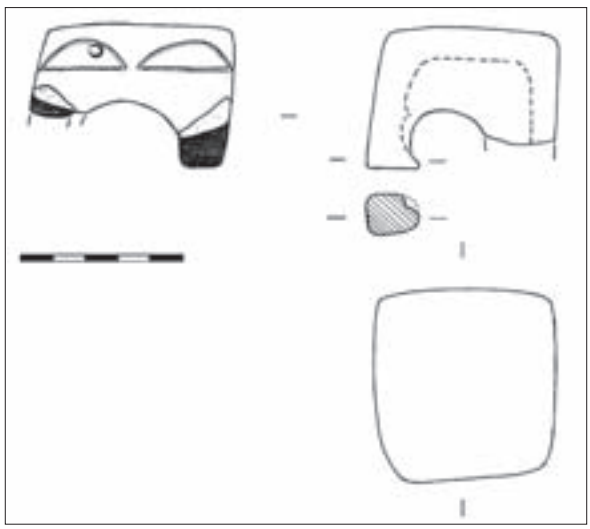

Обр. 7

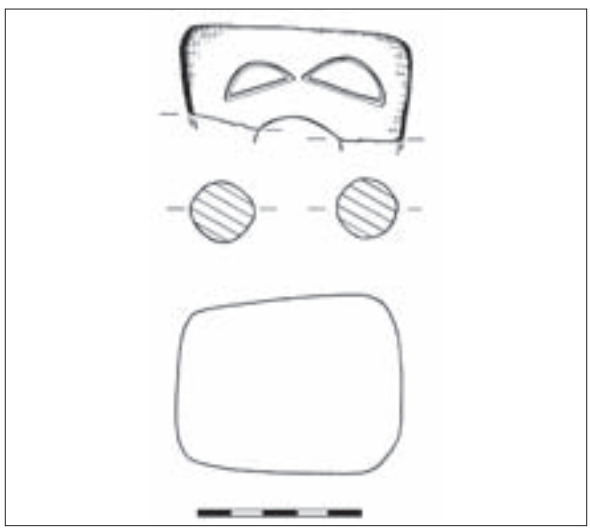

Обр. 8

Таблица 1

Каталожен №	Дясно око	Ляво око
1		
2		
3		
4		
5		
6		
7		
8		

THE LEFT-SIDE AND THE RIGHT-SIDE IN CLAY PLASTIC ART – SOME IDEAS ON CONCEPTS OF THE LATE CHALCOLITHIC PERIOD

MILEN KAMAREV

(summary)

The present paper focus on the asymmetry in the representation of eyes and the difference between left side and right side on several groups of clay objects: cult tables, anthropomorphic figurines and zoomorphic handle of a vessel. The finds in question are discovered in Late Chalcolithic settlements in Eastern Rhodopi Mountains near Pchelarovo, Sedlare and Zvinica. It is shown here that asymmetry of the eye features is registered also on clay objects of Kodjadermen–Gumelnitsa–Karanovo IV complex.

The distinction of the "left" eye to the "right" eye is underlined by the employment of different ornamental techniques in rendering the eyes. All the examples of asymmetry lead to the conclusion that such difference is not casual but made on purpose and related to some abstract perceptions. The opposition of left side to right side is also attested in Bulgarian folklore, which provides some evidence about the concept. According to the ethnographical data, the asymmetry of the eyes is always related to casting an evil eye. The superstition of evil eye is popular in Bulgaria even today. In some texts against the evil eyes' spell and avert the evil one of the eyes is called the eye of fire while the other is denoted as the eye of water. The left eye is perceived as bad, related to fire and causing disease. Based on the current evidence the author assumes the asymmetric depiction of eyes on objects has an apotropaic function to protect both humans and houses suggesting an interpretation of these finds as related to and designed for magic.

STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS
Supplementum IV (2005)
Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov

КОЛЕКТИВНА НАХОДКА ОТ КУЛТОВИ ПРЕДМЕТИ ОТ С. ЦРЪНЧА, ПАЗАРДЖИШКО

ДАНИЕЛА КАТИНЧАРОВА

Във фонда на Регионалния исторически музей – Пазарджик се съхранява колективна находка, съставена от един фрагментиран глинен съд и миниатюрни глинени предмети. Находката е открита случайно в югозападния край на село Цръчна при извършване на изкопни работи за строителството на къща и дарена на музея от собственика на имота, присъствал при намирането й. Археологическите артефакти са инвентирани в основен фонд на музея през 1962 г. Според приносителя находката произхожда от едва забележима на терена могила, като дребните предмети са били поставени в съда. При разкопаването на могилата е открита още глинена замазка, унищожена при строителните дейности. В същия парцел е намерена и бронзова монета на Филип II[1].

Глиненото съдче (инв. № Аоф–2069) представлява каничка, изработена на грънчарско колело от много добре пречистена глина с дребни примеси от слюда, добила след изпичане светлосив цвят (обр. 14). Устието, шийката и дръжката са счупени и липсват. Тялото е със стройна яйцевидна форма, чиято най-широка част е в средата, а запазеният върху тялото отпечатък от дръжка показва, че тя е била с елипсовидно сечение. Дъното представлява кухо пръстеновидно столче. Диаметърът на тялото й е 11 см, а на дъното – 5.8 см. Въз основа формата на запазената част на каничката тя може да бъде причислена към известен тип кани, местно производство, откривани при проучване на обекти от българските земи от IV–III в. пр. Хр. Такива са например каните от тип 29 от Севтополис[2]. Каничката от Цръчна намира паралели и сред съдовете, открити в тракийската гробница от средата на IV в. пр. Хр.[3] при с. Калояново и Казанлък – от IV–III в. пр. Хр.[4], сходна е с каничка от могила III на некропола на Кабиле от елинистическата епоха[5] и с тази от гробница 1, могила I от некропола при Кралево[6] и др.

Откритите в каничката миниатюрни предмети са общо тринадесет. Всички са изработени на ръка от недобре пречистена глина с примеси от слюда, пясък и камъчета с различна големина. Повърхността им е грапава и е добила след изпичане кафяв или сиво-кафяв цвят. Те принадлежат към една категория дребни керамични предмети, известни от много места в обитаваните от траките земи и интерпретирани, както се знае, по различен начин в научната литература: предмети, използвани при "лекуване" в тракийската народна медицина[7], детски играчки[8], култови предмети[9], предмети с магико-ритуално предназначение[10], свещени обредни предмети, свързани с култа към Дионис Загрей[11], или мистериални "играчки" на тракийските орфици[12].

Въз основа на формални белези предметите могат да бъдат разделени в три групи: към първа група причисляваме миниатюрните предмети с различни геометрични форми,

втората група представляват антропоморфни фигурки, а третата е представена от мъниста с геометрична или антропоморфна форма.

На основание формални прилики два от нашите обредни предмета с геометрична форма могат да бъдат причислени към първа група: мистериални "играчки", представляващи глинени модели на световните елементи и природните начала (по класификацията на Н. Теодосиев[13]). Единият (инв. № Аоф–2068) е с плоска дисковидна форма и е фрагментиран. Той е със запазени размери: диам. 6.1 см х 4.5 см и деб. 0.8 см (обр. 13). Предмети с подобна форма и определяни обикновено като "питки" се срещат много често в тракийските обекти от късножелязната епоха. Най-близките в териториално отношение са тези от крепостта Цепина[14] и емпорион Пистирос[15]. Те присъстват в колективните находки от ритуални предмети от Оряхово от края на VI в пр. Хр.[16], Староселка, Шуменско[17] – IV–III в. пр. Хр. и др. Към същата група може да бъде причислен и миниатюрният предмет с триъгълна форма (инв. № Аоф–2058–1, обр. 8). Той е достигнал до нас във фрагментарно състояние – две от стените му са счупени (размери на запазената част: 2.7 см х 1.5 см х 0.9 см). Аналогични по форма артефакти са откривани сред гробните дарове в Арабаджийската могила при Дуванлий от края на V в. пр. Хр.[18], в гроб 34 от некропола на Аполония Потника от IV в. пр. Хр.[19] в погребение № 2, от могила № 2 край Бургас от I–II в.[20] и в погребение № 1 от надгробна могила край Анхиало от I в.[21].

Въз основа на формални белези осем от керамичните предмети причисляваме към втората група мистериални "играчки" – антропоморфни и зооморфни глинени фигурки (по класификацията на Н. Теодосиев[22]) (обр.1, 2, 3, 4, 5, 6, 11, 12). Единият от екземплярите (инв. № Аоф–2059, с разм.: 2.3 см х 2 см) (обр. 12) е с биконична форма и с шест рогчета или конусчета в най-широката му част, от които са запазени три. Той е с дупка върху едната повърхност. Запазен е и един фрагмент от фигурка (инв. № Аоф–2058–2, разм.: 1.5 см х 1.5 см), който е с неправилна кръгла форма и дупка върху счупената част (обр. 10). Най-вероятно тя е била аналогична по форма на по-горната, за което подсказват и трите кръгли обрушвания върху повърхността от счупването на рогчетата. Миниатюрни предмети с двойноконусовидна форма и рогчета съдържа гробната находка от Мадара, датирана в IV в. пр. Хр.[23], с двойноконусовидна форма, но без рогчета, са три от дребните предмети от Кабиле от началото на III в. пр. Хр.[24], с рогчета, но с кръгла или пресеченоконусовидна форма са някои мистериални предмети от находките от Сливен[25] и Староселка[26] от IV в. пр. Хр.

Антропоморфните фигурки от Цръчна (инв. № Аоф–2062, инв. № Аоф–2063, инв. № Аоф–2064, инв. № Аоф–2065, инв. № Аоф–2066, инв. № Аоф–2066–1) са шест на брой и са с почти еднакви размери: вис. 3.2 см – 3.7 см. Всички са с неправилна, близка до цилиндричната форма, долната им страна е плоска, а горната – изпъкнала. Изработени са от един къс глина, ръцете и лицето са моделирани твърде схематично и примитивно чрез прищипване. Главата и шията не са разграничени. При три от тях (инв. № Аоф–2062, обр. 3; инв. № Аоф–2065, обр. 5; инв. № Аоф–2066, обр. 1) долните крайници не са отделени един от друг, при останалите (инв. № Аоф–2063, обр. 6; инв. № Аоф–2064, обр. 4; инв. № Аоф–2066–1, обр. 2) са схематично оформени чрез изтегляне само в долната част. Липсват анатомични подробности, само при един екземпляр (инв. № 2066–1, обр. 2) очите са обозначени посредством две врязани концентрични кръгчета. Такива антропоморфни фигурки са откривани досега в тракийските селища, светилища и некрополи от X в. пр. Хр. до средата на III в. Най-близките в териториално

отношение аналогии са намерени в пласт от късножелязната епоха на крепостта Цепина[27], в тракийското светилище при Бабяк[28] и в емпорион Пистирос[29].

Три от керамичните предмети от нашата находка принадлежат към петата група мистериални "играчки": мъниста с разнообразна геометрична и антропоморфна форма, по класификацията на Н. Теодосиев[30].

Единият екземпляр от тях представлява мънисто с формата на кубче (инв. № Аоф–2061, обр. 9), с кръгло отверстие по средата. То е счупено на две части и реставрирано (размерите му са 1.7 см х 1.7 см х 1 см). Две мъниста с аналогична форма са открити в могилно погребение при Мадара[31] и в погребение № 2 от могила № 2 край Бургас[32]. Зарчета и кубчета или предмети с кубична форма са ни познати от могилно погребение от Сливен[33], от гроб 4, могила V от некропола на Кабиле, датиращ от края на IV в. пр. Хр.[34], от могилно погребение край Кьолмен[35] от втората половина на IV в. – началото на III в. пр. Хр., от гроб от некропола на Аполония, датиращ от III в. пр. Хр.[36], както и от могилните погребения от Староселка, Шуменско[37], и Анхиало[38].

Второто мънисто (инв. № Аоф–2058, обр. 7) е с цилиндрична форма и е надлъжно пробито. То е с размери 2.9 см х 2.6 см. Мъниста с цилиндрична форма се срещат сред колективните находки от могилното погребение от Сливен[39], от гроб 4, могила V от некропола на Кабиле[40] и др.

Третото мънисто (инв. № Аоф–2060, обр. 11) е аналогично по форма на глинения предмет с инв. № Аоф–2059: то е биконично с четири рогчета (конусчета) върху най-широката част (разм. 2.1 см х 2 см, обр. 12). Точен аналог намира сред погребалния инвентар от могилното погребение край Мадара[41].

Подобни по вид глинени предмети, както неднократно е отбелязвано, се срещат в един продължителен период от време – през цялото I хил. пр. Хр. до III в. сл. Хр. Предвид направената датировка на каничката, бихме могли да отнесем колективната находка от Црънча към IV–III в. пр. Хр. Откриването ѝ в могила ни позволява да я свържем с погребалните практики на траките. Въз основа на досегашните изводи за социалната характеристика и ритуалната среда на погребенията с подобен инвентар можем да предположим, че погребаният принадлежи към привилегированата върхушка и е изпълнявал жречески функции.

В същия край на селото е открита още една колективна находка от II в. пр. Хр., чийто състав (пълно бойно въоръжение, елементи от сбруята на ездитен кон и фрагменти от керамични съдове) налага тезата, че тя представлява гробен инвентар от погребение на аристократ-военачалник[42]. Двете находки са доказателство, че в тази част на днешното село е съществувал тракийски некропол от IV–I в. пр. Хр. Поради липса на повече сведения остава открит въпросът дали "загадъчната" колекция е съпътствала или следвала обредни действия в памет на покойника, както и взаимната връзка между двете погребения.

В землището на Црънча са регистрирани 10 надгробни могили, селище от ранножелязната и средновековната епоха, две селища от късноантичната и средновековната епоха, една средновековна църква[43], крепост и селище от късноантичната епоха и Средновековието[44]. От селото произхождат още една монета на Филип II, две съкровища от византийски монети от XII в.[45] и още едно, включващо женски накити и монети на венецианския дож Теупула от XIII в.[46]

Досегашната регистрация на археологическите обекти е извършена по информация от местните жители и от литературата, поради което тя е непълна. Това, както и обстоятелството, че в района на селото все още не са прилагани друг вид теренни археологически проучвания освен археологически обходи, зат-

руднява обективното изясняване на проблема, свързан с културната среда на разглеждания култово-погребален комплекс и връзката му с други евентуално съществуващи в близката околност елементи от селищната система през късножелязната епоха.

БЕЛЕЖКИ

[1] Тук използвам случая да благодаря на г-н И. Гатев – собственик на имота, за предоставената ми информация. Гатев 2000: 35.
[2] Чичикова 1984: 36, кат. I. 85–93,обр. 11.
[3] Чичикова 1969: 76, № 22, обр. 28.
[4] Табакова-Цанова 1961: 56–57, № 12, 15, 16, обр. 4 а, в, г.
[5] Гетов 1991: 170, № 10, обр. 16.
[6] Гинев 2002: 36, обр. 29.
[7] Миков 1958: 669.
[8] Дремсизова-Нелчинова 1970: 222.
[9] Тачева-Хитова 1971: 50; Балабанов 1979: 30.
[10] Стоянов 1997: 108; Карайотов 1976: 67.
[11] Фол 1995: 86–87.
[12] Теодосиев 1992: 92–100.
[13] Теодосиев 1992: 96.
[14] Гиздова 1990: обр. 8 а.
[15] Домарадски 1995: 62.
[16] Миков 1958: 662.
[17] Тачева-Хитова 1971: 48, № 32, обр. 17.
[18] Филов 1934: обр. 165, 7.
[19] Венедиков 1948: 16, № 7.
[20] Карайотов 1976: обр. 20.
[21] Балабанов 1979: 30.
[22] Теодосиев 1992: 98.
[23] Попов 1934: 250, № 3, обр. 216.
[24] Гетов 1991: 173, № 25, обр. 47.
[25] Миков 1958: 661, № 7 в, обр. 3.
[26] Тачева-Хитова 1971: 50, № 42, обр. 18 к.
[27] Гиздова 1990: обр. 8 а.
[28] Домарадски и др. 1999: 67, № 2, табл. XIV 1, обр. 34 в.
[29] Домарадски 1995: 62.
[30] Теодосиев 1992: 100.
[31] Попов 1934: 250, № 6, обр. 216 И.
[32] Карайотов 1976: 67, обр. 20 и 21.
[33] Миков 1958: 661, № 7 ж, обр. 3.
[34] Гетов 1991: 173, № 26, обр. 48.
[35] Дремсизова-Нелчинова 1970: 217, № 7 е, табл. V 5.
[36] Венедиков 1948: 11, № 7.
[37] Тачева-Хитова 1971: 50, № 39, обр. 18 ж.
[38] Балабанов 1979: обр. 16 б.
[39] Миков 1958: 661, № 7 д.
[40] Гетов 1991: 173, кат. № 26, обр. 48.
[41] Попов 1934: 250, № 3, обр. 216 у.
[42] Катинчарова 2003: 12.
[43] Теренни обхождания през 1990 г. и 1992 г. на Ж. Величков – главен експерт в НИПК, и автора на статията.
[44] Велков 1943: 279–280.
[45] Герасимов 1964: 244.
[46] Герасимов 1963: 262.

ЛИТЕРАТУРА

Балабанов, П. 1979. Могилно погребение на богата тракийка от Анхиало. – Археология, № 3, 23–32.

Велков, И. 1943. Находки и вести от разни места. – ИАИ, XIV, 279–280.

Венедиков, И. 1948. Разкопките в некропола на Аполония през 1946 г. – В: Разкопки и проучвания 2, 7–29.

Гатев, И. 2000. Село Цръчна, Пазарджишко. Минало и родословие. Пазарджик.

Герасимов, Г. 1963. Колективни находки от монети 1960–1961 г. – ИАИ 26, с. 262.

Герасимов, Г. 1964. Монетни съкровища, намерени в България. – ИАИ 27, с. 244.

Гетов, Л. 1991. Могилен некропол от елинистическата епоха при Кабиле. – В: Кабиле. Т. 2, С., 168–197.

Гиздова, Н. 1990. Тракийски обект на крепостта Цепина. – В: Тракийската култура в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма. Смолян, 75–80.

Гинев, Г. 2002. Могила I от некропола при Кралево, Търговищко. – Археология № 1, 32–42.

Домарадски, М. 1995. Трако-гръцки търговски от-

ношения. Емпорион Пистирос. Т. 1. Септември.

Домарадски М. и др. 1999. Светилища. Светилище при с. Бабяк (обект 1). – В: *Домарадски, М. и др.* Паметници на тракийската култура по горното течение на река Места. (Разкопки и проучвания 26), 64–71.

Дремсизова-Нелчинова, Ц. 1970. Тракийски могилни погребения край с. Кьолмен, Шуменски окръг. – ИАИ 32, 207–230.

Карайотов, И. 1976. Могилни погребения от района на нефтохимическия комбинат край Бургас. – ИМЮИБ I, Пловдив, 51–72.

Катинчарова, Д. 2003. Гроб на войн от елинистическата епоха при с. Цръчна, Пазарджишко. – Археология № 4, 5–13.

Миков, В. 1958. Народна медицина у старите траки. – В: Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. С., 657– 671.

Попов. Р. 1934. Могила I. – В: Мадара. Т. 1. С., 240–254.

Стоянов, Т. 1997. Могилен некропол от ранножелязната епоха (Сборяново, I). С.

Тачева-Хитова, М. 1971. Тракийско могилно погребение край с. Староселка, Шуменски окръг. II. Инвентар, ритуал и датировка на погребението. – Археология № 3, 42–51.

Теодосиев, Н. 1992. Мистериалните "играчки" на тракийските орфици. – Орфей № 3–4, 92–99.

Табакова-Цанова. Г. 1961. Антична керамика от Казанлъшкия музей. – Археология № 1, 52–61.

Филов, Б. 1934. Надгробните могили при Дуванлий в Пловдивско. С.

Фол, *А*. 1995. Тракийската култура. Казано и премълчано. С.

Чичикова, М. 1969. Тракийска могилна гробница от с. Калояново, Сливенски окръг. – ИАИ 31, 45–90.

Чичикова. М. 1984. Антична керамика. – В: Севтополис. Т. 1. С., 18–114.

Обр. 1. Цръчна. Миниатюрен глинен предмет (инв. № Аоф–2066)

Обр. 2. Цръчна. Миниатюрен глинен предмет (инв. № Аоф–2066–1)

Обр. 3. Цръчна. Миниатюрен глинен предмет (инв. № Аоф–2062)

Обр. 4. Цръчна. Миниатюрен глинен предмет (инв. № Аоф–2064)

Обр. 5. Цръчна. Миниатюрен глинен предмет (инв. № Аоф–2065)

Обр. 6. Цръчна. Миниатюрен глинен предмет (инв. № Аоф–2063)

Обр. 7. Цръчна. Глинено мънисто (инв. № Аоф–2058)

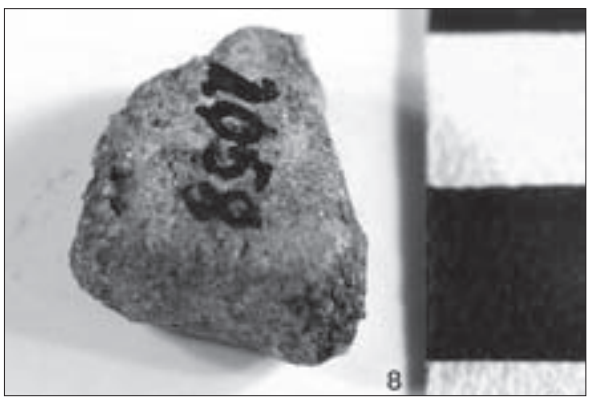

Обр. 8. Цръчна. Миниатюрен глинен предмет (инв. № Аоф–2058–1)

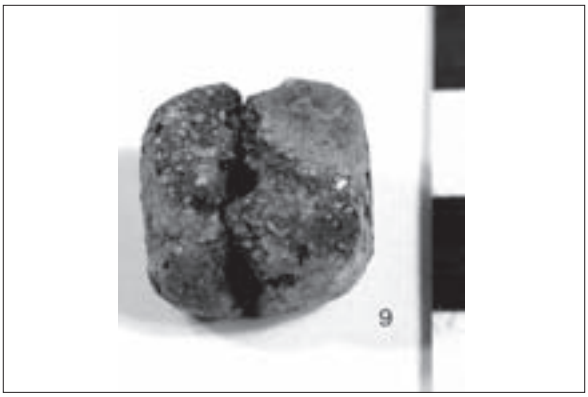

Обр. 9. Цръчча. Глинено мънисто (инв. № Аоф–2061)

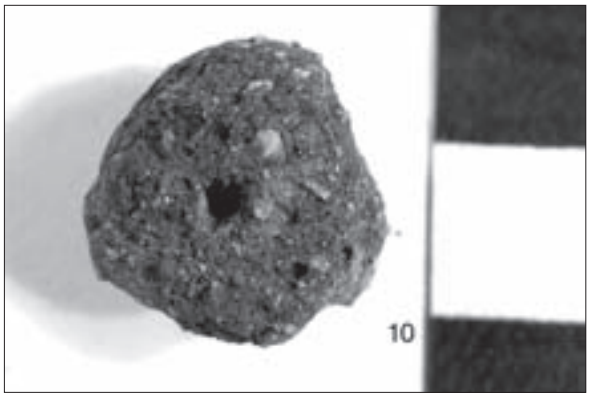

Обр. 10. Цръчча. Миниатюрен глинен предмет (инв. № Аоф–2058–2)

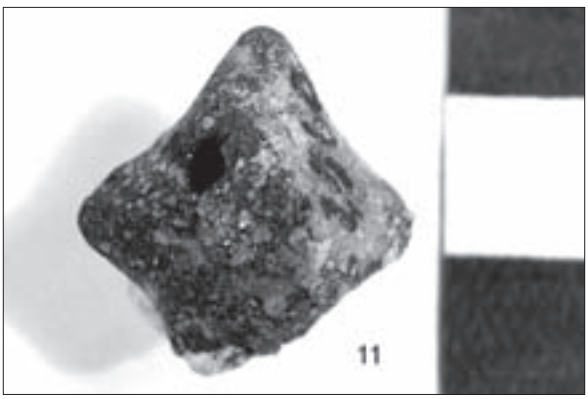

Обр. 11. Цръчча. Глинено мънисто (инв. № Аоф–2060)

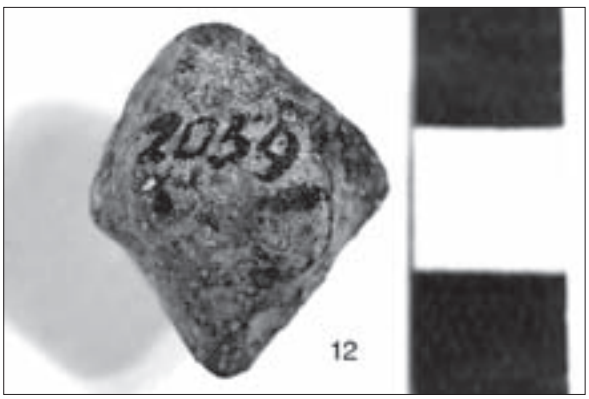

Обр. 12. Цръчча. Миниатюрен глинен предмет (инв. № Аоф–2059)

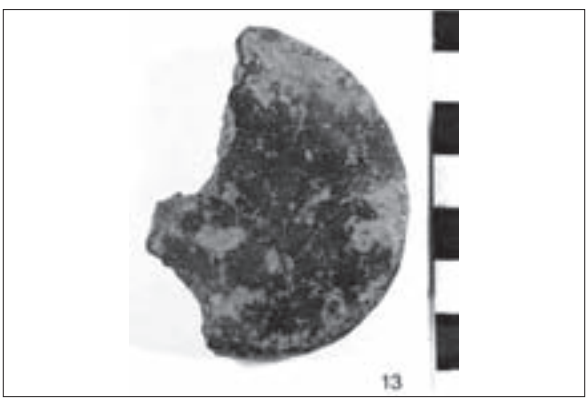

Обр. 13. Цръчча. Миниатюрен глинен предмет (инв. № Аоф–2068)

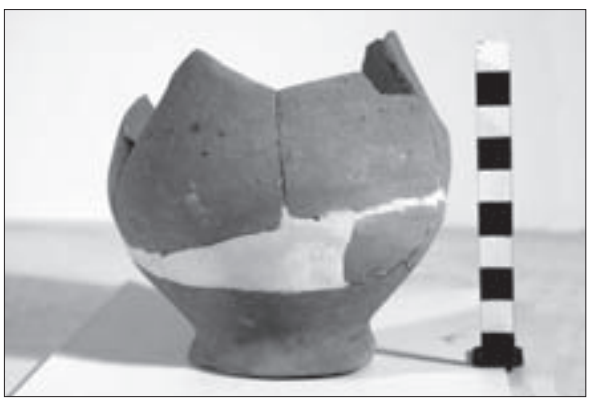

Обр. 14. Цръчча. Глинена каничка (инв. № Аоф–2069)

EIN BEFUND DER RITUELLGEGENSTAENDE AUS DEM DORF TSRANCHA, PAZARDZHIK BEZIRK

DANIELA KATINTSCHAROVA

(Zusammenfassung)

Im Regionalmuseum, Pazardzhik bewahrt man die Bruchstücke einer Tonkanne und 13 kleine Tongegenstände auf. Der Befund wurde von einem Grundbesitzer beim Grundaushub für den Bau eines Hauses im südöstlichen Teil des Dorfes Tsrancha ausgegraben und dem Museum geschenkt. Bei der Auffindung war kein Archäologe anwesend. Nach den Aussagen des Grundbesitzers stammt der Fund aus einem kleinen Grabhügel, der bei den Ausgrabungen zerstört wurde. Die kleinen Tongegenstände befanden sich in der Kanne. Die Kanne ist aus grauem und feingemagertem Ton auf der Drehscheibe gefertigt. Der Form nach gehört sie einem bekannten Typ an, der bei der Erforschung der thrakischen Objekte aus dem 4.–3. Jh. v. Chr. getroffen wird, wie z. Beispiel in Sevtopolis, Kabyle, den Grabstätten bei den Dörfern Kalojanovo, Kralevo u.a. Die kleinen Tongegenstände sind handgeformt. Bezüglich der Funktion der klenen Tongegenstände gibt es verschiedene Meinungen. Die Verfasserin neigt dazu, die Tongegenstände als rituell zu bestimmen. Der Form nach gehören zwei Exemplare zu der ersten Gruppe mysterialer "Spielzeuge" der thrakischen Orphiker (nach N. Theodossievs Gliederung), acht Exemplare – zu der zweiten Gruppe misterieller "Spielzeuge" – den anthropomorphen und zoomorphen Figurinen, und drei Exemplare zu der fünften Gruppe – Perlen mit verschiedenen geomethrischen und anthropomorphischen Formen.

Man datiert den Befund in das 4–3 Jh.v.Ch. Da man den Befund in einer Grabhügel aufdeckte, verbindet ihn die Verfasserin mit den thrakischen Besttatungsbräuchen. Hinsichtlich der angenommenen Interpretation der Tongegenstände und der bisherigen Schlusfolgerungen über die soziale Charakteristik der Bestattungen mit solchen Beigaben vermutet sie, daβ der Verstorbene der thrakischen Aristokratie angehört und auch die Priesterfunktionen ausgeübt hat. In dieser Gegend kam zutage noch ein Befund aus dem 2. Jh. v.Ch. Des Bestandes nach wurde er als das Grabinventar einer Heerführersbestattung bestimmt. Auf Grund der beiden Befunde nimmt die Verfasserin an, daβ sich eine thrakische Nekropole in diesem Gegend aus dem 4–2 Jh. v.Ch. befand.

STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS
Supplementum IV (2005)
Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ДАННИ ЗА ТОПОГРАФИЯТА И ХАРАКТЕРА НА ТРАКИЙСКОТО СЕЛИЩЕ, ПРЕДШЕСТВАЩО РИМСКИЯ ГРАД ПАУТАЛИЯ

ВЕСЕЛКА КАЦАРОВА

В родната[1] и чуждоезичната[2] историография, разглеждаща различни аспекти на римската урбанизационна политика в днешните български земи, името на Пауталия често се споменава наред с тези на Сердика, Филипопол, Никополис ад Нестум и др. като пример за заварен от римляните значителен тракийски племенен център от градски тип, получил официален градски статут през II в., за разлика от новооснованите по същото време от император Траян градове – Никополис ад Иструм, Марцианопол, Августа Траяна и пр. Независимо от липсата на достатъчно конкретни археологически данни за характера на тракийското селище, предшествало римския град Пауталия, е прието да се смята, че то е било племенен център на дентелетите и център на стратегия Дентелетика през I в. сл. Хр.[3]. Поради произтичащите от тази постановка на проблема опити да се търсят обяснения за някои особености в топографията[4] и планировката на Пауталия в "предримска урбанистична традиция"[5] смятаме за целесъобразно да бъде направен един обобщаващ преглед на археологическите данни за наличието и характера на селищното обитаване на терена, зает по-късно от римския град, от времето на късножелязната епоха и непосредствено преди провинциализирането на Тракия.

Историческите извори сочат като обитатели на днешната Кюстендилска котловина и околните земи от IV в. пр. Хр. насетне тракийското племе дентелети. Тъй като античните писмени свидетелства за тях и за племенните разместванията в района на Горна Струма през втората половина на I хил. пр. Хр. са били обект на многократни анализи и обобщения[6], ще се задоволим само да резюмираме няколко важни извода:

1. Въпреки известна терминологична неясната, през II в. пр. Хр. в земите, обитавани от дентелетите, е имало селища, които формално са се отличавали от общата маса на обикновените села.
2. У дентелетите, макар и сравнително късно (I в. пр. Хр.), е засвидетелстван династически дом – т. е. налице е един от "урбаногенните фактори"[7], благоприятстващи развитието на селищни центрове от по-висок ранг.
3. Като съюзници на римляните през II–I в. пр. Хр., още от първата половина на I в. и по-късно, през Флавиево време, са регистрирани траки дентелети на служба в римските военни части.

Тезата, че градът Пауталия наследява поранно тракийско селище, е изказана още от Й. Иванов[8]. Според него различното предаване на първата сричка от името на града в гръцките и латинските извори е показателно за тракийския му произход. Всички по-сетнешни изследователи възприемат и повтарят тази

констатация[9]. Единствено А. Салач още през 30-те години на XX в. обръща внимание, че всъщност няма разминаване в начина на изписване на името нито в епиграфските паметници на гръцки и латински език, известни дотогава, съответно от града и територията му и от западните провинции на империята, нито върху реверсите на автономните пауталийски монети. Разночетенията се появяват в покъсните писмени източници – в съчиненията на Прокопий, Малх, Стефан Византийски и пр.[10]. Иначе казано – отбелязаните от Й. Иванов различия изглежда по-скоро се дължат на субективна грешка на съответния късен автор или на неговия преписвач. Епиграфските и нумизматичните извори от II–III в., имащи по-голяма степен на обективност, не на последно място и поради хронологическата им синхронност с римския град, не дават сигурно основание да се смята за доказан тракийският произход на името "Пауталия". Без да оспорваме заключенията на учен ерудит като Й. Иванов, ще вметнем, че точно изтъкнатата от него етимологическа близост на името "Пауталия" с това на античното селище Путеоли (дн. Италия), в значение на "извор", навежда по-скоро на мисълта за доминирането на "римския фактор" във възникването на градския център.

Безспорно е, че мястото на Пауталия не е избрано случайно, като водеща роля за това са изиграли топлите минерални извори в подножието на хълма Хисарлъка. Известен в науката факт, макар и без специално изследване, е, че сред големия брой монети от различно време, открити при каптирането на минералните извори под Хисарлъка при гр. Кюстендил в началото на XX в., са открити и монети от периода края на V – началото на IV в. пр. Хр.[11]. От това време, почти без прекъсване през Античността, Средновековието и до съвременната епоха тук са били хвърляни монети, вероятно като оброчни дарове. Подобна ситуация е засвидетелствана при голям брой термални извори в провинция Тракия[12], а и в съседната провинция – Македония[13]. Горещите минерални извори са привлекли вниманието на обитателите на Кюстендилската котловина в дълбока древност и вероятно към средата на I хил. пр. Хр. са били сакрализирани. Наличието на тракийско светилище на това място засега се подкрепя само с косвени доказателства[14]. Популярността на култа към Асклепий през римската епоха в Пауталия се обяснява с отъждествяването на гръко-римското божество с местно тракийско, натоварено със сотерологични функции[15]. Тракийското светилище при изворите под Хисарлъка безспорно бързо се е превърнало в притегателен център, благоприятстващ развитието на селищната мрежа в региона. Изказаната напоследък хипотеза за разположението на селищния център в близост до минералните извори в северното подножие на хълма[16] буди известни възражения. Хидротермалната зона по разлома е с дължина около 1 км в посока югоизток – северозапад и широчина 250–400 м[17]. Броят на некаптираните извори често се е променял, както и мястото, от което са бликали[18]. Като се прибавят силните серни изпарения и неприятната миризма на водата, едва ли мястото е предлагало най-добрите условия за заселване без предварителното изграждане на каптажи. Поради това вероятността тракийското селище да е било изградено при самите термални извори изглежда доста малка.

Археологическите находки от Кюстендилската котловина, открити през последните години, които хронологически могат да се отнесат към времето на възникване на тракийско светилище при изворите, произхождат от надгробна могила, разположена в югоизточния край на гр. Кюстендил – т. е. непосредственият хинтерланд на римския град Пауталия. Находките от гроб № 7 в могилата – накити и ювелирни предмети от злато и сребро, са да-

тирани от проучвателя в края на V–IV в. пр. Хр.[19]. Появата на тези скъпи предмети в погребален контекст засега не може да намери задоволително обяснение от гледна точка не само на селищната среда в котловината през този период, но и поради липсата на други синхронни находки.

За времето между II–I в. пр. Хр., когато земите на Горнострумската област влизат в досег с римската военна сила поради граничното си положение по отношение на Македония и споменаванията на дентелетите в изворите зачестяват, археологическите находки от района на по-късния град Пауталия се изчерпват с три колективни монетни находки. Две от тях съдържат сребърни монети на град Истиея (о. Евбея) и са открити при неясни обстоятелства в околностите на гр. Кюстендил[20]. Другата, също случайна находка, е от тетрадрахми с името на квестора Езилас и е открита през 1981 г. при отстоящото на около 5 км в източна посока днешно с. Жабокрът[21].

Първите сигурни археологически данни за архитектурни останки от селище, предхождащо във времето римския град Пауталия (обр. 1), са установени при разкопките на обект "Поликлиника" през 1975 г.[22]. Разкритите само в един ред от градежа на субструкцията зидове, изградени от ломени камъни със спойка от кал, принадлежат на сграда с верижно разположени помещения, чийто план не е напълно изяснен поради нарушаването й от градежите в по-късни строителни периоди. Констатирано е, че ориентацията на сградата е различна от тази на разкрития участък от *decumanus* 1 на римския град и магазините южно от него. Въз основа на намерените фрагменти тракийска керамика ранните градежи на обекта са отнесени от проучвателя към предримския период[23]. В по-късно публикува-

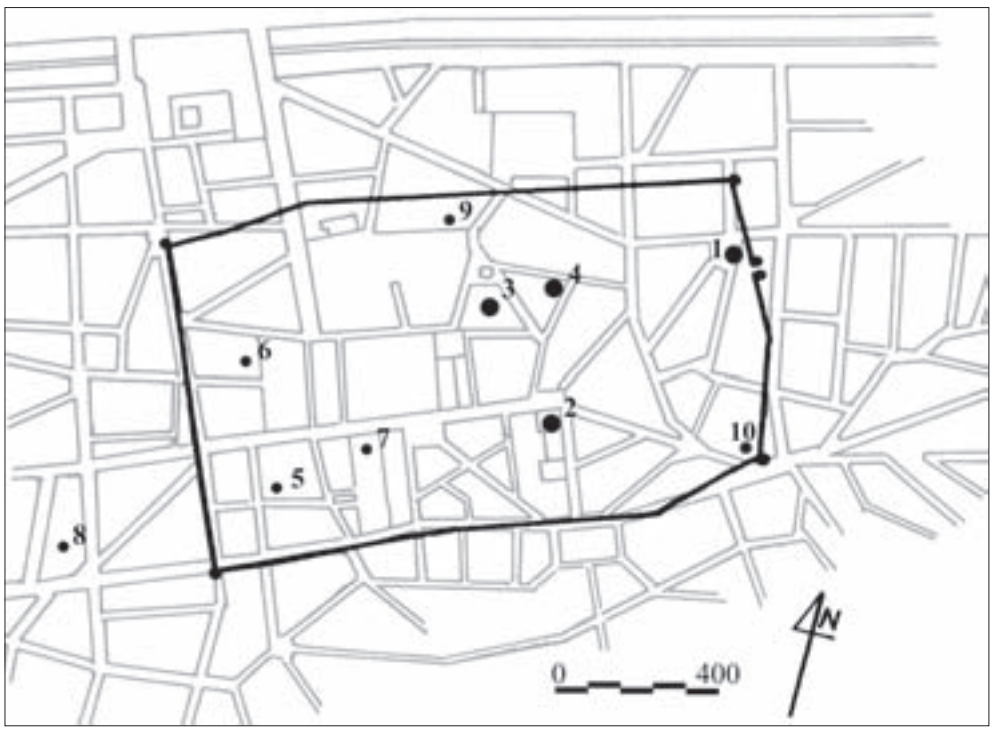

Обр. 1. Топография на предримски архитектурни останки и находки в Пауталия. *1. Сектор Изток – В; 2. Обект "Поликлиника"; 3. Обекти "Дервиш баня" и "Н. Рилски" № 32; 4. Обект "М. Шишман" № 12; 5. Обект "Килийно училище"; 6. Обект "Дом на съветите"; 7. Обект "Ларго"; 8. Обект "Базилика № 7"; 9. Обект "Художествена галерия – Изток 97"; 10. Обект "ЮИ кула на Пауталия"*

но съобщение сградата е датирана към I в.[24]. Стратиграфската позиция на тези архитектурни останки, както и различната им ориентация, действително ги определят като по-ранни от комплекса на магазините и улицата. Датировката на последните в средата на II – първа половина на III в. е относителен хронологически репер за изграждането на сградата с основи от камък и кал най-късно до началото на II в. поради липсата на сигурно датиращи материали сред находките от нея.

При наблюденията на сектор изток – В на източната крепостна стена на Пауталия е разкрит зид, разсечен от нея, който също е отнесен към "предримския период"[25]. Няма данни за находки или други археологически материали, които да позволяват по-точно датиране на въпросния зид. Като се вземе предвид разположението на изследвания сектор от крепостната стена и по-специално относително близкото му отстояние до югоизточната ъглова кула, където при археологически разкопки през 1998 г.[26] са разкрити градежи от римската епоха (с датировка най-късно до средата на II в.), също разсечени от трасето на източната крепостна стена, напълно е възможно зидът да датира от по-късно време.

В съобщенията за проведени през 80-те години на XX в. археологически проучвания на два обекта в укрепената площ на Пауталия – "Дом на съветите" и "Ларго", се споменава, че извън контекст и без сигурна стратиграфска позиция са били открити фрагменти от керамика, изработена на ръка, определена като "халщатска"[27].

От археологическите проучвания през 90-те години на различни обекти, разположени главно в източната половина на укрепената площ на римския град, са известни части от зидове и културни пластове, чието стратиграфско положение показва най-общо принадлежността им към епохата преди римската урбанизация или към нейната начална фаза.

На обекти "Дервиш баня" и "Н. Рилски" № 32[28], на дълбочина повече от 3.50 м от съвременното ниво на терена, са установени запазени участъци от стратиграфски пласт с археологически материали от желязната епоха. Освен фрагментите от глинени съдове, работени на ръка, с украса от пластични ленти и съдове, работени на колело, които могат да се отнесат към късната фаза на желязната епоха в Тракия (табл. 1), са намерени една силно изтрита бронзова монета от II–I в. пр. Хр. и монета на император Октавиан Август (27 г. пр.

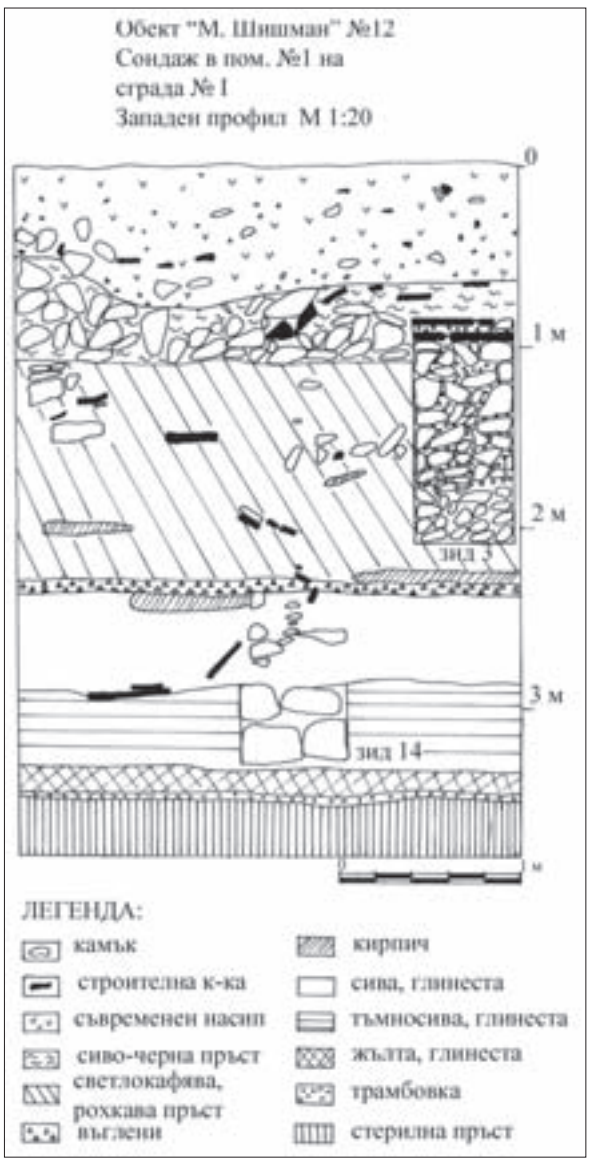

Обр. 2. Стратиграфки профил на обект "М. Шишман" № 12.

Хр. – 14 г.), сечена във Филипи.

На обект "М. Шишман" № 12[29], в сондаж под подовото ниво на помещение от сграда, разположена западно от улица *cardo*, е открита част от зид със запазен градеж само от два реда речни камъни, споени с кал (обр. 2). В културния пласт около него са намерени фрагменти от глинени съдове, работени на ръка (табл. 2). Посоката на зида е с ориентация, различна от тази на сградата, улицата и другите архитектурни останки, разкрити на обекта и чиято долна граница е общо между средата и края на II в. По-точна датировка на ранното строителство въз основа на откритите материали не може да се направи.

Известните до момента архитектурни останки, които със сигурност се свързват с поранно селище, се концентрират в източната половина на укрепената площ на римския град Пауталия (обр. 1). Ориентацията на разкритите зидове от по-ранни сгради като цяло не съвпада с тази на улиците с настилка от каменни плочи и съобразените с тях сгради в строителните инсули на Пауталия[30]. Фактът, че по-голямата част запазени ранни градежи попадат в същата източна половина, за чиято различна планировка с голямо отклонение на северозапад се търси обяснение в заварено поранно застрояване[31], е показател за несигурността на една такава теза. Съобразяването на римската планировка с вече съществуваща селищна структура, поне досега, не намира археологическа подкрепа. Още повече, че доста паянтовият градеж на сградите (основи от речни и ломени камъни, споени с кал, които по всяка вероятност са носели стени от кирпич) едва ли е бил пречка за реализацията на мащабния градоустройствен план. Заварените постройки вероятно са били разрушени, терените – заравнени и трасирани новите улици с настилка от каменни плочи.

Сгради с кирпичени стени са продължили да се строят в Пауталия и през II в. както в оразмерените градски инсули – обекти "Н. Рилски" № 32, "Художествена галерия – Изток `97"[32] и др., така и в неукрепени квартали, разположени източно и западно от крепостните стени[33]. Откритите досега "предримски" градежи в Пауталия създават впечатление за рядка и непланомерна застроеност на терена в равнината. Едно от обясненията за това би могло да бъде именно нетрайният характер на тази архитектура, поради което при многократните по-късни строителни мероприятия с дълбоко фундиране на масивни зидове следите от нея са били напълно заличени. Повероятното обяснение изглежда се крие в характера на селището преди началото на II в., а именно – с неплътно или непланомерно застрояване.

Прави впечатление пълното отсъствие на импортни предмети от времето преди втората половина на I в., които биха могли да се тълкуват като изделия на лукса, присъщи за една градска или протоградска потребителска среда. Масово откриваният археологически материал в пластовете, свързани с най-ранните строителни периоди на обектите "Поликлиника", "Н. Рилски" № 32, "Дервиш баня" (табл. 1), "М. Шишман" № 12 (табл. 2), "Югоизточна кула на Пауталия" (табл. 3) и др., е битова керамика, изработена грубо, на ръка, от недобре пречистена глина с кварцови примеси и по-малък процент – керамика, работена на колело. Формалните характеристики и на двете групи ги определят като местно производство, предназначено да задоволява ограничен пазар. Дори керамичните комплекси, за които разполагаме с точни стратиграфски наблюдения, могат да се отнесат твърде общо към времето на желязната епоха[34] без възможност за по-голяма прецизност поради липсата на други археологически материали с по-къса хронология. Взети като самостоятелна група находки, грубо изработените керамични съдове с украса от пластични ленти, ноктовидни

ямички, букели или с езичести и подковообразни дръжки, не могат да се свържат единствено с наличието на тракийско селище, тъй като производството на такава керамика през римската и късноантичната епоха е установено на редица обекти в цялата провинция Тракия[35]. Съдовете, открити в некропола на Абдера, показват, че традицията на правената на ръка керамика се запазва без типологични различия от архаичния до късноримския период[36]. Подобни съдове се срещат сред находките от края на VIII–VI в. от Караорман и Раданье (Източна Македония), в пластовете от края на V–IV в. в т. нар. опидуми по течението на р. Вардар и на север до Кършевичкото кале (Враня) и Перник[37]. Подобни фрагменти от керамика, работена на ръка, открити на обект "Художествена галерия – Изток` 97" в Пауталия, произхождат от пласт с голямо количество римска и късноантична керамика, датиран с няколко монети около средата и края на IV в. сл. Хр.

За изясняване статута на тракийското селище непосредствено преди основаването на римския град Пауталия е важно да се подчертае изключително слабата монетна циркулация през периода II в. пр. Хр. – I в. след Хр. Общият брой на откритите при разкопки или случайно монети от това време в границите на застроената територия на Пауталия е относително малък, като в повечето случаи те са откривани извън контекст[38] – в нива и пластове от римската и късноантичната епоха. Като изключим цитираните по-горе единични монетни находки, най-ранните монети, намерени при археологическите проучвания в Пауталия, са от времето на император Траян (97–117). Те произхождат от разкопките на големи архитектурни комплекси на обекти "Младежки дом"[39] и "Цар Асен" № 18[40]. Само за сравнение ще отбележим, че при проучванията на разположеното на около 6 км североизточно от Пауталия светилище на Зевс и Хера, до дн. с. Копиловци, са открити монети на императорите Клавдий I, Веспасиан и Траян[41]. Монети от I в. са известни и от археологическите проучвания на други селищни обекти от градската територия на Пауталия – вилата при с. Невестино (Реметалк I и Клавдий I)[42], обектът в местността Царичина при с. Големо село (Домициан)[43], обект "Тържището" при Кочериново (Клавдий I)[44], обект в местността Арбанас при Радомир (Раскупор и Котис)[45] и др.

От намерените в Пауталия надписи са известни двама граждани с Флавиева романизация (Mihailov 1966: No 2065 и Mihailov 1966: No 2072). Едно от тези имена се повтаря и в надпис (Mihailov 1966: No 2214), открит при с. Долистово (Кюстендилско). Г. Михайлов и Б. Геров смятат, че се отнася за един и същи човек – римски гражданин от провинциален произход[46]. Още едно име с Флавиева романизация е засвидетелствано от надпис (Mihailov 1966: No 2155) върху оброчна плочка, посветена на Хера Каристорене, открита при днешното с. Коняво. Според Б. Геров надписите се отнасят към втората половина на II в.[47], а тримата Флавии са получили гражданството си преди преселването си в Пауталия[48]. Наличните данни от епиграфските паметници налагат извода, че ранните примери за разпространението на римско гражданско право от района на Пауталия се вписват във вече известните за провинция Тракия модели – чрез служба във войската или чрез удостояване на членове на знатни тракийски фамилии.

По-голяма сигурност за определяне характера на селището от късножелязната епоха и през I в. след Хр. би могла да се получи от неговия некропол, но за съжаление той все още не е локализиран. Проучванията на некрополите в околностите на римския град Пауталия, както и случайните находки показват, че всички централни гробове от известните надгробни могили датират от втората половина на II – първата четвърт на III в., а долната

граница на гробовете от плоските некрополи е около края на II в.[49].

Както вече беше споменато, Пауталия по традиция се нарежда сред градовете в провинция Тракия, наследили по-зачителни тракийски селища от периода IV–I в. пр. Хр. Отбелязаната напоследък празнина в археологическите проучвания на селища с такъв характер, в рамките на последното тракийско царство, между втората половина на III и I в. пр. Хр.[50], силно затруднява изказването на категорични мнения в тази посока. Нещо повече – проблемът със селищния континуитет между късноелинистическата и ранноримската епоха на този етап може да се реши само след изясняването му за всеки от градовете в римската провинция Тракия поотделно.

Изложеното по-горе състояние на археологическите материали, които със сигурност датират от времето преди основаването на римския град Пауталия, на този етап не подкрепя тезата за наличие на това място на значителен селищен център на дентелетите, който е получил градски статут от римската власт в началото на II в. Разположеното тук тракийско селище не се е отличавало особено по нивото си на благоустройство от обикновените села в земите, населени с траки. Близки аналогии и по отношение на природните ресурси, и по отношение характера на находките от епохата преди римското завоевание предлага селището, предшествало града Диоклецианополис (дн. гр. Хисар)[51], а в голяма степен и близко разположената Сердика[52].

Като се вземат предвид сведенията от изворите за династически дом у дентелетите през I в. пр. Хр., напълно възможно е голямо селище, играло ролята на племенен център, да е съществувало, но разположението му на територията, заета по-сетне от римския град Пауталия, не намира потвърждение в археологическите материали. Според нас в случая с Пауталия е по-правилно да се говори за основаване на градски център през римската епоха, а не за даване градски статут на заварено и разширено протоградско селище. Една от главните причини тя да бъде изградена именно в Кюстендилската котловина са благоприятно съчетаните тук природо-климатични фактори, сред които на първо място е било оценено наличието на термални извори с голям дебит. На този етап от изследванията изглежда твърде вероятно при изворите да е имало голямо и популярно тракийско светилище, което също е повлияло при избора на място за изграждане на града. Друг, но в никакъв случай маловажен фактор в това отношение е била стратегическата необходимост от градски център в непосредствена близост до рудодобивните райони в западните предели на римската провинция Тракия.

БЕЛЕЖКИ

[1] История на България 1979: 307 и цитираната литература; Тонев 1995: 104.

[2] Rostovtzeff 1926: 233**;** Jones 1971: 18–19; Hoddinott 1975: 178; Biernacka-Lubańska 1982: 69

[3] Иванов 1972: 10.

[4] Biernacka-Lubańska 1982: 72 – посочва Кюстендил като пример за крепост, имаща характеристиките на гръцките градове – с акропол и долен град, разположен в подножието му.

[5] Фърков 1991: 22, 25.

[6] Геров 1961: 256 сл.; Слокоска 1973: 25 сл.; Фол 1975: 60–69; Манавска 1981: 78–89; Фол, Спиридонов 1983; Манов 1989: 121–138.

[7] Попов 2002: 172–174.

[8] Иванов 1906: 8–9.

[9] Danoff 1962: 800–824; Геров 1961: 256 – говори за "тракийско село…главен център на дентелетите"; Герасимов 1973: 57 – "тракийска паланка на дентелетите";

Русева-Слококска 1982: 137.

[10] Salač 1932: 131–133.

[11] Прокопов 1980: 417; Русева-Слококска 1989: 7.

[12] Сапарева баня (ант. Германия) – Дремсизова 1952: 357–358; Хисаря (ант. Диоклецианополис) – Маджаров 1993: 16; София (ант. Сердика) – Кацаров 1936: 127.

[13] С. Банско (Струмица) – местността Врелото, в термалния извор са открити 40 монети от V в. пр. Хр. до IV в. сл. Хр. В: АКРМ II, 1996, 401 и цитираната литература.

[14] Цитираната в някои изследвания "тракийска" скална ниша, издълбана в отвесните скали на Хисарлъка, не може да бъде сигурно датирана, още повече като се има предвид, че този тип култови съоръжения имат инцидентен характер в изследваната територия. Вж. Фърков 1991: 20; Георгиева, Алякова, Спиридонов 1984.

[15] Тачева-Хитова 1981: 107–108.

[16] Спасов 2003: 246.

[17] Азманов 1940: 113.

[18] Азманов 1940: 112.

[19] Стайкова 1992: 227–233.

[20] Герасимов 1959: 358; Паунов 2004: 191.

[21] Юрукова 1983: 114.

[22] Слококска 1976: 45–46.

[23] Русева-Слококска 1977: 37; Русева-Слококска 1989: 7 – единичните находки от тракийска керамика от сградата са определени като датиращи от старожелязната епоха – края на V – началото на IV в. пр. Хр.

[24] Дремсизова-Нелчинова, Слококска 1978, 21 № 118.

[25] Русева-Слококска 1989: 123, обр. 147.

[26] Спасов 2003: 247. Резултатите от археологическото проучване на ЮИ кула на Пауталия не са публикувани. Информацията ми бе предоставена от ръководителя на обекта н. с. Р. Спасов, за което сърдечно му благодаря.

[27] Илинкина, Слококска 1984: 80; Стайкова, Сестримска, Воева 1983: 60.

[28] Обектите "Дервиш баня", "Маркан" и "Н. Рилски" № 32 са три строителни парцела, разположени плътно един до друг от С на Ю в централната зона на съвременния гр. Кюстендил. Спасителните археологически разкопки на трите обекта в периода 1993–1996 г. позволиха систематичното изследване на една доста обширна площ от античната Пауталия. Резултатите не са публикувани. Благодаря на ръководителите на проучванията н. с. Р. Спасов и Ю. Мешеков за възможността да ползвам част от придобитата информация и материали.

[29] Археологическото проучване на обекта е проведено през 1998 г. от н. с. Р. Спасов и В. Кацарова.

[30] Русева-Слококска 1989: 7.

[31] Русева-Слококска 1989: 25; Фърков 1991: 25.

[32] Археологическото проучване на обекта е проведено през 1997 от н. с. Р. Спасов и В. Кацарова. В пласта от кирпичените деструкции са открити монети на император Марк Аврелий (161–180).

[33] Meshekov 2001: 257–258; Spassov et al. 1999: 41.

[34] Консултация със ст.н.с. д-р Р. Георгиева от Института по тракология, за която й благодаря.

[35] Султов 1979: 17; Кабакчиева 1986: 31–32; Papadopoulos 2001: 161, fig. 1.

[36] Papadopoulos 2001: 162.

[37] Соколовска 1986: 35, 38.

[38] Прокопов 1986: 20; Спасов 2003: 245–246; Филипова, Тонев 2004: 275.

[39] Дремсизова-Нелчинова, Слококска 1978: 21, № 117.

[40] Мешеков 1996: 57–58. Информация за находката получих от ръководителя на археологическото проучване Ю. Мешеков, за което му благодаря.

[41] Кацаров 1914: 88.

[42] Иванов 1910: 192.

[43] Борисов 1992: 253–263; Изказвам благодарност на ст. н. с. Б. Борисов, ръководител на археологическите проучвания на обекта, за възможността да се запозная с документацията и находките от него.

[44] Божкова 1992: 246.

[45] Любенова 1985: 34 и 36, обр. 23.

[46] Mihailov 1966: 122; Геров 1961: 354.

[47] Геров 1961: 351 № 76, 354 № 100, 357 № 126.

[48] Геров 1980: 52.

[49] Стайкова-Александрова 2002: 270 и цитираната литература.

[50] Попов 2002: 179.

[51] Маджаров 1993: 15–17, обр. 4–8.

[52] Станчева 1966: 220; Станчева 1989: 10.

ЛИТЕРАТУРА

Азманов, А. 1940. Българските минерални извори. С.

АКРМ II 1996. Археолошка карта на Република Македонија. Т. 2. Скопје.

Божкова, А. 1992. Археологически проучвания в района на Кочериново. – ИИМКн IV, 245–253.

Борисов, Б. 1992. Археологически проучвания в м. Царичина край Големо село, Кюстендилско. – ИИМКн IV, 253–263.

Георгиева, Р., П. Алякова, Т. Спиридонов 1984. Разметаница. Проучвания и материали. – ExTh 4,

5–48.

Герасимов, Т. 1959. Колективни находки от монети през 1956 и 1957 г. – ИАИ XXII, 358–364.

Герасимов, Т. 1973. Пауталийските монети. – В: Сб. Кюстендил и Кюстендилско. С., 55–61.

Геров, Б. 1961. Проучвания върху Западнотракийските земи през римско време. Ч. 1. – ГСУ. ФФ, 1959/60, 54, № 3, 154–407.

Геров, Б. 1980. Земевладението в римска Тракия и Мизия (I–III в.). – ГСУ. ФКНФ, 1977, 72, № 2, 5–173.

Дремсизова, Ц. 1952. Една находка от Сепарева баня. – ИАИ XVIII, 1952, 353–358.

Дремсизова-Нелчинова, Ц., Л. Слокоска 1978. Археологически паметници от Кюстендилски окръг. С.

Иванов, Й. 1906. Северна Македония. С.

Иванов, Й. 1910. Отчет за разкопките при Кадин-мост (Кюстендилско). – ИБАД I, 163–201.

Иванов, Т. 1972. Поселищната приемственост в тракийските земи през римската епоха. – Археология 14, № 2, 7–16.

Илинкина, В., Л. Слокоска 1984. Разкопки на обект "Дом на съветите" в Кюстендил. – АОР за 1983 г. Смолян, 80–82.

История на България. 1979. Т. 1. С.

Кабакчиева, Г. 1986. Керамика от вилата при Ивайловград II–IV в. – РП XV.

Кацаров, Г. 1914. Светилище на Зевса и Хера от Копиловци (Кюстендилско). – ИБАД IV, 80–111.

Кацаров, Г. 1936. Култът на Асклепий в Древна Тракия. – В: Сб. в чест на проф. д-р Ст. Ватев. С., 125–127.

Любенова, В. 1985. Античен производствен и търговски център край Радомир (предварително съобщение). – Археология 27, № 3, 26–37.

Маджаров, К. 1993. Диоклецианопол. Т. 1. С.

Манавска, В. 1981. Историческа география на тракийските племена по Горна Струма в предримско време. – Ex Th 2, 78–89.

Манов, М. 1989. Тракийското племе дентелети през IV–II в. пр. н. е. Наблюдения, проблеми, становища. – ИИМКн I, 121–138

Мешеков, Ю. 1996. Римска обществена сграда в Пауталия. – ИИМКн III, 57–58.

Паунов, Е. 2004. Аспекти на монетната циркулация в Югозападна Тракия през III–I в.: тетроболите на Истиея на остров Евбея. – ИИМКн IX, 189–196.

Попов, Х. 2002. Урбанизация във вътрешните райони на Тракия и Илирия през VI–I в. пр. Хр. С.

Прокопов, И. 1980. Монетни съкровища. – В: Кюстендил. Енциклопедически справочник. С., 416–417.

Прокопов, И. 1986. Циркулация на бронзови монети на Филип V и Персей в Югозападна България. – Нумизматика № 3, 5–20.

Русева-Слокоска, Л. 1977. Към въпроса за градоустройството на Пауталия. – Археология 19, № 4, 30–38.

Русева-Слокоска, Л. 1982. Към въпроса за топографията на Пауталия. – В: Сб. България 1300. Институции и държавна традиция. Т. 2. С., 137–142.

Русева-Слокоска, Л. 1989. Пауталия. Топография, градоустройство и укрепителна система. Т. 1. С.

Слокоска, Л. 1973. Античната история на Кюстендил и Кюстендилския край според историческите извори и археологическите материали. – В: Сб. Кюстендил и Кюстендилско. С., 25–55.

Слокоска, Л. 1976. Разкопки в Пауталия. – АОР за 1975 г. Смолян, 45–46.

Соколовска, В. 1986. Исар-Марвинци и Повардарјето во античко време. Скопије.

Спасов, Р. 2003. Състояние и проблеми на археологическите проучвания в архитектурния и археологически резерват "Пауталия-Велбъжд". – ИИМКн VIII, 243–256.

Стайкова, Л. 1992. Ювелирни предмети от могилно погребение при Кюстендил. – ИИМКн IV, 227–233.

Стайкова-Александрова, Л. 2002. Некрополите на Пауталия и хинтерланда й II–IV в. – In: The Roman and Late Roman City. S., 270–274.

Стайкова, Л., М. Сестримска, В. Воева 1983. Спасителни разкопки на обект "Ларго", град Кюстендил. – АОР за 1982 г. Плевен, 60–61.

Станчева, М. 1966. Археологически материали за предримска Сердика. – ИАИ XXIX, 220–224.

Станчева, М. 1989. Археологическото наследство на София. Формиране, състояние, проблеми. – В: Сердика. Т. 2. С., 6–35.

Султов, Б. 1979. Античните центрове за производство на художествена, битова и строителна керамика. – Векове № 3, 14–21.

Тачева-Хитова, М. 1981. Античные культы долины верхней и средней Струмы. – In: Spartacus. Symposium rebus Spartaci gestis dedicatum 2050 a. S., 105–118.

Тонев, Л. 1995. Градоустройството по българските земи през античната епоха. С.

Филипова, С., А. Тонев 2004. Монети от разкопките на обект "Килийно училище" в Кюстендил.

– ИИМКн IX, 275–286.

Фол, А. 1975. Тракия и Балканите през ранноелинистическата епоха. С.

Фол, А., Т. Спиридонов 1983. Историческа география на тракийските племена до III в. пр. н. е. С.

Фърков, Ю. 1991. Кюстендил през Възраждането. Кюстендил.

Юрукова, Й. 1983. Монетните находки, открити в България през 1981. – Археология 25, № 1–2, 113–117.

Biernacka-Lubańska, M. 1982. The Roman and Early Byzantine Fortifications of Lower Moesia and Northern Thrace. Warszawa.

Danoff, Ch. 1962. Pautalia. – In: RE Suppl. IX, col. 800–824.

Hoddinot, R. F. 1975. Bulgaria in Antiquity. New York.

Jones, A. H. M. 1971. The Cities of the Eastern Roman Provinces. Oxford (2 ed.).

Meshekov, J. 2001. Villa *extra muros* in Pautalia. – In: Maritsa-Iztok. Archaeological Research, 5, Radnevo, 257–260.

Mihailov, G. 1966. Inscriptiones Graecae in Bulgaria Repertae. Vol. IV, Serdicae.

Papadopoulos, S. 2001. The "Thracian" Pottery of South-East Europe: A Contribution to the Discussion on the Handmade Pottery Traditions of the Historical Period. – ABSA 96, 157–194.

Rostovtzeff, M. 1926. The Social and Economic Histoy of the Roman Empire. Oxford.

Salač, A. 1932. La ville de Pautalie dans l'œuvre de Procope ΠΕΡΙ ΚΤΙΣΜΑΤΩΝ**.** – Byzantinoslavica IV, 131–134.

Spassov, R., V. Kazarova, R. Mladenova, S. Filipova 1999. The Early Christian Basilica № 7 at Pautalia. – Mitteilungen zur Christlichen Archäologie, 5, 18–44.

Таблица 1. Керамика от обект "Дервиш баня"

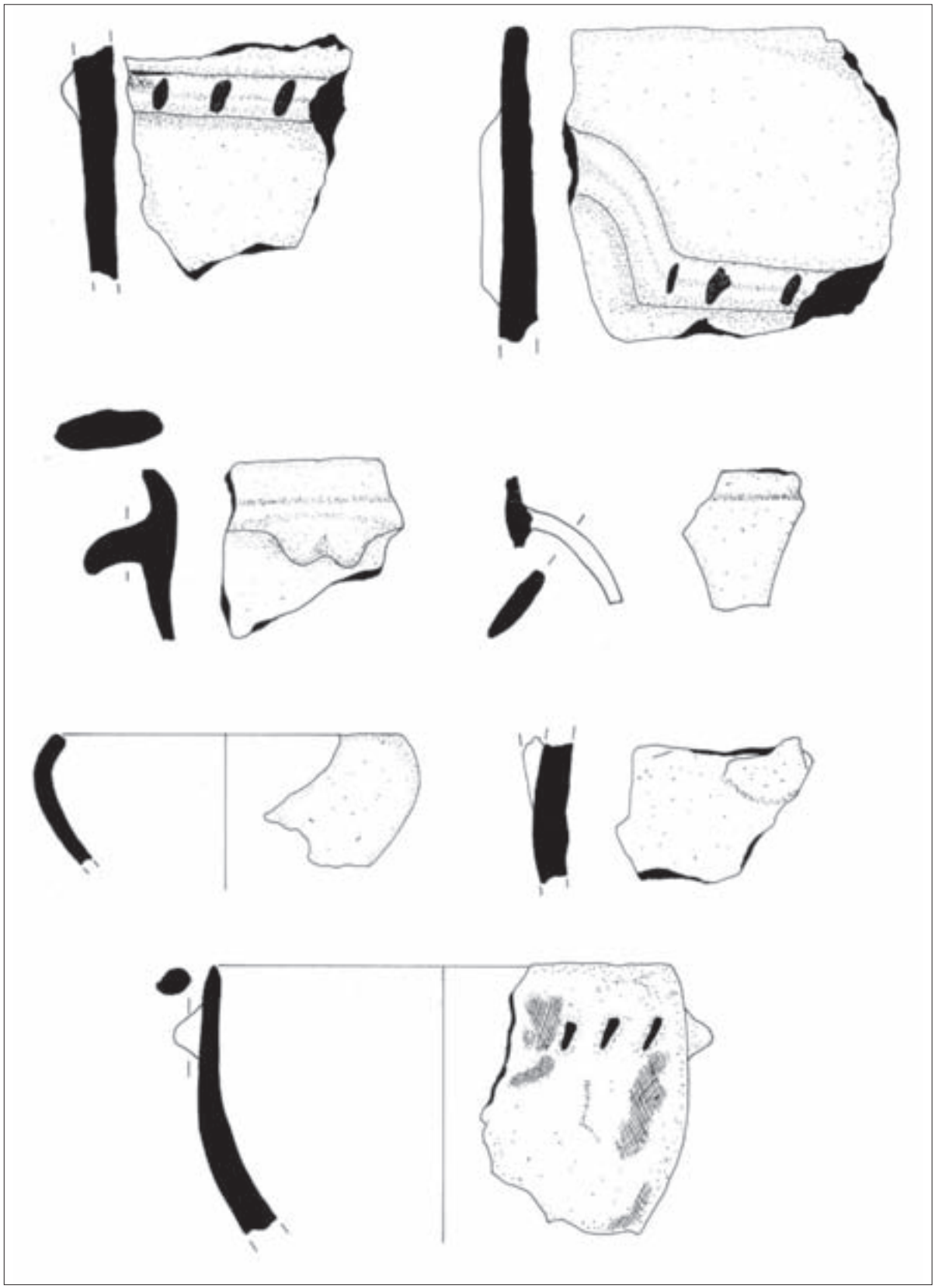

Таблица 2. Керамика от обект "М. Шишман" № 12

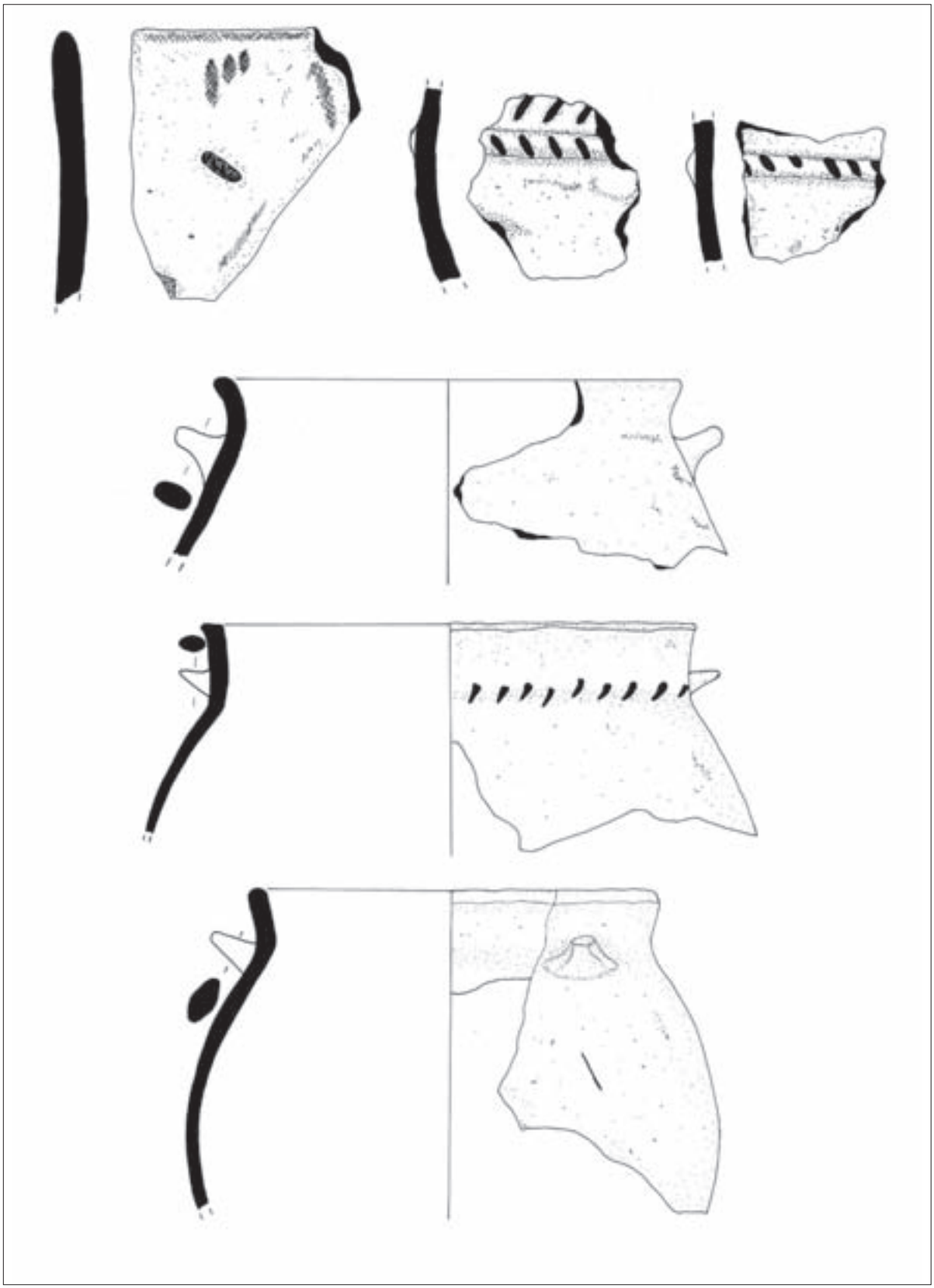

Таблица 3. Керамика от обект "ЮИ кула на Пауталия"

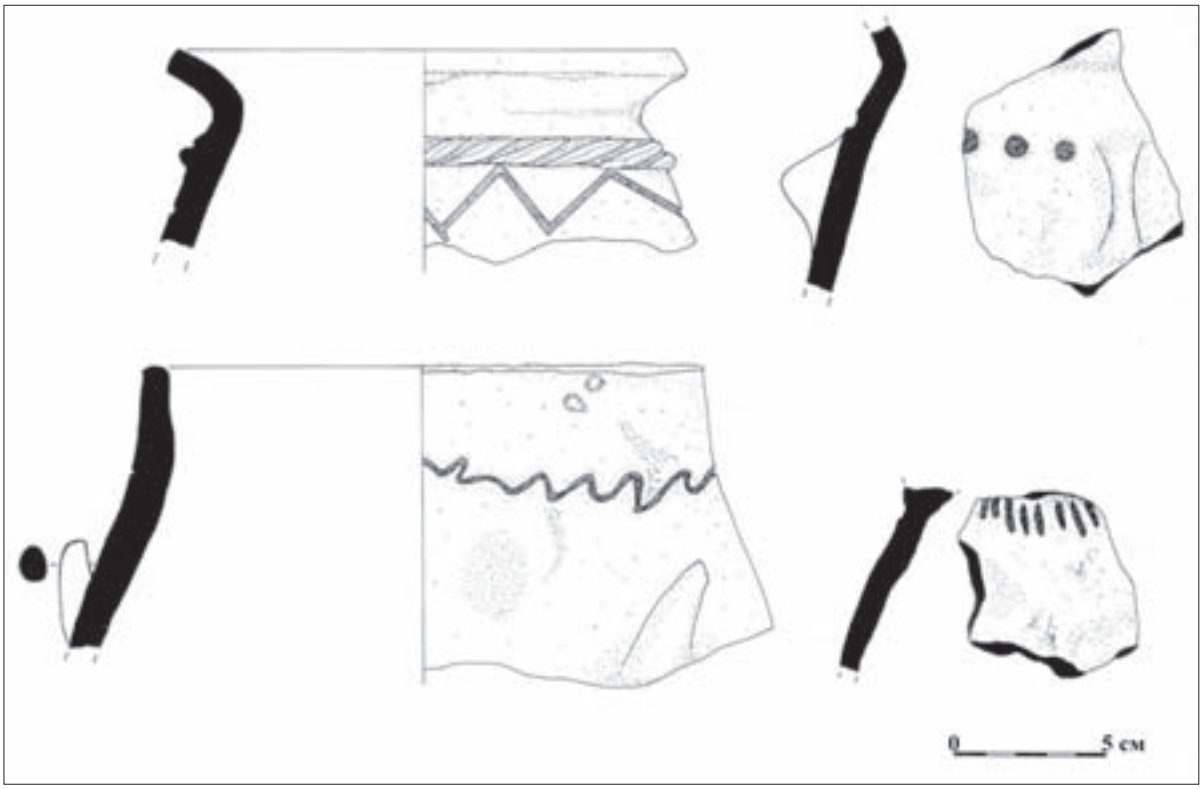

ARCHÄOLOGISCHE ANGABEN ÜBER DIE TOPOGRAPHIE UND DEN CHARAKTER DER THRAKISCHEN SIEDLUNG, VORLÄUFER DER RÖMISCHEN STADT PAUTALIA

VESSELKA KAZAROVA

(Zusammenfassung)

Im Aufsatz fasst die Autorin alle bisher bekannte Angaben über archäologische Funde und Befunde von den Ausgrabungen der römischen und spätantiken Stadt Pautalia zusammen, welche man mit älteren eisenzeitlichen Siedlungsstrukturen verbinden kann. In der Historiographie wird Pautalia häufig als Beispiel für einen wesentlichen urbanisiserten Zentralort des Stammes der Dentheleten betrachtet, der an der Stelle der römischen Pautalia früher existiert hatte. Es wird behauptet, das dieser Zentralort ein Miittelpunkt der Strategie Dentheletike im 1. Jh.v.Chr. war und im 2 Jh. ofiziell von den Römern das Status einer Stadt bekommen hat.

Trotz der zahlreichen Terrainuntersuchungen in Pautalia, die schon eine lange Tradition haben, sind die Funde aus der zweiten Hälfte des 1 Jth. v.Chr., und genauer aus der Periode 4.–1. Jh. v. Chr. sehr spärlich. Die in der Wassersammelstelle für Mineralwasser am Fusses des Hügels "Hissarlaka" freigelegten Münzen bestätigen eher das Existieren eines frühen thrakischen Heiligtums, das an dieser Stelle funktioniert hatte. Sie reichen aber nicht um eine Siedlung zu lokalisieren, weil die entsprechenden Strukturen fehlen.

Die bisher bekannten architektonische Reste, welche man mit Sicherkeit mit einer älteren Siedlung verbinden kann, sind im östlichen Teil der befestigten Oberfläche der römischen Stadt konzentriert (Abb. 1). Die Orientation der freigelegten Mauern stimmt mit dieser der mit Steinplatten gepflasterten Strassen und mit ihnen verbundenen Gebäuden in den Vierteln von Pautalia nicht überein. Die bisher freigelegten "vorrömischen" Baureste schaffen den Eindruck für eine nicht planmäßige und dünne (in größeren Abständen) Bebauung des Terrains in der Ebene.

Eine der möglichen Erklärungen für den heutigen Forschungsstand der vorrömischen Besiedlung könnte der undauerhafte Charakter der Architektur sein, wesentwegen bei den zahlreichen späteren Baumaßnahmen die Reste von dieser Besiedlung völlig ausgelöscht wurden. Eine plausiblere Erklärung versteckt sich im Charakter der Siedlund, die an dieser Stelle vor 2. Jh. existeiert hatte.

Die meisten Funde, die in der früheren Besiedlungsschichten entdeckt wurden, sind grobe handgemachte Keramikscherben. Weit weniger sind die Reste von feineren und besser geformten Keramik, welche an Drehscheibe hergestellt wurde. Die formalen Charakteristika der beiden Gruppen bestimmen sie als örtliche Produktion, die die Bedürfnisse des lokalen Marktes bediente. Sogar die keramischen Komplexe über welche man mit exakten stratigraphischen Beobachtungen verfügt, erlauben auf keinen Fall eine präzisere chronologische Feststellung. Diese Funde kann man zu allgemein der jüngeren Eisenzeit zuordnen. Es gibt keine Materialien, die über eine kürzere Chronologie verfügen, und eine bessere Präzision erlaubt hätten.

Um das Status der thrakischen Siedlungsvorläufer der römischen Pautalia zu klären ist wichtig zu unterstreichen, daß der Münzenumlauf im 2.–1. Jh. v. Chr. man als außerordentlich schwach und spärlich bestimmen kann. Die allgemeine Zahl der entdeckten Münzen, die während der Ausgrabungen oder zufällig entdeckt wurden ist ziemlich klein. In den meisten Fällen wurden sie ohne Zusammenhang freigelegt – in stratigraphischen Schichten, die mit der römischen oder mit der spätantiken Periode verbunden sind.

Heutzutage unterstützen die bekannten archäologischen Materialien, die man der Periode vor der Gründung der römischen Stadt Pautalia zuordnen kann, auf keinen Fall die These für die Anwesenheit eines wesentlichen Zentralortes des Stammes der Dentheleten, welcher ein Stadtstatus von den Römern im 2. Jh. bekam. Die hier existierende thrakische Siedlung kann man nicht durch ihre bauliche Gestaltung und Wohlstand von den gewöhnlichen tharkischen Dörfern auszeichnen.

Nach der Meinung der Autorin ist im Fall mit Pautalia richtiger eher über die Gründung einer neuen Stadt während der römischen Periode und nicht über Verleihen von Stadtsrecht eines schon existierenden Zentralortes zu sprechen.

STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS
Supplementum IV (2005)
Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov

BRICKWORK DOUBLE GRAVE FROM THE ROMAN AGE FROM THE VILLAGE OF SCUTARE, PLOVDIV DISTRICT

ELENA KESSYAKOVA, NADEZHDA KIROVA

In 1977 by farm works near the village of Scutare, 5 km. away from the town of Plovdiv a grave complex was unearthed. It is retangular in shape, double, consisting of two graves, made together as a family cemetary (fig. 1). The tomb has eastwestern orientation. The bigger of the graves has dimentions 2.20 x 0.85 m, and the smaller one – 2.00 x 0.60 m. The depth by the both graves is 0,50 m. Both graves are made of bricks 0.33 x 0.33 x 0.05 m in dimension, plastered by mortar. Fragments of bricks are also used by the construction. Some of the bricks have decoration of incised diagonal lines. The floor of the graves is also made of bricks. Both graves have been covered separately by big syenite slabs, cross placed above the graves. The graves belongs to type IX, variety A according to Getov's classification (Гетов 1970: 7) – brickwork graves with flat covering. Brickwork graves are the most common type of graves in the Roman age. This construction is also typical for the necropolis of Philippopolis (Ботушарова 1962: 188 and the cited bibliography there). We find close analogies from the southeastern necropolis of Philippopolis (Цончев 1960: 134), as well as from Augusta Traiana (Буюклиев 1962: 46), Sliven (Велков 1928–29: 30), Lublen (Гетов, Попов 1972: 42), etc. The grave was situated on the ancient road from Philippopolis to Carassura, in the section from Philippopolis to Scutare (Sernota) (Цончев 1940–41, 41).

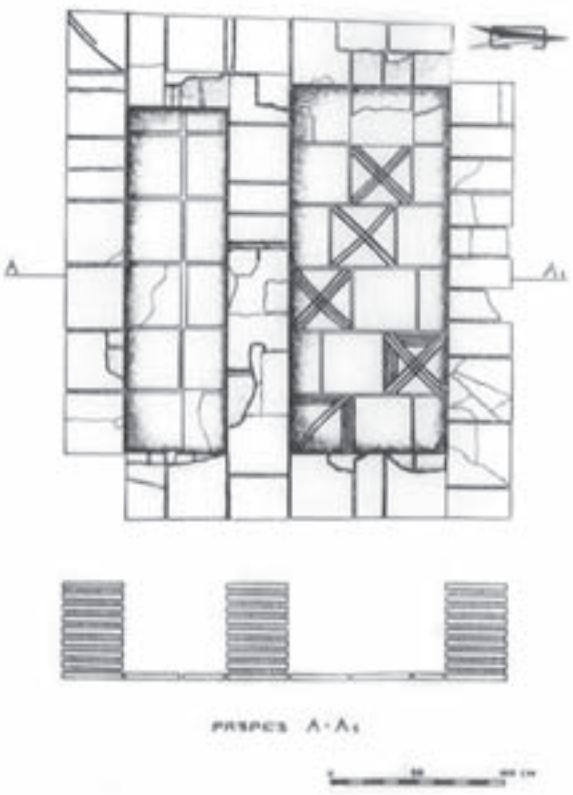

Fig. 1. Plan and section of the graves

The burials were made by cremation *in situ*, in wooden coffins, of which some iron hammered nails of different dimension and traces of wood are preserved. Buried bones, mixed with charcoals and ashes are also found in the graves. According to the grave finds, a bigger and a smaller chamber, as well as their simultaneous construction lead us to the conclusion that we have two burials of a man and of a woman.

The grave finds are found in the both chambers, although the finds in the bigger

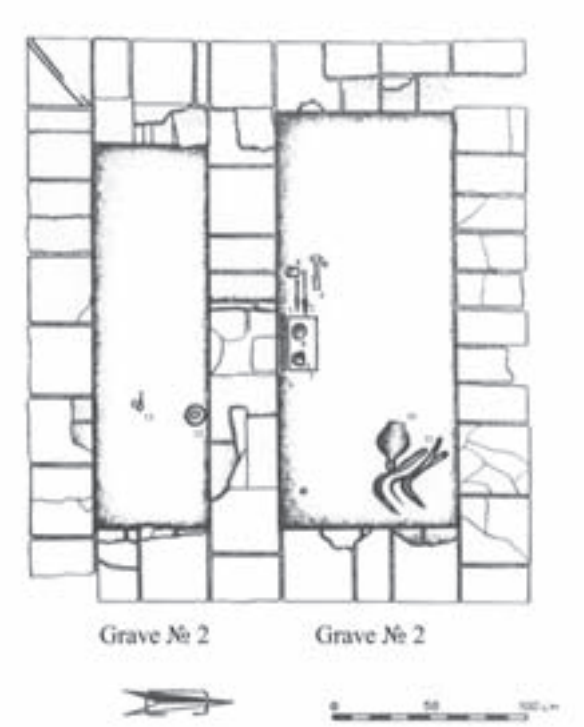

Fig. 2. Situation in the graves

chamber predominate (fig. 2). Finds outside the tomb are not found. The objects in the bigger chamber consist of grave gifts and objects connected with the construction of the grave. The grave comprises medical and pharmacological instruments and utilities, boxes and containers for preservation and preparation of medicaments, as well as sport utilities. As medical and pharmacological instruments and utilities we could regard two scalpels, a chisel, a spatula of bone, a slab for preparation of medicines, a double probe and a cylindrical compartment. We have also a pottery jug (*oinochoe*), a bronze vessel and two bronze containers. Four iron strigils belong to the sport utensils. In the grave a bronze coin of emperor Geta (209–212) was also found. Four bronze rings without clear application (0.02–0.03 m of diametre) laid at the bottom of the grave. Most likely they were part of the coffin.

The finds were placed in the grave in that way, so all medical instruments and utensils, containers, part of the vessels and the coin are found along the south wall of the grave, while the *oinochoe* and the strigils – in the northeastern corner.

In the smaller grave only three objects are found – a gold earring, a glass vessel – *balsamarium*, and a coin of Emperor Commodus (180–192), placed in the eastern part of the grave. This coin, together with the coin in the previous grave were minted in Philippopolis.

According to the grave finds we could conclude that we have a burial of a man in the bigger chamber and a burial of a woman in the smaller one.

Great impression impose medical instruments found in the first chamber. Both scalpels were made and used as a set (fig. 3/ 1, 2; fig. 4). This is obvious not only by the identical decoration but also by the identical dimensions. We have only the handles preserved. They were made of bronze, elongated in shape, octhogonal in section, 14.5 cm of length and 0.5 cm of width. The blade is preserved as rests of iron in

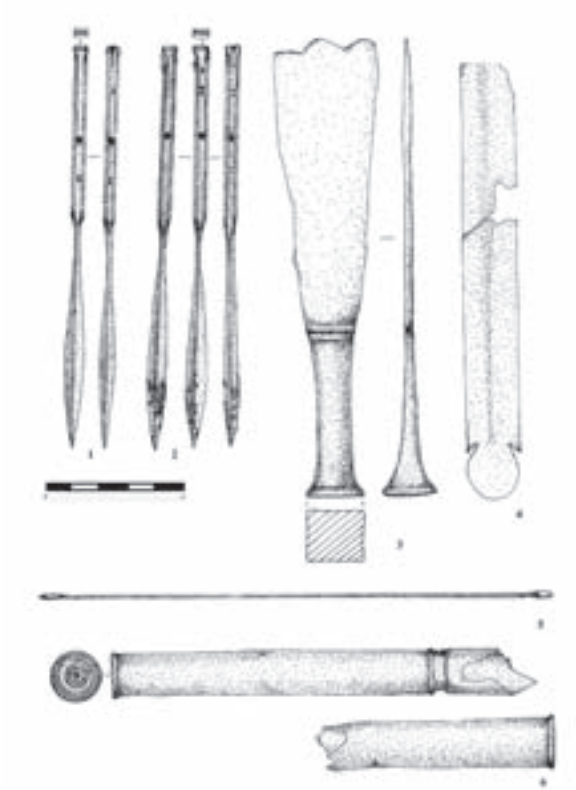

Fig. 3. Medical and pharmacological instruments from Grave No 1

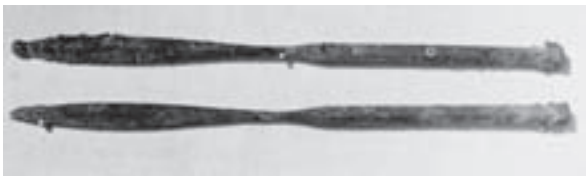

Fig. 4. Scalpels from Grave No 1

the chase for fastening of the blade to the handle. The decoration, as already mentioned, is identical, very fine made. Since the scalpels have not undergone conservation works, the decoration is hardly visible and some of the ornaments are thoroughly lost. The ornamentation was made by silver inlay in shape of geometric and schematic floral patterns. The ormanents were placed along the handle. The patterns are as follows: a rhomb with concave sides, inscribed in a circle, schematic floral patterns, as well as semicircles, placed two by two along both sides of a line.

The scalpels with decoration of silver inlay from the territory of the Roman Empire could be divided into three main groups. *Group I* consists of scalpels with zoomorphic decoration (fig. 5/ 1). We know only an example from the Asia Minor with a representation of a duck (Künzl 2002 a: 28, Taf. 17). Most probably we have a case of local production in the Asia Minor. To *Group II* we could add the scalpels with floral decoration in the shape of a palm, a wine or an ivy leaf (fig. 5/ 2). Most of all known examples of this group has been found in the Gaelic-German provinces (Künzl 1984: 61f, Abb. 4, Taf. 30/ 4; Künzl 1986: 500, Abb. 1,16; Künzl 1994; Künzl 2002 a: 28, Taf.17/ B3; Büsing-Kolbe 2001: 113–114; Otten 2003: Afb.2.7 и др.), but some of them are known from other Roman provinces, respectively from Moesia Inferior and Thrace (Кънчев, Кънчева-Русева 1996: 25, табло VIII/1–3; Шкорпил 1912: 58). The scalpels from *Group III* have prevailing geometric decoration (fig. 5/ 3). The patterns imitate the Third Pompean Style (Büsing-Kolbe 2001: 114). The both scalpels from Scutaré belong to this particular group.

The scalpels with silver inlay decoration are

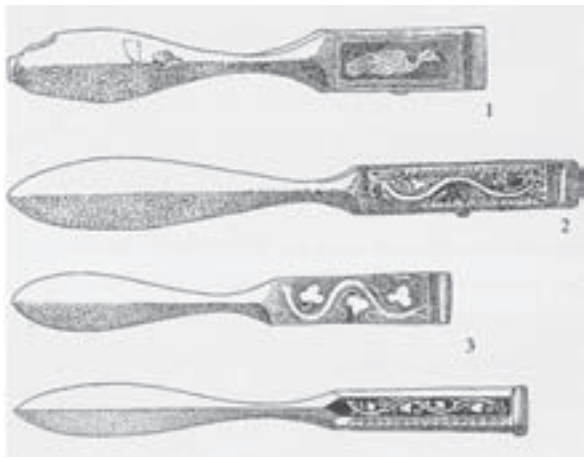

Fig. 5. Types of scalpels with silver inlay decoration (after Künzl 2002 b)

relatively rare – all in all 60 examples from the three groups are known from the territory of the whole Roman Empire. Only 11 of them belong to *Group III* (Map 1). In comparison with the scalpels of *Group II*, the examples of *Group III* are scanty represented.

The scalpels of *Group III* are strongly elongated and have length of about 13 cm. Differences by the style of decoration could be notice. Some of them are finer, other – more spade-worked. All scalpels have an octagonal section. The decoration is placed along the handle, as well as along the spatula at the end of the handle. Different combination of patterns could be distinguished. Two variations of the decoration style might be spotted, which most probably marked two separate workshops. The first variety consists of finer made scalpels elongated in shape, with not very wide spatula. By these examples each decoration pattern was placed relatively apart from others. Metal casing at both sides of the handle is missing. The patterns are predominately rhombs with concave sides, inscribed in circle and semicircles, two by two placed at both sides of a line. To this variety belong both scalpels of Scutaré, as well as examples from Carnuntum (Hauff 1993/1994: 116, Taf. 1/ 3), Cologne (Künzl 1983: 90, Abb. 68/ 1, 2), and Worms (Künzl 1983: 78f., Abb. 53).

Map 1. Distribution of scalpels with silver inlay decoration in the Roman Empire

By the other variety the scalpels have a wider spatula. The decoration is densely arranged with not so fine executed outline of the patterns. The decoration consists of rhombs with concave sides, *peltae*, dots, and schematic leaves. They have a metal casing at the end. Scalpels of this variety are known from Saint Privat d'Allier (Védrènes 1876: Taf. 4; Künzl 1983: 57f., Abb.26/ 6, 7), Constantsa (Bucovală 1977: 94, fig 2–3; Künzl 1983: 110, Abb. 87/ 1), Rome (Walters 1899: No. 2341), etc.

We ought to draw attention to the fact that these patterns known by scalpels of *Group III* are also visible by other medical instruments, although exclusively rare. Tweezers with identical decoration are known from Cologne together with a scalpel of *Group III* (Künzl 1983: 90, Abb. 68/ 3, 4). Two needles for application in ophthalmology, together with a scalpel with identical decoration, are also known from Constantsa (Bucovală 1977: 94, fig. 5, 6; Künzl 1983: 110, Abb. 87/ 2, 3). These instruments found together let us conclude that this type of scalpels have been used in ophthalmic surgery. The shape is very convenient for this purpose because these instruments are fine and elongated. We have an ophthalmic needle in a find from Marcianopolis (Minchev 1983: 145; Kirova 2002: 91, fig. 13/ 1). It has the same decoration as the tweezers from Cologne. It is interesting to notice that together with medical instruments with silver inlay decoration in shape of geometric patterns we find other instruments, most of them hooks, which have outlined spiral decoration. This kind of hook we

know from Marcianopolis in the find mentioned above (Minchev 1983: 146, No 17; Kirova 2002: 84, fig. 5/ 1), as well as from Köln (Künzl 1983: 90, Abb. 68/ 5). Obviously, the instruments with spiral and geomethric inlay decoration were made in one and the same workshop, usually as a set.

By the close observation of the both scalpels of Scutare we found a very interesting piece of fact. Around the spatula by one of the scalpels a metal thread was fastened, knitted in complicated knitting work. Most probably the thread was used for binding the both scalpels together rather than for decoration. The simular situation has been observed by the scalpels from Saint Privat d'Allier, where by one of the scalpels rests of a thread are also visible (Védrènes 1876: Taf. 4; Künzl 1983: 57f., Abb. 26/ 6, 7).

The scalpels from Skutare could be dated in the first half of 3rd c. A.D., whereas the earliest scalpels of *Group III* as a whole could be placed at the end of 2nd c. A.D. Most of the scalpels in this group from the Western provinces have the same date, although Dr. E. Künzl places them according to the style in 1st – 2nd c. A.D. (Künzl 2002 b: 101). For the later date speaks the elongated shape of the scalpels. The general tendency by these instruments in the course of time was the gradual elongation and narrowing. Scalpels with strongly shortened handle are known predominately from finds unearthed in Pompeii, as well as from Bingen (Como 1925: 155, Abb. 3/ 1–8; Künzl 1983: 80–85, Abb. 55–60). The last find is dated at the end of 1st – in the beginning of 2nd c. AD.

Another, very interesting instrument, found

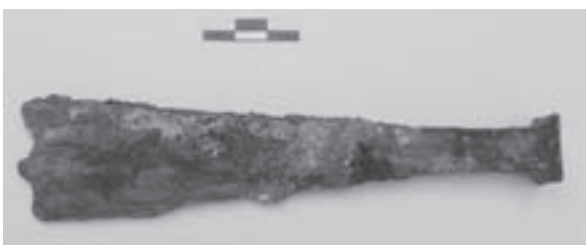

Fig. 6. Chisel from Grave No 1

Fig. 7. Spatula from Grave No 1

Fig. 8. Chisel and spatula from Grave No 1

in the first grave from Scutaré, is a bronze chisel (fig. 3/ 3; fig. 6; fig. 8). The handle has a shape of a truncated four-side pyramid with concave walls, whereas the working part is widen at the end. The instrument has length of 16.3 cm and width of the spade 1.8 – 3.8 cm. Decoration is missing. The chisel bears traces of wood – most probably of a wooden box, used for carrying and preservation of the instruments. Traces, left by the spatel, which was also found in the grave, are visible along the surface of the chisel.

The chisel is an instrument used predominately in bone surgery. With this application the chisel could be placed among the instruments with special function (Kirova 2002). These instruments were made prevailing of iron, that is why this very important instrument is rarely excavated. The chisel from Scutaré was preserved thanks to its production of bronze, instead of iron. The chisel presents a massive trapezium-shaped instrument with a narrower or a wider spade, sharpened in the end. Ancient authors (Celsus VIII. IV; Galen II. 687; Paulos VI. XI. III) mentioned this instrument. They spoke about the function of two chisels simultaneously – one for fixing the bone and another for scraping off or for separating glued tissues. The instrument was also used for rasping of broken bones or bones after amputation.

The chisels are found single or as two instruments in sets together with other

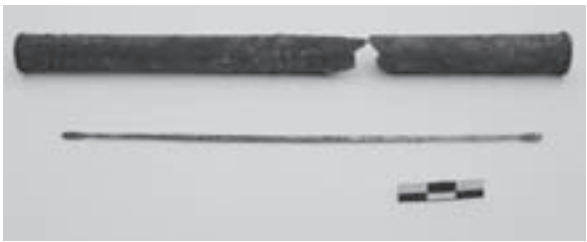

Fig. 9. Double probe and tube from Grave No 1

instruments applied in bone surgery – Kallion (Künzl 1983: Abb.11/ 4), Bingen (Como 1925: 161, Abb. 5/ 6, 7), Rimini (unpublished), etc. or in sets only with scalpels – from the baths of Colonia Ulpia Traiana (Künzl 1986: 494, Abb. 3/ 4, 5). *Group I* comprises chisels with almost rectangular working part. *Group II* units all chisels with widening at the end of the spade. The chisel from Scutaré belongs namely to *Group II*. It has close parallels with a chisel in a find from Salzburg (Künzl 1983: 114 f., Abb. 90/ 5) (fig. 17/ 5). The handle of the later instrument is strong outlined and has decoration, which is relatively rare by this kind of instruments. An object like a chisel and very close to the instrument from Scutaré was found in a rich worrior's grave in the valley of the Vit River, 3 km southeast from the village of Brestnitsa, in so-called 'Big Mound' (Агре, Динчев 2000: 43, обр. 9 б). The iron instrument was presented by the authors as an object with unclear application. In fact no other instruments from the last grave could be identified with utensils of medical function.

Fig. 10. Stela from Kom Ombo, Egypt (after Stettler 1982)

Drawing a line between chisels with medical or with other function only regarding the shape and dimensions is hardly possible. The medical complex is the base for regarding the chisels for medical instruments.

The third instrument in the grave from Scutaré presents a flat spatula made of bone (fig. 3/ 4; fig. 7; fig. 8). It is rectangular in shape, slightly widening at the end, flat, rounded at one end and shaped in a form of circle at another one. The spatula is broken into two pieces as some fragments of the working part are missing. The length is 16.1 cm, the width 1.9–2.0 cm. The handle in the shape of a circle gives the opportunity for strong management of the instrument. The spatula is big and flat, so the possible application for scooping of medicaments should be denied. According to the presence of a chisel for bone surgery in the same grave, we could regard the spatula as an instrument for bone surgery too – so-called *meningophylax*. *Meningophylax* was a special plate used for a fender not only by trephination, but also by other interventions when the tissue underneath should be protected. A simple spatula, instead of using a special instrument, could execute the same function. During the trephination one should use three main instruments: a trephine, a chisel and a *meningophylax* (Kirova 2002: 86). We have two of these three instruments preserved – the chisel and the plate *(meningophylax)*. A plate with a similar shape was found in Grave No 3 from Karanovo (Кънчев, Кънчева-Русева 1996: 30, табло XXII/6), as well as in the grave from Salzburg mentioned above (fig. 17/ 7). This proves the application of this kind of spatula more in bone surgery than in pharmacology.

Another utensil, more with medical than with pharmacological function, is the double probe, found in the same grave from Scutaré (fig. 3/ 5; fig. 9). The probe has a length of 18.5 cm. It has a long, thin handle with a small, fine probe at both ends.

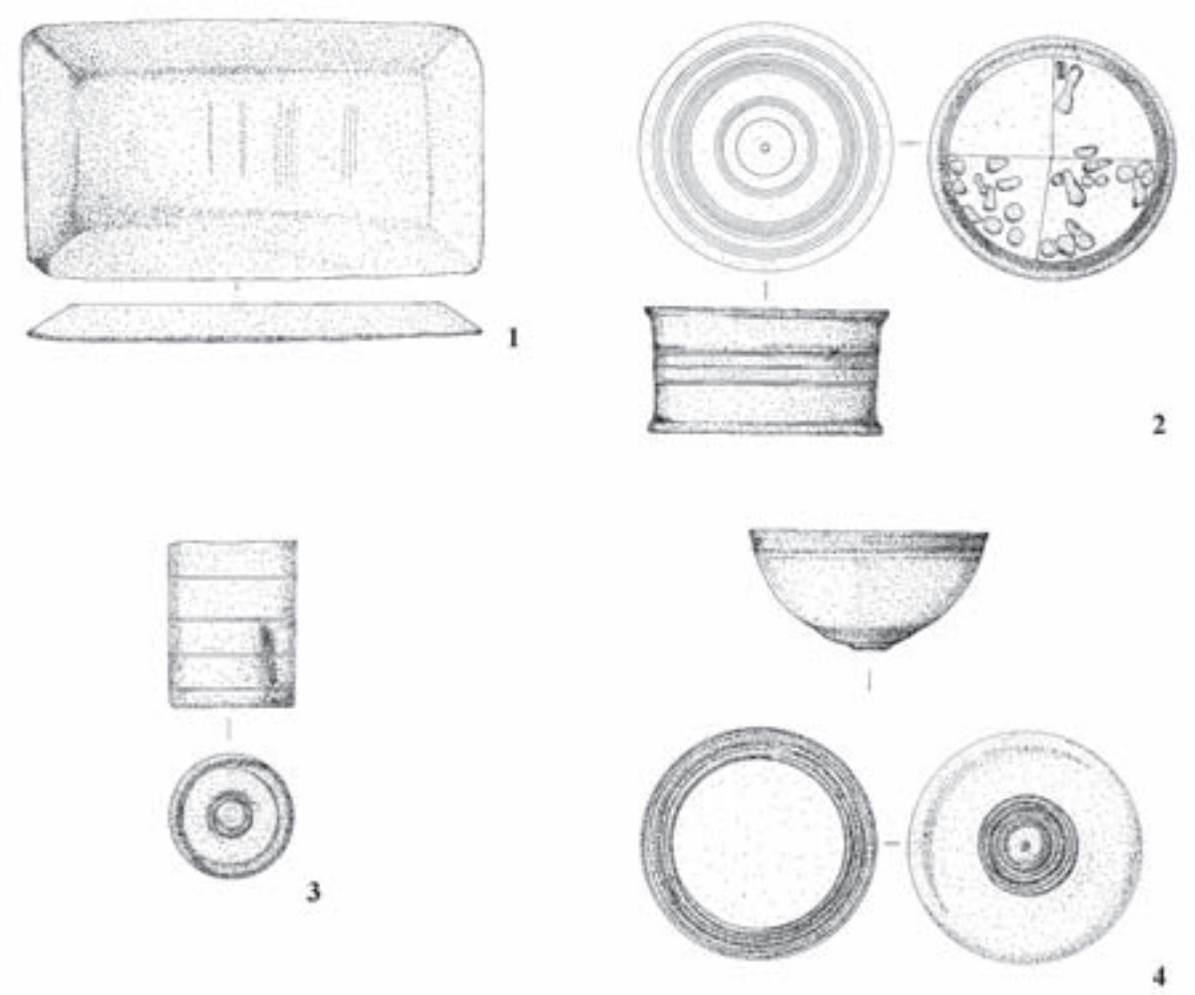

Fig. 11. Vessels for storage of medicaments and pharmacological utenils

This instrument was frequently mentioned by ancient authors (Galen II. 581). It was used as a cautery (Paulos VI. XIV), for healing of fistulas (Celsus V 28. 12 c; Paulos VI. LXXVII), for nose polypi (Paulos VI. XXV). Celsus (Celsus VII. 31) mentions, that every wounded vein could be handled in two ways – by surgery or by searing. Branding was applicable when the vein was straight and when not too many blood vessels intervene by the treated place. By detecting the vein, a thin, blunt instrument was glued to the blood vessel. A double probe could execute this method namely. This instrument was very useful regarding the hygiene, because both ends could be changed during the operation. The double probe could be applied also for stirring of ointments.

The shape is simple, without decoration. It is possible most of the broken probes we find to have been exactly double probes. They were very fine and thin instruments, that is why they could be easily damaged. They are known from many finds (Heymans 1979: 97, Abb. 2/ 2, 3; Künzl 1983: Abb. 16/ 36, Abb. 85/ 7; Michaelidis 1984: 316, fig. 1/ 9). A similar double probe has been found from the territory of Odessus. (unpublished, Varna Regional Museum of History, inv. No II 2877). It has but a hole, probably for running of a thread and static fixing.

The instrument was depicted on a stela from Kom Ombo in Egypt (Stettler 1982; Hönigsberger 1962; Matthäus 1989) (fig. 10/ 34). The

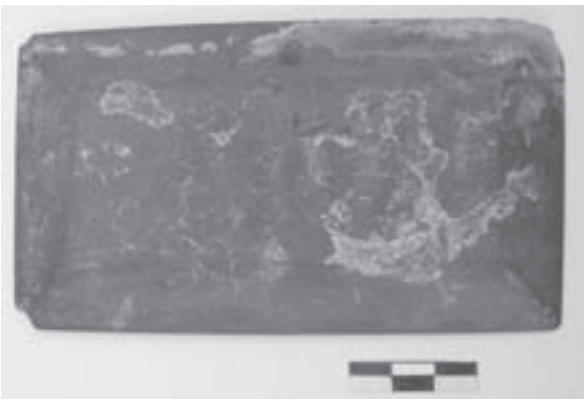

Fig. 12. Stone slab from Grave No 1

Fig. 13. Bronze pyxis from Grave No 1

probe was presented on the first shelf among the most frequently used instruments.

Most of the double probes are found in bronze cylindrical containers for preventing these fine instruments from damage. The double probe in the grave from Scutaré has been also found in a similar tube (fig. 3/ 6; fig. 9). The tube has a length of about 23.4 cm (a fragment of the lid is missing) and a diametre of 1.6 cm. The cylindrical lower part is slightly constricted at the end for closing the lid, which is also cylindrical in shape, unfortunately broken into two pieces. The tube has an outlined border by the base and on the lid. Unusually for these containers, the decoration is arranged only on the lid and on the base and not along the body of the tube.

The tube was frequently used for storage of fine medical instruments – probes, hooks, needles, etc. It has been frequently found in practitioners‘ graves. Varieties of the shape are not known. We notice differences only in demensions. Most probably the tubes were produced together with the instruments, stored in them, because their length was conformed with the length of the particular instruments. These containers were applied for storage of scalpels, although occasionally. By those cases the tubes were made with a bigger diametre. The container of Scutaré has a small diametre, which prevents an application as a container for the scalpels, found in the grave. The scalpels were stored most probably in a wooden box therefore they were bound together.

A slab of agate for stirring up ointments has been also found in the first grave from Scutaré (fig. 11/ 1; fig. 12). The plate has a shape of a low truncated pyramid with rounded corners. It has dimensions 13.3 by 7.3–7.6 by 1.2 cm. The plate has smooth and polished surface with clear marks of its function for grinding of scalpels.

That is an instrument with an ordinary shape. It differs only in material and dimensions. Harder kinds of stone have been preferred – slate, marble, porphyry, etc., because these materials were appropriate for grinding of blades on them. In some occasions limestone or other local stone

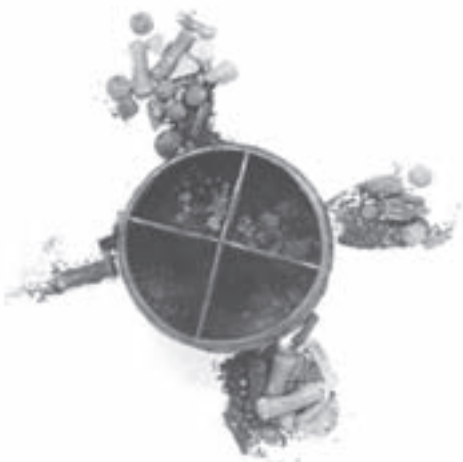

Fig. 14. Bronze pyxis with pills inside from Grave No 1

has been used, but in those cases we found the plates extremely indented and damaged. A slab is a frequent find in graves. In most cases a scoop-probe or spatula - probe accompanies it.

Besides all medical instruments in the grave from Scutaré, in the first chamber some containers and vessels for storage and preparation of medicines were unearthed. The first container has a shape of a *pyxis*. It is low and cylindrical in shape with a round section and a lid (fig. 11/ 2; fig. 13; fig. 14). The lid is decorated by incised concentric circles, closed by threading. The same decoration is visible along the body of the container. The box has a border on the base and on the lid. It has dimensions 3.0 cm of height and 8.0 cm of diametre. Inside the container is divided into four compartments by two perpenducular plates. Pills of different shape – mainly round and ellypsoid – were found in the compartments. Unfortunately we have no chemical analyses of the pills. The only information we possess is that they content great percent of carbon.

A similar container was found in the grave from Gurchinovo (Кацаров 1934: 60, обр. 44), as well as in the necropolis of Marcianopolis[*]. According to Anastas Angelov the *pyxis* does not contain pills, but phalanxes. Chemical analyses were not undertook, but according to us it refers to pills in this shape, instead of bones. Some of the pills from Scutaré have the same shape too. The finds of *pyxides* from Bulgaria have close analogies with finds in other Roman provinces (Bonomi 1984: 99 f., Tav. 4/ 27). Most likely these boxes together with wooden ones substituted the expensive bronze rectangular boxes for storage of medicines and instruments.

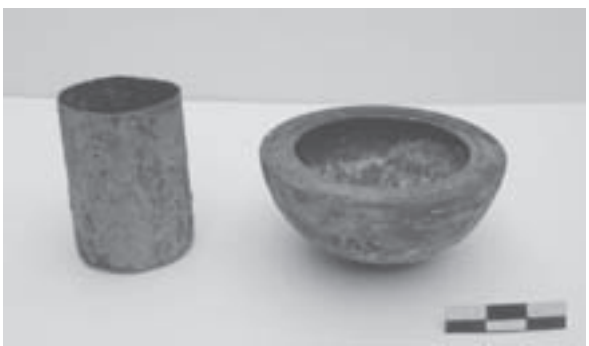

Fig. 15. Tin pyxis and bronze hemispherical vessel from Grave No 1

The next find is a higher and narrower *pyxis* (fig. 11/ 3; fig. 15). It presents a cylindrical container with a flat base and an uneven mouth. The container is slightly wider in the upper part. It is made of tin. The container has had very likely a lid, which is now missing. It has a height of 4.5–4.8 cm and a diametre of 3.6–3.8 cm. The decoration is arranged along the body of the *pyxis* and on the base in shape of incised concentric circles. Inside rests of burnt stuff are visible, most probably of powder medicine. Similar *pyxides* have been used also for storage of medicines. Such a *pyxis*, but smaller, was found in the rich find from Marcianopolis (Minchev 1983: 147, No 30). This container was made of lead, spade-worked. Lead was frequently applied for production of vessels for medicines in antiquity, although its toxic qualities were well known. The *pyxis* from Marcianopolis has also served for storage of powder medicines.

The bronze vessel has a hemispherical shape. It has been used for mixing up ointments (fig. 11/ 4; fig. 15). It has a height of 3.4 cm and a diametre of the mouth – 6.8 cm. It is worth mention the horizontal, inward prominent mouth, which presupposes presence of a lid. It is now missing. Decoration of incised, outlined concentric circles, produced on lathe was arranged along the mouth and on the base of the vessel. Inside the vessel is strongly corroded, with presence of deposits, most probably rests of medicines. It could be assumed that the vessel has been applied for storage and preparation of solid or semi-solid medicines, because the lack of chute could be an

[*] I express my great thanks to Anastas Angelov for this information. The find is unpublished.

Fig. 16. Clay oinochoe from Grave No 1

obstacle for pouring out of liquid medicines. The vessel from Scutaré finds close analogies with a small *mortarium* in a find from Paris (Milne 1907: 166), as well as with a silver hemispherical vessel from the Asia Minor (Hassel, Künzl 1980: 403f., Taf. I/ 1; Künzl 2002 a: 16, Taf. 1/ A1). We have no close analogies with finds from Bulgaria.

The last container from Scutaré is a pot with a trefoil mouth (*oinochoe*) (fig. 16). It was made of clay grayish-brown in colour. The pot has dimensions 10.8 cm of height and max. 9.0 cm of diametre. The shape is hemispherical, with a trefoil mouth, a ring-shaped foot and a slightly concave base. This local shape is very popular in Thrace and meets analogies in many grave complexes (Цончев 1960: 135, № 6). The pot from Scutaré is strongly smokeblack.

Ceramic pots are universal enough that is why it is hard to separate these with application in pharmacy from those used in everyday life. Only chemical analyses could give a definite answer to this question.

The complex from Scutaré as a set of instruments finds parallels in a grave from Salzburg (fig. 17). The total absence of auxiliary instruments such as spatula-probes and spoon-probes in the grave is impressive. They are usually a frequent find in practitioners' graves.

Four iron strigils in very poor state of preservation were found in the grave (fig. 18). They have handles in form of sign Π in section and belong to type 1 according to Vagalinski's classification (Вагалински 1993: 23, табло II/ 5, 6). This is the most functional and wide spread type during the Roman age. In general Type 1 could

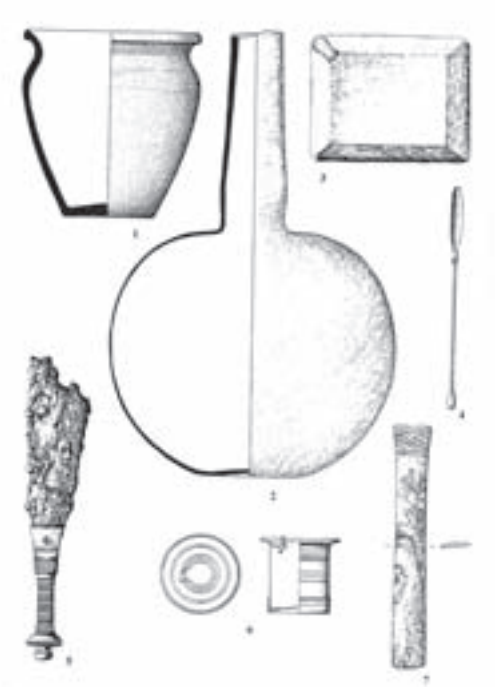

Fig. 17. Grave find from Salzburg (after Künzl 1983)

be dated from 1st to 3rd c. A.D. The strigils have dimensions of the handle 9.5–10 cm in length and 2.2 cm width of the functional part. They find analogies among the examples in Grave No 2 from Karanovo (Кънчев, Кънчева-Русева 1996: 27 сл., табло XVI/ 1), Marcianopolis (Ангелов 1984: 65, № 7) and many others.

The principal application of the strigil is connected with the rubbing of the body after sport exercises in *palaestra*. In written sources from 1st c. BC to 1st c. A.D. we find notes about the usage of the strigil with medical application –

Fig. 18. Iron strigils from Grave No 1

for pouring of medicament into the ear. Information about this function gives particularly Celsus (Celsus VI. 7), as well as Galenus (Galen VI. VII. 1). According to their notes, the ointment should be first warmed up. The same information gives Marcellus (Marcellus IX. 1), as well as Scribonius Largus (Scrib. Largus XXXIX). The medicament could be heated straight in the strigil.

Applicable in the *palaestra*, the strigil was closely related with health protection, because in Antiquity health and sport were strongly bound together. Besides scraping and cleaning the body, the strigil did an additional massage, which was very wholesome. The information of Pliny (Plin. H. Nat. XV. 5, XXVIII. 13–14. 2) is very interesting. He mentioned that the scraped oil should not be thrown away, but should be collected and sought for preparation of medicines – exquisitely for rheumatic and neurological sufferings.

It is worth mention that some graves, where we find medical instruments in, also content strigils (Künzl 1983: Abb. 73; Bonomi 1984: Tav. 5/ 16; Микулчић 1973–74: 92, T. IX/ 48; Bonis 1968: Abb. 10–14; Финогенова 1967: рис. 6/ 29–31). This phenomenon is rarely observed in the Western provinces of the Roman Empire, whereas in Bulgarian lands that is frequently noticed in practitioners' graves (Кънчев, Кънчева-Русева 1996: 29, табло XIX/ 2 a, b; Шкорпил 1912: 58, табл. IX/ 5, 6; Тончева 1961: 35, табл. VI, обр. 33 б; Тончева 1964: 52, обр.4; Кацаров 1934: 61, обр. 50, 51).

We could not say for sure whether the strigils from Scutaré have had medical application, more over they were made of iron, not of bronze. By medical instruments the usage of iron was restricted and it was applied particularly for the blades of scalpels.

In the second, smaller grave a glass vessel (*lacrimarium*) was found. It is made of gauzy, white glass and has a height of 13.6 cm and a diametre of the base – 6.0 cm (Чернева-Тилкян 1997: 50, № 26) (fig. 19). The body is conical in shape with a concave base and a long narrow neck. The neck is broken. The vessel belong to form 82 A1 after Isings (Isings 1957: 97). This shape was typical for 2nd c. AD., but some examples were also spread in 3rd c. AD. According to the classification of S. Cherneva Tilkjan (Чернева-Тилкян 1997), the vessel from Scutaré should be placed in type V B. It was made by the technique of free blowing. It finds close parallels with a glass *balsamarium* from Odessus (Минчев 1981: 66, табл. VII/ 2) and from G. Chardak (Черева-Тилкян 1997: 49f., № 25). The vessel has been full of greasy, resinous, yellowish stuff with intensive odour, strongly hardened. The chemical analyses have found high quantity of ambergris (in Arabic *anbar*). That is transperant stuff, fragrance made of substances in the stomach of a sperm-wheal. The essence has been used until nowadays mainly in perfumery. The provenance of the stuff was the Baltic Sea. Obviously the glass vessel from Scutaré was full of perfume. This proves the suggestion that the grave belonged to a woman. Chemical analyses from Tulovo (Золотович, Попов 1969: 41–44), Cabyle (Золотович, Попов 1982: 79–85) and Pomorie (unpublished results, see Золотович, Попов 1982: 79–85) display also presence of ethereal and animal oils, ambergris, incense, honey, etc. All investigated vessels have contented oils or stuffs for bathing, making up or massage. Unfortunately chemical analyses are rarely made. The grave from Tulovo (Табакова-Цанова, Гетов 1969: 31–38, погребение № 2) has belonged also to a woman, whereas the grave

Fig. 19. Glass vessel from Grave No 2

from Cabyle – to a man.

In antiquity glass vessels were widely used for storage of ointments. They could have the form of bottles, *ungeuntarii*, *balsamarii*, *ampullae*, cups, etc. Their presence in a practitioner's grave is not a proof for their medical application. Only presence of ointment inside could be granted for certain medical application. It is possible the vessels have had stoppers of organic material, which are now missing. These vessels have been applied for storage of liquid or semi-liquid medicines. It is also likely that the vessels for medicines have been poured out before being placed into the grave.

It is worth mention that many glass vessels have been found in graves with medical instruments – 8 in the cemetery from Balchik (Шкорпил 1912; Škorpil 1912: 128–130), 6 in Grave No 1 from Karanovo (Кънчев, Кънчева-Русева 1996: 19, 23 сл.). We have no glass vessels in the first grave from Scutare, where bronze vessels prevail. In the second grave only a glass vessel has been unearthened. Its application in pharmacy or medicine should be denied, because of the content inside. Practitioners' graves from the Roman age with great quantity of glass vessels are known from other Roman provinces (Bonomi 1986: 79 f., Tav. 1/ 6–10; Künzl 1983: 105, Abb. 84). Most likely not all of them have been used for storage of medicaments. An interesting observation could be made by the graves of practitioners in Bulgarian lands. We find glass vessels, as well as bronze ones, but in some graves the bronze vessels predominate. That could be explained by the high social status of the buried. There is a group of rich graves from Thracia – Kocherinovo (Bojkova 1997), Karanovo (Кънчев, Кънчева-Русева 1996), and Mudrets (Китов 1994), where the bronze vessels prevail. Along the Western Black sea coast the situation is opposite – the bronze vessels are few, whereas glass vessels predominate. That could be explained by preservation of the old Thracian tradition by first group of graves and with demonstration of high social and economic status of the buried.

In the second grave a golden earring was found (fig. 20). A retangular shield-bezel for mounting of a milk-white stone is attached to a hook in form of letter S. The earring belongs to type II, variant 2 after Russeva-Slokoska (Russeva-Slokoska 1991: 30). It finds parallels with an earring from Novae (Russeva-Slokoska 1991: 123, Cat. No 49), etc. The date of this type could be placed in 2nd – 3rd c. A.D. Application of stone with decorative purpose was a new feature in the Roman jewellery from 2nd to 4th c. A.D.

Fig. 20. Gold earring from Grave No 2

It is hard to say whether by Scutaré we have a case of a family, engaged in medicine, because in fact medical instruments have been found only in the first grave. Most probably the man buried in the first grave was engaged in medicine. Some of the medical instruments – the scalpels, the chisel, the spatula and part of the bronze vessels could be regarded as an import from the Western provinces. The scalpels especially belong to a very rare type and are exquisitely fine made. The presence of ambergris is also a prove for an import – in this particular case from the Baltic area. The import also gives information for the high economic, as well as the high social status of the buried.

The grave complex from Scutare could be dated thanks to both coins found in the graves – a bronze coin of Emperor Geta (209–212) and a bronze coin of Emperor Commodus (180–192), as well as to some objects in both graves and their analogies. Most likely the both burials were made in short time one after another at the end of 2nd or in the beginning of 3rd c. A.D.

BIBLIOGRAPHY

Bojkova, A. 1997. Burial Mound near Kotcherinovo in the Valley of Upper Strouma. – Archaeology in Bulgaria I, 1, 67–76.

Bonis, E. B. 1968. Emaillierte Palastra-Gerate aus Brigatio. – Folia Archaeologica XIX, 25–58.

Bonomi, S. 1984. La Tomba del Medico. – Aquileia Nostra 55, 77–108.

Büsing-Kolbe, A. 2001. Ein römischer silbertauschierter Skalpellgriff aus Ficarolo. – ArchKorrBl. 31, 107–116.

Bucovala, M. 1977. Atestari Arheologice ale practiculor Medico-Farmaceutice in Dobrogea. – Pontica X, 91–96.

Como, J. 1925. Das Grab eines römischen Arztes in Bingen. – Germania IX, 152–162.

Hassel, F. J., E. Künzl. 1980. Ein römisches Arztgrab des 3. Jahrhunderts n. Chr. Aus Kleinasien. – Medizinhistorisches Journal 15, 403–421.

Hauff, E. 1993–94. Die medizinische Versorgung von Carnuntum. – Carnuntum Jahrbuch, 89–194.

Heymans, H. 1979. Eine Hülse mit Arztinstrumenten aus Maaseik (Belgien). – ArchKorrBl. 9.1, 97–100.

Hönigsberger, P. 1962. Die Instrumententafel von Kom-Ombo. – Münchner Medizinische Wochenschrift 31, 1453–1456.

Isings, C. 1957. Roman Glass from the Dated Find. Groningen-Djakarta.

Kirova, N. 2002. Specialized Medical Instruments from Bulgaria in the Context of Funds from Other Roman Provinces (I–IV c. AD). – Archaeologia Bulgarica VI, 1, 73–94.

Künzl, E. 1983. Medizinische Instrumente aus Sepulkralfunden der römischen Kaiserzeit (unter Mitarbeit von F. J. Hassel und S. Künzl), Rheinland Verlag GmbH, Koln.

Künzl, E. 1984. Einige Bemerkungen zu den Herstellern der römischen medizinischen Instrumente. – Alba Regia 21, 59–65.

Künzl, E. 1986. Operationsräume in römischen Thermen. – BonnJb 186, 491–509.

Künzl, E. 2002 a. Medizinische Instrumente der römischen Kaiserzeit im Römisch-Germanischen Zentralmuseum Mainz. Mit einem Beitrag von Josef Riederer. Römisch-Germanisches Zentralmuseum Mainz. Kataloge vor und frühgeschichtlicher Altertümer 28, Mainz 2002. 96 S. 56 Taf.

Künzl, E. 2002 b. Medizin in der Antike – Aus einer Welt ohne Narkose und Aspirin (Reihe "Theiss Archäologie & Geschichte"), Stuttgart.

Matthäus, H. 1989. Der Arzt in römischer Zeit. Medizinische Instrumente und Arzneien, Stuttgart.

Michaelidis, D. 1984. A Roman surgeon's tomb from Nea Paphos. – RDAC 1984, 315–332.

Milne, J. S. 1907. Surgical instruments in Greek and Roman times, Oxford.

Minchev, A. 1983. Roman medicine in Marcianopolis. – In: Concilium Eirene XVI. Proceedings of the 16th International Eirene Conference Prague 1982 (Prague), 143–148.

Russeva-Slokoska, L. 1991. Roman Jewellery. S.

Stettler, A. 1982. Der Instrumentenschrank von Kom Ombo. – Antike Welt 13, 3, 48–53.

Škorpil, K. 1912. Grabfund in Balčik. – Jahreshefte des österreichischen archäologischen Institutes in Wien 15, 101–134.

Védrènes, A. 1876. Traité de médecine de A. C. Celse.

*Walters, H. B.*1899. Catalogue of the Bronzes in the British Museum. London.

Агре, Д., Д. Динчев 2000. Гроб на воин от римската епоха в долината на р. Вит. – Археология № 3–4, 35–48.

Ангелов, А. 1984. Могилна гробна находка от Марцианопол. – ИНМВ 22(37), 63–67.

Ботушарова, Л. 1962. Данни за топографията на Филипопол през римската епоха според гробни находки. – ИАИ 25, 1962, 187–196.

Буюклиев, Х. 1962. Нови гробни находки в Стара Загора и околността. – Археология № 4, 45–51.

Вагалински, Л. 1993. Стригили от римската епоха от територията на днешна България. – Археология № 2, 22–35.

Велков, И. 1928–29. Гробна находка от Сливен. – ИБАИ V, 30–31.

Гетов, Л. 1970. Погребални обичаи и гробни съоръжения у траките през римската епоха (I–IV в.). – Археология, № 1, 1–11.

Гетов, Л., Ж. Попов 1972. Гробни находки от Ямболско. – Археология № 3, 42–52.

Золотович, Г., А. Попов 1969. Изследвания върху съдържанието на съдовете от женско погребение от с. Тулово. – Археология № 4, 41–44.

Золотович, Г., А. Попов 1982. Анализ на съдържанието на бронзов съд, намерен в тракийския могилен некропол на Кабиле. – В: Кабиле 1, 79–85.

Кацаров, Г. 1934. Антични паметници из България. – ИБАИ VIII, 44–68.

Китов, Г. 1994. Разкопки в "Голямата могила" край с. Мъдрец, Хасковско. – ИМЮИБ 17, 93–99.

Кънчев, М., Т. Кънчева-Русева 1996. Спасителни разкопки на Дългата могила до с. Карано-во, Новозагорско. – В: Сб. Проучване на надгробните могили в Новозагорско. Гео прес, 17–66.

Микулчић, И. 1973–74. Раноримски скелетни гробови из Скупа. – Старинар XXIV/ XXV, 89–102.

Минчев, А. 1981. Гроб с богат инвентар от римския некропол на Одесос. – ИНМВ 17 (32), 64–974.

Табакова-Цанова, Г., Л. Гетов 1969. Могилни погребения от с. Тулово, Старозагорски окръг. – Археология № 4, 29–40.

Тончева, Г. 1961. Гробни находки от Одесос. – ИВАД XII, 29–52.

Тончева, Г. 1964. Новооткрити гробници около Одесос. – ИВАД XV5, 51–60.

Финогенова, С. И. 1967. Античньіе медицинские инструментъі. – СА 1, 147–161.

Цончев, Д. 1960. Трако-римският некропол в югоизточния край на Пловдив. – ГНАМПл., 121–147.

Цончев, Д. 1940–41. Римски път Philippopolis – Carassura и разклонението му при Ranilum. – ГПлНБМ, 40–57.

Чернева-Тилкян, С. 1997. Типология и хронология на стъклените балсамарии от Филипопол. – ГАМ – Пловдив 8, 42–57.

Шкорпил, К. и Х. 1912. Балчик. – ИВАД V, 47–62.

STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS
Supplementum IV (2005)
Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov

БОГАТ ГРОБ В МОГИЛА СВЕТИЦА

ГЕОРГИ КИТОВ

Могилата се намира на около 2.5 км югоизточно от Шипка и северно от с. Крън в Долината на тракийските владетели. Това название се появи като резултат от разкопките на ръководената от мене Траколожка експедиция за могилни проучвания (ТЕМП) след 1992 г., при които бяха открити монументални тракийски подмогилни храмове-гробници и десетина гроба на одриски владетели между V и II в. пр. Хр. (Китов 2003 a; 2003 b; Kitov 1999 и цит. там лит.). Авторитетът на Казанлъшкия край с долината по течението на Тунджа беше започнал да се изгражда в далечната 1944 г., когато е открита случайно прочутата в цял свят с великолепните си стенописи Казанлъшка гробница (Огненова-Маринова 1991; Рабаджиев 2002: 55 сл. и цит. там лит.). Покъсно (1948–1954) ръководените от проф. Д. П. Димитров разкопки на дъното на бъдещия яз. "Копринка" установяват, че там се намира столицата на Севт III – Севтополис (Димитров 1960, Николов 1991 с пълна библ.). Десетина години по-късно започва активен период в развитието на музея в Казанлък и археологията в района, който е свързан пряко с името на проф. Людмил Гетов. Под негово и на Гергана Цанова ръководство са проучени множество важни археологически обекти. Сред тях се открояват свързаните с тракийската култура гробове в района на язовира и гробниците в Мъглиж и Крън (1965–1966) (Цанова, Гетов 1973; Гетов 1991 и цит. там лит; Лилова 1991 и цит. лит.). Последната се намира само на стотина метра североизточно от могила Светица (обр. 1). Някои от откритията са направени благодарение на геофизичните изследвания на италианската фондация "Леричи". Геофизични измервания са извършени и на могилата между Шипка и с. Крън, за която местните жители не знаят да има собствено име. Други я наричат просто Голямата. В нея е регистрирана аномалия, която Людмил Гетов е потърсил безуспешно в югозападната периферия. Трийсетина години по-късно ни беше представен план на могилата от тогавашния заместник-кмет на Казанлък инж. Костадин Димов (геофизик по професия), на който беше означена аномалия. Липсваше обаче знак за световните посоки. По спомените на г-н Димов, в чест на когото наименувахме могилата Димова, започнахме търсене на съоръжение от югоизток. След две седмици безрезултатен труд прекратихме разкопките поради липса на средства и страх от упреци на финансиращите проучванията мес-

Обр. 1. Могилата с гробница от 1966 г. и Светица (поголямата) (Снимка Г. Китов)

тни власти.

Междувременно в Казанлъшко бяха открити представителни съоръжения и материали за величието на тракийската култура и за утвърждаване на наименованието Долина на тракийските владетели. След прекъсване от 5 години през 2004 г. разкопките бяха възобновени. Край с. Оряховица в Старозагорско[1] беше открита гробница от обработени камъни и печени тухли с фасада, коридор, две правоъгълни помещения с двускатен покрив и ритуално легло в централното. Други 4 – две от камък с правоъгълни камери и две куполни от камък и тухла (обр. 2) бяха проучени край Мъглиж[2], недалече от могилата, в която през 1965 г. Л. Гетов и Г. Цанова са открили Мъглижката гробница. По-късно открихме и храма в Голяма Косматка. Беше установено, че в него е погребан в началото на III в. пр. Хр. строителят на Севтополис – одриският владетел Севт III.

Проучването на могилата между Шипка и Крън продължи в средата на август. Беше установено преди това, че в склоновете на Стара планина, много близо над могилата, има извор със студена и лечебна вода, който е почитан от дълбока древност до наши дни. Край него и досега личат останки от тракийско светилище, независимо от взривяването му от иманяри преди двайсетина години (Китов 2004). Изворът е известен под името Светица.

Обр. 3. Покритието на зидания гроб в Светица (Снимка Г. Китов)

Същото име носи местността в подножието и малкото крайпътно ресторантче, собственикът на което изяви желание да ни бъде спонсор. Така се роди идеята могилата да получи името **Светица**.

Нашествията на иманярски групи ни принудиха да проведем спасителни разкопки. Започнахме работа между изкопа на Гетов от югозапад и нашия от югоизток. Направените от Никола Тонков[3] геофизични измервания регистрираха на това място аномалия, с което потвърдиха правилността на решението ни. Два дни след началото на разкопките беше открита огромна обратноконична яма, на дъното на която е изграден от отлично обработени гранитни блокове зидан гроб, покрит с 6 трапецовидни каменни плочи (обр. 3), така че получената конструкция да наподобява

Обр. 2. Ритуално ложе в кръглата камера на гробницата в Рачева могила край Мъглиж (Снимка Г. Китов)

Обр. 4. Един от питосите (Снимка Г. Китов)

Обр. 5. Източната половина от вътрешността на гроба (Снимка Г. Китов)

саркофаг. Ориентацията му е най-общо изток – запад. След извършване на погребението от двете страни на гроба са поставени два големи питоса (обр. 4) и ямата е запълнена с чакълеста почва. В резултат на натиска на насипа покривните плочи са се пропукали и късовете на някои от тях са рухнали и попаднали във вътрешността на гроба. През получените пролуки голяма част от него е запълнена с насипна почва. Независимо от това, разположените върху каменния под по време на погребението материали са останали непокътнати[4] (обр. 5).

Владетелят е погребан по ритуал, който се свързва с орфическите традиции – в гроба са поставени само отделни кости от крайниците и черепът. Вероятно в изпълнение на същия обичай някои от съдовете са разчленени. Сребърна чаша, подобна на фиала, но с равно дъно и две вертикални дръжки е единственият цял метален съд (обр. 6). Голямата бронзова хидрия, която е ритуално "убита" чрез удар с кирка или с друг остър предмет, има само две хоризонтални дръжки. Дисковете им са украсени с многолистни розети. Вертикалната дръжка липсва. За сметка на това в гроба са поставени две хоризонтални дръжки и една вертикална, както и дъно и устие от бронзови съдове без тела. Намерени са две вертикални и девет хоризонтални дръжки и три дъна от сребърни съдове, които не са сложени в гроба. Подобен случай е познат от могила Орел край Стрелча, където в две съседни ями бяха намерени части от сребърна каничка – в едната тялото, в другата – дръжката (Китов 1979). Обичаят е известен и от някои ритуални ями. Най-лесно е той да бъде обяснен с прилагането на орфическите традиции (последно Фол 2004 и цит. там лит.). Това има шанс да бъде проверено при следващите проучвания, когато ще бъдат потърсени липсващите съдове в насипа или в околностите на могилата.

Към металните съдовете впрочем трябва де се причисли най-интересният и интригуващ предмет в гроба – златна маска-фиала с релефно човешко лице в естествена големина (обр. 7). Сравнена с по-ранните маски от Микена, Требенище или Синдос, тя е изработена не от тънко фолио, а от дебела златна ламарина и тежи многократно повече – 673 гра-

Обр. 6. Подобна на фиала сребърна чаша с две дръжки (Снимка Ст. Димов)

Обр. 7. Масивна златна маска-фиала (Снимка Ст. Димов)

ма. Лицето не е със замръзналото изражение на посмъртните маски. То има индивидуални черти – косата, брадата и мустаците са гъсти и буйни, общият израз е на суров и решителен, дори жесток човек. От друга страна, затворените му очи изразяват момент на крайно удовлетворение. И като се има предвид двойното предназначение на предмета, можем да предположим, че портретът представя владетеля в момент, когато той е изпил виното и – удовлетворен и щастлив, е наложил фиалата на лицето си, с което го е превръщал в златно за изненада и възхищение на сътрапезниците си. Те е трябвало да бъдат убедени, че имат работа с полубог, който може всичко.

Чашата-фиала е поставена с лице нагоре на мястото, където е трябвало да се намира главата на погребания – по средата на източния край. Това дава основание да се предполага поне желаната ориентация на трупа да е запад – изток. Върху маската-фиала беше намерена голяма тежка каменна плоча, която няма нищо общо с конструкцията на зидания гроб и която без съмнение е поставена съзнателно. Тя е деформирала маската, което е равностойно на ритуално умъртвяване. С това може би наследниците е трябвало да гарантират спокойствието си от евентуалното възкръсване на жестокия тиран.

Въоръжението на владетеля-воин е разположено на различни места в гроба. В североизточния ъгъл са поставени две бронзови и множество железни части на бронята. Бронзовите са гръдна (обр. 8) и гръбна (обр. 9) страна с пластично представена мускулатура и врязани изображения на змийски тела и глави (дракони?), както и многолистни палмети, вече познато от други подобни предпазни оръжия (Венедиков, Герасимов 1973: №№ 112–115 и цит. там лит.). По форма гръдната част е най-близо до намерената в недалече разположеното село Търничене, която също се датира във втората половина на V в. пр. Хр. (Огненова 1959). Железните части са прикрепвани с нитове и са висока яка, надлакътници, предпазители за коремните и задните части, както и свързващи елементи между основните бронзови. Открива се рядката възможност да бъде изцяло възстановена бронята с бронзовите си и железните съставки, с което ще бъде събирана допълнителна информация за въоръжението на аристокрацията в Древна Тракия[5].

В гроба бяха намерени и големи плоски късове, най-вероятно от плетена желязна риз-

Обр. 8. Лицева страна от бронзовата броня (Снимка Ст. Димов)

Обр. 9. Гръбната страна на бронята (Снимка Ст. Димов)

ница. Поради малкия им брой възможно е те да са от прибавки към бронята или части от кожена ризница. Това ще бъде установено при започналите вече консервационни и реставрационни работи в лабораториите на Археологическия институт с музей при БАН. Въоръжението е представено още от два меча, единият от които е леко изкривен и е ранен вариант махайра. И двата са имали дръжки от нетраен материал, а железните им тела са завършвали с хералдически разположени глави на хищни животни – най-вероятно лъвове, сега скрити под дебел слой ръжда. Няколко железни върха на копия са поставени близо до мечовете. Два от тях са изцяло и добре запазени (обр. 10). Имат дълги листовидни тела и конични втулки, в които се виждат остатъци от дървените дръжки. На същото място бяха намерени непознато от други случаи при разкопки количество бронзови върхове на стрели – 144. По форма са триперести с конични втулки със запазени късове дърво и миниатюрни отвори за гвоздейчета, с които са закрепвани дървените части. Принадлежат към т. нар. скитски тип в няколко варианта (Черненко 1981). Проучванията през последните десетилетия показват, че те са добре познати на траките и очевидно са били характерни за огромен район, в който няма място за етнически определения.

Керамичните съдове са само пет. Един от тях е ниска обратноконична чаша, изработена на ръка от много груба глина. Две големи амфори са изправени в югоизточния ъгъл. В насрещния – североизточен, редом с бронята са поставени две рядко срещани по форма големи старогръцки кани с червенофигурна украса. Имат по една дръжка и устия с форма на окръжност. По стените на едната се виждат петима танцуващи сатири пред клетка, в която е оплетен в мрежа Херакъл с характерното за него въоръжение. Сюжетът е почти непознат в древногръцката вазопис. По стените на другата са изрисувани колони от дорийски храм с жертвен олтар (обр. 11) и няколко прави човешки фигури между тях, една от които свири на двойна флейта. Друга има атрибути, които дават основания да бъде идентифицирана с Приап. Рисунките са дело на талантлив художник от атическата школа и са характерни за втората половина на V в. пр. Хр.[6], към което време следва да се отнесе извършването на погребението в зидания саркофагоподобен гроб.

Противно на очакванията, предвид богатството на гроба, в него отсъства изобилието от накитни предмети, характерно за други подобни. По тази си особеност той има аналогия с погребението в могилата Голяма Косматка на около 3 км западно. Тук все пак има един

Обр. 10. Железни върхове на копия (Снимка Ст. Димов)

Обр. 11. Двама мъже до олтар – детайл от сцена (Снимка Ст. Димов)

накитен предмет, и то с качества на изключително произведение на ювелирното изкуство. Владетелят е имал пръстен-печат с вдлъбнато изображение на спортист (обр. 12). Върху разчленена плоскост е седнал гол мъж с подчертана мускулатура. В ръцете си държи много дълъг предмет означен с две тънки успоредни линии. Не може да се разбере точно дали то-

Обр. 12. Златен пръстен-печат (Снимка Ст. Димов)

ревтът е имал предвид весла на лодка или копия. Във всички случаи с реалистичното третиране на човешкото тяло, добре предадената буйна къдрава коса и отличната композиция авторът е постигнал изключително въздействие и ни е оставил първокласно произведение на античното изкуство. Пръстенът е изработен в елитно ателие и освен за възможностите на майстора, свидетелства и за високите художествени критерии на тракийското общество и неговия владетел от втората половина на V в. пр. Хр.

Откритията край Шипка през 2004 г. потвърждават значението на района като център на тракийската политическа и религиозна общност. От друга страна, те са основание за прибавяне на нови аргументи към бавно пробиващото си път убеждение, че траките са били равностойни партньори на своите южни съседи в областта на политиката, икономиката, културата и религията.

БЕЛЕЖКИ

[1] Мои заместник-ръководители бяха покойният д-р Красимир Калчев от РИМ – Стара Загора и Диана Димитрова – докторант в АИМ.

[2] Заместник-ръководители на разкопките край Мъглиж и Шипка бяха Диана Димитрова от АИМ и Евтимка Димитрова от РИМ "Искра" в Казанлък.

[3] Геофизик в АИМ – БАН, член на ТЕМП.

[4] Всички материали постъпиха в АИМ.

[5] Бронята все още не е почистена. Работата е възложена на д-р Георги Мавров – реставратор в ОП "Стара София" и член на ТЕМП.

[6] Консултация на ст. н. с. д-р Мария Рехо АИМ – БАН, на която и тук благодаря.

ЛИТЕРАТУРА

Венедиков, И., Т. Герасимов. 1973. Тракийското изкуство. С.

Гетов, Л. 1991. Тракийски гробници в хинтерланда на Севтополис през елинистическата епоха. – В: Тракийската култура през елинистическата епоха в Казанлъшкия край. Казанлък, 40–46.

Димитров, Д. П. 1960. Градоустройство и архитектура на тракийския град Севтополис. – Археология II, № 1, 3–15.

Китов, Г. 1979. Скифосът от Стрелча. – Изкуство № 3, 27–31.

Китов, Г. 2003 a. Долината на тракийските владетели (l). – Археология XLIV, № 1, 13–28.

Китов, Г. 2003 b. Долината на тракийските владетели (2). – Археология XLIV, № 2, 28–42.

Китов, Г. 2004. Архитектурните подмогилни паметници в Долината на тракийските владетели.

– ИАИ 2004 (под печат).

Лилова, Б. 1991. Погребални обичаи през елинистическата епоха в района на Севтополис. – В: Тракийската култура през елинистическата епоха в Казанлъшкия край. Казанлък, 47–59.

Николов, Д. 2002. Историография на тракийския град Севтополис. – В: Тракийската култура през елинистическата епоха в Казанлъшкия край. Казанлък, 71–79.

Огненова, Л. 1959. Ризници на траки от V–III в. пр. н. е. – Археология I, № 1–2, 30–37.

Огненова-Маринова, Л. 1991. Казанлъшката гробница – шедьовър на тракийското изкуство. – В: Тракийската култура през елинистическата епоха в Казанлъшкия край. Казанлък, 12–25.

Рабаджиев, К. 2002. Елински мистерии в Тракия. С.

Фол, А. 2004. Orphica Magica. С.

Цанова, Г., Л. Гетов 1973. Тракийската гробница при Мъглиж. – Археология XV, № 2, 15–29.

Черненко, Е. В. 1981. Скифские лучники. Киев.

Kitov, G. 1999. Royal Insignia, Tombs and Temples in the Valley of the Thracian Rullers. – Archaeologia Bulgarica III, No 1, 1–20.

RICH GRAVE IN SVETITSA TUMULUS

GEORGI KITOV

(summary)

The tumulus is located between the town of Shipka and the village of Kran in the Valley of the Thracian Rulers alongside the Tundhza river (Kazanlak region). The name Svetitsa (Saint) was given to it after the name of a spring with therapeutic capacity, which had been situated close to a Thracian sanctuary. The tumulus had been piled in the 5th c. BC and over the second half of the century part of the embankment was taken away to built at that place a stone sarcophagus-like east-west oriented grave. The grave had been flanked by two large ceramic pithoi. After a local ruler had been buried there, the tumulus was restored by means of adding gravel.

Among the other inventory the grave comprised a massive gold phiale (673 g). The external walls of the vessel are decorated with the realistic picture of a man with rich hair, mustaches and beard and a rigorous and despotic face, but his eyes are closed to show that he experiences a moment of utmost felicity. A signet ring with the image of a relaxing athlete with pronounced muscles and rich frizzy hair was found in the middle of the grave.

The armament is represented by a bronze breastplate with additional iron parts, fragments of a chain mail-armor, two iron swards and spearheads, 144 bronze three-partial arrowheads with some preserved parts of the wooden bodies and holes to attach them to the bushes.

Yet a silver cup, such a phiale but with a flat bottom and two vertical handles, was discovered in the grave. Alongside to it was a bronze hydria with only two horizontal handles. For the time being there is no explanation of he presence of yet 14 handles and 5 silver and bronze bottoms of vessels without bodies. Presumably, according to the Orphic traditions the vessels had been dismembered and put at different places like the than people did with the human body – the grave comprised only parts of the extremities and a jaw.

Also there was two large amphorae and two jugs with mouths shaped as circles and covered with red-figure decoration. The fifth vessel was a low thick-wall cup, produced manually of unrefined clay.

The grave in Svetitsa tumulus is one of the richest and earliest ones in the Valley of the Thracian Rulers.

STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS
Supplementum IV (2005)
Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov

ОБРАЗЪТ НА ХЕКАТА–АРТЕМИДА В АПОЛОНИЯ ПОНТИКА. БЕЛЕЖКИ КЪМ СИНКРЕТИЗМА В ЗАПАДНОПОНТИЙСКИТЕ ДВУКУЛТУРНИ ЗОНИ

ЛЮБАВА КОНОВА

При опита за реконструкция на образите на женските божества, удостоверени в Аполония Понтика, се очертават няколко проблемни кръга. Единият от тях е свързан със своеобразния космополитен нюанс в религиозността на общностите в апойкиите по крайбрежията на Понта. Образите и назоваванията, регистрирани в надписи, изображения и монетни емисии от крайморските райони, без съмнение отразяват пъстротата и многообразието на синкретичната култура-поведение в понтийските зони в определен период от линейното време, както динамиката на последвалите многопосочни пулсации от и към вътрешността. Вторият е обусловен от оскъдната изворова база за Аполония Понтика. Пълното отсъствие на данни в писмената традиция, на изображения или символи на богини в официалното монетосечене на града през предримския период, за разлика от други апойкии по Западнопонтийското крайбрежие, създават определени затруднения, които се задълбочават от малобройните епиграфски свидетелства и ограниченото количество на публикувания до момента археологически материал.

Хронологически най-ранното епиграфско оповестяване на женско божество на територията на понтийската апойкия е надписът върху архитектурен фрагмент, датиран в V–IV в. пр. Хр., който представлява посвещение на Ге Хтония[1]. Както с право отбелязват още първите издатели, паметникът е уникален по рода си не само за крайбрежните зони по Западния Понт, но и за Тракия, а името и епитетът на богинята имат аналог единствено в сакралния календар от о. Миконос от III в. пр. Хр.[2]. Тази констатация е в сила и по отношение на античната писмена традиция, в която персонажът е с ограничена роля, основно в теогониите или като обобщена персонификация без участие в популярните митологични сюжети. Въпреки това, споменаването на богинята с епитет Хтония ясно характеризира почитането на едно хтонично божество на територията на Понтийската Аполония, чиито функции едва ли се изчерпват само с осигуряване на плодородието[3]. В надписа от Аполония богинята е обозначена чрез най-универсалната и понятна елинска персонификация (от Хезиод насетне) – всепораждащата стихия Гея (Земята), чийто образ се сближава и слива с този на етносната Велика богиня-майка[4]. Обвързването на теонима и епитета (изравнен с този на Деметра–Персефона) с обредни действия с очистителен и мистериално-посветителен характер, които се отнасят към предполисната древност на самата Елада, е добре документирано в писмените извори[5]. В надписа от Аполония подобна асоциация предизвиква споменаването на *мегарон* на Ге Хтония, чиято роля в древните обредни комплекси, свързани с почитането на хтоничните божества ка-

то Ге–Деметра и Коре–Персефона е маркирана още в ранната публикация на Г. Михайлов[6] и разисквана напоследък доста подробно в литературата[7].

Хипотезата за устойчивостта на този универсален образ на територията на йонийската апойкия и вероятната роля на божеството в обредност с очистителен и мистериално-посветителен характер могат да бъдат скрепени и чрез резултатите от подновените археологически проучвания в града и некропола[8]. Едно подобно свидетелство е посветителният надпис на Хеката, открит по време на разкопките през 2001 г. на територията на Стария град.

Надписът е върху база от статуя, намерена *in situ* в комплекс, определен като светилище, разположен в югоизточната част на полуострова Скамния, непосредствено между късноантичната и средновековната крепостна стена[9]. Според първоначалните данни в публикацията дължината му от запад достига до 18.50 м, а в рамките му е включена сграда с *екседра* и преддверие от юг, където най-вероятно е бил и входът й. В южната част на сградата е идентифицирана основа на олтар, изградена от дялан камък с по-ситен пълнеж, близо до която е бил намерен въпросният надпис. Допълнителните стени от юг и запад ограждат теменос, разположен в южната част на комплекса. В близост до запазения югозападен ъгъл е била документирана кръгла структура (?), сред развалините на която са открити два надгробни камъка. За съжаление пестеливото описание не дава достатъчно ясна представа за планировката на комплекса и отделните му елементи или за характера на находките, споменати най-общо като теракоти, монети, чернофирнисова и местна керамика, фрагменти от зооморфен кернос и глава на брадат мъж, изработена от камък[10]. Също толкова оскъдни са и данните за самия надпис, но вероятно празнотата ще бъде попълнена в едно самостоятелно изследване на паметника.

Текстът е върху база от статуя и представлява посветителна формула, която гласи "Ἀρτεμίδωρος Ἑκάτηι". Датировката се отнася към края на III – началото на II в. пр. Хр.[11]. Паметникът е от безспорен интерес като единственото епиграфско свидетелство за почитането на Хеката на територията на Аполония Понтика. В допълнение – откриването му *in situ* в рамките на сакрален комплекс има изключителна стойност, тъй като досега подобно съоръжение не е било проучвано по археологически път. Това в известен смисъл отговаря на очакванията, предвид факта, че култът на Хеката е засвидетелстван предимно в малоазийските райони, в самата аполонийска метрополия Милет и по островите в Егейско и Тракийско море, за разлика от по-ограниченото му разпространение в континентална Елада. Що се отнася до другите апойкии по Понтийското крайбрежие, в Олбия съществуват само косвени данни за светилище (ΙΕΡΟΝ ΑΛΣΟΣ ΤΗΣ ΕΚΑΤΗΣ), разположено в гора, близо до нос Тендра. Към същия район се отнасят данните за изпълнението на специален обред (триакади) в памет на мъртвите, свързан с богинята, споменат в изополитията на Олбия с Милет[12]. Друго непряко свидетелство е митографската локализация на легендата за Ифигения (в някои извори идентифицирана с Хеката[13]) по бреговете на Северния Понт[14].

По-различна е ситуацията в друга милетска апойкия – Одесос, в която съществуват сигурни данни за почитането на богинята в светилище, локализирано северно от Римската баня. Проучената сграда се сближава с аполонийския комплекс по датировка (III–II в. пр. Хр.). Сходствата по отношение на ориентацията, формата и планировката на проучените свещени участъци в Одесос[15] и Аполония, както и откритите в тях надгробни паметници с по-ранна дата[16] са основания за съпоставката между двете светилища. Тук обаче следва да се отбележат известни разлики. Първата е

свързана с паралелното почитане на Хеката заедно с Херос Карабасмос в Одесос, удостоверено чрез откритите оброчни паметници. Втората се състои във факта, че в одесоските плочи божествата присъстват с изображенията си[17]. Такова изображение не е открито в Аполония. За съжаление в публикацията липсват данни за формата на базата с надписа, както и конкретни наблюдения доколко е оправдано тя да се свърже със скулптурна фигура. Това несъмнено усложнява хипотезите за евентуалната иконография на божеството, които засега остават единствено в сферата на предположенията. В случай че могат да се установят следи от скулптурно изображение, не е изключено то да е било подобно на т. нар. тройна Хеката, открита в Месамбрия и датирана във II в. пр. Хр.[18]. Типът е представен и на територията на Одесос[19] и има редица литературни и изобразителни паралели в гръко-римския свят[20]. Според сведението на Павзаний, той бил създаден от скулптора Алкаменес и наречен ἐπιπυργιδία[21] заради колонната конструкция на статуарната група. Същият пасаж обаче свидетелства за по-ранно, дървено изображение (ксоанон) на богинята с "едно лице и едно тяло", дело на Мирон, което също е било поставено в теменоса на светилището на богинята в Егина[22]. Текстът красноречиво потвърждава общоприетата теза, че тройният образ на Хеката е сравнително късно явление. В такъв случай неговата поява на територията на Аполония Понтика за периода III–II в. пр. Хр. вероятно не би била необичайна. Същевременно сведението на Павзаний за паралелното съществуване на по-ранната иконография на богинята намира потвърждение в плочата от Одесос от същото време, която я представя в единичния й образ, облечена в дълъг хитон, с патера в едната и две факли в другата ръка, придружавана от куче. Колчанът за стрели на гърба на фигурата е основание изображението да се интерпретира в синкретизъм с Артемида, потвърден и чрез посвещението на Фосфорос, без споменаване на конкретен теоним[23]. Вероятно подобен синкретизъм е налице и в коментирания надпис от Аполония, ако се приеме, че той е отразен чрез теофорното име на посветителя Артемидор[24].

Явлението е обичайно за споменатата епоха, но оттук насетне следва да се постави проблемът доколко двата паметника са изява единствено на елинистическия синкретизъм или заложените в тях внушения възхождат към предходните столетия в линейното историческо време, в което двата образа често се преплитат и отъждествяват не само литературно, но и в обредността.

Най-ранната представа за Хеката е предадена у Хезиод, според която богинята е характеризирана като μονογενής, дъщеря на титаните Персес и Астерия, могъща всевладетелка, която единствена сред потомците на Уран и Гея запазва отредения й дял и е надарена с допълнителна мощ от Зевс да покровителства съдебните, военните дела, игрите и състезанията, да умножава или смалява всичко, което пожелае, и да отхранва децата[25]. Тези характеристики несъмнено носят внушенията на нейната универсалност, подобно на персонификацията Гея, с която тя се сближава не само чрез генеалогията си, но и чрез загатнатите характеристики на Велика богиня-майка. В този контекст пълновластната Хеката е вездесъщо олицетворение на Вселената с цялата й всеобхватност (земя, море, небе). Небесната същност на богинята, предадена у Хезиод чрез генеалогичната връзка с Астерия, вероятно е заложена в основата на литературно удостоверените й епитети φωσφόρος[26], ὑπολάμπτειρα[27], λαμπαδηφόρος[28] и δαδοφορός[29], които се сближават с назоваванията на Артемида Φωσφόρος и Σελασφόρος[30]. Тези сведения биха могли да се тълкуват като начало на син-

кретизма на двете богини със Селене. Докато той все още е само загатнат в поезията през IV в. пр. Хр., неговото окончателно оформяне възхожда към александрийската традиция[31]. Същата тази традиция ще свърже Хеката с магьосницата Медея и ще постави под нейна власт магиите и сенките, за да я превърне в една от най-популярните божествени фигури през римската епоха, призовавани в магическите действия от всякакъв характер[32].

Тези тенденции в античната литература очертават ясно един друг аспект в образа на богинята, в който на преден план са изведени основно хтоничните й характеристики. Вероятно тъкмо в тях е заложено обяснението на по-късно вмененото й задължение на "пазачка" на портите на Аид[33], изобразявана традиционно с ключ и триглав Цербер.

Подобна ясна хтонична дефиниция на богинята липсва у Хезиод, но представата може да се проследи назад във времето до Омировия химн на Деметра, който е част от сбирката, записана без съмнение по времето на Пизистратидите. В него Хеката е единствената (заедно с вездесъщия Хелиос), чула виковете на отвлечената от Плутон Персефона и която с факлите си осветява пътя на Део (Деметра) в царството на Хадес[34]. Текстът, разбира се, не поставя богинята категорично в "царството на сенките", но съдържа намек за една изключително интересна функция, която я сближава с демона-посредник между двата свята – тукашният и Отвъдното. В химна тя недвусмислено е поставена до Персефона при нейното завръщане, което вероятно е причината за честото й отъждествяване понякога с Коре, а понякога с Деметра.

Явлението е удостоверено изобразително в монетните емисии на Месамбрия, Анхиало и други градове в Тракия и Мизия през римската епоха[35]. Въпреки късната датировка на последните, хтоничният аспект на божеството е подсказан литературно (и вероятно обредно?) в предходните столетия. Може би това е основанието на някои автори за поставянето на Хеката в кръга на Елевзинските мистерии[36]. Проблемът обаче се усложнява от гледна точка на факта, че досега няма нито едно епиграфско свидетелство за нейното присъствие в Елевзина[37]. По-различен е случаят с изобразителните паметници, в които тя е представена редом с появяващата се от Хадес Персефона[38] (фиг. 1–2). В опита си да обяснят това обстоятелство, изследователите прибягват до компромисното заключение, че вероятно сцените, както и Омировият химн имат отношение не към Елевзинския айтион, а към този на Тесмофориите[39]. В подкрепа се цитира познатият пасаж от пародията на Аристофан "Жените на празника Тесмофории", в който богинята се призовава заедно с Ге, Деметра и Персефона в аспекта си на *kourotrophos*[40].

Въпреки съмненията на Clinton обаче, в

Фиг. 1. Червенофигурна хидрия на Художника от Лондон, E 183 – Хеката и Коре с факли (по: Clinton 1992: fig. 74, 76)

някои мистериални тайнства Хеката е изравнена с елевзинската персонификация Бримо (Триморфис) – епитет, съобщен в късните източници за Самотраки, където Хеката е почитана заедно с Корибантите[41]. Според сведенията в някои източници, във Фере, Тесалия, съществува култ към богиня, обозначена като Бримо[42]. Назоваването несъмнено отразява синкретичен образ, който се отъждествява често с Артемида *Feraia,* удостоверена в античната писмена традиция[43]. В този смисъл допускането, че изобразената с факла в ръка богиня, яздеща на кон и съпровождана от кучета, върху монетните емисии на града и релефа от Кранон, Тесалия, визуализират същото това божество, характеризирано иконографски като Артемида – Хеката – Селене[44], изглежда напълно оправдано.

Писмените извори свидетелстват за пренасянето на култа на Артемида *Feraia* от Тесалия в Атина, Аргос и Сикион[45]. В този контекст е възможно разказът на Павзаний за тайните ритуали на жреците в Сикион, извършвани около ями (ботроси) и придружени от "напевите на Медея"[46], да се отнася до същото божество, чието почитане очевидно е свързано с тайна мистериално-посветителна обредност. Подобна е ситуацията, съобщена от автора за светилището на Хеката ἐνοδία в Егина с ранния й ксоанон и по-късния троен образ, където се провеждали мистерии, учредени според него от Тракиеца Орфей [47].

Фиг. 2. Червенофигурна хидрия на Художника от Лондон, E 183 – Хеката и Коре с факли (по: Clinton 1992: fig. 74, 76)

Краткият опит дотук за проследяване на основните черти в образа на Хеката в античната литературна традиция очертава няколко хипотези във връзка с появата му на територите на смесените двукултурни зони на апойкиите по тракийското крайбрежие. Една от тях се съдържа в универсалната и неразчленима същност на образа/идея, предадена най-рано у Хезиод и в Омировите химни, която се сближава с нелитературната представа за Великата богиня-майка. Тя би се оказала еднакво понятна в смесената среда на двукултурните зони на апойкиите. Образът на божеството в никакъв случай не остава статичен в различни периоди от съществуването си, но забелязаният в писмените свидетелства и в обредна среда синкретизъм би могъл да се тълкува по-скоро като реконструиране и допълнително дефиниране на всеобхватността му, отколкото като добавяне на нови черти в него.

Литературно очертаните характеристики на Хеката като едно от проявленията на Великата богиня-майка съответстват на позицията й в мистериална обредност, която е възможно да не е непременно елевзинска, но може да се проследи добре по извори. В нея тя се явява като посредник между двата свята, защото ги обединява, бидейки едновременно οὐράνια и χθόνια, според блестящото обобщение на Плутарх[48] и призоваването й в орфическия химн № 1[49].

Функцията на божеството като демон-посредник, въвеждащ участниците в посвещението (на безсмъртността) вероятно също е обредна. Отглас от това е литературно-етиологичната му роля в епизода с Деметра, в който Хеката осветява с факла пътя в подземното царство. Символното присъствие на този неизменен атрибут обаче явно носи и други конотации, намеквайки за светлината на мистериалното посвещение, постигано чрез Елевзинските или други подобни *дромена*. Вероятно тъкмо това внушение е кодирано в епитетите πολυώνυμος φωσφόρος[50], ὑπολάμπτειρα[51], λαμπαδοφόρος[52], δαδοφόρος[53]. Освен че са литературно удостоверени, тяхната поява в надписи е свидетелство за обредния им характер в районите на Мала Азия (Дидима, Стратоникея), Цикладските острови (Тера). В този контекст богинята често се слива с Артемида смислово и образно – явление, засвидетелствано както във Фере, Тесалия, така и в елинските апойкии по тракийското крайбрежие – Бизантион, Одесос, и Кабиле във вътрешността[54]. Сближението между двете може да бъде видяно именно във функциите им на "носещи факлата", т. е. светлината по пътя на мистериалното посвещение, оповестено епиграфски и изобразително.

Въпреки липсата на преки свидетелства, може да се допусне, че подобна ситуация е налице и в проучения свещен участък на Хеката в Аполония. Освен споменатите паралели между него и светилището от Одесос, допълнителна възможност за вписването му в аналогична обредна среда е предоставена от археологическите находки в теменоса, сред които са открити фрагменти от кернос. Ритуалният съд присъства като устойчива реалия в археологически контекст (в различни разновидности и от различни периоди)[55] и в литературата като елемент от мистериално-посветителните ритуали на Великата богиня. Неговата роля в тайнствата е удостоверена у Климент Александрийски чрез формулата "Ядох от тимпана, пих от кимбала, носих керноса"[56]. Смисълът на фразата, произнасяна от посветените, може да бъде разяснен до известна степен чрез схолиона към Платоновия Горгий[57], според който "...керносът е веялка, която отделя зърното от плявата". Рискът за буквално възприемане и тълкуване на този обреден предмет би отпаднал, ако непосредствено след този текст се приведе коментарът на Сервий към Вергилий, който гласи: "...Хората по този начин се очистват чрез тези мистерии така, както пшеницата се почиства с веялка..."[58], и по-нататък: "Наистина Либер баща, за когото Орфей казва, че бил разкъсан от Гигантите, има в мистериите си веялка, доколкото той, както казахме очиства душата..."[59]. Цитираните пасажи, подбрани макар сред късните коментари, красноречиво допълват предложената хипотеза за евентуалния мистериален контекст, в който е открито посвещението на Хеката. Присъствието й в него е напълно логично, тъй като тя се появява тук в образа си на Велика богиня-майка – централна фигура в ритуалното пречистване и посвещение.

Образът е метафоризиран в късния орфически химн, който, от една страна, очертава древната представа за богинята по Хезиод (като уранична, хтонична и водна), но е и допълнен с обредните й хипостази като "вакхичествуваща с душите на мъртвите", "нощна", "покровителка на кучета" и "непобедима царица"[60]. Метафорите в химна могат да намерят близка аналогия с удостоверените археологически ситуации както в Аполония, така и в Одесос след напомнянето, че и на двете места в рамките на теменосите са открити надгробни плочи. Находката перфектно потвърждава същността на богинята като τυμβίδια[61], и то не единствено заради античната практика "градът на мъртвите" да бъде ситуиран край пътища[62]. Факлата, с която тя е представена върху одесоската плоча, разбира се, кореспон-

дира с епитета в посвещението и същевременно носи посланията на обредното просветление чрез пречистване. Този елемент би могъл и да маркира позицията на Хеката като ενόδια (пътна), но не единствено в късната ѝ роля на покровителка на кръстопътищата, обитавани от зли сили, а като водач-посредник в мистериалната обредност, насочваща по пътя към "познаване на по-доброто". Не е изключено тъкмо тази визия да е кодирана в твърде спорната ѝ роля в Елевзина, където богинята етиологически и образно е обвързана с Деметра и Персефона именно като водач-посредник.

Подобни конотации се съдържат и в назоваването на Артемида Ἡγεμόνη, чиято статуя пред входа на светилището на Деспойна в Аркадия е характеризирана чрез факлата в едната ѝ ръка и чрез останалите атрибути на Хеката – змия и куче[63].

Предположените дотук позиции на синкретичната Хеката–Артемида в обредността са блестящо допълнени и от текстовете на двата орфически химна – на Артемида (№ 36) и на Тюхе (№ 72). В първия богинята е наречена βασιλεία[64] и χθόνια[65] и изравнена директно с "факлоносната" Хеката[66]. Назоваванията са кабинетно изработени през III в. пр. Хр., но според анализите на химна "означените реалии напълно прилягат на Артемида от химна", т. е. на мощната хтонична хипостаза на Великата богиня-майка[67].

Във втория (химн № 72) обредно е призована Тюхе, която е късна персонификация, но поставените едно до друго названия μειλίχιαν и ἐνοδίτιν[68] я свързват контекстуално с Хеката ενόδια в предположената очистително-изкупителна обредност. Внушението е препотвърдено чрез директното ѝ изравняване в следващия ред с Артемида ἡγεμονη като хтонично божество (τυμβίδιαν – sic!)[69], "което носи (ражда) кръвта (кръвната отплата) на Евбулевс, хипостазата на орфическия Дионис, на Сина (принесен в жертва)", според коментара на химна[70].

Подобни конотации са налице и в химн № 1 на Хеката, допълнени с характеристиките "нощна", "покровителка на кучета", "звероръмжаща"[71]. Те от своя страна ясно очертават най-древната хипостаза на богинята като Потния Терон, сближена образно и смислово с Артемида в кръга на устната обредност и визуализирана върху каничка № 158 от Рогозенското съкровище и други паметници от Тракия и Елада[72]. В това нейно проявление богинята е съпровождана от един неизменен атрибут – кучетата, които присъстват трайно и в елинизираната ѝ иконография. Те, разбира се, от една страна, биха характеризирали елинския образ на "ловджийката" Артемида, но в същото време са отглас от обредната ѝ позиция в етносна среда, в която жертвоприношението на куче ще обозначи смъртта и новото раждане на една от основните персонификации на Сина на Великата богиня-майка във вълчия му образ[73]. Подобен факт е засвидетелстван и на територията на Аполония Понтика чрез проученото погребение на малко куче в рамките на некропола от IV в. пр. Хр.[74], чиято възраст (около 3 месеца) потвърждава изричните указания за обредните приношения на Хеката, известни от литературните източници[75].

Твърде възможно е тази аналогия да прозвучи напрегнато след забележката, че основните сведения за кучешки жертвоприношения възхождат главно към късната литературна традиция. В случая обаче трябва да напомня, че в нея те устойчиво са свързани с богинята, наречена Зеринтия, която у отделните автори се сдобива с различни преводи-означения[76]. Епитетът е удостоверен чрез топоним и етноним за областта на Пангейското крайбрежие[77] и чрез едноименната пещера на о. Самотраки[78]. Твърдението, че съобщеният теоним принадлежи на древна, "местна" Велика богиня-майка, изглежда правдоподобно, въпреки липсата на епиграфски сведения,

съдържащи това назоваване. Констатацията, че той насочва към "качествената" й определеност и нейната "характеристика, която през различните епохи и съобразно отделните географски ареали се уточнява чрез имената, които носи"[79], звучи достатъчно аргументирано. Връзката, а и отъждествяването на Зеринтия с пещерата очевидно подсказва едно от най-древните назовавания на планинската Велика богиня-майка[80]. Поставянето й в центъра на оргиастична обредност, локализирана на о. Самотраки, паралелно с Корибантите (Кабири) и в контекста на кучешките жертвоприношения носят недвусмислените "архаични конотации" на образа на "обредно, устно орфическо равнище"[81]. Той се появява с различни назованости в резултат от синкретичните процеси в различни време-пространствени точки на полисно-етносните взаимодействия. Дали е оправдано персонификацията, съобщена за Самотраки (и за Тракия) като Хеката–Зеринтия, да бъде изравнена с удостоверената едноименна богиня от двете западнопонтийски апойкии е проблем, който трудно би намерил еднозначно разрешение. Въпреки това, нейният синкретизъм с Артемида–Потния, едва ли може да се тълкува единствено в духа на елинистическата религиозност, тъй като той има своите основания в обредна среда очевидно преди появата на епиграфските и изобразителни данни в Аполония и Одесос[82]. Тук бих си позволила да стигна и по-далеч с предположението, че именно този комплексен образ като че ли запазва "целостта" на обредната хипостаза на Великата богиня-майка на територията на двукултурните крайморски зони.

Ако тя все пак би могла да се свърже с богинята, засвидетелствана на о. Самотраки, то тази съпоставка предлага нова проблемна ситуация, която неминуемо би ме потопила в "дълбоките води" на дискусията за Кабирите, сиреч за същността на "различните божествености"[83], които се крият зад общото назоваване "Велики богове". Дали е възможно понтийската апойкия да се окаже един от топосите на елинизация на идеи/образи от тиванската, устна орфико-дионисова обредност, разположен на юг от Стара планина, подобно на Бизия, е твърде рисковано поставен въпрос, независимо от възможността за успешното вписване в този контекст на опита за реконструкция на образа и обредните реалии на Великата богиня-майка в Аполония, персонифицирана чрез синкретичната Хеката–Артемида Потния. Би било твърде смело да се ангажирам с предположението, че тя е семантично изравнена със Самотракийската, Лемноската или Тиванската богиня, наречена Кабирия[84], ако не беше щастливата случайност да попадна на един изключително интересен паметник, документиран единствено на страниците на позабравената рубрика "Археологически вести" на ИБАД от 1925 г., който впоследствие е изгубен. Той представлява графит върху съд с посвещение на Артемида Пития, с вероятна датировка в елинистическата епоха, в който е регистрирано личното теофорно име KABIRIC (KABIRIO[C]?)[85].

Освен него, допълнителни възможности при разглеждането на проблема се съдържат и в изобразителни паметници, открити в сигурен контекст и с възможности за стабилна датировка. В случая те представят елинизираното третиране на подобен образ/идея на Великата богиня-майка чрез персонификации, вплетени в мита за Ифигения[86]. Въпреки устойчивата митографска локализация на образа в районите на Северния Понт, появата му в западнопонтийските територии изглежда напълно логична в светлината на казаното дотук.

Червенофигурната хидрия е открита върху жертвена площадка в некропола на Аполония Понтика сред около 50 други червенофигурни и местни съдове с различни форми (основно кани, ойнохоета, паници). Съдовете

са подредени на няколко нива, положени цели, с пробити дъна. Хидрията е разположена почти в самия център на ритуалната яма, което подсказва вероятно и нейната централна роля в обреда. Съдът представлява добро произведение на атическата вазопис от началото на IV в. пр. Хр. Поправката с оловна скоба, която се забелязва в основата на вертикалната дръжка, може да бъде тълкувана като свидетелство за дългата му употреба преди полагането в некропола. При всички случаи обаче, той явно е попаднал там заради посланията на изобразеното, което се вписва уместно в погребалния контекст.

Сцената върху лицевата страна на съда очевидно представя легендата за жертвоприношението на Ифигения, дъщерята на Агамемнон, която по волята на Артемида е заменена със сърна (мечка или телица в различните версии) и пренесена като жрица в светилището й, локализирано при северните таври. Темата е снабдена с многобройни митографски и драматургични разработки в Античността. Най-ранните възхождат към Хезиодовия "Каталог на жените", епическата поема Киприя (VII в. пр. Хр.), хоровата лирика на Стесихор и Пиндар[87]. Най-популярна е драматургичната версия от V в. пр. Хр. у Еврипид в трагедиите "Ифигения в Авлида" и "Ифигения в Таврида"[88], която инспирира редица изображения във вазописта, торевтиката и стенописите през цялата Античност[89]. За районите на Западния Понт сюжетът е засвидетелстван в два случая за периода IV–III в. пр. Хр. Освен споменатата хидрия от Аполония, подобна сцена присъства и върху бронзов кратер от каменната гробница близо до Балчик (районът на Дионисополис), който е бил положен в краката на погребания[90]. Тя представя сложно композиран разказ, разгърнат върху двете страни на съда. Сцените следват хода на добре познатата сюжетна линия, която обединява няколко последователни момента от мита – пленяването на Орест и Пилад в Таврида, подготовката за жертвоприношението им в храма на Артемида, обозначен чрез олтара, колоната и дървото и присъствието на самата жрица – Ифигения. Действието върху обратната страна предава следващия епизод – бягството на аргоските братя и сестра заедно с ксоанона на таврическата богиня и преследването им от скитските воини. Във втората сюжетна композиция се откроява фигурата на Аполон, характеризиран чрез лавровия венец и лъка и стрелите, който очевидно помага на бегълците[91].

За разлика от описаната сцена върху кратера, изобразеното върху аполонийския съд представлява не разказ, а почти статичното натрупване на фигури в два фриза (фиг. 3). Общото впечатление, което се създава, е, че изобразеното върху хидрията борави по-скоро с образи-послания. Тук в центъра на фигуралното поле в горния фриз е поставена не жрицата, а статуята на богинята с калатос на главата, с лък в едната и фиала в другата ръка.

Фиг. 3. Червенофигурна хидрия от некропола на Аполония Понтика (Снимка Р. Колев)

Очевидно е, че образът е ясно дефиниран като Артемида чрез лъка, но той възпроизвежда не класическия статуарен тип, а древното дървено изображение, което според античните свидетелства е пренесено от Таврида в Атина, Браурон и в Лакедемон (Спарта)[92]. В последните цитирани пасажи статуарният тип носи названието *Orthia* (изправена) и *Lygodesma* (привързана с клоните на върбата). Светилището на същата Артемида-Ортия е локализирано от Павзаний и в Арголида на планината Ликоне, която била обрасла с кипарисови дървета. Подобни светилища, според автора, имало и в Айгейра (Ахея), където статуя, издялана от дърво, била почитана заедно с по-новото скулптурно изображение[93]. Без да се спирам подробно на добре познатите свидетелства, бих маркирала няколко извода. Очевидно е, че дървеният ксоанон на Артемида визуализира най-древната представа за божеството, виждано като грубо оформен стълб с известна антропоморфизация или като дърво (кипарис, върба, мирта), което маркира сакралното пространство на светилището й. Подобно внушение явно е търсено в сцените върху кратера от Дионисополис и хидрията от Аполония, в които присъства или дървото, или ксоанона, чиято долна част е представена като стълб. Това древно изображение, според античната традиция, е свързано устойчиво с преданието за пренасянето му от земята на Таврите в Елада, което е красноречиво свидетелство за неговия неелински, етносен произход.

Подобен смисъл имат и данните за почитането на Артемида, която се сближава литературно с жрицата си Ифигения и често или се отъждествява с нея[94], или самата Ифигения приема образа на Хеката по волята на богинята[95]. Последните сведения предават, от една страна, ясния синкретизъм в образа, но и специфичните му комплексни черти, които възхождат към предполисната древност. Въпреки това, тук едва ли е оправдано в него да се съзре местно божество на северните таври, което изисквало човешки жертвоприношения, присъщи на варварските обичаи, според пишещите елини[96]. Дихотомията между полисност и етносност намира компромисния си литературен вариант в замяната на кървавия ритуал със състезание по издръжливост в бичуване с камшик.

Такъв е случаят в светилището в Спарта, където премахването на варварската практика е приписано на законодателя Ликург[97]. Сведението предизвиква особен интерес заради ясно заявеното в текста запазване на древния обичай олтарът на божеството да бъде опръскан с кръв. То от своя страна носи подтекстуално внушенията на орфическото обредно пречистване "не от кръв, а чрез кръв", за да се постигне Дионисовото просветление[98]. В този случай в центъра на това пречистване се очертава фигурата на древната нелитературна Велика богиня-майка, елинизирана като Артемида–Ифигения, която носи (и изисква) кървавата саможертва на Сина.

Подобна оргиастичност, макар и смекчена в елинизирания си вариант, може да се съпостави с обредността на Артемида Лафрия и Триклария в ахейската Патра. В текста на Павзаний, който описва личните си впечатления от ритуала, отсъстват етиологичните моменти, въпреки фабулата за "нещастната любов" и "нарушаването на табу", което води до необходимостта за "умилостивяване" на богинята[99]. Зад този сюжет обаче прозира забравената вече практика на човешките жертвоприношения и кървавото обредно пречистване-посвещение.

Подобно пречистване "с кръв" чрез жертвоприношението на Ифигения е заложено и в популярния литературен сюжет, изобразен върху аполонийската хидрия. Тук обаче едва ли става дума за неговото буквално илюстриране, тъй като прави впечатление многократно споменаваната статичност на сцената и персо-

нажите, част от които излизат извън рамките на познатия мито-наратив. Такъв пример е летящият Ерос, изобразен зад женската фигура вляво на сцената (вероятно Ифигения), която пристъпва за възлияние над фиалата в ръцете на богинята. В този контекст е трудно в образа да се съзрат "любовни" или брачни конотации. По-скоро в случая е представен Ерос–Танатос, посредникът между двата свята, неслучайно изобразен в близост и във връзка със самата Ифигения, чиято поява в горния пояс маркира пренасянето й Отвъд (в земите на таврите). Представянето на Аполон в сцената е донякъде логично, тъй като очертава елинизираната делфийска представа и участието му в драматургичния сюжет чрез предсказанието на Дефийския оракул[100]. Разположението на фигурата на бога в десния край създава усещането за симетрия на композицията, в чийто център е поставен дървеният ксоанон. По този начин образът на Аполон се явява като композиционно балансиращ и вероятно смислово равнопоставен на Ифигения. Ако фигурата на сърна върху долния фриз е очаквана в сюжетното действие, то двете вакханки в този пояс остават извън него. Те обаче определено внушават представата за оргиастична обредност, в противовес на спокойната атмосфера, предадена в свещеното пространство на богинята. Споменатото натрупване на фигури в композицията вероятно с основание може да провокира хипотезата за преплитането на времената в пространството на вяра-обредността, където всичко "се случва" в един миг – жертвоприношението на Ифигения, замяната й със сърна и попадането й Отвъд като жрица на Великата богиня, където тя е равнопоставено изобразена заедно със Сина в слънчевата (Аполонова) и хтоничната му (Дионисова) поява, загатната чрез присъствието на вакханките в долния фриз. В този случай жрицата и статуята на Артемида, поставени една до друга, събират разчленените от елинската схема образи в древната нелитературна идея за божеството, което ще се сближи с Павзаниева Артемида Лафрия и Триклария – господарка на живота, смъртта и Отвъдното[101].

Въпреки че изобразеното съдържа ясни етиологични моменти, заимствани от популярния сюжет, неговият смисъл би намерил обяснение единствено в контекста на функционирането му. Полагането на хидрията върху жертвена площадка в рамките на некропола и нейната позиция спрямо останалите предмети несъмнено е наситено с внушенията на жертвоприносителната и очистителна обредност. Идеята е кодирана и в самата форма на съда, който служи за донасянето на вода за ритуалното очистване на гробното пространство и на обредниците. Предложеното тълкуване на сцената също се вписва изрядно в обредната ситуация, в която централна роля е отредена на Великата богиня-майка, приемаща приношението и извършваща пречистването в образа си на Артемида–Ифигения, за да затвори цикъла живот – смърт – ново раждане в Отвъдното.

Опитът за ретроспективно разглеждане на персонификацията Артемида–Ифигения–Хеката очертава нов проблемен кръг, свързан с динамиката на образа в хронологически план. Очертаната дотук позиция на женското божество, носещо характеристиките на нелитературната Велика богиня, отразени в елинската изобразителна схема върху хидрията, е удостоверена най-рано в началото на IV в. пр. Хр. за Аполония. По-късно тя е представена в разгърнатия мито-наратив върху кратера от Дионисополис от края на IV или началото на III в. пр. Хр., за да се появи отново с назоваването Хеката през елинистическата епоха в посветителния надпис от Аполония и в хипостазата си Фосфорос върху оброчните плочи от Одесос, ситуирани в обредна среда в двете светилища.

Споменатото явление несъмнено е изява

на характерния за епохата синкретизъм, но той има своята основа в предполисните представи, усвоени на територията на двуезичните зони. Вероятно не е случаен и периодът, в който образът на божеството като Артемида–Ифигения е засвидетелстван за първи път – IV в. пр. Хр. Едва ли причините могат да се търсят единствено в нарасналата популярност на сюжета в елинския свят и съответните изобразителни схеми по това време. В допълнение трябва да се отбележи и добре документирания просперитет на Аполонийския полис в интензивния период на политическо и икономическо взаимодействие с мощното Одриско царство[102]. Един от резултатите би могъл да се търси в появата на заемки в сферата на вярата, обредността и изобразителния език, релефно очертани в етносна среда и в двукултурните зони на апойкиите от IV в. пр. Хр. насетне. В този контекст изрядно се вписва и разгледаният образ на етносната Велика богиня, който е усвоен, елинизиран, синкретизиран и засвидетелстван археологически и епиграфски в рамките на споменатите обредни комплекси като Артемида–Ифигения–Хеката.

БЕЛЕЖКИ

[1] IGBR. I: 388 bis.
[2] Михайлов 1952/53: 234 с обзор.
[3] Срв. Михайлов 1952/53: 235–236.
[4] Фол 1995: 43.
[5] Herod. 6.134; 7.153; Paus. 1.31.4; 2.35.4–8; 3.13.2; 3.14.5; 4.1.5–6; Ael. De anim. 11.4; Hypoliyt Refut. Omnium haeres. 5.20.
[6] Михайлов 1952/53: 235–236.
[7] Вж. Котова 1995: 15–94 с извори.
[8] Последен преглед у Nedev, Panayotova 2003: 95–156.
[9] Описанието на комплекса е по: Nedev, Panayotova, 2003: 121.
[10] Nedev, Panayotova 2003: 121.
[11] Пак там.
[12] По: Русяева 1992: 119–121 с извори и литература.
[13] Stesih. Fr. 215 – in Phylod. ; Hes. Catal., Fr. 71 –Paus. 1.43.1.
[14] Русяева 1992: 119–121.
[15] По: Мирчев 1967: 27.
[16] IGBR I: 101 ter.
[17] IGBR I: 88 bis; 101 ter; IGBR I: 78 bis.
[18] Messambria 1986: 56, fig. 65.
[19] Тончева 1960: 80.
[20] Roscher, Hekate: 1904–1910.
[21] Paus. 2.30.2.
[22] Пак там.
[23] IGBR I: 88 bis.
[24] Nedev, Panayotova 2003: 121 с позовавания.
[25] Hes. Theog. 404–452.
[26] Eur. Hel. 569, fr.959/ Nauck; IG 2465 b.
[27] IG 2852, 37.
[28] Schol Apol. Rhod. 3.861; Hesych. Mil. Fr. 4.15.27.
[29] Schol Apol. Rhod. 3.467; IG. 2715, 2720.
[30] Eur. Iph. Taur. 21; Paus. 4.1.8; 4.31.10.
[31] Apoll. Rhod. Argon. 4.55 f.
[32] Eur. Hel. 569f Orph. Argon. 938 ff ; Apoll. Rhod. Argon. 3.466; 3.478 f; 3.735; 3.803; 3.1022 f; 3.1194 f; 4.39; 4.143; 4.397; 4.442; 4.1018; 4.827; 4.1659; 4.245 f; Diod.Sic. 4.50.6; Val.Flac. 6.495; Theokr. Idil. 2; Ovid. Met. 6.139; Apul. Met. 11.2.
[33] Verg. Aen. 6.255.
[34] Hom Hymn In Cerer. 48–81.
[35] Карайотов 2002: 203.
[36] Roscher Hekate: 1892; 1896.
[37] Clinton 1992: 116–117.
[38] Пак там, 118–120 с разгледаните сцени.
[39] Пак там.
[40] Aristoph. Thesmophor. 280.
[41] Non. Dion. 4.184; 13.400; 29.213.
[42] Poliaen. Strat. 8.43.
[43] Paus. 2.10.7; 2.23.5; Hesych. s.v.Feraia.
[44] Schreiber, Arthemis : 569 – in: Roscher – Lexikon.
[45] Paus. 2.10.7; 2.23.5.
[46] Paus. 2.12.1.
[47] Paus. 2.30.2.
[48] Plut. De defectu oracul. 13.
[49] Orph. Hymn 1, 2.
[50] CIGr. 2465b.
[51] CIGr. 2852.
[52] Hesych. Fr. 4.15.27.
[53] CIGr. 2715, 2720.
[54] Велков 1991: 10–11; кратък обзор у Драганов 1993:

101–110.

[55] Катинчарова 2000: 89–96; Лазов 2003: 40–46.

[56] Clem. Al. Protr. VIII.46.2.

[57] Schol. Ad Plat. Gorg. P 123.

[58] Serv. In Verg. Georg I.166.

[59] Цит. по: Фол 1994: 145.

[60] По: Фол 1995: 185–186 с коментар.

[61] Orph. Hymn 1, 3.

[62] Срв. Nedev, Panayotova 2003: 121.

[63] Paus. 8.37.1; за светилището и култа на Деспойна вж. подробно у Котова 1995: 36–40.

[64] Orph. Hymn 36, 1.

[65] Orph. Hymn 36, 9.

[66] Orph. Hymn 36, 3.

[67] По: Фол 1995: 85–86.

[68] Orph. Hymn 72, 2.

[69] Пак там, 3–5.

[70] Фол 1995: 133–134.

[71] Orph. Hymn 1, 5.

[72] Penkova 2003: 605–618.

[73] Фол 2002: 50, 99, 280.

[74] Фол, В. 2001: 143–153.

[75] Paus.3.14.9; Schol. Ad Aristoph. 2.12; Hesych. s.v. Ἑκάτης ἄγαλμα; Theophr. Char. 16; Plut. Quaest. Rom 52; Schol. Ad Lykophr. Alex. 77; Ovid. Fast. 1. 389; Non. Dion. 3.74.

[76] Попов 1993: 113 с извори.

[77] Theop. Fr. 44, 214; Hesych.s.v Zerynthos.

[78] Non. Dion. 4.184; 13.400; 29.213; Suid. s.v.Zerynthion; Samothrake.

[79] Попов 1993: 113.

[80] Подробно у Фол, В. 2003: 225–233.

[81] Фол 2002: 50.

[82] Вж. Лазова 1998: 26 с позовавания.

[83] По: Фол 2002: 242.

[84] По: Paus. 9.25.5; вж. коментара у Фол 2002: 242–244.

[85] Konova (под печат). Докладът е изнесен на юбилейната конференция на проф. М. Лазаров "Ancient Civilisations and the Sea" – Varna 13–15.10.2004.

[86] Hes. Katal. In: Paus. 1.43.1; Stesich. Fr. 215 in Philod.

[87] Hes. Katal. 23. 17–26; Stesich. Fr. 215 in Philod.

[88] Подробно за сюжета у Русяева 1998: 46–63.

[89] Boardman 1989: 350.

[90] Шкорпил 1930/31: 60.

[91] Пак там, 61–68.

[92] Paus. 1.23.7; 1.33.1; 8.46.3; 3.16.7; Philostr. Vit. Apol. Thyan. 6.20; Suid. Lykourgos.

[93] Paus. 2.23.5; 7.26.5.

[94] Paus. 2.35.1.

[95] Stesih. Fr. 215 – in Phylod. ; Hes. Catal., Fr. 71 –Paus. 1.43.1.

[96] Roscher, Artemis: 585–586; срв. Vernant 1993: 204–206.

[97] Paus. 3.16.7; срв. тълкуването на Vernant 1993: 207–232.

[98] Фол 2002: 297.

[99] Paus. 4.31.7–8; 7.19.

[100] Eurip. Iph. In Taur.

[101] За Артемида Лафрия и Триклария подробно у Фол 2002: 101 сл.

[102] Гетов 1989: 7–8.

ЛИТЕРАТУРА

Велков, В. 1991. Надписи от Кабиле. – В: Кабиле. Т. 2. С.

Гетов, Л. 1989. Търговско-икономическите връзки на Кабиле IV–II в. пр. н. е. Автореферат на докторска дисертация. С.

Драганов, Д. 1993. Монетосеченето на Кабиле. С.

Карайотов, И. 2002. Месамбрийският пантеон. – В: Jubilaeus V. Сборник в чест на проф. Маргарита Тачева, СУ "Св. Климент Охридски", 196–211.

Катинчарова, Д. 2000. Керамични керноси от Светилището на нимфите при с. Огняново, Пазарджишко. – В: Jubilaeus III. Сборник в памет на проф. Борис Геров. СУ "Св. Климент Охридски", 89–96.

Котова, Д. 1995. Тесмофориите. Женски празничен комплекс. Диос. С.

Лазов, Г. 2003. Култов съд от град Рила от времето на Северите. – ИНИМ XIII, 40–46.

Лазова, Ц. 1998. Хиперборейте. Обред и повествование. – В: Боговете на Понта. (=Bibliotheca Pontica). Варна, 22–27.

Мирчев, М. 1967. За античните храмове в Одесос. – ИНМВ 3, 21–38.

Михайлов, Г. 1952/53. Приноси към епиграфиката на Тракия. – ГСУ. ФФ, 48– 49.

Русяева, А. С. 1992. Религия и культы античний Ольвии. Наукова думка. Киев.

Русяева, А. С. 1998. Идеологический аспект трагедии Еврипида "Ифигения в Тавриде" – В: Боговете на Понта. (=Bibliotheca Pontica). Варна, 46–63.

Тончева, Г. 1960. Неиздадени култови паметници във

Варненския музей. – ИВАД IX, 71–94.
Фол, А. 1998. Тракийската култура: казано и премълчано. Рива. С.
Фол, А. 1995. Химните на Орфей. Борина. С.
Фол, А. 2002. Тракийският Дионис. Книга трета. Назоваване и вяра. НБУ, С.
Фол, В. 2000. Вълкът в Хиперборейска Тракия. – В: Seminarium Thracicum, 4, БАН – Институт по тракология. С., 143–153.
Фол, В. 2003. Една възможна хипотеза. – В: Пътят. Сборник научни статии, посветен на живота и творчеството на д-р Г. Китов. Гео Прес, 225–233.
Шкорпил, К. 1930/31. Археологически бележки от Черноморското крайбрежие. – ИБАИ VI, 57–88.
Boardman, J. 1989. Athenian Red Figure Vases: the Classical Period. Thames and Hudson. London – New York.
Clinton, C. 1992. Myth and Cult. The Iconography of the Eleusinian Mysteries. (Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae. 8^0 XI). Paul Åströms förlag. Stockholm.
Konova, L. Artemis Pytheia. Graffito inscription from Apollonia Pontica. – In: Ancient Civilisation and the Sea. International Conference in Honorem annorum LXX Mihaili Lazarov. Varna, 13–15.10.2004 (in print).
Mihailov, *G. (ed.)* IGBR (1958/ 71) = Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae. Vol. I–IV. S.
Nedev, D., K. Panayotova. 2003. Apollonia Pontica. – In: Ancient Greek Colonies in the Black Sea. Ed. by V. Grammenos – E. K. Petropoulos. vol. I. (=Publications of the Archaeological Institute of Northern Greece, Nr. 4). Thessaloniki, 95–157.
Penkova, E. 2003. Orphic Graffito on a Bone-Plate from Olbia. – In: Thracia XV. In honorem Annorum LXX Alexandri Fol. S., 605–618.
Roscher (ed.) 1884/86 Ausfűhrliches Lexicon fűr griechische und Römische Mythologie. Teubner. Berlin.
Vernant, J. P. 1993. Mortals and Immortals. Collected Essays. Princeton University Press. New Jersey.

THE IMAGE OF HEKATE–ARTEMIS IN APOLLONIA PONTICA. NOTES ON THE SYNCRETISM IN THE WEST-PONTIC BI-CULTURAL ZONES

LYUBAVA KONOVA

(summary)

The survey on the female deities occurring in inscriptions and images in the west coastal areas of Pontos Euxeinos outlines a range of problems reinforced by the fact of the scanty number of published epigraphic and archaeological records attesting the presence of goddess' images in several west-pontic cities such as Apollonia Pontica.

Chronologically the earliest epigraphic attestation of female deity on the territory of Apollonia Pontica appears on an architectonic fragment from the 5th – 4th century B.C. The inscription represents a dedication to Ge Chthoniae. The name and the epithet appear as denotations of the most universal and intelligible old-Greek personification of the Great Goddess Mother worshipped in *megaron* – a term related to the form of her ancient sacred place.

Another name of a Goddess occurs further in the 3rd – early 2nd century B.C, mentioned in an inscription on a base of a statue, which has been found *in situ* within a ritual complex excavated on the territory of the Old city of Sozopol. The dedicatory formula points obviously at the syncretism of the deity's image with this of Artemis, which has been developed and featured clearly during the Hellenistic and Roman periods. Similar complex has been attested in Odessos, where Hekate appears with her epithet *phosphoros* and in close iconographical relation to Artemis. The common epithets and pictorial characteristics of both reflect undoubtedly the phenomenon of merging, but probably also the idea of their identical functions within the ritual complexes dating back to the pre-Hellenic antiquity. The hypothesis could be reconfirmed by the ancient literary tradition, representing Hekate as a kind of universal deity similar to Ge, being simultaneously *urania* and *chthonia*. Further epithets and features attested in the literature, in ritual context and in the imagery on the territory of Hellas, the islands and the apoikias as well, bring the figure closer to that of Artemis.

The role of the syncretistic figure of Hekate–Artemis as a Great Goddess Mother within certain purification and initiation ritteness probably similar to the Eleusinian could be reconfirmed by the archaeological finds from the sanctuaries and by the 4th – 3rd century funeral complexes in Apollonia and Dionysopolis as well.

The scenes on a red-figure hydria from the necropolis of Apollonia Pontica and on a bronze bell-krater from a tomb in the area of Dionysopolis, represent the hellenized treating of similar ideas/images, based on the popular mythological subject of the Euripides' play "Iphigeneia in Thauris". Whereas the scene on the krater represents a developed mythological narrative, that on the hydria deals with an almost static composition comprising the ancient Artemis' xoanon, the figures of the priestess Iphigeneia, of Apollo and Eros in the upper register and respectively of a deer and maenads in the lower. These representations could be regarded in the context of the idea of the Dionysiac frenzy, the purification by means of the blood sacrifice followed by the transition of one mortal maid into the Goddess herself, performed in Beyond (the Thaurian land). On the other hand both, the wooden statue and the figure of the priestess depicted together reflect most probably the reunion of the hellenized image/idea of the Great Goddess Mother (the syncretistic Artemis-Iphigeneia-Hekate) within the purification and initiation riteness.

The occurrence of the cult of Hekate–Artemis in the 3rd – 2nd centuries B.C on the territories of the West-Pontic cities Apollonia and Odessos could be treated is a manifestation of the Hellenistic syncretism. On the other hand the imagery, traced back to the early 4th century B.C., could hardly be explained only with the popularity of certain subject-matters. The phenomenon is determined rather by the peak period of the economical and political relations of the poleis with the Thracian Kingdoms. As a result, the borrowings in the realm of the faith, riteness and imagery are clearly rendered as on the territories of the bi-lingual zones of the apoikias and in the Thracian inland as well.

STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS
Supplementum IV (2005)
Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov

ОТНОСИТЕЛНА ХРОНОЛОГИЯ НА ПЛАСТА ОТ БРОНЗОВАТА ЕПОХА В СЕЛИЩНА МОГИЛА КАЗАНЛЪК

КРАСИМИР ЛЕЩАКОВ

Проучванията в Казанлъшката долина бележат началото на научната кариера на проф. Л. Гетов. Тогава все още никой не я е наричал "Долината на тракийските царе"... Може би малцина извън кръга на неговите студенти знаят, че като музеен работник той се учи от директора на Историко-етнографския музей "Искра" Димитър Чорбаджийски (Чудомир) и че може би от него е наследил елегантния литературен изказ, любовта към рисуването и склонността да прави шаржове на свои колеги. Още тогава, в годините когато се е наливал язовир "Копринка" и "Ломските ямки" са били върха на мелиоративната стратегия, Л. Гетов се занимава и с праистория: обхожда и описва паметници от този девствен район, събира подемен материал от праисторическите селища в района, взема и участие в спасителните разкопки на селищните могили Казанлък, Азмашката и Езеро. Това ми дава основание скромно да предложа в сборника, посветен на юбиляра, този кратък материал, засягащ един от обектите, на които той е работил.

Селищната могила, известна като "Селищна могила Казанлък", се е намирала в северозападната част на града, в двора на завод "България". Строителството в този завод е предизвикало спасителните разкопки в началото на 70-години на XX в.[1]. Според В. Миков тя се е издигала над околния терен 5–6 м и е имала диаметър 85 м. До нея е протичала планинска река (Миков 1933: 77, № 32). Проучванията показват обитаване през неолита (Карановo I–III, 17 строителни хоризонта) и през ранната бронзова епоха – четири строителни нива. Намерени са и отделни материали от късния неолит и от халколита, но те не са свързани с културен пласт (Georgiev 1972: 81–88).

Дълги години се считаше, че тази могила дава облика на културата през ранната бронзова епоха в Подбалканските полета. Нейното значение обаче не можеше нито да се определи, нито да се осъзнае, тъй като полевите дневници са частично запазени, липсват планове и профили, снимковият материал е почти напълно разпилян, а малките находки не са обработени. Опит за известни корекции все пак може да се направи и този материал е усилие именно в тази посока.

Стратиграфия на пласта от бронзовата епоха

В южната и западната част на могилата е регистриран пласт от ранната бронзова епоха с дебелина 1. 30 м, в който са разграничени четири строителни нива. През 1973–74 г. са проучени общо 900 кв. м. Културният пласт заляга непосредствено над стерилен слой от речен чакъл, гравел и пясък с дебелина ок. 1 м, формиран от приижданията на съседната старопланинска река. Явно цялата могила или част от нея е била заливана периодично, което е направило терена негоден за обитаване. Това обяснява и малкото материали, датиращи

след края на периода Караново III до края на халколита (Караново VI). Могилата е заселена постоянно едва през ранната бронзова епоха[2].

Първи строителен хоризонт от бронзовата епоха (най-горният) е унищожен от покъсна интервенция почти напълно, втори хоризонт е силно нарушен, а трети е засегнат частично[3]. Планове на жилища има едва в четвърти строителен хоризонт, който е с най-добра запазеност. Най-ранното селище е било оградено от масивна каменна стена, за чиято основа е изкопан дълбок ров. В рова има доста археологически материали, вкл. и следи от неговите строители, като основи на кратковременни огнища. По техника на градеж каменната стена е подобна на тези на Езеро, Михалич и Дядово (Катинчаров: 1979, 99).

При разкопките на могилата са намерени многобройни материали, чийто пълен анализ тук е невъзможен. Ето защо ще се спра само на керамиката, тъй като тя има основна стойност за изясняване на проблема, поставен в заглавието, а именно: обосноваване на позицията на Казанлък I 1–4 в периодизационната схема на бронзовата епоха в Тракия.

Керамика

Обработката на керамиката от Казанлък I 1–4 бе извършена през 1985 г. Масовата керамика е събирана по строителни хоризонти, а не по комплекси. Включени са данните и от рова за каменната стена. Тази група фрагменти обаче няма стратиграфска характеристика, тъй като ровът е еднократно запълнен при издигане на стената. След това вероятно са правени поправки, довели до внасянето и на по-късни материали. Отделните находки и керамични фрагменти са събирани по дълбочините на механичните пластове.

Керамичната колекция включва повече от 2500 фрагмента, от които 1800 имат стратиграфски данни и са годни за обработка. На количествен анализ са подложени 1250 фрагмента – тези, които носеха съществена информация. Останалите са парчета от стени, дъна или дръжки, непредоставящи данни за сигурно типологическо групиране. Освен това бяха обработени 25 цели или реставрирани съда, съхранявани в Исторически музей "Искра" в Казанлък.

Технологични данни

Голяма част от керамичния материал е претърпял вторично изпичане при пожари, което затруднява идентифицирането на оригиналните цветове и структурата на лома. Съдове са изработени от глина, която явно се различава по своята структура, така че могат да бъдат предположени няколко находища, експлоатирани едновременно. Характерните примеси в тестото са пясък, кварцови камъчета и стрити керамични фрагменти (шамот). Забелязва се постепенно увеличаване на употребата на шамота по строителни нива. Грубата керамика съдържа понякога средна до голяма концентрация на органични пълнители. Допълнително добавяне на слюда не е отбелязано, но тя присъства в малък процент при някои съдове, което предполага и отделно глинено находище. Сравнително голяма част от съдовете са ангобирани и излъскани, но това се отнася само за фината и полуфината керамика.

Тези от съдовете, чиито цветовете на повърхността могат да се определят, се групират по следния начин: при фината керамика нюансите са в две цветови гами – светла (ок. 40%): кафяво-сива, кафява и червено-кафява, а останалите – в тъмната гама: черна, сиво-черна или тъмно кафяво-сива. Светлите тонове имат малко преобладаване в полугрубата керамика – 55%, и доста изразително при грубата – над 75%. Съдовете с интензивно черен цвят са единици.

Керамичният комплекс съдържа следните технологични видове: черна полирана; чер-

на излъскана; сиво-черна излъскана; керамика на петна, кафяво-сива излъскана; кафява и кафяво-червена излъскана; черна и червена груба. Най-трудно е разграничаването на последната, тъй като тук опасността от смесване с вторично горелите фрагменти е голяма. Керамичните видове показват интересни промени. В Казанлък I 4 се срещат доста представители на видовете черна полирана, сиво-черна полирана, сиво-черна излъскана, които постепенно отстъпват на видовете кафява полирана, сиво-кафява излъскана и червена груба.

Категориите съдове са: паници, кани, чаши (фина и полуфина керамика); паници, купи, кани, чаши, гърнета (полугруба керамика); амфори, питоси, големи "урновидни" гърнета, цилиндрични паници ("подници"), капаци (груба керамика). Има и единични съдове, като бутилки и "бъчвовидни съдчета", които се отнасят към фината керамика и биха могли да бъдат местни имитации на импорти (фиг. 1–3).

Резултатите от качествения и количествения анализ на керамиката от Казанлък I 1–4 показват, че репертоарът керамични съдове може да се разгледа като едно цяло, тъй като във всички нива се срещат едни и същи категории и форми съдове. Промените се регистрират на ниво типове и подтипове съдове, но са особено отчетливи при украсата.

В керамичния репертоар доминират "урновидните" гърнета, следвани от паниците. Прави впечатление големият брой на каните, факт, който намира потвърждение от разкопките на Нова Загора и Дядово. Действителният брой на амфорите и на питосите вероятно е по-голям от отчетения, имайки предвид многобройните нехарактерни фрагменти, а чашите имат традиционно малък дял. По строителни хоризонти категориите имат относително равна застъпеност, т. е. не се отбелязват резки промени в керамичното производство и доколкото ги има, те са с континуитивен характер.

Паници

Коничните паници (фиг. 1. 1, 8) имат скромен дял и не показват тенденции към нарастване; полусферичните (фиг. 1. 5) имат почти същата характеристика. Паниците с удебелен и косо отрязан ръб на устието (фиг. 1. 2–3) са явно в процес на отмиране, но отделни екземпляри се срещат и в четирите строителни нива. Незначително количество имат и паниците с пречупване на профила (фиг. 2. 2). Големият дял се пада на паниците със завито и особено – със силно завито устие (фиг. 1. 4; 3.1–2).

Намерени са три цели съда, сред които внимание заслужава паницата с улей на изливане на течности и разположена срещу него тунелеста дръжка (фиг. 2. 1). Тя има добри паралели в Нова Загора и Симеоновград.

Паниците са снабдени с вертикални дъговидни, хоризонтални или езичести дръжки. По изключение се срещат тунелестите и псевдотунелестите дръжки. Украсата е релефна, врязана, набодена и "последователно отстъпваща щампа"; тя е коментирана по-долу в текста.

Купи

Фрагментите не са многобройни и са само от две форми. Количествено са твърде малко, за да се направи прецизно типологическо разграничение. Намерен е един цял съд (фиг. 2. 3). Симптоматична е появата на купи с чучур, регистрирани само по фрагменти (фиг. 1. 11, 13). Някои от купите имат езичести дръжки, хоризонтални дъговидни и вертикални дръжки. Украсата е пластична, последователно отстъпваща щампа и много рядко – "шнурова".

Гърнета

Разграничени са пет форми и седем типа, като тук са включени и "урновидните" гърне-

та. Ако започнем с тях (фиг. 2. 6), тъй като те са най-многобройни, трябва да констатираме, че са сравнително бедни като типове – по фрагменти и цели съдове са регистрирани само три. Количествено преобладават първите два типа. Съобразно разпределението им по хоризонти прави впечатление големият брой на фрагменти и от трите типа в най-ранното ниво, след което те значително намаляват. Повечето от съдовете са снабдени с малки вертикални дъговидни дръжки. При останалите четири форми гърнета доминират първите два. Те имат най-голям брой в Казанлък I 4, след което намаляват. Дръжките им са вертикални дъговидни и пробити езичести. Често се срещат и големи вертикални дъговидни дръжки.

Само една форма е представена от гърнета без дръжки (фиг. 4. 6). Към групата на особените форми е причислено едно фрагментирано гърне с чучур (фиг. 2. 4).

Като изключим "урновидните" гърнета с тяхната типична и разнообразна като техники украса – пластична, врязана и набодена и т. н., която се развива около устията, останалите почти не са украсявани. При "урновидните" гърнета може да се отбележи обща тенденция към огрубяване на повърхността на тялото (груба "барботина" и/или надраскване), докато шията и устието са излъскани (фиг. 2. 6).

Кани

Както бе отбелязано по-горе, колекцията е доста обемна (фиг. 3–4). Разграничени са седем форми, някои от които са представени от цели съдове. Украсата е пластична, последователно отстъпваща щампа, врязана или отпечатъци от усукан шнур. Тя се развива по принцип в основата на шията или върху горната част на плещите (фиг. 1. 7; 3. 4). Дръжките по правило са украсени с надлъжна пластична лента и една релефна пъпка в най-високата част (фиг. 3. 5–6).

Чаши

Тези съдове са представени от седем типа, от които четири се отнасят към формата "Св. Кирилово" (фиг. 4. 1). Последните, от своя страна, представляват ок. 50% от отчетените екземпляри. Наблюдава се нарастване на броя им по строителни хоризонти, особено отчетливо в горните две нива. Украсата на чашите е много пестелива, почти изключително – пластична (фиг. 4. 4).

Амфори

Реконструирането на формите е проблематично поради голямата фрагментираност на масовия материал. По принцип устията са профилирани навън, диаметърът на устието е сравнително малък, телата – сферични с варианти, а стените – дебели. Тези съдове обикновено имат големи вертикални дръжки, прилепени към най-издутата част на тялото (фиг. 2. 5). Наличните данни обаче не дават основание за типологическо детерминиране.

Питоси

За питосите са в сила направените по-горе бележки. Типове и форми не могат да се определят (фиг. 2. 7). Съдейки по дебелината на стените, те са били съдове с обем ок. 50 л и най-вероятно са били стационарни.

Похлупаци

Този обект е един от малкото в Тракия, където похлупаците са добре представени. Разграничени са няколко типа – дисковидни без дръжка, дисковидни с дръжка-пъпка и дисковидни с дъговидна дръжка. Украсата, в унисон с общата тенденция, е пластична – ленти, прекъснати с ямички или резки (фиг. 1. 12).

Особени форми

Във фрагментиран вид е запазен само един съд с по-особена форма – горната част на бутилка (фиг. 1. 10), имаща единичен и доста

далечен паралел в Езеро (Лещаков 1999 : 23, обр. 9 и)[4]. Към особените форми може да се отнесе и споменатото по-горе гърне с чучур (фиг. 2. 4), както и един фрагментиран "бъчвовиден" контейнер с врязана украса (фиг. 1. 9).

Дръжки

Намерените дръжки могат да се определят като принадлежащи към дадена категория, но не и към форма или тип. Единствено когато е запазена част от стената, може да се мисли за евентуална форма, но това представлява изключение. Регистрирани са следните групи: вертикални дъговидни (върху паници, кани, чаши, гърнета и питоси); езичести (върху паници, гърнета, купи); пластични ленти, улесняващи улавянето на съдовете (върху паници и "урновидни" гърнета).

Характерна особеност на вертикалните дъговидни дръжки върху кани и паници от Казанлък I 3–1 е рязкото нарастване на украсата от пластична лента, прекъсната с отпечатъци от пръсти или резки в комбинация от пластична пъпка с различна форма, поставяна върху най-високата част на дръжката. Врязаната и щампованата украса върху дръжки са отчетени като изключение само в IV–III строителен хоризонт; те явно представляват ретардация от по-ранни времена, когато са били по-популярни.

Украса

Техника на нанасяне. Количествено доминира пластичната украса: ленти, прекъснати с ямички или резки, най-вече при "урновидните" гърнета и по-рядко – при паниците. Характерна особеност на керамичния репертоар е голямото процентно присъствие на техниката "последователно отстъпваща щампа" (фиг. 1. 4–5). Тя се среща изключително върху паници, купи и кани. Врязаната украса (фиг. 1. 5, 8) е в минимално количество, но е симптоматична нейната инкрустация с бяла паста върху паници с удебелен и косо отрязан ръб на устието при това в Казанлък I 4 (фиг. 1. 3). В останалите хоризонти такива фрагменти няма. В Казанлък I 4–3 са намерени и отделни фрагменти от "урновидни" гърнета с комбинация пластична лента – дупчици под ръба на устието. Тази украса е типична за ранните етапи на ранната бронзова епоха, но се среща като реминисценция и в по-късните строителни нива на редица раннобронзови обекти, напр. в Дядово (Катинчаров, Бест, Николов и др. 1980: 49–58, табл. 7, № 4).

"Шнуровата украса" е представена с малко фрагментни от купи и кани (фиг. 1. 6–7). Използван е само едър, груб шнур, а мотивите са предимно семпли – линии и в един случай – вписани висящи ъгли (фиг. 3. 4). Като цяло може да се отбележи, че тази украса не е била любимата на местните грънчари и явно е в процес на отмиране.

Керамика от рова за каменната стена

Фрагментите, намерени при проучването на рова за каменната стена, като цяло повтарят формите и типовете на керамиката от Казанлък I 1–4. Ето защо тук няма да ги описвам в детайли, а ще съобщя само характерните белези. От рова произхождат доста фрагменти от паници и купи с чучур и дисковидните похлупаци. Намерена е една цяла кана с добри съответствия в Казанлък I 3–1, а също така и фрагменти от чаши "Св. Кирилово".

Сред украсата прави впечатление врязаната, комбинирането на врязана и набодени точки с бяла инкрустация, ситно набодени точки и щампована. Характерни са също мотивите висящи триъгълници във врязана техника, запълнени с набодени точки. Този орнамент е типичен за каните. Повечето фрагменти са от вида черна и черно-сива излъскана керамика.

Относителна хронология на Казанлък I 1–4

В литературата вече е изказано мнение, че четирите строителни нива се датират в края на ранната бронзова и началото на средната бронзова епоха (Катинчаров 1975: 4, 6). Ще оставя това мнение без коментар, тъй като тук се дискутира относителната хронология, а не датировката на Казанлък I.

Керамиката от Казанлък I 4 и от рова за каменната стена може да се раздели на две хронологически групи. По-ранната керамика има отлични паралели в Езеро 5–4, Нова Загора 8 и средните нива на Дядово (според стратиграфията на сондажа от 1977–78 г.). Симптоматични са следните елементи: врязаната и отпечатана украса, бялата инкрустация, комбинацията врязана украса/набодени точки, "последователно отстъпващата щампа", паниците с косо отрязан и удебелен ръб на устието, черната полирана керамика при фините съдове и др. В подкрепа на тази синхронизация е и глиненият модел на бойна брадва, и малка паничка върху три крачета, които не се произвеждат след Езеро 3 и Нова Загора 8 (Георгиев, Мерперт, Катинчаров и др. 1979: 387, обр. 189 а). Тези ранни материали са най-многобройни в по-ниско разположените нива на рова и в Казанлък I 4. На базата на всичко това може да се подкрепи стратиграфското наблюдение, отразено в полевите дневници, че ровът е изкопан едновременно със застрояването на най-ранното селище или дори малко преди това.

От рова произхожда доста голям фрагмент от "бъчвовиден" съд с врязана украса, попадащ в групата на особените форми (фиг. 1. 9). Този съд се различава от познатото ни от Езеро и от другите обекти както по оформянето на краищата на цилиндричното тяло, така и по врязаната украса. Въпреки това не може да се счита, че екземплярът е вносен, тъй като технологичните му характеристики се вписват напълно в масовата керамична продукция. Подобни съдове-контейнери са известни от Езеро (Георгиев, Мерперт 1973: Abb. 23; Георгиев, Мерперт, Катинчаров и др. 1979: 508), Троя Is (Blegen et al. 1950: Pl. 231, No 37.980) и Троя "пласт 3" (Schliemann 1881: No 439), Полиохни IV (Bernabo-Brea 1964: Tav. CXL-VIII a, b), Терми IVc (Lamb 1936: Fig. 37, Nos. 367, 601) и др. обекти в Егея и Северозападна Анатолия (Bittel, Otto 1939: Taf. 10, 7; Podzuweit 1979: 231, Nos. 1–11, Taf. 24.E.I).

Керамиката от Казанлък I 3–1 може да се съпостави с Езеро 3–1, Нова Загора 7–5, Дядово 4–3, Караново VII б и Веселиново II б, както и с Асара (Констанция) 4 и Мъдрец 5–2[5]. Тук основна доказателствена стойност имат чашите "Св. Кирилово", каните с рязко отделена от тялото шия и силно скосено устие, "урновидните гърнета" с две вертикални дръжки, купите с чучур, едрият и груб шнур, украсата върху дръжките на каните и т. н.

Пълното изброяване на съвпадащите елементи едва ли е необходимо, за да се разбере, че основните елементи на керамичния репертоар на по-късната група остават извън обхвата на "етапа Михалич" и се включват в стила на етапа "Св. Кирилово". Как ще бъдат датирани тези етапи и как ще бъдат синхронизирани с културната последователност в Северозападна Анатолия и Егея е друг въпрос, който не е дискутиран тук. Всяко едно мнение би било приемливо, стига да бъде обосновано с достатъчно доказателства и да бъде включено в логично приемлива система.

БЕЛЕЖКИ

[1] Ръководител на спасителните разкопки е Г. Ил. Георгиев, а специално на пласта от бронзовата епоха – Р. Катинчаров. Отправям своята благодарност и към двамата, макар че вече те не са сред нас и особено към Р. Катинчаров, предоставил ми материалите за обработка още през 1982 г.

[2] В този текст основните културни пластовете на Казанлък са означен като "Казанлък I" – ранна бронзова епоха, и "Казанлък II" – неолит.

[3] Данните за стратиграфията и жилищата са по полевата документация на разкопките, съхранявана в архива на АИМ при БАН. Дневниците са използвани с разрешение на ръководителите на разкопките.

[4] След предаването на тази статия имах възможност да обработя част от керамиката на селищна могила Дядово, IV строителен хоризонт. Сред колекцията се оказаха и доста фрагменти от напълно подобни бутилки, за съжаление всичките без данни за тялото. Профилировката на устието и оформянето на шията обаче са много близки до бутилката от Казанлък. Керамиката от IV строителен хоризонт на Дядово се отнася към третия етап на ранната бронзова епоха в Тракия, т. е. сравняваните материали имат близки дати.

[5] За паралелите вж. Лещаков 1999: 70–71, обр. 32; Leshtakov 2004: 124, 132, Abb. 10. 1–8, 10, 15–16.

ЛИТЕРАТУРА

Георгиев, Г. И., Н. Я. Мерперт, Р. В. Катинчаров, Д. Г. Димитров и др. (ред.) 1979. Езеро. Ранобронзовото селище. С.

Катинчаров, Р. 1975. Селища и жилища в Югоизточна България. – МПК № 4, 3–7.

Катинчаров, Р. 1979. Разлагане на първобитно-общинния строй. – В: История на България. Т. 1. С., 86–110.

Катинчаров, Р., Я. Бест, В. Николов и др. 1980. Селищна могила до с. Дядово: Сондажен изкоп (Археологически разкопки 1977/78 г.). – Expeditio Thracica 1, S., 9–94.

Лещаков, К. 1999. Изследвания върху бронзовата епоха в Тракия. I. Сравнителна стратиграфия на селищните могили през ранна бронзова епоха в Югоизточна България. – ГСУ. ИФ 84–85 (1992), 6–119.

Мерперт, Н. Я., Г. И. Георгиев 1973. Поселение Езеро и его место среди памятников раннего бронзового века Восточной Европой. – In: Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur. Bratislava, 215–254.

Миков, В. 1933. Предисторически селища и находки в България. Материали за археологическата карта на България, книга VII. С.

Bernabo-Brea, L. 1964. Poliochni citta prehistorica nell'isola di Lemnos. Roma.

Bittel, K., H. Otto 1939. Demirchihüyük – eine vorgeschichtliche Siedlung an der phrigisch-bythinischen Grenze. Berlin.

Blegen C., J. Caskey, M. Rawson, J. Sperling 1950. Troy I. The First and Second Settlement. Part 1–2. Princeton.

Georgiev, G. I. 1972. Neues über das Neolithikum Bulgariens. – In: II Congr. Int. Etud. Sud-est Europeen. Athenes 1970, Actes 2. Athenes, 81–88.

Lamb, W. 1936. Excavations at Thermi in Lesbos. Cambridge.

Leshtakov, K. 2004. Stratigraphie und Datierung der Schicht aus der frühen Bronzezeit des Siedlungshügels Gudžova (Mădrec 1). – In: *Nikolov, V., K. Bačvarov* (Hrsg.) 2004. Von Domica bis Drama. Gedenkschrift für Jan Lichardus. S., 117–132.

Podzuweit, Chr. 1979. Trojanische Gefässformen der Frühbronzezeit in Anatolien, Ägäis und Angrenzenden Gebieten. Mainz.

Schliemann, H. 1881. Illios. Stadt und Land der Trojaner. Leipzig.

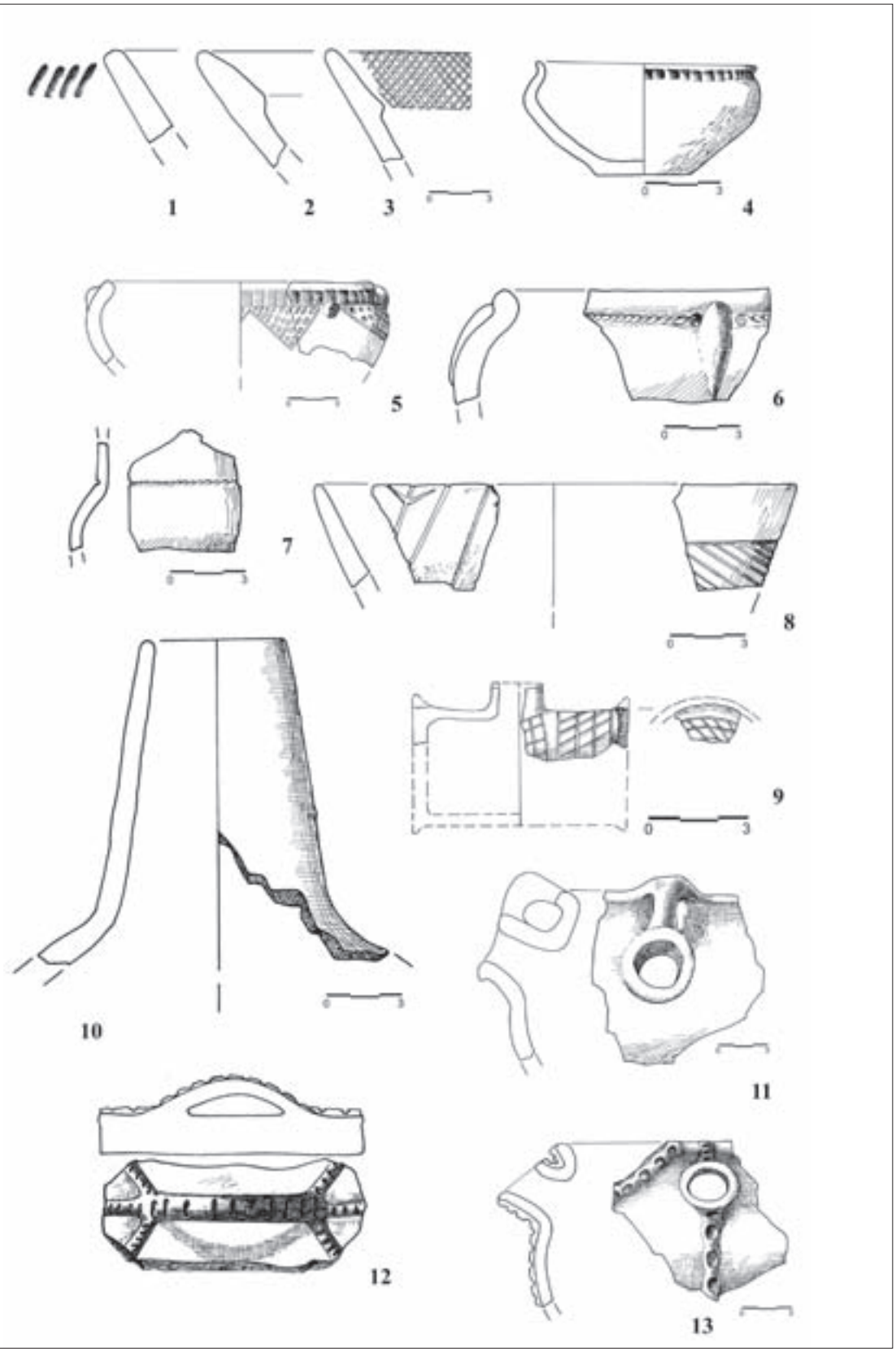

Фиг. 1.

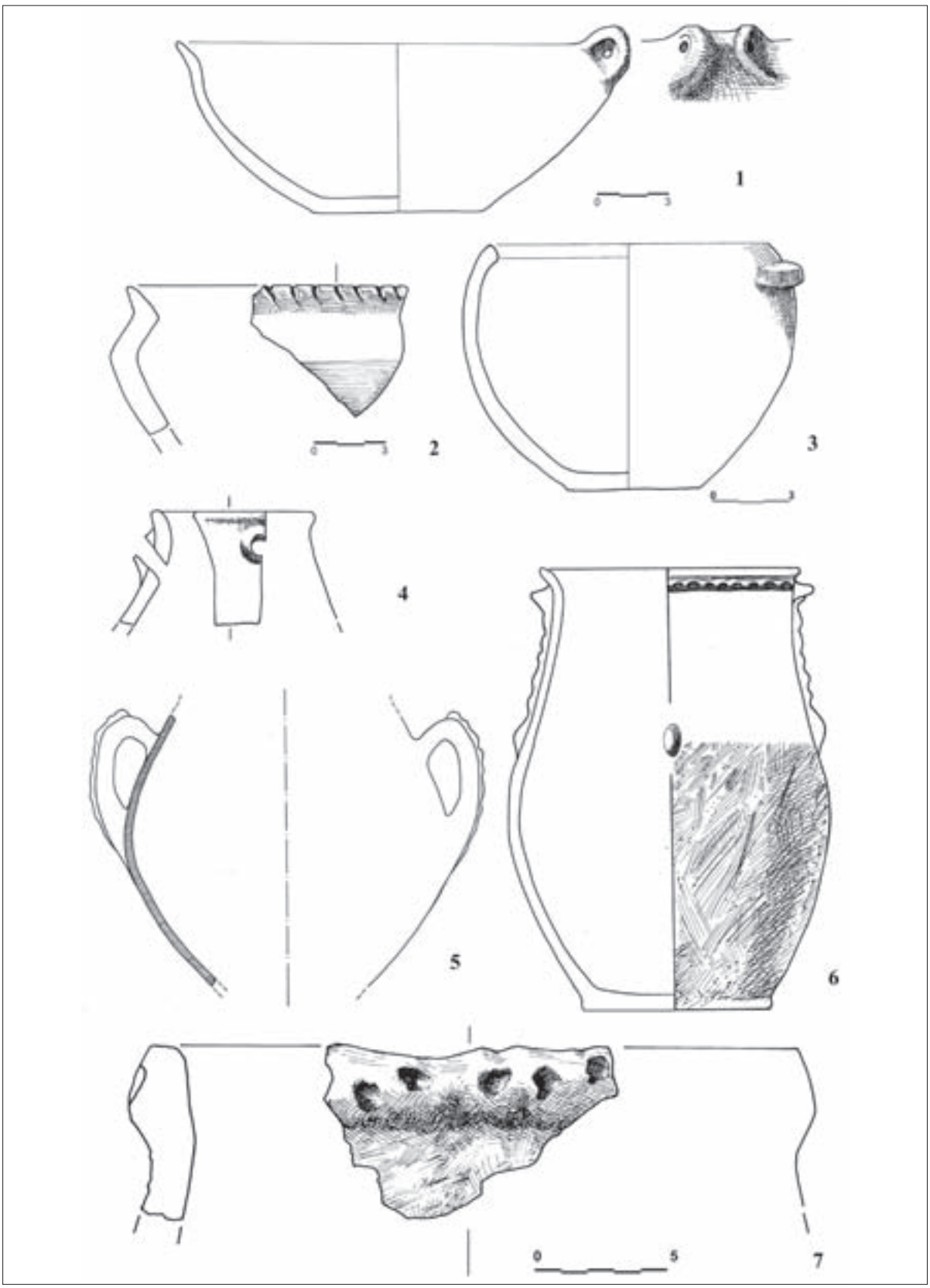

Фиг. 2.

Фиг. 3.

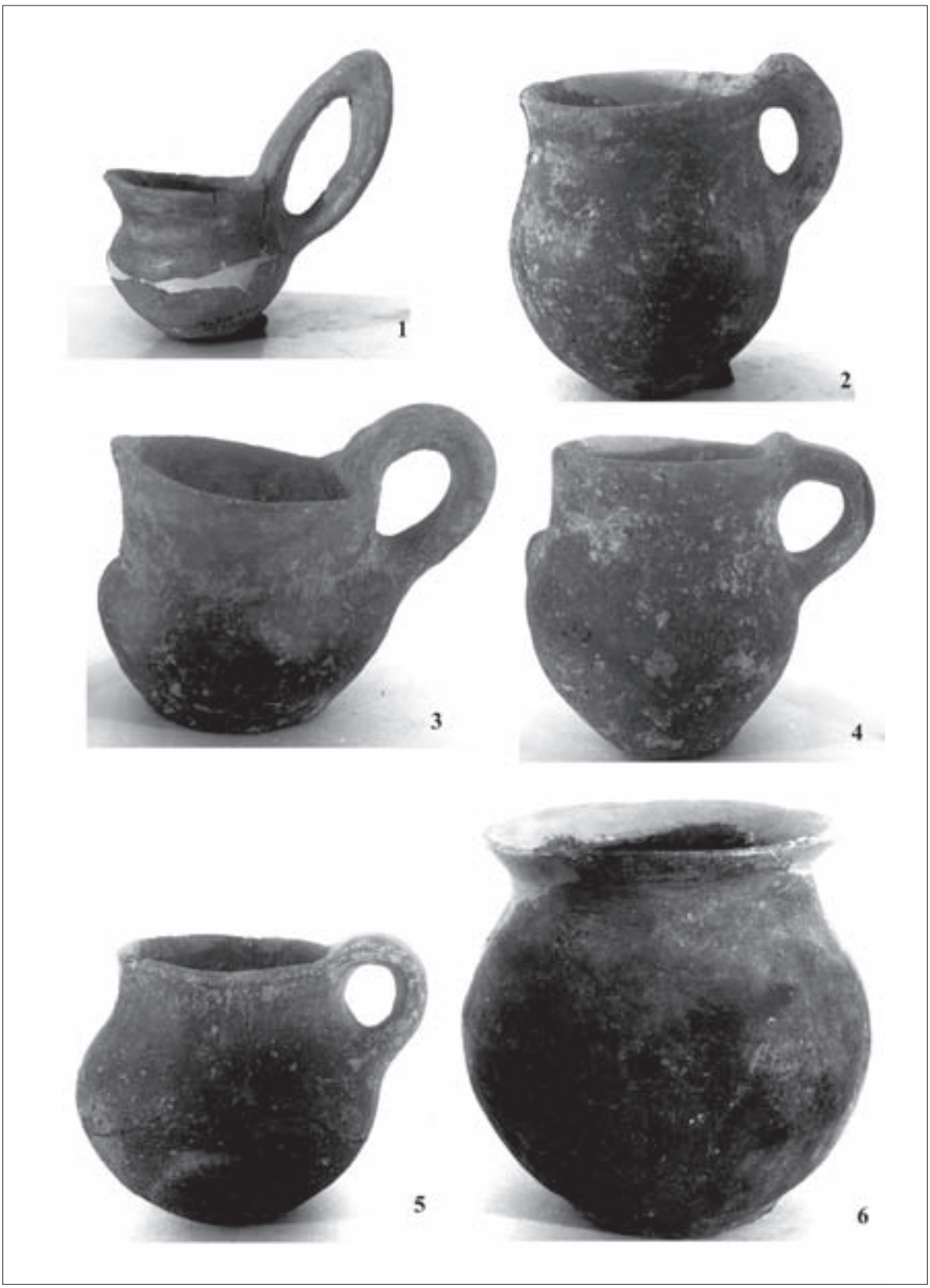

Фиг. 4.

KOMPARATIVE CHRONOLOGIE DER FRÜHBRONZEZEITLICH BESIEDLUNG DES SIEDLUNGHÜGELS VON KAZANLUK

KRASSIMIR LESHTAKOV

(Zusammenfassung)

Der Siedlungshügel hat sich im nordwestlichen Teil der Stadt Kazanluk, im Hof des Werkes "Bulgaria" befunden. Bauarbeiten haben die Rettungsgrabungen in den 70 Jahren des 20. Jahrhunderts bedingt. Die Ausgrabungen zeigen, daß er in dem Neolithikum (Karanvo I–III, 17 Bauschichten) und in der FBZ (vier Bauhorizonte) besiedelt wurde. Es wurden auch Materialien aus dem späten Neolithikum und aus der Chalkolitis entdeckt, die jedoch mit keiner der Kulturschichten verbunden sind.

Im südlichen und westlichen Teil des Hügels wurde eine 1.30 m. tiefe FBZ Schicht registriert, in der vier Bauhorizonte unterschieden werden. In 1973–74 wurden insgesamt 900 m^2 untersucht. Der oberste Bauhorizont ist von einem späteren Eingriff fast vollkommen zerstört, der zweite ist stark beschädigt, und der dritte ist teilweise verletzt. Wohnungspläne sind erst im vierten Bauhorizont, der am besten aufgehoben ist. Die früheste Besiedlung war von einer Steinmauer umgeben, für dessen Fundament eine tiefe Grube ausgegraben war. Nach Bautechnik ähnelt die Mauer sehr viel diesen in Ezero und Mihalitsh.

Die Keramische Sammlung umfaßt mehr als 2500 Fragmente, wovon 1800 stratigraphische Daten haben und berabeitet werden können. 1250 Fragmente sind einer quantitativen Analyse ausgestellt worden. Ein großer Teil des keramischen Materials wurde bei Bränden einem zweiten Backen unterlegen, was das Identifizieren der ursprünglichen Farben und Bruchstückstruktur erschwert. Als Magerungsmaterialen wurden Sand, Quarzsteinchen und Schamott benutzt. Die grobe Keramik enthält manchmal eine mitllere bis hohe Konzentration organischer Füllungen. Ein relativ großer Teil der Gefäße ist angobiert und geputzt, was jedoch nur für die feine und halb-feine Keramik gillt.

Die Gefäßkategorien sind: Schalen, Krüge, Tassen (feine und halb-feine Keramik); Schalen, Schüsseln, Krüge, Tassen, Töpfe (halbgrobe Keramik); Amphoren, Phitoi, große "urnenartige" Töpfe, zylindrische Schalen ("Backteller"), Deckel (grobe Keramik). Es sind auch merkwürdige Einzelgefäße, so wie Flaschen und "Tönchen", die zur feinen Keramik gehören und einheimische Nachmachungen von Importe sein könnten.

Die Daten zeigen, daß in der keramishcen Repertoire die "urnenartigen" Töpfe dominieren, denen die Schalen folgen. Einen Eindruck macht die große Zahl der Krüge. Die Tassen haben einen traditionell niedrigen Anteil als Fragmente. Nach Bauhorizonte sind die Kategorien gleichmäßig vertreten, d.h. es werden keine schroffen Veränderungen in der keramischen Produktion bemerkt und die kleinen Veränderungen haben einen kontinuitiven Charakter.

Die Fragmente, die bei dem Erforschen des Grabens hinter der Steinmauer entdeckt wurden, können in zwei Gruppen geteilt werden, nach ihrem Gegenüberstellen mit Kazanluk 1–4: frühe (Kazanluk I 4) und spätere (Kazanluk I 3–1). Die frühere Gruppe ist durch reiche eingeschnittene Verziehrung charakterisiert, eingestochenen Punkten mit weißer Inkrustierung, dicht eingestochene Punkte und gestanzte. Die meisten Fragmente sind aus der Art schwarze und schwarz-graue geputzte Keramik. Aus dem Graben stammt auch ein ziemlich großes Fragment aus einem "Tönchen" auch mit eingeschnittener Verziehrung. Unter den späteren Materialien aus dem Graben machen die Schalenfragmente und Schüsselfragmente mit Ausgußstulle und die diskusartigen Deckel einen Eindruck. Es ist ein ganzer Krug entdeckt worden, der gute Paralelle in Kazanluk I 3–1 hat, sowie Fragmente aus Tassen "Sv. Kirilovo".

In der Literatur ist schon eine Meinung mitgeteilt worden, daß die vier Bauniveaus in das Ende der FBZ und Anfang der MBZ datiert werden. Wir lassen vorläufig diese Meinung ohne Kommentar, da hier die verhältnissmäßige Chronologie diskutiert wird, und nicht die Datierung von Kazanlak I.

Die frühesten Materialien stammen aus Kazanlak 4 und aus dem Graben hinter der Steinmauer. Sie haben mehrere und genaue Paralelle in Ezero 5-4, Nova Zagora 8, die ganz bestimmt in die Finale der Etappe Mihalitsch passen. Die eingeschnittene und abgedruckte Verziehrung, der allmählich nachgebende Abdruck, die Schalen mit schräg abgeschnittenem und verdickten Mündungsrand u.a. sind symptomatisch.

Die frühe Datierung von Kazanluk I 4 ist auch von dem tonernen Modell einer Steritaxe und einer kleinen Schale mit drei Füsschen unterstützt, die nach Ezero 4–3 und Nova Zagora 8–7 nicht mehr produziert wurden.

Die Keramik aus Kazanluk I 3–1 kann mit Ezero 3–1, Nova Zagora 7–5, Dyadovo 4–3, sowie mit den frühesten Materialien aus Asara (Constantia) 4 und Madrets verglichen werden. Hier haben die Tassen "Sv. Kirilovo", einige Arten von Krüge, die "urnenartigen Töpfe" mit zwei senkrechten Henkel, die "Teenkannen", die große und grobe Schnur, usw. einen grundlegenden Wert als Vergleichsmaterial. Das vollkommene Auflisten der übereinstimenden Ele-

mente ist kaum notwendig, um zu bemerken, daß die Grundelemente der keramischen Repertoire außer dem Umfang der Etappe Mihalitsch bleiben und vollkommen in den Stil der Etappe "Sv. Kirilovo" passen.

STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS
Supplementum IV (2005)
Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov

ДИОСПОЛИС В ТРАКИЯ*

ИВАЙЛО ЛОЗАНОВ

През август 2004 г. при извършване на теренни обхождания на землището на с. Горно Белево, община Чирпан, бе открит надпис на гръцки език[1]. Надписът е намерен на ок. 1.5 км югозападно от селото в периферията на черен път, пресичащ местността (м.) Могилките. В близост до нея има мощен карстов извор, около който вероятно се е намирало селище. Косвено указание за него дават и няколко все още видими на повърхността малки могили, откъдето носи названието си цялата местност. Наблюденията върху терена не установиха наличието на солидни структури, само на места бяха регистрирани концентрации от строителна керамика, предполагащи леки конструкции. Подемният материал показва следи от живот през късножелязната, късноримската и късноантичната епоха. Регистрираният обект се намира на около 2–3 км североизточно от римската пътна станция *Ranilum* (при дн. с. Оризово), по пътя *Philippopolis – Carassura*[2] (вж. карта 1).

Обр. 1.

Варовиковият блок, върху който е изчукан надписът, е счупен и има размери: вис. 0.70; шир. 0.50 и деб. 0.20 м (обр. 1–2). Запа-

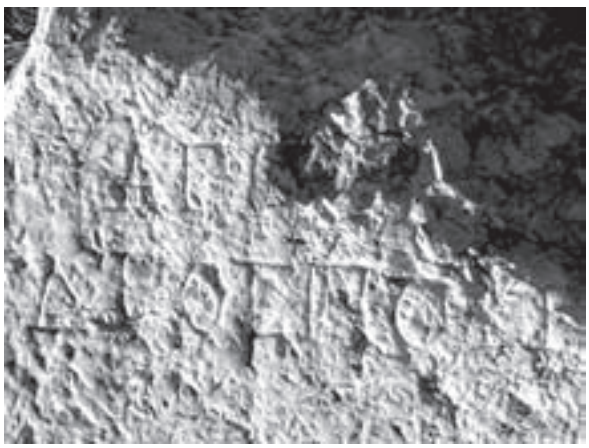

Обр. 2.

* В хода на работата бях подпомогнат с полезни съвети и дискусии от колегите В. Динчев, М. Даскалов и З. Герджикова, за което искрено им благодаря. Обработката на илюстративния материал е дело на М. Баръмова, на която също съм изключително признателен.

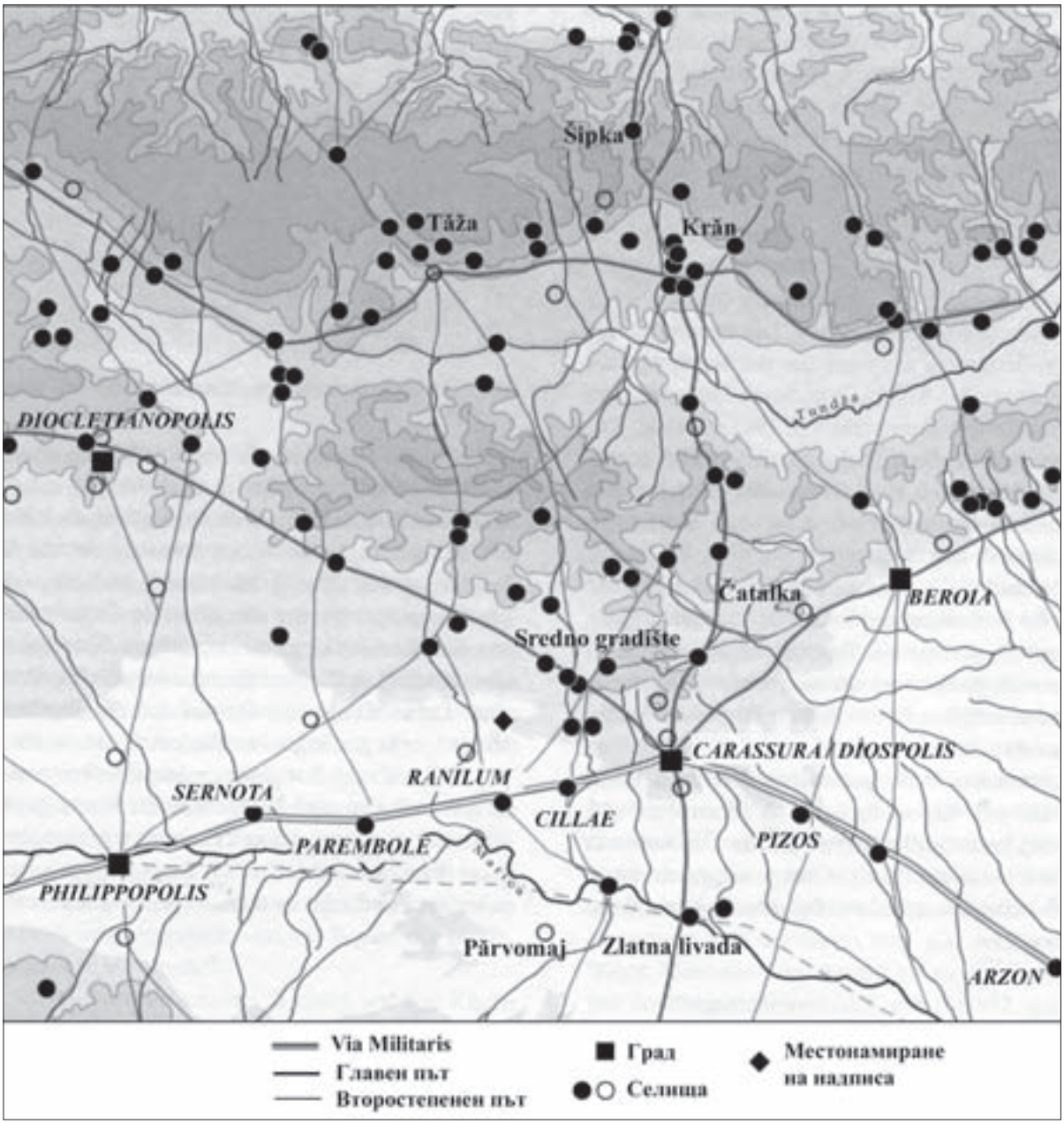

Карта 1 (по Wendel 2001)

зени са буквите (вис. 0.05 м.) от последните (?) два реда от гръцкия текст:

Α Γ Ι _ _ _
Δ Ι Ο Σ Π Ο Λ Ε . .

Шрифтът е не особено четлив поради силната ерозия на повърхността на камъка, а и не особено старателното врязване на буквите. Според палеографските особености надписът трябва де се датира в IV–VI в. Въпреки това, не остава колебание в разчитането на селищното име на последния ред, което трябва да се свърже с известния град Диосполис[3].

Диосполис се споменава като град в провинция Тракия в едноименния диоцез, чието съществуване е сигурно през V–VI в. Същевременно с право се допуска, че градът е осно-

ван още в края на III – началото на IV в. като резултат от новата административна организация при Тетрархията и е получил името си от епитета на император Диоклетиан *Iovius* (на гръцки Ζεύς, род. пад. .Διός)[4]. Известен е като средище на епископ в 4 от общо 21 от т. нар. епархийски списъци, съставяни между IV–IX в., чиято информация обаче е актуална най-късно до първата половина на VII в.[5] Първите два списъка дават сведения за църковно-административната организация на Тракия през V в. и засега това е най-ранното сигурно свидетелство за съществуването и положението на града в провинцията. От тях става ясно, че, наред с останалите нови центрове като Диоклетианополис и Севастополис, Диосполис е образувал епархия под върховенството на митрополита на Филипопол. Епископският статус на града е потвърден за VI в. от разказа на Йоан Малала за наказанието, което получил епископът Александър от Диосполис в столицата Константинопол[6].

Откриването на първия по рода си епиграфски паметник с името на един от новооснованите градове в Тракия по времето на Тетрархията може да хвърли нова светлина върху историческата география и селищното развитие на областта през IV–VI в.

Напоследък дискусията около локализацията на известните от изворите късноантични градове в провинция Тракия набира нова сила. Бързото напредване на археологическото проучване на значими селищни обекти по средното течение на Марица и Тунджа на практика изведе много от последните като възможни кандидати за отъждествяване с един или друг късноантичен град. В резултат, от известните пет града в провинцията отново се постави под въпрос местоположението на три от тях: Диоклетианополис, Севастополис и Диосполис. По този начин локализацията на всеки един център изисква аргументация по проблема и за останалите два. Основните становища са излагани нееднократно, затова ще се спра на проблемите, които пораждат.

I. Кабиле – Диосполис – Диамполис

По същество аргументацията на тази връзка се свежда до следното. Военният лагер Кабиле е бил преименуван в Диосполис през IV в., когато получава наново градски статут и се превръща в епископски център. След VI в. градът е унищожен и повече не се съвзема. Градската форма на живот се пренася върху селището при дн. Ямбол, който наследява и името на предшественика си във видоизменена форма – от Диосполис в Диамполис[7]. Макар и съвършено обяснена в езиковедски план, предложената схема страда от сериозни пропуски по отношение на изворовите данни – исторически и археологически – за Кабиле (и Ямбол) и поради това неведнъж е срещала сериозни възражения от редица изследователи. На първо място е обърнато внимание, че Кабиле запазва името си през IV в. и няма никакво основание да приемем евентуално преименуване в чест на император Диоклетиан (284–305). Градът е посочен като епископски център със свой представител на събора в Сердика (343), а по-късно е споменат като *oppidum,* към който се оттеглили готите на Фритигерн малко преди битката с император Валент при Адрианопол през 378 г.[8] От друга страна, единственият епиграфски паметник в Кабиле от времето на Тетрархията, датиран между 305–311 г.[9], недвусмислено предава името на селището под формата ΚΑΒΥΛΗΝΩΝ. Няма причини градът да е сменял на два пъти(!) името си в течение на двайсетина години, и то във време, когато действително с имената на Диоклетиан и неговия колега Максимиан са свързани редица нови градове на Балканите. Евентуалната промяна на Кабиле в Диосполис по-късно, през V в. изглежда още по-невероятна. Археологическите данни сочат сериозен регрес в

развитието на Кабиле от края на IV в. насетне, когато отново изчезва градският характер (и съответният статут) на селището[10]. Наред с вътрешните причини, за този упадък вероятно спомага и издигането на съседния град Τζοϊδης, при дн. Сливен. Проблематична е и самата принадлежност на Кабиле към провинция Тракия. Още през XIX в. К. Иречек допуска възможността градът да се е намирал през IV в. в провинция Хемимонт[11], което го кара да се откаже от по-ранното си предложение за тъждественост между Кабиле и Диосполис. Границата между двете провинции впрочем още не е била предмет на нарочен анализ. Напоследък Д. Янков аргументирано предположи, че градските територии на градовете Диоклетианополис, Севастополис и Диосполис трябва да опират до тази на Филипопол поради това, че са епархии, подчинени на Филипополския митрополит. В този смисъл авторът изключва Кабиле от възможните центрове в Тракия поради отдалечеността му от митрополията, но не на последно място и от факта, че между тях се намира територията на автокефалната архиепископия Берое[12] (дн. Стара Загора). В подкрепа на принадлежността на Кабиле към Хемимонт, и то от самото начало на административните реформи при Тетрархията, изглежда говори и гореспоменатия надпис от 305–311 г., в който е посочен и провинциалният управител (за съжаление името на провинцията не е запазено) с титлата ἡγεμών (*praeses*), докато управителят на Тракия е бил с чин *consularis* (κονσουλάριος)[13].

Втората теза, извеждана в тази връзка, търси наличието на град Диосполис през IV–VI в. на мястото на Ямболската крепост, откъдето се е развил средновековният Диамполис[14]. Археологическите данни сочат възникването на неукрепено селище в началото на късноримския период, което получава фортификация, изградена в края на IV–V в.[15] Проучвателят е склонен да го определи като неголяма крепост. Не са разкрити останки от представителна култова или гражданска архитектура. Няма ясни данни за размерите и обхвата на крепостната стена, но с оглед на предложената дата е малко вероятно град като Диосполис(?) да е останал неукрепен в продължение на век след създаването си. Напротив, конституирането на градските центрове през Късната античност задължително включва незабавното изграждане на нови или преправката на стари крепостни съоръжения[16]. Липсата на задължителни пространствени и архитектурни характеристики не позволява да определим обекта от IV–VI в. при дн. Ямбол като град. Още по-неправилно би било да се търси селище от провинция Тракия по левия бряг на Тунджа, който сигурно е принадлежал на Хемимонт. По-скоро става въпрос за крепост от типа φρούριον / κάστρον по важния път от Адрианопол за Кабиле – Цоида. Изграждането ѝ е било толкова по-наложително в края на IV в., когато по всичко личи, че Кабиле е загубил значимостта си на укрепено средище. В този смисъл можем да приемем и съществуването на пътна станция край крепостта.

Споделеното дотук изключва предложените идентификации на Диосполис с Кабиле и Ямболската крепост.

II. Диосполис / Севастополис – Константция

Обектът от м. Асара на 2 км югоизточно от дн. Симеоновград отдавна се свързва със средновековната Константция[17]. Проведените сондажни разкопки показват, че почти цялата площ на платото (ок. 5 ха) е била заградена със стена, построена, според проучвателя, през IV в. и наново преустроена през X в.[18] За съжаление нарушената стратиграфия на обекта не позволява по-прецизни наблюдения, особено за късноантичната фортификация. Параметрите на укрепената площ от 5 ха поставят обекта на границата между градската форма

на живот и полуградските укрепени центрове в диоцезите Тракия и Дакия[19]. Селището действително би могло да бъде някой от познатите градове в Тракия от късноантичната епоха и седалище на епископ, преименувано по-късно (VIII в.?) в Констанция, още повече че традицията на епархийските списъци го поставя и през IX–X в. като епископия, подчинена на Филипопол. Според Д. Николов[20] през IV–VI в. това е бил градът Севастополис, а според Д. Янков[21] – Диосполис. Доколкото обектът притежава пространствените елементи и структурата на късноантичен град, то следва да се вземе под внимание с оглед на евентуалната локализация на някой от горепосочените центрове (срв. по-долу).

III. Карасура – Диосполис

Обектът, разположен на около 2.5 км югоизточно от с. Рупките, Чирпанско, върху две възвишения на север и юг от дерето на Старата река, се идентифицира с *Carassura* – известна пътна станция и кастел от III–VI в. по пътя *Philippopolis – Beroe*[22]. Проучванията през последните 20 години обаче показаха, че става дума за по-голяма и сложна селищна структура. Утвърдено е схващането, че крепостните съоръжения върху хълма Кало от север и Кайряка от юг по всяка вероятност са изградени като единна отбранителна система от първата половина на IV в. с площ около 3 ха. Освен това е проучена една базилика *extra muros* на ок. 60–70 м от западната крепостна стена, построена през втората половина на IV в. (базилика № 2), и друга раннохристиянска сграда от втората половина на V в. във вътрешността на хълма Кало (базилика № 1). Има данни и за още една базилика(?) извън северната крепостна стена. Напоследък екипът, проучващ обекта, е на мнение, че останките върху двете възвишения не принадлежат на пътната станция[23], а са по-скоро част от укрепление от типа κάστρον/φρούριον, както впрочем е означена *Carassura* в изворите от IV–VI в. Останките от пътната станция се търсят на южния бряг на Старата река, под възвишението Кайряка, откъдето се смята, че е минавал пътят за Берое. С други думи, предполага се, че в течение на времето станцията е погълната от кастела. Напоследък се появиха мнения, че става въпрос за градска структура и бе направен опит тя да се идентифицира с Диоклетианополис[24]. Следва да се отбележи, че макар и отъждествяването с града на Диоклетиан да е твърде спорно, има сериозни основания да приемем тезата за градския характер на обекта, означаван досега като Карасура.

Така можем да се върнем към информацията от новооткрития надпис. Вече бе споменато, че е намерен в близост до пътната станция *Ranilum*, на около 25 км (17 римски мили) западно от Карасура по пътя за Филипопол. Нямаме основания да смятаме, че е бил пренесен от по-далечно място. От Ранилум на северозапад е регистрирано разклонение на Диагоналния път към Диоклетианополис[25] (дн. Хисаря), поради което можем да предположим, че тук е образуван важен кръстопът с оглед на комуникациите и административното делене на Тракия. На запад – югозапад се е простирала територията на Филипопол – главният град на провинцията, докато на северозапад градът при Хисаря е отстоял на повече от 50 км. Малко по-кратко е разстоянието до Берое на изток. Единственият обект с градска характеристика в околността, с който можем да свържем данните от надписа, е този при Рупките (вж. карти 1–2). Предлаганата идентификация не среща затруднения в изворите, към чиито анализ можем да подходим по нов начин с оглед на появата на Диосполис и съвкупните данни от района за периода IV–VI в.

Според един надпис върху милиарна колона от 197–198 г.[26] в района на Рупките действително съществува пътна станция, която

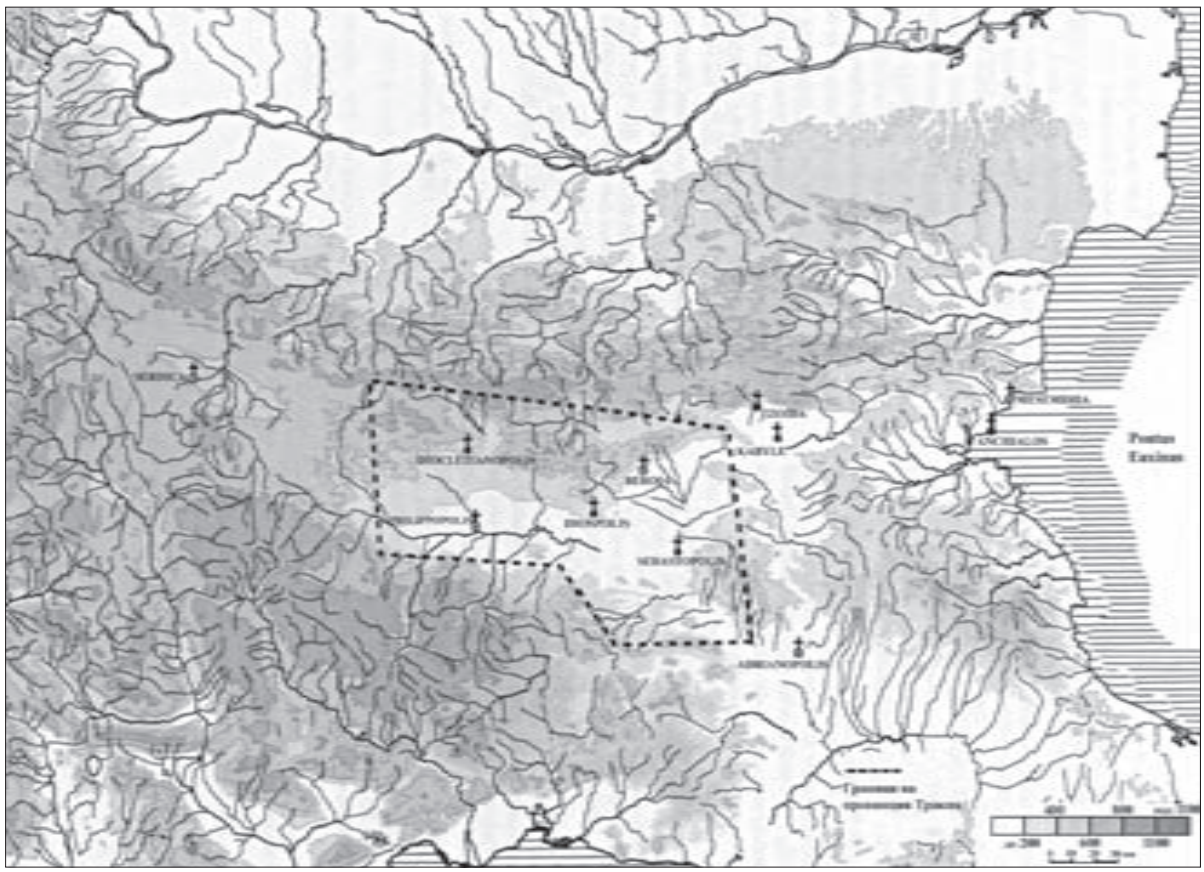

Карта 2 (по Jankov 2001)

имаме всички основания да отъждествим с Карасура. Както отдавна е забелязано, разстоянието от 18 мили (ок. 27 км), означено върху колоната, отговаря напълно на по-късните данни за отсечката Августа Траяна (Берое) – Карасура[27]. За пръв и единствен път срещаме в изворите *mutatio Carassura* в *Itinerarium Burdigalense*, съставен към 333–334 г.[28] Почти съвременен е текстът в "Страданието на св. Александър Римски", който вече отбелязва селището като κάστρον[29]. Както видяхме, в Тракия строежът на крепости край важни пътни станции е обичайна практика и в случая трябва да ги разглеждаме като различни структури. С оглед на данните за Диосполис е много по-вероятно да приемем, че през първата половина на IV в. именно градът е бил укрепеното място край станцията. За това свидетелстват недвусмислено надписите върху новите милиарни колони от времето на Тетрархията, датирани между 293–305 г., някои от които са подновени при Константин Велики и приемниците му. За разлика от колоните от III в., върху тях не се срещат познатите 18 мили от Берое до Карасура, а 12 (или 11 мили)[30]. Те не могат да бъдат вместени в споменатата отсечка, понеже оттам не ни е известна междинна станция (а и такава не е била необходима). Новите знаци са маркирали разстоянието от Карасура до следващата станция на запад по Диагоналния път *mansio Cillae* (при дн. с. Черна гора), която според итинерарите е точно 12 мили. Възстановяването на Диосполис е създало на практика нов *caput viae* за разстоянията на запад до територията на Филипопол, като за целта е използвана пътната станция в съседство с новия град. Не може да се каже с положителност дали това е станало при пъ-

туването на император Диоклетиан в Тракия през пролетта на 293 г.[31], но със сигурност в отрязъка до 305 г. Така научаваме сравнително точно и времето, когато са създадени поне два от новите градове в провинцията, свързани с името на тетрарха – Диосполис и Диоклетианополис.

Вече бе отбелязано, че за територията на Диосполис имаме по-сигурни данни в западна посока. Според местонахождението на надписа можем да предположим, че освен *Cillae* в нея е влизал *Ranilum*, т. е. градът вероятно е получил поравно земи от старите територии на Филипопол и Августа Траяна (Берое). В по-голямата си част това са земеделски земи[32], затова бих предложил допълване на надписа от рода на ἀγ[ρός] или ἀγ[ροῖ] Διοσπόλε[ως]. Не е ясна северната граница, но разположението на града предполага контрол над проходите в Средна гора и Чирпанските възвишения. Източната граница убедително се поставя по р. Суютлийка, която естествено е отделяла територията на Берое[33]. Засега не можем да извлечем никакви данни за южната граница. Видно е, че разполагането на новите градове е съобразено с подсигуряването на Диагоналния път и неговите разклонения към най-важните планински проходи, но затова са избирани естествено укрепени места по трасето. В този смисъл смятам за възможна идентификацията на третия нов град в Тракия Севастополис с по-късната Константина с оглед на защитата на един път на юг от станцията *Arzon* през Родопите към Егея. Това е причината в късните итинерари от IV в. да не срещаме имената на тези центрове, а само на старите големи градове по важните пътища и съответните пътни станции.

Така можем да пристъпим към разглеждането на основните моменти, засягащи развитието на Диосполис през IV–VI в. Въпреки мнението на някои изследвачи относно крепостната стена, трябва да се отбележи, че не разполагаме с неоспорими свидетелства за съществуването на обща отбранителна система, обхващаща двата хълма Калето и Кайряка през IV – първата половина на V в[34]. Наблюденията върху строителните периоди показват, че на Калето първоначално са съществували складови постройки от втората половина на IV – първата половина на V в., предназначени за провизии. Според възприетата периодизация едва след средата на V в. върху възвишението е изградена крепостна стена (период C)[35]. Засега единствените по-сигурни данни за съществуването на фортификация от първата половина на IV в. са от североизточния сектор на възвишението Кайряка, където са разкрити две порти[36]. От гледна точка на стратегическата отбрана, трябва да очакваме, че именно тук върху по-високата тераса е възникнало първоначалното укрепление, включващо и пътната станция в северното подножие на хълма. Можем да предполагаме, че градското ядро е било с неголеми размери и по външен вид поскоро е наподобявало κάστρον, както е отбелязано и в съвременните извори. През целия IV в. очевидно станцията е продължавала да функционира като отделно звено в топографията на сложен комплекс, включващ крепостта на Кайряка и една изолирана спомагателна структура върху Калето.

От съществено значение е превръщането на Диосполис в епископски център. Според мен това става едва след средата на V в. и преодоляването на кризата, причинена от големите хунски нашествия. Тогава е построена базилика № 1[37] в новоукрепеното пространство на Калето и със сигурност е разширена отбраняваната площ с включването на нови сектори от хълма Кайряка. Тогава престава да съществува пътната станция, която се влива в очертанията на разрасналия се град. В общ план през втората половина на V в. са видими промените в църковната организация на цялата провинция Тракия[38]. Така Берое полу-

чава статут на автокефална архиепископия, а изграждането на църкви в същинското градско ядро на Диоклетианополис[39] и Диосполис (макар и в различни мащаби) подсказва за появата на нов център на гражданското управление – епископите. В този случай трябва да се изостави хипотезата, че по-ранната базилика *extra muros* на запад от крепостната стена е била епископска[40]. По-скоро тя възниква като необходимост да обслужва християнската община в града и пътната станция, като вероятно още от самото начало около нея възниква и некропол[41]. Същата картина се наблюдава и в Диоклетианополис. Базилика № 2 е използвана за погребване на изтъкнати членове на управата на града, както личи от един надпис[42] от средата на VI в., и продължава да служи като гробищна църква през Средновековието[43].

Както е видно от епархийските списъци, през V–VI в. Диосполис е подчинен в църковно, а вероятно и в административно отношение на митрополията Филипопол. В тази посока не разполагаме с подробности, но споменатият надпис от базилика № 2 дава известна представа за връзките между двата града. Според издателите паметникът представлява надгробна плоча на длъжностно лице от Филипопол[44], починало в съседния малък град през 565 г. В повредената част от надписа на р. 4 е била упомената длъжността му, като подкрепям за най-вероятно предложеното в последното издание допълване ἀπὸ ἐκδ[(ίκων)]. При управлението на Юстиниан I (527–565) ἔκδικος (или *defensor civitatis*) е бил задължен, заедно с епископа на града, да надзирава обществените строежи и свързаните с тях разходи[45]. При усилената строителна дейност през първата половина на VI в. в Тракия, предизвикана от пораженията след варварските нашествия и едно голямо земетресение вероятно е била съставена специална комисия от такива ἔκδικοι във Филипопол, която се е занимавала с активното възстановяване на пострадалите обществени сгради (главно църкви) и крепостни съоръжения из по-малките градове в провинцията. Базилика № 2 е била възстановявана по същото време[46], като вероятно в знак на особено уважение за заслугите си въпросното лице е било удостоено със свое вечно жилище в югозападния ъгъл на църквата.

Интересно е да се отбележи, че подробности от тези събития в Тракия не са били изглежда известни на Прокопий Кесарийски. В списъка за поправените или новоосновани от Юстиниан I градове той никъде не отбелязва Диосполис, както и Диоклетианополис и Севастополис. Повечето от споменатите от него кастели се намират по основните пътища, като на места очевидно е използвал не особено достоверни извори. В тази връзка трябва да отчетем споменаването на φρούριον Καράσθυρα (в някои ръкописи с правилното име Καράσουρα) сред поправените крепости като очевиден анахронизъм[47].

Обобщените данни за Диосполис от IV–VI в. го характеризират като малък град в провинция Тракия. Ако се съди по големината на укрепената площ от 3 ха, той заема последно място в провинцията и вероятно на това се дължи споменаването му след останалите два нови града – Диоклетианополис (30 ха) и Севастополис (= Константия(?), 5 ха) – в официалните документи от V–VI в. До средата на V в. значението му е било предимно военностратегическо и по външен облик не се е различавал от една голяма крепост (κάστρον). В този си вид градът е могъл да приюти незначителен гарнизон, както и неголеми постройки (хореуми) за снабдяване на военните части. Трудно може да се допусне наличието на монументални обществени сгради във вътрешността освен постройка, свързана с градското управление. Градският съвет е бил със скромен състав, по всяка вероятност набран първоначално от граждани на Филипопол.

Повечето от съветниците са продължавали да живеят из своите полски имения в околността. Едва след средата на V в. с разширяването на укрепената площ и учредяването на епископско седалище Диосполис добива по-изразителни градски черти. Отговорностите на властта се изместват към епископа и нарочни длъжностни лица, избирани от градския съвет или по-вероятно назначавани от провинциалния център Филипопол. Градът е бил подложен на обсада при похода на аварите през 586–587 г., като чувствително са били засегнати крепостните му съоръжения[48]. Най-късните монети от Античността са от времето на Фока[49] (602–610). Вероятно при някое от смутните събития в началото на VII в. Диосполис е унищожен, с което приключва краткотрайното му съществуване на град и епископски център в Тракия.

БЕЛЕЖКИ

[1] Археологически теренни проучвания в района на Чирпанските възвишения се провеждат от 1996 г. насам под ръководството на ст.н.с д-р М. Тонкова от АИМ – БАН. Надписът бе намерен по сведение на Христо Димитров Димов, жител на град Чирпан, комуто изказвам благодарност за проявеното съдействие. Името на местността се среща в литературата още и като Могилката (срв. Павлова 2005: 298)

[2] Цончев 1942: 40–60.

[3] Извори и историография върху Диосполис у Янкова 1993: 411–418 (с незначителни пропуски). Вж. също Jankov 2001: 111–119 с дискусиите относно локализацията на града.

[4] Велков 1959: 108 (= Velkov 1977: 130–131); Велков 1993: 24–30.

[5] Darrouzès 1981: 3–48 (No 1–4).

[6] *Ioannis Malalae, Chronographia*, L.XVIII. 58.168 (ed. L. Dindorf. Bonnae: Weber, 1831). Това известие Малала е почерпил от градския архив по време на престоя си в столицата. То е повторено почти дословно у *Theophanis Confessoris, Chronographia* 177, 12. (ed. C. de Boor. Lipsiae: Teubner, 1883), където е посочена и точната дата на събитието – 528 г.

[7] Пръв К. Иречек допуска подобна възможност (срв. Jireček 1877: 45 = Иречек 1931: 107), но в по-сетнешните си занимания се отказва от нея. Тя е доразвита покъсно от Велков 1959: 108 (= Velkov 1977: 130–131). Напоследък Ал. Фол извежда името Кабиле от Сабазий. Според него връзката Зевс-Сабазий е била решаваща за преименуването на Кабиле в Диосполис през IV в. (срв. Fol 1994: 53–55). Трябва да се добави, че средновековното название на Ямбол – Диамполис – няма нищо общо с евентуален произход от Зевс, а произлиза от по-ранната форма Ὑάμπολις (срв. Гагова 1995: 267).

[8] Изворите у Велков 1982: 14–16. Възраженията основно у Мутафчиев 1931: 93–94; Милчев 1973: 31; Николов 1994: 195–196; Jankov 2001: 114– 115.

[9] Велков 1991: № 10 б.

[10] Динчев 1999: 20 достига до извода, че в края на IV в. Кабиле вече не функционира като градски център. Изоставени са големите постройки във и извън укреплението на Хисарлъка, също така се прекратява съществуването на базиликата в защитеното пространство (базилика № 2).

[11] Иречек 1882: 42; Jireček 1886: 135; Иречек 1974: 441.

[12] Jankov 2001: 114. По-конкретни наблюдения за източната граница на Беройската архиепископия предлага Караилиев 2003: 54. Авторът включва към споменатата територия района на Новозагорско до Манастирските възвишения, но не става ясно дали същевременно приема така очертаната зона за провинциална граница между Тракия и Хемимонт.

[13] Срв. *Hieroclis, Synecdemus* (ed. G. Parthey. Berolini, 1886), 635.3 (Тракия) и 635.9 (Хемимонт); *Notitia Dignitatum* (ЛИБИ I, 1958: 227). Тук трябва да припомним, че в географските карти от XVI–XVII в., които компилират многобройни сведения от Античността, Кабиле неизменно се поставя в провинция Хемимонт (срв. Beševliev 1978: 11–28; Иванов 1987: 43–62; Иванов 1994: 401–410). Поради силно изместените към югоизток координати на селището обаче, съвременните изследователи не вземат под внимание и останалата информация за града, като смятат, че той трябва да бъде означен в Тракия. В случая трябва да е ясно, че съставителите на въпросните карти не са имали подръка данни за прецизното географско местоположение на селищата, но за сметка на това са ползвали итинерар (или карта?), като сравнително точно са нанасяли обектите в рамките на отделните провинции. Затова смятам, че изобразяването на Кабиле в тези документи е коректно от гледна точка на адми-

нистративната география.

[14] Велков 1993: 24–30, който изоставя по-ранното си становище за Кабиле – Диосполис. След него Николов 1993: 35 смята, че при Ямбол първоначално се е намирала пътната стнация на Кабиле, която през IV в. е получила градски статут и името Диосполис.

[15] Димитрова 1986: 169–176.

[16] Наличието на крепостна стена, а също и големината на защитената площ като белег за градски статут в диоцезите Тракия и Дакия са дискутирани основно у Dintchev 1998: 39–73; Динчев 1999: 13–31; Динчев 2001: 223–252..

[17] Gjuselev 1969: 155–169; Гюзелев 1981: 9 – 20.

[18] В по-ранните публикации (Аладжов 1981: 253–264; Аладжов, Георгиев, Балабанян, Васева, Петров, Капелкова 1981: 265–333) се отстоява датата V–VI в. за изграждането на фортификацията на Констанция. Там е посочена и по-малка площ, защитена от крепостната стена (ок. 4 ха). В по-сетнешните обобщителни изследвания за района на дн. Симеоновград Д. Аладжов ревизира данните за укрепената площ на 50 дка (=5 ха). Авторът е склонен също така да приеме, че крепостта е изградента през IV в., вероятно по времето на Константин Велики (Аладжов 1985: 16–17; Аладжов, Димов 1993: 55–59).

[19] Динчев 1999: 13 сл.; Динчев 2001: 223, 233, изхождайки от мащабите и характера на вътрешното застрояване (наличие на базилика, голяма обществена сграда, занаятчийски работилници), дава по-конкретно определение на селището като "център от градски тип".

[20] Николов 1994: 195–196.

[21] Jankov 2001: 118.

[22] Резултатите от проучванията са обобщени у Herrmann 1992: 153–180; Wendel 2001: 5–31.

[23] Wendel 2001: 19 sq. се колебае за характера на комплекса. По-категорично мнение, отхвърлящо идентификацията на останките върху Калето с пътната станция Карасура, изразява von Bülow 1996: 169. Според Николов 1992: 94 това е "едно от многобройните колонатни села в Тракия и Мизия". Твърдението обаче не почива на сериозен анализ на разкритите структури.

[24] Jankov 2001: 111–119; Wendel 2001: 22 предполага наличието на трета базилика извън стената по северния склон на Калето. Според него наличието на още една раннохристиянска култова сграда повдига отново въпроса за градския характер на Карасура.

[25] Цончев 1942: 40–60.

[26] Mihailov 1964: No 1624.

[27] В итинерарите от IV в. това разстояние е същото (18 мили) – вж. бел. № 28 и № 29.

[28] *Itinerarium Burdigalense*, 568.8. (ed. O. Cuntz, Lipsiae, 1929=ЛИБИ I, 1958: 41).

[29] Димитров 1935: 127.

[30] Mihailov 1964: No 1625; Böttger 1986: 117–119; Böttger, Krummrey 1991: 468–473. Надписите са на латински език, като при първия милите са отбелязани на гръцки (ια′=11), докато при втория означаването е двойно – с римски цифри (XII) и с гръцки букви (ιβ′=12). Съдържанието им е еднотипно. Преизползвани са в по-късни градежи на Калето.

[31] Велков 1993: 28, имайки предвид селището при Ямбол, смята, че това е станало между 14–16 май 293 г., когато Диоклетиан е бил на път от Адрианопол за Берое в рамките на обща инспекция на крепостите и градовете в Тракия. Ако трябва да свържем основаването на Диосполис с това пътуване, то се е случило между 19–25 май, когато императорът се е намирал по маршрута Берое – Филипопол (срв. Велков 1993). В тази една седмица е напълно възможно да са взети мерки за реорганизацията на селищната и пътната мрежа в района на Карасура.

[32] През II–III в. край пътната станция Карасура е съществувало частно земеделско имение на високопоставен градски служител от Филипопол. Част от земите са давани под аренда на жителите на местните села (срв. Böttger, Hallof 1991: 481–487; Mihailov 1997: No 5591). Между пътните станции *Cilla*e и *Ranilum* близо до мястото на откриване на надписа се е простирало и през IV в. императорско имение (*saltus*) – срв. Велков 1954: 383; Геров 1980: 62.

[33] Jankov 2001: 113.

[34] За едновременното изграждане на крепостна стена от първата половина на IV в., обхващаща Калето и Кайряка, се застъпват Херман, Вендел, Нешева 1988: 4 сл.; Wendel 2001: 18; Bujukliev 2001: 60. Проучванията на западната порта и югозападната ъглова кула, съответно от von Bülow 1996: 182–183 и Küßner 2001: 67–68, показват, че са изградени след средата на V в. Последните двама не изключват възможността заградената площ през IV в. да е била с по-малки размери.

[35] Срв. Döhle 1992: 181–197; von Bülow 1992: 199–219; Böttger 1992: 233–249. Според Herrmann 1992: 170 е възможно тези структури да са били защитени от импровизирана отбранителна система, използваща останките от т. нар. тракийска стена върху Калето, като по този начин се е образувало убежище (*refugium*) за част от населението. Допълнителна неяснота относно ситуацията на хълма през IV в. внася Нешева 1999: 346, която посочва, че тогава вече е съществувала "мощна крепост", обхващаща 15 дка площ.

[36] Bujukliev 2001: 51–61.

[37] В по-ранната публикация на Херман, Вендел, Нешева 1988: 6–7 като дата на изграждане е посочен IV в. Wendel 2001: 20–21 предлага нови наблюдения и корекции в строителните периоди на базиликата.

[38] Soustal 1991: 125 sq.

[39] Наблюденията върху появата и функциите на христи-

янските културни сгради във и около Диоклетианополис показват, че първоначално през IV в. са използвани само тези извън стените на града, и то предимно като гробищни църкви в рамките на главните некрополи. Едва след средата на V в. се появява големият базиликален комплекс в централната част на града, който уверено може да се интерпретира като епископска резиденция (срв. Маджаров 1993: 124–141).

[40] Базилика № 1 (*extra muros*) е интерпретирана като епископска поради по-големите си размери и по-ранната дата на построяване през IV в. Освен това в диаконикона е открит гроб на възрастен индивид, определян от изследвачите като "епископ или друг висш духовник" (срв. Херман, Вендел, Нешева 1988: 8). В по-новите проучвания като първоначална дата на изграждане на базиликата се поставя първата половина на V в., без изрично да се посочва епископска функция (срв. Schöneburg 1991: 234; Schöneburg 1992: 258–259). Съмнения изказва също Динчев 1999: 19, основавайки се на изворите, където Карасура не е засвидетелствана като епископски център.

[41] Данни за гробове от Късната античност в нартекса на базиликата у Schöneburg 1991: 230; Schöneburg 1992: 254–255.

[42] Последно у Buyukliev, Sharankov 2003: 335–344 с критичен апарат към по-ранните издания.

[43] Срв. Jakimova 2001: 69–80.

[44] Buyukliev, Sharankov 2003: 339 ff.

[45] Jones 1964: 726 f.; Liebeschuetz 2003: 122.

[46] Schöneburg 1991: 230; Schöneburg 1992: 255; Wendel 2001: 20.

[47] *Procopii Caesariensis, De Aedificiis* (= ГИБИ II, 1958: 176). За не особено прецизното компилиране на различните извори от Прокопий (или негови помощници) и грешките в неговия списък вж. Beševliev 1970: 75–77.

[48] Döhle 1992: 195 sq.

[49] Minkova 2002: 147.

ЛИТЕРАТУРА

Аладжов, Д. 1981. Археологически проучвания в Констанция (1967–1977). – ИНИМ 3, 253–264.

Аладжов, Д. 1985. Симеоновград в древността и Средновековието. – В: Констанция. Втора отчетна конференция за археологическите проучвания в Симеоновград. Общински народен съвет. Симеоновград, 5–48.

Аладжов, Д., П. Георгиев, Д. Балабанян, С. Васева, И. Петров, К. Капелкова 1981. Констанция `77. – ИНИМ 3, 265–333.

Аладжов, Д., Н. Димов 1993. Симеоновград от древността до 1885 г. Изд. Общ. съвет. Симеоновград.

Велков, В. 1959. Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV–VI в.). Проучвания и материали. С. Изд. на БАН.

Велков, В. 1964. Агиографски данни за историята на Тракия от IV в. – ИИИ XIV–XV, 381–389.

Велков, В. 1982. Кабиле. Местоположение, проучвания, извори. – В: *Иванов, Т.* (ред.) 1982, 7–17.

Велков, В. (ред.) 1986. Поселищен живот в Древна Тракия. Втори национален симпозиум. 6–9 октомври, Ямбол.

Велков, В. 1991. Надписи от Кабиле. – Във: *Велков, В.* (ред.) 1991. Кабиле. Т. 2. С. Изд. на БАН, 7–53.

Велков, В. 1993. Кой е град Диосполис? – В: *Овчаров, Д.* (ред.) 1993, 24–30.

Гагова, К. 1995. Тракия през Българското Средновековие. С. Аргес.

Геров, Б. 1980. Земевладението в Римска Тракия и Мизия (I–III в.) – ГСУ. ФКНФ 72, 1977, № 2.

Гюзелев, В. 1981. Средновековната крепост Констанция. – ИНИМ 3, 9–20.

Димитров, Д. П. 1935. Пътуването на Св. Александра Римски през Тракия. – ИБАИ VIII, 1934, 116–161.

Димитрова, Д. Ямболската крепост – резултати от археологическото проучване. – Във: *Велков, В.* (ред.) 1986, 169–176.

Динчев, В. 1999. За границата на градската форма на живот в късноантичните диоцези *Thracia* и *Dacia* – надценените центрове. – Археология 40, № 1–2, 13–31.

Динчев, В. 2001. Класификация на късноантичните градове на *Thracia* и *Dacia* – модел и интерпретация. – ГАИМ I, 223–252.

Драганов, Д. (ред.) 1994. Поселищен живот в Древна Тракия. Доклади на III международен симпозиум "Кабиле". Ямбол, 17–21 май, 1993.

Иванов, Р. 1994. Кабиле в някои историко-географски карти от XVI–XVII в. – В: *Драганов, Д.* (ред.) 1994, 401–410.

Иванов, Т. (ред.) 1982. Кабиле. Т. 1. С., Изд. на БАН.

Иванов, Т. 1987. Тракийските земи през IV–VI в. в картата "Източен Илирик" на Николас Сансон. – ВИСб., № 5, 48–62.

Иречек, К. 1882. Приложения към античеката география и епиграфика на България и Румелия. – ПСп 2, 28–69.

Иречек, К. 1931. Главният път от Белград до Цариград и балканските проходи. – БИБ 4, № 4. Приложение.

Иречек, К. 1974. Княжество България. II. Пътувания по България. С., Наука и изкуство.

Караилиев, П. 2003. За границата на Беройската архиепископия. – ИМЮИБ 20, 53–55.

Маджарав, К. 1993. Диоклецианопол. Т. 1. С., Диос.

Милчев, А. 1973. Тракийският град Кабиле в античността. – ГСУ. ФИФ 65, 1971, № 1 – История, 3–60.

Мутафчиев, П. 1931. Към църковно-историческата география на Пловдивско. – В: Сб. в чест на Пловдивския митрополит Максима. С., Държ. печатница, 87–113.

Нешева, В. 1999. Карасура – крайпътен център през античността и Средновековието. – В: *Гочева, З.* (ред.) 1999. Studia in memoriam Prof. Georgii Mihailov (=Thracia Antiqua 10). С., 344–349.

Николов, Д. 1992. Карасура в системата на късноантичните селища в Мизия и Тракия. – В: *Буюклиев, Х.* (ред.) 1992. Сб. материали, посветени на 85-год. на Историческия музей в Стара Загора. Стара Загора, 89–98.

Николов, Д. 1993. Антични и късноантични пътища в Тракия. – В: *Овчаров, Д.* (ред.) 1993, 31–37.

Николов, Д. 1994. Къде се е намирал Севастополис? – В: Марица-Изток. Археологически проучвания. Т. 2., 195–197.

Овчаров, Д. (ред.) 1993. Североизточна Тракия и Византия през IV–XIV в. София–Сливен. Бумеранг прес.

Павлова, Н. 2005. Топонимията на Чирпанско. С. Унив. изд. "Св. Климент Охридски".

Херман, Й., М. Вендел, В. Нешева 1988. Археологически проучвания в Карасура. – Археология 30, № 4, 1–11.

Цончев, Д. 1942. Римския път *Philippopolis – Carassura* и разклонението му при *Ranilum*. – ГНБПл, 1940–1941, 40–60.

Янкова, Ж. 1993. Диосполис: историографски преглед. – ИМЮИБ 16, 411–418.

Beševliev, B. 1978. Die Darstellung Thrakiens auf alten historischen Landkarten aus dem 15. bis 19. Jh. – LB 21, № 2, 11–28.

Beševliev, V. 1970. Zur Deutung der Kastellnamen in Prokops Werk "De Aedificiis". Amsterdam. Hakkert.

Böttger, B. 1986. Nobilissimis Caesaribus. Meilensäulenfunde in Karasura. – Das Altertum 32, Hft. 2, 117–122.

Böttger, B. 1992. Zu den Ergebnissen der Untersuchungen an den spätantiken Schichten im Nordwestsektor des Kaletohügels von Karasura. – ZfA 26, Hft 2, 233–249.

Böttger, B., H. Krummrey 1991. Inschriften aus Karasura (I). – Klio 73, Hft. 2, 468–473.

Böttger, B., K. Hallof 1991. Inschriften aus Karasura (II). – Klio 73, Hft. 2, 474–488.

Bujukliev, H. 2001. Die Untersuchungen im östlichen und südlichen Sektor des spätantiken Festungssystems von Karasura. – In: *Wendel, M.* (Hrsg.) 2001, 51–61.

Buyukliev, Chr., N. Sharankov 2003. The Carassura Early Byzantine Inscription Once Again. – In: Thracia XV (Studia in honorem annorum LXX Alexandri Fol), 335–344.

Bülow, G. von. 1992. Die Befestigungsanlagen am Südwesthang des Kaleto-Hügels und das Westsektor der mutatio Karasura (Die Objekte S 65/W 25 und S 115/ W 35). – ZfA 26, Hft. 2, 199–219.

Bülow, G. von. 1996. Das spätantike Westtor von Carassura (Thrakien). – Germania, 74 Hft. 1, 169–186.

Darouzès, J. 1981. Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae. (Géographie ecclésiastique de l`Empire Byzantine. T.1.), Paris. Institut Français d`Études Byzantines.

Döhle, B. 1992. Zu den spätantik-mittelalterlichen Befestigungsanlagen auf dem Kale von Carassura. – ZfA 26, Hft. 2, 181–197.

Fol, A. 1994. The Thracian Royal City of Kabyle. – In: *Драганов, Д.* (ред.) 1994, 53–55.

Gjuselev, V. 1969. Forschungen zur Geschichte Thrakiens im Mittelalter. I. Beitrag zur Geschichte der Stadt Konstantia. – Byzantino-Bulgarica 3, 155–169.

Herrmann, J. 1992. Karasura 1981–1991. Zu den bisherigen Ergebnissen von Ausgrabungen und Forschungsarbeiten in Südthrakien zwischen Stara Zagora und Plovdiv. – ZfA 26, Hft. 2, 153–180.

Jakimova, N. 2001. Die mittelalterliche Friedhof westlich der Basilika 2 (*extra muros*) in Karasura. – In: *Wendel, M.* (Hrsg.) 2001, 69–80.

Jankov, D. 2001. Karasura oder Diokletianopolis: die Bischofsitze in der Provinz Thrakien während des 4.–6. Jh. – In: *Wendel, M.* (Hrsg.) 2001, 111–119.

Jireček, K. 1877. Die Heerstraße von Belgrad nach Konstantinopel und die Balkanpässe. Prag. Verlag F.

Tempsky.
Jireček, K. 1886. Archäologische Fragmente aus Bulgarien. IV. Das Pontus Gebiet und der östliche Haemus. – AEMŐ 10, 129–208.
Jones, A. H. M. 1964. The Later Roman Empire (284–602). Vol. I–III. Oxford. Blackwell.
Küßner, M. 2001. Das Südwesttürm des Befestigungsanlage von Karasura. – In: *Wendel, M.* (Hrsg.) 2001, 63–68.
Liebeschuetz, J. H. W. G. 2003. The Decline and Fall of the Roman City. Oxford. Oxford Univ. Press (2–d ed.).
Mihailov, G. 1964. Inscriptiones Graecae in Bulgaria Repertae. Vol. III/ 2. Serdicae. In Aedibus Academiae Scientiarum Bulgaricae.
Mihailov, G. 1997. Inscriptiones Graecae in Bulgaria Repertae. Vol. V, Serdicae. Riva.
Minkova, M. 2002. Antike und mittelalterliche Münzen aus Karasura. – In: *Wendel, M.* (Hrsg.) 2002, 143–231.
Schöneburg, P. 1991. Eine frühchristliche Basilika bei der antiken Strassenstation Karasura. – Das Altertum 37, Hft. 4, 228–234.
Schöneburg, P. 1992. Die Basilika *extra muros* vor dem Kaleto-Hügel von Karasura. – ZfA 26, Hft. 2, 251–259.
Soustal, P. 1991. Thrakien (Thrakē, Rodopē und Haimimontos). Tabula Imperii Byzantini 6. Wien. Verlag der Österreichische Akademie der Wissenschaften.
Velkov, V. 1977. Cities in Thracia and Dacia in Late Antiquity (Studies and Materials). Amsterdam. Hakkert.
Wendel, M. 2001. Der Fundplatz Karasura. – In: *Wendel, M.* (Hrsg.) 2001, 5–31.
Wendel, M. (Hrsg.) 2001. Karasura I. Untersuchungen zur Geschichte und Kultur des alten Thrakien (15 Jahre Ausgrabungen in Karasura. Internatinales Symposium, Čirpan/ Bulgarien 1996). Weissbach. Beier & Beran.
Wendel, M. (Hrsg.) 2002. Karasura II. Untersuchungen zur Geschichte und Kultur des alten Thrakien (Die Prähistorischen Funde und die Münzen). Weissbach. Beier & Beran.

DIOSPOLIS IN THRACIA

IVAYLO LOZANOV

(summary)

In August 2004 a new inscription, containing the name of the Late Roman and Early Byzantine city *Diospolis* was found (fig. 1). It is located some 2 km to the north from the road-station *Ranilum* along the Roman *Via Militaris*, where an important branch to *Diocletianopolis* in northwestern direction takes its way (map 1). The inscription is the first epigraphic document, testifying some of the three newly established cities in the province of Thracia after the administrative reforms made by the emperor Diocletian (284–305 A.D.).

The author made a critical review over the state of the extant sources, concerning these cities with major respect to the possible location of *Diospolis*. Several locations current so far are refuted, due to serious inconsistencies. It was argued, that neither *Kabyle*, nor any other site discussed so far could be reasonably identified with *Diospolis*. The inscription suggests that an urban centre is to be looked for within the region of the Chirpan Heights. The fortified site near Rupkite, known so far as the road-station (*mutatio*) and castle *Carassura* is situated at acceptable distance (25 km to the east). All the more, the structure matches both archaeological and written evidence to be specified as a city within the terms of the Late Roman and Early Byzantine practice. There is also indirect evidence for the establishment of a new urban centre around the road-station *Carassura* in the end of the IIId century A.D. A few mile-stones (*miliaria*), dated to 293–305 A.D., bore record for some repairs along the track *Beroe – Philippopolis*. They reckon new distance in 12 (in one case 11) miles, which certainly does not correspond with those 18 miles between *Beroe – Carassura* described in the contemporary *Itineraria*. The reckoning could be explained reasonably with the establishment of a new *caput viae* (i.e. new city), taking over the responsibility for road-installations to the west towards *Philippopolis*. The next road-station in this direction is *mansio Cillae*, lying exactly at 12 miles from *Carassura*. Having in mind the location of the inscription near *Ranilum*, it is obvious that the last two stations were in the new territory of *Diospolis*.

The archaeological evidence gives some idea of the most important urban features of the new city. Until the mid Vth century AD it was an administrative and military unit. The complex enveloped a fortified hill (Kayryaka), the

road-station within and store-houses (possibly protected by an embankment) at the opposite hill (Kaleto). Just about the second half of the V–th century it becomes bishop`s residence. Protected area was extended over 3 ha, enclosing the two hills within a uniform stone-fortification. A bishop`s basilica was erected as a central feature of the urban layout. There is an inscription, suggesting some administrative activities by special commissioner (*defensor civitatis*, ἔκδικος) from Philippopolis at the end of Justinian`s reign (565 A.D.).

The author proposes a tentative reading for the preserved part of the text as ἀγ[ρός] or ἀγ[ροῖ] Διοσπόλε[ως], which implies agricultural land within city`s territory. Perhaps, there have been also private estates, owned by city councilors. Such estates are evidenced in the region in the Roman period.

The arguments listed above, suggest identity between the city of *Diospolis* and the archaeological remains, known so far as *Carassura*. An attempt was made to trace the main peculiarities in the development of the urban centre from the end of the IIId till the beginning of the VIIth centuries A.D. As result new information for historical and administrative geography of Thracia in Late Antiquity was obtained.

STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS
Supplementum IV (2005)
Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov

САНСИДУЙ В КОНТЕКСТА НА АРХЕОЛОГИЧЕСКАТА КАРТА НА КИТАЙ ОТ РАННАТА БРОНЗОВА ЕПОХА

МАРИАНА МАЛИНОВА

Името на *Сансидуй* (околия Гуанхан, пров. Съчуан) се свързва с едно от най-грандиозните съвременни открития не само в шанската (XVI–XI в. пр. Хр.), но и в цялата китайска археология[1]. През 1986 г. в област, отдалечена на повече от 1000 км южно от държавата *Шан*, археолозите се натъкват на останки от древен, укрепен с крепостни стени град, който по всичко личи е процъфтяващ център на цивилизация през ранната бронзова епоха. Наред с основите на различни по размери постройки и работилници, оттатък градската стена, изградена по познатата шанска строителна технология *ханту*[2], са разкопани две жертвоприносителни ями, чието съдържание, изразяващо се в разнообразни артефакти от нефрит, глина, бронз и злато, нямащи аналог и в тематично, и в стилистично отношение, предизвиква небивал интерес сред специалистите по света в няколко направления:

Първо, ранната датировка. На базата на керамичния материал археолозите установяват, че селището *Сансидуй* е обитавано от неолита докъм края на *Източен Джоу*, а според радиокарбоновите изследвания жертвоприносителните ями, чиито находки са обект на анализ в настоящото изследване, се отнасят към първата половина на *анянския период*, т.е. XIII в. пр. Хр.[3]

Второ, голямата отдалеченост на находището от рамките на тогавашната китайска държава, чиято столица е *Анян*.

Трето, самите находки разкриват високо развит местен културен център, укрепен с крепостни стени и със собствена бронзова индустрия.

Четвърто, многопосочните контакти на тази южна цивилизация с различни култури, някои от които са отдалечени на хиляди километри.

Пето, културната последователност в *Сансидуй* може да бъде свързана с културата *Ба-Шу*, процъфтяваща по тези земи по време на династия *Източен Джоу*, т. е. напълно вероятно е носителите на сансидуйската култура да се окажат прародителите на *Ба-Шу*, предположение, което се подкрепя по убедителен начин от разкопките в провинция Съчуан през последните петнадесетина години. Показателен пример в това отношение е селището *Шъърцяо*, разположено в равнината *Чънду*, в което културната последователност почти съвпада с тази в *Сансидуй* – от неолита до края на джоуския период[4]. В подкрепа на казаното са и гадателните текстове от епохата *Шан*, където думата "*Шу*" насочва към равнината *Чънду* и нейното население[5]. Историческите текстове свидетелстват, че хората *Шу* са първите заселници на Съчуан, а разглеждат *Ба* като по-късни пришълци от област, намираща се в западната част на Хубей[6].

Всичко това довежда до обявяване на находището за изключително важен национален културен паметник под специалната протек-

ция на държавата.

Яма № 1, която е открита през лятото на 1986 г., представлява правоъгълна шахта със следните параметри: дължина – 4.6 м; широчина – 3.5 м; дълбочина – 1.6 м. На дъното на това архитектурно съоръжение, по ъглите, са разположени каменните и нефритовите изделия, които са представени от разнообразни оръжия и инструменти – брадви, ножове, тесли, секачи, длета, съставляващи почти ½ от общия инвентар на ямата, който наброява над 300 предмета, без да се включват стотиците раковини-каури и 13 слонски бивни. Към тях се причисляват и два особени предмета, единият с очертания на диск, а другият – цилиндър с два периметъра – външен (правоъгълен) и вътрешен (кръгъл), който е познат в китайската археология като *цун*. Най-голям интерес от тази група предмети обаче предизвикват остриетата *джан* (табл. I, фиг. 1) и *гъ* (табл. I, фиг. 2), не толкова в типологично отношение, защото като нефритови типове те са познати и в други находища от *шанската епоха*, а най-вече в стилистичен аспект. Украсата, изпълнена в стил ажур, пресъздава главно зооморфни мотиви – риби и птици. Нейната екзотичност допълнително се засилва от назъбените върхове на остриетата, които при илюстрациите на табл. I, фиг 3а (обр. 1–5) пресъздават риба с отворена уста, а при фиг. 3 б – глава на птица. Прави впечатление, че освен екземпляри със стандартна форма на *джан* и *гъ* (табл. I, фиг. 1 и 2), се появяват странни хибриди (табл. I, фиг. 3 а и 3 б), които са изцяло с формата на *гъ*, но декоративната им схема, състояща се от вдлъбнати успоредни линии, напълно съответства на украсата върху *джан*. За отбелязване е и сложният дизайн на фиг. 3 б, който е гравиран от двете страни на модела – необичаен похват, срещащ се изключително рядко[7]. Ако оставим настрана тази ексцентрична орнаментация, веднага на преден план изпъква огромното изобилие от остриета *джан* в ямата, което ни изправя пред редица въпроси, касаещи връзката между нефритовата индустрия в *Сансидуй* и производството на нефритови произведения в други шански селища. При тази съпоставка установяваме, че в метрополията *джан* е рядко срещана форма. До този момент са документирани само четири броя в *Ърлитоу* и един – в *Джънджоу*. Дори най-богатият нефритов ансамбъл от епохата *Шан*, открит в намиращия се в *Анян* гроб на съпругата на шанския владетел *У Дин – Фу Хао*, който се състои от 755 предмета, изработени от нефрит, не съдържа нито едно *джан*[8]. Анализът на намерените *джан*-форми показва, че *ърлитоуските* и *джънджоуските* са по-ранни от съответствията им в *Сансидуй*, което може да е индикация за оказано влияние от страна на *ърлитоуските* прототипи върху съчуанските остриета, които явно са заимствани от тях. В по-късния период – *Анян*, типът *джан* вероятно е непознат, тъй като досега е регистрирана само една находка в околия *Гуанхан*, недалече от *Сансидуй*[9]. В заключение към коментара за нефритовия ансамбъл в находището не може да не се спомене и трапецовидно острие на нож, чиято дължина от 167 см и широчина 23 см го прави най-големият архаичен нефритов предмет, откриван някога на територията на съвременен Китай.

Бронзовата колекция, представена в яма № 1, е доста по-интригуваща. Сред артефактите са 50 реплики на нефритови дискове, т. е. наблюдава се копиране на позната форма, изобретена вече от друг материал. Творческият размах обаче достига небивали размери в лицето на уникален жезъл със златен обков (дължина 14.2 см), чиято украса се състои от пресъздадени в релеф човешки лица, птици и риби. В близост до жезъла полевите работници откриват бронзов, рогат, брадат дракон, поставен върху колона (табл. IV, фиг. 1), за когото предполагат, че е някакво приспособление към него. Друг впечатляващ предмет е

фигура на човек (висока 15 см) в коленичило положение, който е облечен с къса, омотана около кръста роба. Такъв тип малки нефритови или каменни пластики на хора, повечето от които са в седнало или приклекнало положение, са познати от *анянските* находища[10], но материалът, от който са изработени – бронз, както и маскоподобните им лица са нещо съвсем ново. Към групата на бронзовите изделия се отнасят и голям брой глави, представени в естествени размери, които са поразителни по отношение на своя замисъл. Част от тях са със сравнително нормални човешки черти (табл. II, фиг. 1, обр. 1), други са с прекалено изострени носове или огромни издадени очи и вежди (табл. II, фиг. 1, обр. 2), а украшенията, които носят върху главите си, варират от птицеподобни крила и гребени до реални орнаменти или приспособления за закрепване на прическата (табл. II, фиг. 1, обр. 1–3). Отникъде не става ясно дали главите са снабдени с тела, направени от някакви нетрайни материали, но другите признаци – видими следи от изгаряне; малък каменен *цун*; златни орнаменти; стотици миди-каури и слонски бивни, разпръснати върху тях – насочват археолозите към предположението, че това не са изображения на божества или първопредци[11] и в този аспект не са получатели на жертвоприношения, а функционират като приношения, най-вероятно в качеството си на заместители на отсечените човешки глави. Фрагменти от обгоряла глина, съответстващи на керамичната сърцевина от калъпите, чрез които са отлети бронзовите глави, както и остатъци от бронзова шлака свидетелстват, че леярната, която ги е изобретила, е в непосредствена близост до жертвената яма. За разлика от сигурния местен произход на току-що коментираните необичайни глави, бронзовите ритуални съдове вероятно не са локални отливки. До този извод ни води най-вече декоративният им стил, който не се отличава с типичната "южняшка" ексцентричност, а типологичният обхват се изчерпва само с три форми – *цун*, *пан* и *лей*. Най-впечатляващ от групата на съдовете е *цун*, чиято украса, състояща се от изображения на тигри и човешки фигури (табл. III, фиг. 1), намира близки паралели в двойка *цун*, разкопана в околия *Фунан* (северната част на провинция Анхуи), която се съхранява в Историческия музей в Пекин (табл. III, фиг. 2, обр. 1–2)[12]. Датирането на *фунанските* съдове към началото на *анянския* период, т. е. 1300 г. пр. Хр., е в пълно съответствие с датировката на *сансидуйската* яма № 1. От друга страна, *Фунан* е на повече от 1000 км източно от *Сансидуй* – факт, който убедително свидетелства за наличие на културни контакти между бронзовите култури, битуващи в равнината *Чънду* и тези, разпространени в източните хълмисти долини от долното течение на *Яндзъ*. Коментирайки яма № 1, не могат да бъдат отминати и златните орнаменти във формата на златно фолио върху част от лицата на фигурите или върху дръжката на жезъла, за когото става въпрос по-горе[13]. Като материал златото не е популярно в метрополитански Китай през тази епоха, нещо повече, ако изобщо се появява в някои гробове, то винаги е в контекста на стоки със северен, западен или южен произход.

Яма № 2, която е на около 30 м южно от първата, е с дължина 5.3 м, широчина 2.3 м и дълбочина 1.5 м, а съдържанието ѝ се състои от 400 разнообразни по вид, изработка и материали предмети, принадлежащи към различни етнокултурни традиции. Повечето от артефактите, също като при първата яма, демонстрират белези от горене и съзнателно счупване, но в този случай ритуалните стоки са подредени в три слоя.

На дъното са положени голямо количество миди-каури, както и нефритови и каменни изделия, чийто репертоар е доста сходен с този от яма № 1 (дискове, мъниста, брадви, тес-

ли, секачи, остриета от тип *гъ* и *джан*). Голяма част от бронзовите артефакти обаче са безпрецедентни не само в китайската, но и в световната археология и изправят учените пред много въпросителни, на които отговор могат да дадат само бъдещите археологически проучвания. Странните бронзови глави (41 на брой) с различни размери, лицата на някои от които са украсени със златно покритие, необичайните лица-маски (общо 15) (табл. II, фиг. 2, обр. 1 а–б; обр. 2), както и плаките, гравирани със зооморфни изображения (на елен, змия, тигър, птица и др.), без всякакво съмнение са носители на дълбока символика, но най-зашеметяващи са бронзовата антропоморфна скулптура, стояща върху пиедестал (табл. IV, фиг. 2), както и единственото по рода си бронзово дърво, възкачено върху кръгла подпора, което е дефинирано от археолозите като "дух-дърво" или "дърво-дух" (табл. IV, фиг. 3)[14]. Тези уникални произведения на бронзовото изкуство заемат втория, среден слой, където се намират и няколко подобни на колела предмета, редом с уголемени версии на съдове от тип *цун* и *лей*, в повечето от които са открити миди-каури и нефритови мънисти. Най-горният, трети депозит, съдържа повече от 70 обгорени слонски бивни, разпръснати над приношенията.

Ще насочим вниманието си към човешката фигура, която е представена в цял ръст и е облечена в дълга роба, стигаща почти до накичените с халки глезени. Главата на статуята е в пълен унисон с другите човешки глави, изровени от *сансидуйските* ями – големи, изпъкнали очи; стърчащи, продупчени уши; коса, прибрана в конска опашчица. Прави впечатление, че антропоморфното създание е босоного, а на главата си има нещо като корона, специална шапка или просто украшение. Положението на ръцете и разтворените длани индикират, че фигурата е държала нещо в ръцете си, но засега не може да се каже със сигурност какво точно[15]. Интерпретирайки фигурата като шаман, китайският учен *Шън Джунчан* смята, че предметът е атрибут, свързан с шаманската практика, и изказва мнение, че това е нефритов *цун*. Основания за неговата хипотеза е откритата в същата яма малка бронзова фигурка на мъж, който, според *Шън*, държи във всяка ръка по един *цун*[16]. Безспорно това предположение звучи напълно правдоподобно, но ако действително нефритовият *цун* като тип е изпълнен с такъв силен ритуален заряд за хората от *Сансидуй*, то би трябвало да очакваме много по-сериозно присъствие на този вид артефакти, а в яма № 1 е документиран само един каменен *цун*, докато в яма № 2 напълно липсва. Отчитайки обстоятелството, че декоративната схема на платформата на бронзовата антропоморфна фигура, включваща едно от многобройните превъплъщения на маската *таотай*[17], пресъздадена във вариант с извити навън рога, напълно съвпада с изображенията в *анянския* художествен речник, то е логично да допуснем, че тази очебийна прилика е отражение на някакво въздействие от страна на метрополитанската бронзова индустрия. Бронзовите ритуални съдове в яма № 2 също демонстрират явно чуждо влияние. Като подходящ пример може да бъде посочен *цун*, чиято декорация, включваща птици, накацали върху раменете на съда, намира точни паралели в Северен Хунан[18] (табл. III, фиг. 3).

Очевидно е, че предметите от *Сансидуй* допринасят за разкриването на обширна мрежа от културни контакти по времето на *Шан* и ранната фаза на *Западен Джоу*. Както вече бе посочено, нефритовите остриета от тип *джан* и *гъ* индикират за *доанянски* връзки със северни селища, такива като *Ърлитоу* и *Джънджоу*, докато бронзовият *цун* от яма №1 (табл. III, фиг. 1) намира точни съответствия в Северен Анхуй (табл. III, фиг. 2, обр. 1–2), а *цун* от яма № 2 – в Северен Хунан (табл. III, фиг. 3). Изправени сме пред трафик на големи разс-

тояния. Вероятно търговията на стоки се осъществява по протежение на *Яндзъ* и нейните притоци, а мрежата се простира на север от Съчуан в провинция Шаанси, тъй като ранни бронзови изделия от този регион излагат на показ безспорни характеристики от художествения репертоар, който е запазена марка на провинция Хунан и в този аспект могат да се разглеждат като хунански заемки[19]. Контакти между Съчуан и Шаанси по време на *шанския* период са регистрирани от находките в *Чънгу* (югозападната част на Шаанси)[20] (табл. III, фиг. 4) и в околия *Пън* (Съчуан), на 15 км от *Гуанхан*[21]. С излизането на бял свят на артефактите от двете жертвоприносителни ями в *Сансидуй* за първи път се отчитат контакти между културите от Съчуан и тези от Северен Хунан, с което се установява, че съчуанският басейн е родина на цивилизация, практикуваща високо развита бронзова индустрия, далече по-рано, отколкото се предполагаше досега. Тези и други открития, направени през последните 2–3 десетилетия, ни изправят пред картина, доста по-различна от тази, представяна в късните текстове, които са творение на *джоуския* управляващ двор. *Анянският* центристки възглед за *шанския* свят постепенно нарушава своята достоверност, а неясните до този момент посочвания за "варвари" ("*уайгуожън*") в гадателните надписи от *Анян* започват да придобиват археологическо съответствие. Тук е мястото да се отбележи, че "традиционната китайска история" до голяма степен е съчинена от *джоусци*, които се появяват от неизвестността, за да играят ролята на "предопределени от Небесата" наследници на държавата *Шан*. Най-логичното обяснение на този етап изглежда, че *джоусци*, населяващи преди нашествието долината на река *Уей* в провинция Шаанси, вероятно са коалиция от няколко етнокултурни общности. Твърде правдоподобно изглежда предположението тези непретенциозни до този момент додържавни обединения да поддържат тесни връзки с *анянския* двор, от една страна, а от друга, да са в близки отношения с племената от вътрешноазиатските степи и Северната зона, както и с културите, битуващи в Съчуан и Хунан, на юг. Напълно логично е да очакваме, че в тази обширна дъга, простираща се на север, запад и юг от *шанската* държава, се осъществяват интензивни комуникации между носителите на различни култури[22]. В този аспект появата и последвалата мощ на *Джоу* е само една малка част от изключително сериозен археологически проблем, който очаква своето разплитане.

Жертвоприносителните ритуали, с които са свързани двете ями в *Сансидуй*, нямат аналог в цялата китайска археология. Както вече бе споменато мимоходом, по-голяма част от вещите са горени и начупени. Имайки предвид, че по стените на яма № 1 няма никакви следи от горене, а вътре в нея са регистрирани повече от 3 куб. м обгорени и съзнателно натрошени животински кости и нефритови фрагменти, които са разпръснати по начин, разкриващ тяхното преднамерено разчупване на късове, археолозите достигат до извода, че ямата е запълнена с някакъв вид голямо мащабна жертвоприносителна церемония, непозната до този момент. Най-вероятно животните – свине, овце и волове – са убивани, а впоследствие – изгаряни, след което костите им заедно с другите ритуални вещи са натрошавани и разпръсквани в ямата. Археологическата карта на *Анян* предоставя много малко данни за изгаряне на приношения, но гадателните текстове върху черупки от костенурки и волски кости, известни като *дзягууън*, често посочват, че жертвата е подлагана първо на горене, след което е заравяна. Авторите на доклада от разкопките в *Сансидуй*[23] отбелязват, че в гадателните надписи изгорените жертвоприношения се извършват не в памет на мъртвите предци, но в чест на природо-родови духо-

ве – планини, реки, потоци, Небе, Земя, и по тази логика стигат до извода, че *сансидуйските* ями представляват жертвоприношения от този род. В подкрепа на изказаната хипотеза са и неколкократните споменавания в *"Джоу Ли"* ("Книга за ритуалите"), че формата *джан* се използва за приношение към планините, освен това голямото количество на този тип изделия, както и декоративната схема на острието (табл. I, фиг. 4) също са взети от някои учени като насочващ белег за приношение към планините, но всичко това е научно недоказуемо поради простата причина, че съставителите на *"Джоу Ли"* едва ли някога са виждали такова острие. Най-доброто доказателство, че тези предмети действително са предназначени за ритуални цели, е самото им присъствие в жертвоприносителните ями, а начинът, по който е използван този тип острие, е визуализиран в бронзовата пластика на коленичил мъж от яма № 2, чиито ръце държат насочено нагоре нефритово оръжие (табл. I, фиг. 5).

По отношение на нефритовия инвентар в двете ями могат да се направят няколко извода:

1. Количеството на изделията и непреработеният материал са съизмерими единствено с нефритовата колекция на *Фу Хао*, което индикира за местен център на нефритово производство.

2. Много е интересна и съпоставката в типологичен план между двете най-богати находища на нефрит от ранната бронзова епоха в Китай. От общо 750 нефритови предмета в гроба на *Фу Хао*, повече от 500 са лични украшения – категория, която напълно отсъства в *Сансидуй*. Докато обявеният в яма № 2 инвентар от 131 нефрита се състои главно от инструменти и оръжия – 18 острието от тип *гъ* (табл. I, фиг. 2); 12 острието, чийто връх се разполовява на две, познати в китайската археология като *джан* (табл. I, фиг 1); трапецовидни ножове; копия и накрайници на стрели; 11 диска; 41 длета и др. На базата на нефритовия репертоар от *Сансидуй* стигаме до заключението, че тамошните изделия са изработени не като погребални стоки, а с ритуална цел. Контрастът в типологичен аспект вероятно отразява и регионалните културни вариации в ритуала.

3. От важно значение е и фактът, че по-голяма част от нефритовите изделия са открити вътре в бронзовите съдове, като всички нефритови длета се помещават в един съд цун – практика доста различна от всичко досега. В *Анян* например бронзовите съдове не са използвани като контейнер за нефрит.

4. Няколко находки са документирани в района на средното и долното течение на *Яндзъ*, което може да е индикация за контакти между населението на *Сансидуй* и споменатите области.

5. Въпреки твърдението на някои учени, че големите острието от типовете, показани в табл. I, фиг. 1–5, са ритуални форми, функциониращи като жертвоприношения, не може да се каже със сигурност, тъй като техните имена са взети от текстове от епохата *Източен Джоу* (770–221 г. пр. Хр.) и *Хан* (206 г. пр. Хр. – 220 г.) и в тази връзка информацията за тях е по-скоро произволна, отколкото историческа.

Като заключение може да се изкаже мнението, че принос за китайската археологическа наука биха били бъдещи изследвания и анализи, които разкриват находките от двете ями във фокуса най-вече на контраста между *шанската* цивилизация на север и тази от равнината *Чънду* на юг. В столицата *Анян* има два източника на информация за жертвоприношенията – самите заровени в земята приношения и надписите върху гадателни кости, съобщаващи за тях. От текстовия материал научаваме, че владетелите на държавата принасят жертви както в памет на своите предци, така и към природни духове, за да умилостивят природата. В зависимост от конкретния

случай, жертвите са различни както по вид, така и по брой. От представителите на животинския свят най-често са откривани кости на волове, свине, овце и кучета, но преобладават човешките жертвоприношения, като в отделни гробове са намирани скелетите на стотици хора, голяма част от които обезглавени, други – насечени, а трети – погребани живи. Въпреки че в гадателните надписи често се споменава за "изгаряне" на жертвата, разкопаните находки много рядко показват белези от изгаряне, за сметка на следите от цинобър, стрит на прах. Основната идея на жертвоприношението в *Анян* не са вещите, а човешкият живот. Картината, която се разкрива в *Сансидуй*, е твърде различна. Жертвените животни са убивани, след което телата им – изгаряни, а костите – натрошавани. Няма регистрирано присъствие на човешки скелети, нито какви да е хранителни останки. Археолозите допускат, че бронзовите глави са заместители на отрязаните човешки глави, т. е. те са жертвени приношения, а не образи на богове или духове – предположение, което се подсилва от факта, че по тях са открити каури, нефрити и слонски бивни. Голямата бронзова статуя (табл. IV, фиг. 2) може да бъде тълкувана като върховен жрец, но дори най-дръзкият интерпретатор би се затруднил при разгадаване семантиката на изпъкналите около 30 см напред очи на енигматичните маски на чудовища, разкопани от яма № 2 (табл. II, фиг. 2, обр. 1 а–б). Всичко това свидетелства за церемонии, коренно различни от практикуваните в районите под пряк контрол на *шанската* държава.

БЕЛЕЖКИ

[1] Информация за находките се съдържа в Wenwu 1987/10; China Pictorial, 1987/6; China Reconstructs 1987/6; Orientations 1987/12, 50–1; Asiaweek 1987/December, 48–54.

[2] Строителната технология *ханту* е популярна в древен Китай още през периода *Ърлитоу* (1700–1500 г. пр. Хр.) и се изразява в силно стриване и утъпкване на пръстта. С приготвения по този начин "материал" се строят неолитните жилища и гробове, а по-късно и градски стени. Градската стена в Сансидуй, която е оградена от външната страна с ров, достига до 7 м височина и дебелина в основата 47 м. За повече подробности вж.: *Малинова, М.* Архитектура на древните китайски гробници. Годишна конференция "Култури и религии в древните общества", Департамент "Средиземноморски и източни изследвания", НБУ, 26–27 март 2004.

[3] Докладът от разкопките документира 4 главни периода на ранно заселване в Сансидуй: Период 1. Късен неолит (края на III хил. пр. Хр.); Период 2. Ся и ранен Шан, кореспондиращ със заселването в ърлитоуските и джънджоуските селища в метрополитански Китай (II хил. пр. Хр. до началото на анянския период); Период 3. Първата половина на анянския период; Период 4. Последната част на анянския период и началото на Западен Джоу (1050–771 г. пр. Хр.). Жертвоприносителните ями са причислени от археолозите към първата половина на анянския период, който започва около 1300 г. пр. Хр. с установяване на столицата в Анян и завършва с джоуското нашествие през 1050 г. пр. Хр. Анян е последната столица на династия Шан. Повечето археолози са на мнение, че по-ранната част от управлението на династията е представено от находището Джънджоу, в което е регистрирано обитаване през последните 2–3 столетия преди анянския период, т. е. грубо изчислено XVI–XIV в. пр. Хр. По отношение на още по-ранното селище Ърлитоу, което е разположено недалече от Луоян, и е окупирано през първата половина на II хил. пр. Хр., се смята, че принадлежи към началната фаза на Шан, но напоследък все повече се налага хипотезата, свързваща Ърлитоу с династия Ся.

[4] Архитектурни останки от шанския период в находището Шърцяо са документирани в *Wenwu* 1987/12, 1–23, 37 и обр. 1–3.

[5] Повече подробности по този въпрос вж. *Tong Enzheng*. Gudai de Ba Shu. Chengdu, 1979, 60–61. Има и учени, сред които е Чън Мъндзя, които твърдят, че гадателните текстове, споменаващи името "Шу", не насочват към Съчуан, а към област, недалече от Анян.

[6] По време на династия Източен Джоу държавата Шу окупира територията на цялата равнина Чънду, но през

316 г. пр. Хр. е унищожена от държавата Цин.

[7] Цветна илюстрация на острие № 1 е представена в China Pictorial, 1987/6, 15

[8] Находките от Ърлитоу са публикувани у: *Yang Boda*. Zhongguo meishu quanji, gongyi meishu bian 9. yuqi, Beijing, 1986, No 45; Kaogu 1983/3, обр. 1:4 (два екземпляра); *Wen Fong* (ed.). The Great Bronze Age of China. New York, 1980, кат. № 2. За находките от Джънджоу вж. Wenwu 1966/1, 58.

[9] Острието *джан*, открито в Гуанхан през 1951 г., е илюстрирано в *Yang Boda* под № 78 и е описано в бел. № 5, а *джан* от другите находища са дискутирани в Wenwu 1979/2, 31–7 (30).

[10] В гроба на Фу Хао са открити няколко малки нефритови фигури на хора, които са пресъздадени в същото положение на тялото. Вж. *Yinxu Fu Hao Mu*, Beijing, 1980, цв. ил. 22–4; *Wenwu* 1987/10, 5, обр. 2:3. Опит за тълкуване на това положение на тялото през епохата Шан и Западен Джоу правя в друго свое изследване. Вж. *Малинова, М*. Зооморфни нефритови висулки от късен Шан. ВТУ "Св. св. Кирил и Методий" (под печат).

[11] За образа на първопредците вж. *Малинова, М*. Представата за първопредците в предфилософските възгледи на древните китайци. НБУ (под печат).

[12] Съдът, който се съхранява в Пекин, е илюстриран и документиран от Робърт Бъгли. *Bagley, R.* Shang Ritual Bronzes in the Arthur M. Sackler Collections. Cambridge, Mass. 1987, 34–5, фиг. 80. Използвам възможността да изкажа искрената си благодарност към Робърт Бъгли – професор в Департамент по изкуство и археология в Принстънския университет (Ню Джърси, САЩ), за консултацията и напътствията при написването на настоящата статия.

[13] Споменатите предмети са илюстрирани в Wenwu 1987/10, обр. 1 и 4, фиг. 5–6; China Pictorial, 1987/ 6, 15.

[14] *Малинова, М*. Към проблема за антропоморфните лица-маски от Лиулихъ, Хъбей. – Год. на Департамент "Средиземноморски и източни изследвания". Т. 1, 2002, НБУ, 2003, 81–92; Един поглед върху магията, наречена "китайска коприна". – ГСУ. ИФ, 96–97, 2003–2004 (под печат).

[15] През 1974 г. в западноджоуски гроб, разкопан в Баодзъ (ок. Жудзяджуан, пров. Шаанси), са открити две малки бронзови фигури със същото положение на ръцете. От фигурите не може да се разбере какъв е предметът, който държат в ръцете си, но тяхната прилика с по-голямата и по-стара антропоморфна скулптура от Сансидуй набляга върху културните взаимоотношения между населението от равнината Чънду и джоуската територия на север. Фигурите от Баодзъ са илюстрирани в Shaanxi chutu Shang Zhou qingtongqi. T. 4. Beijing, 1984, No 70 и 93; Wenwu 1976/4, обр. 4:3–4 (докладът от разкопките е на с. 34–56).

[16] Wenwu 1987/10, 16–7.

[17] *Малинова, М*. Опит за тълкуване символиката на мотива "*таотай*" в шански Китай. – Минало, 2002/2, 4–13.

[18] За идентични изделия от провинция Хунан вж. *Bagley, R*. Цит. съч., 267–75 и фиг. 43.2 (от Хуажун), 104.18 (от Юеян).

[19] *Wen Fong* (ed.). The Great Bronze Age of China, p. 201; *Rawson, J*. Chinese Bronzes, Art and Ritual. London, 1987, p. 36; *Bagley, R*. Цит. съч., 34–6, 57 (бел. № 124) и 416–20 (срв. съдовете, дискутирани на 416–20 със съда *цун*, илюстриран на с. 11, който е изкопан от находище в близост до Чънгу).

[20] Сведения за бронзови артефакти от шанския и западноджоуския период в провинция Шаанси вж. Kaogu 1980/3, 211–18 и обр. 2–5; Shaanxi chutu Shang Zhou qingtongqi. T. 1. Beijing, 1979, No 99–123. Заедно с необикновения тип оръжия, които се срещат и в Съчуан, бронзовият инвентар от Чънгу включва двойка съдове *фанлей*, аналогични на откритите в гроба на Фу Хао, които са датирани към 1200 г. пр. Хр. Вж. *Bagley, R*. Цит. съч., фиг. 123–4. Според Джао Диензън бронзовите находки от Чънгу и Баодзъ Жудзяджуан са резултат от разширяването на културата Ба-Шу на север. Вж. Wenwu 1987/10, с. 14, 21.

[21] За находките от ок. Пън (пров. Съчуан) вж. Wenwu 1980/12, 38–47, обр. 5; Kaogu 1981/6, 496–9, 555, обр. 5–6.

[22] Дискусия по проблеми, свързани с контактите между различни култури през шанския период вж. *Lin Yun*. A Reexamenation of the Relationship between Bronzes of the Shang Culture and of the Northern Zone. – In: *Chang, K. C*. (ed.). Studies of Shang Archaeology. New Haven, 1986, 237–73; *Tong Enzheng*. Shilun woguo cong dongbei zhi xi`nan de biandi banyuexing wenhua chuanbodai. Wenwu yu kaogu lunji, Beijing, 1987, 17–43.

[23] Разкопките от сезон 1980/81 са документирани подробно в Kaogu xuebao 1987/2, 227–54. Повечето от коментарите в този параграф са базирани на обобщаващите изводи в отчета от разкопките на яма № 1. Вж. Wenwu 1987/10, 13–14 и кратката статия на Джао Диензън, която придружава отчета, 18–21.

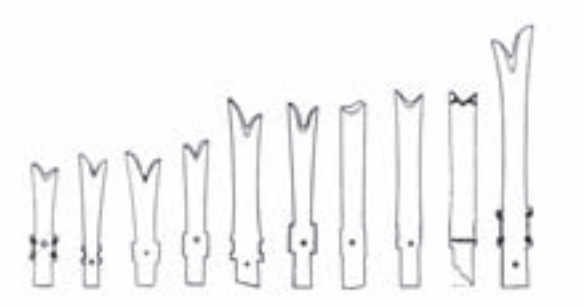

Фиг. 1. *Джан*. Адаптирано по: *Rawson, J.* 1996, p. 83, fig. 34.2

Фиг. 2. *Гъ*. Адаптирано по: *Rawson, J.* 1996, p. 83, fig. 34.2

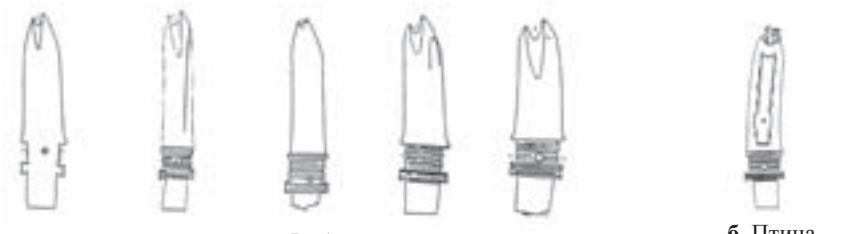

а. Риба **б.** Птица

Фиг. 3. Хибридни форми между *джан* и *гъ*, с върхове, изобразяващи риба и птица. По: Sichuan Wenwu*,* 1989/1, p. 17

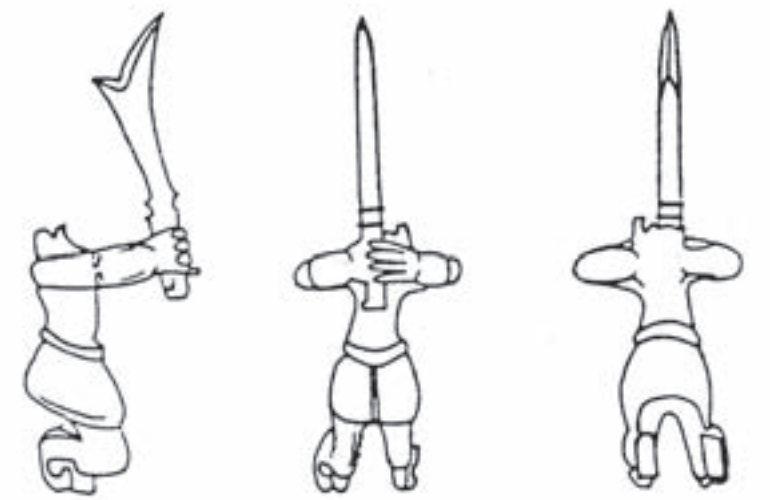

Фиг. 5. Бронзова фигура, държаща джан. Яма № 2, Сансидуй. По: *Rawson, J.* 1996, p. 83, fig. 34.3

Фиг. 4. Детайл от декоративната схема върху каменно острие от яма № 2 в Сансидуй. По: Sichuan Wenwu, 1989/1, p. 17

Обр. 1

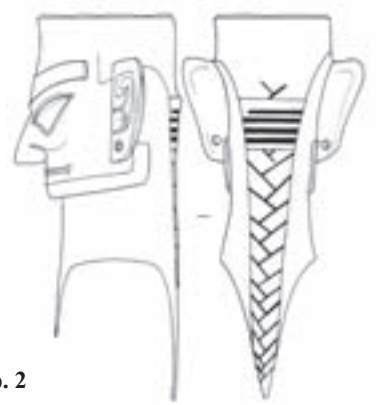

Обр. 2

Обр. 3

Фиг.1. Бронзови глави. По: *Rawson, J.* 1996. **Обр. 1.** p. 65, fig. 23.3; **Обр. 2.** p. 65, fig. 24.1; **Обр. 3.** p. 67, fig.24.2

Обр. 1а

Обр. 1б

Обр. 2

Фиг.2. Бронзови лица-маски. **Обр. 1.** С необичайно изпъкнали очи: **а.** По: Arts Asiatiques, XLIII / 1988, p. 83, fig. 10; **б.** По: *Rawson, J.* 1996. p. 18, fig. 7; **Обр. 2.** С човекоподобни черти. По: Wenwu, 1989/5. p. 9, fig. 14

Фиг. 1. Естампаж от украсата на съд *цун* от яма № 1, Сансидуй. По: *Wenwu* 1989/5, p. 9, fig. 14

Обр. 1

Обр. 2

Фиг. 2. *Цун* от околия Фунан: **Обр.1.** Снимка на съда. По: Anhui Sheng Bowuguan Cang Qingtongqi. Shanghai, 1987, p. 65, fig. № 1; **Обр. 2.** Детайл от украсата. По: 7000 Years of Shinese Civilization. Milan, 1983, p. 109

Фиг. 3. *Цун* от околия Хуажун (пров. Хунан). По: *Rawson, J.* 1996, p. 72, fig. 28.1

Фиг. 4. *Цун* от околия Чънгу (пров. Шаанси). По: Shaanxi Chutu Shang Zhou Qingtongqi, vol. 1, Beijing, 1979, fig. № 111.

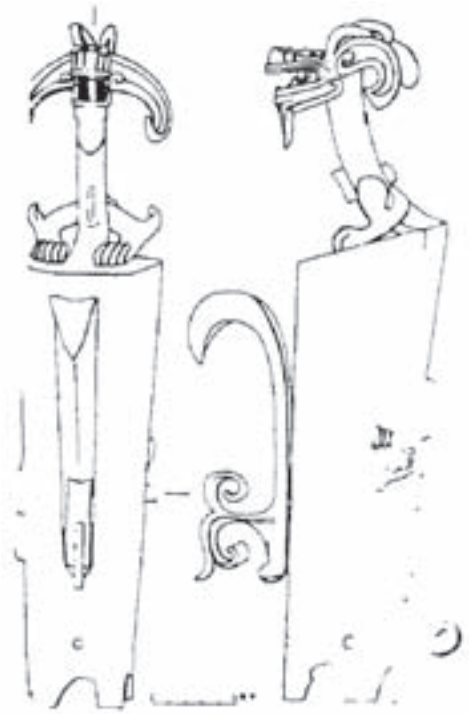

Фиг. 1. Бронзова колона с дракон от яма № 1 в Сансидуй. По: Wenwu 1987/10, p. 6, fig. 9

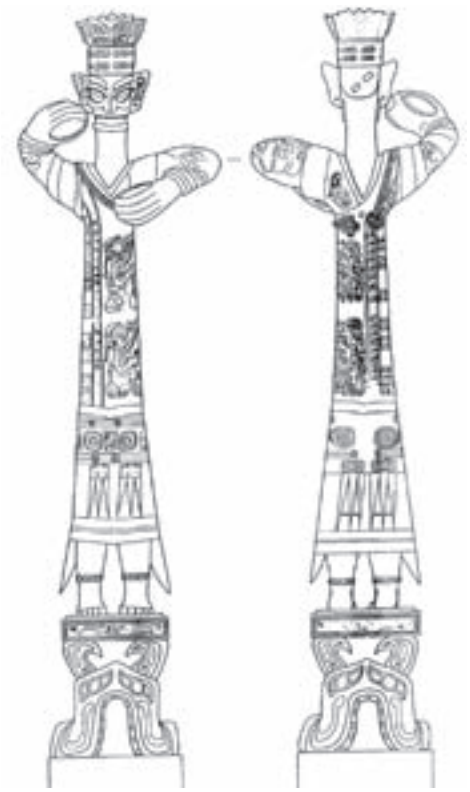

Фиг. 2. Бронзова статуя на антропоморфна фигура. Яма № 2, Сансидуй. По: Wenwu 1989/5, p. 4

Фиг. 3. Бронзово "дърво-дух:" от яма №2, Сансидуй. По: *Rawson, J.* 1996, p. 19, fig. 8

SANXINGDUI IN THE CONTEXT OF THE ARCHAEOLOGICAL MAP OF EARLY BRONZE AGE CHINA

MARIANA MALINOVA

(summary)

The paper concerns the finds from two pits in an Early Bronze Age town Sanxingdui in China. The artifacts are from jade, clay, bronze and gold and have not any analogs in style. They are interesting for their early date in the first part of the Anyang period (13th c. B.C.). The quantity of the objects from jade indicates their local production; another peculiarity is that they are mainly weapons and tools, which in the context of the pit, proposes their ritual use – a sacrificial practices that are too different from the already known cults in Shang state. These are remarkably varied in design. Neither the bronzes nor anything else in the pits shows much sign of direct contact with Anyang. Pottery from Sanxingdui site points to contact with the Erlitou culture, an influence which the arc-ended blades might be taken to confirm, and the city wall may reflect contact with Erlitou or Erligang. The city of Sanxingdui must have been the seat of a major power, but it is even less well understood than the civilization of the Changjiang region, and its relationship to later developments in Sichuan is no clearer, Western Zhou finds nearby showing no apparent connection.

STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS
Supplementum IV (2005)
Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov

СКАЛНО ТРАКИЙСКО СВЕТИЛИЩЕ В МЕСТНОСТТА БЕГЛИК ТАШ

ИВАН МАРАЗОВ, ТАТЯНА ШАЛГАНОВА

Резерватът "Ропотамо" изобилства със своеобразни каменни изваяния. Тук природата сякаш е развихрила фантазията си, като е създала скали с причудливи форми, струпани по ефектен начин. Дори съвременният човек "разпознава" в тях културни образи, сякаш застинали завинаги под погледа на Медуза Горгона. В общуването с тях архаичното въображение е просто задължено да ги осмисли, да ги види като каменни знаци, които да насити със значения. Логиката на природните процеси се преосмисля, превръща се в логика на мита и ритуала. От най-древни епохи такива природно маркирани места биват сакрализирани (Элиаде 1987).

Датировка. С подобни природни дадености се характеризира и местността от резервата "Ропотамо", разположена североизточно от връх Китка, известна под названието Беглик Таш. Още Шкорпил я описва като скално светилище от древността (Шкорпил 1912–1913). Вероятно той също е намерил тук керамични фрагменти, каквито откри и нашата експедиция[1]. Веднага трябва да кажем, че периодът на активно функциониране на светилището е през ранножелязната епоха, а последните сигурни следи се отнасят към Късната античност. Археологическият материал е представен от многобройни фрагменти керамика, от безформени малки късчета глинена замазка и от известно количество кремъчни конкреции, кремъчни отломъци и пластинки. Болшинството фрагменти от съдове принадлежи на ранножелязната епоха. Хронологически значими са орнаментираните с S-овиден мотив, с концентрични кръгчета, с триъгълници, с букели и с канелюри.

Мястото. Изборът на мястото не е случаен. От мито-ритуална гледна точка светилището е сякаш специално "планирано", за да въплъти няколко основни бинарни опозиции: "север – юг", "запад – изток", "затворено – отворено", "вътре – вън", "високо – ниско", "вертикално – хоризонтално". Мястото му бележи една от най-високите точки в околността. Централната му част представлява приблизително правоъгълна естествена скална площадка, ориентирана по дългата си ос в посока изток – запад, оградена от север и от изток с високи гранитни морени, а от запад и от юг – фланкирана от по-ниски камъни. Тя се издига на 1.2 м над равнището на разположеното от юг обширно, равно плато и въздейства като затворена сцена. Централната площадка е почти хоризонтална, с лек наклон от изток на запад и от север на юг. Най-удобният подстъп към нея е от западната страна, като вероятният вход се намира между две последователни двойки ниски камъни. Така сцената и движението са ориентирани строго по посоките на света: влизането е от запад на изток, а най-удобното място за наблюдение на ритуалните действия е равното пространство от юг. При своето движение слънцето огрява после-

дователно обектите върху цялата площадка. Особено впечатляващо е осветлението около 15 ч., когато благодарение на югозападната позиция на слънцето всичко в светилището грее.

Сакралната топография на светилището. Както вече казахме, скалното светилище е почти точно ориентирано по посоките на света. При свличането си огромните камъни са придобили причудливи форми. Те изглеждат така, сякаш са поставени от човешка ръка според предварително обмислен план. Ако приемем, че ритуалното движение е било с посока от запад към изток, то от дясната страна (юг) е имало открито пространство, а от лявата (север) са изправени различни по форма и размер скали. В края на пътя процесията е заставала пред най-високия камък – Апостол Таш, който изглежда нестабилен, тъй като се крепи върху каменната база само върху две точки и е отделен от нея с процеп[2].

Макар и единно като сакрална планировка, пространството е сегментирано на няколко участъка, за които може да се предположи самостоятелна (ако и допълнителна) обредна функция. В началото на пътя, веднага след входа, отляво, три вертикално стоящи морени оформят обособен участък, в центъра на който лежи плосък, нисък правоъгълен камък. Между тази част и следващите високи скали има естествено оформен изход към пространството на север от светилището. Следващият участък се състои от две високи морени, разположени една зад друга. Първата, която е видима от централната площадка, въпреки че няма явни следи от допълнителна обработка, е с толкова правилни правоъгълни очертания, че създава внушение за изкуствено творение. Нещо повече, в горната си част тя е прорязана по начин, който предизвиква асоциация с капак и наподобява долмен. Другата скала е с овална форма, върху чиято горна равна повърхност има две "шарапани", вероятно от естествен произход. Непосредствено до правоъгълната скала в източна посока следва малко, затворено с камък към север и фланкирано с висока скала от изток "помещение". В него намираме камък с дъговидна форма (почти правилна полуокръжност), с естествено басейнче в центъра, което вероятно е допълнително дооформено. Източно от "помещението" се разполага следващото каменно образувание, което е и най-високото в северната част на площадката. То представлява голяма, със заострен връх скала, която е обърната на юг и чиято равна и леко полегата повърхност се огрява от слънцето, точно когато то се намира в зенита си. Следва ниска морена, разцепена още в древността на 3 части (вероятно разцепването е естествено), които ветрилообразно се отварят към площадката. След тях идват три по-ниски и плоски камъка, които завършват ограждането на площадката от север. От източната страна светилището е затворено от високата скала Апостол Таш, която изцяло се огрява при залез. Отдясно (южно) на нея е разположена висока, почти правоъгълна скала. Тя оформя в източната част на светилището пространство, което остава скрито от погледа на стоящите извън светилището непосветени.

Изявеният контраст между високите скали и равната повърхност на площадката внушава усещането за културна намеса. Действително опозициите "високо – ниско" и "вертикално – хоризонтално" се проследяват в няколко варианта в "планировката" на светилището. От друга страна, в кода на световните посоки "север" се асоциира с "високо", "вертикално", "затворено", докато "юг" – с "ниско", "хоризонтално", "отворено". Посочените кодови трансформации на пространството сигурно са имали място в мито-ритуалното осмисляне и обредно актуализиране на сакралната топография на това светилище.

Спомагателните "съоръжения" на све-

тилището. Ние предполагаме, че подходът към светилището е бил от запад и съвпада с днешния черен път. Вероятно селата, населението на които почитали това оброчище, са били в по-ниската част на района. Пътят към светилището минавал (както и днешният) между две обособени групи мегалитни паметници: отдясно (от юг) *каменни могили* (открихме със сигурност 7 подобни съоръжения) и отляво (от север) *долмени* (освен известните под названията Змейова дупка и Славов егрек, открихме още два долмена, за съжаление твърде разрушени). Интересна задача ще бъде изследването на каменните струпвания, под които очакваме да се открият погребения.

Тук трябва да прибавим още един неотменим елемент от планировката на светилището. Става дума за естествена конструкция, описана от Шкорпил като *Беглик Таш* (Шкорпил 1912–1913), която нарекохме "квазидолмен". Тя представлява две високи и дълги каменни стени, покрити с огромен камък, така че се образува *естествен огромен долмен*, отворен в южна посока. Пред него е оформена площадка, оградена от камъни. Долменът се намира извън централната площадка, непосредствено зад камъка Апостол Таш.

В непосредствена близост до североизточния ъгъл на централната част на светилището е разположена естествена скална площадка с почти кръгла форма, която е оградена от всички страни с морени и е отворена само от изток. Върху нея сякаш са "поставени" два огромни плоски кръгли камъка. Напълно е възможно този природен кръг да е бил културно интерпретиран като *олтар* или *трон*. Пред него, в източна посока, се намира втората основна част от светилището, където, ние предполагаме, са се разигравали инициационни обреди. Четирите високи скали, обърнати на юг, са с меки, закръглени обеми. Между тях има процепи, през които с труд може да се промуши човек. По-интересната част е скрита зад тази скална фасада. Няколко високи, отвесно издигащи се скали заедно с вече описаните оформят нещо като *лабиринт* – Г-образен проход между издигащите се почти вертикално стени. В мястото на пресичане на двата лъча на прохода има заоблени камъни с недвусмислена вулвоидна знаковост. Входът в тази част на светилището е бил по всяка вероятност от север, а "изходът" – на изток. Всъщност "изходът" е раздвоен от скала, която оформя ляв и десен ръкав. Ориентацията на "лабиринта" е симетрична на централната част от светилището.

Формите на скалните образувания. От особен интерес в анализа на светилището са постоянните асоциации, които предизвикват очертанията на природните образувания с културни, изкуствени обекти. Вероятно именно тези асоциации са обусловили както избора на мястото, така и, поне частично, неговото мито-ритуално осмисляне. В реконструкцията на това осмисляне ние се ръководим от онези архетипи на митологичното мислене, които създават закономерностите на лито-митологията. Първата структура навява асоциация за затворено културно пространство, в центъра на което е разположено "легло" или "трапеза". Следващата правоъгълна скала напомня визуално за каменен саркофаг или за долмен. Полукръглият нисък камък до нея несъмнено може да приеме функционалността на олтар. Важно е също така, че изходът от площадката е на север между скалите, оформящи две "помещения": трапезно и олтарно. "Квазидолменът" е може би най-очебийното природно образувание с културен аналог.

Обемите на скалите от североизточната част на светилището притежават заобленост и мекота, която носи несъмнено еротична окраска. Това първо впечатление се засилва и от процепите между тях, както и от наличието на откровено вулвоидни каменни образувания.

"*Природа – култура*". Тази базова опозиция е изключително слабо изявена в оформянето на светилището. Намесата на човешката ръка е пестелива и почти не се забелязва. Можем само да предполагаме, че първоначално горната плоча на квазидолмена е била от рода на вертикално стоящите камъни, обграждащи светилището, и нарочно е била подсечена така, че да падне върху дългите стени, за да наподоби огромна по размерите си мегалитна гробница, подобна на долмените, покрай които процесията е минавала по пътя към святото място. Напълно е възможно естественият полукръг от камъни пред тази конструкция да е бил укрепен с поставянето на още няколко камъка, за да се подсили впечатлението за ограда. "Шарапаните" върху високите и плоските скали, както и в "олтара" вероятно съвсем леко са обработени допълнително, за да изпълняват по-добре обредните си функции. Може би най-ярката и недвусмислена следа от човешка намеса са петте кръгли и сравнително дълбоки дупки, издълбани в откритата към юг част на централната площадка. Те не са свързани с улеи и вероятно предназначението им е било по-скоро конструктивно: може би в тях са поставяли дървени стълбове или факли, които са били включвани по някакъв начин в обредната система. Самият факт, че те са разположени в най-близката и скритата от "зрителите" източна част на площадката, също е показателен, за да предположим участието им в ритуално действие от типа "покриване – откриване" или в семантично тъждествения акт на осветяване (Маразов 2000). Находките от сондажите доказват, че в светилището вероятно са били използвани съдове и са били поднасяни вотивни дарове, но е още много рано, за да се правят големи изводи въз основа на толкова оскъден материал[3].

Както става ясно, в светилището може да се внасят културни предмети, но самата среда, макар че се използва за суперкултурни (сакрални) цели, е оставена подчертано необработена, "природна". Този своеобразен характер на светилището поставя важен теоретически проблем. Да анализираме самите обективни дадености, преди да преминем към интерпретации. Явно за архаичните траки "*природността*" на "планировката" и "архитектурата" на светилището е имала изключително важно значение, за да не допуснат те никаква намеса в тяхното оформяне. Според законите на митологичното мислене всеки културен акт трябва да изглежда пределно "естествен", за да се повиши степента на неговата легитимност. Поради това културните действия често се представят като естествени феномени, а природните знаци се използват за обозначаване на свръхкултурни събития (Маразов 1984). Защото по този начин "природното" се отъждествява с "божественото" и съответно придобива по-висок семиотичен статус в йерархията на сакралното. Дори и в по-късни епохи най-сакралните места се оставят необработени, чисто "природни", за да свидетелстват за присъствието на божественото. Такъв е каменният трон, на който седяла Деметра в Елевзина (Котова 1995; Фол, В. 2002). Такъв е пътят, по който Ксеркс минал през Тракия: тракийските царе нито го орали, нито го засявали (Маразов 1988). Може да се каже, че "природността" на обектите, включени в контекста на суперкултурни ситуации (мистерии, обреди), сама по себе си генерира повишена сакралност. Сякаш това светилище е божи дар, сякаш то е "построено" от богове или герои. Като планировка то идеално отговаря на нуждите на култа, а формите на камъните съдържат скрити, но достатъчно прозрачни аналогии на културни обекти (стена, саркофаг, долмен, трапеза / легло, олтар / трон, "шарапана"). В този смисъл "божественото" означаване е с по-висока сакралност. От друга страна, алузивността на пространствата и на формите в светилището предпола-

га "скритост" на знанието за тях, което е необходима черта за всяка инициационна обредна система. Тази "природност", "дивост" на светилището съответства на индоевропейската представа за дивите животни като принадлежащи на бога, за разлика от питомните, принадлежащи на човека (Гамкрелидзе, Иванов II. 1984: 488).

Мито-ритулната същност на светилището (опит за интерпретация и реконструкция). Датировката на светилището е ранна – то се отнася към ранножелязната епоха, когато за същия район са характерни мегалитни паметници – строени са долмени и са издигани каменни могили (Карайотов, Домарадски, Стойкова, Петрова, Келбечева 1982; Фол, В. 1994; 2000). Тази повишена семиотична роля на камъка ни насочва към характеристиките на лито-митологията.

Разпространена е научната заблуда, според която едно светилище трябва задължително да се свързва с култа към определено божество. Свидетели сме на настървено търсене на известния през Античността храм на Дионис, което доведе вече до откриване на няколко екземпляра и ни кара с трепет да очакваме нови. Ето защо предварително искаме да заявим, че няма да се опитваме да назовем титулярното божество, почитано между скалите на Беглик Таш. Дори сакралното място да е имало такъв патрон, не притежаваме никакви сведения за неговата идентификация, а нищо невъзможно няма и в предположението, че той се е сменял с епохите. Нашата задача виждаме в това да подредим обективните данни в някаква логична система. Интерпретацията ще бъде насочена към (но и водена от) идеята за реконструкция на мито-ритуалния смисъл и функция на светилището. За нас е далеч по-важно да изградим системна хипотеза, която не претендира за повече от хипотеза (за интерпретацията на сакралното пространство в Древна Гърция сега вж. Cole 2004).

Преди всичко трябва да се отбележи, че култовото място Беглик Таш със сигурност е обслужвало една ли повече общини, разположени в близките околности. Това определя, според нас, и *характера на култа* – той е имал дифузна общорелигиозна насоченост и не е бил свързан с почитането само на едно определено божество. Вероятно в сакралното място са били извършвани ритуали от календарен и инициационен характер, които невинаги изискват божествен патрон. Към това заключение ни насочва самата структура на светилището. Площта му е достатъчна, за да побере огромна маса почитатели, а отвореността му към южната равнина го прави удобна сцена за представяне на мистериална драма. Освен това наличието на много входове и изходи, както и на естествения "лабиринт" в източната част, свидетелстват за инициационна насоченост на обредите.

Наличието на квазидолмени насочва асоциациите към мито-ритуалния кръг на *героя-прародител*. Тракийската религия от този период, както и през по-късната римска епоха със сигурност е била доминирана от фигурата на *Heros*, т. е. на антроподемона, който е покровител на племето / общината и към когото хората се обръщат за помощ във всички ситуации. Паметници на този култ от началото на ранножелязната епоха са долмените. Самата грижа за жилището (а значи и за живота) в отвъдното говори за дълбока вяра в безсмъртието. Естествена или полуизкуствена конструкция, квазидолменът би могъл да бъде схващан като архетипична гробница на първочовека – прародител на племето или общината. Ако това е така, то и цялата "архитектура" би могла да получи героична интерпретация. Всеки от природните обекти би могъл да бъде осмислен като резултат от подвига на героя. Като представител на далечното епично минало, той несъмнено е великан, който притежава огромна сила. Размерите на "трапезата / ложе"

са мярка за неговия ръст. Както знаем, и в нашия фолклор, и в други митологични традиции по своя път героят оставя следи – стъпки по камъните, по които крачел (Урумова 2003). Възможно е плитките "шарапани" в светилището да са били интерпретирани именно като "*стъпки на героя*". Но още по-убедително изглежда откритата от експедицията "стъпка" от ляв крак (ок. 80 см дължина) върху един от южните камъни пред централната част на площадката. Плитката вдлъбнатина има естествен произход, но е възможно тя да е била съвсем леко обработена допълнително, за да се засили аналогията. Като прояви на безграничната мощ на героя биха могли да се дешифрират разтрошаването на грамадни скали (напр. на тези от първото "помещение" или на трите ветрилообразно разположени камъка) или поставянето на огромната скала Апостол Таш върху нейната "база". Може би и въображението на съвременния изследовател се разиграва на фона на тази застинала в камък епика, но ние виждаме в камъка, покриващ квазидолмена, образа на крилато чудовище / змей, изпънало муцуната си към неговия вход. А има ли героичен мит, в който героят да не убива змей (вж. основно Fonterose 1959)? Така в скалите на светилището сякаш е запазена епичната биография на легендарния юнак – великан, раздробяващ с боздугана си скали, побеждаващ чудовища, строящ светилища. Не са малко легендите за раждането на героя от камък, но и за заселването му в скалите след неговата смърт. В индоевропейския ареал особено характерна е петрогенезата на иранския Митра или на нартския герой Сосръква (Dumezil 1978). Тракия ни дава примери за осмислянето на смъртта на велик герой като изчезване в скалите (Резос и Залмоксис). Обредното актуализиране на лито-мита за изчезването на героя / праотеца / антроподемона в скалата ясно се проследява в царската тракийска погребална обредност. Погребалните камери в могилите Струша (Китов 1994) и Голямата Косматка са изсечени от монолитен каменен блок. Погребването в тях без съмнение е аналогично на скриването в скалата. Редица характеристики на царските тракийски гробници (малките по размер входове към погребалните камери, запечатването на гробниците с каменни блокове и др.) също така имат очевидни конотации с повторното завръщане в скалното лоно. Включването в тракийската царска инициационна обредност на мистериална драма, възпроизвеждаща мита за изчезването в скалата и появата / раждането от нея, се подкрепя от археологическите свидетелства. В тази посока трябва да се търси обяснението на затварящите се отвътре тежки каменни врати на царските тракийски гробници, на достъпността на гробницата известен период от време, на следите от дълго използване (Китов 2004). Вероятно изградената в могилата гробница е била осмисляна като скална утроба, от която се раждал новият владетел, за да извърши своите геройски дела, и в която се завръщал след смъртта си. Българският фолклор също пази вариант за тази трансформация – стъпките на Крали Марко (или копитото на коня му) и неговото вкаменяване след смъртта му (Теодоров 1981). Каменният епос изобилства с паралели на тези теми (Демирев 1983; Бънов, Демирев 1991; Бънов 1988).

"*Стъпката*" върху камъка от Беглик Таш би могла да притежава не само чисто митологичен смисъл. Сравненията с индоевропейските представи ни позволяват да направим и друго предположение, което не отрича първото, а само го допълва – нещо характерно за свойствените на митологичното мислене полисемантизъм и полифункционалност. В келтската практика е известен "камъкът на Тара" (Ross 1974; Nagy 1982; Green 1989). Върху него имало издълбана стъпка на героя. При избора на владетел претендентът поставял крака си в тази следа. Този акт е характерен за

всички обреди по узаконяване на наследяването (нали и досега клетвата да вървим по нечии стъпки всъщност е метафора на поета отговорност, че ще следваме веднъж избрания път – Carmichael 1977). Стъпката върху камъка от Беглик Таш е насочена от запад на изток, т. е. отговаря на движението на обредната процесия, на посоката на сакралния път. Може да предположим, че изборът на владетел (независимо от какъв мащаб) е бил драматизиран и у траките като следване на пътя, посочен от героя-прародител, в чиято следа претендентът стъпвал. Така светилището обогатява функциите си в посока на доктрината на царската идеология. И това е нормално – ако изначалното му и основно предназначение е било да дава сцена на преходни (календарни и / или инициационни) обреди, то с развитието на идеологията на властта владетелят се оказва живия наследник на митичния герой-прародител. Той тръгва по неговия път, повтаря неговите подвизи и след смъртта си също получава каменна гробница (някой от съседните на светилището долмени). "Стъпката на Аполон" играе важна роля в митологията на бога (Detienne 1998: 28–31). Тя го характеризира като "далечен", "идващ", "пътуващ" и "прокарващ пътища", като "основател".

Примери за подобно осмисляне на камъка намираме в гръцката религиозна практика. Известно е назоваването на микенските строежи "циклопски", известно е, че стените на Троя са издигнати от Аполон и Посейдон, а първата крепост на Тива – от близнаците музиканти Зет и Амфион. В името на политически цели понякога елините "откривали" гробниците на стари свои герои, като дори намирали в тях огромни кости, принадлежащи на великаните от далечното епично минало (Boardman 2004). Мегалитните паметници с лекота се вместват в *"циклопическата" доктрина*, присъща за всяка героическа идеология. А в района, непосредствено прилежащ към светилището, са налице силни следи от мегалитна култура: каменни могили и долмени. Те сигурно са влизали като интегрална част от мегатекста на ритуалите, свързани със святото място[4].

Ние вече изказахме хипотезата, че извършването на *инициационни обреди* е било основна функция на светилището от Беглик Таш. Ако в самото централно пространство се е разигравала "архитектурно-скулптурно", а може би и зрелищно, *драмата на героя*, то в скалите от неговата източна част е възможно да са се случвали самите инициационни действия. Цяла система от проходи образува тук истински *лабиринт*. Под това название разбираме свойствения за посветителния ритуал "*труден път*", по който героят "скита", "блуждае", докато намери верния изход (Calame 1990). Съществува доста богата литература върху инициационния смисъл на лабиринта, за да се спираме отново по-подробно върху този графичен макет на пътя (вж. основно Kern 1982). "Пътят" в тази част на светилището е затворен между отвесни, високи 3–4 м скали. В края на първия проход има струпани закръглени камъни, които трябва да бъдат преодолени, за да се влезе във втория проход, разположен под прав ъгъл. В неговия край пък има голям камък, който разделя изхода на два ръкава. Това съответства на самата инициационна идея, според която преминалите успешно изпитанието поемат надясно по "правия" път, докато опозорилите се "крива" наляво (Caratelli 2001). По-ниските (около 1 м) вулвоидни камъни в повратната точка на лабиринта биха могли да служат като визуална илюстрация на тайното сексуално знание, което юношите и девойките получават по време на възрастовата инициация. Едва след като преминат този критичен праг, те могат да намерят изхода.

Подчертаната сексуализация на скалните обеми и образувалият се в лоното на този скален масив лабиринт внушават аналогия с

идеята за раждане на посветените в новия им социален статус. Връзката на скалата с богинята и на пещерата (отвора) с нейното майчино лоно е широко известна, за да я коментираме отново тук. В храма на Деметра на акропола на Мегара стърчала скала, наречена *Анаклетрида* ("Извикваща горе" – Paus. 1.43.2). Тя била център на сцена на "мегарстването" на жените, драматизициращи страстите в култа на богинята (Котова 1995: 36). Влизането в утробата обикновено се отъждествява със смъртта, излизането от нея – с ново раждане, един анодос от каменната утроба (Neumann 1974). В Беглик Таш природата е създала образувание, което много лесно може да означи тези идеи на мита и обреда. А вулвоидните камъни съвсем точно допълват семиотиката на раждащото женско начало.

Преминаването през скален процеп е добре познато обредно изпитание за качествата на инициирания. Два такива тесни процепа, през които е трудно да се провре човек, свързват лабиринта с външната площадка пред скалите. Друг такъв хоризонтален процеп се образува между базата и конвексната долна част на големия камък Апостол Таш. Вероятно те също са били включени в системата на ценностни изпитания, чрез която са се проверявали достойнствата на младите.

Наличието на много скали, които изглеждат разцепени или имат процепи помежду си, би могло да се свърже и с мито-ритуални представи от типа на "изчезване" на божество в тези цепнатини. Нали и в митологията на Персефона се говори за "*разцепване*" на земята под краката на девойката, която изчезва в този процеп, отвлечена от Хадес в долното царство. Актът на разцепване на земята по всяка вероятност е бил осмислян като природна метафора на акта на дефлорация, т. е. на обозначаване на женския преход. Поради това в "лабиринта" на женското светилище има и няколко вулвоидни камъка.

Л. Циен дори мисли, че названието мегарон в делфийското светилище се е запазило заради цепнатината в скалата, от която се твърдяло, че излизал упойващ земен газ, стимулиращ профетическите способности на Пития (Ziehen 1930). Но дори тази цепнатина да е била само митологична конструкция, тя свидетелства за ролята на тези топоси в сакралната функция на светилищата. Цепнатината е винаги разглеждана като вход в подземното царство (Gershenson 1991). Затова и преминаването през нея има значението на преход между "тук" и "там", преход между два статуса. Според Д. Котова (25, passim) мегаронът е място за почитане на хтонични богове, място, където се осъществява срещата със света на мъртвите, а вероятно и със смъртта.

"Женското" светилище в Беглик Таш напълно покрива понятието *мегарон*, с което гърците обозначавали скалните култови места, посветени на Деметра (вж. анализа на термина у Котова 1995). Според Д. Котова той е бил отделно съоръжение в рамките и в границите на светилището, какъвто е и нашият случай. То може да бъде затворено отвсякъде, но открито отгоре сакрално пространство, допълнително оградено с камъни. Периболът е характерен за култа на Великата богиня. Скалното светилище край Чобра е опасано от вал, което го сакрализира допълнително (Бънов, Демирев 1991). И в гръцката култова традиция мегаронът е място с ограничен достъп, той е отворен само за посветени, както и нещата, пазени в него, не бива да бъдат пипани и виждани от всеки.

Подобен Г-образен лабиринт, макар и с по-малки размери, се очертава от дълбоките вертикални процепи между базата на Апостол Таш и лявата стена на квазидолмена. Заради близостта му с "погребалното съоръжение" може да се предположи, че той е бил разглеждан като вход в отвъдното. Още повече, че за разлика от големия лабиринт, тук няма изход.

В тази връзка може да се приведе една любопитна информация на Плутарх: "Но най-жалко и най-зле постъпват суеверните, когато пристъпват към мегароните или анакторонитe на боговете като към мечи бърлоги или дупки на змии, или скривалища на чудовища" (Plut. *De superst*. 9; превод Д. Котова: 27).

От това сведение става ясно, че древните скални светилища твърде рано са били вторично осмисляни вече не като култови места, а като епична сцена (Boardman 2004). Редица долмени у нас са възприети по аналогичен начин от фолклорното съзнание на българина, за което свидетелстват техните съвременни названия. Така в района на Беглик Таш един от долмените се нарича Змейова дупка. Но дали не бихме могли да допуснем, че още в ранната древност квазидолменът не е бил възприеман като пещерата на митичното чудовище, с което юнакът влиза в битка, за да заеме неговата територия, да се легитимира като автохтон и да изпълни своята функция на културен герой. Деметра и Кора имат светилища, в които много често се почита и военен герой като покровител. Понякога това е или "три пъти герой", или е разделен на три персонажа (Sergent 1986: 36–37). Подобно обособяване на мъжка/воинска и женска част се установява и при светилището при Бабяк, Белица. Там в източната част на каменното струпване са депонирани предимно оръжия, докато в западната – украшения и прешлени (Тонкова 2005). Като се има предвид, че в мито-поетичната мисъл западът се асоциира с "ляво", а изтокът – с "дясно", пространствените съответствия на половата диференциация са очевидни (Needham 1973).

Светилището е извън всякакво населено място, т. е. то е в зоната на "*дивото*". Отиването в този сакрален топос означава да се напусне територията на "културата", т. е. да се осъществи едно ритуално "*излизане*" на членовете на социума. Това означава, че обредният комплекс би следвало да е от особена важност за архаичната общност. Обикновено социално най-значими са ритуалите по обновяване на обществото, т. е. по социализация на младите.

Разположението на светилището на високо място, към което се стига по път от по-ниското, свидетелства за мито-ритуално осмисляне и обредно актуализиране на опозицията "*изкачване – слизане*". Тя е особено развита в култа на Великата богиня, който се чества в планините.

Макар и сега все още да е трудно да се докаже археологически, в обредния живот на светилището сигурно е била реализирана и друга опозиция: "*внасяне – изнасяне*". Това съвпада с функцията на мегарона да съхранява (крие) сакрални неща, които не бива да бъдат виждани и пипани, освен от определени хора в строго дефинирани ритуални ситуации. Вероятно, както показват находките в сондажите, от дома си тракийките носели в светилището фрагменти от съдове или замазки, с което сякаш поставяли своя дом под закрилата на божествата / героите, почитани тук. Но и от гледна точка на запазване на тайната на обредите в мегарона, не бива да се говори за тайните неща, които се случват в него – те са *arreta*. Показателно е, че същият предметен състав (фрагменти от керамични съдове и замазки) има и инвентарът на т. нар. ритуални ями, открити в огромно изобилие през последното десетилетие (Георгиева 1991; Вълчева 2002).

И така, в Беглик Таш изглежда сякаш самата природа (т. е. божеството) е конструирала двете главни части на светилището като опозиция "мъжко – женско". Героят господства в централната зона, Богинята-майка е въплътена в скалите от източния край. Героят е първият инициран, затова той е и първороден син на тази Велика майка и прародител на племето. Фактически инициацията на все-

ки юноша е повторение на жизнения цикъл на героя-родоначалник (Brelich 1969). Тръгвайки по стъпките на героя, т. е. повтаряйки пътя и подвизите на прадеда, младите осигуряват възпроизводството на социума според модела, който е бил заложен *in illo tempore*. Като него те трябва също да бъдат родени от майката-скала, за да станат автохтони. Тази идея е изключително важна за архаичното съзнание. *Автохтонността* е знак за легитимност, само тя дава право на законно владеене на територията (Loraux 1984; 1996; Marazov 1991; Detienne 2003). В началото героят не само е бил роден от майката, той е трябвало също така да убие законния собственик на територията – дракона, за да заеме неговото място (Fonterose 1959). Вероятно сценарият на свещената драма е включвал разиграването на този подвиг пред очите на инициираните младежи, а наред с театрализираното зрелище е бил показван като доказателство огромният камък-капак на квазидолмена, напомнящ фигурата на дракон – едновременно жертва и залог за легитимност. Сега е трудно да се установи синтагматиката на обредното действие, но тя няма и особено значение за функционирането на мита и на обреда. Убиването на чудовището и раждането на героя са два взаимно обвързани акта, които превеждат диалектиката между смъртта и живота. Те трябва да се повтарят циклично, за да се възстановява редът в света. Възможно е квазидолменът да е бил разглеждан като жилище на дракона. Може би точно на това място той е бил убит и се е превърнал в покрив на своя вечен дом – долмен.

"*Естествено – изкуствено*". Тази опозиция има огромно значение в осмислянето на скалните светилища (Roller 1999). В Петрома чрез два камъка изкуствено се наподобява пещера (Котова 1995: 45). Други "скални" светилища на Деметра са споменати у Павсаний (Paus. 2.34.10; 8.37.8–10; 9.39.2–5; Herodot 6.134 за светилище на Деметра на Парос, обградено със зид без спойка). Скалният релеф на Адамас на Парос, посветен на Майката на боговете, е компромисно (не само в хронологичен, но и в концептуален план) решение на "петро-образа" на Богинята (Bodnar 1973; Berranger 1983). Едва ли е случаен изборът релефът да се извае в самата скала. Разбира се, напълно възможно е тракиецът да е следвал малоазийските образци. Но тук не става дума само за иконографско заимстване, а и за паралелен семантичен опит. Естествено е Богинята-скала да се изобрази в самата скала. Скулптурният й образ сякаш е само антропоморфно дооформяне на присъствието й в скалата, нещо като епифания на богинята. Тази представа е въплътена и в мита за Ниобидите, където майката е превърната в камък поради скръбта си по избитите от Артемида и Аполон деца. Не е случайно, че този мит често се изобразява по апулийските вази, свързани с идеологията на орфизма.

Павсаний съобщава, че каменната статуарна група на боговете от светилищния комплекс в Ликозура не била поръчана на скулптор, а изкопана в самия свещен участък след един пророчески сън (Paus. 8.37.3). В този етиологичен разказ по интересен начин е разрешена опозицията "естествено – изкуствено". Сякаш тази скулптурна група е изваяна не от човешка ръка, а от самата природа. Айтионът следва логиката на назоваване (вследствие на оприличаване) на природни каменни образувания с творения на човешката ръка или направо с фигури от мита или епоса (срв. вкаменената фигура на Ниоба или с Тримата братя край Айтос). Но и в гръцкото схващане за *хоапоп* се съдържа идеята за странния произход на тези архаични статуи (вж. Paus. 3.16.10–17) – те не са дело на човешка ръка, а или падат от небето, или доплуват до новото си място по морските вълни, т. е. появяват се по един "естествен" начин. Именно поради това ксоаноните съдържат в себе си божестве-

на сила, която ги прави или благодатни, или опасни (Vernant 1990: 188). За обратния процес – превръщане на статуя в камък, ни разказва отново Павсаний (8.42.11). Върху дървената статуя на Деметра във Фигалия, дело на Онатас, "се стоварили каменни късове от свода на пещерата и под тежестта им тя потънала и напълно изчезнала".

Едва ли трябва да търсим историческа истина в този разказ. По-скоро в него е отразено превъзходството на природното начало над културното, на "необработеното" над "обработеното" в култа на този тип божества. Дали богинята се ядосала заради това, че статуята й била разрушена или поради факта, че се осмелили да я почитат чрез културно творение, а не в нейния първичен вид? Склонни сме да приемем по-скоро второто обяснение – нали в края на краищата падналите камъни(!) унищожават културния образ, сякаш за да върнат отново почитанието на Деметра към изконния петро-аниконизъм.

От описанието на Павсаний разбираме, че статуята изобразявала Черната богиня конеглава, със змии и други животни, преплетени в конската й грива, в едната ръка тя държала делфин, а в другата – гълъб. Този хибриден образ, съчетаващ не само различни животински видове с човешка фигура, но и различни космически зони, несъмнено напомня *Горгона Медуза* като митологично въплъщение на представата за хаоса, за дивото, за неподредеността (вж. последно Marler 2002; срв. Vernant 1985; 1990; Маразов 2001 а). Може би тъкмо в мита за Медуза е отразена най-пълно литомитологията на Великата богиня – под нейния поглед всичко живо се вкаменявало и съществували цели райони, пълни със застинали завинаги като скални изваяния хора, попаднали под очите на жестоката богиня.

Огледален като мито-поетично решение е разпространеният през древността айтион за улавяне в мрежи на статуя на *Дионис*, т. е. за идването на божествения образ от морето. Ако Дионис е винаги "идващ" бог, то женското божество е обикновено статично. Ето защо статуите на бога на виното (а понякога и на Хермес – най-мобилният бог в гръцката митология – Vernant 1966) идват от вечно движещата се водна стихия, докато образите на женското божество се намират на мястото, където е основан култът – те наистина са "подземни", т. е. изкопани са от самата сакрална територия на светилището и поради това бележат автохтонност (т. е. "родени са от земята"). Мъжът в мита и в епоса е подвижен, идва отвън, а жената е статична и пребивава на едно място, затова е и въплъщение на дадена територия.

Вкаменяването е код на смъртта. "*Каменността*" е знак за пределна изсушеност на организма (Dundes 1980), което е признак на смърт (срв. с приказката за юнака, който обещал да изстиска вода от камък). Затова и гробниците най-често се оформят от камък, а в някои митологии мъртвият отплува за острова на мъртвите в каменна лодка.

Ако вкаменяването на човека е код на смъртта, то съществува и обратният митологичен вариант – *раждането на човешкия род от камък*. В гръцката митология оцелелите от потопа Девкалион и Пира били посъветвани от оракула да хвърлят зад себе си "костите на земята", т. е. камъни, от които се родило новото поколение хора (Fontenrose 1960; Vian 1963). Мястото на планинския връх, до което стигнали водите по време на Самотракийския потоп и където спасените намерили суша, било оградено с кръг камъни (Diodor 5.55–56; Nonnos. *Dionys*. 3.175ff; Caduff 1986: 133f; Haarmann 2003).

Каменните кръгове. От територията на Древна Тракия са известни "каменни кръгове", в центъра на които обикновено стои естествен камък (Шкорпил, К. и Х. 1888; Шкорпил, К. и Х. 1892; Бончев 1901). Неотдавна при с. Долни Главанак, Хасковско, бе изследван ар-

хеологически кромлех, изграден от каменни блокове, ограждащи приблизително кръгло пространство. До блоковете били депонирани даровете. В близост до мегалитната конструкция са разположени други две по-малки ограждания от камъни, в които са открити следи от детски погребения, извършени чрез трупоизгаряне (Нехризов 2004). В близост до светилището Беглик Таш също открихме седем "каменни могили" с кръгла форма, които съчетават натрупвания на трошен камък с природни скали. В самото светилище каменни дъги обграждат входовете към квазидолмена и скалната утроба, като в тях естествените скали са допълнени с натрупани камъни. Периболосът е характерна черта и за храмовите пространства на Деметра в Елада (вж. Котова 1995: passim). Пейчова могила, която Г. Китов разкопа край Старосел, е била натрупана около оставена необработена скала, разположена точно в центъра, а до нея е изградена самата гробница – саркофаг. Под насипа на Чолакова могила до с. Старо Железаре се откриха големи, поставени вертикално каменни плочи, ограждащи кръгла площадка (Китов, Димитрова 2004)[5]. Тези археологически свидетелства изявяват ролята на необработения камък в култа и митологията на Великата богиня, а вероятно и в други мито-ритуални структури и ситуации.

Етнографски паралели. Независимо от опитите да се тълкуват скалните светилища главно във връзка със слънчевия култ (Бънов 1999), по-вероятна ни изглежда интерпретацията им като обредно средище за социализация на младите в традиционната култура. Всъщност и етнографските паралели потвърждават по-скоро тази гледна точка. Според изследванията на В. Демирев обредите в с. Чокоба, Сливенско, край Острия камък са от кръга на женския празничен цикъл (Демирев 1983; Бънов 1988). На св. Четиридесет мъченици (22 март) девойките от селото посещават това древно тракийско светилище, за да преминат обредния цикъл на своята социализация (Буенек, лазаруване), а дошлите отвън снахи извършват обредно умиване и връзват червена нишка на шипката до камъка като знак на приобщаване към новия си род и новата си общност. Предполагаме, че и селската култура на траките е използвала светилището главно за обредния комплекс по регенерация на социума, а не само и не толкова за почитане на един определен култ. От друга страна, от етнографски аспект в скалните светилища присъства и епическият юнак (главно Крали Марко). Това е засвидетелствано в топонимиката на скалните средища – тя говори за вторичното им осмисляне като топоси на героя (трапеза, гега, солница, стъпки и т. н.). Може би пред нас е белег на континуитет, може би сме изправени пред типологически сходна ситуация. Но връзката между моминския обреден цикъл и юнака е винаги налице, още повече, ако тя се подхранва и от мита за змееборството, където, както знаем, една от основните теми е освобождаването на девойката – жертва на чудовището, от героя.

Предложената интерпретация на скалното светилище Беглик Таш е само предварителна. Авторите се опитват да покажат сложността на самата проблематика и да я обвържат контекстуално с религиозните представи и мито-поетичните осмисляния на светилището в скалата.

БЕЛЕЖКИ

[1] Археологическото проучване в местността Беглик Таш беше проведено в периода 15–28 септември 2003 г. В него участваше екип от преподаватели и студенти на Нов български университет.

[2] Шкорпил описва Апостол Таш като жертвен камък с особена форма, поставен наопаки върху скалната база (Шкорпил 1912–1913: 258, обр. 154).

[3] Археологическият материал от Беглик Таш съвпада по вид с артефактите, откривани в скалните светилища от ранножелязната епоха в Странджа–Сакар и в Източните Родопи. Прави впечатление задължителното присъствие на парчета от глинена замазка (Нехризов 2004) и на кремъчни артефакти (Нехризов 2004; Сираков 2004).

[4] Асоциацията между скалните светилища и погребалните паметници се регистира на редица места (Димитрова 2003; Василева 2003).

[5] Авторите предлагат нестандартната интерпретация на съоръжението, че "в могилата е функционирала тракийска обсерватория от VI в. пр. Хр." (Китов, Димитрова 2004: 95).

ЛИТЕРАТУРА

Бончев, Г. 1901. Мегалитни паметници в Сакар планина. СбНУНК XVIII, 659–703.

Бънов, П. 1988. Тракийски култови паметници над Котел. – Векове № 4, 74–77.

Бънов, П. 1999. Паметници на култа към слънцето и скалата в Котленско. – В: Регионални проучвания на българския фолклор. Т. 2, 155–160.

Бънов, П., В. Демирев. 1991. Мегалити в Сливенско и култът към слънцето. – АИМ. Интердисциплинарни изследвания 18, 155–159.

Василева, М. 1999. Кибела, Мидас и скалата. – Проблеми на изкуството № 4, 3–12.

Василева, М. 2000. Традиция и трансформация в култа и религията на древна Фригия. – Seminarium Thracicum 4. Традиция и трансформации на културни явления в древна Юго-Източна Европа. С., Инст. за тракология, 119–129.

Василева, М. 2003. Фригийските могили край Гордион – проблеми на погребалната обредност. – В: Пътят, 9–54.

Вълчева, Д. 2002. Ямното светилище. – В: Копривлен. Т. 1, 102–124.

Гамкрелидзе, Т., В. В. Иванов. 1984. Индоевропейский язык и индоевропейцы. 2 т. Изд. Тбилисского университета.

Георгиева, Р. 1991. Обредни ями в Тракия (края на II – I хил. пр. н. е.). – Археология № 1, 1–11.

Демирев, В. 1983. "Острият камък" и мястото му в традиционната култура на с. Чокоба, Сливенско. – ИМЮИБ 53, 55–62.

Димитрова, Д. 2003. Маврова могила край Старосел. – В: Пътят, 73–88.

Элиаде, М. 1987. Космос и история**.** М.

Карайотов, И., М. Домарадски, В. Стойкова, М. Петрова, Е. Келбечева. 1982. Странджа планина. Мегалитни паметници. – В: Тракийски паметници. Т. 3. Мегалитни паметници. С., 263–290.

Китов, Г. 1994. Тракийски гробнично-култов комплекс в могилата Остpуша край Шипка. – Проблеми на изкуството № 4, 13–21.

Китов, Г. 2004. Гробницата н Александрово. – Изв. на Историческия музей – Хасково 2, 149–177.

Китов, Г., Д. Димитрова 2004. Тракийски култов център, Старосел. – АОР през 2003 г., 94–95.

Котова, Д. 1995. Тесмофориите. Женски празничен комплекс. С., Диос.

Котова, Д. 1996. Култът към Деметра Кидария, Тесмия, Елевзиния във Феней (Аркадия). – Българска етнология № 2, 188–195.

Маразов, И. 1984. "Синтезът на изкуствата" през древността в мито-ритуален контекст. – Изкуство № 3, 21–31.

Маразов, И. 1988. "Царският път" у траките. – В: МИФ 3, 194–214.

Маразов, И. 2000. Действието "покриване – откриване" в мита и ритуала. – В: МИФ 5/2, 185–231.

Маразов, И. 2001. Фиалата от Кул Оба. Образът на "другия" в скитското изкуство. – МИФ 7, 360–423.

Нехризов, Г. 2004. Тракийски култов мегалитен паметник (кромлех) при с. Долни Главанак. – Изв. на Историческия музей – Хасково 2, 123–140.

Райчевски, С. 2001. Крайбрежна Странджа. Топоними и хидроними. С.

Сираков, Н. 2004. Кремъчен ансамбъл от кромлеха при с. Долни Главанак. – Изв. на Историческия

музей – Хасково 2, 141–147.
Теодоров, Е. 1981. Български народен героичен епос. С.
Тонкова, М. 2005. Депа за дарове и дарове от късножелязната епоха от светилището при Бабяк. – Год. на НАМ (под печат).
Урумова, Р. 2003. Предания и култови места в Бургаско, свързани с култа на Крали Марко. – Във: Фолклорът и корените на съвременната култура. Бургас, 85–94.
Фол, В. 1994. Скалата, конят, огънят. С., Агрес.
Фол, В. 1999. Маските в орфическата обредност. – В: *Краев, Г., И. Бокова* (ред.) 1999. Маска и ритуал. НБУ, 7–14.
Фол, В. 2000. Мегалитни и скално изсечени паметници в древна Тракия. С., УИ "Св. Климент Охридски", Demax.
Фол, В. 2002. Трон и стела на Майката на боговете. – В: *Гичева, Р., К. Рабаджиев* (ред.) 2002. Pityе. Изследвания в чест на проф. И. Маразов. С., Анубис, 232–236.
Шкорпил, К. 1912–1913. Археологически бележки от Странджа планина. – ИБАД 3, 235–262.
Шкорпил, К. и Х. 1888. Паметници из Българско. Дел. I. Част 1. Тракия. Пловдив.
Шкорпил, К. и Х. 1892. Североизточна България в географско и археологическо отношение, I. – СбНУНК VII, 68–70.
Berranger, D. 1983. Le relief inscrit en l`honneur des Nymphes dans les carrières de Paros. – REA 85, 235–259.
Boardman, J. 2004. Archeologia della nostalgia. B. Mondadori.
Bodnar, E. W. 1973. A Quarry Relief on the Island of Paros. – Archaeology 26.4, 270–277.
Brelich, A. 1969. Paides e Parthenoi. – Incunabula Graeca 36.
Caduff, G. A. 1986. Antike Sintflutsagen. Göttingen.
Calame, C. 1990. Thésée et l`imaginaire athénien. Payot Lausanne.
Caratelli, G. P. 2001. Le lamine d`oro orfiche. Istruzioni per il viaggio oltremondano degli iniziati greci. Milano, Adelphi.
Carmichael, C. M. 1977. A Ceremonial Crux: Removing a Man`s Sandal as a Female Gesture of Contempt. – Journal of Biblical Literature 96, 321–336.
Cole, S. G. 2004. Landscape, Gender, and Ritual Space. The Ancient Greek Experience. University of California Press.
Detienne, M. 1998. Apollon le couteau à la main. Paris, NRF.
Detienne, M. 2003. Comment être autochtone. Du pur athènien au français raciné. Paris, Seuil.
Dumezil, G. 1978. Romans de Scythie et d`alantour. Paris, Payot.
Dundes, A. 1980. Wet and Dry, the Evil Eye: an Essai in Indo-European and Semitic Worldview. – In: *Dundes, A.* Interpreting Folklor. Bloomington. Indiana University Press, 93–133.
Fonterose, J. 1959. Python. University of California Press.
Fonterose, J. 1960. The Cult and Myth of Pyrros at Delfi. – In: U.C. Publications in Classical Archaeology 4.3, University of California Press.
Fontenrose, J. 1960. The Cult and Myth of Pyrros at Delphi. – University of California Publications in Classical Archaeology 4.3, 191–266.
Gershenson, D. 1991. Apollo the Wolf God. JIES. Monograph N 8.
Green, M. 1989. Symbols & Image in Celtic Religious Art. Routledge.
Haarmann, H. 2003. Geschichte der Sintflut. Beck.
Kern, H. 1982. Labyrinthe. Prestel.
Loraux, N. 1984. Les enfants d'Athèna. Paris. Textes à l`appui.
Loraux, N. 1996. Né de la terre. Paris, Seuil.
Marazov, I. 1991. Aspects of the Royal Hestia. 2. Hestia, Wealth, Fire and the Sun. – Orpheus 1, 73–87.
Marler, J. 2002. An Archaeomythological Investigation of the Gorgon. – In: *Гичева, Р., К. Рабаджиев* (ред.) 2002. Pityе. Изследвания в чест на проф. И. Маразов. С., Анубис, 59–75.
Nagy, J. F. 1982. Liminality and Knowledge in Irish Tradition. – Studia Celtica 16–17, 135–143.
Needham, R. (ed.) 1973. Right and Left. Essays on Dual Symbolic Classification. The University of Chicago Press.
Neumann, E. 1974. The Great Mother. An Analysis of the Archetype. Princeton University Press. Bollingen Series XLVII.
Roller, L. 1999. In Search of God the Mother. The Cult of Anatolian Cybele. University of California Press.
Ross, A. 1974. Pagan Celtic Britain. Studies in Iconography and Tradition. London, Cardinal.
Sergent, B. 1986. Pylos et les Enfers. – RHR CCIII 1, 5–39.
Vernant, J.-P. 1966. Mythe et pensée chez les grecs. Paris, Fr. Maspero.
Vernant, J.-P. 1985. La mort dans les yeux. Paris, Hachette.
Vernant, J.-P. 1990. Figures, idoles, masques. Paris, Julliard.
Vian, F. 1963. Les origines de Thèbes. Cadmos et les spartiates. Paris, Libr. C. Klincksiek.
Ziehen, L. 1930. Mantis. – RE, Bd. 14, Hbd. 28, 1345–1355.

THE THRACIAN ROCK SANCTUARY IN BEGLIK TASH

IVAN MARAZOV, TATYANA SHALGANOVA

(summary)

The paper concerns the preliminary interpretation of the rock sanctuary in Beglik Tash with an intention to discuss the problem in its complexity: the meaning of ritual space in cult and in myth. The Beglik Tash site is situated in the "Ropotamo" reserve, northeast from the Kitka peak. It is situated on the highest place in the vicinity with a square platform in the middle orientated East–West. The pottery shreds found here date its beginning in the Early Iron Age up to the Late Antiquity. The ritual space is structured in binary oppositions: 'high' – 'low', 'vertical' – 'horizontal', 'open' – 'closed', 'in' – 'out' and the 'North' is associated with 'high', 'vertical', 'closed', as the 'South' – with 'low', 'horizontal', 'open'. Having in mind these we can reconstruct the opposition: 'male' (the Hero) and 'female' (the Great Mother), probably as a code to understand the ritual meaning of space in the initiation rituals. Some other 'constructions' prove the 'cultural' meaning of the natural phenomena – the opposition 'Nature' – 'Culture' and its significance for the religiosity of ancient man.

STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS
Supplementum IV (2005)
Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov

НАСКОРО НАМЕРЕНА ТОКИЧКА-АМУЛЕТ ОТ РАЦИАРИЯ

НИКОЛАЙ МАРКОВ

В следващите редове представям декоративна пластина от ремъчна токичка (фиг. 1), намерена в района на античната Рациария при нелегални разкопки и съхранявана понастоящем в частна сбирка[1].

Фиг. 1.

Тя е изработена като тънка пластина от медна сплав, най-вероятно бронз със занижено съдържание на калай, и има следните размери: 23 x 22.5 x 1 мм. Върху лицето й в техника "репусе" е изобразен конник-войн, възседнал галопиращ надясно кон. В дясната си, високо вдигната ръка, конникът държи дълго копие, с което пронизва повалена в нозете на коня човешка фигура, а в лявата – изнесен много напред, пред муцуната на коня, кръгъл щит. Зад конника се развява дългата му наметка (хламида). Конникът е гологлав, с поглед устремен напред. Краката му са пристегнати в бедрата и силно изнесени назад, по маниера на ездачите през Античността. Цялата сцена е обхваната от мощна псевдоперлена рамка.

Подобни пластини от ремъчни токички са добре известни в науката. Те са били прихващани към телена рамка, оформяща "скелета" на токичката (фиг. 2). Този тип токички са били особено модни през IV в., време към което се датират почти всички познати ми образци (по-подробно у Думанов 2002, както и в по-

Фиг. 2.

сочената там литература). За пръв път обаче върху пластина от такава токичка се намира представен сюжет, масово употребяван в производството на амулети чак докъм VII в.

Кои са персонажите от описаната сцена? Какъв е бил смисълът на изобразяването им върху токичката? Това са въпросите, на които ще се спра по-долу.

Представените върху амулетите образи – конник-войн, пробождащ с копието си повалена човешка фигура (фиг. 3), са тълкувани неоднозначно. Един от първите изследователи на византийските амулети Г. Шлюмберже вижда в сцената символ на победата на доброто над злото, в конника – пророк Соломон, а в легналата фигура – женски демон, персонификация на болестта или на злото (Schlumberger 1892: 74–75 sq.). Според П. Пердризе (Perdrizet 1922: 32–35), чието виждане се споделя и от Х. Сейриг (Seirig 1934: 5–9), обаче в зависимост от употребата на символа при различни религиозни общности, в същата сцена трябва да виждаме ту великия цар Соломон, триумфиращ над злото, ту сирийския Мар Зая Шутрана, пронизващ чумния демон, ту Мар Гавриил, убиващ дяволицата, и най-накрая св. Сисиний, пробождащ с копието си женския демон, похитителката на деца Обизут[2]. Фреска от капела 17 в Бауит, Горен Египет, представя св. Сисиний, пронизващ с копието си демоницата Алабастрия[3].

Фиг. 3.

В най-новия познат ми труд по темата, този на Кр. Уолтър (Walter 1990: 33–42), е направен преглед на голям брой от предложените досега интерпретации на интересуващите ни образи. В него е изказано предположението, че в някои случаи е възможно женският образ да бъде възприеман и като този на демона Лилит (Walter 1990: 36), също похитителка на новородени и майка на демони, според еврейския фолклор. В някои по-ранни свои публикации самият аз, воден от мисли, подобни на тези на Пердризе и Сейриг, съм интерпретирал конника ту като символичен образ на Бога в качеството му на предводител на небесното войнство (Марков 1998: 117–118; Марков 1999 а: 79; Марков 1999 б, 90–91), ту като цар Соломон, повелителят на демоните, според вярванията от онова време (Марков 2000: 85–87). Времето, към което отнасям разглежданата тук пластина – IV в., и обстоятелството, че голямата част от познатите ми амулети с образа на конника-войн, пробождащ с копието си повалена човешка фигура, произлизат от Балканите, като че ли дават най-много основания за определянето на представените върху тях образи, известните от фолклора на Византия и средновековна България св. Сисиний и демоницата Гилу (по-подробно у Markov 2004).

В народните представи св. Сисиний бил тачен предимно като покровител на бременните жени и на новородените деца. Вярвало се, че образът му бил достатъчен, за да прогони злата Гилу от тези най-уязвими на зловредното й влияние групи от хора. Поради това амулетите, които го представят като победител над демоницата, най-вероятно били носени, привързани около вратовете им или били пришивани към дрехите им. Изобразяването на същата сцена върху разглежданата токичка очевидно има подобно магично-предпазно предназначение. Впрочем една немалка част от подобни по конструкцията си токички пресъздават образа на Белерофонт, пронизващ с копието си Химера (фиг. 4). Но и в този случай магично-предпазният характер на изображението е изведено на преден план. Ще напомня още, че макар и по-рядко победата на Белерофонт над Химера е била също изобразявана и върху амулети през Късната античност (фиг. 5). В семантично отношение двете сцени са равнопоставени и чрез всяка една от тях е представена всъщност победата на доброто над злото.

Фиг. 4.

Фиг. 5.

Накрая може да се обобщи, че новата находка е част от ремъчна токичка-амулет, носена с голяма вероятност от жена, живяла през IV в. в Рациария. На въпроса обаче, дали токичката е местно произведение или е внос от Централна Европа, каквото мнение е изказвано за произхода на подобните по конструкция токички (Думанов 2002: 411), засега не може да бъде даден добре мотивиран отговор.

БЕЛЕЖКИ

[1] Благодаря на собственика й за предоставената ми възможност за публикуването й.

[2] В ранносредновековния апокриф "Завет на Соломон" Обизут е представена като убийца на деца, довеждаща до глухота и немота, ослепителка, довеждаща до лудост и докарваща треска.

[3] Според коптската легенда св. Сисиний убил сестра си Алабастрия, която била магьосница, превръщала се в прилеп и в този си образ убивала младенците и изпивала кръвта им (Amélineau 1890: 184–186; прецитирам по Быстрикова 1978: 66)

ЛИТЕРАТУРА

Быстрикова, М. 1978. Коптские ткани-медальоны в роли защитных амулетов. – Вестник древней истории № 4, 64–71.

Думанов, Б. 2002. Наблюдения към един иконографски тип "ловуващ конник" върху произведения на късноантичното ювелирство. – В: Πιτύη. Изследвания в чест на проф. Ив. Маразов. С., 407–413.

Марков, Н. 1998. Два новооткрити раннохристиянски медальона. – Нумизматика и сфрагистика № 2, 112–121.

Марков, Н. 1999 а. Бележки за един новооткрит медальон от гръко-източния период на християнското изкуство. – Нумизматика и сфрагистика № 1, 77–80.

Марков, Н. 1999 б. Бележки върху два новооткрити християнски медальона от V век. – Археология № 3–4, 86–92.

Марков, Н. 2000. Ранновизантийски амулет за предпазване от болест. – Нумизматика и сфрагистика № 1, 85–87.

Amélineau, E. 1890. Les actes des martyrs de l'église copte. Paris.

Markov, N. 2004. Two Recently Discovered Early Christian Amulets with the Images of St. Sisinios and the Demon Gyllou. – Archaeologia Bulgarica 3, 63–70.

Perdrizet, P. 1922. Peregrinatio perambulans in tenebris. Études de démonologie gréco-orientale. Paris.

Schlumberger, G. 1892. Amulettes byzantins anciens. – Revue des études grecques, 5. Paris. 73–93.

Seyrig, H. 1934. Invidiae medici. – Berytus 1, 1–11.

Walter, C. 1990. The Intaglio of Solomon in the Benaki Museum and the Origins of the Iconography of Warrior–Saints. – Δελτίον Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας 4, 33–42.

UNE BOUCLE DE CEINTURE-AMULETTE, RÉCEMMENT TROUVÉE À RATIARIA

NIKOLAJ MARKOV

(Resumé)

La communication nous présente un fragment d'une boucle de ceinture, datée vers le IVe siècle (fig. 1). Elle a été trouvée par des fouilles illégales aux alentours de la ville antique de Ratiaria. Sur sa face, en repoussé, est representé un cavalier, perçant de sa lance une figure humaine, piétinée par les sabots du cheval.

Les personnages de cette scène sont identifiés comme St. Sissinius, combatant la démonesse Guillou, personnages très populaires parmi les habitants des Balkans pendant toute la période byzantine. Plusieurs exemples de cette scène, représentés spécialement sur de nombreuses amulettes de l'époque, donnent la possibilité de lancer l'idée que les images similaires de notre boucle ont eu aussi une valeur apotropaïque. En sachant, qu'on croyait, que la représentation de St. Sissinius, combatant la démonesse Guillou était protecteur des enfants et des femmes enceintes, on peut supposer que la boucle de ceinture a été portée par une femme, habitante de la ville de Ratiaria au cours du IVe siècle.

STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS
Supplementum IV (2005)
Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov

BILDNIS DES MARC AUREL*

RUMJANA MILČEVA

Im Nationalen Archäologischen Museum – Sofia befindet sich ein Männerbildnis (Abb. 1–2) aus Tomi (heute Constanta, Rumänien)[1], welches nach Meinung mancher Autoren wahrscheinlich Antoninus Pius (Bordenache 1965: 218 f. Abb. 5, mit älterer Lit,; Covacef 1990: 135), nach Meinung anderer – Marc Aurel (Oppermann 1978: 216) darstellt. Die unterschiedlichen Meinungen bezüglich seiner Identifikation erfordern indessen eine umgehende Prüfung seines

Abb. 1–2: Bildnis des Marc Aurel, Nationales Archäologisches Museum – Sofia

* Für die sprachliche Bearbeitung meines Manuskriptes und für wertvolle Hinweise danke ich D. Rößler ganz herzlich.

stilistischen Standortes.

Das weit überlebensgrosse Porträt ist sicher ein Kaiserbildnis. Dafür spricht vor allem der Kranz mit dem runden Juwel in der Mitte – vielleicht ein Lorbeerkranz, was aber infolge des schlechten Erhaltugszustands nicht mit Sicherheit zu entscheiden ist. Dargestellt ist ein Mann mittleren Alters mit schmalem Gesicht. Die Augen sitzen unter hochgewölbten Brauen und werden von den schweren, durch eine scharf eingetragene Linie gegen die Orbitale abgesetzten Oberlidern teilweise verdeckt. Am rechten Auge kann man den eingeritzten Irisring und die bohnenförmige(?). Pupillenmarkierung gerade noch erkennen. Die Jochbeinknochen zeichnen sich unter dem glatten, weich modellierten Karnat kaum ab. Von dem kleinen, durch eine geschwungene Bohrlinie markierten Mund sieht man nur die Unterlippe; die Oberlippe ist vom Schnurrbart verdeckt. Zwei leicht eingetiefte Falten verlaufen von den Nasenflügeln schräg nach unten.

Trotz der monumentalen Maße des Kopfes ist das Gesicht relativ differenziert, mit zart bewegter Oberfläche, gestaltet und zeigt einen ruhigen, beinahe versonnen wirkenden, zugleich aber etwas kühlen und distanzierten Ausdruck.

Die in die Stirn fallenden Haare sind an der Oberfläche stark verrieben. Sie bestehen aus einer Reihe dicker, gerundeter, durch tiefe Bohrungen voneinander abgesetzter und etwas (im ursprünglichen Zustand sicher deutlich weiter) vom Kopf abstehender Locken. Die Mitte nehmen zwei mit ihren Spitzen gegeneinander gewendete Haarbüschel ein; rechts hängt eine schlaufenförmig gebogene Locke in die Stirn; links erkennt man zwei nach innen gestrichene Ringellocken. Kiefer und Kinn werden von einem strähnigen Bart bedeckt, der durch kurze, tiefe Bohrrillen gegliedert ist.

Die genannten Merkmale lassen an eine Deutung des Porträts als Marcus Aurelius (161–180 n. Chr.) denken. Die bisher bekanntgewordenen etwa 160 plastischen Bildnisse des Kaisers werden aufgrund von Münzvergleichen in vier Typen eingeteilt[2]. Der Sofjoter Kopf lässt sich in wesentlichen Zügen mit dem 3. Typus verbinden, der wahrscheinlich im Jahre 161 aus Anlass der Herrschaftsübernahme geschaffen wurde[3]. Als Leitstück gilt ein Kopf in Rom. Thermenmus. Nr. 726[4]. Im Vergleich zum nachfolgenden 4. ist der 3. Typus konventioneller gestaltet. Der Kaiser präsentiert sich als ein philosophisch gebildeter Mann, was um diese Zeit jedoch auch in weiteren Kreisen durchaus üblich war[5].

Der in dem Sofjoter Porträt Dargestellte entspricht dem 3. Bildnistyp des Marc Aurel in der Altersstufe und in der ruhigen, frontalen Kopfhaltung, hat ein ähnlich mageres Gesicht mit "blassen" Zügen, eine vergleichbare Mundstellung und anscheinend auch eine übereinstimmende Bartform. Die Augen sind zwar etwas schmaler gebildet, den Bildnissen des Kaisers entsprechen aber die schweren Oberlider und der leicht verschleierte Blick, wie auch die gerundeten Brauenbögen. Unterschiede zeigen sich dagegen in der Gestaltung der Stirnhaare, die an unserem Porträt üppiger und grossförmiger wiedergegeben sind. In diesem Punkt erinnert es an ein Bildnis des Kaisers in Jerusalem[6]. Offenbar hat sich der provinzielle Bildhauer gerade bei dieser für die typologische Zuordnung entscheidenden Partie nicht streng an das stadtrömische Muster gehalten, was besonders an den Locken über der linken Stirnseite sichtbar wird. Neben den spezifischen Möglichkeiten und Gestaltungsabsichten des Künstlers mag dabei aber auch das monumentale Format des Werkes eine Rolle gespielt haben.

Die Annahme eines direkten Replikenverhältnisses mit dem 3. Typus scheint durch die genannten Unterschiede ausgeschlossen, der Kopf kann aber auch keiner der anderen Bildnisversionen zugeordnet werden. An provinziellen Werken kommen Abweichungen oder Klitterungen in allen vier Porträttypen des Marc Aurel relativ häufig vor[7]. Ein Beispiel dafür ist

ein Kopf im Natiomalmuseum Athen[8], dessen Stirnhaar ebenfalls Besonderheiten gegenüber den strengen Vertretern des 3. Typus aufweist. Sie sind jedoch nicht so gravierend wie an unserem Bildnis, dem das Athener Porträt ansonsten – in der Gesichtsform, dem spitz zulaufenden Kinn und der Barttracht – sehr nahe steht. Auch die formale Gestaltungsweise beider Werke lässt sich gut vergleichen. Verwandt ist des weiteren ein aus Ägypten stammendes Bildnis des Marc Aurel, das von H. Jucker eng an die griechischen Exemplare angeschlossen wird[9]. Es gleicht dem Sofjoter Kopf im Ausdruck, zeigt ein ähnlich flach angelegtes Gesicht mit fein bewegtem Karnat, eine ebenso glatte Stirn, eine fast identische Form der Augen und die gleichen hochgezogenen Brauen. Die Vermutung liegt nahe, dass auch unser Bildnis, das einst Teil einer imposanten Statue gewesen sein dürfte und dessen künstleriche Qualität trotz des schlechten Erhaltungszustandes noch erkennbar ist, in einer griechischen Werkstatt geschaffen wurde, wie schon G. Bordenache bei der Erstpublikation vermutet hat (Bordenache 1965: 218 f.).

Ein zweites auf dem Territorium des heutigen Rumänien gefundenes und jetzt im Nationalmuseum Bukarest aufbewahrtes Bildnis des Marc Aurel gehört zum 2. Typus und stellt den späteren Kaiser als Kronprinz dar[10].

FUSSNOTEN

[1] Ohne Inv.; H des Erhaltenen: 0,395 m. Feinkörniger weißer Marmor. Erhaltungszustand: gerade Bruchfläche direkt unter dem Kinn; erhalten nur das Gesicht mit dem Vorderteil des Kranzes; Nasenrücken abgeschlagen; kleinere Bestossungen; gesamte Oberfläche stark verrieben; die im Profil sichtbare walzenförmige Abrundung des gesamten Kopfes wahrscheinlich auf sekundäre Verwendung als Spolie zurückzuführen.

[2] Vgl. Wegner 1939: 33–47; 166–210, Taf. 14–33; Bergmann 1978: 22–27; 40–43. Abb. 26–39 (mit einem Exkurs zur Ordnung und Datierung dr Porträttypen des Marc Aurel); Wegner, Unger 1979: 90 f, 139–181, Taf. 14–16 (Liste, nicht nach Bildnistypen, sondern nach Aufbewahrungsorten geordnet); Stemmer (Hrsg.) 1988: 14–17, Nr. B1–B8 mit Abb.; Fittschen, Zanker 1985: 67–78, Nr. 61–71, Taf. 69–82; Fittschen 1999: 13–31, Taf. 1–57 (zu den ersten beiden Bildnistypen; mit Korrektur früherer Datierungen und ergänzten Replikenlisten).

[3] Zum 3. Bildnistypus des Marc Aurel: Wegner 1939: 40–43; Bergmann 1978: 23–26; 41 Abb. 32; Fittschen, Zanker 1985: 70–74, Nr. 65–67, Taf. 75–77.

[4] Rom, Thermenmuseum Nr. 726, Inv. 108598: Cioffarelli 1988: 293 f. Nr. R 217 mit Abb. (mit älterer Lit.).

[5] S. Anm. 3.

[6] Jerusalem, Ecole Biblique et Archeologique Francaise Nr. 05.4: Zanker 1983: 39 f. Taf. 23,1; Albertson 1988: 4, Taf. 3 a, b (mit älterer Lit.). Eine ähnliche Haargestaltung findet sich bereits an einem späten Beispiel des 2. Bildnistypus: London, British Museum, Inv. 1464; Zanker 1983: 27 mit Anm. 82, Taf. 21,1; Fittschen 1999: 26, Nr. B 37, Taf. 52 d; 53 a–d.

[7] Zu den ersten beiden Bildnistypen ("Capitol" und "Uffizien Toulouse") s. ausführlich bei Fittschen 1999: 16–21; 26–31; zum 3. und 4. Typus: Zanker 1983 passim; Fittschen, Zanker 1985: 71, Nr. 65, Anm. 2; 72–74, Nr. 67 mit Anm. 11, Taf. 76 f, Nr. 69, Taf. 79–81 f. (Einzelstück); Jucker 1995: 32 f. Nr. 16, Taf. 35 f.

[8] Athen, Nationalmuseum Inv. 572: Datsouli-Stavridi 1985: 62 f, Nr. 572, Taf. 74; Fittschen, Zanker 1985: 71, Nr. 65 Anm. 2a; Romiopoulou 1997: 94 f, Nr. 96 mit Abb.

[9] Cambridge, Fitzwilliam Museum Inv. GR 10.850: Jucker 1981: 716 f, Abb. 45 a. b; Kiss 1984: 65, Abb. 154 f.

[10] Bukarest, Archäologisches Nationalmuseum Inv. L 1708: Gramatopol 1985: 82 f, Abb. 11 a–b; Alexandrescu-Vianu 1995: 296–299, Nr. 10, Abb. 10 a–d; Fittschen 1999: 25, Nr. B 31, Taf. 47.

LITERATUR

Albertson, F. C. 1988. A Portrait of Marcus Aurelius from Syro-Palestine. – DaM 3, 1–9.

Alexandrescu-Vianu, M. 1995. Portraits romains dans les collections de Bucarest. – JdI 110, 277–365.

Bergmann, M. 1978. Marc Aurel. Liebieghaus Monographie 2.

Bordenache, G. 1965. Le statue imperiali nella Moesia inferior e la propaganda ufficiale dell'impero. – St.Cl 7, 214–223.

Cioffarelli, A. 1987. – In: Giuliano, A. (Hrsg.). Museo Nazionale Romano: Le sculpture I. Rom.

Covacef, Z. 1990. Unele consideratii privind sculptura laica in Dobrogea romana. – Pontia 23, 129–159.

Datsoule-Stavridi, A. 1985. Ρωμαικα πορτραιτα στο Εθνικο Αρχαιολογικο Μουσειο της Αθηνας.

Fittschen, K. 1999. Prinzenbildnisse antoninischer Zeit. Mainz am Rhein.

Fittschen, K., P. Zanker 1985. Katalog der römischen Porträts in den Capitolinischen Museen und den anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom. Bd. 1. Mainz am Rhein.

Gramatopol, M. 1985. Portretul roman in Romania. Bucuresti.

Jucker, H. 1981. Römische Herrscherbildnisse aus Ägypten. – ANRW II, 12, 2, 667–725.

Jucker, J. 1995. Skulpturen der Antiken-Sammlung Ennetwies. Mainz am Rhein.

Kiss, Z. 1984. Etudes sur le portrait impérial romain en Egypte. Varsovie.

Oppermann, M. 1978. Untersuchungen zur Entwicklung von Gesellschaft und bildender Kunst in den römischen Provinzen Thracia und Moesia Inferior vom 1. Jh. bis zur 2. Hälfte des 3. Jh. Diss. Halle.

Romiopoulou, K. 1997. Ελληνορωμαικα γλυπτα του Εθνικου Αρχαιολογικου Μουσειου.

Stemmer, K. (Hrsg.). 1988. Kaiser Marc Aurel und seine Zeit. Das römische Reich im Umbruch. Ausstellungskatalog. Berlin.

Wegner, M. 1939. Die Herrscherbildnisse in antoninischer Zeit. Herrscherbild. Bd. II, 4, Berlin.

Wegner, M., R. Unger 1979. Verzeichnis der Kaiserbildnisse von Antoninus Pius bis Commodus. – Boreas 2, 87–181.

STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS
Supplementum IV (2005)
Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov

КОНСКА АМУНИЦИЯ ОТ РИМСКАТА ЕПОХА, ОТКРИТА КРАЙ КАРНОБАТ

ДИМЧО МОМЧИЛОВ

През есента на 1999 г. в местността Саркаджика, която се намира на 6.5 км западно от гр. Карнобат, са открити железни части от колесница и животински кости, пръснати около иманярска яма. Тя отстои на около 20 м югозападно от най-голямата от намиращите се тук три надгробни могили, наричана от местното население Желязната могила (диам. 38.45/ 39.90 м, вис. 5.5 м). Двете от тях са добре запазени, докато третата е почти изравнена при обработката на почвата; на югозапад от нея, върху пространство от 30–40 дка, са разнесени фрагменти от строителна и битова керамика от II – IV в. Прави впечатление, че в радиус от 60–80 м югоизточно от Желязната могила има забележимо хлътване на терена, което по всяка вероятност се дължи на изгребването на пръстта, необходима за издигането на насипа, може би при вторичното и използване. Именно с този факт би следвало да се обясни и малката дълбочина, на която са открити проучените тук паметници.

Иманярската яма има неправилна форма (2.80 x 2.30 x 2 x 1 м). В нея, на дълбочина 0.65 м, бяха намерени останките от два коня, положени приблизително един срещу друг. При проверка на околното пространство с металотърсач беше установено, че на около 10 м на изток от тази яма и на 12.90 м южно от могилата има втора яма (3.40 x 3.60 x 4.80 x 4.90 м). В нея, на дълбочина 0.65 м, бяха разчистени скелетите на шест коня, кости от други домашни и диви животни, както и останките на колесница, сместена между тях.

Кон № 1 и кон № 2 лежат надясно в северната част на ямата; те са положени един зад друг с глави на запад, и то така, че главата на първия остава над гърба на втория. Други три коня са разположени в западната част на ямата: № 3 и № 4 лежат надясно, на значително разстояние един от друг в посока север – юг, съответно с глави на север и на юг, докато кон № 6, който лежи на лявата си страна, е сместен между главите им в посока изток – запад и е с глава на запад. Последният кон, № 5 е положен наляво с глава на запад покрай южната стена на ямата. На това място са открити още кости от елен лопатар, домашно говедо и овца (коза), а останките, разчистени между кон № 4 и № 5, принадлежат на овен (козел). Поради иманярска намеса и близостта на костите до повърхността скелетите (особено тези на овена, кон № 5 и № 6) бяха с нарушена цялост. Направеният анализ на костния материал показва, че положените в ямата коне са били расови, тънконоги и грижливо гледани животни на възраст от 4 до 6 години, сред които има един женски и пет мъжки индивида[1].

Три от конете от втората яма са погребани с принадлежащата им амуниция, най-забележителна сред които е тази на кон № 1. Тя включва юзда, наносник (начелник?) и други украси, разположени по главата и тялото на

коня. Материалите са открити "in situ" и дават възможност за сравнително точна възстановка на начина, по който са били носени (обр. 1).

В устата на коня беше намерена счупена на две желязна юзда, снабдена с плоски бронзови ажурни орнаменти в двата си края и с двойка бронзови халки за окачване на ремъците (дълж. 16.5 см, макс. шир. 8.6 см, вис. 9 см). По форма тези апликации наподобяват цифрата осем, чиято сърцевина е празна, като долната, по-широка част е запълнена с два волутообразни орнамента и един растителен над тях. Те наподобяват силно стилизирана човешка (женска?) фигура (обр. 2). Изработката им не е еднакво прецизна. От задната страна на двете апликации има бронзова пластина – подложка, през която минава самият зъбалец; трите нита, чрез които тя е прикрепена, личат върху лицевата страна на апликациите.

Тази юзда спада към групата на т. нар. юзди със странични плочи. Тя има двуделен зъбалец. Частите му се свързват една с друга в средата, с вътрешни халки, а в краищата си имат по още две – едната за прикрепване към оглавника, а другата – за захващане на поводите. Зъбалецът е направен от цилиндрични елементи, разделени с пръстени, които напомнят за една юзда с ажурни плочи от Пастуша, Пловдивско, но двойката халки в краищата го приближават до други по-прости образци[2]. Заради страничните си плочи юздата от Карнобат се сравнява и с други юзди от Пастуша[3]. Важно е да отбележим още, че от същия тип е и друга от юздите, открити в проучваната яма – тази на кон № 3. При нея страничните плочи са от сребро, също ажурни и с кръгла форма, която завършва с ухо като трапец в горния си край (обр. 5). Подобни на тях украси, макар и не толкова ефектни, са известни от Пастуша, Пловдивско, и с. Димитриево, Свиленградско[4].

Бронзовият наносник (дълж. 17.5 см, макс. шир. 11.2 см, шир. в краищата – 6 см) беше открит върху главата на коня, точно между очите и ноздрите му (обр. 3)[5]. Той представлява ромбовидна пластина, огъната така, че да прилепне на мястото си. Тя има трапецовидно оформени краища, от средата на които излиза по една тясна лента. Двете ленти се извиват и образуват "уши", чиито краища са припоени, като халките, влизащи в тях от двете страни, със сигурност са били поставени преди запояването. Чрез тях наносникът е свързван с ремъка между юздата и оглавника. Единият връх на ромба завършва с капковиден издатък, а другият, който оформя горната част на наносника и сега е отчупен, по всяка вероятност е завършвал с халка. От двете му страни има сложно профилирани полукръгли уширения с дупчици в средата, с малки бронзови халкички във всяка. Централното поле на наносника е елипсовидно и леко изпъкнало, а плитките жлебове, прокарани на 0.6 см от краищата му, имат декоративен ефект.

От лявата страна на черепа, под ухото на коня, бяха намерени три ажурни пластини (двете са сравнително добре запазени, третата – фрагментирана)[6]. Те са плоски, трапецовидни, с дъговидно изрязани основи, два триъгълни отвора над тях и две дупчици в най-широката им част (дълж. 8.6 см, с халката – 11.5 см; шир. долу 11.4 см, горе – 4.3 см). Тясната страна на всяка пластина завършва с "ухо", чрез което тя се закача за бронзова халка; прикрепват ги къси бронзови пирони със сферични глави (обр. 4). През тези халки изглежда е преминавал широк ремък, върху който те са били "апликирани". По всяка вероятност пластините са стояли върху челото на коня – двете хоризонтално, поставени с основите си една срещу друга, а третата вертикално, спусната между тях и наносника.

Важна част от сбруята на конете от яма № 2 са бронзовите дисковидни пластини с украса от врязани концентрични кръгове. Те имат шипове и отвори в средата, през ко-

ито минавали пирони с големи кръгли глави. Две от тях са открити между главата и шията на кон № 1, четири – от двете страни на гърба му, а други шест, разделени в две групи по три – над коленете на предните му крака. Ако се съди по големината им (диам. 4 см, 3/2.3 см, 2/1.8 см), първите шест са комбинирани две по две. Двете, окрити в областта на черепа, очевидно са били там, където се пресичат хоризонталните и вертикалните ремъци на оглавника[7]. Пластините, намерени около предните крака на коня, изглежда са били аплицирани върху кожени ленти, поставени над коленете. Мястото на останалите предполага използването им за украса на ремъците по горната част на тялото.

По лявата метакарпална кост на кон № 1 има следи от травма, причинена от използването му като теглителна сила. Според метричните данни, представени в изследването на костния материал, вероятно става дума за жребец[8]. Това означава, че този кон, чиято амуниция някога сигурно е изглеждала като златна, е бил използван по-скоро във впряг, отколкото за езда.

С изключение на юздата, подобни на тези бронзови украси не са ми познати от други обекти в България. Единствените близки по брой и донякъде по форма до трапецовидните пластини са елементите от конска сбруя от края на I – началото на II в., открити до конете, положени до колесница, намерена край с. Караново, Новозагорско[9]. Подобни на кръглите апликации от оглавника и на ажурните украси от страничните плочи на юздата са намирани в обекти от други римски провинции[10].

В последните години край няколко надгробни могили в Карнобатско бяха открити и ограбени от иманяри ями с положени в тях коне и колесници, като тези край Ганева могила при с. Житосвят, до Рошава могила при с. Добриново и др.[11] Те, заедно с материалите от проучените досега надгробни могили и поранните находки сочат, че в периода от края на I до III в. вкл. тукашните земи преживяват забележителен икономически разцвет[12]. Заради украсите на намерената в ямата колесница и спецификата на втория хоризонт на богатите гробове от римската епоха, с който би трябвало да се свържат описаните по-горе находки[13], можем да предположим, че сбруята на кон № 1 се отнася към времето между средата на II – първите десетилетия на III в.

БЕЛЕЖКИ

[1] Рибаров 2004: 94.

[2] Венедиков 1967: 176–181, обр. 35, в; 31.

[3] Венедиков 1967: 180, обр. 35.

[4] Венедиков 1967: 181–182, обр. 36.

[5] Определянето на предмета като наносник в случая е за предпочитане, макар че за този тип паметници от I хил. пр. Хр. се е наложило названието "началник", независимо от мястото, на което са били носени, вж. Китов 1993: 148; Гинев 1983: 13, 27, 45, обр. 33.

[6] Състоянието на тези и други предмети от метал се дължи на това, че по време на разкопките ямата беше преровена от иманяри.

[7] Гинев 1983: 28–29.

[8] Рибаров 2004: 99; за съжаление полът на кон № 1 не е изрично указан, вж. Рибаров 2004: 96–98.

[9] Кънчев, Кънчева 1996: 22.

[10] Ivanišević, Nikolić-Đorđević 1997: 136 с лит., Sl. 55/18, 20, 21, 22.

[11] Георгиева, Момчилов 2002: 66.

[12] Филов 1910: 226; Венедиков 1960: 60, 64; Georgieva, Momčilov 2000: 122–123.

[13] Георгиева 2000: 163.

ЛИТЕРАТУРА

Венедиков, И. 1960. Тракийската колесница. С.

Венедиков, И. 1967. Тракийската юзда. – ИАИ XXI, 153–196.

Георгиева, Р. 2000. Раннотракийска обредност в надгробните могили от римската епоха. – В: Seminarim Thracicum 4, 153–171.

Георгиева, Р., Д. Момчилов 2002. Спасителни археологически разкопки на пространството около "Рошавата могила" и могилата в м."Махлярду" край с. Добриново, Карнобатско. – АОР през 2001 г., С., 66.

Гинев, Г. 1983. Съкровището от Кралево. С.

Китов, Г. 1993. Конска амуниция. – В: Кратка енциклопедия на тракийската древност. С.

Кънчев, М., Т. Кънчева 1996. Спасителни разкопки на Дългата могила до с. Караново, Новозагорско. – В: Сб. Проучвания на надгробни могили в Новозагорско. Русе, 17–66.

Рибаров, Г. 2004. Конете от античното погребение в околностите на град Карнобат. – В: Природата на Карнобатския край. Т. 1. Варна, 94–100.

Филов, Б. 1910. Новооткрити старини. – ИБАД I, 222–229.

Georgieva, R., D. Momčilov. 2000. Le tumulus près du village de Žitosvjat, région de Karnobat. – In: Thracia XIII. S., 111–132.

Ivanišević V., S. Nikolić-Đorđević. 1997. Novi tragovi antičkih fortifikacija u Singidinumu – lokalitet Knez Mihailova 30. – In: Singidunum I. Beograd, 65–147.

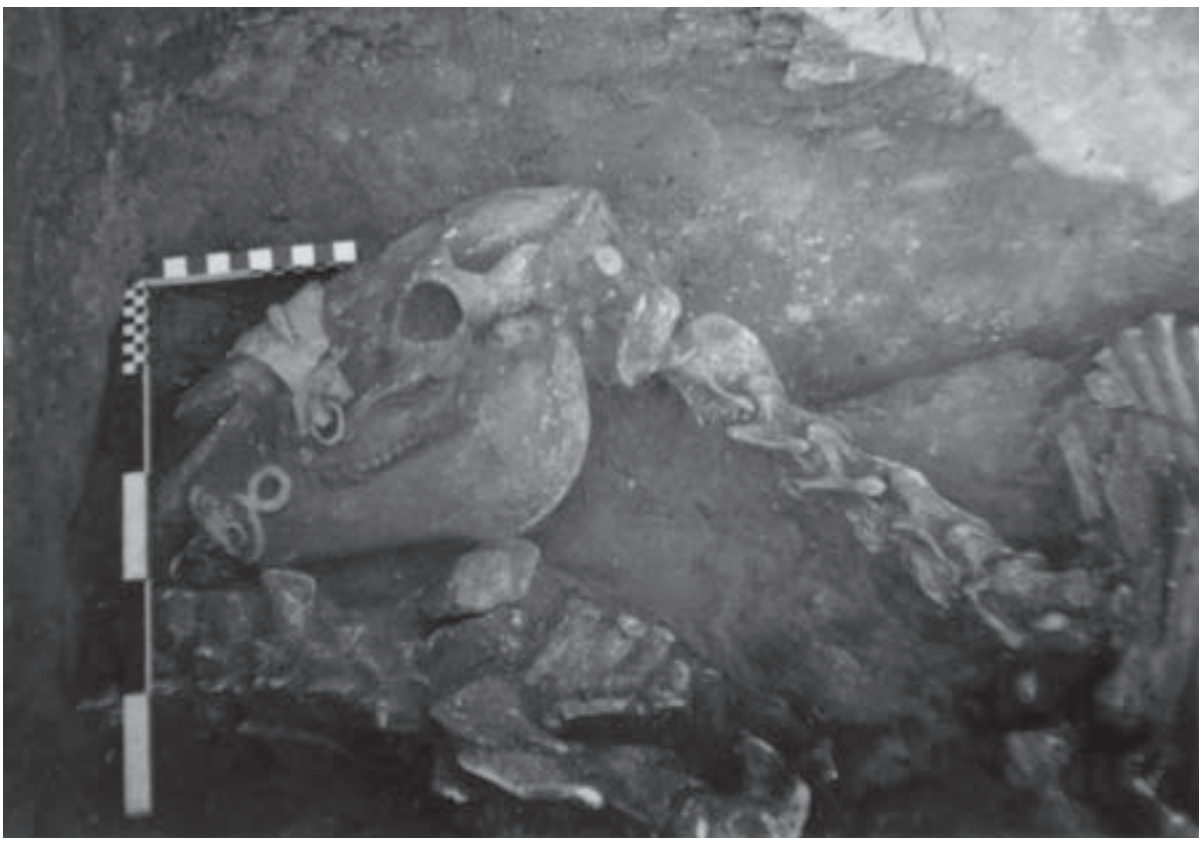

Обр. 1. Кон № 1 при разчистването му (детайл)

Обр. 2. Юзда с бронзови странични плочи (кон № 1)

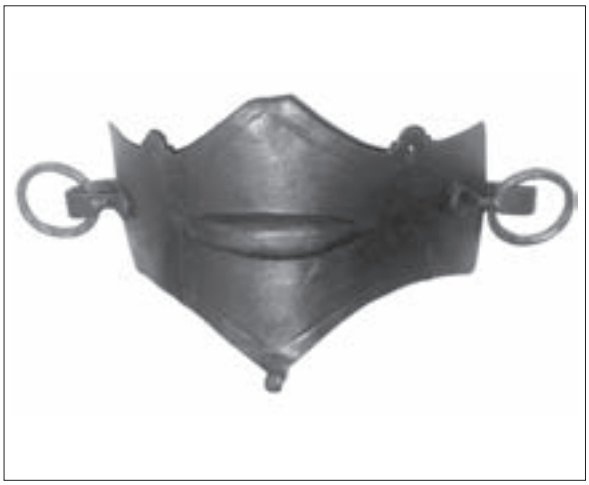

Обр. 3. Бронзов наносник

Обр. 4. Бронзови трапецовидни пластини

Обр. 5. Юзда със сребърни странични плочи (кон № 3)

A SET OF HORSE TRAPPINGS OF ROMAN DATE DISCOVERED NEAR KARNOBAT

DIMCHO MOMCHILOV

(summary)

In 1999 iron pieces of a chariot and animal bones spread around a pit dug by looters were discovered in the locality of "Sarkadzhika" near the city of Karnobat. The find place is situated at about 20 m southwest from the biggest tumulus of the three ones in this area. The remains of two horses facing each other were discovered in the pit.

About 10 m to the east of the first pit there was a second pit where the skeletons of six horses and bones of other domesticated and wild animals were found, as well as the parts of a chariot placed among them. These were 4 to 6 years old pedigree horses, thin-legged and well cared of. The bones belong to one female and five male animals, one of which (horse No 1) was buried with its harness. It consists of a bridle, a head-piece (nose-piece ?) and appliqués arranged on its head and body (fig. 1).

An iron bridle, broken in two pieces, was found in the mouth of the horse which had flat open-work decorations at both ends (fig. 2). It has a two-piece bit and belongs to the group of the so-called bridles with side plaques, similar to that from the village of Pastousha, District of Plovdiv.

The bronze nose-piece (L 17.5 cm, max W 11.2 cm and W of the ends 6 cm) was found on the horse's head just between his eyes and nostrils (fig. 3). The strap connecting the bridle and the headgear passed through its side rings. The three bronze open-work appliqués found on the left side of the skull (L 8.6 cm, lower W 11.4 cm, upper W 4.3 cm) were also constructively connected with the nose-piece (fig. 4). Most probably the appliqués were placed on the horse's forehead, two horizontally with their bases inward, while the third one was set vertically between them and the nose-piece.

Twelve round bronze appliqués decorated with incised concentric circles also belong to the harness of horse No 1. Two of them were discovered on its head, four on its back, another six were found in groups of three above the knees of the forelegs. The first items were placed at the cross-point of the horizontal and vertical straps of the headgear, the second group were arranged on straps along the horse's body, while the last set were attached to leather bands placed above the knees.

The bones of horse No. 1 bear traces of traumas caused by its use as a draft horse. Thus, this horse whose harness once looked golden, was used rather in a team than as a riding horse. Because of the chariot decorations discovered in the pit, as well as the second horizon of Roman rich burials to which these finds can be assigned, we would suggest that the horse trappings belong to the mid-2nd – early 3rd century AD.

STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS
Supplementum IV (2005)
Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov

КУЛТОВИТЕ МАСИЧКИ ОТ ТЕЛ "КАЗАНЛЪК"

ВАСИЛ НИКОЛОВ

Професор Людмил Гетов е моят първи учител по археология. Научните му интереси са насочени към Античността, затова може да се стори изненадващо, но освен всичко друго, на него дължа и моите научни занимания в областта на праисторията. През 1972–1973 г. асистент Л. Гетов провеждаше за първи път в кариерата си на преподавател пълен курс упражнения, които съпътстваха оказалия се, за съжаление, последен курс лекции "Увод в археологията" на акад. Д. П. Димитров в Софийския университет. От упражненията за първи път чух за неолита в Тракия и за неолитната селищна могила Казанлък, в разкопките на която през 1967–1971 г. като уредник в Историческия музей "Искра" Л. Гетов беше участвал. Може би именно емоционалните му разкази за тези разкопки имаха за мен решаваща роля. По-късно бе възможно да започна обработката на керамичния комплекс от Казанлък и на тази основа да предложа нова периодизация на неолитната материална култура в долината (Николов 1998). След още време пристъпих към проучването на култовите масички от тази селищна могила, някои наблюдения върху които предлагам по-долу. Всъщност интересът ми към култовите масички идва пак от университетските упражнения при юбиляра...

От изцяло разкопаната селищна могила Казанлък (17 строителни хоризонта) са налични над 750 фрагмента от неолитни култови масички, както и 10 цели или поддаващи се на реставрация екземпляри*. Около 80% от всички находки имат стратиграфски данни и се отнасят съответно към периодите Караново I (233 фрагмента и 4 цели), Караново I–III (76 фрагмента и 3 цели) и Караново III (276 фрагмента и 2 цели). Комплексът е непубликуван. По-долу предлагам класификация на култовите масички по културно-хронологически периоди, обща характеристика на обособените формативни групи, както и кратка информация за отделни екземпляри с формативни или орнаментални особености.

Караново I (втори етап на този период, съответно втори етап на ранния неолит). Изследвани са 233 фрагмента и 4 цели култови масички. От тях към тристранните масички се отнасят 231 фрагмента и 3 цели екземпляра; освен целите, на цялостно проучване се поддават 106 фрагмента от орнаментирани екземпляри – останалите 102 фрагмента от такива масички са недостатъчно информативни; други 23 фрагмента произхождат от неорнаментирани предмети от същия вид. Един фрагмент принадлежи на орнаментирана тристранна масичка с полувписано легенче. Четиристранните култови масички са изключение в комплекса – един цял неорнаментиран екземпляр, фрагмент от такъв и фрагмент, чиято украса се поддава на възстановяване. Всички чети-

* От разкопките на Г. И. Георгиев през 1967–1971 г. Съхраняват се във фонда на ИМ "Искра" – Казанлък.

ристранни масички имат вписано легенче.

Тристранни с вписано легенче. Крачетата им обикновено са двукрили, с изключение на някои по-малки и по-грубо изпълнени екземпляри, които имат плътни крачета; към изключенията принадлежат почти всички неорнаментирани масички и минимална част от орнаментираните. Легенчето винаги има формата на култовата масичка; в някои случаи долната му страна е "увиснала" или пък средната й зона е моделирана като по-малък, или по-голям висящ обърнатоконичен израстък (обр. 1 *4, 6*). В един случай такъв израстък има и в средната част на стената, между крачетата (обр. 1 *3*). Стените на масичките отвън са от добре загладени (при неорнаментираните) до излъскани (при орнаментираните). Вътрешната повърхност на легенчето е загладена или много добре загладена, а долната най-често е груба, но в отделни случаи и загладена; в доста случаи долната (по-често) или вътрешната му (по-рядко) повърхност са покрити с бяла боя; наличието и по двете повърхности на една масичка обаче е рядко явление. Отделни масички от всички строителни хоризонти показват специфична формативна особеност – вертикалните странични ръбове са двустранно профилирани и изпъкват напред (обр. 1 *2*). В още по-редки случаи предната страна на горния ръб е профилирана навън.

Рязко преобладават орнаментираните култови масички. Орнаментацията им е представена чрез вдълбаване, врязване, набождане и щамповане, а в значителната част от случаите – и чрез инкрустиране с бяло вещество. Обикновено и по трите им страни е нанесена еднаква или много сходна композиция, но в отделни случаи композициите върху две съседни страни се различават по схемата на изпълнение. Установени са десет основни структурни схеми на орнаментацията на страната на тристранните масички с вписано легенче. Понякога украса е нанесена и по горните ръбове на легенчето. Използвани са две основни орнаментални схеми.

Орнаменталните схеми по страните на култовите масички са изпълнени изключително с шахматна украса и украса от неподредени ямички (обр. 1 *3–6*). Използването на отделни геометрични мотиви е изключение. Украсата върху една масичка (от XVII стр. хор.) е представена от врязани ромбични мотиви, всеки от които е съставен от два или три вписани ромба (обр. 1 *2*). Особен интерес предизвиква орнаментацията върху една от стените на друга култова масичка (XII стр. хор.). Изпълнена е вероятно с три сходни врязани мотива; всеки мотив е съставен от два вплетени един в друг П-образни елемента, а към всяка външна страна на мотива е нанесена по една напречна резка (обр. 1 *1*). Мотивът се среща много рядко през ранния и по изключение през късния неолит в централнобалканската зона; първообразът му се търси в Анатолия (Николов: 1987).

Тристранна с полувписано легенче. Намерена е само една масичка от този вид. Платформата е масивна. В нея е частично вписан тристранен резервоар, горната част на който излиза над платформата; тази горна част е оформена чрез тясна, сравнително ниска стеничка. Орнаменталната композиция е представена от шахматно разположени ямички.

Четиристранни с вписано легенче. Налични са три екземпляра с квадратна форма. В единия случай масичката има сравнително малки размери, а дъното на легенчето е слабо "увиснало" отдолу. Крачетата на двете неорнаментирани масички са плътни, а на орнаментираната – двукрили. Украсата на последната е нанесена чрез щамповане и врязване.

Карановo I–III (среден неолит). Предмет на проучване са 76 фрагмента и 3 цели култови масички. От тях към тристранните масички с вписано легенче се отнасят 73 фрагмента и 2 цели екземпляра; освен целите, на цялос-

тно проучване се поддават 21 фрагмента от орнаментирани екземпляри – останалите 51 фрагмента от такива масички не са достатъчно информативни; само един голям фрагмент принадлежи на неорнаментиран предмет от същия вид. Четиристранните култови масички са рядко явление в изследвания комплекс – една цяла неорнаментирана и три фрагмента от орнаментирани екземпляри, украсата на които, макар и хипотетично, се поддава на реконструиране. Всички четиристранни масички имат вписано легенче.

Тристранни с вписано легенче. Крачетата им обикновено са двукрили; изключение правят два орнаментирани и един неорнаментиран екземпляр, чиито крачета са плътни. Легенчето винаги следва формата на култовата масичка; по изключение долната му страна е "увиснала", а в един случай отдолу в средата е моделирана релефна пъпка с ямички в средата. Стените на масичките отвън са много добре загладени или излъскани. Вътрешната повърхност на легенчето е загладена или много добре загладена, а долната обикновено е груба и по изключение – загладена; в много случаи долната или вътрешната му повърхност са покрити с бяло вещество (боя); наличието му по двете повърхности на една масичка е порядко явление.

Четири масички от цялата изследвана група имат важна особеност – поне в един от ъглите на легенчето още в процеса на изработка на масичката е пробита вертикална дупка, която отдолу се отваря във вътрешния ъгъл на двукрилото краче (обр. 2 *2*). Тази особеност е от съществено значение за функционалната интерпретация на култовите масички изобщо. Съвсем явно е, че съхраняването на течности не е влизало в обредното използване на изследваните предмети или пък в обреда течността (вода) е трябвало да премине през легенчето и да потече към земята. Може би значение при интерпретацията ще има и констатацията, че и четирите масички с дупка в легенчето носят шахматна украса по страните си.

Почти винаги и по трите страни на орнаментираните култови масички, които рязко преобладават и в среднонеолитния комплекс, е представена еднаква или много сходна композиция; по изключение композициите върху две съседни страни се различават по орнаментална схема или по иконографски вид. Констатирани са шест основни структурни схеми на орнаментацията на страната на тристранните култови масички с вписано легенче. В редки случаи украса е нанесена и по горния ръб на легенчето. Орнаментацията върху култовите масички е представена чрез вдълбаване, врязване, набождане и щамповане, а в значителната част от случаите – и чрез инкрустиране с бяло вещество.

Важна особеност в орнаментацията на една култова масичка (от X стр. хор.) е използването на мотив "свастика" (обр. 2 *1*). Шахматна украса покрива страната с изключение на горните ъгли, където е врязан по един кръстовиден мотив с пречупени наляво рамена. Подобни мотиви, но рисувани върху керамични съдове, се срещат по изключение през ранния неолит в централнобалканската зона (Николов 1985).

Четиристранни с вписано легенче. Имат квадратна форма. В един случай култовата масичка е неорнаментирана, със сравнително малки размери и плътни крачета. Орнаментираните масички са с двукрили или плътни крачета. Украсата е нанесена чрез щамповане, вдълбаване и врязване. Констатирани са поне три орнаментални схеми.

Карановo III (първи етап на късния неолит). Проучени са 276 фрагмента и 2 цели култови масички. От тях към тристранните масички с вписано легенче се отнасят 263 фрагмента и 1 цяла; освен цялата, на пълно изследване се поддават 68 фрагмента от око-

ло 60 орнаментирани екземпляра – останалите около 195 фрагмента от такива масички са частично или недостатъчно информативни. Четиристранните култови масички са рядко явление в комплекса – една цяла неорнаментирана и 13 фрагмента от 6 орнаментирани екземпляра, украсата на които се поддава на възстановяване. Всички четиристранни масички имат вписано легенче.

Тристранни с вписано легенче. Крачетата им почти без изключение са двукрили. Легенчето винаги има формата на култовата масичка, по изключение долната му страна е "увиснала". Стените на масичките отвън са много добре загладени или излъскани. Вътрешната повърхност на легенчето е загладена или много добре загладена, а долната е обикновено груба и по изключение – загладена; в голяма част от случаите долната или вътрешната му повърхност са покрити с бяло вещество (бяла боя); наличието му по двете повърхности на една масичка е по-рядко явление. Една масичка от изследваната група има важна особеност – поне в един от ъглите на легенчето е пробита вертикална дупка, която отдолу попада във вътрешния ъгъл на двукрилото краче (обр. 2 *6*).

Обикновено и по трите страни на култовите масички е нанесена еднаква или много сходна композиция, но в редки случаи композициите върху две съседни страни се различават по иконографския си вид или по орнаменталната схема. Установени са десет основни структурни схеми на орнаментацията на страната на тристранните култови масички с вписано легенче. По изключение украса е представена и по горния ръб на легенчето. Орнаментацията върху изследваните култови масички е нанесена чрез вдълбаване, врязване, набождане и щамповане, а в значителната част от случаите – и чрез инкрустиране с бяло вещество.

В иконографията на орнаменталните композиции, наред с добре изразената традиция от предходните два периода, се забелязват и съществени промени. Между тях е и преднамереното акцентиране на горните ъгли на страната и долната част на крачетата, което се постига чрез използване на мотиви-знаци или (по-рядко) с обикновени мотиви, имащи формата на другите мотиви в композицията, но с по-малки размери. Първо бих обърнал внимание на масичка (от III стр. хор.), чиято орнаментална композиция включва в горните ъгли по един врязан мотив от окръжност и вписан в нея триъгълник. По страната на друга масичка (от VIII стр. хор.) е нанесена орнаментална композиция, в която влизат негативни полета с кръстовиден мотив в средата (обр. 2 *4*). Интерес предизвиква украсата върху крачетата на още една масичка (от VII стр. хор.). Тя се състои от скачени П-образни елементи, които включват и напречни чертици (обр. 2 *3*). Напомня на мотивите върху представената по-горе раннонеолитна масичка, но по-скоро е подражание на стария мотив, чийто смисъл вече е поне частично забравен или променен.

Четиристранни с вписано легенче. С изключение на една масичка, наличните крачета на останалите са двукрили. Легенчето винаги има формата на култовата масичка.

В един случай (от V стр. хор.) култова масичка има квадратно легенче, поставено върху четири плътни и средно високи обърнатоконични крачета, които се намират малко навътре от ъглите (обр. 2 *5*). Върху стените й е представена едноделна композиция от допиращи се висящи триъгълници, очертани с врязана линия и гъсто запълнени с малки набодени ямички. Според формативните си особености произходът на четиристранната масичка с вписано четиристранно легенче върху плътни крачета би могъл да бъде резултат от засилените контакти на Северна Тракия по времето на късния неолит с района около Мраморно море и конкретно с късните етапи на култура

Фикиртепе (вж. Николов 1998 : 216–222).

В друг случай (от VIII стр. хор.) частично запазеният предмет е отнесен условно към култовите масички. Стои върху четири двукрили крачета, има дълбоко четиристранно вписано легенче (обр. 3). Размерите на стената (дължина около 30 см) са по-големи от максимално допустимите за тази категория предмети и освен това резервоарът е затворен отгоре с четирискатен покрив с отвор в средата. Върху всяка страна на "масичката" е нанесена непрекъсваща врязана композиция, инкрустирана с бяло вещество: в мрежесто поле изпъква сложно начупена двойна негативна лента, между чупките на която остават правилни триъгълни полета. В основата на "покрива" преминава друго лентовидно орнаментално поле: то също е мрежесто, а по дължината му преминава двойна негативна зигзаговидна лента. Най-горе на всяка страна са представени по един или два малки спираловидни мотива, може би свързани с хоризонтална лента.

Неолитните култови масички от тел "Казанлък" формират най-големия засега комплекс от такива предмети в Тракия. При това те произхождат от три последователни етапа на неолита и с това дават допълнителна възможност за разноаспектни изследвания, което ще бъде възможно след предстоящото им публикуване*.

* Тази статия беше написана по време на изследователското ми пребиваване в Института за пра- и протоистория на Саарландския университет, Саарбрюкен, Германия, през януари–февруари 2005 г., което беше осъществено със стипендия от Фондация *Александър фон Хумболдт* – Бон

ЛИТЕРАТУРА

Николов, В. 1985. Раннонеолитен свастиковиден мотив от Кременик край Сапарева баня. – Векове № 5, 49–53.

Николов, В. 1987. Струмският път през ранния неолит. – Векове № 2, 39–47.

Николов, В. 1998. Проучвания върху неолитната керамика в Тракия. Керамичните комплекси Караново II–III, III и III–IV в контекста на Северозападна Анатолия и Югоизточна Европа. С.

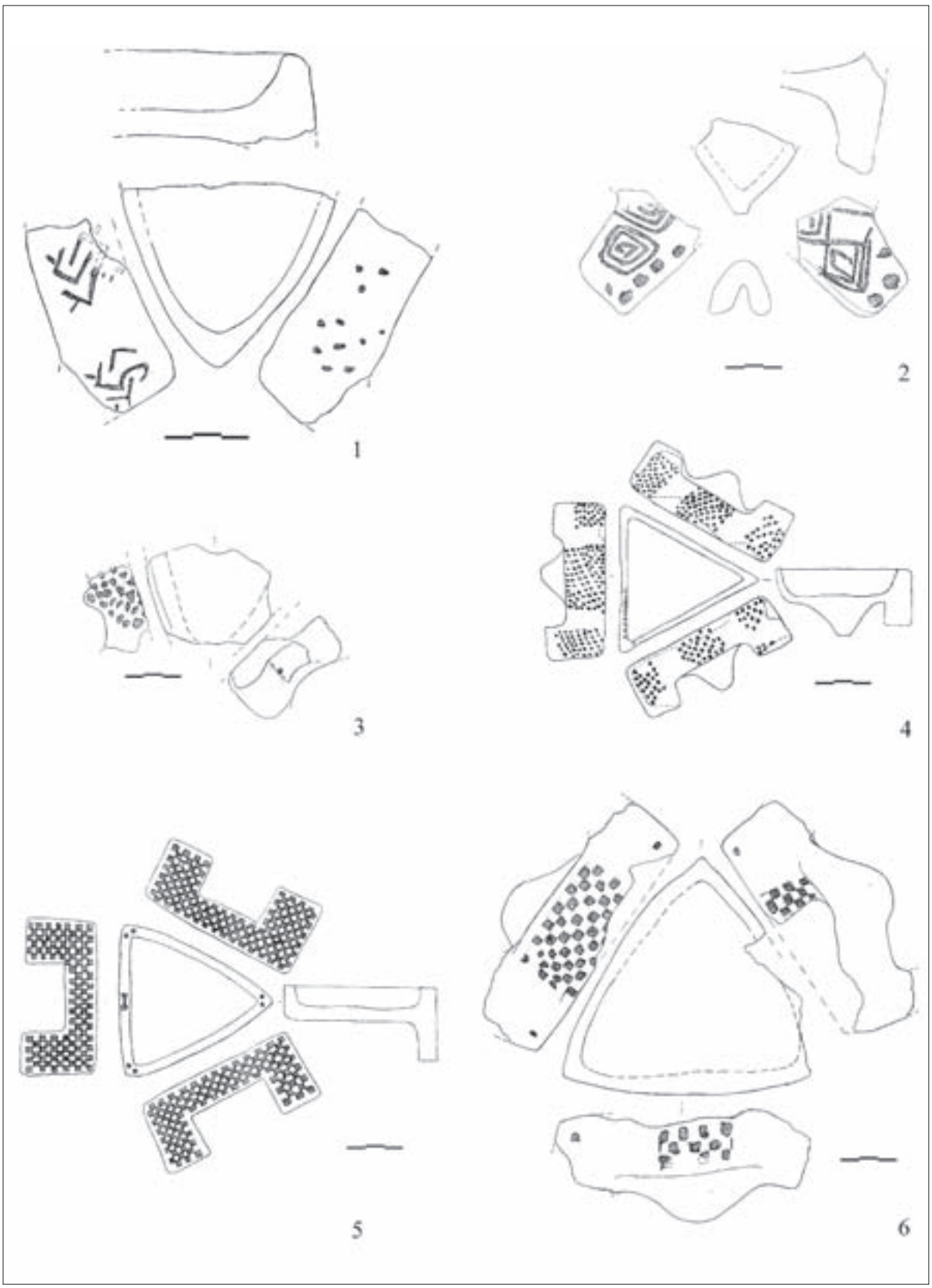

Обр. 1. Тел "Казанлък". Култови масички, ранен неолит, период Караново I

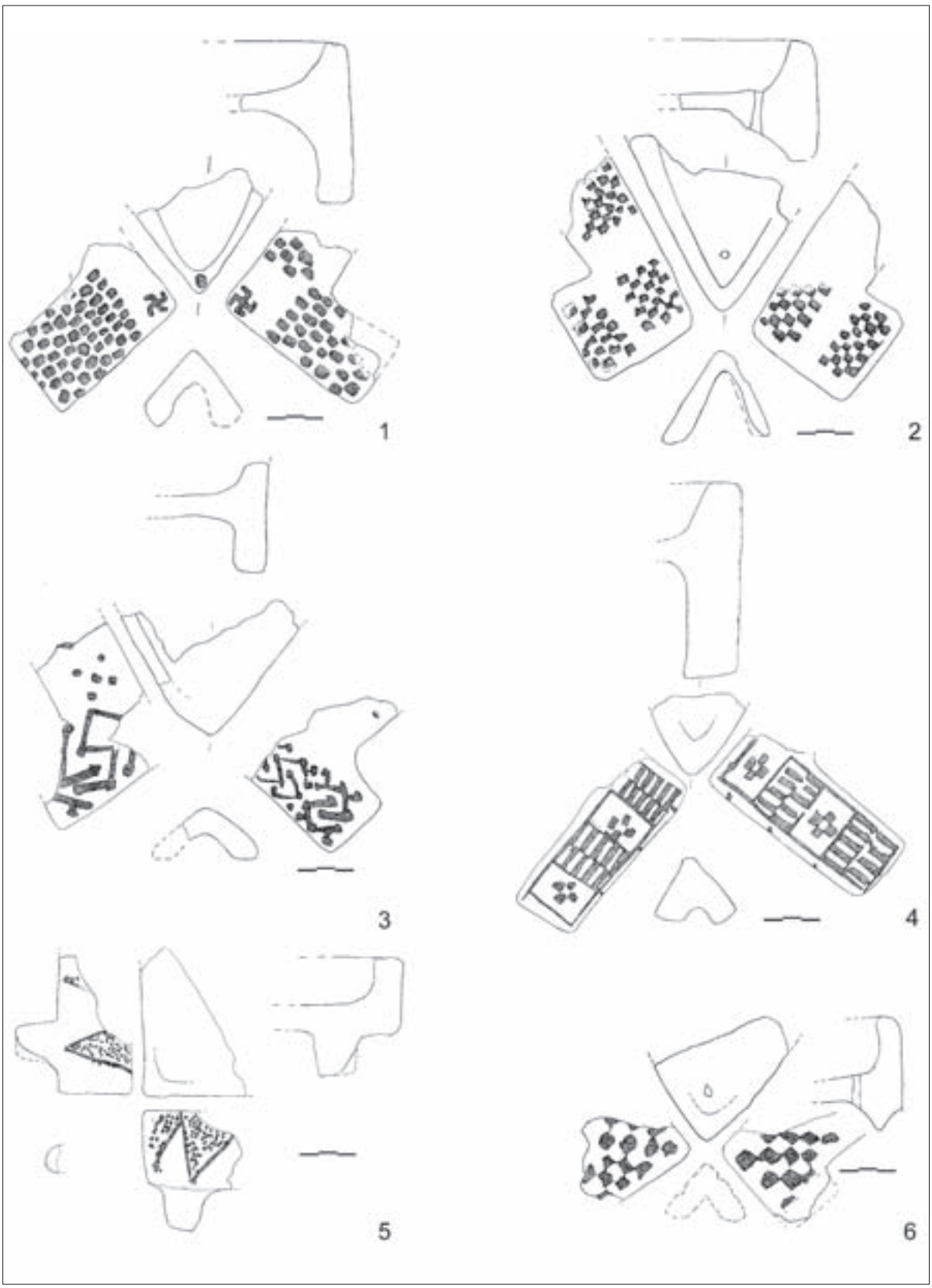

Обр. 2. Тел "Казанлък". Култови масички, среден (1, 2) и късен (3–6) неолит, периоди Караново I–III и Караново III

Обр. 3. Тел "Казанлък". Култова масичка, късен неолит, период Караново III

CLAY ALTARS FROM TELL "KAZANLĂK"

VASSIL NIKOLOV

(summary)

More than seven hundred and fifty fragments of Neolithic clay altars are available from Tell Kazanlăk, which has been completely excavated, as well as ten complete or restored artifacts. About eighty per cent of all the finds are stratified and belong to the Karanovo I, Karanovo I–III or Karanovo III period, respectively. The assemblage has not been published.

Karanovo I (early Neolithic). Two hundred thirty three fragments are considered, as well as four complete clay altars. Two hundred thirty one fragments and three complete altars belong to the trilateral type with an inserted dish. One fragment belongs to a trilateral altar with a semi-inserted dish. The quadrilateral altars with an inserted dish are an exception: only two fragments and one complete artifact.

Trilateral altars with an inserted dish. Usually, their legs are two–winged. The dish has the same shape as the altar itself; in some cases the lower side "hangs" or its middle zone is shaped as hanging inverted conical extension. Decorated altars dominate strongly. Ten main structural patterns of the ornamentation of their sides have been established. Sometimes, there is ornamentation on the rim of the dish.

Trilateral altar with a semi-inserted dish. A trilateral dish is partially inserted in a solid platform.

Quadrilateral altar with an inserted dish. A complete altar, small one; the bottom of the dish is slightly "hanging" from bellow.

Karanovo I–III (middle Neolithic). Seventy-six fragments and three complete altars are considered. Seventy-three fragments and two complete pieces belong to the trilateral altars with an inserted dish. Quadrilateral altars with an inserted dish are a few: one complete altar and three fragments.

Trilateral altars with an inserted dish. Usually, their legs are two-winged. The dish has the same shape as the altar itself; as an exception, the lower side "hangs". In one corner of the dish of several altars a vertical hole has been made during their shaping. Six main structural patterns of the ornamentation of their sides have been established. Rarely, there is ornamentation on the rim of the dish.

Quadrilateral altars with an inserted dish. One small altar with solid legs is not decorated. Decorated pieces have two-winged or solid legs. At least three ornamental patterns have been established.

Karanovo III (late Neolithic). Two hundred seventy six fragments and two complete altars are considered. Two hundred sixty three fragments and one complete altar belong to the trilateral type with an inserted dish. Quadrilateral altars with an inserted dish are uncommon: one complete piece and thirteen fragments.

Trilateral altars with an inserted dish. Their legs are two-winged, almost without exceptions. The dish always is shaped as the altar itself; as an exception, the lower side "hangs". Ten main structural patterns of the ornamentation of their sides have been established. As an exception, the rim of the dish is decorated.

Quadrilateral altars with an inserted dish. Usually, they have two-winged legs. The dish always is of the same shape as the altar itself.

STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS
Supplementum IV (2005)
Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov

THE CHALKIDIAN HELMETS AND THE ORIGIN OF THE NORTH THRACIAN CEREMONIAL ARMOUR

LYUBA OGNENOVA-MARINOVA, TOTKO STOYANOV

Undoubtedly the issues regarding the origin, respectively the craftsmen/workshops, the place and date of manufacture of the parade helmets from Agighiol, Peretu, Detroit, Băiceni and Poiana-Coțofenești,[1] the greaves from Agighiol and Vratsa and the related in style and iconography "gobelets" from Agighiol, Iron Gates and Rogozen and the silver head from Peretu, are among the most interesting in the Thracian toreutics. Of course, considering, these are some of the most prominent artefacts, generally determined as the ones which provide ingenious visual information for the Thracian religious beliefs and decorative style. The unearthed in the tumular graves in Agighiol, Vratsa and Peretu articles of defensive and offensive armament clearly point to the affiliation of the deceased to the members of the heavy cavalry, formed in the circles of the high aristocracy. The metal tableware (phialai, jugs, beakers etc.), as well as the horse-trappings applications – made by local and Greek craftsmen, complete the attributes-symbols of the political-religious prerogatives of the buried. The import Greek pottery, the adornments and other luxuries add to the picture of high financial resources. These are indirect, but substantial evidence for the identification of the dynastic centres in the lands of the Getae and Tribales within the period from the end of the 5th and especially about and after the middle of the 4th c. BC, when after the marches of Philip II these lands are finally liberated from Odryssian dependence.

Concerning the workshops there is no doubt that these helmets (and the other related in style ceremonial pieces of armour and vases as well) have been made in local workshops by local craftsmen (Berciu 1974: 179–201; Alexandrescu 1974; Alexandrescu 1983; Venedikov, Gerassimov 1979; Farkas 1982; Moscalu 1990; Kull 1998: 204, 206; Sîrbu 2002: 374; Sîrbu 2004: 30 etc.)

P. Alexandrescu (Alexandrescu 1983: 51–52, n. 25) gives reasons for the manufacture of the helmets from Agighiol, Peretu, the greaves and other artefacts from the discussed group in the so called Agighiol workshop, however not determining the whereabouts and relation to particular settlement, political and other structures, but as objects which have number of common characteristics in the matter of technique and style. The opinion of V. Sîrbu (Sîrbu 2002: 376) is quite similar.[2]

The shape, typology and style analysis provides the basis for the estimation that the helmets from Agighiol, Peretu and Detroit are made in one and the same workshop (Farkas 1982: 43; Moscalu 1990: 159–160). They are equally supported by the technological analysis of the Iron Gates artefacts, which confirms that the helmet from Detroit and the gobelet in Metropolitan Museum of Arts in New York are made in one and the same workshop; the silver is similar and the same tool has been used (Meyers 1982).

The matter of the prototype, which has been

followed in the making of the parade helmets, has not been discussed thoroughly in the literature. D. Berciu suggests they should be considered Getic, reproducing the shape of the combat ones (Berciu 1974: 117, "l'existence d'un casque bien caractérisé, spécifique aux Thraco-Gètes, le casque du *type gétique*"). In his opinion, they differ from the helmets in Southern Thrace[3] and have originated independently and resemble the *pileups* worn by the Dacian noblemen *tarabostes* and assume rather the influence of the Iranian hats (Berciu 1974: 117–119). The opinion of D. Berciu is wide accepted in the Romanian literature prior to the publications of recent years by V. Sîrbu (cf. Sîrbu 2004: 29, "the helmet is a typical Getic creation"). A shade of meaning could be found in the opinion of E. Moscalu (Moscalu 1990: 159), who considers the crane of the helmet from Peretu (i.e. those from Agighiol and Detroit as well) as made after that of the Chalkidian helmets, but all other details of the Getic helmets is to be characteristic for the Getic cultural realm. In his turn V. Sîrbu points out the peculiarity that "the helmets from Agighiol and Peretu have the front part of the cheek cover looking like teeth of a saw (Sîrbu 2004: 30). In fact this feature is identical with the helmet from Detroit (cf. Table I. 1–3 here).

I. Venedikov makes casual mention of the fact that the parade helmets from Northern Thrace belong to the Attic type (Venedikov, Gerassimov 1979: 109). Remembering that in the 60's and 70's in the Bulgarian literature the Chalkidian type helmets with movable cheek-piece (type V after Pflug 1988 b) have been identified as Attic, therefore the author refers to the Chalkidian helmets (cf. Василев 1979: 67; cf. also the article by T. Stoyanov in the same volume).

Long before the publication of the complexes from Agighiol and Peretu L. Ognenova drew attention to the similar vegetative motifs on the back of the helmet from Detroit (Table I. 3) and the pectoral from Varbitsa she reconstructed (Ognenova 1961: 531, pl. XVII; cf. here Cat. No 8), similar on its turn to the pectoral from Mezek and suggested, that the workshop, which made the helmet from Detroit has followed not only the same repertoire with those of the pectorals, but these workshops have influenced one another (Ognenova 1969: 415–416, fig. 18–19). Thus four decades ago has been defined the basis for much more precise search of the workshops, which have made the prototype and the ceremonial versions of the discussed here helmets, not only within the basin of the Lower Danube, but on both sides of Haemus.

The accumulated in recent years new pieces of Chalkidian helmets in Thrace – already more than 60, provide a possibility to objectively trace the process of distribution and development of this most common type of helmet in the lands to the South of Danube and localize areas of indigenous manufacture. The publishing of the bronze helmet from Silistra (Cat. No 36, Table V. 7–9) made it possible to solve the question for the typological prototype of the parade helmets in much more precise frames – both geographically and chronologically. The helmet is apparently made by forging a single sheet and considering the silhouette, the dimensions, the relief eyebrows, the wide opening for the face, the vestigial nose-guard and the engraved by hand vegetal ornament (palmettes?) on the cheek-pieces, it is authentic, combat helmet and at the same time apparent prototype of the silver made pieces with generous, ideologically loaded decoration (cf. Table I. 1–3 and V. 7–9). In the midst of the Chalkidian helmets is easy to see, that the helmet from Silistra is a result of several tendencies developing in the Thracian lands (see below). The mapping of the Chalkidian type helmets (cf. Table VI), together with the locations of the parade helmets could give a definite direction to search for the particular regions, where the transition from functional to parade helmets has oc-

curred. In that respect it is not of less significance the question for the dating of the helmets, respectively the complexes they come from.

It should be mentioned, that all experts point to the resemblance between the complexes from Agighiol, Vratsa (tomb II) and Peretu and the dating is, figuratively speaking, a chain of interconnected vessels. The change in the dating for one would lead to change for all. Initially the complex from Agighiol has been dated by D. Berciu ca. 400 BC, afterward in the first half of the 4th c. BC, "mais, … en tous cas avant 370" (Berciu 1974: 84). Later P. Alexandrescu determines as *terminus post quem* for the complex the end of the first half of the 4th c. BC (Alexandrescu 1983: 48 lit; cf. Oppermann 2004: 77). E. Moscalu dates the rich burial from Peretu within 375–340 BC, accordingly considers the complexes from Agighiol and Vratsa in the same horizon (Moscalu 1990: 176–181). However the actual date of the deposit in the complex is probably not earlier than 340–325 BC, which is evidenced for example by the bridle (see Werner 1988: 46–47). Initially tomb II in the Mogilanska mound has been dated to 380–350 BC (Венедиков 1975: 12, 26) or 380–360 BC (Маразов 1980: 53–54), synchronous to the time of Kotys I. In recent years has been validated a date in the period of 350–320 (Theodossiev 2000: 33–34, 137–139, Cat. No 248; cf. Торбов 2005: 94–95). Dating for the three complexes after 350 BC was suggested recently in series of publications by V. Sîrbu (Sîrbu 2002: 370; 2004: 29 lit).[4] The similarity between the helmets from Agighiol, Detroit and Peretu, in shape and decoration, the material and functions and the assumed common make (craftsman or workshop) are an indication that they have been made within a short period of time. If V. Sîrbu is proved right, that these helmets had been "exclusively made on funerary purpose" (Sîrbu 2004: 35), the date of manufacture should be ca. the middle of the 4th c. BC.

Following the study by E. Kunze (Kunze 1967 b) two new general classifications of the Chalkidian helmets have been published. P. Dintsis (Dintsis 1986: 137–138) offered a typology consisting of 4 variations, as in the case of I, III and IV he divides them into subgroups – with immovable or movable cheek-piece. It is not an unreasonable idea. At the same time, on the other hand it is unacceptable just the shape or functioning of the cheek-piece to be the main criterion of the typology, without consideration as a whole of the combinations of the calot, nape-piece, frontal and the superciliary arcs. Even in terms of workmanship of each helmet, it has obvious significance and respectively gives information for the tradition, respectively the workshop and craftsmen. In our opinion, the classification by Pflug (Pflug 1988 b), which in its essence is a variation of the proposed by Kunze, is more acceptable as a whole.[5] It could be developed further with specific variation of type II and V, which will definitely point out the obvious prototypes made in armouries in the subregion and reproduced by armourers in the hinterland of Thrace. These directions of the development, which can be seen on the map of the distribution and the remarks on the dating of the complexes, which are *terminus ante quem* for their production and use, indicate the adoption, employment and reproduction of indigenous armouries and craftsmen from the last quarter of the 5th century till the second half of the 4th, and even the initial decades of the 3rd c. BC.[6] The analysis of the cuirasses and helmets from Svetlen and Ruets, also the helmets from the subsequent rich burials from Varbitsa and Branichevo, revealed that the expensive and prestigious armament has been used by a couple of generations before it has been laid in the grave (Ognenova-Marinova 1961; Василев 1979: 70; Василев 1981: 8–19). Otherwise, in the middle of the 4th century in the Thrace has been accumulated the tradition of using, repairing and producing of variations of the Chalkidian helmet prior to the creation of ceremonial silver pieces, and

they are the prototype for the subsequent and further to the North gold pieces (Băiceni and Poiana-Coţofeneşti).

It should be appropriate to draw the attention to the fact, which is often without doubt neglected in the literature. The combat helmets, cuirasses and greaves, which are generally made of bronze, are silver and gold-plated. This practice has been widely spread and it is not related either with the presence of additional embossed or engraved decoration on the panoply elements. The reason is rather ordinary, the protection of the expensive bronze armours from corrosion (Василев 1980 with literature). Certainly, we should not underestimate the effect of the gold and silver. Even in Archaic Athens the highly decorative character of the armour, and especially the use of gold and silver would correlate with the wealthiest social classes (Jarva 1995: 157). We could provide a few examples. Traces of gilding have been detected on the helmets from Eriklisse (Cat. No 5) and Starosel (Cat. No 7). There are data for gilding on the armour from Svetlen (Маразов 1980: 34), as well as the greaves (six pairs) from the collective find at Olonesti (Серегеев 1966: 133; cf. here Cat. No 33). A helmet with movable cheek-pieces (type V after Pflug), quite similar to the helmet from Sborishte, Nova Zagora district, has been found in the hinterland of Anapa (modern Novorossiysk) and its surface has been silver-plated (Косяненко, Лукяшко, Максименко 1978: 265). Also silver-plated is one of the most fine-looking Chalkidian helmets (type V) found in our lands – the helmet from unknown origin with plastic decoration of griffins on the calot and a vegetal frieze on the frontal (fig. 1–2).[7] There is silver-plating even on the inside, which confirms the anticorrosion function (Василев1980: 82, фиг. 2). According to I. Venedikov because of its plastic excellence it must be dated to the first half or about the middle of the 4th c. BC (Venedikov, Gerassimov 1979: 109), that is just the time when the silver parade helmets from Northern Thrace appeared.

We should list more examples for elements of defensive armaments combining both ceremonial and combat functions. This a group of constantly increasing in numbers pectorals (neck-guard), where over a solid iron plate has been applied gilded silver plate with rich plastic deco-

Fig. 1. Side view of a bronze helmet from an unknown place

Fig. 2. Front view of a bronze helmet from an unknown place

ration. The mentioned already pectorals from Mezek and Varbitsa, the fragments from Yankovo (Ognenova 1961: 530–534, figs. 15–18, pl. XVII; Ognenova 1969: 407, fig. 6, 7, 9) should be considered together with the three similar ones from Macedonia in the recent decades – from Vergina, Katerini and Pydna (*Φακλαρις* 1991: pl. 2–7, 8 b, 12 a; Archibald 1998: 255–257, fig. 10. 9–11) as well as another three from rich burial complexes in the Kazanlak valley (Kitov 2000: 122–123).[8] Though made of bronze, the greaves from the tomb in the Golyama Kosmatka mound near Shipka (cf. Cat. No 13) are a masterpiece of the toreutics with the flawless presentation of Athen's head with a griffin decorated helmet – definitely a workmanship of high class armourer-toreut (Kitov 2005: 46, fig. 11).

In this context should be traced the development of the Chalkidian helmets mostly from type II as variation in time and on the map of Thrace. In the catalogue at the end of the article, the helmets from this group are ordered in several variations, where the helmets are classified according to the basic formal characteristics, with distinctions in the implementation of particular elements or presence of decoration elements. As far as it is possible, the helmets are listed by variation and then chronologically. That is rather conditional, since most of these tendencies in the development of the shape of the Chalkidian helmets have taken place rather simultaneously.

Variation A (No 1–10, Table II–III.1) represents helmets, which are closest to the orthodox examples established in the definition of type II by Pflug – semicircular openings for the eyes and not particularly elongated, cut round underside cheek-pieces. Subvariation II A1 is differentiated because of the moulded eyebrows on the frontal (No 1–3), which are missing from variation II A2 (No 4–10).

The criterion for distinguishing variation II B (No 11–15, Table III) is the apparent deliberately made too short, almost vestigial nose-guard, a tendency displayed even in he parade helmets. There are clear shades in the design of the individual elements, which can be associated both to the period (No 11 from Pesnopoy is quite earlier in time) or the regional traditions (the helmets are from different parts of Thrace – see the map, Table VI).

The helmets from variation II C (No 16–30, Table III.1–IV) differ clearly from the rest. We are tempted to call this variation "Yudelnik", because the whole eponym group and the rest of the examples in the distant parts of Thrace are probably the most specific and uncommon abroad variation (cf. Pflug 1988 b: 141–142). The elongated cheek-piece and neck-guard are combined with the inherited from the Corinthian helmet relatively long nose-guard. However the face opening is wide and it is one of the tendencies with the parade helmets. The idea, that this line of development has contributed to the discussed direction is supported by the indentation of the front vertical edge of the cheek-pieces, which is not found in the examples from the rest of the groups.[9] The accumulation of helmets in the area of modern North-eastern Bulgaria (cf. the map) indicates that element has been adopted by craftsmen, who worked in this part of Thrace. The observations of V. Vasilev on the traces of multiple repairs and the fragments of helmets from Yudelnik gave him grounds to assume "daß an dieser Stelle die Werkstat eines örtlichen Meisters gefunden worden ist, der für die Ausbesserung von Helmen Stücke anderer älterer oder vollständig zertrümmerter Exemplare verwendet hat" (Wassiliev 1984: 352).[10]

The last variation – II D (No 31–36, Table V), including the helmet from Silistra, reveals the evolution to the discussed parade helmets. Besides the shortening of the nose-guard, the tendency for the shortening of the cheek-pieces and the straightening silhouette of the nape-piece are evident. The possible dating of the helmets from Pastusha and Branichevo (Nos 32 и 35, Table V.

3–6) and the moulding of plastic eyebrows for the second example is indicative, that these characteristics are not unintentional. The helmets, mostly from modern North-eastern Bulgaria, which had their cheek-pieces riveted with short, rectangular plates after the original had been worn out, should be added to that group. In the case of the helmet from Lavino (No 37, Table IV), it is hard to say whether the cheek-pieces have been movable, one of the plates is even indented – obviously selected on purpose. The helmet from Kralevo, initially representative of type V (movable cheek-pieces, Гинев 2002: 37–38, обр. 7),[11] has been repaired with riveted two square plates and results in a similar silhouette (Table IV. 9).

In the case of probably the earliest helmet from Ruets (No 1) have been moulded locks of hair under the rim of the calot – a decorative element, which could be seen executed in a different manner on the helmets from Obretenik (No 6) and Starosel (No 7), as well as the helmet from Pesnopoy (No 11). These examples of the three variations reveal, that these decorative elements are used either depending on the repertoire of the armourers or the taste of the client and are preserved from the beginning of the 5th c., the probable date for the production of the helmet from Ruets, to the first half or middle of the 4th c. – the probable date for the helmet from Starosel.

Both the toreutics in Thrace, as a whole, and the armaments production have not been isolated from the processes in the Ancient world. It is interesting to see whether in the neighbouring regions in the 5th–4th c. there are similar instances and processes in the development of the defensive arms. The presentation the pair of eyes above the face opening is one of the impressive characteristics of the silver helmets from Iron gates in Detroit, Agighiol and Peretu and the succeeding gold replicas from Băiceni and Coţofeneşti.[12] One of the most regularly given in the literature parallels, as early as the publishing of the helmet from Detroit, are the parade helmets from Lanuvium (Table I. 4) and Lombardia (Table I. 5) belonging to the Negau type (Goldman 1963: 71; Kull 1998: 282, Abb. 40. 6. On the helmets Egg 1988: 250, 253, Abb. 28, 487, Abb. K 86b and Farbtafel V). The eyes motif is familiar even in the Late Geometric period helmet from Argos and could be seen in artefacts of different function through Archaic and Classical Times (Kull 1998: 282, 285, Abb. 40. 7–10, 41). It is to be added that the Negau helmets develop and penetrate to the North-Western Balkans through the 5th and first half of the 4th c. BC (Egg 1988: 254–259).

When we search for the artistic articles, which could have influenced the gropings of the Getic toreuts, who created the ceremonial helmets under discussion, we should not leave out the group of bronze helmets with rich plastic decoration of anthropomorphic, zoomorphic and vegetal motifs, associated with the so called Phrygian or Thracian type discovered in Central and Southern Italy. Many experts credit the Apulian workshops from the second half of the 4th c. BC (Treister 1996: 320–321; Treister 2001: 383). A particular piece, the helmet from Pacciano (nowadays in the museum of Perugia) has been gilded with certainty (Guzzo 1990: 1–4, Fig. 1–7). According to A. Mantsevich the bronze helmet from Mastyugino Ukraine has been similar to the same group, and likewise it has been dated to the second half of the 4th c. BC (Table I. 6 – tentative reconstruction of group of fragments, Манцевич 1969: 104–112, рис. 1–2, 6; cf. Treister 2001: 114–115).

A collective find of limestone helmet and cheek-piece (accessories?) moulds from Memphis (Egypt), have been found in a building probably related to the their production and distribution, is a hard evidence, that in the Early Hellenistic times there is a revival (or reinforcement) to the trend for rich decoration and consequently "parade" to some extent helmets and other elements of the defensive arms (see Dintsis

1986: 169–176, Cat. No 267–279, Taf. 76. 2–6; 77. 1–6; 78. 1–2). Helmets and other element of the arms from that group, as stated by many of the research workers, have been designed for high ranking individuals, maybe the bodyguards of the Ptolemeans or warriors from an elite Macedonian unit (Dintsis 1986: 176; cf. Treister 1996: 315, 325–326).

One of the helmets from Olonesti, which is also associated with the so called Thracian (Phrygian) type, finds resemblance with the helmet from Pacciano, especially in respect of the rich plastic decoration over a band under the calot, a high level performance (Сергеев 1966: обр. 11; cf. Treister 2001: 114; cf. here Cat. No 33). On the other hand, it is interesting to see on the helmet from Italy Pausias and Glycera motif, used on the central band of the pectorals from Mezek, Varbitsa and Yankovo (Ognenova 1961: 530–534, figs. 15–18, pl. XVII; Ognenova 1969: 407, fig. 6, 7, 9) and Pydna (*Φακλαρις* 1991: pl. 4; cf. Treister 2001: 384). The helmet from Olonesti reveals its affiliation to the production of a leading workshop in the Hellenistic period also in the central motif on the frontal, which resembles the plot of the scenes presenting Pan's head and adolescent satyr respectively on the front and back side of the bronze muscle-cuirass from Marcellina di Santa Maria del Cedro (Guzzo 1990: 9. fig. 9–10). Guzzo, who is not familiar with the helmet from Olonesti of the pectorals from Thrace and Macedonia, is reasonably cautious in respect to the location, where the helmet from Pacciano has been made. It is obvious, there are different centres, which have used fashionable motifs and scenes, and the distribution has been facilitated by the mobility of both warriors and craftsmen in this period, along with the usage of matrices, P. Dintsis draws the attention to those from Memphis (cf. Treister 1996: 238–243, 332–341; Treister 2001: 383). The Thracian group of pectorals (increased with another three from the Kazalak valley – cf. above with footnote 8) maintains one and the same motifs, only particular motifs vary, on the other hand there is certain concurrence and transformation of Macedonia examples. Since they come from clear complexes they indicate the existence of one or more workshops, situated in the area of the border between the two states, i.e. between Chalkidice and the lower reaches of Mesta as far as Southern Thrace. It is of interest, that some of the vegetal friezes or motifs (for instance the rosettes on the helmet from Detroit) trace out the relation to the parade helmets, which has been made public by L. Ognenova as early as the 60's (see above).

In conclusion we would refer to several facts, which provide basis for determining the area, where craftsmen, respectively workshops have made most likely the parade helmets, greaves and vessels from the mentioned in the beginning group. The observations in general on the variations and distinctions of the Chalkidian helmets compared with those for the parade ones, in view of the shape and basic elements, in our opinion, point as a closest example from the bronze helmets the helmet from Peretu. It does not have the explicitly moulded indent dividing the calot from the lower section of the helmet (cf. Table I. 1 and V. 7–9). Having in mind the map of the distribution of the Chalkidian helmets clearly concentrated in modern Northeast Bulgaria and the absence in Northern Dobrudja and to the North of Danube (cf. the map – Table VI), has to be added that just from the area between Borovo and Sboryanovo come matrices (Garchinovo, Gorsko Ablanovo, Koubrat) and toreutic articles (the Borovo treasure, the frontal from Sveshtary, etc), which point the very centres of production of such artefacts (Treister 2001: 161–167; Stoyanov 2000). Peretu is the closest complex where a parade helmet is found.

CATALOGUE OF THE TYPE II CHALKIDIAN HELMETS FROM THRACE
(AFTER PFLUG 1988 B)

Acknowledgements

We express our gratitude to our colleague G. Kitov for the opportunity to examine the set of defensive arms from the grave in Peichova mound, near Starosel. We are grateful to our colleagues G. Atanasov from the museum in Shoumen, D. Stanchev from the museum in Rousse, N. Torbov and D. Antonov from the museum in Vratsa for the provided information and opportunity to work with the helmets from the funds of the respective museums.

II–A ORTHODOX, CLOSEST TO THE GREEK PROTOTYPE

II–A 1 – with embossed eyebrows

1. Rouets (former Youroukler), Targovishte district (Table II. 1–3).
Sofia, National Archaeological Museum, Inv. No 6176.
Велков 1929: 49, обр. 71.
Found by treasure-hunters activity in a tomb in 1925 along with a bronze cuirass, bronze and pottery vessels, which belong to the period between the 2nd half of the 5th and the beginning of 4th c. BC. I. Velkov dated the cuirass, the situla and the helmet in the end of 5th – the beginning of the 4th c. BC. As said by I. Venedikov (Venedikov, Gerassimov 1979: 67) – "last quarter of the 5th c. BC". The red-figured vessel from the tomb is dated by M. Reho in the second half of the 5th c. BC (Рехо 1992: 54, кат. № 87). In a new study of the Thracian tombs the date for the very tomb is the first half of the 5th c. BC (Вълева 2005: 283). In the E. Kunze's opinion this helmet had been produced in Late Archaic times and is the oldest Chalkidian one in Thrace (Kunze 1967: 158).

2. Rozovets (former Rahmanlii), Plovdiv district.
Archaeological Museum, Inv. No 1996.
Zontschev 1941: 196, Abb. 9.
Discovered in a tumular grave along with a bronze horse-trappings application. On the frontlet are carefully embossed eyebrows similar to those of No 1 and 3.

3. Kaloyanovo, Sliven district.
Sliven, Historical Museum.
Чичикова 1969: 66–68, обр. 19.
Fragments from the frontal part of a helmet found in a monumental tomb along with a rich funeral inventory. The embossed eyebrows, the nose-guard and the strip along the eye hollow are performed similarly to those on the Rozovets helmet. The author of the first publication dated the complex about the second quarter of the 4th c. BC (Чичикова 1969: 68). Because of an iron ring from the horse-trappings from the Steckverschluss type M. Domaradzki determined the burial date as early as the late third quarter of the 4th c. BC. (Домарадски, Танева 1998: 50; cf. Kull 1996: 428–430, Abb. 8; Werner 1988: 35–36)

II–A 2 – without embossed eyebrows

4. Sadovets, Pleven district (Table II. 4–6).
Chance find. Sofia, National Archaeological Museum, Inv. No 6756.
Велков, Данов 1939: 440–441, обр. 232; Василев 1979: 68, обр. 4.
Dated to the 5th c. BC.

5. Erikilisse (Bulgarian – Raklitsa), by Kirk Kilisse (Lozengrad) (Table II. 7–8).
Istanbul, Inv. No 273.
Husluck 1911. Illustration in Lipperheide 1896: 97–98, Abb. 510–511.
From rich burial in a beehive tomb (Husluck 1911: 77 – "Bronze-gilt"). After M. Pfrommer (Pfrommer 1993: 349) the date for the burial, i.e. the *terminus ante quem* for the helmet is the middle of the 4th c. BC or a little earlier.

6. Obretenik, Rousse district (Table II. 9).
Rousse Regional museum.
Димова 1966: 5, № 3.
From a tumular grave along with a bronze hydria, bronze arrow-heads and other artefacts. Dimova dated the grave no later than middle of the 5th c. BC.

7. Starosel, Plovdiv district.
Kitov 2002: 15, fig. on p. 15; Kitov 2003: 511, 514, fig. 11. 5.
Found in a cist grave with a rich inventory including full panoply (leather cuirass and leather scale-plated pectoral like the one from Derveni, bronze greaves and shield) and offensive arms (sword, spearheads and quiver with arrows) a bronze gilded wreath, three sets of horse-trappings applications, metal and clay vessels as well (Kitov 2002: 12–19, fig. on p. 12–18; Kitov 2003: 511, 514, fig. 10–13). The bronze gilded helmet is incorrectly defined as "Attic" type. Date of the complex about the middle of the 4th c. BC. The helmet has embossed and chaste hair-locks on the temple like on the Pesnopoy helmet (No 11).

8. Varbitsa, Shoumen district[13]
Sofia, National Archaeological Museum, Inv. No Б 51.
Filow 1934: 178, No 12, Abb. 197; Василев 1979: 65–66,

обр. 1 (reconstruction).
From a tomb with rich inventory. Fragmented pectoral similar to the famous one from Mezek belongs to the armour (on the reconstruction cf. Ognenova 1961: pl. 531, XVII). From the helmet remained only 6 fragments. The burial is dated to the end of the 4th – first half of the 3rd c. BC (Filow 1934: 231; Pfrommer 1987: 183, FK 58, lit. Anm. 1358–1368 – Grablegung gegen 300 oder in frühen 3. Jh. v. Chr."), but V. Vassilev is on the oppinion that on the basis of the parallels the helmet is to be dated to the 5th or at least into the first quarter of the 4th c. BC (Василев 1979: 70).

9. Shipka, Kazanlak area (Table III. 1).
Sofia, National Museum of history, Inv. No 38609.
L'Or 2002: No 222 a; Die Thraker No 239 a.
Found in a grave in the Sineva mound. Dated to the 4th c. BC.

10. Symbola, Komotini district.
Komotini Museum.
In a grave along with black-glazed kantharos and rhomphaia type sword. Βαβριτσας 1968: 377, πιν. 398 β. The kantharos (Βαβριτσας 1968: 377, πιν. 398 δ) indicates a date of the burial no late than first half of the 3rd c. BC.

II–B – WITH VESTIGIAL NOSE-GUARD

11. Pesnopoy, Plovdiv district.
Plovdiv, Archaeological Museum, Inv. No 3395.
Ботушарова 1954: 265, 268, обр. 8 а–б.
Flat grave. The burial is in a clay sarcophagus dated on the basis of inventory in the last quarter of the 5th c. BC. The helmet was in bad condition. Its back part is missing.[14] It has a decoration – hair-locks on the forehead and the temple (cf. No 6 and No 7). There is a meager indication of nose-guard. In a new study through the comparison of the sarcophagus and the inventory with artefacts from the North Aegean area a revision of the date is proposed – and the complex is to be placed about the 1st quarter of the 5th c. BC (Ilieva 2005).

12. Dolna Koznitsa, Kuystendil district (Table III. 4).
History Museum, Kuystendil No II–152.
The Rieches, No 33; Gold and Silver, No 36.
Wrought. From a rich tumular grave, comprising also a bronze shield, bronze greaves, a pair of bronze spurs, silver horse-trappings applications. Dated in the last quarter of the 4th – the first half of the 4th c. BC.

13. Shipka, Golyama Kosmatka mound (Table III. 2–3).
Китов 2004; Kitov 2005: 46, 48, 52, fig. 22.
Wrought, bronze helmet. There is a gilt application on the frontal. Found in 2004 together with a pair of bronze greaves with exquisite embossed decoration, leather pectoral with stitched gold lamellas (Similar to those from Derveni and Starosel) and other armour items from a rich burial in a monumental tomb. The inventory includes a gold wreath of oak leaves, gold trimming for horse-trappings, gold kantharos-like kylix, silver calyx bowl and other silver and bronze tableware items (Китов 2004; Kitov 2005). One of the extant three amphorae has the stamp of the so called *Herotimos*, found in Thrace (Seuthopolis and Kabyle) and the Pontic basin. According to the stratigraphic data from Kabyle they date back to the first half of the 3rd c. BC (Гетов 1995: 97–98). Together with the possible date for the trimming, the kylix and the calyx-bowl the time of the deposit for the articles could be determined in the initial decades of the 3rd c. BC. On the basis of the inscriptions on the helmet, calyx and the jug mentioning the name of *Seuthes*, G. Kitov (Kitov 2005: 52) suggests the tomb belongs to the famous Thracian king Seuthes the IIIrd.

14. Unknown locality, Bozhkov Collection (Table III. 7).
Маразов, Кабакчиева, Лазов, Шалганова 2005: 34–35, кат. № 25.
Most likely wrought. Suggested date – the 4th c. BC.

15. Razgrad (Table III. 5–6).
Явашов 1932: 25, фиг. 16; Лицов 1959: 5, обр. 3.
Helmet from a probable inhumation in the Kornezhite locality, near Razgrad. Found during ploughing together with an iron bridle bit. There is a drawing (sketch). It shows, that the cheek-pieces are short, unmovable and riveted on three spots, most likely subsequently, similarly to those from Lavino (No 37), Kralevo (Table I. 9), etc. It is hard to say from the drawing whether the helmet had been initially with hinged movable cheek-pieces. They have a small nib at the front like the ones from D. Koznitsa, Shipka and the Bozhkov Collection.

II–C (YUDELNIK) – WITH ELONGATED CHEEK-PIECES AND NAPE-PIECE

16. Yudelnik, Rouse district (Table IV. 1).
Regional History Museum – Rousse, No I 3504.
Иванов 1972: № 7, обр. 8; Dimova, Ivanov 1974: Fig. 5.
The base for the locks application is preserved; smooth edge of the cheek-pieces. Ivanov (Ivanov 1972: 55, обр. 10а) draws attention to the fact, that the metal strip, which has decorated the sagittal line and the transition between the calot and lower section of the helmet has been made of "gold or silver".

17. Yudelnik, Rouse district (Table IV. 2).
Regional History Museum – Rousse, No I 3508.
Иванов 1972: № 8, обр. 9; Dimova, Ivanov 1974: Fig. 4, 10.

High frontal trimmed with a strip of embossed locks (Иванов 1972: 55, обр. 10б; Wassilev 1984: 351, Abb. 8) and even front edge of the cheek-pieces.

18. Yudelnik, Rouse district.
Regional History Museum – Rousse, No I 3506.
Иванов 1972: № 5, обр. 6; Dimova, Ivanov 1974: Fig. 8.
Even edge of the cheek-pieces.

19. Yudelnik, Rouse district (Table IV. 4).
Regional History Museum – Rousse, No I 3507.
Иванов 1972: № 6, обр. 7.
Even edge of the cheek-pieces.

20. Yudelnik, Rouse district (Table IV. 5).
Regional History Museum – Rousse, No I 3501.
Иванов 1972: № 2, обр. 3; Dimova, Ivanov 1974: Fig. 7.
Even edge of the cheek-pieces.

21. Yudelnik, Rouse district.
Regional History Museum – Rousse, No I 3503.
Иванов 1972: № 4, обр. 5.
Even edge of the cheek-pieces.

22. Yudelnik, Rouse district (Table IV. 3).
Regional History Museum – Rousse, No I 3505.
Иванов 1972: № 1, обр. 2 а–б; Dimova, Ivanov 1974: Fig. 9.
Indented edge of the cheek-pieces.

23. Yudelnik, Rouse district.
Regional History Museum – Rousse, No I 3502.
Иванов 1972: № 3, обр. 4; Dimova, Ivanov 1974: Fig. 6.
Indented edge of the cheek-pieces.

24. Yudelnik, Rouse district.
Nape-piece.
It has not been pulished separetely by D. Ivanov. Cf. Wassilev 1984: 352.

25. Yudelnik, Rouse district.
Nape-piece.
It has not been pulished separetely by D. Ivanov. Cf. Wassilev 1984: 352.

26. Arzos, Orestiada district (Table III. 8–9).
Museum Komotini, Inv. No 1887.
Dintsis 1986: 139, Taf. 65. 2; Pflug 1988: 141, Abb. 7–8.
From rich tumular grave, together with silver jug, silver and bronze calyx-bowls, silver kylix, bronze oinochoe, bronze situla and clay lamp (see Pfrommer 1987: 170, FK 6, lit. Anm. 1130–1135 – "Grablegung gegen 300 oder in frühen 3. Jh. v. Chr.")

27. Vratsa, Mogilanska mound, tomb II.
History Museum Vratsa, Inv. No Б 232.
Торбов 1999: 55, 60, Table III, 1–2; Kull 1998: 254, Abb. 27; Торбов 2005: 60–61, Cat. No 60, photo on p. 60 and Table IX. 10.
Heavily fragmented.

28. Kalnovo.
In the Shoumen Museum fund, unpublished.
Fragmented. Similar to Nos 19 and 22 (from Yudelnik).[15]

29. Vrsacki breg, Eastern Serbia (Table IV. 7).
Vrsac Museum.
Brukner, Jovanovi, Tasić 1974: 331, Sl. 255–256; Kilian 1975: 56, Taf. 14. 1–2.
Dated to the end of the 5th – the beginning of the 4th c. BC.

30. Cuptoare, Jud. Caraş Severin, Romania (Table IV. 6).
Cremation in a flat grave in Oprinescu, 1987: 127–129, Fig. 2 a–b. The grave is dated to the 5th c. BC.

II–D – WITH REDUCED PROPORTIONS OF THE CHEEK-PIECE AND THE NAPE-PIECE

31. Kalnovo, Shoumen district (Table V. 1–2).
Regional History Museum – Shoumen, No 12432 (exhibition).
Атанасов 1996: № 89.
Cast. Solid; the cheek-pieces have been unmovable, subsequently cut off and drilled to fasten movable ones.

32. Pastusha (modern residential district of Perushtitsa) (Table V. 3–4).
Sofia, National Archaeological Museum, Inv. No 94.
Seure 1925: 436, No 90, fig. 11. 90.
The upper section of the calot is broken off and some parts are missing.

33. Olonesti, Moldova.
Сергеев 1966: 137, обр. 8.
Part of a collective find, comprising five more bronze helmets, six pairs of greaves, bronze candelabrum and two decorative lamellas. Sergeev (1966: 137) incorrectly determines the helmet as Attic type. The cheek-pieces are very wide, unmovable, and cut off like those from Northeast Bulgaria (!!! – T.S.); the nape-piece is shortened like those from variation II–B. According to Sergeev (Sergeev 1966: 141–142) the deposited in the last quarter of the 4th c. BC and could be related to the march of (Zopyrion) in 331/330 (or 325) BC.

34. Vekilski, Shoumen district.
Regional History Museum – Shoumen, No 5760.

Атанасов 1996, № 90 – "similar from Vekilski" (T.S, but which one, from Branichevo or Kalnovo?).

35. Branichevo, Shoumen district (Table V. 5–6).
Regional History Museum – Shoumen, Inv. No 418.
Дремсизова 1962: 173, № 1, обр. 11. Атанасов 1996: № 90.
Found during excavations in a tomb, together with parts of chain-armour strengthened with metal lamellas and combined with pectoral trimmed with similar lamellas (Атанасов 1996: № 88); three iron spears, silver phiale, bronze situla, horse-trappings applications, clay vessels, amphorae, etc. The burial is dated by Dremsizova (Dremsizova 1962: 185) in the context of the necropolis "from the beginning of the 4th to the beginning of the 3rd c." (cf. Pfrommer 1987: 170, FK 9, lit. Anm. 1144–1147 – Grablegung im 3. Viertel des 4. Jh. v. Chr."). According to V. Vasilev (Vasilev 1979: 70) the helmet "dates to the 5th c. (after the chronology by Kunze even from the first half)". The cheek-pieces are unmovable and the nose-guard, down from the frontal, is absolutely short as the rest of the Chalkidian helmets found in our lands.

36. Silistra (Table V. 7–9).
Доневски 1974: 285–286, Table I. 1–4.
Chance find, from the riverside of Danube. Wrought out of a full sheet, 0.1–0.2 cm thick. Attention should be paid to the hand chiselled ornaments on the cheek-piece (Table V. 8). Donevski (1974: 286) dates it with some reservations to the first half of the 4th c. BC.

SPECIFIC, REMOULD, SHORTENED CHEEK-PIECES

37. Lavino, Isperih district (Table IV. 8).
Isperih, Inv. No A 1044.
From a tumular burial, ca. the middle of the 4th c. BC. Unpublished (preliminary report on the necropolis, Иванов 1976). The right cheek-piece is indented.

UNCERTAIN

38. Zakhari Stoyanovo, Popovo district.
Regional History Museum – Shoumen.
Дончева 2005.
Bronze. The calot is heavily damaged on several spots. Secondarily remold and movable cheek-pieces added (the hinge is not preserved), short pane-piece. The nose-guard shortened, moreover curved inward. Resembles some hybrid shapes from the Hellenistic times. Doncheva dates the helmet to the end of the 4th c. – the first half of the 3rd c. BC.

39. Vasil Levski.
Archaeological Museum – Plovdiv, Inv. No 3996.
Kara Petli locality, site No 2. Kissyov 1997: 2, No 3, fig. 2. 1–3; Кисьов 2004: 49–50, № 3, табло XLII, XLIII, XLIV. 1–2.
Necropolis of five mounds. From a destroyed grave with inhumation (!!! – T.S.), together with a bronze situla, bronze jug, grey-clay skyphos and fragments of other vessels. Wrought (in Kissyov's opinion) from a thin bronze sheet. Heavily fragmented. The left part of the calot and part of a cheek-piece are preserved, unclear whether the cheek-pieces were movable.

40. Pleven.
Cast. Heavily fragmented, Embossed eyebrows. Cremation. The fragments from the helmet together with an iron bridle bit and 7 spears in a clay urn. Табакова-Цанова 1964: 4, № 12. Assumes, it is of Chalkidian type. Date – the second half of the 4th c. BC. – Чичикова 1969: 67, бел. 124. the information by S. Lazarova is that the helmet is now beyond recognition. According to V. Vasilev (Vasilev 1979: 70) the helmet from Pleven dates to the 5th c., though the burial is from the 3rd c. BC.

41. Zavet, Razgrad district.
History Museum – Razgrad, Inv. No 558.
Радославова, Дзанев 2004: 34.
From a tumular burial in the Alana locality, to the South-East of the town. Solid, probably cast. Both cheek-pieces are cut off too high and it is impossible to determine whether the helmet belongs to type II or type V.

42. Mortagonovo, Razgrad district.
History Museum – Razgrad, Inv. No 818.
Unpublished. Information by G. Dzanev, History Museum Razgrad. From a tumular burial in the Karabal locality, along with a spearhead, knife, bridle bit and clasp(?) for the reins, Date according to the bridle bit – the second half of the 4th – the beginning of the 3rd c. BC. Out of the three preserved fragments, two probably belong to a helmet from type V after Pflug 1988 b (cf. the map and the article by T. Stoyanov here)

43. Mezek. The monumental tomb at Mal tepe mound.
After Z. Archibald (Archibald 1998: 253) "The helmet from Mal tepe was in all likelihood of Chalkidian type, but its exact shape is uncertain" (cf. Филов 1937: 67, № 41).

NOTES

[1] Z. Archibald (Archibald 1998: 254) incorrectly mentions such helmet from Rozovets, Southern Thrace – "Elaborate parade helmets of Greek type continued to be worn in central Thrace. Parts of sheet gold composite version were found at Panagyurishte" The example she points (Filow 1917: 36, No 16, figs. 2–5, 6–9) is obviously the face of a machaira haft.

[2] "The term "workshop" is to be understood more like a "school of models", that is, a center of spreading typical iconographic scenes rather than a place, either sedentary or mobile for the production of items."

[3] "du casque du type grec en bronze qu'utilisèrrent aussi les Thraco-Gètes" (Berciu 1974: 119).

[4] It is only B. Kull which still insists on a date in the beginning of the 4th century BC (Kull 1998: 245).

[5] Connoly (Connoly 1988: 61, 63) develops the thesis that there is no difference between the Chalkidian and Attic type. He reckons that the Attic helmets are the ones without noseguard.

[6] On the helmets of type V after Pflug 1988 b see the article by T. Stoyanov here.

[7] In the catalogue of I. Venedikov and T. Gerassimov (Venedikov, Gerassimov 1979: No 243) is even given as "silver".

[8] It is of interest the fact of gilding the lamellas of the peritrahelions (neck-guards) from the Peichova mound at Starosel (Kitov 2002: 15) made of silver as well as that from the tomb in the Golyama Kosmatka mound near Shipka (Kitov 2005: 46) made of bronze. Similar collar has been discovered already in 1962 in grave B at Derveni (Θέμελησ, Τουράτσογλου 1997: 84–85, Pl. 19–B 46; Φακλαρις 1991: 9, pl. 12 β).

[9] On the other side maybe this group is the closest to the representatives of the Chalkidian helmets on the Balkans which gave grounds to E. Kunze (Kunze 1967 a: 130) to point that the presence of a cutting for the ears at the latest variety of the "Illyrian" helmets (III B after Pflug 1988 a) is under the influence of the Chalkidian ones (cf. Kilian 1975: 56, anm. 590).

[10] Z. Archibald (Archibald 1998: 252–253) gives quite opposite explanation of the Yudelnik find: "The presence of eight helmets all of similar type might indicate a battle site (Philip II's maneuvers near the Danube? Lysimachos' campaign against Getai?) No circumstantial leads have been recovered in the vicinity. The fragmentary helmet of similar form from Varbitsa may also have been obtained from Greek troops fighting in the area".

[11] Cf. the article by T. Stoyanov here.

[12] An interesting parallel for similar processes in Scythia in the 4th c. BC is the discovered near the village of Srubnoe, (Donetzk district, Southern Ukraine) gold "helmet" decorated with Scythians. However, this artefact is certainly related to the production of the Greek workshops from the Northern Black Seas area, working for local Scythian clients. (Моруженко 1992: 70–74, рис. 3–7; cf. The brief note in JRGZM, 38, 1991, No 2, 802–803, Abb. 23). Further interesting is the information in the Neorion on Delos has existed gilt helmet, with gilt horns and cheek-pieces. The suggestions by Cl. Rolley (Rolley 1990: 415) come along with the information by Herodotus (Herodotus V II. 75–76) that the Thracians from Asia (Minor) used bronze helmets with bronze ears and horns.

[13] In the fund of the Shoumen museum there are fragments of a bronze helmet – most likely from a variation of the Chalkidian type. They come from the destroyed tomb in the region of Varbitsa.

[14] Archibald (Archibald 1988: drawing on p. 201 – middle, left) gives incorrect picture. The curving up over the ears is not presented.

[15] According to information by G. Atanasov it comes from a plundered by treasure-hunters necropolis, where they say have been found also 4 similar helmets.

BIBLIOGRAPHY

Alexandrescu, P. 1974. Un art thraco-gète? – Dacia XXVII, 1–2, 273–281.

Alexandrescu, P. 1983. Le groupe de trésors thraces du Nord des Balckans (I). – Dacia XXVII, 1–2, 45–66.

Ancient Thrace**.** Gold and Silver Treasures from Bulgaria 5000 BC – AD 300. (Exhibition cat. Helsinki, Finland, 2000).

Archibald, Z. 1998. The Odrysian Kingdom of Thrace. Orpheus Unmasked. Oxford Monographs on Classical Archaeology, Oxford.

Berciu, D. 1971. Das thrako-getische Fürstengrab von Agighiol in Rumänien. – 50. BRGK, 209–265.

Berciu, D. 1974. Contribution à l'étude de l'art thraco-géte. Bucarest.

Brukner, B., B. Jovanovi, N. Tasi 1974. Praistorija Vojvodine. Novi Sad.

Constantinu, M., V. Leahu 1968. Mormint getic in preajma Bucureştilor. – SCIV 19/2, 195–202.

Connoly, P. 1998. Greece and Rome at War. London.

Dimova, V., D. Ivanov 1974. Antike Helme. – Thracia III, 139–143.

Dintsis, P. 1986. Hellenistische Helme. Roma. (= Archaeologica 43, G. Bretschneider ed.)

Egg, M. 1988. Italische Helme mit Krempe. – In: Antike Helme. Sammlung Lipperheide und andere Bestände des Antikenmuseums Berlin. Römisch-Germanische Zentralmuseum, Forschungsinstitut für Vor- und Frühgeschichte. Monographien. Bd. 14. Mainz am Rhein, 1988, 222–270.

Farkas, A. E. 1982. Style and Subject Matter in Native Thracian Art. – The Metropolitan Museum of Art. Metropolitan Museum Journal 16, 33–48.

Filow, B. 1917. Denkmäler der thrakischen Kunst. – RM XXXII, 21–73.

Filow, B. 1934. Die Grabhügelnekropole bei Duvanlij in Südbulgarien. S.

Frey, O.-H. 1991. Griechische Schutzwaffen und ihre Nachahmungen im illyrischen Gebiet. – In: I Symposium Illyro–Thrace "Tribus Paleobalkaniques entre la mer Adriatique et la mer Noire de l'Eneolothique jusqu'à l'époque Hellenistique", Sarajevo–Beograd, 199–210.

Gold and Silver. Treasures from Bulgaria 5000 BC – AD 300. Exhibition in the Amos Anderson Museum (Helsinki), 2000.

Goldmann B. 1963. A Scythian Helmet from the Danube. – Bulletin of the Detroit Institute of Arts XLII, 4, 63–72.

Guzzo, P. G. 1990. L'elmo da Pacciano. Ipotesi sulla circulazione delle armi decorate ellenistiche. – Boletino d'Archeologia No 3–4, 1–13.

Hasluck, F. W. 1911. A Tholos Tomb at Kirk Kilisse. – ABSA XVII, 76–79.

Ilieva, P. 2005. Vogue and Utility: Terracotta products with Ionian kymation in relief from the Aegean shore of Thrace. – In: Proceedings of Graduate Workshop "Aegean Koine. A diachronic approach to the Aegean World and its cultures – 3000 BC – AD 2000." 22–23 April 2005, Taylor Institution, Oxford. BAR (in press).

Jarwa, E. 1995. Archaeologia on Archaic Greek Body Armour. (Studia Archeologica Septentrionalis 3) Rovaniemi.

Kilian, K. 1975. Trachtzubechör der Eisenzeit zwischen Agäis und Adria. – PZ 50, 9–140.

Kisyov, K. 1997. Late Iron Age Grave Finds from the Archaeological Museum in Plovdiv. – Archaeologia Bulgarica No 2, 1–7.

Kitov, G. 2000. The Thracian Valley of the Kings in the Region of Kazanlak. – In: Tombes tumulair de l'Âge du Fer dans le Sud-Est de l'Europe. Actes du IIe Colloque International d' Archéologie Funéraire. Tulcea, 155–167.

Kitov, G. 2002. Thracian cult complex at Starosel, (Slavena)Varna.

Kitov, G. 2003. The Thracian Cult Complex near Starosel (Chetinyova Mogila in Light of the Investigations in 2000). – In: *Nikolova, L.* (ed.) 2003. Early Symbol Systems in Prehistory, BAR intern. ser. No 1139, 505–518.

Kitov, G. 2005. The newly discovered tomb of the Thracian Ruler Seuthes III. – Archaeologia bulgarica No 2, 39–54.

B. Kull 1998. Tod und Apotheose. Zur Ikonographie in Grab und Kunst der jüngeren Eisenzeit an der unteren Donau und ihr Bedeutung für die Interpretation von "Prunkgräbern". – BRGK 78, 197–466.

Kunze, E. 1967 a. Der sogenannte illyrische Helm. – In: Olympia Bericht VIII, Berlin, 116–134.

Kunze, E. 1967 b. Halkidische Helme. – In: Olympia Bericht VIII, Berlin, 135–158.

Lipperheide, F. von 1896. Antike Helme. Probedruck der hauptsächlicheren Abbildungen. Berlin.

Meyers, P. 1982. Three Silver Objects from Thrace: A Technical Examination. – Metropolitan Museum Journal 16, 49–54.

Moscalu, E. 1990. Das thrako-getische Fürstengrab von Peretu in Rumänien. – BRGK, 129–190.

Ognenova, L. 1961. Les cuirasses de bronze trouvées en Thrace. – BCH LXXXV, 501–538.

Ognenova-Marinova, L. 1969. Les motifs décoratifs des armures en Thrace au IV siиcle av. n. ère. – In: Actes du Ier Congress International des Études Balkaniques et Sud-Europeennes, Sofia, 397–418.

Oppermann, M. 2004. Die westpontischen Poleis und ihr indigenes Umfeld in vorrömischer Zeit. (Beier & Beran) Langenweißach.

Oprinescu, A. 1987. Mormîntul unui lupător get de la Cuptoare-"Sfogea" (com. Cornea, jud. Caraş Severin) – Thraco-Dacica VIII, 1–2, 127–129.

L'Or 1987. L'Or des cavaliers thraces. Trésors de Bulgarie. Catalogue d'exposition Montréal.

L'Or 2002. L'Or des Thraces. Trésors de Bulgarie. Catalogue d'exposition Europalia Bulgaria (Palais des Beaux-Arts), Bruxelles.

Pflug, H. 1988 a. Illirische Helme. – In: Antike Helme. Sammlung Lipperheide und andere Bestände des Antikenmuseums Berlin. Römisch-Germanische Zentralmuseum, Forschungsinstitut für Vor- und Frühgeschichte. Monographien. Bd. 14. Mainz am Rhein, 42–64.

Pflug, H. 1988 b. Chalkidische Helme. – In: Antike Helme. Sammlung Lipperheide und andere Bestände des Antikenmuseums Berlin. Römisch-Germanische Zentralmuseum, Forschungsinstitut für Vor- und Frühgeschichte. Monographien. Bd. 14. Mainz am Rhein, 137–150.

Pfrommer, M. 1987. Studien zu alexandrinischer und großgriechischer Toreutik frühellenistischer Zeit. Berlin.

Pfrommer, M. 1993. Ein Grab – Drei Kulturen. Betrachtungen zu einem thrakischen Grabfund aus Kirklareli. – Ist. Mitt. 43, 339–449.

Reho, M. 1990. La ceramica Attica a figure nere e rosse nella Tracia Bulgara. Roma.

The Riches of the Thracian Rulers. Exhibition catallogue. Tokio, 1994.

Rolley, Cl. 1990. Les bronzes grecs et romaines: recherches récentes. – RA No 2, 405–422.

Seure, G. 1925. Chars thraces. – BCH XLIX, 346–437.

Stoyanov, T. 2000. Notes on the Toreutic Workshops: Production in NE Thrace 4th–3rd century BC. – In: *Avram, A., M. Babeş* (eds.) 2000. Civilisation grecque et cultures antiques périphériques. Hommage a Petre Alexandrescu, Bucarest, 88–93.

Sîrbu, V. 2002. "The Golden Age" of the Getae Princes (± 350 – ± 250 B.C.) – In: Πιτύη. Studia in honorem prof. Ivani Marazov. S. 370–388.

Sîrbu, V. 2004. Ceremony Helmets – Masterpieces of Getae,s Toreutics and figurative Art. – In: Thracians and Circumpontic World. Proceedings of the Ninth International Congress of Thracology, Chişinau-Vadul lui Vodă 2004, Chişinau, 29–44.

Teržan, B. 1995. Handel und soziale Oberschichten im früheisenzeitlichen Südosteuropa. – In: Handel, Tausch und Verkehr im bronze- und früheisenzeitlichen Südosteuropa. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa. Bd. 11. München–Berlin, 81–159.

Theodossiev, N. 2000. North-Wetern Thrace from the Fifth to First Centuries BC. – BAR, International Series 859, Oxford.

Die Thraker. Das goldene Reich des Orpheus. Ausstellungkatalog. Bonn, 2004.

Treister, M. 1996. The Role of Metals in Ancient Greek Hisstory. (Brill) Leiden – New York – Köln.

Treister, M. 2001. Hammering Tecniques in Greek and Roman Jewellery and Toteutics. Colloquia Pontica, vol. 8, (Brill) Leiden – Boston – Köln.

Venedikov, I., T. Gerassimov 1979. Thracian Art Treasures. S.

Wassilev, W. 1984. Ausbesserung von Rüstungen als spezieller Teil der Metallbearbeitung in Thrakien im 5.–3. Jhd. v. Chr. – In: Dritter Internationaler Thrakologischer Kongress, Wien 1980, Sofia, Bd. II, 346–365.

Werner, W. 1988. Eisenzeitliche Trensen an der unteren und mitleren Donau. – PBF, Abt. XVI, Bd. 4, München.

Zontschew, D. 1941. Antike Denkmäler aus Südbulgarien. – AA, Bd. 56, 188-200.

Βαβριτσας, Α. 1968. Αρχεολογικον Δελτιον 21, Β΄ 2 Χρονικα.

Θέμελησ, Π., Ι. Τουράτσογλου 1997. Οι τάφοι του Δερβενίου. Αθηνα.

Φακλαρις, Π. 1991. Περιτραχήλιον. – ΑΔ 40 (1985), 1–16.

Аладжов, Д., Н. Димов 1993. Симеоновград от древността до 1885 година. С.

Атанасов, Г. 1995 (съст.). Въоръжение от Древна Тракия. Каталог на изложба. Шумен.

Ботушарова, Л. 1954. Погребение в глинен саркофаг при с. Песнопой. – ГМПО I, 265–272.

Василев, В. 1979. Шлемът от Върбица, Преславско, и шлемовете от халкидски тип в Тракия. – Векове № 6, 65–71.

Василев, В. 1980. Защитни покрития върху бронза в античността. – Интердисциплинарни изследвания V–VI, 79–88.

Василев, В. 1981. Технология на предпазното бронзово въоръжение от Тракия (V–III в. пр. н. е.). Автореф. док. дис. С.

Велков, И. 1929. Нови могилни находки. – ИБАИ V, 13–53.

Велков, И., Х. Данов 1939. Новоткрити старини. – ИБАИ XII, 433–449.

Венедиков, И. 1975. Съкровището от Враца. С.

Воронов, Ю. В. 1975. Вооружение древнеабхазских племен в VI–I вв. до н. э. – В: Скифский мир. Киев, 218–233.

Воронов, Ю. В. 1991. Новые материалы античной эпохи из окрестностей Диоскуриады. – СА № 1, 225–234.

Гетов, Л. 1995. Амфори и амфорни печати от Кабиле (IV–II в. пр. н. е.). С.

Гинев, Г. 2002. Могила 1 от некропола при Кралево, Търговищко. – Археология № 1, 32–42.

Димова, В. 1966. Гробна находка от с. Обретеник, Русенско. – ИНМ Русе III, 3–9.

Домарадски, М., В. Танева 1998. Емпорион Пистирос, II. Тракийската култура в прехода към елинистическата епоха. Септември.

Доневски, П. 1974. Бронзов шлем от Силистра. – ИНМВ X (XXV), 285–286.

Дончева, С. 2005. За още един шлем от Шуменско. – В: Траките и околния свят. Международна конференция – Шумен, 2004 г., МИФ 9, С. (под печат)

Дремсизова, Ц. 1962. Могилният некропол при с. Браничево (Коларовградско) – ИАИ XXV, 165–185.

Иванов, Д. 1972. Колективна находка от антични шлемове от Русенско. – Археология № 4, 51–55.

Иванов, Т. 1976. Разкопки при с. Лъвино, Разградски окръг. – АОР през 1975 г. Смолян, 35–36.

Кисьов, К. 2004. Тракийската култура в региона на Пловдив и течението на р. Стряма през втората половина на I хил. пр. Хр. С.

Китов, Г. 2004. Гробницата на Севт III. Дипляна (Вифор). Казанлък.

Косяненко, В., С. Лукяшко, Л. Максименко 1978. Два шлема из фондов Ростовского областного музея краеведения. – СА № 2, 265–268.

Лицов, Хр. 1959. Римският град Абритус при Разград. Разград.

Манцевич, А. 1969. Бронзовые пластины из Второго Мастюгинского кургана (к вопросу о фракийских шлемах). – АСГЭ 11, Л. 104–113.

Маразов, И. 1980. Наколенникът от Враца. С.

Маразов, И., Г. Кабакчиева, Г. Лазов, Т. Шалганова 2005. Колекция Васил Божков. Каталог. (Accent) София.

Мелюкова, А. 1964. Вооружение скифов. – САИ, вып. Д 1–4. М.

Мелюкова, А. 1979. Скифия и фракийский мир. М.

Моруженко, А. А. 1992. Скіфский курган Передеріева могила. – Археологія No 4, 68–75.

Рабинович, Б. З. 1941. Шлемы скифского периода. – В: Государственный Эрмитаж. Труды отдела истории первобытной культуры. I. Л.

Радославова, Г., Г. Дзанев 2004. Археология. – В: *Радославова, Г., Г. Дзанева, Д. Ганчева, Е. Иванова* 2004. Исторически музей – Разград. Избрани находки. Разград, 5–66.

Рехо, М. 1992. Атическа червенофигурна керамика в Националния археологически музей – София. С.

Сергеев, Г. П. 1966. Олонешткий античны клад. – ВДИ 2, 132–142.

Торбов, Н. 1999. Могиланската могила. История на проучването. Гробни съоръжения. Каталог. – ИНМСЗБ 27, 31–70.

Торбов, Н. 2005. Могиланската могила във Враца, Враца.

Филов, Б. 1937. Куполните гробници при Мезек. – ИБАИ XI, 1–116.

Черненко, Е. 1968. Скифский доспех. Киев.

Чичикова, М. 1969. Тракийска могилна гробница от с. Калояново, Сливенски окръг. – ИАИ XXXI, 45–89.

Явашов, А. 1932. VIII отчет на Разградското археологическо дружество за 1931 година. Разград.

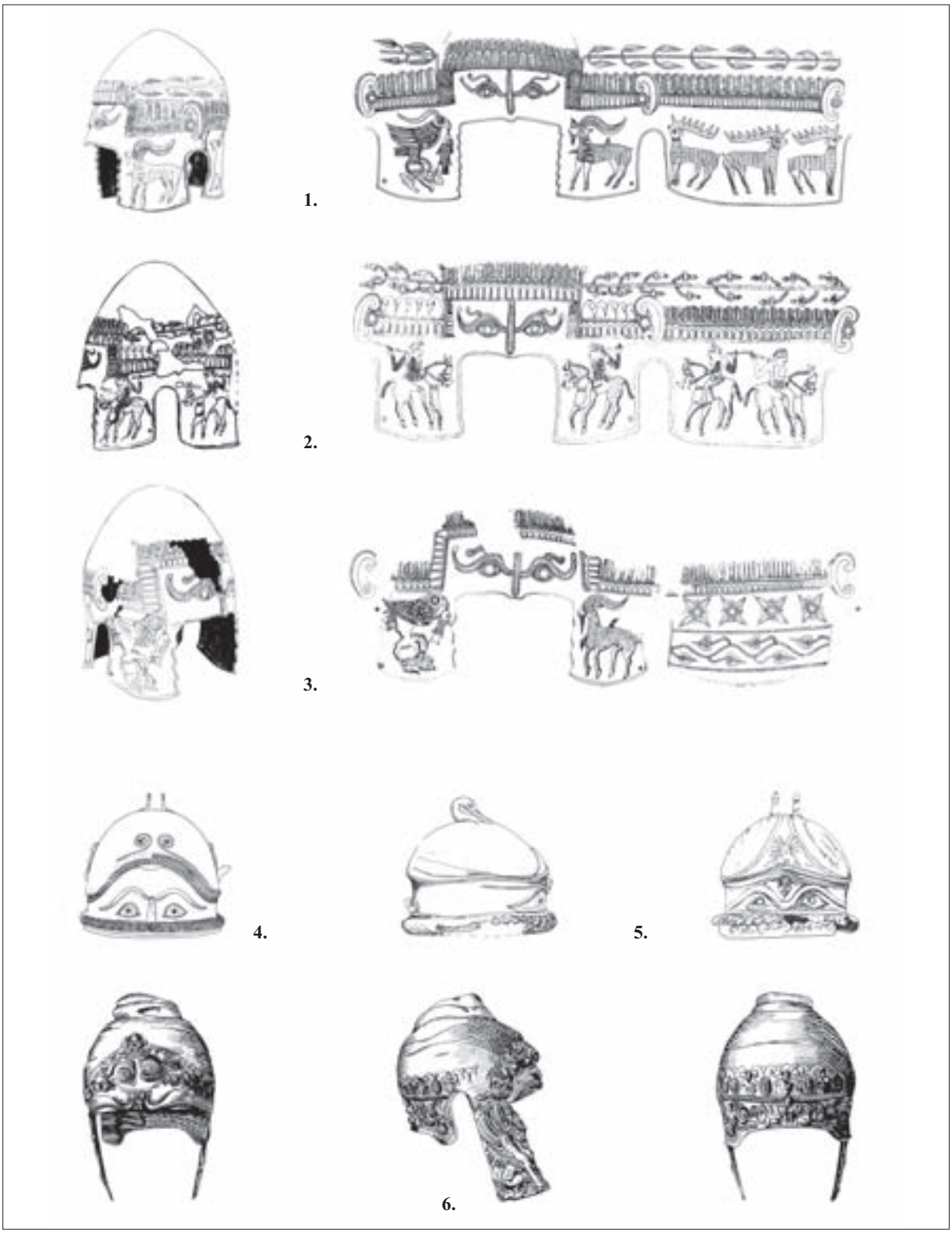

1. Silver helmet from Peretu**; 2.** Silver helmet from Agighiol; **3.** Silver helmet from Iron Gates; **4.** Bronze helmet with gilding (Negau type) from Lanuvium; **5.** Bronze helmet with gilding (Negau type) from Lombardia; **6.** Bronze helmet from Mastyugino (reconstruction – Манцевич 1969: рис. 6)

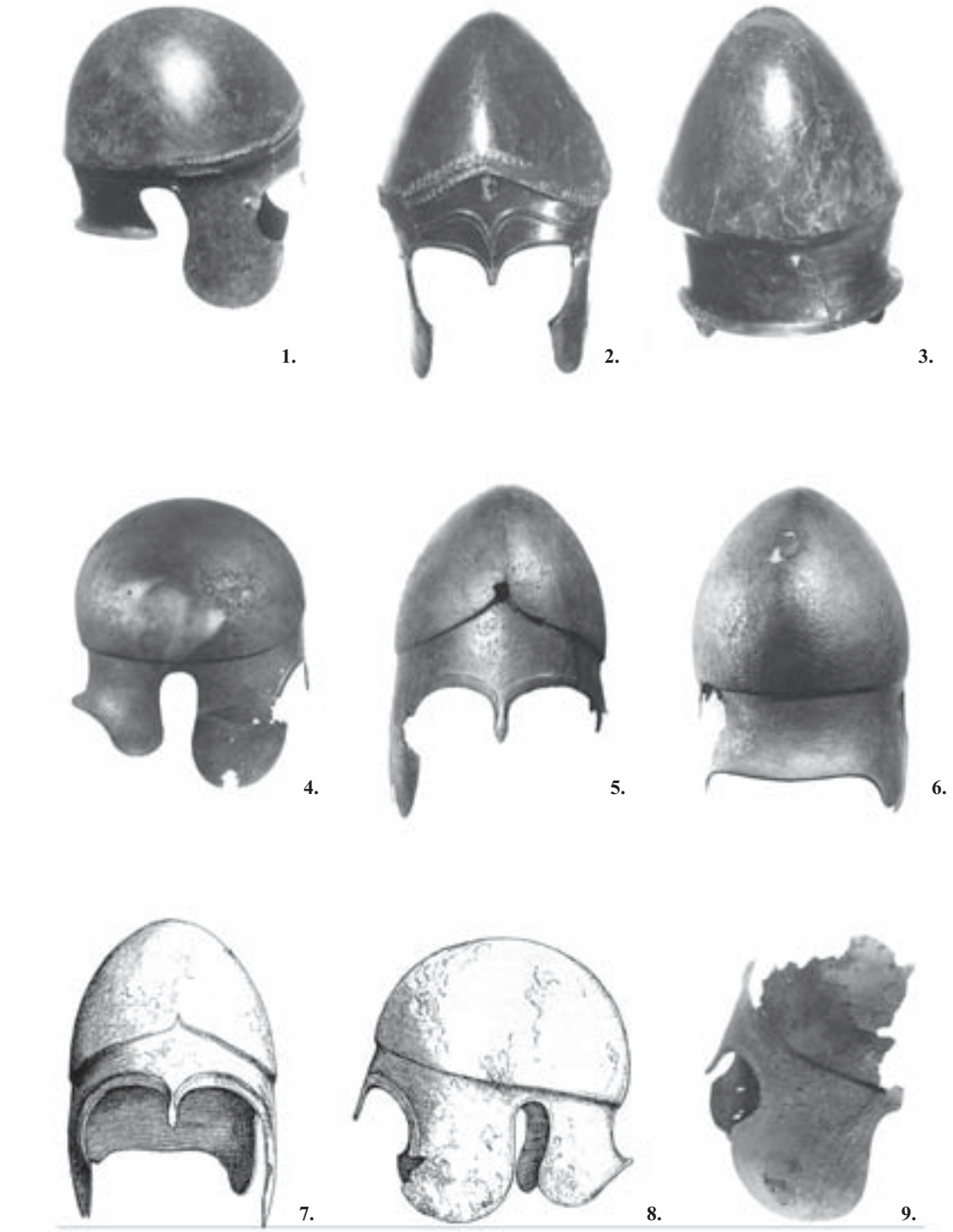

1–3. Helmet from Rouets (Cat. No 1); **4–6.** Helmet from Sadovets (Cat. No 4); **7–8.** Helmet from Lozengrad (Cat. No 5); **9.** Helmet from Obretenik (Cat. No 6)

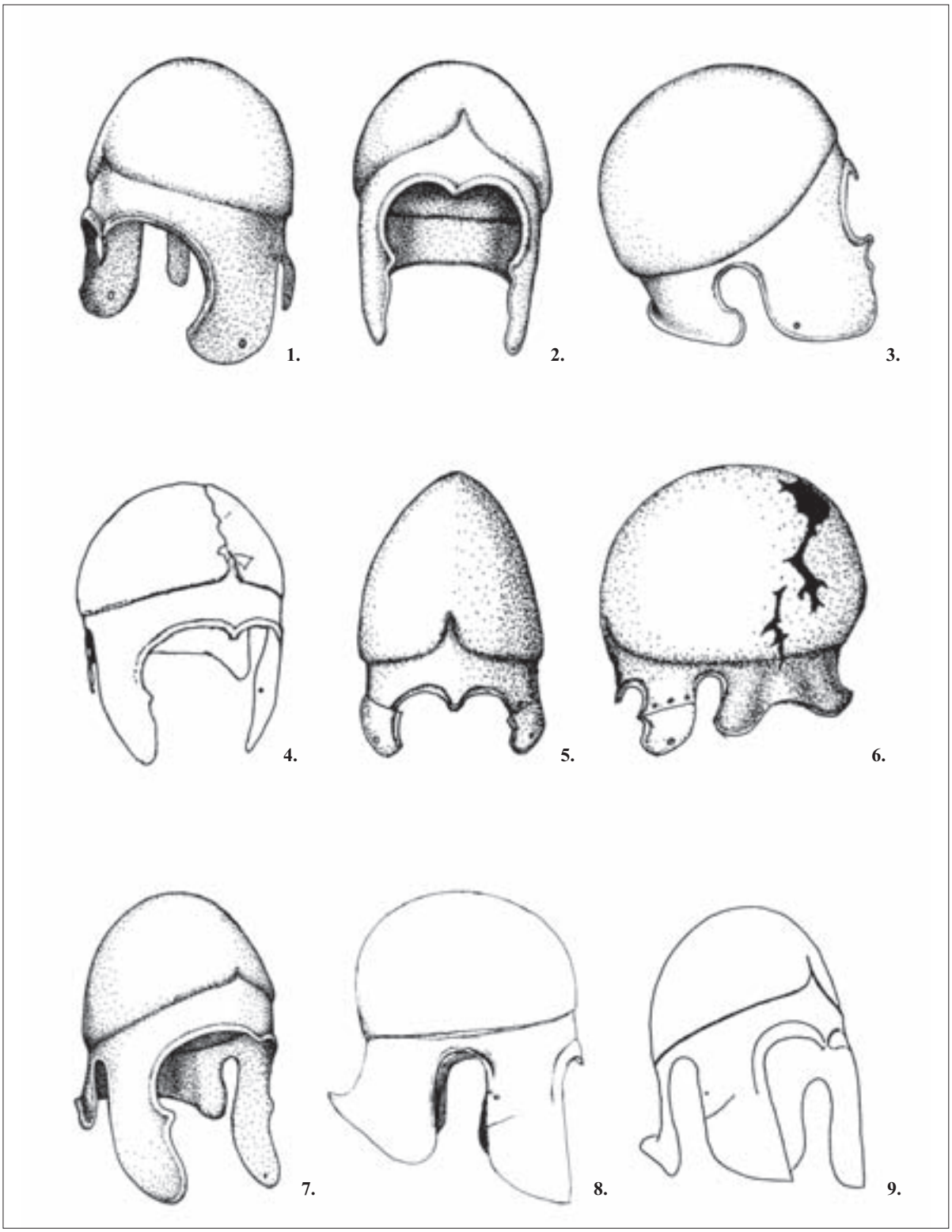

1. Helmet from Sineva mound, Shipka (Cat. No 9); **2–3.** Helmet from Golyama Kosmatka Mound, Shipka (Cat. No 13); **4.** Helmet from Dolna Koznitsa (Cat. No 12); **5–6.** Helmet from Razgrad (Cat. No 15); **7.** Helmet from unknown locality (Bozhkov collection) (Cat. No 14); **8–9.** Helmet from Arzos (Cat. No 26)

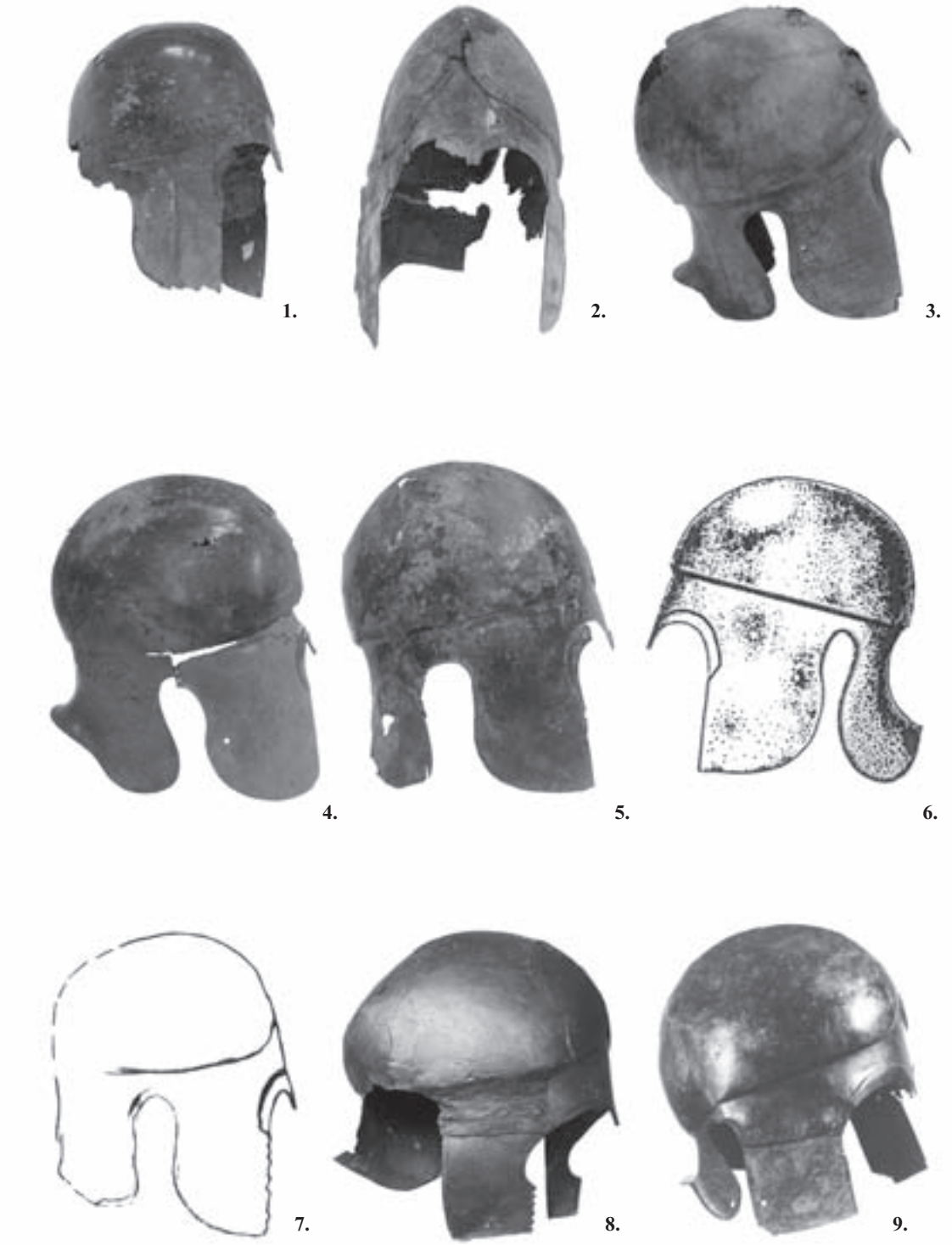

1. Helmet from Yudelnik (Cat. No 16); **2.** Helmet from Yudelnik (Cat. No 17); **3.** Helmet from Yudelnik (Cat. No 22); **4.** Helmet from Yudelnik (Cat.No 19); **5.** Helmet from Yudelnik (Cat. No 20); **6.** Helmet from Cuptoare (Cat. No 30); **7.** Helmet from Vrsacki breg (Cat. No 29); **8.** Helmet from Lavino (Cat. No 37); **9.** Helmet from Kralevo

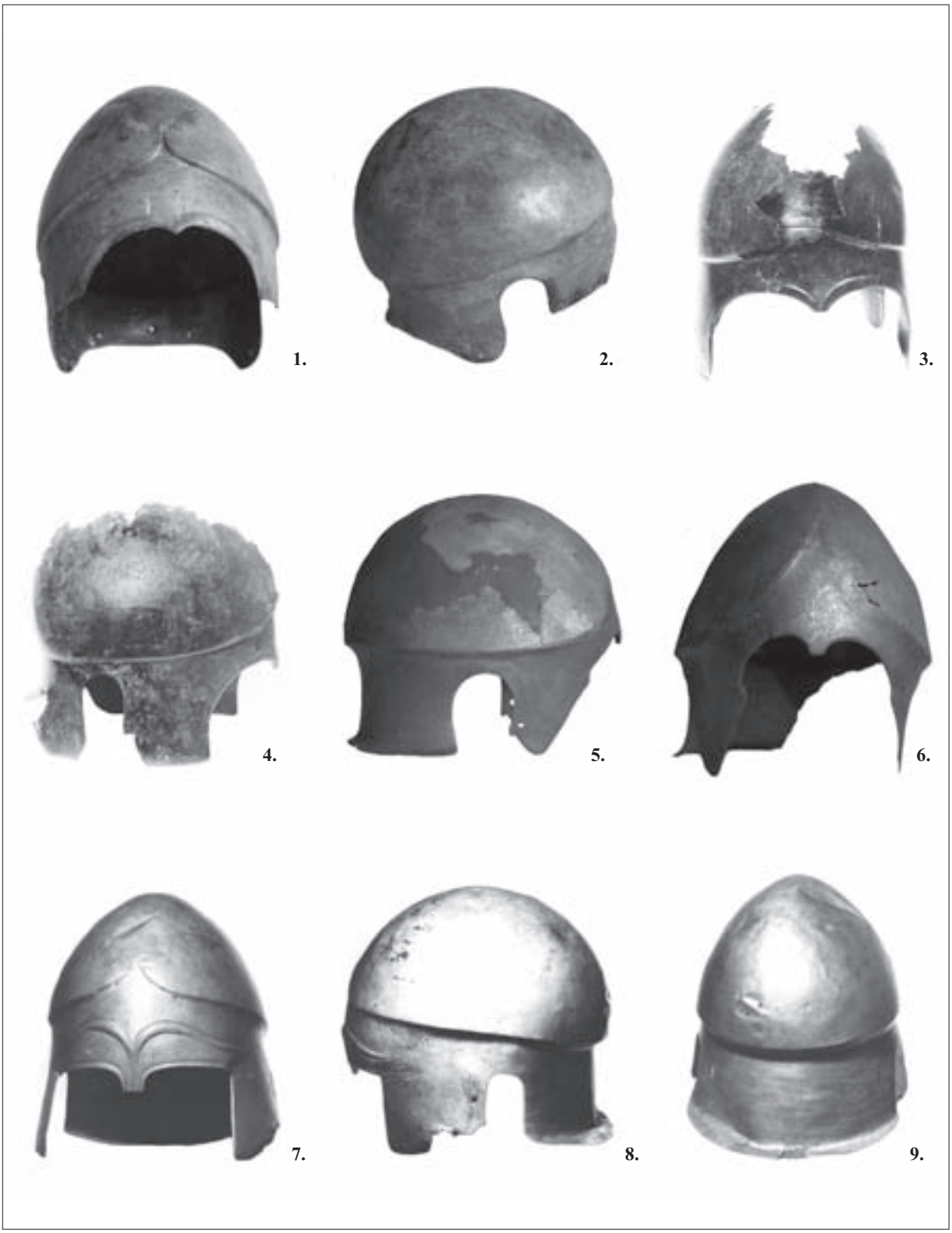

1–2. Helmet from Kalnovo (Cat. No 31); **3–4.** Helmet from Pastusha, modern Perushtitsa (Cat. No 32); **5–6.** Helmet from Branichevo (Cat. No 35); **7–9.** Helmet from Silistra (Cat. No 36)

Map of the Chalkidian type helmets distribution in Thrace

STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS
Supplementum IV (2005)
Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov

АМФОРИ "КИПЪРСКИ" ТИП ОТ АПОЛОНИЯ ПОНТИКА

КРЪСТИНА ПАНАЙОТОВА

Трупоизгарянето е начин на погребване, който жителите на Аполония Понтийска прилагат сравнително рядко в некрополите, локализирани в кв. "Харманите", местността (м.) Калфата, Морската градина и на рида Св. Илия от средата на IV в. пр. Хр. насетне. Според характера на гробния инвентар може да се съди, че е извършвана кремация само на възрастни индивиди, мъже и жени. С изключение на едно изгаряне на мястото на погребване в некропола в м. Калфата и два случая в Морската градина, всички останали са били извършени извън проучените части от некрополите.

Останките след трупоизгарянето, заедно с погребалните дарове, са погребвани предимно в глинени или каменни урни. Това са специално произведени за целта контейнери или вторично използвани големи съдове като червенофигурни атически кратери (Лазаров 2003: 76–78; 80–81; 90–92; 143–144; 147–156; 161–162) и една хидрия (Панайотова, Недев, Ермари 2004: 153), а също така и амфори. Покрити със специално изработен капак, керамични съдове (паница, киликс, рибно блюдо или кана) или каменна плоча, урните са укрепвани, а понякога и затрупвани с камъни. В могилния некропол на рида Св. Илия останките от кремация са погребани в три градени гроба (Цанева, Димитров 1976: 5–8). Камерата на проучената в началото на 60-те години на XX в. гробница в кв. "Харманите" съдържа пласт от около 0.3–0.4 м горели кости (Панайотова 1989: 97).

В плоските аполонийски некрополи урните са разположени между инхумационните гробове. Количеството трупоизгаряния в отделните фамилни участъци на проучвания напоследък вече повече от едно десетилетие некропол в м. Калфата е различно – от 1–3 броя до 1/3 от всички гробове в един сектор (Панайотова, Недев, Ермари 2004: 154).

При провеждането на спасителни разкопки в кв. "Харманите" и системни археологически проучвания в м. Калфата са открити седем амфори с бихромна украса, известни като "кипърски" тип. Те са използвани от жителите на Аполония като урни от средата на IV – първата половина на III в. пр. Хр. Две от тях (кат. № 4 и кат. № 6) са включени в колекцията на Националния исторически музей, а останалите се съхраняват в Археологическия музей в гр. Созопол.

В архива АМ – Созопол липсва по-подробна информация за местонамирането и на трите открити в кв. "Харманите" амфори (кат. № 1, 2, 3). Спасителните археологически разкопки на некропола в квартала започват под ръководството на М. Цанева през 1973 г. и продължават до края на десетилетието. Откритите в района на ресторант "Чайка" и около улица "Ропотамо" гробове се отнасят към периода от края на VI – началото на V в. пр. Хр. до първите десетилетия на III в. пр. Хр. (Цанева 1975: 32; 1976: 38; 1977: 50; Цанева, Димитров 1976: 2; Caneva 1980: 447–

450).

Четирите използвани като урни в некропола на Аполония в м. Калфата амфори "кипърски" тип са разположени между ихумационните гробове (табл. I, 1) почти в една, успоредна на периболоса линия, дълга около 50 м. Така те попадат в територията на три семейни участъка. Две от тях (кат. № 5 и кат. № 6) са открити в заградения със самостоятелно обособен периболос сектор (Панайотова 1998: 22, обр. 20). Подобна ситуация е позната и от други антични некрополи. В заграден участък (тераса) от некропола на Масалия (Bertucchi 1992: 123–137), в който в различни контейнери са погребани останки от трупоизгаряне, също е била използвана като урна една амфора "кипърски" тип (Музей за история на Марсилия, инв. № 83.2.3).

Урна кат. № 4 е била поставена права върху площадка от ломени камъни с размери 1.35 x 0.8 м. Укрепена е от всички страни с небработени камъни и покрита с един плосък камък. Гроб № 256 (табл. I, 2), в който е била положена легнала урна кат. № 7, представлява циста, изградена от пет и покрита с два добре обработени варовикови блока. Камерата (табл. II, 1) е с размери 57 x 52 x 49 см. Тя е снабдена с каменен под, в който е издялано специално за поставяне на урната кръгло отвърстие с d=22 см и дълбочина 8.5 см (Панайотова 2003: 160, обр. 7).

Сходна ситуация на местонамиране е известна от некропола на Теодосия. И в тази северночерноморска колония събраните в амфора "кипърски" тип останки от трупоизгаряне са погребани в граден и покрит с варовикови блокове гроб. Цистата е изградена във вкопана в материка яма, над която е натрупана могила (Айбабин 1978: 80–82, рис. 1, 2).

Аналогично местоположение (табл.II, 2) имат и две "кипърски" амфори, намерени сред инвентара на изградени от каменни блокове гробове (гробове А и Н), открити близо до Дервени, в района на пътя Тесалоники – Лангадас. (Θεμενσ, Τουρατσογλου 1997: 130, Εικ. 38, 193, 198).

За покритие на три от аполонийските амфори са използвани керамични съдове. Чернофирнисова паничка вероятно е служела за капак на урна кат. № 4, защото е открита фрагментирана между частите от устието на амфората. Същото предназначение може да се предположи и за двата фрагмента от чернофирнисова паничка, намерени заедно с урна кат. № 5.

Намиращият се пред устието на амфората от гроб № 256 чернофирнисов киликс с пробито дъно вероятно също е похлупвал урната. По стените на киликса има пробити осем дупки с d=5 мм. Тези перфорации може би са резултат от същите вярвания, довели до пробиването на две дупки в долната част на тялото на амфора кат. № 6 (табл. IV, обр. 2), както и пробиването на каменната урна с цилиндрична форма от гроб № 181 в м. Калфата. Пробивания на съдове са отбелязани на много места в Гърция и гръцките колонии в Южна Италия и Сицилия. Често, ако невинаги, контекстът е погребален и пробиването се интерпретира като ритуално убиване на съда (Carter 1998: 121).

Амфорите "кипърски" тип от Аполония са изработени на колело от глина, която при някои от съдовете съдържа много кварцови (вкл. дребни камъчета) примеси. След изпичането съдовете са придобили от светлокафяв с оранжев оттенък до светлооранжев цвят. Амфора кат. № 2 е обгорена вторично, в резултат на което е придобила сив цвят. Добре загладената повърхност на вазите отвън е покрита с тънък кремав или жълтеникав до светлооранжев слой. Грубата глина, както и производствените дефекти, установени върху телата на три от амфорите (кат. № 2, 4, 7), са недвусмислено доказателство, че тези съдове се изработени специално за урни.

Устието на всички амфори от Аполония, завършва с широк, масивен, профилиран в различна степен пръстеновиден венец. Изключение представлява заобленият венец на амфора кат. № 5 (табл. IV, 3). Шията им е къса, цилиндриична и се стеснява в основата. Тялото е високо, яйцевидно, с издути стени. Две дъговидни дръжки с кръгло сечение излизат от най-широката част на тялото, като са леко наклонени навън. Дъното стъпва върху масивно пръстеновидно столче с конусовидна шия. Размерите на тези амфори са почти идентични, като височината варира от 39.5 см (кат. № 6) до 44 см (кат. № 5).

Украсата им е изпълнена с два основни цвята – черен и тъмно/вишневочервен. Декоративният репертоар включва различни по широчина и цвят линии, ленти, пояси и флорални елементи (стилизиран лотос), нанесени по шията, раменете и тялото. В зависимост от разположението на украсата върху отделните части на амфорите от Аполония могат да се определят различни варианти.

Според цвета и големината на украсата по венеца на **устието** се различават три варианта и един подвариант:

Вариант А – целият венец е оцветен в черно от външната страна (кат. № 1, 2).

Вариант В – двете части на профилирания венец са покрити с по един хоризонтален вишневочервен пояс (кат. № 3, 7).

Вариант В1 – двете части на венеца са покрити отвън с по един хоризонтален вишневочервен пояс (кат. № 7), а от вътрешната страна е нанесен широк червено-кафяв пояс, следван от бледоохров.

Вариант С – венецът е оцветен от вътрешната страна в черно (кат. № 4).

Запазена в различна степен, украсата на **шията** на всички, открити в Аполония "кипърски" тип амфори е идентична и се състои от: широк черен пояс под устието; тънка черна линия; три редуващи се тесни червени пояса; тънка черна линия; широк черен пояс в основата на шията

Последователното редуване на черни и червени пояси и линии върху **раменете** на тези амфори е основа за обособяване на четири варианта**:**

Вариант А – вишневочервен пояс; в средата черен пояс; 4 тънки черни линии; тесен черен пояс; широк вишневочервен пояс; широк черен пояс, който стига до основата на дръжките; пояс в цвят охра (кат. № 1, 6, 7).

Вариант В – широк матовочерен пояс; черен пояс; 4–5 кремави линии; широк червено-кафяв пояс; широк матовочерен пояс (кат. № 2, 4).

Вариант С – тънка черна линия; врязана линия с цвета на глината; тясна червена линия; черен пояс (кат. № 3).

Вариант D – черен пояс; вишневочервен пояс; 7 тънки черни линии; вишневочервен пояс; черен пояс (кат. № 5).

Най-широката част на **тялото,** между дръжките, е покрита с бледожълта, светлокафява или бледоохрова обмазка. Върху нея с тъмночервена или червено-кафява боя е нанесена вертикално разположената украса, ограничена отдолу с черни хоризонтални пояси. Нейната форма и броят на поясите позволява да се обособят три варианта и един подвариант:

Вариант А – от двете страни между дръжките са изобразени по три стилизирани двойни лотосови листа. Полето с лотосите е ограничено отдолу с редуващи се по три черни и охрови пояси (кат. № 2, 3, 6, 7).

Вариант А1 – от двете страни между дръжките са изобразени по три стилизирани тройни лотосови листа. Полето с лотосите е ограничено отдолу с редуващи се по три черни и охрови пояса (кат. № 1).

Вариант В – по средата между дръжките има само една широка вертикална черна линия, ограничена отдолу с два черни пояса

(кат. № 5).

Вариант С – липсва украса върху полето между дръжките, което е ограничено отдолу с широк черен пояс (кат. № 4).

Горната повърхност на **дръжките** е покрита с черна боя, а основата им е очертана с охра (кат. № 2, 4, 5). Вариантите се определят от украсата между и от двете страни на дръжките:

Вариант А – горната повърхност е покрита с черна обмазка, която достига като лента до основата на дръжката, а отстрани на раменете завършва като заострен лист (триъгълник) (кат. № 6, 7).

Вариант В – между основите на дръжките са запазени следи от черно оцветяване (широк хоризонтален пояс или вертикална линия ?) (кат. № 3).

Направеният подробен анализ на стилистическите особености на декорацията на амфорите "кипърски" тип от Аполония показва, че в тази Понтийска колония се използват приблизително еднакви по размер съдове със сложна, но почти идентична украса от линеарни и флорални елементи. Различията се изразяват основно в подреждането и подбора на цветовата гама (черно или тъмночервено), с която се изпълнява характерната схема и в броя на стилизираните лотосови листа. Трябва да се отбележи, че при амфори кат. № 6 и 7 се наблюдава пълно припокриване при изпълнението на украсата върху раменете, тялото и дръжките, което вероятно се дължи на факта, че принадлежат към продукцията на една и съща работилница.

Изключение представлява амфора кат. № 5, която рязко се отличава от останалите по цвета на глината и украсата на тялото. Изобразяването само на една черна вертикална лента между дръжките насочва към по-късен или местен вариант на кипърските имитации. Същото е валидно и за амфора кат. № 5, върху чието тяло, между дръжките, върху ограниченото с пояси поле, изобщо липсва украса. Тези различия може да се дължат не само на разликата във времето, но и на мястото на производство (различни работилници).

Амфори с такава форма и украса са известни от различни центрове на античния свят. Датировката им варира в границите от V до първата половина на III в. пр. Хр. Към най-ранните паметници се отнасят амфорите от Олинт (табл. V, 3). Г. Милонас включва амфора от този тип към групата "Pre-Persian Pottery" (Mylonas 1933: 34–35, Pl. 32, XXXIII). Според него многото пояси, пръстени и ленти напомнят геометричния стил, а флоралният десен и лентите по дръжките могат да бъдат дубликат на късномикенски съдове. Д. Робинсън отнася фрагменти от подобни съдове от Олинт към V в. пр. Хр. (Robinson 1950: Pl. 10, 1–3, 6).

Подобен, използван като урна, съд е открит в Селада на Тера (табл. V, 4). Той е датиран също в V в. пр. Хр. Ж. Докс съобщава, че това е втората "кипърска" ваза, намерена на Тера (Daux 1967: fig. 7).

Откритите в Атина аналогични амфори, считани от Б. Спаркс и Л. Талкот за подражание на кипърски съдове, са датирани в 375–350 г. пр. Хр, 375–330 г. пр. Хр и 320–290 г. пр. Хр. Авторите изтъкват внезапната и едновременна поява в континентална Гърция на тези съдове, както и на някои по-малки версии с бихромна украса. Всички те са намерени в контекст, датиращ от средата или късния IV в. пр. Хр. (Sparkes, Talkott 1971: 191, 339–340, Pl. 63, Nos 1484, 1485, 1488).

Според Ч. К. Уилямс II появата в Коринт на бихромна керамика, чиято украса наподобява кипърската, но определено не е произведена в Кипър, е резултат от внезапен внос. Нейното въвеждане в континентална Гърция предхожда отварянето на Изтока от Александър Велики, започвайки вероятно от втората четвърт на IV в. пр. Хр. (Wiiliams II

1969: 57).

И. Папахристодулу отнася откритата сред богат и разнообразен гробен инвентар амфора от Дякодеметриу (Родос) към средата – третата четвърт на IV в. пр. Хр. (Παπαχριστοδουλου 1980: 543, πιν. 343). Според авторския колектив на едно изследване върху елинистическата керамика, тази амфора, отнасяща се към тип Г, е синхронна на амфорите с кипърски прототип от Атинската агора, Амбракия (Γραβανη 1988/89: 103, πιν. 2α) и Коринт. Към същия тип се отнася и една по-малка амфора, чието тяло е украсено с редуващи се три кестеняви и две белезникави линии, нанесени вертикално по средата между дръжките. Този маниер на нейната декорация показва едно обръщане към IV и III в. пр. Хр и съществува до края на II в. пр. Хр. (Γιαννικουρη, Πατσιαδα, Φιλημονοζ 1989: 63–64, πιν. 44, 45).

Сред известните екземпляри се откроява амфората от Теодосия (табл. V, 2), която А. И. Айбабин датира по атински аналози в рамките на втората четвърт на IV – първа четвърт на III в.пр. Хр. Тя се отличава от останалите амфори "кипърски" тип по уникалната украса на венеца, която се състои от редуващи се черни, бели и охрови триъгълници (Айбабин 1978: 82, 84, рис. 3). За аналогична амфора, купена в Керч, съобщава И. Г. Шургая (Шургая 1966: 287–288, рис. 1, 2). Двете амфори от Северното Черноморие се различават помежду си само по някои детайли на декора.

В книгата на Б. Димитров "Аполония Понтика: Един гръцки полис на брега на Черно море, 611–72 г. пр. Хр." три амфори "кипърски" тип от Аполония (кат. № 4, 6, 7) са посочени като "керамични урни от III в. пр. Хр." (Димитров 2004: 103, 105).

Изхождайки от датировката на посочените аналогични паметници и на съпътстващия някои аполонийски урни гробен инвентар, се вижда, че "кипърският" тип амфори се появяват и употребяват в Аполония Понтийска по същото време, когато се разпространяват в континентална и островна Гърция, а също така и в гръцките колонии по Средиземноморското и Черноморското крайбрежие. Не може да не направи впечатление количеството (седем) известни досега такива амфори от този западнопонтийски град.

Тук трябва да се отбележи, че по аналогичен начин са украсени и четири питоса, открити в некропола на Аполония в кв. "Харманите", които се съхраняват в НИМ (Димитров 2004: 102). Наличната информация за тяхното местонамиране също е оскъдна. Подобно украсен с пояси питос е използван през втората половина на IV в. пр. Хр. при препогребване в гроб № 245, открит в близост до гроб № 256 (кат. № 7) в некропола в м. Калфата (Панайотова, Недев, Ермари 2003: 106).

Разпространението на кипърските съдове и техните имитации е предмет на редица изследвания и дискусии. Независимо че количеството на публикуваните амфори "кипърски" тип се увеличава, все така остава открит въпросът за точния им произход. Също така е необяснимо защо тези съдове със стандартно нарисувана декорация печелят внезапна популярност, която след това бързо (след около един век) отмира. Независимо че украсата на тази керамика имитира по-ранни паметници от Кипър, тя не е кипърска. Трябва да се отбележи, че определено съществуват трудности при разграничаване на истинската кипърска керамика от "кипърския" тип. Като пример може да се посочи ситуацията в Тарсус, където са открити пещи за производство на близки имитации на кипърска керамика. Според Спаркс и Талкот съдовете с бихромна украса под формата на пояси и ленти идват от някои сирийски или силицийски източник (Sparkes, Talcott 1970: 191). А. Гианикуре, Б. Патсиада и Б. Филемонос също смятат, че този тип ам-

фори произхождат от някои антични центрове в Южна Анатолия (Γιαννικουρη, Πατσιαδα, Φιλημονοζ 1989: 64).

Амфорите "кипърски" тип, както и другите материали от некрополите, имат голямо значение за решаването на редица общи въпроси от историята на Аполония Понтийска и най-вече за нейното икономическо развитие и място в търговските контакти между античните центрове. Изучаването именно на този тип амфори позволява да се направят някои важни наблюдения и изводи.

През периода от средата на V до началото на III в. пр. Хр. атическият внос на луксозна и обикновена керамика почти е изместил другите гръцки производствени центрове на керамика от пазара на Аполония. Средата на IV в. пр. Хр. е времето, когато търговията между Аполония и Атина достига голям подем, който се характеризира с чуствително увеличаване на вноса на значителни произведения на атическата вазопис (Иванов 1963: 75).

Намирането в Аполония на такова количество амфори (седем) и питоси (пет) с почти идентична украса показва по-скоро съществуването на редовни търговски връзки и с източните центрове, отколкото появата на тази керамика да е резултат от един инцидентен внос. Този тип керамика представлява безспорно доказателство, че търговските отношения на Аполония Понтийска с Изтока се възстановяват към средата на IV в. пр. Хр. и продължават и през Елинистическата епоха.

КАТАЛОГ

1. Амфора (АМ – Созопол, И№ 2076, некропол в кв. "Харманите", 1973 г.)
H=41.5 см; D устие=14.5 см; D дъно=13.1 см.
Табл. III, обр. 1, 2.

Силно фрагментирана; липсват значителни части от стените на тялото и дръжките; реставрирана. Глина с примеси; бледооранжев цвят. Стените отвън са покрити с жълтеникава ангоба. Широк, масивен, профилиран пръстеновиден венец на устието. Къса, цилиндрична шия, която се стеснява в основата. Високо яйцевидно тяло с издути стени. Дъговидни дръжки с кръгло сечение излизат отвесно от раменете, леко наклонени навън. Дъното стъпва върху масивно пръстеновидно столче с конусовидна шия.

Украса (от горе на долу): *устие* – запазени следи от оцветяване в черно; *шия* – широк черен пояс под устието; 6 черни линии; широк черен пояс в основата. *Рамене* – вишневочервен пояс; черен пояс; линии в цвят охра; широк вишневочервен пояс; широк черен пояс, който стига до основата на дръжките; пояс в цвят охра. *Тяло* – покрито в най-широката част с бледожълта обмазка, върху която с червена боя е изобразен стилизиран лотос с три листа. Запазени следи от втори лотос. Вероятно от двете страни на тялото, между дръжките са били изобразени по три стилизирани лотоса. Под тях има пояс от редуващи се три тъмни и три светли линии.

2. Амфора (АМ – Созопол, И№ 2077, некропол в кв. "Харманите", 1973 г.).
H=39.7 см; D устие=13.3 см; D дъно=12.5 см.
Табл. III, обр. 3, 4.

Фрагментирана; липсва голяма част от стените на тялото, шията и дъното; реставрирана. Глина с много дребни и по-едри кварцови примеси; светлокафяв цвят с оранжев оттенък; Стените отвън са покрити с кремава ангоба, потъмняла след обгаряне. Широк, масивен, профилиран пръстеновиден венец на устието. Къса, цилиндрична шия, която се стеснява в основата. Високо яйцевидно тяло с издути стени. Върху едната му страна има вдлъбване (производствен дефект). Дъговидни дръжки с кръгло сечение излизат отвесно от раменете, леко наклонени навън. Дъното стъпва върху масивно пръстеновидно столче с конусовидна шия.

Украса (от горе на долу): *устие* – запазени следи от оцветяване в черно; *шия* – три широки матовочерни пояса в основата. *Рамене* – широк матовочерен пояс; черен пояс; черни линии; широк червено-кафяв пояс. *Тяло* – покрито в най-широката част с бледоохрова обмазка, върху която личат два кестеняви триъгълника (основи на стилизиран лотос с два листа). Запазени следи от един лотос и от другата страна. Разположението им дава основание да се предположи, че от двете страни на тялото, между дръжките са били изобразени по три стилизира-

ни лотоса. *Дръжки* – горната им повърхност е покрита с черна боя. Основата на дръжките е очертана с охра.

3. Амфора (АМ – Созопол, И№ 2078, некропол в кв. "Харманите", 1973 г.).
H=40 см; D устие=13.2 см; D дъно=11.5 см.
Табл. III, обр. 5, 6.

Фрагментирана; реставрирана. Груба глина с много бели и черни кварцови примеси; бледооранжев цвят. Стените отвън са с полирана повърхност и са покрити с кремава ангоба, в долната част изтрита и изпадала. Широк, масивен, профилиран пръстеновиден венец на устието. Къса, цилиндрична шия, която се стеснява в основата. Високо яйцевидно тяло с издути стени. Върху едната му страна има вдлъбване (производствен дефект). Дъговидни дръжки с кръгло сечение излизат отвесно от раменете, леко наклонени навън. Дъното стъпва върху масивно пръстеновидно столче с конусовидна шия.

Украса (от горе на долу): *устие* – венецът е покрит с два хоризонтални червено-кафяви пояса; *шия* – широк сиво-черен пояс под устието; по-тесен светлокафяв; още по-тесен сиво-черен; три успоредни тъмночервени линии; тънка сиво-черна линия; широк сиво-черен пояс в основата на шията. *Рамене* – тънка черна линия; врязана линия с цвета на глината; тясна червена линия; черен пояс. *Тяло* – покрито от най-широката част до столчето със сиво-кафява (сега) ангоба, върху която личат два тъмночервени триъгълника (основи на стилизиран лотос). Под тях се редуват по три кремави и три тъмносиви пояса. *Дръжки* – ангобата върху тях е много изтрита; между основите им са запазени следи от черно оцветяване (широк хоризонтален пояс или вертикална линия?).

4. Амфора (НИМ, И№ 37932 , некропол в м. Калфата, гроб № 23, 1993 г.).
H=43 см; D устие=14 см; D дъно= 13 см.
Табл. IV, обр. 1.

Фрагментирана; реставрирана. Глина с примеси; жълто-оранжев цвят. Стените отвън са с полирана повърхност и са покрити с кремава ангоба, доста изтрита и изпадала. Широк, масивен, профилиран пръстеновиден венец на устието. Къса, цилиндрична шия, която се стеснява в основата. Високо яйцевидно тяло с издути стени. Под едната дръжка има вдлъбване (производствен дефект). Дъговидни вертикални дръжки с кръгло сечение излизат от раменете, леко наклонени навън. Дъното стъпва върху масивно пръстеновидно столче с конусовидна шия.

Украса (от горе на долу): *устие* – венецът е оцветен в черно от вътрешната страна; *шия* – малко под венеца и в основата има по един широк черен пояс. *Рамене* – широк черен пояс; 4 тънки черни линии; широк черен пояс. *Тяло* – покрито в най-широката част с бледоохрова обмазка, силно изтрита, ограничена отдолу с широк черен пояс.

Инвентар:
1. Чернофирнисова паничка ПИ№ 220, тип III от втората половина на IV в. пр. Хр. (Иванов 1963: 221). Вероятно е служела за капак, защото е намерена фрагментирана между частите от устието на амфората.

5. Амфора (АМ – Созопол, ПИ№ 959, некропол в м. Калфата, гроб № 93, 1995 г.).
H=44 см; D устие=13.1 см; D дъно=11.8 см.
Табл. IV, обр. 3, 4.

Фрагментирана; липсват части от устието и шията; реставрирана. Глина с кварцови примеси; светлооранжев цвят. Стените отвън са покрити с кремава ангоба, на места изтрита. Широк, масивен, профилиран пръстеновиден венец на устието. Къса, цилиндрична шия, която се стеснява в основата. Заоблени рамене плавно преминават към високо яйцевидно тяло с издути стени. Дъговидни дръжки с кръгло сечение излизат отвесно от раменете, леко наклонени навън. Дъното стъпва върху масивно пръстеновидно столче.

Украса (от горе на долу): *шия* – широк черен пояс под устието; три редуващи се червени линии в средата; тесен черен пояс; широк черен пояс в основата на шията. *Рамене* – черен пояс; вишневочервен пояс; 7 тънки черни линии; вишневочервен пояс; черен пояс. *Тяло* – в най-широката част личи широка вертикална черна линия, ограничена отдолу с пояс в цвят охра между два черни пояса. *Дръжки* – горната им повърхност и покрита с черна обмазка, достигаща до първия, ограничаващ полето отдолу, черен пояс.

Инвентар:
1. Два фрагмента от чернофирнисова паница (капак?) и парче олово.

6. Амфора (НИМ, И№ 42643 , некропол в м. Калфата, гроб № 148, 1997 г.).
H=39.5 см; D устие=14 см; D дъно= 12.5 см.
Табл. IV, обр. 2.

Фрагментирана; реставрирана. От едната страна, близо до столчето, има две, пробити във вече готовия съд, дупки. Пречистена глина; жълто-оранжев цвят. Стените отвън са с полирана повърхност и са покрити с кремава ангоба, доста изтрита и изпадала. Широк, масивен, профилиран пръстеновиден венец на устието. Къса, цилиндрична шия, която се стеснява в основата. Високо яйцевидно тяло с издути стени. Дъговидни дръжки с кръгло сечение излизат отвесно от раменете, леко наклонени навън. Дъното стъпва върху масивно пръстеновидно столче с конусовидна шия.

Украса (от горе на долу): *шия* – широк черен пояс; тесен черен; три тесни червени; тесен черен; широк че-

рен; тесен черен. *Рамене* – червен; черен; червен; широк черен; четири тънки черни линии; черен пояс; червен; черен. *Тяло* – по три вишневочервени лотоса от двете страни, ограничени отдолу с три черни линии. *Дръжки* – горната им повърхност е покрита с черна обмазка, която отстрани е представена във формата на триъгълник.

7. Амфора (АМ – Созопол, ПИ№ 2787, некропол в м. Калфата, гроб № 256, 2002 г.).
H=39.8 см; D устие=14.2/13.9 см; D дъно= 12.1 см.
Табл. IV, обр. 5, 6.

Груба глина с много кварцови примеси; оранжев цвят. Стените са покрити с кремава ангоба. Широк, масивен, профилиран пръстеновиден венец на устието. Къса, цилиндрична шия, която се стеснява в основата. Наклонени рамене плавно преминават към ввисокото яйцевидно тяло с издути стени. На три места по тялото вдлъбване (производствен дефект). Дъговидни дръжки с кръгло сечение излизат отвесно от раменете, леко наклонени навън. Дъното стъпва върху масивно пръстеновидно столче с конусовидна шия.

Украса (от горе на долу): *устие* – от вътрешната страна венецът е покрит с широк червено-кафяв пояс, следван от бледоохров. От външната страна минават два червено-кафяви пояса. *Шия* – широк червено-кафяв пояс; тесен черен; в средата три кафяви пояса; тънка черна линия; широк черен пояс в основата. *Рамене* – тесен черен пояс; по-широк тъмночервен пояс; бледожълт; в средата черен пояс; 4 тънки черни линии; тесен черен пояс; широк вишневочервен пояс; широк черен, който стига до дръжките; бледожълт. *Тяло* – покрито в най-широката част с бледокафява обмазка, върху която с вишневочервена боя са изобразени между дръжките по три стилизирани двойни лотосови листа. Полето с лотосите е ограничено отдолу с редуващи се по три черни и охрови пояса. *Дръжки* – горната им повърхност е покрита с черна обмазка, която достига до основата, а на раменете завършва като заострен лист (триъгълник).

Инвентар:

1. Местен лекит ПИ№ 2788. Втора половина на IV до първите десетилетия на III в. пр. Хр. (Иванов 1963: 130).
2. Лекит с мрежест орнамент ПИ№ 2789. Тип V от края на втората четвърт на IV до началото на III в. пр. Хр. (Иванов 1963: 122). Поставен до дръжката на амфората с дъното нагоре.
3. Чернофирнисов киликс ПИ№ 2790. Орнамент ПИ№ 2789. Тип IV от третата четвърт на V до края на IV в. пр. Хр. (Иванов 1963: 181). Пробито дъно; осем дупки по стените. Вероятно е използван за капак, защото е намерен пред устието на амфората.

ЛИТЕРАТУРА

Айбабин, А. И. 1978. Античное погребение в Феодосии. – КСИА 156, 80–84.

Димитров, Б. 2004. Аполония Понтика: Един гръцки полис на брега на Черно море, 611–72 г. пр. Хр. С.

Иванов, Т. 1963. Антична керамика от некропола на Аполония. – В: Аполония. С.

Лазаров, М. 2003. Древногръцката рисувана керамика от България. Варна.

Панайотова, К. 1989. Погребални обреди и гробни съоръжения в гръцките колонии по българското Черноморие VI–I в. пр. н. е. Канд. дис. С.

Панайотова, К. 1998. Некрополът на Аполония Понтика в местността Калфата. – Археология XXXIX, № 3–4, 11–24.

Панайотова, К. 2003. Каменни гробове в некропола на Аполония Понтика в местността Калфата. – В: Пътят. Сборник научни статии, посветен на живота и творчеството на д-р Г. Китов. С. 156–166.

Панайотова, К., Д. Недев, А. Ермари 2003. Античен некропол на Аполония Понтика в м. Калфата. – АОР през 2002 г. С., 105–107.

Панайотова, К., Д. Недев, А. Ермари 2004. Българо-френски проучвания на античния некропол на Аполония в м. Калфата през 2003. – АОР през 2003 г. С., 152–154.

Цанева, М. 1975. Апликация от некропола на Аполония. – Изкуство № 3–4, 32–33.

Цанева, М. 1976. Разкопки в некропола на Аполония Понтика. – АОР през 1975 г., Смолян, с. 38.

Цанева, М. 1977. Разкопки на античния некропол на Аполония Понтика. – АОР през 1976 г., Русе, с. 50.

Цанева, М., Б. Димитров 1976. Каменни гробници от некропола на Аполония Понтика. – МПК II, 2–8.

Шургая, И. Г. 1966. Из истории александрийской эллинистической керамики. – В: Культура античного мира. М.

Bertucchi, G. 1992. Necropoles et terrasses funeraires a l'epoque gresque. Bilan sommaire des re-

cherches. – In: Marseille gresque et la Gaule. Etudes Massalietes 3, 123–137.

Caneva, M. 1980. Die neusten Forschungen in der Necropole von Apollonia Pontica. – In: Actes du II congres international de thracologie. Bucuresti, 447–450.

Carter, J. C. 1998. The Chora of Metaponto. The Necropoleis. Vol. I.

Daux, G. 1967. Chronique des fouilles et decouvertes archeologiques en Grece en 1966. – BCH XCI, II, 623–890.

Katyushin, E. A. 2003. Theodosia. – In: Ancient Greek Colonies in the Black Sea. Vol. I. Thessaloniki, 645–695.

Mylonas, G. 1933. Pre-Persian Pottery from Olynthus. – In: Olynthus V. Mosaics, Vases and Lamps of Olynthus found in 1928 and 1931. 15–63.

Panayotova, K. 2003. The Necropolises of Apollonia Pontica. In: Apollonia Pontika (end of the 7th–1st centuries B.C.). – In: Ancient Greek Colonies in the Black Sea. Vol. I. Thessaloniki, 133–155.

Robinson, D. M. 1950. Excavations at Olynthus. Pt. III. Vases found in 1934, 1938. Oxford, Pl. 10, 1–3, 6.

Sparkes, B. A., L. Talcott 1970. Black and Plain Poterry of 6th, 5th and 4th centuries B.C. – The Athenian Agora XII, Priceton.

Williams II, C. K. 1969. Excavations at Corinth 1968. – Hesperia XXXVIII No. 1, 36–63.

Γιαννικουρη, А., В. Πατσιαδα, М. Φιλημονοζ 1989. Ελληνιστικη Κεραμικη А'.

Γραβανη, К. 1988/89. Κεραμεικη ελληνιστικων χρονων απο την 'Ηπειρο. – Ηπειρωτικα χρονικα 29, 97–105.

Παπαχριστοδουλου, І. 1980. Χρονικα, ΑΔ, 35.

Θεμεησ, П. Г., І. П. Τουρατσογλου 1997. Οι ταφοι του Δερβενιου. Αθηνα.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Табло I

1. Некрополът на Аполония Понтийска в м. Калфата, разкопки 2002 г. (поглед от югозапад). В дъното до периболоса – гроб № 256
2. Гроб № 256 (поглед от югоизток)

Табло II

1. Гроб № 256 – план
2. Гроб А от Дервени – план (по Θεμεησ, Τουρατσογλου 1997).

Табло III

1. Амфора от Аполония, кат. № 1 (рис.)
2. Амфора от Аполония, кат. № 1
3. Амфора от Аполония, кат. № 2 (рис.)
4. Амфора от Аполония, кат. № 2
5. Амфора от Аполония, кат. № 3 (рис.)
6. Амфора от Аполония, кат. № 3

Табло IV

1. Амфора от Аполония, кат. № 4
2. Амфора от Аполония, кат. № 6
3. Амфора от Аполония, кат. № 5 (рис.)
4. Амфора от Аполония, кат. № 5
5. Амфора от Аполония, кат. № 7 (рис.)
6. Амфора от Аполония, кат. № 7

Табло V

1. Амфора от Дервени (А 16) (по Θεμεησ, Τουρατσογλου 1997)
2. Амфора от Теодосия (по Айбабин 1978)
3. Амфора от Олинт (по Mylonas 1933)
4. Амфора от Тера (по Daux 1967)

1.

2.

1.

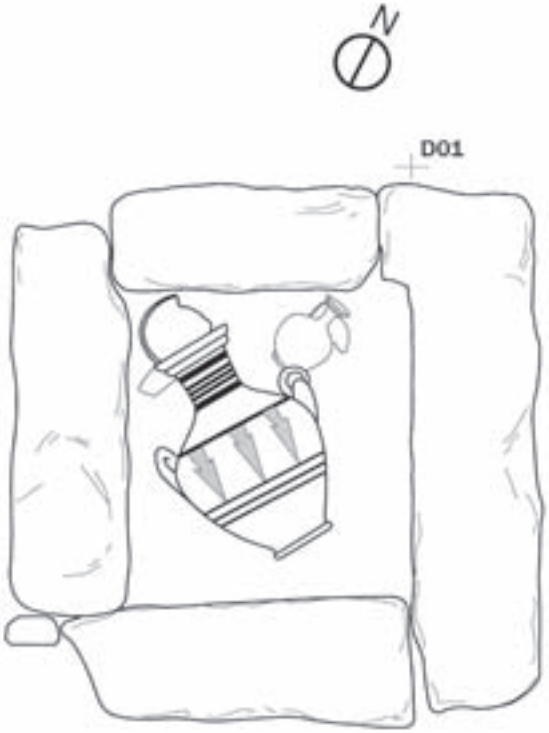

2.

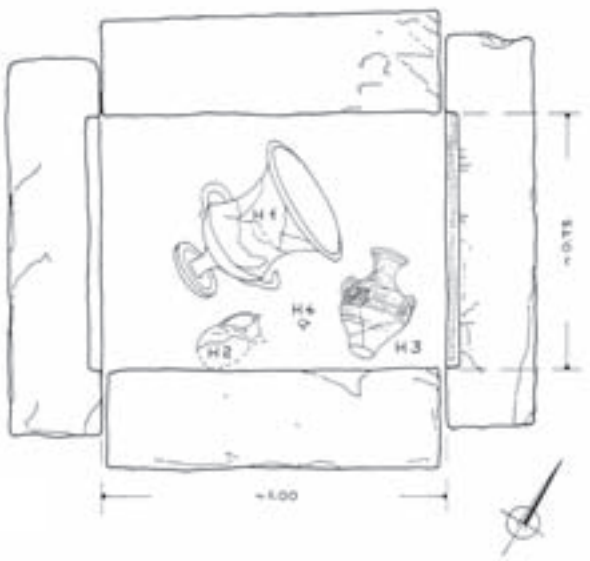

1.

2.

3.

4.

5.

6.

1.

2.

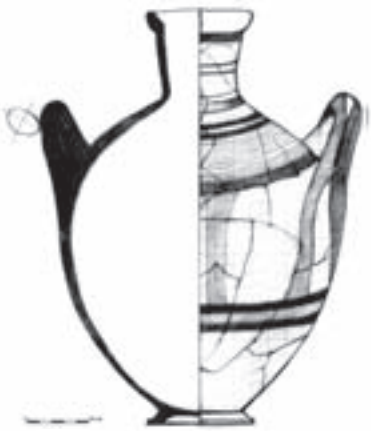

3.

4.

5.

6.

1.

2.

3.

4.

AMPHORAE OF THE SO-CALLED "CYPRIOT" TYPE FROM APOLLONIA PONTICA

KRASTINA PANAYOTOVA

(summary)

During regular and rescue excavations in Kharmanite neighbourhood and Kalfata locality in the present-day town of Sozopol seven amphorae of the so-called "Cypriot" type were unearthed. In the latter half of the 4th and to the mid-3rd c. BC they were used as cinerary urns by the citizens of Apollonia Pontica. Two of them (cat. Nos 4, 6) are now kept in the collection of the National History Museum, and the others are in the Archaeological Museum in Sozopol. In the archives of the Archaeological Museum in Sozopol there is no detailed information about the finding places of the three amphorae from Kharmanite neighbourhood.

The four amphorae from the necropolis in Kalfata locality, all of them containing ashes, were discovered among the inhumation graves (Table I, 1), in almost a straight line 50 meters long and parallel to the *peribolos*. Thus, they belonged to three separate family plots.

The urn No 4 was placed in upright position on a platform built of crushed stones, 1,35 m long and 0,8 m wide. It was propped from all sides by unwrought stones and was covered with a single flat stone. Grave No 256 (Table I, 2), in which urn No 7 was placed on its side, was a small cist constructed of five well-hewn limestone blocks and covered with two more. The chamber with internal dimensions 0.57 x 0.52 x 0.49 m had a stone floor, in which an oval socket was hewn especially for the urn to be put in. The socket had diameter of 0.22 m and was 0.085 m deep.

The amphorae of the so-called "Cypriot" type from Apollonia were wheel-made of clay that in some cases contained numerous quartz inclusions. After the firing, the surface of the vessels had from light-brown colour with an orange hue to light-orange colour. Amphora No 2 has traces of secondary burning and, as a result, its surface has a greyish colour. The well-smoothed external surface of the vases is covered with fine beige, yellowish or orange slip. The coarse clay and the presence of some production defects, detected on three of the amphorae (Nos 2, 4, 7), are an unambiguous proof that the vessels were manufactured for to be used as cinerary urns.

The mouth of all the amphorae ends with broad and massive ring-like rim with more or less complex moulding. An exception is the rounded rim of amphora No 5 (Table IV, 3). The neck is short and cylindrical, and tapers slightly down to the shoulders. The body is large, egg-like and with bulging sides. On the broadest part of the body, there are two arched handles, slightly bended outwards. The bottom steps on massive ring-like foot with conical neck. The dimensions of all the amphorae are almost identical. They are from 0.395 m (No 6) to 0.44 m (No 6) high.

The decoration is painted in two main colours – black and dark-/cherry-red. In the repertoire, there are lines and stripes with various colours and widths, and floral motives (stylised lotus-blossoms), painted on the neck, the shoulders and the body. Depending on the organisation of the decoration on the different parts of the amphora, several variants could be defined. The detailed analysis of the stylistic features of the painted decoration of the amphorae of the so-called "Cypriot" amphorae from Apollonia shows that the citizens of this Greek colony used vases that were almost identical in size and decoration. The decoration is complex and comprises both linear and floral elements. The differences could be seen most of all in the arrangement of the elements and the colours that were used (black and dark-red).

One exception is amphora No 5, which is very different in what concerns the colour of the clay and the decoration of the body. The presence of only one vertical black line painted between the handles points to a later or local imitation of the "Cypriot" amphorae. The same is true about amphora No 4, in the case of which there is no decoration at all in the space between the handles.

Such amphorae are known from a number of ancient sites in the Greek world. They date from the period of the 5th to the first half of the 3rd c. BC. Having in mind the dating of the parallels from other sites, as well as that of the finds that accompanied some of the specimens from Apollonia, it could be concluded that the amphorae of the so-called "Cypriot" type were used here in the same time as those from mainland Greece and the colonies in the Mediterranean and the Black Sea. The spreading of this group of vases is subject of many studies and discussions. Though the decoration of these vases imitates earlier Cypriot traditions, it is by no means Cypriot. Vessels with decoration of lines and stripes in two colours were most probably manufactured in several centres.

The amphorae of the "Cypriot" type, as well as the other finds from the necropolises of Apollonia Pontica, have a major significance for solving some more general questions of the history of the polis – about its economic development and place in the trade contacts between the ancient centres. The presence of seven such amphorae with almost identical decoration proves that the trade relations between Apollonia Pontica and Asia Minor were restored in mid-4th c. BC and continued in the Hellenistic period.

STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS
Supplementum IV (2005)
Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov

ЗЛАТНИ СТАТЕРИ ОТ МОНЕТНОТО СЪКРОВИЩЕ ОТ С. РЕЖАНЦИ, ПЕРНИШКО (*IGCH* 411)*

ЕВГЕНИ ПАУНОВ

В нумизматичната колекция на Историческия музей в Перник се съхраняват пет отлично запазени златни статера – два на Филип II Македонски и три на Александър Велики (обр. 1 а–б). Те са били предадени в музея още през 1972 г. от регионалното управление на МВР след конфискацията им от частни лица от с. Режанци при опит за незаконен износ. През 1980 г. са записани в монетния фонд под №№ Н–593 до 597 вкл., но досега не са обнародвани[1] (обр. 2). Тези пет монети са първото и неопровержимо доказателство за смесения характер на прочутото монетно съкровище от с. Режанци. Поради значението им за цялостния анализ и интерпретация на съкровището, те се излагат тук в една отделна предварителна публикация.

Обр. 1 а.

Обр. 1 б.

Обр. 2.

* Благодаря на г-н О. Аспров (директор на Исторически Музей – Перник), за любезното му разрешение да работя с монетите в колекцията и да ги обнародвам, както и на фондопазителя г-жа Р. Кирилова, за изключителното й съдействие. Особена благодарност държа на Dr Ioannis Touratsoglou (бивш директор на Нумизматичния музей – Атина), Dr Constantin Marinescu (Pace University, Ню Йорк), г-жа Patricia Felch (Нумизматична библиотека 'B. Demetriadi', Атина) и ст.н.с.д-р Иля Прокопов (София) за тяхната любезна помощ и ценни напътствия в хода на работата. Задължен съм и на колекционерите инж. Ст. Топалов, д-р М. Манов, Д. Й. Димитров и В. Дамянов за ползотворните дискусии и споделени мнения относно Режанската находка.

Каталог[2]

Филип II Македонски – 2 постумни статера

Л. Глава на Аполон с лавров венец на д.

О. Бига на д. В отреза: ΦΙΛΙΠΠΟΥ.

1. Допълнителни символи – ечемичено зърно и връх на копие в отреза.

Колофон, 323–315 г. пр. Хр.

Инв. № Н–596, т. 8.58 г, диам. 18 мм, оси 11^0, съвсем слабо циркулирал, лек удар по тялото на коня.

Thompson, *Studia Naster*, p. 58, pl.VI/7; Lanz Auktion 52, no. 134; Драганов 2000, *Македония I*, № 152.

2. Допълнителен символ – крилата светкавица под коня.

Пела, *ок*. 323–315 г. пр. Хр.

Инв. № Н–597, т. 8.58 г, 7 ^{0}, диам. 18.2 мм, нециркулирал.

Müller 1855, 1; Le Rider, *Philippe II*, nos. 426–427; *SNG ANS* no.170.

Александър III Велики – 3 статера

Л. Глава на богиня Атина с коринтски шлем на д.

О. Ника права на л., държи венец и стилис. Отляво символи и монограми, отдясно – ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ.

3. Допълнителен символ – крилата светкавица в лявото поле.

Македония, "серия 2", Амфиполис (?), 332–ок. 323 г. пр. Хр.

Инв. № Н–593, т. 8.55 г, диам. 17 мм, оси 9^0, слаби следи от циркулация, леки драскотини по лицето на Атина.

Price, *Alexander*, no. 164, *SNG Cop*. 1943, no. 630, Troxell, *Macedonian coinage*, p. 126, 016–F2, pl. 31/23.

4. Съединени протомета на коне в лявото поле и вертикален монограм (ΔΙΟ) под крилото.

Лампсак, серия V, *ок*. 325/4–324/3 г. пр. Хр.

Инв. № Н–594, т. 8.59 г, диам. 17 мм, оси 2^0, съвсем леко циркулирал.

Price, *Alexander*, no. 1358e; M. Thompson, *ADM* II, p.15, no. 86a, pl.4/86; Драганов 2000, *Македония I*, № 274.

5. Л. М зад шлема на Атина. ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ.

Оп. Монограм ΛΥ в лявото поле.

Вавилон, датиран в 323–320 г. пр. Хр.

Инв. № Н–595, т. 8.56 г, диам. 17/19 мм, оси 2^0, нециркулирал – FDC.

Müller, no. 1271; Price, *Alexander*, no. 3691; Wagonner, Babylon no. 135b.

Коментар

Веднага прави впечатление, че всичките монети са разнородни, т. е. няма дори две от една и съща серия или монетарница. Това вероятно показва, че тези 5 статера са само една малка селекция, от далеч по-голям брой златни монети от това находище (вж. по-долу!).

И двата Филипови статера са постумни, отсечени при Филип III Аридей, в годините между 323 и 317/6 г. пр. Хр.[3]. Единствено монети № 4 и 5 са сечени приживе на Александър Велики, през последните години на управлението му.

Статер № 4 е отсечен в град Лампсак в Пропонтида в неговата пета серия (series V) на монетосечене на Александрово злато. Известен е още един статер от същата двойка печати – от самата "Пеонска находка"[4], *т. е*. от състава на голямата Режанска находка (*вж*. дискусията за това по-долу). Точно за тази серия на Лампсак М. Томпсън е подчертала, че значително количество от монети в злато е било необходимо на Александровата администрация за изплащане на заплатите на наемниците, които били уволнени в Мала Азия и изпратени обратно по домовете си, а няколко нови монетарници били отворени в Тракийския Херсонес[5].

Статер № 5 пък е бил сечен във Вавилон между 323 и 320 г., и то със същите печати на един статер от Анадол[6] и един от находката от Криводол, Врачанско (*IGCH* 408)[7].

Степента на запазеност на монетите също трябва да се отбележи изрично. Три от петте статера са нециркулирали, с изключение на монети № 3 и 1 – Александров от периода 330–323 г., и Филипов статер, сечен в Колофон, 323–315 г. пр. Хр. Това означава, че тези пет златни монети на македонските царе са имали изключително кратък циркулационен живот и почти веднага са вложени в голямата находка и трезорирани край днешното село Режанци край Брезник.

Общ преглед и приблизителен състав на съкровището

Монетната находка от с. Режанци (Брезнишко, окръг Перник) е една от най-големите и известни ранноелинистически съкровища в Средиземноморието[8]. Най-голямата част е била е намерена през есента на 1961 г. в местността Ситни трън, на 2 км източно от селото, при оране с трактор от един пастир на име Рангел Дим. Младенов (ок. 1908–1968). Докъм 50-те години на XX в., преди превръщането му в обработваеми площи, теренът е бил труднопроходим и осеян с множество храсти, тръни, дребни и по-големи дървета. Според различни източници и живи свидетели находката е била заровена недълбоко под земята в голям глинен съд (питос), съдържащ сребърни и златни монети с общо тегло над 82 кг (около 6000 монети) (според Т. Герасимов – над 40 кг, в АИМ – само 22.140 кг!). За съжаление съкровището е било веднага и почти изцяло разделено и пръснато между намерилите го, техни роднини и близки, други частни лица, а по-късно – по колекции и аукционни разпродажби в Западна Европа и САЩ (уви – голяма част от конфискуваното от МВР количество – претопена за сребърна скрап)[9]. Няколкото оцелели фрагмента от находката, които са налични в българските музеи (и са сравнително достъпни за проучване), не надвишават 3500 монети.

Въпреки своето огромно значение за политическата история на Западна Тракия, Пеония и пограничните им области в края на IV в. пр. Хр., Режанската находка остава непубликувана вече четири десетилетия в своята цялост. Досега накратко са дискутирани и бегло обнародвани само няколко интересни нови монетни типове, варваризати и куриози[10]. Наскоро Ст. Топалов в една своя сборна книга направи доста сполучлив опит за проследяване на първоначалното съдържание на находката въз основа на сведения и негови собствени наблюдения от периода след 1966 г.[11]

Днес има достатъчно основания да се смята, че монетите от два аукционни търга в Лондон и Ню Йорк през 1969 г. и известни като '*Paeonian Hoard'* (*Пеонската находка*)[12] са в действителност два големи дяла от същото монетно съкровище от Режанци. В тази кратка статия ще се опитам да защитя и докажа това мнение.

Съставителят на двата каталога на *Sotheby's* г-н Ричард Фалкинър пише изрично в уводите им, че монетите от търговете са открити "в Пеония или Северна Македония, един регион, чиито граници са реките Аксиос и Стримон"[13]. Те са били наречени с това сборно абстрактно име с чисто търговска цел[14]. В монографията си за монетосеченето на Филип II проф. Ж. Льо Ридер пък, който единствен е изследвал голяма част от 1446 Филипови тетрадрахми в Софийския музей, отбелязва в една бележка, че: "Пеонската находка" е била намерена вероятно някъде в България, а не в Македония край Скопие"[15]. Тяхното напълно идентично съдържание, физическо състояние и запазеност, многобройните пробни удари предимно по Филиповите тетрадрахми и други сходни белези изцяло си кореспондират. Няма почти никакво съмнение, че към същата голяма находка от сребърни и златни монети принадлежат и два наскоро публикувани дяла от общо 14 Филипови и Александрови стате-

Таблица. I

Приблизително съдържание на монетното съкровище от с. Режанци/1961 (=IGCH 410 и 411)

№ по ред	*Типове / Местонахождение*	*НАМ София*	*ОИМ Враца*	*ИМ Перник*	*ИМ Кюстендил*	*НИМ София*	*Sotheby's Лондон април 1969*	*Parke-Bernett Ню Йорк 1969*	*Други колекции*	*Общо по типове*
1.	Филип II – тетрадр.	1446	256	41	–	–	60	46	~130	1979+
2.	Филип II – статери	1 ?	–	2	–	–	9	14	2+	28
3.	Александър III – тетрадрахми	1 ?	–	–	–	–	–	–	–	1
4.	Александър III – двойни статери	–	–	–	–	–	1	2	–	3
5.	Александър III – статери	3 ?	–	3	–	10	20	14	~30	80+
6.	Филип III Аридей – статери	–	–	–	–	–	7	1	~10	18+
6.	Ликей – тетрадр.	2	–	3	–	–	11	2	~7	25+
7.	Патрай – тетрадр.	1208	39	286	120	–	1060	~740	150+	3603+
8.	Диплай(?) – тетрадр.	1	–	–	–	–	–	–	1	2
9.	Дамастион – тетрадр.	1	–	–	–	–	–	–	~5	6
10.	Пелагия – тетрадр.	–	–	–	–	–	–	–	2+	2
Общо монети:		**2661(?)**	**295**	**335**	**120**	**10**	**1168**	**819**	**337+**	**5645+**

ра с обявен произход "от района на Перник" и "от Радомирско"[16]. Издателят им Б. Русева също приема такава възможност, предвид на това съвсем неопределено, но съседно местонамиране[17]. Подобна възможност за единността на съкровището при с. Режанци, но в "*два" дяла* е допусната и от Й. Юрукова[18].

Когато всички налични данни за състава на съкровището се обединят, те могат да бъдат обобщени в таблица I.

Осемдесет и два килограма сребро (~5516 + тетрадрахми) и неизвестен брой в злато (129 + статера) е равно приблизително на 4.6 таланта, или около 275 мини (при база 1 талант = 60 мини; 1 мина = 100 драхми). Според Плутарх[19] по времето на Александровия поход на изток издръжката на един пешак-хоплит за един ден е била 4 обола, а за конник – 2 драхми на ден. След съответно изчисление се оказва, че с тази значителна сума от почти пет таланта в Режанското съкровище е можело да се наеме и издържа една малка армия от 620 хоплити и 210 конници за време от един месец. За сравнение може да се посочи, че в 334 г. при началото на похода си към Персия Александър III Велики е имал на разположение не повече от 1500 конници и 4000 души пехота във фалангата си.

В находката от Режанци преобладаващ брой монети носят името на царете Ликей и Патрай и на пеонските градове Дамастион и Пелагия (около 64%). Още повече, голям брой от Филиповите тетрадрахми (~60%) са тествани чрез удар с остър предмет (секач?) по гурта[20]. Това вероятно идва да подскаже, че техните притежатели са нямали пълно доверие в чистотата на македонското сребро и са го изпробвали. Много е възможно всички тези аргументи да говорят за евентуална връзка на находката със самото Пеонско царство или със западнотракийското племе на агрианите. И наистина, повечето автори, занимали се епизодично или по-подробно със съкровището, отбелязват, че то произхожда от земите на древна Пеония[21].

За съжаление нашата представа за историческата география и политическата история на Югозападна Тракия през последна-

та четвърт на IV в. пр. Хр. е твърде бегла[22]. Историческият контекст в края на IV–III в. ни показва пеонци[23] и агриани[24] предимно като елинизирани "варварски" наемници в македонската армия. Може би Режанският депозит е именно натрупан благороден метал, принадлежал вероятно на уволнени от голямата армия на Александър Велики тракийски, агриански или пеонски наемници и/или техни предводители.

Също така напълно учудващо и невероятно е пълното отсъствие (засега!) на сребро с името на Александър Велики (въпреки сведението на Й. Юрукова за единична Александрова тетрадрахма в частта в НАМ–София[25]), в пълен противовес с изобилието на Александрово злато. Някои изследвачи отбелязват, че по време на управлението на Александър III и в първите години след смъртта му неговите тетрадрахми още не са били достатъчно популярни, особено в Северна Македония и Западна Тракия[26], но този факт предстои да се изяснява. Една от най-вероятните причини за това е, че Филиповите, а и всички пеонски тетрадрахми, са били отсечени по т. нар. "трако-македонски" тегловен стандарт, а Александровото сребро е било основано на атическия.

От друга страна, находката от Режанци е много благодатна и за детайлно изследване на сребърното монетосечене на владетеля на пеоните Патрай (датиран в ~335 – ок. 315 г. пр. Хр.), известен всъщност само от монетите си[27]. Тя предлага огромно разнообразие от печати на оригинални типове в елегантен стил, полу- и силно варваризирани тетрадрахми на този владетел[28]. Това е възможно само при класическото изследване на комбинациите на монетни печати (die-study), изясняване на последователността им и взаимовръзките.

Традиционно укриването на Режанската и "Пеонската" находка, предложено от изявени нумизмати като М. Томпсън, Ж. Льо Ридер, Й. Юрукова и други учени, варира между 316/5 и 310 г.[29]. В полза на тази дата се изтъкват най-вече постумните серии тетрадрахми на Филип II, отсечени в Амфиполската монетарница между 323–316 г. (група III по Льо Ридер), и липсата[30] на монети от Авдолеонт, следващият владетел на Пеония, който вече е бил заел престола към 310 г. пр. Хр.[31] Това наблюдение напълно се потвърждава сега и от новите златни статери на Филип III от частта в Перник, също завършващи по това време.

Както бе казано в началото, новите статери от Перник безспорно доказват, че находката е била *смесена* по своя характер и съдържание, а именно – *злато със сребро*. Това е много рядко срещано явление в ранноелинистическата епоха. Тук засега могат да се изброят само две съкровища – в могилен гроб до Никизиани край Кавала в планината Пангей и една изчезнала значителна находка от Варна[32]. В гроб "Г" на могилата край Никизиани са били открити два статера (датирани в 336–328 г.) и три тетрадрахми на Филип II, както и бронзови монети, завършващи с такива на Касандър[33]. Така находката от с. Режанци се вписва отлично в контекста на многобройните монетни съкровища от Тракия, Македония и Елада, съдържащи ранноелинистическо злато и сребро[34].

Всички по-горе изложени данни и коментари върху Режанската находка поставят още множество въпроси. На кого е принадлежало това огромно количество метал в монети? Защо е скрито в земята? Защо именно на това място? По кое време точно? Било ли е то собственост/хазна на владетел/династ или е военна плячка на варварски племена, заровена при/преди важна и фатална за собственика му битка? За голямо съжаление повечето от тях остават неясни и трудно разрешими при сегашното състояние на проучванията[35].

БЕЛЕЖКИ

[1] Фрагментът от Режанци, пазен в Историческия музей в град Перник, съдържа общо 335 монети. Това са 3 тетрадрахми на пеонския цар Ликей, 286 на Патрай, 41 тетрадрахми на Филип II, както и 5-те разглеждани по-горе статера. Те, заедно с няколко други фрагмента от съкровището, са проучени от автора и са в процес на подготовка за пълна публикация в отделна студия. Множество неизвестни полеви данни бяха издирени и събрани при нарочното ни посещение в с. Режанци през май 1997 г. като част от програмата на Исторически музей в Перник за комплексно археологическо проучване на общините Брезник и Трън (обл. Перник). Беше заснет кратък документален филм на VHS-лента за историята и местността на намиране на съкровището, както и обстойно интервю с кмета на с. Режанци г-н Григор Стоянов, съвременник на събитията (Научен архив на ИМ – Перник).

[2] При определянето и коментара на монетите са използвани следните съкращения на специализираната и аукционна литература:

Драганов *2000, Македония I – Драганов, Д.* 2000. Монетите на македонските царе. Част I: От Александър I до Александър Велики. Номинали, типове, цени. Ямбол.

Топалов, *Монетосеченото на Пеония – Топалов, С.* 1998. Към монетосеченето на Пеония. – В: Племена и владетели в земите на Одриското царство и граничните му югозападни територии от края на VI до средата на IV в. пр. н. е.: Приноси към проучване на монетосеченето и историята на древна Тракия. София 1998, 301–314.

Le Rider, *Phillippe II – Le Rider, G.* 1977. Le monnayage d'argent et d'or de Phillippe II, frappé en Macedoine de 359 à 296. Paris.

Müller – *Müller, L.* 1855 (1975[2]). Numismatique d'Alexander le Grand suivie d'un appendice contenant les Monnaies de Philippe II et III. Copenhagen.

Parke-Bernet Galleries, *Important Greek Hoard* – Extremely Important Greek Hoard being coins in gold and silver of Northern Macedonia. Parke-Bernet Galleries Inc. – New York, Public Auction catalogue, 9th December 1969. New York.

Price, ***Alexander*** – *Price, M. J.* 1991. The Coinage in the Name of Alexander the Great and Philip III Arrhidaeus. London – Basel.

SNG Cop. – Sylloge Nummorum Graecorum 1943. The Royal Collection of Coins and Medals. Danish National Museum, Copengahen. Vol. Macedonia. Part II. Paeonia. Copenhagen.

Sotheby, ***Paeonian Hoard*** – Catalogue of the Extremely Important Paeonian Hoard being Coins in Gold and Silver of the Kings of Macedon and Silver of the Independent Kingdom of Paeonia. [ed. by Mr Richard Falkiner]. Sotheby's & Co. London, 16th April 1969. London.

Thompson et al., ***IGCH*** – *Thompson, M., O. Mørkholm, C. M. Kraay* 1973. An Inventory of Greek Coin Hoards. New York: ANS Publications.

Thompson, Studia Naster – *Thompson, M.* 1981. 'Posthumous Philip II Staters of Asia Minor. – In: Scheers, S. (ed.) Studia Paulo Naster Oblata I. Numismatica Antiqua, Leuven, 57–61.

Thompson, ***ADM I*** – *Thompson, M.* 1983. Alexander's Drachm Mints. I: Sardes and Miletus, (ANSNS 16). New York.

Thompson, ***ADM II*** – *Thompson, M.* 1991. Alexander's Drachm Mints. II: Lampsacus and Abydus. (ANS Numismatic Studies 19). New York.

Touratsoglou, *Back to the Future – Touratsoglou, I.* 1998. 'Back to the Future: Alexander the Great's Silver and Gold in the Balkans: The Hoard Evidence'. – In: *Burnett, A., U. Wartenberg, R. Witschonke* (eds.). Coins of Macedonia and Rome: Essays in Honour of Charles Hersch. London, 71–101.

Troxell, ***Macedonian coinage*** – *Troxell, H. A.* 1997. Studies in the Macedonian Coinage of Alexander the Great, (ANS Numismatic Studies 21). New York.

[3] *Thompson, M.* Studia Naster, 1982, 60–61.

[4] *Sotheby's*, Paeonian Hoard, p. 27, no. 259.

[5] *Thompson, M.* 1984. Paying the Mercenaries. – Studies in Honour of Leo Mildenberg, Wetteren, 244–246.

[6] *Придикъ, Е.* Анадолский клад, № 440.

[7] *Russeva, B.* 1996. The Gold Staters from Krivodol, Vratsa district. – Macedonian Numismatic Journal 2, Skopje, p. 35, no. 6.

[8] *Герасимов, Т.* 1963. Съкровища от монети, намерени през 1960 и 1961 г. – ИАИ 26, с. 264; *Thompson et al.*, IGCH, p. 64, no. 411. Отделни позовавания на много места, но вж.: *Le Rider, G.* Philippe II, 304–305; *Thompson, M.*, ADM I, 73–74, no. 16.

[9] *Герасимов, Т.* 1974. Забележителни съкровища с монети от нашите земи. – Нумизматика VI, № 1, с. 18.

[10] *Юрукова, Й.* 1969. Една препечатана монета на пеонския цар Патрай. – ИАИ 31, 247–249; *Юрукова, Й.* 1970. Монети на непознат пеонски владетел. – ИАИ 32, 1970, 277-281*; Jouroukova, J.* 1980. Imitation de monnaies du IVe s. av.n.e., faites en Bulgarie. – Proceedings of the International Symposium (eds. I. Geda, K. Biro-Sey), Budapest, 63–68; *Юрукова, Й.* 1978. 24 монети и печати от България. С., с. 7, фиг. 8а–10б. Отделни цитирания и споменаване на Режанци, вж. у: *Юрукова, Й.* 1992. Монетни съкровища от българските земи. I. Монетите на тракийските племена и владетели. С., 100–101, бел.

№ 275–277; *Русева, Б.* 1989. Монетна циркулация в Тракия през ранния елинизъм (по данни на монетните съкровища от България). – Нумизматика XXIII, № 3, с. 25 = *Rousseva, B.* 1990. La circulation monétaire en Thrace pendant la haute époque hellenistique d'apres un certain nombre de trésors trouvés en Bulgarie. – Revue Numismatique 32[6], 17–27, esp. p. 21; също и у *Петрова, Е.* 1991. Пајонските племиња и пајонското кралство во II и I милениум пред н.е. (=The Paeonian tribes and the Paeonian kingdom in the second and the first millennium BC. – Macedoniae Acta Archaeologica 12 (1990/91), Skopje, с. 53, бел. № 10, 63–64 (погрешена локализация на с. Режанци – в Търновско!?!).

[11] *Топалов, С.* Монетосеченето на Пеония…, 303–305.

[12] Пълен преглед на наличните данни у: *Thompson, M. et al.*, IGCH, p. 63, no. 410, table 23; *Le Rider, G.* Phillippe II, 298–304, no. 15; *Troxell, H.* Macedonian coinage, p. 81, 119–120, no. 10.

[13] *Sotheby's,* Paeonian Hoard, p. 1 (Preface); *Falkiner, R.* Parke - Bernett Galleries, Important Greek Hoard, p. 2.

[14] И вероятно поради настояването на прекупвачите и/или собствениците от съображения за сигурност – вж. *Бонев, И.* 1974. Делвата с жълтиците се счупи. – Поглед, № 23, с.13.

[15] *Le Rider, G.* Phillippe II, 298, n.1; p. 309.

[16] *Русева, Б.* 1999. Два фрагмента от златни съкровища от района на Перник и Радомирско. – Нумизматика и сфрагистика VI, № 2, 3–12.

[17] Пак там, 6–7, бел. № 12 и № 17.

[18] *Юрукова, Й.* Монетни съкровища от българските земи..., с. 19.

[19] Ploutarch., Vita Alex., XV, 1.

[20] За този факт вж. още: *Герасимов, Т.* Съкровища от монети..., с. 264, и *Топалов, С.* Към монетосеченето на Пеония..., с. 306.

[21] *Битракова-Грозданова, В.* 1987. Споменици от хеленистичкиот период во СР Македонија. Скопје, (= Monuments de la l'époque hellenistique dans la Republique soc. de Macedoine, Skopje), 82–84; *Петрова, Е.* Пајонските племиња и пајонското кралство..., с. 42, 63.

[22] За историята и географията на Югозападна Тракия – срв. главно класическия труд на *Геров, Б.* 1961. Проучвания върху западнотракийските земи през римско време. – ГСУ. ФФ 54/3, 1959/60, 155–406, и по-старата студия на *Кацаров, Г. И.* 1921. Пеония. Принос към старата етнография и история на Македония. С. [сега вж. = *Кацаров, Г.* 2001. Избрани съчинения. Т. 1. С., 535–602].

[23] Изворите у: *Arr*. II, 7, 5; *Curt*. III, 10, 9.

[24] *Arr.* I, 14, 1; III, 13, 5; *Curt.* III, 9, 10.

[25] *Jouroukova, J.* 1980. Imitation de monnaies du IVe s.av. n.e., faites en Bulgarie. – Proceedings of the International Symposium. Budapest, p. 64.

[26] За този факт вж. още: *Falkiner, R.* Parke-Bernet, Important Greek Hoard, p. 3.

[27] BMC V, Macedonia, London, 1877, p. 2, no. 5–7; *Head, B. V.* 1911[2]. Historia Nummorum. A Manual of Greek Numismatics. Oxford, 236–237; *Gaebler, H.* 1935. Die Antiken Münzen Nord-Griechenlands. Band III. Makedonien und Paeonia, Berlin, 199–205, Taf. XXXVII/1–26; SNG ANS 7, Macedonia I, New York 1987, nos. 10-23–1047; *Мушмов, Н. А.* 1912. Античните монети на Балканския полуостров и монетите на българските царе. С., с. 475, табл. LXI, 1–3; *Кацаров, Г. И.* Пеония..., 49–50; *Петрова, Е.* Пајонските племиња и пајонското кралство..., 1991, с. 53, 62–63; и у *Д*[имитров], *К.* 1993. Патрай. – В: Кратка енциклопедия "Тракийска древност". С., с. 207.

[28] Вж. *Герасимов, Т.* 1963. Подражания на тетрадрахми на пеонския цар Патрай. – ИАИ 26, 270–272; и *Jouroukova, J.* 1980. Imitation de monnaies du IVe s. av.n.e., faites en Bulgarie. – Proceedings of the International Symposium. Budapest, p. 64 (Юрукова дава съотношение за тетрадрахмите на патрай на 1258:15 за частта в НАМ–София); коментар у *Топалов, С.* Към монетосеченето на Пеония..., 310–313.

[29] *Thompson et al..,* IGCH, p. 64, no. 411; *Le Rider, G.* Philippe II, 309, и *Le Rider, G.* 1993. Les deux monnaies macédoniennes des années 323–294/90. – BCH 117/1, p. 496; *Troxell, H.* Macedonian Coinage, p. 81; както и у *Топалов, С.* Към монетосеченето на Пеония..., p. 313.

[30] *Le Rider, G.* Philippe II, 304; *Юрукова, Й.* Монетни съкровища от българските земи..., с. 100, бел. № 275.

[31] *Diod.*, XX, 19,1; *Justin.*, XV, 2, 1; *Кацаров, Г. И.* Пеония..., с. 51.

[32] IGCH 871.

[33] Λαζαριδης, Δ., Κ. Ρωμιοπουλου, Ι. Τουρατσογλου 1992 Ο τυμβος της Νικησιανης. Αθηναι, p. 47, no. 1351α, πιν. 36.

[34] За ролята и значението на златото и монетните съкровища в ранния елинизъм вж: *Touratsoglou,* I. Back to the Future…, 71–101, esp. pp. 74, 76, and Map 1, pp. 80–81; Τουρατσογλου, Ι. 1998. Στην Αναξητηση του Ελληνιστικου χρυσου. Μεγαλοι αντι μικρων και πλουσιοι εκ πενητων (Αρρ. ς, 27, 6.). – ΜΝΕΙΑΣ ΧΑΡΙΝ. Τομος στη μνημη Μαιρης Σιγανιδου, Θεσσαλονικη, 235–266, table B at p. 260–261.

[35] Повече данни и коментари, опит за анализ и историко-археологическа интепретация на Режанското съкровище ще бъдат изложени в отделна студия на автора, която е в процес на подготовка.

GOLD STATERS FROM THE REJANTSI COIN HOARD (IGCH 411), PERNIK DISTRICT, WESTERN BULGARIA

EVGENI PAUNOV

(summary)

Five mint-state preserved gold staters kept in the numismatic collection of the Museum of History at the town of Pernik (SW Bulgaria), are published in this article. Three of them are struck in the name Alexander the Great and two of Philip III Arrhidaeus of the type of Philip II. They were acquired for the local Museum in 1972 from the Regional Police Dept., deprived after an attempt of illegal export from the village of Rejantsi (Breznik municipality). Later in 1980, coins were inventoried in the Numismatic collection of the museum (Inv. nos. H-593–597).

Both staters of Philip III Arrhidaeus were struck in the years between 323 and 317/6 BC (Thompson, *ADM* I, 60–61). Only the last Alexander stater (no. 4) of this undated Macedonian series seems a bit earlier.

Coin no. 3 was struck at the city of Lampsacus (fifth series of this mint). Another stater of the same pair of dies is known – from the 'Paeonian hoard' (Sotheby's 1969: no. 259) – thus from the same enormous coin deposit. Especially for these series M. Thompson has emphasized that the considerable amount of gold money was necessary to reimburse the mercenaries being discharged and sent home from Asia Minor (Thompson 1981: 244–246). Then new mints were opened around the Chersonessos.

Coin no. 5 was struck at Babylon with identical dies as pieces from Anadol hoard (Pridik, no. 440) and from Krivodol in Northwestern Bulgaria (Russeva 1996: 35, no. 6).

The condition of preservation of coins also should be noted. They all are almost in mint state, with the small exception of no. 1 and 3 – Alexander stater of c.332/23 BC and a Phillip's reissue, struck at Colophon in 323/15 BC, which had minor wear. This fact means they had very short circulation life and buried shortly after 316/5 BC.

The deposit from Rejantsi (Breznik area, Western Bulgaria) is one of the largest and well-known coin hoards among all Early Hellenistic in the Mediterranean (Gerassimov 1963: 264; *IGCH,* no. 411). It was discovered in the autumn of 1961 in the locality 'Sitni trun', 2 km east from the village by some shepherd named Mr Rangel Mladenov (~1908–1968). According to different sources and live witnesses originally it was a large clay jar containing of silver coins weighted about 82 kilos (*c*.6000 coins) / after T. Gerassimov – over 40 kg, after J. Youroukova – over 22.140 kg/. Unfortunately, it was almost entirely separated and dispersed among private persons, collections and auction sales at West, and even a large part – melted for scrap. The few survived parts, available for study, and preserved in Bulgarian museums, are not much than 3450 coins, not published at until present. Only few interesting varieties or new coin types from hoard were briefly discussed (Youroukova 1969: 247–249; Youroukova 1970: 277–281; Youroukova 1980: 63–68). Recently a modest attempt for tracing the original composition of the hoard was made by a Bulgarian collector (Topalov 1998: 303–305).

There is a serious suspicion the large deposits of coins sold in London and New York auctions in 1969 and best known as '*Paeonian Hoard'* (*IGCH*, 63, no. 410; Le Rider 1977: 298–304) were in fact two fragments of the same hoard from Rejantsi in West Bulgaria (Le Ridder 1977: 304–309, no. 15). In this paper an attempt to defend and prove this opinion is made. In his monograph on *Philip II* coinage Professor G. Le Rider, when he studied part of the 1446 Philip tetradrachms in Sofia Museum, denotes that the 'Paeonian hoard' was most likely found in Bulgaria but not in Macedonia near Skopje (Le Rider 1977: no. 14, 298, n.1; 309). Their general contents, the stage of preservations of coins, the multiple test-cuts on the Philip II tetradrachms and other features perfectly corresponds. No doubt from my point of view, to the same enormous deposit of silver and gold coins belonged another two small portions of total 14 staters with reported provenance 'from the area of Pernik' and 'from Radomir' (Rousseva 1999: 3–12). All available data are summarized in Table 1.

These new five staters are the first and incontrovertible proof that the famous coin-hoard of Rejantsi was originally mixed up of silver with gold coins.

STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS
Supplementum IV (2005)
Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov

ДИОНИСОВАТА ОБРЕДНОСТ В НЕКРОПОЛА ОТ ДУВАНЛИЙ

ЕЛКА ПЕНКОВА

Споровете за принадлежността на богатия могилен некропол при с. Дуванлий, Пловдивско – на беси или на одриси, са безкрайни и вероятно няма да се решат, поне в скоро време. За щастие монографията на проф. Б. Филов "Надгробните могили от с. Дуванлий, Пловдивско" – отлично и коректно издание на прецизно извършени археологически разкопки, дава възможност да се възстанови обредността, която може би в крайна сметка би могла, ако не да разреши, то поне да изведе нови проблеми в дългогодишния спор. За да не цитирам непрекъснато публикацията, ще отбележа, че всички първични данни за могилите и разположението на погребалните дарове са по нея.

Могилният некропол се състои от около 50 разположени поединично или на групи надгробни могили, принадлежащи към различни епохи. Най-големите и с най-богат инвентар са от V–IV в. пр. Хр., има и от IV–III в. пр. Хр. със средно богат инвентар и от II–III в., които са най-бедни (Филов 1934: 1–7). Този факт недвусмислено говори за населението, което е използвало тази "свещена територия". Държавата, чиито царе (-жреци) и аристократи са били погребвани там, е била силна и независима до първите десетилетия на IV в. пр. Хр.

От богатите могили, всички натрупани след извършване на основното погребение, изключение прави Кукова могила. И в нея е имало каменна гробница, но тя е много по-късна и не е послужила за повод за насипване на могилата. В пръстта са открити голямо количество предмети от енеолитната и бронзовата епоха, но тъй като те не са в естествено хронологическо напластяване, както обикновено се срещат в селищните могили, а силно разбъркани, обектът не би могъл да се класифицира като селищна могила. Ако се съди по откритите многобройни жертвени ями, структурирането на могилата трябва да се търси през бронзовата епоха, и то в нейната последна фаза. Те са кошеровидни, с кръгла, съвършено плоска основа и силно стеснен връх. Повторяемостта на тази технически трудно постижима форма е ясен знак, че тя е съзнателно търсена. Освен в Дуванлий подобни ями се откриват и в други обекти – в местността Багачина край с. Сталийска махала, област Монтана, в Дебелт при Бургас, в некропола на Дуранкулак и др. (Георгиева 1991: 2–3). Б. Филов (1934: 16) вижда прототипите им в кошеровидните гробници от Микена, В. Миков (1955: 28) ги сравнява с куполните гробници в Тракия и със скалните ниши в Родопите. Съдържанието на тези ями, разположени във и извън могилния насип, е разнообразно – от чиста насипна почва, през пепел, въглени, кости, части от съдове и човешки кости, до погребения на хора и животни, понякога по няколко в една и съща яма. Издълбани най-често в грунта под могилния насип, те в много случаи са асинхронни с погребението, а в някои могили такова лип-

сва. Типологичното сходство на този тип паметници в известен смисъл позволява обща теоретична интерпретация. Ако са самостоятелни, те са задължително ритуални и образуват затворени свещени пространства във вечен хтоничен дар, носещ соларната проекция в себе си. Тези светилища не са обслужвали конкретно селище, а по-голям район, в който изповядването на вярата показва приемственост в продължение на столетия. Картината обаче се усложнява, когато ямите са могилни (вж. Китов 1999: 53–54), което изисква задължително прецизиране във всеки отделен случай. Кукова могила е най-подходящият избор за подобно изследване поради точното описание и богатия археологически текст. Тук обредните ями, на брой повече от 100, заемат главно периферията на могилата и се откриват на всички равнища, вкл. в основата й, т. е. предхождат нейното насипване. Диаметърът им варира между 0.50 до 2.50 м, а височината – до 2 м. Несъмнено направата на ямите в могилния насип е възможна само след слягане на пръстта на съответното ниво. В над 90% от тях има пепел, в някои тя е примесена с животински кости и (или) с фрагменти от натрошени глинени съдове. В някои от ямите пластът пепел е много тънък, докато в други той е по-широк, с ясни следи от горене. В непосредствена близост до група ями е открита голяма клада с фрагменти от глинени съдове и остатъци от говежди кости. Част от обредните съоръжения са стояли отворени по-продължително време, тъй като над пепелта е регистриран пласт (или пластове) тиня (дъждовна утайка). Тази теренна ситуация се допълва и от разкопания в югоизточния край на могилата кладенец, който започва почти от върха и завършва с четвъртит трап (2 х 2 м), вдълбан в основата й. Той е запълнен много по-късно, вероятно след като свещеното място вече не е функционирало. Пространството на Кукува могила оформя кръгъл храм на огъня, или по-точно на огнената хипостаза на дуалния син на Великата богиня, при който идентификацията с могилата е съзнателно постигната, векове преди в нея да се вкопае каменният гроб. Ясна визия за засвидетелстваната на терена обредност може да се открие в парадоксографическо съчинение под наслов "За чутите чудеса" (842 a, 15–24), което се приписва дори на Аристотел. То гласи: "Разказват, че в Крестония, край земите на бизалтите, хванатите зайци имат два черни дроба и че там има някакво място, дълго един плетър (30–33 м, б. а.), в което каквото и животно да влезе, умира. Имат и едно голямо и хубаво светилище на Дионис, където разказват се провеждал празникът и жертвоприношението. Когато богът възнамерява да изпрати плодородна година, появява се голяма светлина от огън и това виждат всички, които пребивават около светилището. Ако богът реши да прати неплодородна година, тази светлина не се появява, а мрак покрива мястото, както и през другите нощи." Не бих искала да оставя погрешна представа, че в ентусиазма си ще локализирам прочутото Дионисово светилище на Кукова могила. Тя обаче е чудесна илюстрация за това, как в безкнижовните общества, в които идеите се преливат и превъплъщават по логиката на митологичното мислене, отделен паметник не може да притежава само една характеристика и едно предназначение. Защото точката няма да се появи след констатацията: Кукова могила е надгробие. И примерът ми с Дионисовото светилище не беше случаен. При положение, че в повечето от обредните ями се открива само пепел, не може да има съмнение, че жертвоприношението се е извършвало чрез възлияние на вино над горящите пламъци, за да дойде отговорът за плодородие. Според Ал. Фол (1990: 182) в това вероятно се е състоял върховният акт на жрицата на бесите, сравнена от Херодот (VII 111, 2) в прочутото му и многократно коментира-

но в литературата известие за светилището на Дионис с Пития. Известно време след извършването на огнения обред ямите се затрупвали с пръст. Но тя също трябва да бъде "свещена", когато се насипва над подобни места, т. е. ще се донесе от благословено място. Такова в описания случай се явява разположеното в околността старо селище (или селищна могила), тъй като в подобни пространства обикновено е заложена идеята за сакрализираното минало. Повтаряното многократно действие постепенно е превърнало кръглия, ограден с големи каменни блокове олтар в могила, в която в началото на V в. пр. Хр. е вкопана гробницата на знатния покойник. Тогава вероятно е изкопан и кладенецът, чрез който Слънцето ще проникне в земята (квадратният трап), за да означи не само хиерогамията, но и соларно-хтоничната дуалност на Сина и Космоса. Но това не е краят на историята в Кукова могила. И след извършване на погребението огненият обред ще продължи, поне до времето на Филип II, според откритата монета в една от ямите. Във всички случаи семантиката на обекта съдържа едновременно и функциите на теменоса, и онези на хероона-прорицалище. Няма съмнение, че погребаният в Кукова могила е с царско-жрически функции. Нещо повече, той е преминал през всички степени и е в доктриналната позиция на прорицател, също както и Бога, почитан в слънчево-огнената обредност.

В Башова могила е открита само една жертвена яма, разположена в центъра на могилата, над намиращия се малко по-дълбоко от основата гроб. Нейното изграждане обаче определено се явява елемент от погребалната церемония. Въпреки че тук огънят очевидно е горял само веднъж, обредът е репродуциран върху фигуралното поле на строшеното над гроба червенофигурно пелике, над което е изградена ямата. Сцените и от двете страни представят възлияния върху олтар. В случая сакрализацията на мястото, на което, до провеждането на разкопките, всяка година се е извършвало християнско богослужение, е започнала след погребението. Натрупването на останалите могили от класическата епоха също е след извършване на изграждането на гробовете, насипът е почти стерилен; съдове, натрошени или цели се откриват само около гроба и несъмнено са следи от погребалния обред.

Друга проблемна ситуация в некропола на Дуванлий предпоставя интерпретацията на самия погребален обред, отбелязан в гробовете с изключителни паметници. Б. Филов ги разделя на женски и мъжки, според погребалната практика – трупополагане или кремация, и според засвидетелстваното по-голямо количество накити в първите и въоръжение във вторите. В съвременната наука в общи линии това разграничение продължава, като разногласията са по въпроса дали в некропола са били погребани представители на бесата или на одриската династия (Тачева 1991: 28–36). Изказано е и мнение, че всички гробове са царски (Фол 1990: 99–100). От гледна точка на съвременните проучвания, твърденията на разкопвача, че трупополагането е по-евтино или че накитите са приоритет на жените, наистина са незащитими. Но все още никой не е успял да обясни разликата в двата вида погребения, която определено е видяна от Б. Филов, а по-късно като че ли е останала извън полезрението на изследователите. Ясно е, че, когато предметът е открит в погребение, той има само обреден характер и символен език. Но те в една или друга степен ще ни подведат, ако се интерпретират извън конкретната ситуация, ако тя, разбира се, е регистрирана. Публикацията на гробовете от Дуванлий предоставя такава възможност и би било некоректно, ако не се възползваме от нея. За съжаление точно в Кукова могила иманярите са изпреварили археолозите и са разграбили

един от най-богатите гробни инвентари, откривани досега в Тракия. И то съдейки само по това, което е спасено.

Погребението в Мушовица могила е съвременно или малко по-късно от това в Кукова, въпреки че в литературата този факт се отминава и тя продължава да се смята за най-ранна и се поставя в края на VI в. пр. Хр. според по-ранния инвентар. Никой обаче не оспорва датировка на чернофигурната амфора в първата четвърт на V в. пр. Хр. (около 480 г.), която Бизли определя като произведение на Художника на Троилос (посл. вж. Лазаров 1990: 46–47 с цит. лит.).

Гробът в Мушовица е вдълбан дълбоко, под самата могила и е разположен точно в центъра й. Той представлява четвъртита яма, в която в дървен ковчег е било положено тялото, или по-точно част от него – черепът, гръбначният стълб и краката. Целият погребален инвентар е бил струпан в горната част, основно около черепа, над който в полукръг са разположени златни канелирани мъниста. Под брадата други златни мъниста, украсени с филигранни розети, образуват втори полукръг. По-надолу с фибули е бил прикрепен към дрехата златен нагръдник с форма на издължен шестоъгълник, рамкиран с бордюр от релефни изображения на птици. Допълнителен елемент в украсата му внасят две златни украшения, състоящи се от по три верижки с висящи жълъди.

В Питагорейския запис на устния орфизъм шестоъгълникът е Земя, а жълъдите (конус, пирамида) – Огън (Aet. II, 6, 3). Птиците са зооморфната хипостаза на Великата богиня-майка, защото те покриват и трите степени на световното дърво, т. е. на Космоса. Интересно е местоположението на десет златни обеци – те са наредени във верига около черепа, и то седем отдясно и три отляво. Това е доктринална позиция – на третата степен Богинята-майка износва своя син, видян като Слънце и Огън, а на седмата влиза в хиерогамия с него, за да даде началото на живота. На десетата степен е вторият свещен брак, чрез който сина на дуалния Син ще бъде въведен от Великата богиня в сана си на владетел на отразения Космос, т. е. на т. нар. социален модел. В чисто доктриналната обредност това е и посвещение в безсмъртие (при интерпретацията използвам дефинираните от Ал Фол (1998: 98–99) степени в устната орфическа вяра).

Над и вляво от черепа са разхвърляни голям брой дребни глинени и бронзови предмети, астрагали, черупки от миди и охлюви и бронзово огледало. Не е трудно в тях да се разпознаят описаните от Климент Александрийски (Protrept. II 17, 2–18) и Гуробския папирус (Pap. Gurob. I 28) "Загрееви играчки", т. е. свещените предмети в Дионисовото посвещение. В гроба са открити още: бронзова хидрия, върху която е похлупена сребърна фиала, споменатата вече чернофигурна амфора с изображение на Дионис върху една от страните, чернофирнисови, стъклени и алабастрови съдове.

Подобна на регистрираната в Мушовица погребална обредност се наблюдава и около над половин век по-късно в Арабаджийската могила. И в нея тялото е било положено в четвъртита яма, облицована с дървени стени. Тя обаче е вкопана в по-голям четвъртит трап. Концентрацията на погребалните дарове също е в горната част на гроба. На гърдите е бил поставен златен нагръдник с шестоъгълна форма и геометризирано изображение на дървото на живота.

Около шията в полукръг са наредени златни мъниста от огърлица със зрънчести и филигранови орнаменти, а от двете страни на главата с по три златни обеци и един наушник са оформени отляво квадрат, а отдясно триъгълник. Питагорейците представят числата чрез фигури, по очертаването им чрез ре-

дополагане на единиците – точки. В тайното учение тетрадата се превръща в тетраедър (четириъгълник), чиято форма е от равностранни триъгълници, а значението му е огън. Постигнатото чрез златните накити внушение е много силно – на четвъртата степен ще се роди Синът на Великата богиня-майка в огнения си (Дионисов) образ. Вдясно от главата е бронзовото огледало, а в северозападния ъгъл на гробницата един до друг са наредени в квадрат дребни предмети ("Загреевите играчки"). В североизточния ъгъл на гроба е била поставена червенофигурна атическа хидрия, причислена от Бизли към произведенията на Художника на Лувърската кентавромахия (около 440–430 г. пр. Хр.) (вж. Лазаров 1990: 74–75 с цит. лит.). Неговото определение на сцената като жанрова – три жени в Гинекейона, е прието безкритично в следващите публикации, въпреки че според мен изображението следва по-скоро иконографския тип на Трите мойри – богините на съдбата. Тази изящна ваза не е поставена в гроба заради майсторското художествено изпълнение, а заради фигурата на предящата жена (Ананке). Сред изброените от Климент Александрийски (Protrept. II 17, 2–18) "играчки", с които титаните примамили Загрей, фигурират "дивно златните ябълки на Хесперидите". Според Ал. Фол (1998: 121) обяснението е породено от значението на старогръцката дума за ябълка, която е омоним на овца. В обреда се появяват вълма вълна, които могат да бъдат тълкувани като символи на златното руно, което аргонавтите и Орфей търсят в Колхида при Еет и Медея, но вълмата вълна са и атрибут на Мойрите, на всевластните богини, тъчащи нишките на съдбата от вълна. Чрез "играчките" се дефинира Загреевият характер на обреда, в който посветеният, подобно на своя Бог, ще умре и отново ще се роди. Устието на амфората е било затворено със сребърна цедилка. До лявата ръка на скелета е открит златен пръстен. Върху елипсовидната плочка е вдълбана фигура на конник, препускащ наляво. Надписът, който обикаля цялото изображение, е много лошо запазен по горния ръб на пръстена, поради което тълкуванията му са многобройни. Добре се чете само групата букви под конника MEZHNAI или MEZHNΛI, която е възможен родителен падеж на името Мезенлис, както го е видял разкопвачът (Филов 1934: 129–131). Вл. Георгиев приема надписа за свещена формула и я превежда с "могъщи, помагай…, закриляй, коннико" (Георгиев 1977: 143). Това не се приема от мнозинството езиковеди, а и глосата не фигурира в списъка на тракийските. Четенето Μεζην Δι в значението на "конника, ездача Зевс" (Duridanov 1998: 566) се базира на крайно несигурна Δ вместо A или Λ. Освен от езиковедска, двете четения са неприемливи и от културно-историческа гледна точка – молитвеното призоваване Коннико, дори ако Конникът беше Бог, а той и не е. Конният Зевс е образ-идея (хипотетична) на друга епоха (II–III в.) и на друга мисловност. Добре звучи възможността в надписа да се види сакралната формула на инвеститурата, или поне да е загатната в зле запазените букви. Според Ал. Фол (2002: 327) запазените в горния (нечетивен ред) две групи букви възпроизвеждат Сабазиевия вик ºÚ или Ú, разделен от Σ, което е добра възможност за възстановка на теонима. Текстът би бил мелодекламативен, т. е. свещено е самото произнасяне. Прогласяването на надписа е важно за посвещаването или за активизирането на божествеността.

Различна обредна ситуация се наблюдава в Голямата (средата на V в. пр. Хр.) и Башова (края на V – началото на IV в. пр. Хр.) могила, в които покойниците са били кремирани.

Гробницата в Голямата могила, чиято основа е на нивото на околния терен, е със саркофагоподобна форма. В североизточния ъгъл е открита бронзова хидрия с поставен в устие-

то й сребърен кантарос. На пода до тази група са двете апликации с релефни позлатени глави на силени, украсявали основата на кантароса.

Подобна погребална практика се наблюдава и в Мушовица и Арабаджийската могила. Тя вероятно е антитезна на натрошаването на съдовете и е друг изказ на хтонизма. Цветовата символика на бронза (=червените фигури) и среброто, както и фактът, че са запечатвани хидрии (съдове за вода) може да предаде и идеята за свещения брак (доктриналната хиерогамия). Въпреки че хипотезата е със свръхнапрежение, тя се подкрепя и от предварително отстранените в обреда маски на силени. До хидрията е бил изправен друг сребърен кантарос, малко по-голям от предишния. Дръжките му са украсени също с маски на силени, но те не са отлепени. Върху двете страни на кантароса са гравирани позлатени изображения, които изпъкват върху сребърния фон на съда. От лицевата е представен Дионис, прав, с дълга брада и бръшлянов венец, обърнат наляво. Той е облечен в къс, препасан хитон, небрида и мантия. С лявата ръка се опира на дълъг тирс, а дясната е протегната напред към жена (вакханка?), която му поднася сърна. От обратната страна се виждат сатир и вакханка в буен танц. Сюжетът е познат от вазописта – така се представя един от основните обреди в Дионисовата вяра – диаспарагмос, ритуалното разкъсване на жертвеното животно. Според мен използваната иконографска схема предава по-скоро жреческата позиция на жената до Дионис или образа на самата Богиня, разпозната в елински прочит като Артемида. Вдясно от хидрията са открити кожени и бронзови части от шлем и позлатени сребърни апликации от украсата на парадна кожена ризница. Пет от тях следват формата на изображението – глава на Медуза Горгона (най-голяма) и четири лъвски глави. Върху останалите две, с квадратна форма, е представена крилатата Ника, управляваща колесница, теглена от четири коня (квадрига). В издигнатата си нагоре дясна ръка богинята държи венец. Върху много рисувани вази, открити в гробове, присъства образът на Ника като символ на победата над смъртта. Но това тълкуване е подходящо по-скоро за елинската пайдейа, а не за тракийската. За посветения във Вярята цар-жрец (или аристократ) обаче сцената е ясен знак за инвеститура (въвеждане в сан от Великата богиня-майка). В другия край на гробницата са намерени части от железен меч, а в северозападния ъгъл – части от две железни копия. Горените кости са събрани на купчина точно в средата на гроба, а над тях са поставени два златни нагръдника и златен пръстен с надпис. Още при погребението те са размесени с малко пръст с въглени и са били покрити с карминено червена златотъкана материя, която обаче се е разпадала на прах при най-малко докосване. Големият нагръдник е с луновидна форма, а малкият е продълговат, горе с полукръгла извивка. Повърхността им е покрита с геометрични орнаменти, представящи различни варианти на розетата при първия и перли и спирали при втория. Върху елипсовидната плочка на пръстена е вдълбано изображение на препускащ наляво конник. Зад него, край ръба на плочката има добре запазен надпис "ΣΚΥΘΟΔΟΚΟ", родителен падеж на Скютодокос, който обикновено плаши заради първата съставка "скют", т. е. скит. Името стои в компендиума на тракийските езикови остатъци в именителен падеж Скютодокос, а родителният от надписа дава твърдо основание за превод "/Този пръстен е притежание на/ Скютодокос". Появата на това династическо име през V в. пр. Хр. не е езиковедски, а културно-исторически въпрос. То е образувано, както днес бихме казали, защото е модерно. Втората съставка от индо-ирански произход е въобще предпочитан начин за образуване на царски имена в Тракия (Фол 1990: 100).

Червеният, с проблясващите златни нишки цвят, който обгръща горелите останки на покойника и неговите инсигнии е огнено-хтоничният обреден знак на тракийския Дионис-Загрей. Внушението е пределно ясно – в могилата е погребан царят-жрец Скютодокос, изобразен като конник, който след кърваво-огнената хиерогамия е въведен от Великата богиня-майка в антроподемонния стасис.

Погребението в Башова могила също е извършено в граден гроб, разположен малко по-дълбоко от основата на могилата. Погребалните дарове, концентрирани в западната половина, очертават следната картина. Върху бронзова ризница е поставен луновиден златен нагръдник, великолепен паметник на тракийския геометричен стил. В бордюра от перли е изобразен лъв с наведена и извита напред глава, дълги уши и дълъг нос. Гривата е предадена чрез ромбове, рамото – чрез два отворени кръга, между които са разположени дъговидни линии. В стилово отношение паметникът е много близък до ахеменидското изкуство. В северозападния ъгъл е открита бронзова хидрия, чиято вертикална дръжка завършва с ажурно изработена група, представяща два лъва, разкъсващи елен, а под тях – глава на силен. В срещуположния ъгъл на гроба са наредени една под друга две червенофигурни хидрии. Общите стилови похвати в рисунъка обаче предполагат едно и също ателие.

Сцените върху първата, перфектно произведение на класическата вазопис, дело на Художника на Кадмос (вж. Boardman 1989: 167, 312), нееднократно са интерпретирани в научната книжнина. В тях са видени: Теоксения на Диоскурите (Филов 1934 : 73–79 и Лазаров 1990: 86–88), образът на Орфей (Тачева 1991: 34), нимфата Хризе и моделът на Самотракийските кабирически мистерии (Маразов 1997: 14–29 и 1999: 22–25). Фигуралният фриз върху раменете на хидрията заема цялото поле. Точно в центъра, посредством две йонийски колони, е означено помещение (храм?), в което между два високи тимиатериона са разположени богато украсено легло и маса. Всички поставени върху тях предмети са удвоени. Върху клинето има две възглавници, две мантии и две лири, а върху масата – два кантароса, две фиали и две парчета хляб. Между леглото и масата се вижда централният тимиатерион, който е най-висок. Отляво е изправен брадат мъж, с венец, облечен в богато изпъстрен, непрепасан ръкавен хитон (типично жреческо облекло). С лявата си ръка държи китара, а с дясната свири на нея. Вдясно е изрисувана жена с корона на главата, облечена в препасан пеплос. Ръцете й са вдигнати нагоре с отворени и обърнати напред длани. Над леглото са изписани с бяла боя две големи звезди, символ на Диоскурите. Самите те са изобразени вън от помещението, вляво и вдясно от колоните. С едната си ръка водят конете, от които току-що са слезли, а в другата държат по две дълги копия. Облечени са в хламиди, а на главите си носят петасоси. Цялата композиция завършва с фигури на мъж, с бръшлянов венец, подпрян на тояга (отляво), и на жена с поднос с плодове (отдясно). Върху стените на хидрията чрез дорийска колона отново е обособено свещено пространство. Непосредствено до колоната, на висок стол е седнала жена с венец, която държи отворена кутия. Пред нея е изправен млад мъж, с протегната към ларнакса ръка, иконографски напълно сходен с Диоскурите. Зад него пристъпва младеж с пилос и хламида, който държи тояга в дясната си ръка, а с лявата прикрепя преметната през рамото му пътническа торба. Вляво от колоната млада жена донася блюдо и кана. Едва ли може да буди съмнение връзката между двете композиции, ясно заявена от самия художник. Ако обаче мислим за Самотракийските мистерии във връзка с тракийската погребална обредност, то тълкуване-

то на сцената може значително да се обогати.

Върху скулптирана метопа от средата на VI в. пр. Хр. (вж. Themelis 1983: 59, 35), открита в съкровищницата на сикионите в Делфи и частично възстановена, са изобразени в лице двама ездачи от двете страни на полето. В долната му половина между тях се вижда кораб, от който се изправят две фигури, всяка от които държи китара в лявата си ръка и изглежда свири с дясната. Над главата на дясно стоящия певец, изобразен с брада, е написано името му – 'Ορφας, дорийска форма на Орфей (Fouilles de Delphes IVq pl. 4 OF I 11), за да не бъде объркан с Аполон, на когото той прилича и по най-старите вазови изображения. Възприетото тълкуване на сцената и на надписа обяснява ездачите като Диоскурите, а корабът като "Арго". След повече от век върху хидрията, избрана за гробен дар за (или от) царствения покойник, се появяват отново Орфей и Диоскурите, и то като участници в търсенето на златното руно. Ако наистина стоим пред Орфей в експедицията на аргонавтите, то неговата поява в нея не е по Омировата епическа традиция, а по беотийско-тесалийската, чийто първи запис е у Пиндар в четвъртата Питийска ода ст. 171–183 (Фол 1991: 191). Всички сюжети за рисуваните вази на Художника на Кадмос са също от беотийско-тиванския цикъл (у Boardman 1989: 167). Поразително е, че ако се проследи пътят на кораба "Арго", ще се види, че той трасира линията, която свързва местата с кабиреческия култ. Морският път по "дъгата на кораба Арго" от Йолкос (Волос) до Босфора е и оста на контактната зона във времето на опознаването между елини и траки (Фол 1991: 191). Втората спирка на аргонавтите след Лемнос е Самотраки. Според текста на Аполоний Родоски (A, I, 913–921) именно Орфей насочва героите към острова, за да се посветят в тамошните мистерии. Това определя и неговото място в хидрията до Великата богиня-майка (жестът на ръцете е недвусмислен) в залата за посвещения. Първи там ще влязат царете-ездачи (анакторес), изравнени в елинската представа с Диоскурите, тъй като чрез близнаците най-ярко ще се предаде цикъла Смърт – Безсмъртие, или казано с езика на тракийския орфизъм Смърт – Ново раждане. Затова всичко поставено върху клинето и масата е удвоено. Тези царе-жреци ще изпълнят задачата да въведат поклонниците (в случая един от аргонавтите) в Анакторона, което Художникът на Кадмос е изрисувал в сцената върху търбуха на хидрията. Над фигурите в горния фриз е имало надписи, които са изличени и Б. Филов е успял да разчете само две думи – κοας (над Диоскурите и Богинята) и κομος (над Орфей). Втората има доста значения, докато първата не се среща в старогръцките текстове. Според Ив. Маразов (1997: 21) κοας е титла на жреца в мистериите на Кабирите. Но тъй като не успях да открия думата у Хезихий, а не съм силна и по етимологиите, за да я свържа с γόης – вълшебник, магьосник, гадател (за γόης / γοητεία вж. Фол 2002: 126–129), което, ако е възможно, би вписало чудесно вазата в реконструираната обредност, звученето на κοας, според мен, е най-близко до κοαξ, използвана единствено у Аристофан в песента на хора (комоса) на жабите-лебеди (Ran. 190–207). Според Харон само стриктното следване на нейния ритъм може да отведе лодката на Дионис в отвъдния (Хадесов) свят. Прави ми впечатление също фактът, че надписите са "обърнати" – "κοας" в единствено число е над Диоскурите и Богинята, а "комос" – винаги в значение на общност е над Орфей. Комедията "Жаби" е представена в 405 г. пр. Хр., а хидрията се датира от Beazley и Boardman около 420 г. пр. Хр., а и изобразената върху нея сцена не може да се свърже с комедийни персонажи. Възможно е κοας да е част от молитва-обръщение или вик за призоваване на бога, част от "свещените слова" на Самотраки, блестящо

уподобени от гениалния атинянин на звуците на Жабите-лебеди – κοαξ, κοαξ. В такъв случай "комос" ще е в значението на "празнуваща, мистериално обособена група".

Въпреки че втората хидрия е по-небрежно изпълнена и с доста по-опростена украса, тя вероятно е поставена в гроба заради сходната сцена (повтарят се изображенията на колона, седнала на трон богиня и ларнакса), която също би могла да се приеме за посветителна.

Около двете хидрии са открити върхове на стрели, а под ризницата – фрагменти от меч и ножница. В североизточния край на гроба, в който са намерени и други бронзови съдове, са поставени два железни върха на копие. До северната стена, в дълбока бронзова паница са наредени четири сребърни позлатени съда – фиала, киликс, ритон и каничка. Купата е лята и в съответствие с технологичната практика по това време съдържанието на калай в сместта е около 5–12%, което ще предаде на бронза "огнено златен" цвят. В сребърната фиала са били положени пепелта и останките на покойника. От вътрешната й страна, около умбото са гравирани със злато четири квадриги в бърз бяг с по един колесничар и един войн. Бойците са в пълно въоръжение – шлем, ризница, наколенници и щит. Върху лицето на кръглите щитове на войните са изобразени кентавър, лъв и кон. Прецизният рисунък, пропорционалните фигури, добре подсказаното движение и детайлизираната орнаментика издават отличен майстор и първокласно ателие (вероятно атическо). Предложеното от Ив. Маразов (1992: 256–260) разчитане на сцената като агон на апобаптите по време на Панатенеите, възприеман като повторение на гигантомахията или по-точно на действията на богинята Атина, е добре защитено от позициите на елинската пайдейа. Но в целия ритуален контекст фиалата е семантично най-натоварения съд. Според текста на Херодот (V. 8, 1) след натрупването на могилата са се уреждали състезания във вид на единоборство. Те не са нищо друго освен нова елинска заемка в духа на агоналния характер на съседната култура. Тракийският орфизъм не допуска друга личност да се проектира в социума извън царя, който се състезава наистина, но не с противници, а с образи на враждебни нему сили. Победата на Атина над гигантите, олицетворяващи смъртта, може да предаде позицията на орфическия цар-жрец, но само ако е била позната. Тракийската интерпретация по-сигурно може да се търси в кръговото движение на колесниците, които почти винаги са Дионисов символ. По този начин огнената символика се утроява – изгаряне, кръг = огън, колесница = хтоничната, огнена хипостаза на Сина на Великата богиня. Движещите се в кръг колесници ще предадат двете лица на бога, както и вечният цикличен кръговрат Смърт – Ново раждане.

Украсата върху сребърния скифос е изпълнена със същата техника и умение. Изображението е обрамчено от венец от лаврови листа. Сцената представя яздеща по амазонски жена, облечена в дълъг пеплос и богато украсена мантия, която влиза или излиза от Океана, ясно означен с вълнообразни точкови линии и три плуващи риби. Иконографски образът е напълно ясен – изобразена е една от Хесперидите, "нимфите на залеза", дъщерите на нощта в Хезиодовата теогония. Те пазят златните хубави ябълки в градината на боговете, която се намира в крайния запад, на брега на Океана, до Острова на блажените. Вече беше казано, че "мела" освен ябълки, на старогръцки означава и "дребен добитък, овце", откъдето следва обяснение на мита – седемте девойки, дъщери на Атлас и на Хесперида, притежавали големи стада от овце. "Тази етимология е добре дошла за елинско-орфическите литературни спекулации, понеже в такъв случай "овцете" ще се асоциират с "вълната",

спомената накрая у Климент Александрийски. Тогава ще възникне представата за "дивно златните руна" на Хесперидите, където руното ще има значението на царско-жречески символ, съгласно митологията на аргонавтите" (Фол 1991: 118).

Ритонът е с много дълъг, в сравнение с протомето рог, който елегантно се извива нагоре под прав ъгъл и постепенно се разширява. Покрит е с релефни вертикални канелюри, над които следва графично оформен орнаментален фриз. Майсторски моделираното протоме представлява препускащ кон, със свободно и пластично предадени форми, подчертаващи движението. В изкуството на древния свят често се срещат вази, завършващи с полуфигура на кон. Не е известен обаче екземпляр с протоме на галопиращ кон, по-ранен от ритона от Башова могила. Изглежда начинът на окачване на протомето с рога посредством венец от перли е иранска инвенция, защото се открива най-рано в Седембратните могили (Маразов 1978: 33–41). Към същия културен кръг насочва и орнаментът от лотосови цветове и палмети. Каничката е с гладко устие и канелирано тяло. И върху четирите съда е гравирано с остър инструмент името ΔΑΔΑΛΕΜΕ. То е било прибавено по-късно от друг майстор, тъй като е изработено много по-грубо. Надписът гласи в разгърнат текст "[Този съд е притежание на] Дадалемес". Вл. Георгиев (1977: 144) предлага превод "Земьо (Деметро) пази (дръж), закриляй, защити ме". Ал. Фол (2002: 83, 326–327) свързва сакрално удвоените антропоними с удвоена сричка, каквото е Дадалемес с най-ранното споменаване на именувана Велика богиня-майка в шпулата от с. Драма, Ямболско. Обредно-погребалният контекст е кристално ясен – обагрената бронзова купа е обгърнала пепелта и царските знаци на царя-жрец Дадалемес, избраният да бъде антроподемон.

Граденият гроб в Кукова могила също е съдържал значително количество погребални дарове, въпреки че едва ли всички са могли да бъдат събрани. Най-известният съд сред тях е една великолепна персийска амфора-ритон, чието тяло е украсено с пояси от канелюри и от лотосови цветове и палмети. Дръжките на сребърния позлатен съд са във вид на силно стилизирани лъвове – каприди, изящни и масивни, като от гърба на единия излиза улейче за изливане на течността от съда през дръжката. Този тип произведения на ахеменидското изкуство са популярни в Персия между VII–IV в. пр. Хр. Те са откривани в Египет и в цяла Мала Азия, но екземплярът от Кукова могила е единственият досега, открит в Европа. Този превъзходен образец на персийското изкуство от първата четвърт на V в. пр. Хр. може да попадне в тракийските земи като военна плячка или по пътя на търговския обмен. Но допълнен с откритата в гроба ахеменидска сребърна фиала от същото време, той по-скоро е част от посветителен сервиз, който вероятно е владетелски дар. Примитивно изработеният масивен златен нагръдник, безспорно дело на местно ателие, по стил не се различава от трите златни пластини във форма на риби с люспесто тяло, които досега нямат аналогии сред тракийските паметници, с изключение на една апликация с форма на риба от съкровището от Стъйнчещи (Sirbu, Florea 2000: 53–54, fig. 69/2). Наличието на подобни апликации, макар и доста различни по форма, стил и изображение, в скитски комплекси (Манцевич 1987: 13–18) не може да обясни включването им в обредността на Дуванлий. За питагорейците рибите са свещени (Diog. Laer. VIII, 34). В Египет рибите предават телесната природа. В календара на щастливите и нещастните дни от музея в Кайро мъртвите са потопени във вода – те се превръщат в риби, а техните Ба (души) – в птици (Леков 2004: 109–110). В гроба са открити още златни накити – огърлица, обеци, наушници, торква от дебела усукана тел.

Две масивни отворени гривни, завършващи със змийски тела, два пръстена – единият украсен със змийски глави при щита, а другият – с гравиран петел, допълват изключителното богатство на златните накити. Не липсват и бронзови (две хидрии, голям котел, кана), и глинени съдове. Сред инвентара присъства и желязна пиростия, филигранна златна кутийка и огледало. Огледалото като надгробен дар носи внушението за хтонизма и соларността като характеристика на тракийския Дионис.

Реконструираната обредност и в петте могили на некропола при Дуванлий е с ясна "Загреево-Дионисова" семантика. Би било некоректно обаче да не отчетем ясно засвидетелстваните разлики в нея. Едва ли само регистрираната погребална практика – кремация или трупополагане, може да обясни защо в едни могили гробовете са градени и са разположени или на нивото на основата им (Голямата и Башова), или на по-голяма височина, а при други (Мушовица и Арабаджийска) телата са поставени в издълбани под земята правоъгълни гробни ями. Последните напомнят първичната яма (мегарон), която според вярата във Великата богиня-майка, по-късно напълно орфизирана, е достъпът до всераждащия и всепроизвеждащ хтонос (земята). Оставяме настрани въпроса с накитите, тъй като в Дуванлий те са използвани не като бижута, а като означение на доктринални позиции, но дали може да се каже същото и за въоръжението? И ако за погребението в Кукова могила има достатъчно аргументи за атрибуирането му като царско, при Мушовица и Арабаджийска нещата са доста по-различни. Разликата би могла да бъде доктринална и в този случай веднага трябва да се цитира известното сведение на Конон (Con. 45. 4) за разкъсването на Орфей от тракийките и македонките, защото не им позволил да вземат участие в оргиите, а събирал мъжете им в добре направена постройка за мистерии. Винаги, когато влизали там, за да празнуват оргиите (т. е. за да бъдат посветени в Учението Вяра), те оставяли оръжието си пред вратите. Възможността да свържа "видяното" в Дуванлий с описаното от Конон определено ме смущава. Не отричам, че гробът / гробницата са смислово равностойни със залата за посвещение – в огнено-кървавата хиерогамия на Царя орфик с Великата богиня-майка. И все пак мисля, че царската позиция на погребания щеше да е означена по някакъв начин, макар и само с двете копия, символ на успешно преминато царско изпитание-посвещение. Хипотезата за "жречески" погребения на мъже, при липсата на писмени извори за съществуването на жреческа институция в Тракия, също би могла лесно да бъде опровергана. Освен ако това не са жреците-тълмачи, които прорицават в Дионисовото светилище на бесите според прочутия пасаж на Херодот. Но бесите са царско-жречески род от сатрите, според всички тълкувания на Херодотовия текст. Споменаването на Дионисовия жрец Вологез като предводител на въстанието на бесите срещу одрисите през 11 г. пр. Хр. у Дион Касий (LIV 34, 5–7) е късно, отнася се за друга епоха, в която Вярата вече се е профанизирала.

Следващата хипотезна възможност – погребаните да са жени, веднага изключва "одриската" атрибуция на некропола, защото те не могат да бъдат "одриски принцеси", тъй като обредната ситуация, засвидетелствана на терена (независимо дали моят прочит е точен или не), изключва друга позиция, освен царска или жреческа. Остава само една възможност – погребаните да са прочутите жрици на бесите, които, според Херодот, прорицавали в Дионисовото светилище, както Пития в Делфи. Според Ал. Фол (1991: 162) "такава жрица може да бъде само девственица, понеже тя е носител на чистата воля, осъществила сливането на слънчевото със земното начало. Тази й позиция може да бъде гаранти-

рана само чрез вечното сестринско състояние. Сестринството следователно е царско-жреческа привилегия в светилището, която отрежда на сестрата на царя-орфик ролята на жрица в Дионисовия култ. Такава жрица може да бъде възприемана от питащия и като персонификация на Великата богиня майка, ако епизодът се развива през тракийската старина. Такова възприемане е напълно възможно от средата на I хил. пр. Хр. насетне, защото е по-гъвкаво и по-пластично, отколкото са архаичните отъждествявания на богинята с камъка, с водата или с пещерата". Цитирам този пасаж, защото анализът на автора на писмените извори и на "езическите реликти" в православната Вяра се "препокрива" с видяното от мен в Дуванлий. От всички разиграни възможности, съм склонна да приема най-вече последната, т. е. че в Мушовица и Арабаджийската могила са погребани жриците на Дионис от царско-жреческия род на бесите, означени чрез инсигниите като персонификации на Великата богиня-майка, вярвана заедно със своя Син – Слънце (през деня) и Огън (през нощта).

ЛИТЕРАТУРА

Георгиев, В. 1977. Траките и техният език. С., БАН.

Георгиева, Р. 1991. Обредните ями в Тракия (края на II – I хил. пр. н. е.) – Археология № 1, 1–11.

Китов, Г. 1999. Форма, съдържание и предназначение на тракийските могили. – Старини. Списание за балканска археология № 1, 47–55.

Лазаров, М. 1990. Антична рисувана керамика в България. С., Български художник.

Леков, Т. 2004. Скритото знание. Свещените книги на древен Египет. С.

Манцевич, А. П. 1987. Курган Солоха. Л., Исскуство.

Маразов, И. 1978. Ритоните в Древна Тракия. С., Български художник.

Маразов, И. 1992. Мит, ритуал и изкуство на траките. С., Университетско издателство "Св. Климент Охридски".

Маразов, И. 1997. Хидрията от Башова могила и мистериите на Кабирите. – Проблеми на изкуството № 3–4, 14–30.

Маразов, И. 1999. Нимфата Хризе. – Старини. Списание за балканска археология № 1, 22–25.

Миков, В. 1955. Произход на куполните гробници в Тракия. – ИАИ XIX, 15–46.

Тачева, М. 1991. Символиката на въоръжението с две копия в античното Балканско наследство. – Балкански древности № 1, С.

Филов, Б. 1934. Надгробните могили от Дуванлий в Пловдивско. С.

Фол, А. 1990. Политика и култура в Древна Тракия. С., Наука и изкуство.

Фол, А. 1991. Тракийският Дионис. Книга първа: Загрей. С., Университетско издателство "Св. Климент Охридски".

Фол, А. 1998. Древната култура на Югоизточна Европа. С., Университетско издателство "Св. Климент Охридски".

Фол, А. 2002. Тракийският Дионис. Книга трета. Назоваване и вяра. С., Нов български университет.

Boardman, J. 1989. Athenian Red figure vases. London, Thames and Hudson Ltd.

Sirbu, V., G. Florea. 2000. Geto-Daces. Iconographie et imaginaire. Cluj-Napoca.

Themelis, Ph. D. 1983. Delphi. The archaeological Site and the Museum. Athens.

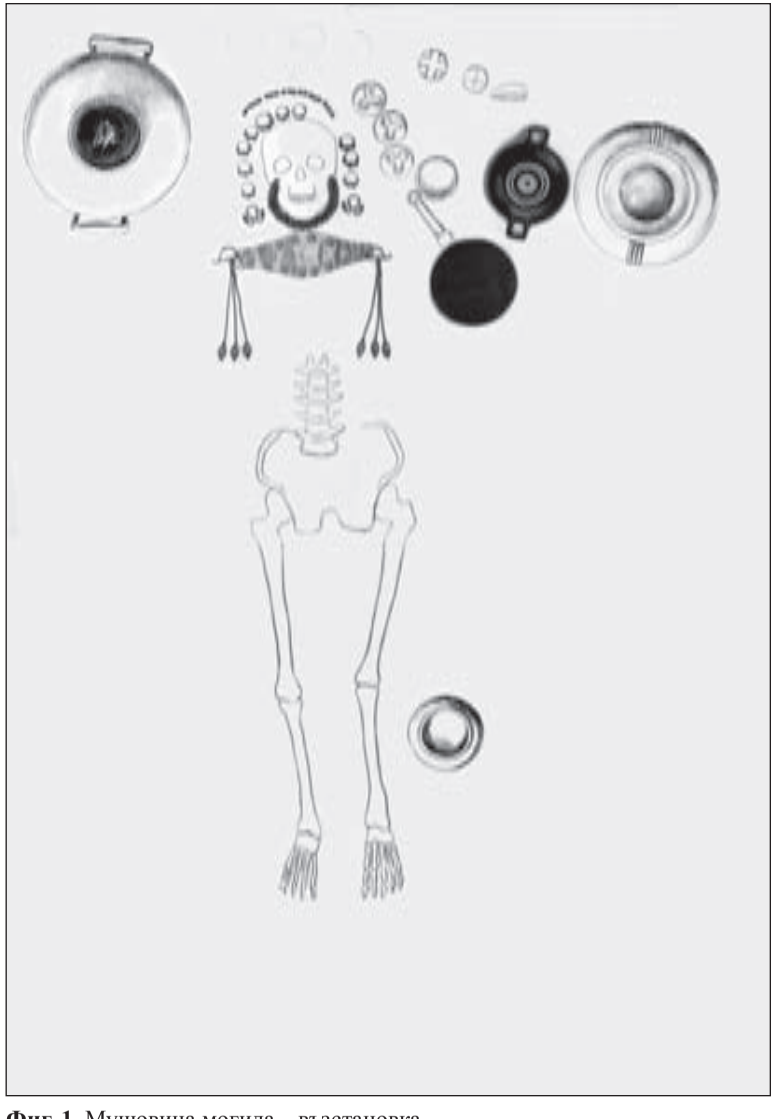

Фиг. 1. Мушовица могила – възстановка

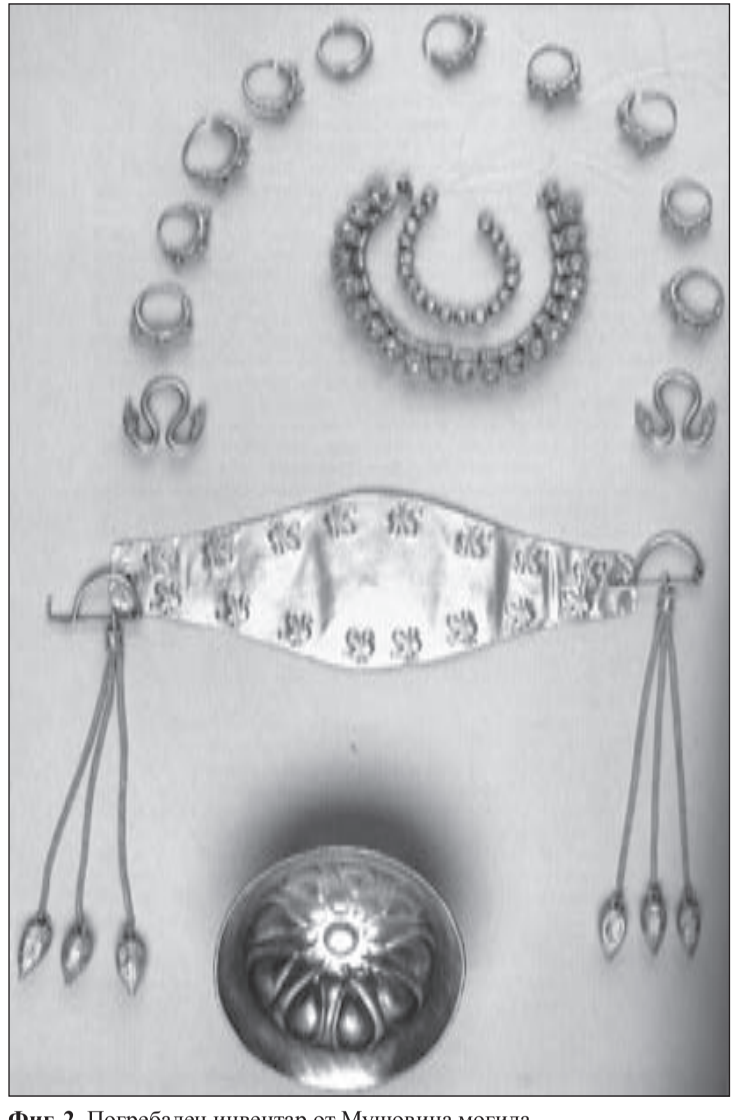

Фиг. 2. Погребален инвентар от Мушовица могила

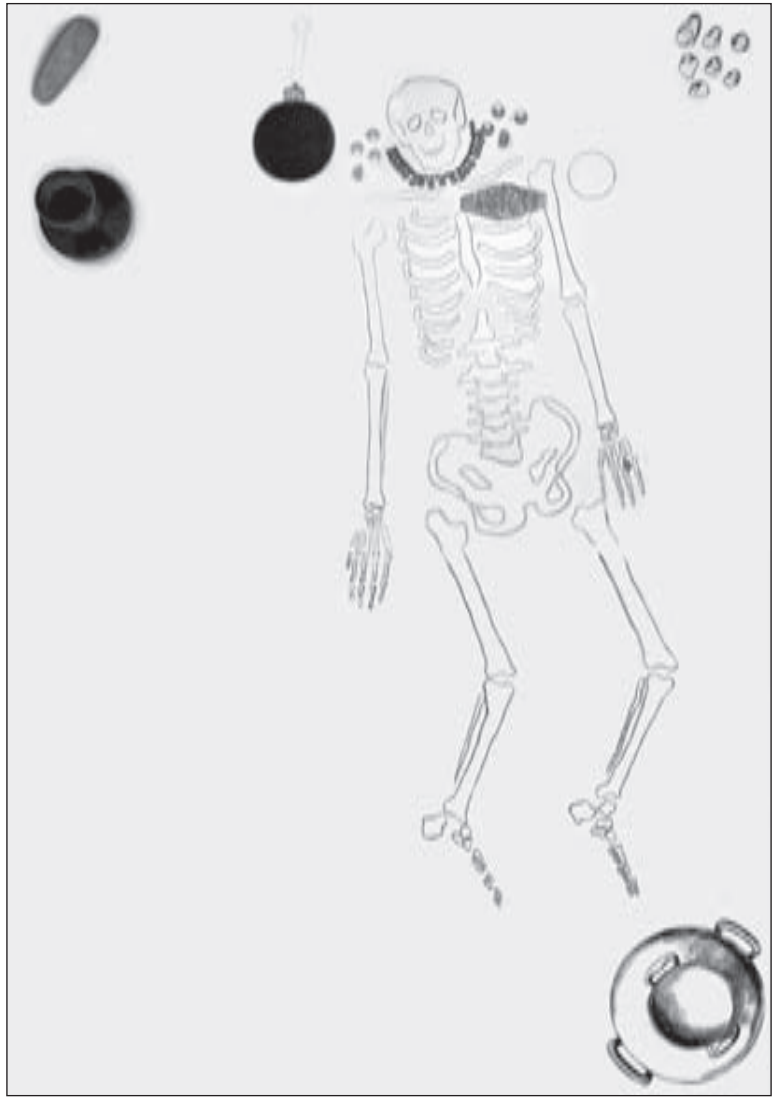

Фиг. 3. Арабаджийска могила – възстановка

Фиг. 4. Погребален инвентар от Арабаджийска могила

Фиг. 5. Голямата могила – възстановка

Фиг. 6. Погребален инвентар от Голямата могила

Фиг. 7. Погребален инвентар от Голямата могила

Фиг. 8. Башова могила – възстановка

Фиг.9. Погребален инвентар от Башова могила

Фиг. 10. Червенофигурна хидрия от Башова могила

Фиг. 11. Метопа на сикионите в Делфи

THE FUNERAL RITENESS IN THE NECROPOLIS OF DUVANLII

ELKA PENKOVA

(summary)

The article represents an attempt at reconstruction of the riteness attested in the necropolis following the records in the publications of B. Filov and I. Velkov.

In the beginning an analysis of the process of the mound heaping has been offered, emphasizing on Kukova tumulus, which existence before the accomplishment of the central funeral is beyond doubt. Judging from the numerous sacrificial pits unearthed, its constructing should be traced back to the late phase of the Bronze Age. The space of the tumulus represents a model of a round temple of the fire, it means of the fire hypostasis of the dual Son of the Great Goddess Mother. Most probably the identification of this temple with the tumulus was intentionally achieved centuries before the funeral in the stone grave has been performed. This is a perfect illustration of the means by which one object obtains many characteristics and becomes multi-functional within the non-literary societies, where the ideas are merging and transforming one into another, following the consequence of the mythological mentality.

The reconstructed riteness in all five tumuli of the necropolis in Duvanlii is considered to be with "Zagreus'-Dionysian" semantic. However it seems incorrect to eliminate the clear evidences of differentiation of the complexes. The funeral practices, cremation or inhumation, do not exhaust by themselves the question, wherefore some of the graves are situated at or above the bottom-level of the tumulus (Goliamata, Bashova), but in the others (Mushovitsa, Arabadzhiiska) the corpses are buried in rectangular grave pits, dug into the ground. The latter resemble the primordial pit (*megaron*), which according to the Great Goddess Mother faith, later becoming completely orphic, represents the entrance into the all-producing *chthonos* (earth). Concerning the adornments, the problem should be left aside due to the fact that the consideration of their purpose deals rather with the designation of doctrinal positions, than with decoration. Which is the point made of the armament? Whereas there are enough reasons to argue the hypothesis of the royal character of the funerals in Kukova, Goliamata and Bashova tumuli, the situation in Mushovitsa and Arabadzhiiska remains fairly different. The tempting possibility to associate that situation with the Konon's description of the orphic initiation, when the men were leaving their weapons outside the door before entering the hall of the mysteries, seems quite tricky. Nevertheless the grave/tomb could be regarded as semantically equivalent to the initiation room, where the fire-blood hierogamy of the orphic King with the Great Goddess Mother will take place. But yet it seems that the royal position of the buried person should have been manifested somehow, even by means of the presence of two spears, symbolizing the successful passage throughout the royal trial – initiation. The hypothesis of the "priestly funerals" could be also readily disproved taking into account the lack of written attestation of the existence of priests' institution in Thrace, unless if they were not the priests-seers, giving prophesies in the Dionysos' sanctuary of the Bessoi according to the famous Herodotus' excerpt.

The possibility to presume that both complexes are female burials should exclude entirely their "Odrysian" attribution, because it is impossible to treat the buried person as Odrysian princesses. Despite of the correctness or incorrectness of my interpretation, the ritual situation registered on the terrain does not allow suggest some other position of the dead beyond his royal status. Hence it is very likely to assume that the funerals in Mushovitsa and Arabadzhiiska tumuli belong to the Dionysos' priestesses, who have been indicated trough the insignia as a personification of the Great Goddess Mother, believed together with her Son-Sun (during the day-time) and Fire (during the night).

STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS
Supplementum IV (2005)
Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov

КОСТЕНИ ИЗДЕЛИЯ, ОТКРИТИ В СГРАДА ОТ РИМСКАТА ЕПОХА В МЕСТНОСТТА ДАНА БУНАР (В ЗЕМЛИЩЕТО НА СЕЛО ГЕОРГИ ДОБРЕВО, ОБЩИНА ЛЮБИМЕЦ)

ЕЛЕНА ПЕНЧЕВА

При археологическите разкопки, провеждани по трасето на автомагистрала "Марица", в местността Дана бунар, в землището на село Георги Добрево, община Любимец, бе проучена сграда от римската епоха. Проучването й продължи в рамките на два сезона – 1999 и 2000 г. (Лещаков, Ангелова 2001: 58–60). Данните, с които разполагаме засега, не позволяват да се определи характера на селището, към което тя е принадлежала. Може обаче да се твърди, че то е било свързано с Via Diagonalis, основната пътна артерия, която свързва Средна Европа с Константинопол, пресичайки Балканите през нашите земи. В тази си част е вървяла покрай брега на р. Марица (Велков 1956: 100; Велков 1959: 109–110; 168–169; 172). Именно с това твърде удобно разположение е свързано и унищожението на селището, загинало от силен пожар, предизвикан от голямото готско нападение от средата на III в. Придвижването на готите, както показва картирането на колективните монетни находки, укрити по време на споменатите събития, е ставало по основните пътища на империята. Откритите наблизо съкровища от селата Левка, Шишманово, Надежда и Граматиково са потвърждение за трагичните събития, сполетели селищата от околността през периода 248–251 г. (Gerov 1963: 127–146; Boteva 2001: 37–44).

Сред останките от пожара бяха открити и немалко костени предмети, които са обект на настоящата публикация.

Като най-голяма група могат да се обособят иглите (acus) (кат. № 1–25). Сред добре запазените се отличава кат. № 1, точен аналог на която до момента не успяхме да открием. Изработена е доста грубо, на ръка. Това вероятно е указание за местната й направа. Долната й част не е заострена. Завършекът в горния край представя доста грубо растителен орнамент или още по-грубо и схематично – разперена ръка. Иглите със схематично представена ръка се срещат доста често и се приемат като вотиви, свързани със Сабазий (Владкова 1996: 142; Чернева-Тилкян 1999: 182; Petkovic 1995: 33). Изтъква се преди всичко култовото им предназначение (Танчева-Василева 1986: 35–37). При тях обаче обикновено ръката е в жест benedicto latina и държи кръгъл предмет – вероятно шишарка. Дали в случая имаме неумело подражание на тези образци или творческа проява на неопитен майстор е трудно да се каже. Датировката им е доста различна, в зависимост от средата, в която са намерени, но се срещат от I до IV в.

Едно от най-красивите костени изделия, открити в сградата, е костена игла кат. № 2. Горният й край вероятно представя стилизирана пиниева шишарка. Изработена е изключително прецизно, като шишарката е предадена чрез врязани спираловидно завити наклонени

линии. Шийката е отделена от четири релефни пръстена. Коничната част е полирана от продължителна употреба. Познатите от Пловдив три екземпляра са датирани от втората половинана II до средата на IV в. (Чернева-Тилкян 1999: 182). Анализът на подобни изделия, произхождащи от Горна Мизия, показва разпространението им най-вече от края на II – първата половина на III в. (Petkovic 1995: 32). Предполага се, че иглите, украсени със символа на Дионис имат както утилитарно предназначение, така и магически характер (Petkovic 1995: 32; Владкова 1996: 145). Това вероятно обуславя и честото откриване на подобни игли в гробни комплекси (Дякович 1930: 205; Буюклиев 1984: 28). Изключително голям брой подобни изделия са открити в античния производствен и търговски център при Радомир, където има и струговани, но преобладават работените ръчно (Любенова 1985: 30). Масовото им производство предполага работа на различни ателиета. Къде точно е работена публикуваната тук игла е трудно доказуемо.

Сред костените изделия, открити в сградата, особено се отличава кат. № 3. Вероятно е горна част на игла за коса или малка хурка. Сложно профилирана. Изработена е на струг. Точен паралел на тази игла до момента не сме открили. Сред находките от Нове е обособена една група сходни изделия, всяко от които представлява уникат. Датировката им въз основа на съпътстващия материал е от средата на I до средата на II в. (Владкова 1996: 145–146). Подобна е картината, очертана от находките в Горна Мизия, където обаче основната част от екземплярите произхождат от II–III в. (Petkovic 1995: 30–31). Най-близък паралел на публикуваното от нас изделие представят три костени игли (Буюклиев 1986: 83, 121, табло 19 $_{269, 270, 271}$), открити в централния гроб на могила № 5 от некропола при Чаталка (Буюклиев 1986: 22), датиран във втората половина на II–III в. (Буюклиев 1986: 45). Напоследък подобни изделия се приемат за малки хурки (Pay 2004: 61–68). Доказателства за подобна интерпретация се намират и в спометнатия по-горе гроб, където те са открити заедно с три вретена (Буюклиев 1986: 84, 121, табло 19 $_{273, 274, 275}$).

Най-многобройни са иглите, работени на ръка, с биконично тяло и оформен като малка сфера край (кат. № 4–9). Към тях се отнасят вероятно и кат. № 10–12, при които главичките липсват. При едната от тях има украса от две хоризонтални врязяни линии, а при другите две горният край е украсен с мрежа от пресичащи се врязани линии.

Както показват многобройните находки, разпространението им е особено широко в границите на Римската империя (Ivanisevic, Nicolic-Dordevic 1997: 139). Откритите в Нове екземпляри по данни на съпътстващите ги материали се отнасят предимно към втората половина на I–II в. (Владкова 1996: 144). Находките от Горна Мизия (Petkovic 1995: 30; Шарановић-Светек 1981: 152–153; Ivanisevic, Nicolic-Dordevic 1997: 139) са предимно от късноримски пластове от втората половина на III–IV в. Датировката на произхождащите от Пловдив игли показва непрекъснатата им употреба от I до IV в. (Чернева-Тилкян 1999: 182). Откриваните в гробове подобни игли се датират с монети на Фаустина II (147–175) – от с. Вардим, Свищовско (Вълов 1965: 31–32), Гордиан III (238–244) от с. Могилец, Търговищко (Гинев 1986: 21), или въз основа на съпътстващия материал – II–III в. – от гроб от Монтана (Милчев, Петков 1965: 46–48).

Малко по-различно е оформлението на кат. № 14. Правят впечатление по-малките размери, както и двете дълбоки резки под оформения като сфера горен край. В литературата не съществува единно мнение относно функциите на подобни находки. Според едни автори те се определят като стилуси (Чернева-Тилкян 1999: 183), като специално се обръща внимание на функционалното предназначение

на нарезите – за прикрепване на връв. Не се посочват обаче точни критерии за разграничаване на иглите от стилусите. Според други те се обособяват като самостоятелен тип игли, характерни за II–III в. и предназначени за разделяне на косата и придържане на фризурата (Petkovic 1995: 32).

Голяма част от откритите екземпляри не са изцяло запазени, като при това липсват частите, които биха позволили функционално и типологично разделяне (кат. № 15–25). Най-общо може да се твърди, че това са части от игли. Изхождайки от факта, че изцяло запазените екземпляри са предназначени за оформяне на прическата и тоалета, можем да допуснем, че такава е била и функцията на по-голямата част от фрагментираните. Но не би следвало напълно да се изключва някои от фрагментите да са части от игли, предназначени за шиене или плетене.

Една част от предметите, изработени от кост, се отнасят към категорията на малките лъжички – кохлеари (cochlea) (кат. № 26–31). Прави впечатление, че всички открити в проучваната от нас сграда екземпляри са работени на ръка. Лопатките са неравномерно закръглени, без следи от струг, с богато украсени дръжки. Подобни изделия са имали много и различни приложения – като мерителни лъжички за прахообразни съставки (Черева-Тилкян 1999: 183), за разбъркване на различни субстанции, за нанасяне върху кожата на козметични продукти, ароматни масла или медикаменти, а в случаите, когато дръжката им е заострена – и за нанасяне на козметични бои по ръба на клепача (Petkovic 1995: 36).

Няколко екземпляра от градската територия на Никополис ад Иструм се датират II–III в. (Църов 1992: 150). В някои от случаите костените лъжички се откриват като част от гробен инвентар – в могилен гроб от с. Мъдрец, Старозагорско, датиран към средата на II в. (Буюклиев 1984: 28–30), в гроб, открит в м. Люляките, при с. Ковачевец, Търговищко, датиран с монета на Антонин Пий (138–161) (Овчаров 1984: 37–38), както и могилен гроб № 10 при с. Пет могили, Новозагорско, при който намереният инвентар не позволява датиране в по-тесни рамки (Игнатов 1996: 83–84, 107). Откритата в Бутово и датирана в III в. лъжичка (Църов 1992: 150, № 18) е особено близък паралел на описатата тук под № 26. Но както показва откритият в жилищно ниво с монета на Теодосий I (375–395) кохлеар от Марцианопол, употребата им е продължила и до края на IV в. (Тончева 1965: 72).

На територията на Горна Мизия подобни изделия са разпространени от I до IV в. (Petkovic 1995: 37).

Предлаганата от нас колекция костени изделия е интересна преди всичко с това, че представя набор от използвани едновременно в относително кратък период от време такива паметници. Унищожението на сградата е белязано от пожар и е добре датирано в средата на III в. То явно е заварило обитателите ѝ неподготвени, поради което в рушевините се откриват голям брой накити, предмети на бита, съдове. Многобройните костени изделия са доста еднотипни и свързани предимно с оформлението на тоалета. Може да се твърди, че основно са женски аксесоари. Това, наред с другите находки, предоставя данни за засиленото женско присъствие в комплекса, поставя въпроса за функциите на сградата.

КАТАЛОГ

Костени игли

1. Игла за коса. Кост. Елипсовидно напречно сечение. В горния край – стилизирана растителна украса. Полирана.
   Размери: дълж. 107 мм; шир. 7–5.5 мм; деб. 2.5 – 5 мм.
   Координати: северно уширение на сондаж № 5; 1.55 от З; 1.18 от Ю; дълб. 73.20.
   Инв. № 161/1999.
2. Костена игла за коса. Конична долна част, украсена с четири дълбоко врязани жлебчета. В горната част е оформен сфероконус с врязани дъгообразни линии, събиращи се при върха.
   Размери: дълж. 96 мм; деб. 8 мм.
   Координати: кв. A_3; 1.05 м от И; 3.00 м от С; дълб. 73.28–73.07.
   Инв. № 85/2000.
3. Костен предмет. Вероятно накрайник на игла за коса или малка хурка. Сложно профилиран. Формата напомня на пешка за шах. Полирана повърхност.
   Размери: дълж. 27 мм; деб. 10.5 мм.
   Координати: кв. B_3; 1.00 м на И; 0.30 м на С; дълб. 73.60–73.50.
   Инв. № 23/2000.
4. Костена игла за коса. Биконична форма. Полирана. В единия край е оформено топче с неправилна сферична форма. Върхът е отчупен.
   Размери: дълж. 107 мм; деб. 4–2 мм.
   Координати: северно уширение на сондаж № 13; 2.40 от З; 2.40 от С; Дълб. 73.48.
   Инв. № 163/1999.
5. Костена игла за коса. Биконична форма. Полирана. В единия край е оформено топче с неправилна сферична форма. Върхът е отчупен.
   Размери: дълж. 74 мм; деб. 3.5–2 мм; диам. на топчето 4 мм.
   Координати: северно уширение на сондаж № 17; 0.18 от З; 1.16 от С.
   Инв. № 155/1999.
6. Костена игла за коса. Биконична форма. Полирана. В единия край е оформено топче с неправилна сферична форма. Върхът е отчупен.
   Размери: дълж. запазена 68 мм; деб. 4–2 мм; диам. на топче 4.5 мм.
   Координати: северно уширение на сондаж № 17; 1.50 от З; 1.30 от С; дълб. 73.48.
   Инв. № 149/1999.
7. Костена игла за коса. Биконична форма. Горната част е оформена като неправилна сфера. Върхът е отчупен.
   Размери: дълж. 71 мм; диам. на топче 4 мм; деб. 2–4 мм.
   Координати: сондаж № 5; 0.20 от С; 3.80 от З.
   Инв. № 83/1999.
8. Костена игла за коса. Биконична форма. Горната част е оформена като неправилна сфера. Върхът е отчупен.
   Размери: дълж. 60 мм; диам. на топче 5 мм; деб. 4.5 мм.
   Координати: кв. A_4; 3.20 от С; 0.70 от З.
   Инв. № 80/2000.
9. Костена игла за коса. Биконична форма. Горната част е оформена като неправилна сфера. Върхът е отчупен.
   Размери: дълж. 55 мм; диам. на топче 5 мм; деб. 4 мм.
   Координати: кв. B_3; дълб. 73.48–73.29.
   Инв. № 35/2000.
10. Костена игла за коса. Биконична форма с плавен преход в най-широката част. Отчупена.
    Размери: дълж. 22 мм; диам. 6–9–4 мм.
    Координати: сондаж № 5; 0.80 от С; 0.20 от З; дълб. 73.53.
    Инв. № 70/1999.
11. Костена игла за коса. Двата края са отчупени. Запазената част е с конична форма. В горната част е нанесена врязана украса от две хоризонтални врязани линии, над които следва мрежа от ромбове. Полирана повърхност.
    Размери: дълж. 60 мм; деб. 3–5 мм.
    Координати: кв. A_4; 1.61 м от З; 1.10 м от Ю.; дълб. 73.48–73.29.
    Инв. № 13/2000.
12. Костена игла за коса. Двата края са отчупени. Запазената част е с конична форма. В горната част е нанесена врязана украса от две хоризонтални врязани линии, над които следва мрежа от ромбове. Полирана повърхност.
    Размери: дълж. 93 мм; деб. 3–6 мм.
    Координати: кв. A_4; 2.43 м от С; 1.10 м от З; дълб. 73.50–73.10.
    Инв. № 44/2000.
13. Костена игла за коса. Горната част е отчупена. Биконична форма. В горната част е нанесена врязана украса от две хоризонтални врязани линии.
    Размери: дълж. 99 мм; деб. 3–7 мм.
    Координати: кв. A_2; 1.30 м от С; 1.80 м от З; дълб. 73.50.
    Инв. № 65/2000.

14. Костена игла или стилус. Елипсовидно напречно сечение. Конична форма. Горният край е оформен като малка сфера и отделен от останалата част с две дълбоки резки.
Размери: дълж. 53 мм; деб. 4–3 мм.
Координати: северно уширение на сондаж № 5, 13, 17.
Инв. № 185/1999.
15. Част от костена игла за коса. Биконична форма. Двата края липсват.
Размери: дълж. 66 мм; деб. 2–4 мм.
Координати: северно уширение на сондаж № 5; дълб. 73.07.
Инв. № 174/1999.
16. Част от костена игла за коса. Двата края липсват.
Размери: дълж. 62 мм; деб. 2–5 мм.
Координати: кв. A_3; 0.05 м от И; 1.80 м от С; дълб. 73.40 – 73.10.
Инв. № 36/2000.
17. Част от костена игла за коса. Двата края липсват. Украса от една врязана линия в горната част.
Размери: дълж. 47 мм; деб. 3–5 мм.
Координати: кв. A_2; 1.84 м от З; 1.10 м от С; дълб. 73.45
Инв. № 36/2000.
18. Част от костена игла. Двата края липсват. Биконична форма.
Размери: дълж. 58 мм; деб. 7 мм.
Координати: кв. B_3; 0.30 м от И; 1.60 м от Ю; дълб. 73.60.
Инв. № 22/2000.
19. Част от костена игла. Двата края липсват. Пресечеконична форма.
Размери: дълж. 27 мм; деб. 3 мм.
Координати: северно уширение на сондаж № 17.
Инв. № 148/1999.
20. Част от костена игла. Двата края липсват. Пресечеконична форма. Горяла.
Размери: дълж. 22.5 мм; деб. 3–4 мм.
Координати: кв. A_4; 1.90 м от И; 1.70 м от С; дълб. 73.81–73.53.
Инв. № 29/2000.
21. Част от костена игла. Горната част е отчупена. Конична форма. Горяла.
Размери: дълж. 63 мм; деб. 4 мм.
Координати: кв. A_2; 1.60 м от И; 2.80 м от С; дълб. 73.50–73.40.
Инв. № 72/2000.
22. Част от костена игла. Горната част е отчупена. Конична форма. Полирана.
Размери: дълж. 58 мм; деб. 5–2 мм.
Координати: северно уширение на сондаж № 17; 0.60 м от И; 2.30 м от С.
Инв. № 183/1999.
23. Част от костена игла. Горната част е отчупена. Конична форма. Полирана.
Размери: дълж. 50 мм; деб. 3–1 мм.
Координати: северно уширение на сондаж № 17; 0.70 м от Ю; 0.30 м от И.
Инв. № 184/1999.
24. Част от костена игла. Горната част е отчупена. Конична форма. Размери: дълж. 36 мм; деб. 3–1 мм.
Координати: кв. A_3; 2.00 м от И; 1.90 м от С.
Инв. № 39/2000.
25. Част от костена игла. Горната част е отчупена. Конична форма. Полирана.
Размери: дълж. 34 мм; деб. 2–1 мм.
Координати: северно уширение на сондаж № 5; 3.90 м от З; 1.30 м от Ю.
Инв. № 167/1999.

Лъжички-кохлеари

26. Костена лъжичка. Кохлеар. Дръжка с елипсовидно напречно сечение, украсена с три центрирани окръжности. Плитка загребваща част. Преходът към дръжката е подчертан с релефен триъгълник. Фрагментирана. Горяла.
Размери: диам. на загребващата част 23 мм; дълж. 142 мм; шир. макс. дръжка 8 мм; деб. дръжка 3–4 мм.
Координати: северно уширение на сондаж № 5; 1.48 м от Ю; 1.97 м от З; дълб. 73.22.
Инв. № 172/1999.
27. Костена лъжичка. Кохлеар. Дръжка с елипсовидно напречно сечение, украсена с пресичащи се врязяни линии, разделени от по две успоредни врязани линии. Плитка загребваща част. Преходът към дръжката е подчертан с релефен триъгълник. Горяла. Запазена е част.
Размери: диам. на загребващата част 25 мм; запазена дълж. 92 мм; шир. макс. дръжка 7 мм; деб. дръжка 5 мм.
Координати: северно уширение на сондаж № 5; 0.50 м от Ю; 1.20 м от З; дълб. 73.37.
Инв. № 134/1999.
28. Костена лъжичка. Кохлеар. Дръжката е оформена като неправилна шестоъгълна пирамида. Врязана линейна украса. Запазена е част. Плитка загребваща част, която е само отчасти запазена. Горяла.
Размери: запазена дълж. 67 мм; шир. макс. дръжка 10 мм; деб. дръжка 6 мм.
Координати: северно уширение на сондаж № 5; 1,50 м от С; 1.50 м от З; дълб. 73.52.
Инв. № 100/1999.
29. Костена лъжичка. Кохлеар. Запазена е само загреб-

ващата част.
Горяла.
Размери: диам. на загребващата част 25 мм.
Координати: севверно уширение на сондаж № 5; 0.70 м от З; 0.40 м от Ю; дълб. 73.15.
Инв. № 171/1999.

30. Дръжка на костена лъжица. Краят е оформен като лист, украсен с коси врязани линии. При прехода към загребващата част е оформена плочка, ограничена от по две успоредни врязани линии. Схематична растителна украса.
Размери: запазена дълж. 108 мм; шир. макс. дръжка 8 мм; деб. дръжка 6–3 мм.
Координати: северно уширение на сондаж № 13; 2.25 м от Ю; 1.16 м от З; дълб. 73.52.
Инв. № 100/1999.

31. Костена лъжичка. Горната част е отчупена и вторично оформена като връх на игла за коса. Тялото е с конична форма. В горната част е украсено с две врязани концентрични линии. Полирана повърхност.
Размери: запазена дълж. 88 мм; шир. дръжка 7–9 мм.
Координати: северно уширение на сондаж № 13; 2.13 м от С; дълб. 73.04.
Инв. № 95/2000.

ЛИТЕРАТУРА

Буюклиев, Х. 1984. Тракийска могилна гробница от с. Мъдрец, Старозагорски окръг. – РП X, 7–33.

Буюклиев, Х. 1986. Тракийският могилен некропол при Чаталка, Старозагорски окръг. – РП XVI.

Велков, В. 1956. По някои проблеми на късноантичното село в Тракия. – Истор. преглед № 5, 93–110.

Велков, В. 1959. Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV–VI в.). С.

Владкова, П. 1996. Костени тоалетни принадлежности от Нове. – ИИМ – Велико Търново XI, 141–153.

Вълов, В. 1965. – Антични некрополи в Свищовско. – Археология № 1, 27–34.

Гинев, Г. 1986. Некропол от римската епоха при с. Могилец, Търговищки окръг. – Археология № 4, 18–26.

Дякович, Б. 1930. Могилни находки при Пловдив. – ГНБП, 195–209.

Игнатов, В. 1996. Тракийска надгробна могила от римската епоха край с. Пет могили, Новопазарско. – В: Проучвания на надгробни могили в Новозагорско, 71–124.

Лещаков, К., Е. Ангелова 2001. Спасителни археологически разкопки на обект "Дана Бунар – 1" през 2000 г. – АОР през 1999–2000 г., 58–60.

Любенова, В. 1985. Античен производствен и търговски център край Радомир (предварително съобщение). – Археология № 3, 26–37.

Милчев, А., Д. Петков 1965. Новооткрити находки от Михайловград (Монтана). – Археология № 3, 43–52.

Овчаров, Д. 1984. Нови археологически данни за крепостта и античното селище при с. Ковачевец, Търговищки окръг. – РП X, 34–42.

Pay, K. 2004. Вотивни пръчици – малки хурки от територията на България. – Археология № 1–2, 61–68.

Танчева-Василева, Н. 1986. Разпространение на култа към Изида, Атис и Сабазий във военния лагер Кабиле. – ИМЮИБ IX, 33–38.

Тончева, Г. 1965. Разкопки в Марцианопол през 1955 г. – ИНМВ 1 (16), 71–79.

Църов, И. 1992. Медицински и фармацевтични инструменти и пособия от Никополис ад Иструм и градската му територия. – ИИМ – Велико Търново VII, 147–152.

Чернева-Тилкян, С. 1999. Костени изделия от римската епоха, намерени в Пловдив. – ГАМ – Пловдив IX, 181–192.

Шарановић-Светек, В. 1981. Типологија коштаних предмета из Сирмијума. – Рад војвоБанских музеја 27, 149–179.

Boteva, D. 2001. On the Chronology of the Gothic Invasion unter Philippus and Decius (ad 248–251). – Archeologia Bulgarica 2, 37–44.

Gerov, B. 1963. Die gotische Invasion in Mösien und Thrakien unter Decius im Lichteder Hortfumde. – Acta Antiqua Philippopolitana, 127–146.

Ivanisevic, V., S. Nicolic-Dordevic 1997. Novi tragovi antickih fortifikacija u Singidunumu – lokalitet Knez Mihailova 30. – Singidunum I, Beograd, 65–146.

*Petkovic, S.*1995. Rimski premeti od kosti i roga sa teritorije Gorne Mesije. Beograd.

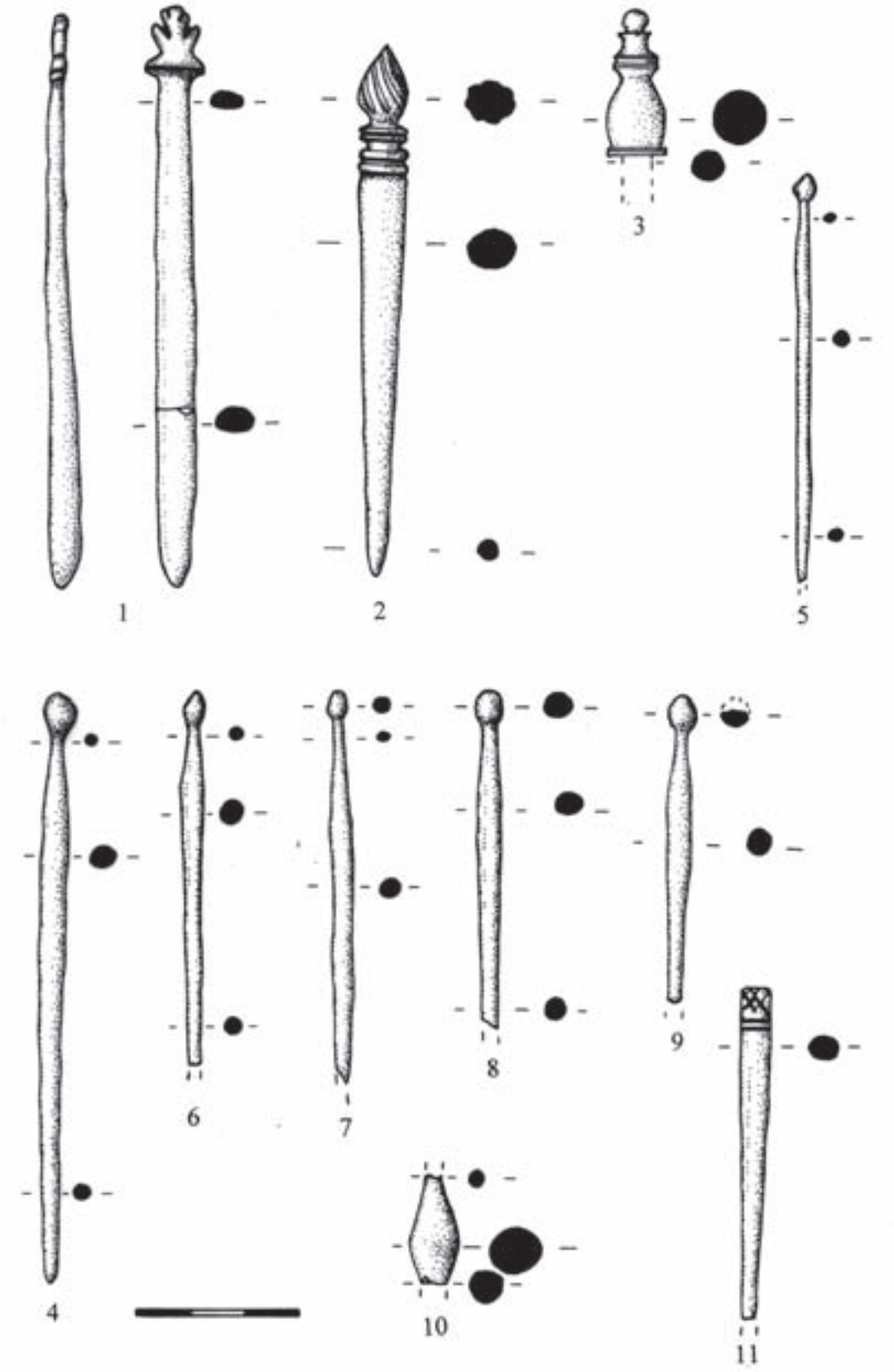
1
2
3
5
4
6
7
8
9
10
11

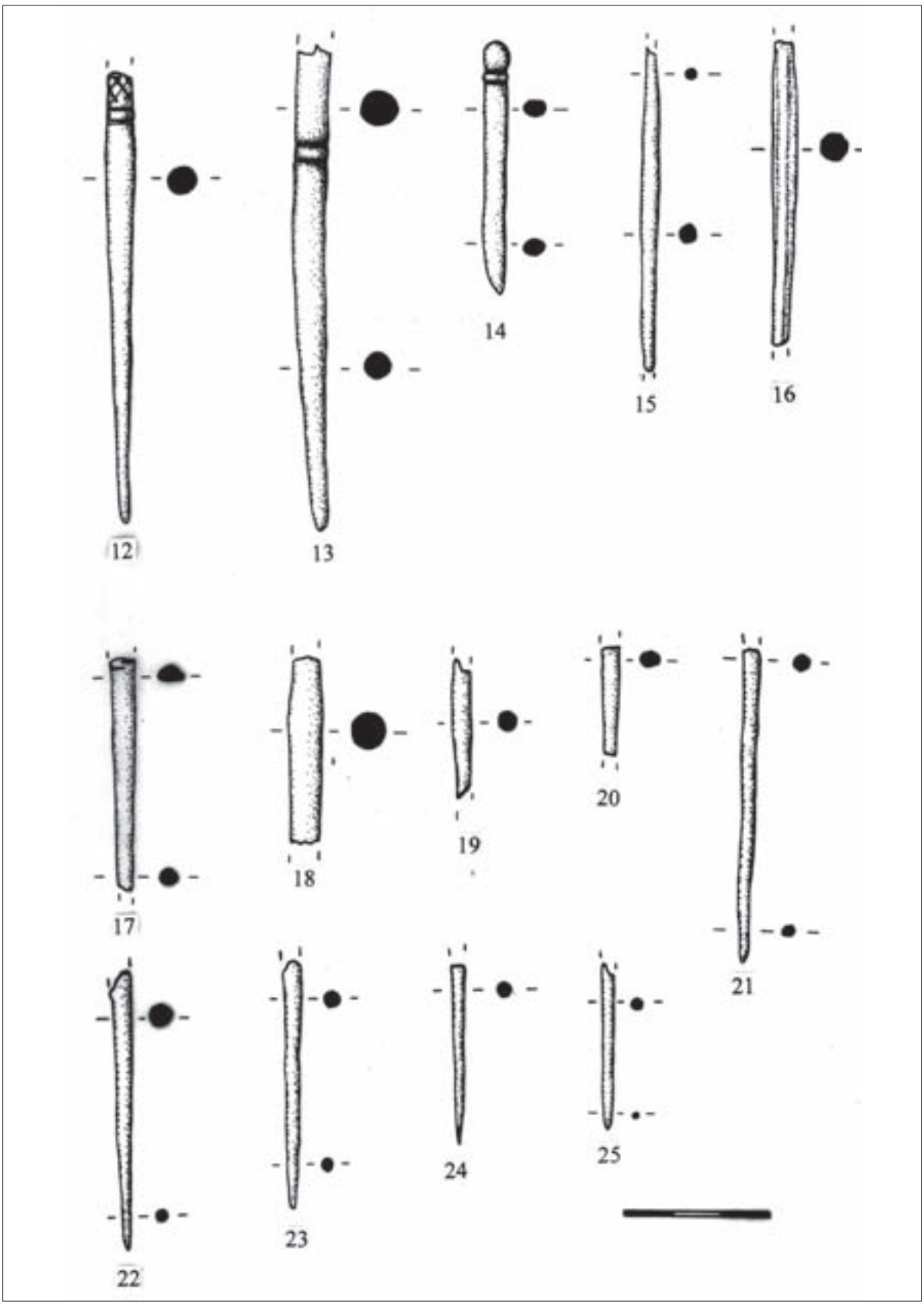
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25

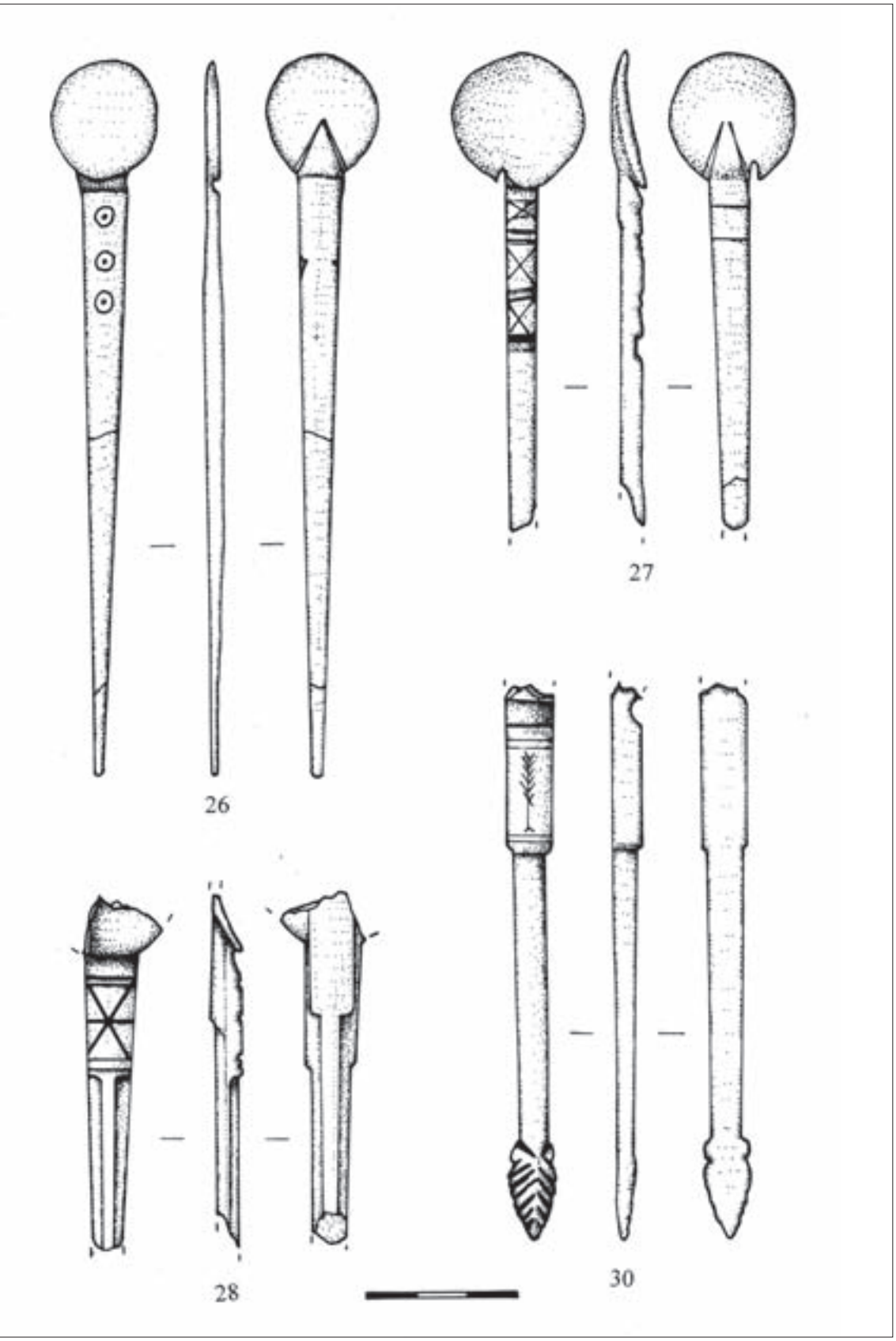
26
27
28
30

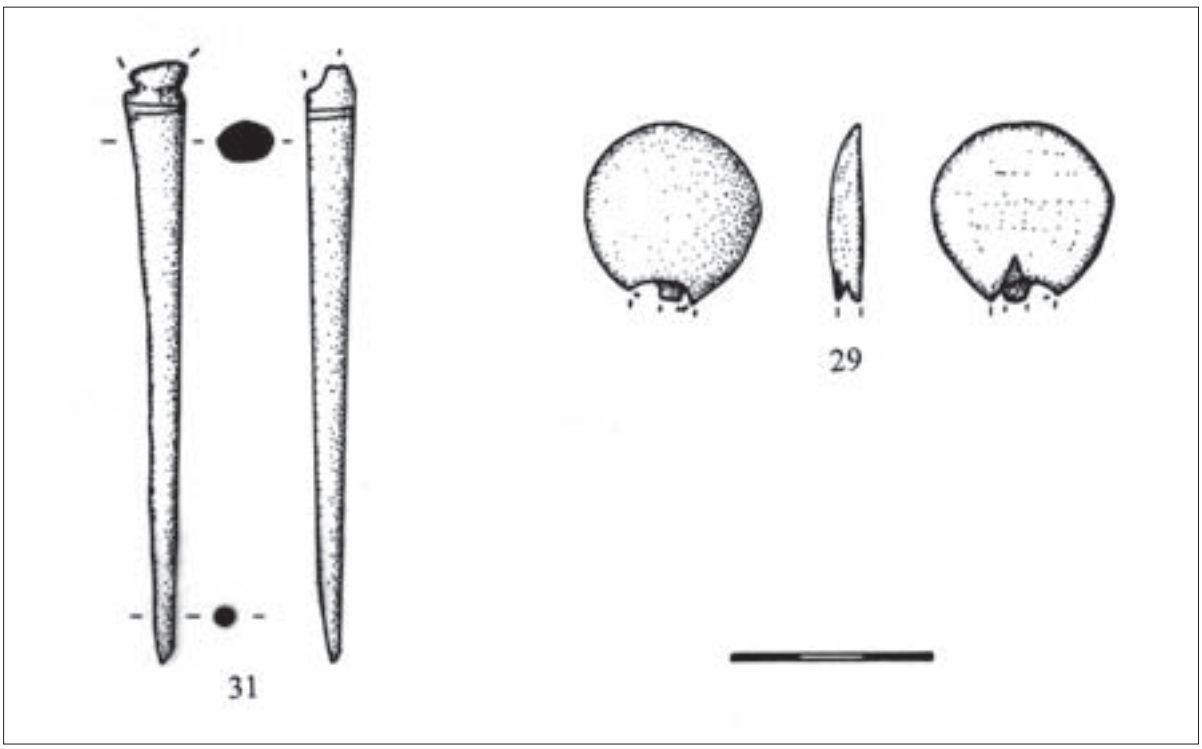

BONE IMPLEMENTS FOUND IN A BUILDING FROM ROMAN PERIOD IN DANA BUNAR LOCALITY (IN THE TERRITORY OF THE VILLAGE OF GEORGI DOBREVO, MUNICIPALITY OF LUJBIMETS)

ELENA PENCHEVA

(summary)

The article presents bone implements coming from a building destroyed by fire around the middle of the 3rd century. The main part of the artifacts consists of hair pins and bone spoons with round functional part - kohliaria. It is difficult to determine whether some of the pins were used as hair dress accessories or as sewing and knitting needles because of their poor state of preservation. Most of them are hand made. The only piece that bears traces of lathe is cat. No 3.

The collection of studied items is highly interesting because it represents a set of utensils which were in use almost simultaneously for a short period of time. The numerous bone implements are quite uniform and mostly related with the costume. It might be stated that they are mainly feminine accessories. When combined with the other finds from the building this fact supports an impression for a strong female presence in the complex and raises the question on its functions.

STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS
Supplementum IV (2005)
Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov

SHIELD, ALTAR AND WREATH. GRAVESTONES OF FALLEN CITIZENS FROM APOLLONIA PONTICA[1]

ANETA PETROVA

Professor Getov is one of the most respected lecturers by generations of students in archaeology, and especially by me. It is a fact, that some years ago, when we tried to make a Classical Archaeology group, the only name proposed by the students as a patron, was his name. Personally, as his PhD student, I am very grateful that he supported my decision to continue my studies in archaeology. The paper that I dedicate to the 70-th anniversary of Professor Getov is a result of my PhD work, which is supervised by the jubilee.

The funerary relief from the West Pontic area follows the trends of the developement of the whole Ancient Greece, but at the same time each police demonstrated its own characteristic features. While for most of the places the setting of gravestones with relief decoration (mainly in the Hellenistic period) is a common practice, though, without regular chronological distribution, the situation in Apollonia is different. After the Archaic period, at the end of which the well-known stele of Deines, and a fragmentary preserved anthemion stele[2] could be dated, the figured gravestones disappeared from Apollonia. The prevalent type of gravestone during the fifth and the forth century B.C. is a small plane stele from bivalve limestone, inscribed only with the name of the deceased. Marble stelae with a pediment and sometimes with painted motifs appear around the second half of the fourth century B.C. and became popular in the next century. Only at the second century B.C. the monuments with relief scene appear again. They have a different iconography, but also some common features, which unify them in one group. The gravestones from this group are not many – just five, but they are the only ones found in Apollonia so far.

The question how representative are such observations is reasonable, since we are familiar only with a part of the ancient monuments. However, I have two reasons to think that my observations are correct in this particular case. First, the cemeteries of Apollonia were systematically investigated, despite some interruptions, since the end of the nineteenth century onward. The number of the gravestones found so far is over 120.[3] Second, all five monuments were discovered, if not in situ, at least within the boundaries of a cemetery, rather than being reused somewhere in Apollonia. Nos. 1 and 2 come from the graveyard in the present Seafront garden (Morskata gradina) of Sozopol, which is in the immediate vicinity to the ancient polis. In the cemetery in the locality Korenjata ca. 2.5 km south from Apollonia nos. 3 and 4 are found. No. 5 was found in a part of the graveyard, located ca. 4.5 km from the town at the locality of Kavazite. Therefore, the monuments were not found in one isolated sector of the cemetery, reserved for distinctive group of people.[4]

All five monuments have more or less preserved inscription. The name of the deceased – Parmis, was inscribed on no. 3. Three of them – nos. 1, 2 and 4 contain the formula ὁ δῆμος,

and the name Athenaios is also preserved on no. 2. Logically, the deceased are interpreted as honoured from the Peoples' Council of Apollonia for their merits in favour of the polis.[5]

Except for this formula, there were one (nos. 2, 3 and 5) or two (no. 1) altars with a wreath in the middle depicted on the gravestones. Louis Robert, who examines nos. 1 and 2, as well as a gravestone from Messambria,[6] determines these depictions as "...la traduction plastique de ὁ δῆμος ἐστεφάνωσε..." and compares them with a large group of gravestones from Smyrna where one or more wreaths with inscription ὁ δῆμος in the middle are represented.[7] The other researchers who dwell on these or similar monuments quote his opinion.[8] Additional information derives from the Messambria monument, from which it becomes clear, that the deceased is crowned during the funerary ceremony .[9]

The wreaths on the apollonian stelae were stylized and it is not possible to determine the plants on the two of the monuments (nos. 2 and 1), because they are rendered in a quite general manner. On no. 5, however, it is clearly visible that an ivy wreath was depicted (fig. 6 a).[10] Probably we have a similar pattern on no. 4, although only a small part of the altar, respectively the wreath, is preserved (fig. 4).

Crowning with a postumous honorific wreaths by different institutions or private persons is typical for the Hellenistic period. Usually, ivy wreath was related to Dionysos and his thiasos. In general, in both funerary and honorary context, persons, related to the Dionysian cult were awarded with ivy wreaths.[11] It is not possible to determine similar relation to this cult on the two examples from Apollonia. On one of them – no. 4, was inscribed ὁ δῆμος.[12]

The depiction of altar directs to the religious sphere. The altars on the apollonian monuments are round, with mouldings up and down. Since the Archaic period the round altars were connected to a worshiping of the chthonic divinities, and later with heroic cults.[13] During the Hellenistic period they where used as gravestones and sometimes they are the dominant type (Rhodes).[14] A strong trend to heroization of notable deceased could be observed in this period and maybe exactly this is the meaning of the image of an altar on the apollonian monuments. It is not entirely clear whether the deceased was worshiped as a hero with respective constitution of a cult; or rather he was compared to a hero due to his merits.

This sign (the altar), together with the wreath directs on the particular respect paid to the deceased. On one hand, he was honoured from the peoples' council with a wreath, on the other – the altar is evidence for his high position.

Relief compositions, which are more or less, preserved on four of the examined gravestones, also betoken the heroization of the dead. These relief compositions are different on each monument.[15] On the stele of Parmis (no. 3, fig. 3) is represented a reclining man holding a rhyton in his lifted right arm. A part of small figure of a servant is preserved at his legs. Unfortunately, the right part of the relief where probably a table with food was depicted, is broken. This iconography, which is related to the votive reliefs with heroic banquet,[16] is very popular on the Hellenistic gravestones, where the dead is depicted as a hero.[17]

The other motif frequently used for displaying the dead as a hero is a rider.[18] Even with some difficulties, on no. 5 the outlines of a rider could be noticed (fig. 5). The horse is at a gallop, and there is a figure (male) in front of it.

Standing man leaning on a herm is represented on the stele no. 1 (fig. 1). The only garment that he wears is a long chlamys (ephaptis), fastened on his left shoulder. There are two lances in his hands. Usually the presence of a herm is associated with the gymnasium and palaistra.[19] Similar association is valid for the garment, which is typical for the young bowmen.[20] These

two elements direct to the age of the deceased, who obviously is a young man. One of the main arguments for the interpretation of the herm on the Hellenistic gravestones as a symbol of the palaistra is the presence of some additional depictions, which are related to victory in a contest (palm leaf, amphora). These elements are missing here and another interpretation is also possible. Some scholars relate the herm with a grave marker and thus with the depiction of the grave itself.[21] It should not be excluded to consider the herm as a sign of the boundary with Hades,[22] or even as a heroic symbol.[23]

The garment and the weapons (lances), however, can be interpreted as a military sign and thus the monument is to be related with a young man who died during his military service.[24]

Weapons are also depicted on the other reliefs, and I consider them as very important for clarifying the symbolism of each monument, as well as of the whole group. On the stelae of Athenaios (no. 2), Parmis (no. 3) and no. 5 they are presented as additional elements on the upper part of the relief. On the all three gravestones round shield is depicted, which is repeated on the pediment of no. 3 (fig. 3). Behind the shield of no. 5 the end of the sheath of a sword could be seen (fig. 6 b). The weapons on the stele of Athenaios (no. 2, fig. 2) are hanged on a rectangular plaque. They are divided into two groups: left from the figure – the shield and the sword with a belt hanged together; and right from the figure – the helmet.

Such "rows" with weapons are often used on the funerary reliefs of Samos, where they are depicted on the monuments with funerary banquet. On the latter the weapons are interpreted as heroic attributes but not as s symbol of the military merits of the deceased.[25] Some scholars interpret them as a symbol of boldness – one of the dignities of good citizen.[26] The arms on the Apollonian monuments could be explained in different ways. They may symbolize not only the boldness of the citizen but also his merits to the polis. Moreover, these arms are not used in a fixed iconography, which was representative for the polis, but rather they were used in different scenes, as if it was more important to display the weapons themselves. Therefore they are the symbols of the merits of the citizen on the battlefield and probably, akin on no. 1, all these monuments have to be interpreted as gravestones of the perished in battle. Such is the interpretation given by Louis Robert for the stele of Athenaios (no. 2), where this symbolism is most clear, in a sense that the iconography, as far as it is preserved, does not involve other interpretation.[27] This is, I think, also the meaning of the other two reliefs (nos. 3 и 5), and if there is a hint for heroization by this symbol (the weapon), it was of secondary importance.

This conclusion is supported by the epigram inscribed on no. 5. It is poorly preserved and cannot be entirely read, but it is clear, that the deceased has fallen in one of the numerous battles in which he had participated[28].

Although formally the monuments from Apollonia follow the characteristic tendencies for the period, they have a number of specific features. They are often compared with the Hellenistic gravestones from Smyrna, which also have inscription ὁ δῆμος combined with a wreath.[29] In Smyrna the depiction of the wreath is used independently, or with an inscription χαῖρε instead of ὁ δῆμος. Even where the formula is inscribed, it is on the monuments of both – males and females, and sometimes even of children and seems to loose significance to some extent.[30] In contrast to Apollonian monuments, on the funerary reliefs from Smyrna the dignities of a good citizen are emphasized.[31] Shield that symbolizes the boldness as one of the dignities is depicted only on the pediment of few stelae.[32]

The formula ὁ δῆμος is inscribed on another two gravestones from Apollonia, but they have only depictions of wreaths. The first of them is

carved on an euergetes grave .[33] On the other the names of two men and a woman were inscribed, and Georgi Mihailov's interpretation of the monument as belonging to a noble and rich family is logical.[34] These two gravestones resemble the typical Hellenistic stelae that honoured the prominent persons.

So, we have five fragments from gravestones, four of them have carved round altar with wreath and at least four – weapons. Most likely the wreath and the altar are symbols of respect paid by the Apollonian citizens, more in the sense of heroization, rather than a real cult. On the other hand the weapons point to the military merits of the deceased, despite the possible heroic symbol. Obviously, this combination, especially together with the formula ὁ δῆμος, could be deciphered in the following way – Apollonian citizen that has fallen in battle, is honoured with a wreath (during the funeral?) and special honours by the Peoples' Council. It is not impossible, that the Apollonians have put the symbol "altar and wreath" just on the honorary monuments of their fellow-citizens. A confirmation of this can be found in the decrees issued by the boule and demos of Apollonia. Probably, it is not a coincidence that from the six Hellenistic decrees found there, this sign present on the sole decree that was issued by the boule and demos of Apollonia in honour of its citizen.[35] The rest of the decrees concern foreigners or Apollonians, honoured by other polices.[36]

It is generally accepted that the military merits are not common in the discussed period, during which often mercenaries were hired. Therefore, in Apollonia we find an isolated group of monuments, in which just these merits are stressed. Obviously, in the first half of the second century B.C., when this polis got in a difficult position,[37] the courage of some of the citizens was honoured in a special way. It should not be excluded that the setting of remarkable gravestone was one of these honours, because the stelae examined here, despite their small sizes, are very different from the rest of the grave signs. Apart as a vision, in which these reliefs are breaking the uniformity of the simple plain monuments, they also serve as multiple narrative about the dead - how he lived, how he died and how he was honoured after his death.

In many aspects the examined monuments from Apollonia are similar to the Hellenistic East Greek funerary reliefs. On the other hand the local people interpreted them in their own way that reflects their own conceptions and values. The observations made here had confirmed that the Hellenistic funerary sculpture, and the tendencies of its development, despite similar in many respects, have to be examined in the context of each particular area.

CATALOG

1. Fragment from a marble stele with pediment, found in Morskata gradina; AM – Sofia (fig. 1); inscription: Ὁ δῆ-μ[ος]...; second century B.C.; bibliography: Robert 1959: 220; Гълъбов 1961: 231–232, фиг. 7; Венедиков, Велков 1963: 328, № 1160, табл. 178; IGBulg I 395 ter; PM 127; Oppermann 2004: 270, Taf. 69, 1.

2. Fragment from a marble stele with pediment, found in Morskata gradina; AM – Sofia, no. 8423 (fig. 2); inscription: Ὁ δῆμος. / Ἀθήναιος Νεάνθου.; second century B.C.; bibliography: Robert 1959: 220; Гълъбов 1961: 230–231, фиг. 8; Венедиков, Велков 1963: 328, № 1159, табл. 176; IGBulg I 395 bis; Oppermann 2004: 270, Taf. 69, 3.

3. Fragment from a marble stele with pediment, found in Korenjata (fig. 3); NM of History – Sofia; inscription: Πάρμις Γερόντος.; second century B.C.; bibliography: Karayotov 2002: 566, No 1, fig. 6; Oppermann 2004: 268.

4. Fragment from a marble stele with pediment, found in Korenjata; AM – Sozopol (fig. 4); inscription: [Ὁ δ]ῆ-μος; second century B.C.; bibliography: Karayotov 2002: 566, No 2, fig. 7; Oppermann 2004: 268, Anm. 2752.

5. Fragment from a stele with pediment, found in Kavacite; AM – Sozopol (figs. 5, 6 a and 6 b); inscription: [Ο]ὐλομέναsι Θρηικὸς ἐν ὑsμίναισιν Ἄρηος / δμηθέντα Π...ΣΑΝ ἆδ' ὑπέδεκτο κόνις, / μύρια μὲμ ΠΑΛΑΙΔΜΗΞΕΘΕΑΙΠΑΛΑΙΔΕΡΙΝΑΣ / δούρατος ἐξ βασιλεῖς ἔργ' ἀνύσαντο πάρος / τοῦ δή τις ΓΕ..ΒΑΝ Παιώνιος αὐτίκα ἐξων / μνάσθω θοῦρος ὅτι ξυνὸς Ἐνυάλιος.; second century B.C.; bibliography: IGBulg I 463 ter; IGBulg V 5145; Oppermann 2004: 269.

NOTES

[1] I am grateful to D. Nedev (Archaeological Museum, Sozopol), L. Konova and G. Lazov (National Museum of History, Sofia) for giving me the opportunity to see the fragments from Korenjata. I also thank B. Gaydarska (University of Durham) for editing the English translation.

[2] IGBulg I 405 and 425.

[3] For detailed review of the investigation see Nedev, Panayotova 2003: 123–126. The gravestones are gathered in IGBulg I and IGBulg V and later Панайотова 1998: 11–13, 20, Gyuzelev 2002: 199–129, Karayotov 2002: 566–567 and Gyuzelev, in print. I am very grateful to M. Gyuzelev for the information from his unpublished article.

[4] Nedev, Panayotova 2003: 127.

[5] Robert 1959: 220.

[6] IGBulg I 341, χαῖρε. / Ὁ δᾶμος ἐπὶ τᾶς ἐκφορᾶς <ῥ' ἔτιέ sη> ῥ' ἔτιέ sε, ὅς...

[7] Robert 1959: 220.

[8] Венедиков, Велков 1963: 328; Velkov 1969: 187; IGBulg I: 301; Виноградов 1995: 34; Oppermann 2004: 270.

[9] There is another depiction of an altar with wreath on a decree from Apollonia – IGBulg I 390. Several monuments from approximately the same period are found in Messambria – IGBulg I 308 sexies, 308 duodecies, 324 and one unpublished decree from the exposition of AM – Nessebar.

[10] In contrast to the wreaths on the gravestones from Smyrna which are olive or laurel.

[11] Blech 1982: 95–96, 161.

[12] Leaves from funerary ivy wreaths are found in the cemetery in Morskata gradina (Младенова 1963: 287, 291–292).

[13] Gabelmann 1968: 100–101.

[14] Fraser 1977: 25–33; PM: 57–59; Ridgway 2000: 202–206.

[15] Only the upper part of the relief is preserved from the gravestone of Athenaios (no. 2, fig. 2). What is visible now is the figure of a standing man with himation without any further traceable details.

[16] Thönges-Stringaris 1965: 42, 62; Fabricius 1999: 21–27, 39–45; Ridgway 2000: 195.

[17] Thönges-Stringaris 1965: 60–61; Dentzer 1982: 565; Cremer 1991: 71–74, 117; Schmidt 1991: 141–142; Fabricius 1999: 45, 57–83; Ridgway 2000: 192, 195–196.

[18] PM: 310–314; Schmaltz 1983: 246–247; Cremer 1991: 56–70, 118; Koukouli-Chrysanthaki, Machaira, Pantos 1992: 1064–1066; Ridgway 2000: 192, 197–198.

[19] PM: 79; Schmaltz 1983: 236–237; Wrede 1985: 46–48; Cremer 1991: 50–52; Schmidt 1991: 131; Oppermann 2004: 270 (about no. 1).

[20] PM: 63; Schmidt 1991: 130–131.

[21] Pfuhl 1905: 79.

[22] Ridgway 2000: 194, n. 15. See also Rückert 1998: 175–176 ("bedeutungsreiche Symbol" ambivalent function of Hermes as Enagonios and Chthonios).

[23] Ridgway 1993: 235.

[24] Schmaltz 1983: 237.

[25] Pfuhl 1905: 91; PM: 543; Dentzer 1982: 498–499; Schmaltz 1983: 244; Schmidt 1991: 141; Fabricius 1998: 60–62.

[26] von Hersberg 1988: 331–332.

[27] Robert 1959: 220.

[28] See the references in IGBulg V: 80. The epigram was written in mixed Ionian-Dorian dialect. The elevated poetic style resembles the Homeric works. Such style suggests a good educated group of readers who would understand and appreciate it. I am grateful to I. Lozanov for these remarks.

[29] Zanker 1993: 214–215; Zanker 1995: 252.

[30] Men: PM 114, 131, 149, 156, 158, 170, 250, 256, 341, 342, 852, 863, 868, 1488. Women: PM 376, 407, 409, 410, 415, 425, 435, 443, 713, 906, 907. Man and woman: PM 529, 543, 545, 546, 567, 604, 640, 704, 855, 872. Maiden: PM 545, 749.

[31] Zanker 1993: 213–222; Zanker 1995: 252–261.

[32] PM 320, 529, 640, 852. A shield is also depicted on a pediment of the women gravestones from Smyrna – PM 409, 410, 713, 907, 989.

[33] IGBulg I 395, third-second century B.C., Ο δῆμος Νυμφόδωρον Νυμφο/δώρου εὐεργέτην ἑαυτοῦ γε/γονότα. According G. Mihailov the monument is honorary but not funerary.

[34] IGBulg I 395 quater, first century B.C., Ο δῆμος, χαῖρε. / Λικίνιος Λουκίου. / Λούκιος Λουκίου. / Ἀθηναῖς Γύκωνος. / γυνὴ δὲ Λουκίου.

[35] IGBulg I 390.

[36] IGBulg I 388, 388 bis, 389, 391, 392.

[37] We know about several military conflicts in this period.

The bastarns passed by Apollonia and Messambria circa 179 B.C. In the middle of the century Apollonia was defeated in the war with Messambria (IGBulg I 388 bis = ISM I 64). The events in West Pontic area were recently reviewed by M. Oppermann (2004: 145–146, 230–233).

BIBLIOGRAPHY

Blech, M. 1982. Studien zum Kranz bei den Griechen. Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten. Band 38. Berlin – New York.

Cremer, M. 1991. Hellenistisch-römische Grabstelen im nordwestlichen Kleinasien. 1. Mysien. Asia Minor Studien. Band 4. Bonn.

Dentzer, J.-M. 1982. Le motif du banquet couché dans le Proche-Orient et le Monde Grec du VIIe au IVe siècle avant J.-C. Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome. Fascicule 256. Rome.

Fabricius, J. 1999. Die hellenistischen Totenmahlreliefs. Grabpräsentation und Wertvorstellungen in ostgriechischen Städten. München.

Fraser, P. 1977. Rhodian funerary monuments. Oxford.

Gabelmann, H. 1968. Oberitalische Rundaltäre. – RM 75, 87–105, Taf. 19–26.

Gyuzelev, M. 2002. Ancient funerary monuments at Sozopol Archaeological Museum. – In: Studia in honorem Ivani Karayotov, ИНМБ 4, 199–129.

Gyuzelev, M. Ancient funerary monuments found at the necropolis of Kalfata (Sozopol) it the year of 2002. – В: Доклади от четенията в чест на проф. Люба Огненова-Маринова (in print).

v. Hersberg, H. 1988. Bildsyntax und Erzälsweise in der hellenistischen Flächenkunst. – JdI 103, 310–365.

IGBulg I. Mihailov, G. 1970. Inscriptiones grecae in Bulgaria repertae. Inscriptiones orae Ponti Euxini. Serdicae, vol. 1.

IGBulg V . Mihailov, G. 1997. Inscriptiones novae addenda et corrigenda. Serdicae, vol. 5.

ISM I. Pippidi, D. M. 1983. Inscripţiile din Scythia Minor greceşti şi latine. Histria şi împrejurimile. Vol. 1. Bucureşti.

Karayotov, I. 2002. Nouveaux monuments des villes antiques du littoral ouest de la Mer Noire. – In: Πιτύη. Studia in honorem Prof. Ivani Marazov. S., 558–567.

Koukouli-Chrysanthaki, H., V. Machaira, P. A. Pantos. 1992. Der Heros Equitans in der griechischen Welt. – In: Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae VI. Zürich – München.

Nedev, D., K. Panayotova 2003. Apollonia. – In: *Grammenous, D., E. Petropoulos* (eds.) 2003. Ancient Greek Colonies in the Black Sea. 1, Publications of the Archaeological Institute of Northern Greece, 5, Thessaloniki, 95–156.

Oppermann, M. 2004. Die westpontischen Poleis und ihr indigenes Umfeld in vorrömischer Zeit. Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes. Langenweißbach.

Pfuhl, E. 1905. Das Beiwerk auf den ostgriechischen Grabreliefs. – JdI 20, 47–96, 123–155.

PM. Pfhul, E., H. Möbius 1977, 1979. Die ostgriechischen Grabreliefs. Band 1–2. Mainz.

Ridgway, B. S. 1993. Reponse to Part Three. – In: *Bulloch, A. W.* (ed.) 1993. Images and Ideologies: Self-definition in the Hellenistic World. Berkely – Los Angeles – London, 231–241.

Ridgway, B. S. 2000. Hellenistic Sculpture II. The Styles of ca. 200–100 B.C. Madison.

Robert, L. 1959. Les inscriptions greques de Bulgarie. – RPhil 33, 165–236.

Rückert, B. 1998. Die Herme im öffentlichen und privaten Leben der Griechen. Untersuchungen zur Funktion der griechischen Herme als Kultbild des Hermes. Theorie und Forshung, Band 563, Religionswissenschaften, Band 4, Regensburg.

Schmaltz, B. 1983. Griechische Grabreliefs. Erträge der Forschung. Band 192, Darmstadt.

Schmidt, S. 1991. Hellenistische Grabreliefs. Typologische und chronologische Beobachtungen. Köln – Wien.

Thönges-Stringaris, R. 1965. Das griechische Totenmahl. – *AM* 80, 1–99, Beilagen 1–30.

Velkov, I. 1969. Inscriptions de Messembria (1956–1963). – In: Nessèbre, I, Sofia, 179–224.

Wrede, H. 1985. Die antike Herme. Trierer Beiträge zur Altertumskunde. Band 1. Mainz am Rhein.

Zanker, P. 1993. The Hellenistic Grave Stelai from Smyrna: Identity and Self-image in the Polis. – In: *Bulloch, A. W.* (ed.) 1993. Images and Ide-

ologies: Self-definition in the Hellenistic World. Berkely – Los Angeles – London, 212–230.

Zanker, P. 1995. Brüche im Bürgerbild? Zur bürgerlichen Selbstdarstellung in den hellenistischen Städten. – In: *Wörrle, M., P. Zanker* (eds.) 1995. Stadtbild und Bürgerbild im Hellenismus. Kolloquium, München, 24. bis 26. Juni 1993. München, 251–273.

Венедиков, И., И. Велков. 1963. Надгробни плочи от некропола на Аполония. – Във: *Венедиков, И.* (ред.) 1963. Аполония. Разкопките на некропола на Аполония през 1947–1949. С., 325–329, табл. 175–179.

Виноградов, Ю. Г. 1995. Понт Евксинский как политическое экономическое и культурное единство и эпиграфика. – В: Античные полисы и местное население Причерноморя. Матриалы международной научной конференции "Межполисные взаимоотношения в Причерноморье в Доримскую эпоху. Экономика, политика, культура. Севастополь, 5–56.

Гълъбов, И. 1961. Нови паметници на аполонийската пластика. – В: Изследвания в памет на К. Шкорпил. С., 223–232.

Младенова, Я. 1963. Погребалните венци от некропола на Аполония. – Във: *Венедиков, И.* (ред.) 1963. Аполония. Разкопките на некропола на Аполония през 1947–1949. С., 287–292.

Панайотова, К. 1998. Некрополът на Аполония Понтика в местността Калфата. – Археология XXXIX, № 3–4, 11–24.

Fig. 1. Fragment no. 1, AM Sofia (Oppermann 2004)

Fig. 2. Stele of Athenaios (no. 2), AM Sofia, no. 8423 (Oppermann 2004)

Fig. 3. Stele of Parmis (no. 3), NM of History, Sofia

Fig. 4. Fragment no. 4, AM Sozopol

Fig. 5. Stele no. 5, AM Sozopol

Fig. 6 a. Altar with ivy wreath, no. 5

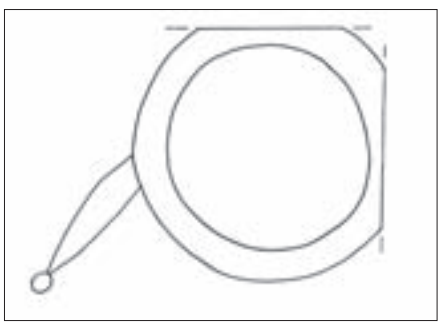

Fig. 6 b. Weapons on no. 5

STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS
Supplementum IV (2005)
Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov

ТРАКИЯ И ТРАКИТЕ В ГРЪЦКАТА ЛИРИКА

ДИМИТЪР ПОПОВ

Тенденциите, които се долавят в гръцката литература с творчеството на Хезиод, добиват пълна възможност за развитие най-общо от средата на VII в. пр. Хр. Тогава се появява лириката, която се обогатява и разцъфтява до около средата на V в. пр. Хр. Тази поезия възниква и намира опора в две предпоставки. От една страна, тя е зависима от народната, култово-обредна фолклорна песен, а от друга, мощно въздействие върху нея оказва епосът, особено поемите на Омир.

Първата й съществена черта е изобилието от центрове, в които горят нейните огнища. Пламъците им се издигат редом с укрепването на множеството нови градове и почти всички области на Елада вземат участие в литературното движение – и малоазийска Йония, и островна и континентална Гърция, и Южна Италия и о. Сицилия – Магна Греция. Втората новост е, че на разнообразието в произхода на личното творчество отговаря разностранността на диалектите, с които се изразяват авторите. Констатацията е важна и набляга на обстоятелството как изведнъж йонийският изгубва водещата си роля на общогръцки поетичен език.

Всичко показва, че и гледната точка към Древна Тракия и траките внезапно придобива много и различни направления, чиито измерения и стойности не следват общи стереотипи и не са обременени от тяхното съдържание. Сега с първостепенно значение за оценяването на данните са местата, от които тръгват и къде се намират поетите, защото постепенно се оформят няколко линии на отношение и на поведение към тракийския свят.

Първата принадлежи на йонийско-малоазийската, но и егейско-понтийска колониална традиция. Втората следва посоката на йонийско-малоазийската, но вече италийска колониална традиция. С течение на времето в нея се разграничава отчетливо собствено италийската своеобразност. Не бива да се пропуска и местната слава на островните поети, които обогатяват картината и разширяват хоризонта чрез личните си наблюдения и съприкосновения с непосредствено прилежащия им тракийски хинтерланд. Своеобразна окраска притежава и континенталната дорийска литературна традиция. Тя е предимно тесалийско-беотийска и тиванска и очевидно светогледът на тези, които вървят по пътя и атакуват сушата, е диаметрално противоположен на онези, които плават по море.

Самото възникване на лириката необикновено изненадва, дори поразява. На границата с епоса и още преди появата на трагедията, тя показва един автор, и то такъв, който не може да се види в епоса, но е чужд и на драмата. Най-напред той не е професионален певец от типа на аедите и рапсодите. Той е човек на практическата дейност, гори в политическите борби на времето, странства от място на място, често е и в изгнание, увлича се от примамливите мечти на колонизационните експедиции. Нещо повече, този творец спокойно из-

рича името си, говори за самия себе си, усеща се като самостоятелна личност, разкрива собствените си преживявания.

В гръцката литература подобно явление няма аналогия. Във всички по-късни жанрове авторът се изявява единствено чрез своя герой, а не сам и непосредствено. В лириката за пръв път на историческата сцена се появяват отделни личности, и то в най-различни роли. Те са и аристократи, и водачи на групировки, и законодатели, и мислители, даже тирани, но всичките те са поети, със замах разчупващи анонимността, която властва навред и е така присъща на страните от древния Изток и на дотогавашните времена.

Изключителната проблемност на тази поезия кара хората за пръв път да стъпят здраво на земята, да поемат в себе си стихиите на природата. Всъщност тя бележи коренната промяна в общественото съзнание, преминаването към друго, ново виждане на света, на полиса и на себе си – процес, характерен за цяла Елада. В тази обстановка не е трудно да се разбере защо точно прозаичността на обществените конфликти, на колонизационната дейност и на оживените търговски операции, на сблъсъците по чуждите крайбрежия в търсенето на ново "Елдорадо" раждат най-нежната и изпълнена с блянове и съновидения поезия.

От особено значение тук е окончателното оформяне на гръцките полиси. В казаното няма противоречие, защото осъзнаването и пробуждането на личността прорастват едновременно с установяването на нормите на държавно устройство. Да бъдеш гражданин – политес, е нещо много по-различно, отколкото да имаш право да участваш единствено в масата на опълчението и да бъдеш предвождан.

Колкото и да изненадва, лириката не е случайно явление. Тя се появява напълно закономерно и отговаря на нуждите на момента. Тази поезия е значителна крачка в познавателния процес и бележи дълбоката промяна на общественото съзнание, защото показва преминаването към друго виждане на света – разкрива прехода от образното към понятийното мислене, от митологичното към реалистичното разбиране на всичко в света, природата и човека, в цялата околна действителност.

Най-ранните сведения за Тракия и траките се откриват у най-стария елегически поет – **Калин**, от малоазийския град Ефес. Почти нищо не се знае за неговата личност, но малкото запазени фрагменти от стиховете му се смятат за най-първите образци на лириката и показват все още тясната й зависимост от епическата поезия. Не е известно и точното време на творчеството на автора, но според Страбон (14, 1, 40) той живее преди Архилох, т. е. през първата половина на VII в. пр. Хр.

От нищожното, което е останало и достига до днес, се разбира, че поетът е съвременник и свидетел на набезите на северночерноморските племена на кимерийците в Мала Азия и по нейното крайбрежие. Той преживява тяхното нахлуване, за да призовава жителите на Магнезия да се съпротивляват на нашествениците. Вероятно те действат в съгласие с тракийското племе трери, изрично споменато в друг запазен фрагмент (fr. 4).

За съжаление от Калин не става ясно нищо повече, а точно в този пункт е големият проблем в науката и главно по какъв път кимерийците се озовават в посочените области, защото въпросът, който се поставя, е дали изобщо може да се мисли, че те минават някога през Тракия и дори да се предположи и постулира някакво трако-кимерийско единство.

Всъщност за пръв път кимерийците се споменават от Омир в "Одисея" (IX, 13–19). Те проникват от изток и се превръщат в част от елинското познание чрез посредничеството на Фригия и Лидия. Думата е за една вълна ираноезично население, с което най-напред се

сблъскват жителите на Предна Азия. От този момент наименованието им участва във формирането на представата за крайния и неизвестен север, защото и движението на конните племена също идва оттам. По този начин те се появяват в поемата като обитатели на предела на света и се намират до самия вход на подземното царство зад реката Океан, която умива земята от всички страни.

Поради липсата на каквито и да са данни за локализацията им като реално племе е ясно, че посредством тях се очертава границата на елинското възприятие и именно сред йонийците названието се превръща в елемент на космологическия модел за севера. Та нали те са на междата между живота и смъртта, между светлината и тъмнината и се свързват с реката Океан, зад която е само небитието, и следователно се превръщат в синоним на варварското и чуждото. Смътната представа спомага за тяхното митологическо осмисляне и фиксиране и точно кимерийците са тези, които отбелязват края на гръцкото информационно пространство.

Но ако все пак сведенията за тракийската действителност у Калин са доста оскъдни, не такова е положението с по-младия му съвременник **Архилох** – най-яркият представител на ямбическата поезия. Той също живее и твори през първата половина на VII в. пр. Хр. Роден е на кикладския о. Парос. Като син на аристократ и на робиня, през цялото си съществуване той е повече или по-малко декласиран и носи белега на "незаконородените". Съдбата му е неспокойна, пълна с напрежението на наемника, на участника във военните операции за създаването на нови колонии, клеймосана е от неспирните брожения на вечно прокудения скитник.

Приблизително към 680 г. пр. Хр., водени от баща му Телезиклес, група паросци се настаняват на о. Тасос. На свой ред Архилох заминава за острова и участва в процеса на завоюването на отсрещния тракийски бряг и на превръщането му в прочутата тасоска переа, където на сушата са основани ред селища. По тези места той води суровия бит на военен, винаги готов да влезе в сражение със съседните траки и срещу засилващите се претенции на о. Наксос. Знае се още, че поетът загива в една битка между паросци и наксосци.

Фактически Архилох е първият автор, за когото със сигурност може да се твърди, че свидетелствата му се дължат на неговите собствени и непосредствени наблюдения. Той познава крайбрежната тракийска земя по автопсия и спонтанно отразява нерадостното си всекидневие. По това време о. Тасос е особено активен в колонизацията главно в зоната между устията на реките Стримон и Нестос.

Поради недостатъчното плодородие на острова значението на континенталните владения за икономиката му е огромно. Освен това в този район се намира златоносната планина Пангей, където колонистите разполагат с минни периметри. Херодот (6, 46) съобщава, че в началото на V в. пр. Хр. от отсрещната територия се получават ежегодно 200 до 300 таланта, като само приходите от рудниците на Скапте силе възлизат на 80 таланта.

Успехите обуславят не само процъфтяването и претенциите на о. Тасос далеч в източна посока от р. Нестос, където се появява основаното от него градче Стриме, но и постепенното зараждане на съперничество за контрол над тази зона от страна на други гръцки полиси, между които по-късно първенството печели Атина. В сложната плетеница на налагане и отстояване на позиции Архилох е пряк участник, а стиховете му често отразяват сблъсъците на елините с траките.

Особено напрегнати изглеждат борбите с тракийското племе саи, където поетът дори изгубва щита си и казва: "С щита ми някой сай се гордее; него безупречното оръжие, аз, без да искам, захвърлих в храсталака. Живота

си, спасих. Какво ме е грижа за този щит? Дано пропадне този щит!" (fr. 6, a–b). Както се вижда, лирикът вече не е войнът от героичен тип. Той не идеализира всекидневието си на авантюрист, всичко за него е реалност, която задължително отхвърля традициите както в обществото, така и в Омировите поеми.

Най-вероятно Архилох е добре информиран и за околностите до Абдера, след като знае за града Исмар и за прочутото му и възпято от Омир вино, за да възникне: "На копието ми е замесен хлябът, на копието ми е Исмарското вино, пия на копието облегнат" (fr. 2).

Той съобщава още и за употребяваното от траките ечемично вино (fr. 28) – по всичко изглежда вид силна бира, както става ясно от по-късни автори (Athen. 10, 67 и 10, 447 b–d), която се приготвя в специални бъчви, където отгоре плуват зърната, и "някои наричат и брютон" (една от малкото запазени тракийски глоси) и затова я пият с тръбички или сламки по начина, по който намеква и поетът в доста повредения фрагмент.

Не е случайно и известието за траките при Салмидесос, за които Архилох пише: "Блъскан от вълните, най-добре би било да те хванат беззащитен при Салмидесос траките, носещи спускащи се от върха на главите им дълги коси. Много злини ще понесеш там, като ядеш робски хляб" (fr. 79). Описанието на околността, която от най-ранни времена вдъхва ужас на моряците и търговците, подсказва допълнителните апетити на о. Тасос в източна посока, след като вкл. Стриме се намира оттатък Абдера, Дикея и Маронея.

В периода на своето могъщество островът действително се опитва да разпростре властта си натам, така че не е чудно защо поетът изтъква суровите нрави на местното население. Нещо повече, това е страховитото седалище на тракийския цар-жрец Финей, а представата за него продължава да се пази и се появява у следващите автори като Есхил (Prom. 726 sq.) и Софокъл (Antig. 967 sq.), вкл. и при Ксенофонт (Anab. 7, 5, 12).

Едновременно чрез характеристиката на траките като "акрокомой" и типичната им прическа Архилох държи и набляга върху тяхната храброст и войнственост. Та нали така се представяха в Омировите поеми и бойците на Акамант и Пейрой от района на Хелеспонта, т. е. приблизително от същата зона (II. IV, 517–538), а и малоазийските мизи (II. XIII, 1–16), опитни в близкия ръкопашен бой, и абантите (II. II, 536–545), за да не останат съмнения в достоверността на стиховете.

Друг известен поет, представител на индивидуалната – монодичната лирика, който за кратко време също свързва съдбата си с Тракия, е **Алкей**. Той е роден в Мителина на о. Лесбос и живее от края на VII някъде до средата на VI в. пр. Хр. Този аристократ по произход активно участва в политическите разпри на острова, а творчеството му е буквално отражение на неговия живот, голяма част от който преминава в борби с демоса и предвождащите го тирани (fr. 49 a–b).

Сега е времето, когато в защита на търговските си интереси мителинци се настаняват в Сигейон в Троада – място изключително важно поради контрола на трафика през протоците, и се забъркват в продължителна война с Атина, която на свой ред ламти да държи хегемонията там. Както сам съобщава, Алкей също взема участие в проточилите се бойни действия и дори, подобно на Архилох, описва как в една схватка захвърля щита си.

От този момент той е в пряко съприкосновение с тракийската действителност, защото от Троада лесбосци се прехвърлят на тракийския бряг на Хелеспонта. Може да се приеме, че предимство по време при колонизацията на Тракийския Херсонес наистина имат еолийските гърци, които преди Милет заемат някои от най-важните в стратегическо и съобщително отношение пунктове на полуост-

рова. На него те основават селищата Сестос, Мадитос и Алопеконесос и дори се прехвърлят на Егейското крайбрежие и слагат ръка на удобното пристанище Енос на р. Хеброс (дн. р. Марица). Долината на реката – най-широката входна врата към вътрешността на Тракия, предоставя чудесни перспективи за развитието и благоденствието на колонията и на нейната икономика.

Въпросът е кога точно поетът опознава непосредствено тракийските земи, за да предаде наблюденията си от самото начало. Така е, защото войната между Атина и Мителина за Сигейон не е еднократна акция (Hdt. 5, 94–95). Тя се води дори поради обстоятелството, че именно там, според Аристотел (Hist. Anim. 5, 547 a, 4–5), се ловят особено големите пурпурни миди, така важни за получаването на пурпурна боя, изключително необходима за тъкачеството.

Перипетиите са доста сложни и объркани, за да се долови прецизно момента, когато Алкей участва в акциите на сънародниците си. Същевременно неговите лични позиции и изостреното политически страсти на о. Лесбос правят невъзможно оставането му в отечеството. Подобна е орисията и на други аристократи, които се опълчват срещу тираните и по една или друга причина споделят съдбата на странстващи изгнаници и на наемници в чужбина.

По този път поема братът на поета Антименид, който постъпва на служба във Вавилон (fr. 50 d). Други пък, като например братът на Сафо – Харакс (Hdt. 2, 135), се залавят с търговия в далечни земи. Разклатеното му положение и нерадостната участ не са пречка той да води разкошен живот и да пръсне в Египет цяло състояние по друга жена. Според Херодот тя е известната на всеки елин прочута тракийка – хетерата Родопис. Харакс дори успява да я откупи, но когато се завръща в родината, Сафо злобно го осмива в една от песните си.

Самият Алкей напуска Мителина и отива в Египет. Макар и да липсват изрични сведения, може да се предположи, че там и той изкарва прехраната си като наемник. Вероятно именно по време на това изгнание поетът прескача и престоява за кратко в Енос, където създава прочутата възхвала на р. Марица: "Хебре, ти чудно хубава река, която се вливаш в пурпурното море при Енос, плискайки се през тракийската земя... И много девойки идват при теб и с нежни ръце се наслаждават на кожата на нежни бедра..., като че ли блестящата вода е мазна" (fr. 77).

На няколко пъти поетът говори и за т. нар. скитски неща (fr. 14 и 21), което постепенно се утвърждава като практика и у други автори. По-скоро обаче определението е търсено и използвано, за да се създаде представа за неустановения север и в повечето случаи под "скитски" е необходимо да се разбират реалии и състояния от тракийската среда.

Скиталчеството на авантюриста не напуска през цялото му съществуване и **Анакреон**. Той живее приблизително между 550–475 г. пр. Хр. и произхожда от малоазийския град Теос. Този йониец преживява бурните години на персийските погроми над родното място и някъде около 545 г. пр. Хр. е принуден да емигрира след като неговото отечество попада под чужда власт. Дарбата му отваря вратите към дворовете на тираните, за които е типично да се заобикалят с интелектуална среда.

Най-напред Анакреон прекарва дълго време на о. Самос при Поликрат, където е учител по музика на сина му. След неговата гибел отива за известно време в Атина по покана на Хипарх – един от синовете на Пизистрат, а когато и там тиранията е свалена, намира убежище при тесалийските царе. Според преданието умира на 85-годишна възраст. С оглед изложението най-интересна е онази част от

живота му, когато след идването на персите, заедно с повечето от съгражданите си, се отправя да търси нова родина на егейския тракийски бряг и я открива в Абдера.

Всъщност още към средата на VII в. пр. Хр. Клазомена – пак полис от Мала Азия, се опитва да основе колония по тези места, но нейното съществуване е краткотрайно, защото селището рухва под ударите на съседните тракийски племена. Едва теосци са тези, които успяват да осъществят намеренията на своите предходници, и то във въпросния възлов пункт, недалеч от устието на р. Места.

Градът се развива и процъфтява благодарение на плодородния хинтерланд, на изобилието от гори и подземни богатства, които крият недрата на южните склонове на Родопите – все фактори за насърчаване на икономическия му просперитет. Освен това той владее значителна територия, неговото пристанище е едно от най-удобните в целия ареал и оттук води началото си пътят, който най-пряко свързва Беломорското крайбрежие със земите от долината по долното течение на р. Дунав и с неговата делта.

Ето как в творчеството на Анакреон намират отражение някои характерни черти за тракийското всекидневие, като например склонността на местното население да изпада често в дионисово настроение (fr. 37) и да се отдава с охота на слабостта на гуляйджийството (fr. 43). По всичко изглежда и култът към бога в локалния му вариант е добре известен на поета, след като той възпява обзетите от него и изпаднали в транс, "кършещи снаги басариди" (fr. 48), т. е. вакханки, които са наметнати с лисичи кожи, откъдето идва и прозвището им.

Подобно на другите си събратя по перо, авторът не е чужд на темата за обичта и най-вероятно се влюбва и изоставя не една тракийска девойка, тъй като на едно място въздъхва – "вече не се обръщам към тракийско момиче" (fr. 98), а на друго алегорично копнее за ласки и казва: "Тракийска кобилке, защо ме гледаш недоверчиво, без жалост ме отбягваш? Или мислиш, че аз не знам нищо ловко. Знай тогава, че добре бих ти сложил юздата... Сега ти си пасеш по ливадите, и подскачаш, леко си играеш, защото нямаш ловък обездвач и ездач" (fr. 88).

Безспорно е доброто познаване на поета на Егейското крайбрежие и дори прякото му отношение и загриженост към събитията и съдбините на колонията щом една негова надгробна епиграма е посветена на отдалия живота си на бойното поле неин доблестен гражданин и гласи: "За Абдера загина страшно силният Агатон и целият град го оплаква на кладата. Защото кръвожадният Арес не е погубвал друг такъв младеж във вихъра на ужасната битка" (fr. 100).

Както Алкей, Анакреон говори стереотипно за т. нар. скитски неща, под които вече се видя, че трябва да се схващат реалии и явления от местната действителност и просто думата се употребява като метафора за крайния север (fr. 43).

Повечето от лирическите поети и предимно тези, чиято дейност не е конкретно свързана с тракийската действителност, не разкриват някаква по-широка панорама за местните земи в сравнение с данните от епоса. Впрочем констатацията е в сила и по отношение на сведенията на вече разгледаните автори. Те не се вълнуват особено много от Тракия и траките, нито пък имат целта да ги изследват. Тяхната страст са веселието, виното, жените, дори еротиката, както и тиранията, ако се оценят от социалнополитически ъгъл на зрение. Моментните им изблици, чрез които обогатяват донякъде картината, са само в случаите, когато са пряко засегнати от окръжаващата ги среда. На практика, с малки изключения, както личи и по начина им на изразяване, авторите използват и повтарят Омир.

Такъв пример е **Тиртей**, който живее в Спарта през втората половина на VI в. пр. Хр. Съвсем мимоходом той споменава "тракийския Борей" (fr. 9, 1–6) и това е разбираемо и естествено в духа на маршовите му бойни песни, които вдъхват смелост в сърцата на лакедемонците и ги вдъхновяват за подвизи. Ето защо и неговият език е епически, наситен е с Омирови форми и мотиви.

Само на едно място говори за Борей и **Теогнис** (Elègie 1, 715–716) – големият поет на Мегара от VII в. пр. Хр. Аристократ по убеждения, честа жертва на политическите борби, лишен от имот и прокуден от полиса, той обикаля редица области в Гърция, прекарва известно време и на о. Сицилия.

Към същата група поети спада и **Хипонакс** от малоазийския град Ефес, който живее през втората половина на VI в. пр. Хр. Съдбата му е интересна, а неговите остри, подигравателни песни злъчно бичуват местните тирани. Поради нетърпимост авторът е изгонен и се установява в Клазомена, но и оттам стиховете му го прокуждат. По подражание на Омир той пише: "На колесница и устремен на белите си тракийски жребци, съвсем близо до укрепения Илион, беше повален Резос, силата на еносци" (fr. 41). Явно е, че, макар и да заимства, поетът не следва буквално своя предшественик, тъй като локализира тракийския цар в Енос и очевидно подчинява узнатото на логиката на лиричното построение, без да го е грижа за точността.

Мимнерм от малоазийския град Колофон, за когото биографични данни не са запазени, твори също през VI в. пр. Хр. И той следва Омир и в един от запазените фрагменти, без да уточнява, споменава някой от предводителите на пеоните и прочутата порода на конете в самата Пеония (fr. 14).

Оскъдна е информацията и у хоровите лирици **Симонид** и Бакхилид от о. Кеос. Симонид живее приблизително между средата на VI и средата на V в. пр. Хр. Известно време прекарва в Атина в двора на Хипарх, а след кончината му до началото на Гръко-персийските войни е в Тесалия, където възпява тамошните владетели. Около 490 г. пр. Хр. отново се връща в Атина и дори надделява над Есхил в състезание за епиграма в чест на загиналите при Маратон. Прочут е и с това, че е близък на Темистокъл – един от водачите на атинската демокрация, победителят над персите при о. Саламин. После заминава за о. Сицилия при тиранина на Сиракуза Хиерон и на острова е и последният му ден.

Любопитно е, че поетът познава "недалеко течащия Истър" и още "далечния Танаис (дн. р. Дон) от земите на скитите" (fr. 80). По всичко изглежда той е осведомен за областите около протоците и за селищата там, за "богатата с риба местност" на акваторията около Бизантион (fr. 135), проявява интерес и към Евксинския понт. От значение е епиграмата, с която възхвалява "Клеодем, прочутият син на Дифил, погубен от траки... при устието на вечната река Теар, натъкнал се случайно на тракийска засада" (fr. 136). Въпросната р. Теар, която е в Югоизточна Тракия и все още не е установена със сигурност, е доста важна впоследствие, защото оттам минава персийският цар Дарий I (521–485 г. пр. Хр.) в прословутия си поход срещу скитите.

Бакхилид е племенник и ученик на Симонид. След родината живее в Тесалия и в Македония, посещава и Сиракуза и е в дома на Хиерон едновременно с чичо си и с Пиндар. От един зле запазен фрагмент се вижда, че познава "отрупания с цветя Хеброс" и даже говори за лебеди по него – свидетелство, което по-късно се среща отново в комедията на Аристофан "Птици" (770) с тази разлика, че там думата е за пеещи лебеди по р. Марица. Поетът е осведомен и за тракийските ветрове Борей и Зефир, за пиерийските музи, за родословието на Дионис (Epinicies 12, 124

sq.; 18, 3 и 18, 48–51).

В цялата поредица от откъслечни известия, които са лишени от особено съдържание, най-интересен е **Ибик** от италийския град Регион в Южна Италия, и то независимо от факта, че оставя само два кратки фрагмента за тракийския свят. Вероятно и той живее и пише през втората половина на VI в. пр. Хр., след като се знае, че заедно с Анакреон присъства в двора на самоския тиранин Поликрат.

Вече наблегнах на собствено италийската литературна традиция, а и гледна точка и отношение, които постепенно започват да се отграничават. Всъщност Ибик, който дълги години обикаля из Южна Италия и о. Сицилия, е добър аргумент за казаното. Имам предвид, че той пръв споменава "прочутия Орфей" (fr. 10 a). Сведението не е случайно и след мълчанието и тайната на проповядваното от Питагор и от неговата школа знание, това е първото писано свидетелство за орфизма, родено спонтанно от мистериалната атмосфера на учението. Може би самият поет е един от посветените съзаклятници, а и пътуването му до о. Самос е достатъчно обосновано, ако не се изпуска, че островът е родното място на Питагор.

От този момент нататък орфическите известия ще се множат в елинската литературна традиция, но след рационалистическото преосмисляне на системата на тракийския орфизъм твърде малко ще може да се долови от неговия чист, първоначален вид. Колкото и на пръв поглед да е незначително съобщението на Ибик, то чертае водоразделната граница в преосмислянето на света и на самия себе си.

Другото възклицание на автора е по повод "тракийския Борей", понесъл се с "унищожителните страсти..., черен и неустрашим от детство", който "властно държи нашите сърца" – едно утвърдено възприятие у елините, че той идва и духа мразовито от Тракия (fr. 6, 8–13).

Нови перспективи за увеличаване равнището на знанията за Древна Тракия и траките се разкриват едва при **Пиндар**. Той е роден в Тива около 522 или 518 и живее докъм 422 г. пр. Хр. Потомък на аристократично семейство, поетът учи в Атина, а през 476 г. пр. Хр. заминава за о. Сицилия и намира добър прием в Сиракуза при Хиерон, а после и в Агригент при тиранина Терон. Още съвременниците му го наричат "тиванския орел", "лебеда с белите криле". Авторът, който стои на границата на два литературни жанра – на лириката и драмата, е най-изявеният представител на тържествената хорова поезия.

В отличие от монодичната, хоровата лирика е в най-тясна връзка с култа и обреда и се развива главно в онези полиси, където управлението и държавните дела са изцяло в ръцете на земеделската аристокрация. От нея се интересуват и тираните, които се стремят да осветят религиозно своята власт. И в двата случая стиховете се оказват ефикасно средство за агитация на въжделения, които кристализират в идеала за родовата общност.

По всичко изглежда хоровата лирика е най-развита в дорийските области. В нея се налага и се пази диалектът на местното население. Освен това тя получава допълнителна смислова подкрепа и оформяне под въздействието на религията на светилището на Аполон в Делфи и в този смисъл е носителка на нова нравственост и на ново творчество, тъй като преработва традиционните митове съобразно нейния дух.

В тази обстановка е естествена появата на т. нар. епиникии, т. е. на песни, които прославят победителите в общогръцките атлетически състезания, и на енкомиите, които са просто химни за възхвала на определени личности. Те са присъщи на аристократичните среди, които се нуждаят от собственото си венцехвалене, жадуват да постигнат величие-

то на възвишения идеал за доблест. Процесът е още по-колоритен, понеже тогава е времето, когато в скулптурата започва преходът от изображенията на божества към статуите на изтъкнати граждани и на атлети победители, на които се отдават заслужени почести.

Фактически Пиндар е последният апологет на аристокрацията. Отрано той е тясно свързан с делфийските среди – обстоятелство, което слага дълбок отпечатък върху цялостното му творчество. Знае се, че поетът оставя 17 книги с епиникии. От тях са запазени само четири, при това разделени на групи според игрите, на които са удържани победите – Олимпийски, Немейски, Питийски и Истмийски.

Нещо повече, неговите песни не се раждат по собствена инициатива, а се възлагат на поета или от отделни хора, или от общините и полисите, заинтересовани да увековечат своите най-видни представители, а срещу направената услуга се получава съответно възнаграждение. Най-вече поръчките излизат от средите на дорийската аристокрация, но и от тираните на о. Сицилия. Този е пътят, по който се появява и утвърждава континенталната литературна традиция, зависима от светогледа на благородническата знат, подчинена на идеологията на делфийското прорицалище.

Изглежда Пиндар има някакви лични отношения с видни граждани на Абдера и им посвещава отделен пеан, в който "тракийската земя е богата на лозя и плодородна" (Péan 2). За пръв път в стиховете му се появява и едно местно божество под формата на Аполон Дерайнос, където Аполон е просто елински превод-означение за върховенство и соларна мъжка персонификация на бога. Същевременно локалното име или епитетът на този Аполон не оставя място за съмнение в неговия тракийски произход и във връзката му с етнонима на племето дерони. Прославата, която е написана между 476 и 465 г. пр. Хр., съобщава и за неизвестно от другаде стълкновение между жителите на колонията и пеонite, чиито стрелци са отблъснати вкл. оттатък Атон.

Във виждането си за севера на Балканския полуостров поетът говори за "сенчестите извори на Истър" (Ol. 3, 11–34) и многократно за хиперборейците (Ol. 3, 16; P. 10, 30; I. 6, 23), най-вероятно отново във връзка с Аполон и ежегодното му пътешествие до митичната им страна. От одите се разбира, че има добри географски познания за вътрешността на тракийските земи, след като знае планината Пангей (P. 4, 180). Тази образованост отговаря на духа на епохата, защото от автора е видно, че се вълнува не само от северните съседи на гърците, но и от територите в Египет и долината на р. Нил (P. 4, 56; I. 2, 42; 6, 23).

Самият Пиндар е съвременник на Хекатей, който живее малко по-рано, и не може да не познава неговата "Периегеза". Интересно е, че дава двата варианта на Черно море под формите Аксейнос и Еуксейнос понтос (P. 4, 203 sq.; Nem. 4, 48). В стиховете му намират място немалък брой митологични свидетелства, свързани с Дионис, Орфей, Борей – "царят на ветровете".

Всичко разкрива разрастването на културните взаимодействия по Егея и постепенното взаимопроникване на етносните общности. Погледната като цяло гръцката лирика отразява не само колонизационните вълни, конфликтите по крайбрежията и стремежите към вътрешността, но и етапите на поведенските и на идейните взаимовлияния и обмен. От само себе си това е вече принос в обогатяването на знанието за тракийския свят, в разширяването на информационното пространство на елинските интелектуалци и на неговото превръщане в културно.

ЛИТЕРАТУРА

Бешевлиев, В. 1942. Гръцката колонизация на Беломорието в древността. – Беломорски преглед 1, 157–177.

Василева, М. 1985. Проблемът за кимерите. – Във: Втори висш семинар. Древност и съвремие. С., 96–104.

Василева, М. 1986. Йонийское представление о Севере. – Thracia Pontica 3, 320–332.

Данов, Х. 1943–1944. Към историческия облик на древна Тракия. (Изследвания върху изворознанието на нашите земи). I. От Омир до Страбон. – ГСУ. ИФФ 40, 1–61.

Данов, Х. 1969. Древна Тракия. Изследвания върху историята на българските земи, Северна Добруджа, Източна и Егейска Тракия от края на IX до края на III в. пр. Хр. С.

Данов, Х. 1983. Към историята на гръцката колонизация по Егейския бряг на Тракия. (Идейно-политически, социално-икономически и културни аспекти). – ГСУ. ИФ 76, 5–14.

Дьяконов, И. М. 1981. К методике исследований по этнической истории ("киммерийцы"). – В: Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности (II тысячлетие до н. э.). М., 90–100.

Михайлов, Г. 1949–1950. Класовата борба на о. Лесбос през VII–VI в. и Алкей. – ГСУ. ИФФ 46, № 4, 1–38.

Попов, Д. 1989. Въведение в тракийското изворознание. I. От Омир до Ксенофонт. – В: Христоматия по тракология. Т. 1. С., 8–60.

Попов, Д. 2000. Древна Гърция. История и култура. С.

Снел, Б. 1984. Пробуждането на личността в гръцката лирика. – В: Традиция. Литература. Действителност. Проблеми на старогръцката литература в световното литературознание. С., 208–238.

Тереножкин, А. 1976. Киммерийцы. Киев.

Тронски, И. М. 1965. История на античната литература. С.

Фол, А. 1985. Въведение. – Във: Втори висш семинар. Древност и съвремие. С., 7–21.

Фрайденберг, О. 1984. Произход на гръцката лирика. – В: Традиция. Литература. Действителност. Проблеми на старогръцката литература в световното литературознание. С., 191–207.

Френкел, Х. 1984. Схващането за времето в ранната гръцка литература. – В: Традиция. Литература. Действителност. Проблеми на старогръцката литература в световното литературознание. С., 175–190.

Яйленко, В. П. 1982. Греческая колонизация VII–III вв. до н. э. М.

Bérard, J. 1960. L'expansion et la colonisation grecque jusqu'aux guerres médiques. Paris.

Danov, Chr. 1984. Zu den Anfängen der griechischen Kolonisation an der ägäischen Küste Thrakiens und den Lageverschiebungen der Thrakerstämme gegen. Ende des II. und Anfang des I. Jahrtausends. – In: Contributions au IV Congrès International de Thracologie. S., 59–73.

Danov, Chr. 1985. Zur Geschichte der griechischen Kolonisation an der ägäischen und propontidischen Küste Altthrakiens. – In: Lebendige Altertumswissenschaft Festgabe zur Vollendung des 70. Lebenjahres von H. Vetters. Wien, 51–55.

Fol, A. 1991. La colonisation grecque en Thrace – croisement de deux cultures. – Thracia Pontica 4, 3–14.

Issac, B. 1986. The Greek Settlements in Thrace until the Macedonian Conquest. Leiden (= Studies of Dutch Archaeological and Historical Society 10).

Kolev, V. 1986. The Greek Colonisation and the Ionian Geographical Tradition about Scythia. – Thracia Pontica 3, 311–319.

Lazaridis, D. 1971. Thasos and its Peraia. Athens.

Loukoupoulou, L. D. 1989. Contribution à l'histoire de la Thrace propontique durant la période archaïque. Athènes.

Markov, C. 1977. Thasos and its Peraia (VIIth – IIInd C.B.C.) – Thracia 4, 123–137.

Markov, C. 1980. Samothrace and its Peraia (from the VIIth to IIInd C.B.C.). – Thracia 5, 145–154.

Roebuck, C. 1959. Ionian Trade and Colonisation. New York.

Romilly, J. de. 1960. Précis de littérature grecque. Paris.

Schidt u. Stählin. 1929. Geschichte der griechischen Literature. (Vor der attischen Hegemonie). T. 1. München.

Velkov, V. 1974. Über die Rolle der griechischen Kolonien an den Küsten Thrakiens im VI–IV Jh. v. u. Z. – In: Hellenische Poleis. T. 2. Berlin, 974–992.

LA THRACE ET LES THRACES DANS LA POESIE LYRIQUE GRECQUE

DIMITAR POPOV

(résumé)

Les tendances ébauchées dans la littérature grecque par l'oeuvre d'Hésiode se développent pleinement *grosso modo* à partir du milieu du VIIe s. av. J.-C. C'est à cette époque qu'apparaît la poésie lyrique qui s'épanouit jusque vers le milieu du Ve s. av. J.-C.

Le premier trait de cette poésie est en effet la pluralité de centres qui en deviennent des foyers très actifs. Son rayonnement correspond au développement de plusieurs cités nouvelles et presque toutes les régions de l'Hellade prennent part au mouvement littéraire – et l'Ionie micrasiatique et la Grèce insulaire et continentale, et l'Italie méridionale et la Sicile – la Magna Graecia. L'autre nouveauté est qu'à la diversité des origines correspond celle des dialectes dans lesquels s'expriment ces poètes.

Ceci posé, la vision de la Thrace et des Thraces se manifeste aussi sous des aspects multiples qui ne suivent pas les stéréotypes en vigueur et ne sont pas conformes à leur contenu. Aussi l'analyse des données doit-elle prendre en considération les origines et les domiciles des poètes pour déceler le développement de quelques lignes d'attitude envers le monde thrace.

La première ligne procède de la tradition coloniale ionienne et micrasiatique, mais aussi égéenne et pontique. La deuxième suit la direction de la tradition coloniale ionienne et micrasiatique, mais déjà italique. Au cours du temps, son caractère essentiellement italique cristallise. Il convient de mentionner aussi la gloire des poètes des îles qui enrichissent le tableau et ouvrent des horizons nouveaux grâce à leurs observations et à leurs contacts personnels avec l'arrière-pays thrace limitrophe. Tout aussi spécifique est la tradition littéraire dorienne continentale, surtout thessalienne et béotienne, ainsi que thébaine. De toute évidence, la vision de ceux qui combattent sur terre est diamétralement opposée à celle de ceux qui naviguent sur mer.

De ce point de vue on analyse dans l'article les informations sur la Thrace et les Thraces attestées chez les poètes lyriques grecques.

STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS
Supplementum IV (2005)
Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov

ТРАКИЙСКИ ГРАДОВЕ И РИМСКИ ГРАДОВЕ. ИМА ЛИ ПРИЕМСТВЕНОСТ?

ХРИСТО ПОПОВ

Преди повече от тридесет години в списание "Археология" излиза статия на големия наш учен проф. Теофил Иванов за поселищната приемственост в тракийските земи през римската епоха (Иванов 1972: 7–16). В нея се отчита моментното състояние на селищните проучвания в България и с оглед на наличните резултати се формулира въпросът "съществува ли континуитет между заварените тракийски селища и селищата от римската епоха, ако има такъв, в какво се изразява и какво ново са привнесли римляните в поселищния живот" (Иванов 1972: 7). Авторът ясно разграничава топографски от културен континуитет. Тогавашните първични резултати от разкопките на селища като Пауталия, Германия, Сердика, Августа Траяна, Нове, Абритус, Сандански и др. показват, че се откриват материали от по-ранно обитаване. Т. е. – топографски континуитет често е налице. Въпросът, на който не може да се отговори, е в каква степен тези по-ранни предшественици са носили функционални характеристики, които могат да ги определят като градски центрове, включени по-късно от римляните в тяхната административна система.

За изминалите десетилетия беше натрупано значително количество нова емпирична информация. Бяха открити немалко нови предримски селищни обекти, които могат да бъдат определени като градски центрове. Същевременно са проучени широки площи и от известните римски градове. Резонно може да бъде зададен въпросът в каква степен се обогати нашата информация за наличието на континуитет между водещите елементи на селищните структури от периодите преди и след настаняването на римляните в Тракия?

Прегледът на наличните към днешна дата публикации позволява да се направи заключението, че идеята за приемствеността между важни тракийски селища (наричани "племенни центрове", "царски резиденции", градове на дадено племе и пр.) продължава да се репродуцира сравнително често, но теренните аргументи, които се поднасят в нейна подкрепа, са недостатъчни. Създава се впечатлението, че желанието да се акцентира непременно върху значението на даден селищен център подтиква към търсенето на аргументи, които да покажат, че тази значимост не е случайна и тя е унаследена от по-ранни средища, които са функционирали на същото място. В случая ще си позволя в известна степен да перифразирам поставения от Т. Иванов въпрос за различията между топографски и културен континуитет при изследването на дадени селища. Той може да бъде поставен и така: освен топографски има ли и функционален континуитет и какви са аргументите, които позволяват изказването на такава теза?

Отговорът може да бъде даден сравнително лесно, като се направи кратка съпоставка между известното за изявените предримски

селищни центрове и тези от римската античност. Факт е, че значително нарасна броят на селищата от желязната епоха, които могат да бъдат квалифицирани като градове (Чичикова 1985: 85–93; Попов 2002: 169–179). Те показват представителни архитектурни форми, често изпълнени в строителни техники и с материали, които не са типични за дадения регион и изискват много средства, работна ръка и съответните технически познания. Движимите находки показват голяма концентрация на предмети на лукса, скъпо струващи импортни изделия, монети и пр., което свидетелства за значително благосъстояние най-малко на една част от обитателите на съответното селище. При наличието на добри теренни проучвания в околностите на тези агломерации може да бъде констатирана тяхната роля на дистрибутори в заобикалящата ги селищна среда. Друг характерен индикатор често са разположените в непосредствените околности некрополи с гробове, съдържащи богат погребален инвентар. Независимо кой от различните възможни модели на израстване на градски центрове в предримска Тракия ще бъде възприет за отделните случаи, изброените по-горе индикатори се повтарят. Но характерно е и нещо друго – повечето от тракийските градове имат сравнително кратък живот. Прегледът на изявените тракийски урбанизирани центрове показва, че много малко от тях продължават съществуването си и през римската епоха, а още по-малко са тези, за които може да се твърди, че запазват и своите функционални особености и значимост. Когато римляните идват в Тракия, селищата при язовир "Копринка" (Севтополис), Сборяново (Хелис), Васил Левски, Септември (Пистирос), Кършевица, Арковна и др. вече не съществуват (срв. библиографията по въпроса Попов 2002). Новите проучвания в Перник разшириха горната граница на съществуването на предримското селище (Паунова, Бакъмска, Михайлов 2003: 39–40; Паунова, Михайлов 2004: 65–66), но по същество не измениха направената вече от В. Любенова констатация, че за първите два века от новото хилядолетие почти не могат да бъдат установени следи от обитаване (Любенова 1981: 107). Изказаната хипотеза, че на това място е била разположена римска вила, се възприема и от други проучватели (Любенова 1981: 109; Динчев 1997: 28). Напоследък бе изразено и становището, че в района на хълма Кракра е била разположена пътната станция Елея[1]. Но като цяло и дума не може да става за съществуването на градски център на хълма през римската епоха.

Кабиле също не може да бъде поставен в рамките на модела "тракийски град – римски град". Археологическите материали от периода I–II в. са оскъдни и не позволяват да бъде направено заключението, че големият център от елинистическата епоха е запазил своята роля и през следващия период. Макар и в ограничени мащаби, разкопките на обекта продължават и през последните години и те за пореден път показват, че може да се говори за хиатус между елинистическото обитаване и селището от късноримската епоха (Гетов, Рабаджиев, Лозанов 2002: 104–105; Гетов, Рабаджиев 2004: 142–143; Гетов, Рабаджиев, Бакърджиев 2004: 143–145; Лозанов 2004: 145–146). Военният лагер на cohors II Lucensium очевидно не е бил свързан с градска агломерация. В този смисъл е и направеният от И. Лозанов анализ, че на мястото на Кабиле през времето на принципата вероятно първоначално е имало императорско имение, където по-късно е бил създаден и военният лагер[2].

Проблематична остава приемствеността с римския период и при новооткрития селищен център при с. Копривлен, въпреки че там може да бъде констатирана дълготрайност на обитаването, продължила през почти цялата желязна епоха. Монетните находки от перио-

да II в. пр. Хр. – III в. показват, че животът на това място е продължил (Прокопов 2002: 249–250; Аладжова 2002: 261–263), но на този етап не могат да бъдат правени изводи за наличие на селище с централни функции на това място през римската епоха, още повече че в непосредствена близост през същия период вече е съществувал Никополис ад Нестум.

Единственото голямо изключение при селищата от вътрешността на страната е Филипополис. Той запазва своите централни функции и след попадането на Тракия в пределите на Римската империя. Благодарение на направените наблюдения през последните 15 години значително се увеличи информацията както за жилищните квартали, така и за некропола на Филипополис през елинистическата епоха[3]. Безспорно може да се говори не само за топографски, но и за функционален континуитет. Но това единствено изключение от общата селищна картина не подкрепя тезата за обичайното прерастване на изявени тракийски центрове в римски градове. Вероятно има и други селища освен Филипополис, които са запазили своя облик и привилегии и при римската власт, но поне на този етап нямаме теренни доказателства за съществуването на такива. Вярно е, че част от големите тракийски средища от предримската епоха като Перинт, Бизия и Кипсела днес не се намират на българска територия и състоянието на техните проучвания не позволява да бъдат направени изводи за промените, случили се с тях през преходния период, но въпреки това общото впечатление е, че от известните изявени селищни центрове в предримската епоха твърде малко са тези (можем да ги наречем единични случаи), които запазват своето място в селищната йерархия.

Как изглежда ситуацията от гледната точка на римските градове от I–IV в.? При редица от тях се говори за наличието на по-ранни селища – предшественици от тракийския период, но представените материали са оскъдни и в никакъв случай не могат да бъдат определени като индикатори за наличието на големи агломерации с централни функции, които по-късно са били включени в рамките на римската урбанизационна политика. При Пауталия теренните доказателства са малобройни и представляват материали с непрезентативен характер, като в редица случаи може да се отбележи, че що се отнася до керамичния материал (особено този на ръка), то той спокойно може да принадлежи и на периода на римската античност (срв. библиографията и информацията за характера и топографията на материалите от желязната епоха, откривани на територията на Пауталия, в статията на В. Кацарова в настоящия сборник). Няма теренни доказателства, които да свидетелстват за наличието на голямо селище, което е било племенен център и център на стратегия, а размерът на проучените площи от античния град вече е значителен. Сходна е и ситуацията със Сердика. Обявеният за предшественик град на сердите Сердонполис (Станчева 1989: 10–11; Станчева 1999: 88, 98) не показва материали, които да засвидетелстват, че наистина на това място е съществувало селище с централни функции. Няма находки (както движими, така и недвижими), показващи, че в тракийското селище е имало концентрация на средства, които са вторичен индикатор на предполаганите важни функции. Единичните керамични фрагменти са крайно недостатъчни, за да бъде реконструиран облика на един голям селищен център. Цитираните като тракийски и предримски материали от разкопките на Сердика (Венедиков, Петров 1964: 107; Балканска 1964: 136–137; Станчева 1966: 231–234) са малобройни и не дават аргументи, които да позволят заключението, че топографски римска Сердика е наследила по-ранен тракийски град. В случая бих си позволил и забележката, че наличието на зидове, граде-

ни с ломени или речни камъни със спойка на кал, само по себе си не е доказателство за съществуването на по-ранни градежи от римските (Бояджиев 2002: 127), доколкото е необходимо и представянето на стратиграфски обвързани с тях материали. Начинът на градеж много трудно може да бъде приет за хронологически репер, а градежи с подобни характеристики безспорно са съществували и през римската епоха. Вече има проучени значителни площи от Сердика и от тях не е представено нещо, което да подкрепи тезата за значим по-ранен център, а още по-малко е аргументирана тезата за неговото унищожаване от римляните. Представените материали свидетелстват по-скоро за скромно по размери обитаване, в което не могат да бъдат разпознати чертите на важни функции, предполагани от високо място в селищната йерархия.

По подобен начин стоят нещата и с тракийския център, предшественик на Диоклецианопол (Маджаров 1993: 15–21). Там със сигурност е проблематичен и хиатусът от почти три века между тракийското селище и римския град.

Августа Траяна е друг предпочитан пример, когато се говори за приемствеността между тракийски и римски селищни центрове. Тезата продължава да се репродуцира на общо основание[4], без да се отчита, че колегите, работещи в Стара Загора и проучили площи от десетки декари, вече нееднократно заявиха, че на територията на античната Августа Траяна не се откриват археологически доказателства, които да засвидетелстват съществуването на голям селищен обект от железната епоха (Николов, Калчев 1985: 35; Николов, Калчев 1986: 45; Янков 1994: 190–192; Иванов 2002: 218).

Проучванията на центрове като Марцианополис и Сандански също не потвърждават наличието на функционален континуитет, макар че се откриват следи от по-ранно обитаване (Димитрова-Милчева 2002: 169; Ангелов 2002: 106). Към този списък може да бъде прибавен и Дебелт, който все още очаква една по-обстойна публикация и при който констатираната топографска приемственост не може да придобие по-детайлен облик (Балабанов, Петрова 2002: 238–239).

През изминалите десетилетия в рамките на спасителни или на планомерни разкопки вече са проучени значителни по размери терени, но въпреки това археологическите доказателства за наличието на големи тракийски центрове от късните фази на железната епоха, които са били наследени от римски градове, остават все така оскъдни. Нещо повече – като се има предвид значителното увеличаване на обема информация за римската античност, те изглеждат още по-неубедителни. Аргументът, че те са унищожени от по-късното обитаване, не издържа на критика, защото със сигурност може да се каже, че там, където е имало селищен център със значими функции, въпреки разрушенията през по-късните периоди, неговите следи се откриват (с контекст или без) непрекъснато. Такъв е случаят с Филипополис, такъв е и с понтийските колонии Одесос, Месамбрия, Аполония (срв. Прешленов 2002 a; Прешленов 2002 b; Панайотова, Дражева 2003 и приведената библиография) и др., където ясно се вижда, че когато има по-ранно интензивно обитаване, то неговите следи, независимо от по-късните интервенции, могат да бъдат разпознати. При цитираните по-горе обекти археологическите материали не се ограничават в рамките на отделни монети, малко количество керамика и неясни като стратиграфия структури, а се вписват напълно в изредените в началото на текста признаци на градски центрове с разнообразни функции.

От гледна точка на статистиката при повечето градски центрове от римската епоха вече са налице достатъчен обем теренни про-

учвания, които да позволят направата на по-генерални заключения за техния генезис и това, което трябва да се каже, е, че при почти всички тях важни селищни центрове от предходния период липсват. Основният въпрос, на който следва да се търси отговор, е на какво се дължи това разминаване. Топографска приемственост има и тя е сравнително често срещано явление, но тя следва да бъде отдадена по-скоро на това, че конкретният терен предлага благоприятни условия, които са изисквани от всяко едно обитаване. Функционалната приемственост в почти всички случаи (с малко изключения) липсва. Тук следва да бъде отчетен и фактът, че броят на познатите тракийски селищни центрове от II–I в. пр. Хр. е значително по-малък от познатите ни за периода V–III в. пр. Хр. Дали това е временна празнота в изследванията или закономерност, ще покажат бъдещи изследвания. Според мен разминаванията между топографския и функционалния континуитет се дължат до голяма степен на особености в характеристиките на селищните структури. Както вече отбелязах, предримските урбанизирани центрове са със сравнително краткотраен живот, подобно на политическите структури, към които принадлежат. Те често менят местата си, бързо придобиват, но и бързо губят значение, което разкрива картината на една сравнително нестабилна селищна йерархия. По-дълготрайните центрове са сравнително малко. Акцентите, върху които се опират римските урбанизирани центрове, са други. Тяхната връзка с армията и с инфраструктурата на един далеч по-голям и дълготраен политически организъм изисква разполагането им на места, които често не са свързани с водещите центрове на заварените селищни структури. От друга страна, далеч по-стабилна и трайна става селищната йерархия, която след идването на римляните вече е била изграждана и подчинявана на общи правила, подчинени не толкова на местните особености, колкото на общовалидни за цялата империя принципи.

БЕЛЕЖКИ

[1] Тачева (под печат). Изказвам своята благодарност на проф. М. Тачева за предоставената информация.

[2] Лозанов (под печат). Изказвам своята благодарност на И. Лозанов за възможността да използвам намиращия се още под печат текст.

[3] Мартинова 1990: 64; Герасимова, Мартинова 1994: 65–66; Колева 1997: 8–10; Мартинова, Боспачиева 2002: 182–192; срв. пълна библиография за проучванията във Филипопол при Мартинова, Боспачиева 2002 и Попов 2002.

[4] Konova 2004: 137. На представената карта за селищната структура през бронзовата и желязната епоха Берое е отбелязано наред със Севтополис, Кабиле, Пулпудева, Сердика и Пауталия.

ЛИТЕРАТУРА

Аладжова, Д. 2002. Римски и византийски монети. – В: Копривлен. Т. 1. С., 261–273.

Ангелов, А. 2002. Марционопол. – В: Римски и ранновизантийски градове в България. Т. 1. С., 105–124.

Балабанов, П., С. Петрова 2002. Довелт – Деултум – Девелт. – В: Римски и ранновизантийски градове в България. Т. 1. С., 237–250.

Балканска, А. 1964. Керамика от разкопките на София. – В: Сердика. Археологически материали и проучвания. Т. 1. С., 135–146.

Бояджиев, С. 2002. Сердика. – В: Римски и раннови-

зантийски градове в България. Т. 1. С., 125–180.

Велков, В. 1982. Кабиле. Местоположение, проучвания, извори. – В: Кабиле. Т. 1. С., 7–17.

Венедиков, И., Т. Петров 1964. Църквата "Св. Георги" в София. – В: Сердика. Археологически материали и проучвания. Т. 1. С., 77–108.

Герасимова, В., М. Мартинова. 1994. Филипопол и настаняването на римляните в Тракия. – ИМЮБ XX, 65–73.

Гетов, Л., К. Рабаджиев, И. Лозанов 2002. Археологическо проучване в тракийския град Кабиле в 2001 г. – АОР през 2001 г., XLI, С., 104–105.

Гетов, Л., К. Рабаджиев 2004. Археологически проучвания в Кабиле – Сектор V (елинистическа сграда на изток от късноримския хореум) през 2003 г. – АОР през 2003 г. XLIII, С., 142–143.

Гетов, Л., К. Рабаджиев, С. Бакърджиев 2004. Археологически проучвания в Кабиле – Сектор XII, Квартал XLII, през 2003 г. – АОР през 2003 г. XLIII, С., 143–145.

Димитрова-Милчева, А. 2002. Сандански (Свети Врач). – В: Римски и ранновизантийски градове в България. Т. 1. С., 218–230.

Динчев, В. 1997. Римските вили в днешната българска територия. С.

Иванов, Р. 2002. Августа Траяна. – В: Римски и ранновизантийски градове в България. Т. 1. С., 125–180.

Иванов, Т. 1972. Поселищна приемственост в тракийските земи през римската епоха. – Археология № 2, 7–16.

Кацарова, В. Археологически данни за топографията и характера на тракийското селище, предшестващо римския град Пауталия (под печат).

Лозанов, И. 2004. Археологически проучвания в Кабиле – Сектор II, квадрат 11 (късноримски кастел) през 2003 г. – АОР през 2003 г. XLIII, С., 145–146.

Лозанов, И. Ἕλλήνες οί κατοικοῦντες ἐν Καβύλη. Бележки към епиграфиката на Кабиле (под печат).

Любенова, В. 1981. Селището от римската и ранновизантийската епоха. – В: Перник. Т. 1. С., 107–203.

Маджаров, К. 1993. Диоклецианопол. Т. 1. С.

Маджаров, К., М. Маджаров 2002. Диоклецианопол. – В: Римски и ранновизантийски градове в България. Т. 1. С., 199–217.

Мартинова, М. 1990. Спасителни разкопки на улица "Никола Господинов", блок № 3 в Пловдив. – АОР през 1989 г., Кюстендил, 64–65.

Мартинова, М., М. Боспачиева 2002. Филипопол. – В: Римски и ранновизантийски градове в България. Т. 1. С., 181–199.

Николов, Д., К. Калчев 1985. Разкопки на обект "Партиен дом" в Стара Загора. – ИМЮИБ VIII, 31–48.

Николов, Д., К. Калчев. 1986. Разкопки на обект "Младежки дом" в Стара Загора. – ИМЮИБ IX, 39–65.

Панайотова, К., Ц. Дражева 2003. Аполония Понтика – Созополис. – В: Римски и ранновизантийски градове в България. Т. 1. С., 215–234.

Паунова, В., А. Бакъмска, Ф. Михайлов 2003. Археологическо проучване на хълма Кракра, гр. Перник. – АОР през 2002 г. XLII Национална археологическа конференция, С., 39–40.

Паунова, В., Ф. Михайлов 2004. Археологически разкопки на крепостта в м. Кракра, град Перник през 2003 г. – АОР през 2003 г. XLIII, С., 64–66.

Попов, Х. 2002. Урбанизация във вътрешните райони на Тракия и Илирия през VI–I в. пр. Хр. С.

Прешленов, Х. 2002 a. Одесос. – В: Римски и ранновизантийски градове в България. Т. 1. С., 59–82.

Прешленов, Х. 2002 b. Месамбрия Понтика. – В: Римски и ранновизантийски градове в България. Т. 1. С., 231–235.

Прокопов, И. 2002. Елинистически и ранноримски монети. – В: Копривлен. Т. 1. С., 249–260.

Станчева, М. 1966. Археологически материали за предримска София. – ИАИ XXIX, 230–235.

Станчева, М. 1989. Археологическото наследство на София: формиране, състояние, проблеми. – В: Сердика. Археологически материали и проучвания. Т. 2. С., 6–36.

Станчева, М. 1999. София в отдавна минало време. С.

Тачева, М. За територията на Пауталия (II–III в.): граници и пътища (под печат).

Чичикова, М. 1985. Тракийският град (по археологически данни). – ГСУ. ИФ LXXVII/2, 85–93.

Янков, Д. 1994. За най-старото име на Стара Загора. – В: Марица-Изток. Археологически проучвания. Т. 2. С., 189–194.

Konova, L. 2004. Königsstädte, Residenzen, Tempel und Siedlungen im vorrömischen Thrakien. – In: Die Tharker. Das goldene Reich des Orpheus. Verlag Philipp von Zabern, 134–140.

THRAKISCHE STÄDTE UND RÖMISCHE STÄDTE. GIBT ES KONTINUITÄT?

HRISTO POPOV

(Zusammenfassung)

Vor 30 Jahren formulierte Prof. Theofil Ivanov aufgrund des damaligen Forschungsstandes die Frage über die eventuelle Kontinuität zwischen vorrömischen thrakischen Siedlungen und den späteren römischen Städten. Die vorläufigen Ergebnisse von den Ausgrabungen solcher Objekten wie Pautalia, Germania, Serdica, Novae, Avgusta Trajana, Sandanski u.a. zeigten, daß häufig Materialien, die einer älteren Besiedlung gehörten freigelegt wurden. Es war klar, dass eine topographische Kontinuität sehr oft vorhanden ist. Prof. Ivanov unterschied die topographische von der kulturellen Kontinuität Heutzutage wurde die empirische Information weitgehend erweitert. Es wurden neue vorrömische Zentralorte lokalisisert, und gleich mit dem wurden breite Oberflächen in den römischen Städten erforscht. So kann man die damals von Prof. Ivanov formulierte Frage weiterentwickeln: gibt es außer der topographischen auch funktionale Kontinuität und was für Argumente werden für die Unterstützung einer solchen These angebracht?

Die schnelle Übersicht der bekannten Information über die führenden vorrömischen Zentralorten und über die römischen Städte kann ziemlich schnell die Frage beantworten. Es ist sicher, daß die Zahl der bekannten vorrömischen urbanisierten Orten in den letzten Jahrzehnten steigerte. Sie weisen stattliche Architekturformen auf, sehr oft mit Baumaterialien und Techniken, die für die konkrete Region nicht typisch sind und viel Mitteln, Arbeitskräfte und technische Kenntnisse fördern. Die mobilen Funde zeigen sehr große Konzentration von Luxusware, prunkvolle Importgegenstände, Münzen, welche von einem großen Wohlhaben mindestens eines Teils der Bewohners zeugen. Ein anderes Indiz sind die in der nahen Umgebung liegenden Gräberfelder mit sehr reichen Bestattungen. Aber die Übersicht zeigt auch, daß nur weniger von denen auch während der römischen Periode existierten. Noch weniger waren die Zentralorte, die ihre funktionelle Besonderheiten und Bedeutung bewahrten. Als die Römer Thrakien erreichthatten, existierten solche Zentren wie Sevtopolis, Sborjanovo, Vassil Levski, Septemvri, Karscheviza, Arkovna u.a. seit langem nicht mehr. Bei Pernik sieht die Situation ähnlich aus, obwohl die neusten Untersuchungen die Zeitlücke in welcher die Siedlung existiert hatte, etwas erweiterten. Auch Kabyle kann auf keinen Fall in einem Modell "thrakische Stadt-römische Stadt" eingetragen sein. Das militäre Lager von Cohors II Lucensium war mit keiner Stadtsiedlung verbunden. Der neuentdeckte Befund bei Koprivlen im Mestatal zeigt eine kontinuierliche Besiedlung während fast alle Phasen der Eisenzeit, aber die Besiedlung während der roemischen Antike bleibt problematisch. Obwohl einige Funde davon zeugen, sie können auf keinen Fall als Indizien für eine Siedlung mit Zentralfunktiuonen interpretiert werden. Noch dazu hat zu dieser Zeit in unmittelbarer Nähe das grosse Zentrum Nicopolis ad Nestum existiert.

Die einzige sichere Ausnahme von den vorrömischen Großsiedlungen ist Philipopolis. Die Siedlung bewahrte ihre Zentralrolle und führenden Platz in der Siedlungshierarchie auch nach dem Ankommen der Römer. Die archäologischen Funde und Befunde erlauben sicher die Schlußfolgerung ziehen, daß bei Philippopolis nicht nur topographische, sogar auch funktionelle Kontinuität gab. Diese einzige Ausnahme unterstützt auf keinen Fall die These für das gewöhnliche Hinüberwachsen von thrakischen Zentralorten zu römischen Städten. Es könnte sein, daß auch andere Siedlung wie Philippopolis ihre Rolle in der neuen politischen Situation erhalten haben, aber beim heutigen Forschungsstand fehlen die konkreten Terrainnachweise dafür.

Wie sieht die Situation vom Sichtspunkt der römischen Städten aus? Bei viele von denen wird über thrakische Zentren, Vorläufer der späteren römischen urbanen Siedlungen, gesprochen. Die Materialien, die als Nachweise für solche Behauptungen angebracht warden, sind spärlich und zeugen auf keinen Fall für intensive Besiedlung in Zentren, die eine wichtige Zentralrolle gespielt haben. Für Pautalia sind die eisenzeitlichen Materialien nicht zahlreich. Sie haben keinen representativen Charakter und werden häufig ohne Zusammenhang freigelegt. Eine ähnliche Situation haben wir bei Serdica. Einige von den Forschern möchten über die thrakische Stadt Serdonpolis sprechen, welche der römischen Serdica vorausging, aber es werden keine Funde und Befunde gezeigt die eine solche Schlußfolgerung erlauben. Es gibt keine Nachweise, die für die Existenz eines Siedlungszentrums mit mannigfaltigen Funktionen zeugen. Die Funde sprechen eher für eine bescheidene als Dimensionen Besiedlung.

In Diolketianopolis gibt es einen deutlichen Hiatus (mehr als 3 Jahrhunderte) zwischen der thrakischen und der römischen Siedlung. Für Augusta Trajana haben die Kollegen, die in der Stadt seit Jahrzehnten arbeiten, schon mehrmals gemeldet, daß man keine Reste intensiver

eisenzeitlichen Besiedlung auf dem Territorium der römischen Stadt findet. Die Untersuchungen von Sandanski. Marzianopolis und Deultum haben die eventuelle funktionale Kontinuität auch nicht bestätigt.

Es soll gesagt werden, daß in den vergangenen Jahrzehnten planmäßig oder im Rahmen von Rettungsausgrabungen auf dem Territorium der römischen urbanen Zentren breite Oberflächen erforscht wurden. Trotzdem bleiben die archäologischen Nachweise für bedeutsame frühere Siedlungszentren genauso dürftig, wie früher. Das Argument, daß die Reste der eisenzeitlichen Zentralorte von der späteren Besiedlung zerstört und ausgelöscht wurden, kann man nicht akzeptieren. Dort, wo eine intensive eisenzeitliche Besidlung gab, werden ihre Reste (mit oder ohne Zusammenhang) ständig entdeckt. Hier kann man solche Beispiele wie Philippopolis, Apolonia Pontica, Odessus, Mesambria u.a. geben. Vom Sichtspunkt der Statistik gibt es bei den meisten von den römischen Städten eine wesentliche Menge Terrainuntersuchungen. Und bei fast allen wird keine funktionale Kontinuität mit früheren Zentralorten festgestellt. Die topographische Kontinuität ist häufug vorhanden, aber die soll man eher mit allgemeinen günstigen Voraussetzungen, die von jeder Besiedlung gesucht wurden, verbinden. Hier soll auch die Rechenschaft abgelegt werden, daß wir für die Periode 2.–1. Jh. v. Chr. zu wenig Zentralorte kennen. Für die Periode 5.–3. Jh. v. Chr. sind die bekannten Befunde weitgehend mehr. Ob das eine Forschungslücke ist oder eine Gesetzmäßigkeit sollen die künftigen Forschungen zeigen.

Nach der Meinung des Autors ist die Abwesenheit von funktionale Kontinuität auch auf einige Besonderheiten in der Charakteristika der Siedlungsstrukturen zurückzuführen. Die meisten von den vorrömischen urbanen Zentren zeigen keine dauerhafte Besiedlung. Sie gewinnen schnell an Bedeutung und verlieren sie ebenso schnell. Selbst die politischen Strukturen waren nicht von Dauer. Die Akzente der römischen urbanen Zentren waren unterschiedlich. Ihre Verbindung mit der Armee und mit der Infrastruktur eines weitaus grösseren und dauerhafteren politischen Organismus verlangte ihr Anordnen an solchen Stellen, die häufig mit den führenden Zentren der angetroffenen Siedlungsstrukturen nicht verbunden waren. Die Bedürfnisse der Infrastruktur waren unterschiedlich und diese Tatsache reflektierte auch auf die funktionale Kontinuität zwischen der führenden Siedlungszentren.

STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS
Supplementum IV (2005)
Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov

ТРАКИЙСКИ МОРСКИ КУЛТУРИ В СЕВЕРНА АНАТОЛИЯ ПРЕЗ КЛАСИЧЕСКАТА ДРЕВНОСТ

КАЛИН ПОРОЖАНОВ

Ксенофонтовият *Анабазис* представя няколко черноморски анатолийски етносни държави, които имат ярко изразени тракийски и/или трако-фригийски характеристики. Основните от тях – изброени от запад на изток – са тези на *витини*, *тибарени* и *пафлагони* в Пафлагония и *мосинойки*. Сведенията на Ксенофонт за тези етносни държави и морски култури не са еднакви. Те са повлияни от мястото, което тези държави заемат в мисленето и представата му на пълководец, т. е. дали те са негови противници или съюзници.

МОСИНОЙКИ. Според Ксенофонтовия *Анабазис* (Xen. Anab. V, 3; V, 4, 1–2) *мосинойките/мосинеките* (μοσσύνοικοι) населяват земите и крайбрежието на Южното Черноморие, западно от полиса Керасунт (дн. Гиресун в Турция). За града *Керасунт* Ксенофонт казва, че *е гръцки полис на морето, апойкия на синопците в Колхидската хора* (Κερασοῦντα τριταῖοι πόλιν Ἑλληνίδα ἐπὶ Θαλλάττῃ Σινωπέων ἄποικον ἐν τῇ Κολχίδι χώρᾳ) (Xen. Anab. V, 3, 2). Етносът на *мосинойките* – тракийски етноним (Detschew 1976: 311–312), обаче е разделен на две враждуващи части (Xen. Anab. V, 4, 1–4). Борбата между тях се оказва, че била за владеене на главния град – на столицата/престолнината, която е и най-голямата им крепост (Xen. Anab. V, 4, 15).

Прави впечатление, че те – *мосинойките,* имат свой *проксен* на име Тимеситей в полиса Трапезунт (Xen. Anab. V, 4, 1–2). Елинът Тимеситей несъмнено добре е познавал делата им, за да може да бъде техен застъпник и защитник на интересите им в споменатия полис. Това личи и от неговата взаимоизгодна – и за двете страни – дипломация между едните *мосинойки* и *елините* на Ксенофонт. Впрочем по-нататъшната пълна характеристика на етносната държава на *мосинойките*, която дава Ксенофонт, несъмнено се дължи не само на неговото лично наблюдение на терена и пряко участие в събитията, но и на онова, което той, без съмнение, е научил от Тимеситей за своите противници и съюзници на чужда земя. Тимеситей е и преводачът при дипломатическите преговори (Xen. Anab. V, 4, 4), което ще рече, че той добре е знаел и езика на този народ.

По-нататък (Xen. Anab. V, 4, 8–11) Ксенофонт сключва *военен съюз* (συμμαχία) с едните *мосинойки* срещу другите, за да могат неговите войници безпрепятствено да продължат пътя си към Елада. При договарянето на военните задължения на двете съюзни страни става ясно, че съюзниците *мосинойки* поемат ангажимент освен да воюват срещу техния общ враг – другите *мосинойки*, също така и *да осигурят кораби и хора, които да помогнат на войската на Ксенофонт* (... ναῦς τε καὶ ἄνδρας...) (Xen. Anab. V, 4, 10).

Кораби – в случая означава, че съюзните *мосинойки* имат и пристанища за своите кораби. Тези пристанища се намират западно от

полиса Керасунт.

Плавателните съдове, с които *мосинойките* се явяват на другия ден, са 300 на брой. За тях е употребен терминът πλοῖα μονόζυλα. В тях са качени по трима вóйни, от които по двама слизат с оръжието си за участие в сухопътна войскова операция, а всеки трети, който е останал, прибира сам плавателния съд (Xen. Anab. V, 4, 11–12).

От цитирания пасаж става ясно, че *мосинойките* не притежават модерни кораби, с каквито плават елините от полисите, а архаични, спрямо Ксенофонтовото време, плавателни съдове.

Πλοῖα μονόζυλα обикновено се превежда като *лодки/ладии еднодръвки*, но се тълкува също и като *едномачтови кораби*. Впрочем единият превод-тълкуване не отрича, а по-скоро допълва другия. Очевидно е, че щом в тях се качват само по трима души, то това наистина са малки (вероятно с *една мачта*) *лодки/ладии*, които може и да са от *едно дърво*. За тях сполучливо се използва и терминът *пироги*. Предназначението им несъмнено е свързано преди всичко с поминъка на крайбрежното население, най-вече с риболова.

Количеството на *ладиите/пироги* 300 не оставя съмнение, че почти всяко семейство, или по-скоро – всяко семейство-домакинство, което живее на морето, има такава *лодка/ладия*. Впрочем никъде не се казва, че това са всичките *пироги/ладии* на *мосинойките*! Изглежда техният брой е бил доста по-голям, щом те с лекота осигуряват бройката 300 още на следващия ден след сключването на военния съюз.

Етнонимът на траките *мосинойки* изглежда съзвучен на μόσ(σ)ύν, ύνος, ὁ, което на старогръцки означава *дървена кула* или *дървена къща/постройка с вид на кула*. В този случай очевидно една от най-впечатляващата очите на елина и военачалника Ксенофонт характеристика на този тракийски етнос са *дървени кули* на територията, която той обитава и владее.

Освен впечатлилите Ксенофонт *дървени кули* в земите на *мосинойките* се откриват и други важни характеристики за тяхното общество и държавност.

Първо, прави впечатление, че *мосинойките* имат *граница* (ὅριον [...] Μοσσυνοίκων ὁρίοις...) (Xen. Anab. V, 4, 2). Тази граница е не толкова и само между етноси, колкото между социалнополитически организации, каквито впрочем се явяват наблюдаваните и описани от Ксенофонт етноси.

Освен държавна *граница мосинойките* имат *морска флота от 300 ладии/пироги*, на които са качени 900 войни. Едва ли това е числото на всички годни да носят оръжие в "Мосюнойкия". Но дори и така да се пресметне, като се има предвид, че съотношението между войската и населението на една антична държавна организация (Фол 1970: 81–126; Попов 1999: 54–55).) е, колкото и да е условно, 1:4, то се оказва, че този социален организъм се представя минимум от 3600–4000 души жители. Нека припомня, че такава е и приблизителната бройка и на населяващите всяка една от елинските апойкии в Черно море (Κορομιλᾶ 1992: 73–212; Попов 1999: 75–90). Това означава, че по брой на населението *мосинойките* са поне колкото един съседен елински полис, какъвто е Керасунт, например. Тоест, от демографска статистическа гледна точка, минимумът население за съществуването на държавност у *мосинойките*, без съмнение, е налице.

Това организирано общество (на *мосинойките*) излъчва сухопътна армия, която има следните характеристики (Xen. Anab. V, 4, 12–14):

боен ред от по 100 войни, които имат *защитно и нападателно въоръжение*.

Защитното – включва *щитове*, *плетени във форма на бръшлянов лист, покрити със*

сурови бичи кожи, и кожени шлемове, подобни на пафлагонските, с кичур пера в средата във формата на тиара.

Нападателното – е представено от *дълги дървени копия с метални върхове*, които се държали в дясната ръка; и още – от *двойни железни брадви*.

Бойците са облечени в направени от дебело платно *хитони*, които са къси – с дължина над коленете, – за да позволяват бързо и безпрепятствено движение на краката.

Тази добре организирана в боен ред и *въоръжена войска влиза в атака* под командата на своя пълководец, *с песен и в такт*. *Отстъплението* също е *организирано* (Xen. Anab. V, 4, 23–25).

На друго място (Xen. Anab. V, 4, 15) се оказва, че *мосинойките* имат свой *главен град* (Μητρόπολίς) *с укрепен акропол*. Метрополисът е защитен от специално построена за целта извън чертите му крепост. Именно укреплението в главния град било "ябълката на раздора" между едните и другите *мосинойки*, защото който го владеел, имал право да властва над всички *мосинойки*.

Според Xen. Anab. V, 4, 26 в *главния град*, в *дървена кула* (μόσσύν, ύνος, ὁ) *живее царят* (βασιλεύς), *когото всички хранят и пазят*. *Царят* не пожелал да напусне *дървената кула* и изгорял заедно с нея.

Очевидно въпросната *дървена кула* на високо място в метрополиса е била особено важна за цялото общество на *мосинойките*, щом царят не я напуска дори и с цената на живота си. Дали наистина именно там не се е намирало светилището?

След като царят загива, пада и цялата крепост χωρίον (Xen. Anab. V, 4, 27).

При разграбването на къщите (Xen. Anab. V, 4, 27–29) се откриват следните хранителни припаси:

– *сухар*;

– *жито*, прибрано заедно със сламата;

– *делфиново месо*, осолено в амфори;

– *делфиново масло* в глинени съдове (тук във връзка с несъмнения морски поминък на *мосинойките* е важно допълнението на Ксенофонт, че те използвали в ежедневието си делфиновото масло така, както елините маслиновото);

– имало още *кестени* и *вино*.

Очевидно, че освен в житното земеделие и в лозарството, *мосинойките* са били особено активни в морето – в конкретния случай в делфинобоя – щом за зимнина са осолявали делфиново месо и са ползвали делфиновото масло в ежедневието си. Впрочем тази практика е известна до края на 60-те години на XX в. и по Българското Черноморие.

Видно е още, че *главният град* е двусъставен. "Горната" му част се представя от акропола с дървената кула – резиденция на базилевса, а "долната" – са жилищата на тези, които хранят и пазят царя.

От Xen. Anab. V, 4, 30–31 става ясно още, че в страната на *мосинойките* има *и други крепости* (ἄλλα παρῆα χωρία) и *други градове* (ἑτέραν ἐκ τῆς ἑτέρας πόλεως).

Несъмнено тук Ксенофонт използва терминът χωρίον с неговото значение на *укрепено място*. Прави впечатление наличието и на други градове, наричани от него *полиси*. Това обаче едва ли са полиси в същинския елински смисъл на термина. Колко са тези други "градове", не става ясно, но очевидно са повече от 2–3, щом се дават и приблизителните разстояния между тях (80 стадия х 183 м = 14 км и 640 м, приблизително 14–15 км).

В крайна сметка територията и морското крайбрежие, владени от *мосинойките* – врагове на елините – съвсем не са малки и реално отговарят на представата за териториално етносно държавно образувание от съсловно- или ранноклaсов тип, наричано в науката *chiefdom* (Порожанов 1998: 181–192; Йорданов 2000: 9–18).

ТИБАРЕНИ. По южното черноморско малоазийско крайбрежие, на запад от *мосинойките*, обитават подчинените им *халиби*, а на запад от тях – *тибарените*.

В своя *Анабазис* Ксенофонт казва, че *страната на тибарените е равна, има по-малко укрепени места край/на/при морето* (Ἡ δὲ τῶν Τιβαρηνῶν χώρα πολὺ ἦν πεδινωτέρα καὶ χωρία εἶχεν ἐπὶ Θαλάττῃ ἧττον ἐρυμνά.) (Xen. Anab. V, 5, 2). *По-малко* са крепостите, вероятно в сравнение с тези на мосинойките.

Полисът Котиора, както потвърждава Ксенофонт (Xen. Anab. V, 6, 10), се намира на морето и е на брега на областта Пафлагония (Xen. Anab. VI, 1, 1–2).

По-нататък войската на Ксенофонт се разположила близо, в околностите на, но не в града!, Котиора. Тя се снабдявала с провизии, от една страна, от Пафлагония и, от друга – от земята на *котиоритите*, които не позволявали на Ксенофонтовите войници свободен пазар в града си и не разрешавали болните да бъдат приети зад стените на крепостта (Xen. Anab. V, 5, ; V, 5, 19–21).

От тези пасажи прави впечатление следното:

Несъмнено е, че тибарените имат *крепости – укрепени места край/на/при морето*. Както добре се знае от древната крайбрежна морска история и археология, крепости се строят на стратегически места – на морски носове и високи крайбрежни хълмове. Това са местата, от които се контролира както крайбрежната акватория, така и връзката суша – море. В случая за крепости/укрепления е използван терминът χωρίον. Изглежда тези крепости на *тибарените* съвсем не са били безобидни, щом войската на Ксенофонт не се престрашава да ги нападне и намира оправдание в лошото жертвоприношение.

Войската на Ксенофонт не е приета радушно и от жителите на елинския полис Котиора. Котиоритите не допускат хората на Ксенофонт в града – нито на пазара, където чрез търговия войниците биха си купили нещо, за да преживеят, нито дори болните, за които несъмнено се изискват по-добри условия за живот и лекарска помощ.

Очевидно Ксенофонт е принуден да се съобразява с реалностите, които го посрещат в тази област на Южното Черноморие. От една страна, зад гърба му са крайморските крепости на *тибарените*, а от друга – пред него е негостоприемният крайбрежен елински град с крепостни стени Котиора. Намирайки се между два реални и един потенциален противник, или с други думи – между два или дори три фронта, Ксенофонт предпочита мирното съжителство, без да накърнява интересите на *котиорити* и *тибарени*.

Впрочем мирното крайбрежно морско съжителство и добросъседство на етносната държава на тибарените и полисната държава Котиора изглежда е другата причина, с която се съобразявал Ксенофонт.

Така етносната държава на тибарените се оказва в североизточната крайбрежна морска част на Пафлагония – между Котиора (вер. дн. Орду) и Керасунт (дн. Гиресун), приблизително в средата – по крайбрежието, при днешния гр. Буланджак. Дали Тибарения няма да се окаже парадинастична област-стратегия-сатрапия на Пафлагонския владетел?

ПАФЛАГОНИ. В близост до полиса Котиора войската на Ксенофонт престоява 45 дни, при което, за да се изхранва – тя влиза в пряк контакт както с котиоритите, така и с местното население на Пафлагония (Xen. Anab. V, 5, 5–6). По този повод, в търсене на съюзници от метрополията Синопе за защита на катойкията ὺ Котиора от Ксенофонтовите войници, научаваме, че такъв съюзник може да бъде *Корил с пафлагоните или всеки друг, който може да бъде приятел* (Xen. Anab. V, 5, 6–12; V, 5, 22; V, 6, 3). Същият този *Корил*, наричан и *Пафлагон* (Xen. Anab. V, 5, 23) *же-*

лаел/стремял се (да владее) *града* (Котиора) и *крайморските крепости* (πόλεως καὶ χωρίων τῶν ἐπιθαλαττίων).

Стремежът на Пафлагонския владетел Корил да владее елински полиси и тибаренски крепости по морското крайбрежие впрочем не е изненада. Той добре се вписва в нравите и тенденциите на развитие в своята епоха. Същите нрави от това време се наблюдават както при други малоазийски и западноазиатски владетели на териториални етносни държави – напр. Персия, така и при тракийски – от Европейска Тракия, където Ксенофонт много добре знае, че цар на одрисите е Медок/Амадок I (края на V – началото на IV в. пр.Хр.), а негов парадинаст е Севт, който е владетел/*архон* на Приморието. Всъщност става дума за част от северното крайбрежие на Мраморно море при Свещената планина на траките – *Хиерон орос* (Porozhanov 2003: 133–138).

Впрочем една от същностните характеристики на тази епоха, наричана *пред-* или *протоелинистическа* – от средата на VI до средата на IV в. пр. Хр., е именно тенденцията на насила налаганата симбиоза между *етносна* и *полисна държавност*. Симбиоза чрез владеене от териториалните етносни ("варварски") държави на полисните (елински) държави.

Какво представлява етносната териториална държава Пафлагония ни казва Ксенофонт чрез думите на Хекатоним, елин от Синопе. Хекатоним е *проксен* на владетеля/*архона Корил* в елинския полис Синопе (Xen. Anab. V, 6, 11), поради което е ясно защо той и синопците добре познават Пафлагония.

Да напомня, че за *проксения* говори Ксенофонт и когато описва етносната държава на *мосинойките*, намираща се източно от *тибарените* в Пафлагония и западно от полиса Керасунт. *Мосинойките* имат свой *проксен*, но в полиса Трапезунт (Xen. Anab. V, 4, 1–2).

Несъмнено *проксенията* е дълголетна практика, която изразява взаимоотношения на мирно съвместно съществуване между етносната и полисната държава. Тя е добре позната и в Европейска Тракия.

Същият този *проксен* Хекатоним (Xen. Anab. V, 6, 8) недвусмислено заявява, че *пафлагоните* смятат своята *конница* за по-добра от конницата на персийския цар. И дори нещо повече – те си позволили да не отговорят положително на отправената им от Персиеца покана, защото техният владетел/*архон имал по-големи стремежи*.

Понятно е, че тези *по-големи стремежи* не са напразни и имат основание в многобройността на пафлагонската войска. Само *пехотата* е над 120 000 бойци (сто и двадесет хиляди!) (Xen. Anab. V, 6, 9).

Владетелят на тази внушителна държава в Северна Мала Азия – Пафлагония – *Корил* е назован от Ксенофонт с термина ἄρχων (Xen. Anab. V, 6, 8; VI, 1, 2).

Старогръцкото ἄρχων означава *управител, княз*, но е и синоним на *сатрап* при персите. Очевидно, че за да използва термина *архон*, а не *базилевс*, Ксенофонт има предвид съществувала форма на зависимост, сравнима с васалитет, на пафлагонския владетел от персийския цар. Неслучайно персийският цар Артаксеркс II (404–359 г. пр. Хр.) иска конница от Корил. Неслучайно обаче и Корил не му я предоставя. Несъмнено, макар и назован *архон*, Корил е един изключително силен владетел, който се смята за достатъчно самостоятелен спрямо персийския цар. Именно като такъв Корил изпраща своя самостоятелна дипломатическа мисия с *коне и хубави дрехи (*ἵππους καὶ στολὰς καλάς) при елините на Ксенофонт, когато са все още при Котиора, и целта на мисията е да се прекратят взаимните нападения между елини и пафлагони, за да се установи мир между тях (Xen. Anab. VI, 1, 2).

На пира при сключването на този мирен

договор се пиело с *чаши от рог, каквито се намирали в тази страна* (Xen. Anab. VI, 1, 4). Несъмнено и тук в Пафлагония, както и в Персия, както и в Европейска Тракия, ритоните и тяхното използване, в този специален случай, са символ на висока социална принадлежност и подчертано дипломатическо уважение.

Ако полисът Котиора и съседната му от изток етносна държава на *тибарените* представляват североизточния край на областта Пафлагония, то северозападната ù част се очертава около полиса Синопе, за който изрично се казва, че е в Пафлагония (Xen. Anab. VI, 1, 14–15). Крайбрежието, заключено между тези два полиса, е северната морска "граница" на Пафлагония. Това се разбира още, когато при плаването от Котиора до Синопе (от изток на запад) елините на Ксенофонт *имали отляво Пафлагония* (Xen. Anab. VI, 1, 14–15). Това Пафлагонско Черноморие се намира по средата на Южното Анатолийско Черноморие и обхваща около една трета от дължината му! Несъмнено Пафлагония и като област, и като етносна държава е доста внушителна в Северна Мала Азия. Поради това може да се каже, че тя е подобна на и е сравнима с културно-историческите и политическите реалии в Югоизточна Европа, каквито са Тракия и Одриското царство.

Полисите, които са известни по Пафлагонското крайбрежие, от запад на изток, са три – Синопе (дн. Синоп), Амисос (дн. Самсун) и Котиора (вер. дн. Орду). Между тях волно се простират великолепни носове и закътани заливи, удобни за приставане на кораби и всякакви плавателни съдове. Кой владее тези носове и кой пристава в тези заливи Ксенофонт не казва или не знае. Знанията, които той демонстрира, се отнасят до това, за колко време се стига от един до друг елински полис с елински кораб. Очевидно Ксенофонт или не се интересува, или се страхува да научи, или не иска да каже кой владее тази крайбрежна земя и вода. За своите съюзници *мосинойките* разказвачът Ксенофонт не се колебае да представи тяхната местна морска култура, различна от елинската. За своите противници обаче офицерът Ксенофонт предпочита да мълчи.

Подобен, но с малко повече индиректна информация, ще се окаже и случаят с черноморското анатолийско тракийско пристанище *Калпес лимен*, намиращо се в *Азиатска Тракия* (разположена на запад от Пафлагония), както я нарича самият Ксенофонт.

В своята *Гръцка история* Ксенофонт споменава и друг, малко по-късен, владетел на Пафлагония. Неговото име е *Отис*. Дали е пряк потомък на Корил, не е ясно. Но и този владетел очевидно разполага със солидна армия, щом с лекота дава на спартанския цар Агезилай за борба срещу персийския цар *1000 конници и 2000 пелтасти* (Xen. Hell. 1, 3–4). Както казва за него знатният персиец Спитридат – съюзник на Агезилай и враг на царя на Персия – *Отис е владетел на много земя и голяма сила* (Xen. Hell. IV, 1, 4).

На фона на наблюденията и изказаните мисли за Черноморска Пафлагония, изложени по-горе, прави впечатление, че за пафлагонския владетел Отис плаването по море е безпроблемно. Това се разбира по повод бурната положителна реакция на отправеното му предложение да вземе за жена дъщерята на Спитридат, при което той възкликва, че тя веднага може да бъде *доведена при него по море* (Xen. Hell. IV, 1, 14–15).

Известните две имена на владетели на етносната държава Пафлагония са *Корил* и *Отис*.

Първото се цитира у Д. Дечев (Detschew 1976: 460) като *Coryllus* – цар на гетите, а като *Scorylo* – цар на даките в Европейска Тракия. Съществува възможност то да се изведе и

от друго тракийско име (в палеобалкано-западномалоазийски контекст) като например *Корибант/Korybas* – жрец на Кибела – едно от прозвищата на малоазийската Велика богиня-майка. Тук връзката се налага не само като езиковедска, но и в културно-исторически контекст. При това тя изглежда по-древна.

Второто име Otys/Otus – със суфикса *-us*, също със сигурност се приема, че е от тракийски произход (Detschew 1976: 346–347; Best 1989: 135–137). При това *Отис* се разчита като лично име от Пилос още в Линеар Б XV–XII в. пр. Хр. (Порожанов 1998: 19).

Към това трябва да се добави и името *Котиора/Kotyora*, чиято основа *Koty-* се свързва с древен тракийски палеобалкано-западномалоазийски ономастичен слой, включващ имена като Котито и Котис.

От текста на Ксенофонт не е достатъчно ясно кой властва по Черноморското крайбрежие на Пафлагония – извън трите елински полиса и тяхната хѡ̀ра. Засега може да се предположи, че както *тибарените* имат своите крайбрежни крепости, така и други – анонимни за нас – пафлагонски етносни държави разполагат с такива.

Несъмнено се оказва наличието на мирно съвместно съществуване – мирна симбиоза – между елинските полиси и етносните държави в Пафлагония. На този фон сравнително слабо се проявява протоелинистическата тенденция за насилствена симбиоза между етносните и полисните държави. Причината за това вероятно се крие в силата и доминацията на персийския цар, поради което пафлагонските владетели, колкото и да са силни и могъщи, не са наричани от Ксенофонт царе-базилевси, а *архони*, възприемани с подтекст като *сатрапи*.

По Пафлагонското Черноморие разкопки са правени само при Самсун и Синоп (French 1991: 237–240) – и то доста отдавна. При Синоп – в северозападния приморски край на Пафлагония, освен елинска, се открива и неелинска двуцветна "фригийска" керамика още от VI в. пр. Хр. При Самсун, в средата на Пафлагонското Черноморие, е локализирана селищна могила с пластове от III, II и I хил. пр. Хр., вкл. и елинистическата епоха. Очевидно тук се наблюдава хилядолетен местен континуитет. Това се потвърждава и от керамиката. Двуцветната "фригийска" керамика при Самсун от I хил. пр. Хр. е същата като при Синоп. Такава двуцветна керамика е откривана по Пафлагонското Черноморие – на север, между Синопе (дн. Синоп) и Амисос (дн. Самсун), и на юг – до Амасия и Себастополис (дн. Солусари). Тя несъмнено е местно явление и не е типичната монохромна сива фригийска керамика. Впрочем приема се, че току-що очертания четириъгълник представлява *контактна зона*, в която съществуват два типа керамика – местна двуцветна и монохромна фригийска. Към това ще добавя, че в този район има открити два старофригийски надписа.

Представената оскъдна археологическа информация идва да покаже, че местното пафлагонско население не само присъства културно-исторически в етносната държава Пафлагония, то е и активно обитаващо средното крайбрежие на Анатолийско Черноморие – както самостоятелно, така и в симбиоза с елинските полиси.

Всъщност очевидно е, че и тук – в Северно Анатолийското Черноморие – по аналогия с морските крайбрежия на Европейската *Тракия Понтика*, съществува крайбрежна *контактна зона*, която може да се назове Анатолийска *Пафлагония Понтика*, като част от голямата Тракия Понтика – Тракия Маритима.

ВИТИНИ. *Калпес лимен* (Κάλπης λιμήν/λιμέν), както казва Ксенофонт в своя *Анабазис*, се намира приблизително в средата на Тракия (Xen. Anab. VI 2, 17). Разбира се,

тук е вън от съмнение, че става дума за крайбрежието на Малоазийска Тракия от Южното Черноморие.

Името *Калпес* – тук като топо/хидроним – е несъмнен тракийски ономастичен реликт (Detschew 1976: 224). Той намира своята индоевропейска древност чрез основата си *kal- със значение *вода*, което не само езиково, но и културно-исторически е сравнимо с фригийската дума *akala* със значение *вода* (Георгиев 1975: 99; Дуриданов 1976: 28, 34, 72). Впрочем самото място на Калпес е на вода – на солена вода – на морето.

Лимен/λιμήν, ένος; λιμέν на старогръцки език означава *пристан*, *пристанище*, за разлика от термина *лимне*/λίμνη, който означава *морски залив* (или *блато*).

Тоест, в предлагания за разглеждане случай става дума за черноморско пристанище с тракийското име *Калпес*.

Функциите на *Калпес* като пристанище са заявени и се разбират още с първото му споменаване (Xen. Anab. VI 2, 13), където става ясно, че Клеандър – хармостът на Византион – щял да дойде с *триери* от пристана/пристанището *Калпес*. Това се потвърждава за същия този Клеандър малко по-нататък (Xen. Anab. VI 4,18), като се казва, че щял да дойде с *кораби и триери*.

В следващата, четвърта глава на шеста книга (Xen. Anab. VI 4, 1–7) е най-пълното описание на *Калпес лимен*. Ето го и него с най-важните акценти.

Хорионът (χωρίον), който се казва *Калпес лимен*, е в Тракия – в Азия. Тази Тракия започва от входа на Понта и продължава до Хераклея. От Византион до Хераклея няма друг полис – приятелски или гръцки – освен траките *витини*. *Калпес лимен* се намира по средата на пътя между Хераклея и Византион и е *хорион* – вдаден в морето. Той е разположен върху стръмна към морето скала, чиято най-малка височина е 20 разтега (около 30 м), а провлакът, който го свързва със сушата, е повече от 4 плетра (над 120 м). На този полуостров могат спокойно да живеят 10 000 обитатели. *Пристанището* е при основата на същата стръмна скала, като брегът е отворен на заник слънце (не на запад, както се превежда обикновено, а на юг/югозапад). Изворът със сладка вода, който обилно тече от *хорион*а, стига до самото море. При същото море има много и различни дървета, много от които стават за строеж на кораби. Близката планина се спуска към брега на около 20 стадия (3700 м), при това е земя без камъни. Нейното крайбрежие също е около 20 стадия и е обрасло гъсто с всякакви и големи дървета. Останалата част от *хората* е хубава и голяма и селата там са много и гъсто населени, защото земята ражда ечемик, пшеница, всякакви бобови, просо, сусам, много смокини, много лозя за сладко вино и всичко друго освен маслини. Толкова хубава е тази *хора*! Но елините на Ксенофонт разпънали палатки край морето, а не вътре на полуострова, защото отиването там било злонамерено, понеже някои желаели да основат град/полис.

Описанието на *Калпес лимен*, което четем у Ксенофонт, несъмнено е видяно от него с очите на военачалника-стратега, какъвто той е по времето на целия поход-анабазис през Азия. То обаче е гледано от него и с голямата му амбиция именно той да се изживее като и да изпълни ролята на ойкист – основател на полис-апойкия, той да основе нова елинска катойкия – нов полис на брега на Черно море. Това великолепно е представено в предходната на горното описание пета книга (Xen. Anab. V 6, 15–37), където Ксенофонт е още в района на полиса-катойкия Котиора. Като отчита факта, че войсковият лагер е от 8000 (до 10 000!) войници и се съпътства от граждански такъв – съставен от хетери и техните деца, чиито бащи са именно неговите войници, той проявява своето намерение и активно агитира войската

си – макар и, в крайна сметка, неуспешно – за осъществяването на своята амбиция. Блянът на Ксенофонт, появил се при Котиора, го кара обаче да продължи да търси място за неговата реализация. И такова място се оказва именно *Калпес лимен*.

При това положение, в случая с описанието на *Калпес лимен* и свързаните с него събития, ще се окаже, че, когато пише своите спомени в далечен Пелопонес, Ксенофонт ще описва само онова, което е в тон, в синхрон със и отговаря положително на някогашната неостаряваща негова амбициозна идея. А всичко, което би ù противоречало, е било премълчано. Тоест факти и аргументи, които биха попречили на заселването и основаването на една нова катойкия, така желана от Ксенофонт, самият той няма да каже. Кои и какви са те?

Навсякъде, където говори за *Калпес лимен*, Ксенофонт използва термина *хорион* (χωρίον). На старогръцки той означава най-общо казано *място*. Но освен това, този термин съдържа в себе си и много често носи смисъла на *укрепено място*. Разбирането на смисъла като *укрепено място* се демонстрира от Ксенофонт в неговия *Анабазис*, когато говори и за другите, европейските *траки,* и по-конкретно – за *крайбрежните – по северния бряг на Мраморно море – крепости* на владетеля/архона Севт (Porozhanov 2003: 133–138), където *хорион* (χωρίον) е синоним на *тейхос* (τειχος) и *тюрзис* (τυρσις).

Очевидно е, че *укрепеното място* е крило нещо зад укрепяването си. Нещо, което Ксенофонт не е искал да упомене. В подкрепа на този ред на мисли ще добавя, че той никъде не казва категорично, че полуостровът е безлюден.

Тогава кой е живял на този прекрасен полуостров, така въодушевено описан от Ксенофонт?

Археологически проучвания в региона не са правени (French 1991: 237–240), но комплексът от налични данни сочи, че тук никога не е основаван елински полис-катойкия (Stronk 1991: 97–108).

Не мога да се въздържа да не отбележа, че с малко специфични особености това толкова подробно и великолепно описание на Ксенофонт за *Калпес лимен* спокойно може да се отнесе за Калиакра, Чиракмана при Каварна, Несебър (Месамбрия Понтика), Созопол (Аполония Понтика), Маслен нос, Урдовиза при Китен, Инеада (Тиниада) и Мидия (Салмидесос) по западния тракийски бряг на Черно море. От всички тях само Месамбрия и Аполония от тракийски протополиси "царски"-владетелски градове (Porojanov 2000: 345–350) ще станат елински катойкии-полиси. Останалите шест на брой ще останат тракийски владетелски резиденции, които ще контролират крайбрежието.

Такъв най-вероятно ще се окаже и случаят с *Калпес лимен* по Южното Анатолийско Черноморие. При това единствен *хорион – укрепено място*, който е владетелска, а защо не и царска резиденция на Витинското тракийско Малоазийско Черноморие – и то в средата му, както изрично повтаря неколкократно Ксенофонт.

Траките *витини* имат своя войска от *конници* и *пелтасти*/лека пехота. Тази войска воюва повече от успешно със смесената, но преди всичко елинска войска на Ксенофонт, съставена основно от *хоплити*, т. е. тежката пехота на елинските полиси.

Добре се знае, че при етносните държави в Европа и Западна Азия, каквито са и държавите на тракийските етноси в Югоизточна Европа и Мала Азия, поради тяхното социално устройство, различаващо се от полисното елинско, частите от *пелтасти* представляват *лека пехота*, съставена от селяни-общинници, а *конницата* се формира от царя и аристократите (Порожанов 1998: 181–192). В то-

зи конкретен случай тя, тракийската витинска царска конница, именно е и основната ударна сила, срещу която очевидно Ксенофонт не е могъл да се пребори със своите елини-*хоплити*, макар и представляващи *тежка пехота*. Ксенофонт не е могъл да се пребори, за да победи и да остане в прекрасния полуостров с пристанище *Калпес лимен* – да остане в историята като ойкист със своите войници – потенциалните граждани на замисляния от него бъдещ полис.

Ето защо той е продължил неудовлетворен и обиден на запад към Елада, за да премълчи, когато пише своите спомени, неуспеха на това си начинание, а заедно с него да премълчи мощта и силата на царя (или династа) на етносната държава на траките *витини*, сила, олицетворена от *пристанището Калпес*, където по всяка вероятност се намирала владетелска "царска" резиденция, доминираща над тази важна част от Черноморието на Северна Анатолия.

В заключение комплексният тексткритичен анализ на изворовите данни дава основания да се направи извода, че местните анатолийски тракийски и трако-фригийски етносни държави контролират своите черноморски води чрез крайбрежни крепости и несъмнени договорни отношения с елинските полиси от региона. Впрочем, както сочат изследванията, подобно е положението с контрола на тракийските етносни държави по Западното Черноморие, крайбрежията на Мраморно и северно Егейско море. С това *траките* както от Югоизточна Европа, така и от Мала Азия се вписват и се оказват действени участници в актуалните за това време (края на V – началото на IV в. пр. Хр.) ранноелинистически тенденции, характеризиращи обществените процеси в Югоизточна Европа и Западна Азия.

ЛИТЕРАТУРА

Георгиев, В. 1975. Траките и техният език. С.

Дуриданов, И. 1976. Езикът на траките. С.

Йорданов, К. 2000. Държавността на траките. – In: Seminarium Thracicum 4. С. Институт по тракология, 9–18.

Попов, Д. 1999. Тракология. С.

Порожанов, К. 1998. Общество и държавност у траките средата на II – началото на I хил. пр. Хр. (в контекста на палеобалкано-западномалоазийската общност). С. (=Studia Thracica 6).

Фол, А. 1970. Демографска и социална структура на Древна Тракия I хилядолетие преди новата ера. С.

Best, J. 1989. Thrakische Namen in Mykenischer Schrift. – In: Thracians and Mycenaeans. Proceedings of the Fourth International Congress of Thracology, Rotterdam, 24–26 September 1984. Leiden – Sofia, 135–137.

Detschew, D. 1976. Die Thrakischen Sprachreste. Wien.

French, D. 1991. The Iron Age on the Black Coast. – In: Thracia Pontica 4. S., 237–240.

Porojanov, K. 2000. La ville thrace de Mesambria sur la côte de la mer Noire. – In: Thracia 13, Studia in memoriam Velizari Velkov. Serdicae, Institut de Thracologie, 345–350.

Porozhanov, K. 2003. The Odrysian Prince Seuthes – the Thracian Ruler of the European Coast of the Sea of Marmara. – Orpheus 11–12 (2001–2002), 133–138.

Stronk, J. 1991. Conditions for Colonization: Calpes limen and Salmydessos reconsidered. – In: Thracia Pontica 4. S., 97–108.

Κορομιλᾶ, Μ. 1992. Οι Ελληνες στη Μαυρη φαλασσα ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Χαλκοῦ ὥς τίς ἀρχές τοῦ 20ου αἰώνα. Αφήνα.

Xen. Anab.:

Xénophon. Anabase. (P. Masqueray). Paris, I–III, 1930; IV–VII, 1931.

Xen. Hell.:

Xenophon. Hellenica. (G. Strasburger). München, 1970.

CULTURES MARITIMES DES THRACES D'ANATOLIE DU NORD DANS L'ANTIQUITÈ CLASSIQUE

KALIN POROJANOV

(Résumé)

L'*Anabase* de Xénophon présente quelques Etats ethniques pontiques anatoliens qui ont des caractéristiques thraces et/ou thraco-phrygiennes nettes. De l'ouest à l'est, les principaux en sont ceux des Bithyniens, des Tibarènes et des Paphlagoniens en Paphlagonie et des Mossynèques. Les témoignages de Xénophon sur ces Etats et cultures ethniques reflètent leur valeur d'alliés ou d'ennemis dans sa vision de stratège.

Les Mossynèques. Dans l'*Anabase*, Xénophon situe les Mossynèques dans les territoires et sur le littoral méridional du Pont-Euxin, à l'ouest de la polis Cérasonte (auj. Kiresoun, Turquie). L'ethnos des Mossynèques – un ethnonyme thrace, est divisé en deux camps adversaires. Ils se font la guerre à cause de la position de leur métropole, leur fortin le plus important, pour s'en rendre maîtres. Xénophon fait *alliance* avec les uns des Mossynèques contre les autres, afin que son armée puisse terminer saine et sauve sa route jusqu'en Hellade. Aux termes de cette alliance, les uns des Mossynèques s'engagent à combattre l'ennemi commun – les autres Mossynèques, et *à envoyer des bateaux et des hommes en force auxiliaire*.

Des bateaux, on en déduit que les Mossynèques alliés de Xénophon auraient des ports, situés à l'ouest de Cérasonte.

En fin de compte, le territoire et le littoral dominés par les Mossynèques, ennemis des Hellènes, sont aussi grands qu'ils correspondent à l'idée d'un Etat ethnique territorial de structure stratifiée, connu encore comme *chiefdom*.

Les Tibarènes. Sur la côte sud-pontique micrasiatique, à l'ouest des Mossynèques habitent les Chalybes qui leur sont soumis et à l'ouest de ceux-ci - les Tibarènes. Aussi peut-on situer l'Etat ethnique des Tibarènes en Paphlagonie du Nord-Est, entre Cotyôra et Cérasonte, à peu près au milieu, près de la ville actuelle de Bulancak. Il est possible que la Tibarénie soit un domaine paradynastique – une stratégie – une satrapie du satrape paphlagonien.

Les Paphlagoniens. Pour défendre sa katoikia, Cotyôra, des troupes de Xénopon, la métropole Sinope cherche à s'allier avec le souverain *Corylas/Korylos, avec les Paphlagoniens, avec tous ceux qu'elle pourra avoir comme amis*. Ce même *archon Corylas/Korylos*, appelé aussi le *Paphlagon*, *convoite la cité (Cotyôra), et les places/ forteresses maritimes*.

Les témoignages historiques et archéologiques insuffisants viennent confirmer que la population autochtone de la Paphlagonie fait non seulement partie des phénomènes historico-culturels dans l'Etat ethnique, mais marque aussi par sa présence active la partie centrale de la côte sud-micrasiatique indépendamment ou en symbiose avec les poleis helléniques. Par analogie aux côtes de la *Thrace pontique* d'Europe, sur la côte pontique nord-anatolienne il existe aussi une zone de contacts que l'on pourrait appeler *Paphlagonie pontique* anatolienne faisant partie intégrante de la grande *Thrace maritime*.

Les Bithyniens. Xénophon offre une description détaillée de Kalpes limen.

Le chorion que l'on appelle *Kalpes limen* est situé dans la Thrace d'Asie, qui commence à l'embouchure du Pont-Euxin et s'étend jusqu'à Héraclée. *De Byzantion jusqi'à Héraclée il n'existe aucune polis, amie ou grecque, il n'y a que des Thraces Bithyniens*. Kalpes limen est à mi-chemin entre Héraclée et Byzantion. C'est un *chorion* qui s'avance dans la mer. La pointe, qui y descend, est formée par un rocher escarpé, qui n'a pas moins, à l'endroit où il est le plus bas, de 20 brasses (à peu près 30 m -K.P.) de hauteur. La langue de terre, qui le relie à la côte a environ 4 plèthres (plus de 120 m) de large**.** *Sur ce promontoire l'espace est suffisant pour contenir 10000 habitants*. *Le port*, au pied même du rocher a son rivage orienté vers le couchant (non pas vers l'ouest, comme on le traduit généralement, mais vers le sud - sud-ouest) Une source abondante d'eau douce jaillit près de la mer, dominée par le *chorion*. *Il y a là, sur le bord même de la mer, une forêt d'arbres de toute sorte, surtout de ceux dont le beau bois sert à la construction des navires*. La montagne qui s'avance dans l'intérieur du pays n'a pas moins de 20 stades (3700 m) de longueur, c'est de la terre, sans pierres. Le long de la mer, sur un espace de plus de 20 stades, de grands arbres de toute essence croissent à profusion. Le reste de la *chora* est beau et spacieux, avec de nombreux villages habités: en effet, le sol produit de l'orge, du blé, toutes sortes de légumes, du millet, du sésame, quantités de figues, des vignes nombreuses qui donnent un vin agréable, en un mot, tout y pousse, sauf les oliviers. Telle est la *chora*. Mais les Hellènes de Xénophon campent sur la grève, près de la mer, et non pas à l'intérieur du pays, *parce qu'il leur semble que s'ils sont venus là, c'est par quelque arrière-pensée de gens qui veulent fonder une polis*.

A quelques exceptions près, l'on peut rattacher cette description magnifique de Kalpes limen à Kaliakra, à Čirakman, près de Kavarna, à Nessebar (Messambria

Pontica), à Sozopol (Apollonia Pontica), à Maslen Nos, à Ourdoviza, à Inéas (Thynias) et à Midye (Salmydessos) sur la côte ouest-pontique. Ce ne sont que Messambria et Apollonia – protopoleis – villes "royales", qui deviennent des katoikiai-poleis helléniques. Les six autres continuent à être résidences thraces, qui contrôlent la côte. Il semble que ce soit aussi le cas de *Kalpes limen*, sur la côte sud-pontique anatolienne. De surcroît, c'est le seul *chorion*, voire la seule *résidence royale* des Bithyniens sur la côte pontique de la Thrace micrasiatique, situé au centre du pays, comme le souligne à maintes reprises Xénophon.

A en conclure, les Etats ethniques locaux thraces et thraco-phrygiens anatoliens contrôlent leurs côtes pontiques et la mer par des forteresses et par des traités avec les poleis helléniques de la région. Il s'agit de même des Etats ethniques thraces sur la côte ouest-pontique et sur les littoraux de la mer de Marmara et de l'Egée septentrionale. Aussi les Thraces d'Europe du Sud-Est et d'Asie Mineure prennent-ils une part active aux tendances pre- ou proto-hellénistiques (fin Ve – début IVe s. av. J.-C.), qui caractérisent les processus sociaux dans le Sud-Est européen et en Asie occidentale.

STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS
Supplementum IV (2005)
Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov

INEQUALITIES. SOCIETY OF THE CITIES ALONG THE BULGARIAN BLACK SEA COAST IN *IMPERIUM ROMANUM*

HRISTO PRESHLENOV

Ἡ συμμαχίς of the Roman people. After the victories of the Roman legions in Thrace in 72/71 BC the Roman Republic imposed for the first time its military and political influence upon the Black Sea coast. Most probably the evidence in *Dio Cassius* XXXVIII, 10. 1–3. about the oppressions put on the σύμμαχοι of the Roman people in Moesia by the proconsul of Macedonia C. Antonius Hybrida could be interpreted as revealing the new juridical and administrative status of the region (Тачева 1987: 67). The endorsement and operation of the treaty relations occurred according to the usual practice (Marquardt 1881: 74; Jones 1940: 117) probably after the return of M. Terentius Lucullus to Rome and the editing of the treaty in two copies. One of them remained in the State archive at *Capitolium*; the other one was sent to the town subject to the treaty. In similar cases the allies of Rome were bound to manifest loyalty and support if necessary. They were required to provide troops, ships, grain or money for the Roman commanders. Such requirements could hardly be rejected. Sometimes this practice let to abuse, especially during the Civil wars in the Republic (Jones 1940: 120, 126). Obviously similar embarrassments were envisaged by *Dio Cassius,* when he characterized the behaviour of C. Antonius Hybrida in Northeastern Thrace. The wintering of his troops in Dionysopolis in 62/61 BC did not seem to be less burdening (Mihailov 1970: No 13). His military defeat in spring 61 BC around the Danube delta put the Hellenistic towns along the Western Black Sea coast in state of war and canceled the allied treaties (Marquardt 1881: 74). A lasting Roman control upon them was imposed in the years after the campaigns of M. Licinius Crassus from 29/28 BC and the political activities of P. Vicinius in 3/2 BC in the region. When P. Ovidius Naso arrived in exile in Tomi in 8 AD Istrus, Tomi, Callatis, Dionysopolis and Odessus were subject to the provincial governor of Macedonia (Avram 1998: 115, 129; Bernhardt 1985: 77). In Odessus the new status was reflected through the appearance of the emperor Augustus' bust on the reverse of commemorative coin series of the polis (Герасимов 1960: 64). In Mesambria, the coin series with ***ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟΥ*** /Augustus' head on the averse and ***ΜΕΣΑΜΒΡΙΑΝΩΝ*** / Apollo on the reverse, was in circulation along with a coin type with the same image on the averse but with ***ΜΕΣΑΜΒΡΙΑΝΩΝ*** / Rhoemetalces' head on the reverse, that is hardly surprising with regard to the city's traditional commitment to the Thracian hinterland (Карайотов 1997: 46). After 15 AD Dionysopolis, Odessus and probably Mesambria were attached to the province of Moesia. On the other hand, Apollonia, which did not received the status of *civitas foederata* up to the founding of the province of Thrace in 45 AD, was incorporated in the strategy (of) Anchialus or Astica within the Thracian kingdom (Михайлов 1980: 33; Геров 1980: 31).

The Privileged: *cives Romani, decuriones, veterani.* Up to the inclusion of Odessus in the provincial Roman administration the presence of Roman citizens in the town was an exception. Such a case is the urban priest-eponym for 22/21 AD Μᾶρκος Ἀντώνιος Ἀθήναιος. He was granted Roman citizenship in the years after the battle near Philippi, when the triumvir M. Antonius controlled the Eastern Mediterranean (Mihailov 1970: No 46; Gaggero 1978: 259). During Titus' principate these people were already a representative group among the population of the polis. They enjoyed certain respect by the urban *archiereus*, when the latter erected an honourable statue of the emperor in Odessus (Mihailov 1970: No. 58). The circle of the favoured persons included πολεῖται and ξένοι, along with Ῥωμαῖοι, thus reproducing the still unchanged basic social dichotomy since the Hellenistic period. In the same time, the inscription reflects new trends as well. The Roman settlers in the Hellenistic towns did not use to integrate themselves in the already existing local social and juridical order. That is why they were mentioned in the inscriptions as Ῥωμαῖοι. This circumstance did not exclude them from participation in the social life, where they had a privileged position (Свенцицкая 1969: 131). In the ephebic list, exhibited in Odessus' *gymnasium* in the beginning of 221 BC (Vagalinski 2001: 251) the six Milesian *phylae*, which form the traditional structure of the population in this Ionian *apoikia*, were included (Ehrhardt 1983: 64). Next to them, a distinct one is also mentioned – that of the Romans. It probably incorporated foreign citizens. It is unlikely, that original inhabitants in Odessus after obtaining the Roman citizenship would have left the *phylae*, where they were enlisted by birth (Mihailov 1970: No 47 *bis*).

Along with the current juridical inequality between *cives Romani* and *peregrini* the inhabited social structure in the Hellenistic poleis at the Bulgarian Black Sea coast was reflected the juridical and political privileges characteristic for the Principate. In the provincial Roman towns these upgraded the criteria for social distinction by prosperity, incomes and professional activity that had different social prestige, political and personal influence. Such juridical inequality is the one between *honestiores* and *humiliores.* In the first group were the representatives of *ordo decurionum* who had political and social power in the Hellenistic poleis. The veterans from all possible military units in the Empire joint them as late as the time of Severi (Vittinghoff 1990 a: 172, 199–200, 234).

The social group of the *veterani* was relatively sparse in the Western Pontic towns. It practically did not register a socially significant presence in the public space. The only diploma found at the Bulgarian Black Sea coast comes from Odessus, belonging to a veteran from the Misenean fleet and dated to 118/119 AD (Геров 1951: 321). Under the Severan dynasty, when the threat of the free German tribes, invading from northeast, became almost permanent the Roman state acquired military shape. Under these conditions Μ. Πομπέϊος Λούκιος *beneficiarius* from I Italic Legion (Mihailov 1970: No 24 *bis*) and T. Aurelius Flavinus were elected city councillors in Dionysopolis (Gerov 1989: No 18). In this time, the urban councils in the Empire were already transformed from periodically substituted executive body of the demos into estate-collegia of the *honoratiores*, where the membership was permanent. This development provided a dependable counterpart of the central and provincial Roman authority – the *boule* that was organized on the formally democratic, rotary and liturgic principle. The big authority of its members, coming from their possessions and social status, administrative and political experience allowed the people's assembly to ratify some proposals made by the council (Quaß 1993: 423–424). Thus the so-called *cursus*

honorum inscriptions increased, where the eminent and noble origin ἐκ προγόνων of the political elite in Dionysopolis (Mihailov 1970: No 15 *bis*, No 16), Odessus (Mihailov 1970: No 63 *bis*, No 224 *comm*.) and Anchialus (Mihailov 1970: No 370) is emphasized. This elite performed obligations of councillors and magistrates in Mesambria (Mihailov 1970, No. 317), and those of high cult officials in Odessus as well (Mihailov 1970: No 70 *bis*).

According to the Roman juridical norms the applicants for public service were expected to possess approximately 200–300 *jugera* (50–75 ha) land (Штаерман 1978: 127). The same was required also from the representatives of *ordo decurionum* in the Western Pontic cities. Except for Anchialus, their urban territories were not very large – that of Odessus in 2nd century AD reached a maximum of about 1800 km ^{2} (Preshlenov 2002: 239). Further more, the absence of evidence for *vilici* and *actores* in them suggests that the size of the estates of the urban elite could have hardly exceeded the required minimum. (Геров 1980: 95–96, 102–103, 118). Explicit epigraphic evidence for such possessions emerged, when the juridical status of their owners changed (Jones 1940: 265). Probably councillors from these cities have made dedications in sanctuaries in close proximity to such estates on the territory of Mesambria and Anchialus. In the 3rd century AD such dedications have made: Αὐρ. Ῥουτειλιανός – to Heros Εισενος (Mihailov 1970: No 356, No 357 (?); Gočeva, Oppermann 1979: No 126, No 127(?)) and an unidentified councillor of Anchialus – probably to θεαῖς Νύμφαις Βουρδεπγναῖς (Mihailov 1964: No 1844 *app. cr*.).

"The Other" citizens. From the 2nd century AD on, all citizens who were not in the group of the urban *honoratiores* were treated as *humiliores*, if punitive or juridical distinction between *honestiores* and *humiliores* was to be made (Vittinghoff 1990 a: 204–205). This fact can not be accepted as a principal social dichotomy, because in the Western Pontic poleis, similar to the situation in the other provincial Roman centres, there was a clear property and professional differentiation among the "inferior" population. Representatives of the intellectual and business elite professions – ἰατροί, παιδευταί, ἀγοραῖοι are present among the honoured persons in Dionysopolis on an occasion. These were councillors from the town and temporary residing councillors from the *koinon* of the *Pentapolis* (Mihailov 1970: No 15 *bis*, No 15 *ter*). Thus the mentioned elite was a kind of "middle class" upon that of the free poor hired labourer in the towns. These were among the members of the collegia (στέμματα) in Odessus, who received donation by Claudius Aquila in accordance to the custom (ἀποπληρώσας τὰ ἐξ ἔθους) at the beginning of the 3rd century AD (Mihailov 1970: No 63 *bis*). This occurred most probably as a gratuitous treat and the giving away of *sportula* – food and a small amount of money in a small woven basket. These endowments were usually accepted as a kind of protection of urban *plebs* by the political elite (Колосовская 1985: 184, 199–201; Jones 1940: 244).

Constitutio Antoniniana. After 212/213 AD all citizens of the Western Pontic cities were legally equalized like the other free population of the Empire. Thus freedom (ἐλευθερία), although still existing as a term, lost its previous meaning (Marquardt 1881: 85–86). The evaluations of this act by the contemporaries, summarized in *Dio Cassius* 52, 19, 6; 77, 9, 5, are different. They vary between two poles. On one side it is the pragmatic expectation that it would increase the fiscal incomes. On the other pole is the propaganda citation of Emperor Augustus, that the grant of political civil rights to the *peregrini* was necessary to ensure their support for the official policy of the Empire. Despite of it, *constitutio Antoniniana* put an end to a long process (Vittinghoff 1990 a: 218). An illustration

of the extent of this emperor's measure in the Hellenic cities at the Bulgarian Black Sea coast gives the comparison between the ephebic lists in Odessus made in 215 and 221 AD (Mihailov 1970: No 47, No. 47 *bis*) and those edited in the same polis during the previous century (Mihailov 1970: No 50, No 51).

The Bipole Community: *curiales* and *cathedra episcopalis*. During the considerable reform activities of the emperors Diocletian and Constantine the Great the urban autonomy at the Black Sea coast had to be supervised by the emperor's administrative officers *vicarius Thraciae* and *praeses* of *Scythia*, *Moesia secunda* and *Haemimontus*. The urban councils as an institution of the state power were charged with the urban *munera* and with the responsibility to fulfill the urban population's duties to the Empire (Велков 1959: 57, 59, 62, 68; Vittinghoff 1990 b: 334). In Odessus, *curator civitatis* undertook the care of the city`s finances in the 4th century AD. In this functions Eusebius took measures in 368–369 AD to resume the normal exploitation of the urban harbour that was a débouché of the neighbouring Marcianopolis. In this time emperor Valens resided there (Дечев 1952: 423–424; Велков 1956: 110; Велков 1959: 35). So did the higher administrative officers in other Roman harbours, where they successfully conducted works of construction and repair (Liebenam 1900: 163).

Another important service that was definitively established under emperor Valentinian I in 364 AD was the *defensor civitatis* (ἔκδικος) (Велков 1959: 71). In Odessus this officer, who was officially in charge to protect the *plebs* against the arbitrary actions of the *decuriones* and the imperial administration in the 6th century AD fulfilled also the functions of a civil *scrinarius* (Бешевлиев 1983: 22–23).

The degradation of the urban *curiae* deepened further in the first half of the 6th century AD, when Anastasius I ordered the establishment of a new administrative institution. It included the bishop, the rich landowners (*potentes*) and the wealthy *decuriones*. In 545 AD the urban *curiae* were abolished and the new leading body was approved. The bishops had a significant role in it (Велков 1959: 69, 70). Some of them took part in the church councils: in 325 AD – Peter from Mesemvria (Гюзелев 1981: 336), in 431 AD – Anastasius from Sozipolis (Димитров 1981: 389), in 451 AD – Olympius from the same town (Soustal 1991: 454), in 458 AD – Ditas from Odessus (Марков 1995: 45).

In 6th century AD the emergence of the new social group of the great landowners (*potentes*) embarrassed the community in Odessus that had material difficulties. These rented part of the patrimony under disadvantageous conditions. It proved to be necessary that in 538 AD the urban bishop Martin personally met Justinian I in Constantinople. There he pleaded to save the possibility of the community to protect the lower class (*plebs infima*) and to serve as a charity institution. In this respect he succeeded in ensuring the right of the church community of Odessus to sell patrimony for charity designations inclusively for ransoms (Велков 1956: 112–113). For some strata of the steadily differentiating urban *plebs* (*ordo plebeiorum*) in Odessus the membership in the church community was the only way to physical and spiritual survival under the conditions of permanent invasions of the tribes beyond the Danube, the increasing burden of taxation by the state and the arbitrariness of the great landowners. In contrast to the small producers in the city in 5th–6th centuries AD (fur-dressers, marble-cuttors, soap-boiler, candle-maker and hired capony-producers (Бешевлиев 1983: 26–27) the stratum of the urban tradesmen (*negotiatores*) and of the ship-owners (*naucleros*) (Бешевлиев 1983: 24–25) had more stable positions. Often it had good economic performance so it could occupy the vacancies in the urban *curiae* at least to the end of the 4th

century (Велков 1959: 213, 215).

On the bottom: δοῦλοι. Data on the not free persons emerge in the epigraphic monuments from Odessus in the second half of the 2nd century AD. Probably this happened after the change of the slave status in the entire Empire when they epigraphically reflected their existence at least in the urban necropolis if not in the public space (Велков 1967: 83). On two funeral inscriptions belonging to their masters two of them left their names – δοῦλος Τρόφιμος (Mihailov 1970: No 227) and Ιδιβλον (Mihailov 1970: No 148). Probably they have been buried in their masters' plots as it used to be in the Roman world (Етиен 1983: 234). Throughout the 3rd century AD the emancipations of slaves became a common practice (Велков 1967: 83). In Odessus their freedom acquired (ἀπελεύθερος) Εὐήθης Δίωνος (Mihailov 1970: No 129), Ἑρμᾶς (Mihailov 1970: No 141) and Ὑάκινθος (Mihailov 1970: No 222). His mistress, who appealed to the "most honoured people among the Ionians" has emancipated him. In Odessus, like in any provincial Roman town (Calder 1975: 81) the administration obviously followed some rules, regulating the participation of magistrates in the act of emancipation, its registration and its public announcement.

BIBLIOGRAPHY

Avram, A. 1998. P. Vicinius und Kallatis. Zum Beginn der römischen Kontrolle der griechischen Städte an der Westküste des Pontos Euxeinos. – In: The Greek Colonisation of the Black Sea Area. Historical Interpretation of Archaeology. (Hitoria – Einzelschriften. 121). Stuttgart, 115–129.

Bernhardt, R. 1985. Polis und römische Herrschaft in der späteren Republik (149–31 v. Chr.).(Untersuchungen zur antiken Literatur und Geschichte. 21). Berlin – New York.

Calder III, W. M.. 1975. The Alkestis Inscription from Odessos. – AJA 1, 80–83.

Ehrhard, N. 1983. Milet und seine Kolonien. Vergleichende Untersuchungen der kultischen und politischen Einrichtungen. (Europäische Hochschulschriften. Reihe 3. Geschichte und ihre Hilfswissenschaften, 206). Frankfurt am Main – Bern – New York.

Gaggero, G. 1978. Citoyens romains dans la Thrace indépendante. – Pulpudeva 2, 251–263.

Gerov, B. 1989. Inscriptiones Latinae in Bulgaria Repertae. Inscriptiones inter Oescum et Iatrum Repertae. Serdicae.

Gočeva, Z., M. Oppermann 1979. Corpus Cultus Equitis Thracii. I. Monumenta Orae Ponti Euxini Bulgariae. Leiden.

Jones, A. H. M. 1940. The Greek City from Alexander to Justinian. Oxford.

Liebenam, W. 1900. Städteverwaltung im römischen Kaiserreich. Leipzig.

Marquardt, J. 1881. Römische Staatsvewaltung. I. Organisation des römischen Reiches. Leipzig.

Mihailov, G. 1964. Inscriptiones Graecae in Bulgaria Repertae. Vol. III/2. Serdicae.

Mihailov, G. 1970. Inscriptiones Graecae in Bulgaria Repertae. Vol. I2. Serdicae.

Preshlenov, Chr. 2002. Odessus – a Geostrategic Regional Center in Moesia Inferior. (Geographical and Economic Aspects). – In: The Roman and Late Roman City. The International Conference (Veliko Turnovo 26–30 July 2000). S., 237–244.

Quaß, F. 1993. Die Honoratiorenschicht in den Städten des griechischen Ostens. Untersuchungen zur politischen und sozialen Entwicklung in hellenistischer und römischer Zeit. Stuttgart.

Soustal, P. 1991. Tabula Imperii Byzantini. 6. Thrakien. Wien.

Vagalinski, L. 2001. Die Ephebie in den westlichen Schwarzmeerstädten (3. Jh. v. Chr. – 3. Jh. n. Chr.). – In: *Wendel, M.* (Hrsg). Karasura I. Untersuchungen zur Geschichte und Kultur des alten Thrakien. (Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes. 1). Weissbach, 247–255.

Vittinghoff, F. 1990 a. Gesellschaft [des Imperium

Romanum]. I. Höhe Kaiserzeit. – In: Handbuch der Europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte. 1. Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte in der römischen Kaiserzeit. Stuttgart, 163–276.

Vittinghoff, F. 1990 b. Gesellschaft [des Imperium Romanum]. II. Späte Kaiserzeit. – In: Handbuch der Europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte. 1. Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte in der römischen Kaiserzeit. Stuttgart, 277–369.

Бешевлиев, В. 1983. Старохристиянските надписи от Варна като исторически извори. – ИНМВ 19 (34), 19–34.

Велков, В. 1956. Бележки върху социално-икономическото развитие на Одесос през късноантичната епоха. – ИВАД 10, 109–117.

Велков, В. 1959. Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV–VI в.). Проучвания и материали. С.

Велков, В. 1967. Робството в Тракия и Мизия през Античността. С.

Герасимов Т. 1960. Принос към нумизматиката на Одесос. – ИВАД 11, 59–69.

Геров, Б. 1951. Романизмът между Дунава и Балкана. Ч. 2. От Хадриан до Константин Велики. – ГСУ. ФФ 47, 1950/52, 17–122.

Геров, Б. 1980. Земевладението в римска Тракия и Мизия (I–III в.). – ГСУ. ФКНФ 72, № 2, 1977.

Гюзелев, В. Несебър. – В: Български средновековни градове и крепости. I. Градове и крепости по Дунав и Черно море. С., 325–355.

Дечев, Д. 1952. – Stroux, J. 1949. Eine Hafeninschrift von der Küste des Pontus. – Sitzungsberichte der deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, phil.-hist. Kl. Epigraphische Beiträge, 1, 1–23. – Известия на Археологическия институт 18, 423–424.

Димитров, Б. 1981. Созопол. – В: Български средновековни градове и крепости. I. Градове и крепости по Дунав и Черно море. С., 388–407.

Карайотов, И. 1997. Залезът на месамбрийското автономно монетосечене. – НСфр № 4, 42–53.

Колосовская, Ю. К. 1985. Римский провинциальный город, его идеология и культура. – В: Культура древнего Рима. Т. 2. М., 167–258.

Марков, К. 1995. Духовен живот в българските земи през късната античност (IV–VI в.). С.

Михайлов, Г. 1980. Западнопонтийският койнон. – ИНМВ 16 (31), 21–44.

Свенцицкая И. С. 1969. Разрушения гражданского коллектива и полисной собственности в провинции Азии. – ВДИ № 3, 130–142.

Тачева, М. 1987. История на българските земи в древността. Т. 2. С.

Штаерман, Е. М. 1978. Древний Рим: проблемы экономического развития. М.

STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS
Supplementum IV (2005)
Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov

ХЕРКУЛЕС В СЦЕНА НА ЖЕРТВОПРИНОШЕНИЕ
(КЪМ ОБОСНОВКАТА НА ИКОНОГРАФСКИЯ ТИП)

КОСТАДИН РАБАДЖИЕВ

С този текст бих желал да се върна към първата година на университетското си образование, когато получих от проф. Людмил Гетов (тогава доцент) своята първа изследователска тема, а тя бе за Херакъл в Тракия. Затова и написаното тук е с благодарност за стореното от него, но и със съжаление за недовършеното от мен...

Един от интересните паметници на Херкулесовия култ в земите на Долния Дунав е публикуваният от д-р Иван Велков глинен калъп от Монтана, датиран най-общо във времето на III в. сл. Хр.[1]. На него в негативен релеф е представен Херкулес: прав, гол и анфас (фиг. 1). Тежестта на тялото е отпусната върху десния крак, левият е облекчен и изнесен леко встрани, в лявата си ръка Херкулес е прихванал изправен нагоре кривак, опрян на рамото, през което е преметната и лъвската кожа. Дясната ръка, отпусната надолу и встрани, държи фиала над олтар с пламъци. Пред олтара и зад десния крак на героя се различава тялото на глиган, обърнат в посока към олтара. В горния ляв ъгъл е поместено клонче или грозд, но изображението е доста изтрито и формата трудно се доловява. Фигурата на Херкулес е представена в едикула от две колони с пластично очертани капители, поддържащи триъгълен фронтон, украсен с три розети. Долната линия на фронтона е оформена с орнамент, наподобяващ йонийска кима, а двете наклонени – от успоредни прави линии, имитиращи корниз със сложен профил.

Фиг. 1. Глинен калъп от Монтана с изображение на Херкулес (гипсова отливка)

Калъпът е част от колективна находка, включваща глинени калъпи с изображения на Юпитер и Юнона, Аполон, Диана, Бакхус, Хигия, Епона, Конник и единствената глинена плочка в позитив – на Меркурий. Преобладават изображенията на божества в едикули: колоните са до половината с увити, половината с прави канелюри, поддържащи триъгълни фронтони, украсени с розети и акротерии от стилизирани палмети. Фронтоните са очертани от прави линии, йонийска кима или от насечки, наподобяващи елхова клонка. При някои от тях в средата има дъговидни извивки, в които са поместени главите на божества (Бакхус и Меркурий). Фигурите на Аполон, Меркурий, Хигия, Бакхус, както и на Херкулес, са третирани по сходен начин: тежестта на тялото е отпусната върху десния крак, а левият е облекчен. Пропорциите на фигурите са скъсени, позата е условна и знаково допълнена с характерния за божеството атрибут: в лявата ръка Херкулес държи

кривак, Меркурий – кадуцей, Бакхус – висок тирс, Аполон – лира; докато в отпуснатите надолу десници боговете държат фиали в жест на възлияние: Херкулес – над олтар, Юпитер и Юнона – вероятно също над олтари, Аполон – над гарван, Хигия – над змия, Бакхус (с кантарос) – над пантера, и единствен Меркурий държи кесия над петел. В горния ляв ъгъл на релефите, където пространството е позволило, е изобразено клонче, което издава явния стремеж на майстора да насити знаково пространството с атрибути и символи. Сходният почерк в третирането на фигурите, в стила и иконографията на паметниците от колективната находка, дава достатъчно основание тя да бъде определена като произведение на един майстор (ателие?).

Някои от посочените характеристики на паметниците от Монтана се наблюдават и при колективната находка от бронзови матрици от Абритус (Kazarow 1922: 185–202; Vasilev 1987: 177–184). Изобразените върху тях божества в едикули – Юпитер и Юнона, Диана, Херкулес, Конник, присъстват и върху калъпите от Монтана. Едикулите са оформени в същия стил, фронтонът на релефа с Конника притежава същата дъговидна извивка, в която е поместена главата; Юпитер и Юнона са представени по подобен начин в две съседни едикули. В композиционно отношение сцените са изградени също шаблонно, позите на божествата са условни, търсена е ритуална изразителност на жеста и действието. Налице е същият стремеж за насищане на пространството на релефите с атрибути и символи. Но това, което свързва най-тясно двете находки, е тяхната функция – и двата типа паметници са предназначени за масова емисия на релефни изображения, те са част от инструментариума на ателиета, които е трябвало да задоволяват нуждите на голям брой вярващи.

Изказаното в литературата предположение за използването на глинените калъпи от Монтана за отливане на восъчни модели, от които по-късно са били изработвани бронзови матрици, подобни на тези от Абритус (Огненова-Маринова 1982: 143; Ognenova-Marinova 1987: 173–176), е трудно за доказване, тъй като смятам, че едно ателие не би имало нужда от толкова много матрици на едно и също изображение, че да се налага тяхното отливане в голямо количество, а не бихме и очаквали образът да е бил съхраняван в нетраен материал като глина, не в метал. Подобни калъпи са били открити и в района на древния керамичен център на територията на Никополис ад Иструм при дн. с. Бутово (Султов 1962: 30), което потвърждава, че те са били използвани за производството на керамични изделия. Освен това един от релефите от колективната находка (този на Меркурий) е изработен в позитив, а глинена оброчна плочка с образа на Херкулес (подобна по размери и украса) е известна от Рациария (Najdenova 1987: 21 sq., Tav. IV/ 2). Уточнението е съществено за историята на култа, тъй като това предполага евтина и масова продукция, оттук и популярност на самия култ. В подкрепа на вотивната им функция са и четири глинени оброчни крачета, открити заедно с калъпите, вероятно защото са били изработвани в същото ателие (Велков 1940/42: 189, обр. 259). Но това, че те не се откриват при археологическото проучване в градските храмове и извънградските светилища толкова масово, колкото бихме очаквали, би могло да означава, че предназначението им е било по-скоро за лични нужди – за домашните олтари в непроучените до днес жилищни пространства на победните граждани или за религиозните нужди на войници (вж. заключителния абзац).

Една от особеностите на иконографията на Херкулес от римската епоха в тракийските провинции е предпочитанието към представяне на правия, спокоен бог, приемащ адорациите и молбите на своите почитатели. На заден

план отстъпва представянето на многобройните подвизи на героя, известни в паметниците на гръцката образност – те стават популярни в украсата на саркофазите и фунералните паметници, но с различна идейна натовареност. Като цяло това е резултат не толкова от обедняване на репертоара, изразните средства и възможностите на художниците. Главна причина за това е представата за Херкулес в Рим като бог, обвързан тясно с идеята за могъщество на императора и империята (Rabadjiev 1998: 144–149). Иконографията на дискутираната тук сцена, в която позата на Херакъл повтаря тази на върховните богове Юпитер и Юнона (с фиала в дясната ръка над олтар в жест на либация), е въплътила идеята за могъщия гарант за благополучие на посветителите и с основание може да се интерпретира като отделен иконографски тип с идеята за извършено или за предстоящо жертвоприношение в светилище на бога.

С това Херкулес върху релефа от Монтана се отличава от популярния в Рим и империята иконографски тип на правия и спокоен бог, знаково определен с кривака, на който той се опира с десницата си, и лъвска кожа, преметната през присвитата лява ръка. Поставянето на кривака на рамото нарушава статичността на фигурата и е използвано от скулпторите, за да заложат динамизъм в композицията – подобен е т. нар. *Herakles Cyrene* от края на V в. пр. Хр., представящ младежки тип на Херакъл с кривак вдигнат в дясната ръка и поставен на рамото, което е довело до по-динамична изразителност на позата. На главата си той е с венец, а изображението се свързва със сцени върху атически вази, изобразяващи възкачването на героя на Олимп (Boardman, Palagia, Woodford 1988: 792, No 655). С творчеството на Поликлет или Скопас се свързва и младежко изображение (т. нар. *Herakles Lansdowne*), при което Херакъл държи кривака в лявата си ръка, опрян на лявото рамо, а в спуснатата надолу дясна ръка той е хванал лъвската кожа (Boardman, Palagia, Woodford 1988: No 659). Близък до тази схема е т. нар. *Herakles Doria* от вила *Дория Памфили* в Рим, с прототип в третата четвърт на IV в. – отново младежки тип с лъвски шлем на главата и завързани пред гърдите лапи на лъвската кожа, опашка преметната през присвитата лява ръка, в която държи и опрян на рамото кривак, а дясната ръка е отпусната свободно надолу (Boardman, Palagia, Woodford 1988: No 650). Подобна е статуята от вила *Албани* в Рим (фиг. 2), при която Херакъл е изобразен в зряла възраст, лъвската кожа покрива лявото рамо и е завързана с

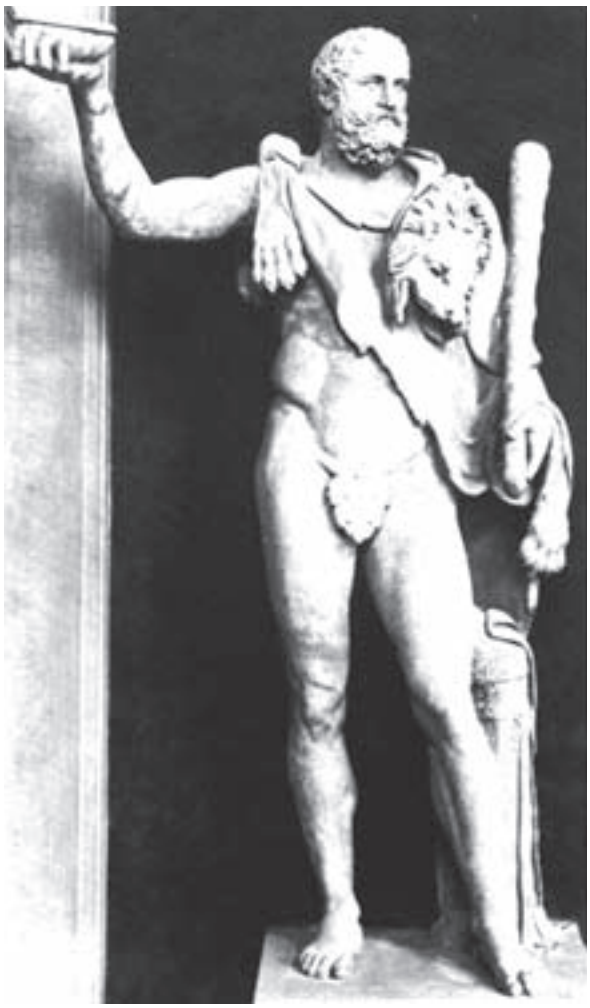

Фиг. 2. Мраморна статуя на Херкулес от Villa Albani, Рим, II в. сл. Хр.

лапите на дясното, а във вдигнатата високо дясна ръка държи фиала за пиене (Boardman, Palagia, Woodford 1988: No 652). Тук по-вероятно е представен иконографският тип на *Hercules Bibax*, при който, вместо спусната надолу дясната ръка, е представена вдигната нагоре да поднася към устата кантарос (ритон) с вино[2]. Тази малка разлика (граница), от една страна, може да подведе в интерпретацията, а от друга – ясно свидетелства за близостта между идеята за бога, извършващ либация (жертвоприношение), и тази за бога, пиещ вино. По-точно казано – за сакралния аспект на сцената на пиещия (пияния) бог. Подобна е иконографската схема и на сцената, в която Херакъл се увенчава с венец, който държи във високо вдигнатата дясна ръка. Типът е заимстван от изображения на коронясващ се атлет и е популярен в изкуството на Рим, когато елинистическата статуя на увенчаващ се Херакъл е била пренесена от император Тиберий пред храма на Конкордия в Рим, за да изрази представата за всепобеждаващия бог[3]. Така положението на дясната ръка, в която Херакъл държи фиала (кантарос), но в жест на възлияние, е определящо за иконографския тип, а това е наложило кривакът и лъвската кожа да са държани в лявата ръка (*варианти*: лъвската кожа е наметната на гърба и завързана пред гърдите; кривакът в лявата ръка понякога е опрян на земята, а в свободната дясна ръка Херкулес невинаги държи чаша – при някои от приведените тук паметници тя е заменена с ябълка или с венец, но протегнатата встрани ръка, често над олтар, подчертава сакралното действие и определя основанията ми да говоря тук за отделен иконографски тип).

Най-ранните изображения в релеф на сцената са известни от Атика: мраморен релеф от Пирея от IV в. пр. Хр., на който Херакъл е протегнал дясната си ръка над олтар (в която е възможно да държи кантарос), а към него пристъпват посветители с жертвени животни (фиг. 3) (Boardman, Palagia, Woodford 1988: No 1390); също и релеф от светилището на Херакъл *Pankrates* в Атина от края на IV в., само че на него лъвската кожа е наметната на гърба и лапите са привързани на гърдите на богахерой (Boardman, Palagia, Woodford 1988: No 1383); за друг вотивен релеф от Атика, на който Херакъл е изобразен по подобен начин пред малък храм с четири колони (хероон), се предполага, че е Хераклейонът в Мелите, където той получава жертвоприношенията и адорациите на молителите[4]. А че става дума за устойчива традиция в иконографията на сцената, свидетелства и по-късен релеф от района на Солун от I в. пр. Хр. (фиг. 4), на който Херакъл е протегнал отново десница с фиала над олтар, а лъвската кожа е наметната на гърба и привързана пред гърдите (Boardman, Palagia, Woodford 1988: No 1393). Сред молителите в сцените се повтаря фигурата на младеж, което предполага обвързването й с обреда *ойнистерия* – либация на вино

Фиг. 3. Мраморен релеф от Пирея със сцена от жертвоприношение на Херакъл, IV в. пр. Хр.

Фиг. 4. Релеф със сцена от жертвоприношение към Херакъл, посветен от Клавдий (също изобразен), Археологически музей в Солун, I в. пр. Хр.

от ефебите в чест на Херакъл като покровител в инициацията им (Harrison 1927: 376–381).

Същата сцена, няколко века по-късно, откриваме и върху фреска от Помпей от I в. – Херкулес е изобразен да извършва възлияние върху олтар, водейки и свиня за жертвоприношение (Boardman, Palagia, Woodford 1988: No 630); също и върху медальон на император Антонин Пий (фиг. 5), на който Херкулес е представен отново на фона на храм с четири колони, поддържащи триъгълен фронтон, пред който той извършва либация с фиала над олтар с пламъци, прислужник води към олтара бик за жертвоприношение, а жрец следи действието с поглед (Peter 1884: 2289). Интерпретирането на сцената е проблемно: тезата за жертвоприношение в чест на Юпитер *Inventor*, извършено от Херкулес след убийството на Какус, е приемлива, но също така има и вероятност да е представен богът, приемащ жертвите и молбите на своите почитатели на *Ara Maxima* при Тибър, основана от него, за да увековечи победата си над чудовището: "Богът въздигна олтар в леса, за да бъде навеки/ той назоваван велик, и велик ще бъде навеки" (Verg. Aen., 8.271–279; Liv. 1.7.10). Управлението на Антонините отрежда на Херкулесовия култ ролята на официален, свързан с личността на императора и с имперската мощ (Jaczynowska 1981: 631–661), а това вероятно определя и популярността на сцената в многобройни паметници на каменната и бронзовата пластика и монетни емблеми[5].

Освен в релеф, влиянието на типа може да се долови и в малката бронзова пластика, но поради спецификата на статуарното изображение при тях олтарът отсъства и въпреки красноречи-

Фиг. 5. Медальон на император Антонин Пий със сцена от жертвоприношение на Херкулес

а. б.

Фиг. 6. а. Бронзова статуетка на Херкулес от територията на Марцианопол; **б.** Бронзова статуетка на Херкулес от с. Преселенци, Добричко

вия жест на възлияние с фиала в дясната ръка, това поставя под съмнение интерпретирането на самото действие. Това се отнася и за известните ми четири бронзови статуетки от Долна Мизия (фиг. 6 а, б)[6], но макар отнасянето им към същия иконографски тип да е условно, бих обвързал тяхната функция с домашни олтари или дарове за светилища. По-различен е случаят със скалния релеф на Херкулес, изсечен в стената на каменната кариера при Аксиопол: богът е представен (твърде примитивно) да държи чаша над четиристенен жертвеник, издялан в скалата, върху който са били открити следи от огън (фиг. 7), което подкрепя идеята за култово изображение, вероятно свързано с присъствието тук на вексилации от II Херкулиев легион, дислоциран на дунавската граница на Малка Скития при император Диоклециан, към което време насочва и стилът на изображението[7].

От тракийските провинции иконографският тип е известен и върху монета на Никополис ад Иструм (Долна Мизия) при император Септимий Север (Pick 1898: No 1388), както и върху сечените в провинция Тракия монети на Перинт във времето от края на II до средата на III в. (Schönert 1965: Nos 334 (Траян), 619 (Каракала), 667 (Гета), 724 f

Фиг. 7. Скален релеф на Херкулес от каменната кариера при Аксиопол, началните години на IV в.

(Елагабал), 895 (Транквилина) и на Пауталия (фиг. 8) при император Каракала (Ruzicka 1932/33: 151, No 589, Taf. V/ 14). Върху монетите на Перинт Херакъл е протегнал дясната си ръка с фиала (кантарос?) над олтар с пламъци, а над него се издига орел (жертвоприношение на Зевс?), докато върху монетите на Пауталия и Никополис ад Иструм е изобразен единствено Херакъл в разглеждания иконографски тип. Монетата на Пауталия представя Херакъл с преметната лъвска кожа през дясната ръка, в която държи и кантарос, но това е възможно и да е било грешка на гравьора.

Фиг. 8. Монета на Пауталия при император Каракала

Либацията с вино над олтар се свързва със заключителния етап на жертвоприношението, когато над тлеещата жарава се възлива с вино, а по лумналия пламък се гадае дали боговете са приели жертвата (Burkert 1985: 70 ff). Това се превръща и в популярен иконографски мотив с богове, възливащи вино върху олтар с пламъци, вероятно и като знак за приетото от тях жертвоприношение, което приносителят на оброчния релеф вече е извършил. И въпреки утвърденото мнение, което интерпретира жертвоприношението с участие на Херакъл в гръцкия свят като почит към баща му Зевс (Boardman, Palagia, Woodford 1988: 798), многобройните оброчни релефи от Атика, на които Херакъл е представен пред храм или в едикула, адмириран от своите почитатели, водещи жертвени животни към олтар, говорят достатъчно ясно, че сцената е разработена за Херакъл като получател на дарове и жертвоприношения, още повече традицията свързва града на Атина с началното почитане на Херакъл като олимпийски бог[8]. В Рим тази идея е доразвита и в култа Херкулес е почитан като могъщ бог – реципиент на богати жертвоприношения. Странно е обаче, че този иконографски тип за представяне на Херакъл отсъства в паметниците на монументалната кръгла скулптура (култова статуя), дали защото не е бил разработван от именити творци, поради което и не е достигнал до нас (поне в копия), а това вероятно е причината, че е останал недефиниран в изследванията на модерните автори. Но обилието от релефни изображения, както и устойчивата във времето иконография на сцената, непроменена в различна културна и етническа среда, подсказват самостоен иконографски тип, изразяващ установена религиозна представа за Херакъл/ Херкулес като реципиент на жертвени дарове и изпълнител на отправени към него молби. А това навежда на идеята, че за някое от атическите светилища на бога през IV в. пр. Хр. е била изработена култова статуя в сходна иконография, чийто образ се е съхранил в оброчните дарове – умалени (преносими) реплики

от камък (релефи) и бронз (статуетки).

В релефното поле на едикулата от Монтана в краката на Херкулес е изобразен и глиган (по-вероятно нерез). Глиган е изобразяван и върху други оброчни паметници на бога от Мизия и Тракия: върху оброчен релеф от Августа Траяна под кривака на Херакъл е изобразена глава на глиган (Кацаров 1923/24: 72, обр. 15); върху Мадарския релеф на Херкулес сред повалените животни от подвизите е представен и Еримантският глиган (Филов 1911: 85–97, обр. 1), но при коментирания тук паметник липсва каквато и да е конфронтация между Херкулес и глигана – те мирно съжителстват в рамките на едикулата. Върху релефи от Рим Херкулес често е изобразяван с нерез, украсен през кръста с лента за жертвоприношение: олтар, посветен на *Hercules Victor* (Reinach 1912: 215/3); фронтонен релеф от Рим (Boardman, Palagia, Woodford 1988: No 448); върху каменен релеф от III в. в италийски амфитеатър Херкулес е изобразен да възлива над пламтящ олтар с изобразено в основата прасенце (Boardman, Palagia, Woodford 1988: *No 1356*); върху вотивен релеф, посветен на Херкулес и Силван, пред олтара с плодове е изобразен и украсен с лента нерез (Reinach 1912: 375/3). Най-вероятно паметниците от тракийските земи носят информация за жертвоприношение на нерез в чест на Херкулес, което е и популярна практика в римския свят. Нерез (глиган) е изобразен в краката на Херкулес и върху оброчен релеф от с. Лазарово при Кнежа, посветен от бенефициария на трибуна на I Италийски легион (Машов 1983: 92, обр. 6), както и върху бронзовата матрица с образа на Херкулес от Абритус (до левия крак на бога). При паметниците от тракийските земи украсата на жертвеното животно отсъства, но това най-вероятно се дължи на отдалечеността от Рим и официалното изкуство. Така нерезът, изобразен върху глинения калъп от Монтана, допълва значението на сцената "Херкулес в сцена на жертвоприношение", а за сакралното действие свидетелства и украсената с венец глава на бога, както е представен върху някои от бронзовите статуетки от Долна Мизия (тук бел. № 6) и от цялата империя, а вероятно и върху керамичния релеф от Монтана.

Разпространението на паметниците от типа "Херкулес в сцена на жертвоприношение" сочи произхода му в Гърция, откъдето преминава в Рим през императорската епоха, за да даде израз на изключителното място, което Херкулесовият култ е заемал в религиозния живот на империята. С римските легиони иконографията на този тип прониква и в земите южно от Дунав, регистриран отчетливо чрез паметници за времето след средата на II в. – показателен е фактът, че керамичният калъп и бронзовите статуетки от Долна Мизия и скалният релеф от Малка Скития произлизат от градски центрове, свързани с римско военно присъствие[9] – Монтана, Дуросторум и Аксиопол, но и от градове с висока степен на романизация – Марцианопол и Строгозия, което ми дава основание да ги свържа с римската войска, сред която Херкулесовият култ е бил особено популярен[10]. Нещо повече – двете колективни находки от Монтана и Абритус, толкова близки по иконография и стил, са от градове, културата на които е белязана от присъствието на римски войскови части. Това предполага, с голям процент на вероятност, че ателиетата, в които те са били работени и чийто инструментариум са били, са възникнали, за да обслужват нуждите на войската и за нея са били предназначени масовите емисии на оброчни (култови) релефи, които матриците и калъпите предполагат. За това свидетелства и репертоарът от божества, изобразени върху калъпите и матриците и отговарящ в най-висока степен на религиозната пъстрота в римската армия[11]. Колкото до матрицата с изображение на Херкулес от Абритус и нейното

предназначение – известен е обичаят триумфаторите да носят върху дрехата си апликация с изображение на *Hercules Triumphalis*, пресъздаваща образа на култовата статуя от храма при *Ara Maxima* (Peter 1884: 2911).

БЕЛЕЖКИ

[1] Описанието на сцената е по текста на Иван Велков и публикуваната от него снимка: Велков 1940/42: 185, № 3, обр. 249.

[2] Голям брой бронзови статуетки, които възпроизвеждат по-скоро идеята за възлияние, са отнесени към иконографския тип на "пиещия" Херакъл (Boardman, Palagia, Woodford 1988: Nos 754–860), с което не съм съгласен, не защото жестът на пиене не е подчертан, нито пък позата на Херакъл демонстрира алкохолно опиянение, а най-вече защото близостта между двете иконографски схеми свидетелства за сходно идейно натоварване, което вече бе подчертано в текста. От този тип в тракийските земи е известна една бронзова статуетка от Бонония (Атанасова-Георгиева, Митова-Джонова 1985: 110).

[3] Vermeule 1957: 283–299. Вероятно към този иконографски тип принадлежи и релефно изображение върху фрагмент от глинен съд в техника "terra sigillata" от Нове, изработен в ателие в Северна Галия: Маевский 1963: 118, рис. 5; Dimitrova-Milceva 1987: 114, No 284, Taf. XIII (интерпретирано като Марс).

[4] Frickenhaus 1911: 113–143, Taf. III/1. За основанието този и други релефи да се интерпретират като сцени в Хераклейона в Мелите: Boardman, Palagia, Woodford 1988: 805.

[5] Boardman, Palagia, Woodford 1988: Nos 629–641 (IC2q – club on left shoulder, right hand extended); 754–860 (IC2x – with cup); 1354–1367 (IIC5 – Heracles at an altar).

[6] От: Дуросторум (Георгиев, Доневски 1980: 120 сл., табл. II/ 5), Строгозия (Трифонов 1930: 34, обр. 4); територията на Марцианополис (Георгиев 1984: 28 сл.); с. Преселенци, Добричко (Василчин 1980: 115 сл., табл. I/ 2).

[7] Рабаджиев 1990: 54–59. Гр. Флореску свързва релефа с култа към Hercules *Saxanus* като популярен сред работещите в рудници и каменни кариери (Florescu 1937: 108–113, Taf. 24/ 1).

[8] Диодор свидетелства, че атиняните са първите, които са удостоили Херакъл с божествени почести (Diod. IV, 39) по внушението на оракул, произнесен първо за атиняните веднага след смъртта му (според Аристид) или дълго след смъртта му (според Ариан). За дискусията относно тълкуването на Херакъл в древността и днес: Рабаджиев 2002: 86–94.

[9] Известна е мраморна оброчна плочка от Ескус, на която според първичната публикация е изобразен Херкулес, твърде подобен на разглеждания тук тип: прав, с облекчен ляв крак, гол и анфас; дясната ръка е протегната встрани и държи фиала над висок и тесен олтар, около врата и лявото рамо е преметната хламида, през свитата лява ръка е прехвърлена лъвска кожа, която покрива втори олтар (Frova 1957: 8, fig. 5). Вторият олтар е тълкуван и като схематична фигура на адорантка (Морфова 1960: 63 сл.), но подобно изображение не ми е известно сред паметниците на Херкулес. По-вероятно е тълкуването на фигурата като Аполон, който придържа с лявата си ръка лира върху висока поставка, още повече кривакът като знак за бога-херой отсъства, а хламида е носена от Аполон, но не и от Херкулес (мнение, споделено в разговор и от Теодора Ковачева от Историческия музей в Плевен).

[10] Тук, само като пример, бих посочил, че епиграфските данни от посветените на Херкулес паметници от Долна Мизия очертават популярността на култа сред военните, а сред тях видимо се открояват тези от I Италийски легион: посвещение на Юпитер, Юнона и Херкулес от с. Садовец, Ловешко, направено от Cius Iulius, опцион в Leg. I Ital. (Gerov 1989: No 235); посвещение на Херкулес Invictus върху олтар от Новиодунум, направено от Caius Iulius Fabianus, опцион в Leg. I Ital. (Covaceff 1975: 424, No 5); оброчен релеф на Херкулес от с. Лазарово, Врачанско, с посвещение на свещения бог Херкулес от Valerius Victorinus, бенефициарий на трибуна на Leg. I Ital. (Машов 1983: 92, обр. 6); посвещение на Херкулес от Алмус за здравето на императорския легат в Долна Мизия от Lucius Messius, началник на фрументариите на Leg. I Ital. (Геров 1952: № 19); посвещение на Херкулес върху олтар от Нове, направено от Caius Ersidius Sexstus, войник от Leg. I Ital. (Gerov 1989: No 285); посвещение на Юпитер, Херкулес Invictus, Церера и Либер върху олтар от Тропеум Траяни, направено от Marcus Stabius Colonus, военен трибун на Leg. XI Claudiae (Covaceff 1975: 424, No 1); посвещение на Алкидес (Херакъл) върху олтар от Монтана, направено от Publius Aelius Antoninus, трибун на Coh. III Collecta (Александров 1977: 60, № 16, обр. 14); оброчен релеф на Херкулес от с. Гороцвет, Разградско, посветителят на

който е бил корникуларий (Кацаров 1926/27: 100, обр. 48); статуарна група на Херкулес с Немейския лъв от с. Стража, Търговищко, посветена на Херкулес Invictus от войника Aurelius Disdosi (Геров 1952: № 96); варовиков олтар (и статуя) от Мелта, посветен на Херкулес Invictus от Gaius Mettius Sabinus, войник в Coh. I Aeliae Athoite (Gerov 1989: No 255). Военни лица са в преобладаващата си част посветителите на бога и в провинция Дакия (Barbulescu 1977: 175–179; 1978: 231 sq.).

[11] Такова е мнението и на Иван Велков в първичната публикация на паметниците от колективната находка (Велков 1940/42: 189).

ЛИТЕРАТУРА

Александров, Г. 1977. Латински надписи от Монтана. – Векове № 5, 51–60.

Атанасова-Георгиева, Й., Д. Митова-Джонова 1985. Антична пластика от Видинския музей. С.

Василчин, И. 1980. Бронзова пластика от Толбухински окръг. – ИНМВ XVI, 115–119.

Велков, И. 1940/42. Археологически вести: Принос към историята на религията на Мизия. – ИБАИ XIV, 183–189.

Георгиев, П. 1984. Иконографски бележки върху римски бронзови паметници от ОИМ във Варна. – МПК № 1, 28–32.

Георгиев, П., П. Доневски 1980. Римски бронзови статуетки от Дуросторум. – ИНМВ XVI, 119–121.

Геров, Б. 1952. Романизмът между Дунава и Балкана от Хадриан до Константин Велики. Част 2. – ГСУ. ФФ 48.

Кацаров, Г. 1923/24. Антични паметници из България. – ИБАИ II, 69–82.

Кацаров, Г. 1926/27. Антични паметници из България. – ИБАИ IV, 81–120.

Маевский, К. 1963. Археологические исследования в западном секторе Нове в 1960–1961 г. – ИАИ XXVI, 115–132.

Машов, С. 1983. Антични паметници от Врачански окръг. – ИМСЗБ VIII, 83–103.

Морфова, З. 1960. Рецензия на статията на Ant. Frova. – Археология II, № 4, 63–64.

Огненова-Маринова, Л. 1982. Антична скулптура в Монтана. – В: Сб. България 1300. Институции и държавна традиция. Т. 2. С., 143–151.

Рабаджиев, К. 1990. Към датировката на скалния релеф на Херкулес от Чернавода. – Векове № 2, 54–59.

Рабаджиев, К. 2002. Херакъл – бог или херой? (Към интерпретацията на мита, образа и култа). – В: Πιτύη. Изследвания в чест на проф. Иван Маразов. С., Анубис, 86–94.

Султов, Б. 1962. Един занаятчийски център в Долна Мизия. – Археология IV, № 4, 30–34.

Трифонов, Й. 1930. Плевен в трако-римско и старобългарско време. – ИИД X, 20–48.

Филов, Б. 1911. Релеф на Херкулеса от Мадара. – ИБАД II, 85–97.

Barbulescu, M. 1977. Cultul lui Hercules în Dacia Romană (I). – Acta musei Napocensis, XIV, 173–194.

Barbulescu, M. 1978. Cultul lui Hercules în Dacia Romană (II). – Acta musei Napocensis, XV, 219–233.

Boardman, J., O. Palagia, S. Woodford 1988. Herakles. – In: LIMC IV, 1 (text), 728–838; 2 (illustrations), 444–559.

Burkert, W. 1985. Greek Religion. Archaic and Classical. Harvard University Pres.

Covaceff, Z. 1975. Contribuţii privind cultul lui Hercule în Scythia Minor. – Pontica VIII, 399–428.

Dimitrova-Milceva, A. 1987. Importierte terra sigillata aus Novae. – ИАИ XXXVII, 108–152.

Florescu, G. 1937. Römischer Steinbruch bei Cernavoda, Rumanien. – Germania XXI, 108–113.

Frickenhaus, A. 1911. Das Herakleion von Melite. – AM XXXVI, 113–143.

Frova, A. 1957. Antichi monumenti religiosi di Oescus (Bulgaria). – In: Studii in onore di Federico M. Mistrorigo. Comune de Vicenza, 3–20.

Gerov, B. 1989. Inscriptionis Latinae in Bulgaria repertae (inscriptiones inter Oescus et Iatrum repertae). S.

Harrison, J. E. 1927. Themis. A Study of the social origins of the Greek Religion. Cambridge University Press.

Jaczynowska, M. 1981. Le culte de l'Hercule romain au temps du Haut-Empire. – ANRW II, 17/ 2, 631–661.

Kazarow, G. 1922. Neue denkmaler zur Religionsgeschichte thrakiens. – AA XXXVII, 3/4, 185–202.

Najdenova, V. 1987. Il culto di Ercole a Ratiaria citta e territorio. – Ratiariensia No 3/4, 15–23.

Ognenova-Marinova, L. 1987. Un atelier de plastes imaginarius a Montana. – ИАИ XXXVII, 173–176.

Peter, R. 1884. Hercules. – LexMyth., I/ 2.

Pick, B. 1898. Die antiken Münzen von Dacien und Moesien (Die Antiken Münzen Nord-Griechenlands). Band I, 1 Halbband. Berlin.

Rabadjiev, K. 1998. The Iconography of Herakles (Hercules) in Roman Thrace and Moesia. – Pulpudeva. Semaines Philippopolitaines de l'histoire et de la culture Thrace. 6–Supplementum, 144–149.

Reinach, S. 1912. Repertoire de reliefs grecs et romains. III, Paris.

Ruzicka, L. 1932/33. Die Münzen von Pautalia. – ИБАИ VII, 1–216.

Schönert, E. 1965. Die Münzpragung von Perinthos. Griechisches Münzwerk. Berlin.

Vasilev, V. 1987. Bronzene matrizen aus Moesien und Thrakien. – ИАИ XXXVII, 177–184.

Vermeule, C. C. 1957. Herakles crowning himself: new Greek statuary types and their place in Hellenistic and Roman Art. – JHS LXXVII, No 2, 283–299.

HERCULES IN ACT OF SACRIFICE

KOSTADIN RABADJIEV

(summary)

The paper concerns a clay mould with the image of Hercules from Montana (in Moesia Inferior), dating in the 3rd century A.D. (fig. 1). It was probably used for the manufacture of ceramic votive relieves, evidently easy done and cheap production, probably made for personal use in private (domestic) cult. Hercules is presented on it alone, upright, holding a cup (*phiale*) in his right hand above an altar with flames on it, the lion skin and club in his left hand (the club upright on shoulder). There is a pig (a boar) next to his right leg and in front of the altar. The image is situated in an *aedicula*, consisting of two columns with a triangular pediment, decorated with three rosettes. The type is defined here as *"Hercules in act of sacrifice"* – a pictorial presentation of the idea about a sacrifice (already done or promised) to the god to win his favour. The iconography of the image is known in votive relieves from 4th century Athens (fig. 3), where a similar cult statue in one of his numerous cult places there is proposed by me. The popularity of the image is traced to Rome where it presented the idea of Hercules as a mighty god of the Emperor and the Empire (fig. 5). In Thracian provinces the type is known mainly from Moesia Inferior: this very clay mould and 4 bronze statuettes (figs. 6 a, b), a rock relief from Axiopolis in Scythia Minor in the reign of Diocletianus (fig. 7), as well as on coins: one from Nicopolis ad Istrum in Moesia Inferior (Septimius Severus) and the others from Thracia – from Perinthos (Trajan, Caracalla, Geta, Elagabalus and Tranquillina) and from Pautalia (Caracalla – fig. 8). This proves the Roman influence and provenance of the type and was probably due to the popularity of Hercules' cult in Roman army (as the inscriptions show). The monuments and the like descent from sites with a definite military attendance (Axiopolis, Montana, Durostorum, Marcianopolis, Abritus) and the mould itself is a part from a collective find that contained similar artifacts with images of numerous deities, a fact that corresponds greatly to the religious diversity in Roman legions.

STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS
Supplementum IV (2005)
Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov

A BRONZE HELMET OF CHALKIDIAN TYPE FROM GOLYAMO SHIVACHEVO, SLIVEN DISTRICT. NOTES ON THE CHALKIDIAN HELMETS IN THRACE

TOTKO STOYANOV

In the exposition of the Sliven Historical Museum there is a bronze helmet, which according to the museum's register, has been discovered in 60's of the 20th century, during excavation activities in the farmyard of a villager in the village of Golyamo Shivachevo, Sliven district.[1] So far the helmet has not been published. In the archaeological literature it is been mentioned only in some general publications and the village of Malko Shivachevo is pointed as a place of find (Чичикова 1969: 68, бел. 130 – defined it as Attic type). V. Vassilev first have payed attention in the Bulgarian archaeology to the uncorrect definition of this type helmets as of Attic type, but not the real Chalkidian type with hinged cheeckpieces (Василев 1979: 67; he points only the village of Shivachevo; The helmet is mentioned also in Archibald 1998: 252, n. 44).

Fig. 1. The helmet from Golyamo Shivachevo – view by right side

The helmet is not preserved completely. There are missing the two cheekpieces, most of the upper part of the crown, the left finish of the neck guard and the lower part of the nose guard (figs. 1–4). It has an extant height of 24 cm, maximal axial dimension of the crane cap at its base of 22.5 cm, and cross width of 15 cm. The surface, especially of the crown, is damaged by the corrosion, and this is the possible reason for the broken off parts. In this section the thickness of the helmet is minimal – about 0.02 cm. Towards the lower half of the helmet, the sheet thickness increases to 0.35 cm at the lower edge of the neck guard. In the extant part, the surface is smooth, with deep green brown matt shining patina. The helmet is well moulded, with proper proportions. As far as it is possible to make decisions observing the helmet in such condition, it was cast and then, additionally by hammering and polishing from the outside, the scull-cap and the edge dividing it from the lower part were finished. It is possible the traces of a hammering out, and visible inside (figs. 5–6), to be left after secondary corrections of deformations caused during the use of the helmet in battle. The regular

Fig.2. The helmet from Golyamo Shivachevo – frontal view

Fig. 4. The helmet from Golyamo Shivachevo – back view

silhouette and proportions, saved even after injury, as a whole and in some components, precisely moulded smooth relief and outline of the eyebrows are arguments in favour of the opinion the helmet was cast (figs. 1–4). On both sides of the helmet, at the edge of the extant parts of the cheekpieces exist traces of four rivets. The

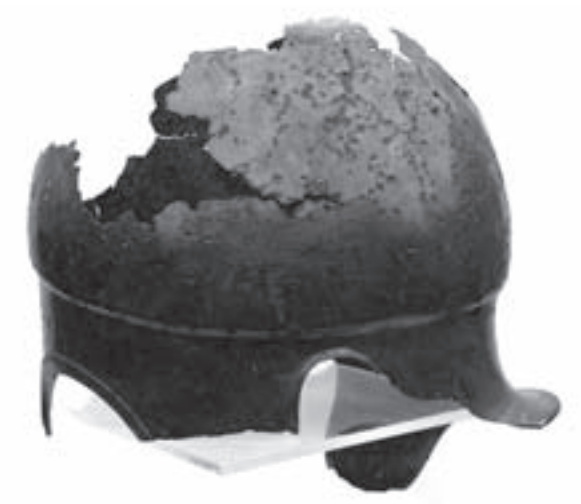

Fig. 3. The helmet from Golyamo Shivachevo – view by leftt side

better preserved left cheekpiece has uneven lower edge with lots of projections and dents, obviously result of the break of the hinge tubules where the movable part of the cheekpieces was joined. Still noticeable three tubules at the top side had been put in four tubules placed on the upper edge of the movable cheekpiece and combined with a wire running through all of them (fig. 1). After the serious use both hinge-joints have been irreparably broken, from inside by solder (and rivets?) cheekpieces have been attached again (figs. 5–6). It is difficult to determine if they were hinged again or simply fastened together, likewise the examples we have from the helmets found at Yudelnik (Dimova, Ivanov 1974: 139–143, figs. 4, 6, 8), Kralevo (Гинев 2002: 37–38, обр. 7) and Lavino (The helmet from Lavino is still not published; Now in the Isperih museum. Preliminary information in: Иванов 1976: 35–36).

Representations on Greek vases show that like most other types Chalkidian helmets had been richly adorned. First of all it has to be

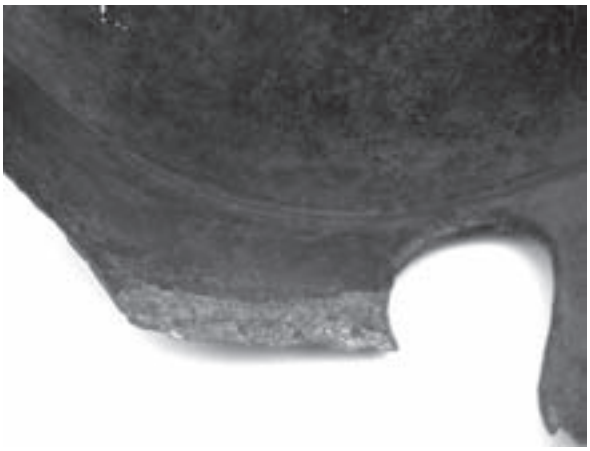

Fig. 5. Solder on inside base of the right cheekpiece

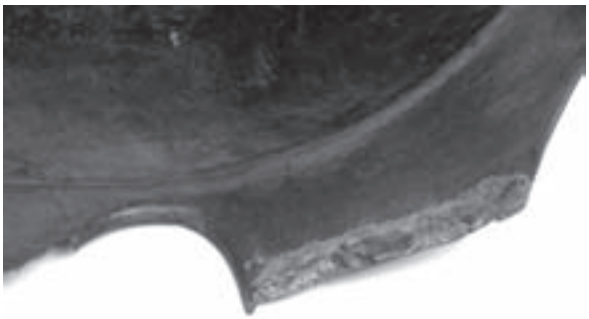

Fig. 6. Solder on inside base of the left cheekpiece

mentioned the crest, which usually was put along the top ridge. In his study on the Chalkidian helmets in Thrace, V. Vassilev has mentioned that like the examples from Rouets and Tryavna, on the helmet discussed here, there are traces of solder, which point the spots where the metal foot of the crest was fixed (Василев 1979: 69; Василев 1980: 6). There are in fact two spots on the scull-cap with more or less circular stains of white metal (solder?) about 1.5 cm in diameter – one just above the fronton (fig. 2), and the other on the back side, on the border between the crown and the neck guard (fig. 4). So, one could guess, that in its original appearance the helmet from Golyamo Shivachevo was adorned with a rich crest (fig. 7) (Pflug 1988: 143, Abb. 10; Dintsis 1986: 135–141, Taf. 63–66, Beil. 10).

Based on the morphological characteristics,

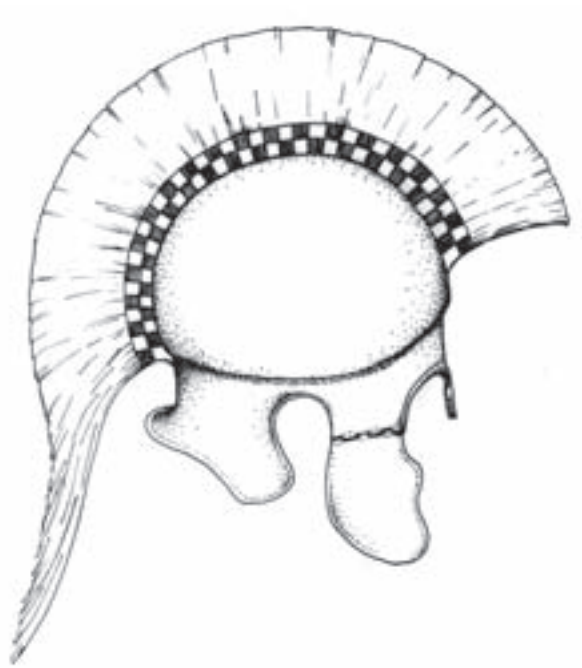

Fig. 7. Tentative reconstruction of the helmet from Golyamo Shivachevo

the published here helmet from Golyamo Shivachevo is to be assigned to group VII of the Chalkidian helmets after E. Kunze's classification (Kunze 1967: 136–158) or type V after the latest typology of H. Pflug (Pflug 1988: 143–145, Abb. 2, 10–13). One of the basic peculiarities to distinguish this group within the Chalkidian helmets is the hinged cheekpieces. In the publications even from recent years such helmets are still inaccurately determined as "Attic type" (Cf. Косяненко, Лукяшко, Максименко 1978: 265; Воронов 1991: 225–226, рис. 2.3–4, 3.1; Цецхладзе 1994: 195–196; Козенкова 1995: 98; Игнатов 1999: 20 etc. On the Attic type helmets see Waurick 1988: 169–177, Abb. 47–64, Anm. 114 mit Beil. 1. Nos 19–27; Dintsis 1986: 105–112, Kat. No 192–210, Taf. 43–47, Beil. 8). This variety (type V) is well attested in the lands of Ancient Thrace and the adjacent regions around the Black Sea (Мелюкова 1964: 76–78, табл. 23; Черненко 1968: 83–86, рис. 45.1, 46; Воронов 1975: 218–233; Воронов 1991; Петерс 1984: 187–197; Teržan 1995: 81–89, Abb. 5, Liste zu

Abb. 10; Козенкова 1995: 98, табл. XXIV. 8). In respect of quantity the territory of modern Bulgaria is the area of most intense spread of the Chalkidian helmets on the Balkans[2] and the number of finds increases permanently. Up to date I know some 60 pieces, 10 of which for sure from type V – with hinged cheekpieces.[3] Besides the helmet discussed here, the rest of examples of type V are as follows – from the village of Bahovitsa, Lovech district (Kitov, Pawlow 1987: 32, obr. 38);[4] from Tryavna area (Велков 1929: 43–44, обр. 60–61); from the village of Sborishte, Sliven district (L'Or 1987: No 242); the village of Malka Detelina, Nova Zagora county (Игнатов1999: 23, № 20, обр. 20); Simeonovgrad;[5] the village of Rogozen, Vratsa district (Николов 1990: 20–21, обр. 7–8); from Zimnicea (Alexandrescu 1980: 20 No b, 55, fig. 65. 1–2); from Făcău-Mihăileşti-Bucarest (Constantinu, Leahu 1968: 200, No 7, fig. 5);[6] Oloneşti (Сергеев 1966: 137, обр. 9) and most interesting in the whole group – a helmet of unknown origin, which has a rich plastic decoration including two griffins on the scull (L'Or 1987: No 240).[7] To the helmets of this type could be relevant the cheekpiece with excellent relief representation of Heracles from the village of Gurlo, Pernik district (L'Or 1987: No 241) another one discovered in the courtyard of the *thyrsis,* in front of the palace of Seuthopolis (Огненова-Маринова 1984: 165, кат. № 148, обр. 12), as well as the one from Ocna Sibiului, in Romania (Rusu 1971: 293, Taf. 147, 1–2). The general shape of the Kralevo helmet, as well as details like eyebrows outlining, curving up over the ears and the neck guard shape, and finally traces of four rivets preceding those fixing the cheekpiece now, make me guess this piece has been originally hinged as well (Гинев 2002: 37–38, обр. 7). So, the number of the representatives of the type V could increase to 15.[8]

The broken nose guard deserves attention too. Such a peculiarity is on record for considerable part of the Chalkidian helmets, both with plain and hinged cheekpieces from Thrace and adjacent regions.[9] In V. Vassilev's opinion, this is typical Thracian phenomenon. The nose guards have been intentionally cut, thus making it more fitting. There is an explanation that being in use by cavalrymen, the nose guards had not been as useful as for the hoplites, for who the helmets had been intended in Greece (Василев 1980: 11; Василев 1981: 7, 17). In fact, in most of the cases, we posses information, the helmets come from monumental tombs or rich graves of elite-warriors, in which an indication for their status is given by a bridle, an application to the horse-trapping, and other artefacts (respectively horse burial(s) as well). This trend caused maybe by the routine is finally reflected in particular examples like the helmet from Silistra, which nose guard was performed too short at the very manufacturing (Доневски 1974: 285–286, Табл. I. 1). The characteristics of this helmet – the general outline, the proportions of the elements, and especially the free space for the face, give grounds to believe the helmet is a production of a Thracian armourer working somewhere in the lands of the Getae in modern North-eastern Bulgaria.[10] This line of the nose pieces is to be undertaken in a group of helmets most probably produced by Greek arms workshops – the examples from Obretenik (Димова 1966: 5), Rouets (Велков 1929: 41, обр. 58), Kaloyanovo (Чичикова 1969: 66–67, обр. 19) and Branichevo (Дремсизова 1963: 173, № 1; Атанасов 1995: № 90), in which stylized, engraved and/or plastic eyebrows are made.

By its general shape, silhouette and proportions, details like the scull and neck guard shapes, along with the primary method of production – by casting, the helmet from Golyamo Shivachevo is very close to pieces from Bahovitsa, Tryavna, Kralevo, Simeonovgrad, Zimnicea and Făcău – all representatives of type V (after Pflug). Disregarding the hinged

cheekpiece, there is also visible similarity with the helmet from Sadovets (Василев 1979: 68, обр. 4), nice representative of the type II (after Pflug). Among the finds from the neighbouring countries in the Pontic region there are helmets quite similar to those from Thrace and obviously some produced in the same workshops, some under the influence of the same leading prototypes in the Balkan-Pontic area (Рабинович 1941: табл. XIV–XX; Дитлер 1964: 315–320, рис. 1; Artamonov 1970: 74, Taf. 270; Косяненко, Лукяшко, Максименко 1978: 265–266, рис. 1–2; Воронов 1991: 225–226, рис. 2.3–4, 3.1, etc.). This raises again the question for the manufacturing centres of the Chalkidian helmets in the 5th–4th centuries, and the means of their spread in the Pontic basin. After the detailed review of this group of helmets made by E. Kunze as early as the 60's, on the base of characteristic features a "Thracian" subgroup has been distinguished, widespread only in Thrace and Southern Russia, which production is to be found in the numerous colonies along the North-Aegean coast and the Black Sea (Kunze 1967: 155, 157). Series of emblems from the Thasian amphora stamps, present elements of the defensive and offensive arms - from the helmet, through the shield, cuirass and greaves to the spear and sword. The most numerous are the representations of helmets from the variations of the Chalcidian, the Boeotian as well as the so-called "Phrygian" or "Thracian" type. The correctly represented samples of all types of helmets and other type of arms, combined with the data from ex-voto and epigraphc monuments leads to the hypothesis that part of the represented on the stamps armour and arms reflect their manufacture on the island of Thasos and its *peraia*. As it is well known, Thasos is among the greatast trade agents in Thrace (Cf. Stoyanov 2002). There have been revealed also data for bronze working area at Mesambria Pontica (Ognenova 1974: 485–492).

Emphasizing on the importance of the helmet for the Greek warrior O.-H. Frey poses the question – is the situation presented by the map of the helmet spread on the Balkans (in the case of the Chalkidian group) reflecting only different trade interests (respectively spheres of operation) or there are political (and other – T. S.) relations? The problem for the basic production centres remains open for discussions (Frey 1991: 203; Cf. also the discussion in Василев1979: 68–69 lit.; Pflug 1988: 140–141; Treister 1996: 205, 210).

Looking at the map for the places of find of the Chalkidian helmets in the hinterlands of the Western Pontic area (Thrace), Northern Pontic area (Scythia and Maeotia) and Eastern Pontic area (Colchis) some differences are visible. In Thrace the helmets are spread all over the territory to the South of the Danube, and, in fact they are missing just along the coast, where the Greek poleis are located. On the opposite, in the Eastern half of the region, from the Bosporus along the coast to Colchis, the helmet finds are mainly at the poleis and their territories (Teržan 1995: Abb. 5, Liste zu Abb. 10). In some cases, the places of find (warrior graves) even outline, according to some authors, the borders of the *hòra* of the Greek colonies (Цецхладзе 1994: 196 – in the case of Dioskurias, from which territory are known at least 8 Chalkidian (type V – Pflug) and 1 Corinthian. Воронов 1991: 226) and could be "evidence of the less than peaceful relations between the locals and the Greeks living in Dioscurias" (Tsetskhladze 2002: 83). The situation is similar regarding the Bosporan kingdom and the other Hellenic poleis in the Northern Pontic area and their hinterland (Мелюкова 1979: 208; Cf. the general map in Teržan 1995: Abb. 10).

Series of studies of V. Vassilev, devoted to the technological research on the helmets discovered in Bulgaria, have led him to the correct conclusions, that there were craftsmen to repair

and to produce helmets in some Thracian settlements as well. Like in metalworking in general, and in other crafts of high quality, besides the settled in a given city-centre, there have probably been itinerant armourers as well (Василев 1979; Василев 1980; Василев 1981; Wassilev 1984). In the last compendious study on the Chalkidian helmets H. Pflug supported the idea for independent development in Thrace of types II and V after his classification (Pflug 1988: 141–142).

In the context of the above, it is logical to accept the conclusion that the helmet from Golyamo Shivachevo was a product of a master (resp. arms workshop) with high-quality production, which worked on the littoral or in the hinterland of Southern Thrace. Concerning the date, having in mind the closest parallels pointed above, and the genetal line of the development of the Chalkidian helmets in Thrace (Pflug 1988: 141–142), without any data on the context, I would propose a date of manufacturing between the end of 5th and first half of 4th century BC.

NOTES

[1] Inv. № 2164 A. My gratitude to the colleague M. Radeva, curator at the museum, for the opportunity to have the information and to work with this interesting artefact and take photos as well.

[2] Cf. Teržan 1995: Map on Abb. 5 – The contrast to the Central and Western Balkans where Illyrian and Negau helmet types are spread is well visible.

[3] For latest general overviews on Chalkidian helemets on the Balkans see Frey 1991: 202–203, Abb. 1, lit. Cf. also Teržan 1995: 86, Anm. 18, Liste 5 zu Abb. 10 – where altogether 28 helmets from Thrace are listed. K. Kissyov (Кисьов 2004: 49–50) points the number given by B. Teržan. Cf. Also Archibald 1998: 201–202, fig. 8. 4b–c; 252–254, figs. 10.6, 10.7 and 10.8a-b with refr. Except the helmets pointed above and hereafter, it should be added those coming from: **Symbola** (Archibald 1998: 253, fig. 10.7b), **Dolna Koznitsa** (Ancient Thrace No 36), **Vasil Levski** (Kisyov 1997: 2, No 3, pl. 2), **Starosel** – Peichova tumulus (Kitov 2002: 15, picture on p. 15 – specified as "Attic" type), **Shipka** – Sineva tumulus (L'Or des Thraces 2002: No 222a), **Shipka** – Golyama Kosmatka tumulus (not yet published), **Kalnovo** (Атанасов 1995, № 89), **Vekilski** (Атанасов 1995: No 90), **Razgrad** (Лицов 1959: 5, обр. 3), **Yudelnik** (Dimova, Ivanov 1974; Иванов 1972. There are 2 pieces of neck guards besides of the 8 helemets published by D. Ivanov available in the Rousse museum from the same find), **Cuptoare** (Oprinescu 1987: 127–129, fig. 2), **Oloneşti** (Сергеев 1966: 137, обр. 8). Cf. also the list of the helmets in the artcle of L. Ognenova and T. Stoyanov in this volume.

[4] Historical Museum Lovech, Inv. № 244. Familiar in the literature as the helmet from Lovech region.

[5] Not really published. Mentioned in Аладжов, Димов 1993: 30, where the type is not determined. Thanks for the colleague I. Petrov (Haskovo Museum) for the opportunity to get more information in the field inventory record No 47.

[6] National Historical Museum Bucarest, Inv. № 32479; pointed as "Attic". Cheekpieces and the nose guard are missing,. There is a reconstruction in: Florescu 1997: 7, No 200.

[7] National Archaeological musem Sofia, Inv. No 4013.

[8] Archibald 1998: 253, points six Chalkidian helmets with hinged cheekpieces. One of them – the helmet from Găvani, Romania, is in fact of other type, the (Pseudo-) Attic one. Cf. Dintsis 1986: 124, Kat. No 222, Taf. 56. 6. After G. Waurick (1988) 170, Anm. 101, Abb. 51, this helmet is of "attische Typ mit Stirnschirm".

[9] Zimnicea – Alexandrescu 1980: 20 No b, 55, fig. 65. 1; Yudelnik – Dimova, Ivanov 1974: Figs. 5, 8–10; Kralevo (Гинев 2002: 37–38, обр. 7), Arzos (Pflug 1988: 141, Abb. 78), Bahovitsa (Kitov, G., P. Pawlow 1987: 32, obr. 38), etc. Because not all of the artefacts are presented in the publications with good images such details are not always apparent.

[10] See the article of the author and L. Ognenova in this volume.

BIBLIOGRAPHY

Alexandrescu, A. 1980. La necropole gète pres de Zimnicea. – Dacia XX, 19–126.

*Ancient Thrace***.** Gold and Silver Treasures from Bulgaria 5000 BC – AD 300. (Exhibition cat. Helsinki, Finland, 2000).

Archibald, Z. 1998. The Odrysian Kingdom of Tgrace. Orpheus Unmasked. Oxford Monographs on Classical Archaeology, Oxford.

Artamonov, M. 1970. Goldschatze der Skythen. Prag – Leningrad.

Constantinu, M., V. Leahu 1968. Mormint getic in preajma Bucureştilor. – SCIV, 19/2, 1968, 195–202.

Dimova, V. D. Ivanov 1974 Antike Helme. – Thracia III, 1974, 139–143.

Dintsis, P. 1986 Hellenistische Helme. Roma. (=Archaeologica 43, G. Bretschneider ed.)

Egg, M. 1988 Italische Helme mit Krempe. – In: Antike Helme. Sammlung Lipperheide und andere Bestände des Antikenmuseums Berlin. Römisch-Germanische Zentralmuseum, Forschungsinstitut für Vor- und Frühgeschichte. Monographien Bd. 14. Mainz am Rhein, 222–270.

Florescu, R. (ed.) 1997. I Daci. Firence, Palazzo Strozzi, (Electa) Milano.

Frey, O.-H. 1991. Griechische Schutzwaffen und ihre Nachahmungen im illyrischen Gebiet. – In: I symposium Illyro-Thrace "Tribus Paleobalkaniques entre la mer Adriatique et la mer Noire de l'Eneolothique jusqu'à l'époque Hellenistique, Sarajevo – Beograd, 199–210.

Kisyov, K. 1997. Late Iron Age Grave Finds from the Archaeological Museum in Plovdiv. – Archaeologiia Bulgarica No 2, 1–7.

Kitov, G. 2002. Thracian cult complex at Starosel. Varna.

Kitov, G., P. Pawlow 1987. Kultura tracka na ziemach okregu Lowecanskiego. S.

Kunze, E. 1967. Halkidische Helme. – In: VIII Olympia Bericht, Berlin, 136–158.

Ognenova L. 1974. Novelles données sur les artisanats en Thrace dans l'Antiquité. Vestiges d'ateliers métallurgiques du Ve siècle av. n. ère à Mésambria. – In: Acta Conventus XI "Eirene", Warsovia, 1968 (1974), 485–492.

Oprinescu, A. 1987. Mormîntul unui lupător get de la Cuptoare-"Sfogea" (com. Cornea, jud. Caraş Severin) – Thraco-Dacica VIII, 1–2, 127–129.

L'Or 1987. L'Or des cavaliers thraces. Trésors de Bulgarie. Catalogue d'exposition Montréal, 1987.

L'Or 2002. L'Or des Thraces. Trésors de Bulgarie. Catalogue d'exposition Europalia Bulgaria 2002 (Palais des Beaux-Arts), Bruxelles.

Pflug, H. 1988. Chalkidische Helme. – In: Antike Helme. Sammlung Lipperheide und andere Bestände des Antikenmuseums Berlin. Römisch-Germanische Zentralmuseum, Forschungsinstitut für Vor- und Frühgeschichte. Monographien Bd. 14. Mainz am Rhein, 137–150.

Rusu, M. 1971. Das keltische Fürstengrab von Ciumeşti in Rumänien. – BRGK 50, 1969 (1971), 267–300.

Stoyanov, T. 2002. Pieces of metalwork as emblems on amphora stamps of Thasos (till 336 BC): interpretation issues. – Proceedings of the Eighth Symposim Ancient Macedonia, Thessaloniki (in press).

Teržan, B. 1995. Handel und soziale Oberschichten im früheisenzeitlichen Südosteuropa. – In: Handel, Tausch und Verkehr im bronze- und früheisenzeitlichen Südosteuropa. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, Bd. 11, München – Berlin, 81–159.

Treister, M. 1996. The Role of Metals in Ancient Greek Hisstory. (Brill) Leiden – New York – Köln.

Tsetskhladze, G. 2002. Ionians Abroad. – In: G. Tsetskhladze, A. Snodgrass (eds.) Greek Settlement in the Eastern Mediterranean and the Black Sea. BAR intern. Ser. 1062, 81–96.

Wassilev, W. 1984. Ausbesserung von Rüstungen als spezieller Teil der Metallbearbeitung in Thrakien im 5.–3. Jhd. v. Chr. – In: Dritter Internationaler Thrakologischer Kongress, Wien 1980, Sofia, Bd. II, 346–365

Аладжов, Д., Н. Димов 1993. Симеоновград от древността до 1885 година. С.

Атанасов, Г. 1995 (съст.). Въоръжение от Древна Тракия. Каталог на изложба. Шумен.

Василев, В. 1979. Шлемът от Върбица, Преславско, и шлемовете от халкидски тип в Тракия. – Векове № 6, 65–71.

Василев, В. 1980. Производство на тракийски шлемове в Родопите. – Археология № 3, 1–18.

Василев, В. 1981. Технология на предпазното бронзово въоръжение от Тракия (V–III в. пр. н.е.). Автореферат на докт. дис. С.

Велков, И. 1929. Нови могилни находки. – ИБАИ V, 13–53.

Воронов, Ю. 1975. Вооружение древнеабхазких племен в VI–I вв. до н. э. – В: Скифский мир. Киев. 218–233.

Воронов, Ю. В. 1991. Новые материалы античной эпохи из окрестностей Диоскуриады. – СА № 1, 225–234.

Гинев, Г. 2002. Могила 1 от некропола при Кралево, Търговищко. – Археология № 1, 32–42.

Димова, В. 1966. Гробна находка от с. Обретеник, Русенско. – ИНМ – Русе III, 3–9

Доневски, П. 1974. Бронзов шлем от Силистра. – ИНМВ X (XXV), 285–286.

Дремсизова, Ц. 1962. Могилният некропол при с. Браничево (Коларовградско). – ИАИ XXV, 165–185.

Иванов, Д. 1972. Колективна находка от антични шлемове от Русенско. – Археология № 4, 51–55.

Иванов, Т. 1976. Разкопки при с. Лъвино, Разградски окръг. – АОР през 1975 г. Смолян, 35–36.

Игнатов, В. 1999. Въоръжението през ранната античност (V–I в. пр. н. е.) в Новозагорски район. – Известия на Съюза на учените – Сливен, 1, 19–23.

Кисьов, К. 2004. Тракийската култура в региона на Пловдив и течението на р. Стряма през втората половина на I хил. пр. Хр. С.

Козенкова, В. И. 1995. Оружие, воинское и конское снаряжение племен Кобанской культуры (систематизация и хронология). Западный вариант. – САИ Росии, вып. В2–5. М.

Косяненко, В., С. Лукяшко, Л. Максименко 1978. Два шлема из фондов Ростовского обласного музея краеведения. – СА № 2, 265–268.

Лицов, Х. 1959. Римският град Абритус при Разград, Разград.

Мелюкова, А. 1964. Вооружение скифов. – САИ, вып. Д 1–4. М.

Мелюкова, А. 1979. Скифия и фракийский мир. М.

Николов, Б. 1990. Тракийски находки от Северозападна България. – Археология № 4, 14–25.

Петерс, Б. 1984. Военное дело. – В: Археология СССР. Античные госсударства Северного Причерноморья. М., 187–197.

Рабинович, Б. З. 1941. Шлемы скифского периода. – В: Государственный Эрмитаж. Труды отдела истории первобытной культуры. I. Л.

Сергеев, Г. П. 1966 Олонешткий античны клад. – ВДИ 2, 132–142.

Цецхладзе, Г. 1994. Археологические раскопки в Грузии за последнее десятилетие и некоторые проблемы древней истории Восточного Причерноморья. – ВДИ 3, 188–209.

Черненко, Е. 1968. Скифский доспех. Киев,.

Чичикова, М. 1969. Тракийска могилна гробница от с. Калояново, Сливенски окръг. – ИАИ XXXI, 45–89..

STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS
Supplementum IV (2005)
Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov

ЙОНИЙСКИ РАМКИ ЗА ВРАТИ В ЕЛИНИСТИЧЕСКА ТРАКИЯ

ДАНИЕЛА СТОЯНОВА

Значителните проучвания на паметници на гробничната архитектура през последните години в Тракия доведоха до натрупването на редици данни, които позволяват поставянето в нова светлина на отдавна известни факти и дискутирането на нови.

В настоящата статия е направен опит да се обобщят данните за йонийските рамки за врати в гробничната архитектура на Тракия през елинистическата епоха. Многобройните примери и разнообразието от решения позволяват да се обособят типологически групи и да се направи сравнение с други райони на елинистическия свят. Материалът от Тракия е показателен за развитието на идеите за оформление на гръцката врата през елинистическата епоха. В същото време сравнението, което може да се направи с данните от Древна Македония и Мала Азия, основно от гробничната архитектура, позволява да се изведат особености и специфики, които са показателни за различните пътища, по които се реализират и развиват идеите в трите региона. Трябва да се подчертае, че информацията за цялостната конструкция на вратите, както и за отварянето и затварянето им е много ограничена. Поради тази причина коментарът в тази посока не претендира за изчерпателност.

Гръцката врата има два основни елемента – рамка и затварящи крила (Büsing-Kolbe 1978: 66). От архаичната епоха има ясно разграничени два типа рамки на врати – дорийски и йонийски (Büsing-Kolbe 1978: 67). В чист вид деленето на йонийски и дорийски рамки на врати е валидно за архаичната и класическата епоха. През елинистическата и римската епоха настъпват промени, които правят това категорично разделяне по-трудно (Büsing-Kolbe 1978: 67). В елинистическата и римската епоха старите типове продължават да съществуват, но се смесват един с друг и се обогатяват чрез нови украсяващи елементи. Постепенно от функционален елемент в ордерната архитектура, гръцката врата започва да се използва и като декоративен елемент. Примери за това са фасадата на Голямата гробница в Лефкадия (Rhomiopoulou 1997: fig. 20, 21) и задната стена на гробната камера на гробницата на Евридика (Drougou, Saatsoglou-Paliadeli 1999: fig. 83).

Йонийската входна рамка се свързва със сгради със сакрален характер още от архаичната епоха[1]. Проследяването на нейното развитие показва, че тя се прилага само в много представителни постройки и никога в профанната архитектура (Büsing-Kolbe 1978: 82), за разлика от дорийските рамки, които имат повсеместно приложение, вкл. и в жилищната архитектура.

1. Елементите на йонийската рамка и развитието й през архаичната и класическата епоха

Йонийската рамка е един от трите типа врати, дефинирани от Витрувий: дорийска, йонийска и атическа (V 6, 1–6). Йонийската рамка се разграничава от останалите две по

богатата си орнаментация. Тя съдържа отвътре навън разширяващи се фасции, обрамчени с астрагали. Над рамката Витрувий дава и за трите типа еднаква надстройка – хипертирон (фриз) и гейсон (корона). Хипертиронът трябва да е по-висок от щурца на вратата и да е украсен с релефно изпълнена кима и астрагал. Гейсонът трябва да се издава пред стената и да завършва с киматион. Йонийската рамка съдържа още един елемент – от двете страни, обхващащи височината на хипертерона и гейсона, се разполагат конзоли – волутни завършеци, които обикновено са самостоятелни елементи, втъкнати в структурата на стената. Най-характерният елемент на йонийската рамка са трите преминаващи по страниците и щурца фасции (Büsing-Kolbe 1978: 82–83).

Изследването на А. Бюзинг-Колбе върху йонийските рамки от архаичната и класическата епоха позволява да се разграничат два типа – архаична йонийска рамка и атическа йонийска рамка. Най-ранният познат пример на архаична йонийска рамка е този от съкровищницата на Книд в Делфи, от средата на VI в. пр. Хр. Заедно с йонийските съкровищници на Клазомене, Масалия и Сифнос, тя образува група, чието строителство се приписва на пароска работилница. Направената реконструкция по конзолата на елементите на щурца, фриза и гейсона от съкровищницата на Сифнос показва всички описани от Витрувий елементи (Büsing-Kolbe 1978: 87). Много важни за изучаването на архаичната йонийска рамка са и данните от храма на Аполон в Palati, Наксос, и Paroikia в Парос, както и обозначените като врати B, C, D и E, също от Парос. Като обща характеристика за пароските рамки се отбелязва, че вътрешната фасция е по-широка от последвалите я две външни по-тесни (Büsing-Kolbe 1978: 96). С фасции са оформени и праговете на вратите, което е характерен похват за декорирането на архаичните йонийски рамки. Обичаен елемент са и конзолите[2]. Следваща група в развитието на архаичните йонийски рамки представят вратите от Тасос, Терми (Тесалоники) и Неаполис. Най-многобройни са примерите от Тасос. От особено значение е вратата от периптера в светилището на Херакъл (Büsing-Kolbe 1978: 96–98). Върху изцяло запазения праг са декорирани астрагал, последван от лесбийска кима, астрагал и йонийска кима. Ъглите са оформени с листовиден елемент. Фрагментите от страниците и изцяло запазеният праг показват, че всички фасции са орнаментирани. В тази група конзолите също са обичаен елемент.

В класическата епоха типът на архаичната йонийска рамка продължава да се използва, но познатите примери са ограничени. За V в. пр. Хр. това са вратите и прозорците на Ерехтейона в Атина, които продължават архаичната традиция, но в променена атическо-йонийска форма (Büsing-Kolbe 1978: 107). Вратата на северната зала на Ерехтейона илюстрира най-пълно характеристиките на атическо-йонийския тип. Основните промени са в гладкия праг, върху който се разполагат страниците, фасциите са твърде малки и отпада хипертиронът, който е заменен от две малки орнаментирани зони (Büsing-Kolbe 1978: 108–110). Рамката е по-стройна и действа по-скоро като една украсена облицовка на отвора. Типът рамка, представен в Ерехтейона не намира развитие през елинизма дори в големите храмови постройки, доколкото показват запазените ограничени данни (Büsing-Kolbe 1978: 129–131).

2. Приложение на йонийската рамка в гробничната архитектура

Коментирайки постиженията на гръцката архитектура през IV в. пр. Хр., А. Лоурънс отбелязва, че едно от тях е адаптирането на храмовата форма в гробничната архитектура. Това се случва в Мала Азия и се приема, че

идеята може би не е изцяло гръцка (Lawrence 1983: 247). Ранен пример за тази новост е паметникът на Нереидите в Ксантос (Lawrence 1983: 247–248; Demargne 1966: 538–544). От този паметник, построен около 400 г. пр. Хр., са известни фрагменти от две врати, които по форма са традиционно архаични йонийски рамки, но носят и тенденциите, които ще се развият през елинистическата епоха. Много близо стоят до изображения на йонийски рамки върху късноархаични тасоски релефи. Трите фасции, разделени с астрагал, са оформени и върху прага, а между щурца и гейсона има хипертирон, състоящ от три йонийски киматиона. Има и конзоли (Büsing-Kolbe 1978: 112–113). Столетие по-късно формата на архаичната йонийска рамка е приложена в Хармелиона на о. Кос (Schazmann 1934: 110–127, Abb. 5, 7, 11; Büsing-Kolbe 1978: 114–115). Запазени са само два еднакви завършващи блока, състоящи се от щурц (с три фасции), хипертирон, гейсон и конзоли. Един астрагал отделя щурца от хипертирона, който е снабден с лесбийска кима, лотосово-палметен фриз и йонийски киматион. Йонийска рамка е оформена и на втория етаж в мавзолея в Белеви. Тя е с три фасции с намаляваща отвън навътре ширина, астрагал, йонийски киматион и завършваща фасция, украсена с палмети. Хипертиронът е представен от йонийски киматион, а гейсонът е със сложен профил. Височината на щурца и хипертирона е обхванатата от конзоли (Praschniker, Theuer 1979: 44–45, Abb. 31, 31a)[3].

Архаичната йонийска рамка е документирана и в малоазийските скални гробници. Един от най-ранните и добре съхранени примери е гробницата на Амintас в Телмесос от IV в. пр. Хр. (Büsing-Kolbe 1978: 115, Abb. 22)[4]. Изследването на П. Рос върху скалните гробници от Каунос показва, че йонийската рамка е обичайна. Авторът не предлага типология, но може да се каже, че фасциите са задължителен елемент и обикновено са гладки, а хипертиронът е този, който носи декорация от йонийски или лесбийски киматион. Конзолите също са задължителен елемент (Roos 1972: 80–83). Изследването върху скалните гробници от Югоизточна Кария и граничната зона между Кария и Ликия показва, че йонийската рамка също е обичаен елемент върху фасадите на гробниците, но се срещат и дорийски рамки (Roos 1985: pl. 48, 51, 61, 65–66 (йонийски рамки); pl. 39–40 (дорийски рамки).

3. Релефни изображения на архаични йонийски рамки

Типът на архаичната йонийска врата е познат и от релефи. От Тасос са известни няколко релефни изображения от късноархаичната епоха, които представят врати с гладки фасции, оформени и върху прага, хипертирон, гейсон и конзоли. В полето извън вратата са представени фигурални сцени (Büsing-Kolbe 1978: 116–119, Abb. 23–24; срв. и Holtzmann 1994, Pl. VIII, LVII).

Два релефа от късния V в. произхождат от Даскилейон. Върху единия от тях е запазен десният горен ъгъл, който показва три гладки фасции, хипертирон, гейсон и мястото на отчупената конзола. В релефа се съвместява архаична йонийска рамка с негръцко фигурално изображение. Рамката и стилът на фигурите са подобни с тасоските релефи (Büsing-Kolbe 1978: 119–121, Abb. 25). Върху втория релеф е представена йонийска врата с персийски елементи (Büsing-Kolbe 1978: 121–122, Abb. 26). В полето дясно от рамката на вратата и при двата релефа са представени жреци.

4. Типологическо групиране на йонийските рамки в Тракия

Известните до момента йонийски рамки се разпределят в шест групи.

Група А. В тази група са включени вра-

тите, които показват всички елементи на йонийската рамка – примерите от Жаба могила, Стрелча, могила 1 от местността Маньов дол и Четиньова могила, Старосел.

1. На фасадата на гробницата, разположена в югоизточната периферия на Жаба могила, е оформена йонийска рамка (обр. 1). Прагът е гладък, с ширина, по-голяма от ширината на самата врата. Страниците са украсени с три фасции, които имат намаляваща отвън навътре ширина. След фасциите следва астрагал, допълнен от йонийски киматион и завършваща фасция (обр. 2, 3)*. Над тях ляга щурцовият блок, който носи затварящите рамката елементи – три фасции, с намаляваща отгоре надолу ширина, астрагал и йонийски киматион (обр. 2, 4). В ъглите, като връзка между хоризонталния и вертикалния киматион, са оформени палмети (обр. 6). Завършващата фасция носи растителен фриз. Над щурца е оформен хипертирон, които се състои от астрагал, последван от лесбийски киматион. Гейсонът е оформен от гладка фасция (обр. 4). Разрушенията не позволяват да се установи как е оформено пространството над гейсона. Но публикуваните детайли дават възможност да се предположи наличието на допълнителни елементи (Китов 1979: обр. 5–8). Липсват конзоли.

Обр. 1. Йонийската рамка на гробницата в югоизточната периферия на Жаба могила, Стрелча (по Димитрова 2000)

Обр. 2. Разрез на страницата и щурца на йонийската рамка

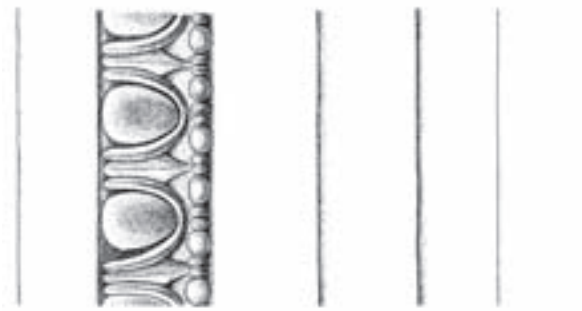

Обр. 3. Изглед на страницата

* През пролетта на 2004 г. имах възможност с д-р Н. Теодосиев и докторант А. Петрова да посетя гробницата в Жаба могила, Стрелча. При посещението документирахме йонийската рамка на гробницата. Направените чертежи (обр. 2–6) ползвам с любезното разрешение на проучвателя д-р Г. Китов, на когото изказвам своята благодарност. Благодаря и на колегите за съдействието при документирането на вратата.

Прецизността на изпълнението и неговото качество са безспорни. Йонийският киматион следва стандартната и обичайна схема на изработка. Поради тази причина той не може да бъде основа за по-точно хронологическо датиране. Примерите, които могат да се посочат, го поставят в рамките на IV–III в. пр. Хр. Лесбийският киматион може да бъде показателен елемент за по-точно датиране. Паралели за неговото оформяне са посочени от З. Арчибалд (Archibald 1998: 288–289, n. 30). Но те не отговарят на специфичността на оформлението на листата. Тук е оформено не конкавно листо с изпъкнали листни ръбове, а конвексно листо, с тънко средно ребро, което при върха се разделя на три. Най-ранният познат пример на конвексно оформено листо е върху лесбийския киматион от Метапонт. Конвексни са и листата от лесбийски киматиони от Кротон и Локри (Ganzert 1983: 139–140). Традицията на тази форма е продължена в Ерехтейона. Интересен момент е и оформянето на ъглова палмета в края на киматиона, каквато е представена и при лесбийски киматион от Жаба могила (обр. 5) (Ganzert 1983: 147–151, Abb. 61–63). От IV в. пр. Хр. примерите на лесбийски киматиони с конвексно листо са представени в храма на Атина в Тегея и Толоса в Епидавър (Ganzert 1983: 151–152, Abb. 66–68). В последния пример също има ъглова палмета. Анализът на развитието на лесбийския киматион показва, че конвексното листо се среща основно в континентална Гърция и в Италия, но не и в Мала Азия. Лесбийската кима от Жаба могила стои най-близо като пропорции и форма до тези от Толоса в Епидавър. Началото на строителството на храма в Епидавър се датира между 370 и 360 г. пр. Хр. (Lawrence 1983: 241; Seiler 1986: 81, Tabb. 2). То продължава 50 години. От значение за разглеждания лесбийски киматион е важна информацията, че мраморната орнаментация на ортостатите и вратата е изработена от атински и пароски каменоделци през 354 г. (Seiler 1986, Tabb. 2), а тази в интериора – между 330 и 320 г. (Seiler 1986: 84; Salzmann 1982: 17, Anm. 166). Изпълнението на орнаментацията в интериора се свързва с атински каменоделци.

Обр. 4. Изглед на щурца

Обр. 5. Ъгловата полупалмета от йонийската рамка

Обр. 6. Ъгловата палмета

Въз основа на анализа на архитектурните елементи и декорацията на гробницата в югоизточната периферия на Жаба могила е предложена и корекция в датата на паметника в края на IV в. пр. Хр. (Archibald 1998: 289). Според З. Арчибалд структурата на комплекса в Жаба могила отразява не връзките с новата македонска администрация, а продължаващите връзки с източногръцкото или за-

падноанатолийското каменоделство (Archibald 1998: 289). Особеностите на оформлението на лесбийския киматион и паралелът с тези от Епидавър потвърждават тази дата, но насочват към връзки с атинското и пароското каменоделство и влиянието на Толоса като една от най-богато декорираните архитектурни сгради[5].

2. В същата група се включва и блокът, върху който са оформени едновременно щурцът-рамка и триделния йонийски епистил от непостроена гробница, намерен в Жаба могила. Рамката на блока показва незавършеност. Нейната схема е по-опростена – липсва хипертирон и гейсон. Елементите, които съдържа тази рамка, са: три фасции, с намаляваща отвън навътре ширина, полукръгъл щаб, който би могъл да носи астрагал, йонийски киматион, върху който са оформени само овите, а копията са останали недовършени. Не е довършен и ъгълът между хоризонталния и вертикалния киматион. Вероятно също както при разгледаната по-горе рамка, той е оставен за палмета. Над киматиона следва завършваща фасция[6]. Липсват конзоли.

3. Не по-малко затруднено е и анализирането на входа, оформен в гробницата в северозападната периферия на Жаба могила, Стрелча (срв. бел. № 5 по-горе). В първата публикация се отбелязва, че данните за оформянето на входа са оскъдни (Китов 1979: 12), но може изцяло да бъде реконструирана една ниша във фронтона. Тя е била оформена от една покривна плоча със стъпаловидни полета и многоцветен орнамент и две странични големи плочи. Едната от тях е намерена случайно, силно изтрита и фрагментирана (Цончев 1961: 44). Втората е намерена по време на разкопките. Върху плочите са моделирани изображения на лъвове (Китов 1979: 12). Затварящата плоча не е представена. Не е посочен нейният размер, който би дал параметрите на така оформената във фронтона ниша и до голяма степен правдоподобността на твърдението за нейното съществуване. Елементите, които съдържа по даденото описание, могат да се възстановят в следния вид: вероятно намаляващи отгоре надолу три фасции и отгоре рисуван лесбийски киматион, който се свързва с лесбийския киматион от плочите с лъвове. Трите фасции от покривната плоча се съединяват с тези от плочите с лъвовете и така се оформя цялата рамка. Поверо-ятно е тук да става въпрос не за ниша, а за самия вход. Основание за това предположение дава, първо, твърде нелогичната фасада на гробницата, описана по този начин. Второ, съществуват паралели, които подкрепят реконструкция на фасадата, без ниша, само с входен отвор – релефите от Тасос и Даскелион с йонийски рамки и фигурални сцени, в полето встрани от рамката (Büsing-Kolbe 1978: 119–122, Abb. 25–26). Проблематично е и определянето на скулптираните изображения като лъвове. Морфологията на главата подсказва, че в случая не става въпрос за лъвове. Главата на лъва (мъжкият) е по-скъсена и гривата е изнесена много напред, непосредствено над очите. Ушите са къси и щръкнали нагоре. Подходящо сравнение би могло да се направи с животните, скулптирани върху саркофага на Александър, където са оформени лъв и пантера. Пантерата в случая има морфология както на главата, така и на тялото, близки до тези на животните от Стрелча. Особено показателно е

Обр. 7. Детайл от страницата на вратата към предгробната камера на гробницата в Четиньова могила, Старосел (по Китов 2002)

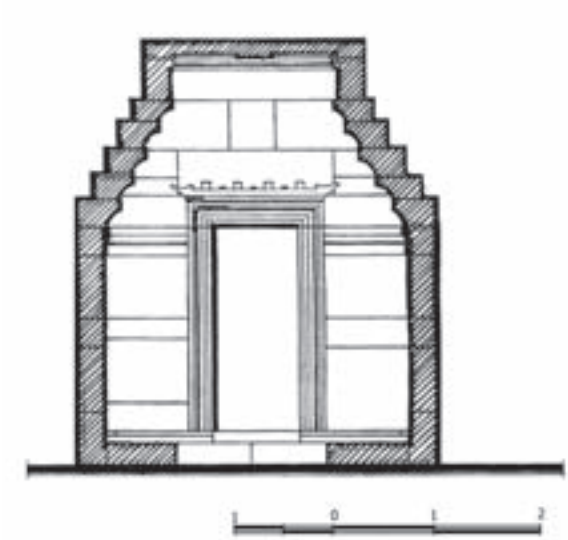

Обр. 8. Йонийската рамка към гробната камера на гробницата в Четиньова могила, Старосел (по Kitov 2003)

отдръпването на ушите силно назад и встрани (Stewart 1990: 194–195, 294–295, fig. 588, 590–591). Рисуваните орнаменти – лесбийски киматион и/или меандър, позволяват отделянето на тази рамка именно в група А.

4. Двата входа, на фасадата и към гробната камера, на новооткрития комплекс в Четиньова могила, Старосел, са оформени с йонийски рамки. Публикуваните фотографии позволяват да се опишат елементите на рамката – три фасции с намаляваща отвън навътре ширина, астрагал, йонийски киматион и завършваща фасция, върху която са запазени следите от рисуван меандър (обр. 7) (Китов 2002: 6–8). Входът на фасадата е разрушен и не може да се коментира оформянето на щурца и евентуалното наличие на хипертирон и гейсон (Китов 2003: обр. 13). Рамката към гробната камера е изцяло запазена (обр. 8) (Kitov 2003: fig. 8; Kitov 2001–2002: fig. 28). Щурцът носи същата декорация като страниците. Над него е оформен хипертирон от йонийски киматион, а гейсонът се състои от гладка фасция. Краищата й са декоративно оформени, а над нея са изпълнени декоративни антефикси. Липсват конзоли.

Обр. 9. Гробницата в м. Маньов дол, Старосел (по Кисьов 2001)

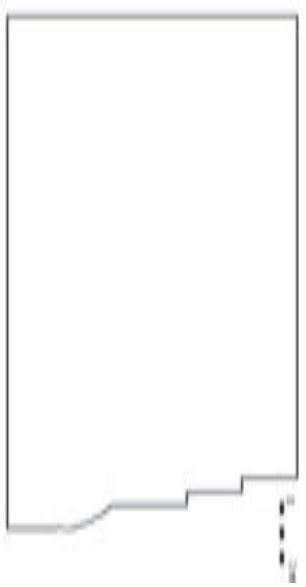

Обр. 10. Разрез на страницата на фасадната йонийска рамка на гробницата в м. Маньов дол, Старосел

Описаните примери са близки териториално и хронологически. Посочихме, че датата, която може да се даде за гробница в югоизточната периферия на Жаба могила, е в края на IV в. пр. Хр. Анализът на дорийския ордер в гробната камера на гробницата от Четиньова могила, Старосел, също определя дата в ранноелинистическата епоха. Възможно е тази от Стрелча да се датира малко по-рано с оглед на това, че има различия в оформянето на йонийския киматион. Киматионът от Стрелча е по-заоблен, за разлика от този в Старосел, който е по-издължен.

5. В същата група се включват и рамките от вратите на гробницата в могила 1, местността Маньов дол, Старосел (Кисьов 2001: 22). Трите фасции, с намаляваща отвън навътре ширина, са последвани от оволо профил и едва тогава следва завършващата фасция (обр.

Обр. 11. Йонийската рамка върху амфората-ритон от Панагюрското съкровище (по Венедиков 1961)

9–10)*. Не е изключено декорацията да е била рисувана. Липсва информация за оформянето на затварящите рамките хоризонтални блокове.

Характеристиките на по-горе разгледаните рамки на врати позволява да се включи в анализа и изображението на йонийска врата върху амфората-ритон от Панагюрище. В публикуваните последни изследвания на Г. Китов върху съкровището вратата е в основата на интерпретацията на сцената. Приема се, че това е врата на тракийски храм, "може би точно този в Жаба могила", при Стрелча (Китов 2000: 23–27; Китов 2002: 8–9; Китов 2003: 13–16). Лансираната теза е трудно доказуема.

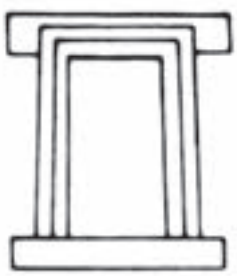

Обр. 12. Йонийската рамка към гробната камера на гробницата в Курт кале, Мезек (по Филов 1937).

Рамката на вратата намира сходство с архаичния йонийски тип. Щурцът и прагът на вратата от амфората носят пояс от йонийски киматион (обр. 11). Страниците и вероятните конзоли са скрити от йонийските колони. Добра представа за използвания първообраз би могла да ни даде фасадата на паметника на Нереидите в Ксантос, където йонийските колони скриват конзолните волути и отчасти страниците от рамката. Гейсонът също е решен като йонийски киматион, над който са оформени водостоци във формата на лъвски глави. Декорираните с йонийски киматион фасции напомнят на архаичните йонийски рамки от светилището на Херакъл в Тасос и тези от Терме (Тесалоники) (вж. по-горе). Вратите от Стрелча и Старосел имат моделирани гладки фасции, а доколкото има информация за праговете, те са развити по модела на атическата йонийска врата. Представянето на типа архаична йонийска рамка върху амфората-ритон от Панагюрското съкровище дава възможност да се изкаже тезата, че в случая

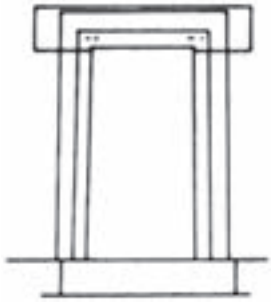

Обр. 13. Йонийската рамка на фасадата на гробницата в могила Голяма Арсеналка, Шипка (по Китов 1996)

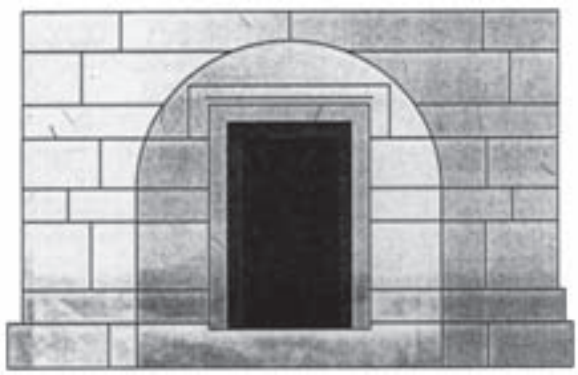

Обр. 14. Йонийската рамка на гробницата в Славчова могила, Розово (по Китов, Зарев, Димитрова 2001)

* Благодаря на д-р К. Кисьов за предоставените снимка и възможност да документирам разреза на страниците на проучваната от него гробница в м. Маньов дол, Старосел.

Обр. 15. Фасадата на гробницата в Славчова могила, Розово (по Китов 2005)

не е представен съвременен модел (от ранноелинистическата епоха), какъвто е документиран в посочените по-горе гробници. Моделът не намира паралели в Тракия и логично първообразът му трябва да се търси извън границите й. Тези наблюдения са в потвърждение на изказаните мнения за близостта на изображенията от Панагюрското съкровище със статуарни или релефни произведения на елински майстори от зрялата и късната класика, използвани като първообрази (Стоянов 2004: 16, 19–21, бел. № 47 с цит. лит.).

Група В. В тази група се концентрират голяма част от известните примери на входни рамки. Профилът на гръцката йонийска врата е ограничен само с представяне на фасциите. Техният брой позволява да се отделят подгрупи:

В. 1. Йонийски рамки на врати с три фасции. В тази подгрупа се включват следните примери: входът на фасадата на гробницата от Руец (Велков 1928–1929: обр. 46), входът на фасадата на гробницата от Старосел, Рошава могила (Велков 1925: обр. 3)[7], входът на гробницата от Малко Белово[8] (Велков 1943: 40, обр. 18), входът на гробницата от Върбица (Атанасов 1990: обр. 6, 1, 2).

В. 2. Йонийски рамки на врати с две фасции. В тази подгрупа се включват следните примери: входът към гробната камера на гробницата в могилата с Грифоните, гр. Шипка (Kitov 2003 A: fig. 7), входът на фасадата на гробницата в могила Голяма Арсеналка,

Обр. 16. Йонийската рамка в гробницата в могила Шушманец, Шипка (по Китов, Зарев, Димитрова 2001)

гр. Шипка (Китов 1996: обр. 5), входът към гробната камера на гробницата от Курт кале, Мезек (Филов 1937: 81–82, обр. 92, 94–95), две фасции имат и запазените на място страници от входа на фасадата на гробницата в Славчова могила, с. Розово (обр. 12–15) (Китов 1996 A: 2)[9].

В посочените примери праговете не носят декорация от фасции, липсват хипертирон, гейсон и конзоли[10]. Единствено прагът от рамката на фасадата на гробницата от Върбица е с декорация от фасции, следвайки по този начин плътно модела на архаичната йонийска рамка (Атанасов 1990: обр. 6, 1, 2).

Група С. Отделянето на тази група се налага поради наличието на паметници, при които над оформената от фасции рамка се появява нов елемент, който липсва в структурата на йонийската рамка, такава каквато е позната от

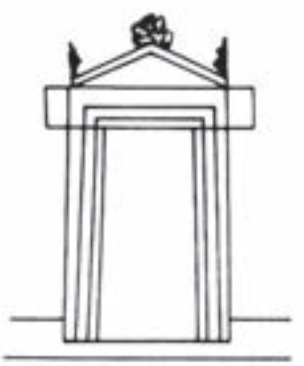

Обр. 17. Йонийската рамка в гробницата в могила Шушманец, Шипка (по Китов, Зарев, Димитрова 2001)

архаичната и класическата епоха. Този нов елемент е оформеният фронтон над рамката на входа на фасадата на гробницата в могила Шушманец (Kitov 1999: 15–16). Самата рамка се състои от три фасции с намаляваща отвън навътре ширина. Най-горната фасция от щурца служи като основа на фронтона. Той е оформен от пластични ивици, излизащи от фона на блока. При върха, в средата е изработена палмета, а в крайните ъгли – акротерии (обр. 16–17). В това изпълнение на рамката се наблюдават интересни процеси. Гейсонът от йонийската рамка е редуциран или по-скоро трансформиран. На негово място се появява фронтон. Така оформена, входната рамка става носител на цялата украса на фасадата, в която в умален вид се съдържа композицията на гръцки храм. Входът към гробната камера на гробницата от Смядово е с йонийска рамка от 2 или 3 фасции, също увенчана с фронтон (Атанасов, Неделчев 2002: 553, обр. 4). Разрезът на рамката подсказва, че фасции има и върху прага (Атанасов, Неделчев 2002: 553, обр. 3). Фрагментите, документирани при проучването на първата гробница от Янково, както и използването като модел на рамката на фасадата от гробницата в могила Шушманец и тази към гробната камера на гробницата от Смядово, позволяват да се направи сходна реконструкция (Дремсизова 1955: 61–83). Тук нов момент е надписът върху една от фасциите[11].

Обр. 18. Йонийската рамка на гробницата в могилата с Грифоните, Шипка (по Китов 2005)

Група D. Още по-близо до идеята за малък храм в анти е входната рамка на фасадата на гробницата в Могилата с грифоните (Kitov 2003 A: fig. 4, 8). Тук върху страниците и щурца е оформена само една пластична лента. Самите те обаче са опаковани от анти, които имат бази и завършват с капители (Kitov 1999: fig. 21). Над антовите капители е разположен

Обр. 19. Йонийската рамка на гробницата в могилата с Грифоните, Шипка (по Kitov 2003 A)

гладък епистил, който носи фронтон (обр. 18–19). Горният връх на фронтона завършва с палмета, а в долните ъгли са скулптирани акротерии, които необосновано са интерпретирани като стилизирани изображения на грифони (Китов, Зарев, Димитрова 2001: 148, фиг. 116).

Група Е. В тази група е отделен наискосът от централната камера на гробницата в Гинина могила, Свещари (Чичикова 1988: 140–142). Рамката е оформена от пиластри с бази, завършващи със софа капители. Правоъгълните пиластри са високи 1.85 м, широки долу 0.34 м, горе 0.29 м, с дебелина 0.18 м. Базите са правоъгълни като едната е запазена намясто (Чичикова 2002: 152). Над тях е разположен йонийски епистил с три фасции[12]. Липсва фриз, а гейсонът образува основата на фронтона (обр. 20). Фронтонът не е монолитен, а съставен от две симетрични триъгълни части. Бил е оцветен в червено (Чичикова 2002: 152–153). В тимпана е скулптирана глава на медуза, а в трите ъгъла на фронтона са поставени по една варовикова статуетка с изображение на млади жени (Чичикова 2002: 153; Fol, Chichikova, Ivanov, Teofilov 1986: fig. 10, 24).

Наискосът е бил поставен върху подиума пред голямото каменно легло точно срещу входа на гробната камера. Той е достигал до корниза, отделящ стените на гробницата от свода. По този начин са били закрити за погледа на влизащия леглото и три от кариатидите на северозападната стена. Виждали са се само една кариатида и живописната сцена. От североизточната страна горе наискосът е бил затворен с по-малък фронтон, който е свързан в единия край с епистила, а в другия със специално оформен зъб е бил вмъкнат в допълнително изрязаното легло във фриза на северозападната стена и така е бил прикрепен към стената. Също е оцветен в червено, но не е украсен (Чичикова 2002: 153).

Според основния проучвател на гробницата нарушаването на цялостното впечатление от фриза с кариатиди, украсяващ стените на гробницата, показва, че декоративната програма е претърпяла промени и наискосът е бил добавен по-късно, вероятно при поставянето на второто легло. То също е било допълнително монтирано, което е наложило да се отсече долния барабан на дорийската колона (Чичикова 2002: 153)[13].

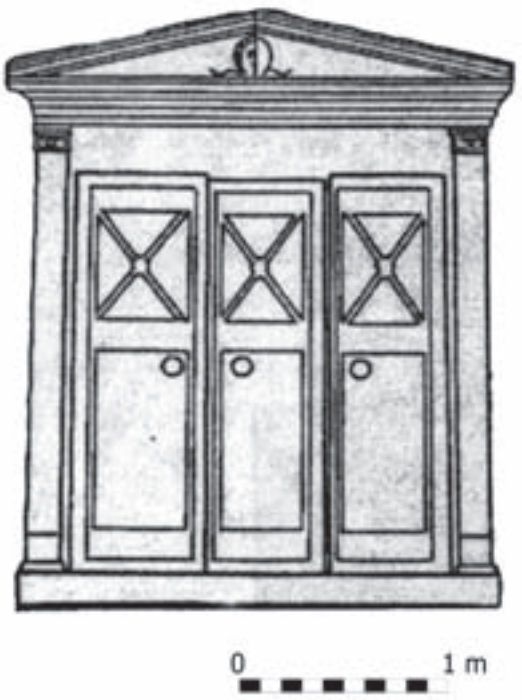

Обр. 20. Наискосът в Гинина могила, Свещари (по Чичикова 2002)

Обр. 21. Йонийската рамка на гробницата от Наип (по Delemen 2004)

Анализът, направен от М.

Чичикова, показва, че архитектурната форма на наискоса е сравнително добре документирана. Рисунките върху южноиталийски и апулийски вази показват един общ тип на изображение, представящо храмоподобна гробница с две колони на фасадата, висока база и фронтон, обикновено украсен с глава на медуза (Чичикова 1988: 142 и цит. лит.; Чичикова 2002: 153). Известни са и каменни наискоси от Тарент, които се датират от 330 до 270 г. пр. Хр. В Атика също са познати гробни наискоси, представени върху вази и гробни релефи. Анализът на архитектурни детайли, намерени при изкопни работи между Атина и Пирея, показва, че принадлежат на гробен паметник от края на IV в., оформен като представителен наискос. Като елемент от втори такъв паметник се реконструира и фриз с амазонки, намерен в близост до описания комплекс (Tsirivakos 1971: 108–110). Като изображения в гробници са известни няколко примера от Италия. Върху три от стените на гробница от Капуа са изрисувани наискоси, фланкирани с колони. В гробницата от Мериса, Палестина, от края на III в. пр. Хр. е изрисуван наискос, който рамкира нишата на гробното легло (Чичикова 1988: 142 и цит. лит.; Чичикова 2002: 153). Като релефен наискос (йонийски епистил и пиластров капител) се реконструира и фрагмент от надгробен релеф, намерен в елинистическа скална гробница на Самос (Fabricius 1999: 148, Abb. 23). Не се изключва и влиянието на балдахиновите конструкции при оформянето на дизайна на гробната камера в Свещарската гробница (Чичикова 2002: 154). Други изследователи виждат по-скоро влиянието на по-солидни постройки при оформянето на дизайна – познатата от голямата архитектура конфигурация от наискос, ограден от теменос или секос, отколкото собствено развитие на гробните наискоси или балдахиновите конструкции (Вълева 1996: 207, 213). Все пак трябва да се отбележи, че анализът на данните, предложен от А. Пекриду, за балдахиновата конструкция от гроба на Алкетас в Термесос (Pekridou 1986: 81–88) и примери на гробни наискоси са по-близо до обемите на гробната камера. Развитието на интериорните решения в елинистическата гробнична архитектура предлагат по-кратка връзка, отколкото предложената с монументалната храмова архитектура.

Входът се е затварял с трикрила врата (Чичикова 2002: 153; Стоянова 2002: 535). Именно разполагането на крилата дават основание да разгледаме конструкцията на наискоса като решение при оформянето на йонийските рамки на врати в гробничната архитектура на Тракия. Формално типологически тази входна рамка стои в основата на групи C и D. Това е допълнителен довод да се търси влияние на гробничната архитектура при оформянето на дизайна на гробната камера в Свещарската гробница. Още повече че познатите примери на едикули, наискоси, показват оградена, но не затворена конструкция, каквато в случая оформят трите крила (срв. и Рабаджиев 2002: 97).

Група F. Наскоро публикуваната гробница от Наип позволява да се отдели още една група от йонийски рамки за врати (обр. 21). Входът от дромоса към предгробната камера е оформен от две анти, завършващи с атическо-йонийски антови капители (профил – овало и абак, със свързващи елементи) (Delemen 2004: 10–12, fig. 14–15; Brockmann 1968: 76–79). Над антите е разположен монолитен щурц, представящ малоазийски йонийски антаблеман – гладък епистил, фриз от дентили и корнизен елемент. Анализът на многобройнте гробни дарове е позволил и прецизното датиране на строителството на гробницата в края на IV – началото на III в. пр. Хр (Delemen 2004: 109–110)[14]. Засега това е единственият сигурен представител на тази група йонийски рамки[15].

* * *

Типологическото разнообразие и многобройните примери на йонийски рамки в гробничната архитектура в Тракия показват, че е налице обичаен архитектурен елемент. Рамките от група A позволяват в тяхното оформяне да се видят традициите на архаичната йонийска рамка от пароско-тасоската група. Същото може да се констатира и за една част от рамките от група B. Що се отнася до групи C и D, без да може към настоящия момент да се търси определен център на влияние, се вижда адаптираната фасада на гръцкия храм в гробничната архитектура. Не може да се изключи влиянието на гробничната архитектура в Мала Азия. В разгледаните примери оформянето на прага не носи характеристиките на архаичните йонийски рамки. Изключение са само примерите от гробниците от Смядово и Върбица. Доколкото са запазени и публикувани данни, няма и оформяне на конзоли. По отношение на оформянето на фасциите не могат да се изведат варианти поради недостатъчно добре публикуваната информация. Същото може да се каже и за възможностите за проследяване на пропорциите на рамките (ширина към височина). В решенията от група E и F могат да се търсят и архитектурните традиции на малоазийските гърци. Разнообразието от йонийски рамки е съчетано и с такова от дорийски. Това е впечатляващ факт на фона на ограничената поява на йонийските рамки в гробничната архитектура на Македония, където фаворит е дорийската рамка. Също така, трябва да се отбележи, че съжителството между йонийски и дорийски рамки в елинистическата гробнична архитектура в Тракия вероятно води и до взаимното влияние между тях.

БЕЛЕЖКИ

[1] Интересен случай представляват наскоро откритите останки от архаичната, много вероятно главна, порта на Стагира, от която са запазени два фрагмента от мраморния щурц. В долния край на двата фрагмента са оформени три гладки фасции от йонийска рамка, а върху зоната над тях борба между глиган и лъв, които се явяват свещените животни на града. Изображенията им са познати и от монетните емисии на Стагира (Σισμανιδις 1996: 281–282; Sismanidis: 2003, 63, fig. 63) .

[2] Реконсрукцията на врата D е без конзоли.

[3] Ако реконструкцията на рамката на долния етаж на мавзолея е вярна, то тя представя характерната форма на дорийската рамка през елинистическата епоха, изпълнена с йонийски елементи – две фасции и йонийски кимативон (Praschniker, Theuer 1979: 17–20, Abb. 17).

[4] Липсата на данни за каменни врати от ранните йонийски храмове от Самос, Дидима и Ефес води до заключението, че вратите са изработени от дърво и вероятно са украсени с метални изделия. Типът не се е различавал от каменните образци, свидетелство за което са многобройните примери от по-късно време в Мала Азия. А монолитните йонийски рамки на Цикладските острови са резултат от липсата на дървесина и наличието на качествен камък (Büsing-Kolbe 1978: 132–134).

[5] За влиянието на Толоса в Епидавър е показателен и вероятният корнизен елемент с бягаща вълна, фрагменти от когото са намерени при проучването на гробница в югоизточната периферия на Жаба могила (Kitov 1977: 91). Същият мотив е изпълнен и в интериора на Толоса – също като корнизен елемент (Lawrence 1983: 244; Roux 1961: Pl. 50, 51, 1–2). Мотивът е много често използван като рамков орнамент в декорацията на мозайките (Salzmann 1982: 54, Anm. 465).

[6] Всякакви предположения за мястото на този блок са невъзможни поради оскъдната и несъгласуваща се информация за него. В първата публикация (Китов 1977: 18) се говори за покривна плоча за вход на гробница, аналогична на тази над входа към първата камера. В по-пълната публикация на гробниците от Стрелча на обр. 27 е представен вероятно този фрагмент с посочената по-горе дефиниция – блок с недовършена украса от непостроена гробница (Китов 1979: обр. 27; Kitov 1977: 92). В същото време е отбелязано, че пред входа на гробницата (в югоизточната периферия) са открити три каменни блока с прецизно моделирани орнаменти. Един от тях повтаря украсата по страничните на вхо-

да блокове. Другите два са акротерии (Китов 1979: 8). В първата публикация страницата се свързва с блока с недовършена украса и е вградена зад прага на първия вход, което свързва пряко преустройството на гробницата с разположените пред нея блокове (Китов 1977: 18). Така става ясно, че всъщност има два елемента от входна рамка – страница и щурц, епистил. Обърквaнето става още по-голямо, като се прибавят данните от следващите публикации. Докато в публикацията от 1979 г. за входа на съоръжението в северозападната част на Жаба могила няма данни и е направено описание само на нишата (Китов 1979: 12), то в публикацията от 1989 г. (Китов 1989: 69–70) се съобщава, че "страниците на входа са профилирани и покрити с цветова украса – прави линии, кима и меандровиден елемент в синьо, червено, жълто и черно". Ако към това описание прибавим и данните, че елементите са използвани при построяването на гробницата в югоизточната периферия, то излиза, че споменатата страница и изобразеният на обр. 27 щурц-архитрав – са елементи от рамката на врата на гробницата в северозападната част на Жаба могила и освен това има мендровиден орнамент, разположен върху завършващата фасция. Паралел за това е меандърът, изрисуван върху завършващата фасция в гробницата от Четиньова могила, Старосел (Китов 2002: 6–8).

[7] На обр. 3 е показано действителното състояние, в което е документирана гробницата. На същия образ ясно се вижда, че страниците са профилирани с фасции. Това подсказва, че разрезът на обр. 2 вероятно е през гробната камера и отразява входната рамка отвътре. Ако е през преддверието, то профилирането на входната рамка не е правилно предадено.

[8] От обр. 18 в първичната публикация (Велков 1943: обр. 18) и фотографията, представена у М. Русева (Русева 2000: 124), отчетливо се вижда анатирозиса, който е изпълнен върху вътрешните невидими страни на страниците. Запазената цяла страница е висока 2.15 м, което отговаря на светлата височина на отвора (Велков 1943: 40).

[9] Намереният отделно щурцов блок поради несъответствия в размерите не е сигурно свързван с щурца, затварящ входа (Китов 1996 А: 2). В графичната реконструкция на фасадата обаче той е свързан с входната рамка. Блокът не е представен с фотография. От графичната реконструкция може да се приеме, че блокът може да е оригинално свързан с входната рамка, но той притежава допълнителен елемент – увенчаващ профил-корона, състояща се от полукръгъл нисък профил и вероятно елемент, оформен като кима реверса. От познатите примери с две фасции, само при входната рамка на тази гробница е оформен увенчаващ елемент.

[10] От рамката на входа на гробницата в Недкова могила, с. Елешница, е запазен фрагмент, който също е оформен като йонийска рамка от две или три фасции (Китов 2003: обр. 26)

[11] Подходяща илюстрация на същата идея е и фасадата на комплекса в м. Мишкова нива, Малко Търново (Русева 2000: 102, 105). В случая е интересна имитация на свод, получена чрез изрязване на блоковете в специална форма. Входът на дромоса в гробницата в м. Пропада има по-опростен вид. На фасадата е изявен само дъговидно изрязаният блок, отгоре оформен като щурц-архитрав (Русева 2000: 90–91, 93). Двата примера илюстрират развитието на фасадното оформление през римската епоха.

[12] Липсва достатъчно прецизен чертеж или снимка, за да се приеме за достоверно твърдението, че става въпрос именно за три фасции. Дори в последната публикация, отнасяща се до наискоса, предложените чертежи показват различни височини на фасциите.

[13] Интересен момент по отношение на изграждането на гробницата е фактът, че цокълният ред от северозападната стена на гробната камера е прецизно обработен, с качество, което не се различава от това на другите видими страни. Освен това е оформен и корнизът, който ще бъде прикрит, ако и да не влезе в конфликт, с матрака на гробното ложе (Fol, Chichikova, Ivanov, Teofilov 1986: fig. 42, 43). Прави впечатление също така, че основата на голямото гробно легло е изпълнено от северозападната стена до края му на североизток, а не и върху пространството, заето от второто легло. Тази ситуация не изключва възможноста и двете клинета да са поставени допълнително в гробната камера. Също така прави впечатление, че голямото гробно ложе, скрито от наискоса, е останало с недовършена украса на краката, за разлика от допълнително сложеното, но видимо легло, чийто крак е с оформена декорация (Fol, Chichikova, Ivanov, Teofilov 1986: fig. 66, 67). Още повече че вече е направен и опит за идентификация на погребания в гробницата владетел и анализ на атропологическите данни, които предполагат погребването на владетеля и неговата съпруга едновременно (Стоянов 1997: 72–75; Stoyanov 1998: 103–106).

[14] Върху дръжката на тасоската амфора, намерена в гробната камера, има печат с дата 325–310 г. (Delemen 2004: 72, 109–110, fig. 63–64). Последните изследвания върху тасоското амфоропечатане поставят епонима Πολυνείκης в подгрупа с дата 295–287 г. и по-конкретно около 293 г. (Avram 1996: № 340).

[15] Решеният като йонийски антаблеман щурц от гробницата в Наип позволява да се обърне внимание на една гробница от Калиакра (Кузманов 1971: 6–8). Гробницата е изградена от каменни блокове и се състои от камера с покритие от клинов полуцилиндричен свод и непокрито преддверие/дромос. До петите на свода е вкопана в древния терен. Гробницата е датирана в Късната античност.

Изрично е подчертано, че каменният свод не е типичен за късноантичните гробни съоръжения. Оформянето на сводовата конструкция, вкопаването на съоръжението в древния терен до петите на свода и особено щурца на входната рамка правят по-обосновано датирането на съоръжението в елинистическата епоха. Още повече че в този район от Одесос до Мангалия през елинистическата епоха гробници с полуцилиндричен клинов свод са характерно явление (Стоянова 2002: бел. № 88). Оформянето на християнския кръст върху щурца и особено "измазването на фугите с розов хоросан" правят това твърдение трудно доказуемо. За разглежданата тема е по-важно изпълнението на входа към гробната камера от две монолитни страници, върху които ляга щурц, декориран като йонийски антаблеман. Над нисък, гладък епистил е оформен малоазийски йонийски фриз и висока гладка ивица. Същият корнизен елемент е изработен и по дългите страни в интериора на гробната камера.

ЛИТЕРАТУРА

Атанасов, Г. 1990. Тракийска гробница при гр. Върбица, Варненска област. – ГМСБ XVI, 23–29.

Атанасов, Г., Н. Неделчев 2002. Гонимаседзе – жената на Севт и нейната гробница. – В: Πιτύη. Изследвания в чест на проф. Иван Маразов. С., 550–557.

Велков, И. 1925. Тракийската гробница при Старо – Ново село. – ГНБПл, 171–175.

Велков, И. 1928–1929. Нови могилни находки. – ИБАИ V, 13–54.

Велков, И. 1943. Новооткрита куполна гробница при с. Малко Белово. – ГНМ VII, 37–44.

Вълева, Ю. 1996. Архитектурната украса на Свещарската гробница и строителната традиция на гръцката ойкумене. – Thracia Antiqua 10 (In memoriam prof. Dr. Georgi Mihailov), Serdicae, 205–217.

Венедиков, И. 1961. Панагюрското златно съкровище. С.

Димитрова, Д. 2000. Религиозната доктрина в архитектурни паметници от Балканите и Мала Азия (VI – II в. пр. Хр.). – Старини 1, 44–60.

Дремсизова, Ц. 1955. Надгробни могили при с. Янково. – ИАИ XIX, 61–83.

Кисьов, К. 2001. Тракийски могилен некропол край Старосел, община Хисаря. – ГАМП X, 20–50.

Китов, Г. 1977. Тракийска гробница-мавзолей край град Стрелча. – Векове № 1, 12–21.

Китов, Г. 1979. Тракийските могили край Стрелча. С.

Китов, Г. 1989. Стрелчанските гробници. – Архитектура, № 3–4, 69–70.

Китов, Г. 1996. Могилата Голяма Арсеналка (Монументална тракийска куполна гробница в некропола Шипка – Шейново). – Археология № 4, 31–42.

Китов, Г. 1996 А. Славчова могила край с. Розово, Казанлъшко (Монументална тракийска гробница). – Археология №1, 1–9.

Китов, Г. 2000. Панагюрското златно съкровище отблизо. – Анали № 1–2, 4–116.

Китов, Г. 2002. Тракийски култов комплекс в Старосел. Варна.

Китов, Г. 2003. Тракийски култов център Старосел. Варна.

Китов, Г. 2003 А. Панагюрското съкровище. Варна.

Китов, Г. 2005. Долината на тракийските владетели. Варна.

Китов, Г., К. Зарев, Е. Димитрова. 2001. Долината на тракийските владетели. – В: Долината на розите и тракийските владетели. (Състав. К. Зарев, В. Денев). Пловдив, 73–166.

Кузманов, Г. 1971. Раннохристиянска гробница на нос Калиакра. – МПК № 2, 6–8.

Рабаджиев, К. 2002. Елински мистерии в Тракия. С.

Русева, М. 2000. Тракийска култова архитектура в България. Ямбол.

Стоянов, Т. 1997. Гетската столица при Сборяново – проучвания, резултати, исторически проекции. – История № 1–2, 72–84 (част II).

Стоянов, Т. 2004. Панагюрското съкровище – изобразителна програма и принадлежност. – В: Панагюрското съкровище и тракийската култура. С., 11–30.

Стоянова, Д. 2002. "Гръцката врата" в Тракия. – В: Πιτυη. Изследвания в чест на проф. Иван Маразов. С., 532–549.

Филов, Б. 1937. Куполните гробници при Мезек. – ИБАИ XI, 1–116.

Цончев, Д. 1961. Новооткрити паметници от с. Стрелча. – Археология № 4, 44–46.

Чичикова, М. 1988. Свещарската гробница – архитектура и декорация. – ТАВ III, 125–143.

Чичикова, М. 2002. Гробен наискос от Свещари. – Годишник на департамент "Средиземноморски и източни изследвания"

(Академични четения в чест на професор Златозара Гочева), I, 152–160.

Archibald, Z. 1998. The Odrysian Kingdom of Thrace. Orpheus Unmasked. Oxford.

Avram, A. 1996. Histria. Les resultats des Fouilles. VIII, Les timbres amphoriques, 1, Thasos. Bucarest – Paris.

Brockmann, A.-D. 1968. Die griechische Ante. Marburg.

Büsing-Kolbe, A. 1978. Frühe griechische Türen. – JDI No 93, 66–174.

Delemen, İ. 2004. Tekirdağ Naip Tümülüsü. İstanbul.

Demargne, P. 1966. Le Monument des Néréides de Xanthos. Essai de restitution architecturale. – AA, 538–544.

Drougou, S., Chr. Saatsoglou-Paliadeli 1999. Vergina. Wandering through the archaelogical site. Athens.

Fabricius, J. 1999. Die hellenistische Totenmahlrelifs. Grabrepräsentation und Wertvorstellungen in ostgriechischen Städten. München.

Fol, A., M. Chichikova, T. Ivanov, T. Teofilov 1986. The Thracian Tomb near the village of Sveshtari. S.

Ganzert, J. 1983. Zur Entwicklung lesbischer Kymationformen. – JDI No 98, 123–202.

Holtzmann, B. 1994. La sculpture de Thasos. Corpus des reliefs I. Reliefs à thème divin. – Études thasiennes XV, Paris.

Kitov, G. 1977. A newly found thracian tomb. – Obzor 39, 85–93.

Kitov, G. 1999. Royal insignia, tombs and temples in the valley of the Thracian rulers. – Archaeologia Bulgarica III, No 1, 1–20.

Kitov, G. 2001–2002. Starosel – centre cultuel thrace. – Orpheus, No 11–12, 5–60.

Kitov, G. 2003. A thracian cult complex near Starosel. – In: Early Symbolic Systems for Communication in Southeast Europe, II, BAR International Series 1139, Oxford, 505–518.

Kitov, G. 2003 A. The griffin tumulus. – Tracia XV, In honorem annorum LXX Alexandri Fol, S., 303–312.

Lawrence, A. W. 1983. Greek Architecture. Revised with additions by R. A. Tomlison. Yale University Press. New Haven and London.

Pekridou, A. 1986. Das Alketas-grab in Termesos. – Istanbuler Mitteilungen 32, Tübingen.

Praschniker, C., M. Theuer 1979. Das Mausoleum von Belevi. – Forschungen in Epfesos VI.

Rhomiopoulou, K. 1997. Lefkadia. Ancient Mieza. Athens.

Roos, P. 1972. The Rock Tombs of Caunus. The Architecture. Göteborg (Studies in Mediterranean Archaeology XXXIV: 1).

Roos, P. 1985. Survey of Rock – cut chamber - tombs in Caria. South – Eastern Caria and the Lyco – Carian borderland. Göteborg (Studies in Mediterranean Archaeology LXXII : 1).

Roux, G. 1961. L᾽ Architecture de L᾽ Argolide aux IV-e et III-e siècles avant J.-C. Paris.

Salzmann, D. 1982. Untersuchungen zu den antiken Kieselmosaiken von den Anfängen bis zum Beginn der Tesseratechnik. – Archäologische Forschungen 10, Berlin.

Schazmann, P. 1934. Das Charmyleon. – JDI No 49, 110–127.

Seiler, F. 1986. Die griechische Tholos. Untersuchungen zur Entwicklung, Typologie und Funktion kunstmachigen Rundbauten. Mainz am Rhein.

Sismanidis, K. 2003. Ancient Stageira. Birthplace of Aristotle. Athens.

Stewart, A. 1990. Greek Sculpture. An Exploration Yale University Press. New Haven and London.

Stoyanov, T. 1998. Who was buried in the Caryatids'tomb at Sveshtari? – In: Thracia XII (Studia in honorem Christo Danov), Serdicae, 103–107.

Tsirivakos, E. 1971. Kallithea: Ergebnisse der Ausgrabung. – AAA IV, 1, 108–110.

Σισμανιδις, K. 1996. Αρχαια Σταγειρα. – ΑΕΜΘ, 10 Α, Τεσσαλονικη 1997, 279–295.

IONISCHE TÜREN IN HELLENISTISCHEN THRAKIEN

DANIELA STOYANOVA

(Zusammenfassung)

Zufolge der bedeutenden Forschungen von Denkmälern der Grabarchitektur in Thrakien unter den letzten Jahren sind mehrere Dateien aufgesammelt worden, die es ermöglichen, längst bekannte Fakten in neues Licht zu setzen und neue zu erörtern.

Der folgende Artikel ist ein Versuch, die Dateien über die ionischen Türen in der thrakischen Grabarchitektur der hellenistischen Epoche zusammenzufassen. Die zahlreichen Beispiele und die Vielfalt der Lösungen erlaubt es, typologische Gruppen aufzuzeichnen und Vergleiche mit anderen Regionen der hellenistischen Welt zu machen. Die Einteilung umfaßt sechs Gruppen:

Gruppe A. Zu dieser Gruppe gehören die Türen, die alle Elemente des ionischen Rahmens aufweisen – die Beispiele aus Zhaba mogila, Streltscha sowie aus Grabhügel 1 im Gebiet Manjov Dol und Tschetinjova mogila, Starosel. Die Rahmen bestehen aus drei Faszien, ionischem Kymation und schließender Faszie.

Gruppe B. In dieser Gruppe konzentriert sich der größte Teil der bekannten Beispiele von Eingangsrahmen. Das Profil der ionischen Tür begrenzt sich auf den Faszien. Wegen ihrer Anzahl ist es möglich, diese Türen in Untergruppen einzuteilen:

B. 1. Ionische Türen mit drei Faszien. Zu dieser Untergruppe zählen folgende Beispiele: der Eingang des Grabdenkmals in Ruetz, der Eingang an der Fassade des Grabdenkmals in Starosel, Roschava mogila, der Eingang des Grabdenkmals in Malko Belovo, der Rahmen des Fassadeneingangs des Grabdenkmals in Varbitza.

B. 2. Ionische Türen mit zwei Faszien. Zu dieser Untergruppe zählen folgende Beispiele: der Eingang der Grabkammer des Grabhügels mit den Griffons, der Eingang an der Fassade des Grabhügels Goljama Arsenalka, der Eingang der Grabkammer des Grabdenkmals bei Kurt kale, Mezek, der Eingang der Grabkammer des Grabdenkmals in Smjadovo, der Eingang an der Fassade des Grabdenkmals bei Slavtschova mogila, Kazanlak.

Gruppe C. Die Abgrenzung dieser Gruppe ist notwendig wegen der Anwesenheit von Denkmälern, bei welchen über dem durch Faszien geformten Rahmen ein neues Element vorkommt, das unbekannt ist für die Struktur des ionischen Rahmens, so wie sie aus der archaischen und der klassischen Epoche bekannt ist. Dieses neue Element ist der geformte Giebel über dem Rahmen des Fassadeneingangs des Grabdenkmals im Grabhügel Schuschmanetz. Der Rahmen selbst besteht aus drei Faszien, die in Richtung von außen nach innen schmaler werden. Die Fragmente, die bei der Untersuchung des ersten Grabdenkmals in Jankovo dokumentiert sind, sowie die Betrachtung des Rahmens der Fassade des Grabdenkmals im Grabhügel Schuschmanetz erlauben eine ähnliche Rekonstruktion.

Gruppe D. Der Eingangsrahmen an der Fassade des Grabdenkmals im Grabhügel mit der Griffons steht der Idee eines kleinen Tempels in Anten noch näher. Hier sind die Pfosten durch Anten geformt, die Basen haben und mit Kapitellen enden. Über den Antenkapitellen ist ein glattes Epistyl gelegen, das einen Giebel trägt. Die höchste Spitze des Giebels endet mit einer Palmette und an den Unterecken gibt es skulptierte Akroterien.

Gruppe E. Zu dieser Gruppe zählt die Grabaedicula von der Grabkammer des Grabdenkmals in Ginina mogila, Svestari. Der Rahmen besteht aus Pilastern mit Basen, die mit Sofakapitellen enden. Darüber ist ein ionisches Gebälk gelegen, bestehend aus Epistyl mit Faszien und Geison, das die Basis des Giebels bildet. Der Giebel ist nicht monolithisch, sondern besteht aus zwei symmetrischen dreieckigen Teilen. Formal typologisch gesehen liegt dieser Rahmen als Grund für die Gruppen C und D. Das ist auch ein weiterer Anlaß, eher Einflüsse der Grabarchitektur beim Gestalten der Grabkammer zu suchen.

Gruppe F. Das neulich publizierte Grabdenkmal von Naip ermöglicht die Abtrennung einer weiteren Gruppe ionischer Türen. Der Eingangsrahmen der Vorgrabkammer ist gebildet aus Anten, die mit attisch-ionischen Antenkapitellen enden. Darüber gibt es glattes ionisches Epistyl, ein Zahnschnittfries und Geison.

Die typologische Vielfalt und die zahlreichen Beispiele von ionischen Türen in der thrakischen Grabarchitektur zeigen, daß hier ein typisches Architekturelement vorhanden ist. Die Rahmen aus Gruppe A erweisen mit ihrer Gestaltung die Traditionen des archaischen ionischen Rahmens der Paros-Tassos-Gruppe. Dasselbe kann man auch bei einem Teil der Rahmen aus Gruppe B konstatieren. Was die Gruppen C und D betrifft, kann man zu diesem Zeitpunkt keinen bestimmten Einflußcenter suchen, doch erkennt man in der Grabarchitektur die adaptierte Fassade des griechischen Tempels. Ein Einfluß der Grabarchitektur in Kleinasien ist nicht auszuschließen. Bei den Lösungen aus den Gruppen E und F kann man auch an den Architekturtraditionen der kleinasiatischen Griechen denken.

STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS
Supplementum IV (2005)
Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov

ЕПИГРАФСКИ СИТНЕЖИ

МАРГАРИТА ТАЧЕВА

Изследванията на юбиляра, с когото имах удоволствието да работя дълго и в колегиални, и в творчески взаимоотношения, обхващат един широк кръг от проблеми. Сред тях е и проучването на нашето антично епиграфско наследство, с което са свързани следващите редове. В тях са представени наблюденията ми върху три публикувани надписа, намерили място в петия том от корпуса на Г. Михайлов за откритите в България гръцки надписи (IGBulg V); посвещавам му ги с приятелски благопожелания.

1. Pautalia. IGBulg V: 5776, жертвеник от гранит, открит при разкопки в града, сега в Районния историческия музей на Кюстендил (обр. 1– 2).

Размери: вис. 0.99 м, шир. горе 0.69 м, при основата – 0.74 м и с почти квадратно сечение на корпуса (0.553 х 0.533 м)[1]; челно горе надписът е увенчан с *аетома* около тройноокръжностен диск, чийто външен кръг е по-изпъкнал. Надписно поле 0.35 х 0.53 м, първият ред е изписан върху корниза:

ἈΑγαθῆι τύχῆι.
Τύχῃ γερουσίας
Λ. Δομέτιος[2] Ἀβάσ-
καντος ἄρχων καὶ
γυμνασίαρχος τὸν
βωμὸν ἐκ τῶν ἰδίων.

Лигатури: 4. Ω, N; 5. M,N; T, Ω, N; 6. Ω,M; N, E; Ω, N.

Обр. 1. Жертвеник от гранит (надпис № 1)

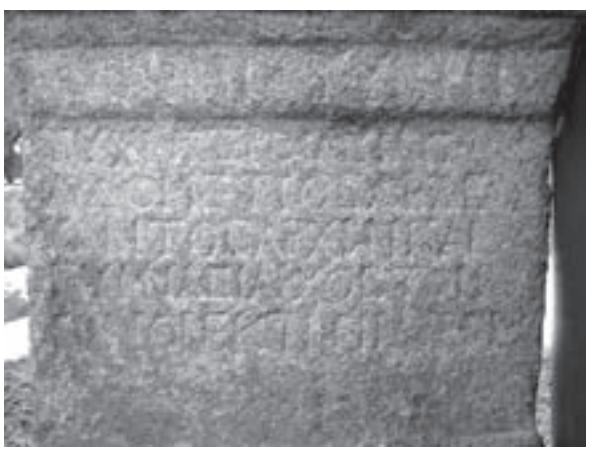

Обр. 2. Детайл с по-добре запазен текст от надпис № 1

Посветителят на жертвеника в чест на герузията (на Пауталия) Л. Домиций Абаскант е свързан и със следващия надпис, където гентилното му име е посочено в по-разпространения му латински вариант – Δομίτιος. Той принадлежал към муниципалната аристокрация на града, бидейки архонт и гимназиарх според този текст (р. 4–5). Поставянето на надписа за герузията "на свои средства" подсказва връзка с неизвестно събитие, касаещо Абаскант или герузията. Това е вторият надпис, посветен от архонт и гимназиарх на Пауталия с изцяло гръцко име, след открития в Спинопара (дн. Коняво, вж. IGBulg IV: 2193).

Когноменът Abascantus е известен и от надгробен надпис от Нове (ILB 315), посветен от освободения роб M. Granius M. lib. Abascantus в края на I в.[3] В по-ранното му издание Геров[4] посочва името Abascantus като етруско по произход, носено като когномен от либертини и предприемачи. Известни са и императорски освободени роби, какъвто е напр. Flavius Abascantus, секретар на император Домициан (CIL: VI 8598–8599). Като роб се възприема и един Αβάσκαντος в надпис от Хистрия (ISM II: 294/130), датиран през II–III в.

Гентилното име Domitius, което не ми е известно от други надписи в Тракия, е много разпространено в източните римски провинции през II–III в. предимно чрез имената на войници и ветерани, някои от които вземат участие в обществения живот на градовете. Това име се появява и в по-късни християнски надписи, но употребата му в тракийска среда е възможна засега най-рано по време на Флавиите.

2. Pautalia. IGBulg: V 5773, мраморен жертвеник в Регионалния историческия музей на Кюстендил, открит при разкопки в града.

Размери: вис. 1.16 м, шир. 0.575 м (на корниза) и 0.6 м (долу), с почти квадратно сечение на корпуса (0.44 x 0.44/0.6 м); надписно поле 0.44/0.40 м.; вис. на буквите 2.8–3.5 см. Текстът е бил добре запазен при откриването му, но сега мраморът е вече силно ерозирал, тъй като е експониран под открито небе (вж. обр. 3–4).

ʼΑγαθῆι τύχῆι.
Λ. Δομίτιον ʼΑλέξανδρον
Δομιτίου ʼΑβασκάντου
πρεσβεύσαντος παρὰ αὐτο-
κράτορα υἱὸν ἱερασάμε-
[νον] σὺν τῷ πατρὶ ἡ ἱερὰ
γερουσία.
(folium) εὐτυχείτε.

Надписът, за разлика от коментираните по-горе, е посветен не на герузията (на Пауталия), а от нейно име на Л. Домиций Александър, синът на Л. Домиций Абаскант от първия надпис. Садовски идентифицира

Обр. 3. Жертвеник от мрамор (надпис № 2)

лицето с едноименния претендент за власта при Тетрархията, обявен за император от войските край Картаген, с което датира надписа към 309–310 г.[5]

Домиций Александър е чествуван от герузията като жрец заедно с баща си (р. 5–6); представен е с високия сан на бивш легат (ὁ πρεσβεύσαντος) на неизвестен император (р. 4). С този надпис очевидно се отбелязвала не само успешната кариера на Александър в съслужение със знатния си баща, за която не разполагаме с друго епиграфско свидетелство; както ще се види по-нататък, той трябва да е имал заслуги и в публичните прояви на герузията.

Трисъставните римски имена на двамата римски граждани – баща и син, са характерни за провинцията до около средата на II в. и са много редки в известните досега надписи от Пауталия и територията ѝ[6]. Когномените и на двамата издават неримския им произход, а гентилните имена – получаването на римско

Обр. 4. Детайл с по-добре запазен текст от надпис № 2

гражданство по-скоро чрез военна кариера през I в. сл. Хр. По този път Абаскант вероятно стигнал и до муниципалните институции в Улпия Пауталия, новият град на император Траян. Изработката на надписите и палеографските им характеристики също насочват датирането им към II в.

Повод за поставянето на надписа (2) от герузията трябва да е било събитие, свързано със самата нея в този случай. За това може да се съди от религиозната характеристика "света" (ἡ ἱερά) на герузията, която липсва в първия надпис. С такова прозвище в Тракия е известна и герузията на Филипополис (IGBulg III 885), сред чиито членове имало и булевти (IGBulg III/1: 1150; IGBulg V 5463).

"Светата" герузия имала първостепенна роля като религиозно-културна институция в градовете с полисна организация в провинция Тракия, защото била ангажирана с подготовката и спонсорирането на тържествата за отпразнуването на императорския култ. Затова и членовете ѝ били сред най-знатните и богати романизирани граждани[7].

Градският живот в Пауталия е засвидетелствуван за пръв път с датиран надпис от 135 г. (IGBulg IV: 2057) за базилика, посветена в чест на император Хадриан от архонтите, булето и [демоса] на града[8]. Надписът (2) от "светата герузия" трябва да е бил издигнат именно във връзка с това събитие; то е било повод за първото отбелязване на императорския култ в Пауталия от герузията, заради което тя получила и прозвището си "света". На този празник Домиций Александър в качеството си на жрец на императорския култ извършил свещенослужението в чест на император Хадриан заедно с баща си; жреческият му ранг в случая е равностоен на провинциалния жрец в Долна Мизия.

С краткия надпис герузията отбелязала заслугите му като императорски легат, натоварен несъмнено с освещаването на базилика-

та и с тържествата за император Хадриан и с неговия култ. Макар и да липсват епиграфски доказателства, е възможно да се предполага, че членовете на герузията са спонсорирали провежданите в такива случаи музикални или спортни състезания.

Епиграфските данни за активно организиране на религиозния живот и на свързания с него императорски култ в западнопонтийските градове и в градовете на провинция Тракия при управлението на император Хадриан подкрепят датирането на надписа за Л. Домиций Александър през 135 г. Чрез него може да се определи и датирането на надписа на баща му Абаскант за герузията във времето преди това, но засега най-рано след 118 г., когато се датира и учредяването на герузията в Сердика[9].

3. IGBulg V: 5703, жертвеник, открит при разкопки на светилището на Асклепий Лименос при Сливница.

Θεῷ ’Ασκλ(η)πι(ῷ) (Λ)ιμηνῳ Αὐρ(ήλος) Ζι..ας πρεπόσιτος εὐξάμενος-------
5 οἰκοδόμησα τὸ δίστεγον(?) καὶ τὸν νέον.. ν ---------
εὐχαριστήριον ἀνέ-
10 θηκα. εὐτυχῶς.

Прочитът на текста е направен от Михайлов по предоставените му от автора на тези редове снимки на паметника. За съжаление, въпреки професионализма на фотографа, те не предлагат сигурност при възпроизвеждането на много лошо съхранения текст.

Надписът бе открит по време на разкопките, които проведох със студенти на светилището на Асклепий край гр. Сливница (1980–1982). След първичната публикация на откритите паметници, по молба на проф. Михайлов му предадох подготвената публикация на надписите заедно със снимки и факсимилета, за да ги включи в подготвяния пети том. Така се случи, че тя бе представена за том в чест на Г. Михайлов през 1992 г., отпечатан в негова памет през 1999 г., т. е. след излизането на IGBulg V през 1997 г.[10]; там четенето се различава на редовете 5–7 от моето четене (οἰκοδομήματον καὶ στέγην καὶ τὸν ἰε(ρ)ὸν τω...).

Заради съществената разлика между δίστεγον и στέγην[11] (в р. 6) се върнах към направеното от мен факсимиле на текста, постигнато след многократно четене при осветяването му под различен ъгъл, и си позволих да представя тук отново предложеното от мен четене на този надпис:

Θεῷ ’Ασκλ(η)πι(ῷ) Αιμη- (sic!)
νῳ Αὐρ(ήλος) Ζι[σο]ας πρεπόσιτος εὐξάμ-
ενος [ἐποίεσα τὸ]
5 οἰκοδόμημα
καὶ στέγην
καὶ τὸ ἰε(ρ)ὸν τω-
ν Χ Ι Ι C Ω
εὐχαριστήριον ἀνέ-
10 θηκ[α εὐτυ]χῶς.

Първите четири реда са издялани върху капителa) и врязани по-грижливо от останалите, които се разчитат несигурно поради изветряването на пясъчника. Професионализмът на каменоделеца не съответствува на престижната длъжност на посветителя; това личи от изписването както на Α вместо Λ в неизвестния му прякор на Асклепий (Λιμηνος), така и на вероятно тракийското име на посветителя, производно от Ζειζεις/Ζισις(?)[12].

Според предложеното четене поставянето на жертвеника би трябвало да се свърже с възстановяването на светилището след пожар, за какъвто имаше археологически данни.

Палеографските характеристики насочват датирането към III в.; едно по-конкретно датиране е възможно около 250 г., когато пожарът може да е бил предизвикан при преминаването на готите по Диагоналния път през Западна Тракия и към Наисус[13]. След възстановяването му светилището е привличало адепти дори и до V в., когато почитането на Асклепий в Сердика или Пауталия било вече невъзможно[14].

Несъмнено, както е посочил и Г. Михайлов, една нова автопсия и по-модерни средства за разчитането ще могат да бъдат полезни за уточняването на съхранилия се текст.

БЕЛЕЖКИ

[1] При автопсията на двата паметника се оказа, че след 10-годишното им експониране на открито, те са претърпели силна ерозия. Затова данните са цитирани по изданието на *Садовски* 1995: 30 сл. Там авторът съобщава в един твърде неясен текст, че от трите представени от него надписи единият бил "публикуван в неиздадения V том на проф. Михайлов без коментар", както и че предстои публикацията им в Известията на Историческия музей в Кюстендил, том III за 1995 г. Там такава липсва, но надписите са обсъдени в т. IX на същите известия от *Стайкова* 2003: 69–70. Всъщност споменатият пети том на Г. Михайлов бе издаден посмъртно през 1997 г., но публикацията на Садовски му е останала неизвестна, ако се съди по липсата на по-конкретни данни и негов коментар към двата надписа.

[2] *Садовски* 1995: 35 сл. е посочил гентилното име на Абаскант като Δομέτις. Така е и у Михайлов. Поправката на името в гръцкия текст направих благодарение на автопсията на надписа; за снимките, каквито липсват и в трите цитирани издания на надписа, дължа благодарност на колегите В. Дебочички, директор на Регионалния исторически музей в Кюстендил, и на Светослава Филипова, уредник в същия музей.

[3] Тук освободеният роб чрез името си е обвързан с рода *Granii*, известни още от времето на късната Римска република като просперираци търговци и предприемачи в Путеоли, където Граниите са засвидетелствувани и като декуриони, освободени роби и др. (вж. PWRE: VII, 1817).

[4] *Геров* 1948–1949: 4 и No 49.

[5] *Садовски* 1995: 31 сл.

[6] Вж. IGBulg V: 5777; IGBulg III/1: 2060, 2104, 2169, 2218.

[7] За същите функции на булето в Никополис ад Иструм вж. *Тачева* 2004: 154 сл.

[8] През следващата година и Никополис ад Иструм поставил надпис за същия император (IGBulg II: 601), който е също най-ранният сред известните досега надписи от града.

[9] *Геров* 1968: 126.

[10] Вж. *Тачева* 1999: 155 сл., No 4. Съставителите издадоха тома, без да съобщят на авторите или да им предоставят коректурите. Някои от корекциите ми са посочени в *Тачева* 2000: 207 сл.

[11] Съответно трудно доказуем "втори етаж" на светилището и "покрив".

[12] Вж. *Detschew* 1976[2]: 189.

[13] Вж. *Gerov*. 1963: 138 с бел. 76.

[14] Вж.*Тачева* 1999: 155 сл.

ЛИТЕРАТУРА

Геров, Б. 1948–1949. Романизмът между Дунава и Балкана. Ч. I. От Август до Хадриан. – ГСУ. ИФФ 45.

Геров, Б. 1968. Проучвания върху западнотракийските земи през римско време, част III. – ГСУ. ФЗФ 62/2, 126.

Садовски, В. 1995. Преоткрити антични надписи от Пауталия. – Анали II, № 3-4, 30–45.

Стайкова, И. 2003: Герузията в Пауталия. – Известия на Историческия музей в Кюстендил 9, 69–70.

Тачева, М. 1999. Тракийското светилище на Асклепий Лименос край град Сливница (територията на Сердика) и неговият епиграфски архив. – В: Studia in memoriam Prof. Georgi Mihailov (=Thracia antiqua 10). S., 152–

169.
Тачева, М. 2000. Власт и социум в римска Мизия и Тракия. [Кн. 1] С.
Тачева, М. 2004. Власт и социум в римска Мизия и Тракия. Книга. 2. С.
Detschew, D. 1976. Die thrakischen Sprachreste. Wien, 1976[2].
Gerov, B. 1963. Die gotische Invasion in Mösien und Thrakien unter Decius im Lichte der Hortfunde. – In: Acta Antiqua Philippopolitana. Studia historica et philologica. S., 127–146.

OPUSCULA EPIGRAPHICA

MARGARITA TACHEVA

(summary)

The author presents three recently published inscriptions, which could also be found in G. Mihailov: IGBulg V.

1. Pautalia (IGBulg V: 5776), fig. 1–2. Altar dedicated to the gerousia by L. Domitius Abascantus, archon and gymnasiarch in Pautalia. His cognomen Abascantus is known from inscriptions, connected with slaves or freedmen (cf. ILB 315; ISM II: 294/130 and notes 3–4). However, Domitius` gentilicium is spread over the Eastern provinces of the Roman Empire, predominantly among soldiers and veterans in the 2nd–3rd C. A.D.

2. Pautalia (IGBulg V: 5773), fig. 3–4. Altar dedicated by the "The Holy Gerousia" of Pautalia to L. Domitius Alexander, son of L. Domitius Abascantus. Alexander is designated as a former legatus Augusti, who has performed sacrificial duties at "The Holy" (ἡ ἱερά) gerousia in Pautalia along with his father.

The first dated inscription in Pautalia coming from 135 A.D. (IGBulg IV: 2057) refers to the building of basilica, dedicated to the emperor Hadrian by the city`s archons, the council (boule) and [the people (demos)]. The inscription of L. Domitius Alexander might have been raised by "The Holy Gerousia" exactly in connection with this very event. It was an opportunity to record for the first time the cult to the emperor in Pautalia by the gerousia, wherefore the latter was granted the epithet "The Holy" (cf. note 7). Therefore, precisely at that time, Domitius Alexander in his capacity of gerousia`s priest could have performed his sacred duties to the emperor`s cult. In this case his priestly rank is equal to that of the *sacerdos provinciae* in Moesia Inferior.

The epigraphic evidence on the active organization of the religious life in the cities all over the province of Thrace by the time of the emperor Hadrian could give further support for the dating of the inscription of Domitius Alexander in 135 A.D.; hence it is possible to argue certain date for the inscription of his father Domitius Abascantus also referring the gerousia – at least as early as 118 A.D, but not later than 135.

3. Sanctuary of Asklepios Limenos, terr. Serdicae vel Pautaliae (IGBulg V: 5703). Altar, commemorating restoration of sacrificial building. The fluent text in the first 4 lines is badly damaged beneath, still posing questions on the character of the edifice – whether it concerns two storeyed construction (δίστεγον) or just a roof (στέγη). According to the author, the latter is to be the preferred completion. The script and the archaeological context as well imply restoration ca. mid-third century A.D., probably after the devastating raids of the Goths in 250 A.D. Even in the 5th century the Asklepios` sanctuary still attracted pious, though yet forbidden worshipping of the pagan cults.

STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS
Supplementum IV (2005)
Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov

THE THRACIAN MONUMENTAL TOMB AT ROZOVETS: RE-EXAMINATION OF AN OLD DISCOVERY

NIKOLA THEODOSSIEV

1. History of Discovery and Location

A monumental tomb has been accidentally unearthed in 1851 during agricultural work or digging for collecting stones in a tumulus near the village of Rozovets (former Rahmanlii), Plovdiv County, and the discovery was reported and superficially described in the same year (Болгария 1851: 114; the same information was reprinted in: Известиа из Калофер 1851: 80 – 81; Tsoukalas 1851: 36, No 52). In fact, this archaeological find was among the earliest discoveries of Thracian material in Bulgarian lands during the 19th century, which were briefly or relatively well described and mentioned in publications of that time. Later field trips and studies threw additional light on the find (Шкорпил et al. 1898: 46, 123–129; Филов 1934: 158–171, 192; brief notes in: Кисьов 2004: 41), although the information on this early discovery has never been enough complete and clear to provide scholars with more options for drawing conclusions. In April 2004, I visited the site in the company of Aneta Petrova and Daniela Stoyanova from the Department of Archaeology at Sofia University St. Kliment Ohridski, and some important details related to the present state of the tumulus and its location became clear.

The tomb was discovered in one of the three tumuli in Mogilkite (Mogilite) locality, situated on the top of a high eminence (part of the Sarnena Gora Mountain) at c. 1 km to the North of the village. The monument was unearthed in the biggest tumulus, which is located at about 30 m to the North of a cart track, in the beginning of a pine forest. The second tumulus, which is smaller in size, being 3–4 m in height, is situated at about 60–70 m to the South/Southwest, while the third smallest mound, having a height of 2–3 m, is located at about 10 m to the East of the biggest one. The two smaller tumuli also produced important discoveries during some digging that immediately followed the discovery of the tomb and during later excavations in 1879; different administrative authorities organized the digging and collecting the finds (Шкорпил et al. 1898: 125–128; Филов 1934: 162–171; Tsonchev 1941: 196 and Кисьов 2004: 41 on the tumuli location).

2. Tumulus

The tumulus is about 8–10 m in height and about 40–50 m in diameter (fig. 1). Over

Fig. 1. The Rozovets tumulus where a monumental tomb was discovered in 1851 (photo Nikola Theodossiev)

the recent years, a big treasure-hunter's shaft about 8 – 10 m in depth was excavated into the tumulus' center and another excavation was dug in the eastern periphery of the embankment. Nowadays, no any constructions, or remains of ritual activities or other materials are visible in both excavations and there is no information on any objects presumably found during the treasure hunting. Observation on the walls of the excavations indicates that the tumulus' embankment consists of earth and small quantity of stones.

3. Томв

The first report (Болгария 1851: 114) and later investigation by Hermengild and Karel Shkorpil (1898: 124) make clear that the tomb is situated in the tumulus' periphery and most probably in its southern part, which is well visible from the cart track (following one of the stories, a peasant driving a cart noted some stones in the tumulus' periphery and started excavating). Nowadays, an oval landslide in the southern/southeastern periphery of the tumulus may indicate the place of the excavation in 1851 and the tomb location, respectively.

Unfortunately, the first report (Болгария 1851: 114), which originates in the information received by the local people, does not provide any data on the tomb plan. The report only makes clear that the tomb was constructed of ashlars, called 'fine marbles' in the publication. Actually, a significant amount of milk quartz broken stones (geological examination by Nikolai Bonev from the Department of Geology and Paleontology at Sofia University St. Kliment Ohridski) is spread on the surface of the cart track close to the tumulus and presumably, rock formations of the same type are located nearby. Therefore, it is possible to assume that the tomb was constructed of milk quartz quadrilateral blocks that might resemble the marble.

In 1851, G. Tsoukalas (1851: 36, No 52), who also used information provided by the people in the region and personally observed the gravegoods while being exhibited in Plovdiv, reported that the tomb was 'a tholos building' and it has been closed with two-folding door composed of two stone wings. Nearly fifty years later, H. and K. Shkorpil, who visited the village and the tumuli, wrote that the tomb is constructed of ashlars (Шкорпил et al. 1898: 124) and its roofing is similar (but not identical) to another corbel vaulted rectangular tomb accidentally excavated near Brezovo (Шкорпил et al. 1898: 45–46). And although Shkorpil did not specify whether the tomb has been still visible during their visit on the site or they have only used some local stories, the parallel given in their study provides an opportunity to conclude what is the possible construction technique; on the other hand, it rises the question whether the Rozovets tomb is a real tholos or another type of funerary construction. Considering the fragmentary information, Bogdan Filov (1934: 160; 1937: 93–94) concludes that the tomb is perhaps a tholos, which is accepted in almost all later studies (Mansel 1943: 39, 41; 1973 No 6; Миков 1955: 21; Hatłas 1997: 311, No 3; Русева 2002: 139, No 41), although recently Z. Archibald (1998: 283) discussed the insufficient data and expressed her doubts about any conclusion regarding the ground-plan of the tomb.

The first report (Болгария 1851: 114) describes several iron hooks for hanging the funerary *paraphernalia* being disposed on the inner wall of the chamber, which is later confirmed by H. and K. Shkorpil (1898: 125). Later, discussing the tholos tombs in Thrace, A. M. Mansel (1943: 39, 41) suggested that a 'stone sarcophagus' has been a constituent of the funerary interior, but this information is not mentioned in the first reports and similar suggestion may not be proven and seems to be a speculation.

Reconsidering all publications, it is really

possible to draw a conclusion that the Rozovets tomb is presumably a corbel-domed tholos. However, the insufficient evidence does not allow to state whether the tomb is a single chamber construction, or it is composed of a tholos chamber with dromos or antechamber. Without enough grounds V. Mikov (1955: 21), J. Hatłas (1997: 311, No 3) and M. Rousseva (2002: 139, No 41) consider the tomb as a beehive chamber with dromos, although Filov (1934: 160; 1937 a: 93–94) hesitates to propose such a conclusion.

No any illustrations of the tomb have been ever published and only the photographs of the tumulus taken by me visualize the site.

4. Burial

The publications of 1851 provide brief information on an inhumation burial, as told by the diggers, and give an extensive (although not precise and somewhat discrepant) list of the gravegoods found in the burial chamber, which makes clear that the Rozovets tomb is one of the few burial monuments in Thrace that have not been plundered prior to their discovery in the modern times. Later, because of their investigation, H. and K. Shkorpil expanded on this information.

The people who have unearthed the tomb described a laid human skeleton perhaps crowned with golden wreath, and with bronze helmet (of Phrygian or Korinthian type?) placed on the cranium and covering the face. Also, following the description, iron chain armour covered the body and bronze armour plates(?) covered part of the arms above the elbows; in fact, the information on similar bronze armour plates covering the arms does not sound enough reliable, and it is possible to think of having a wrong description of bronze greaves. Gold ring was found on one of the fingers.

5. Finds

The list of gravegoods provided in the first publications (Болгария 1851: 114; Tsoukalas 1851: 36, No 52) was later supplemented by Shkorpil (1898: 124–126) and finally revised by B. Filov (1934: 158–162, 164–166, 192), who was able to locate and study the only two objects from the tomb known until today. Recently, Z. Archibald (1998: 246) also discussed the situation with the tomb contents.

In fact, the full and precise burial inventory will never become clear, but considering the different publications and comparing the insufficient and often discrepant data it is now possible to provide a following relative list: bronze helmet with ‘attached face’ (of Phrygian or Korinthian type?), iron chain armour, bronze armour plates (greaves?), about 500 triple-faceted bronze arrowheads, iron sword(?), gold laurel wreath, gold ring, silver acorn (part of adornment?), small decorated silver appliques, silver figurine of dog(?), three silver phialai, silver bowl (kylix or kantharos?), one (or two?) fragmented silver bowl with handles (kylix or kantharos?), bronze bowl, bronze vessel with handle (jug or oinochoe?), bronze situla, bronze podanipter (c. 50 cm in diameter), bronze dish, handle of a bronze vessel ending with Silenos’ head and a female face, bronze(?) lamp with handle, alabastron, two amphorae, four ceramic vessels. The chamber contents, except for the gold wreath, the gold ring and few other objects, have been sent to the Ottoman authorities in Plovdiv but it is not known what happened later with the whole collection.

As a result of detailed investigation in 1930[s], B. Filov (1934: 160–162, 164–166, 192) was able to locate several parts of the gold laurel wreath in the funds of the National Archaeological Museum in Sofia and the gold ring among the collections of Cabinet des médailles in Paris. The laurel wreath (fig. 2) was cut to pieces by the discoverers and later, seven parts of the jewel entered the Museum collection in Sofia. Thus, approximately one half of the whole item is currently preserved (cf. a

Fig. 2. The gold laurel wreath from the Rozovets tomb (after Glorie di Tracia 1997)

recent reconstruction in: Glorie di Tracia 1997: 137, No 185). It is reported that another very similar gold laurel wreath was discovered in the smaller southern tumulus and two gold leaves (of wreath?) were unearthed in the smallest eastern tumulus at Rozovets, during an excavation in 1879 organized by the Russian occupation authorities; later, the wreath from the southern mound was sent to Russia but no any illustrations or more information were published (Шкорпил et al. 1898: 126–128; Филов 1934, 163–164). Few other Thracian finds provide good parallels to the jewel from the Rozovets tomb and may help its exact dating. A number of leaves and few fruits of golden laurel wreath were found by chance near Strelcha but the find is only briefly reported and not studied yet (Цончев 1963: 37; Китов 1979: 1, 14). Another gold laurel wreath of the late 4th century BC was discovered in the monumental tomb of Naip Tumulus dated to 320–300 BC (Delemen 2004: 53–55, figs. 44–46, with detailed bibliography and discussion on the Late Classical and Early Hellenistic gold wreaths; 113 – on the tomb chronology). However, in terms of structural details and technique, the gold wreath found in grave chamber no. 1 of Mogilanskata Mogila tumulus in Vratsa (Ancient Gold 1998: 200, No 141; Ancient Thrace 2000: 83, No 50; Gold der Thraker 1979: 157, No 300; Het Goud der Thraciërs 1984: 126, No 294; The Riches of the Thracian Rulers 1994: 96, No 171; Theodossiev 2000: 145–146, fig. 91) is the closest parallel known in Thrace and elsewhere, which is almost identical to the fragmentary laurel wreath from the Rozovets tomb. The jewel from Mogilanskata Mogila is dated to c. 350 – 320 BC (Theodossiev 2000: 145–146 with detailed study on the funerary construction and its contents and chronology).

Other close parallels to the gold laurel wreaths from Thrace might be found in the North Pontic areas: the gold olive wreath from Kekuvatsky Kurgan dated to c. 350 BC (Artamonow 1970: 133, No 268; Williams et al. 1994: 165, No 105) and another similar one from Bolshaya Bliznitsa coming from 330 – 300 BC (Artamonow 1970: 133, No 271; Williams et al. 1994: 181, No 115). Two gold myrtle wreaths from tombs B and D at Derveni in Macedonia (Ancient Macedonia 1988: 287, No 236; Treasures of Ancient Macedonia 1980: 69, No 239; Themelis et al. 1997: 89, 110, Nos B138, D1; Tsigarida et al. 2000: 69–71, figs. 68, 71) could be also compared with the Thracian laurel wreaths. And since tomb B and D are dated to the late 4th or early 3rd century BC with some earlier gravegoods coming from 330s BC onwards (Themelis et al. 1997: 220–222), the myrtle wreaths should be dated to the last few decades of the 4th century BC. Another similar myrtle wreath of the last quarter of the 4th century BC is found in cist-grave No 1974 at Stavroupolis (Treasures of Ancient Macedonia 1980: 76, No 293; Pfrommer 1990: 254, No FK 105, 308, No HK 84; Tsigarida et al. 2000: 23, fig. 9). And finally, a gold myrtle wreath originating from Mytilene in Rhodos and dated to the 4th century BC (Pollak 1903: 1, No 1, pl. 1) – but most probably coming from the second half of the century, also displays some similarities to the Thracian material.

These entire *comparanda* make clear that the Rozovets wreath should be dated to the second half of the 4th century BC and probably to c. 350–320 BC similarly to the Vratsa wreath (cf. Glorie di Tracia 1997: 137, No 185). The gold laurel wreaths known in Thrace are perhaps imports (except for the Strelcha find?) that presumably were manufactured in the jewellery centers of the Aegean region (Иванова 1988: 3–6; Tonkova 1997: 25).

In fact, the gold wreaths became spread in Thrace during the second half of the 4th century BC and might be considered as aristocratic *insignia* (Иванова 1988: 3–6). Another burial find dated to the third quarter of the 4th century BC, besides the mentioned above, supports such a conclusion. Two gold wreaths – one oak and another ivy, were discovered in Harekettepe tumulus (Işin et al. 1998; 1999; 2002) and they belonged to a Thracian aristocrat, although the jewels find closest parallels among the gold wreaths widespread in Late Classical and Early Hellenistic Macedonia (cf. Andronikos 1993: 75, 171, 213, figs. 35, 137, 183–184; Besios et al. n.d.: 103; Ancient Macedonia 1988: 293, No 244; Greek Civilization 1993: 232, No 276; Tsigarida et al. 2000: 64–65, fig. 62). Another good parallel is the gold oak wreath from the 'Dardanelles tomb group' dated to 350–300 BC, which was presumably discovered in Troad (Williams et al. 1994: 106, No 60) and may originate from Choban Tepeh tumulus excavated for treasure hunting (Calvert 1897). Finally, a similar, but later gold oak wreath dated to the second quarter of the 3rd century BC, was found in Tumulus II at Pergamon (Jacobsthal 1908: 430–431; Pfrommer 1990: 305–306, No HK 62, pl. 6/1–3).

As mentioned above, the second gravegood known from the Rozovets tomb is a large gold ring with round bezel (fig. 3) located and studied by B. Filov (1934: 160–162, 192–193). The bezel presents a horseman riding to the right and a woman walking in front of him. Filov proposed a late 5th or early 4th century BC date for the ring, and on the base of its iconography and comparison with other similar rings from Thrace identified the rider as a Thracian nobleman and the female figure as a goddess. Indeed, several gold rings from Thrace may support such identification of the personages. Thus, the inscribed rings from Golyamata Mogila and Arabadzhiiskata Mogila at Duvanli (Филов 1934: 191–193; Boardman 1970: 230; The Riches of the Thracian Rulers 1994: 74, Nos 114–115; Ancient Gold 1998: 180, Nos 113–114) coming from the 5th century BC depict local aristocrats as horsemen (the ring from Golyamata Mogila is perhaps manufactured by Greek craftsman). Similarly, the ring from Glozhene and another one of unknown origin show the same personage of a rider but their iconography is more schematic and quite different from the Golyamata Mogila ring, while both pieces seem to be local artistic works (Филов 1934: 192; Gold der Thraker 1979: 128, Nos 251–252; Gold of the Thracian Horsemen 1987: 191, Nos 302–303; The Riches of the Thracian Rulers 1994: 74–75, Nos 116, 118; Glorie di Tracia 1997: 136, Nos 180–181; Ancient Gold 1998: 180, Nos 111–112). However, the closest parallel to the Rozovets subject might be found in the ring from Brezovo, a native Thracian production, which presents the horseman and a goddess (Филов 1934: 192–193; Gold der Thraker 1979: 116, No 214; Gold of the Thracian Horsemen 1987: 173, No 258; The Riches of the Thracian Rulers 1994: 75, No 117; Glorie di Tracia 1997: 156, No 226; Ancient Gold 1998: 180, No 110). Recently a ring showing the same personages – a goddess and a

Fig. 3. The gold ring from the Rozovets tomb (after Филов 1934)

local nobleman standing in front, was discovered in Malkata Mogila near Shipka (The Riches of the Thracian Rulers 1994: 43, No 6; Ancient Gold 1998: 97, No 5; Ancient Thrace 2000: 115, No 169) and it also might be included among the other iconographical parallels, although the aristocrat in this particular case is not typically presented as a Thracian rider.

Traditionally, the gold rings from Brezovo, Glozhene and of unknown place have been dated to the late 5th or 4th century BC (e.g. Венедиков et al. 1973: 375, Nos 207–209), after the Filov's suggestions. However, other more detailed and recent studies clearly demonstrate that these rings should be dated to the Early Hellenistic Age and were manufactured in local workshops, while the Rozovets ring, although coming from the same period, was perhaps of Greco-Persian origin, of course if not produced in another workshop following this particular style (Boardman 1970: 230; Иванова 1988: 14–15; Tonkova 1997: 21–22). Actually, the Rozovets ring should be included among the group of large rings with circular bezels of 'Type XI' that appeared in the middle of the 4th century BC and became widespread in the second half of the century and later (Boardman 1970: 213–214, 225–226, 229).

6. Date

Proposing a very early and wrong date for the gold ring, Filov (1934: 231) concludes that the Rozovets tomb should be dated to the late 5th or first half of the 4th century BC at latest. This early dating is accepted in almost all later studies (Филов 1937: 93–94; Миков 1955: 21; Hatłas 1997: 311, No 3; Русева 2002: 139, No 41), although without giving any arguments A. M. Mansel (1973: No 6) proposed a 4th century BC and I. Venedikov (Венедиков et al. 1973: 67) suggested a mid 4th century BC date for the tomb.

Since no any architectural features that may help exact dating are known nowadays, one should refer to revised chronology of the burial finds in order to provide reliable arguments for dating the monument. Of course, when dealing with similar monumental funerary construction, the gravegoods may be interpreted either as synchronous or as *terminus ante / post quem* and may not provide absolutely exact dating, but in both cases, considering the dates of the gold wreath and the ring, it is possible to conclude that the Rozovets tomb should be dated to the second half of the 4th century BC.

Future excavation of the tumulus at Rozovets and re-investigation of the tomb unearthed in 1851 will certainly bring to light more data and important information to provide complete study on this fascinating discovery.

7. Publications concerning the Rozovets tomb

Archibald 1998: 244, 246, 257, 283, 342.
Hatłas 1997: 311, No 3.
Hoddinott 1981: 121.
Mansel 1943: 39, 41.
Mansel 1973: No 6.
Tsoukalas 1851: 36, No 52.
Болгария 1851: 114.
Венедиков et al. 1973 : 67.
Известиа из Калофер 1851: 80–81.
Кисьов 2004: 41.
Миков 1955: 21.
Русева 2002: 139, No 41.
Филов 1934: 158–171, 192–193, 231.
Филов 1937: 93–94.
Шкорпил et al. 1898: 46, 123–129.

Acknowledgements

I would like to express my gratitude to the Andrew W. Mellon Foundation and the Council of American Overseas Research Centers for generously supporting my studies as well as the various fellowships, which have enabled me to do research on Thracian tomb architecture and art at the American School of Classical Studies at Athens, the American Academy in Rome, the Institute for Advanced Studies in the Humanities

at the University of Edinburgh and the Netherlands Institute for Advanced Study in the Humanities and Social Sciences in Wassenaar. I am also deeply grateful to the Center for Advanced Study in the Visual Arts at the National Gallery of Art in Washington D.C. where I was appointed Podhorsky Scholar to work on my projects. I would like to thank warmly the staff of these institutions for their responsiveness and help and also to thank all colleagues who gave me advice and support.

BIBLIOGRAPHY

Ancient Gold: the Wealth of the Thracians. Treasures from the Republic of Bulgaria. New York, 1998.

Ancient Macedonia. Athens, 1988.

Ancient Thrace. Gold and Silver Treasures from Bulgaria 5000 BC – AD 300. Helsinki, 2000.

Andronikos, M. 1993. Vergina. The Royal Tombs and the Ancient City. Athens.

Archibald, Z. H. 1998. The Odrysian Kingdom of Thrace. Orpheus Unmasked. Oxford.

Artamonow, M. 1970. Goldschatz der Skythen in der Eremitage. Prag.

Besios, M., M. Pappa. n. d. Pydna. n. p.

Boardman, J. 1970. Greek Gems and Finger Rings. Early Bronze Age to Late Classical. New York.

Calvert, F. 1897. On the Tumulus of Choban Tepeh in the Troad. – JHS 17, 319 – 320.

Delemen, I. 2004. Tekirdağ Naip Tümülüsü. Istanbul.

Glorie di Tracia. L'oro più antico – I tesori – I miti. Firenze, 1997.

Gold der Thraker. Archäologische Schätze aus Bulgarien. Mainz am Rhein, 1979.

Gold of the Thracian Horsemen. Treasures from Bulgaria. Montréal, 1987.

Greek Civilization. Macedonia. Kingdom of Alexander the Great. Athens, 1993.

Hatłas, J. 1997. Der ägäisch-anatolische Kontext der thrakischen sepulkralen Bauwerke (5.–3. Jh.v.Chr.). – In: The Thracian World at the Crossroads of Civilizations. Vol. 1. Bucharest, 310–320.

Het Goud der Thraciërs. Troje – Thracië. Rotterdam, 1984.

Hoddinott, R. F. 1981. The Thracians. London.

Işin, M. A., A. Özdoğan. 1998. Trakya'nin krali. – Atlas No 61, 132–133.

Işin, M. A., A. Özdoğan. 1999. Harekâttepe tümülüsü. – Kazi Sonuçlari Toplantisi 21/1, 336–348.

Işin, M. A., A. Özdoğan. 2002. Kral Kersobleptes'in mezari. – Bilim ve Ütopya No 97, 73.

Jacobsthal, P. 1908. Die Arbeiten zu Pergamon 1906-1907. III. Die Einzelfunde. Der Grabfund in Tumulus II und III. – AM 33, 428–436.

Mansel, A. M. 1943. Die Kuppelgraeber von Kirklareli in Thrakien (= Türk Tarih Kurumu Yayinlarindan, 6/2). Ankara.

Mansel, A. M. 1973. Gebze yöresinde Kutluca kubbeli mezari ve onun Trakya kubbeli mezarlari arasinda aldiği yer. – Belleten 37/146, 143–158.

Pfrommer, M. 1990. Untersuchungen zur Chronologie früh- und hochhellenistischen Goldschmucks (= IstForsch 37). Tübingen.

Pollak, L. 1903. Klassisch-antike Goldschmiedearbeiten im Besitze Sr. Excellenz A.J. Von Nelidow. Leipzig.

Themelis, P. G., G. P. Touratsoglou 1997. Oi taphoi tou Derbeniou. Athena.

Theodossiev, N. 2000. North-Western Thrace from the Fifth to First Centuries BC (= BAR-IS 859). Oxford.

The Riches of the Thracian Rulers. n.p., 1994.

Tonkova, M. 1997. Traditions and Aegean Influences on the Jewellery of Thracia in Early Hellenistic Times. – ArchBulg 1/2, 18–31.

Treasures of Ancient Macedonia. Athens, 1980.

Tsigarida, B., D. Ignatiadou 2000. The Gold of Macedon. Archaeological Museum of Thessaloniki. Athens.

Tsonchev, D. 1941. Antike Denkmäler aus Südbulgarien. – AA 188–200.

Tsoukalas, G. 1851. Istoriogeographike perigraphe tes Eparchias Philippoupoleos. Wien.

Williams, D., J. Ogden. 1994. Greek Gold. Jewellery of the Classical World. London.

Болгария. 1851. – Цариградский Вестник, год. А, № 29, 31 март 1851, 114.

Венедиков, И., Т. Герасимов 1973. Тракийското изкуство. С.

Иванова, М. 1988. Ювелирството в Тракия през елинистическата епоха. Автореферат. С.

Известиа из Калофер. 1851. – Мирозрение 1/5, 80–81.

Кисьов, К. 2004. Тракийската култура в региона на Пловдив и течението на р. Стряма през втората половина на I хил. пр. Хр. С.

Китов, Г. 1979. Тракийските могили край Стрелча. С.

Миков, В. 1955. Произходът на куполните гробници в Тракия. – ИАИ 19 (= Serta Kazaroviana, 2), 15–48.

Русева, М. 2002. Тракийска гробнична архитектура в българските земи през V–III в. пр. н. е. Ямбол.

Филов, Б. 1934. Надгробните могили при Дуванлий в Пловдивско. С.

Филов, Б. 1937. Куполните гробници при Мезек. – ИБАИ 11, 1–116.

Цончев, Д. 1963. Археологически паметници по южните склонове на Панагюрска Средна Гора (= МАКБ 9). С.

Шкорпил, Х., К. Шкорпил. 1898. Могили. Пловдив.

STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS
Supplementum IV (2005)
Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov

ВЪРХУ ЕДИН АСПЕКТ ОТ ПОЛИТИКАТА НА ВЕСПАСИАН В ТРАКИЯ

ИВО ТОПАЛИЛОВ

Промените, които настъпили в римската провинция Тракия при управлението на Веспасиан, са сравнително добре документирани епиграфски и проучени. Така например стана ясно, че дейността на императора не се изразявала единствено в основаването на *colonia Flavia Pacis Deultensium* (Jones 1937: 18; Mann 1983: 36) или в преустройството на по-големите градски центрове, за да демонстрира императорската сила и мощ (вж. Garzetti 1974; Dupré 1995: 363–367), но също така и в реформирането на заварените стратегии (Геров 1980: 33), колонизацията на ветерани с цел- осигуряването на съобщителните връзки и затвърждаването на римската власт (Геров 1980: 41 сл.), като последното било възможно и чрез раздаването на римско гражданство на част от тракийската аристокрация (Gerov 1961: 112 sq.; Gaggero 1978: 251 sq.), създаването на койнона на траките (Velkov 1969: 169; Velkov 1980: 19) и др. Данните за тези реформи получаваме изключително от епиграфските свидетелства, а за преустройството на центровете на провинцията – главно на Филипопол, от археологическите разкопки (Кесякова 1999: 14 сл., 35 сл.). Нужно е да се отбележи, че заселването на ветераните около селищните центрове в провинцията, какъвто е случаят с тези от VII Клавдиев легион, заселени край Филипопол (вж. Dumont, Homolle 1892: 332, No 28; IGBulg, III, 1, No No 1410–1411; Ботушарова 1971: 67 сл.), не допринася за промяна на статута на самите селищни центрове, като ветераните най-вероятно са били организирани в самостоятелна община. По този начин става ясно, че не можем да допуснем осъществяването на реформа, свързана с административното управление или реорганизацията на провинцията. Обикновено подобни актове се съпътствали с образуването на известен брой колонии и муниципии, а в Тракия по-късно при Траян – на перегринални градове, както е например това в Панония.

Оскъдността на наличния епиграфски материал за ранната история на Римска Тракия не позволява разкриването напълно на предприетите от Веспасиан реформи и промени. От особено значение са още както писмените извори, използвани предимно при разглеждането на проблемите, свързани със стратегиите, така и нумизматичният материал. Според мен в тях можем да открием податки за извършването на друга, не по-малко значима реформа в провинция Тракия, върху която не е обърнато внимание в познатата ми литература. Именно тя е и целта на настоящото съобщение.

Монетната циркулация през I в. и по-специално през неговата втора половина в провинция Тракия не е била обект на специално проучване в литературата. Въпреки това, в по-общи изследвания е изказано наблюдението за съществуването на продължителен хиатус, очертан от римските републикански денари или тези на Марк Антоний и денарите на Нерон или Веспасиан. Това показва нез-

начителното участие на денарите на Август, Тиберий и Клавдий в циркулационния поток в Тракия (Юрукова 1992: 190). Бих желал да отбележа, че за това наблюдение са взети под внимание монетни находки единствено от Северна България (с. Юделник, Русенско; с. Милород, Врачанско; с. Бежаново, Плевенско; Разградско). Картината, която ни разкриват публикуваните монетни находки от Южна България, коригира до известна степен това заключение и прави прехода в края на хиатуса изключително рязък.

Ние знаем, че високата чистота на среброто спомага денарите от I в. да останат в обръщение продължително време. Така не са редки случаите, когато ги откриваме трезорирани в съкровищата, укрити през III в. например, както е при с. Арчар (Герасимов 1955: 605–606), Берковица (Герасимов 1946: 235), Чаушево, Свищовско (Мушмов 1932/33: 425), с. Риш, Шуменско (Юрукова 1978: 59), Прогорелец, Ломско (Герасимов 1950: 318), Белене (Герасимов 1950: 319), Николаево (Филов 1914: 13 сл.), Селаново, Ряховско (Филов 1913: 333), Кочен, Неврокопско (Мушмов 1924: 231), Юклер, Преславско (Мушмов 1926/27: 324), Друган, Радомирско (Герасимов 1935 а: 468), Бурумли и Чаушево, Свищовско (Герасимов 1935: 469), Разградско (Герасимов 1937: 321), гара Криводол (Герасимов 1938: 450) и др. (вж. находката в Британския музей – Герасимов 1935: 440–441). Подобно е положението в Южна България, където това явление се открива в монетните находки от с. Левка, Свиленградско (Герасимов 1946: 236), Тастепе, Карнобатско (Филов 1910: 227), Емирово, Бургаско (Герасимов 1963: 258), Болярци, Пловдивско (Герасимов 1962: 228–229) и др. В този смисъл за целите на настоящото изследване ще бъдат използвани и онези колективни находки, чиито най-ранни монети се отнасят именно към времето на Веспасиан и Флавиите.

Монетната циркулация през втората половина на I в. в Тракия е отразена в табл. 1, където са представени публикуваните в бюлетините в ИБАИ, ИАИ, сп. "Археология" и ИМЮБ монетни находки. Разбира се, използваните находки могат да послужат като статистическа извадка, чийто резултат аз се съмнявам да бъде поставен под съмнение, дори и при пълното публикуване и анализиране на всичките открити находки в Тракия.

Представените колективни монетни находки, открити в Тракия, показват, че не можем да допуснем със сигурност участието на денарите на Нерон в циркулационния поток до такава степен, че да затворят съществуващия хиатус. Бройките са изключително малко, а самото им присъствие в находките е сравнително ограничено. Така в колективната монетна находка от Блатница, Пазарджишко, е един брой, от Попово, Елховско – шест броя, и Драганци, Бургаско – тринадесет броя. Статистическата извадка показва, че на монетите на Нерон в монетната циркулация на Тракия се пада едва 3.11%, което е по-малко от откритите монети на следващите трима императори, управлявали общо две години – Галба, Отон и Вителий – 3.99%. Това изключително ясно показва, че много трудно можем да допуснем въобще участие на монетите на Нерон в циркулационния поток в Тракия или изиграването на някаква по-сериозна роля в този аспект. Изглежда, че попадането им в Тракия е случайно и не могат да бъдат разгледани като следствие от въвличането на провинцията във фискалната система на империята.

Ситуацията коренно се променила при управлението на Веспасиан. При 2/3 от представените колективни находки, неговите монети са най-ранните хронологически. Тяхното количество (299 от 675), което определя 44.29% от циркулационния поток в Тракия през втората половина на I в. в сравнение с

Таблица 1.

Монетната циркулация в Тракия през втората половина на I в. по колективните монетни находки от Южна България

Монетни находки	Клавдий I (41–54)	Нерон (54–68)	Галба (69)	Отон (69)	Вителий (69–70)	Веспасиан (69–79)	Тит (71–81)	Домициан I (81–96)	Нерва (96–98)	Публикация
1.Новозагорско						+	+	+	+	ИБАД, IV, 271
2. Тастепе						+	+	+	+	ИБАД, I, 227
3. Свобода						3		2		А, 1981, 127
4. Болярци						1		1		ИАИ 25, 228–229
5. Емирово						+		+	+	ИАИ 26, 258
6. Сладък кладенец								1		ИАИ 27, 240
7. Попинци						1			2	ИАИ 30, 189; Цончев 1960: 210–211
8. Раковски			4		4	19	10	26	4	ИМЮБ 2, 161–162
9. Блатница		1		1	2	25	9	16		ИМЮБ 3, 126; Цончев: 1960, 211–212
10. Попово		6		1	1	95		78	23	ИБАИ 13, 343
11. Левка						1				ИБАИ 15, 236
12. Хисар		1								ИБАИ 11, 319
13. Софийски окръг						1				А, 1978, 59
14. Драганци		13		8	6	153	1	152	3	ИАИ 25, 230
Общо:		21	4	10	13	299	20	276	32	
		3.11%	0.59%	1.48%	1.92%	44.29%	2.96%	40.88%	4.74	

данните от предишните императори, показва настъпването на много рязка промяна, свързана с навлизането на Веспасиановите монети в провинцията. Така в колективната находка от Попово, Елховско, Веспасиановите монети са 95, а тези на Нерон, Отон и Вителий – общо 8. Подобна е ситуацията и в находката от с. Блатница, Пазарджишко, където Веспасиановите монети са 25 в сравнение с тези на Нерон, Отон и Вителий – общо 4. Това показва, че именно монетите на Веспасиан затварят по-горе споменатия хиатус в монетната циркулация в Тракия, като масовото навлизане на тези монети не може да се разглежда като нещо случайно. Напротив. Масовото навлизане на римските императорски монети в Тракия продължава и при Домициан, на чиито монети се пада общо 40.88% (276 от 675) от монетния циркулационен поток според взетите монетни находки. Това идва да покаже, че рязката промяна, която се забелязва при Веспасиан, не била в резултат от еднократен акт от страна на императора или случайно явление, като при Веспасиан и Домициан провинция Тракия вече била включена в монетния циркулационен поток на Римската империя. Именно като следствие от тази политика може да се разглежда и необходимостта от откриването на монетарницата във Филипопол през 88 г. (Мушмов 1924: 190), която трябвало да попълни недостига от императорски монети в стоково-паричните отношения в Тракия. Именно по този начин може да се разглежда и характерната особеност на ранните монети, сечени във филипополската монетарница, а именно – билингвата показва, че в началния период от своето съществуване тя се е намирала под прекия контрол на провинциалния управител, отколкото за монетосеченето да е била поета от градската управа на Филипопол (Лозанов: под печат).

Въвеждането на стоково-паричния оборот в провинция Тракия може да се разглежда без съмнение комплексно като следствие от настаняването на ветераните в Тракия, нарастване на градското население, развитие на пазарите, заселването на преселници от Източните провинции и не на последно място – като следствие от грандиозната строителна програма на Веспасиан в Тракия – главно във Филипопол и новообразуваната колония Деултум.

Същевременно с това писмените извори ни предлагат една друга възможност при интерпретирането на резултатите, които получаваме от изследването на нумизматичния материал относно циркулационния поток в Тракия през втората половина на I в. Едно такова известие например е това на Йоан Малала от VI в., според когото Веспасиан:

Ἔκτισε δέ καὶ εἰς Παννονίαν καὶ εἰς Κομμαγενίαν τὰς ἐπαρχίας πολλὰ καὶ τὴν Εὐρώπην δὲ ἀπὸ Θράκης ἐμέρισε, κτίσας Ἡράκλειαν πόλιν τὴν πρώην λεγομένην Πέρινθον. Ἥντινα ἐποίησε μητρόπολιν, δοὺς αὐτῃ ἄρχοντα ... (Multa etiam per Pannoniam et Comagenam provincias extruxit: Europam etiam a Thracia seiungens, ex Perintho antea vocata, Heracleam urbem condidit; praefectoque ei dato, metropolim esse voluit) (L.X. 338–339).

В този случай на пръв поглед изглежда, че Малала е използвал недостоверен източник, тъй като е отнесъл образуването на провинция Тракия и процесите, свързани с това, към времето на Веспасиан. Подобно известие е в конфликт с реалното основаване на провинцията при Клавдий I, което ясно е предадено в известието на *Eusebius*, според когото този акт бил извършен през 46 г. (Claudius regnavit. 46a.Thracia huc usque regnata in provinciam redigitur (180.12), по-късно предаден и от *G. Syncellus* в неговата *Chronographia*:

Θράκη ἀπὸ τοῦ δε τοῦ χρόνου ἐπαρχία ἐχρημάτισε, βασιλεύουσα πρὶν ὁμοίως καὶ Θρᾷκας, ἀναιρεθέντος αὐτῶν τοῦ βασιλέως

Ῥυμετὰλκου ὑπο τῆς ἰδίας γαμετής ... (Thracia regni titulo prius usa huiusque in provinciarum numerum redacta est ac pariter Thraces Rymaetalco eorum rege a propria coniuge sublato Romanis submisit) (630. 333b–334a).

Тенденцията за образуването на провинция Тракия по времето на Веспасиан можем да открием и в хрониката на *Eusebius*, където се споменава следното:

Regnavit Vespasianus–74

Achaia Lycia Rhodus Byzantium Samus Thracia Cilicia Commagene, quae liberae antea et sub regibus amicis erant, in provincias redactae (188.6).

По този начин, в едно и също съчинение, образуването на провинция Тракия е предадено в различно време – съответно през 46 г. при Клавдий I и през 74 г. при Веспасиан. Изглежда, че *Eusebius* е използвал два самостоятелни извора, като единият от тях несъмнено е бил *De vita XII Caesarum* на *C. Suetonius Tranquillus*, който в *Divus Vespasianus,* 8, 4, съобщава, че:

Achaïam Lyciam Rhodum Byzantium Samum libertate adempta, item Thraciam, Ciliciam et Comagenen ditionis regiae usque ad id tempus, in provinciarum formam redegit.

Въпреки това известие на Светоний обаче, безспорно е все пак, че провинция Тракия е била образувана преди управлението на Веспасиан, тъй като разполагаме с надпис от 61 г., където се споменава за *Titus Iulius Ustus, proc(urator) provinciae Thrac(iae)* (CIL III, 6123; Kalinka 1906: 17, 19). В този смисъл изглежда, че дейността на Веспасиан в Тракия в очите на съвременниците му може да се разглежда и като основаване на нова провинция. Именно това се е опитал да предаде и Малала в своята *Chronographia* – установяването на границите на провинцията и нейната столица. По този начин той достигнал до заключението, че Веспасиан основал град Перинт (Хераклея). Грешката, която е направил Малала, се състои във факта, че той не е разбрал какво точно означава образуването на нова провинция в представите на римляните от I – началото на II в., което със сигурност не се свързва единствено с посочените характеристики. Поради тази причина е възможно част от проведените реформи на Веспасиан в Тракия да са игнорирани от историка. От друга страна, едва ли частичното огранизирано настаняване на ветерани, раздаването на римско гражданство на част от тракийската аристокрация или образуването на колонията *Deultum* са били в основата за изказването на твърдението от Светоний, свързано с образуването на провинция Тракия при Веспасиан. Изглежда, че този император е провел реформа, която в представите на съвременниците му се свързвало с образуването на нова провинция.

Съществуват няколко познати примера от I и началото на II в., когато вече били регламентирани принципите, свързани с основаването на новата провинция. В случая с провинция Тракия можем да посочим примерите със съседните ѝ провинции – Мизия и Дакия, основани респективно в 15 и 107 г. Писмените извори разкриват, че провинция Дакия била основана едва тогава, когато при Траян, покорителят на даките, било проведено разделяне на земята и облагането на даките с данъци (Lact. De mort. Pers. XXIV). Според Апиан пък провинция Мизия била образувана по времето на Тиберий, когато мизите били подчинени в данъчна зависимост именно на този император (App. III). Следователно една територия се превръща в римска провинция (за *provincia* – вж. Richardson 1994: 47 sq.) едва тогава, когато се обложи местното население с данъци и се наложи някаква форма на провинциална администрация (Syme 1971: 50 sq.).

Че облагането на племената с данъци е била основната характеристика що се отнася до интерпретацията на *provincia* през I в.,

можем да проследим в едно от писмата на Сенека. Съществуващата данъчна зависимост на Тракия и присъствието на настойника *Piso* (Seneca, Epp. 83, 14: huic et divus Augustus dedit secreta mandata cum illum praeponeret Thraciae quam perdomuit) позволява да се допусне съществуването на *provincia* в Тракия без налагането на формата на провинциалното администриране (Syme 1971: 50). В този смисъл изглежда, че Веспасиан ще да е обложил с данъци траките, за да може да бъде разпознат от съвременниците му като основател на провинция Тракия.

Известно е, че още последното Тракийско царство е било обложено с данъци под формата на рекрути на траките за помощните войски (вж. последно Банев 2003: 540 сл.). Дори можем да отбележим, че през I в. откриваме извънредно голямо рекрутиране за кохортите и алите, като най-малко 37 такива са открити (Геров 1980: 36).

Изглежда, че след официалното превръщане на васалното Тракийско царство в римска провинция при Клавдий I, първоначалният данък на Тракия се запазил и се изразявал в даването на рекрути за римската войска. Както беше посочено по-горе, циркулацията на монетите на Клавдий I и Нерон е изключително слаба, за да можем дори да допуснем съществуването на стоково-парични отношения под някаква форма в Тракия и което да позволява провинцията и нейното население да бъдат обложени с парични данъци. "Грешката" на Светоний показва, че що се отнася до данъчното облагане, то изглежда при образуването на провинцията при Клавдий I се запазило в натуралния си вид и затова не се отдава образуването на новата провинция на този император. Изглежда обаче, че Веспасиан променил данъците и ги направил парични, като по този начин изпълнил главното условие в разбирането на римляните от I в. за образуването на нова провинция (за провинциалните данъци – вж. Stevenson 1939: 133 sq.).

Анализът, направен на основните характеристики на една новообразувана провинция, писмените известия и предимно това на Светоний, и не на последно място особеностите на монетната циркулация в Тракия през втората половина на I в., ми дава основание да предположа, че известието на Светоний в *Divus Vespasianus*, 8, 4 би трябвало да бъде разбрано в смисъла, че Веспасиан наложил фискална повинност на траките, т. е. променил съществуващия натурален данък в паричен, като включил Тракия във фискалната система на империята. В резултат – провинцията била въвлечена в монетния циркулационен поток на Римската империя, което е и предпоставка за бързо икономическо развитие.

Причините за настъпилите промени в Тракия в разглеждания аспект могат да се търсят в няколко посоки. От една страна, както вече беше споменато по-горе, това са настаняването на ветераните и умиротворяването на провинцията, които несъмнено могат да се смятат като основни предпоставки за развитие на пазарните връзки, използване на производителните възможности, търговски отношения, нарастване на градското население и др. Именно по това време изглежда, че нараства и населението на Филипопол, както можем да съдим от появата на нов некропол на града – южният, където най-ранното погребение се отнася към времето на Нерва (Цончев 1960: 128 сл.).

От друга страна, промените, които се извършват във връзка с *fiscus-a* на Римската империя от Веспасиан и навлизането на нов начин на управлението на фиска, несъмнено са оказали влияние върху решението на императора да извърши реформата в Тракия.

Още в началото на своето управление новият император се оплакал от колосален дефицит в хазната, като, според него, за да изправи държавата на крака му били нужни 4 милиар-

да сестерции (Suet., Div. Ves., 16). Дори това да не е вярно, както предполага Тацит (Tacit., Hist., IV. 47), все пак е ясно, че за да може да проведе набелязаната политика, свързана с преустройството на по-големите центрове в империята, се изисквало огромна сума средства. Именно поради тази причина той продавал земи и обществени сгради в Киренайка (Levi 1975: 195), обложил насилствено с допълнителен данък евреите за украсяване на Ерусалимския храм (Levi 1975: 196), отменил свободата на Ахая, предоставена й от Нерон, и отново я обърнал в провинция (Ковалев 1986: 536), монополизирал приходите на империята, присъединил васални и слаби царства към империята, предимно в Мала Азия с развита администрация и др. Нови тежки данъчни тежести били наложени в Италия и другите провинции (Ковалев 1986: 534). В края на своето управление, в резултат на всички предприети мерки и реформи, той завещал на своите приемници пълна императорска хазна, която позволила на Домициан по-късно да продължи строителната програма на Веспасиан и да остане в историята и с тази си дейност. В този смисъл предприетите реформи в Тракия би трябвало да бъдат разглеждани и във връзка с промените, които се извършили в самата фискална система на Римската империя.

ЛИТЕРАТУРА

Извори:

C. Suetonii Tranquilli. De vita XII Caesarum (texts tr. et an. par M. Rat) T. II. Paris, 1931.

Eusebius. Werke. Bd. VII. Die Chronik des Hieronymus. (von R. Helm. Die griechischen christlischen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte). Berlin, 1956.

Ioannis Malalae. Chronographia (ex recensione L. Dindorfii). Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae (ed. em. et cop. B. G. Niebuhrii). Bd. VIII. Bonnae, 1831.

Банев, К. 2003. Auxilia Augusta Thracum. – In: Studia Atchaeologica. Suppl. I. Сборник в памет на д-р Петър Горбанов. С., 540–551.

Ботушарова, Л. 1971. Бележки върху развитието на Филипопол през втората половина на I век от н. е . – ГНАМП 6, 63–74.

Герасимов, Т. 1935. Една находка на монети от България в Британския музей. – ИБАИ VIII, 440–441.

Герасимов, Т. 1935 а. Колективни находки на монети през 1933 и 1934 г. – ИБАИ VIII, 467–473.

Герасимов, Т. 1937. Колективни находки на монети през 1934, 1935 и 1936 г. – ИБАИ XI, ч. I, 315–323.

Герасимов, Т. 1938. Колективни находки на монети през 1937 и 1938 г. – ИБАИ XII, св. 1, 450–457.

Герасимов, Т. 1939. Колективни находки на монети през 1939 г. – ИБАИ XIII, 341–345.

Герасимов, Т. 1946. Колективни находки на монети през последните години. – ИБАИ XV, 235–244.

Герасимов, Т. 1950. Колективни находки на монети. – ИАИ XVII, 316–326.

Герасимов, Т. 1955. Колективни находки на монети през 1951, 1952, 1953 и 1954 г. – ИАИ XX, 602–611.

Герасимов, Т. 1962. Съкровища от монети, намерени в България през 1958 и 1959 г. – ИАИ XXV, 225–237.

Герасимов, Т. 1963. Съкровища от монети, намерени в България през 1960 и 1961 г. – ИАИ XXVI, 257–270.

Герасимов, Т. 1964. Монетни съкровища, намерени в България през 1962 и 1963 г. – ИАИ XXVII, 237–248.

Герасимов, Т. 1967. Монетни съкровища, намерени в България през 1966 г. – ИАИ XXX, 187–192.

Геров, Б. 1980. Земевладението в Римска Тракия и Мизия (I–III в.). – ГСУ. ФКНФ, LXXII, кн. 2, 1977.

Кесякова, Е. 1999. Филипопол през римската епоха. С.

Ковалев, С. 1986. История Рима. Л.

Колев, К. 1976. Колективни находки на монети, известни от 1969 г. – ИМЮБ II, 161–162.

Колев, К. 1977. Колективни находки на монети, известни през 1970–1975 г. – ИМЮБ III, 123–129.

Лозанов, И. под печат. Бележки върху развитието на

Филипопол в ранната история на Римска Тракия. – ГСУ. ИФ – Специалност Археология Т. 3, 219–232.
Мушмов, Н. 1914. Колективни находки на монети през 1891–1914. – ИБАД IV, 270–275.
Мушмов, Н. 1923. Колективни находки на монети през 1923 година. – ИБАИ II, 229–231.
Мушмов, Н. 1924. Античните монети на Пловдив. – ГПНБМ, 181–289.
Мушмов, Н. 1926/27. Колективни находки на монети през 1925–1926 г. – ИАИ IV, 312–326.
Мушмов, Н. 1932/33. Колективни находки на монети. – ИБАИ VII, 423–425.
Филов, Б. 1910. Новооткрити старини. – ИБАД I, 222–229.
Филов, Б. 1913. Новооткрити старини. – ИБАД III, ч. I, 328–333.
Филов, Б. 1914. Римското съкровище от Николаево. – ИБАД IV, 1–48.
Цончев, Д. 1960. Колективни находки на монети. – ГНАМП IV, 206–215.
Юрукова, Й. 1978. Монетни находки, открити в България през 1975 и 1976 г. – Археология № 4, 58–62.
Юрукова, Й. 1981. Монетни находки, открити в България през 1979 г. – Археология № 1–2, 126–130.
Юрукова, Й. 1992. Монетите на тракийските племена и владетели. Т. 1. С.
Dumont, A.,Th. Homolle 1892. Mélanges d'archéologie et d'épigraphie. Paris.
Dupré, X. 1995. New Evidence for the Study of the Urbanism of Tarraco. – In: Proceedings of the British Academy, 86, 355–369.
Gaggero, G. 1978. Citoyens romains dans la Thrace independante. – In: Pulpudeva. T. 2. S., 251–264.
Garzetti, A. 1974. From Tiberius to the Antonines. A History of the Roman Empire, AD. 12 – 192, London.
Gerov, B. 1961. Römische Bürgerrechtsverleihung und Kolonisation in Thrakien vor Trajan. – StCl. III, 107–116.
Jones, A. H. M. 1937. The Cities of the Eastern Roman Provinces. Oxford.
Kalinka, E. 1906. Antike Denkmäler in Bulgarien. (Schriften der Balkankommission. Antiquarische Abteilung). Wien.
Levi, M. 1975. I Flavi. – In: ANRW II. 2, 177–207.
Mann, J. C. 1983. Legionary Recruitment and Veteran Settlement during the Principate. London.
Richardson, J. 1994. Roman Provincial Administration 227 BC to A.D. 117. Bristol.
Stevenson, G. H. 1939. Roman Provincial Administration till the Age of the Antonines. Oxford.
Syme, R. 1971. Lentulus and the Origin of Moesia. – In: Danubian Papers IV. Bucharest.
Velkov, V. 1969. Der Ostbalkan in der Flavierzeit (69-96). – In: Actes du I Congrès International des Études Balkaniques et Sud-Est Européenes, II, S., 167–170.
Velkov, V. 1980. Roman Cities in Bulgaria. Collected Studies. Amsterdam.

REVUE SUR LA POLITIQUE DE VESPASIEN EN THRACE

IVO TOPALILOV

(Résumé)

Dans l'article présent l'attention sera centré sur une reforme importante, faite par Vespasien dans la province romaine Thrace. L'analyse de la circulation monétaire dans la province pendant la deuxième moitié du I^{e} s., fait à la base des dépôts monétaires, indique le début d'une changement radical, dû à la pénétration des émissions monétaires de Vespasien. L'intensité élevée de la circulation des émissions romaines en Thrace pendant l'époque de Domitien montre que le changement pendant le gouvernement de Vespasien ne résulte pas d'un acte isolé de la part de l'empereur et prouve l'adhérisation de la Thrace dans la circulation monétaire de l'Empire Romaine. Se basant sur les sources littéraires, telles que Suetonius, Malala, Eusebius et l'analyse du terme romaine *provincia,* on propose la thèse que Vespasien impose la politique fiscale en Thrace et inclut la province dans le système fiscal de l'Empire. En résultat la province est incorporée dans la circulation monétaire de l'Empire Romaine, condition préalable de son développement économique.

STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS
Supplementum IV (2005)
Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov

УКРАСА НА ТРАКИЙСКОТО ВЪОРЪЖЕНИЕ И СНАРЯЖЕНИЕ, ОТКРИТО В СЕВЕРОЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ (III–I В. ПР. ХР.)

НАРЦИС ТОРБОВ

На българската територия, заключена между Тимок и Искър, са разкрити редица некрополи, датирани в хронологическите рамки III–I в. пр. Хр. От тях произхождат пълни комплекти въоръжение и снаряжение и са очертани особеностите в тяхната самобитна украса (Торбов 1997: 30–36; Торбов 1998: 29–31; Торбов 2000: 21–25; Торбов 2003: 59–60; Torbov 1998). В настоящата публикация са разгледани само тракийските ножове, юзди и шпори, от чиято орнаментация се добива представа за особеностите в развитието на местното декоративно изкуство.

Ножове

Украсата на тракийските ножове е по-богата в сравнение с останалото въоръжение и снаряжение. Тя е разположена обикновено върху острието и се състои от отделни геометрични елементи – вчукани точки (Николов 1965: 174, 184, обр. 15 б, 23 г; Торбов 1997: 39, кат. № 20, 23, табл. III/3, IV/2), къси резки (Николов 1971: 20, обр. 10–11; Николов 1981: 36, обр. 4 в; Торбов 1997: 38, кат. № 2, табл. I, 3) и врязани триъгълници (Николов 1965: 174, 185, 191, обр. 15 б; 25 а, 35 б). Те са групирани така, че образуват отделни мотиви, които при част от екземплярите съставят цялостен орнамент.

Най-често срещаният мотив – зигзаговидният, представлява начупена линия от отделни къси резки, минаваща по дължина на острието (Николов 1965: 184, обр. 23 г; Николов 1971: 20, обр. 10–11; Николов 1990: 23, обр. 11 в–д). Той е образуван по различен начин при екземплярите от Алтимир (Николов 1965: 174, обр. 15 б), Враца (Николов 1965: 191, обр. 35 б), Комарево (Николов 1965: 185, обр. 25 а) и Реселец (Николов 1987: 45, обр. 8 г). Върху техните острието са вчукани два реда триъгълници, разположени шахматно един спрямо друг, и между тях е оформена зигзаговидна линия (табл. I, 1). По подобен начин е украсен и един нож, открит във Врачанско, чието местонамиране не може да бъде точно установено (Торбов 1993: 39, обр. 23 а–в). Украсата му е

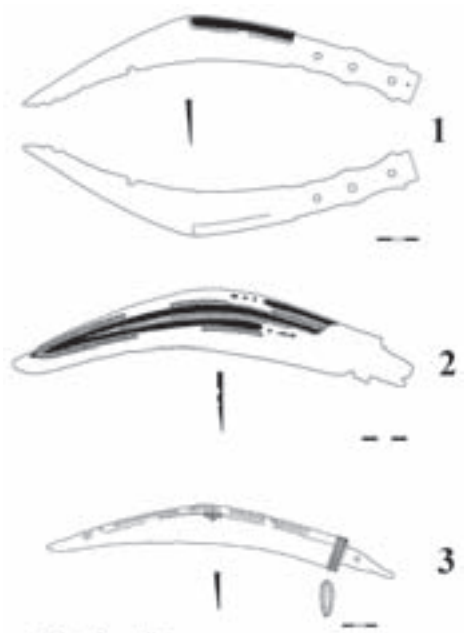

Табл. I

съставена от отделни резки, групирани в ъгълчета, разположени шахматно. При оръжието от Комарево той е гравиран в плитки каналчета и е релефен (Николов 1965: 184, обр. 23 г) (табл. I/2). По подобен начин е украсен и ножът от Койловци, Плевенско – ИМ – Плевен, инв. № 4508б – в неговия улей са вчукани точки, очертаващи зигзаговидна линия. Този мотив е обогатен допълнително при някои ножове. Върху техните остриета са врязани една или две успоредни линии. Врязванията от всеки зигзаг наподобяват раменете на триъгълник, тъй като между тях са поставени къси резки (Николов 1971: 20, обр. 10–11; Николов 1990: 23, обр. 11 в–д).

При голяма част от екземплярите украсата е съсредоточена в средната част на острието, там където то е най-широко. Най-опростените нейни елементи са вчуканите с остър предмет точки. С три подобни, групирани така, че очертават триъгълник, е украсен един нож, чието местонамиране е неизвестно (Торбов 1997: 39, кат. № 20, табл. III/3). При част от оръжията вчуканите точки са включени в отделен мотив – врязана окръжност с обозначен център. Върху острието на ножа от Галатин тя е само една (Николов 1969: 15–16, обр. 10). Екземпляри с такава орнаментация произхождат и от Надежда (Кървачево), Ловешко (Попов 1929: 282, обр. 146/А), и Присово, Великотърновско (Църов 1994: 105, табл. 2/2 – кат. № 73). При оръжието от Косталево врязаните окръжности с обозначен център са две и са групирани в самостоятелен орнамент (Торбов 1997: 38, кат. № 13, табл. II/3). Те са разположени една до друга, перпендикулярно на извивката на гърба на острието. Подобна е украсата и на ножа от Виноград, Великотърновско (Попов 1922: 166–167, обр. 161 A–D, 162; Църов 1994: 105, табл. 2/1, 3/4). При този от Добруша врязаните окръжности са три и са подредени в редица, разположена по дължина на острието (Торбов 1997: 38, кат. № 2, табл. I/3). Същото се забелязва и при ножа от Смочан, Ловешко – ИМ – Ловеч, инв. № 1831. При оръжието от Плевен (Попов 1929: 277–278, обр. 138, 5, 140 4 А, Б) те са три, но разположението им е такова, че образуват орнамент с триъгълна форма. Той е по-сложен при ножа, съхраняван в Историческия музей – Монтана. Врязаните окръжности са четири, като две от тях се намират една до друга така, че са успоредни на извивката на гърба на острието, а другите две са в редица, перпендикулярна на нея (Торбов 1997: 39, кат. № 23, табл. IV/2) (табл. I/3). Вероятно геометричният орнамент от ножовете от Виноград, Косталево и Добруша намира развитие в тези от Плевен и Монтана.

Оръжията от Косталево (Торбов 1997: 38, кат. № 11, табл. II/1), Търнава (Николов 1965: 179, обр. 20 б; Теодосиев, Торбов 1995: 42–43, обр. 16) и един с неизвестно местонамиране (Торбов 1997: 39, кат. № 21, табл. III/4) са с по-оригинална украса. Окръжността очертава главата на птица, а означеният център маркира нейното око. Врязването е разположено в улея така, че неговият завършек наподобява човка. Върху острието са разположени две птичи глави една срещу друга. Между тях се намира една врязана окръжност, която играе ролята на център на композицията (табл. II/1). С по-сложна орнаментална украса са ножове-

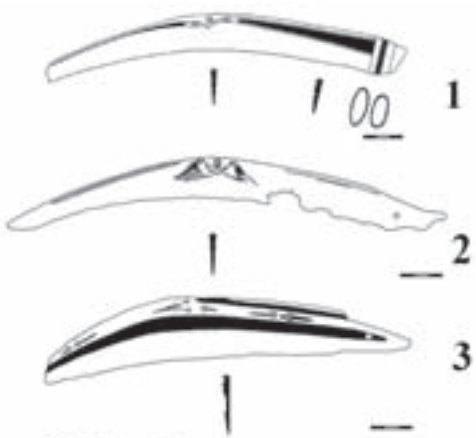

Табл. II

те от Алтимир (Николов 1965: 175–176, обр. 17 а–б), Койнаре (Николов 1990: 23, обр. 11 в–д), Софрониево (Николов 1971: 18–20, обр. 9–11) и Търнава (Теодосиев, Торбов 1995: 45, обр. 21). По същия начин е изобразена главата на птица, но с няколко резки е очертано тялото. Върху острието са представени две птици, разположени хералдически. Между тях е врязана една окръжност с обозначен център, която придава композиционна цялост на изображението. Тя е украсена допълнително при екземплярите от Софрониево (Николов 1971: 18–20, обр. 9, 11), Търнава (Теодосиев, Торбов 1995: 42–43, обр. 16) и един с неизвестно местонамиране (Николов 1987: 45, обр. 8 г) и наподобява слънце (табл. II/2). Двете птици с разперени крила летят към него – така изображението се превръща в символ, изразяващ в иносказателна форма определена идея. Не е възможно да се разбере какъв е нейният конкретен смисъл – той ще остане неразгадан.

Украсата на ножа от Попица се отличава със своята сложност. Върху острието, пострадало от окиса, личат три врязани орнамента. Единият от тях, който се намира в средата на острието, е централен и играе ролята на свързващо звено спрямо другите два. Всеки от орнаментите се състои от врязаната окръжност с обозначен център. Нейната периферия е съединена с едно дълбоко врязване. От двете му страни са разположени косо тънки резки (Торбов 1997: 39, кат. № 18, табл. III/1), (табл. II/3). Украсата на ножа от Попица е сходна с тази на екземплярите от Галиче, ИМ – Враца – спом. ф. № 221, и Смочан, Ловешко, ИМ – Ловеч, инв. № 1831. Върху техните острието са врязани подобни орнаменти. Явно всяко от тези изображения представлява определен символ.

Местоположението на улеите върху острието е пряко свързано с това на украсата. При оръжието от Галиче – ИМ – Враца – спом. ф. № 221, орнаментът е в средната част на острието, непосредствено над улея. Същото се отнася за екземплярите от Добруша (Торбов 1997: 38, кат. № 3, табл. I/4), Косталево (Торбов 1997: 38, кат. № 12, табл. II/2), Плевен (Попов 1929: 278, обр. 138/4, 140/3) и Смочан, Ловешко, ИМ – Ловеч, инв. № 1831. При част от оръжията (Николов 1965: 175–176, обр. 17 а–б; Николов 1971: 20, обр. 10–11; Николов 1990: 23, обр. 11 в–д; Теодосиев, Торбов 1995: 42–43, 45, обр. 16, 21; Торбов 1997: 38–39, кат. № 11, 13, 21, табл. II/1, 3, III/2, 4) улеите са симетрични спрямо врязания орнамент. Те представляват неделима част от украсата и със своята специфична форма я обогатяват.

Ножовете от Комарево (Николов 1965: 184, обр. 23 г) и Търнава – ИМ – Враца, спом. ф. № 229, са с по три улея. Първият е изкован така, че минава по протежение на цялото острие. Вторият обхваща участъка, където то преминава в ръкохватка и най-широката му част. Третият тръгва оттам и достига до върха. Майсторът успява да спази съществуващата традиция и да разположи орнамента в средата на острието. Той врязва вместо един два и не прекъсва дългия улей. Те са направени така, че от едната им страна е разположен по един от двата по-къси улея (табл. I/2). Може да бъде направена мислена реконструкция и да се слеят двата врязани орнамента. С тях се преместват и прилежащите им улеи. При това сливане се получава един общ орнамент с два улея, симетрични един спрямо друг. Оръжията от Комарево и Търнава са украсени по същия начин като екземплярите, при които той заема централно място върху острието.

В някои случаи връзката между украсата и улеите не е пряка, а косвена. При ножовете от Комарево (Николов 1965: 185, обр. 25 а), Софрониево (Николов 1981: 36, обр. 4 в) и Алтимир (Николов 1965: 174, обр. 15 б) обратната (задната) страна на острието също е с врязвания или с вчукани с остър предмет точки. Те са разположени на мястото, където вър-

ху лицевата част е изкован улеят (табл. I/1). По подобен начин е украсен ножът, съхраняван в ИМ – Монтана (Торбов 1997: 39, кат. № 23, табл. IV/2). Върху острието му са нанесени четири реда от точки, два от които са разположени успоредно и в непосредствена близост до извивката на гърба на острието. С тях е обозначено мястото, където би трябвало да се намира улеят (табл. I/3).

Стиловите особености на украсата на ножовете дават основание да се твърди, че тя бележи своеобразно развитие. Късите врязвания са групирани в геометрични мотиви, най-често използваният от които е зигзаговидният. Вчуканите с остър предмет точки се видоизменят във врязана окръжност с обозначен център. Тя постепенно придобива формата на глава на птица. С отделни резки са изобразени тялото и крилата. Врязаната окръжност заема централно място между двете птици, разположени върху острието, и ги обединява в художествена композиция. Екземплярите с по-опростена врязана украса не са по-ранни от тези, при които тя е по-богата. По едно и също време са произвеждани изделия с различни по сложност мотиви и орнаменти в зависимост от естетически виждания на отделните майстори.

Юзди

Украсата на юздите е специфична поради предназначението им. Тя е изпълнена чрез пластично дооформяне на отделните части. Те са допълнително украсени с къси резки, групирани в мотиви и орнаменти, сходни на тези от ножовете. Неслучайно украсата е разположена върху страничните лостове. Те осъществяват връзката с кожения оглавник и декорацията им обогатява и тази на цялата конска сбруя. Голяма част от тях завършват с метални полусфери, които имат практическо приложение. Полусферата на юздата от Липница е с два улея, пресичащи се под прав ъгъл. Те са рамкирани с тънки резки и е оформен кръстовиден геометричен орнамент (Николов 1965: 186, обр. 26 в) (табл. III/1). При екземплярите от Борован (Николов 1965: 190, обр. 33 в), Стубел (Александров 1975: 73, обр. 5) и Оряхово (Николов 1993: 21–22, обр. 6) врязванията са разположени и върху самата кука и очертават пръстеновидни удебеления. Така е осъществен преходът от украсата, разположена върху металната полусфера, и останалата част на лоста.

Оригинално са украсени юздите от Алтимир (Николов 1965: 174, обр. 15 а), Върбешница – ИМ – Враца, спом. ф. № 119, Добруша (Торбов 1998: 33) и Комарево (Николов 1965: 185, обр. 24 г). Горните краища на лостовете им са без полусфери и са допълнително огънати. Всеки един от тях наподобява на грациозно извита глава на птица, която е оформена допълнително чрез врязвания (табл. III/2). Тази специфична форма е възприета от келтите под влияние на произведенията на италийската торевтика (Теодосиев, Торбов 1995: 20, 49, 51, обр. 38, 43; Popovic 1991: 61–74). Такава констатация е направена и за украсата на една закопчалка за ризница

Табл. III

от Дойренци, Ловешко (Torbov 2004: 59–60, fig. 5 c).

Мястото върху лостовете, където са отворите за подбрадната пръчка, е изковано така, че се получава разширение. При юздите от Борован (Николов 1965: 190, обр. 33 в), Крушовица – ИМ – Враца, инв. № А1091, Липница (Николов 1965: 186, обр. 26 в), Койнаре (Николов 1990: 24–25, обр. 14 а, 15), Мизия (Велков 1957: 312; обр. 1; Венедиков 1957: 191, обр. 13; Николов 1968: 23, Анотации, обр. 72), Оряхово (Николов 1993: 21–22, обр. 6) и Осен (Николов 1990: 22–23, обр. 10 в) външните му ръбове са дъговидни и са разположени концентрично спрямо отворите. Така то придобива форма, подобна на тази от долния край на лостовете. Ръбове са отделени чрез врязвания, между които се образуват удебеления (табл. IV/1). С подобни резки са украсени юздите от Галиче – ИМ – Враца, спом. ф. № 226, и една с неизвестно местонамиране (Торбов 1998: 34, обр. 9).

При екземпляра от Борован врязванията продължават и върху страната, където челно са пробити отворите и удебеленията са пръстеновидни (табл. IV/1). С тях е обозначен преходът с останалата част от лоста (Николов 1965: 190, обр. 33 в). Той при юздите от Добруша (Торбов 1998: 33), Комарево (Николов 1965: 184, обр. 23 в) и Оряхово (Николов 1993: 21–22, обр. 6) е указан с по едно, две или три резки. По-сложна е украсата на друга юзда от Комарево (Николов 1965: 185, обр. 24 г) и на екземплярите от Осен (Николов 1990: 21–22, обр. 9 в) и Софрониево (Николов 1981: 36, обр. 4 а). Освен тези врязвания са направени и други, разположени успоредно и перпендикулярно на тях. Така е рамкирана лицевата част на разширението. При юздата от Осен върху него са вчукани точки, които преминават и върху останалите части на лостовете (Николов 1990: 21–22, обр. 9 в).

Долният им край също е украсен с врязвания, подобно на горния, където се намира куката, и средната част, там където са отворите за подбрадната пръчка. Мястото около отвора за зъбалеца при юздите от Косталево (Торбов 1998: 33, обр. 7) и Стубел (Александров 1975: 73, обр. 5) е с дълбоки резки, разположени радиално. При екземпляра от Борован те очертават отделни удебеления (Николов 1965: 190, обр. 33 в). Металните полусфери на подбрадната пръчица и зъбалеца при част от екземплярите също са с украса. Върху тях са направени улеи, които са групирани във фигура с триъгълна форма (Венедиков 1957: 191; Николов 1965: 190, обр. 33 в; Торбов 1998: 33, обр. 6). При юздите от Осен (Николов 1990: 21–22, обр. 9 в) и Софрониево (Николов 1981: 36, обр. 4 а) резките образуват кръстовиден мотив.

Пластично оформените части на лоста са с врязвания, който са групирани в три центъра – върху и около металните полусфери на куката, подбрадната пръчка и зъбалеца. Образувани са три отделни геометрични орнамента, които са свързани стилово помежду си и украсата на юздите придобива композиционна цялост и завършеност.

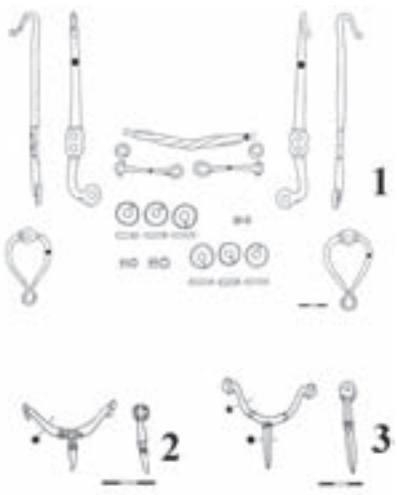

Табл. IV

Шпори

Шпорите са украсени с резки, разположени обикновено върху краищата на дъговидно извитата част. С по-богата орнаментация са тези от тях, които имат формата на сегмент от кълбо. При екземпляра от Рогозен врязванията са нанесени безразборно (Torbov 1998: 59, fig. 23). Украсата върху шпората от Оряхово е съставена от резки, разположени под прав ъгъл. Те разделят повърхността на отделни малки полета с форма на квадрат (Николов 1993: 20–21, обр. 4б). Екземплярът от Добруша е украсен по-сложно. Върху всеки един от краищата на дъговидно извитата част има два улея, намиращи се перпендикулярно един спрямо друг. Всяко от оформените четири полета е рамкирано с тънка врязана линия и е образуван кръстовиден орнамент (Torbov 1998: 58, fig. 4) (табл. IV/2).

Дъговидно извитата част и шипът също са с резки (табл. IV/3). При екземпляра от Оряхово те са успоредни и са разположени така, че образуват отделни полета (Николов 1993: 20–21, обр. 4 в). Шпорите от Добруша (Torbov 1998: 58, fig. 4, 8, 10–11) и Попица (Torbov 1998: 59, fig. 20–21 обр. 21–22) са с пръстеновидни удебеления. Тази част при шпората от Добруша е рамкирана и е очертан петоъгълник. Образуван е сложен геометричен орнамент, който синтезира в себе си украсата на останалите екземпляри (Torbov 1998: 58, fig. 4) (табл. IV/2).

Врязванията при шпорите са съсредоточени в два центъра – в края на дъговидно извитата метална част и мястото, където е шипът. Те образуват орнамент, който е съобразен с разположението на отделните части на изделията. Той е аналогичен на този от юздите.

Орнаментацията на юздите и шпорите е сходна с тази на ножовете и е съставена от същите елементи – къси врязвания. Тя е подчинена на самобитния тракийски художествен стил, за което свидетелстват не само находките от Северозападна България, но и приведените в публикацията аналози и от други райони на тракийските земи. Вероятно той се налага първоначално в керамичното производство. Богато украсените изделия от края на VII–II в. пр. Хр. – кратерът от Душанци, Пирдопско (Теодосиев 1991: 13–19, обр. 1–6), съдът от Велинград (Шопова 1990: 81–86) и олтарът от Дрен, Пернишко (Радонов 1965: 51–53, обр. 10–15), са със зооморфни и антропоморфни изображения, сходни на тези от тракийското въоръжение и снаряжение. При кратера от Душанци приликата е най-голяма. Върху него са врязани окръжности, вписани една в друга, които са разтълкувани като соларни знаци. С тях са изобразени главите на човешките фигури. С подобни окръжности, но с обозначен център, са представени и птиците върху остриетата на част от ножовете. Предполага се, че това са изображения на орли, които в тракийската митологична система са тъждествени на антропоморфните образи от кратера, с които е показана фигурата на тракийския владетел-жрец (Теодосиев 1991: 15, обр. 2).

Украсата на въоръжението и снаряжението е повлияна и от тази, която се налага в тракийската металопластика и бележи разцвет през IV в. пр. Хр. В нея изобилстват разнообразни зооморфни изображения. Фигури на птици са щамповани върху златния нагръдник от Мушова могила при Дуванлий, Пловдивдко (Велков 1932: 37–38, 42, табл. X/1; Филов 1934: 84–85, табл. II/3). Хищна птица е представена върху голямата чаша от Рогозенското съкровище. Под ръба на устието на съда е разположен фриз, съставен от птичи глави (Николов, Машов, Иванов 1987: 20, 121, обр. 56–57; Николов 1987: 30–41, обр. 2). Три сребърни тракийски чаши от Железни врата на Дунав и от Аджигьол, Северна Добруджа, в днешна Румъния, са с такива изображения (Венедиков, Герасимов 1973: 369–370, обр. 145, 150; Berciu 1974: 60–67, 98–103, fig 21–

25, 48). Два от шлемовете, открити на румънска територия – единият с неизвестно местонамиране, а другият от Перету, са украсени по същия начин. Върху тях са изобразени птици, носещи в клюновете си и в ноктите си плячка (Венедиков, Герасимов 1973: 378, обр. 241; Berciu 1974: 93–97, fig 47; Moscalu 1989: 141–144, Abb. 7, Tafel 43). В сложната декоративна украса на наколенниците от IV в. пр. Хр., открити при Враца и Аджигьол, Румъния, са включени подобни зооморфни образи (Венедиков 1966: 14, обр. 3; Венедиков, Герасимов 1973: 377–378, обр. 232–234, 236; Маразов 1980: 33–66, обр. 27, 30, 37; Berciu 1974: 52–54, fig. 8).

Върху развитието на местното декоративно изкуство оказват известно влияние интензивните културни контакти между траките и останалите етнически общности на Балканите. В украсата на изделията, разгледани в изследването, са налице и чужди заемки. Лостовете на някои от юздите и една закопчалка за ризница са направени като глави на дива патица или лебед. Този начин на украса е повлиян от италийските съдове, разпространени сред келтите, заселващи Балканския полуостров. Вероятно тези декоративни форми намират прием през II в. пр. Хр. първоначално в тракийската торевтика и оттам се пренасят върху отделни екземпляри от въоръжението и снаряжението.

ЛИТЕРАТУРА

Александров, Г. 1975. Тракийско въоръжение от района на Монтана. – Векове № 5, 68–73.

Велков, И. 1932. Могилни гробни находки от Дуванлий. – ИБАИ 6, 1–44.

Велков, И. 1957. Находки от античното и средновековно селище при Букьовци, Оряховско. (Археологически вести). – ИАИ 21, 311–315.

Венедиков, И. 1957. Тракийската юзда. – ИАИ 21, 153–201.

Венедиков, 1966. Новооткрито тракийско могилно погребение във Враца. – Археология № 1, 7–15.

Венедиков, И., Т. Герасимов 1973. Тракийското изкуство. С.

Георгиева, М. 1992. Гробни находки от околностите на Варна. – ИНМ – Варна 28 (43), 73–80.

Маразов, И. 1980. Наколенникът от Враца. С.

Николов, Б. 1965. Тракийски паметници във Врачанско. – ИАИ 28, 163–202.

Николов, Б. 1968. Враца. Старо изкуство. С.

Николов, Б. 1969. Галатин. Враца.

Николов, Б. 1971. Софрониево. Враца.

Николов, Б. 1981. Тракийски погребения при с. Софрониево, Врачански окръг. – Археология № 3, 30–41.

Николов, Б. 1987. Голямата чаша от Рогозенското съкровище. – Археология, 3, 38–47.

Николов, Б., С. Машов, П. Иванов 1987. Тракийско сребърно съкровище от Рогозен. – ИМСЗБ 12, 9–133.

Николов, Б. 1990. Тракийски находки от Северозападна България. – Археология № 4, 14–26.

Николов, Б. 1993. Селища и находки от бронзовата и желязната епохи в района на Оряхово. – ИМСЗБ 21, 11–25.

Попов, Р. 1922. Материали за проучване на халщатската и латенската култури в България и Македония. – ГНМ за 1921 год., 152–182.

Попов, Р. 1929. Новооткрити паметници от желязната епоха в България. – ИБАИ 5, 273–290.

Радонов, З. 1965. Културни паметници в окръжния музей в Перник. – Археология № 4, 47–53.

Теодосиев, Н. 1991. Кратерът от Душанци (културно-исторически анализ и интерпретация). – Археология № 4, 13–21.

Теодосиев, Н., Н. Торбов 1995. Тракийски могили от късноелинистическата епоха при Търнава, Белослатинско. – ИМСЗБ 23, 11–58.

Торбов, Н. 1993. Тракийски находки от Врачанско. – ИМСЗБ 21, 27–45.

Торбов, Н. 1997. Криви тракийски ножове от III в. пр. Хр. – I в., открити в Северозападна България. – ИМСЗБ 25, 15–46.

Торбов, Н. 1998. Тракийски юзди от III в. пр. Хр. – I в., открити на територията на Северозападна

България. – ИМСЗБ, 26, 11–43.

Торбов, Н. 2000. Мечове от II–I в. пр. Хр., открити в Северозападна България. – ИМСЗБ 28, 11–34.

Торбов, Н. 2003. Върхове и накрайници за копия от Северозападна България (III–I в. пр. Хр.). – ИМСЗБ 29, 51–68.

Филов, Б. 1934. Надгробните могили при Дуванлий в Пловдивско. С.

Църов, И. 1994. Въоръжение от късножелязната епоха от региона на Велико Търново. – ИИМ – Велико Търново 9, 97–123.

Шопова, А. 1990. Глинен съд със закодирана информация за бесите. – В: Тракийска култура в Родопите и горните поречия на реките Марица, Места и Струма. Смолян, 81–86.

Berciu, D. 1974. Contribution a l`etude de l`art thraco-gete. Bucuresti.

Moscalu, E. 1989. Das thrako-getische Fürstengrab von Peretu in Rumänien. – Bericht der Römisch-Germanischen Komission 70, 129–190.

Popovic, P. 1991. Italische Bronzegefässe im Skordiskergebiet. – Germania 70, 61–74.

Torbov, N. 1998. Spurs from the 2nd Century BC – 1st Century AD Found in Northwestern Bulgaria. – Archaeologia Bulgarica II, No 1, 54–63.

Torbov, N. 2004. Chain-mails from Northern Bulgaria (III–I c. BC). – Archaeologia Bulgarica VIII, No 2, 57–69.

DECORATION OF THRACIAN WEAPONS AND ACCOUTREMENTS, FOUND IN NORTHWESTERN BULGARIA (III–I C. BC)

NARTSIS TORBOV

(summary)

Between the rivers Timok and Iskar, on the territory of Bulgaria, were surveyed many necropolis from the period III–I c. B.C. Some of their funerals consisted full sets of weapons and accoutrements, which represent some peculiarities of the native Thracian art. In this paper are discussed only knives, bridles and spurs, which ornamentation represents the specific development of the local art.

The decoration of the knives makes no exception. It's made by notches, grouped in geometrical ornaments (mostly zigzags). The hammered points evolve into circles with marked center, which develop as head of a bird, which body and wings are depicted with notches as well. The optimal composition consists of two birds, facing each other and a circle between them. But the complexity bears no chronological significance – it depends only on the aesthetics of the craftsmen.

The decoration of the bridles is usually on the ends of their sidebars. It is similar to the one on the knives and is grouped around three centers – over and around the hemispheres of the hook, on the lower rod and on the mouthpiece. The result is three geometrical ornaments, stylistically bound into composition.

The decoration of spurs is concentrated only around two centers – on the two terminals and in the joint of the bow with the spike. In some cases the notches are grouped into ornament, similar to the bridles', but complied with the specific form of the spur.

The ornamentation of knives, bridles and spurs belongs to the specific Thracian art. This is visible on the finds from other parts of Thrace as well. Its origin probably comes from the pottery production. Such decoration is widely spread amongst different Thracian workshops during the end of VII–II c. B.C. They predominate in the Thracian metal products, which zenith is in IV c. B.C. One of the most popular ornament is "bird/s of a prey", similar to the ones on the knives.

The development of the native Thracian art is slightly influenced by the contacts with other peoples from the Balkan Peninsula. This can be seen in some finds, represented in this paper. The bars of some bridles are formed as head of a wild duck or a swan – Italic decoration, spread on the Balkans by the Celts. Some of these forms were initially adopted by the Thracian toreuts in II c. B.C. and then spread in the weapon's workshops.

STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS
Supplementum IV (2005)
Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov

THE NINE LANGUAGES OF NAMING

ALEXANDER FOL

There are nine languages used in the magical ritual communication. This communication is done and takes place only if the nine of them are thought in Cyclical and Doctrinal time, in the spaces of co-experiencing and of the relying on the spiritual energy. Each one of the nine languages contains an open and a hidden way of expression. The open way is the one of the herald, of the teacher/magus, the hidden one – of the God. The nine languages do not describe. They exemplify *the image, the name, the number, the tone, the material, the form, the color, the movement* and *the function* according to the model of Herodotus' and the Samothracian's Orphic Tetrad (ТД 3: 269–293).

The image of the Great Goddess-Mother with the name Artemis / Aksiokersa / Queen / Ruler is put into the numbers-essences from 1 until 4. These numbers signify the repose, the self-conception, the carrying of the Son and his birth. They sound at the tones re-mi-fa-sol. The material of this image is the Earth-Mountain with silver ore, the color is black, its orgiastic movement is rhythmisized by the tympan, and its function is cosmogonic.

The image of the Son-Paredros called Dionysus / Aksieros, which associates its duality with Apollo / Helios, is contained in the numbers 5, 6 and 7. They signify the going up to the zenith, the circling/putting into movement of the two hemispheres of the Cosmos and the hierogamy. The three levels/degrees sound on sol-la-si (in the simplified musical space without semitones) and are associated with the fiery-solar material, with the gold, and with the form of the cosmic axis. The color naming of the Son-Paredros is the red coloration of the hierogamic death and the white coloration of his new birth. The movement of the god is led by wooden instruments in the chthonic metamorphose and from string instruments in the solar one. His function is to die in a sacred marriage with the Great Goddess-Mother, to inseminate the cave-womb with his blood and to be born again for the next cosmic cycle.

The image of païs of the Son-Paredros is the god/anthropodemon with names Ares / Axiokersos / Orpheus / Rhesus / Zalmoxis. He was born from the hierogamy (the Heptad), and enters his high rank and immortalizes himself doctrinally in the number sequence Ogdoad, Enead and Decade. It can be assumed that the numbers-essences sound (in a simplified musical space) as do, re and mi. The named image of the energy's immortality of the believer inhabits a cave-womb (a crypt) where his anthropodemon-like form is marked with the colors of the noble ore metals. His movement is aimed by the tempo of the cymbals, from the resound of the weapons and from the jingling decoration of the horse and the rider. The movement is thought in the social, and in the ritual-doctrinal reality as an execution of the function of païs. This function requires a self-sacrifice in order to achieve the death-new birth Beyond, and to establish the beginning of the new social cycle.

The image of the all-creating sacred logos has the name of Hermes and the number correspondence in the Monad, developed to the Decade of the completed building of the Cosmos. Hermes resounds in all tones of the lyre created by him (four- or seven-strung). The material of the prophet of the logos are the words born by the mind and by the feelings, the words with wings. The prophet's form is the cypress-like, rhombic form, his colors – white and green – are the colors of life after death. The movement of the secret logos is spiritualized from the four- or seven-string lyre, and is equal to the execution of Hermes' function – the ithyphallic principle is an intercourse between the worlds and guarantees the connection between the Upper and the Lower Earth during the Middle one – this of our obstacles.

Relicts from the doctrinal-ritual Orphic magica have been preserved also in Suppl. Mag. 1 49, which represents an 83-line papyrus with an erotic charm from Oxyrhynchus, dated in the 2nd–3rd c. AD. One part from the excerpts, which interests me (lines 65–73 – cf. Suppl. Mag. I, p. 203), says:

64 … "ασκι κατὰ σκι[ερῶν]
65 ὀρέων μελαναυγήα χῶρον <Περσεφόνης> ἐκ κήπου [ἄγει προς ἀ-]
66 μυλγον ἀνάγκης τὴν τετραβάμονα π[αῖς ἁγίην Δή-]
67 μητρος{ς} ὀπ[η]δών, ἓξ ἀμακαντορήας [ναςμοῦ θα-]
68 λεροῖο γ[ά]λακτος, θεομενον < > λαμπάδος ἰνωδί[α]
69 Ἑκάτη φρεικώιδι φωνῇ βαρβαρεον κράζουσα θεὰ
70 [2–3]ν ἡγεμονεύεις. νύξ, ἔρεβον σκότιον, ἐών,
71 φάος, ῞Αρτεμις ἁγνή, εξετωνεπε τετραβάμων δορκ[ ]
72 πασαεα καιστῷ ἀγαλλομένη Ἀφροδίτη, Περσεφονίη, φορβη
73 ιωχαρις οιωαιαιω πρόσκοπη ιωδαμασεα." φύλαξον ἄλυ-
74 τον τὸν κατά{τα}δεζμον τοῦτον εἰς αἰῶνα· βωρφω[ρ 1–2?]
75 φορβα φορ φορβα φωρβωρ φορβα φορβα β[ορ-]
76 [φ]ορβα φορβα φαβεη φωρφωρ φωρφωρ· ἄξ[ον,]

The English translation is according to Suppl. Mag. 1 49.

"Aski (= "go") under the shadowy mountains at the milking from the garden (of Persephone) the child leads of necessity in the dark-gleaming land the holy four-footed servant of Demeter, the goat with her ceaseless flow of rich milk, demanding (?) … torches for (?) Hecate of the cross-roads (and?) with a terrible voice the shouting goddess leads the stranger (?) to the god. Night, obscure Erebos, eternity, light, pure Artemis … four-footed deer (?) Aphrodite delighting in her girdle, Persephoneia, phorbê shooter of arrows oiôaiaiô provident iôdamasea". Keep this binding charm indissoluble forever: bôprphôr phorba phor phorba phôrbôr phorba

A	+ B +	+ C
1 Ἰ(ηcοῦ)c Χ(ριcτὸ)c	Ηριχθονιη	λύκος λευ-
Θερα-	ριχθονιη	κός, λύκος λευ-
πεύει	ιχθονιη	κός, λύκος λευ-
4 τὸ ῥῖγος	χθονιη	κὸς θεραπευ-
καὶ τὸν	θονιη	σάτω τὸ ῥιγο-
πυρετὸν	νιη	πύρετον Ἰωcῆφ.
7 καὶ πᾶcαν	ιη	ταχύουcι <++
8 νόcον τοῦ	η	
9 cώματος Ἰωcῆφ τοῦ φοροῦν-		

phorba bor phorba phorba phabeê phôrphôr phôrphôr. Drive …".

Apollo-the Wolf appears in Suppl. Mag. I 34, in a papyrus with three sections, 9, 8 and 7 lines each. It is dated to the 6th c. The place of discovery is unknown.

In the commentary in Suppl. Mag. I, p. 101 the white wolf is associated with Horus and with Apollo, both of whom become syncretised. Apollo and the Wolf are honored as a Sun in Lycopolis during Late Antiquity. Jesus Christ, equalized with Apollo-the Wolf, with the white hyperborean Apollo, is the healer of Joseph, who is initiated in the Faith and heals each sickness of his body. Such a healer-initiator is also Apollo.

The summoning of Apollo-the Wolf is an episode from the big magical mysterial drama with the main character being the uranic-solar image of the Son. A scene of this drama is acted out in Suppl. Mag. II 87 (= PGMB, CV), a papyrus with an unknown place of discovery, dated to the 3rd–4th c. AD. The upper part of the column contains a hymn of a great god (Sarapis ?). The preserved lines say:

1 ὁπ[ ] ὅλων ἀναφανεὶc κ[
αἰώ[ν]ι[ο]ν φύcιν, ὁ ἀκάματ[oc] o [
ὁ τῆc μecημβρίας δ ν με[
4 φύλ[α]ξ, ἐπικαλοῦμαὶ ce, κύριε πα[
ἄγνωcτε, ὃν καθαρᾷ ψυχῇ ἐγὼ o[
voc ce ἁγιαcτί· εἵλεώc μοι γεν[οῦ]
Z[ε]ῦ Iαω Zὴν Ἥλιε ιουc[
8 cανβαλχανβαλ θανωαμα[
χωχ ἵνα εἰπ[ ] [ ] θεῶν [
Aωτ Αβαωτ· βαcυμ[cα]κ Caβαωθ Iαω?
Iαβωκ· ἰcάκουcόν μου, τοῦ δ(εῖνα)[
12 ωρου ωρου ωρου· αε ιαια [
[ ] couω ιυαοη ιαωα [[ει]] [
θεός, ὁ προπάτωρ θεός, ὁ [
τὴν οἰκουμέν[ην.] [ ] [

In the hymn the god is named this one, who occurs before all other things, according to his eternal nature …, who is in his zenith … guardian. He is sworn as an omnipotent master, an unknown, with a clean soul, towards whom one sends the prayer for benevolence. The forms of address Zeus, Iao, Helios, Sabaoth, Jacob occur, as well as the naming primary god-father, who illuminates the entire inhabited world.

The language of the substance of the Great Goddess-Mother and of her Son-Paredros is contained in τετραξ, in the Tetrad from Ephesia grammata. This language is hinted in ασκι κατασκει from the beginning of the spell password, which in Suppl. Mag. I 49, v. 6 is read ασκι κατὰ cκι[ερῶν]. The order for descending (to perform a katabasis) directs to the shadowy mountain, i. e., to the darkness of the cave-womb, where all realities of the Orphic gods-paredroi will begin to live their mysterial life and where the horrid phorba will be heard. It is the appeal of the images-names of the Great Goddess-Mother.

Ασκι leads the believer towards the hidden Orphic knowledge – the *katabasis is anabasis, the descend is a raising*. The pronunciation of voces magicae brings up the question whether they are senseless sounds, relicts from unknown foreign languages or languages, corrupted by "perfectly normal languages" (Versnel 2002: 141). In the theurgy voces magicae serve for "the god to be shown" (Versnel 2002: 116 with No 34). The synchronizing of the consonances is probably a hidden naming of cosmic forces in the same way in which the seven planets or the seven archangels would be announced with the seven vowels of the ancient Greek language (Versnel 2002: 115 with No 30; for the ritual of the heptagram cf. e PGM XIII: 824–840 = PGMB: 191), the spreading of which was defined in PGM V: 24–30 = PGMB: 101–102.

BIBLIOGRAPHY

PGM = Papyri Graecae Magicae. Die griechischen Zauberpapyri. Bände I und II. Herausgegeben und übersetzt von Karl Preisendanz. Zweite, verbesserte Auflage mit Ergänzungen von Karl Preisendanz und Ernst Heitsch. Durchgesehen und herausgegeben von Albert Henrichs. Shutgardiae in aedibus B. G. Teubneri MCMLXXIII-MCMLXXIV (= Bd. I 2001, Nachdruck der 2. Auflage von 1973; Bd. II 2001, Nachdruck der 2. Auflage von 1974. K. G. Saur Verlag. München).

PGMB = *Betz, H. D.* 1992[2] (= Paperback edition 1996). The Greek Magical Papyri in Translation including the Demotic Spells. The University of Chicago Press. Chicago – London.

Suppl. Mag. I–II = *Daniel, R. W., F. Maltomini* (eds.). 1990, 1992. Supplementum Magicum. Vol. 1–2. Westdeutscher Verlag. Opladen (= Papyrologica Coloniensia, vol. XVI/1–2).

Versnel, H. P. 2002. The Poetics of the Magical Charm. An Essay in the Power of Words. – In: *Mirecki, P., M. Meyer* (eds.) 2002. Magic and Ritual in the Ancient World. Brill. Leiden – Boston – Köln (= Religions in the Graeco-Roman World, vol. 141), 105–158.

ТД 3 = *Фол, Ал.* 2002. Тракийският Дионис. Книга трета: Назоваване и Вяра. Нов български университет. С.

STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS
Supplementum IV (2005)
Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov

СЛЪНЧЕВИТЕ ДВЕРИ – ВРАТА КЪМ ОТВЪД

ВАЛЕРИЯ ФОЛ

В "Одисея" е описано граничното пространство между света на живите и света на мъртвите. Знанието за него е привилегия на могъщата "гиздавокоса" магьосница Кирка, дъщеря на Хелиос, "който за смъртните грее", и на океанидата Перса, "родна сестра на Еет (Айет), на коварния цар и вълшебник"[1].

Вълшебството на Кирка се изразява не само в умението да превръща хора в животни, а и в познанието й за Космоса и за това, как да се премине от един свят в друг. Наричана от Омир богиня, Кирка е господарка на неуморно вършещите всичко в нейния палат дъщери "на дъбрави, на извори бистри и на свещени потоци, които се втичат в морето"[2]. Потеклото на Кирка и на брат й предопределя тяхната същност на могъща чародейка и богиня и на "велик цар и магьосник".

Островът Еея, на който попадат Одисей и другарите му, е ситуиран от Омир в далечния изток, там, "където ранила Зората владее дом, хороводни поля и местата на светлия изгрев"[3]. Също толкова ранна е асоциацията на острова и с далечния запад в Хезиодовата "Теогония" в земите на тирените[4]. Островът, където може да се получи знание за отвъдното от дъщерята на Хелиос, е свързан с двете противоположни посоки на еклиптиката на слънчевото светило – изтокът и западът.

Чародейната сила на Кирка, с която тя владее дивата природа и знанието за пътя, идва именно от потеклото й, поради което връзката й с Одисей може да се определи като инициационен акт. След убийството на Абсирт, братът на Медея, Кирка пречиства дъщерята на брат си, колхидският цар, племенницата си Медея, другата известна магьосница на древността, и Язон[5]. Разказът на Овидий пресъздава Загреев тип човешко жертвоприношение на скално-изсечен олтар край морето, върху който са поставени главата и ръцете на жертвата[6].

Магьосницата Кирка учи Одисей как да отиде на входа на царството на Хадес и на Персефона и какви обредни действия да извърши, за да научи от тиванеца Тирезий как да се завърне у дома[7]. Кирка обяснява на Одисей, че не бива да се притеснява кой ще води кораба му към царството на Хадес. Той само трябва да опъне платната и Борей ще застане зад кораба му. Корабът ще преплава Океана и ще достигне пустия бряг и свещения лес на Персефона от "чернолистни тополи и неродовити ракити". На това място, до дълбок океански вртоп, Одисей трябва да закотви кораба и да навлезе сам в "плесента на дома на Аид". Краят на пътя е при скала, където многошумно се сливат водите на Перифлегетон и на Кокит, които се вливат в Ахерон, ръкав на Стикс.

В следващата песен[8] Омир уточнява трасето към подземния свят и конкретните обредни действия. Входът към подземния свят, според текста на "Одисея", е в океанските крайни предели, където са градът и печалната земя на кимерийците. Според Омир Одисей

не знае друг обикновен смъртен жив да е достигал дотам. Кирка учи Одисей как да извика душите на мъртвите, поради което връзката на героя с нея, цялото му пребиваване на острова и спасяването му с вълшебното биле, получено от Хермес, могат да бъдат тълкувани и като мистериален обред. Обредът, който научава Одисей от магьосницата, изисква той да изкопае "ров на квадрат лакът на лакът", т. е. правоъгълен ботрос, около рова да възлее на мъртвите – най-напред мляко и мед, след това "кехлибарено вино" и "трето – вода". След като направи трите възлияния, Одисей трябва да посипе ботроса с ечемичено брашно и да обещае на сенките, че на Итака ще им жертвопринесе най-тлъстата ялова крава на клада с много "изрядни ценности" и отделна жертва за Тирезий – чернорунен овен от личното си стадо. След изричането на тези обещания Одисей трябва да принесе над ямата черна овца и овен, Ереб (подземният мрак) да го гледа, а лицето му да е обърнато към Океана. Одисей изпълнява точно указанията на Кирка[9] – квадратния ботрос "лакът на лакът" той изкопава с "двуострия си меч", около него възлиява на мъртъвците най-напред мляко и мед, след това кехлибарено вино и накрая вода. Героят отправя молбата си към "безпомощните сенки", като дава и обещанията за жертвоприношенията на о-в Итака. След отправената молба и обещанията Одисей извършва жертвоприношението на овцата и овена над жертвената яма. Другарите на Одисей гледат към Ереб (подземният мрак), а той е извърнал глава към океанските струи. Спътниците на героя одрали жертвените животни с "меден" (бронзов) меч, за да ги изгорят на огън. Одисей, приседнал край жертвената яма, гони с меч в ръка сенките да не пият от кръвта, преди да разпита Тирезий. Когато Тирезий идва "с жезъл златен в ръка"[10], Одисей прибира в ножницата "меча си сребърногвозден"[11].

Жертвената яма вероятно не е много дълбока, тъй като Одисей я изкопава с меча си. Трите възлияния се извършват около нея, след което тя е посипана с ечемичено брашно[12]. Следват думите-призоваване-молба и обещание и кърваво жертвоприношение. Кръвта се събира в посипаната с ечемичено брашно яма, която предварително е сакрализирана чрез точно определените възлияния, извършени около отвора й. Два пъти е подчетано в текста, че е от особено значение накъде е обърнат взорът на този, който ще влезе в контакт със сенките на мъртвите, както и дали е видян от персонифицарания подземен мрак[13]. Мъртвите се страхуват от изваден от ножницата меч и не се приближават, за да се напият от кръвта[14]. Затова и Одисей стои с гол меч в ръка и го прибира чак когато Тирезий го помолва, за да се напие с черна кръв и да изговори словата, които интересуват героя.

Пазенето на жертвената яма не е заръчано от Кирка в предходния пасаж, но е явно обредна практика, която отблъсква мъртвите от пролятата кръв на жертвените животни. Затова може да се предположи, че когато в жертвена яма или в гроб е поставен меч или нож, то неговата функция е да отпъжда мъртвите от принесената жертва. Тя не е жертвопринасяне в чест на мъртвите, не е извършена за тях, а по този начин персонифицира божество или точно определен мъртвец. Ечемичените зърна или направени от ечемик хлебчета и фигурки подсказват магическия характер на обреда, изяснен в орфическата "Аргонавтика".

Входът към отвъдния свят е описан подетайлно, когато Хермес отвежда душите на убитите от Одисей женихи в царството на Хадес – те минават покрай Бялата скала, край океанските струи и през Слънчевите двери, където "блуждаят душите – безпомощните сенки на мъртвите".

G. Nagy[15] се спира подробно на символиката на Бялата скала в гръцката лирика.

Тематични паралели на Омировите Слънчеви двери G. Nagy намира в епическата традиция и специално в имената на Пилос и Нестор, като отбелязва изрично, че соларната представа в антропонимите е базирана на митологически модел на локални митове и култове, разказани и в "own tale" за биковете в "Илиада", свързани тематично с биковете на Слънцето[16]. Той намира за приемлива предложената от D. Frame за името на Нестор етимология "he who brings back to light and life"[17]. Тълкуването на G. Nagy на запазения у Страбон текст на Менандър, в който обзетата от любов към Фаон Сапфо се хвърля "from the rock that shines from afar", оградена като свещен участък (теменос), е, че става дума за олтар на Аполон Левкантийски, разположен на нос Левка, на който е практикуван култ към предци[18].

Страбон разказва, че всяка година оттам хвърляли в морето престъпници с привързани към тях криле, често и птици, "за да отблъсват злото". В подножието на скалата мъже в рибарски лодки спасявали жертвите след скока. Още U. von Wilamowitz-Moellendorff в книгата си за Сапфо и Симонид разглежда този пасаж в паралел с лирически текст от Анактеон и с откъс от "Циклопи" на Еврипид като указание за мистериална обредност. G. Nagy продължава разсъжденията му с предположението, че от контекста и символиката на всички споменавания на Бялата скала може да се предположи мистериална посветителна обредност на затворено общество, свързана със слънчевия култ и Аполон[19]. Бих добавила, че обредността е мистериално-посветителна заради ясно посочената идея за получаване на знание.

От всички приведени от G. Nagy извори специално внимание представлява сведението на Страбон за Бялата скала, от която скочила Сапфо и която е свързана с култа към Аполон Левкантийски. В Омировата традиция Слънчевите двери са мястото, където Слънцето залязва, през които минават душите на мъртвите, за да отидат в Хадес, и се употребяват като равнозначни на вратите към Хадес. Според Омир сънят също има врати – едните са изградени от рог и през тях минават сънищата, които "правата реч пророкуват", другите, които са от слонова кост, са пътят на "пустите слова"[20]. Сънят е един от начините за общуване с мъртвите, които се появяват в съновиденията, и семантически е равнозначен на смъртта[21]. G. Nagy стига до извода, че в запазените писмени свидетелства Бялата скала, Слънчевите двери и Океанът символизират границите на светлината и тъмнината, на живота и смъртта, будното състояние и съня, съзнателното и подсъзнателното[22].

Самата идея за Слънчевите двери като място, през което се отива в отвъдния свят, е свързана с представи и вярвания от микенската древност. В изследването си за микенските толоси O. Pelon стига до извода, че те са имали обредно значение, а не символично – отварянето им е означавало осигуряване на комуникация между света на живите и света на мъртвите, която се извършва чрез възлиянията вътре в толоса, пред него или в страничното помещение[23]. В епоса и главно в лириката тези представи се запазват като "poetic imagination", както се изразява G. Nagy[24].

Най-късно към средата на II хил. пр. Хр. се формира средиземноморската мито-поетична идея за Бялата скала и за Слънчевите двери като вход/изход към отвъдното. Тя е неразривно свързана с култа към Слънцето, поради което дверите, през които то преминава, са и на изток, и на запад. Западната посока обаче постепенно се утвърждава като посоката на подземния свят, както се вижда от "Одисея"[25].

След Троянската война Тракия, за разлика от по-голямата част на Елада, не претърпява социално-икономически и културни промени и микенската структура на обществото и вярванията се запазват и развиват. С възниква-

нето на големите държавни обединения в края на VI и началото на V в. пр. Хр. и с икономическата и политическата стабилизация на обществото започват градежите на подмогилни храмове и гробници, които са архитектурно продължение на скално-изсечените пещери-утроби, свързани с мистериално-посветителната и с инициационна обредност на тракийската орфическа вяра в безсмъртието.

Подмогилните градежи в Тракия са възможно най-високата степен на абстракция в представата за Космоса и мястото на посветения в него, представена чрез архитектурни решения. Идеята за Слънчевите двери като път към отвъдното е блестящо потвърдена в храма в могилата Шушманец. Кошеровидната камера на подмогилното съоръжение се е затваряла отвътре с двукрила каменна врата, която е едностранно касетирана от външната страна и носи следи от два слоя оцветяване[26]. През първия период крилата на вратата "са имали украса от три групи от по две двойки червени слънца и касети, боядисани в червено". През втория период, според Д. Димитрова, "цялата врата е покрита с бяла мазилка, а касетите – с червена, като слънцата не са били видими".

"Червеното" оцветяване е в т. нар. орфнинос, т. е. в наситено тъмния цвят, получен от съчетаването на черно, червено и бяло. Именно с такова наметало е загърнат Орфей в орфическата "Аргонавтика", когато извършва магическия обред заедно с Медея, за да умилостиви Привратната Артемида[27]. Обредът е равнозначен на контакт с отвъдното, който се осъществява в кошеровидното помещение с инициация в седмата степен от орфическия десетстепенен цикъл, т. е. в хиерогамията на Сина-Слънце, символично представен чрез бялата колона от ключовия камък на върха на купола до центъра на кръга, с Великата богиня-майка, чиято утроба е абстрактно осмислена чрез самата архитектурна конструкция.

Фиг. 1. Детайл на едно от крилата на двукрилата врата на куполната камера на подмогилен храм Шушманец (Снимка В. Фол)

Тази идея идва от микенския период и е документирана в скално-изсечените пещери-утроби с отвор на покрива[28]. Седмата степен на посвещението е кодирана чрез седемте псевдоколони в куполното помещение[29].

Вторият етап на боядисването на вратата в бяло е вероятно извършено в момент, в който храмът е запечатан и Слънчевите двери към отвъдното са затворени. Много важен детайл е косерът, открит вляво от вратата на кръглата камера, в която не са намерени никакви други материали[30]. Косерът е едно от най-често рисуваните в атическата вазопис от V в. пр. Хр. оръжия, с които Орфей е насичан от тракийските жени[31]. Откриването на косера, сечиво, с което се зарязват лозите, за да се осигури обновлението и плодородието им, е едновременно знак, че помещението е използвано за доктринално обучение – Учителят на затвореното мъжко общество е преминал Отвъд и няма да се върне между живите. Затова и пред входа на подмогилното съоръжение са жертвопринесени четири коня и две кучета – зооморфни образи на лятното и на зимното слънце.

Защо са затворени Слънчевите двери? Дали този акт не означава, че се е сменил родът, от който произхожда Учителят?

БЕЛЕЖКИ

[1] *Hom*. Od. 10. 135–139 Fuchs. Използван е преводът на Г. Батаклиев у Омир 1981[2].

[2] *Hom*. Od. 10. 350–351 Fuchs.

[3] *Hom*. Od. 12. 3–4 Fuchs.

[4] *Hes*. Theog. 1011–1016 West. Използван е преводът на С. Недялкова у Хезиод 1988; срв. и *Apoll. Rhod*. Arg. 3. 311–313 Fraenkel.

[5] *Apoll. Rhod*. Arg. 4. 557–752 Fraenkel.

[6] *Ovid*. Trist. 3. 9 Wheeler. Използван е и преводът на Г. Батаклиев у Овидий 1994. Овидий разказва за жертвоприношението по повод името на Томи, което е дадено на мястото преди основаването на града. Аргонавтите използвали могила на брега, за да наблюдават морето. Когато съгледали кораба на преследвачите си, те се втурнали да отвързват своя кораб, за да отплават. Медея обаче видяла спасението им в смъртта на брат си. Овидиевият разказ пресъздава обред на скален олтар при могила – Медея пронизва брат си с меч, разсича тялото му на части, които разпръсва из полето, а ръцете и главата му поставя на висока скала над морето, за да се виждат отдалече. В бел. № 7 към превода на Р. Гандева е обяснено, че Овидий извежда етимологията на тракийското селище Τόμοι от τόμος, τόμοι в мн. ч. в значение на "отряз, къс", което породило митологичния разказ, че убийството и погребението на Абсирт е станало на това място – вж. Кацаров, Дечев (Състав.) 1949: 180. Друга версия ситуира убийството на Абсирт в морето. Може да се доуточни, че милетските колонисти са наблюдавали погребална обредност с разчленяване на тялото на мъртвия, която е митологизирана и, заради странността ѝ за тях, е свързана с магьосницата Медея.

[7] *Hom*. Od. 10. 504–541 Fuchs.

[8] *Hom*. Od. 11. 1–50 Fuchs.

[9] *Hom*. Od. 11. 24–20 Fuchs.

[10] *Hom*. Od. 11. 91 Fuchs.

[11] *Hom*. Od. 11. 97 Fuchs.

[12] Ечемичените зърна (цели или счукани на брашно) са изключително важен елемент в орфическата магическа обредност. Медея, жрицата-маг (*Orphei* Argon. 887 (890)–1019 (1022) Abel/Vian; срв. превода на Г. Батаклиев в Орфей 1989: 175–179), племенницата на Кирка, а не измамената от Язон жена от севера, научава Орфей и му помага да умилостиви Артемида – вж. подробен анализ у Фол 2002: 120–124 с извори и лит.

[13] Персонифициран, Ереб получава и генеалогия – син на Хаоса и брат на Нощта – вж. най-рано у *Hes*. Theog. 123 и 125 West.

[14] Вж. и *Hom*. Od. 11. 231–232 Fuchs.

[15] Nagy 1992[2]: 223–239, 257–258, 262. Изводът, до който той достига, е, че Бялата скала и Слънчевите двери са "early Greek concepts of afterlife".

[16] *Hom*. Il. 11. 671–761 Allen/Fuchs. Използван е преводът на А. Милев и Б. Димитрова у Омир 1969; вж. Nagy 1992[2]: 218, 225 с цитираната лит. в ns. 6–9.

[17] Frame 1978: 81–115.

[18] Nagy 1992[2]: 227 – *Strab*. 10. 2. 8–9 C452 текст, превод и коментар с бел. № 16 и № 17.

[19] Jeanmaire 1939: 310, срв. съгласието на Nagy 1992[2]: 230 с тази постановка.

[20] *Hom*. Od. 19. 562–570 Fuchs.

[21] Вж. анализ и всички извори у Nagy 1992[2]: 227–228 за скалата и опиянението при скачането от нея, наричано още сън.

[22] Nagy 1992[2]: 230.

[23] Pelon 1976: 371.

[24] Nagy 1992[2]: 224.

[25] *Hom*. Od. 11. 21–22 Fuchs; Nagy 1992[2]: 237; за древната средиземноморска представа за запада като посока на отвъдното и на смъртта, преминала през Средновековието и съхранена в югоизточноевропейския фолклор, вж. Фол, Нейкова 2000: 80 с бел. № 65 с цит. лит.

[26] Димитрова 2000: 47.

[27] Фол 2002: 123.

[28] Фол В. 1993: 9–76; Фол В. 2000: 57–59.

[29] Последно Фол 2002: 312–313.

[30] По сведение на ръководителя на разкопките ст.н.с. д-р Г. Китов.

[31] Desbals 1997, v. II: 1–11; v. III: pls. 9–25B, 13–30A, 20–51.

ЛИТЕРАТУРА

Димитрова, Д. 2000. Религиозната доктрина в архитектурни паметници от Балканите и Мала Азия (VI–II в. пр. Хр.). – Старини 1, 44–60.

Кацаров, Г. И., Д. Дечев. (Състав.) 1949. Извори за древната история и география на Тракия и Македония. С.

Овидий. 1994. Елегии. (Прев. Г. Батаклиев). С.

Омир. 1969. Илиада. (Прев. А. Милев, Б. Димитрова). С.

Омир. 1981[2]. Одисея. (Прев. Г. Батаклиев). С.

Орфей. 1989. Химни. Аргонавтика. (Прев. Г. Батаклиев). С.
Фол, Ал. 2002. Тракийският Дионис. Книга трета: Назоваване и Вяра. НБУ. С.
Фол, В. 1993. Скалата, конят и огънят. Ранна тракийска обредност. С.
Фол, В. 2000. Мегалитни и скално-изсечени паметници в Древна Тракия. С.
Фол, В., Р. Нейкова 2000. Огън и музика. С.
Хезиод. 1988. Теогония. Дела и дни. Омирови химни. С.
Desbals, M.-A. 1997. La Thrace et les Thraces dans l'imaginaire grec aux époques archaïque et classique. Littérature et iconographie. Vol. I: Texte; Vol. II: Catalogue iconographique; Vol. III: Planches. Thèse de doctorat. Université de Paris X – Nanterre UFR Linguistique, Littérature, Philosophie. Paris.
Frame, D. 1978. The Myth of Return in Early Greek Epic. New Haven.
Jeanmaire, H. 1939. Couroi et courètes. Essai sur l'éducation spartiate et sur les rites d'adolescence dans l'antiquité hellénique. Lille.
Nagy, G. 1992[2]. Greek Mythology and Poetics. New York.
Pelon, O. 1976. Tholoi, tumuli et circles funéraires. Recherches sur les monuments funéraires de plan circulaire dans l'Égée de l'âge du Bronze (IIIe et IIe millénaires av. J.-C.). École française d'Athènes (144). Paris.

GATE OF THE SUN – A DOOR TO THE BEYOND

VALERIA FOL

(summary)

The article examines the possibility of interpreting the stone doors of the sub-mound tomb "Shushmanez" from the Valley of the Thracian Kings in the region between Kazanluk – Shipka – Shejnovo (Central South Bulgaria) in the context of the Mycenaean vision. This vision was preserved in the epos and lyrics about the White rock and the Gate of the Sun represented as entrance/exit to the Beyond in the mysterial-initiationary ritualism, connected with the cult to the Sun.

The conclusion that one ritually secures communication with the world of the dead (O. Pelon) through the doors of the Mycenaean toloi had been reached a long time ago. The Mediterranean mytho-poetic idea about the White rock and the Gate of the Sun as an entrance/exit to Beyond was formed no later than mid-second mill. BC, and is inseparably connected with the cult towards the sun (G. Nagy).

The genesis of the sub-mound tombs in Thrace from the rock-cut cave-wombs and the mysterial-initiational character of some of them show that this ritualism had is believed as a gift of knowledge regarding Beyond, and is connected with the solar cult.

The rite in these architectural constructions is equal to a contact with Beyond, a contact realized in a beehive chamber, where one enters through a one-sidedly cassette double winged door. Each winged of the double-door is decorated with three pairs of suns.

In the "Shushmanez" sub-mound temple, the acquired knowledge is a doctrinal one. It concerns the seventh degree from the Orphic ten-staged cycle, i. e., in the hierogamy of the Son-Sun and the Great Goddess-Mother.

This architectural abstraction is symbolically represented via the White column, which descends from the key rock on the top of the dome to the center of the circular foundation. It is an architectural abstraction of the solar ray penetrating into the womb of the Great Goddess-other. This mystery is reached by passing through the Gate of the Sun.

STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS
Supplementum IV (2005)
Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov

АНТРОПОМОРФЕН СЪД ОТ ЕЛИНИСТИЧЕСКИЯ НЕКРОПОЛ НА КАБИЛЕ

ВЕНЕТА ХАНДЖИЙСКА

Могилният некропол в местността Гюрмите се намира на 2 км югоизточно от античния град Кабиле. Разположен е в обработваема площ, поради което голяма част от гробните съоръжения са нарушени или унищожени, вкл. и от иманярска намеса. До този момент са проучени девет от могилите, като резултатите са публикувани (Гетов 1991; Милчева 1971). Погребенията са извършени чрез трупополагане и трупоизгаряне и датират в периода от началото на III в. пр. Хр. до края на II в. пр. Хр. (Гетов 1991: 180). Въпреки че некрополът не е изцяло проучен, в научно обръщение е въведено сравнително голямо количество разнообразен археологически материал, и то от точно датирани комплекси.

Целта на настоящата статия е да предложи опит за графична възстановка на керамичен съд правен на ръка, открит в гроб № 4 в могила V от некропола. Интерпретацията се базира основно на технологичните и физическите му характеристики, като няма претенции за изчерпателност относно неговата функция. Известно затруднение, най-вече при търсенето на аналогии, предизвика наличието на малко публикувани цели форми от тази категория съдове от територията на България, и то от комплекси, датирани в VI–I в. пр. Хр. От една страна, това се дължи на голямата фрагментираност на материала, а от друга, на недостатъчната му атрактивност[*].

Могила V е една от големите в Елинистическия некропол на Кабиле. Тя е и една от богатите по отношение на даровете, повечето от които са от първичния гроб (гроб № 4) – керамични съдове, вкл. и такива покрити с фирнис, погребален венец, сребърни и златни накити, монети, различни глинени предмети, които датират погребението към началото на III в. пр. Хр. (Гетов 1991: 178–179). То е извършено чрез кремация на място, като даровете са открити разпръснати върху образувалата се отухлена площадка. Именно оттук е и съдът, за който става въпрос в изложението.

При откриването му той е бил силно фрагментиран, като понастоящем е реставриран, а части от стените му са възстановени с гипс (фиг. 1 а, 1 б). Има биконична форма на тялото с плавен преход между двете части (вис. 25 см, макс. шир. 27.5 см). То доста се стеснява към дъното (диам. 11 см), което е равно и леко подчертано. Устието (диам. 23 см) е наклонено навътре и е с равно отрязан ръб. Между него и най-широката част на тялото има допълнителен "пояс" глина, който заема около 2/3 от окръжността на съда. Горният му край се слива с основната стена, а долният е счупен по цялата му дължина. Върху него

[*] Благодаря на проф. д. и. н. Л. Гетов за възможността подробно да разгледам находката.

а

б

Фиг. 1. Антропоморфен съд от Кабиле : а – лице; б – гръб (Снимка В. Ханджийска)

симетрично са разположени два издължени езичести израстъка, раздвоени от вдлъбнатина в горната част. Върху останалата непокрита от "пояса" стена на съда има две релефни ленти с коси насечки. Те се спускат съответно от двата езичести израстъка и достигат до релефна пъпка с овала форма, раздвоена в средата (фиг. 2 а, 2 б).

Съдът е направен от глина с малко количество дребни примеси от кварц и кремък. Формуван е вероятно чрез налепване на парчета глина, които са били изтънени допълнително както за по-добро сцепление, така и за да се получи желаната форма на тялото. Дебелината на стените почти не се променя и варира в границите на 0.6–0.8 см. Като втори етап от формуването е прикрепен и допълнителният "пояс", след което върху него са долепени езичестите израстъци. Последно са добавени релефните ленти и овалната пъпка. След като са поставени всички елементи, повърхността на съда е загладена с вода или с рядка глина, след което е полирана неравномерно и са направени насечките (фиг. 2 а).

Изпичането е добро, но при непостоянни условия, вследствие на което глината е добила различно оцветяване – тъмнокафява до черна в горната част на съда и по вътрешната му повърхност и сиво-розова в долната половина на външната повърхност.

Както вече беше отбелязано, допълнителният "пояс" глина е счупен по цялата му дължина, на мястото където се отделя от стената на съда. Не е ясно дали сред фрагментите, открити в гроба, е имало още, които да принадлежат към него, но не са разпознати като та-

а

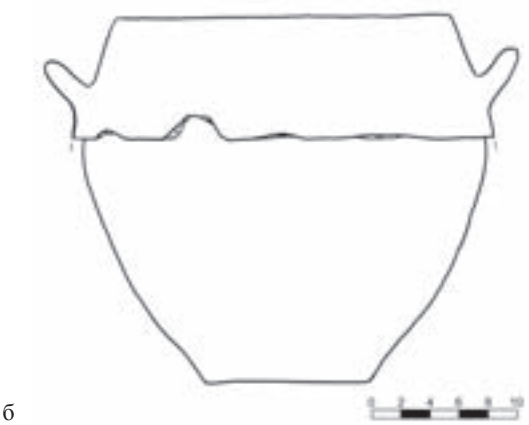

б

Фиг. 2. Антропоморфен съд от Кабиле: а – лице; б – гръб (Рисунка В. Ханджийска)

кива при реставрацията, или долната част на лентата е била счупена преди депонирането. Обикновено последователността на действията на грънчаря при направата на съд е в пряка зависимост от степента на изсъхване на глината по време на формуването. Именно това спомага да се възстанови първоначалния вид.

Непосредствено под мястото на счупване на "пояса" ивица от стената, с широчина около 2 см, не е загладена и излъскана. Това предполага, че тук е имало преграда, която е пречела да се полира цялата повърхност, действие, което е извършено след окончателното формуване. Това именно е било продължението на лентата, която е достигала поне до най-широката част на съда. Не може да се твърди със сигурност, че широчината на "пояса" е била еднаква по цялата му дължина, но както личи от обработката на повърхността, това е твърде вероятно. Също така от единия му запазен страничен ръб (фиг. 1 а) става ясно, че той не е продължавал върху участъка, зает от релефните ленти (фиг. 3 а, 3 б).

Предложената графична възстановка представя един съд, изработен така, че да наподобява човешка глава, макар и съвсем схематично. Има ясно обособени предна (лице – фиг. 3 а) и задна част (тил – фиг. 3 б), структурирани по различен начин, а не симетрично, както е обикновено. Представени са веждите (релефните ленти с коси насечки), носът (овалната пъпка), ушите (езичестите израстъци) и косата (допълнителният пояс). Интересно е, че за целта са използвани само елементи и техники за украса, типични за керамиката правена на ръка през късножелязната епоха. Но те не са разположени на характерните им места, а така, че да могат да представят изображението. Представата за антропоморфен съд идва не от отделните детайли, а от начина на тяхното подреждане. Разгледани поотделно, те не приличат на елементи от човешко лице, с изключение на релефните ленти с насечки (вежди). Това затруднява идентифицирането на други подобни съдове само по фрагменти.

Външният вид на съда не може да изясни неговата функция. Старателната изработка и доброто изпичане предполагат употребата му, преди да бъде поставен в гроба. Технологичните характеристики позволяват използването му в бита за съхраняване или приготвяне на храна. Допълнителното излъскване на повърхността отвън и отвътре, освен естетическо, има преди всичко функционално значение, като така се намалява пропускливостта. Такова третиране на повърхността се наблюдава и при други керамични фрагменти от съдове правени на ръка, открити сред масовия материал от елинистическите пластове в Кабиле, и то предимно при такива за течнос-

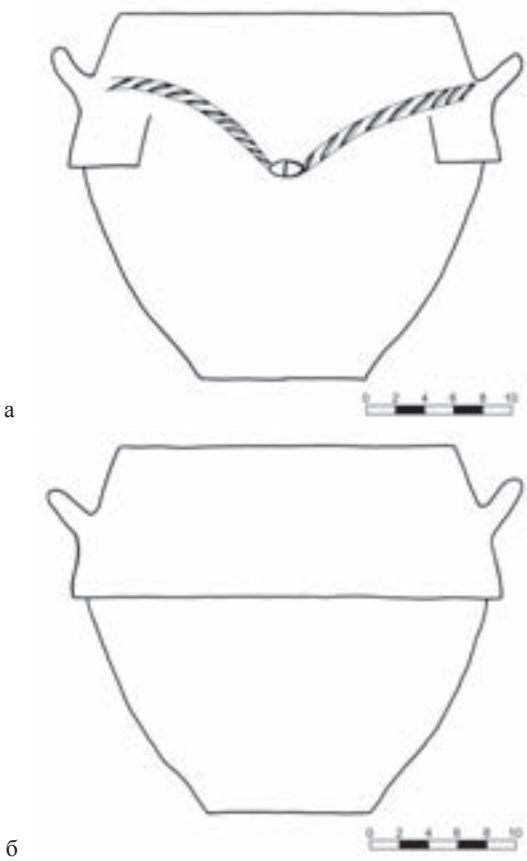

Фиг. 3. Антропоморфен съд от Кабиле): а – лице; б – гръб (Графична възстановка В. Ханджийска)

ти – кани, купи, гърнета. Езичестите израстъци обаче, прикрепени към допълнителния пояс, не биха издържали неговата тежест, ако се използват като дръжки за пренасяне, особено ако съдът е пълен (вместимост около 8 л). Също така върху долната част на съда няма следи от продължителен досег с огън, а като се има предвид и специфичния му изглед, може да се предполага, че той е използван по-скоро като хранилище, вероятно за някаква течност.

За разясняване предназначението на съда би спомогнало откриването на негови аналогии на други археологически обекти. Морфологията му доста напомня т. нар. пирауноси, разпространени в Северна Гърция и Македония още от къснобронзовата епоха (Hochstetter 1984: 155–164) (фиг. 4). У нас фрагменти от такива са открити сред ранножелезните материали от Копривлен (Vulcheva 2002: 109, 129). За части от пирауноси се споменава и в Пистирос (Domaradzki 1996: 31, Fig. 1.17), но от изображенията не става ясно дали те наистина са такива. Съдът от Кабиле не предполага подобна употреба. Най-сериозният аргумент за това е широчината на допълнителния пояс, който не достига под дъното и липсва в предната част, което изключва функционирането му като пираунос.

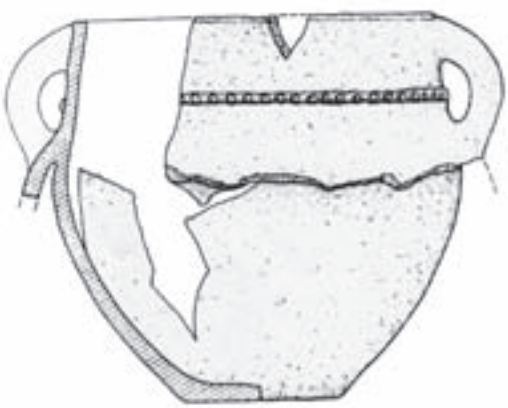

Фиг. 4. Пираунос от Кастанас
(по: Hochstetter 1984: Taf. 222.2)

Най-близък паралел на антропоморфния съд от Кабиле, за съжаление само фрагмент, е открит сред късножелезните материали от теменоса на светилището при с. Левуново (Domaradzki 1986: 100, Fig. 10.17), като няма по-подробна информация (фиг. 5). Той представлява само част от стена с допълнителен глинен пояс и езичеста дръжка, от което не може да бъде възстановена цялата форма. Не е изключено някои от фрагментите от Копривлен, както и тези от Пистирос да са от подобни съдове, а не от пирауноси, нещо, което трудно би се установило, ако те са с малки размери. Интересен е фактът, че и на двете места те са открити в ямни светилища

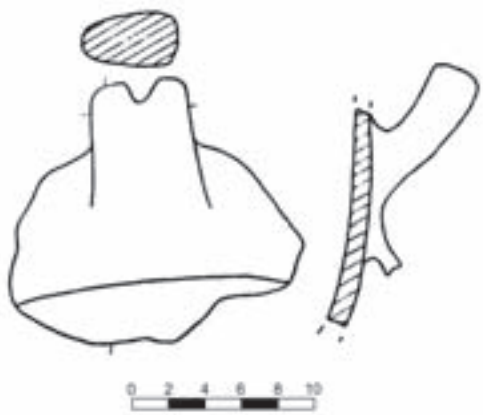

Фиг. 5. Фрагмент от съд правен на ръка, открит в светилището при с. Левуново
(по: Domaradzki 1986: Fig. 10.17)

(Vulcheva 2002: 109; Domaradzki 1996: 31).

Една по далечна връзка би могла да се направи с урните с човешки лица, разпространени в Северна България през II–IV в. (Митова-Джонова 1972), въпреки че съдът от Кабиле не е използван като урна (Гетов 1991: 177). Тази традиция е характерна за Европа още през I хил. пр. Хр., където антропоморфните съдове са имали апотропеен характер (Митова-Джонова 1972: 209). Евентуалната им поява в Тракия през елинистическата епоха може да се свърже с влияние от север (кел-

ти?), но до откриването на други цели съдове в подобен комплекс тази идея остава твърде хипотетична. Също така в Гърция през XI–IX в. пр. Хр. е била разпространена практиката на поставяне на антропоморфни съдове в женски гробове (Стоянов 1997: 145).

За изясняване функцията на съда би могъл да помогне и контекстът на откриването му. Сред даровете, повечето от които са характерни за погребенията на жени (гривна, огърлица, огледало, прешлени), са открити и много малки глинени предмети с различна форма (Гетов 1991: 173, обр. 45–48). Подобни и дори същите са известни от редица други гробове (Попов 1934: 252, обр. 216; Филов 1934: 93, обр. 118, 165; Дремсизова-Нелчинова 1970: 222, обр. 9; Тачева 1971: 48, обр.17, 18 и др.), както и сред находките от Севтополис (Огненова-Маринова 1984: 212–213, обр. 90). Тяхното предназначение все още не е изяснено, но надделява мнението за използването им в култови практики (Рабаджиев 2000: 156 сл.), хипотеза, изказана още от В. Миков (Миков 1958: 668). Според него те са използвани от баячки и лечителки, след което са поставяни в гробовете с другите им лични вещи. Откритият в некропола на Кабиле антропоморфен съд може да е бил използван заедно с тях при съответните ритуални действия и впоследствие да е оставен в гроба, за да служи на починалата и в "задгробния живот". Поставянето на предмети с магическа функция заедно с антропоморфни глинени фигурки предимно в женски гробове, е разпространено в Тракия още от ранножелязната епоха. Те символизират женското начало и вероятно са свързани с общественото положение на погребаните (жрици, врачки), които да "продължат" да изпълняват ролята си в отвъдното (Стоянов 1997: 142–145).

В полза на култовата функция на съда е и фактът, че подобни на него фрагменти са открити в светилища. Самата му изработка на ръка в един период, когато използването на грънчарското колело е повсеместно разпространено, говори за съхранена традиция, която вероятно датира от по-ранно време, а обикновено практиките, свързани с култа, са най-устойчиви.

Откриването на антропоморфен съд в Елинистическия некропол на Кабиле внася нов елемент сред материалите, свързани с религиозните представи на траките. Поставянето му в гроб на жена, с явно високо обществено положение, заедно със скъпи предмети говори за неговата значимост. Намирането на други подобни форми, както и публикуването на находките от вече проучени археологически комплекси би спомогнало за изясняване на неговата функция, както и за разкриване произхода на традицията, довела до направата му.

ЛИТЕРАТУРА

Гетов, Л. 1991. Могилен некропол от елинистическата епоха при Кабиле. – В: Кабиле. Т. 2. С., 168–197.

Дремсизова-Нелчинова, Ц. 1970. Тракийски могилни погребения край с. Кьолмен, Шуменски окръг. – ИАИ XXXII.

Миков, В. Народна медицина у старите траки. – В: Сб. Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. С., 657–671.

Милчева, А. 1971. Тракийско могилно погребение от късноелинистическата епоха в с. Кабиле. – Археология № 2, 36–45.

Митова-Джонова, Д. 1972. Глинени урни с изображение на човешко лице от Мизия. – ИАИ XXXIII, 203–211.

Огненова-Маринова, Л. 1984. Дребни находки, теракоти, скулптура. – В: Севтополис. Т. 1. С., 159–227.

Попов, Р. 1934. Могила 1. – В: Сб. Мадара. Т. 1. С.
Рабаджиев, К. 2000. Елински мистерии в Тракия. С.
Стоянов, Т. 1997. Могилен некропол от ранната желязна епоха. – В: Сборяново. Т. 1. С.
Тачева, М. 1971. Инвентар, ритуал и датировка на погребението от могилната гробница (при Старосел). – Археология XIII, № 3, 39–51.
Филов, Б. 1934. Надгробните могили при Дуванли в Пловдивско. С.
Domaradzki, M. 1986. Sanctuaires thraces du IIe–Ier millénaire av. n. é. – Acta Archaeologica Carpathica XXV, 93–103.
Domaradzki, M. 1996. An Interim Report on Archaeological investigations at Vetren-Pistiros, 1988–1994. – In: Pistiros I, Excavations and Studies. Prague.
Hochstetter, A. 1984. Kastanas. Die handgemachte Keramik. Schichten 19 bis 1. – In: Prähistorische Archäologie in Südosteuropa. Band 3. Berlin.
Vulcheva, D. 2002. The pit sanctuary. – In: Koprivlen. T 1. S., 103–123.

ANTHROPOMORPHIC POT FROM THE HELLENISTIC NECROPOLIS OF KABILE

VENETA HANDJIISKA

(summary)

The purpose of this text is to offer an attempt for graphic restoration of a clay pot, found in grave No 4 from tomb 5 of the Hellenistic necropolis of Kabile. The interpretation bases on its technological characteristics while its function cannot be fully revealed.

The pot is hand-made from clay with small particles of quartz and flint. Its surface is well smoothed and polished at parts. It has clearly marked front (fig. 2 a) and back (fig. 2 b) parts, structured in a way, so that to resemble a human head. The image is too schematic: nose, eyebrows, ears, and hair are shown. Elements and techniques for decoration, characteristic for the hand-made pottery in the late Iron Age were used, although not typically arranged. The additional clay layer (the hair) had extended only till the widest part of the body, not taking its whole circumference (Fig. 3 a, 3 b). This excludes the usage of the pot as the so-called piraunosis, widespread in Northern Greece and Macedonia. Its specific outlook, its discovery in a grave along with other objects of a cult, as well as the presence of similar fragments among other materials from sanctuaries, suggest that this anthropomorphic pot had been used during performance of some religious rituals. This question, however, remains unsolved until the discovery of other similar and well-preserved pots.

STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS
Supplementum IV (2005)
Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov

КЪМ ВЪПРОСА ЗА САСАНИДСКОТО ВЛИЯНИЕ ВЪРХУ СТАРОБЪЛГАРСКАТА КУЛТУРА НА ДОЛЕН ДУНАВ

ТОДОР ЧОБАНОВ

Теорията за сасанидското влияние върху културата на старите българи не е нова. Още Г. Фехер, А. Протич и Б. Филов в първите десетилетия на XX в., в опитите си да анализират паметниците на старите българи, посочиха Сасанидски Иран като възможен източник на културни влияния. Тези наблюдения се свързваха основно с уникалния за Европа скален монумент – Мадарски конник, и дворцовите сгради в първата столица отсам Дунав – Плиска.

Идеологическият диктат върху научната мисъл след 9 септември 1944 г. обаче отхвърли последващото изследване на тези възможни влияния. Особено ожесточена критика срещу идеите на Филов бе отправяна не по отношение на тяхната научност, а поради политическата дейност на бележития български археолог. Възможните сасанидски влияния обаче продължаваха да изкушават изследователите, които в една или друга степен се връщаха към въпроса.[1]. В това отношение трябва да отбележим както работите на Станчо Станчев, така и тезите на следващите поколения изследователи, работили върху генезиса на старобългарската култура такава, каквато я познаваме по земите на днешна България. Като проблем обаче се очерта фактът, че у нас изследователите все още слабо познават иранската проблематика, а зороастризмът и неговите течения са малко известни.

Настоящата статия няма претенцията да въвежда в обръщение научна истина или да прекрати дебата около "сасанидската теория". Тъкмо напротив, целта на това изследване е да съживи интереса към иранските и по-специално сасанидските перспективи. В последните години ни е достъпна научна информация, която ни позволява да ревизираме схващанията си и да предложим преразглеждане и допълване на сасанидската теория. Особено полезна в тази връзка се оказва разнообразната и достъпна информация, добивана чрез интернет. Целта ни е да се набележат тези области, в които трябва да се концентрират бъдещите по-задълбочени изследвания.

Нека първо да разгледаме въпроса за Мадарския конник (фиг. 1б). Прочутият паметник, разположен на скалните възвишения над днешното с. Мадара и в близост до Плиска, представлява композиция от три фигури – конник, куче и лъв. Трите фигури са представени в движение. Конникът е в бавен, тържествен ход надясно, което е изразено чрез разполагането на задните и предните крака на животното. Кучето е "уловено" в положение на скок, с изнесени във въздуха два предни крака. Лъвът е приклекнал, в положение на агония, опашката му е вирната нагоре. Правят впечатление редица стилистични особености на композицията. На първо място, фигурата на ездача има несъразмерно къс торс, пред-

ставен в анфас, докато лицето му е в профил. Косата му пада назад. Второ, при коня също се наблюдават особености – тялото му е представено в профил, докато единствено главата се намира в полуанфас или анфас. Предните му крака, особено десният, са нереално тънки. Анатомично най-достоверно е пресъздадено кучето, което е с изплезен език и дълга опашка. Около фигурите е поставен дълбок жлеб, който да подчертае композицията върху скалния масив.

Тук няма да се спираме подробно на изказаните мнения и интерпретации на паметника. В една или друга степен съществува негласен консенсус сред изследователите както у нас, така и в чужбина, че Мадарският конник е най-западното проявление на една доминиращо персийска традиция, намерила своя последен разцвет в Сасанидски Иран, традиция, изразена както в паметниците на монументалната скулптура, така и на торевтиката. Още при писането на дипломната си работа ние разгледахме предложените от Фехер паралели[2]. Този автор обаче по една или друга причина пропуска да разгледа два много интересни паметника от периода на Сасанидите – релефите от Накш-и-Рустам и Так-и-Бустан (Фиг. 1а и Фиг. 2).

Визуалната прилика на българския паметник и този в Накш-и-Рустам (релефът има точно копие и в планината Шапур[3]) е поразителна, що се отнася до фигурата на конника. Конникът от Мадара и от Шапур I, изобразен в момент на триумф над римските императори Валериан и Филип Араб, спокойно биха могли да бъдат продукт на едно и също ателие – ако не бе разликата от близо четири века и някои детайли като стремената, толкова значителни са сходствата на двете изображения. И в двата случая това е дълбок релеф, като и човек, и кон са представени доста масивни, в разрез с реалните пропорции, което е типично за изобразяването на владетелски особи в Сасанидски Иран. Конят и в двата случая е в тържествен равен ход с вдигнат преден крак – ляв при Мадарския конник и десен при Шапур. Пищните гриви, опашките и масивните глави са аналогични. Аналогична е и стойката на ездача, обърнат в анфас и с глава в профил. Прическата е подобна – косата е отметната назад в обща маса. Промяната на пропорциите, използвана за определени внушения, е довела и до това, че фигурата на Шапур е доста по-едра от тези на победените врагове, а конникът от Мадара е по-едър от поваления лъв. Струва ми се, че идейната концепция и на двата паметника е сходна – те символизират триумфа на владетеля над неговите врагове и противници – в единия случай изобразени коленичили в жест на преклонение, а в другия – представени от сражения лъв, защото няма съмнение, че лъвът от Мадара е сборен образ на враговете на България. Като цяло концепцията, намерила израз в много от първобългарските надписи и Мадарския скален релеф – декларативно изражение на свещения характер на властта – намира точен паралел в ахеменидската и сасанидската практика.

Трябва да се отбележат и основните различия между релефите на Шапур I и Мадарския конник. Като цяло сасанидският образец е по-реалистичният, що се отнася до изображението. Шапур е представен в композиция с победените си противници хора, докато конникът от Мадара триумфира над животно. В Мадара не виждаме и тържествената корона, носена от шахиншаха. Сасанидският конник няма стремена, а седлото му е ниско, за разлика от високото седло на Мадарския конник. Все пак една част от различията можем да отдадем на промеждутъка от няколко века, който дели двата паметника, а друга – на безспорното влияние на централноазиатските степи върху изображението от Мадара.

Изобразяването на животните в паметника от Мадара улеснява допълнително наша-

та задача. Тук няма да се спирам на лъва, а на кучето. Неговата иконография събужда далеч по-голямо изумление, тъй като много близко по оформление куче е представено в различни релефи, най-старите от които датирани 580 г. пр. Хр. Всички те са в района на Двуречието и Иран. Особено близки са изображенията на "асирийски мастифи"[4]. Породата се определя от днешните кинолози като "Ниневийски мастиф" и се счита за една от първите известни породи въобще, разпространена в целия район на Двуречието и съседните територии. Този вид мастиф е срещан на редица изображения, вкл. множество скални релефи от ахеменидския период, като иконографията общо взето остава същата. Дали "Ниневийският мастиф" се е появил на Балканите, доведен от старите българи, през VII–VIII в. остава неясно. За съжаление никой не е анализирал задълбочено находките на кучешки кости у нас, свързани с ранното присъствие на българи. По-вероятна изглежда тезата, че както самият мастиф, така и цялата композиция в Мадара е продукт на творческо адаптиране на утвърждавани повече от хиляда години художествени традиции, във взаимодействие с които старите българи влезли през един или повече етапи от своята история преди 680 г. Само така може да се отговори на въпроса защо кучето от Мадара е изобразено според традиционните за иранския регион канони.

Интересни перспективи разкрива и сравняването на композицията на Мадарския конник с произведенията на торевтиката на Сасанидски Иран. Композицията конник с едно, две, три и повече животни е много устойчив мотив, който има пряка връзка със скални релефи, изобразяващи ловни сцени с шахиншаха. Могат да се приведат множество различни паралели, но за нуждите на това изследване са най-подходящи три плоски блюда с размери между 25 и 30 см, съхранявани в Ермитажа (фиг. 8 а, 8 б и 8 в). Трите съда представят една явно утвърдена композиция, намираща се в пряка връзка с други композиции, в които обаче броят на животните и позата на конника се различават. На трите разглеждани съда сцената е еднотипна – конник върху галопиращ кон стреля с композитен лък по лъв, разположен вертикално вляво от конника, а друго животно е разположено хоризонтално под конника. И на трите разглеждани от нас съда основната цел на ловеца е лъв, като второто животно също е лъв с изключеиние на съда 8 а. Хронологическата им рамка е много широка – от IV до VIII в., което говори за изключителната устойчивост на композицията, а съдове от този тип са циркулирали далеч отвъд пределите на Сасанидски Иран.

Нека сега се върнем на Мадарския конник в качеството му на идеологическо послание. Той се намира в съседство на може би главното средище на старобългарската религия отсам Дунав – Мадара. Разположението на култовия комплекс в Мадара може веднага да се свърже с иранската традиция за поклонения на високи места, в съгласие със сведението на Херодот, че персите извършвали ритуали по "най-високите планини"[5]. Някои от най-известните ахеменидски и сасанидски паметници, вкл. и разглежданите от Так-и-Бустан и Накш-и-Рустам, са организирани върху стръмни скалисти скатове. Гробницата на Дарий например е изградена високо, вкопана в скалния масив. Монументът несъмнено се свързва по отношение на култа с Мадарския комплекс. По подобен начин стои въпросът и с посочените два паралела. Накш-и-Рустам е изграден в съседство с гробницата на Дарий I, обект на религиозно преклонение и оформена като фасада на храм. Целта е да се подчертае приемствеността между Сасаниди и Ахемениди, а самият релеф утвърждава триумфа на Шапур над римляните, който вероятно се обяснява с божествената природа на шаха и намесата на върховното божество. Култовият ха-

рактер на Так-и-Бустан е още по-подчертан. Релефът имитира сграда – дворец или храм (тук няма да се спираме на проблема за близостта на дворцовата и култовата архитектура в Сасанидска Персия). Так-и-Бустан имитира едно храмово съоръжение с цилиндричен свод (айван), в центъра на което се разгръщат два фриза. Големия централен фриз изобразява шаха Хозрой II (591–628) като конник в пълно бойно снаряжение. На малкия фриз шахиншахът получава едната си корона от Ахура Мазда, върховното божество на зороастризма, а другата – от ангела на водите Анахита[6].

Аналогично Мадарският конник би представял българския владетел. Но кой точно? Най логично е да приемем, че вариантите се изчерпват с Аспарух или Тервел. Първо, няма как да не се направи допускането, че именно при първите владетели на Дунавска България евентуалните сасанидски традиции са най-живи. Второ, ако се търси конкретиката на събитие, което да се увековечава (по аналогия с Накш-и-Рустам), това вероятно е или победата над Константин IV при Онгъла, или "триумфа" на Тервел в Константинопол, след като е възстановил на трона император Юстиниан II. Ако се развие възможността да става дума за отделни майстори, достигнали далеч отвъд разгромената от арабите Сасанидска империя, то това със сигурност е станало преди възкачването на Абасидите – династия, известна с голямата си приемственост спрямо сасанидската традиция и култура. Трябва да се отбележи, че за разлика от храмовете например, където е възможно наподобяване и развиване на първите изградени образци, то при скалния релеф от Мадара такова наподобяване е малко вероятно, т. е. майсторите са усвоили стила някъде другаде. Отсъствието на други сродни паметници на територията на Дунавска България косвено потвърждава схващането за ранната датировка на Мадарския релеф. Тезата за ранната датировка на конника – VII – VIII в., се потвърждава и от датировките на първите надписи около него (от управлението на хан Тервел в началото на VIII в.), които не биха имали смисъл без самото изображение.

Разбира се, може да се направи и по-абстрактно предположение. Базирайки предположението си на "Именник на българските ханове" и аналогията с Накш-и-Рустам (където създателят търси изявяване на приемственост между Сасаниди и Ахеменида), можем да допуснем, че конникът е легендарният основател на българската династия Дуло Авитохол, изобразен, за да "закриля" новопокорените територии и да утвърди властта на неговите приемници от властващия род. Това предположение се подкрепя и от общо абстрактното оформяне на композицията, която представя по-скоро сборни образи, отколкото конкретни. Следва да се напомни, че както при Ахеменидите, така и при Сасанидите, а при партите, явяващи се връзката между двете персийски държави, има подчертан култ към царя и династията, която се счита за божествена[7]. Че у българите подобни вярвания са следвали и ирано-сасанидските модели говори наличието на сасанидска царска кана в състава на съкровището от Малая Перешчепина[8], която от някоя сасандиската съкровищница се е намерила в лично притежание на прабългарския владетел Кубрат наред с други забележителни предмети, доказващи синкретичния характер на старобългарската държавна идеология.

Следващият въпрос, който ще разгледаме е свързан със старобългарските капища храмове на юг от Дунав. Най-важните от тях несъмнено са се намирали в столиците Плиска и Преслав. Едно от капищата, обградено от цял култов комплекс, се е намирало на възвишението Мадара, в непосредствена близост до грамадната скала, дала името на цялата местност – Даулташ. Планът на светилището представлява два вписани един в друг правоъгълника. Сградата е била изградена от

равномерна квадрова зидария и ориентирана по оста си спрямо огромния камък. Вероятно скоро след приемането на християнството у нас капището е разрушено, а върху него е изградена трикорабна базилика.

Друго капище е средищно за целия Плисковски лагер – това е капището в центъра на т. нар. тухлена цитадела, храм, който се свързва несъмнено с владетелската особа. Планът му е прост и се свежда до два вписани един в друг квадрата. Общо взето всички известни ни капища се отнасят до два основни типа – вписан квадрат в квадрат или вписани правоъгълници. И двата типа имат множество паралели в ирано-сасанидска среда.

За тях и за характера на старобългарската религия също се е писало много, но по една или по друга причина сасанидските аналогии се премълчават или се споменават мимоходом. Отхвърлят се от някои автори и различните загатвания за "огнепоклонничество" у старите българи[9], както и сведенията за зороастризъм у хазарите[10]. Безпристрастният анализ на капищата обаче може да доведе единствено до извода, че техен най-близък паралел, а вероятно и пряк родственик, са храмовете на огъня в Сасанидски Иран, наследили плътно партските и ахеменидските традиции. Това заключение не е чуждо на някои изследователи. Така например Станчо Станчев признава, че при иранските храмове става въпрос за "най-близки аналогии", като отбелязва и "поразителните" аналогии между планировката на Плиска и дворцовия център Хатра[11]. Близостта между старобългарските капища и иранските храмове на огъня се признава и от Стефан Бояджиев, който анализира и конкретни примери – храмовете в Бишапур, Сурк Котал и др.[12] Бояджиев обаче твърде предпазливо третира въпроса за приликите, като счита, че за нуждите на тенгризма са били заимствани храмовете на огнепоклонниците в Иран. Това обяснение (за едно механично заимстване) обаче противоречи на редица изводи които следва да се направят при анализа на старобългарските капища. Против такова "механично" заимстване говорят и някои други шокиращи аналогии. Така например известното изображение на старобългарски шаман от Девня до голяма степен наподобява фигурите на магите от сасанидски монети – същата е позата, тривърхата шапка, жезълът. Особено интересна е именно тривърхата шапка, характерна за зороастрийските маги и символ на тяхната роля в обществото. С три върха се изобразяват понякога и царските корони на сасанидските владетели (фиг. 7). Магите от сасанидските монети по правило се изобразяват седящи до огнен олтар – масивна плоча върху колона, данни за каквито откриваме в капищата на юг от Дунав (масивните постаменти в центъра на вътрешното помещение).

Следва да разгледаме въпроса с архитектурния облик на от храмовете. Трябва да приемем, на база архитектурните анализи и паралели, че капищата са били покрити или с купол, или с цилиндричен свод. Този извод не се оспорва от нито един изследовател, тъй като не може да му се противопостави никакъв друг вариант. По този начин капищата веднага се свързват с разнообразните примери от сасанидската, партската и ахеменидската епоха. Възможно е и реконструирането с пирамидален покрив, по подобие на зороастрийския храм в Ани[13], Армения или покритието на някой сгради в гр. Болгар – сторицата на Волжска България, но под него също е имало засводяване с купол или айван.

В два от храмовете, които отнасяме по-скоро към храмовете с купол – на база на близки до квадратни централни ядра – храмовете в тухлената цитадела в Плиска и храмът до Кръглата църква в Преслав, намираме данни за "олтари" в средата на централното помещение. Всъщност обаче се откриват фундаментите – или стилобатите – на типичните

олтари-колони на зороастрийските храмове. Изображенията на такива олтари, представляващи база, сравнително къса колона и олтарна плоча, се откриват по многобройни персийски монети[14]. Нуждата от специално фундиране в някои случаи вероятно се е налагала от помасивното изграждане на олтара, разгръщащо се в засводените куполни помещения с дупка точно над горящия огън. Един нисък олтар не би имал нужда от солидното фундиране, докото по-високите и масивните от огнените олтари непременно са изисквали здрава основа, върху която да стъпят.

Друг интересен елемент, за който досега не е дадено обяснение, са т. нар. басейнчета за вода и данните за канали в различните капища[15]. Така например Бояджиев намира паралел на басейнчетата от капището срещу Крумовия дворец в храма на Шапур I[16]. Несъмнено тук става въпрос за друго точно съвпадение, но изследователят не дава задоволително обяснение, а предпочита да приеме, че ислямът твърде много обезличава зороастризма и не е възможно да се възстанови характерът на този култ[17].

Всъщност става дума за характерния за зороастризма през сасанидската епоха култ към ангела-пазител на водите Анахита[18] (или богиня според някои автори), навлязъл от V в. пр. Хр. и съществувал до и през целия сасанидски период. Именно на Анахита е посветен доста добре запазеният храм от дворцовия комплекс на Шапур I в Бишапур. Счита се, че има римско влияние в строителните техники на комплекса, което се обяснява с участието на пленени от персите римски легионери. Храмът е с квадратен план, изграден в квадрова зидария. От намиращата се в съседство река е прокаран канал, по който водата е стигала до пода на храма. Вероятно поради разбиранията на култа каналите опасват плътно обема на храма. От тази сграда е оцелял и характерният олтар във вид на база, колона и олтарна плоча, отговарящ точно на изображенията по монетите[19].

Много дискутиран в литературата е и въпросът с цялостния архитектурен облик на капището, превърнато по-късно в дворцова църква в Плиска. Наблюденията на основите, правени от Михайлов[20], съвършено точно го водят към извода, че външният зид на сградата всъщност е стилобатната основа на една колонада. Това се доказва както от плиткото му фундиране, така и от наличието на точни паралели в тази посока. Такъв се явява храмът на огъня от партския период в Нова Ниса, който се възстановява именно с околоврътстна колонада[21]. При всички случаи наличието на обиколна колонада около правоъгълното ядро на храма не се явява някакво изключение, а по-скоро продукт на смесването на ирански и елинистически традиции. Следва да отбележим, че входът на храма в Нова Ниса се е намирал на дългата страна, а не на късата както при гръцките храмове. Сградата се е издигала на невисока платформа. Веднага ще обърнем внимание, че издигането на платформа е много популярно в Иран и навлиза също в Кавказкия регион (Грузия и Армения). В Плиска имаме поне две сгради със сигурна платформа – Крумовият дворец и Омуртаговата Тронна палата. На малка платформа е издигнат и квадратният храм на огъня в Ани, по късно конвертиран в църква[22]. Също на ниска платформа е издигнат и един от най-дълго оцелелите зороастрийски храмове – този в Баку, съществувал до началото на XX в.[23]. Храмът от Баку, от който са запазени фотографии, представлява правоъгълна сграда, отворена с входове-арки към четирите посоки на света.

Правоъгълни храмове се срещат както в партския, така и в ахеменидския и сасанидския период[24]. В един свой доклад за състоянието на изследванията Клаус Шипман отбелязва пет случая на сасанидски храмове с

правоъгълна форма – това са чортаците (ChaharTaqs в английския текст) Farrashband 3, Naqqara Khana, Nigar, Tall-i Gangi, Nigar[25]. Макар и често с преден двор, правоъгълни планове имат и някои от най-важните ахеменидски храмове като Jandial, Kuh-i-hwaga, Susa.

Характерна особеност за зороастрийските храмове, засвидетелствана и в капищата на юг от Дунав, е наличието на обиколни коридори. Те са повсеместно явление през всички периоди от развитието на иранските храмове на огъня и по никакъв начин не могат да се определят като белег на някакво друго влияние. Ако следваме иранските аналогии, можем да заключим, че формата на храма се е намирала във връзка с неговите функции. Особено интересно е допускането, че в различните по ориентация, форма и разположение храмове са горели различни по своето култово значение огньове, точно както се предполага, че е било в Персия и при Ахеменидите, и при Сасанидите[26]. Това обяснява защо в Плиска едновременно са функционирали две капища в непосредствена близост. Едно от възможните допускания е, че две различни форми на култа са били практикувани от народа и от хана и неговото най-близко обкръжение. Тази хипотеза се подкрепя и от факта, че капища на юг от Дунав откриваме само в средищните територии на държавата, но не и в нейната периферия.

Как моделът на зороастрийския храм на огъня е пренесен на територията на днешна България можем засега само да предполагаме. Все пак имаме някои конкретни насоки за разсъждение. На първо място, това е доказаното разпространение на зороастризма и неговите секти в региона между Черно и Каспийско море, вкл. и на територията на Грузия и Армения. На второ място, това е проникването и включването в населението на Велика България на ирански (сарматски) групи, които без съмнение са носели и съответните религиозни вярвания. Трето, това са възможните директни проникванията на майстори, напуснали разгромената Сасанидска Персия и заселили се в Дунавска България.

В настоящата статия разгледахме Мадарския скален релеф и старобългарските капища в светлината на възможните ирано-сасанидски влияния. Тук нямахме възможност да се спрем на два други интересни въпроса, свързани със "сасанидската теория" – традицията за създаване на каменни надписи и дворцовите планови схеми в Плиска и Преслав. Сигурно е, че изследванията в тази посока ще продължат, като е налице нуждата от едно цялостно, задълбочено изследване на въпроса, което се надяваме да предложим в близко бъдеще.

БЕЛЕЖКИ

[1] Ваклинов 1977; Бояджиев 1989.
[2] Фехер 1997: 54–55
[3] http://www.cais-soas.com
[4] www.moloss.com
[5] Херодот 1888.
[6] www.vohuman.org
[7] Кошеленко 1987: 72.
[8] Съкровище на хан Кубрат 1989: 49.
[9] Ал Масуди в "Арабски извори за българите", с.35
[10] Стефанов 2003: 178.
[11] Станчев 1977: 114.
[12] Бояджиев 1989: 314–318.
[13] www.virtualani.freeserve.co.uk/ firetemple/firetemple.htm
[14] www.vohuman.org
[15] Бояджиев 1989: 318 сл.
[16] Бояджиев 1989: 318. Не е ясно за кой храм на Шапур I става въпрос, но ми се струва, че това е храмът на Анахита в Бишапур.
[17] Пак там.

[18] www.vohuman.org, www.cais-soas.com/CAIS, статията на Клаус Шипман.
[19] Ghirtshman 1962: 149 сл.
[20] Михайлов 1955: 241.
[21] Кошеленко 1987: 60.
[22] www.virtualani.freeserve.co.uk/firetemple/firetemple.htm
[23] www.vohuman.org
[24] www.cais-soas.com/CAIS, статията на Клаус Шипман
[25] Пак там.
[26] Пак там

ЛИТЕРАТУРА

Аладжов, Ж. 1999. Паметници на прабългарското езичество. С.

Арабски извори за българите. Христоматия. 2000. С.

Бонев, С. 1989. За архитектурния образ на прабългарските храмове. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. С.

Бояджиев, С. 1989. Архитектурата на прабългарските храмове. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. С.

Ваклинов, С. 1968. Изтокът в старобългарското изкуство от VII до XI в. – В: Трудове на Висшия педагогически институт "Кирил и Методий", Велико Търново, V, 1967/1968.

Ваклинов, С. 1977. Формиране на старобългарската култура VI–IX в. С.

Георгиев, П. 1989. Големият езически храм в Плиска. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. С.

Кошеленко, Г. 1987. Родината на партите. С.

Мавродинов, Н. 1959. Старобългарското изкуство – изкуството на Първото българско царство. С.

Михайлов, С. 1955. Дворцовата църква в Плиска. – ИАИ 20.

Протич, А. 1927. Сасанидската художествена традиция у прабългарите. – ИАИ IV, 1926–1927.

Стефанов, П. 2003. Религиите на хазарите. – В: Българи и хазари. С.

Съкровище на хан Кубрат 1989. Сб. Култура на българи, хазари, славяни. С.

Тотев, Т. 1992. Новоразкрит прабългарски храм в Преслав – В: Плиска – Преслав. Т. 5, С.

Фехер, Г. 1939 Ролята и културата на прабългарите, С.

Херодот. История. 1888. М.

Filov, B. 1930 Les palais vieux-bulgares et les palais sassanides. – Recueil

Uspenskij, I, Paris

Ghirsman, R. 1962. Persian Art, 249 AD – 261 AD.

www.vohuman.org Интернет сайт за персийски древности

www.cais-soas.com/CAIS The development of the fire temple By Klaus Schippman

CHANGES IN ZARATHUSHTRA'S TEACHINGS DURING THE PARTHIAN & SASANIAN PERIOD By Rashna Ghadially

www.moloss.com Интернет сайт за кинология

www.virtualani.freeserve.co.uk Страница, посветена на храма на огъня, разкрит в Ани /firetemple/firetemple.htm

Фиг. 1 а. Конна фигура на Шапур I от Накш-и-Рустам

Фиг. 1 б. Мадарския конник

Фиг. 2. Хозрой II на изображението в Так-и-Бустан

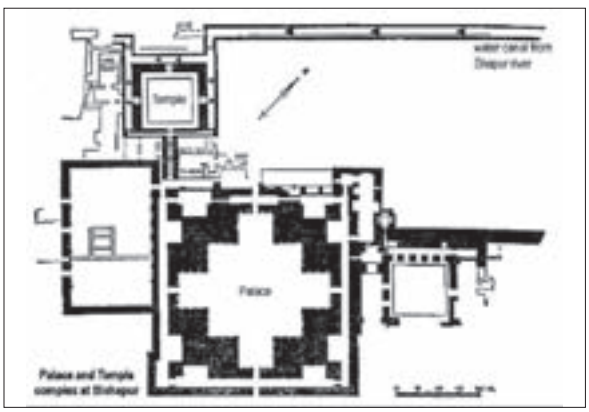

Фиг. 4. Дворцов и Храмов комплекс, съдържащ храма на Анахита в Бишапур

Фиг. 3 а. Релеф на мастифи от региона на Иран

Фиг. 3 б. Релеф на мастифи от региона на Иран

Фиг. 3 в. Релеф на мастифи от региона на Иран

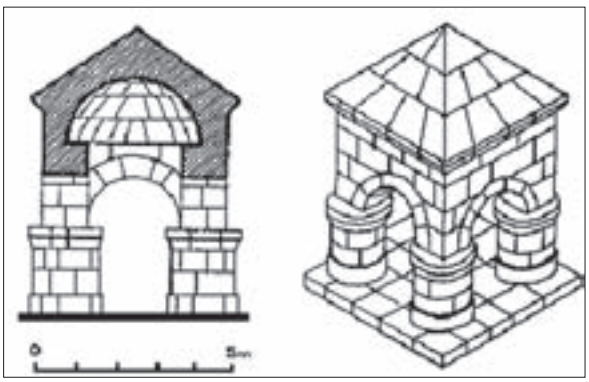

Фиг. 5. Зороастрийският храм в Ани, Армения

Фиг. 6. Зороастрийският храм в Баку

Фиг. 6 а. Зороастрийският храм в Баку

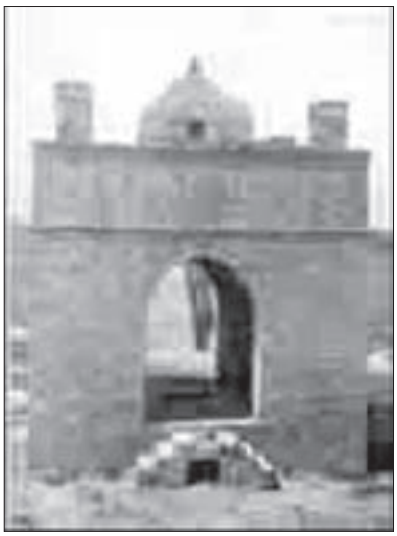

Фиг. 6 б. Зороастрийският храм в Баку

Фиг. 7. Сасанидски монети с изображения на маги и огнени олтари

Фиг. 8 а. Поднос сребро с позлата VII – VIII век от района на Иран

Фиг. 8 б. Поднос сребро с позлата VII век от района на Иран

Фиг. 8 в. Поднос сребро с позлата IV век от района на Иран

ON THE THEORY FOR THE SASSANIAN INFLUENCE ON THE PROTO-BULGARIAN CULTURE ON LOWER DANUBE

TODOR CHOBANOV

(summary)

This artcile debates on the so called "Sassanian theory" developed in the first decades on the 20th century by Filov, Feher, Protich and others in order to explain certain elements of the culture of the old bulgarians and the First Bulgarian empire.

The first major issue of the article are the Sassanian parallels of the Madara horseman and mainly the rock reliefs of Taq-e-Bustan and Naqshe Rustam. The similarities and the differences between them are discussed both speaking of style and ideological meaning. Special attention is given to the dog carving of the Madara horseman relief and its Iranian parallels dating back to 6th century BC. Another accent is put on the similarities between the Madara horseman composition and compositions on multiple Sassanian vessels made from precious metals. Three concrete vessels are shown dating from 4th to 8th century AD, all kept at the Hermitage museum in Russia.

The second major issue of the artcile are the Bulgarian temples on Lower Danube before the Cristian period – the so called "capishta". As shown already by different researchers, those strongly relate to the fire temples of the Sassanian Iran that could be considered their prototype. However new key points are pointed at by the present artcile – the possible fire altars in some Bulgarian temples and the similarities related to the water cult , attrinuted to the angel of waters Anahita, a female deity especially respected in Sassanian iran. Another important parallel is represented by the close similarity of the "Devnia shaman picture" – picture of Bulgarian pagan priest and magi from Sassanian coins. The article shows that the Sassanian theory has a very strong basis and that it shold be explored further, especially related to the palace architecture of pagan First Bulgarian empire. Open to discussion remains the question how sassanian influence projected itself on Lower Danube. The author suggests several possible ways and the future research should explore them to answer the question.

STUDIA ARCHAEOLOGICA UNIVERSITATIS SERDICENSIS
Supplementum IV (2005)
Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov

СТЪКЛЕНИ СЪДОВЕ ОТ РАННОВИЗАНТИЙСКОТО УКРЕПЕНО СЕЛИЩЕ ПРИ ДИЧИН, ВЕЛИКОТЪРНОВСКО

(ПРЕДВАРИТЕЛНО СЪОБЩЕНИЕ)

АНАСТАСИЯ ЧОЛАКОВА

Археологическите разкопки на укрепеното селище, разположено в местността Градището при с. Дичин, Великотърновско, се провеждат от 1996 г. от съвместен българо-британски екип (Poulter 1999; Динчев 1999). Проучванията показват, че селището е съществувало в периода от началото на V в. (управлението на Теодосий II) до края на VI в. и населението му вероятно е изпълнявало определени военни функции (Guest 1999: 45, 50; Динчев 2002: 46). Първият строителен период продължава до края на 60-те години на V в., когато укреплението е пострадало при последните хунски нашествия в нашите земи (Динчев 2002, 47–48). През втория строителен период в края на V в. селището е възстановено приблизително в предишния си вид. Последната фаза на обитаването на Градището се датира в VI в., вероятно след 540 г. (най-късната монета от обекта е на Тиберий II Константин)[*].

Откритите при разкопките стъклени съдове са сравнително многобройни, но твърде силно фрагментирани, което е характерно за подобни материали от селищни центрове. Реконструкцията на формите е затруднена в някои случаи и от лошата запазеност на стъклото вследствие ниското му качество, силната иризация и деформациите, причинени от високата температура при опожаряванията на селището. Въпреки това е възможно определена част от съдовете да бъде възстановена, като например тези, произхождащи от пласта с деструкции от първия строителен период в сектор F (обр. 1, 2, 5–7). Аналогиите с подобни находки от синхронни обекти позволяват идентифицирането и на други форми.

Като цяло комплексът от Градището при Дичин представя функционалното и типологичното разнообразие от стъклени съдове, използвани в бита на сравнително малък и нерепрезентативен обект през кратък период от време – началото на V до края на VI в. Поради тези причини, както и поради общите характеристики на ранновизантийското стъкло, репертоарът от форми и технологични групи не е голям. С единични изключения съдовете са изработени чрез свободно издухване. Преобладават различните нюанси на натурално оцветеното стъкло, най-често с невисоко качество, а също така се срещат фрагменти от тъмнозелено, тъмносиньо, маслинено зелено или безцветно стъкло. По-голямата част от съдовете са неукрасени, но в комплекса са пред-

[*] Изказвам благодарност на В. Динчев – ръководител на проучваният в сектор F, за предоставената информация и оказаната помощ при обработката на материалите.

ставени и техниките на студена обработка и декориране на стъклото (гравиране, шлифоване, абразиране и т. н.), както и украсяването с пластична стъклена маса (апликирани нишки и капки).

Целта на настоящото съобщение е да представи обобщено някои от основните форми и технологичните групи на стъклото от Градището при Дичин, чиято цялостна обработка и публикация е предстояща.

Може би една от най-интересните групи представляват съдовете, украсени чрез гравиране, шлифоване и абразиране. Върху външната повърхност на фрагмент от полусферична купа (обр. 1) е запазена малка част от надпис (буква Н), разположен кръгово около централно изображение (орнамент или символ). Най-вероятно тази декорация, изпълнена чрез шлифоване, следва модела на по-долу разгледаната група съдове Isings 116 с гръцки надписи. За разлика от тях, качеството на стъклото и изпълнението на украсата на фрагмента подсказват, че това е опит за имитация на схемата от ателие с по-скромни възможности, вероятно локално. Стратиграфски фрагментът може да се датира в първия строителен период на Градището.

Други два малки фрагмента от купи (обр. 3, 4) илюстрират прилагането на по-особена техника. Макар и запазена в съвсем малка степен, тяхната украса може да се възстанови като поле с изображения (в единия случай – птица, а в другия – клонки), ограничено от хоризонтални линии и пояс от малки кръгчета (при обр. 3). Орнаментът е нанесен чрез съвсем леко шлифоване, което по-скоро само абразира повърхността и само при детайлите на тялото на птицата е използвано леко гравиране. Така декорацията е трудно различима, което не се обяснява единствено с лошото състояние на стъклото. Може да се предположи, че това абразиране представлява по-скоро основа за нанасяне на рисуван орнамент. Такива примери са известни от IV–V в. от района на Северното Черноморие и се считат за египетска или сирийска продукция (Кунина 1997: 339, № 431, 432).

Подобно фино абразиране и полиране на почти цялата повърхност на съда има и при реконструирана купа (обр. 5), която е открита в пласт от първия строителен период. Украсата е съвсем скромна, нанесена небрежно и неравномерно (подобна декорация при Erdmann 1977: Taf. 5, 436), а самият съд е леко деформиран, възможно е при опожаряването на селището. Този тип купи е познат от днешна Северна България (Gomolka 1979: Tafel 62, No 106; Shepherd 1999: No 139, 283) и сред материалите от Градището се среща и с друга декорация или неукрасен (обр. 7, 8). Интересна техническа подробност е, че върху дъното на купата личи следата от отделянето на понтия. Заобленият устиен ръб е оформен с помощта на понтия*, както и при неукрасения вариант на типа (обр. 7). Използването на понтията предполага най-често нанасяне на пластична украса върху съда. Купата от Градището представя не съвсем обичаен пример за комбинация между техниките на гореща и студена обработка в стъклопроизводството. Възможно е това да се обясни с местната направа на съда, като се имат предвид небрежното изпълнение на декорацията и сходствата между стъклото, от което е изработена тази купа, и по-горе разгледания фрагмент с част от надпис (обр. 1).

От деструкциите при разрушаването на селището в края на първия строителен период произхождат две реконструирани купи тип Isings 116 (обр. 2 а, 6) с шлифована украса. Двата съда се различават както по пропор-

* Понтия – метален прът, върху който се закрепва вече издуханият съд, което позволява повторното му нагряване и допълнителна гореща обработка.

ции, качество на изработката, така и по цвета на стъклото – различни нюанси на натурално оцветеното синьо-зелено. Тази форма е много характерна за късноантичния период (Isings 1957: 143–145) и е позната в различни варианти в Западна Европа (Goethert-Polashek: 1977, 28–32, Form 15 a; Price, Cottam 1998: 124–126), Балканите (Ružić 1994: 39, T. XXVII/3–5; Gomolka 1979: Tafel 62, No 104, No 105; Shepherd 1999: 334, No 238–240), Близкия Изток (Erdmann 1977: 107, Taf. 5/No 431–435; Jennings 1997–1998: 114, Fig. 9/5–7), като се счита, че производството ѝ продължава по-дълго на изток (Dussart 1998: 61–62, pl. 4/25, 31). Характерни за типа са отрязаният и шлифован устиен ръб и нанесените чрез шлифоване (wheel-cutting) по външната и вътрешната повърхност канелюри, линии и концентрични кръгове.

По-особена е украсата на дълбоката купа (обр. 2 а, 2 б), състояща се от кръст върху дъното и изписан кръгово около него надпис, който е поместен в полето между шлифованата канелюра и тънката шлифована линия от вътрешната страна. Два по-малки фрагмента от идентични съдове са известни от друг сектор на Градището, както и от агората на Никополис ад Иструм, където находката се датира също в V в.[*] Тази декоративна схема поставя купите от Градището и Никополис ад Иструм в категорията на шлифованото стъкло с раннохристиянска тематика (например Fremersdorf 1967: 183, 185, Abb. 45, Taf. 262–263; Davidson 1952: 95, No 594), към която най-вероятно трябва да се причисли и погоре разгледаният фрагмент (обр. 1), но при него, за съжаление, е запазена съвсем малка част от украсата. Надписът върху купата тип Isings 116 е изписан по външната повърхност, но така, че да се чете при поглед отгоре, през стъклото на самия съд (обр. 2 а). Запазените гръцки букви Z и H позволяват да се предположи, че е изписана фразата ΠΙΕ ΖΗΣΗΣ[**]. Известни са няколко купи тип Isings 116 с такъв надпис, разположен около централно изображение (Harden 1949: 156–158, fig. 3; Кунина 1997: 339, № 433), както и само с кръст и геометрична композиция (Iliffe 1934: 88, fig. 17). Те са датирани в IV в. (втората половина – края на IV в.) и се определят като продукция на сирийски работилници (Harden 1949: 159). Фрагментите от Градището при Дичин и Никополис ад Иструм допълват тази група съдове и разширяват хронологическите граници на нейното разпространение към средата на V в. Различията в детайлите между отделните купи поставят въпроса доколко може да се счита, че те са част от хомогенна производствена група или това е по-скоро традиционно следване на общ популярен модел, най-вероятно с източен произход.

Коничните купи с конкавно дъно и заоблен устиен ръб (обр. 5, 7, 8), коментирани по-горе, са представени от немногобройни фрагменти със или без украса. Както беше подчертано, те намират точни аналогии в близки до Градището археологически обекти – Никополис ад Иструм (Shepherd 1999: No 139, 283), Ятрус (Gomolka 1979: Tafel 62, No 106), и е възможно да представят тип, характерен за местното стъклопроизводство.

Обособена категория сред находките на стъкло от Градището при Дичин представляват съдовете, украсени с апликирани сини нишки (обр. 8–12). Всички те са изработени от безцветно или почти безцветно стъкло, най-често силно иризирало и разрушено, поради което нито един съд не може да бъде

---

[*] Изказвам благодарност на П. Владкова – ръководител на проучванията на агората на Никополис ад Иструм, за предоставената информация и оказаната помощ при обработката на материалите.

[**] Благодаря на В. Герасимова-Томова за предложеното разчитане, според което, поради ограниченото пространство върху стените на съда, фразата е съкратена до [ΠΙΕ] Ζ[ΗΣ]Η.

напълно реконструиран. Върху устията на различни типове купи и чаши, а възможно е и затворени форми, е поставяна сходна декорация от прецизно нанесени нишки синьо полупрозрачно стъкло, които чрез специални манипулации са инкрустирани в стената на съда (marvered trails). Според запазените фрагменти по този начин са украсявани по-горе разгледаните конични купи (обр. 8), чашка с извит навътре устиен ръб тип Isings 85 (обр. 9), чашки с вертикални стени (обр. 10, 11) и др. Сред материалите от Никополис ад Иструм са известни много сходни фрагменти, датирани в III–IV в. (Shepherd 1999: 370, No 138–140). Синхронни с находките от Дичин са съдове от V–VI в. с украса от сини нишки от Близкия изток (Jennings 1997–1998: 118–119, Fig. 24). Тази аналогия може да бъде аргумент за търсенето на импортни материали в комплекса от Дичин, както и да свидетелства за възприемането на специфичния начин на украса в местното производство.

Друга много характерна за късноантичния период група включва съдове, най-вече купи и чаши, изработени от жълто-кафяво до маслинено-зелено стъкло, които често са украсени с капки или орнамент от тъмносиня маса (обр. 13–18). Тези производства се появяват през втората половина на III в., но са най-характерни за IV–V в. (Сорокина 1971: 99). Счита се, че произхождат от източни центрове, но бързо започват да се произвеждат и в други райони (например Barkóczi 1988: 37, Taf. XIV; Ružić 1994: 45–47, tip VII/10 b; Minčev 1992: 75, Abb. 5; Jennings 1997–1998: 115, Fig. 12/9–11; Hayes 1975: 89). При разкопките на Градището е открит фрагмент от висока чаша (обр. 13) с ромбовиден орнамент от синьо стъкло и шлифована ивица (аналогии на украсата – Сорокина 1971: рис. 1, типове IE д, III в), както и няколко малки фрагмента от съдове със запазена украса от капки (обр. 14). Дъната, изработени от същото специфично жълто-кафяво стъкло (обр. 15, 16), позволяват идентифицирането на високи чаши Isings 106 b, Isings 106 c, Isings 109 c (Isings 1957: 127–129, 137–138; Ružić 1994: 50, T. XXXVII/6, 7, T. XXXVIII/7–10; Shepherd 1998: 349, No 558). Освен тях, запазените фрагменти от устия с отрязан ръб (обр. 17) свидетелстват за употребата и на популярните чаши тип Isings 96 a със заоблено полусферично тяло и конкавно дъно (Isings 1957: 131–132), добре познати от днешните български земи и вероятно произвеждани и в локални работилници (Gomolka 1979: 147–148, Taf. 58, No 60, 61; Uenze 1992: Taf. 50/30–37; Shepherd 1998: 372). Разнообразието от форми в тази група се допълва и от фрагмент от шийка на флакон (?), изработен от същото жълто-кафяво стъкло (обр. 18).

Вече споменатите чаши тип Isings 96, широко разпространени през късноантичната епоха, тъй като изработването им не изисква специализирани манипулации (например Чернева-Тилкиян 1995: Фиг. II, № 10; Пеева 2001: № 1–6; Minčev 1992: 74, Abb. 1 a, b; Price, Cottam 1998: 117–119; Goethert-Polaschek 1977: Form 49 a; Barkóczi 1988: Taf. VII, N 76–80; Jennings 1997–1998, 115, Fig. 12/1, 2), се откриват в Градището при Дичин и изработени от тънкостенно безцветно прозрачно стъкло (обр. 19, 20).

По-слабо представени в разглеждания комплекс са фрагментите от кани и бутилки (обр. 21, 22), които се отличават с украсата от релефни апликирани нишки върху устието и шийката (Isings 1957: 149–152, Form 120, 121). За разлика от по-горе разгледаната група съдове с апликирани сини нишки, при каните декорацията е нанесена със същата стъклена маса, от която е изработен и самият съд. Към същата функционална категория би трябвало да се отнесат и малкото открити вертикални дръжки (обр. 23), без, за съжаление, да е възможно реконструирането на цяла форма.

Също малобройни, но с ясно отличими технологични характеристики, са фрагментите от полупрозрачно наситено зелено стъкло. Дъното с високо пръстеновидно столче (обр. 23) представлява единичен пример сред материалите от Градището, където преобладаващ тип са леко конкавните дъна. Към тази група се отнасят и фрагменти от устия с изправен и удебелен устиен ръб (обр. 24), които в някои случаи са определяни като устия от лампи (Shepherd 1998: No 288, 289).

Техниката на издухване на стъклото в калъп, разпространена главно през римската епоха, е засвидетелствана сред материалите от Градището само с един малък фрагмент (обр. 25) от съдче, украсено с хоризонтални канелюри.

Последната и най-голяма група съдове са чашите с високо столче тип Isings 111, към които поради сходства в стъклото, оформянето на устието, а възможно е и функция се причисляват и лампите с конична форма.

Фрагментите от конични лампи (обр. 26) са достатъчно многобройни, но те могат да бъдат сигурно определени само по характерния сферичен завършек на дъното. Устийният ръб на реконструираната лампа почти не се отличава от фрагментите от устия на чаши Isings 111. Интересна подробност е, че слепеният съд няма дръжки, което предполага и съответен начин на окачване. За два фрагмента – единият изработен от качествено тъмнозелено стъкло, а другият със сферичен завършек от синьо стъкло (аналогичен фрагмент при Jennings 1997–1998: Fig. 24/7) може да се допусне, че са импорти, докато останалите находки биха могли да се свържат с местните ателиета, чиято продукция са и чашите Isings 111. Лампи с конична форма са известни и от други райони на Балканите (Ružić 1994: 55–56, T. XLIII/5–10; Uenze 1992: Taf. 50/12–18, Taf. 147/24–27) и Близкия изток (Jennings 1997–1998: Fig. 20/10) и вероятно типът има източен произход.

Чашите с високо столче тип Isings 111 са най-разпространените стъклени съдове в Градището при Дичин. Стратиграфските наблюдения показват, че в пласта от VI в. те са почти единствените находки на стъкло*. Поради особеностите на тяхната изработка няма изцяло запазен съд, но някои фрагменти позволяват реконструкция (обр. 27). Както най-често се наблюдава в ранновизантийските комплекси, столчетата на чашите се различават в технологичните детайли (обр. 28–31), но почти всички имат следа от отделянето на понтията. Върху тези различия се базират и повечето типологични разработки върху формата (например Jennings 1997–1998: 116–117, Fig. 14; Dankova 1993: 82–84, Tabl. I–VI; Olczak 1995: Ryc. 1; Dussart 1998: 115–121, pl. 27, 28). Чашите Isings 111 са един от най-често срещаните типове от раннохристиянската епоха в Източната империя и почти липсват в синхронните обекти от Германия, Британия и Галия (Hayes 1975: 84). В Близкия изток формата е възприета и в по-късния период (Dussart 1998: 121). Находките от днешните български земи са многобройни (Dankova 1993: Tabl. I–VI; Uenze 1992: Taf. 50/19–27; Чернева-Тилкиян 1995: 77, фиг. III/20, 22; Shepherd 1999: 372–373, Fig. 11.12; Gomolka 1979: No 128–189). Доказано е тяхното местно производство в центрове като Нове (Olczak 1998: 44–48, Ryc. 12) и Одесос (Minčev 1992: 75, Abb. 6), поради което може да се счита, че и повечето съдове от Градището са продукция на локални ателиета.

Групата на коничните лампи и чашите със столче се допълва с няколко фрагмента от малки дръжки (обр. 32, 33), които принадлежат най-вероятно към някоя от тези форми

* Заключението е направено по данни от сектор F.

(аналогии при Shepherd 1999: No 284, 285; Olczak 1995: Ryc. 4) или към друг тип лампи (Olczak 1995: Ryc. A, B, E, F, G).

Изследването на стъклото от Градището при Дичин представя разнообразието от масов материал, употребяван в ежедневието на ранновизантийското укрепление, който в по-голямата част е местно производство. Въпреки че съдовете са силно фрагментирани, техният анализ и разглеждането им в контекста на добре датираната стратиграфия на обекта позволява идентифицирането на типовете, прецизирането на данните за хронологията и разпространението на ранновизантийското стъкло в българските земи..

ЛИТЕРАТУРА

Динчев, В. 1999. Градището край с. Дичин, Великотърновско (Проучванията в сектор F през 1997–1998 г.). – Изв. на Историческия музей Велико Търново, XIV, 98–114.

Динчев, В. 2002. Към историята на *Nicopolis ad Istrum* и неговата територия през втората половина на V в. – В: Римският и късноантичният град. Международна научна конференция (Велико Търново 26–30 юли 2000). С., 45–50.

Кунина, Н. З. 1997. Античное стекло в собрании Эрмитажа. Санкт Петербург.

Пеева, Е. 2001. Антично стъкло от Югозападна България. – Археологически вести IV, № 2, 23–26.

Сорокина, Н. П. 1971. О стеклянных сосудах с каплями синего стекла из Причерноморья. – Советская археология № 4, 85–101.

Чернева-Тилкиян, С. 1995. Типология и хронология на стъклените чаши от Филипопол (I–VI в.). – Изв. на музеите от Южна България XXI, 71–82.

Barkóczi, L. 1988. Pannonische Glasfunde in Ungarn. (Studia Archaeologica IX). Budapest.

Dankova, G. 1993. Kieliszki i unguentaria z Novae. Materiały do katalogu. – Novensia VI, 77–126.

Davidson, G. R. 1952. Corinth. XII. The Minor Objects. Princeton – New Jersey.

Dussart, O. 1998. Le Verre en Jordanie et en Syrie du Sud. (Institut Française d'Archéologie du Proche-Orient. Bibliothèque Archéologique et Historique CLII). Beyrouth.

Erdmann, E. 1977. Die Glasfunde von Mezad Tamar (Kasr Gehainije) in Israel. – Saalburg Jahrbuch XXXIV, 98–146.

Fremersdorf, F. 1967. Die Römischen Gläser mit Schliff, Bemalung und Goldauflagen aus Köln. Die Denkmäler des römischen Köln. Bd.8. Köln.

Guest, P. 1999. The Roman and Byzantine Coins Excavated at Nicopolis ad Istrum and Gradiste, Bulgaria. – The Numismatic Chronicle 159, 38–51.

Goethert-Polaschek, K. 1977. Katalog der römischen Gläser des Rheinischen Landesmuseum Trier. (Trierer Grabungen und Forschungen 9). Mainz.

Gomolka, G. 1979. Die spätantiken und frühmittelalterlichen Gläser aus Iatrus. – In: Iatrus–Krivina I. Spätantike Befestigung und frümittelalterliche Siedlung an der unteren Donau. (Schriften zur Geschichte und Kultur der Antike, 17). Berlin, 145–163.

Harden, D. 1949. Tomb-groups of Glass of Roman Date from Syria and Palestine. – Iraq XI, 151–159.

Hayes, J. W. 1975. Roman and Pre-Roman Glass in the Royal Ontario Museum. Toronto.

Iliffe, J. H. 1934. A Tomb at El Bassa of 396 A.D. – The Quarterly of the Department of Antiquites in Palestine 3, 81–91.

Isings, C. 1957. Roman Glass from Dated Finds. (Archaeologia Traiectina II). Groningen – Jakarta.

Jennings, S. 1997–1998. The Roman and Early Byzantine Glass from the Souks Excavations: an Interim Statement. – Beritus. Archaeological Studies XLIII, 111–146.

Minčev, A. 1992. Spätantike Gläser von der Westlichen Schwarzmeerküste. – In: Die Schwarzmeerküste in der Spätantike und im Frühen Mittelalter. Wien, 73–80.

Olczak, J. 1995. Szkło rzymskie z terenu Komendatury w

Novae. – Novensia VIII, 15–86.

Olczak, J. 1998. Produkcja szkła w rzymskim i wczesnobizantyjskim Novae. Torun.

Poulter, A. 1999. "Gradishte" near Dichin: a New Late Roman Fortress on the Lower Danube. – In: Der Limes an der Unteren Donau von Diokletian bis Heraklios. Vorträge der Internationalen Konferenz (Svištov, 1.– 5. September 1998). S., 207–227.

Price, J., S. Cottam 1998. Romano-British Glass Vessels. (Practical Handbook in Archaeology 14). York.

Ružić, M. 1994. Rimsko staklo u Srbiji. (Universitet u Beogradu – Centar za arheološka istraživanja, knjiga 13). Beograd.

Shepherd, J. 1999. The Glass. – In: *Poulter, A.* (ed.) 1999. Nicopolis ad Istrum: A Roman to Early Byzantine City. The Pottery and Glass. (Reports of the Research Committee of the Society of Antiquaries of London, No 57). London, 299–377.

Uenze, S. 1992. Die Spätantiken Befestigungen von Sadovec (Bulgarien). (Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, Band 43). München.

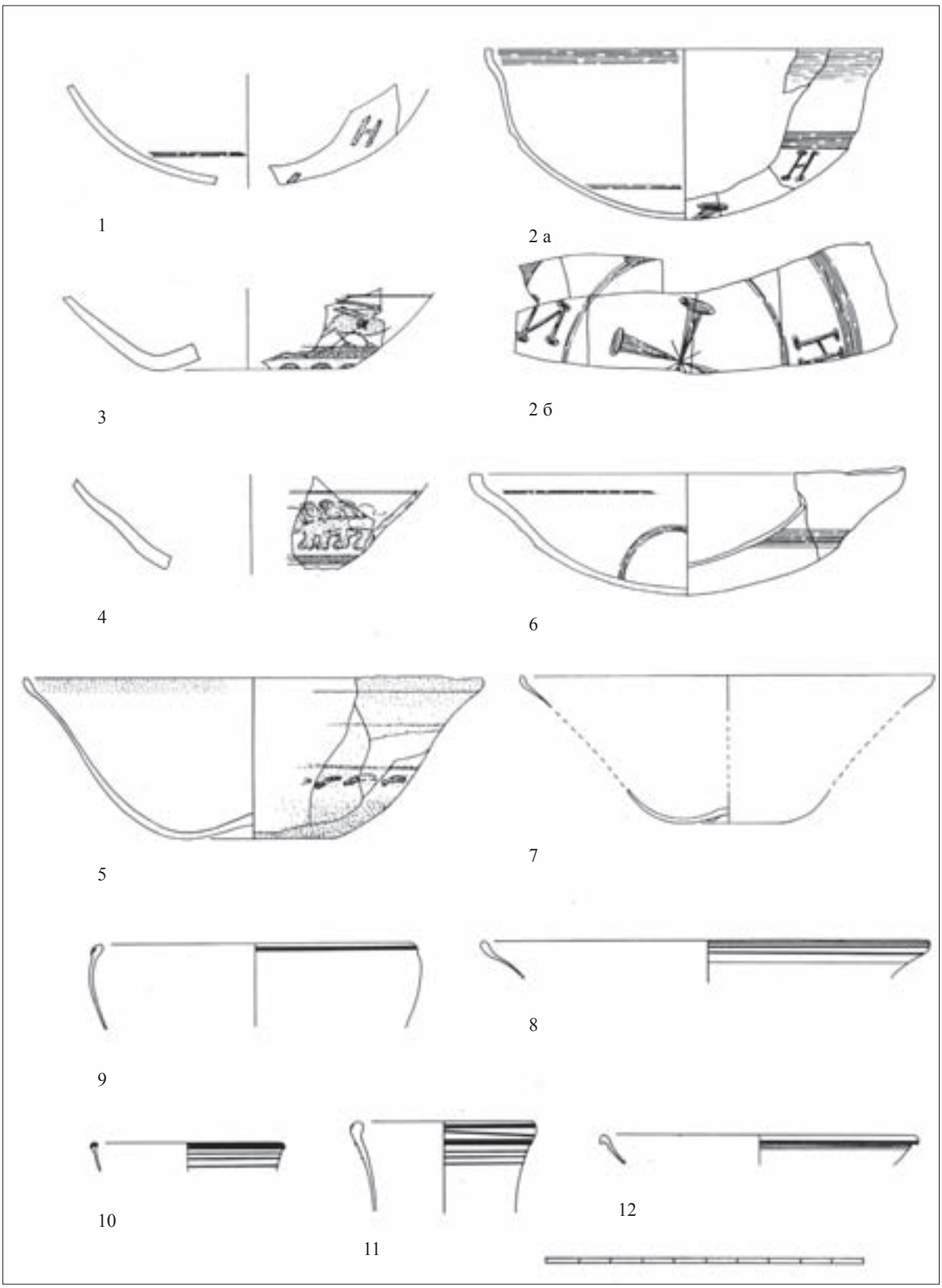

Обр. 1-12.

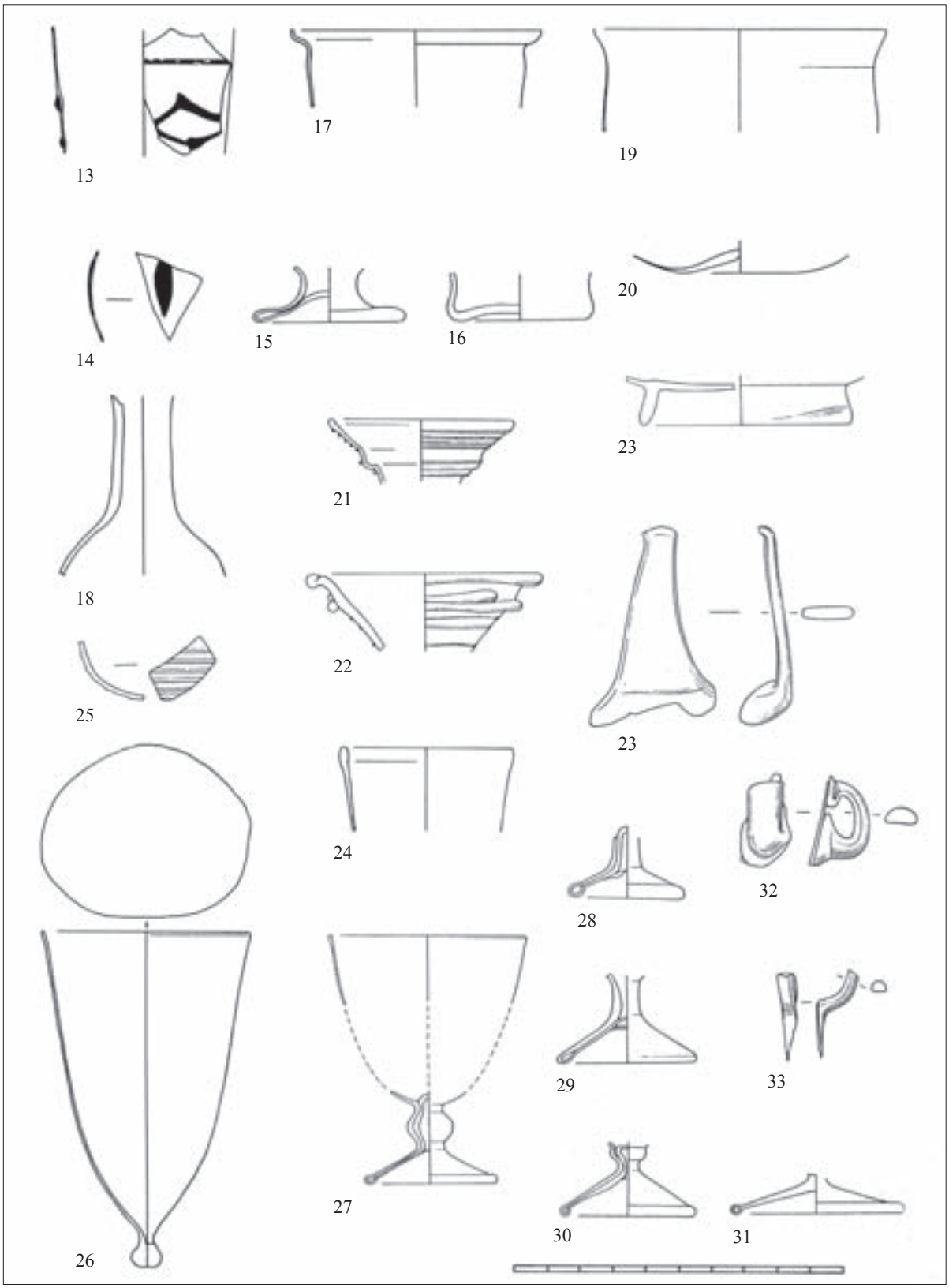

Обр. 13-33.

GLASS VESSELS FROM THE EARLY BYZANTINE FORTRESS NEAR DICHIN, VELIKO TURNOVO DISTRICT

(PRELIMINARY REPORT)

ANASTASSIA CHOLAKOVA

(summary)

The paper concerns the glass-complex found in the fortified settlement near Dichin in the territory of Nicolplis ad Istrum. The site has come to existence in the beginning of the 5th century A.D. After the devastating raids of the Huns in the 60-es it was rebuilt almost to its former scale and was finally destroyed around the end of the 6th century A.D.

The glass-complex itself is relatively large, though fragmentary – a characteristic feature for that type of sites – and presents functional and morphological diversity of vessels, used in short span of time. The latter explains also the scanty repertory of shapes and technological groups that could be summarized below.

The most interesting group presents vessels, decorated with engraving, wheel-cutting and abrasion. Part of them should be attributed to Eastern (Syrian) ateliers (fig. 2 a), the other is to be considered production of local workshops (fig. 1). Particular class is presented by some vessels, decorated with marvered trails (fig. 8–12). It is difficult to restore their integral ornamental pattern, but they show close resemblance to those of Neareastern origin from the 5–6th centuries A.D. Thus, within the Dichin glass-complex it is possible to look for imported ware as well as traces of adoption of some specific decorative features in local production.

Another characteristic group, consisting mostly of bowls and beakers with yellow-brown tint, is decorated with drops or ornament of dark-blue glass (fig.13–18). Its Eastern origin is argued, but the attested variety of shapes presumes also local production.

Less common in this complex are jugs and bottles with spiral coil on their rim and neck (fig. 21, 22). A single fragment from the site is mould blown (fig. 25).

The last and most comprehensive group embraces stemmed goblets (type Isings 111) to which, considering the glass structure and rim shape, one could add certain conical lamps as well. The latter have Eastern prototypes, but the predominant number of the finds could be reasonably specified as local production. As for the goblets, their stratigraphic position suggests 6th century contexts, where they are almost entirely unique glass artifacts on the site. The type (and its variants) is widely produced in the major urban centres on the Eastern Balkans – Philippopolis, Odessus and Novae – thus giving the idea for functioning of local ateliers supplying the fort at Gradishteto.

СЪКРАЩЕНИЯ (ABBREVIATIONS)

АОР	Археологически открития и разкопки
БИБ	Българска историческа библиотека
ВДИ	Вестник древней истории
ВИСб	Военноисторически сборник
ГАИМ	Годишник на Археологическия институт с музей при БАН
ГИБИ	Гръцки извори за българската история
ГМПО	Годишник на музеите в Пловдивски окръг
ГНАМ	Годишник на Народния археологически музей София
ГНАМПл	Годишник на Народния археологически музей Пловдив
ГНБПл	Годишник на Народната библиотека Пловдив
ГНМ	Годишник на Народния музей
ГПНБМ	Годишник на Пловдивската народна библиотека и музей
ГСУ. ИФ	Годишник на Софийския университет. Исторически факултет
ГСУ. ФИФ	Годишник на Софийския университет. Философско-исторически факултет
ГСУ. ФКНФ	Годишник на Софийския университет. Факултет по класически и нови филологии
ГСУ. ФФ	Годишник на Софийския университет. Филологически факултет
ИАИ	Известия на Археологическия институт
ИБАД	Известия на Българското археологическо дружество
ИБАИ	Известия на Българския археологически институт
ИБИД	Известия на Българското историческо дружество
ИВАД	Известия на Варненското археологическо дружество
ИИИ	Известия на Института за история при БАН
ИИМВТ	Известия на Историческия музей – Велико Търново
ИИМКн	Известия на Историческия музей – Кюстендил
ИИМХ	Известия на историческия музей – Хасково
ИМЮБ	Известия на музеите от Южна България
ИМЮИБ	Известия на музеите от Югоизточна България
ИНИМ	Известия на Националния исторически музей
ИНМВ	Известия на Народния музей – Варна
ИРАИК	Известия на Руския археологически институт в Константинопол
ЛИБИ	Латински извори за българската история
МАСП	Материалы по археологии Северного Причерноморья. Москва
МПК	Музеи и паметници на културата
НСфр	Нумизматика и сфрагистика

ПСп	Периодическо списание (издава Българското книжовно дружество)
РП	Разкопки и проучвания
СбНУ	Сборник за народни умотворения, наука и книжнина
AA	Archäologischer Anzeiger
ABSA	Annual of the British School at Athens
AEMÖ	Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn
AJA	American Journal of Archaeology
AM	Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Atheinische Abteilung
ANRW	Aufstieg und Niedergang der römischen Welt
ASt	Anatolian Studies
BASOR	Bulletin of the American School of Oriental Research
BCH	Bulletin des correspondance hellénique
CIL	Corpus Inscriptionum Latinarum
ExTh	Expeditio Thracica
IG	Inscriptiones Graecae. Berolini. Ed. Augustus Boeck
IGBulg.	Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae. Vol. I² (1970); vol. II (1958); vol. III/1 (1961); vol. III/2 (1964); vol. IV (1966); vol. V (1997). Ed. G. Mihailov. Serdicae.
ILB	Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae. Inscriptiones inter Iatrum at Oescum repertae. Ed. B. Gerov. Serdicae, 1989
ISM	Inscriptile din Scythia Minor.
Ist. Forsch.	Istanbuller Forschungen
Ist. Mitt.	Istanbuler Mitteilungen
JIES	Jurnal of Indo-European Studies. Los Angeles.
JRS	Journal of Roman Studies
LB	Linguistique balkanique
LGPN	Fraser, P. M., E. Matthews (eds.). A Lexicon of the Greek Personal Names. Vols. I–III B. Oxford, 1987–2000.
ÖAI	Österreichisches Archäologisches Institut. Sonderschriften
PBSR	Papers of the British School at Rome
PJZ	Praistorija Jugoslovenskih zemalja. Belgrade.
RA	Mitteilungen des deutschen archäologischen Instituts. Römische Abteilung
RE	Realencyclopädie der Altertumswissenschaft. (edd. Pauly Wissowa - Kroll). Stuttgart.
RPRP	Report of Prehistoric Research Projects
SEG	Supplementum Epigraphicum Graecum
StCl	Studii Classice
TAB	Terra Antiqua Balcanica
TAD	Tűrk Arkeoloji Dergisi
ThA	Thracia Antiqua
TTK	Tűrk Tarih Kongresi
TŰBA-AR	Tűrkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi
ZfA	Zeitschrift für Archäologie